विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थान-प्रकाशनम् — ३३४
V. V. Research Institute Publication —334

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला-१९
Vishveshvaranand Indological Series—19

संपादकः — विश्वबन्धुः
Editor — VISHVA BANDHU

भारते होशिआरपुरे वि. वै. शो. सं. मुद्रागृहे ।
शास्त्रिणा देवदत्तेन संमुद्राप्य प्रकाश्यते ॥
Printed and Published by DEV DATTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

V. I. Series—19

RGVEDA

with

The Padapatha and the available portions of the Bhasya-s by Skandasvāmin and Udgītha, the Vyakhya by Veṅkata-Mādhava and Mudgala's Vṛtti based on Sāyana-bhāsya

Edited,

Critically, and annotated with text-comparative data from original manuscripts and other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

BHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI ŚĀSTRĪ AND PĪTĀMBAR DATTA

PART I

(Mandala I, 1—80)

HOSHIARPUR
Vishveshvaranand Vedic Research Institute
1965

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीथीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया
व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च
पाठविमर्शौपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

भीमदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशास्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां साहाय्यभाजा

विश्वबन्धुना

संपादितः

तत्र चायं

प्रथममण्डलस्य १-८० सूक्तात्मकः

१मो भागः

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्

२०२१ वि.

प्रथमं संस्करणम्, २०२१ वि.

प्रकाशकृत् — विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्,
साधु-आश्रमः (प. गृ.), होशिआरपुरम् (पं., भारतम्)

FIRST EDITION, 1965

Publishers.

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P.O.), Hoshiarpur (Pb. India)

Prepared and Published under the Patronage of the Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab, the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors.

समर्पणम्

ओं धी-धाम-प्रचेतिन्यै शब्द-ब्रह्म-स्वयम्भुवे ।
भगवत्यै सरस्वत्यै भूयो भूयो नमो नमः ॥ १ ॥

ज्ञान विज्ञान-जीवन्ती सारिणी भयचारिणी ।
शरणं मे परं भूयाद् मतिमाता सरस्वती ॥ २ ॥

विद्याम्बुधिः क्व गम्भीरः क्वाऽयं हीनप्लवो जनः ।
तरङ्गोत्तोलितस्य स्याः सहाया देवि मे सदा ॥ ३ ॥

तव प्रवाहं प्रततं प्रवेष्टुं शक्तोऽवगाढुं भवति स्वतः कः ।
प्रसादये तत् करुणायति त्वां निष्णापयेद् मां तव हस्तधारम् ॥ ४ ॥

तव प्रसादः खलु देवमातः सौजन्यसौशील्यसुधासुधावैः ।
पापप्रमुक्तानथ पुण्ययुक्तान् शुद्धान् पवित्रान् निपुणांस्तनोति ॥ ५ ॥

तव प्रभावाद्ननु मानवानां तिर्यक्त्वमोक्षो मनुताविकासः ।
सद्बुद्धियोगः सुगतेः प्रकाशश्चारित्र्यशुद्धिः सुमतेर्विलासः ॥ ६ ॥

त्वमेव देष्ट्री भवसीह गुर्वी सद्देशनानां जगतां गुरूणाम् ।
तीर्थङ्कराणां श्रुतिपाठकानां योगेश्वराणां भगवद्भक्तानाम् ॥ ७ ॥

त्वदेक-निष्ठस्य नु यत्न एष त्वद्-भक्ति-रक्तेर्मम विश्वबन्धोः ।
संसारसर्वस्वविधानसारे स्यात् प्रीतये ते निगमागमेद्धे ॥ ८ ॥

त्वदीया प्रेरणा बीजं त्वत्-प्रसादः प्रवर्त्तकः ।
पुष्प-पत्र-निभं देवि भवेदेतत् तवाऽर्पितम् ॥ ९ ॥

सत्यमात्रावलोकानां सत्यसारं च संगिराम् ।
सर्वत्र सर्वदा चैव त्वद्-भक्तानां तथाऽर्पितम् ॥ १० ॥

विश्वबन्धुः

Dedicated

TO

SARASVATĪ

The Divine Spirit of ever-progressive, ever-expansive and ever-unfathomed eternal stream of Sound and Sense

AND

Her sincere devotees of all times and all climes.

VISHVA BANDHU

PREFACE

In 1957, as the work on the 16-Volume *Vedic Word-Concordance* and the 6-Volume *Vedic Grammatical Indices* which had been under active pursuance since 1931 in the Nityanand Vedic Lexicographical Department of our Institute towards supplying our next 25-Volume continuation-project in that line, namely, "*A Comparative and Etymological Dictionary of Vedic Interpretation*" with its *sine qua non* scriptorial rock-foundation was entering the ultimate stage of its completion which has fortunately been now achieved, our Mahatma Hans Raj Manuscript Collection, Preservation, Editing and Publication Department undertook to publish the *Saṃhita* and the *Pada* texts of the *Ṛgveda* alongwith the critical editions of the Commentaries on it by the famous three pre-Sāyaṇa scholiasts, Skandasvamin, Udgītha and Venkata-Mādhava and, also, of the Summary by Mudgala of the Commentary by Sāyaṇa, which, practically, extracted the entire body of the latter except the details of ritualistic application (*viniyoga*) and grammar. The idea was to provide the much-needed facility through this medium of studying together on a comparative basis the lines on which all the said reputed Indian Vedists of old had tried to understand and interpret the hoary and holy *Ṛgveda*, being universally acknowledged as the oldest extant literary monument in man's library.

Some work that had already been done elsewhere in this direction is being duly noticed, in its proper place, in the sequel alongwith the description of our other Basic Materials. A brief indication of the methodology we have followed in critically editing the texts named above forms the subject of the section which immediately follows.

The Volumes II and III of this work containing the *Sūktas* 81-191 of the *Maṇḍala* I and the *Maṇḍalas* II and III, respectively, were issued in 1963 being followed, in 1964, by the Volumes IV-VI carrying the texts, as available, to the end of the *Sūkta* 45 of the *Maṇḍala* X. The present Volume I supplying the first 80 *Sūktas* of

the *Mandala* I is being very closely followed by the Volume VII containing the *Sūktas* 46-191 of the *Mandala* X and the Volume VIII incorporating the *Mantra*, the *Pada*, the *Rsi*, the *Devatā* and the *Chandas* Indices, both being issued within the next few months

Our said Mahatma Hans Raj Department has also been able, simultaneously, to undertake and complete during this period the Critical Editions of (1) Sayana's Commentary on the *Atharvaveda* of the Śaunakas, (2) the four *Rajatarangini* (Chronicle of the Kings of Kashmir) texts composed by Kalhana, Jonaraja, Srivara and Śuka and (3) the Versions I-VII of *Cānakya-Niti-Text-Tradition* (*Śakha sampradaya*) The said *Atharvaveda* edition has already been issued in five volumes and the other two works mentioned are also following, part-wise, in quick succession according to their publication schedule to be completed during the current year

Of these three text-editing projects, the *Atharvaveda* has been published in 5 parts being the Volumes XIII-XVII in our *Vishveshvaranand Indological Research Series* the *Rgveda* has partly been and is partly being published in 8 parts being the Volumes XIX-XXVI in the same Series and the *Rajatarangini* has partly been and is partly being published in 4 parts being the Volumes V-VIII in our *Woolner Indological Series*

It is now my most pleasant duty to record here my great appreciation of the devoted co operation that I have always depended upon and fully received, in this work, from all my colleagues in the D A-V College and the Panjab University Sections of the Mahatmā Hans Raj Manuscript Research Department, the General Indological Department, the Publication Department and the Printing Department of our Institute. The title-page of this volume duly mentions the names of those of them who, with great ability and patience, rendered special assistance in the editing and publication of this volume I would fain add here, from among my other younger assistants, the name of Shri S Bhaskaran Nair.

Some misprints which, our earnest efforts to avoid them notwithstanding, persisted to our great chagrin, have duly been set right in the *Corrigenda*. It might be recognised, of course, with a

measure of indulgence, that the setting, as required, of various accented and unaccented multi-graded types for this work was a pretty tough task.

It is also my most cherished privilege to express on this occasion, on my own behalf and on behalf of our Management, our deepest gratitude to all our patrons and friends, notably, those whose names are recorded in the Commemorative Script in page iv of the title of this Volume, in appreciation of their valuable financial assistance towards this project.

Our hearty thanks are, likewise, due to the Adyar Library, Madras, the University Oriental Library, Mysore, the Kerala University Manuscript Library, Trivandrum and the Government Oriental Library, Madras for their valuable co-operation in lending us their manuscripts and transcripts or preparing for us some transcripts for use in our present edition of the *Rg-Bhāsyas* or permitting us to collate, at their own premises, our press-copy with their old, unlendable manuscripts.

And, in conclusion, I must not miss mentioning, with all respect, the names of Pandit Sambasiva Sastri, Dr. L. A. Ravi Varma, Dr. C. Kunhan Raja and Dr. Lakshman Sarup. All these great names are sacred to me as they are of those who were my personal friends and are no more in our midst. These worthy predecessors in their love for the Vedic lore and enthusiasm for reclaiming, practically, from oblivion the great pre-Sāyana commentators of *Rgveda*, paved the way, as best as they could, on which it has since been my privilege to tread in their foot-steps towards producing, according to my humble lights, the present edition which it now gives me great satisfaction to bid a hearty farewell, full of hope that those whose hands it will reach will adjudge it, sympathetically, and, wherever need be, will not hesitate from improving upon it, ably, ever redounding to the glory of Mother Sarasvati.

V. V. R. Institute,
Sadhu Ashram,
Hoshiarpur,
Śivaratri (March 1, 1965)

VISHVA BANDHU

THE LINES FOLLOWED

The present edition of the Rg-Bhasyas includes

(a) Skandasvamin's *Bhāṣya* from I, 1, 1 to I, 56, 1 , I, 62, 1 to I, 121, 15 , V, 57, 1 to V, 61, 19 , VI, 29, 1 to VI, 75, 6 ,

(b) Udgitha's *Bhāṣya* from X, 5, 4 to X, 12, 5 , X, 13, 2 to X, 83, 6 ;

(c) Vankața Madhava's *Bhāṣya*, complete, from I, 1, 1 to X, 191, 4 and

(d) Mudgala's *Vṛtti* from I, 1, 1 to I, 121, 15 , V, 9 1 to VI, 9, 6.

The lines on which our work on the present edition of the aforesaid four works has proceeded may be indicated as under

I The basic texts have been copied out from the following editions and manuscripts, as connected —

(1) *Skandasvami bhasya*

(a) I, 1, 1 to I 32, 15 from Sambasiva Sastri's Trivandrum Edition (सान्त्र) ,

(b) I, 33, 1 to I, 56, 1 I, 62, 1 to I, 121, 15 from C Kunhan Raja's Madras Edition (कु)

(c) V, 57, 1 to V, 61, 19, VI, 47, 18 to VI, 75, 6 from the Devanagari transcript (वि[1]) , preserved in the V V R I Library ,

(d) VI, 29, 1 to VI, 47, 17 from the manuscript (कि[1]) belonging to the Kerala Univerity Manuscript Library Trivandrum

(2) *Udgitha bhāṣya*

(a) X, 5, 4 to X, 12, 5 , X, 13, 2 to X, 34, 3 from the present Editor's own Lahore Edition (वि[1]) ,

(b) X, 34, 4 to X, 83, 6 from the palm leaf manuscript (चि[1]), deposited in the V V R I Library

(3) *Venkata Madhava bhāṣya*

(a) I to VII from Lakshman Sarup s Edition (ल) ,

(b) VIII to X from the Devanagari transcript (चि[1]), got prepared for the purpose from the Government Oriental Manuscript Library Madras

(4) *Mudgala vṛtti*

(a) I, 2, 1 to I, 121, 15 from the Devanāgari transcript (मै[1]), prepared for the V. V. R I Library by the University Oriental Library, Mysore ,

(b) V, 9, 1 to VI, 9, 6 from the paper manuscript (वि), preserved in the V V. R I Library

The basic texts, thus copied out, of all the four works have been collated, letter by letter, with all other available readings thereof, whether in manuscript or in print

II Very limited in number as they are, our manuscript materials, except those of Skandasvamin's Commentary, could not have been susceptible to area-wise recensional or versional variation in their respective texts So there was no question of their having to be grouped on that basis

In the case of Skandasvamin's *Bhasya*, however, the portion from I, 1, 1 to I, 32, 15, comprising the first two *Adhyayas* of the first *Astaka*, is found in two forms, to wit, (1) in its Shorter Version and (2) in its Longer Version The Shorter Version presents in a concise form the substance of the Longer Version but it also includes, at times, a few additional explanatory sentences, extracts from the *Anukramanika* and grammatical notes. As it is available only for the first 32 *Suktas* whereas the Longer Version besides being available for this portion is alone available also for the entire remaining extant portion of the *Bhasya*, some later hand seems to have started preparing the former but somehow had to stop for good at the end of the *Sukta* 32 Therefore, it has been *preferred to prepare the present edition on the basis of the materials available* for the Longer Version as indicated in the sequel The Shorter Version, however, has also been preserved in proper form by having first been critically edited on the basis of the materials available for it as also indicated in the sequel and, then, recorded, *Mantra*-wise, in the foot notes

III Barring the obviously spurious and therefore, useless variant readings, all other readings which were available from the previous editions alongwith the foot notes thereto as well as from the new manuscript materials which were collected for this edition have been duly recorded in the Critical Apparatus

IV. In constituting the text our main stress has been on selecting the correct readings even at the cost of having had to prefer to follow for this purpose the lead of a single manuscript and reject all the rest The field having been free, as indicated above, from recensional or varsional variation, there could be no question of our producing, in this way, any contaminated edition Moreover, as we have observed else-where (See *VIJ*, I, 1 [1963] p 50 ff), eclecticism had its own unimpeachable scope even where recensional or versional frontiers were said to be well defined

V. Where the manuscript readings happened to be corrupt in grammar and inconsistent with context, we have corrected them on the basis of grammar, context and comparative study of all available internal as well as external evidences and adopted them as such in our constituted text, duly recording, at the same time, the said corrupt manuscript readings alongwith the previous editorial suggestions, if any, in the foot notes.

VI Where the available manuscript readings were not suitable to the context but, still, neither the previous editors had been able to suggest any emendations nor were we in a position to make any suggestions in this behalf, such readings have been retained in the text followed by the sign of interrogation.

VII Almost all the quotations have been traced to and checked with their textual sources and placed inside inverted commas, invariably followed by their respective references.

VIII. All the words taken from *Mantras* and the passages quoted from other earlier texts have been printed, distinctively, in thin-set types

IX. The abbreviation मूको (=मूलकोष), has been employed in the foot-notes to indicate, in general, the manuscript or manuscripts, as concerned

THE BASIC MATERIALS

I. *Skandasvami-Bhasya on Rgveda*

The materials which were available in connection with Skandsvamin's Commentary on the *Rgveda* may be described here, towards their clear view, in two parts, the first of these comprising the First *Astaka* or the *Suktas* 1-121 of the *Mandala* I and the second the *Suktas* 57 61 of the *Mandla* V and the *Suktas* 29-74, alongwith the *Mantras* 1-6 of the *Sukta* 75, of the *Mandala* VI

The basic materials available for the first of the said two parts were as under —

A. Previously Published editions

(i) साम्ब Sambasiva Sastri's edition in two parts published by the Government of Travancore in the *Trivandrum Sanskrit Series* as the Volumes XCVI and CXV in the years 1929 and 1935, respectively The Part I contains the First *Adhyaya* of the First *Astaka* and the Part II its Second *Adhyaya* This represents the Longer Version of the work and ■ based on two Malayalam palm leaf manuscripts belonging to the Government Oriental Manuscripts Library, Madras These three manuscripts have been mentioned by the Editor as क, ख and ग The first two of these manuscripts, namely, क and ख represent the Longer Version of the text and have been mainly used towards editing and constituting it The third one, i e ग which belongs to the Shorter Version has been utilized as an additional aid in so far it could lend itself for such use As there were plenty of *lacunae* ■ the manuscripts, the Editor has sought to fill in these *lacunae* with his own conjectural readings which in many places do not seem quite suited to the context His Preface just indicates the three manuscripts in question without recording the necessary details about them Still, the edition, even though it lacks in many respects in meeting the rigid requirements of standardized critical text-editing, is quite tolerable as the poineer attempt

(ii) ■ C Kunhan Raja's edition published as the No 8 of the *Madras University Sanskrit Series* in the year 1935 It contains the portion from I, 1, 1 to I, 56, 1 and I, 62, 1 to I, 121, 15 comprising the first *Astaka* The first two *Adhyayas*, i e I, 1, 1 to I, 32, 15 belong to the Shorter Version and the remaining six *Adhyayas* represent the Longer Version of the text This edition, as the Editor states in his Introduction, was based on two palm leaf manuscripts One ■f these which was in the Grantha script had been secured from one, named Krishnaswami Aiyar of Tanjavur and the other which was in the Malayalam script belonged to some Nambutiripad ■f North Kerala The Grantha manuscript was not a continuous work It contained two parts The first part which belonged to the Shorter Version began with I, 1, 1 and went on to the end of the Second *Adhyaya* of the First *Astaka*, i e I, 32, 15 and, then, abruptly broke off Thereafter, the codex started with I, 32, 9 and continued to the end of the First *Astaka*, i ■ I, 121, 15, according ■ the Longer Version of the commentary It seems that this codex or, may be, its ultimate original had been copied out from two different manuscripts, the first of these, up to I, 32, 15, containing the Shorter Version and the second, from I, 32, 9 onwards, the Longer version

The Editor, however, has not given any detailed information regarding these manuscripts. He has also not indicated any variant readings from his two basic manuscripts nor has he asterisked what he has incorporated in the text of the Commentary as his own surmised contribution. In many places, he has failed to take due notice of the defective readings copied out from the manuscripts. Added to these reasons, the presence of plentiful printing mistakes makes the production, altogether, unreliable.

(iii) रवि The edition which was prepared by L A Ravi Varma, and published in 1942 as the No CXLVII of the *Trivandrum Sanskrit Series* of the University of Travancore. It contains the *Suktas* from 1, 33, 1 to 1, 46, 14 comprising the Third *Adhyaya* of the First *Astaka*, being a further continuation of the aforesaid edition of Sambasiva Sastri. It was based on four manuscripts, designated in the foot notes as क, ख, ग and घ. Ordinarily, the variant readings from these manuscripts have been given in the foot notes. The Editor, however, does not seem to have thought it necessary to give any detailed information regarding his basic manuscripts. The first three, of course, must have been the same as had been made use of in साम्ब.

B Manuscripts

अ The transcript which is preserved in the Adyar Library, Madras under its No. 38 C 2 3. This contains the *Bhasya* on I, 1, 1 to I, 56, I and 1, 62, 1 to I, 121, 15, the portion I, 1, 1 to I, 32, 15 representing the Shorter Version and the remaining portion the Longer Version. The portion of the *Bhasya* from 1, 56, 2 to I, 61, 16 is missing in it as in the Grantha manuscript mentioned under ग्र above, but, still, it seems to have been copied from a different original in that it gives the *Bhasya* on I, 32, 1 8 which is missing in the said Grantha manuscript.

वि¹ The Devanagari transcript which was copied out in 1959 from an original palm leaf manuscript, preserved in the Government Oriental Manuscript Library, Madras under its No R 5334. It belongs to the Manuscript Section of the V V R Institute Library, Hoshiarpur as its No 635 and contains the *Bhasya* on I, 1, 1 to I, 32, 15 according to the Shorter Version.

वि² Another Devanagari transcript which is preserved in the V V Research Institute Library, Hoshiarpur, under its No 4365. It is comparatively older in appearance. It contains the *Bhasya* on I, 1, 1 to I, 15, 11. This agrees fully with the Trivandrum edition of the Longer Version and seems to have been copied from the same original त्रि manuscript on which the said edition was mainly based, all the *lacunae* found in the one being found in the other also. It was copied out by some able scribe in the Devanagari script on old paper and contains 77 pages in all. As a result of the scribal improvements, it occasionally records better readings.

त्रि The original palm leaf manuscript, in the Malayalam script, of the Longer Version which is deposited in the Trivandrum Manuscript Library under its No. C, 434. It contains the *Bhasya* from 1, 1, 1 to 1, 56, 1 and 1, 62, 1 to I, 112, 25. This is the same manuscript as was utilized under the common designation क by both Sambasiva Sastri and L A

Ravi Varma for their respective editions In the beginning, for the first two *Adhyayas* (I, 1, 1 to I, 32, 15) we had to extract its readings from the aforesaid edition साम्व and for the third *Adhyaya* (I, 33, 1 to I 46 14) from the aforesaid edition रवि which we recorded under the designations साम्व[1] and रवि[1] respectively Later on, as arranged with the Trivandrum Library, one of our scholars was deputed there to collate on the spot our press-copy of the remaining available portion of the *Bhasya* with this original manuscript The readings thus secured have since been marked off under त्रि after the place name Tiruvanantapuram (=Trivandrum)

The basic materials which were available for the present edition for the aforesaid second part of the *Bhasya*, i e V, 57, 1 to 61, 19 and VI, 29, 1 to VI, 75, 6 may now be indicated as under —

A. Previously Published edition

कु C. K. Raja s edition of the portion V, 57, 1 to V, 61, 19 and VI 47, 18-31 It appeared by instalments in the Adyar Library Bulletin (ब्रह्मविद्या) in its Volumes XIV, Part 1 and XVI Parts 1-4 for the years 1950 and 1952 Since it was based on a single faulty manuscript, its reliability is very much doubtful Indeed, the Editor who seems to have taken it up, quite enthusiastically, taking pains to trace out and clearly demarcate the other texts quoted in the *Bhasya* and adding comparative data from *Brhaddevata* and some other works could not proceed beyond VI, 47, 31 where he must have felt compelled to give it up, being a hopeless task

B Manuscripts

वि[1] The transcript prepared for the Lalchand Library at Lahore in the year 1929 and now preserved in the Manuscript Library of the V V R Institute under its No, 6176 It contains the portions from V, 57, 1 to V, 61, 19 and from VI, 47, 18 to VI, 75, 6 It seems to have been prepared from some very defective original as it contains numerous *lacunae* as well as misplacements in the text It gives the *Mantras in red ink* and the *Bhasya in black ink*.

वि[2] The transcript got prepared for this purpose by the V. V. Research Institute Hoshiarpur in the year 1959 from a transcript, preserved in the Madras Government Oriental Manuscript Library under its No 5402 It contains the same portions of the *Bhasya* as वि[1] and is also equally defective and corrupt. It appears that both the transcripts वि[1] and वि[2] might have been prepared from the same original manuscript However, there are some improved readings in वि[2], evidently, owing to its scribe having been able to decipher original manuscript more correctly than the other scribe concerned had been able to do

अ The transcript prepared, probably, from the same original as in the case of वि[1] and वि[2] for the Adyar Library and kept there under its No C 31-1-10 On collation with this transcript, some good variants, resulting likewise, from superior decipherment of the original by the careful copyist concerned became available to help us in filling up certain *lacunae* and clearing some ambiguous readings

वि[1] The Devanāgari transcript which is preserved under No 1124 of the V. V. R. I. Library (Manuscript Section) It was got copied out from a very old and much injured but quite correct Malayalam manuscript in the Kerala University Manuscript Library. The most remarkable thing about it is that it contains the portion from VI, 29, 1 to VI, 47, 17 which is not found in any other manuscript, known so far, of the work under present discussion

वि[2] The Devanagari transcript preserved in the Kerala University Manuscript Library under its No 507B. 1 This was collated with वि[1] from VI, 44, 9 to VI, 47, 17 being the portion for which only the former was available

II. *Udgitha's Bhāsya on Rgveda*

A. Previously published edition

(i) वि[1] The edition published by the D A -V. College Research Department, Lahore in the year 1935 It contains the *Bhāsya* on the portion from X, 5, 4 to X, 34, 3 and is based on the single palm leaf manuscript 'वि[1]' which is being described below. Even though it could not be called a critical edition, it did succeed in improving quite a number of faulty readings of the manuscript and in tracing out the sources of almost all the quotations in the *Bhāsya*

B Manuscripts

(i) वि[1] V V Research Institute, Hoshiarpur Ms. No 2078. It is an undated palm leaf manuscript, written in the Malayalam script It contains the *Bhāsya* on the portion from X, 5, 4 to X, 83, 6. The *Bhāsya* on the five *Mantras* (X, 12, 6 to X, 13, 1) is missing It consists of folios 61, size 21" × 2½" It has generally, 12 lines in a page and 130 letters in a line Its general condition is not very good It is legible but corrupt Some pages are blank in the middle.

(ii) वि[2] The transcript bearing the V V R. Institute Library (Manuscript Section) No 638 It was got prepared from the manuscript No R 4317 of the Madras Government Oriental Manuscript Library in the year 1959. It covers the same portion as is done by वि[1].

(iii) अ The transcript belonging to the Manuscript Section of the Adyar Library, Madras, bearing its No 39 B 21. It covers the same portion of the work as is done by our वि[1] and वि[2]

III *Venkata-Madhava's Commentary on Rgveda*

A. Previously printed editions

(i) मास्य Sambasiva Sastri's edition, in two parts, published by the Government of Travancore in the *Trivandrum Sanskrit Series* as the Volumes XCVI and CVX in the years 1929 and 1935, respectively, giving, together, the *Bhāsyas* of both Skandasvāmin and Veṅkaṭa Mādhava on the first two *Adhyāyas* of the first *Aṣṭaka* This portion of Veṅkaṭa-Mādhava's *Bhāṣya* is based on three palm leaf manuscripts written in the Malayalam script All the three manuscripts happened to be defective and the Editor had to draw upon his own imagination and ingenuity at several places

(ii) कु C K Raja's edition of the first two *Adhyāyas* of the First *Aṣṭaka* of Veṅkaṭa Mādhava's *Bhasya* published alongwith another commentary on the same portion by one Madhavabhaṭṭa, as Nos 22 and 61 of the *Adyar Library Series* in the years 1939 and 1947, respectively This edition was based on a single palm leaf manuscript

(iii) रवि L A. Ravi Varma s edition, published from Trivandrum by the University of Travancore in the *Trivandrum Sanskrit Series* as No CXLVII in the year 1942 Covering the Third *Adhyaya* of the First *Aṣṭaka*, it was just a further continuation of the aforesaid साम्ब and was based on the same manuscript materials as had been used towards that edition

(iv) ल Lakshmana Sarup s edition in four parts published by Motilal Banarasidas The Parts I III were issued from Lahore in the years 1939, 1940 and 1943, respectively, and the Part IV from Varanasi in 1955. These four parts cover the *Bhasya* upto the end of the 7th *Mandala* But it is said that the work had been completed up to the end of the 10th *Mandala* and that the press-copy of the remaining portion was irretrievably lost at Lahore at the time of the Partition in 1947 This edition is based on two original Malayalam palm leaf manuscripts alongwith such other materials as were available for its purposes in transcript or in print The learned Editor has spared no pains in making the best use of all these materials, so often so defective, towards producing a truly critical edition, copiously furnished with extremely useful text critical and comparative annotations and with the significant signals of query marks at numerous places which baffled all his efforts to decipher them to his satisfaction Certainly, the previous productions of Sambasiva Sastri, C K Raja and L A Ravi Varma dwindled into insignificance in comparison with this great, memorable achievement.

B Manuscripts

हि¹ Ms No 6191 in the V V Research Institute Library, Hoshiarpur, It is an undated palm leaf manuscript written in the Malayalam script It contains the *Bhasya* on the portion from I 1, 1 to VI, 61, 14 and again, from VIII 98, 1 to X, 114, 4 It consists of 294 folios (17½"×2"), generally, with 11 lines in a page and 100 letters in a line and with leaves regularly numbered This is the same manuscript as had been lent to L Sarup and utilised by him for his edition under the name 'D which indicated the D A-V College Section of the V. V R I Library This is a very defective manuscript, abounding in corruptions

हि² The Devanagari transcript from a palm leaf manuscript in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, got prepared for the V V Research Institute in the year 1926 It contains the portion from I, 10, 3 to V, 4, 8 and from VI, 62, 1 to X, 191, 4. Fortunately, the whole portion missing in the हि¹ is supplied by this transcript Thus, between themselves, हि¹ and हि² share the unique importance of supplying the complete text of this *Bhasya* which was not available to any of its four previous editors, namely, Sambasiva Sastri, L. A Ravi Varma, C K Raja and L. Sarup

त्रि¹. The transcript of the *Bhāṣya* in Devanāgarī script prepared for the Institute from a manuscript obtained from Mysore This contains 198 pages with 14 lines to a page and 24 letters to a line It is in good condition It contains the portion from 1,33,1 to I, 121, 15 It was used by Dr Lakshmana Sarup, also under the mark 'F', for his edition

त्र¹ A Devanagari transcript preserved in the Adyar Library, Madras It contains the *Bhasya* on the portion from I, 10,3 to V, 4,8 and from VI, 62, 1 to X, 191, 4 Its readings are comparatively correct

श्र² Another Devanagari transcript from the Adyar Library, Madras It contains the portion from I, 33, 5 to I, 121, 15

श्र³ Yet another Devanagari transcript from the Adyar Library, Madras It contains the portion from VI, 62, 1 to X, 191, 4

तपं One of the two original palm leaf manuscripts which were used by L Sarup for his edition He named it as 'P' In the Introduction to his Volume I, he described this manuscript as follows Panjab University Library, Lahore, size, 24½'×2', folios, 196, 10 to 14 lines to a page, about 200 years old, written in Malayalam script, generally, correct, legible, condition good, pages regularly numbered by letters and not by figures

IV. Mudgala's Summary of Sayana's Bhasya on Rgveda

A There is no previously published edition of this *Vrtti* It is now being published for the first time

B Manuscripts

वि The Devanagari transcript which is preserved in the V V R I Library (Manuscript Section) as its No 637 It was copied out from the Kannada manuscript, preserved in the Mysore University Oriental Library under its No A635 It contains the portion from I, 1,1 to I, 61, 16, being the first four *Adhyayas* of the First *Astaka*

मै¹. Another transcript which was prepared for our purpose by the Mysore University Oriental Library from the palm leaf Manuscript No C 2320 in its possession It contains the portion from I, 1, 1 to I, 121, 15, comprising the whole of the First *Astaka*

मै² The original palm leaf manuscript written in the Nandinagari script It is preserved in the Mysore University Oriental Library under its No 4650. It also contains the *Vrtti* on the whole of the First *Astaka* (I, 1,1 to I, 121, 15)

वि The original manuscript, which is preserved in the V V R I Library (Manuscript Section) as its No 5557 It is written on ordinary country paper in the Devanagari script in 102 folios with 16 lines in a page and 32 letters in a line It seems to be about 200 years old It is legible and fairly correct It contains the portion from V, 9, 1 to VI, 9, 6 Thus, it is different from the above mentioned transcript, also named वि, which covers the portion from I, 1, 1 to I, 61, 16 only.

संक्षेपाः (Abbreviations)

(क) सामान्याः (General)

उ.	उत्तरम्	मूको.	मूलकोशः (हस्तलेखात्मकः)
ग.	गतम्	यक्र.	यथाक्रमम्
टि.	टिप्पणम्	विप.	विशेषण-पदम्
तु.	तुलनीयम् (compare)	वैतु.	वैपरीत्येन तुलनीयम् (contrast)
द्र.	द्रष्टव्यम्	व्यु.	व्युत्पत्ति
पाभे.	पाठ-भेदः	सपा.	समान-पाठः
प्रभृ.	प्रभृतयः	सश्रु.	समान-श्रुतिः
मं.	मन्त्रः	सू.	सूत्रम्
मुपा.	मुद्रित-पाठ		

—:o:—

(ख) ग्रन्थीयाः लेखकाश्च (Works & Authors)

अ.	अथर्ववेदः (शौनकीय)	गी.	भगवद्गीता
आगृ.	आश्वलायन-गृह्यसूत्रम्	गोब्रा.	गोपथ-ब्राह्मणम्
आग्निगृ.	आग्निवेश्य-गृह्यसूत्रम्	छांउ.	छान्दोग्योपनिषद्
आपगृ.	आपस्तम्ब-गृह्यसूत्रम्	जै.,जैब्रा.,जैमि.	जैमिनीय-ब्राह्मणम्
आपश्रौ.	आपस्तम्ब-श्रौतसूत्रम्	जैउ.	जैमिनीयोपनिषद्-ब्राह्मणम्
आब्रा.	आर्षेय-ब्राह्मणम्	तां., तांब्रा.	ताण्ड्य-ब्राह्मणम्
आश्रौ.	आश्वलायन-श्रौतसूत्रम्	तै., तैसं.	तैत्तिरीय-संहिता
ऋ.	ऋग्वेदः	तैआ.	तैत्तिरीयाऽऽरण्यकम्
ऋअ., ऋअनु.	ऋग्वेदीया सर्वानुक्रमणी (कात्यायन-प्रणीता)	तैउ.	तैत्तिरीयोपनिषद्
		तैब्रा.	तैत्तिरीय-ब्राह्मणम्
ऋखि.	खि. (उ. द्र.)	नि. निघ.	निघण्टुः (यास्कीयः)
ऋप्रा.	ऋग्वेद-प्रातिशाख्यम्	पा.	पाणिनीयाऽष्टाध्यायी
ऐ., ऐब्रा.	ऐतरेय-ब्राह्मणम्	पाउ.	(पाणिनीये) उणादिसूत्रम्
काठ.	काठक-संहिता (कृष्णयजुर्वेदीया)	पाम.	(पाणिनीये) महाभाष्यम्
काश.	काण्वशाखीय शतपथ-ब्राह्मणम्		(पतञ्जलि-कृतम्)
कु.	सी. कुन्हन् राजा	पावा.	(पाणिनीये) वार्तिकम्
कौ.	कौथुम-संहिता (सामवेदीया)		(कात्यायनीयम्)
कौब्रा.	कौषीतकि-ब्राह्मणम्	बृउ.	बृहदारण्यकोपनिषद्
खि.	खिलसूक्त-संग्रहः (ऋग्वेदीयः)	बृदे.	बृहद्देवता (शौनक-कृता)

बौश्रौ.	बौधायन-श्रौतसूत्रम्	वाध.	वासिष्ठ धर्मसूत्रम्
मभा.	महाभारतम्	वें.	वेंकटमाधव
मस्मृ.	मनुस्मृतिः	वेंमअ.	वेंकटमाधवीया ऋग्वेदानुक्रमणी (कुन्हन् राज-संपादिता)
मा.	माध्यन्दिन-संहिता (शुक्ल यजुर्वेदीया)	वैप.	वैदिक-पदानुक्रम-कोश (विश्वेश्वरानन्दसंस्थानीयः)
माश., श.	माध्यन्दिन-शतपथ-ब्राह्मणम्	श.	माश. (द्र.)
माश्रौ.	मानव श्रौतसूत्रम्	शांआ.	शाङ्खायनाऽऽरण्यकम्
मुंउ.	मुण्डकोपनिषद्	शांब्रा.	शाङ्खायन-ब्राह्मणम्
मैं.	मैत्रायणी-संहिता (कृष्णयजुर्वेदीया)	शांश्रौ.	शाङ्खायन-श्रौतसूत्रम्
मैउ.	मैत्र्युपनिषद्	शौ.	अ. (द्र.)
या.	यास्कीय-निरुक्तम्	षब्रा.	षड्विंश-ब्राह्मणम्
याज्ञस्मृ.	याज्ञवल्क्य-स्मृतिः	साम्ब.	साम्बशिवशास्त्री
रवि.	एल्. ए. रविवर्मा	सा.	सायणः
ल.	लक्ष्मण-सरूप	सुपाउ.	सुबालोपनिषद्
लुब्रा.	(लुप्तब्राह्मणे) शाट्यायनकम् (बटकृष्णघोष-संपादितम्)	स्क.	स्कन्दस्वामी

C.	Caland, W.	SEY.	Siddheshvar Varma *Etymologies of Yaska*
ORN.	Oldenberg, H *Rgveda* (*Text kritische und Exegetische*) *Noten*.		

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

प्रथममण्डलस्य १-८० सूक्तात्मकः

प्रथमो भागः

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

प्रथमं मण्डलम्

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥

अग्निम् । ईळे । पुरःऽहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् । होतारम् । रत्नऽधातमम् ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामि-भाष्यम्

[1]विघ्नेश[1] विधिमार्तण्डचन्द्रेन्द्रोपेन्द्रवन्दित[1] ।
नमो गणपते[1] तुभ्यं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते[1] ॥ १ ॥
मन्त्राणामवबोद्धव्यो यतोऽर्थोऽङ्गत्वसिद्धये ।
[2]ऋग्वेदस्यार्थबोधार्थमतो भाष्यं करिष्यते ॥ २ ॥

ते मन्त्राः पञ्चप्रकाराः —प्रैषाः, करणाः, क्रियमाणानुवादिनः, शस्त्राभिष्टवनादिगताः, जपानुवचनादिगता इति । प्रैषास्तावद् 'दैव्याः शमितार आरभध्वम्' (ऐब्रा २,६) इत्येवमादयः । करणाः 'इदमहमर्यम्णो सदने[3] सीदामि' (माश १,५,१,२४) इत्येवमादयः[4] । क्रियमाणानुवादिनः 'युवा सुवासाः' (ऋ ३, ८,४) इत्येवमादयः । शस्त्राभिष्टवनादिगताः 'आ त्वा रथं यथोतये' (ऋ ८, ६८, १), 'ब्रह्म जज्ञानम्' (श्रौ १, ३२१) इत्येवमादयः । जपानुवचनादिगताः 'तदद्य वाचः प्रथमं मसीय' (ऋ १०, ५३, ४), 'आपो रेवतीः' (ऋ १०, ३०,१२) इत्येवमादयः । एते सर्वे प्रयोगकाले स्वार्थम्[5] प्रतिपादयन्तः कर्मणोऽङ्गं च प्रतिपद्यन्ते, नोच्चारणमात्रेण । कुत एतत् । ये तावत् प्रैषाः करणाः क्रियमाणानुवादिनस्तेषाम्[6] योऽर्थस्तस्य[7] कर्मणोऽङ्गभूतत्वाद् अङ्गभूतस्य[8] चास्मृतस्यानुष्ठातुमशक्यत्वात्[8] स्मरणस्य करणापेक्षितत्वात्[9] प्रैषादिभिश्च कर्तुं शक्यत्वात् । ये तु शस्त्राभिष्टवनादिगतास्तेषां योऽर्थः, स यद्यपि कर्मणो नाङ्गभूतः, तथापि ते तमेव प्रतिपादयन्तः कर्मणोऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते, नोच्चारणमात्रेण । स्तुतिर्हि शस्त्रमभिष्टवनम् । गुणैश्च गुणिनः सम्बन्धित्वप्रतिपादनं[10] स्तुतिरित्युच्यते, न तदर्थाक्षरोच्चारणमात्रम्[11] । नहि ग्रहणार्थमभ्यासार्थं वा स्तुत्यर्थान्यप्यन्यगतस्तावकानि[12] श्लोकाक्षराणि चोच्चारयन् लोके[13] स्तौतीत्युच्यते । अतः शस्त्राभिष्टवनादिगता अपि स्वार्थमेव प्रतिपादयन्तः कर्मणोऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते, नोच्चारणमात्रेण । एवमेषां चतुर्विधानां[14] मन्त्राणामर्थप्रत्यायनेन[15] कर्माङ्गभावादन्वयप्रदर्शनार्थो[16] मन्त्रात् तदर्थस्य प्रत्येतुमशक्यत्वाद् बोद्धव्य एवार्थः । येऽपि जपानुवचनादिगतास्तेषां यद्यपि अविनाऽनुवाधिना [17]"या धातुना"[17]ऽक्षरोच्चारणमात्रं चोदितं नार्थप्रत्यायनम्, तथापि 'यो ह वाऽविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वाऽऽच्छति गर्तं[18] वाऽऽपद्यते' (आब्रा १, १) [19]"इत्याद्यार्षेयब्राह्मणश्रुतेरविदितदैवतस्य"[19] मन्त्रस्य कर्मण्यङ्गभावाभावादज्ञायमा

---

[1] १ नास्ति वि[1] अ कु २ °स्यामवो° वि[1] अ कु ३ सदसि वि[1] अ कु [तु. शौला ६,१३] ४ इत्याद° साभ्र ५ स्वार्थान् वि[1] अ ६ °दिनो वा ते° वि[1] अ कु ७ °थस्ते सर्वे तस्य वि[1] ८-८ °भूतस्य तस्यानु° साभ्र[1] ९ करणा° वि[1] अ १० °न्धभ्रम° कु ११ तदक्षरो° वि[1] साभ्र १२ °न्यस्तु° वि[1] १३ °लोऽस्मिन् वि[1] अ कु १४ °धानामपि वि[1] अ कु १५ °प्रत्ययेन वि[1] अ कु १६ °श्च वि[1] साभ्र १७-१७ वा (स) धाना साभ्र, °धाधाना° वि[1] १८. गर्ते वि[1] अ कु १९-१९ °र्षे श्रु° साभ्र वि[1], °वार्षेयश्रु° वि[1] अ कु, °दैवतस्य साभ्र

नार्थस्य च मन्त्रस्य दैवतस्य वेदितुमशक्यत्वात्तपानुवचनादिगतानामपि बोद्धव्य एवार्थः[1]। एवं सर्वमन्त्राणां कर्माङ्गत्वसिद्ध्यर्थं यतो बोद्धव्योऽर्थः, अत ऋग्वेदस्यार्थबोधार्थमस्माभिर्भाष्यं करिष्यते। तत्रापि दैवतयोरर्थावबोध उपयुज्यमानत्वात् ते दर्शयिष्येते, न छन्दः, अनुपयुज्यमानत्वादिति[2]।

'ऋषिरासो मधुच्छन्दाः वैश्वामित्र'। ऋग्वेदस्यास्य ऋषिर्मधुच्छन्दा नाम। विश्वामित्रस्य पुत्रः[3]। 'आग्नेयं प्रथमं सूक्तं मधुच्छन्दस आदितः' (बृदे २, १२६)। मधुच्छन्दस ऋषेराद्यं यत् सूक्तम् ऋग्वेदस्य प्रथमं तदग्निदैवतम्।

अग्निम् अहं[4] स्तौमि। ईळाम्। पुरोहितम् शान्तिकपौष्टिकैः कर्मभिर्यो राजानमापद्भ्यस्त्रायते स पुरोहित इत्युच्यते, तत्स्थानीयम्। कस्य[5], 'यज्ञस्य यज्ञाधिकृतस्य' 'यज्ञो वै यजमानः' (तु. ऐब्रा १, २८) इति श्रुतेः[6]। आपदामपहन्तारमित्यर्थः। देवम् 'दीव्यतिर्दानार्थे दीप्त्यर्थे वा'[7]। दातारं दीप्तं वा। अथवा पुरोहितशब्दः क्रियाशब्दः। पूर्वस्यां दिशि निहितमाहवनीयात्मना स्थापितम्। यज्ञस्येत्येतत्तु देवमित्यनेन संबध्यते। यज्ञस्य दातारं दीपयितारं वा। यज्ञं हि देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्चाग्निर्ददाति, तदायत्तत्वात्। दीपयति च। न च यज्ञस्य देवोऽयं केवलम्, किं तर्हि। ऋत्विजम्। कथम्। होतारम् 'अग्निर्वै देवानां होता' (ऐब्रा १,२८) इति श्रुतेः। अग्निर्देवानां होता। तदधिकृतस्तु[10] मानुषो होता हौत्रं कर्म[8] करोति। अथवा ऋत्विग्घोतृशब्दावपि क्रियाशब्दावेव। अतस्तयो [11]'यष्टारम् ऋत्विजम्। यो यो यागकालस्तत्र तत्र यष्टारमित्यर्थः[11]। होतारमाह्वातारम्। कस्य, सामर्थ्याद् देवानाम्। रत्नधातमम् रत्नमिति धननाम। दधातिर्दानार्थः। धनानामतिशयेन दातारम् ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधव-भाष्यम्

श्रीवेङ्कटार्यतनयो व्याचिकीर्षति माधवः।
ऋक्संहितामस्य[12] देवः[13] प्रसीदतु विनायकः ॥ १ ॥
श्लोकमिदं [14]विभक्तयर्थमनुक्ते तत्[15] च स्पष्टयेत्।
निगममग्रतः कुर्याद् [16]वाक्यार्थं तथा स्वरम् ॥ २ ॥
पदानि पूर्वं जानीयात् पदस्वरमनन्तरम्।
उपसर्गान् क्रियाशब्दैः संयोज्यार्थं प्रदर्शयेत् ॥ ३ ॥
निपातविद्पदस्यार्थे वाक्यार्थः पर्यवस्यति।
अभिधानोऽपि पादादौ विशेषस्तत्र दृश्यते ॥ ४ ॥
निपातेनिद्पदस्यार्थं वाक्यान्ते दर्शयेद्धीः।
[17]उदात्तविद्पदस्यार्थमुच्चैरादौ प्रदर्शयेत् ॥ ५ ॥
[18]पदर्ष्यादिभिरुक्तं तिरश्चैः च स्फुटं वदेत्।
मन्त्रान्तराणां व्याख्यानामन्तेऽप्ये तं च दर्शयेत् ॥ ६ ॥

---

१. °त्यर्थः साम्ब. २. 'त्यर्थे' वि अ तु. ३. °मानत्वान्दस° साम्ब. ४ ४. स विश्वामित्र वि अ तु. ५. अर्थम् बृदे. ६. नास्ति वि अ तु. ७. नास्ति साम्ब वि. ८ ८. °प्र° वि अ तु. ९ ९. नास्ति वि अ तु. १०. °धिक° वि अ तु. ११-११ यष्टारम् ऋत्विजम् वि अ तु. १२. °स्य वेङ्कम. १३. देवः वि मर्य. १४-१४. °देव इति शोध्य स्यात्. १५. तत्र वेङ्कम; °तत्र इति शोध्य स्यात्. १६. निपातवि° साम्ब°. १७. उदा° साम्ब°, उदा° साम्ब°. १८. नियमम् वेङ्कम.

अथात्र कारणं ब्रूहि वाक्यादौ तिङुदात्तवत् ।
सर्वानुदात्तमन्यत्र नार्थभेदस्तु कश्चन ॥ ७ ॥
अर्थभेदादिति[1] ब्रूमः श्रोतारमिह[2] तिङ्पदम् ।
उदात्तवत् समाहन्ति स यथाऽभिमुखो भवेत् ॥ ८ ॥
उदात्तकारकपदैस्तत्र पूर्वं समाहते ।
पदे सर्वोऽनुदात्तं स्यान्मध्येऽन्ते वाऽथ यद्भवेत् ॥ ९ ॥
अनुपादं विरम्यार्थमृषयः कथयन्त्यतः[3] ।
पुनश्चोद्बोधनं कर्तुं पादादौ तिङुदात्तवत् ॥ १० ॥
अनुदात्ते पदे यत्र तत्र संस्थापयेद् द्विधा ।
"वायविन्द्रश्च चेतथः', 'ताना यानुषुं ब्रुवन्" ॥ ११ ॥
भगवान् पाणिनिर्वेत्ति वाक्यवृत्तीः[5] समञ्जसम् ।
प्रतिषेधो निपातस्य बोद्धव्यो [6]निहितैरतः ॥ १२ ॥
तत्र संबोधनपदैर्नरः संबोधितोऽपि सन् ।
वाक्यार्थोद्बोधनं[7] कर्तुं पुनराहन्यते तिङा ॥ १३ ॥
[8]अनुदात्ते पदं पदं वाक्यमध्येऽपि तद्यथा ।
'मा नः शंसो अररुषः'[9], 'इन्द्र सोमं पिब'[10]इति च ॥ १४ ॥
तत्र[11] प्रमोऽर्थसंस्थानमिह यस्मिन् भवेदिति ।
तत्तु[12] सर्वानुदात्तं स्यादसंस्थितं उदात्तवत् ॥ १५ ॥
मा[13] प्रणोतु कदर्थस्य शंसोऽस्मान् ब्रह्मणस्पते ! ।
रक्षेनमिति मन्त्रार्थः पाने चावेशनं फलम् ॥ १६ ॥
लुप्तेऽर्थे ननु वाक्यार्थः स्पष्टं संतिष्ठते तव ।
सत्यमाह भवानेवत् काकुस्तत्र तु[14] तिष्ठते ॥ १७ ॥
यथा तिङ्क्षु हि-युक्तेषु द्वर्थे वाक्यस्य संस्थितिः ।
एवं लुप्त्यपि संस्थाने तस्मिन् काकाविति स्थितिः ॥ १८ ॥
'प्रा हि मे विमन्यवः'[15], 'आ हि ष्मा सूनवे पिता'[16] ।
'नहि ग्रामसि द्रष्ट्रवे'[17], 'आयुजी वां समसातोऽसु'[18] ॥ १९ ॥
आश्चर्यं एषु मन्त्रेषु तिङर्थः पर्यवस्यति ।
हेतौ 'से यन्मदाय'[19]इति वेत्थातस्तिङुदात्तवत् ॥ २० ॥
एवं [20]येनेह युक्तं[20] सत्[21] तिङन्तं न निहन्यते ।
तदर्थे यत्र संस्थानं न[22] तिङर्थं इति स्थितिः ॥ २१ ॥

---

१. °रिह साम्ब. २. °नादि° ह. ३. °न्त्यथा वि॰ ल्पं. ४ १. ऋ १,२,५. ५. वाक्यं वृत्तीः वि[1]; वाक्यं वृत्ति. ल्पं. ६. निहि° साम्ब. ७. °बोद् वाध° वि[1]. ८. अनुदात्तपदं साम्ब[2,3]. ९. ऋ १, १८, ३. १०. ऋ १,१५,१. ११. नास्ति ल्पं वि[1]; अत्र वेङ्कट. १२. तत्र साम्ब[3]; तत्रः वि[1] ल. १३. मास् साम्ब[2]. १४. न ल्पं साम्ब ; तु वेङ्कट. १५. ऋ १,२५,४ १६. ऋ १, २६,३. १७. ऋ १,२२,४. १८. ऋ १,२८,७. १९. ऋ १, ३०,३. २० २०. येन विधु° ल्पं. २१. यत् वेङ्कट साम्ब[2]. २२. नास्ति वि[1] ल्पं.

एवं पदे समासे च यत्रोदात्तो व्यवस्थितः[1] ।
वर्णे पदे वा यत्रापि काक्षुरस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥
तत्रैकस्मिन्[2] पदे काक्षुर्द्वैरेवात्रगम्यते ।
सूक्ष्मवेदिभिः समासस्थः प्राकृतैरपि विद्स्वरः[3] ॥ २३ ॥
[4]श्लेषेण ··· ··· ··· द्वयोः[4] ।
वाक्यवृत्तिप्रकारोऽयं सदृशो लौकिकेष्वपि ॥ २४ ॥
मन्यन्ते पण्डितास्त्वन्ये[5] यथाव्याकरणं स्वरम् ।
व्यवस्थितो व्यवस्थायां [6]हेतुः कश्चित्[6] विद्यते ॥ २५ ॥
माधवस्य स्वयं पक्षः स्वरेणैव व्यवस्थितिः ।
[7]अर्थमजीगणत् ··· ··· ··· ॥ २६ ॥
[8]अर्थज्ञान ऋषिज्ञाने[8] भूयिष्ठमुपकारकम् ।
बहुधा ऋषयस्तस्मात् स्वरूपस्यास्तु देवता ॥ २७ ॥
पादावसानविज्ञाने छन्दोज्ञानेन सिध्यति ।
पारम्पर्यादिषु ज्ञेयमतश्छन्दश्च यत्नतः ॥ २८ ॥
विनियोगपरिज्ञानाद् यजुषामर्थनिश्चयः ।
इतिहासैर्ऋगर्थानां बहुब्राह्मणवर्तिभिः ॥ २९ ॥
उपरमेषु छन्दसामुक्त इव दृश्यते[9] ।
सद्दर्शिव चान्येषु सूक्तं ज्ञेयमतो बुधैः ॥ ३० ॥

मधुच्छन्दा वैश्वामित्र ऋषिः । अग्निम् ईळे पुरो विहितमुत्तरवेद्यां यज्ञस्य सुस्थाने स्वे स्वे काले देवानां यष्टारम्, होतारं देवानाम्, रमणीयानां धनानां दातृतमम् ॥ १ ॥

मुद्गल-भाष्यम्

सच्चिदानन्दरूपाय नित्याय विमलाय च ।
प्रत्यक्चैतन्यरूपाय जगद्रूपाय ते नमः ॥ १ ॥
गणेशाय नमस्कुर्वे निर्विघ्नकरणाय च[10] ।
सरस्वत्यै नमस्कुर्वे ज्ञानबोधे स्थिरा भव ॥ २ ॥
आलोच्य पूर्वभाष्यं च बहुरूपस्य संग्रहः ।
गहनं अध्ययनेन सुबोधेन समुद्धृतम् ॥ ३ ॥
नवनीतं यथा क्षीरात् निर्मथ्याश्च कायनम् ।
तथा समुद्धृतं सारं प्राणिनां [11]बोधसिद्धये ॥ ४ ॥
मौद्गल्यगोत्रेण च मुद्गलेन ज्ञात्मानुभूतेन सुमरकृतेन ।
यथार्थभूतेन सुभाषितेन समुद्धृतं सारमिदं[12] यदिष्टम् ॥ ५ ॥

---

1. व्यर° भाष्ये[5]. २. °तैरस्मिन् वेंकट. ३. °स्वरम् वि[1] स्व ४-४. एतेन साम्य[1]; °ध्यान—°स्वर° भाष्ये[1]; नास्ति वेंकट. ५. °माध्वे वि[1] स्व ६-६. °तुल्य न वेदाभ साम्य[1,2]; °तु वदन भाष्ये. ७. अस्यामर्थजीगणत्यो साम्य[1]. ८-८. °न्यूर्नी नूत्न् वि[1] स्वं; °न्द् स° तु साम्य स. ९. इद° वि[1] स्व. १०. शुचिरम् मं[1]. ११. मेध° वि मं[1]. १२. °मिदम् मूलो.

वेदार्थहीनस्य भाधाहत्व वेदाङ्गे निरुक्ते उक्तम्—'स्थाणुरयं भारहारः किलाऽभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥' (शाआ १४, २, या १,१८)। वेदमधीत्य वेदाऽर्थो ज्ञातव्य । तदुक्तम्—श्रौतस्मार्तकर्म कर्तव्यं फलत्यागपूर्वकम्। कृतेन स्वशाखोक्तकर्मणा चित्तशुद्धिर्भविष्यति । तत्कारणात् वेदार्थज्ञानमवश्यं साधयितव्यम् । ऋग्वेदस्या ऽऽश्वलायनी शाङ्खायनी[1] शाकला बाष्कला माण्डूका चेति पञ्च शाखा । तत्र शाकलसंहितायां दश मण्डलानि । तत्र प्रथमे मण्डले चतुर्विंशतिरनुवाका । तत्र प्रथमानुवाके त्रीणि सूक्तानि देवताछन्दऋषीणां सम्यग्बोधाय प्रकाशितानि । तत्र अग्निमीळे इति नवर्चं प्रथमं सूक्तम् । विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दा[1] ऋषि । गायत्रम् । आग्नेयम् ॥

अग्निम् देवम् ईळे स्तौमि । कीदृशम् अग्निम् । यज्ञस्य पुरोहितम् "यज्ञस्य पूर्वभागे" आहवनीय रूपेणावस्थितम् । पुन कीदृशम् । देवम् दानादिगुणयुक्तम् । होतारम् ऋत्विजम् । देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विग् अग्निरेव । पुन कीदृशम् । रत्नधातमम् यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निः पूर्वे॑भि॒र्ऋषि॑भि॒रीड्यो॒ नूत॑नैरु॒त । स दे॒वाँ एह व॑क्षति ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । पूर्वे॑भिः । ऋषि॑ऽभिः । ईड्यः॑ । नूत॑नैः । उ॒त । सः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒क्ष॒ति ॥ २ ॥

स्कन्द० किं कारणम् । उच्यते । "यस्मात् अग्निः पूर्वेभि "[1] "पूर्वैरस्मत्त पूर्वकालैर्भृग्वङ्गिर प्रभृतिभि "[1] । ईड्य स्तुत्य । नूतनै उत "नूतनमिति नवनाम । उतशब्दोऽप्यर्थे समुच्चये"[1] । नवैश्चेत्यर्थ । यागात्[5] कश्चिदपि तेन सर्वेणैव स्तोतव्य [5], अतोऽहं स्तौमीत्यर्थ । एवमस्यार्धर्चस्य पूर्वयर्चैकवाक्यता। अपर पादो भिन्नं वाक्यम् । स प्रकृतोऽग्नि देवान् आ इह [6]वक्षति । आ इत्युपसर्गो व्यवहितोऽपि वक्षतीत्याख्यातेन सम्बध्यते । लडर्थे लेट् । इहेति कृत्स्नस्य जगत प्रतिनिर्देश । इहेति कृत्स्ने जगति[10] । स एव देवान् आवहति यज्ञेषु, नान्य कश्चिदित्यर्थ । अथवा [11]अनयोरर्धर्चयोरेक वाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तदोरुद्देशप्रतिनिर्देशार्थयोर्नित्यसम्बन्धात् स देवानिति च प्रतिनिर्देशार्थतच्छब्दश्रुत पूर्वस्मिन्नर्धर्चे उद्देशार्थो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्य [11] । य पूर्वैर्नवैश्च स्तुत्य अग्नि स देवानिह जगति आवक्षति[12] आवहति । अथवा [13]इहेति प्रकृतस्य कर्मण प्रतिनिर्देश [13] । वक्षतीति[14] लोडर्थे लेट् । इह कर्मणि देवानावहत्विति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्नि [15]पूर्वै ऋषिभि स्तोतव्य अस्माभिश्च नवतरै । स देवान् इह आ वहतु[15] ॥ २ ॥

मुद्गल० अग्नि[16] अयमग्नि पूर्वेभि पुरातनै भृग्वङ्गिर प्रभृतिभि ऋषिभि ईड्य स्तुत्य । उत अपि च [17]नूतनै नवै[18] अस्माभि स्तुत्य । स अग्नि स्तुत सन् इह [19]यज्ञे देवान्[19] आ वक्षति आवहतु[20] ॥ २ ॥

१ १ °दाव त्रि मै[1]　२ सारथाय° मूको　३ मधुच्छन्दाश्च मै[1]　४ ४ °तस्य सम्बन्धिनि पू° मै[1]　५ ५ °स्मात् पूर्वेभि कालेभि त्रि[1] साम्न　६ ६ °भृग्व° त्रि[1] अ कु　७ ७ नास्ति त्रि[1] अ कु　८ यो वा कु　९ स्तुत वि अ कु　१० १० कृत्स्ने जगति । वक्षति लडर्थे लेट् । आवहति । 'व्यवहिताश्च' (पा १,४ ८२) इति सूत्र त्रि[1] अ कु　११ ११ अस्या ऋच एकवाक्यता स्यात् त्रि[1] अ कु　१२ नास्ति त्रि[1] अ कु　१३ १३ इह प्रक्रो कर्मणि त्रि[1] अ कु　१४ आनयति कु　१५ पूर्वेभि वि[1] रुप　१६ °इति साम्न[1] [3]　१७ नास्ति मै[1]　१८ १८ पुरितम् मै[1]　१९ १९ यज्ञे° त्रि मै[1]　२० आवह (ति)तु त्रि मै[1]

अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥३॥

अग्निना । रयिम् । अश्नवत् । पोषम् । एव । दिवेऽदिवे । यशसम् । वीरवत्ऽतमम् ॥३॥

स्कन्द० 'अग्निना इति तृतीयानिर्देशात् दत्तमिति वाक्यशेषः । पञ्चम्यर्थे वा तृतीया । अग्निना दत्तमग्नेर्वा सकाशात्[1] । रयिम् धनम् । अश्नवत् अश्नुते प्राप्नोति । कः, सामर्थ्यात् स्तोता । न च केवलं धनम्, किं तर्हि । पोषम् एव 'एवशब्दोऽत्रावधारणाऽसम्भवाच्चार्थे'[2] । [3]पुष्टिं च । कदा । दिवे दिवे अहन्यहनि, सर्वकालमित्यर्थः । यशसम् 'यशःशब्दः कीर्तिवचनः † । सान्तत्वादाकारो न कृतः[4] । यशश्च कीर्तिः सेत्यर्थः । कीदृशं यशः । उच्यते[5]—[6]वीरवत्तमम् वीराः पुत्राः, ते यस्मिन् सन्ति तद् वीरवत्, अतिशयेन वीरवद् वीरवत्तमम् बहुभिः पुत्रैः[7] सहितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्निना स्तुतेन यजमानः प्रजाश्च[8] प्राप्नोति[9] पोषम् च प्रजानां पशूनाम् । अन्वहं यशश्च अतिशयेन वीरपुत्रयुक्तम् । अन्नसमानो यशःशब्दपर्यायो मध्योदात्तः[9] ॥ ३ ॥

मुद्गल० योऽयं होता स्तुतोऽग्निः तेन अग्निना यजमानः रयिम् धनम् अश्नवत् प्राप्नोति । कीदृशं रयिम् । दिवे दिवे पोषमेव प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानमेव । यशसम् दानादिना यशोयुक्तम् । वीरवत्तमम् अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतम् ॥ ३ ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इद् देवेषु गच्छति ॥४॥

अग्ने । यम् । यज्ञम् । अध्वरम् । विश्वतः । परिऽभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥४॥

स्कन्द० हे अग्ने ! यं यज्ञम् अध्वरम्[1] '[1]अध्वरशब्दोऽत्र यज्ञमित्यनेन पौनरुक्त्यात् यज्ञनाम । किं तर्हि । हिंसावर्जितम् । ध्वरति † हिंसाकर्मा । ध्वरणं ध्वरो हिंसा यस्मिन् नास्ति सोऽध्वरः । यज्ञे हि सर्वस्यानुग्रहः, न हिंसा । येऽपि हि तत्र पश्वादयो हिंस्यन्ते तेषामप्यनुग्रह एव । तथा हि स्मरन्ति[10]—

'अन्यत्र पशवो ... पक्षिणस्तथा ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुनः ॥' (मनु ५,४०) इति[11] ।

[12]'तस्मात्पशूनां हिंसापरिवर्जितम्'[12] । अथवा षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः । अविद्यमानो ध्वरो यस्य सोऽध्वरः । रक्षोभिर्हिंसित[13] । सर्वत्र षष्ठ्यर्थे द्वितीया । यस्य यज्ञस्य हिंसावर्जितस्य विश्वतः सर्वतः परिभूः परिग्रहीता भवसि "सर्वेषु पार्श्वेषु"। परिग्रहीता असि भवसि । स इत्[14] इति इच्छब्द[15]

११ अग्निना दत्तमेग्नेर्वाऽऽत्मना । पञ्चम्यर्थे तृतीया वि' अ कु. २२ नास्ति वि' अ कु † स्वरतश्चिन्त्यम् (तु वैश्व स्वादु— [शि])। पुष्टिं च अविद्य ? ३ पोषं वि' अ कु. ४४ पाद् 'अतुपादय मतोः' (पा ८, २, ९)। येषां पुत्र । पुत्रवत्तम । 'अतिशायने तमप्' (पा ५, ३, ५५)। मृ स्वर्ते मतुप् (पाम ५, २, ९४)। अतिशयेन बहु० वि' अ कु ५ नास्ति कु ६ अग्नेः शास्त्रे कु ७ विन्यस्य (तु हि २२) ८ भेदम् वि मैं. ९ नास्ति साम्ब १०१० अध्वरमित्यन न दृश्यते । हिंसार्हितत्वात् । ध्वर हिंसार्थम् धातु । ध्वानुग्रहम् । हिंसा पश्वादीनामप्यनुग्रह एव । कस्मात् वि' अ कु † हिंसावतो ध० साम्ब ११ स्मरन्ति वि' अ कु १२ १२ 'यज्ञपरिमिति वि' अ कु १३ 'रक्षोभिर्हिंस्य' वि', 'रक्षोभिर्हिंस्यते' साम्ब १४ १४ परिग्रहीते वि' अ कु

एवार्थे । स एव देवेषु गच्छति । देवास्तमेव परिगृह्णन्ति नान्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! यं यज्ञम् हिंसारहितमहिंसितं त्वत्सन्निधानादसुरैः, सर्वतः परिभवसि गार्हपत्यादिव्यूहेन अरानिव नेमिः स एव देवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वं यं[1] यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवान् असि । स इत् स एव यज्ञः देवेषु तृप्तिं जनयितुं स्वर्गे[2] गच्छति ॥ ४ ॥

अ॒ग्निर्होता॑ क॒विक्र॑तुः स॒त्यश्चि॒त्रश्र॑वस्तमः । दे॒वो दे॒वेभि॒रा ग॑मत् ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः । होता॑ । क॒विऽक्र॑तुः । स॒त्यः । चि॒त्रश्र॑वःऽतमः । दे॒वः । दे॒वेभिः॑ । आ । ग॒म॒त् ॥५॥

स्कन्द० अग्निः होता देवानाम् । कविक्रतुः कविशब्दोऽत्र क्रान्तवचनः, [1]न मेधाविनाम । क्रतुशब्दः प्रज्ञानाम कर्मनाम वा, क्रान्तं गतं[3] सर्वत्राप्रतिहतं प्रज्ञानं कर्म वा यस्य स कविक्रतुः । सत्यः अविसंवादकः[4] यथाभिलषितफलद[5] इत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः चायृ पूजानिशामनयोः [6]इत्यस्य [चित्रमिति, रूपम्] । चित्रं[7] पूजनीयम् । [8]विचित्रपर्यायो वा चित्रशब्दः[8] । [9]श्रव इत्यन्ननाम वा, धननाम वा, कीर्तिपर्यायो वा[9] । अतिशयेन पूज्यं विचित्रं वा [10]अन्नादीनामन्यतमं[10] यस्य स चित्रश्रवस्तमः । देवः [11]दानादिगुण देवैभि सहयोगलक्षणा एषा तृतीया । देवैः सह आगमत्[11] आगच्छतु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निः होता क्रान्तप्रज्ञः[11] सत्यकर्मा अतिशयेनाश्चर्यश्रवणः देवः देवैः सह आगच्छतु ॥ ५ ॥

मुद्गल० अयम् अग्निः देवः देवेभिः अन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सह आगमत् अस्मिन् यज्ञे समागच्छतु[12] कीदृशोऽग्निः । होता होमनिष्पादकः । कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः । सत्यः अनृतरहितः फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विचित्रकीर्तियुक्तः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

यद॒ङ्ग दा॒शुषे॒ त्वमग्ने॑ भ॒द्रं क॑रि॒ष्यसि॑ । तवेत् तत् स॒त्यम॑ङ्गिरः ॥ ६ ॥

यत् । अ॒ङ्ग । दा॒शुषे॑ । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । भ॒द्रम् । क॒रि॒ष्यसि॑ । तव॑ । इत् । तत् । स॒त्यम् । अ॒ङ्गि॒रः॒ ॥ ६ ॥

स्कन्द० [13]अङ्ग इति निपातोऽत्र पादपूरणः क्षिप्रार्थो वा सामर्थ्यात्[13] । यत्[14] क्षिप्रम् दाशुषे [15]दाश्वान् यजमानः । हविषां दातृत्वात् तस्मै[15] । त्वम् हे अग्ने ! भद्रम् भजनीयं स्तुत्यमुत्कृष्टम्[11] । इष्टमित्यर्थः[13] । किं पुनस्तत्, धनमन्नं वा । करिष्यसि [13]दाशुष इति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेरिह करोतिः क्रियासामान्यवचनो दाने वर्तते[13] । दास्यसि इत्यर्थः । तव इत् तत् [13]इच्छब्द एवार्थे वर्तते[11] ।

१. नास्ति त्रि मै[1]. २. स्वर्ग मूको. ३-३. [illegible]. प्रज्ञाया कर्माणि वा वि[1] अ कु. ४. अभिल° वि[2] अ; अभिसम्पाद° साम्ब. ५. °स्पदः वि[1] अ कु. ६-६. नास्ति वि[1] अ कु. [-] नास्ति मूको. ७-७. विचित्रं वा चित्रम् वि[1] अ कु. ८-८. श्रः श्रव वा धन वा कीर्तिर्वा वि[1] अ कु; °न्ननाम वा कीर्ति° वि[2]. ९-९. अन्न धन यशश्च (यशो वा कु.) वि[1] अ कु. १०-१०. दाता दीप्तश्च । देवैः वि[1] अ कु. ११. क्रान्त° वि[1] ल. १२. °गच्छतु त्रि मै[1]. १३-१३. नास्ति वि[1] अ कु. १४. यदङ्ग कु; अङ्ग वि[1] अ. १५-१५. यजमानाय वि[1] [illegible] कु. १६. °ष्टं वा अ कु.

तवैव तत्। [1]यज्ञान्तरं हविः कृत्वा तुभ्यमेव प्रदास्यत इत्यर्थः। सत्यम् अविसंवादेवैक, नैतदनृत मयोच्यत इत्यर्थः[1]। अथवा करिष्यसि [2]इत्यत्र करोतिरन्तर्णीतसनर्थो द्रष्टव्यः। लडर्थे लृट्[2]। यत् यजमानाय भद्र धनमन्न वा चिकीर्षसि। तवैव तत् सत्य नान्यस्य [3]कस्यचित्। यथाचिकीर्षितदानकरणसमर्थो नान्य कश्चिदित्यर्थः[3]। हे अङ्गिर । [4]अङ्गिरा ऋषि । तस्योत्पत्ति-कारणमसि, नाग्निरङ्गिरा । एव ह्यैतिहासिका स्मरन्ति—

'[5]निशानतारिके रान प्रजानाम प्रजापति ।
आहरत् सहित साध्यैर्विश्वैर्देवैस्तथा सह[6] ॥
तत्र वाग्दीक्षणीयायामागमत् धारिणी ।
[7]रेतश्चस्कन्द ता दृष्ट्वा[7] कस्यार्थ[8] वरुणस्य च ॥
तच्छुक्र प्रजहन्[9] वायुरग्नौ प्रास्यद् यदृच्छया ।
[10]ततोऽर्चिषि भृगुर्जज्ञे अङ्गारेष्वङ्गिरा ऋषि ॥' (तु बृदे ५,९७-९९) इति ॥

[11]तेन कोऽङ्गिरस कारणमसि, नाग्निरङ्गिरा । अत इद सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् कार्यशब्देन [12]कारणस्याभिधानम्। अङ्गिरस कारणभूत[1] इत्यर्थः[12]। अथवा गुणत [13]अग्नेरिदमभिधानम्[13]। अङ्गानि शरीरावयवा तद्धि शरीर, तस्य स्थितिहेतु अशितपीतरसोऽङ्गिरस, त करोति अङ्गिरस्यति। 'तत् करोति तदाचष्टे' (पावा ३,१,२६) इति णिच्। ण्यन्तात् क्विप्। हे अङ्गिर[1] शरीरस्थितिहेतोरशित-पीतरसस्य कर्तरित्यर्थः। जाठरो ह्यग्निरन्न रसीकरोति। रसो लोहितमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रभावेन परिणममान शरीरस्थितिहेतुर्भवति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् त्वम् क्षिप्रम्[14] अग्ने । हवि प्रयच्छतोऽस्मभ्यमेव कल्याण करिष्यसि। तव एव तत् सत्यम्, [15]अङ्गिर, स्वम्[15] एव [16]अन्यस्तु कृत[16] विस्मरत्यपि ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अङ्ग[1] अग्ने ! त्वम् दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय भद्रम् वित्तगृहप्रजापशुरूप कल्याण करिष्यसि। तत् भद्रम् तव इत् तवैव। सुखहेतुरिति शेष । हे अङ्गिर[1] अग्ने सत्य सत्यम्। न त्वत्र विसवादोऽस्ति ॥ ६ ॥

उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे॒ दोषा॑वस्तर्धि॒या व॒यम् । नमो॒ भर॑न्त॒ एम॑सि ॥७॥

उप॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । दि॒वेऽदि॑वे । दोषा॑ऽवस्तः । धि॒या । व॒यम् । नमः॑ । भर॑न्तः । आ । इ॒म॒सि॒ ॥७॥

स्कन्द० [17]उपेत्युपसर्ग इमसीत्यनेनाख्यातेन सम्बन्धयितव्य । हे अग्ने ! दिवेदिवे[18] अहन्यहनि दोषावस्त [1] [18]दोषेति रात्रिनाम[18]। वस आच्छादने। रात्रौ स्वेन ज्योतिषा तमसामाच्छादयित [1]।

1-1 यजमानाय भद्र दास्यसि स यज्ञान्तरे तथुभ्य दास्यति। तस्मात्तवैव। सत्यं यथोक्तम् वि[1] भ कु 2-2 विशेषाणि वि[1] भ कु 3-3 यथेष्टान्प्रदानसमर्थ नान्य वि[1] भ कु 4-4 अङ्गिरस मवेरग्नित उत्पत्ति। तथैतिहास वि[1] भ कु 5 दिवेदि॰ वि[1] साव्व 6 °वैस्तदेति ण बृदे 7-7 ता दृष्ट्वा सुस्राव बृदे 8 तस्या॰ वि[1] साव्व कु 9-9 शुक्र समवन् तद् बृदे 10 °र्चिभ्यो बृद, °तोऽर्चि वि[1] 11 तत कुभ 12-12 कारणस्याभिधान स्यात् वि[1] भ कु 13-13 नाम वि[1] भ कु 14 नास्ति साव्व[1] 15-15 अङ्गिरस्य वि[1] ए 16-16 नास्ति ण्प वि. 17-17 उपेमसि इत्यग्ने वि[1] भ कु 18-18 दोषा एव वि[1] भ कु

धिया यादृश्यस्माकं प्रज्ञा[1] तादृश्या वयं नमः स्तुतिं भरन्तः 'हृञ् हरणे इत्येतस्यैवैतद् रूपम्'[2]। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (पावा ८, २, ३२) इति हस्य भः[2]। हरन्तः प्रापयन्तः स्तुतिं कुर्वन्त इत्यर्थः। त्वा त्वाम् उप एमसि आङत्र धात्वर्थानुवादी। उपगच्छामः[3] ॥७॥

वेङ्कट० उपगच्छामः त्वाम् अग्ने! वयम् अन्वहं "सायञ्च प्रातश्च" अग्निहोत्रकर्मणा अन्नं[4] भरन्तः ॥७॥

मुद्गल० हे अग्ने! वयम् अनुष्ठातारः दिवेदिवे प्रतिदिनं दोषावस्तः रात्रावहनि च धिया बुद्ध्या नमः भरन्तः नमस्कारं संपादयन्तः उप समीपे त्वा एमसि त्वामागच्छामः ॥७॥

राज॑न्तमध्व॒राणां॑ गो॒पामृ॒तस्य॒ दीदि॑विम् । वर्ध॑मानं॒ स्वे दमे॑ ॥ ८ ॥

राज॑न्तम् । अ॒ध्व॒राणा॑म् । गो॒पाम् । ऋ॒तस्य॑ । दीदि॑विम् । वर्ध॑मानम् । स्वे । दमे॑ ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'कीदृशं त्वाम्'। उच्यते। राजन्तम् राजतिरैश्वर्यकर्मा (द्र. निघ २,२१) ईशानम्। कस्य। अध्वराणाम् यज्ञानाम्। गोपाम् रक्षितारं च। कस्य। ऋतस्य यज्ञस्यैव। ऋतशब्दो ह्यपठितोऽपि भूयिष्ठं यज्ञनाम दृश्यते। दीदिविम् आत्यर्थं दीप्तम्। वर्धमानं स्वे आत्मीये दमे यज्ञगृहे। 'दमे' (निघ ३,४) इति गृहनाम। सामर्थ्यादत्र यज्ञगृहे वर्तते[5] ॥८॥

वेङ्कट० दीप्यमानं "यज्ञानां गोपायितारं सत्यस्य दीप्तं स्वे दमे आहवनीये समिध्यमानमुपेम।"[6] ॥८॥

मुद्गल० राजन्तम् दीप्यमानम् अध्वराणाम् यागानां गोपाम् रक्षकम् ऋतस्य सत्यस्य[7] अवश्यंभाविनः कर्मफलस्य दीदिविम् पौनःपुन्येन द्योतकं स्वे दमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां हविर्भिः वर्धमानम् ॥८॥

स नः॑ पि॒तेव॑ सू॒नवेऽग्ने॑ सूपाय॒नो भ॑व । सच॑स्वा नः स्व॒स्तये॑ ॥ ९ ॥

सः । न॒ः । पि॒ताऽइ॑व । सू॒नवे॑ । अग्ने॑ । सु॒ऽउ॒पा॒य॒नः । भ॒व॒ । सच॑स्व । न॒ः । स्व॒स्तये॑ ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'सः' इति पूर्वप्रतिनिर्देशो वा तच्छब्दश्रुतिसामर्थ्यादेव वा योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः यं त्वामस्तोष्महि इति। स त्वं नः अस्माकं पितेव सूनवे 'सूनुः' (निघ २,२) इत्यपत्यनाम। षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी। यथा पिता पुत्रस्य, एवं हे अग्ने! सूपायनः सूपगमः सुखोपसर्पो भव। सचस्व सेवस्व च नः अस्मान् स्वस्तये 'स्वस्तीत्यविनाशनाम' (या ३,२१) अविनाशाय। रक्षितुमस्मानस्मत्समीपे नित्यं भवेत्यर्थः[8] ॥९॥

वेङ्कट० सः त्वम् अस्मभ्यं यथा पिता पुत्राय अग्ने! सूपचरः, एवं सूपचरो[10] भव। सेवस्व च अस्मान् अविनाशाय ॥९॥

मुद्गल० हे अग्ने! सः त्वं नः अस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तः भव। तथा नः अस्माकं स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो भव। दृष्टान्तः—पितेव यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति, तद्वत् ॥९॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

१. 'सत्र॰' वि[1] अ कु. २-२. हृग्रहोर्भरछन्दसि वि[1] अ कु. [नास्ति मूको. ३. उपग॰ साम्ब. ४-४. सायं प्रा॰ साम्ब[1] कु. ५ नमः साम्ब कु. ६-६. राजन्त राजतिरैश्वर्यकर्मा ईशानम्। अध्वराणां रक्षितारम्। यज्ञस्य अत्यर्थं दीप्तम्। 'जागृस्तृजागृभ्य. क्विन्' (पाउ ४,५४), 'दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य' (पाउ ४,५५) इति दीदिविः। वर्धमानमात्मीये यज्ञगृहे वि[1] अ कु ७-७. नास्ति स्वे दमे आहवनीये समिध्यमानमुपेम। गोपायितारं सत्यस्य दीप्तम् वि[1] अ साम्ब. ८. नास्ति वि मे[1] ९-९. स त्वमस्माकं पितेव। यथा पिता पुत्रस्य सूपगमः एव नः त्वं सुखोपसर्पो भव। 'षच षच सेवायाम्' सेवस्वास्मान्। स्वस्तयेऽविनाशाय। रक्षितुमस्मानस्मत्समीपे नित्यं भव वि[1] अ कु. १०. सूपचा॰ साम्ब[1].

[२]

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरम्ऽकृताः । तेषाम् । पाहि । श्रुधि । हवम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'पृथग्देवत्या सप्तात उत्तरेऽनन्तरात्तृचा' (बृ दे ३,१२६)। ये सप्त तृचा अत उत्तरं अनन्तरा एव पृथग्देवत्या । 'तृचो वायव्य' (बृ दे ३,१२७)। प्रथमस्तावत् तृचो वायुदेवत्यः । हे वायो ! आ याहि आगच्छ । हे दर्शत ! अर्हे कृत्यार्थेऽयमतच । दर्शनीय[1] दर्शनार्ह[1]। यो हि दृष्टो दर्शनफलं साधयति, स दर्शनार्हः । नेतर । किं कारणमागच्छामि । उच्यते । इमे सोमा अरंकृता अलशब्दस्य पर्याप्त्यर्थस्य भूषणार्थस्य चेदम् । उकारस्य स्थाने छान्दसम् । पर्याप्ता कृता अहय कृता भूषिता वा श्रयणादिभिर्वा संस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । तेषाम् द्वितीयार्थे षष्ठी गुपक । षष्ठीनिर्देशादय वा एकदेशमिति वेद । तान् वैकल्य स्वावलक्षण पाहि पिब । अत समयोऽनन्तराहागमनार्थ श्रुधि शृणु हवम् आह्वानम् । माऽनागादर इत्या[1] ॥ १ ॥

वेङ्कट० पूर्वं सूक्तं प्रातरनुवाके शंसनीयम् । अथ सूक्ताभ्यां प्रातस्सवनदेवता स्तौति । वायो[1] आ याहि दर्शनीय[1] इमे सोमाः पर्याप्तिमन्त्रमलंकृता । तान् पिब । शृणु च न आह्वानम् ॥

वाय्विन्द्रौ निमाधर्ति[1] वसिष्ठ नेह निहन्यत ।
स्तुत्यर्थं यदेतत् यत्र निहत्यैव यथाऽस्तुतम् ॥
निहन्यमाने पूर्वस्मिन्[1] हि सत्याचमसिध्यत[1] ।
पिब सोमानिमाञ्श्च इव शृणु दानमिदं च न ॥ इति ॥ १ ॥

मुद्गल० नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । मधुच्छन्दा ऋषिः । गायत्रम् । आद्यस्तृचो वायुदेवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः ॥

हे दर्शत ! दर्शनीय[1] वायो ! कर्मण्यवसितः आ याहि आगच्छ । स्वदर्थम् इमे सोमा अरंकृता संस्कृताः । तेषाम् तान् सोमान् पाहि पिब । तदनन्तरं हवम् अस्मदीयमाह्वानं श्रुधि शृणु ॥ १ ॥

वाय उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरन्ते । त्वाम् । अच्छ । जरितारः । सुतऽसोमाः । अहःऽविदः ॥ २ ॥

स्कन्द० 'उक्थशब्द स्तोत्रवचन । स्तोत्रैः । जरते स्तौति कर्मा अच्छशब्दोऽभि स्थाने वर्तते । उपसर्गो धर्मान्तरात्र जरते इत्याख्यातेन सम्बध्यते । जरितारश्च स्तुत्यर्थं । 'जरते अर्चति' (निघ ३ १४) इत्यर्चतिकर्मसु पठितत्वात् । अभिजरन्ते[1] अभिष्टुवन्ति त्वा जरितार स्तोतार ।

---

१ १ वायव प्रथमपदस्य । हे वायो ! आगच्छ । [illegible] । गुणप्रतिषेधो [illegible]' (पाउ ३ ११०) इति [illegible], अर्हे कृत्यप्रत्ययः । दर्शनीय ! । आ इति [illegible] प्रयपतिः ■ दर्शनीय । नेतर । [illegible] । इमे सोमा अलंकृता । [illegible] । पर्याप्त भूषिता [illegible] ■ । तान् पिब । तेषामिति [illegible] । [illegible] शृणु [illegible] वि[1] म पु २ पवमाना मुक्ता ३ पा ८, १, ६३ ४ पूर्वे [illegible] ५ [illegible] वि[1] मूले ६ ६ उभे [illegible] । अर स्तुभी । भाष्ट अभी वि[1] म पु

'जरिता' (निघ ३,१६) इति स्तोतृनाम। कीदृशाः। सुतसोमाः कृतसोमाभिषवाः। तुभ्यं यः प्रदास्यते सोमः स्तुताय, तमभिषुत्येत्यर्थः। अहर्विदः अहश्शब्दोऽत्राह्ना यः समाप्यते ज्योतिष्टोमादिः सोमयागः तस्य वाचकः, न दिवसस्य[1]। प्रक्रान्तस्य ज्योतिष्टोमादेरहःपरिमितस्य सोमयागस्य ज्ञातार इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वायो! त्वाम् प्रति शस्त्रैः स्तुवन्ति स्तोतारः अभिषुतसोमाः अहर्विदः[२] लब्धाहर्मुखाः ॥२॥

मुद्गल० हे वायो! जरितारः स्तोतारः ऋत्विग्यजमानाः त्वाम् अच्छ अभिलक्ष्य उक्थेभिः आज्यप्रउगादिभिः शस्त्रैः जरन्ते स्तुवन्ति। कीदृशाः। सुतसोमाः अभिषुतेन सोमेनोपेताः। अहर्विदः अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्ये अग्निष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः। क्रत्वभिज्ञा इत्यर्थः ॥२॥

वायो॒ तव॑ प्रपृञ्च॒ती धेना॑ जिगाति दा॒शुषे॑। उ॒रू॒ची सोम॑पीतये ॥ ३ ॥

वायो॒ इति॑। तव॑। प्र॒ऽपृ॒ञ्च॒ती। धेना॑। जि॒गा॒ति॒। दा॒शुषे॑। उ॒रू॒ची। सोम॑ऽपीतये ॥ ३ ॥

स्कन्द० हे वायो! तव अवयवभूता प्रपृञ्चती पृची सम्पर्के। सामर्थ्याच्च सोमसम्पर्के वर्तते, न च यत्र क्वचित्। सम्पर्केण चात्र स्वहेतुरभिलापो लक्ष्यते। अभिलापार्थ एव वा पृचतिः[1]। प्रकर्षेण सोममभिलषन्तीत्यर्थः। 'अथवा 'पपृक्षा', महयति' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् पृचतिः स्तुत्यर्थोऽपि। न सम्पर्कार्थ एवेति शक्यते। व्यत्ययेन वा शतृप्रत्ययः कर्मणि। प्रपृञ्चती प्रकर्षेण स्तूयमानेत्यर्थः। धेना जिह्वा। किं करोति। उच्यते। जिगाति गतिकर्मायं 'जिगाति' 'इन्वति' (निघ २,१४) इति गतिकर्मसु पाठात्। गच्छति। दाशुषे, 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ ०' (पा २, ३, १२) इत्येवमियं कर्मणि चतुर्थी[४]। 'दाश्वांसं यजमानं प्रतीत्यर्थः[४]। कीदृशी। 'उरूची उरुशब्दो बहुनाम (द्र. निघ ३,१)। अञ्चतिर्गत्यर्थः। बहून् यजमानान् प्रति गन्त्री। अवयवभूतजिह्वागमनेनात्रावयविनो वायोरेव गमनं लक्ष्यते। त्वं गच्छसीत्यर्थः। किमर्थम्। सोमपीतये सोमपानार्थम्[५] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वायो! धेनेन स्तोतॄन् प्रपृञ्चती संयोजयन्ती शतं युष्मभ्यं सहस्रं युष्मभ्यमित्येवं बहुगामिनी[६] तव वाक् दातारमुद्दिश्य सोमपानार्थं निष्क्रामति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे वायो! तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वांसं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति गच्छति। हे यजमान! त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूते इत्यर्थः। कीदृशी धेना। प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसम्पर्कं कुर्वती सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः। उरूची उरून् बहून् यजमानान् गच्छन्ती। सोमयाजिनः सर्वान् वर्णयन्तीत्यर्थः ॥३॥

इन्द्र॑वायू इ॒मे सु॒ता उप॒ प्रयो॑भि॒रा ग॑तम्। इन्द॑वो वामु॒शन्ति॒ हि ॥ ४ ॥

इन्द्र॑वायू॒ इति॑। इ॒मे। सु॒ताः। उप॑। प्रयः॑ऽभिः। आ। ग॒त॒म्। इन्द॑वः। वा॒म्। उ॒शन्ति॑। हि ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति वि[°] अ कु. २. नास्ति ल. ३. जिह्वा वि[°] अ कु. ४-४. गच्छति यजमानम्। पृची सम्पर्के स्तुतौ वा। सोमसम्पृक्ता। अथवा व्यत्ययात् कर्मणि शतृ (शता वि[°]; शत्रा अ) प्रत्ययः। प्रस्तूयमाना। धेना जिह्वा (जिह्वा ये[°] अ)। वाङ् गतौ गच्छति। दाश्वान् यजमानः। 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' (पा २, ३, १२) इति द्वितीयार्थे चतुर्थी वि[°] अ कु. ५-५. धेना। उरूची बहून् प्रति गन्त्री। उरु बहु। अञ्चु गतौ। त्वं गच्छसीत्यर्थः। किमर्थं सोमपानाय वि[°] अ कु. ६. °बहुगामी सत्स्व[°].

स्कन्द० 'तृच ऐन्द्रवायव'[1]। 'ऐन्द्रवायवोऽपि तृच एव'[1]। हे इन्द्रवायू ! इमे सुता अभिषुता सोमाः। [2]एतद् ज्ञात्वा उप प्रयोभिः आ गतम् उपेत्युपसर्ग आगतमित्याख्यातेन सम्बध्यते। प्रयस्शब्दो यातेर्धातो। गन्तृवचन। प्रयोभिः गन्तृभिः 'अत्यन्तदीर्घैरश्वैरुपागच्छतम्'[3]। अथवा[3] प्रयस्शब्दोऽपठितोऽप्यन्ननाम[4]। सहयोगलक्षणा चात्र तृतीया। इमे अभिषुताः सोमाः। न च केवलाः। किं तर्हि। सवनीयपुरोडाशादिभिरन्नैः सह[5]। एतद् ज्ञात्वोपागच्छतमिति। [6]अथवा उपागच्छतमित्येतदपेक्ष एव सहयोगः। अन्नैः सहोपागच्छतम्[6]। 'अन्ना यानि दातव्यान्यन्नानि, तानि गृहीत्वोपागच्छतमित्यर्थः'[7]। कस्मात्। इन्दवः वाम् उशन्ति हि [8]हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादिन्द्रवायू एते सोमा वां युवाम् उशन्ति कामयन्ते[8] वयमिन्द्रवायुभ्यां पीयेमहि इत्येवम्। तस्मादुपागच्छतमिति[8] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रवायू ! इमे सोमाः सुताः अस्माकं प्रदित्सितैरन्नैः सह उपागच्छतम्। एते सोमाः वाम् कामयन्ते हि ॥४॥

मुद्गल० हे इन्द्रवायू ! भवदर्थम् इमे सोमाः सुताः अभिषुताः। तस्माद्युवां प्रयोभिः अन्नैः अस्मभ्यं दातव्यैस्सह उप आगतम् अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छतम्। हि यस्मात् इन्दवः सोमाः वां युवाम् उशन्ति कामयन्ते[7]। तस्मादागमनमुचितम् ॥४॥

वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू। तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति। इन्द्रः। च। चेतथः। सुतानाम्। वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू। तौ। आ। यातम्। उप। द्रवत् ॥ ५ ॥

स्कन्द० [1]तावायातमिति तच्छब्दाद् यच्छब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः। यौ हे वायो ! इन्द्रः च यच्छब्दात् त्वं च। चेतथः जानीथ। किम्। सुतानाम् द्वितीयार्थे षष्ठी। अथवा षष्ठीश्रुतिसामर्थ्यादेव वा शेषमिति वाक्यशेष। सुतान् सोमान्, सुतानां सोमानां वा शेषं स्वादम्। वाजिनीवसू वाजिनीत्येतद्विशेषणम् अध्याहार्यं नाम। किं तर्हि। यौगिकम्। वाजो हविर्लक्षणमन्नम्, तद् यस्या अस्ति सा वाजिनी यागसन्ततिः तद्वन्तौ। हविर्लक्षणयागसन्ततिधनावित्यर्थः। अथवा वाजो वेगो बलं वा तद्वती वाजिनी सेना, तद्वन्तौ। वेगवत्यैतन्महता युक्तया सेनयोपेतावित्यर्थः। तौ आयातम् उप इत्युपसर्गः पुरस्तादाख्यातस्य सम्बन्धयितव्यः। उपागच्छतम्। द्रवत् क्षिप्रम्। 'मक्षु, द्रवत्' (निघ २, १५) इति हि क्षिप्रनामसु पठितम् ॥ ५ ॥

---

१ १ नास्ति वि[1] अ कु, इन्द्रवायवतृचे ऽपि तृच एव सामं। २ २ नास्ति वि[1] अ कु। ३-३ [4]आगच्छतम् वि[1] साम्ब। ४ ४ प्रय अन्नम्। सवनीयपुरोडाशादिभिः अभिषुता वि[1] अ कु। ५ ५ अन्नकामा वय यम। अन्नदानैस्सह इति वा वि[1] अ कु। ६-६ सोमा सुता कामयन्ते यस्मात् वि[1] अ कु। ७ कामयन्ते वि मे[1]। ८ ८ अत्र परतोऽत्र अध्याहर्तव्यम्। मु[1] अद्धि वाक्यशेषेण। हे वायो ! त्वं इन्द्रश्च युवाम् उभौ सुतानभिषुतान् सोमान् चेतथः जानीथः। यद्वा अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः। कीदृशौ युवाम्। वाजिनीवसू वाजिनीवसू इत्यन्नवत्यौ (?) (निघ १, ८) तथापि अन्नसाध्य गृह्यते। वाज अन्नं तस्यां हविष्मत्याम् वसति वाजिनी यागसन्ततिः। अथवा अन्नं वसु यस्याः इति वाजिनीवसू। आमन्त्रितवाद्यनुदात्त। तौ तथाविधौ युवां द्रवत् क्षिप्रम् उप समीपम् आयातम् आगच्छतम्। पञ्चविंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु (निघ २, १५) 'मक्षु, द्रवत्' इति पठितम्। तत्र द्रिवत् वि[1] अ कु

वेङ्कट० वायो! त्वम् अयञ्च[1] इन्द्रो[2] दूरस्थावेव [3]सुतान् सोमान्[3] जानीथः । तौ[4] क्षिप्रम् उपागच्छतम् । अन्नेन वासयितारौ वाजिनीवसू इति ।

सुतसोमपरिज्ञानं [5]तदागमनकारणम् ।
नचोद्राजमिहारयातं वक्ष्यते तत्र कारणम् ॥
ऋचामभिहितार्थानां यथा पश्चाद् समन्वयः ।
हेतुत्वहेतुमद्भावौ तथैवाऽत्राऽपि सङ्गतौ ॥ इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० चकारेणान्यः[6] समुच्चीयते । सन्निहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो! त्वम् इन्द्रश्च [7]युवामुभौ सुतानाम् अभिषुतान् सोमान् चेतथः जानीथः । कीदृशौ युवाम् । वाजिनीवसू वाजोऽन्नं तद्वत्यां हविस्सन्ततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति वाजिनीवसू । तौ तथाविधौ युवां द्रवत् क्षिप्रम् उप समीपे आयातम् आगच्छतम् ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतम् । मक्ष्वि१त्था धिया नरा ॥ ६ ॥
वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप । निःऽकृतम् । मक्षु । इत्था ।
धिया । नरा ॥ ६ ॥

स्कन्द० [8]हे वायो! इन्द्रः च यस्मात् त्वं च । सुन्वतः सोममभिषुण्वतः यजमानस्य स्वभूतम् आ यातम् उप उपागच्छतम् । निष्कृतम् निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । संस्कृतं वेद्याख्यं प्रदेशम् । मक्षु क्षिप्रम् । इत्थाशब्दोऽमुत इत्यस्यार्थे । अमुतोऽन्तरिक्षात् स्वस्मात् स्थानात् । 'धीः' (निघ २,१) इति कर्मनाम । हेतौ च तृतीया । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । कर्मणा हेतुना । अस्मदीययागकर्म परिसमापयितुमित्यर्थः । नहि युवयोरनागतयोरेतत् परिसमाप्स्यते । अथवा 'इत्था' (निघ ३,१०) इति सत्यनाम[9] धियश्च विशेषणम् । सत्येन भवतोरविसंवादिना सर्वैरेव युष्मत्सम्बन्धेन कर्मणा हेतुनाऽस्मदीययागकर्म परिसमापयितुमित्यर्थः । हे नरा! [10]मनुष्यनामैतत् । देवानां च मनुष्यत्वासम्भवात् सर्वत्र तदाकारत्वान्मनुष्यनामभिर्व्यपदेशः । मनुष्याकारौ । यथा मनुष्यो हस्ताद्युपेतशरीरः, तद्वद्धस्ताद्युपेतशरीरावित्यर्थः[10] ॥६॥

वेङ्कट० वायो! इन्द्रः च सुन्वतः संस्कृतं[11] सोमम् उपागच्छतं शीघ्रम् । इत्थं क्रियमाणं कर्मोद्दिश्य नेतारौ ॥६॥

मुद्गल० हे वायो! त्वम् इन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतम् संस्कर्तारं सोमम् उपायातम् आगच्छतम् । हे नरा! नरौ । पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ । युवयोरागतयोश्च सतोः धिया अमुना कर्मणा मक्षु त्वरया संस्काराः सम्पत्स्यन्ते । इत्था सत्यम् ॥६॥

---

1. नास्ति कु साम्ब. 2. चन्द्रश्च साम्ब[3,4]; चन्द्रो साम्ब[1]; इन्द्रश्च कु. 3-3. सोमान् सु° साम्ब[1]. 4. नास्ति साम्ब[1]. 5. °न्तागम° वि[1] ल साम्ब[1]; नताग° साम्ब[3,4]. 6. °रेण नान्यः वि मेरे. 7. तौ यु° मूको. 8-8. हे इन्द्रवायू! यजमानस्य स्वभूतं संस्कृतं वेद्याख्यं प्रदेशमुपागच्छतम् । नि° समित्यर्थे । मक्षु क्षिप्रम् । इत्था अमुतः अन्तरिक्षात् । कर्मणा हेतुना । धीः कर्मणि । अस्मत्कर्मणः परिसमाप्तिः युष्मदागमनेनैव स्यात् वि[1] अ कु. 9. °नाम । नात्र इत्थाशब्दस्य पञ्चमी वि[1] अ कु. 10-10. नरावेतौ वि[1] अ कु. 11. संस्कृतं सोम° साम्ब[1]; संस्कृतान् सुपं.

मि॒त्रं हु॑वे पू॒तद॑क्षं॒ वरु॑णं च रि॒शाद॑सम् । धियं॑ घृ॒ताचीं॒ साध॑न्ता ॥ ७ ॥

मि॒त्रम् । हु॒वे॒ । पू॒तऽद॑क्षम् । वरु॑णम् । च॒ । रि॒शाद॑सम् । धिय॑म् । घृ॒ताची॑म् । साध॑न्ता ॥७॥

स्कन्द० "मैत्रावरुण"। मित्रावरुणदेवतोऽपि तृच एव। मित्रम् हुवे आह्वयाम्यहम्। कीदृशम्। पूतदक्षम् 'दक्ष' (निघ २,९) इति सकारान्तं बलनामसु पठितम्। अकारान्तमपि तु तस्यैव पर्यायान्तरं द्रष्टव्यम्। पूतं शुद्धम् अपगतदोषं बलं यस्य स पूतदक्षः। तं पूतदक्षम्। न च केवलं मित्रम्। किं तर्हि। वरुणं च कीदृशम्। रिशादसम् रिशिर्हिंसार्थः। असु क्षेपणे। रिशतोऽस्यतीति रिशादसः। रिशदास इति प्राप्ते छान्दसो हस्वदीर्घव्यत्ययः। रिशादसम्। हिंसकानां क्षेप्तारम्। प्रतिहिंसितारमित्यर्थः। एवमर्थमेव विमकस्तुति। परस्तु सहस्तुतिः। धियम् धृतधारकं कर्म धीः, ताम्। घृताचीम् 'घृतम्' (निघ १,१२) इत्युदकनाम। अञ्चतिर्गत्यर्थः। सामर्थ्याच्चान्तर्णीतण्यर्थः। उदकं पृथिवीं प्रति या गमयति, सा घृताची, ताम्। साधन्ता साधयन्तौ। वृष्टिं कुर्वन्ताविति[1] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मित्रम् ह्वयामि शुद्धबलं वरुणम् च रिशतां[2] हिंसितॄणां क्षेप्तारम् उदकाभिमुखं कर्म साधयन्तौ घृतेरीर्यौ। 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति' (तैस २,४,१०,१) इति ब्राह्मणम् ॥७॥

मुद्गल० अहमस्मिन् कर्मणि हविष्प्रदानाय पूतदक्षम् पवित्रबलं मित्रम् हुवे तथा रिशादसम् रिशानां हिंसकानामदसमत्तारं वरुणम् च हुवे आह्वयामि। कीदृशौ मित्रावरुणौ। घृतमुदकमञ्चति भूमिं प्रापयति या धीः वर्षणकर्म[3], तां घृताचीम् धियम् साधन्ता साधयन्तौ कुर्वन्तौ ॥७॥

ऋ॒तेन॑ मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । क्रतुं॑ बृ॒हन्त॑माशाथे ॥ ८ ॥

ऋ॒तेन॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । ऋ॒त॒ऽवृ॒धौ॒ । ऋ॒त॒ऽस्पृ॒शा॒ । क्रतु॑म् । बृ॒हन्त॑म् । आ॒शा॒थे॒ इति॑ ॥ ८ ॥

स्कन्द० "ऋतेन इति हेतौ तृतीया, यज्ञेन हेतुना। यस्मात्मनुष्यैरिज्येथे, तस्मात्। हे मित्रावरुणौ! ऋतावृधौ यज्ञेन वर्धितारौ। यत्र हि यदविस्तारपशुहाना स्तूयमानाश्च देवता वीर्येण वर्धन्ते। तदापत्यवान् तागा [illegible]। अथवा वृधिरन्तर्णीतण्यर्थः। ऋतशब्दोऽपि यज्ञनामैव उदकनाम (तु निघ १,१२) वा। यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितारावित्यर्थः। अथवा 'ऋतम्' (निघ ३,१०) इति सत्यनाम। सत्यस्य स्तोतुर्यजमानस्य वर्धयितारौ। ऋतस्पृशौ यज्ञस्योपभोगकाले स्प्रष्टारौ। यज्ञे हविषां प्रतिग्रहीतारावित्यर्थः। अथवा ऋतस्य सत्यस्य स्तोत्रस्य स्प्रष्टारौ श्रोतारावित्यर्थः। अथवा ऋतस्योदकस्य वृष्टिकाले स्प्रष्टारौ वर्षितारावित्यर्थः। क्रतुम् कर्म। बृहन्तम् महत्। आशाथे व्याप्नुथः। कुरुथ इत्यर्थः। अथवा ऋतेनास्यापभूतशब्द उदकनाम। करणे च तृतीया। उदकेन क्रतुं कर्म यज्ञाख्यं व्याप्नुथः। यत्र यत्र तस्मिन् विषये वर्षथ इत्यर्थः[4] ॥८॥

---

[1] [illegible] ॥ [illegible] हिंसायाम्। [illegible] धृतवर्ती [illegible] ॥ [2] [illegible] [3] वर्षणम् [illegible] [4] [illegible] हे मित्रावरुणौ [illegible] [illegible] [illegible] † [illegible] पदे वा भाष्ये.

वेङ्कट० सत्येनैव मित्रावरुणौ ! सत्यस्य वर्धयितारौ ! सत्यस्य स्प्रष्टारौ ! यज्ञं महान्तम् आनशाथे[1] ॥८॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणौ ! युवाम् क्रतुम् प्रवर्तमानमिमं सोमयागम् आशाथे आनशाथे व्याप्तवन्तौ । केन निमित्तेन । ऋतेन अवश्यंभाविफलया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशौ युवाम् । ऋतावृधौ 'ऋतमित्युदकनाम' (या २,२५) । उदकस्य वर्धयितारौ । अत एव च[2] ऋतस्पृशा उदकं स्पृशन्तौ । कीदृशं क्रतुम् । बृहन्तम् अतिशयेन प्रौढम् ॥८॥

क॒वी नो॑ मि॒त्रावरु॑णा तुविजा॒ता उ॑रु॒क्षया॑ । दक्षं॑ दधाते अ॒पस॑म् ॥ ९ ॥

क॒वी इति॑ । नः॒ । मि॒त्रावरु॑णा । तु॒वि॒ऽजा॒तौ । उ॒रु॒ऽक्षया॑ । दक्ष॑म् । द॒धा॒ते॒ इति॑ । अ॒पस॑म् ॥९॥

स्कन्द० 'कवी मेधाविनौ नः तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । अस्माकमर्थम् । मित्रावरुणा द्विवचनस्यायमाकारः मित्रावरुणौ । तुविजातौ 'तुवि' (निघ ३,१) इति बहुनाम । बहुनामसमर्थाय जातौ तुविजातौ । सर्वेषां प्राणिनामुपकर्तुमुत्पन्नावित्यर्थः । अनन्तं जातं जन्मोच्यते । बहूनि जन्मानि ययोस्तौ तुविजातौ । यथानयोः कर्मात्मना पुनःपुनर्जन्म तदपेक्षया जन्मबहुत्वम् । उरुक्षया 'उरु' (निघ ३,१) इति बहुनाम विस्तीर्णपर्यायो वा । बहुनिवासौ विस्तीर्णनिवासौ वा । 'दक्षम् बलं सेनालक्षणम् । दधाते धारयतः अपसं कर्म च । 'अपः' (निघ २, १) इति हि कर्मनाम । अस्मदर्थं स्वसेनां पुष्णीतः, तथा च युद्धादिकर्म कुरुतः । अथवा न इति सम्प्रदाने चतुर्थी । दधातिरपि दानार्थः । अस्मभ्यं बलं यागादि-कर्म च दत्त इत्यर्थः[3] ॥९॥

वेङ्कट० क्रान्तदर्शिनौ[4] मित्रावरुणौ अस्मभ्यम् अहोरात्रयोः प्रादुर्भावादनेकजन्मानौ बहुनिवासावनेकयज्ञौ वा[5] बलं प्रयच्छतः येन च ।

'प्रजगृषाणां मध्ये पुनश्छेदो दक्षं दधाते अपसमित्यभिमताशंसनादित्याहुः । अर्थमिच्छन्तो हि सूक्तैः स्तुवन्ति देवता इति'[6] ॥९॥

मुद्गल० मित्रावरुणाख्यौ देवौ नः अस्माकं दक्षम् बलम् अपसम् कर्म च दधाते पोषयतः । कीदृशौ । कवी मेधाविनौ । तुविजाती बहूनामुपकारकतया[7] समुत्पन्नौ । उरुक्षया बहुनिवासौ ॥९॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

[३]

अश्वि॑ना॒ यज्व॑री॒रिषो॒ द्रव॑त्पाणी॒ शुभ॑स्पती । पुरु॑भुजा चन॒स्यत॑म् ॥ १ ॥

अश्वि॑ना । यज्व॑रीः । इषः॑ । द्रव॑त्पाणी॒ इति॒ द्रव॑त्ऽपाणी । शुभः॑ । प॒ती॒ इति॑ । पुरु॑ऽभुजा । च॒न॒स्यत॑म् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अश्विनौ द्वयतोऽपि नृप एव । हे अश्विना ! यज्वरीः करणस्येयं कर्तृत्वेन विवक्षा[8] । इज्यते याभिस्ता यज्वरीः । इषः हविर्लक्षणान्यन्नानि । द्रवत्पाणी क्षिप्रहस्तौ, शीघ्रकारिणावित्यर्थः ।

1. आशाथे साम्य[1] कु. 2. नास्ति मूको. 3-3. मेधाविनौ अस्माकं मित्रावरुणौ बहूनां जातौ उरुक्षयौ बहुनिवासौ विस्तीर्णनिवासौ वा । लोकेषु सर्वत्र तत्र तत्र व्याप्तौ च निवसन्तौ च । दक्षं सेनालक्षणं बलं धारयतः कर्म च । अस्मदर्थं रोगेभ्यो युद्धादिकर्म कुरुतः वि[1] अ कु. 4. क्रान्तदर्शिनौ वि[1] ल साम्य[1]. 5. नास्ति ल वि[1] साम्य. 6-6. द्र. ३, ३, १ प्र- साम्य कु. 7. °पकार° मूको. 8-8. हे अश्विनौ वि[1] अ कु. 9. (हे !) इ° साम्य.

शुभस्पती 'शुभम्' (निघ १,१२) इत्युदकनाम । तस्याधिपती । पुरुभुजा बहुना हविषा भोक्तारौ । चनस्यतम् 'चन इत्यन्ननाम' (या ६, १६) । तदिच्छतं चनस्यतम् । इच्छया चात्र तत्पूर्वकं भक्षणं लक्ष्यते । अस्मदीयानि हवींषि भक्षयतमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यजमानस्य यज्ञूंषि अन्नादीनि क्षिप्रहस्तौ उदकस्य ईश्वरौ बहुभोजनौ चनस्यतम् चनोऽन्नं तदिच्छतम् । इह वृत्तस्यस्य कर्मणः पदान्तरेण पृथक् व्यक्त निर्देशः समानशब्दैरनेकत्र भवति 'गवां गोपतिः' (ऋ १,१०१,४), 'सोम सोमपातमाः' (ऋ १,२१,१), 'द्रविणोदा द्रविणसः' (ऋ १,१५,७) इति । इह तु समानार्थेन, इष्यश्चनस्यतमिति ॥१॥

मुद्गल० द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । आद्यस्तृच आश्विन । द्वितीय ऐन्द्र । तृतीयो वैश्वदेव । चतुर्थ सारस्वत । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वादय सरस्वत्यन्ता सप्तसंख्याका प्रउगशस्त्रस्य देवता । मधुच्छन्दा ऋषि । गायत्रम् ॥

हे अश्विनौ ! युवाम् इषः हविर्लक्षणान्यन्नानि चनस्यतम् इच्छतम् भुञ्जाथामित्यर्थः । कीदृशीरिषः । यज्वरीः यागनिष्पादिकाः । कीदृशावश्विनौ । द्रवत्पाणी हविर्ग्रहणाय द्रवद्भ्यां त्वरद्भ्यां पाणिभ्यां युक्तौ । शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ । पुरुभुजा विस्तीर्णभुजौ ॥१॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिष्ण्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुऽदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्ण्या । वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

स्कन्द० 'अश्विना हे अश्विनौ' पुरुदंससा 'दंस' (निघ २,१) इति कर्मनाम । बहुकर्माणावित्यर्थः । नरा मनुष्याकृती । शवीरया 'शु' (निघ २,१५) इति क्षिप्रनाम । ईर गतौ । क्षिप्रमीरणं गमनं शवीरम् । अथवा 'शव' (निघ २, ९) इति बलनाम । बलस्य प्रेरणमपनोदः शवीरं । तत् यौ प्राप्त गच्छतः तौ, शीघ्रगामिनौ बलस्यापनोदगामिनौ वेत्यर्थः । अथवा मत्वर्थीयस्य त्यात् पदस्य याशब्दो विभक्तेरादेशो न धातुरूपम् । शवीरशब्दस्तु पूर्ववत् कर्तृसाधनः । शीघ्रगामिनौ बलस्य प्रेरयितारौ वेत्यर्थः । सर्वतरौ नरपतेस्य शवीरशब्दः । यज्ञान् यजून् वा प्रति गन्तारावित्यर्थः । धिया प्रज्ञया चित्तेन । महताऽऽदरेणेत्यर्थः । धिष्ण्या 'धिषणा' (निघ १,११) इति वाङ्नाम । तस्या युक्तौ धिष्ण्यौ । स्तुत्यर्थे परमस्यमौ इत्यस्य । अथवा 'धी' (निघ ३,९) इति प्रज्ञानाम । तां वेदेते । धी वेदयित्री सर्वार्थग्रहण समर्था ययोस्तौ धिष्ण्यौ । धिष्णावेव धिष्ण्यौ । अत्यन्तप्रज्ञावित्यर्थः । वनतम् वन षण सम्भक्तौ । सम्भजतम् । गिरः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः ॥ २ ॥

१-१ उभाविश्वनौ वि' अ कु. २ २ चन अन्नं तदिच्छतम् । 'सुप आत्मन क्यच्' (पा ३,१,८) इति चनस्यतम् वि' अ कु. ३ ३ यज्वनां हि साम्ब' कु. °अन्नादि वि' स्प. ४ मजस्य° साम्ब', मजन्य° साम्ब' १, प्रथमपरस कु. ५-५ वर्ते पदान्तरेण पृथक् वक्तुं नि° साम्ब' १, पृथक् नि° साम्ब' कु. ६-६ नास्ति वि' साम्ब. ७-७ बहुकर्माणौ । नरा मनुष्याकृती । शवीरया शु क्षिप्रम् । ईर गतौ । क्षिप्रगामिनौ । अथवा शवो बलं बलस्यापनोदगामिनौ । अथवाऽत्वर्थमहत्वात् 'सुपां सुलुक्' (पा ७, १, ३९) इति सवर्ण ... गतौ । नवीरा गन्तारम् । यजमानान् यजून् वा प्रति गन्तारौ । धिया प्रज्ञया । धिष्ण्या । धिषणा वाक् युक्तौ धिष्ण्यौ । 'सानुबन्धस्य ... वक्तव्यौ' (पा ४, १, १४०) इति यत् । अथवा धीः प्रज्ञा । तां वेदेते । यद्वा धी सर्वार्थग्रहण समर्था ते धिष्ण्यौ । स्वार्थे यत् । वनतं सम्भजताम् । 'वन षण' सम्भक्तौ । गिरः अस्मदीयाः वि' अ कु

वेङ्कट० अश्विनौ ! आश्चर्यभूतविविधकर्माणौ[1] नेतारौ क्षिप्रमुपहूतं प्रति गमनं यस्यास्तया धिया कर्मणा धिष्ण्या धिषणार्हौ । धिषणा वाक् । तया स्तोतव्यौ मनेषा स्तुती ॥ २ ॥

मुद्गल० अश्विना ! हे अश्विनौ ! युवां गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः धिया आदरयुक्तया बुद्ध्या वनतम् सम्भजतं स्वीकुरुतम्[2] । कीदृशावश्विनौ । पुरुदंससा बहुकर्माणौ । नरा नेतारौ । धिष्ण्या धार्ष्ट्य-युक्तौ । कीदृश्या धिया । शवीरया गतियुक्तया ॥२॥

दस्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्रा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽबर्हिषः । आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

स्कन्द० [1]हे दस्रा ! दस्रनामानौ । यद्यपि चाश्विनोरेको दस्रनामा, नासत्यनामाऽपरः, तथापि द्विवचननिर्देशादन्यतरनिर्देशेनापि सर्वत्र साहचर्यादुभयोः प्रतिपादनम् । क्रियाशब्दविज्ञानं वा । दसु उपक्षये, दसु च इत्येतस्य, दसि दर्शनदंशनयोरित्येतस्य वा दस्रौ । उपक्षपयितारौ शत्रूणां, दर्शनीयौ वेत्यर्थः । युवाकवः युवां कामयन्त इति युवाकवः । †कमेर्डुप्रत्यय औणादिकः । युवेऽमपि च प्रत्ययलक्षणेन युष्मदो युवादेशः । युष्मत्पानकामा इत्यर्थः । के । सुताः सोमाः । अथवा यु मिश्रण इत्यस्य युवाकवः । मिश्रिताः । केन । सामर्थ्याद् वसतीवर्यैकधनादिभिरद्भिः श्रयणैर्वा । सुताः अभिषुताश्च सोमाः । हे नासत्या ! नासत्यनामानौ । अन्यतरनाम्ना चेदं साहचर्यादुभयप्रतिपादनम् । न वा असत्यौ । द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतार्थं गमयतः । सत्यावेव । वृक्तबर्हिषः सोमाः । अवच्छिन्नावार्थं बर्हिर्येषां स्तीर्णमित्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा आ यातम् आगच्छतम् । हे रुद्रवर्तनी रुद रौतेर्वा रुद्रा शब्दवती‡ वर्तनी गमनमार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी । यतो यत्र शत्रुशब्दः, ततस्तौ गन्तारौ । रुद्रस्य वा पथि गच्छन्तौ शब्दस्य कर्तारावित्यर्थः[1] ॥३॥

वेङ्कट० "दर्शनीयौ ! युष्मत्पानकामाः" सोमाः 'सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारा वित्याग्रायणः' (या ६, १३) । वृक्तबर्हिषः सोमाः स्तरणार्थं छिन्नबर्हिषः आगच्छत युद्धे घोरगमनमार्गौ ! ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ ! आ यातम् अस्मिन् कर्मण्यागच्छतम् । किमर्थमिति तदुच्यते । सुताः युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः । तान्[2] स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनौ । दस्रा दस्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ[3] । नासत्या अनृतभाषणरहितौ । रुद्रवर्तनी रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्मार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी । कीदृशाः सोमाः । युवाकवः[4] वसतीवरीभिः एकधनाभिश्चाद्भिर्मिश्रिताः । वृक्तबर्हिषः वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि बर्हींष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः ॥३॥

---

१ °भूतकर्माणौ रुप. २ कुरु° मूको. ३. ३ दस्रा । अश्विनोरेको दस्रः नामधेयोऽपरः । उभाभ्यामुभयोरुक्तैः । तसु उपक्षये दसु च । दसि दर्शनदंशनयोः । 'स्फायितञ्चि' (पाउ २. १२) इत्यादिना रक् । शत्रूणामुपक्षयितारौ वा दर्शनीयौ वा । युवाकवः । युवां कामयन्ते । कमेर्डुप् । अभिषुताः । अथवा यु मिश्रणे । वसतीवर्येकधनाभिः मिश्रदशीभाः । अभिषुताः सोमाः । नासत्या हे नासत्यौ । न असत्यौ सत्यावेव । वृक्तबर्हिषः वृक्तानि बर्हींषि येषां सोमानां ते सोमाः । अवच्छेदनार्थं बर्हींषि येषां सोमाः । आयातम् । एतद् ज्ञात्वा आगच्छतम् । हे रुद्रवर्तनी । रुदे रौतेर्वा । 'रोदेर्णिलुक् च' (पाउ २. २२) इति रक् । रुद्रा शब्दवती गमनमार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी । यतो यत्र शब्दः ततस्तत्र गन्तारौ सशब्दगामिनौ वा । वि॰ अ कु. † कमेडुप° मूको. ‡ शब्दयती मूको. ४४ नास्ति रुप वि॰. ५ तत् मै॰, नास्ति वि मै॰. ६ "क्षयिता" मूको. ७ °कन अभिषुता मूको.

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः । अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

स्कन्द० "ऐन्द्राद्य पञ्चमस्तृच ।" योऽयं पञ्चमस्तृच, स इन्द्रदेवत । हे इन्द्र ! आ याहि आगच्छ । चित्रभानो ! भानुर्दीप्ति । विचित्रदीप्ते ! पूजनीयदीप्ते ! वा । किं कारणम् । सुता अभिषुता इमे सोमा । त्वायव त्वत्कामा । [illegible] नामेन्द्रोऽस्मात् पिबेत् इत्येवंकामा इत्यर्थ । नचाभिषुता एव केवल, किन्तर्हि, अण्वीभि तना पूतास अण्व्य इत्यङ्गुलीनाम । 'धारेण श्वश्वता तना' (ऋ ९, १,६), 'तना पुनान आयुषु' (ऋ ९,१९,८) इत्यादिदर्शनात् तनाशब्दो दशापवित्रवचन । अण्वीभिर्दशापवित्रेण च पूता । हस्तेन दशापवित्रमादाय पूता सर्वा इत्यर्थ ¹ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्र ! आगच्छ' चित्रदीप्ते ! । सुता 'इमे सोमा त्वत्कामा मत्वर्थीया अङ्गुलीभि दशापवित्रेण च पूता ¹ ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे चित्रभानो चित्रदीप्ते इन्द्र ! अस्मिन् कर्मणि आ याहि आगच्छ । सुता अभिषुता इमे सोमा त्वायव त्वा कामयमाना वर्तन्ते । अण्वीभि ऋत्विजामङ्गुलीभि सुता इत्यर्थ । किंच एते सोमा तना नित्य पूतास पूता शुद्धा ॥ ४ ॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः । उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

स्कन्द० इन्द्र ! 'आ याहि आगच्छ । धिया अस्मदीयया प्रज्ञया । इषित बुद्धोऽस्मयमितिविरधि पूर्वाचा इत्यर्थ । अथाह अस्माभि इत्यर्थ । विप्रजूत 'विप्र' (निघ ३ १५) इति मेधाविनाम । ऋत्विगित्यर्थ । ऋत्विजोऽपि च सोपसर्गाय । मेधाविभिर्ऋत्विग्भिरभिगत । कथ । सामर्थ्यात् स्तुतिभि । मयाऽस्माभिरन्यैश्चर्त्विग्भिरभिष्टुत इत्यर्थ । आगच्छामि । उच्यते । सुतावत सुता सोमा यस्य सन्ति स सुतावान् यजमान, तस्य । उप ब्रह्माणि उपशब्द सामीप्ये । 'ब्रह्म' (निघ २ ७) इत्यन्ननाम । यजमानस्य स्वभूतानां हविर्लक्षणानामन्नानां समीप इत्यर्थ । वाघत ऋत्विङ्नामैतत् (द्र निघ ३,१८) । इह तु सुतावतो यजमानस्य विशेषणत्वाच्छब्दार्थीनमर्थं । ऋत्विग्वतो यजमानस्य इति । अथवा वाघत इत्यतोऽपि सुतावत इत्यनद्विशेषणम् । ब्रह्मशब्दश्च स्तुतिवचन । सुतावत इमसोमाभिषवस्य ऋत्विजो वा स्तुतय तत्समीपे । यत्र सोममभिषुत्यैव स्तुवन्तीत्यर्थ ¹ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्र ! आगच्छ कर्मणा प्रेषित मेधाविभिराहूत यजमानस्य यो होता तस्य स्तोत्राणि' ॥ ५ ॥

---

¹ [illegible] १ इन्द्र ! आगच्छ विचित्रदीप्ते ! पूजनीयदीप्ते ! वा । किं कारणम् । अभिषुतास्सोमा । त्वायव त्वत्कामा । [illegible] । अण्व्य अङ्गुल्य । तना [illegible] । [illegible] एव न, इत्येव [illegible] पूता । [illegible] मूको २ २ इन्द्रागच्छ [illegible] माष्य ¹, [illegible] कला कु ३ ३ नास्ति [illegible] । [illegible] माष्य ² ४ ४ आगच्छ [illegible] धिया अर्थात् अस्मदन्यधिनि । [illegible] । [illegible] मेधाविभि ऋत्विग्भि अभिष्ट्र । यथा ऋत्विजश्च स्तुत । [illegible] सुता [illegible] । [illegible] यजमानार्थान्यमनी । [illegible] । [illegible] मत्वा । [illegible] वा स्तुत्य [illegible] ५ ५ नास्ति [illegible] । [illegible] माष्य ².

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वम् आ याहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । किमर्थम् । वाघत ऋत्विज ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राणि उपैतुम् । कीदृशस्त्वम् । धिया अस्मदीयया प्रज्ञया इषित प्राप्त । अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थ । विप्रजूत यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथाऽन्यैरपि ऋत्विग्भि प्रेरित । कीदृशस्य वाघत । सुतावत अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥५॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥६॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजान । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥६॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! आ याहि तूतुजान क्षिप्रनामैतत् (तु निघ २, १५) । क्षिप्र त्वरमाण इत्यर्थ । उप ब्रह्माणि हे हरिव हरी अश्वौ, तद्वन् । आगत्य च सुते इति द्वितीयार्थे सप्तमी । सुतम् अभिषुतम् । दधिष्व धारय स्वोदरे । पिबेत्यर्थं । न अस्माक स्वभूत चन सोमलक्षणमन्नम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्र' उपागच्छ त्वरमाण स्तोत्राणि गमनसाधनभूताश्ववन् । आगत्य चास्मिन् सुत सोमे अस्मभ्यमन्न देहि ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे हरिव ! अश्वयुक्त इन्द्र ! त्व ब्रह्माणि स्तोत्राणि उप उपैतुम् आ याहि आगच्छ । कीदृशस्त्वम् । तूतुजान त्वरमाण । आगत्य चास्मिन् सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि न अस्मदीय चन अन्न हविर्लक्षण दधिष्व धारय स्वीकुर्वित्यर्थ ॥६॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्ग ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥७॥

ओमास । चर्षणिऽधृत । विश्वे । देवास । आ । गत । दाश्वांस । दाशुष । सुतम् ॥७॥

स्कन्द० 'वैश्वदेवस्तृच पर ।' हे ओमास 'अवतेरव पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा' कर्तरि मन् प्रत्यय । अवितार रक्षितार तर्पयितारो वा । चर्षणीधृत चर्षणयो मनुष्या तेषा तैस्तैरुपकारैर्धारयितार । 'विश्वे सर्वे देवास देवा आ गत आगच्छत' । दाश्वास 'प्रत्ययस्थतोऽत्र मन्त्र । न चदसा मन्त्रितम् । अतो दाश्वान्दत्तवान्' इत्यादिकवाक्यता नेष्टा' । ये दाश्वासो दत्तवन्तो यष्टारानाम धनानि ते । 'दाशुष हवींषि दत्तवत यजमानस्य स्वभूत सुतम् सोम प्रति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अवितार मनुष्यधृत सर्वे देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दाशुष सुतम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे विश्वे देवास ! देवा ! दाशुष हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतम् अभिषुत सोमं प्रति आगत आगच्छत । ते च देवा ओमास रक्षका चर्षणीधृत मनुष्याणा धारका दाश्वास फलस्य दातार ॥७॥

विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमा गन्त तूर्णयः । उस्रा इव स्वसराणि ॥८॥

विश्वे । देवास । अप्ऽतुर । सुतम् । आ । गन्त । तूर्णय । उस्राःऽइव । स्वसराणि ॥८॥

---

१ १ आगच्छ त्वरमाण । तुज त्वरणे । क्रियासमभिहारे यङ्लुक् । उप ब्रह्माणि व्याख्यानम् । हरिव अश्ववन् । 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि' (पा ८,३,१) इति रु । सुत द्वितीयार्थे सप्तमी । अभिषुत धारय । न चन अस्माक सोमलक्षणमन्नम वि' अ कु २ २ नास्ति रुप आगच्छ कु त्वामिन्° र ३ नास्ति वि मै' ४ ४ अव पालनतर्पणयो वि' अ कु ५ नास्ति वि' अ कु ६ ६ विश्वे देवास सर्वे देवा आगच्छत । ओरोगुरु वि' अ

स्कन्द० विश्वे देवास विश्वेदेवा । [1]अप्तुर अप्तुरः उदकवचन । अन्तर्णीतण्यर्थस्य तरतेरप्तुर [1] । अपां तारयितार आदित्य प्रति गमयितार । रश्मयो हि नैरुक्ताना विश्वेदेवा । ते च रसानामादातार [1] । अथवा आप्तुर व्याप्तादित्येतस्य [3]तृनन्तस्य षष्ठ्येकवचन एतद्रूपम् [3] । स्तुतिभिश्च हविर्भिश्च देवता नामाप्तुर्यजमानस्य इत्यर्थ सुतम् सोमम् [4]आ गन्त व्यत्ययनात्र मध्यमपुरुष । आगच्छन्तु । आ गन्तेति ॥ मध्यमपुरुष एतस्मिन्नध्यात् । विश्वेदेवासो अप्तुर इत्येतौ व्यत्ययेनामन्त्रितप्रथमौ व्याख्यातव्यौ । हे विश्वेदेवा ! अप्तुर ! यूयमागच्छत इति । तूर्णय क्षिप्रनामैतत् (तु निघ २,१५) । क्षिप्रा । कथम् । उस्रा इव स्वसराणि उस्रा इति गोनाम, (तु निघ २ ११) रश्मिनाम (तु निघ १ ५) च । 'स्वसराणि' (निघ १ ०) इत्यहर्नाम [5] । यथा दोहार्थं गाव समस्ता रश्मयो वा अहानि प्रयान्ति [6] तद्वत् समस्ता आगच्छत इत्यर्थ [7] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० विश्वे देवा [8] अपस्थानामपामुदकस्य सवितार [1] । क्षिप्रा सुतम् आगच्छत [8] सर्वे ये वर्तन्ते रश्मय इव अहानि । यद्वा गोष्ठानीव गाव [6] ॥ ८ ॥

मुद्गल० विश्वे देवास देवा सुतम् सोमम् आ गन्त आगच्छन्तु । कीदृशा । अप्तुर वृष्टिकाले वृष्टि प्रदा । तूर्णय त्वरायुक्ता । यजमानमनुग्रहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थ । दृष्टान्त उस्रा इव उस्रा सूर्यरश्मय स्वसराणि अहानि प्रति आलस्यरहिता यथा समागच्छन्ति [9] तद्वत् ॥ ८ ॥

विश्वे देवासो अस्रिध एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषन्त वह्नयः ॥९॥

विश्वे । देवासः । अस्रिधः । एहिऽमायासः । अद्रुहः । मेधम् । जुषन्त । वह्नयः ॥९॥

स्कन्द० विश्वे देवास विश्वेदेवा । [10]अस्रिध न स जीयते हन्यते न हन्यते न स्रेधति (ऋ ५,५४,७) इति दर्शनात् स्रिधि क्षयार्थ शातनार्थो वा । अक्षया अशोषयितारो वा [10] । एहिमायास सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टम् 'एहि मा यासी' [11]इति यद्वोचन्, [12]तदनुकरणहेतुकोऽयं विशेषो देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अथवा अहीनमाया एहिमायास । अन्यूनप्रज्ञाना इत्यर्थ । अद्रुह अद्रोग्धारो यजमानानाम् । मेधम् यज्ञमस्मदीयं जुषन्त सेवन्ताम् । वह्नय वोढार यजमाना दातार इत्यर्थ [12] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० विश्वे देवा [13] क्षयरहिता स्तोतारम् 'एहि मा यासी' इति वदन्त [14] द्रोहरहिता यज्ञमसेवन्त वोढार ॥ ९ ॥

मुद्गल० विश्वे देवास देवा मेधं हविः यज्ञसम्बद्धं जुषन्त सेवन्ताम् । कीदृशा । अस्रिध क्षयरहिता । एहिमायास सर्वतो व्याप्तप्रज्ञा अद्रुह द्रोहरहिता वह्नय वोढार फलाना प्रापयितार ॥ ९ ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥१०॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । यज्ञम् । वष्टु । धियाऽवसुः ॥१०॥

1-1. नास्ति [illegible] वा । तू [illegible] आप्तानाच्च वि॰ अ कु. 2. [illegible] आतिहरणमन [illegible] [illegible]. 3-3. [illegible] त्रि॰ अ क. 4-4. आगच्छन्तु । [illegible] मध्यमपुरुष [illegible] वा । [illegible] वा अप्तुर [illegible] आगच्छत । यूयमागच्छत । तूर्णय क्षिप्रा । कथम् । उस्रा इव स्वसराणि वि॰ अ कु. 5-5. [illegible] उस्रा अह [illegible] वा स्वसराणि । [illegible] [illegible] यथा [illegible] वि॰ अ [illegible]. 6. [illegible] 7. [illegible] वि॰ [illegible] 8. [illegible] 9. अपगच्छन्ति वि मै॰ 10-10. अक्षया [illegible] वि॰ अ कु. 11. तु ऋ १०, ५१, ५ 12-12. तदनुकरणादेषा [illegible] । [illegible] । [illegible] । सेवं यज्ञं जुषन्त सेवन्ताम् । वह्नय [illegible] वि॰ अ कु. 13. [illegible] वि॰ [illegible] 14. [illegible] वि॰ [illegible]

स्कन्द० "[1]सारस्वतोऽयं सप्तमस्तृचः ।[1] सरस्वतीदेवतोऽयम् । पावका शोधयित्री [2]अंहसां पापानामपनेत्री । अथवा पवतिः क्षरणार्थः । 'सोमः पवते जनिता मतीनाम्' (ऋ ९,९६,५) इति । ण्यन्तश्चात्र द्रष्टव्यः[2] । क्षारयित्र्युदकानाम् । नः [3]अस्माकं स्वभूतम्[3] । सरस्वती मध्यमस्थाना[3] वाक् । कीदृशी । वाजेभिः वाजिनीवती "[4]वाजः" (निघ २,७) इत्यन्ननाम । वाजिनीशब्दोऽपि तस्यैव पर्यायान्तरं द्रष्टव्यम् । यजमानेभ्यो यानि ददाति तैः, हविर्लक्षणैस्त्वान्नैरन्नवती । अथवा वाजेभिरिति तृतीयानिर्देशाद् युक्तमिति वाक्यशेषः । हविर्लक्षणैरन्नैर्युक्तम् । वाजिनीवती वाजो बलं (द्र. निघ २, ९) वेगो वा, तद्वती वाजिनी । काऽसौ । सरस्वत्याः स्वभूता सेना । तद्वती वाजिनीवती सरस्वती । अथवा वाजो हविर्लक्षणमन्नं, तद् यस्या अस्ति सा वाजिनी यागसन्ततिः । तद्वती वाजिनीवती सरस्वती । यज्ञं वष्टु वश कान्तौ । कामयताम् । कामनेनात्रागमनं संभजनं च लक्ष्यते । यो हि यं कामयते, स तमागच्छति, सम्भजति च । आगच्छतु, सम्भजतां चेत्यर्थः । धियावसुः प्रज्ञाधना । अथवा वसेराच्छादनार्थस्य वसुशब्दः । प्रज्ञयाऽऽच्छादयित्री सर्वार्थानाम्[5] ॥१०॥

वेङ्कट० शोधयित्री अस्माकं सरस्वती अन्नैः अन्नवती यज्ञम् वहतु कामयतां वा । प्रज्ञया सर्वेषां वासयित्री ॥ १० ॥

मुद्गल० सरस्वती देवी वाजेभिः हविर्लक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः नः अस्मदीयं यज्ञम् वष्टु कामयताम् । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती । पावका शोधयित्री । वाजिनीवती अन्नवत्क्रियावती । धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता ॥१०॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥११॥

चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनाम् । यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥११॥

स्कन्द० चोदयित्री "सूनृतानाम् अपठितमपि वाङ्नामैतत्[6] । मध्यमस्थाना हि सरस्वती । सा [6]च गर्जितलक्षणां वाचं चोदयित्री । चेतन्ती ज्ञापयन्ती । सुमतीनाम् द्वितीयार्थे षष्ठीयम् । सुमतीन् भक्तिपरान् यजमानान् । यज्ञम् दधे धारयति सरस्वती भूयिष्ठस्य यज्ञस्य मन्त्रलक्षणवागायत्तत्वाद्, तस्याश्च सरस्वत्यायत्तत्वात्[6] ॥११॥

वेङ्कट० चोदयित्री सत्यानां प्रज्ञापयन्ती उदाराणां सुमतीनाम्, यज्ञम् धारयति[7] सरस्वती मन्त्रभूता[8] ॥११॥

मुद्गल० या सरस्वती सेयमिमं यज्ञम् दधे धारितवती । कीदृशी । सूनृतानाम् प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनाम् शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातॄणां चेतन्ती तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयन्ती ॥११॥

१-१. पावका शोधयित्री अंहसामपनेत्री । पवतिः क्षरणे वा ण्यन्तश्चात्र वि[1] अ कु. २-२. नास्ति वि[1] अ कु. ३. प्रथमस्थाना साम्ब. ४-४. अन्नैरन्नवती अन्नयुक्ता । वाजो बलं वेगो वा । स्वसेनायुक्ता हविर्लक्षणान्नवत्या अस्तीति वा । यज्ञं वष्टु वश कान्तौ संभक्तौ च । यज्ञमिच्छतु आगच्छतु संभजताम् । वष्ट्विति प्रार्थनया अत्रागमनसंभजने च लक्ष्येते । धियावसुः प्रज्ञाधना प्रज्ञयाऽऽच्छादयित्री वा वि[1] अ कु. ५-५. प्रेरयित्री पथ्यसत्यवतीनां वाचाम् वि[1] अ कु. ६-६. सा मेघगर्जनेन चोदयित्री । चेतन्ती । चिति स्मृत्याम् जानन्ती । सुमतीन् भक्तिपरान् यजमानान् । यज्ञं दधे यज्ञं धारयति सरस्वती । भूयिष्ठस्य यज्ञस्य मन्त्ररूपा वाक् सरस्वत्यायत्ता ततः वि[1] अ कु. ७. धारयित्री साम्ब[2,1]; धारयन्ती साम्ब[1] ८. मन्त्ररूपा वि[1] ल.

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥१२॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥१२॥

स्कन्द० महः महत् बहु अर्णः मेघस्थमुदकं सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा 'गर्जता' इत्यर्थः । गम्भीरं हि गर्जितं श्रुत्वा महद्वर्षं भवेत् उदकमित्यवगम्यते । केतुशब्दोऽपठितोऽपि कर्मनाम । न प्रज्ञानामसु । कुत एतत् । 'वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा' (ऋ ६,७,६) इत्यत्र प्रयोगदर्शनात् । अत्र हि [illegible] कर्मवचनत्वम् [1] । किञ्च धियः कर्माणि प्रज्ञा वा (तु. निरु २,१,३,६) । विश्वा सर्वा [illegible] । [illegible] विविधं दीपयति [illegible] सरस्वती । सा च यागकर्माणि प्रज्ञा वा दीपयति वृष्टिद्वारेण । 'अथवा धियो विश्वा इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । [illegible] कर्मणां प्रज्ञानां वा सर्वासां [illegible] 'इत्यर्थः' ॥१२॥

वेङ्कट० महत् उदकम् सरस्वती मध्यमस्थाना प्रज्ञापयति कर्मणा सर्वाणि च कर्माणि राजयति ॥ १२ ॥

मुद्गल० द्विविधा हि सरस्वती । विग्रहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्विग्रहवती प्रतिपादिता । अनया तु नद्याकारा प्रतिपाद्यते । यादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महः अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयति । किं च स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वाः धियः सर्वाण्यनुष्ठातॄणां प्रज्ञानानि वि राजति विशेषेण दीपयति ॥१२॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

इति प्रथममण्डले प्रथमोऽनुवाकः ॥

[४]

सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहूमसि द्यविद्यवि ॥१॥

सुरूपऽकृत्नुम् । ऊतये । सुदुघाम्ऽइव । गोऽदुहे । जुहूमसि । द्यविऽद्यवि ॥१॥

स्कन्द० 'सुरूपकृत्नुमिन्द्रमाऽऽश्रा नेधातिथे' सूक्तम्' । 'सुरूपकृत्नुम्' इत्यत आरभ्य इन्द्रदेवत्यम् आ मेधातिथेः' । सुरूपाणि शोभनानि कर्माणि, तेषां कर्तारमिन्द्रम् । 'ऊतये सोमस्य तर्पणाय पानाय वा आत्मनः । सुदुघामिव गोदुहे यथा कश्चित् सुदोहां गां तस्या एव गोदोहायाह्वयति तद्वत् जुहूमसि आह्वयामः । द्यविद्यवि अहन्यहनि । सततमित्यर्थः' ॥१॥

वेङ्कट० सुरूपाणां कर्मणां कर्तारं रक्षणाय सुदोहामिव धेनुं तस्या एव दोहार्थमाह्वयाम अन्वहम् ॥ १ ॥

मुद्गल० द्वितीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र 'सुरूप०' इत्यादिकं दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । मधुच्छन्दा ऋषिः । गायत्रम् । 'इन्द्र [illegible]' इति चतुर्थ्यामृचि लिङ्गदर्शनादिन्द्रो देवता ।

सुरूपकृत्नुम् शोभनरूपस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रम् ऊतये अस्मद्रक्षार्थम् द्यविद्यवि प्रतिदिन

---

१ १ [illegible] वि° भा कु [illegible] २ २ [illegible] वि° भा कु ३ ३ [illegible] द्वितीया वि° भा कु ४ [illegible] वि° भा कु ५ [illegible] सूक्तं ६ ६ [illegible] वि° भा कु ७ ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible]

जुहूमसि आह्वयामः। दृष्टान्तः--सुदुघे गोदुहे गोधुगर्थं सुदुघामिव सुष्ठु दोग्ध्रीं गामिव। यथा लोके गोदोग्धा तदर्थं तस्याभिमुख्येन दोग्ध्रीं गामाह्वयति तद्वत् ॥१॥

उप॑ नः॒ सव॒ना ग॑हि॒ सोम॑स्य सोमपाः पिब। गो॒दा इद्रे॒वतो॒ मदः॑ ॥२॥

उप॑। नः॒। सव॑ना। आ। ग॒हि॒। सोम॑स्य। सो॒म॒ऽपाः॒। पि॒ब॒। गो॒ऽदाः। इत्। रे॒वतः॑। मदः॑ ॥२॥

स्कन्द० [1]'उपेत्युपसर्ग आगहीत्याख्यातेन सम्बध्यते। उप आ गहि उपागच्छ। नः अस्माकं स्वभूतानि सवनानि प्रातस्सवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनानि। यज्ञनाम वा (तु निघ ३, १७) सवनशब्दः। यज्ञान्। उपागत्य च, सोमस्य द्वितीयार्थे षष्ठी। षष्ठीश्रुतेरेकदेशमिति शेषः। सोमं सोमस्य चैकदेशं, स्वांशलक्षणं वा। हे सोमपाः! सोमानां पातः! पिब किं कारणम्। उच्यते। गोदा इत्, इच्छब्दः पदपूरणः, यस्मादर्थे वा। गवां दाता यस्मात्। रेवतः धनवतः तव मदः। यस्मात् त्वं सोमेन मत्तो गा ददासीत्यर्थः[1] ॥२॥

वेङ्कट० उपागच्छ अस्माकं सवनानि सोमं च सोमपातः! पिब अथ परोक्षः। गोदाः एव भवत्या-श्रितस्य [2]आढ्यस्य। मदः[3] तस्य आढ्य. प्रयच्छति पशूनिति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे सोमपाः! सोमं पातुं नः अस्मदीयानि सवना त्रीणि सवनानि प्रति उप समीपे आ गहि आगच्छ। आगत्य च सोमस्य सोमं पिब रेवतः धनवतस्तव मदः हर्षः गोदा इत् गोप्रद एव। त्वयि हृष्टे सत्य-स्माभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः ॥२॥

अथा॑ ते॒ अन्त॑मानां वि॒द्याम॑ सुमती॒नाम्। मा नो॒ अति॑ ख्य॒ आ ग॑हि ॥३॥

अथ॑। ते॒। अन्त॑मानाम्। वि॒द्याम॑। सु॒ऽम॒ती॒नाम्। मा। नः॒। अति॑। ख्यः॒। आ। ग॒हि॒ ॥३॥

स्कन्द० [4]'अथेत्यानन्तर्ये। अथ सोमपानानन्तरम्। ते तव अन्तमानाम् द्वितीयार्थे षष्ठीयम्। अन्तमान् सन्निकृष्टान्। विद्याम विद ज्ञाने। जानीयाम। कीदृशान्। सुमतीन् स्वप्रज्ञामहत्त्वोपेतान्। तव स्वयमपि सन्निकृष्टः इन्द्र! सन्निकृष्टान् ज्ञातुमलमिति स्वसन्निकर्षोऽनेन प्रकारेणाशास्यते। अथवा अन्तमानां सुमतीनामिति निर्धारणे षष्ठी। तव सन्निकृष्टानां सुमतीनाम् मध्ये विद्याम। विद् सत्ता-याम्। वयमपि भवेमेत्याशास्महे। अथवा विद्लृ लाभे इत्येतस्यैतद्रूपम्। तव यानि सन्निकृष्टानि सुमतीनि। मतिः स्तुतिः, मन्यतेरर्चतिकर्मत्वात् (तु निघ ३,१४)। सुस्तुतीनि सुष्ठुस्तुतानि अत्यन्तो-त्कृष्टानि धनानि, तानि, तेषां वैकदेशं लभेमहि। किञ्च मा नः अतिख्यः अतिपूर्वोऽत्र ख्यातिः सामर्थ्यात् परित्यागेऽतिक्रमे वा। मा प्रथने। माऽस्मान् [5]कदाचिदपि परित्याक्षीः, अतिक्रमीर्वा। किन्तर्हि। सर्वदैवागच्छ। अथवा ख्यातिः प्रथनार्थ एव। न इति कर्मश्रुतेः, अतीति चोपसर्गाद् योग्यक्रियाध्याहारः। माऽस्मानतिप्रख्य। मा अन्येभ्य प्रकाशीभूः। अन्यसकाशं मा गम। अस्मत्समीपमेवागच्छेत्यर्थः[4] ॥३॥

१-१. उपागच्छ अस्माकं सवनानि त्रीणि च। यज्ञो वा सवनम्। यज्ञान्। उपागत्य च सोमस्य हे सोमपाः! सोमं पिब सोमस्यैकदेशं वा। कस्मात्। यस्मात् गवां दाता। रेवतः धनवतः तव मदः। यस्मात् त्वं मत्तः गा ददासि वि॰ भ कु. २. आढ्यस्य ल. ३. मदतु॰ कु. ४-४ अथ सोमपानानन्तरम्। तव अन्तमान् सन्निकृष्टतमान् विद्याम जानीयाम। सुमतीन् स्वप्रज्ञान् स्थिर (स्थिर)प्रज्ञोपेतान्। वयं सन्निकृष्टाश्च त्वत्कृतान् जानीयाम इत्याशास्महे। प्रकारान्तरेण स्तम्भते। अथवा निर्धारणे षष्ठी। तव सन्निकृष्टानां सुमतीनां मध्ये वयमपि भवेम इति वा आशा। अथवा सुमतिः सुस्तुतिः। अत्यन्तोत्कृष्टानि धनानि। तानि लभेम तेषा एकदेशम्। किञ्च मा नः अतिख्यः। अतिख्यातिः परित्यागे अतिक्रमे वा। न प्रथने। माऽस्मान् कदाचिदपि परित्याक्षीः अतिक्रमीर्वा। किं तर्हि आगहि सर्वदैव। ख्या प्रथने वा। अतः योग्यक्रियाध्याहारश्च। मा अस्मान् अति ख्य अन्येभ्यश्च मा गमः। अस्मत्समीपमेव आगच्छ वि॰ भ कु. ५. मा प्रथने नास्मान् मुञ्चो.।

वेङ्कट० सम्प्रति तव सन्निकृष्टास्त्वयि विद्यमानायां सुमतौ वयं लभेमहि । सर्वेणाऽभ्युदयेनाय युक्तोऽस्त्विति[1] मतिं सुमतिम् । मा अस्मान् अपहाय अन्यान् द्राक्षीः । इहाऽऽगच्छ ॥ ३ ॥

मुद्गल० अथ सोमपानानन्तरं हे इन्द्र ! ते तव अन्तमानाम् अन्तिकतमानामतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनाम् शोभनमतियुक्तानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम वयं त्वां जानीयाम । त्वमपि नः अति मा ख्यः अस्मानतिक्रम्य अन्येषां स्वस्वरूपं मा प्रकथय । किन्तु आ गहि अस्मानेवागच्छ ॥३॥

परेहि विग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् । यस्ते सखिभ्य आ वरम् ॥४॥

परा । इहि । विग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपःऽचितम् । यः । ते । सखिऽभ्यः । आ । वरम् ॥४॥

स्कन्द० आत्मन एवान्तरात्मनः प्रैषः । हे अन्तरात्मन् ! परागच्छ । कीदृशम् । विग्रम् मेधाविनामैतत् (द्र निघ ३,१५) । मेधाविनम् । अस्तृतम् स्तृञ् आच्छादने हिंसायां वा । अनाच्छादितं सर्वप्रकाशमहिंसितं वा । कम् । इन्द्रम् इन्द्रसकाशं गच्छेत्यर्थः । गत्वा च पृच्छ कम् । विपश्चितम् एतदपि मेधाविनामैव (द्र निघ ३,१५) । विग्रमिति पौनरुक्त्यप्रसङ्गादेतदिन्द्रविशेषणम् । किं तर्हि । स्तोतृप्रतिनिर्देशः । मेधाविनं स्तोतारम् । कतमोऽसौ पुमानस्यामेधावी स्तोता, यस्य त्वं सम्यक् स्तुतिं शृणोषि इत्येतदनेन पृच्छेत्यर्थः । सः किं करोति, इन्द्र एवोच्यते, यः ते तव सखिभ्यः सखिस्थानीयेभ्यः पुत्रपौत्रादिभ्यो वा आ वरम्, आ इत्युपसर्गाद् वरं सखिभ्य इति च कर्मसम्प्रदानश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आदत्ते वरं ददाति । अभिकाङ्क्षितं ददातीत्यर्थः[1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्तोतः ! इतस्त्वमुपगच्छ[2] । गत्वा च मेधाविनम् अस्तृतम्[3] अहिंसितं शत्रुभिः, इन्द्रम्[4] पृच्छ 'कीदृशः क्व स वर्तते' इति कामम्[5] विपश्चितं पृच्छ । यः इन्द्रः तव पुत्रादिभ्यः वरणीयं धनम् आ प्रयच्छति ॥ ४ ॥

मुद्गल० अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान ! त्वम् इन्द्रं परेहि इन्द्रस्य समीपे गच्छ[6] । गत्वा च विपश्चितम् मेधाविनं होतारं मां पृच्छ । असौ होता सम्यक् स्तुतवान् न वेत्येवं प्रश्नं कुरु । यः इन्द्रः ते तव यजमानस्य सखिभ्यः ऋत्विग्भ्यः वरम् श्रेष्ठं धनपुत्रादिकम् आ समन्तात् प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिन्द्रमिति पूर्वत्रान्वयः । पुनरपि कीदृशम् । विग्रम् मेधाविनम् अस्तृतम् अहिंसितम् ॥४॥

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इद् दुवः ॥५॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत । दधानाः । इन्द्रे । इत् । दुवः ॥५॥

---

1 °त्यभ्युदयेनान्वितोऽस्त्विति मा°. २ २ विप्रं मेधाविनम् । अस्तृतमनाच्छादितमहिंसितं वा । इन्द्रम् । तस्मान्तं गच्छ तं पृच्छ च । विपश्चितं मेधाविनं स्तोतारम् । प्रश्नप्रकारः कतमोऽसौ पुमानस्य स्मेधावी यस्य ते सम्यक् स्तुतिं शृणोषि इति गत्वा तं पृच्छ । स सखिभ्यः वरं ददाति इन्द्र । सखायः ऋत्विजः पुत्रपौत्रादयो वा । स्तुतौ स्थिताः । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः । आदत्ते वि° क पु । या किं मूको मा°. ३ °अस्तृतम् ग°. ४ नास्ति कु मा°. ५ स्तम् कु मा°. ६ कम्म वि° माल°. ७ आगच्छ वि भै. ८ गच्छ वि भै° ।

स्कन्द० [1]उतशब्द पदपूरण । अप्यर्थे समुच्चये वा । उत्तरस्या च ऋचि यद् वक्ष्यते, तदपेक्षस्समुच्चय । अपि ब्रुवन्तु उच्चारयन्तु । किम् । सामर्थ्यादिन्द्रस्य स्तुती । इन्द्र नित्य स्तुवतामित्यर्थ. । न अस्माक स्वभूता ऋत्विज पुत्रपौत्रादयो वा । निद ये त्वस्माक निन्दितार ते नि अन्यत चित् आरत विच्छन्द पृथर्थे । अन्यत एव निरारत निर्गच्छन्तु । अन्येनैव पथा प्रयान्तु । मा इन्द्र कदाचिदपि सत्वतो शासिषु, मा च स्तानिषुरित्यर्थ । दधाना इन्द्रे इद् दुव इच्छब्द पदपूरण । इन्द्रे परिचर्यां दधाना इन्द्र परिचरितुमिच्छन्त इत्यर्थ [2] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च 'काममस्मत' [3] स्थिरवा अस्मान् निन्दितार ब्रुवन्तु निर्गच्छन्तु [4] वा अन्यत । वय त्विन्द्रे परिचर्यां दधाना न बिभिम । इत् इति पूरणमिति । अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय [5] ॥ ५ ॥

मुद्गल० न अस्माक सम्बन्धिन ऋत्विज इति शेष । ते ब्रुवन्तु 'इन्द्र स्तुयन्तु' [6] । उत अपि च हे निद [6] निन्दितार पुरुषा [7] नि आरत इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतश्चित् अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विज । इन्द्रे दुव परिचर्यां दधाना कुर्वाणा । इत् अवधारणे । सर्वदा परिचर्यां कुर्वन्त एव तिष्ठन्त्वित्यर्थ ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्ग ॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥६॥

उत । नः । सुऽभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस्म । कृष्टयः । स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि ॥६॥

स्कन्द० [7]अपि न अस्मान् सुभगान् सुधनान् । अरि शत्रुपर्यायोऽयमीश्वरनाम वा (तु निघ २,२२) । व्यत्यय-यश्चैकवचनम् । शत्रवोऽपि ईश्वरा अपि वोचेयु हे दस्म [1] उपक्षपयित [†] शत्रूणा, दर्शनीय [1] वा । कृष्टय मनुष्या । तादृश धनमस्मभ्य देहि, येन शत्रवोऽपि ईश्वरा अपि वा अस्मान् सुधनान् ब्रुवन्ति, किमुतान्ये मनुष्या इत्यर्थ । किञ्च स्याम इत् इच्छब्द पदपूरण । वय [‡] भवेम तव इन्द्रस्य सम्बन्धिनि शर्मणि सुखे । त्वया दत्तेन धनेन सुखिनश्च भवेमेत्यर्थ । अथवा 'शर्म' (निघ ३,४) इति गृहनाम । मरणोत्तरकाल त्वेन्द्रस्य गृहे भवेम । इन्द्रलोक गच्छेमेत्यर्थ [8] ॥ [illegible] ॥

---

१ १ उत चार्थे । परस्या ऋच समुच्चये । ब्रुवन्तु उच्चारयन्तु । सामर्थ्यात् इन्द्रस्तुती । ते नित्य स्तुवन्तु अस्माकं ऋत्विज पुत्रपौत्रादयो वा । निद इन्द्र कर्थचिदपि मा तस्कत शासिषु मा च स्तौषु । दधाना इन्द्रे परिचर्याम् । परिचरितुमिच्छन्त वि[1] अ कु २ २ काम प्रत्यक्षमेवाप्नत वि[2] कु साम्ब ३ पाच्छतो वि[2] एप साम्ब[3] ४ 'नाय उत न इनि इ' ५ ५ नास्ति वि मै[2] ६ आमन्त्रित [?] (तु सा) ७ ७ अपि अस्मान् सुभगान् सुधनान् । शत्रु ईश्वरो वा । शत्रवोऽपि ईश्वरा अपि वोचेयु । हे दस्म [1] दसु उपक्षये दर्शने च । शत्रुहन् दर्शनीय वा, कृष्टयो मनुष्या । येन शत्रवोऽपि ईश्वरा अपि वा अस्मान् सुधनान् ब्रुवन्ति ।

रिपु सुभगान्स्वरादीया इन्द्रस्यैवानती स्तुती [?] ।
या न अन्यस्मान्निष्प्यसु ता इन्द्र त्वा सुनूनका [?] ॥
अत प्रमत्तादि दाय धनिन स्थान तादृशा ।
ईश्वर रिपवोऽप्यस्मान् यद् नृतु सुधनानिति ॥

शत्रव । किमुत अन्ये मनुष्या । तादृशं धनं देहि । किंच स्याम भवेम इन्द्रसम्बन्धिनि सुखे । त्वद्दत्तेन धनेन सुखिनश्च भवेम । शर्म गृहं वा । भवेम त्वद्गृहे स्याम । मृता इन्द्रलोकं गच्छाम वि[2] अ कु † श्वयित मूको ‡ पोऽयम् मूको

वेङ्कट० अरि इत्यस्य इत्येतद्वचनद्वयमनयोर्भिन्नपादस्थयोर्भिन्नमन्त्रस्थयोरिव विरम्याभिधानात् सामानाधिकरण्यं सिध्यति । अपिच अस्मान् इन्द्रसमाश्रयणात् सुभगान् अहिंसितधनान्[1] अरि 'विब्रवीतु, विब्रुवन्तु[2] याऽस्यो[3] मनुष्या । दर्शनीय[4] । अथाऽपि वयम् इन्द्रस्य स्वभूत सुखे स्याम एव ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे दस्म ! शत्रूणामुपक्षपयित[4] । इन्द्र ! त्वदनुग्रहात् अरि उत शत्रवोऽपि न अस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान् वोचेयु उच्यासु । इत्थं मनुष्या अस्मन्मित्रभूता वदन्तीति किमु वक्तव्य मिति शेष । ततो धनसम्पन्ना वयम् इन्द्रस्य शर्मणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे स्याम इत् भवेमैव ॥६॥

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनम् । पतयन्मन्दयत्सखम् ॥७॥

आ । ईम् । आशुम् । आशवे । भर । यज्ञऽश्रियम् । नृऽमादनम् । पतयत् । मन्दयत्ऽसखम् ॥७॥

स्कन्द० 'ईम् शब्द एनमित्यस्यार्थे । एन सोमम् आशुम् क्षिप्रनामैतत् (द्र निघ २,१५) । इत्कार्यकरणशु क्षिप्रम् । आशवे तादर्थ्ये चैषा चतुर्थी । सर्वार्थेषु क्षिप्रस्येन्द्रस्यार्थाय आभर आहर अध्वर्यो ! यज्ञश्रियम् यज्ञ च श्रयति स यज्ञश्री , त यज्ञश्रियम् । हविष्ट्वमापन्नमित्यर्थं । नृमादनम् नरो मनुष्या ऋत्विज तदाकारा वा देवा , तेषा मदकर पतयत् पतयतिर्गतिकर्मा । द्वितीयैकवचनस्य च छान्दसत्वाल्लुक् । पतयन्त गच्छन्तम्, इन्द्र प्रति गन्तारमित्यर्थं । मन्दयत्सखम् मन्दयतिरर्चतिकर्मा (द्र निघ ३,१४) । सखीनि तान्यभिप्रेतानि स्तोतॄ सम्पादयन् य आत्मन स्तुति कारयति तस्य इन्द्रस्य सखीभूतम्[5] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ भर एन 'क्षिप्रव्यापिन सोम' क्षिप्रव्यापिने इन्द्राय । य सोमो यज्ञ श्रयति मदयति च मनुष्यान् तम् । पतयन्त पातयति' हि सोम पातारम् । मदयति च सखायम् । पातैव सखेति ॥ ७ ॥

मुद्गल० ईमिति निपात इदशब्दार्थे । हे यजमान ! आशवे कृत्स्नसोमयागव्यापिने इन्द्राय ईम् आ भर इम सोममाहर । कीदृश सोमम् । आशुम् सवनत्रयव्यापिनम् यज्ञश्रियम् यज्ञस्य सम्पत्तिरूप नृमादनम् नृणा ऋत्विग्यजमानाना हर्षहेतु पतयत् पतयन्त कर्माणि प्राप्नुवन्त मन्दयत्सखम् य इन्द्रो म द यति यजमानान् हर्षयति, तस्मिन्निन्द्र सखीभूतोऽयं सोम तत्प्रीतिहेतुत्वात् ॥७॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥८॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृत्राणाम् । अभवः । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥८॥

---

1. [illegible] २ २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]
५ ५ ईम् एनम् । [illegible] क्षिप्रम् । [illegible] तादर्थ्ये चतुर्थी । सर्वार्थेषु क्षिप्रस्य इन्द्रस्य अर्थाय । आभर [illegible] । [illegible] यज्ञश्री [illegible] । हविष्ट्वमापन्नम् । नृमादनम् नर ऋत्विज [illegible] पतयत् पतयन्त [illegible] प्रति गन्तारम् । मन्दयत्सखम् [illegible] । [illegible] सम्पादयन् य आत्मन स्तुति कारयति [illegible] । इन्द्रस्य सखीभूतम् । [illegible]
६ ६ [illegible]

स्कन्द० [1]अस्य इति षष्ठी द्वितीयार्थे। षष्ठीश्रुतेरेकदेशमिति शेषः। इमं सोमम्, अथ सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं पीत्वा हे शतक्रतो! शतशब्दो बहुनाम (द्र. निघ ३,१)। क्रतुः कर्म प्रज्ञा वा। बहुकर्मन्! बहुप्रज्ञ! वा। घनः हन्ता वृत्राणाम् असुराणामन्येषां वा अभवः त्वम्। प्रावः प्रकर्षेणारक्षः त्वम्। वाजेषु 'वाजे' (निघ २,१७) इत्येकवचनान्तं सङ्ग्रामपठितम्, सङ्ग्रामेषु। कम्। वाजिनम् सङ्ग्रामवन्तं हविर्लक्षणेनान्नेनान्नवन्तं वा। अथवा अभवः प्राव इति लोडर्थे लङ्। हन्ताऽस्मदीयानां शत्रूणां भव। प्रकर्षेण चाव संग्रामेषु मां वाजिनमिति। आत्मत्राणे संसर्गे वा ब्राह्मणवैश्ययोरपि शस्त्रादानस्मरणात् सम्भवति ऋषीणामपि संग्रामः। विशेषेण तु मधुच्छन्दसः क्षत्रियप्रसूतत्वात्। तत्रेदं बाहुश्रममात्मरक्षा चाशास्यते[1] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अमुं सोमं पीत्वा शतप्रज्ञ! हन्ता शत्रूणाम् अभवः। पालय[2] च युद्धेषु युद्धवन्तं स्तोतारम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो! इन्द्र! त्वम् अस्य सोमस्य सम्बन्धिनमंशं पीत्वा वृत्राणाम् शत्रूणां घनः अभवः हन्ताऽभूः। ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनम् संग्रामवन्तं त्वद्भक्तं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥८॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो। धनानामिन्द्र सातये ॥९॥

तम्। त्वा। वाजेषु। वाजिनम्। वाजयामः। शतऽक्रतो इति शतक्रतो। धनानाम्। इन्द्र। सातये ॥९॥

स्कन्द० [3]तच्छब्दः प्रकृतापेक्षः। तम् त्वा वाजेषु वाजिनम् वाजो बलं तद्वन्तम्। वाजयामः वाजयतिरर्चतिकर्मा (द्र. निघ ३,१४)। स्तुमः। हे शतक्रतो! बहुकर्मन्! बहुप्रज्ञ! वा। किमर्थम्। उच्यते। संग्रामे जिगीषितानां धनानाम् हे इन्द्र! सातये षणु दाने। दानाय। अथवा वन षण सम्भक्तौ। सम्भजनाय लाभायेत्यर्थः[3] ॥९॥

वेङ्कट० तम् त्वा युद्धेषु बलिनं स्तुतिभिर्वर्धयितुं कुर्मः। शतप्रज्ञ! धनानाम् इन्द्र! लाभाय ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो! इन्द्र! धनानाम् सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनम् बलवन्तं तम् पूर्वोक्तं त्वा त्वां वाजयामः अन्नवन्तं कुर्मः ॥९॥

यो रायो३ऽवनिर्महान्त्सुपारः सुन्वतः सखा। तस्मा इन्द्राय गायत ॥१०॥

यः। रायः। अवनिः। महान्। सुऽपारः। सुन्वतः। सखा। तस्मै। इन्द्राय। गायत ॥१०॥

1-1. अस्य इमं सोमस्य एकदेशं वा पीत्वा हे बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा। क्रतुः कर्मप्रज्ञयोः। घनः हन्ता। वृत्राणां शत्रूणामसुराणां वा। अभवः त्वम्। प्रावः प्रकर्षेण अरक्षः। वाजेषु संग्रामेषु। वाजिनं संग्रामवन्तं हविष्मन्तं वा। लोडर्थे वा लङ्। अस्मदीयानां शत्रूणां हन्ता भव संग्रामेषु संग्रामवन्तं मां प्राव च सत्यकर्मा वा। विप्रवैश्ययोरपि शस्त्रादानस्मरणात् संभवति ऋषीणामपि संग्रामः। एष क्षत्रप्रसूतस्तु। तस्मादात्माशादि हननादा च युक्ता वि[°] अ कु. २. भावयः वि[°] ल साम्यो[°]. 3-3. तं प्रकृतं त्वा वाजे बलं इन्वन्तम्। वय मर्चयितुं स्तुमहे। हे बहुकर्मन्! बहुप्रज्ञ! वा। धनानां संग्रामे जिगीषितानां धनानाम्। इन्द्र दानाय संभजनाय वा वि[°] अ कु.

स्कन्द० य इन्द्रः 'रायः' धनस्य । 'अवनि' (निघ १,१) पृथिवीनामैतत् । आश्रयत्वसामान्यात्तु इन्द्रे प्रयुज्यते । यथा पृथिवी सर्वार्थानामाश्रय तद्वदाश्रय इत्यर्थः । अथवा अवते स्वाम्यर्थस्य वा अवाप्त्यर्थस्य वा कर्तरि अयमनिप्रत्ययः (उ पाउ २,१०२)। धनस्येशिता अवाप्ता वेत्यर्थः । कीदृशः । महान् सुपारः पॄ पालनपूरणयोः । सुष्ठु च पालयिता । सुन्वतः अभिषवं कुर्वतः सोमयाजिन इत्यर्थः । सखा सखिस्थानीयश्च सुन्वत एव । तस्मा इन्द्राय । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । तस्येन्द्रस्यार्थाय । तमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः । गायत सामगा उद्गातारः ! । उच्चारणवचनमात्रो वा गायतिः । कै गै शब्दे । स्तुतिमुच्चारयत यूयमृत्विजो मत्पुत्रपौत्रा वा[1] ॥ १० ॥

वेङ्कट० यः स्तोतुर्धनस्य रक्षकः महान् शोभनपूरणः[1] । सुन्वतः सखा तस्मै इन्द्राय गायत इति ॥ १० ॥

मुद्गल० य इन्द्रः रायः धनस्य अवनिः रक्षकः तस्मै इन्द्राय गायत हे ऋत्विजः । तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृश इन्द्रः । महान् गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठु कर्मणः पूरयिता सुन्वतः यजमानस्य सखा सखिवत् प्रियः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

[५]

'आ तु' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्रम् ।

आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥१॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत । सखायः । स्तोमऽवाहसः ॥१॥

स्कन्द० 'तु' शब्दः पदपूरणः क्षिप्रपर्यायो वा । आ आ इत्युपसर्गस्याभ्यासात् तस्य क्रियाभिधानं इत इत्येतस्यातश्चाप्यभ्यासः, क्षिप्रमेत । आख्यातोपसर्गाभ्यासे च लोके गम्यतामित्यादौ अवश्य कर्तव्यता प्रतीयते । क्षिप्रमवश्यमागच्छतेत्यर्थः । आगत्य च नि षीदत उपविशत यथास्थानम् । उपविश्य च इन्द्रम् अभि प्रगायत गायतिरर्चतिकर्मा (उ निघ ३,१४)। प्रकर्षेणाभिष्टुत[1] । हे सखायः ! ऋत्विजः । स्तोमवाहसः स्तोमानामिन्द्रं प्रति प्रापयितारः, "स्तोतार इत्यर्थः" ॥ १ ॥

वेङ्कट० पूर्वेण सूक्तेनाहूतमिन्द्रं स्तोतुमुपक्रमते । आगच्छत क्षिप्रमुद्गातारः ! । उपसर्गौ प्रयुक्ता अपि प्राप्त्याधानात् पुनः प्रयुज्यन्ते । वक्ष्यते तत्र कारणम् । आगत्य च नि षीदत गानार्थम् । अथ इन्द्रम् अभि प्रगायत सखायः ! "प्रस्तावान् प्रतिहारानुपगानाश्च स्तोमस्य[1] नेतारः ! ॥ १ ॥

मुद्गल० हे सखायः ! ऋत्विजः ! तु क्षिप्रमस्मिन् कर्मणि आ इत आगच्छत । आगत्य च नि षीदत उपविशत । उपविश्य च इन्द्रम् अभि प्रगायत सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशा सखायः । स्तोमवाहसः त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमानामस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्तीति ॥१॥

---

१ १ धनस्य आश्रय अवनि मू. यथा महाश्रया महत् इत्यादि । वा स्वामिनि अवाप्तौ वा । धनस्य इशिता अवाप्ता वा । सम्यक् सुपार इष्टु पालयिता । सुन्वतः अभिषवं कुर्वतः सोमयाजिनः । सखा सखिस्थानीयश्च सुन्वत एव तस्मा इन्द्रायार्थाय । तमिन्द्रं स्तोतुम् । हे उद्गातारः गायत पुत्रपौत्रा वा वि[1] अ कु ने धनरक्ष वि[1] ह साम्य[1]; प्रपूरण मू ३ ३ प्रकर्षेणाभिष्टुत आख्यातस्यापि द्वित्वम् । मु क्षिप्र मू एव । द्वित्वात् अवश्य कर्तव्यता प्रतीयते । आगत्य निषीदत च । निषद्य इन्द्रम् अभिप्रगायत च वि[1] अ कु ४ ४ नास्ति वि[1] अ कु ५-५ प्रस्ताव प्रतिहारानुपगानाश्च स्तोमस्य साम्य[1] कु, प्रस्तोतृप्रतिहर्तृउद्गातारः स्तो° साम्य[1]

पुरूतमं पुरूणामीशानं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥२॥

पुरुऽतमम् । पुरूणाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥२॥

स्कन्द० [1]कीदृशमिन्द्रम् । उच्यते । पुरुतमम् पुरुशब्दो बहुनाम (तु. निघ ३, १)। तमशब्दोऽपि नातिशयप्रत्ययः । अर्थासम्भवादुदात्तत्वाच्च । किन्तर्हि, तमु अभिकाङ्क्षायाम् इत्यस्य रूपम् । बहुभिर्योऽभिकाङ्क्ष्यते प्रार्थ्यते याच्यते, स पुरुतमः, तं पुरुतमम् । पुरूणाम् बहूनाम् ईशानम् स्वामिनम् । वार्याणाम् वरणीयानाम् उत्कृष्टानां धनानाम् । इन्द्रम् क्रियाशब्देनेदमिन्द्रस्य गुणाभिधानं, न नाम्ना प्रतिनिर्देशः । कुत एतत् । अस्यामृचि आख्याताभावात् पूर्वयैकवाक्यभावाद्वा । तस्यां चेन्द्रशब्दस्य नाम्नो विद्यमानत्वात् । इदि परमैश्वर्ये । अत्यन्तेश्वरमित्यर्थः । कदा पुनः स्तवाम । उच्यते । सोमे सचा सुते सचा सहेत्यर्थः । सर्वैर्ऋत्विग्भिः सहाभिषुते[1] । कालोपलक्षणं चेदम् । अभिषवोत्तरकालमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० बहूनाम् उपक्षयितारम्[2] । 'गवामसि गोपतिः' (ऋ ७,९८,६) इत्यनेन समानो निर्देशः । धनानाम् ईश्वरम् इन्द्रम् [3]सहाभिप्रगायत अभिषुते[3] सोमे ॥ २ ॥

मुद्गल० हे सखायः ! ऋत्विजः ! सचा यूयं सर्वैः सह सुते अभिषुते सोमे प्रवृत्ते सति इन्द्रम् अभि-प्रगायत । कीदृशमिन्द्रम् । पुरूतमम् पुरून् बहून् शत्रून् तमयति ग्लापयतीति पुरूतमः । तम् । पुरूणाम् बहूनां वार्याणाम् वरणीयानां धनानाम् ईशानम् स्वामिनम् ॥२॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्याम् । गमद्वाजेभिरा स नः ॥३॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरम्ऽध्याम् । गमत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥३॥

स्कन्द० [4]घ इति पदपूरणः । सः प्रकृत इन्द्रः नः अस्माकं योगे योग उद्योगः, उत्साहः, अलब्धलाभो वा तस्मिन् । आ भुवत् आभिमुख्येन भवतु । योगमस्माकं करोत्वित्यर्थः । सः एव राये धने । सः एव पुरन्ध्याम् बहुर्वी प्रज्ञायाम् । गमद् वाजेभिः आगमदागच्छतु । वाजेभिः सहयोगलक्षणैषा तृतीया । अस्मभ्यं यानि दातव्यानि तैरन्नैः सह, तानि गृहीत्वेत्यर्थः । अथवा हेतावियं तृतीया । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । हविर्लक्षणैरन्नैर्हेतुभूतैः । हविरुपभोगार्थमित्यर्थः । कः, स एवेन्द्रः । कस्य वाजेभिः, नः अस्मत्सम्बन्धिभिः[4] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः एव अस्माकम् [5]अप्राप्तप्रापणायाभवतु[5] । सः धनाय । सः पुरन्धिर्बहुधीर्मेधा तस्यै च । अन्नैश्च अस्मान् आगच्छतु सः ॥ ३ ॥

मुद्गल० घ अवधारणे । सः एवेन्द्रः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः नः अस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य लाभे आ भुवत् [6]आभवतु । पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । सः एव राये धनार्थमाभुवत्[6] । स एव पुरन्ध्याम् योषिति आभुवत् । [illegible] एव वाजेभिः दैवैरन्नैः सह नः अस्मान् आ गमत् आगच्छतु ॥३॥

१-१. पुरूतमं तमयु स्वरितं तृतायम् । तस्मादाभिकाङ्क्षार्थः । बहुभिः प्रार्थितम् । पुरूणा बहूनामीशानं स्वामिनं वार्याणमुत्कृष्टानां धनानामिन्द्रम् । इदि परमैश्वर्ये अत्यन्तेश्वरम् । अनयो ऋचोः एकवाक्यता । सोमे ऋत्विग्भिः सह सुते वि¹ अ कु. २. °क्षयिता° साम्ब¹. ३-३. अभिप्रगायत सहाभिषु° तु साम्ब. ४-४. सः इन्द्रः अस्माकमुद्योगे आभिमुख्येन भवतु । स एव धने । [illegible] एव बहवा प्रज्ञायाम् । मेधा पुरन्धिः । आगच्छतु च अस्मदेयैः अन्नैः हविरुपभोगार्थं वा । सम्बन्धार्थे वा. वि¹ अ कु. ५-५. °र्थं योगमावह° साम्ब¹ कु; °र्थे योगधाभव° साम्ब²; °थैमावहतु रूपं साम्ब². ६-६. नास्ति वि मै¹.

यस्य॑ सं॒स्थे न वृ॒ण्वते॒ हरी॑ स॒मत्सु॒ शत्र॑वः । तस्मा॒ इन्द्रा॑य गायत ॥४॥

यस्य॑ । स॒म्ऽस्थे । न । वृ॒ण्वते॑ । हरी॒ इति॑ । स॒मत्ऽसु॑ । शत्र॑वः । तस्मै॑ । इन्द्रा॑य । गा॒य॒त॒ ॥४॥

स्कन्द० यस्य इन्द्रस्य [1]रथभूते संस्थे अपठितमपि संग्रामनामैतत् संग्रामे । न वृण्वते वृणोतिरत्र सामर्थ्यात् प्राप्त्यर्थे प्राप्नुवन्ति । हरी अश्वौ । समत्सु संस्थे इत्यनेन गतत्वात् क्रियाशब्दोऽयं, न संग्रामनाम । अद् भक्षणे सम्भक्षयत्सु परस्परं योद्धृषु । महति युद्धे प्रवृत्त इत्यर्थः । शत्रवः वैरिणः । यः संग्रामे महति युद्धे प्रवृत्ते दूरस्थानेव रथप्राप्तान् निहन्तीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय सामान्युच्चारयत स्तुतीर्वा[1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् अवस्थिते न वारयन्ति तस्य रथभूतावश्वौ संग्रामेषु शत्रवः । तस्मै इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

मुद्गल० समत्सु युद्धेषु यस्य इन्द्रस्य संस्थे रथे युक्तौ हरी हरणशीलौ अश्वौ शत्रवः न वृण्वते न सम्भजन्ते । रथमश्वौ च दृष्ट्वा पलायन्त इत्यर्थः । तस्मै इन्द्राय तत्स्तोत्रार्थमृत्विजः ! गायत स्तुतिं कुरुत ॥४॥

सु॒त॒पाव्ने॑ सु॒ता इ॒मे शुच॑यो यन्ति वी॒तये॑ । सोमा॑सो॒ दध्या॑शिरः ॥५॥

सु॒त॒ऽपाव्ने॑ । सु॒ताः । इ॒मे । शुच॑यः । य॒न्ति॒ । वी॒तये॑ । सोमा॑सः । दधि॑ऽआशिरः ॥५॥

स्कन्द० [2]सुतानां सोमानां पात्रे सुता इमे यन्ति गच्छन्ति । न चाप्रदीयमानानां गमनं सम्भवतीति प्रदानमनेन लक्ष्यते । सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेः दानार्थ एव वा यन्ति, प्रदीयन्त इत्यर्थः । किमर्थं, वीतये पानाय । के । सोमाः सोमा दध्याशिरः दधिमिश्राः । सोममिश्रं हि दध्याशीरुच्यते[2] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सुतं सोमं[3] यः पिबति तस्मै सुता इमे सोमा[4] पूताः पानाय गच्छन्ति दधिमिश्रणाः[5] ॥ ५ ॥

मुद्गल० इमे सोमाः अस्मिन् कर्मणि सम्पादिताः सोमाः सुतपाव्ने अभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे, तस्य पातुः, वीतये भक्षणार्थं यन्ति तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुताः अभिषुताः शुचयः दशापवित्रेण शोधितत्वात्शुद्धाः दध्याशिरः आश्रीयमाणं दधि आशीः दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये नवमो वर्गः ॥

त्वं सु॒तस्य॑ पी॒तये॑ स॒द्यो वृ॒द्धो अ॑जायथाः । इन्द्र॒ ज्यैष्ठ्या॑य सुक्रतो ॥६॥

त्वम् । सु॒तस्य॑ । पी॒तये॑ । स॒द्यः । वृ॒द्धः । अ॒जा॒य॒थाः॒ । इन्द्र॑ । ज्यैष्ठ्या॑य । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो ॥६॥

---

1 1. संग्रामे न प्राप्नुवन्ति । व प्रत्तो । हरी अश्वौ । समत्सु संभक्षयत्सु । महायुद्धे परस्परमघ्नन्ति योद्धारः । शत्रवः वैरिणः । यस्मात् शत्रूणामनाशि । दूरस्थानपि सर्वतो यत्र निहन्ति । एवंभूताय इन्द्राय सामानि स्तुतीर्वा उच्चारयत वि' अ कु. २-२. अभिषुतसोमस्य पाने अभिषुता इमे सोमाः शुद्धा गच्छन्ति पानाय । अप्रदीयमानानां गमनं न सम्भवति । प्रदानं यन्ति इत्यनेन लक्ष्यते । चतुर्थी दानार्थे वा । सुतपाव्ने सुतवो दीयन्ते । के सोमा दधिमिश्राः । दध्ना युक्त सोम. दध्याशीः वि' अ कु. ३. नास्ति वि' अ मात्र'. ४. सोमान् वि' अर्प. ५. °मिश्रयणाः मूको; °मिश्र° अ कोश . [°गच्छ° मात्र°.

स्कन्द० [1]त्वम् सुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं सद्य तस्यामेव वेलाया शरीरेण च वीर्येण च परिवृद्ध प्रतिबन्धकापनयनसमर्थं अनायया. जायसे भवसि। नच केवलायै सोमपीतये। किन्तर्हि, हे इन्द्र ज्येष्ठ्याय च ज्येष्ठा प्रशस्यतमा प्रवृद्धतमा वा। तेषा कर्म ज्यैष्ठ्य, तस्मै च वृत्रवधादिकाय च हे सुक्रतो! सुकर्मन्! सुप्रज्ञ! वा। अथवा पीतये इति तृतीयार्थे चतुर्थी। त्व सुतस्य सोमस्य पानेन सद्य एव समान एवाहनि पानानन्तरमेव शरीरेण च वीर्येण च परिवृद्धो भवसि। किमर्थं, ज्यैष्ठ्याय सुकर्मणे वृत्रवधादिकाय ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् सुतस्य पानार्थं सद्य वृद्ध भवसि प्रवृद्धशरीर। इन्द्र! श्रेष्ठ कर्म कर्तुं क्रतुषु सुप्रज्ञ! ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे सुक्रतो! शोभनकर्मन्! इन्द्र! त्वम् सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्येष्ठत्वार्थं च सद्य तस्मिन्नेव क्षणे वृद्ध अनायथा अभिवृद्धयोत्साहेन युक्तोऽभू ॥६॥

आ त्वा॑ विशन्त्वा॒शव॒ः सोमा॑स इन्द्र गिर्वणः। शं ते॑ सन्तु॒ प्रचे॑तसे ॥७॥

आ। त्वा॒। वि॒श॒न्तु॒। आ॒शव॑ः। सोमा॑सः। इ॒न्द्र॒। गि॒र्व॒णः॒। शम्। ते॒। स॒न्तु॒। प्रऽचे॑तसे ॥७॥

स्कन्द० [1]आ त्वा विशन्तु प्रविशन्तु त्वा। त्वया पीयन्तामित्यर्थ। कीदृशा, आशव स्वकार्यकरणे क्षिप्रा। के। सोमास सोमा। हे इन्द्र! गिर्वण। गिर स्तुतय। वनति सम्भक्त्यर्थ। स्तुतिभि सम्भजनीय!। स्तुतीना वा सम्भक्त!। आविश्य च शम् सुखनामैतत् (तु निघ ३,६)। सुख तुभ्य सन्तु भवतु। प्रचेतसे प्रकृष्टप्रज्ञानाय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ विशन्तु त्वा क्षिप्रा सोमा इन्द्र! गीर्भिर्वननीय! शम् च तुभ्य भवतु सुमतये ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वा त्वा सोमास सोमा आ विशन्तु आभिमुख्येन प्रविशन्तु। कीदृशा सोमा। आशव. सवनत्रये प्रकृतिविकृत्योर्व्याप्तिमन्त। कीदृशेन्द्र!। गिर्वण! गीर्भि स्तुतिभिस्सम्भजनीय देव-विशेष! तथाविध हे इन्द्र! ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शम् सुखरूपा सोमा सन्तु ॥७॥

त्वां स्तोमा॑ अवीवृधन् त्वामु॒क्था श॑तक्रतो। त्वां व॑र्धन्तु नो॒ गिर॑ः ॥८॥

त्वाम्। स्तोमा॑ः। अ॒वी॒वृ॒ध॒न्। त्वाम्। उ॒क्था। श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो। त्वाम्। व॒र्ध॒न्तु॒। नः॒। गिर॑ः ॥८॥

स्कन्द० [1]त्वाम् स्तोमा स्तोत्राणि अस्मदीयोद्गातृप्रयुक्तानि अवीवृधन् वर्धितवन्त। स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते। न केवला स्तोमा त्वदीयान्युक्थान्यपि त्वा वर्धितवन्ति। हे शतक्रतो! उक्थशब्द-स्तार्तीयसवनकहोतृकशस्त्रविशेषवचन। शस्त्रमात्रवचनो वा। त्वाम् वर्धन्तु वर्धयन्तु अस्माकमपि इत्थम्भूता गिर स्तुतय ॥ ८ ॥

---

१ १ त्वं सोमस्य पानार्थं तस्यामेव वेलाया तन्वा वीर्येण वा वृद्ध प्रतिबन्धकापनयनसमर्थ भवसि। न केवलं सोमपानाय ज्यैष्ठ्याय च। प्रशस्यस्य श्र (पा ५,३,६०) ज्य च (पा ५,३,६१) इति अतिशयेन प्रशस्य प्रवृद्धो वा ज्येष्ठ तत्कर्म ज्यैष्ठ्यम्। तस्मै च वृत्रवधादिकाय। हे सुकर्मन्! सुप्रज्ञ! वा। पीतये पानेन इत्यर्थे वा। त्वं सोमपानेन सद्य प्रवृद्धो भवसि इन्द्र सुकर्मणे वि° भ कु २ प्रज्ञ वि° दर्प ३ ३ प्रविशन्तु त्वा, त्वया पीयन्ताम्। आशव सारते क्षिप्रा सोमा। हे इन्द्र! गिर्वण! गिर स्तुतय ताभि संभजनीय स्तुतीना संभक्त। आविश्य त्वत्सुखा भवन्तु। प्रचेतस प्रकृष्टप्रज्ञानाय वि° भ कु ४ भवन्तु मूको ४ ४ त्वा क्षिप्र सोमा ५ भवन्तु ल ६ °ा इन्द्र मूको ७ ७ त्वामस्मदीयोद्गातृप्रयुक्तानि स्तोत्राणि अवर्धन्त। केवलं स्तोमा एव न, त्वदीयानि उक्थान्यपि। उक्थं तृतीयसवने होतृ शस्त्रविशेषवचनं शस्त्रमात्रवचनं वा। आज्यप्रउगे प्रात सवने, मरुत्वतीयनिष्केवल्ये माध्यन्दिने, वैश्वदेवाग्नि मारुतोक्थयोडश्यायिनानि परात्मन्। हे बहुकर्मन्! बहुप्रज्ञ! वा। त्वा वर्धयन्तु अस्मत्स्तुतय वि° भ कु

वेङ्कट० त्वाम् त्रिवृदादय स्तोमा अवीवृधन् त्वाम् शस्त्राणि च शतकर्मन्[1]। त्वाम् एव वर्धयन्तु अस्माकमपि[1] गिर ॥८॥

मुद्गल० हे शतक्रतो[1] इन्द्र[1] त्वाम् स्तोमा सामगाना स्तोत्राणि अवीवृधन् वर्धितवन्ति। तथा[2] उक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन्। न अस्माक गिर स्तुतय त्वाम् वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥८॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् । यस्मिन् विश्वानि पौंस्या ॥९॥

अक्षितऽऊति । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥९॥

स्कन्द० अक्षिता अन्येनाहिंसिता[3] अक्षीणा वा ऊति पालनं यस्य स[4] अक्षितोति। [5]सनेत् सम्भजतु इमम् वाजम् सङ्ग्रामम् इन्द्र सहस्रिणम्[5] योद्धृसहस्रयुक्तम्। अस्मिन् सङ्ग्रामेऽस्मद्रक्षणाय सन्निहितो [5]भवत्वित्यर्थ। यस्मिन् [6]सङ्ग्रामे। किम्। उच्यते। विश्वानि सर्वाणि पौंस्या बलनामैतद् (नि घ २,९) इत्यश्वरथपदातिलक्षणानि बलानि। अथवा 'वाज' (निघ २,७) इत्यन्ननाम। इदमस्मदीय सोमलक्षणमन्न सम्भजेत् पिबेदिन्द्र स्तुतिसहस्रयुक्तम्। यस्मिन् बलानि सर्वाणि सामर्थ्यलक्षणानि। यान् पीत सर्वसामर्थ्यानि जनयतीत्यर्थ। अथवा यस्मिन् विश्वानि पौंस्येति इन्द्रविशेषणम्। यस्मिन्निन्द्रे सर्वाणि बलानि स सर्वबलैर्बलवान्, यो महाबल इत्यर्थ[7] ॥९॥

वेङ्कट० अक्षीणरक्षणो[8] अनेन अनेकपुरुषयुक्तम् इमम् सङ्ग्राम, यस्मिन् सर्वाणि बलानि[9] प्रादुर्भवन्ति ॥९॥

मुद्गल० इन्द्र इमम् वाजम् सोमरूपमन्न गनेन् सम्भजेत्। कीदृश इन्द्र। अक्षितोति अहिंसितरक्षण। कदाचिदपि रक्षा न विमुञ्चतीत्यर्थ। कीदृश वाजम्। सहस्रिणम् सहस्रसंख्यायुक्तम्। यस्मिन् वाजे विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तन्ते तादृश वाजमिति पूर्वेणान्वय ॥९॥

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तनूनामिन्द्र गिर्वणः । ईशानो यवया वधम् ॥१०॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः । ईशान । यवय । वधम् ॥१०॥

स्कन्द० [10]मा न अस्माकम् मनुष्या अभि द्रुहन् द्रोह कार्षु। तनूनाम् शरीराणा हे इन्द्र[1] गिर्वण[1] स्तुतिभि सम्भजनीय[1] स्तुतीना वा सम्भक्त[1] ईशान प्रभुस्त्वम्। यवय यौति पृथग्भावे। पृथक् कुरु अपनयास्मत्त वधम् हिंसा हन्तार वा[10] ॥१०॥

वेङ्कट० मा अभिद्रुह्यन्तु इन्द्र[1] अस्माकमङ्केभ्य शत्रव। गीर्भिर्वननीय[1] ईश्वरस्त्वं पृथक् कुरु शत्रूणामायुधम् इति ॥१०॥

मुद्गल० हे गिर्वण[1] इन्द्र[1] मर्ता विरोधिनो मनुष्या न अस्मदीयाना तनूनाम् शरीराणा मा अभिद्रुहन् अभितो द्रोह मा कुर्यु। ईशान समर्थस्त्व वधम् वैरिभि सम्पाद्यमान यवय अस्मत्त पृथक्कुरु ॥१०॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्ग ॥

---

1 शमर्थ त्रि° साभ्य° 2 यथा मूको 3 अन्यैरहिं° वि° अ कु 4. असौ त्रि° अ कु 5-5 भजतु इम सैन्यमभिन्द्र वि° अ कु 6 अत्र तु वि° अ कु 7-7 सर्वाणि बलानि हस्त्यश्वरथपदातीनि। वाजमिव [illegible]। अस्मयेनान्यसमस्त सोमेन पिबेदिन्द्र स्तुतिसहस्रयुक्तम्। यस्मिन् विश्वानि बलानि। 8 पीत सामर्थ्यानि जनयति, यस्मिन् इन्द्र सर्वाणि पौंस्यानि। यो महाबल इति वा त्रि° अ कु 8 अक्षीणी मूको 9 बलानि सम्पूर्णा भा° रू 10-10 अस्माकं मनुष्या अभिद्रोह मा कार्षु। मा एतेषामिन्द्र स्तुतिभिर्भजनीय। यु पृथक्त्वे। [illegible] त्वं अत्राय अस्मत्त वधं हिंसा हन्तार वा वि° अ कु

[६]

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥१॥

युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥१॥

स्कन्द० 'योगः सम्बन्धः । युञ्जन्ति सम्बन्धयन्ति । केन । सामर्थ्यात् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । के । सामर्थ्यात् स्तोतारः यष्टारश्च । ब्रध्नम् महन्नामैतत् (तु निघ ३, ३) । महान्तमिन्द्रम् । अरुषम् रुषतिर्दीप्त्यर्थः । 'रुशद्वत्सा रुशती' (ऋ १, ११३, २) इति प्रदर्शनात् । तस्य वा रोचतेर्वा दीप्तिकर्मण आद्यन्तविपर्ययेणेदं रूपम् । आडश्च ह्रस्वत्वम् । आरुषम् आरोचमानं वा । दीप्तमित्यर्थः । 'अरुषति । आर्यति' (निघ २, १४) इति गतिकर्मसु पाठादरुषतेर्गत्यर्थस्यारुषशब्दो गन्तृवचनो वा । शत्रून् यज्ञान् वा प्रति गन्तारम् । चरन्तं परि सर्वतो गच्छन्तम् । यत्र यत्रेन्द्रो गच्छति तत्र तत्रैव स्तोतारो यष्टारश्च स्तुवन्ति यजन्ति चेत्यर्थः । अथवा युञ्जन्तीति युजिर्युजोऽपि सामर्थ्यात् सोपसर्गार्थे द्रष्टव्यः । स्वार्थसिद्धौ स्तोतारो यष्टारश्चैनं नियुञ्जते महान्तं दीप्तं चेन्द्रं सर्वतो गच्छन्तम् । यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्रैव मनुष्या इद-मिदं च नः कुर्वित्येवं याचन्त इत्यर्थः । अथवा रथोऽत्र सामर्थ्याद् युज्यमानः । नेन्द्रः युञ्जन्ति । इन्द्रस्य रथं ब्रध्नमरुषं च सर्वतो गन्तारं गच्छन्तम् । के । सामर्थ्यात् सारथयो मातलिप्रभृतयः । अन्येऽस्य रथं युञ्जन्ति । [स न स्वयं युनक्ति महाद्गुणात् । युञ्जन्ति न किञ्चिदिति] । एवं गुण-कीर्तनादिन्द्रस्यैव स्तुतिः । किञ्च तस्थुषः रोचन्ते रोचना दिवि तस्थुष इति षष्ठीनिर्देशात् प्रभावे-नेति वाक्यशेषः । स्थितस्य व्याप्रियमाणस्येन्द्रस्य प्रभावेन रोचन्ते दीप्यन्ते रोचना दीप्तिस्वभाव-कानि नक्षत्राणि दिवि द्युलोके । कथं पुनरिन्द्रप्रभावेन नक्षत्राणि दीप्यन्ते । उच्यते । वक्ष्यते—'इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद्दिवि' (ऋ १, ७, ३) इति । सूर्यस्य प्रभावश्च सुषुम्णो नाम रश्मिः । तत्सम्बन्धाच्चन्द्रमा नक्षत्राणि च दीप्यन्ते । अथवा युजिरत्रपूर्वार्थे अन्तर्णीतण्यर्थश्च द्रष्टव्यः । वचोजयन्त्युत्साहयन्ति वृष्टिकर्मणि ब्रध्नमरुषं चेन्द्रम् । किं कुर्वन्तम् । उच्यते । चरन्तम् । परि तस्थुषः । परिशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । तस्थुष इत्यनेन च सम्बध्यते । तस्थिवच्छ-ब्दः स्थावरवचनः । गच्छन्तं स्थावराणि प्रति । स्थावरग्रहणं चात्र जङ्गमस्यापि प्रदर्शना-र्थम् । सोमपानायाभ्युद्यमलोलुपतया जङ्गमस्थावरात्मकं कृत्स्नं जगत् परिभ्रमन्तमित्यर्थः[1] ।

---

१ १ युञ्जन्ति स्तुतिभिः हविर्भिर्वा तत्कर्तारः, सम्बन्धयन्ति महान्तमिन्द्रम् । 'वहोऽस्माकोऽद्भुतो ब्रध्न इतीमे महति श्रुता' । रुशः दीप्तौ रुच च । आरुषं आरोचन वा । आङश्च ह्रस्वत्वमस्य दीप्तम् । गन्तारं वा अरुष गतावपि च । शत्रून् यज्ञान् वा प्रति गन्तारम् । चरन्तं गच्छन्तम् । परि सर्वत । यत्र यत्र इन्द्रो गच्छति तत्र तत्र एनं स्तोतारो यष्टारश्च स्तुवन्ति यजन्ति च । अथवा एते स्वार्थसिद्ध्ये महान्तमिदं दीप्तं सर्वतो गच्छन्तं नियुञ्जते इति वा । यत्र यत्रेन्द्रस्तत्र तत्र मनुष्या इदमिदं च नः कुरु इति याचन्ते । अथवा मातल्यादय इन्द्ररथं युञ्जन्ति ब्रध्नादिगुणम् । एवञ्चेद्दस्तुतिः । किञ्च तस्थुषः स्थितस्य व्याप्रियमाणस्येन्द्रस्य प्रभावेन दीप्यन्ते नक्षत्राणि द्युलोके । स्वभावदीप्तान्येवैतानि इत्यत्र उच्यते 'इन्द्रो दीर्घाय' (ऋ १, ७, ३) इति । सूर्यप्रभावश्च सुषुम्नः सूर्यरश्मिः । तत्सम्भवात् चन्द्रमा नक्षत्राणि च दीप्यन्ते । अथवा युजिः उत्पूर्वः अन्तर्णीतण्यर्थश्च । वचोजयन्ति वृष्टिकर्मणि महान्तं दीप्तमिदं परितस्थुषः परिभ्रमन्तं लक्षणार्थे परि । सोमपानलुब्धप्रवृत्त्या स्थावरजङ्गमात्मकं कृत्स्नं जगत् परिभ्रमन्तम् । वि॰ अ कु ‡ नास्ति साम्यं वि॰ । [-] स न स्वयं युनक्ति ब्रध्नादिगुण, युञ्जन्ति न किञ्चिदिति मूको

के उद्योतयन्ति । उच्यते । रोचन्ते रोचना दिवि । एकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । ये आदित्यरश्मयो रोचन्ते रोचना दिवि ते आदित्यरश्मयो हि प्रावृडारम्भे रसदातार । ते रसानर्पयन्त उद्योतयन्तीन्द्रं वृष्टिकर्मणि । एतस्मिंस्त्वर्थे रश्मिविषयत्वाद् रोचनेत्येतत् पदमुप्रान्तं न्याय्यं दृश्यते । न स्वरान्तम् । अतो नैष पदकाराभिप्राय । ज्योतिष्ट्वापेक्ष वा रश्मीनां नपुंसकत्वम् । अध्वर्यवस्त्वादित्यदेवतामृच मन्यन्ते । कथम् । एतेषां हि [illegible]विनियोजने 'असौ' इत्युक्तोऽश्वोऽनयाऽऽदित्यरूपेणोच्यते । कथमवगम्यते । श्रुते । एवं हि श्रुतिर्भवति 'युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमिति' । असौ वा आदित्यो ब्रध्नो ऽरुष । अमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै' (माश १३ २,६,१) इति । तस्मादादित्यदेवतेयमिति । तत्र । तत्रापि विनियोगवशाद्वियुज्यमानोऽश्वो ब्रध्नोऽरुषश्चोच्यते । भक्तिमात्र तु श्रुति । अपि च यदि श्रुतिवशात् तत्रादित्यो देवता, तथा भवतु नाम । इह त्वैन्द्रप्रकरणे समाम्नानात् प्रभारवर्षोऽश्वेन्द्रेऽपि सम्भवात् परस्यां चर्चि 'अस्य' शब्देनानुवादात् । तेनेन्द्रादित्यस्य प्रभस्यान्वादेशाद् तस्याश्चर्चो हरिसम्बन्धादिन्द्रतया असन्दिग्धत्वादैन्द्रत्वमेवास्या ऋच इति ॥१॥

वेङ्कट० युञ्जन्ति महान्तम् आरोचमानं दिवि चरन्तम् परि तस्थिवांसो देवा वा लोका वा । रोचन्ते च रोचनानि नक्षत्राणीन्द्रतेजसा सन्दीपितानि । अश्वत्वेऽपि प्रमाणमन्यत्रापि दृष्टम् ॥ १ ॥

मुद्गल० ऐन्द्र. । 'आ त्व' इत्येतां चतुर्थीमारभ्य षड्चो मारुत्य । तासु मध्ये 'वीळु चित्', 'इन्द्रेण' इत्येते द्वे ऋचौ मारुत्यौ सत्यावैन्द्र्यावपि भवत ।

इन्द्रो हि परमैश्वर्ययुक्त । परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । ब्रध्नम् आदित्यरूपेणावस्थितम् अरुषम् हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितम् चरन्तम् 'वायुरूपेण सर्वत' प्रसरन्तमिन्द्रम् परि तस्थुष परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिन प्राणिन युञ्जन्ति स्वकीयकर्मणि देवतात्वेन सम्बद्ध कुर्वन्ति । तस्यैवेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूतानि रोचना नक्षत्राणि दिवि द्युलोके रोचन्ते प्रकाशन्ते ॥१॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥२॥
युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्णू इति । नृऽवाहसा ॥२॥

स्कन्द० युञ्जन्ति सारथय अस्य इन्द्रस्य स्वभूतौ काम्या कामयितव्यावुरश्चौ कामसम्पादिनौ† वा हरी अश्वौ । विपक्षसा सव्यदक्षिणभेदेन विभिन्नौ रथपक्षौ ययोस्तौ विपक्षसौ । सकारश्छान्दस उपजन । पर्यायान्तरं वा पक्षशब्दो‡ द्रष्टव्य । रथस्य सव्यदक्षिणपार्श्वस्थावित्यर्थ । क्व युञ्जन्ति । रथे । कावतौ । शोणा रक्तवर्णौ । धृष्णू प्रगल्भौ, अभिभवितारौ शत्रूणाम् । नृवाहसा मनुष्यान् प्रति मनुष्याकारस्य चेन्द्रस्य वोढारौ॰ ॥२॥

---

१ १ के [illegible] इति । [illegible] अभिमन्ते [illegible] उद्योतयन्ति [illegible] । [illegible] ग्न इति पदं स्यात् । ज्योतिष्ट्वापेक्षा वा रश्मीनां नपुंसकत्वम् । इत्यादि [illegible] वा । एवं श्रुति वि [illegible] † 'महान्तं [illegible]' साम्ब' वि', '[illegible]' माम्ब'. ‡ '[illegible]' मूको २ '[illegible] मूको' १ [illegible] ५-५ नास्ति मूको ५-५ [illegible] [illegible] रथस्य [illegible] । [illegible] । शोणा रक्तवर्णौ । धृष्णू प्रगल्भौ [illegible] । [illegible] † [illegible] मूको ‡ [illegible] ८० वि२.

वेङ्कट० युञ्जन्ति अस्य रथे कमनीयौ अश्वौ सव्यदक्षिणयोः पार्श्वयोर्युज्यमानौ शोणवर्णौ शत्रूणां धर्षकौ नेतुरस्य वोढारौ देवाः ॥२॥

मुद्गल० अस्य इन्द्रस्य रथे हरी अश्वौ सारथयः युञ्जन्ति । कीदृशौ हरी । काम्या कामयितव्यौ । विपक्षसा विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोस्तयोस्तौ विपक्षसौ । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजिताविर्त्यर्थः । शोणा रक्तवर्णौ धृष्णू प्रगल्भौ नृवाहसा नृणां पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥२॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥३॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः[2] । अपेशसे । सम् । उषत्ऽभिः । अजायथाः ॥३॥

स्कन्द० 'केतु' (निघ ३,९) इति प्रज्ञानाम । प्रज्ञां कुर्वन् । अकेतवे षष्ठ्यर्थे चतुर्थीयम् । प्रज्ञारहितस्य । पेशः रूपनामैतत् (तु निघ ३,७) । रूपं च । हे मर्याः ! व्यत्ययेनात्रैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । मर्य ! मर्त्याकार इन्द्र ! अपेशसे रूपवर्जितस्य । प्रज्ञारूपे चात्र प्रदर्शनार्थे । यस्य यद्यदभिलषितं तस्य तत्तत् सम्पादयन्नित्यर्थः । समुषद्भिः सम् इत्ययं सहार्थे । उषच्छब्दो वश कान्तावित्यस्य कान्तिवचनो न वस्, अर्थासम्भवात् । सह कान्तिभिः त्वम् अजायथाः जन्मन एव प्रभृति त्वं सर्वस्य सर्वाभिलषित-सम्पादी कान्तश्चासीरित्यर्थः । अथवा माध्यमिका स्तनयित्नुलक्षणा वाच उषसः, ताभिः सह त्वमजायथाः । जन्मन प्रभृति गर्जितेत्यर्थः[3] ॥३॥

वेङ्कट० रात्रौ स्वपतो गतप्रज्ञस्य 'प्रज्ञा उदिते इन्द्रे भवति' । तमसा[5] तिरोहितरूपाणां गवादीनां रूपं च जायते । केतुम् कृण्वन् प्रज्ञानरहिताय पेशः च अपेशसे सम् अजायथाः त्वम् उषोभिः सह । तमिममाश्चर्यं मनुष्याणां निवेदयितुं तान्[6] सम्बोधयन्ति मर्याः[7] ! इति ॥३॥

मुद्गल० हे मर्याः मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपो-ऽयमिन्द्रः उषद्भिः दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनं सम्भूय अजायथाः उदपद्यत । किं कुर्वन् । अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूततरेण प्रज्ञानरहिताय प्राणिने । केतुम् कृण्वन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे रूपरहिताय अन्धकारनिवारणेन पेशः रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् ॥३॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियम् ॥४॥

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भऽत्वम् । आऽईरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥४॥

स्कन्द० 'पञ्चादह स्वधामिति मारुत्योऽनन्तरा त्रृच' (बृदे ९,१३९) "सुरूपकृत्नुमित्यैन्द्रमामेयादिषु" इत्यैन्द्रत्वे प्राप्तेऽयमपवादः । 'आदह स्वधाम्' इत्येता ऋचोऽनन्तरा मरुद्देवता । 'वीळु चिदारुजत्नुभिः' (ऋ १,६,५) इत्यस्या देवतान्तरोपदेशात् तद्वर्जमन्या पञ्चाहत्यः प्रतीयेरन् ।अग्निहूयपर्यंमनन्तरव-चनम् । आत् शब्दोऽथशब्दपर्याय आनन्तर्ये । अह इति विनिग्रहार्थीय एवशब्दार्थे । स्वधाम् इति स्वधा-शब्द उदकनाम (तु निघ १,१२) । अनु इति पश्चादर्थे । कस्य पश्चात् । सामर्थ्याद् वृष्टेः । एवं सम्बन्ध-योजनाद् वृष्टेः पश्चादेवोदकं पुनर्गर्भत्वम् एरिरे ईर गतावित्यस्य पञ्चन्तस्येदं रूपम् । गमयन्त्यापादयन्ति मरुतः । पुनः शब्दश्चातीतसंवत्सरगर्भत्वापादनापेक्षः । एतदुक्तं भवति[8]— 'वार्षिकांश्चतुरो मासान्

1. पार्श्वे साम्ब 2. तु वैप १,२४६ ० a. ३-३. केतुं प्रज्ञां कुर्वन् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी प्रज्ञारहितस्य । पेशः रूपञ्च । हे मर्य ! मर्त्याकार इन्द्र ! । अपेशसे रूपवर्जितस्य । यस्य यद्यदभिलषितं तस्य तत्तत् सम्पादयन् । समुषद्भिः सह कान्तिभिः । वश कान्तौ । सम्प्रसारणमत्र ग्रहिज्यादिना (पा ६, १, १६) । त्वं जन्मन कान्तोऽसि । इष्टप्रदानेन च । माध्यमिकाभिः स्तनयित्नुलक्षणाभिः वाग्भिः उषसाख्ये सह अजायथाः । जन्मनः गर्जिता वि[1] अ कु. ४-४. प्रज्ञोदये कुर्वन् साम्ब कु. ५. तमसो वि[1] स्प. ६. त्वां साम्ब. ७. मर्त्याः साम्ब कु. ८. इतो मूको. ९-९. आद अथ अह एव । स्वधामुदकमनु पश्चात् अनन्तरम् । वृष्टेः पश्चाद् अनन्तरम् । वृष्टेः पश्चादेव उदकं पुनर्गर्भत्वमापादयन्ति मरुतः । पुनः अतीताब्दवृष्ट्यनन्तरम् वि[1] अ कु.

वर्षित्वा तदनन्तरमष्टौ मासास्तदुदकं रश्मिभिः प्रत्याहरन्ति तदागामिसंवत्सरे वर्षितुं पुनर्गर्भमापादयन्ति मरुत, इति। अथवा 'स्वधा' (निघ २,७) इत्यन्ननाम। सस्यलक्षणं चात्रान्नमुच्यते। अनुशब्दश्च पश्चादर्थे ण्येन सम्बध्यते। स्वधामनु सस्यलक्षणस्यान्नस्य पश्चात्। सस्य निष्पाद्यानन्तरमेव पुनर्गर्भत्वमापादयन्ति मरुत इत्यर्थः। किम्। सामर्थ्यादुदकम्। किं कुर्वन्त। उच्यते। दधाना धारयन्तोऽन्तरिक्ष आदित्यमण्डले वा। किम्। नाम तदेवोदकम्। 'नाम' (निघ १,१२) इति ह्युदकनाम पठितम्। कीदृशम् यज्ञियम् यज्ञसम्पादि मरुद्भिर्गृह्यते। अष्टौ मासानन्तरिक्ष आदित्यमण्डले वा धार्यमुदकं गर्भी भवति। अत एवमुच्यते—दधाना नाम यज्ञियं पुनर्गर्भत्वमेरिर इति। अथवा नामशब्दः सञ्ज्ञावचनः। धारयन्तो यज्ञिया सञ्ज्ञाम्। कतमाम्। सामर्थ्यान्मरुत इत्येताम्। मरुन्नामान इत्यर्थः। अथैवमन्वयाऽस्या ऋचोऽर्थयोजना—अनुशब्दः पश्चादर्थं सामर्थ्याद् दृष्टेव सम्बध्यते। स्वधामित्येतत्तु सस्यलक्षणान्नवचनं गर्भत्वमेरिरे इत्येतेन सम्बध्यते। दधाना इत्यपि दधातिर्दानार्थः। नामशब्दोऽप्युदकनाम। एवमेकवाक्यता—वृष्टेः पश्चादनन्तरमेव सस्यलक्षणमन्नं पुनर्गर्भत्वमेरिरे मरुतो ददत उदकं यज्ञसम्पादि[१]। एतदुक्तं भवति—वर्षात्सोऽषधीर्जनयित्वा न तावतैव कृतार्थीभवन्ति मरुतः[२]। किन्तर्हि[३]। ता एव पुनर्गर्भयन्ति उदकदानेनेति ॥४॥

वेङ्कट० अनन्तरमेव वृष्टेर्मरुत आश्चर्यं पुनरपि गर्भत्वम् प्राप्नुवन्ति। अष्टौ मासान्[४] तिरोभूता वर्तन्ते वर्षाभ्योऽनन्तरम्। आश्चर्येऽहनाम्[५]। दधाना नाम यज्ञार्हम्[६]। "ईदृङ् चान्यादृङ्[७] चैतादृङ्[८] च" (तै ४,६,५,५) इत्यादिकम् ॥४॥

मुद्गल० आत् आनन्तर्यार्थे। अह अवधारणे। आदह वर्षर्तोरनन्तरमेव स्वधामनु हव्यं पर जनित्वा नामधेयमनुसृत्य मरुतो देवा गर्भत्वम् एरिरे मेघमध्ये जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवन्तः। प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वन्तीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः। कीदृशा मरुतः। यज्ञियम् यज्ञार्हं नाम दधानाः धारयन्तः ॥४॥

वीळु चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिन्द्र वह्निभिः। अविन्द उस्रिया अनु ॥५॥

वीळु। चित्। आरुजत्नुऽभिः। गुहा। चित्। इन्द्र। वह्निऽभिः। अविन्दः। उस्रियाः। अनु ॥५॥

स्कन्द० 'एष वीळु चिदित्यस्य मरुद्भिः सह संस्तवः' (बृदे २,१४०) न[९] केवलं मरुताम्। ऐन्द्रमारुतीयं न मारुतमेव केवलमित्यर्थः। वीळ्वर्थे सस्तम्भकर्मणो दृढ दृढम्। चिच्छब्दोऽप्यर्थे। दृढमपि पर्वतादि आरुजत्नुभिः रुजो भङ्गे। सहयोगलक्षणा चेयं तृतीया। भञ्जद्भिर्मरुद्भिः सह। गुहा चित् गुहायामपि स्थिता। हे इन्द्र[१०] कीदृशैर्मरुद्भिः। उच्यते। वह्निभिः वोढृभिः। अविन्दः लब्धवानसि। का। उस्रिया देवाना[११] स्वभूता गाः। अनु पश्चात्। कस्य। सामर्थ्यात् सरमायास्त्वागमनस्य[१२]।

११ गमितवत्त्वा त्वेन्; आसां मध्ये तान्यर्थं पुनरागमनाय्यत्न। मरुत इति। अथवा अन्नं वा। सस्यलक्ष्मी धारयन्। अनन्तरमेव पुनर्गर्भं गमयन्ति मरुत। किं गत्वेन आपादयन्ति। उदकम्। उदकमादित्यमण्डले अन्तरिक्षे वा स्थापयन्। उदकं यज्ञसम्पादि। अंभस्नामो रश्मी नाम। नाम उदकं मरुद्भिर्निर्धार्यम्। गर्भभरा अत एवमुच्यते। नाम संज्ञा वा। धारयन्तः यज्ञियां संज्ञाम्। मरुन्नामान इत्यर्थः। अन्ये वा अथवा अरदा कस्य मध्येतन्न। पुनरनन्तरमेव सस्यलक्षणमन्नं पुनगर्भत्वमीरयन्ति। इत्यादि। इन्द्र उदकं यज्ञसम्पादि वि भ कु

२-२. नास्ति वि भ कु ३. मरुत मास्व कु ४. मासान्न मास्व कु ५-५. इदं नास्त्याश्चर्य एव कु वराम ६. नास्ति मास्वि कु ताम्र ७-७. वीळु इन्द्र। इन्द्रमपि पर्वतादि भञ्जद्भिः मरुद्भिः सह गुहायामपि स्थिता। हे इन्द्र कीदृशैर्मरुद्भिः उच्यते लब्धवानसि। देवानां गा स्वभूता वि भ कु

पणिभिरसुरैरपहृता गा गुहायां निहिता सरमाप्रत्यागमनोत्तरकाले[1] मरुद्भिः सह त्वमलभथा इत्यर्थः ॥५॥

वेङ्कट० दृढमपि पर्वतसानु[2] आभिमुख्येन भञ्जद्भिः पर्वतस्य गुहायामपि इन्द्र ! त्वं वोढृभिर्मरुद्भिः स्व[3] पणिभिरपहृता गा अनु अविन्द ॥५॥

मुद्गल० अस्ति किञ्चिदुपाख्यानम् । पणिभिर्देवलोकाद् गावोऽपहृता अन्धकारे प्रक्षिप्ता । ताश्चेन्द्रो मरुद्भिस्सहाजयदिति । हे इन्द्र ! वीळु चित् दृढमपि दुर्गमं स्थानम् आरुजत्नुभिः भञ्जद्भिः वह्निभिः वोढृभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः[4] सहितस्त्वं गुहा चित् गुहायामपि स्थापिता उस्रिया गा अनु अविन्दः अन्विष्य लब्धवानसि ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये एकादशो वर्गः ॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः । महामनूषत श्रुतम् ॥६॥

देवऽयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्ऽवसुम् । गिरः । महाम् । अनूषत । श्रुतम् ॥६॥

स्कन्द० देवयन्तः[5] दैवरुद्रोऽत्र मरुतान् मरुत एवाह । तानि छन्दो दृश्यन्त । यथा मतिम् सम्पत्तिरर्थाधिकर्मा (तु निघ ३,१४) । मन्यते स्तूयतेऽसाविति मतिरिन्द्रः । ज्ञाता या मतिः विद्वान् ब्राह्मणः । यथा सर्वस्तुत्यमिन्द्रं विद्वांसं वा ब्राह्मणं तद्वत् । अच्छ निपातोऽयमाप्तुमित्यस्यार्थे आप्तुम् । किम् । विदद्वसुम् निन्दतेर्लाभार्थस्य विदस्छन्द, कर्मसाधनश्च द्रष्टव्यः । गणाभिप्राय चैतदेकवचनम् । लब्धधनं मरुद्गणम् । गिरः तृतीयार्थे प्रथमेयम् । गीर्भिः स्तुतिभिः महाम् महान्तम् अनूषत णू स्तवने । स्तुवन्ति स्तुवन्तु वा ऋत्विजो मत्पुत्रपौत्रादयो वा । कीदृशम् । श्रुतम् ख्यातम्[6] ॥६॥

वेङ्कट० देवानिच्छन्तः यथा पूजनीयमिन्द्रम् अभिष्टुवन्ति 'तथाऽभिष्टुवन्ति' विदद्वसुम् देवयद्वसुम्[7] उदारम् गिरः स्तोतारः महान्तं मरुद्गणमिति[8] ॥६॥

मुद्गल० देवयन्तः मरुत्स्तावकान्[9] देवानिच्छन्तः गिरः स्तोतारः ऋत्विजः महाम् प्रौढं मरुद्गणम् अच्छ आप्तुम् अनूषत [10]स्तुतवन्तः । कीदृशं मरुद्गणम् । विदद्वसुम् वेदयति महिमानं प्रत्याययति अभिवर्धयतीति धनैर्युक्तम् श्रुतम् विख्यातम् । मरुद्गणस्य दृष्टान्तः—यथा मतिम् मन्तारमिन्द्रं यथा स्तुवन्ति तथेत्यर्थः ॥६॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा ॥७॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दृक्षसे । सम्ऽजग्मानः । अबिभ्युषा । मन्दू इति । समानऽवर्चसा ॥७॥

स्कन्द० [11]इन्द्रेणेति सहयोगलक्षणा तृतीया । इन्द्रेण सह त्वं मरुद्गण ! स हि दृक्षसे हिशब्दः पदपूरणः । सम्यग् दृश्यसे । संजग्मानः सङ्गच्छमानः तत्र तत्र वृत्रवधादौ कार्ये । अबिभ्युषा भयवर्जितेन[11] ।

---

1 °मनकालोत्तरं वि[1] अ कु 2 °सान्वादि कु 3 त साम्ब, ला वि[1] स्प 4 4 °मरुद्भिः मू को 5 5 देवा मरुतः तानि छन्द देवयन्त । यथा मतिम् । स्तुतौ ज्ञाने वा । सर्वस्तुत्यमिन्द्रं विद्वांसं विप्रं वा तद्वत् । अच्छा आप्तुम् । विदद्वसु लब्धधनं मरुद्गणम् । गीर्भिः तृतीयार्थे प्रथमा । महा महान्तम् । अनूषत स्तुवन्तु । वा लिङ् । ऋत्विज मत्पुत्रादयो वा । मत ख्यातम वि[1] अ कु 6 6 नास्ति साम्ब कु 7 देवय° वि[1] 8 कर्मण° वि[1] स्प 9 °शंसका° मे[1] 10 स्तुवन्ति मूको 11 11 इन्द्रेण सह त्वं मरुद्गण ! सम्यक् दृश्यसे सङ्गच्छमान तत्र तत्र अद्भुतकर्माणि । अबिभ्युषा भयवर्जितेन वि[1] अ कु

'तस्या एकान्तरायास्तु अर्धर्चोऽन्त्यो द्विदैवत' (बृहद्दे २, १४०)। 'या ऐन्द्रमारुत्युक्ता ऋगेका 'वीळुचित्' इति तस्या एकान्तरा या 'इन्द्रेण स हि' इत्येषा, तस्या अर्धर्चोऽन्त्यो द्विदैवतः ऐन्द्रमारुत । मन्दू मन्दतेर्मोदनार्थस्यैतद् रूपम्। नित्यप्रमुदितौ समानवर्चसा तुल्यदीप्ती च इन्द्रमरुद्गणौ[१] ॥७॥

वेङ्कट० इन्द्रेण हि 'सदृश्यसे सङ्गच्छमान'[२] अविभ्युषा मरुद्गण[३] । सुखार्थं तौ[४] युवाम् इन्द्रमरुद्गणौ मदिष्णू भवथ सयुक्तौ समानवर्चसौ । यद्वा मन्दुना समानवर्चसा इन्द्रेणेति ॥७॥

मुद्गल० हे मरुद्गण ! त्वम् इन्द्रेण सगमान सङ्गच्छमान सम् दृक्षसे सम्यग्दृश्येथा खलु । अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण । 'अविभ्युषा भयरहितेन' । कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ । मन्दू नित्यप्रमुदितौ समानवर्चसा तुल्यदीप्ती ॥७॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥८॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥८॥

स्कन्द० 'सर्वत्रैवात्र द्वितीयार्थे तृतीया । अनवद्यान् अगर्ह्यान् । द्युशब्दो दीप्तिवचन अभिगतदीप्तीन् आयतदीप्तान् । मख यज्ञ । सहस्वत् बलवत् सुष्ठ्वित्यर्थः । अर्चति स्तौति । यद्यपि ऋत्विजः स्तुवन्ति, तथापि यज्ञ एव स्तौतीत्युच्यते । अथवा मख करोति मखयति । 'तत् करोति' (धातु ३,१,२६) इति णिच् । पचाद्यच् । मख यज्ञकारी । स स्तौति । कान् । 'गणे गणान् सप्त सप्तकान् । इन्द्रस्य काम्यै काम्यान् प्रियान् । अथवा अनवद्यैरित्यादिषु तृतीया स्वार्थ एव । तृतीयानिर्देशात्तु युक्त इति च वाक्यशेष । अर्चतीति व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्यय । अनवद्यादिगुणैर्मरुद्गणैर्युक्तो यज्ञ सुष्ठ्वर्च्यते । सुष्ठु अर्च्यन्तेऽत्र मरुतो देवा इन्द्रश्च अत । यज्ञोऽत्यन्त पूज्य इत्यर्थ '[५] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'अनवद्यैः अभिद्योतमानैः सह स्तोता सहस्वन्तमिन्द्रम् अर्चति गणैः इन्द्रस्य प्रियैः । गणशब्दे एकवचनबहुवचने पर्यायेण भवत '[६] ॥८॥

मुद्गल० मख प्रवर्तमानोऽयं यज्ञ अनवद्यैः दोषरहितैः अभिद्युभिः द्युलोकमभिगतैः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैः गणैः मरुत्समूहैः सहितम् इन्द्रस्य इन्द्रम् सहस्वत् बलोपेत यथा भवति तथा अर्चति पूजयति ॥८॥

अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृञ्जते गिरः ॥९॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सम् । अस्मिन् । ऋञ्जते । गिरः ॥९॥

१-१ मन्दू नित्यप्रमुदितौ तुल्यदीप्ती च इन्द्रमरुद्गणौ वि[ ] अ मु २ २ "यसे स राह" साम्य मु ३ "द्गण मु; "ण साम्य ४ नास्ति वि[ ] अ ५ तौ एव, नास्ति साम्य मु ६ ६ द्वितीयार्थे तृतीया । अनवद्यैरगर्ह्यान् अभिगतदीप्तीन् । ए दीप्ते वि[ ] अ मु. 'यान् दीप्तीन्' साम्य', "ध्यान् सुष्ठु" साम्य'. ७ ७ गणै सप्त सप्तकान् मरुद्गणान् । इन्द्रस्य काम्यान् प्रियान् । तृतीया स्वार्थ एव वा । अनवद्यादिगुणैर्युक्तो यज्ञ स्तूयते । कर्मणि कर्तृप्रत्यय । अत्र मरुतो देवा [illegible] यज्ञ आदरणीय वि[ ] अ मु ‡-‡ सुष्ठ्वत्र मरुतो देवा इन्द्रश्च । यज्ञोऽत्यन्त पूज्यते मूको. ८-८. नास्ति वि[ ] अ

स्कन्द० 'अत इति मरुद्गणस्थानस्यान्तरिक्षस्य निर्देशः । अतोऽन्तरिक्षलोकात् । हे परिज्मन् । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्यैतद् रूपम् । सर्वतोगामिन्[1] मरुद्गण । आगहि आगच्छ । दिवो वा द्युलोकाद्वा । रोचनात् दीप्तात् । अधिशब्दस्तु आगहीत्येतेन सम्बध्यते धात्वर्थानुवादी च । पादपूरणो वा नार्थान्तर वचन 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इति । अथवा अधिशब्द सामर्थ्याद्वाऽर्थे । रोचनाद्वा आदित्यमण्डलाद्वेत्यर्थ । किं कारणमागच्छेति । उच्यते । सम् अस्मिन् ऋञ्जते 'ऋञ्जति प्रसाधनकर्मा' (या ६, २१) । आत्मन एवाय परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषनिर्देश । अय मधुच्छन्दा नाम ऋषि ऋत्विग् ब्राह्मणाच्छंस्याख्योऽस्मिन् यज्ञे समृञ्जते सम्यक् प्रसाधयति उपकल्पयति गिर[1] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'अत आन्तरिक्षात् परितो गन्तर्मरुद्गण[1] आगच्छ । आदित्यस्य [वा रोचनात् लोकात् । अधि- परो सप्तमीपञ्चम्योरर्थं स्फुटीकुरुत[2] । अस्मिन्[3] मरुद्गणे सम्प्रसाधयति स्तुती. मधुच्छन्दा ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे परिज्मन् ! परितो व्यापिन् ! मरुद्गण[1] अत अस्मात् मरुद्गणस्थानादन्तरिक्षात् 'आगहि अस्मिन् कर्मणि' आगच्छ । दिव 'द्युलोकाद्वा समागच्छ'[1] । रोचनादधि दीप्यमानादादित्यमण्डलाद्वाऽऽ- गच्छ । अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि तत सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति, तदुच्यते । अस्मिन् कर्मणि वर्तमान ऋत्विक् गिर स्तुती सम् ऋञ्जते सम्यक् प्रसाधयति[1] । एता स्तुती श्रोतु- मागच्छेत्यर्थ ॥९॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥१०॥

इत । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इन्द्रम् । मह । वा । रजस ॥१०॥

स्कन्द० 'अत पर यथाम्नातमैन्द्रमेव । इतो वा इत्येतस्य सन्निहितवचनस्यां पार्थिवात् इत्यनेन व्यवहितेनापि सामानाधिकरण्यम् । इतो वा पार्थिवाल्लोकात् । सातिम् षणु दाने, वन षण सम्भक्तौ इत्यस्य वा । सातिर्दान लाभो वा । ताम् ईमहे याच्ञाकर्माऽयम् (द्र निघ ३,१९) । याचामहे । दिव वा द्युलोकाद्वा । अधिशब्दस्तु पदपूरण । क याचामहे । इन्द्रम् नचैताभ्यामेव केवलाभ्याम् । किन्तर्हि । महो वा रजस रजश्शब्दो लोकवचन । महतो लोकाद्वा । कतमस्मात् । महत्त्वात् पारिशेष्याच्चान्तरिक्षात्[7] । यत कुतोऽप्यस्मभ्यमिन्द्रो ददात्वित्यर्थ ॥ १० ॥

वेङ्कट० अत उत्तरमिन्द्र एव देवता । कुत इन्द्र आगच्छतीति न वय जानीम । तमिन्द्रम् अस्या भूमेरागच्छन्तं देय धन याचामहे । अपि वा दीप्यात् पार्थिवात् लोकात् । 'पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम' (द्र निघ १,३) । इन्द्रम् मह वा रजस स्वर्गादिति ॥१०॥

१-१ अत अन्तरिक्षात् । परिज्मन् अज गतिक्षेपणयो । हे परिज्मन् सर्वतोगामिन् मरुद्गण । आगच्छ । दिवो वा द्युलोकाद्वा रोचनाद्दीप्तात् । अधि आगहि । 'अधिपरी अनर्थकौ' । अथवा अधि वार्थे । दिवो वा रोचनाद् आदित्यमण्डलाद्वा । समृञ्जते । ऋञ्जि प्रसाधने । ब्राह्मणाच्छंस्याख्य ऋत्विक् मधुच्छन्दा । अस्मिन्यज्ञे सम्यक् प्रसाधयति उपकल्पयति गिर । प्रथमपुरुषप्रयोग परोक्षत्वख्यापन वि° म कु २-२ नास्ति वि° रुप ३ नास्ति साम्ब कु ३ यतोऽस्मिन् वि°. ४४ नास्ति वि. ५५ नास्ति वि मै° ६ °स्तवनी वि. ७७ इत पार्थिवात् षणि दाने लाभ वा । ता याचामहे दिवो वा द्युलोकाद्वा । क इन्द्रम् । अन्तरिक्ष रज । महत- श्चान्तरिक्षात् वि° म कु ८- °स्त्य वा पार्थि° साम्ब वि° ८ °त्वन् वि° रुप ९ °विश्न्न° साम्ब°.

मुद्गल० इन्द्रम् देवं प्रति सातिम् धनदानम् अधि ईमहे आधिक्येन याचामहे। कस्माल्लोकादिति, तदुच्यते। इत अस्मादुपलक्ष्यमानात् पार्थिवात् पृथिवीलोकाद्वा दिवः वा द्युलोकाद्वा महः महतः प्रौढात् रजसो वा उदकादीनां रञ्जकादन्तरिक्षलोकाद्वा। अयमिन्द्रो यतः कुतश्चिदानीय अस्मभ्यं धनं प्रयच्छतित्यर्थः ॥१०॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[७]

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥१॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः । इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥१॥

स्कन्द० 'इत्' शब्द एवार्थे। इन्द्रम् एव। गीयन्ते इति गाथा सामानि, तद्वन्तो गाथिनः उद्गातारः। बृहत् तृतीयार्थे द्वितीयेयम्। बृहत्साम्ना, महता वा [+] साम्ना। इन्द्रम् एव अर्केभिः मन्त्रैः ऋग्लक्षणैः अर्किणः मन्त्रवन्तो होतारः। इन्द्रम् एव वाणीः वाङ्नामैतत् (तु. निघ १,११)। तृतीयार्थे चात्र द्वितीया[1]। यजुर्लक्षणैः। अध्वर्यव अनूषत अस्तुवन्[2] ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् एव उद्गातारः बृहता साम्ना स्तुवन्ति। इन्द्रम् शंसी होतारः। इन्द्रम् एव सर्वाः गिरः[3] स्तुवन्ति ॥१॥

मुद्गल० 'इन्द्रम्' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम्। मधुच्छन्दा ऋषिः। इन्द्रो देवता। गायत्रम्। गाथिनः उद्गातारः इन्द्रमित् इन्द्रमेव बृहत् 'त्वामिद्धि हवामहे' (ऋ ६,४६,१) इत्येतस्यामृचि उत्पन्नेन बृहन्नामकेन साम्ना अनूषत स्तुतवन्तः। अर्किणः अर्चनमन्त्रोपेता होतारः अर्केभिः ऋग्रूपैर्मन्त्रैः इन्द्रमेव अनूषत। ये त्ववशिष्टा[4] अध्वर्यवस्ते वाणीः वाग्भिर्यजूरूपाभिः इन्द्रम् अनूषत ॥१॥

इन्द्र इद्धर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥२॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्ऽमिश्लः । आ । वचःऽयुजा । इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥२॥

स्कन्द० 'इन्द्र एव हर्योः अश्वयोः सचा सह संमिश्रः आ आभिमुख्येन सम्मिश्रयिता। केन। सामर्थ्याद् रथेन। रथे यौगपद्येन नियोजयितेत्यर्थः। कीदृशयोः। वचोयुजा षष्ठीद्विवचनस्यायमाकारः[5]। युज्येतामिति वचनमात्रेण स्वयमेव[6] यौ युज्येते, तौ वचोयुजौ तयोः। अत्यन्तविनीतयोरित्यर्थः[6]। इन्द्र एव वज्री वज्रवान्. हिरण्ययः सादृश्यादेष व्यवहारः। हिरण्मयसदृशः दीप्तवर्ण इत्यर्थः[9] ॥ २ ॥

वेङ्कट० एकाकी चरन् इन्द्रः एव ह्यश्वयोः[10] सहायभूतः। स एव च[11] तयोः स्यात्[12] वचनमात्रेण युज्यमानौ[13] इन्द्रः वज्रवान्[14] हिरण्मयशरीरः[15] ॥२॥

---

१. इन्द्रमेव उद्गातारः। तृतीयार्थे द्वितीया। बृहत् महता साम्ना। इन्द्रमेव अर्किणः होतारः। अर्केभिः ऋग्लक्षणैः मन्त्रैः स्तवन्ति। इन्द्रमेव। तृतीयार्थे द्वितीया। नास्ति वि[1] अ कु [+] महता साम्ना स्तावक[1] २. स्तुवन्त साम्[1] वि[1] ३. नास्ति वि[1] रूप ४. स्तुवन्ति सूक्तो ५. अति० मै[1]। ६-६ इन्द्र एवादश्वे संमिश्रयिता रथेन। रथयौगपद्येन नियोजयिता। 'सुपां' (पा ७,१,३९) सूत्रेण षष्ठीद्विवचनस्य आच वि[1] अ कु [†] °मिश्रयिता साम्[1] ७. नास्ति वि[1] अ कु ८-८ तयोस्तु विनीत साम[1] ९-९ वज्रवान्, हिरण्मयात् दीप्तः वि[1] अ कु १०. ह्याश्वयोः सहाय° साम्[1] कु ११. नास्ति साम्[1] कु १२. °स्यति साम्[1] कु १३. युज्यमा° वि[1] रूप। °मानौ कु १४. वज्री साम्[1] कु १५. हिरण्य° मयः कु

मुद्गल० इन्द्र इत् इन्द्र एव हर्योः अश्वयोः सचा सह युगपत् आ संमिश्लः सर्वतः सम्यक् मिश्रयिता। कीदृशो- र्हर्योः। वचोयुजा इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः। सुशिक्षितयोरित्यर्थः। अयम् इन्द्रः वज्री वज्रयुक् हिरण्ययः हिरण्मयः सर्वाभरणभूषित ॥२॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद् दिवि। वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥३॥

इन्द्रः। दीर्घाय। चक्षसे। आ। सूर्यम्। रोहयत्। दिवि। वि। गोभिः। अद्रिम्। ऐरयत् ॥३॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—"वृत्रो महत्तमस्ततान। येन तमसा सूर्यं सर्वमन्धप्रज्ञानं[1] बभूव। तत इन्द्रो वृत्रं हत्वा तमसोऽपनोदनार्थं सूर्यं दिव्यारोहयाञ्चकार' इति। तदेवमुच्यते—इन्द्रः दीर्घाय आप्रलय- भाविने चक्षसे दर्शनाय आ सूर्यम् रोहयत् सूर्यमारोपितवान् दिवि द्युलोके। किञ्च वि गोभिः अद्रिम् ऐरयत् गोशब्दोऽत्र वज्रवचनः। 'अहन् गवा मघवन्' (ऋ ५,३०,७) इति यथा। 'अद्रिः' (निघ १,१०) इति मेघनाम। वज्रैर्व्यैरयत् प्राणेभ्यो वियोजितवान् हतवान् हन्ति वेत्यर्थः। यथार्थ एव सामर्थ्याद्वीरयतिः। अथवा गोशब्द उदकवचनः। हेतौ च तृतीया। प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षा। उदकार्थं मेघं हतवान् हन्ति वेत्यर्थः[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः मनुष्याणां चिराय दर्शनाय दिवि सूर्यम् आ रोहयत्[1] तेजोभिश्च विविधं वर्षार्थं मेघं प्रेरयति ॥३॥

मुद्गल० अयम् इन्द्रः दीर्घाय प्रौढाय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यम् आ रोहयत् वृत्रासुरेण जगति प्रवर्तितं समस्तप्रच्छादनेन प्राणिनां दृष्टिसिद्धयर्थमादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः। स च सूर्यः गोभिः स्वकीयैः रश्मिभिः अद्रिम् पर्वतप्रमुखं सर्वं जगत् वि ऐरयत् विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवान् ॥३॥

इन्द्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च। उग्र उग्राभिरूतिभिः ॥४॥

इन्द्र। वाजेषु। नः। अव। सहस्रऽप्रधनेषु। च। उग्रः। उग्राभिः। ऊतिऽभिः ॥४॥

स्कन्द० "हे इन्द्र वाजेषु युद्धेषु नः अस्मान्[†] अव रक्ष। कीदृशेषु। सहस्रप्रधनेषु प्रधनशब्दोऽत्र न संग्रामनाम। उरुहरवचनः। प्रकृष्टानि धनानि प्रधनानि निमित्तभूतानि येषां ते सहस्रप्रधनाः। बहून्यल्पधना वीरार्थः। च शब्दस्तु पदपूरणो वा। चश्रुतिसामर्थ्याद्वा अल्पधननिमित्तकेषु चेति शेषः। उग्रः प्रत्ययस्वरतोऽयं अन्यः। न चेदमामन्त्रितम्। अतो यच्छब्दस्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ वाक्यद्वयं भेदा। यस्त्वमुग्रः अन्येन वाऽप्रसह्यः क्रूर इत्यर्थः, स अव इति। कीदृशीभिः उग्राभिः अन्येनाप्रसह्याभिः ऊतिभिः पालनैः" ॥ ४ ॥

---

१. चेषु मं°. २-२. इयमन्नादि तमोनाशकेऽनम्बरता इयाः स्पोऽन्धकुद्धयोऽभूत्ततिरेन्द्रस्य उदन च॥ तदीयतमसो नुत्यै दिवि सूर्यमरोहयत्। इन्द्रः आप्रलयभाविने दर्शनाय सूर्यमारोपितवान् दिवि। किञ्च गो. वज्रः। अद्रिः मेघः। वज्रैः मेघं प्राणेभ्यः अपगमितवान् हतवान्। ईर वधे। गौः उदकं वा। उदकहेतोः मेघं हन्ति हतवान् वि° ■ कु. † सर्वमधर्मं° मूको. ३. मरो° वि° सर्व. ४-४. इन्द्र युद्धेषु अस्मान् रक्ष बहुलपृष्टधननिमित्तेषु। यस्मात् अल्पधन- निमित्तेषु च। यः त्वम् उग्र अप्रधृष्य. अन्यैः स त्वम् अवस्व. पालनैः नः अव वि° ■ कु. † अस्मानम् रक्षा'' वि°. स्क°-१.

वेङ्कट० इन्द्र ! क्षुद्रेषु सङ्ग्रामेषु अस्मान् [1]रक्ष महत्सु च उद्गूर्णं उद्गूर्णे[1] पालनै । अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥४॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वम् शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वम् उग्राभि अप्रधृष्याभि ऊतिभि अस्मद्विषयरक्षाभि वाजेषु युद्धेषु न अस्मान् अव रक्ष । तथा सहस्रप्रधनेषु च सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष ॥४॥

इन्द्रं॑ व॒यं म॑हाध॒न इन्द्र॒मर्भे॑ हवामहे । युजं॑ वृ॒त्रेषु॑ व॒ज्रिण॑म् ॥५॥

इन्द्र॑म् । व॒यम् । म॒हा॒ऽध॒ने । इन्द्र॑म् । अर्भे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । युज॑म् । वृ॒त्रेषु॑ । व॒ज्रिण॑म् ॥५॥

स्कन्द० 'महाधन सङ्ग्रामनामैतत् (द्र निघ २,१७) । महति सङ्ग्रामे । इन्द्रम् एव अर्भे अल्पनामैतत् (द्र निघ ३,२) अल्पे । क । पूर्वेण निर्देशात् सङ्ग्राम एव । हवामहे आह्वयाम । युजम् युज्यतेऽसाविति युक् सहाय तम् । वृत्रेषु सङ्ग्रामव्यतिरिक्तेष्वपि च शत्रुषु इन्द्रमेव समाह्वयाम वज्रिणम्[1] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् वयम् महति सङ्ग्रामे हवामहे, इन्द्रम् अल्पे च सहायम् उपद्रवेषु आयुधवन्तम् ॥५॥

मुद्गल० वयम् अनुष्ठातार महाधने प्रभूतधननिमित्ते[1] तम् इन्द्रम् हवामहे आह्वयाम । अर्भे अर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सति इन्द्रम् हवामहे । कीदृशमिन्द्रम् । युजम् सहकारिणम् वृत्रेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय वज्रिणम् वज्रोपेतम् ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्ग ॥

स नो॑ वृषन्न॒मुं च॒रुं सत्रा॑दाव॒न्नपा॑ वृधि । अ॒स्मभ्य॒मप्र॑तिष्कुतः ॥६॥

स । नः॒ । वृ॒ष॒न् । अ॒मुम् । च॒रुम् । सत्रा॑ऽदावन् । अप॑ । वृ॒धि॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । अप्र॑तिऽस्कुत ॥६॥

स्कन्द० 'न इति तादर्थ्ये चतुर्थीष उपन् इत्यनेन सम्बध्यते । अस्मदर्थं वर्षित । यो हि सर्वार्थं वर्षति परं वर्षी मधुच्छन्दोऽर्थम् । तत एवैवमामन्त्रयते नो वृषन्निति । अमुम् चरुम् मेघम् । 'चरु' (निघ १, १०) इति मेघनाम । सत्राधावन् 'सत्रा' (निघ ३, १०) इति सत्यनाम । [सततपर्यायो वा । सत्य सतत वा दात ! अपावृधि उद्घाटय] । अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् । अप्रतिष्कुत स्कुन् आप्रवणे । आप्रवणमा गमन प्रवर्तेरित्यर्थस्वात् । अन्यनाप्रतिगत अप्रतिष्कुत । युद्धेऽभियुञ्जान अन्येनाप्रत्यभियुक्तपूर्व इत्यर्थ । अत्र च 'स नो वृषन्' इति सम्बुद्ध्यन्तस्य वाक्य प्रत्यक्षकृतत्वाद् 'अप्रतिष्कुत' इत्येतस्या मामन्त्रितत्वाद् यच्छब्दोऽध्याहार्य । यस्त्वमप्रतिष्कुत स अपावृधि' ॥ ६ ॥

---

1 1 वाप्सूर्णे उद्गूर्णे साम्बे', रक्ष च महत्सु उद्गूर्णे उद्गूर्णे साम्ब[1], 'अ उद्गीर्णे उद्गीर्णे कु २ २ महाधने सङ्ग्रामे च वयमिन्द्रमाह्वयाम सहायम । वृत्रेषु सङ्ग्रामव्यतिरिक्तेष्वपि शत्रुषु वज्रयुधमिद्र सदा (सा वि भ) समाह्वयेम वि' भ मु ४ प्रभूत°मूको ४ ४ म द्रु° अल्पं धौत । मत्रार्थेकत्वादपि मधुच्छन्दोऽर्थमेव । तत नो वृषन् इति आमन्त्रणम् । चरु मेघम् । सत्राधावन् सत्यफलदायी त्वम् अपावृधि मेघमपगतावरण कुरु । अस्मदर्थमप्रतिगत । धनुधि वि' भ मु । मत्यानन्द... साम्य' । मत्रानिर्णितादर्थ कुरु साम्ब'.

वेङ्कट० सः नः 'वर्षितः ! अमुम् मेघं[1] महतो दातः[2] ! तेजोभिः असाज्रुधि शत्रुभिरप्रतिशब्दितः[3] अप्रतिष्कृतो[4] वा । 'नः अस्मभ्यम्' इत्यनयोः पूरणमेकम् ॥६॥

मुद्गल० हे सनादावन् ! अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः ! अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् ! वृष्टिप्रदेन्द्र ! नः 'अस्मदर्थम् अमुम् दृश्यमानम् चरुम् मेघम् अपावृधि उद्घाटय । तथैव अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् सः त्वम् अप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः । यदस्माभिर्याच्यते 'तत्र सर्वत्र' नेति प्रतिशब्दं मोचारयतीत्यर्थः ॥६॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥७॥

तुञ्जेऽतुञ्जे । ये । उत्ऽतरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः । न । विन्धे । अस्य । सुऽस्तुतिम् ॥७॥

स्कन्द० 'तुञ्जः' (द्र. निघ २,२०) इति न वज्रनाम । किम्तर्हि । तुञ्जतेर्दानकर्मणः (द्र. निघ ३, २०) । तुञ्जो दानम् । दाने दाने । कस्य । सामर्थ्याद् वृष्टेः धनानां वा । ये उत्तरे पूर्वेभ्यः प्रकृष्टतमा मदीयाः स्तोमाः इन्द्रस्य वज्रिणः यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तैरपि न विन्धे विन्देर्लाभार्थस्यैतद् रूपम् । अहम् अस्य इन्द्रस्य सुष्टुतिम् सुष्ठु स्तुतिम् अशेषगुणप्रकाशनरूपाम् । तैरपि नाशेषानिन्द्रगुणान् प्रकाशयितुं शक्नोमीत्यर्थः । अथवा अयं 'न विन्ध' इति स्पर्शनार्थो वा । तैरपि न विन्धे न स्पृशामि । अस्य सुष्टुतिम् अशेषगुणप्रकाशनरूपाम् । एतदुक्तं भवति–येऽपि दानपरितुष्टस्य ममात्यन्तमहान्तः स्तोमाः, तेऽपीन्द्रस्य गुणैकदेशवर्तिनः समस्तगुणप्रकाशनसमर्थाः । किं पुनरन्ये‡ इति[7] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दाने दाने उत्तरोत्तरम् । अपर 'एवं स्तुवन्ति । तेषु स्तोमेषु न अस्य अहं दानानुगुणाम् सुष्टुतिम् विन्दामि ॥७॥

मुद्गल० तुञ्जेतुञ्जे यस्मिंस्तस्मिन् फलदातरि देवान्तरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषाः उत्तरे उत्कृष्टाः सन्ति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणः वज्रयुक्तस्य इन्द्रस्य सुष्टुतिम् योग्यां शोभनां स्तुतिम् न विन्धे न विन्दामि ॥७॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियर्त्योजसा । ईशानो अप्रतिष्कुतः ॥८॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इयर्ति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिऽस्कुतः ॥८॥

स्कन्द० [10]वृषा वर्षिता इन्द्रः यूथेव वंसगः वंसगो वृषभ उच्यते वननीयगमनत्वात् । स यथा गोयूथानि प्रति गच्छति । कृष्टीः यष्टॄन् शत्रून् वा मनुष्यान् प्रति इयर्ति गतिकर्माऽयम् । गच्छति । ओजसा स्वबलेन ईशानः सर्वस्येश्वरः अप्रतिष्कुतः अप्रत्यागतो युद्धेऽभियुञ्जानः† । अप्येनमस्याभियुक्तर्व‡ इत्यर्थः[10] ॥ ८ ॥

१-१. वर्षितारममुम् साम्ब[1,4]; °रं मेघममुम् साम्ब[2]. २. नास्ति साम्ब[2]. ३. यच्छुत्य° वि[1] लपं. ४. °मतिष्कृ° साम्ब[3]. ५. सुष्टुतिम् मै[1]. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. तुञ्ज दाने। दाने दाने वृष्टेर्वा धनस्य वा। पूर्वेभ्यः पूर्वेभ्यः प्रकृष्टतराः मदीयाः स्तोमाः ये तैरपि न लभे अहमस्य वज्रवतः इन्द्रस्य सुष्टु स्तुतिम् । वृष्टिधनदाने दाने पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् प्रकृष्टतराः स्तवाः इन्द्रगुणानेकांशप्रकाशयितुमसमर्थाः । तेनाहं सुष्टु स्तुतिं न विन्धे न स्पृशामि । विन्ध स्पर्शने वा । दानतुष्टस्यापि मम स्तवाः अशक्ताः । किं पुनरस्य वि[1] अ तु. † न वक्तनाम साम्ब.- ‡ किं पुनरन्यैरिति मूको. ८. °पये कु; °मुपरम् साम्ब[1]. ९. एवम् साम्ब[3,4] वि[1]. १०-१०. वृषा वर्षिता ; वननीयगमनो वृषभो यथा गोयूथानि तद्वत् कृष्टीः यष्टॄन् शत्रून् वा नॄन् प्रति गच्छति स्वबलेन सर्वेश्वरः अप्रत्यागतः । वि[1] अ तु. † युद्धे नियु° मूको. ‡ °मस्तीयुक्त° साम्ब[1].

वेङ्कट० वर्षिता गोयूथानीव[1] वननीयगमन ऋषभ इन्द्रो वीरः युयुत्सून् मनुष्यान् बलेन अभिगच्छति सर्वस्य ईशान अप्रतिकृत ॥ ८ ॥

मुद्गल० वृषा कामानां वर्षितेन्द्रः ओजसा स्वकीयेन बलेन अनुग्रहीतुम् कृष्टी मनुष्यान् इयर्ति प्राप्नोति। कीदृश इन्द्रः। ईशानः समर्थः अप्रतिष्कुत प्रतिशब्दरहित याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थ[2]। दृष्टान्तः— वंसगः वननीयगतिर्वृषभो यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ ८ ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति। इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥९॥

यः। एकः। चर्षणीनाम्। वसूनाम्। इरज्यति। इन्द्रः। पञ्च। क्षितीनाम् ॥९॥

स्कन्द० [3]य एक एक एव चर्षणीनाम् मनुष्याणां ब्राह्मणादीनाम् वसूनाम् धनानां च इरज्यति ऐश्वर्यकर्माऽयम् (द्र निघ २,२१) ईष्टे। इन्द्र एव षष्ठ्यर्थे प्रथमैषा। पञ्चानां क्षितीनाम् मनुष्यजातीनां, गन्धर्वा पितरो देवा इत्येतासाम्। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दमध्याहृत्यैकवाक्यता नेया[4] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० य एव[5] इन्द्र मनुष्याणा पञ्चानां क्षितीनां निवसताम् गन्धर्वा पितरो देवा असुरा रक्षांसीति पञ्चत्वम्। तेषां मनुष्याणा[6] धनानाम् ईष्टे। 'पूर्वस्यामृचि वाक्यपरिसमाप्ति'[1] ॥ ९ ॥

मुद्गल० य इन्द्र स्वयम् एक एव चर्षणीनाम् मनुष्याणाम् तथा वसूनाम् धनानाम् इरज्यति ईष्टे। ईश ऐश्वर्ये। स इन्द्र एव निषादपञ्चमानाम् क्षितीनाम् निवासार्हाणां वर्णानामनुग्रहीतेति[*] शेषः ॥ ९ ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः। अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥

इन्द्रम्। वः। विश्वतः। परि। हवामहे। जनेभ्यः। अस्माकम्। अस्तु। केवलः ॥१०॥

स्कन्द० [7]व इति तादर्थ्ये चतुर्थी। यजमानप्रतिनिर्देशश्च। हे यजमानाः! इन्द्रम् युष्मदर्थम् विश्वत सर्वेभ्य परि हवामहे परिशब्दो धात्वर्थानुवादी पदपूरण। आह्वयाम। जनेभ्य 'पञ्चजना। विषस्वन्त.' (निघ २,३) इति मनुष्यनामसु पाठान्मनुष्यनामैतत्। अन्येभ्यो मनुष्येभ्यः। अस्माकम् अस्तु केवल षष्ठ्यर्थे प्रथमैषा। अस्माकं केवलानामस्तु। माऽन्येषां भूत्। क.। सामर्थ्याद् स्तुत्यो यष्टव्यश्च[8] ॥१०॥

वेङ्कट० व इति पञ्चमी। व जनेभ्य सर्वेभ्य एव वयम् इन्द्रम् हवामहे। स अस्माकम् अस्तु असाधारण ॥१०॥

मुद्गल० हे ऋत्विग्यजमाना. विश्वत सर्वेभ्य जनेभ्य. परि उपरि अवस्थितम् इन्द्रम् व युष्मदर्थं हवामहे आह्वयाम.। अत स इन्द्र अस्माकम् केवल. असाधारण अस्तु। इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थ ॥१०॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वर्गः। द्वितीयोऽनुवाक ॥

---

1. °थानिव वि[1] मू. २. परिहर्ता° वि. ३-३. य एक एव तृणा धनानां च इष्टे इन्द्र पञ्चानां मनुष्यानामितिरुक्तयोरेषाम स इन्द्रः स्यादीष्टे वि[1] अ ग्रु. ४. नास्ति साश्व कु. ५. मम° साश्व[1]. ६-६ 'पञ्चानाम् मनुष्याणाम्' साश्व[1]; °वाक्यसमाप्ति सम्प्राप्ति साश्व[1], °वाक्यस्य परिस° कु. ७. 'चतुर्थी' मूको ८-८. हे यजमाना युष्मदर्थम् इन्द्रम् सर्वेभ्य परि हवामहे अन्येभ्यो मनुष्येभ्य। केवल इति प्रथमा षष्ठ्यर्थे। अस्माकमेव केवलानामस्तु। स्तुत्य यष्टव्यश्च वि[1] अ ग्रु. [*] °अन्यैरसाधारण° साश्व.

[८]

एन्द्र॑ सान॒सिं र॒यिं स॒जित्वा॑नं सदा॒सह॑म् । वर्षि॑ष्ठमू॒तये॑ भर ॥ १ ॥

आ । इ॒न्द्र॒ । सा॒न॒सिम् । र॒यिम् । स॒ऽजित्वा॑नम् । स॒दा॒ऽसह॑म् । वर्षि॑ष्ठम् । ऊ॒तये॑ । भ॒र ॥ १ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गो भरेत्यनेनाख्यातेन सम्बध्यते । हे इन्द्र ! सानसिम् वन षण सम्भक्तौ । सम्भजनीयम् । रयिम् धनम् । सजित्वानम् सहभूतानामपि शत्रूणां जेतृ[1] । सदासहम् षह मर्षणे । अभिभवे छन्दसि । सर्वदा चाभिभवितृ[2] । वर्षिष्ठम् वृद्धतमम् अत्यन्तबहु[3] । ऊतये तर्पणायास्माकम् । आ भर आनय । देहीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० आहर इन्द्र ! भजनीयम् रयिम् जयशीलपुरुषयुक्तं सदा शत्रूणामभिभवितारं वृद्धतमं रक्षणायास्मभ्यम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'एन्द्र सानसिं रयिम्' इति—दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्रम् । हे इन्द्र ! ऊतये अस्मद्रक्षणार्थम् रयिम् धनम् आभर आहर । कीदृशं रयिम् । सानसिम् संभजनीयम् । सजित्वानम् समानशत्रुक्षयशीलम् । धनेन हि शूरान् भृत्यान् सम्पाद्य शत्रवो जीयन्ते । सदासहम् सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुम् । वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमित्यर्थः ॥१॥

नि येन॑ मुष्टिह॒त्यया॒ नि वृ॒त्रा रु॒णधा॑महै । त्वोता॑सो॒ न्यर्व॑ता ॥ २ ॥

नि । येन॑ । मु॒ष्टि॒ऽह॒त्यया॑ । नि । वृ॒त्रा । रु॒णधा॑महै । त्वाऽऊ॑तासः । नि । अर्व॑ता ॥ २ ॥

स्कन्द० किं कुरुथ इति[4] उच्यते । नि येन नीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः । निपतेन येन[5] धनेन । मुष्टिहत्यया हन्तिर्गत्यर्थः । "मुष्टेर्गमनेन उपांशुप्रहारेणेत्यर्थः"[6] । वृत्रा शत्रून् नि रुणधामहै अपकर्तुं प्रवृत्तान्निवारयामः । त्वोतासः त्वया पालिताः सन्तः । अथवा न्युपसर्गाभ्यासात् तत्सम्बन्धिनो रुणधामहै इत्याख्यातस्याप्यभ्यासः । 'अभ्यासे च भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथा अहो दर्शनीय, अहो दर्शनीय इति' (या १०, ४२) । सुष्ठु निवारयाम इत्यर्थः । कीदृशेन । अर्वता 'अश्वनामैतत् (नि. निघ १,१४) । सामर्थ्यादश्वसहितमित्यर्थः[7] । अर्यवता अश्वसम्बन्धेन । अथवा अर्वतेर्गतिकर्मण एतद् रूपम् । आत्मनि गतेन स्वायत्तेनेत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० कीदृशमित्याह— येन धनेन मुष्टिहननेन दारिद्र्याणि वयं निरुन्ध्मः । पादान्तरे[8] पुनः निः प्रयुज्यते । त्वया रक्षिताः । प्रयुज्य येन अश्वेन[9] नि रुणधामहै शत्रूनहेति । तस्योत्तरा भूयसे तिरश्चताय ॥ २ ॥

मुद्गल० येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण । वृत्रा शत्रून् नि रुणधामहै निरुद्धान् करवाम । तादृशं धनमाहरेत्यर्थः । त्वोतासः त्वया रक्षिता वयम् अर्वता अस्मदीयेनाश्वेन निरुणधामहै इत्यनुषङ्गः ॥२॥

इन्द्र॒ त्वोता॑स॒ आ व॒यं वज्रं॑ घ॒ना द॑दीमहि । जये॑म॒ सं यु॒धि स्पृधः॑ ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ । त्वाऽऊ॑तासः । आ । व॒यम् । वज्र॑म् । घ॒ना । द॒दी॒म॒हि॒ । जये॑म । सम् । यु॒धि । स्पृधः॑ ॥ ३ ॥

१. १,८,१ मारभ्य १,१०,२ पर्यन्तं स्कन्द० स्थाने स्वतामभ्येष्टव्यं वि[1] अ. २. जेतारम् कु. ३. °अतिशयम् कु. ४. °भृत् कु. ५. नास्ति सामर्थ्य कु. ६. तेन सामर्थ्य. ७-७. मुद्रे —दायेनैः वि[1]; °स्वशर्णेत्यर्थः मूको. ८-८. नास्ति वि[1]. ९. °नातिनत्यर्थः कु. ९. पदा° वि[1] ए; पदान्तरेषु सर्व. १०. नास्ति वि[1] ए.

स्कन्द० इन्द्र ! त्वोतास त्वया पालिता वय 'हन्द्वस्तार वज्रम् घना घन सुवीर हन्तार[1] वा शत्रूणाम्। आ ददीमहि गृह्णीयाम। गृहीत्वा जयेम सम् सम्यग् जयेम। युधि युद्धे। कान्। स्पृध स्पर्धितॄन्। अथवा 'स्पृध' (निघ २,१७) इति सङ्ग्रामनाम, त करोति स्पृधयति। ण्यन्तात् क्विप्। स्पृध सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थ ॥३॥

वेङ्कट० इन्द्र ! त्वया रक्षिता वयम् हन्तृ आयुधम् आ ददीमहि[2]। सम् जयेम युद्धे स्पर्धितॄन् शत्रून्[3] इति ॥३॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वोतास त्वया पालिता वयम्[4] घना घन शत्रुप्रहरणायात्यर्थं दृढम् वज्रम् आयुधम् आ ददीमहि स्वीकुर्मे। तेन वज्रेण युधि युद्धे स्पृध स्पर्धमानान् शत्रून् सम् जयेम सम्यग् जयेम ॥३॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम्। सासह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम्। शूरेभि। अस्तृऽभि। इन्द्र। त्वया। युजा। वयम्। ससह्याम। पृतन्यत ॥४॥

स्कन्द० वयम् शूरेभि शूरै आत्मायैर्मनुष्यै. अस्तृभि स्तृणाति सामर्थ्याद् हिंसार्थ। अहिंसितै। हे इन्द्र ! त्वया च युजा सहायेन। वयम् सहयोगलक्षणतृतीयार्थे व्यत्ययेन प्रथमैषा। पृतन्यत इत्यनेन सम्बध्यते। अस्माभि सह पृतन्यत सङ्ग्राम कर्तुमिच्छत शत्रुग्राम अत्यर्थं पुन पुनरभिभवेम ॥४॥

वेङ्कट० वयम् शूरै आयुधाना क्षेप्तृभि त्वया च सहायेन अभिभवेम। सङ्ग्राम कर्तुमिच्छत। [illegible] वयम् इति पूरणम् ॥४॥

मुद्गल० वयम् कर्मानुष्ठातार शूरेभि शौर्ययुक्तै अस्तृभि आयुधाना प्रक्षेप्तृभिर्भटै[5] सयुज्येमहीति शेष। हे इन्द्र त्वत्समन्वहिता[6] वयम् युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यत सेनामिच्छत शत्रून् सासह्याम अतिशयेनाभिभवेम ॥४॥

महाँ इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे। द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ ५ ॥

महान्। इन्द्र। पर। च। नु। महिऽत्वम्। अस्तु। वज्रिणे। द्यौ। न। प्रथिना। शव ॥५॥

स्कन्द० इन्द्र महान्[7] शरीरेण पर च उत्कृष्टश्च सर्वतो गुणै। नु इति पदपूरण। महित्वम् महत्त्व चैतत् सर्वदा अस्तु वज्रिणे इन्द्राय इत्येतद् 'इन्द्रायाशास्महे। द्यौर्न अत्रापि उपरिष्टादुपचार सर्वतो यथा द्यौ, द्युलोक इव च। प्रथिना प्रथिम्ना विस्तीर्णत्वेन। शव इन्द्रस्य बल सेनालक्षणम्। यथा द्यौ विस्तीर्णा तद्वद् विस्तीर्णमित्यर्थ ॥५॥

वेङ्कट० महतीय[8] इन्द्र उत्कृष्ट[9] शत्रूणाम्। तस्मै सदा महित्वम् अस्तु इति स्वयमाशास्ते। द्यौ इव विस्तीर्णतया बलमस्य भवति ॥५॥

मुद्गल० अयम् इन्द्र महान् शरीरेण प्रौढ पर च गुणैरुत्कृष्टोऽपि। नु किञ्च। वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय महित्वम् पूर्वोक्त द्विविधमाधिक्य सर्वदा अस्तु। भवत्या प्रार्थनमेतत्। किञ्च[10] द्यौर्न द्युलोक इव शव बलम् इन्द्रस्य सेनारूपम् प्रथिना पृथुत्वेन [11]युज्यतामिति शेष[12] ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्ग ॥

---

१ तदन्त[?] माश्र त्रि[?] २ हन्ता भाष्य त्रि[?] ३. आददीमहि इत्य ४ नास्ति सादी[?], ५ नास्ति मूको ६ त्वसं[?] मूको ७ नास्ति माश्र[?]. ८. इन्द्रायाशा[?] त्रि[?] ९ महती[?] त्रि[?] दर्ज[?] १० गौर[?] त्रि[?], धा बाधायां इति (द्र वेर १, ७५३८ [?]) ११ नास्ति वि १२ १२ युज्यम् मै[?].

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ । विप्रासो वा धियायवः ॥ ६ ॥

सम्ऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनितौ । विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥ ६ ॥

स्कन्द० समोहे (निघ २,१७) इति सङ्ग्रामनाम । वा शब्दोऽप्यर्थे[1] समुच्चये । परापेक्षया च समुच्चयः । ये[2] सङ्ग्रामेषु च आशत व्याप्नुवन्ति । कम् । प्रकरणादिन्द्रम् । केन । सामर्थ्यात् स्तुतिभिः । इन्द्रं स्तुवन्तीत्यर्थः । नरः मनुष्याः तोकस्य अपत्यनामैतत् (द्र. निघ २,२) । अपत्यस्य च । सनितौ सम्भक्तौ लाभे । विप्रासः मेधाविनः । वा धियायवः वाशब्दः परस्ताद् द्रष्टव्यः । धियायवो वा प्रज्ञाकामाश्चेत्यर्थः । किम्, तेषामिति साकाङ्क्षत्वाद् वाक्यस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थम् । ते[3] यथास्यमभिप्सितं लभन्त इति वाक्यशेषः । अथवा समोहे वा य इत्यत्रैव "यच्छब्दः योग्यार्थक्रियाध्याहारः"[4], तच्छब्दाध्याहारश्च । सङ्ग्रामे च इन्द्रं स्तुवन्ति ते आशत व्याप्नुवन्ति मनुष्याः । किम् । सामर्थ्यात् "यज्ञम् । तत्र"[5] यजन्तः तोकस्य सनितौ धियायवश्च प्रज्ञाकामाश्च[6] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सङ्ग्रामजिगीषया ये एनं युद्धे आप्नुवन्ति मनुष्याः, अपत्यस्य वा भजनार्थम्, ये वा प्राज्ञाः कर्मकामाः[7] । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ६ ॥

मुद्गल० ये नरः समोहे संग्रामे तोकस्य अपत्यस्य सनिती वा लाभे वा आशत व्याप्तवन्तः । इन्द्रस्तुत्येति शेषः । वा अथवा विप्रासः मेधाविनः 'धियायवः प्रज्ञाकामाः' सन्तः आशत । ते सर्वे लभन्ते इत्यध्याहारः ॥ ६ ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्रइव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रःऽइव । पिन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

स्कन्द० यः इन्द्रस्यावयवभूतः कुक्षिः आमाशयदेशः । सोमपातमः अतिशयेन सोमानां पाता । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । स समुद्र इव पिन्वते पिविरिह[8] सेचने । कर्मणि चायं व्यत्ययेन । यथा नदीभिः समुद्रस्तद्वत् पिन्वते सिच्यते अस्माभिः । केन । सामर्थ्यात् सोमेन । उर्वीः आपः न द्वितीयेयमुपमा । तृतीयार्थे चात्र प्रथमा । बह्वीभिरद्भिरिव च । काकुदः काकुदं ताल्वित्याचक्षते । व्यत्ययेन चात्र पुंलिङ्गता । यथा तृषितस्य कस्यचिद् बह्वीभिरद्भिस्तालु सिच्यते, तद्वदित्यर्थः । केचित्तु काकुदं काकुदमग्रीवमात्मानमित्याहुः । तदप्यतिशयेन बह्वीभिः सिच्यते बहुसहस्रापामधिदैवतत्वात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तेभ्यः संदेयस्तांस्तान् कामान् यः अस्य कुक्षिः अतिशयेन सोमस्य पाता[9] समुद्र इव महाऽक्षीणः उद्गमयति । सः कुक्षिः बहूनि उदकानि पिबन् तालु इव भवति । तर्हि निष्पीतेनऽपि न शुष्यतीति ॥ ७ ॥

मुद्गल० यः कुक्षिः अस्येन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता । स कुक्षिः समुद्र इव पिन्वते वर्धते । 'काकुदः मुखसंबन्धिन्यः उर्वीः' बह्व्यः आपः न जलानीव । जिह्वासम्बन्धम् आस्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितः न शुष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१. तच्छब्दे माम; तच्छ: द्र. २. नास्ति माम वि.[1] ३. तेषाम् माम वि[1]. ४-४. °तंतंदना-योग्यार्थाध्या° माम. ५. द्रष्ट कु. ६. यद्यः माम वि[2]. ७. कर्मेऽभिसंधे यज्ञमुपेतः भवताः वि[1] लभं. ८-८. पृथिव्याम् मं[1]. ९. पिविमिह कु. १०. पाता: माम कु.

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही । पक्वा शाखा न दाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विऽरप्शी । गोऽमती । मही । पक्वा । शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥

स्कन्द० एवशब्द एवमित्यस्यार्थे । 'पक्वा शाखा न' इत्येतस्माच्च परो द्रष्टव्य । हि-शब्दस्तु पदपूरण । अस्य इन्द्रस्य सूनृता सर्वकामधुक । इन्द्रस्य स्वभूता धेनु सूनृताऽत्रोच्यते । सा विरप्शी रप लप व्यक्तायां वाचि इत्यस्य क्रियाशब्दोऽयम् न महन्नामैतत् । महीत्यन्यस्यात्र महन्नाम्नो विद्यमानत्वात् सूनृतासामानाधिकरण्याच्च अस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् । 'विरप्शिने वज्रिणे'॰ (ऋ ६,३२,१) इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च इन्प्रत्ययान्तस्य महन्नामसु पाठात् (तु निघ ३, ३) । विरपणशीला शब्दकारिणी । गोमती 'अथाप्यस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (या २,५) इत्येवं पयोऽत्र गोशब्देनोच्यते । 'गोभिः श्रीणीत (ऋ ९,४६,४) इति यथा । पयस्वती । मही महती । पक्वा शाखा न इव[1] । पक्वानि फलानि यस्यां सा शाखैव पक्वेत्युच्यते । नशब्दश्चोपमार्थीय अन्यत्रोपमानोपमेयगतधर्मप्रतिनिर्दिष्टार्थयोर्यथा एवमित्येवयोरप्यर्थे वर्तते । 'अग्निर्न ये' (ऋ १०,७८,२) । यथा 'अग्नि एव भ्राजसा रुक्मवक्षस इत्यर्थ । इह त्वेवशब्दस्य श्रुतत्वाद् यथाशब्दमात्रार्थे । उपमानोपमेययोश्च सूनृताशाखयो साधारणधर्मापेक्षत्वात् तत्सामर्थ्ययोग्यपदाध्याहार । यथा पक्वा शाखा रसबिन्दु क्षरत्येव क्षरति । किम् । सामर्थ्यात् पय । सर्वकामान् । पयस्वती हि सा सर्वकामधुक । कस्मै क्षरति । दाशुषे पञ्चम्यर्थे एषा चतुर्थी । दाशुषे यजमानस्यार्थाय । अथवा सूनृता गर्जितलक्षणा वाक । गोमती माध्यमिका आपोऽत्र गाव उच्यन्ते । 'यस्य गा अन्तरश्मन' (ऋ ६,४३,३) इति यथा । महती । सा च पक्वेव शाखा क्षरति । किम् । सामर्थ्याद् पय [2]दकं ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पुनर् हि अस्य वाक विविधरवणा[3] पशुमती महती पक्वफलशाखा इव यजमानाय भवति ॥ ८ ॥

मुद्गल० अस्य इन्द्रस्य सूनृता [4]प्रियसत्यरूपा वाक दाशुषे हविर्दत्तवते[5] यजमानाय तदर्थम् एव हि एव खलु अनन्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थ । कीदृशी । विरप्शी विविधगुणोपेतवाक्ययुक्ता[6] बहुविधोपचारनादिनीत्यर्थ । गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेता गोप्रदेत्यर्थ । अत एव मही महती पूज्या । दृष्टान्त । पक्वा शाखा न यथा बहुभि पक्वै फलैरुपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत् ॥८॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते । सद्यश्चित्सन्ति दाशुषे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते । सद्य । चित् । सन्ति । दाशुषे ॥ ९ ॥

स्कन्द० एव इत्येवमर्थे प्रकृते सूनृतापेक्षश्च । हि इति पदपूरण । "यथा सूनृतैव" ते तव स्वभूता विभूतय ऐश्वर्याणि ऊतय पालनानि च हे इन्द्र । मावते सद्यश्चित् सन्ति दाशुषे मावच्छब्दोऽत्र "मावच्छन्द प्रमान्छन्द"[7] (मा १४,१८, तै ४,३,७,१) इति छन्द शब्दसामानाधिकरण्याच्छन्दोविशेषवचन । तद्वान् मावान्[8] । मत्सदृशो वा । वतुप्प्रकरणे[9] युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसङ्ख्यानम्' (पावा ५,२,३९) इति । मावते दाशुष इति चोभयत्र तादर्थ्ये चतुर्थी । चिच्छब्द एवार्थे । छन्दोविशेषवतो मत्सदृशस्य वा यजमानस्यार्थाय सन्ति भवन्ति । यथैव मत्सदृशो यजमान स्वार्थायार्थयते, तद्वैव तदर्थं भवन्ति ॥ ९ ॥

---

१ एव मूको २ २ नास्ति साम्ब वि[1] ३ दधते मूको ४ °पण्य साम्ब दु ५-५ मुदितम् मे[1] ६ °शाबद्° वि मे[1] ७-७ मधम् साम्ब वि[1]. ८-८. मधच्छन्द प्रमाच्छन्द साम्ब वि[1] ९ नास्ति दु १० वतुप्र° साम्ब वि[1]; वतुप्र° दु, °रणेषु साम्ब[1]।

वेङ्कट० एवम् हि ते विभूतयः[1] रक्षणानि च मत्सदृशाय यजमानाय सदानीमेव भवन्ति[2] ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! ते तव विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः एव हि एवंविधाः खलु । किंविधा इति । तदुच्यते । मावते मत्सदृशाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऊतयः त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित् सन्ति यदा कर्म अनुष्ठितं तदैव भवन्ति ॥९॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमपीतये ॥१०॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या । इन्द्राय । सोमऽपीतये ॥१०॥

स्कन्द० 'एव इत्येवमित्यर्थे । अस्य तवैव कमनीये[3] स्तोमः उक्थम् च स्तोत्रं च शस्त्रं च शंस्या आ 'सोमपीतः शंसनीये । किमर्थम् । अस्मै एव इन्द्राय सोमपीतये । सोमपानपुरःसरकालं 'कथमयमिन्द्रः सोमं पिबेदित्येव-मर्थमित्यर्थः.[4] ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'यथाहमस्याशंसिषमेवम्' अस्य कमनीये स्तोत्रशस्त्रे शंसनीये सोमपानार्थम् इन्द्राय । विरूप्याभि-धानात् षष्ठीचतुर्थ्यौ सङ्गच्छेते । मर्यामेदादित्यपरे इति[5] ॥१०॥

मुद्गल० अस्य इन्द्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रम् उक्थम् च ऋक्साध्यं शस्त्रमपि एव हि एते उभे एवं-विधे खलु । किंविधे इति । तदुच्यते । काम्या कामयितव्ये शंस्या स्तोतृभिरभिशंसनीये । किमर्थं शंसन-मिति । तदुच्यते । इन्द्राय सोमपीतये[1] इन्द्रस्य सोमपानार्थम् ॥१०॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[९]　　21-3-70

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महाँ अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वऽभिः । महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! आ इहि आगच्छ । आगत्य च मत्सि मन्दस्व तृप्य[2] । अन्धस 'अन्धः'(निघ २,७) इत्यन्ननाम । तृतीयार्थे चेयं षष्ठी । अन्नेन । कतमेन । विश्वेभिः सोमपर्वभिः सर्वैः सोमविशेषैः । यानि स्वयुर्ध-मभिषुतानि सोमाख्यस्यान्नस्य पर्वाणि, तैः सर्वैरित्यर्थः । अथवा सोममयानि पर्वाणि येषां ते सोम-पर्वाणः देवाः । यो हि यदाहारो भवति, तस्य तन्मयानि पर्वाणि भवन्ति । सोमाहाराश्च देवाः । सहयोगलक्षणा चात्र तृतीया । तृप्य[3] सोमलक्षणेनान्नेन सर्वैः सोमाहारैर्देवैः सहेत्यर्थः । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् महान् त्वं वीर्येण शरीरेण वा । अभिष्टिः[4] अभ्येषणशीलश्च शत्रूणाम् । अभियष्टव्यो वा । केन हेतुना । ओजसा बलेन बलवत्त्वादित्यर्थः । अथवा मत्स्यं महानभिष्टिश्च स त्वमित्येवं वाक्यान्तरत्वेनाध्याहार्यमेकवाक्यतया योज्या ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्र ! आगच्छ माद्य च अन्नेन विश्वैः सोमलक्षणैरभिषुतैः महान् बलेन शत्रूणाम-भ्येषणशीलः[11] ॥ १ ॥

1. 'तये साम'. २. 'दि साम'; भवन्तीति कु. ३-३. 'देव मत्वीय. मूको; भानीयः कु. ४. 'त्योः मूको. ५-५. 'मिन्द्र ! स्तो [illegible] साम वि. ६-६. यथा [illegible] साम'; [illegible] माद'; यथा [illegible] वि; यथा [illegible] कु. ७. 'पातिनी साम ह. ८. तृप्य साम' कु. ९. तृप्य कु. १०. अभिष्टि' साम वि. ११. 'णशीलश्चन्द्रः साम कु.

मुद्गल० 'इन्द्रेहि' इति दशर्चं द्वितीय सूक्तम् । मधुच्छन्दा ऋषि । इन्द्रो देवता[१] । गायत्रम् ।
हे इन्द्र ! एहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विशेषेभि सर्वे सोमपर्वभि सोमरसरूपै अन्नम अन्धोभिरन्नै मत्सि माद्य हृष्टो भव । तत ऊर्ध्वम् ओजसा बलेन महान् भूत्वा अभिभवि शत्रूणामभिभविता भवेति शेष ॥ १ ॥

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने । चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गं सृजत[२] इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्य । ईम् इति पदपूरण । एनम् सोमम् आ सृजत प्रक्षिपत पानार्थ. । आ[३] इत्येष वि इत्येतस्य स्थाने[४] । विसृजत[५] इत्युच्यते । अध्वर्यूणा चाय प्रैष । एत यूयमध्वर्यव । सुते द्वितीयार्थे सप्तमीयम् । अभिषुतम् । अथवा सुत इति स्वार्थ एव सप्तमी । सृजतिश्च प्रक्षेपणार्थ । प्रक्षिपतैन सोममन्यस्मिन्[६] 'महच्चमसस्थे सोमे'[६] । पुनरभ्युन्नयतेत्यर्थ. । कीदृशम् । मन्दिम् तर्पयितारम् । कस्मै । इन्द्राय सम्प्रदाने तादर्थ्ये वा[७] चतुर्थीयम् । इन्द्राय वा, इन्द्राय वाभ्युन्नयत । कीदृशाय । मन्दिने तर्पयित्रे तर्पयितव्याय वा । कीदृशम् । चक्रिम् ताच्छील्येऽयं क्रिन् । स्वकार्यकरण शीलम् । कीदृशाय । विश्वानि चक्रये सर्वेवृष्ट्यादिकर्मकरणशीलाय ॥२॥

वेङ्कट० आ सृजत एनम् सोमम् सुते । ईम् इति पदपूरणम्[८] । तर्पयितारम् इन्द्राय तर्पयित्रे । निहतस्य कर्मण कर्तारम्[९] । विश्वानि कर्माणि चक्रये 'न लोकाव्यय०' (पा २,३,६९) इति [१०]'प्रतिषिद्धा षष्ठी'[१०] ॥२॥

मुद्गल० ईम् इत्यनर्थक पादपूरणाय प्रयुक्त. । हे अध्वर्यव ! सुते अभिषुते चमसस्थे सोमे एनम् सोमम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् आ सृजत पुनरभ्युन्नयत । ग्रहाणामभिषवचमसगणेषु[११] पुनरभ्युन्नयत । कीदृशमेनम् । मन्दिम् हर्षहेतुम् । चक्रिम् साधुकरणशीलम् । कीदृशायेन्द्राय । मन्दिने हर्षयुक्ताय । विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते ॥२॥

मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सवनेष्वा ॥ ३ ॥

मत्स्व । सुऽशिप्र । मन्दिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचा । एषु । सवनेषु । आ ॥३॥

स्कन्द० मत्स्व मोदस्व हृष्यस्व वेत्यर्थ । हे सुशिप्र ! 'शिप्रे' हनू नासिके वा' (या ६,१७) । सुहनो ! सुनस ! वा । कैरिति । मन्दिभि मोदयितृभि स्तावकैर्वा । कै । स्तोमेभि स्तवनै । हे विश्वचर्षणे ! पश्यतिकर्माऽयम् । सर्वस्यापि द्रष्ट ! सचा सह । केन । सामर्थ्यात् स्वसखैर्मरुद्भि[१२] । क्व । एषु सवनेषु 'सवनम्' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम । एतेषु यज्ञेषु प्रातस्सवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु वा । आकार पदपूरण ॥३॥

वेङ्कट० मन्दस्व सुहनो[१३] ! मादयितृभि स्तोमै सर्वस्य द्रष्ट ! सहास्माभि एषु सवनेषु । आकार सवनमर्थं स्पष्टीकरोतीति ॥ ३ ॥

---

१. नास्ति वि २ सृजतेत्या° वि[१] ३३ [मु स्क आ या १,१०] वेङ्कटेऽपि वर्तिते सृजतीत्युच्यते साम्ब वि[१] ४ नास्ति कु ५ °सृजति° कु ६६ °चमसे मनुने साम्ब वि[२] ७ नास्ति साम्ब वि[१]. ८ पादपू° स्त्री, पूरणम् साम्ब कु ९. °ता° साम्ब कु १०-१० षष्ठी प्रतिषिद्धा साम्ब कु. ११. °षेषु °णेषु मूको १२ °स्वसखिभि साम्ब वि[१] १३ °स्वस्वसैर्मे° कु. °स्वसखै° साम्ब[१], स्वसखैर्म° साम्ब[२] वि[१] मूको १४ सुहनो साम्ब

मुद्गल० हे सुशिप्र शोभनहनो ! वाहशा ! हे इन्द्र ! मन्दिभिः हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः मत्स्व हृष्टो भव। हे विश्वचर्षणे ! सर्वमनुष्ययुक्त ! सर्वैर्यजमानैः पूज्य ! इत्यर्थः। वादृशेन्द्र ! त्वम् एषु यागगतेषु त्रिषु सवनेषु सचा देवैरन्यैः सह आ गच्छेति शेषः ॥३॥

अस॑ग्रमिन्द्र ते॒ गिर॒ः प्रति॒ त्वामुद॑हासत । अजो॑षा वृष॒भं पति॑म् ॥ ४ ॥

अस॑ग्रम् । इन्द्र॒ । ते॒ । गिर॑ः । प्रति॑ । त्वाम् । उत् । अ॒हा॒स॒त॒ । अजो॑षाः । वृ॒ष॒भम् । पति॑म् ॥४॥

स्कन्द० असृग्रम् सृष्टवानहम्। हे इन्द्र ! ते तव गिरः स्तुतीः। ताश्च सृष्टाः सत्यः प्रति त्वाम् उत् अहासत मोहाद् गताः। स्वर्ग्यवस्थितं त्वां प्रतीतो लोकादूर्ध्वं गताः। अजोषाः सेवितवानसि। कीदृशं त्वामुदहासत। वृषभम् वर्षितारं पतिम् स्वामिनं सर्वस्य ॥४॥

वेङ्कट० 'असृग्रम् इन्द्र ! ते स्तुतीः। सृष्टाश्च ताः त्वाम् प्रत्युदगच्छन्'। त्वञ्च सेवितवानसि स्तुतीनां वर्षितारं मां स्तोमानामीश्वरम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! ते गिरः त्वदीयाः स्तुतीः असृग्रम् सृष्टवानस्मि। ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितम् त्वाम् प्रति उदहासत उद्गत्य प्राप्नुवन्। तादृशीर्गिरः त्वम् अजोषाः सेवितवानसि। कीदृशं त्वाम्। वृषभम् कामानां वर्षितारम् पतिम् यजमानानाम् पालयितारम् ॥४॥

सं चो॑दय चि॒त्रम॒र्वाग् राध॑ इन्द्र॒ वरे॑ण्यम् । अस॒दित् ते॑ वि॒भु प्र॒भु ॥ ५ ॥

सम् । चो॒द॒य॒ । चि॒त्रम् । अ॒र्वाक् । राध॑ः । इ॒न्द्र॒ । वरे॑ण्यम् । अस॑त् । इत् । ते॒ । वि॒ऽभु । प्र॒ऽभु ॥ ५ ॥

स्कन्द० सम् चोदय प्रेरय चित्रम् अर्वाक् अस्मान् प्रति। अस्मभ्यं देहीत्यर्थः। किम्। राधः धनम्। हे इन्द्र ! कीदृशम्। वरेण्यम् वरणीयम् अत्यन्तोत्कृष्टम्। किं कारणम्। उच्यते। असत् इत् छन्दस्यर्थे पञ्चमो लकारः। इच्छब्दोऽपि यस्मादर्थे। अस्ति यस्मात् ते तव विभु प्रभु विभूतं च प्रभूतं च धनम्। यावता कार्यं साध्यते, तद् विभु। ततोऽतिरिक्तं प्रभु। यस्मात्त्वमप्रभूतधनोऽसीत्यर्थः ॥५॥

वेङ्कट० सम् प्रेरय पूजनीयं धनम् अस्मदभिमुखम् इन्द्र ! वरणीयम्। अस्ति हि ते विभु प्रभु च धनम् ॥५॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! वरेण्यम् श्रेष्ठम् राधः धनम् चित्रम् 'मणिमुक्तादिरूपेण बहुविधम् अर्वाक्' अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा सम् चोदय सम्यक् प्रेरय। भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्विभुशब्देनोच्यते। ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन। ... धनम्, ते, असत्, इत्, ... । 'यस्मात्त्वमपि प्रभूतधनोऽसीति' ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

अ॒स्मान्त्सु तत्र॑ चोदये॒न्द्र रा॒ये रभ॑स्वतः । तुवि॑द्युम्न॒ यश॑स्वतः ॥ ६ ॥

अ॒स्मान् । सु । तत्र॑ । चो॒द॒य॒ । इन्द्र॑ । रा॒ये । रभ॑स्वतः । तुवि॑ऽद्युम्न । यश॑स्वतः ॥ ६ ॥

स्कन्द० अस्मान् सुष्ठु तत्र चोदय हे इन्द्र ! राये धनार्थम्। क्व[4]। सामर्थ्याद् यत्र गते धनं लभ्यते। कीदृशान्। रभस्वतः क्षिप्रानित्यर्थः[5]। तुविद्युम्न ! 'तुवि' (निघ ३,१) इति बहुनाम। द्युम्नं धनं वा यशो वा अन्नं वा। बहुधन ! बहुयशः ! बह्वन्न ! वा। यशस्वतः 'यशः' (निघ २,७) इत्यन्ननाम। हविर्लक्षणेनान्नेनान्नवतः। यष्टॄनित्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१. असृग्रम् एपं. २. प्रत्युदगच्छन्तु कु; प्रत्युदगच्छत् साम्ब[२४]. ३-३. मुद्रितम् मं[१]. ४. क्व तत्र साम्ब[२]. ५. क्षिप्रमि° मूको.

वेङ्कट० अस्मान् सुष्ठु तत्र[1] चोदय यत्र धनं रम्यते इन्द्र । धनार्थं वेगवत स्तुतिप्रवृत्तान् अपि वा[1] युद्धोद्युक्तान् वहन्[1] हविष्मत ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे तुविद्युम्न ! प्रभूतधन ! इन्द्र ! राये धनसिद्ध्यर्थम् अस्मान् अनुष्ठातॄन् तत्र कर्मणि सु चोदय सुष्ठु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वत[1] उद्योगवत यशस्वत कीर्तिमत[1] ॥६॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेह्यक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् । विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० सम् इत्युपसर्गो धेहि इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । गोमत् गावो यस्मिन् सन्ति तद् गोमत् । गोभिः सहितम् । हे इन्द्र ! वाजवत् अन्नेन च सहितम् । अस्मे अस्मभ्यम् । पृथु विस्तीर्णं प्रभूतम् । श्रव धननामैतत् (तु निघ २,१०) । धनम् । बृहत् महत् सारवत् । विश्वायु आयुर्जीवितम् । तेन च सर्वेण सहितं सम् धेहि सम्यग् देहि । अक्षितम् अहिंसितम्, केनचिदपि हिंसितुमशक्यम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० गोमत् पशुवत् अस्मासु विस्तीर्णम् परिवृढम्[1] उच्छ्रितम् अन्नम् धेहि सर्वायुष्कम्[1] अक्षीणम् ॥७॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! श्रव धनम् अस्मे अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः । गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतम् वाजवत् प्रभूतेनान्नेनोपेतम् पृथु परिमाणेनाधिकम् बृहत् गुणैरधिकम् विश्वायु कृत्स्नायुष्यकारणम् अक्षितम् विनाशरहितम् ॥७॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद् द्युम्नं सहस्रसातमम् । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । सहस्रऽसातमम् । इन्द्र । ताः । रथिनीः । इषः ॥ ८ ॥

स्कन्द० अस्मभ्यं देहि । किम् । श्रव बृहत् श्रवोऽत्र कीर्तिरुच्यते । कीर्तिं महतीम् । द्युम्नम् धननामैतत् द्युम्नम्[1] (तु निघ २,१०) । धनं च । कियत् । सहस्रसातमम् सहस्रसङ्ख्यानामतिशयेन सम्भक्तृ, बहुसहस्रसङ्ख्याकमित्यर्थः[1] । न च केवले कीर्तिधने । किं तर्हि । हे इन्द्र ! ताः रथिनीः इषः यच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । या वयमर्थयामहे, या अन्येभ्योऽपि स्तोतृभ्यो धत्से । ताः रथिनीः रथसहिता इषः अन्नानि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ‘अस्मासु धेहि’ बृहत् अन्नं द्योतमानम् अनेकपुरुषसम्भजनम्[1] । दत्तानि च[1] यानि अन्नानि पुरुरथयुक्तानि ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! बृहत् श्रवः महतीं कीर्तिम् अस्मे धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसङ्ख्यादिनोपेतम् द्युम्नम् धनम् अस्मे धेहि । तथा ताः व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धाः रथिनीः बहुरथोपेताः इषः अन्नानि अस्मे धेहि ॥८॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणन्त ऋग्मियम् । होम गन्तारमूतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । गीःऽभिः । गृणन्तः । ऋग्मियम् । होम । गन्तारम् । ऊतये ॥ ९ ॥

---

१ नास्ति मात्र[1] २ नास्ति वु माव्ह[1] ३ ३ नास्ति मं[1] ४ परिवृढम् वु माव्ह[1] ५ सर्वायुष्कम् वु माव्ह[1] ६ नास्ति वु ७ "सं"ख्यामि" माव्ह[1], सं"ख्याकमि" माव्ह[1], ८ ८ नास्ति वि[1] स्क

स्कन्द० वसोः इति षष्ठीनिर्देशाद्यथापेति शेषः । धनस्यार्थाय इन्द्रं वसुपतिम् धनानां स्वामिनम् गीर्भिः स्तुतिभिः गृणन्तः स्तुवन्तः । ऋग्मियम् ऋच स्तुतौ । अर्चना ऋक् । गम्यादित्वात् क्विप् । तदर्हन्तं, स्तुतियोग्यमित्यर्थः । होम आह्वयाम स्वयज्ञे[1] । गन्तारम् यज्ञं प्रति ऊतये सोमेन तर्पणाय । अथवा वसोरिति वसुपतिमित्येतदपेक्षयैव । वसुपतिशब्दस्तु यद्यपि वसूनां पतिर्वसुपतिरित्येवं व्युत्पद्यते, तथाप्यत्र स्वामिनमाह । धनस्यैव स्वामिनम् । तद् यथा—प्रवीणशब्दः प्रकृष्टो वीणायामित्येवं व्युत्पद्यते । अथ च प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो वीणायामिति च प्रयोगदर्शनात् प्रकृष्टमात्रमाह । 'वीणायामेव प्रकृष्टम् । वसोर्वसुनाथं धनस्य स्वामिनम् इन्द्रमाह्वयाम । ऊतये यातव्यायारमनः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वसोः वसुपतिम् इन्द्रम् स्तुतिभिः स्तुवन्तः ऋगर्हम् आह्वयामो यज्ञम् गन्तारम् रक्षणाय ॥ ९ ॥

मुद्गल० वसोः वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्य ऊतये रक्षार्थम् इन्द्रम् होम वयमाह्वयामः । किं कुर्वन्तः । गीर्भिः स्तुतिभिः गृणन्तः स्तुवन्तः । कीदृशमिन्द्रम् । वसुपतिम् धनपालकम् । ऋग्मियम् ऋचां[1] मातारम् । गन्तारम् यागदेशे गमनशीलम् ॥९॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद् बृहत एदरिः । इन्द्राय शूषमर्चति ॥१०॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥१०॥

स्कन्द० अभिषुते सोमे । न्योकसे ओकः नियतवासस्थानम्, एतन्नियतं यस्य सोमे एव नान्यत्र । स न्योकाः । सर्वत्र यात्र बलविशेषणत्वात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । न्योकसः नियतसोमाभ्यस्थाननिपातस्य स्वभूतम् । बृहद् महत् । बृहते महते शरीरेण वीर्येण वा । 'आ इत् इति पदपूरणौ'[1] । अरिः ईश्वरः । स्तुतयुपाराणे समर्थ इत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रस्य । शूषम् बलम् । अर्चति स्तौति । सर्वः[1] स्तोता आत्मानमेव[7] परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण प्रतिनिर्दिशति । अहं स्तौमीत्यर्थः । अथवा न्योकसे बृहते इन्द्रायेति स्वार्थ एव तादर्थ्ये चतुर्थी । सुतेसुत इत्यनेन[8] च सम्बध्यते । इन्द्रार्थमभिषुते सोमे महद् बलं स्तौति । कस्य । सामर्थ्यात्[9] सन्निधेश्चेन्द्रस्य ॥१०॥

वेङ्कट० सर्वेषु सुतेषु न्योकसे आत्मीयगृहतुल्ये कुर्वते महद् बलं महते इन्द्राय एव स्तोमानां प्रेरिता[10] स्तोता भवति ॥१०॥

मुद्गल०, एदरिः सर्वोऽपि यजमानः इन्द्राय सुतेसुते इन्द्रार्थमभिषुते तत्तत्सोमे शूषं बलम् अर्चति स्तौति । इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं शूषम् । बृहत् प्रौढम् । कीदृशायेन्द्राय । न्योकसे नियतस्थानाय बृहते प्रौढाय ॥१०॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

[१०] 28-3-70

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः । ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् । वंशम्ऽइव । येमिरे ॥ १ ॥

---

१. स यज्ञे वि[१] साम्ब. २. वीणया वीणा° वि[१] साम्ब. ३. ऋचम् वि. ४. नास्ति वि. ५-५. एत् पाद° वि[४]; °िति पूर° कु. ६. नास्ति कु. ७. °मेवापरो° साम्ब वि[४]. ८. इति साम्ब वि[१]. ९. °र्थ्यात्कस्य साम्ब. १०. प्रेरयिता ■ स साम्ब.

स्कन्द० गायतिरर्चतिकर्मा। स्तुवन्ति त्वा गायत्रिणः गायत्रं साम, तद्वन्त उद्गातारः। न च त एव केवलाः। किं तर्हि। अर्चन्ति स्तुवन्ति अर्कम् देवं[1] त्वाम् अर्किणः मन्त्रोऽत्रार्क उच्यते। तद्वन्तः होतारोऽपि। ब्रह्माणः ब्रह्मा एक ऋत्विक्। तत्पुरुषास्तु ब्राह्मणाच्छंस्यादीनपेक्ष्येदं बहुवचनम्। ब्रह्माणोऽपि त्वा हे शतक्रतो। बहुकर्मन्[1] बहुप्रज्ञ[1] वा। उत् वंशमिव येमिरे यथा कश्चिद् वंशमुद्यच्छेत्, एवमुद्यच्छन्ति उत्क्षिपन्ति। उच्छ्रयन्तीत्यर्थः। वीर्यवृद्धिश्चात्रोच्छ्रायोऽभिप्रेतः। स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते। सर्वैरिव स्वैः स्वैः स्तोत्रैस्त्वा स्तुवन्तीति समस्तार्थः ॥१॥

वेङ्कट० गायन्ति त्वाम् उद्गातारः। अर्चन्ति अर्चनीयं होतारः। इत्थमुभये ब्राह्मणाः त्वाम् शतक्रतो! वंशमिव बाहुभिः[1] स्तोत्रशस्त्रैः उद्यच्छन्ति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'गायन्ति' इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तम्। मधुच्छन्दाः। अनुष्टुप्।

हे शतक्रतो! इन्द्र[1] त्वा त्वाम् गायत्रिणः उद्गातारः गायन्ति स्तुवन्ति। अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता होतारः अर्कम् अर्चनीयमिन्द्रम् अर्चन्ति शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति। ब्रह्माणः ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणाः त्वा त्वाम् उत् येमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति। दृष्टान्तः। वंशमिव यथा वंशाग्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशम् उन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

यत् सानोः सानुमारुहद् भूर्यस्पष्ट कर्त्वम्। तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत्। सानोः। सानुम्। आ। अरुहत्। भूरि। अस्पष्ट। कर्त्वम्। तत्। इन्द्रः। अर्थम्। चेतति। यूथेन। वृष्णिः। एजति ॥२॥

स्कन्द० [1]यत् अध्वर्युः सानोः सानुम् समुच्छ्रितात् उच्चाद् गिरिशिखरादन्यदुच्चतरं गिरिशिखरम् आरुहत् आरोहति। आरुह्य च भूरि बहु अस्पष्ट स्पश बाधने। गुहोऽपि सोपसर्गार्थे द्रष्टव्यः। प्रतिबध्नाति। कर्त्वम् कर्म। 'कर्त्वम्' (निघ २,१) इति हि कर्मनाम। वृष्टिर्ह्यत्राभिप्रेता। तदायत्तानि सर्वकर्माणि प्रतिबध्नाति। तत् इन्द्र अर्थम् अर्तेर्गतिकर्मण एतद् रूपम्। गमनशील नश्वरमपि। चेतति जानाति। ज्ञात्वा च यूथेन समुदायसामान्यात् मरुद्गणोऽत्र यूथमुच्यते। सहयोगलक्षणा चात्र तृतीया। मरुद्गणेन सह। वृष्णिः वर्षिता। एजति गतिकर्माऽयम्। अर्थार्थं गच्छति। अथवा एजृ कम्पने इत्येतस्माद् णिजर्थेऽयं शब्दः। एजयति कम्पयति[1]। तद्दर्शनार्थं भूमयतीत्यर्थः ॥२॥

वेङ्कट० यदाऽर्थलिप्सुः स्तोता सन् मनुष्यः गिरेः गिरिम् आरोहति, यदा वा भूरि कृष्यादिकं कर्म स्पृशति तदानीं तस्याभिलषितम् अर्थम् इन्द्रः जानाति। ज्ञात्वा च पशुसमूहेन मरुद्गणेन वा सह वर्षिता[1] तत्समीपमागच्छति ॥ २ ॥

मुद्गल० यत् यदा सानोः सानुम् आ अरुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणाय एकस्मात्पर्वतभागादपरं पर्वतभागमारूढवान् तथा[1] भूरि प्रभूतम् कर्त्वम् कर्म सोमयागरूपम् अस्पष्ट स्पृष्टवान्। उपक्रान्तवानित्यर्थः। तत् तदानीम्[1] इन्द्रः अर्थम् यजमानस्य प्रयोजनम् चेतति जानाति। ज्ञात्वा च वृष्णिः

1 भवम् साम त्रिं[1] २ बाहुभि साम्य ए कु ३-३ यदर्थं सानु समुच्छ्रितप्रदेशः उच्चात् गिरिशिखरात् अन्यदुच्चतरमारोहति। स्पश प्रतिबन्धने। कर्त्वं कर्म। वृष्टिर्हि अभिप्रेता। तदायत्तानि सर्वाणि कर्माणि। तानि बद्ध प्रतिबध्नाति। तदर्थमभिज्ञा ज्ञात्वा मरुद्भिः सह वर्षिता गच्छति। अर्थं गमनशीलं नश्वरम् इति स्मृत्वा। अथवा एजृ कम्पने। एजते मिमु त्रिं मकु † न पट० साम ४ वर्षण० इ, °शील त्रिं लप ५ तदा मूको
१ तदानीम् मूको

कामानां वर्षिता सन् यूथेन मरुद्गणेन सह एजति कम्पते। स्वस्थानादस्मद्भूमिमागन्तुमुद्युङ्क्ते इत्यर्थः ॥ २ ॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यऽप्रा । अथ । नः । इन्द्र । सोमऽपाः । गिराम् । उपऽश्रुतिम् । चर ॥३॥

स्कन्द० 'युक्ष्व हि नियुङ्क्ष्व स्वरथे केशिना केशवन्तौ प्रलम्बकेसरौ हरी आत्मीयावश्वौ । वृषणा वृषु सेचने । रेतस्सेचनसमर्थौ, तरुणावित्यर्थः । कक्ष्यप्रा कक्ष्या रज्जुरश्वस्य यया पर्याणमुरसि बध्यते । प्रा पूरणे । कक्ष्यायाः पूरयितारौ, मांसपूर्णशरीरावित्यर्थः । अथ अनन्तरं च नः अस्माकं स्वभूतानां हे इन्द्र ! सोमपाः ! सोमानां पातः ! गिराम् स्तुतीनाम् उपश्रुतिम्[1] श्रुतेः समीपम् चर गच्छ । यत्रास्मदीयाः स्तुतीः शृणोषि, तत्रागच्छेत्यर्थः ॥३॥

वेङ्कट० योजय प्रशस्तकेशौ अश्वौ तरुणौ मेदुरतया कक्ष्यायाः पूरयितारौ । अथ अस्माकम् इन्द्र ! सोमस्य पातः ! स्तुतीनाम् उपश्रवणम्[2] चर ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे सोमपाः सोमपानयुक्त ! इन्द्र ! हरी त्वदीयावश्वौ युक्ष्व हि सर्वथा संयोजय । अथ अनन्तरम् नः अस्मदीयानाम् गिराम् स्तुतीनाम् उपश्रुतिम् समीपे श्रवणम् उद्दिश्य चर [3]तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशौ हरी । केशिना स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ वृषणा सेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यप्रा अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्या तस्याः पूरकौ । पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥ ३ ॥

एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीह्या रुव । ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव । ब्रह्म । च । नः । वसो इति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥४॥

स्कन्द० एहि [4]आगच्छ । आगत्य च स्तोमान् अभि स्वर । अभ्यस्य स्तु शब्दोपतापयोः । इदं तु सातत्यार्थं गत्यर्थं । अस्मदीयाः स्तुतीरभिगच्छ । अथवा स्वरतिः शब्दार्थ एव । स्तोमानित्येतच्च एहीत्यनेन सम्बध्यते । एह्यस्मदीयान् स्तोमान् प्रति । आगत्य चाभिस्वर अभिशब्दयास्मान्[5]— 'आगच्छत स्तोतारः !, आगतोऽहं, स्तुत, किमतः परमास्ते' इति । अभिस्तृत्य च अभि गृणीहि

१-१. युङ्क्ष्व नियोजय । प्रलम्बकेसरौ आत्मीयौ अश्वौ स्वरथेषु । वृषु सेचने । रेतस्सेचनसमर्थौ तरुणौ कक्ष्या रज्जुः यया अश्वोरसि पर्याणं बध्यते । तत्पूरयितारौ मांसपूर्णशरीरौ । अथास्माकमिन्द्र सोमानां पातः स्तुतीनां श्रुतेः समीपं चर । 'अव्ययं विभक्ति°' (पा २,१,६) इत्यादिसूत्रेण समासः । उपकुम्भवत् । यत्रस्थः अस्मत्स्तुतीः शृणोषि तत्रागच्छ वि॰ अ कु. २. उपश्रुतिम् सामीप्यं; °श्रवण° वि॰ लपं. ३. प्रदेशम् वि. ४-४. आख्यानबहुत्वे पूर्वं पूर्वं क्त्वार्थे प्रायो बहुत्र । स्तु गत्यादन । न शब्दोपतापयोः । आगत्यास्मत्स्तुतीः अभिगच्छ । एत्य अस्मान् अभिशब्दय वि॰ अ कु.

[1]अभीत्यस्य प्रतीत्येतस्य स्थाने। प्रतिगृणीहि। आ रुव च शब्दय च। किम्। सामर्थ्याच्छस्त्र चोच्चारयेत्यर्थः। हेतुकर्तृतया चोभयत्रापि इन्द्रस्य कर्तृत्वम्। प्रतिगृणन्तमध्वर्युं शंसन्तं च मां प्रयुङ्क्ष्वेत्यर्थः। एतत् कुर्वन् ब्रह्म च स्तुतिलक्षणम् नः अस्माकं स्वभूतम्। वसो। शतपथे वसिष्ठ इति वसुशब्दस्यातिशायितप्रत्ययान्तस्य 'यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठः' (माश ८,१,१,६) इति प्रशस्यतमवचनेन श्रेष्ठशब्देनार्थविवरणदर्शनाद् वसुशब्दः प्रशस्यनाम। प्रशस्य[1]। अथवा 'वसु' (निघ २,१०) इति धननाम। सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थम्। धनवन्[1] सचा सह हे इन्द्र। यज्ञम् च वर्धय समापय। स्तुतियज्ञयोर्हि समाप्तिरेव वृद्धिः[1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आगच्छ स्तोमान् अस्मदीयान्। सशब्देन मुखेन पुनः पुनः प्रोत्साहय। 'आया मोदैव' (आश्री ५, ९,४) इति अभि गृणाहि। 'प्रतिगृणन्तम् अध्वर्युं शंसन्तं मां च नियुङ्क्ष्व'। 'आ च रुव श्लोकम्'। अस्माकम् इन्द्र। स्तोत्रम् च सह यज्ञेन वासयित ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे वसो निवासकारणभूत[1] इन्द्र। एहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ। आगत्य च स्तोमान् उद्गातृप्रयुक्तानि स्तोत्राणि अभि स्वर अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु। तथा आध्वर्यवमभिलक्ष्य गृणाहि शब्दं कुरु। तथा "होतृप्रयुक्तानि शस्त्राणि" आलक्ष्य रुव शब्दं कुरु। परिशेषेण सर्वाण्यपि प्रशंसेत्यर्थः। तत ऊर्ध्वं नः अस्माकम् ब्रह्म च अन्नं च यज्ञम् च अनुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह। वर्धय साङ्गत्वसम्पादनेन यज्ञं वर्धयित्वा "तत्फलमपि च प्रभूतं कुरु" ॥ ४ ॥

उ॒क्थमिन्द्रा॑य॒ शंस्यं॒ वर्ध॑नं पुरुनि॒ष्षिधे॑। श॒क्रो यथा॑ सु॒तेषु॑ णो रा॒रण॑त् स॒ख्येषु॑ च ॥ ५ ॥

उ॒क्थम्। इन्द्रा॑य। शंस्य॑म्। वर्ध॑नम्। पु॒रु॒नि॒ऽसिधे॑। श॒क्रः। यथा॑। सु॒तेषु॑। नः॒। र॒रण॑त्। स॒ख्येषु॑। च॒ ॥५॥

स्कन्द० "उक्थम् इन्द्रस्यार्थाय शंसनीयम्। कीदृशम्। वर्धनीयम्। कस्य। सामर्थ्यादिन्द्रस्य। स्तूयमाना हि देवता वर्धते वीर्येण। कीदृशायेन्द्राय। पुरुनिष्षिधे निरिस्येप नीत्येतस्य स्थाने[1]। बहूनां शत्रूणां निषेध निवारकाय। निष्कृत्य वा साधयित्रे स्ववशीकर्त्रे। 'कथं च पुनः शंसनीयम्। शक्रः शक्त इन्द्रः। यथा सुतेषु नः अस्माकम् रारणत् रमतिर्द्युत्छान्दसं रूपम्। रणिर्वा रमेरर्थः। अत्यन्तं रमते। सख्येषु च सखित्वेषु चास्माभिः सह। अवैगुण्यमनेन प्रकारेणोच्यते। अविगुणवासिनो हि सुतेषु सख्येषु च देवता रमते' ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उक्थम् इन्द्राय शंसनीय, तस्य वर्धनम् अनेकेषां "शत्रूणां निषेद्धे" यथा शक्रः शक्तः सोऽस्माकं सुतेषु सख्येषु च अत्यन्तं रमेत ॥ ५ ॥

---

१ १ अभि मन्ती प्रतिहि कारय। अध्वर्यूणां शस्ते शब्दय। स्तुतिलक्षणं ब्रह्म च अस्माकं हे धनवन् इन्द्र सह यज्ञं समापय। स्तुतियज्ञयोर्हि समाप्तिरेव वृद्धिः। अथवा वसो वसिष्ठ प्रशस्य वि[1] अ कु २ २ नास्ति ए १ ३ नास्ति भाष्य कु, भाष्यस्तोत्रम् ए आस्तोत्रम् भाष्य वि[1] एप, भाष्यस्तोत्रं तु [illegible] वि[1], आस्तोत्रभाष्य साम्ब[1] ४ ४ त्रुटितम् मै[1] ५ ५ इन्द्रस्यार्थाय उक्थं शंसनीयम्। इन्द्रस्य वर्धनम् वि[1] अ कु ६ ६ यथा इन्द्र अस्मत्सुतेषु अत्यर्थं रमते। सखित्वेषु च अस्माभिस्सह सख्यादिभिः। सुतेषु सख्येषु च देवता रमते हि। रम छान्दसं रूपम्। अत्यन्तं रणिता वि[1] अ कु ७ ७ णां निषेद्धे ए वि[1], शत्रुनिषेद्धे वि[1] एप, "णां निषेधे साम्ब[1], "णां निषेधे साम्ब[1] अ ८ सख्येषु वि[1]

मुद्गल० इन्द्राय इन्द्रार्थम् वर्धनम् वृद्धिसाधनम् उक्थम् शास्त्रम् शस्यम् अस्माभि शसनीयम् । कीदृशायेन्द्राय । पुत्रनिमित्ये बहुना शत्रूणा निषेधकारिणे । शक इन्द्र न अस्मदीयेषु 'सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वपि' यथा येन प्रकारेण रारणत् 'अतिशयेन शब्द कुर्यात् तथा शास्यमिति पूर्वेणान्वय । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माक पुत्रान् अस्मत्सख्यानि च बहुधा प्रशसत्वित्यर्थ ॥ ५ ॥

तमित् सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये । स शक्र उत नः शकदिन्द्रो वसु दयमानः ॥६॥

तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुऽवीर्ये ।

स । शक्र । उत । न । शकत् । इन्द्र । वसु । दयमान ॥ ६ ॥

स्कन्द० [1]य उक्तगुण इन्द्र तम् इत् इति पदपूरण । सखित्वे द्वितीयार्थे सप्तमी । †सखित्वम् ईमहे याच्ञाकर्माऽयम् । याचामहे । सखा अस्माक भवेत्येतत् प्रार्थयामह इत्यर्थ । तम् एव राये इत्यत्रापि चतुर्थी द्वितीयार्थे । धनम् । सुवीर्य इत्ययमपि द्वितीयार्थे । शोभन वीर्यम् । स शक्र उत शब्दोऽप्यर्थे । स शब्दाय परो द्रष्टव्य । सोऽपि शक्र शक न अस्मभ्यम् शकत् 'शिगति तुजति' (तु निघ ३,२०) इति‡ शकिर्दानकर्मा पठित । अथ तु शुद्धोऽपि सामर्थ्याद् दानकर्मा । धनं¶ ददात्वित्यर्थ । अथवा शकि स्वार्थ एव । उतशब्दस्तु यस्मादर्थे । शकेश्च कर्मभूतेन धात्वन्तरेण नित्यसम्बन्धाद् योग्यस्य तस्याध्याहार । स शक्रो यस्मादस्मभ्य शक्नोति दातु तस्मात् याचामह, इति । यस्माद् दान समर्थ इत्यर्थ । क स० । उच्यते । इन्द्र । कदा ददातु शक्नोति वा दातुम् । उच्यते । वसु दयमान दयतिर्विभागकर्मा (तु या ४,१७) । 'लक्षणहेत्वो क्रियाया' (पा ३,२,१२६) इति§ लक्षणे शानच् । एव चाय स्तोतृभ्यो धन विभजन् । यदा स्तोतृभ्यो धनविभाग करोति । तस्मादस्मभ्यमेतद् ददातु¶ इत्यर्थ [1] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् एव सखित्वे अपेक्षिते सखा[2] भव इति याचामहे । तम् एव धनार्थम् । तम् एव शोभनबलार्थम् । स शक्त इन्द्र धन प्रयच्छन् अस्मान् शक्तान् करोतु ॥ ६ ॥

मुद्गल० [3]सखित्वे निमित्तभूते सति तम् इत् तमेवेन्द्रम् ईमहे 'प्राप्तुम याचामहे' । तथा राय धनार्थम् तम् ईमहे । तथा सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तम् तम् ईमहे । उत अपि च शक्र शक्तिमान् स इन्द्र न अस्मभ्यम् वसु धनम् दयमान प्रयच्छन् शकत् अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्ग ॥

सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यशः । गवामप व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥ ७ ॥

सुऽविवृतम् । सुनिःऽअजम् । इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ।

गवाम् । अप । व्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राध । अद्रिऽव ॥ ७ ॥

---

१ १ नास्ति मूं[4] २ 'णत् यथा येन गति' मूको ३ ३ तमित् उक्तगुणमिन्द्रम् । सखित्व याचामहे । तमेव धन शोभन वीर्यञ्च । सोऽपि शक्र अस्मभ्यमदात् ददातु । अथवा शक्र शक्त । यस्मात् न दातु शक्नोति तस्माद्याचे । इन्द्र यत यदा वसु दयमान तदा तदा अस्मभ्यमेतद्दातु । दय विभागे । 'लक्षणहेत्वो क्रियाया' (पा ३,२,१२६) इति शानच् । स्तोतृभ्यो विभजन् वि[5] म कु † नास्ति मूको ‡ इति धनम् मूको § 'नि एवं चाय लक्षणे शानच् स्तो' मूको ¶ ददाति मूको ४ सखा स वि[5] ५ सखित्वेन मूको ६ ६ नास्ति वि

स्कन्द० 'सुविवृतम् सुष्ठु लोके प्रकाशम् । सुनिरजम् निरित्येष नीत्येतस्य स्थाने । अज गतिक्षेपणयोः । सुनिक्षेपम् । यत्र यत्र विनियोक्तुमिष्यते, तत्र तत्र प्रभूतत्वात् सुविनियोज्यमित्यर्थः । हे इन्द्र' त्वादानम् त्वया दत्तम् । कस्मै । सामर्थ्यात् अस्मभ्यम् इत्, यश इच्छन्द पदपूरणः । यशः अन्नम् । इन्द्राः तु गवाम् अत्र व्रज वृधि । व्रज गोष्ठमुच्यते । गवामात्मीयं गोष्ठम् अप वृधि अपावृणु उद्घाटय । आत्मीयात् गोष्ठाद् गा आनायास्मभ्य देहीत्यर्थः । अथवा आपोऽत्र गाव उच्यन्ते । व्रजशब्दोऽपि मेघनाम (तु निघ १,१०) । वृष्टिलक्षणानामपां सम्बन्धिनं मेघमुद्घाट्य वर्षयेत्यर्थः । कृणुष्व राधः धनं च कुरु । धनं च देहीत्यर्थः । हे अद्रिवः' अद्रिरिति पर्वतनाम' । 'अथापि ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (या २,५) इत्यनेन न्यायेन पर्वतविकारो वज्रोऽप्यद्रिरित्यर्थः, आदरणाद्वा मेघानामसुराणां च । वज्रिन्' ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सुष्ठु अपावृत दिगन्तेषु महत्तया सुष्ठु च निर्गच्छत् इन्द्र' त्वया दत्तम् एव अन्नम् । स एव दानाय' गोमन्तं व्रजम् आ वृधि । कुरु धनमस्मभ्यम् । अद्रिवः ' अद्रिरादृणात्यमित्रानिति वज्रः । तद्वन्' ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र । यशः अन्न कर्मफलसूक्तम् सुविवृतम् सुष्ठु सर्वत्र प्रसृतम् सुनिरजम् सुखेन' नि शेष प्राप्तुं शक्यम् त्वादानम् इत् त्वया शोधित च' । सम्पन्नमिति शेषः । इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थम् गवाम् व्रजम् निवासस्थानम् अप वृधि उद्घाटितद्वारं कुरु । हे अद्रिवः ' पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र ' राधः धनम् कृणुष्व सम्पादय ॥ ७ ॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः । जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥८॥

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणम् । इन्वतः ।
जेषः । स्वःऽवतीः । अपः । सम् । गाः । अस्मभ्यम् । धूनुहि ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'नहि इति निपातो नेत्यनेन समानार्थः । न त्वाम् रोदसी द्यावापृथिवी उभे अपि ऋघायमाणम् 'ऋघायता अभियुजा सक्तो' (ऋ ४,२८,८) इत्यादिषु ऋघायतिर्वधकर्मेति प्रयोगदर्शनात् हन्तुमिच्छन्तमित्यर्थः । हन्तुं शत्रून् इच्छन्तं व्यतिक्रमोऽयम् । व्याप्नुतः । शत्रून् हन्तुं द्यावापृथिव्यौ सवाताश्छरीरेण वीर्येण ॥ त्वं महत्तरो भवसीत्यर्थः । किञ्च त्वं जयसि त्वम् अपः । कीदृशः । स्वर्वतीः स्वरादित्यः स्वरश्मिभिरादाय आनयनात् । स्वर्वत्यः । अथवा स्वर्शब्दः सर्वपर्यायः । सर्वं साध्यं यासामस्ति ताः स्वर्वत्यः । ताः स्वर्वतीः । आदित्यरश्म्याहृताः सर्वस्य वा साधिका इत्यर्थः ' ॥८॥

वेङ्कट० नहि त्वाम्' द्यावापृथिव्यौ उभे अपि हन्तुं मेघं महत्तया व्याप्नुतः । तथा सति स त्वं जय दिवि स्थिता अपः । जित्वा अस्मभ्यम् ता अपः सम् धूनुहि ॥ ८ ॥

---

१ १ हे इन्द्र सुष्ठुविवृतं सुनिरजं त्वया दत्तमन्नम् । इन्द्रानां गवामात्मीयं गोव्रजम् । व्रजादय । आनीयतां तस्य । अथवा आपो गावः । अत्र मेघम् उद्घाट्य वर्षय । कृणुष्व धनं हे अद्रिन् । पर्वतविकारत्वात् मेघानुपेक्षेति द्रष्टव्यम् वि' म कु । त्वादय मूको २ २ त्वनाव° साम्ब' ३ नास्ति माम्ब° ४ पु वि ५ नास्ति मूको ६-६ एतदृघायमाणं अपि त्वा इन्द्र मेघं न व्याप्नुतः । स्वर्वतीः तस्य सामर्थ्यम् । किं अभिजयन्नद्भ्यः अस्मभ्यं त्वं जयसि । स्वर्गस्था अपः अस्मभ्यं देहि वि' म कु । खाद्यमानत्वेन मूको ‡ स्वर्गस्थाः स्वगता आपो स्वर्गवत्यो वि' म ७ ताः साम्ब कु ८ नास्ति साम्ब'.

मुद्गल० हे इन्द्र ! ऋघायमाणम् शत्रुवधं कुर्वाणम् त्वा त्वाम् रोदसी उभे द्यावापृथिव्यावपि त्वदीय महिमानम् नहि इन्वतः व्याप्तुं न समर्थे इत्यर्थः । वाद्धस्त्वम् स्वर्वती स्वर्लोकयुक्ता अपः वृष्टिरूपा जेषः जय । प्रेरयेत्यर्थः । किं च वृष्टिप्रदानादन्नसम्पत्तेरूर्ध्वम् अस्मभ्यम् क्षीरादिरसप्रदा गाः सम् धूनुहि सम्यक् प्रेरय ॥ ८ ॥

आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवं नू चिद्दधिष्व मे गिरः । इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरम् ॥९॥

आश्रुत्ऽकर्ण । श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।
इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम । कृष्व । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'हे आश्रुत्कर्ण ! श्रुधि हवम् आह्वानम् । श्रुत्वा च नू चित् दधिष्व 'नु' (निघ २,१५) इति क्षिप्रनाम । चिच्छन्दः पदपूरणः । क्षिप्रं धारय मनसि स्थापय । श्रृणु इत्यर्थः । श्रवणार्थं एव वा सामर्थ्याद् दधातिः । किम् । गिरः स्तुतीः लौकिकीर्याज्यानुवाक्यालक्षणा वा । न च गिर एव केवलाः । किन्तर्हि । हे इन्द्र ! स्तोमम् इमम् मम एव स्वभूतं शस्त्रलक्षणम् । श्रुत्वा च कृष्व कुरुष्व । युजः चित् समनस † सन्निकृष्टतम । कः पुनरिन्द्रस्य सहाय ‡ । इन्द्रो वा सखित्वात् सत्पुरुष सहायताया अवश्यम्भावित्वात् । विष्णुर्वा । तस्यापि 'सखे विष्णो वितरम्' (ऋ ४,१८,११) इति इन्द्रस्य सखित्वदर्शनात् । मरुद्गणो[1] वा ॥९॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन निवेदितस्य श्रवणपरकर्ण ! शृणु ह्वानम् । क्षिप्रमेव नः हृदये धारय मदीयाः गिरः । इन्द्र ! स्तोमम् च इमम् मदीय सहायाद् अपि तव सन्निकृष्टं कुरु ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे आश्रुत्कर्ण सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृश ! इन्द्र ! हवम् अस्मदीयमाह्वानम् नु क्षिप्रम् श्रुधि शृणु । मे मम होतुः गिरः चित् स्तुतीरपि दधिष्व चित्ते धारय । किञ्च मम[2] मदीयम् इमम् स्तोमम् स्तोत्ररूपवाक्समूहम् युजः चित् स्वकीयसत्पुरुषादपि अन्तरम् कृष्व आसन्नं कुरु । यथा तस्य वचनं त्वं प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदीयस्तुतावपि[3] प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

विद्मा हि त्वा वृषन्तमं वाजेषु हवनश्रुतम् । वृषन्तमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसातमाम् ॥१०॥

विद्म । हि । त्वा । वृषन्ऽतमम् । वाजेषु । हवनऽश्रुतम् ।
वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिम् । सहस्रऽसातमाम् ॥१०॥

स्कन्द० 'हि'शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् विद्म जानीमः त्वा त्वाम् वृषन्तमम् अतिशयेन वर्षितारम् । वाजेषु सङ्ग्रामेषु हवनश्रुतम् आर्तानामाह्वानस्य श्रोतारम् । प्रार्थना लक्ष्यते । यस्माच्छब्दश्रुतेस्तस्माच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । तस्मात् वृषन्तमस्य अतिशयेन वर्षितुः तव स्वभूताम् हूमहे । [4]आह्वानस्याहूयमानप्रार्थनाविनाभावित्वा दाह्वानेनात्र प्रार्थना लक्ष्यते । प्रार्थनार्थ एव वा सामर्थ्याद् ह्वयतिः । प्रार्थयामहे । ऊतिम् पालनं सहस्रसातमाम् स्तोत्रसहस्राणामतिशयेन सम्भक्ताम् । यथा बहूनि स्तोत्रसहस्राणि परित्रातानीत्यर्थः[5] ॥१०॥

---

१ १. आभिमुख्येन श्रोतारौ कर्णौ यस्य स त्वं शृणु आह्वानम् । श्रुत्वा भिप्रं मदस्तुतीः मनसि स्थापय । याज्यापुरोनुवाक्या गिरो वा । हे इन्द्र इमं शस्त्ररूपं स्तोमं क्षिप्रं कुरुष्व । युजः सहायात् । अन्तरं सन्निकृष्टतमम् । कुत्सो वा विष्णुर्वा मरुतो इन्द्रस्य सहाय वि॰ अ कु † सखा मूको ‡ °हाय वा सखित्वात् मूको
२ नास्ति साम्य कु ३. नास्ति वि ४ स्तुतिश्चाप मे॰ ५ ५ यस्मा जानीमस्त्वामतिशयेन वर्षितारं सङ्ग्रामेषु आर्तानामाह्वानस्य श्रोतारम् । तस्मात् वृषन्तमस्यातिशयेन वर्षितुस्ते पालनं प्रार्थयामहे । स्तोत्रसहस्रैर्म्भक्ततमाम् वि॰ अ कु
¶ 'हूयमानस्य प्रार्थ॰' साम्य॰

वेङ्कट० जानीम. हि त्वाम् अतिशयेन वर्षितारं सङ्ग्रामेषु च योद्धृणामाह्वानस्य श्रोतारम्[1]। अत तत्रातिशयेन 'सहस्रस्य दातीम्[2]' ऊतिम् हवामहे अस्माकमियमस्तु इति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे इन्द्र त्वा त्वाम् विद्म जानीम । कीदृशं त्वाम्। वृषन्तमम् कामानामतिशयेन वर्षितारम्। वाजेषु सङ्ग्रामेषु हवनश्रुतम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम्। वृषन्तमस्य अतिशयेन कामानां वर्षितुस्तव ऊतिम् रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे त्वामाह्वयाम । कीदृशीमूतिम् । सहस्रसातमाम अतिशयेन धनसहस्राणां दात्रीम्। हि पूरण ॥१०॥

आ तू न॑ इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पि॑ब । नव्य॒मायुः॒ प्र सू ति॑र कृधी स॑हस्र॒सामृषि॑म् ॥११॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्दसान । सुतम् । पिब ।
नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥११॥

स्कन्द० आ[3] इत्युपसर्गः पिब इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । तु इति पदपूरणः । क्षिप्रार्थो वा। क्षिप्रम् नः अस्माकं स्वभूतम्[4]। हे इन्द्र ! कौशिक ! कुशिकस्य पुत्र ! । अत्र चेतिहासमाचक्षते—इषीरथपुत्रः कुशिको नाम राजा पुत्रमिन्द्रतुल्यं कामयमानो ब्रह्मचर्यं चचार । तस्य गाथी नामेन्द्र एव स्वयं पुत्रो जात इति । तदुक्तम्— पुत्रमिन्द्रसमं कुशिको ब्रह्मचर्यं चचार इच्छन् । तस्य तैषारथिर्गाथी पुनः इन्द्रस्य त्वेन' (बृ. दे. अनु. २,३,१) इति । अथवा कुशिभिर्वेद स्वयं द्रष्टा बोध्या वा कौशिकः । तथाहि चरकाध्वर्यव इतिहासमधीयते– '[†]चत्वारो वै पुत्रे स्तनाः आसंस्ततस्त्रिभिर्देवेभ्योऽदुहत् । कुशाभिरेकोऽस्तनः आसत् । तं वा इन्द्र एवापश्यत् । तेनेन्द्रायैवादुहत् । तद्वा अस्य कौशिकत्वम्।' (मै ४,५,७) इति । तस्य सम्बोधनम् हि कौशिक ! । मन्दसान मन्दतिः स्तुत्यर्थो वा मोदनार्थो वा । स्तूयमानो मोदमानो वा । सुतम् सोमम् आ पिब । आपीय च नव्यम् स्तुत्यम् अत्युत्कृष्टम् आयुः अन्नम् । अथवा नवं नव्यम् । स्वार्थिको यत् प्रत्ययः । आयुरपि जीवितमुच्यते । [‡]अचिरप्रवृत्तमिदमस्माकं जीवितम् । प्र सु तिर प्रसुपूर्वस्तिरतिः[¶] सर्वत्र वृद्ध्यर्थः । सुष्ठु प्रवर्धय । कृधि कुरु च । माम् सहस्रसाम् धनसहस्राणां सम्भक्तारम्[5] ऋषिम् मधुच्छन्दोनामानम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'पुत्रमिन्द्रसममिच्छन् कुशिको ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र स्वयमेव पुत्रोऽभूत् । सोऽस्य कौशिकता'।' 'स पुरुषंरवनाभ्याम् पुत्राभ्यां परिरक्षा आसीत् । साऽस्य कौशिकता' (तैना १,५,१०,२) 'इति ब्राह्मणम् वा[||]'।

---

1 श्रोतारम् वि॰ रुप. 2-2 धन दात्रीम् वि॰ रुप, धन दातिम् कु साव. 3-3 हे इन्द्र [illegible] क्षिप्रं पिब । कौशिकस्य कथा— इषीरथपुत्रो राजा कुशिकः कामयन् पुत्रम् । इन्द्रतुल्यं तदर्थत्वात् ब्रह्मचर्यं चचार च ॥ गाथीनामेन्द्र एवास्य पुत्रत्वं गतवान् किल । इति कौशिकत्वम् । अथवा कुशिभिर्वेदस्य द्रष्टा [illegible] वा कौशिक । तथाहि चरकाध्वर्यवः । [illegible] सा देवेभ्योऽदुहत् [illegible] । एकोऽस्तनः कुशिभिर्न [illegible] । अथवा नवं [illegible] सुष्ठु प्रवर्धय । प्रतिरतिर्वृद्धौ । कुरु धनसहस्राणां सम्भक्तारम् वि॰ का कु. † † चत्वारः [illegible] सं वा इन्द्र एवापश्यत् तेनेन्द्राय [illegible] वा अस्य कौशिकत्वम् साव. ‡ अचिरप्रवृत्तमिद॰ साव. ¶ [illegible] सूक्ते [illegible] मा. सं ४९, १-६ [illegible] इति वा [illegible] वि॰ रु. || नास्ति साव॰.

आभिमुख्येन क्षिप्रं पिब इन्द्र ! कौशिक ! अस्माकं प्रहृष्यन् सोमं नवतमम् आयु [redacted] सुष्ठु प्रवर्धय । कुरु च सहस्रधनस्य समकार मधुच्छन्दसमृषिम् ॥११॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! तु क्षिप्रम् न अस्मान् प्रति आ गच्छेति शेष । हे कौशिक ! कुशिकस्य पुत्रेन्द्र ! मन्दसान हृष्टो भूत्वा सुतम् अभिषुतं सोमम् पिब । यद्यपि विश्वामित्र कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात् कुशिकस्य पुत्रत्वमविरुद्धम् । अनुक्रमणिकायाम्—'कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे' (ऋ अनु ३, १) इति उक्तम् । नव्यम् सर्वदेवस्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरम् आयु जीवितम् प्र सू तिर प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय । ततो माम् सहस्रसाम् सहस्रसंख्याकलाभोपेतम् ऋषिम् अतीन्द्रियद्रष्टारम् कृधि कुरु ॥११॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥१२॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥१२॥

स्कन्द० 'परि' इत्युपसर्गो भवन्तु इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्य । हे गिर्वण ! स्तुतिभि सम्भजनीय ! स्तुतिभिर्वा सम्भक्त ! गिर इमा अस्मदीया परि भवन्तु परिपूर्वो भवति सर्वत्र परिग्रह । परिगृह्णन्तु । विश्वत सर्वत । कीदृशम् । वृद्धायुम् प्रतिर्गत्यर्थे । वृद्धान् शत्रून् वधाय प्रतिगन्तारम् । कीदृश । अनु इत्यय अनु इत्येष पदपूरण । सुखान्दस्य वार्द्धो । वृद्धा वृद्धा । याश्च तेऽनु जुष्टा प्रिया भवन्तु जुष्य प्रीणयित्र्य ॥ १२ ॥

वेङ्कट० 'सुरूपकृत्नुमूतये' (ऋ १,४,१) इत्याद्या गिर त्वा गीर्भिर्वननीय ! सर्वत परि भवन्तु परितो भवन्तु । तथा 'वर्धिताश्च त्वाम् अनु अस्माकम्' इदम भवन्तु पर्याप्ताश्च भवन्तु अस्माकं प्रिय ॥१२॥

मुद्गल० हे गिर्वण ! अस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र ! विस्तृत सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिर अस्मदीय स्तुतय त्वा त्वाम् परि भवन्तु सर्वत प्राप्नुवन्तु । कीदृश्यो गिर । वृद्धायुम अनु प्रवृद्धेनायुष्यणो पेत त्वामनुसृत्य वृद्धय वर्धमाना । किञ्च एता गिर जुष्टा त्वया सेविता सत्य जुष्टय अस्माक प्रीतिहेतव भवन्तु ॥१२॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्ग ॥

---

१ °तरम् साम्ब° २ गाथी वि° ३ नास्ति मूको ४ °देव° मूको ५-५ हे गिर्वण स्तुतिसंभक्त त्वामस्मदीया इमा गिर परिगृह्णन्तु सर्वत । वृद्धान् शत्रून् प्रतिगन्तारम् । अनु सुष्ठु । सुष्ठु वृद्धा । ता तव प्रिया भवन्तु प्रीणयित्र्य । जुष्टा प्रीणयितारो वि° अ कु † अस्याग्या° साम्ब, भव १° वि° ‡ मयायाप्रति° वि°, मयायाप्ति° साम्ब § तज्जुष्य वि, तज्जुष्टा साम्ब ६-६ वर्धिते त्वाम् साम्ब° कु, व°र्धिताश्चत्वामस्माकम् साम्ब°, वर्धिताश्च त्वाम्° साम्ब° ¶ नास्ति वि° रप ७ °कं पर्याप्ता साम्ब° ॥ ल

[११]

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥१॥

इन्द्रम्। विश्वाः। अवीवृधन्। समुद्रऽव्यचसम्। गिरः।
रथिऽतमम्। रथिनाम्। वाजानाम्। सत्ऽपतिम्। पतिम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'जेता माधुच्छन्दस ऋषिः'[1]। इन्द्रम् विश्वाः 'सर्वाः अवीवृधन् वर्धितवत्यः वर्धयन्तु वा। समुद्रव्यचसम्। व्यचो व्याप्तिरुच्यते। 'न ते विव्यक्' (ऋ ७,२१,६), 'रामा विव्याच' (ऋ ३,३१,८) इत्यादौ सर्वत्र व्याप्त्यर्थे। समुद्रस्येव व्याप्तिर्यस्य स समुद्रव्यचाः, तं समुद्रव्यचसम्। सर्वव्यापिनमित्यर्थः। गिरः स्तुतयः। कीदृशम्। रथीतमम्। रथं यो नयति, तत्रस्थो वा युध्यते, स रथी। अन्येषाम् रथानाम् सकाशादतिशयेन रथिनम्। वाजानाम् इति षष्ठी पतिम् इत्येतेन सम्बध्यते[2]। अन्नानां स्वामिनं सतां च पालयितारम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० जेता माधुच्छन्दसः[1]। इन्द्रं विश्वाः स्तोतॄणां गिरः अवर्धयन्। अन्तरिक्षस्येव यस्य व्याप्तिः। अतिशयेन रथिनम्[2] रथानाम्[3], अन्नानां सतां च पतिम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'इन्द्रं विश्वा' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तम्[1]। मधुच्छन्दसः पुत्रो जेतृनामक ऋषिः। अनुष्टुप्। इन्द्रः। विश्वाः सर्वाः गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः इन्द्रम् अवीवृधन्[2] वर्धितवत्यः। कीदृशमिन्द्रम्। समुद्रव्यचसम् समुद्रवद् व्याप्तवन्तम्। रथीनाम् रथयुक्तानां योद्धॄणां मध्ये रथीतमम् अतिशयेन रथयुक्तम्। वाजानाम् अन्नानाम् पतिम् स्वामिनम् सत्पतिम् सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकम् ॥१॥

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते। त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितम् ॥२॥

सख्ये। ते। इन्द्र। वाजिनः। मा। भेम। शवसः। पते।
त्वाम्। अभि। प्र। नोनुमः। जेतारम्। अपराऽजितम् ॥ २ ॥

स्कन्द० 'सख्ये इति सप्तमीनिर्देशाद् वर्तमाना इति वाक्यशेषः। सख्ये तव वर्तमाना वयं हे इन्द्र। वाजिनः हविर्लक्षणेनान्नेन युक्ताः। त्वां हविषा यजन्त इत्यर्थः। मा भेम त्वत्प्रसादात् कुतश्चिदपि मा भैष्म। हे शवसस्पते! बलस्य स्वामिन्! पालयितः! वा। भयं युष्मद्भ्यः प्रार्थयामहे। किं तर्हि। त्वाम् अभि प्र णोनुमः णु स्तुतौ। [illegible] प्रकर्षेण पुनः पुनरभिष्टुमः। कीदृशम्। जेतारम् शत्रूणाम् अपराजितम् च शत्रुभिः[1] ॥ २ ॥

१-१ तस्य तु जेता नामैष ऋषिर्मधुच्छन्दस उच्यते। अस्य मधुच्छन्दसो [illegible] सूक्तमिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति। [illegible] मधुच्छन्दः पुत्र[illegible] मास वि' २ २ गिर अवीवृधन्नवर्धयन् वर्धयन्तु वा। व्यच व्याप्तौ। समुद्रस्येव [illegible] [illegible]। स्तुतय। [illegible] यो वा रथः। [illegible]तिशयेन रथी। [illegible] रथिना [illegible] ३ मधु' [illegible] ४ ४ पुटितम् वि' ५ नास्ति साम [illegible] ६ नास्ति वि' [illegible] ७ ७ पुटितम् मं' ८ नास्ति वि' मं' ९ ९ हे इन्द्र तव सख्ये वर्तमाना वयं हविष्मन्तः त्वां हविषा यजाम। [illegible] मा भैष्म। [illegible] पाल वा। न [illegible] प्रार्थना। किन्तर्हि त्वां [illegible] पुनः पुनरभिष्टुम। [illegible] जेतारं वैरेरपराजितं च वि' [illegible] १ १ स्वामी पालयिता मूको

वेङ्कट॰ इन्द्र! [1]त्वया सख्ये सति बलिनो वयं न कुतश्चित्[1] अबिभिम[2]। बलस्य पते! त्वाम् च प्रकर्षेण अभिष्टुमो जेतारम् अपराजितम् ॥ २ ॥

मुद्गल॰ हे शवसस्पते! बलस्य पालक! इन्द्र! ते तव सख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयम् वाजिनः अन्नवन्तो भूत्वा मा भेम शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ताः मा भूम। अतः त्वाम् अभयहेतुम् अभि प्र णोनुमः सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः। कीदृशं त्वाम्। जेतारम् युद्धेषु जयशीलम्। अपराजितम् क्वापि पराजयरहितम् ॥ २ ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्यूतयः। यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघम् ॥३॥

पूर्वीः। इन्द्रस्य। रातयः। न। वि। दस्यन्ति। ऊतयः।
यदि। वाजस्य। गोऽमतः। स्तोतृऽभ्यः। मंहते। मघम् ॥ ३ ॥

स्कन्द॰ पूर्वीः इन्द्रस्य [3]पूर्वकाले प्रवृत्ताः[3] चिरन्तन्यः। इन्द्रस्य रातयः दानानि [4]न विदस्यन्ति क्षीयन्ते। कोपक्षयस्य स्थाने। दस्यतिः क्षयार्थः। नोपक्षीयन्ते। ऊतयः पालनानि च। यदि शुद्धोऽप्ययं यदि, अपिसहितस्यार्थे द्रष्टव्यः। यद्यपि वाजस्य गोमतः द्वितीयार्थे षष्ठी। वाजं गोमदन्नं गोभिः सहितम्। स्तोतृभ्यः मंहते दानकर्माऽयं मंहतिः। ददाति मघम् धनं च। एतदुक्तं भवति। यद्यप्यन्येभ्योऽपि स्तोतृभ्योऽन्नं गां धनं चेन्द्रो ददाति। तथापि प्रभूतधनत्वादेवास्य पूर्वदानानि पालनानि च [†]क्षीयन्ते। अत्यन्तप्रभूतधन इत्यर्थः[4] ॥ ३ ॥

वेङ्कट॰ [5]बहूनि इन्द्रस्य[5] दानानि रक्षणानि च न क्षुभ्यन्त्युपर्युपरि[6] वर्धन्ते। यदि मघम् अन्नस्य गोयुक्तस्य स्तोतृभ्यः [7]मंहनीयं सद्म[7] प्रयच्छति। तदानीं तेन दत्तानि धनानि तन्मुखानि रक्षणानि च न क्षुभ्यन्ति बहुत्वादिति ॥ ३ ॥

मुद्गल॰ इन्द्रस्य सम्बन्धिन्यः रातयः धनदानानि पूर्वीः अनादिकालसिद्धाः। अस्येन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः। एवं सति इदानीन्तनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्यः ऋत्विग्भ्यः गोमतः गोसहितस्य वाजस्य अन्नस्य पर्याप्तम् मघम् धनम् यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति तदानीम् ऊतयः बहुधनदानपूर्वकाणि इन्द्रस्य अस्मद्विषयाणि रक्षणानि न वि दस्यन्ति विशेषेण नोपक्षीयन्ते ॥ ३ ॥

पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत। इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥४॥

पुराम्। भिन्दुः। युवा। कविः। अमितऽओजाः। अजायत।
इन्द्रः। विश्वस्य। कर्मणः। धर्ता। वज्री। पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. २. बिभेम मूको; बिभिमः स्कन्दोषः. ३-३. नास्ति वि[1] ख कु; कालप्रवृ° मूको; °वृत्ताः साम्व[1]. ४-४. वि: उ॰ । नोपक्षीयन्ते । पालनानि च । यद्यपि वाजमन्नं गोभिरपहितम् । अभि दत्। स्तोतृभ्यो धनं ददाति । मघं रयिः। मही दाने । अन्नधने अन्येभ्योऽपि दत्ता नोपक्षीयन्ते अस्य प्रभूतत्वात् वि[1] ख कु. [†]°यन्ते तान्यपि तत्प्रयोगैः अत्यन्त° मूको. ५-५. त्रुटितम् वि[1] ख; °इन्द्रस्य साम्व[1]. ६. °न्त्युपरि न° साम्व[1]. ७-७. महनीयस्° ख; महनीयं स° साम्व कु.

स्कन्द० [1]पुराम् भिन्दुः असुरपुराणां भेत्ता । युवा तरुणः । कविः मेधावी । अमितौजाः अपरिमितबलः अजायत । जन्मन एव प्रभृत्येवं इत्यर्थः । कः । इन्द्रः । कीदृशः । विश्वस्य कर्मणः धर्ता सर्वस्य कर्मणो धारयिता । यावद्धि किञ्चित् कर्मास्य [साधारणं तद् वृष्ट्यायत्तम्] । वृष्टिश्चेन्द्रायत्ता । अतो वृष्टिद्वारेण सर्वस्य कर्मणो धारयितेन्द्रः । वज्री वज्रवान् । पुरुष्टुतः बहुभिः स्तुतः[1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पुराम् भेत्ता युवा क्रान्तकर्मा[1] अमितबलः आसीत् इन्द्रः विश्वस्य कर्मणः धर्ता वज्री [1]बहुभिः स्तुतः[1] ॥ ४ ॥

मुद्गल० अयम् इन्द्रः उच्यमानगुणयुक्तः[1] अजायत सम्पन्नः । कीदृग्गुणकः इति । तदुच्यते । पुराम् असुरपुराणाम्[1] भिन्दुः भेत्ता युवा नित्यतरुणः वलीपलितादिवार्धकरहितः कविः मेधावी अमितौजाः प्रभूतबलः विश्वस्य कर्मणः इष्टस्य ज्योतिष्टोमादेः धर्ता पोषकः वज्री यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः पुरुष्टुतः बहुविधैः तत्तत्कर्मभिः स्तुतः ॥ ४ ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलम् । त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥५॥

त्वम् । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । बिलम् ।
त्वाम् । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

स्कन्द० [2]वलः (निघ १,१०) इति मेघनाम । त्वम् मेघस्य गोमतः उदकवतः । अपावः अपावृतवान् अपावृणोषि वा[3] हे इन्द्र ! अद्रिवः [4]वज्रिन्[4] बिलम् उदकनिर्गमनच्छिद्रम् । किञ्च त्वा देवाः अबिभ्युषः । अत्रैतरेयिण इतिहासमाचक्षते—'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् सर्वा देवता अब्रवीदनु मोपतिष्ठध्वमुप मा ह्वयध्वमिति । तथेति । तं हनिष्यन्त आद्रवन् । सोऽवेन्मा वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हन्तेमान् भीषया इति तानभि प्राश्वसीत् । तस्य श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अद्रवन् । मरुतो हैनं नाजहुः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त' (ऐब्रा ३,२०) इति । एतदुच्यते । त्वा देवाः मरुतः । अबिभ्युषः । प्रथमार्थे द्वितीयैषा । अबिभीवांसः वृत्रश्वासादभीताः तुज्यमानासः क्षिप्रनामैतत् (तु. निघ २,१५) । त्वरमाणाः आविषुः अविशन् गत्यर्थः । शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । अनुगतवन्तः[6] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् वलासुरस्य गृहीतपशोः अपावृतवानसि वज्रिन्[1] बिलम् । 'इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत् स यं यमुत्तमं पशुमुदासृजत्' (तै ७, १, ५, १) इति ब्राह्मणम् । त्वाम् अग्रे गच्छन्तः देवाः अबिभीवांसः[1] त्वरमाणाभिधानात् प्रणिनिर्दिश्यमानाः [10]तव उपार्थम्[10] आगताः ॥ ५ ॥

१-१. असुरपुराणां भेत्ता पुरन्दर इत्युक्तं । युवा तरुणः । कविर्मेधावी । अपरिमितबलः । जन्मप्रभृति ईदृशः । इन्द्र इन्द्रियवान् । परमैश्वर्यवान् वा । सर्वस्य कर्मणो धारयिता । सर्वाणि कर्माणि वृष्ट्यधीनान्येव । सा इन्द्रायत्ता । अत एव वज्री वज्रवान् बहुभिः स्तुतः त्रि° अ° कु° †-† साधारणं वृष्ट्यायत्तम् मूको. २ क्रान्त° त्रि° ल° भ°. १-१. पुरुष्टुतः साम°. ४ °त गु° वि मं°. ५ पुराणाम् वि मं°. ६-६. त्वं हे अद्रिवः वलस्य मेघस्य गमा उदकान । उदकवतो मेघस्य बिलमुदकविनिर्गमनद्वारमपावृणो । अपि वा । त्वामिति । ऐतरेयब्राह्मणेनोक्तम्—'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् (ऐब्रा ३,२०) इति वाक्यमिति । त्वां देवा अबिभीवांसः । अपि शरा । वृत्रश्वासादभीताः त्वरमाणाः । त्वर शरणे । अन्वगच्छन् । वृत्रं निघ्नन्तं त्वां मरुत अभीताः क्षिप्रमन्वगच्छन् त्रि° अ° कु°. ७ नास्ति साम°. ८ नास्ति त्रि° कु° साम°. ९ अबिभीवास ल°. १०-१० तत्रतार्थं साम°; तान् त्रितार्थं साम°; मतार्थं त्रि° अ°.

मुद्गल०. वलनामकः कश्चिदसुरः देवसंबन्धिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद् बिले गोपितवान् । तदानीमिन्द्रस्तद्बिलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्बिलाद् गाः निस्सारयामास । हे अद्रिवः ! वज्रयुक्तेन्द्र ! त्वम् गोमतः वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य सम्बन्धि बिलम् अपावः स्वसैन्यमुखेन अपावृतवानसि । तदानीम् तुज्यमानासः वलेन हिंस्यमानाः देवाः अबिभ्युषः त्वदीयरक्षया वलादभीताः सन्तः त्वाम् आविशुः प्राप्तवन्तः ॥ ५ ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

तव । अहम् । शूर । रातिऽभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । आऽवदन् ।
उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'तव अहम् शूर ! रातिभिः हेतावियं तृतीया । स्तोतृभ्यो यानि महान्ति दानानि तैर्हेतुभूतैः । तैरुत्साहित इत्यर्थः । अथवा प्रयोजनस्यात्र हेतुत्वेन विवक्षा । तव सोमदानैर्हेतुभूतैः । तुभ्यं सोमं दातुमित्यर्थः । प्रत्यायम् प्रत्यागमम् सिन्धुम् स्यन्दू प्रस्रवणे इत्यस्यैतद्रूपम् । स्यन्दितारं सोमम्‡ । पक्षोत्तरसमाप्तौ यद् गमनं तदपेक्षोऽत्र प्रत्यागमनव्यपदेशः । धात्वर्थानुवादी वा प्रतिशब्दः आगममित्यर्थः । आवदन् आभिमुख्येन वदन् । किम् । सामर्थ्यात् स्तुतीः । न च केवलोऽहम् । किन्तर्हि । अन्येऽप्यृत्विजः ऋषयो वा । उपातिष्ठन्त उपस्थितवन्तः त्वां स्तुतिभिः । गिर्वणः ! स्तुतिभिः सम्भजनीय ! स्तुतीनां सम्भक्तः ! । किञ्च विदुष्टे तस्य कारवः ते इत्येतस्मिन्नुभयत्र द्वितीयार्थे षष्ठी । तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । य उक्तगुणः । विदुः जानन्ति त्वां तं कारवः स्तोतृनामैतद् (तु. निघ ३,१६) । अन्येऽपि स्तोतारः[1] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'तव अहम् शूर ! रातिभिः स्वत्तः अहं शूर ! धनानि गृहीत्वा प्रतिगतवानस्मि । कुतस्त्वमेतानि धनानि लब्धवानिति पृष्टः† तव धनानां स्यन्दनमाभिमुख्येन वदन् 'इन्द्रादिमानि‡ लब्धानि' इति माम् उपातिष्ठन्त अन्ये जनाः । गीर्भिर्वननीय ! तव¶ तत् कर्म प्राज्ञा जानन्ति । तेनामस्माकं धनं प्रादामीति[1] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे शूर ! इन्द्र ! तव रातिभिः त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैः अहम् होता प्रत्यायम् त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा बहुषु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन् कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । सिन्धुम् स्यन्दमानं सोमम् । आवदन् अस्मिन् सोमयागे त्वदीयो धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे गिर्वणः ! गीर्भिर्वननीयेन्द्र ! कारवः कर्तारः ऋत्विग्यजमानाः उपातिष्ठन्त पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय च तस्य तादृशस्यौदार्योपेतस्य[2] ते तव धनदानम् विदुः जानन्ति ॥ ६ ॥

१-१. हे शूर तव सोमप्रदानैः हेतुभूतैः प्रत्यागम स्यन्दितारं सोममाभिमुख्येन स्तुतीर्वदन् । स्यन्दू आस्रवणे । हे इन्द्र ! त्वं स्तोतृभ्यः प्रभूतं ददासि । तस्मादहं च सोमं स्तुतीश्चावदन् त्वा प्रत्यागच्छामि स्म । न च केवलोऽहमन्ये ऋत्विज ऋषयो वा स्तुतिभिरुपातिष्ठन्त । स्तुतिसेवक ! । किञ्च विदुः ते तस्य त्वा तम् । अपि वस् । अन्येऽपि स्तोतारः त त्वा विदुः । यस्त्वमेवमुक्तगुणः वि° अ कु. ‡ सोमय° मूको. २-२. तवेदहं शूर रातिभिः त्वत्तोऽहं शूर धनानि गृहीत्वा प्रत्यागतः स्यन्दितारं सोमं प्रति आभिमुख्येनावदन् । न केवलमहमन्येऽप्युपस्थितवन्तः ऋषयो गीर्भिर्वननीय ! य एवम्भूतः तं त्वां विदुः स्तोतारः साम्ब°. † प्रगृह्य: साम्ब वि°. ‡ °इमान्याभिमानि वि°; साम्ब[११]. ¶ ते तस्य कु; त्वा तत् साम्ब[१२]. ३. °स्यौदा° वि.

मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः। विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥७॥

मायाभिः। इन्द्र। मायिनम्। त्वम्। शुष्णम्। अव। अतिरः।
विदुः। ते। तस्य। मेधिराः। तेषाम्। श्रवांसि। उत्। तिर ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'माया' (निघ. ३,९) इति प्रज्ञानाम। प्रज्ञाभिः। हे इन्द्र! मायिनम् अतिसन्धान-प्रज्ञायुक्तम्। शुष्णम् शुष्णनामानमसुरम्। अवातिरः अवतिरतिर्वधकर्मा। हतवान्। यश्चेन्द्र असि, विदुष्टे तस्य जानन्ति त्वाम् मेधिराः यज्ञवन्तः यज्ञकारिणः। कवमे। सामर्थ्यादस्मदीया ऋत्विजः पुत्रपौत्रादिका वा। एवञ्ज्ञातया भक्तया त्वन्माहात्म्यज्ञानाभियुक्तानां तेषाम् श्रवांसि अन्नानि उत्तिर विस्तिर्णीकुर्वर्थः। ऊर्ध्वं वर्धय। उत्तरोत्तरवृद्धया वर्धयेत्यर्थः[१] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मायाभिः एव[२] इन्द्र! त्वम् मायाविनं[३] शुष्णमसुरं[४] व्यनाशयः। तव तत् कर्म प्राज्ञा जानन्ति। तेषाम् अस्माकं वर्धय अन्नानि ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् मायिनम् नानाविधकपटोपेतम् शुष्णम् भूतानां शोषणहेतुम् एतन्नामकमसुरम् मायाभिः तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः अवातिरः हिंसितवानसि। मेधिराः मेधावन्तः तस्य तादृशस्य ते तव महिमानम् विदुः जानन्ति। तेषाम् ज्ञानतामनुष्ठातॄणाम् श्रवांसि अन्नानि उत्तिर वर्धय ॥ ७ ॥

इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत। सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥८॥

इन्द्रम्। ईशानम्। ओजसा। अभि। स्तोमाः। अनूषत।
सहस्रम्। यस्य। रातयः। उत। वा। सन्ति। भूयसीः ॥ ८ ॥

स्कन्द० [५]इन्द्रम् ईशानम् सर्वस्य प्रभवन्तम्। केन हेतुना। ओजसा बलेन हेतुना। अभि स्तोमा अनूषत अस्मदीयाः स्तोमा अभिष्टुतवन्तः। यस्य इन्द्रस्य। किम्। उच्यते। सहस्रम् यस्य रातयः स्तोतृभ्यो दानानि। उत वा उतेत्यर्थे। अपि वा सन्ति भूयसीः सहस्रादपि बहुतराः। यः स्तोतृभ्योऽत्यन्तं बहूनि दानानि ददातीत्यर्थः[६] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् ईश्वरं बलेन सर्वस्य अस्मदीयाः स्तोमाः अभ्यस्तुवन्। सहस्रसंख्यायुक्तानि यस्य दानानि। अपि वा[१] विद्यन्ते भूयांसीति ॥ ८ ॥

मुद्गल० स्तोमाः स्तोतारः ऋत्विजः ओजसा बलेन ईशानम् जगतो नियामकम् इन्द्रम् अभ्यनूषत[७] सर्वत्र स्तुतवन्तः। यस्य इन्द्रस्य रातयः धनदानानि सहस्रम्[८] सहस्रसंख्योपेतानि सन्ति। उत वा अथवा भूयसीः बह्वः ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले तृतीयोऽनुवाकः ॥

१-१. हे इन्द्र त्व प्रज्ञाभि. अतिसन्धानप्रज्ञायुक्तं शुष्णनामानमसुरं हतवान्। अवतिरतिः वधे। यश्चे-न्द्रोऽसि तं त्वां यज्ञवन्तो विदुः। अस्मदीया ऋत्विजः पुत्रादयो वा। त्वन्माहात्म्यज्ञानाभियुक्तानां तेषामन्नधन-मौर्यौ ऊर्ध्वं वर्धय। उत्तरोत्तरं वर्धय वि[१] अ दु. २. एव वि[१] अ[१]; नास्ति मूको[१]. ३. नास्ति लर्प. ४. शुष्णा० मूको[१] वि[१]; शुष्णनामानमसुरम् मूको[१]. ५-५. इन्द्रं सर्वस्य प्रभवन्तं बलेन हेतुनास्मदीयाः स्तोमाः अभिष्टुतवन्तः। यस्य बहु दानानि सहस्रादपि बहुतरा वा। यः स्तोतृभ्योऽत्यन्तः वि[१] अ दु. ६. नास्ति मूको[१] दु अ[१]. ७. अनूषत वि. ८. नास्ति वि मै[१].

[१२]

अ॒ग्निं दू॒तं वृ॑णीमहे॒ होता॑रं वि॒श्ववे॑दसम् । अ॒स्य य॒ज्ञस्य॑ सु॒क्रतु॑म् ॥१॥

अ॒ग्निम् । दू॒तम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । होता॑रम् । वि॒श्वऽवे॑दसम् । अ॒स्य । य॒ज्ञस्य॑ । सु॒ऽक्रतु॑म् ॥ १ ॥

स्कन्द० ¹'अग्नि मेधातिथिः काण्वः' (तु.ऋअ १,१२)। 'अग्नि दूतम्' इत्यादि मेधातिथिर्नाम कण्वपुत्रोऽपश्यत्। 'अग्नि दूतम् इत्याग्नेयम्' (तु.ऋअ १,१२)। 'अग्नि दूतम्' इत्येतत् सूक्तमग्निदेवतम्। सन्देशेन यः प्रेष्यते स दूत उच्यते। अग्निम् दूतम् देवान् प्रति सन्देशेन गन्तारम् वृणीमहे वयमभ्यर्थयामहे। न केवलं दूतमेव। किन्तर्हि। होतारम् च येन ह्यधिष्ठितो मानुषो होता हौत्रं कर्तुं शक्नोति तमधिष्ठितः। क्रियाशब्दो वा होतृशब्दः। होतारं च देवानाम्। कीदृशम्। विश्ववेदसम् 'वेदः' (निघ २,१०) इति धननाम। सर्वधनं सर्वप्रज्ञं वा। कं होतारम्। अस्य प्रकृतस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् सुकर्माणं सुप्रज्ञं वा¹ ॥ १ ॥

वेङ्कट० मेधातिथिः काण्वः² । अग्निम् दूतम् वृणीमहे होतारम् सर्वधनिनम् अस्य यज्ञस्य सुप्रज्ञम् ॥ १ ॥

मुद्गल० चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि। तत्र 'अग्निम् दूतम्' इति द्वादशं प्रथमं सूक्तम्। कण्वपुत्रो मेधातिथिः ²ऋषिः। गायत्रम्। अग्निर्देवता³ ॥

अग्निम् कीदृशम्। दूतम् देवदूतम् कस्मिन् कर्मणि वृणीमहे संभजामः। पुनः कीदृशम्। होतारम् देवानामाह्वातारम् विश्ववेदसम् सर्वधनोपेतम् अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुम् शोभनकर्माणम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निम॑ग्निं॒ हवी॑मभिः॒ सदा॑ हवन्त वि॒श्पति॑म् । ह॒व्य॒वाहं॑ पुरुप्रि॒यम् ॥ २ ॥

अ॒ग्निम्ऽअ॑ग्निम् । हवी॑मऽभिः । सदा॑ । ह॒व॒न्त॒ । वि॒श्पति॑म् । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् ॥२॥

स्कन्द० ⁴अग्निमग्निम् यावान् कश्चिदग्निः सर्वम्। हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा सर्वदा हवन्त आह्वयन्ति यष्टारः। विश्पतिम् मनुष्याणां स्वामिनम् हव्यवाहम् हविषो वोढारम् पुरुप्रियम् बहूनामिष्टम्⁴ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्निम् एव हानैः⁵ सदा आह्वयन्ति⁶ नराः विशां पतिं हविषो वोढारं बहूनां प्रियम् ॥ २ ॥

मुद्गल० अग्निमग्निम् आहवनीयादिभेदेन वीप्सा। तम् हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा हवन्त निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति। कीदृशम्। विश्पतिम् विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकम् हव्यवाहम् यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान् प्रति वोढारम्, अत एव पुरुप्रियम् बहूनां प्रीत्यास्पदम् ॥ २ ॥

अग्ने॑ दे॒वाँ इ॒हा व॑ह जज्ञा॒नो वृ॒क्तब॑र्हिषे । असि॒ होता॑ न॒ ईड्यः॑ ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । ज॒ज्ञा॒नः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषे । असि॑ । होता॑ । नः॒ । ईड्यः॑ ॥३॥

१-१. अग्नि दूतमित्याग्नेयम्। सन्देशहारी दूतः। अग्नि देवान् प्रति सन्देशेनानुगन्तारमभ्यर्थयामहे। अग्निनाधिष्ठितो मर्त्यो होता हौत्रं कर्तुं शक्नोति। एतदर्थं च देवानाह्वातारं वा। विश्ववेदसं सर्वधनं सर्वप्रज्ञं वा। अस्य प्रकृतस्य यज्ञस्य सुकर्माणं सुप्रज्ञं वा। ग्लानयेऽहोमन्त्र इतीदं वि॰ भ कु. † नास्ति मूको. २. कण्वः वि॰ व॰. २-३. नास्ति वि॰ मै॰. ४-४. यावान् कश्चिदग्निः त सर्वमाह्वाने सर्वदा आह्वयन्ति यष्टारः नृणां स्वामिनं हविषो वोढारं बहूनामिष्टम् वि॰ भ कु. ५. ह्वानैः वि॰ अ॰. ६. सम्प्रयन्ति साम्प्र॰.

वेङ्कट० कविम् अग्निम् उप स्तुहि सत्यधर्माणम् यज्ञे[1] द्युस्थानं[2] रक्षसां घातयितारम्[3] ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे स्तोतृसङ्घ ! अध्वरे यज्ञे अग्निम् उप स्तुहि उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशम् । कविम् मेधाविनम् सत्यधर्माणम् सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतम् देवम् द्योतमानम् अमीवचातनम् अमीवानां शत्रूणां घातकम् ॥ ७ ॥

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतम् । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥८॥

स्कन्द० [4]यस्त्वाम् हे अग्ने ! हविष्पतिः हविषः स्वामी अस्मदादिर्यजमानः दूतम् हे देव ! सपर्यति परिचरति तस्य स्म प्राविता प्रकर्षेण रक्षिता भव[4] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यः त्वाम् अग्ने ! यजमानः दूतम् देव ! परिचरति, तस्य त्वं प्रकर्षेण रक्षकः भव । स्म इति पूरणम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! देव ! यः हविष्पतिः यजमानः देवदूतम् त्वाम् सपर्यति परिचरति तस्य यजमानस्य प्राविता भव स्म अवश्यं रक्षको भव ॥ ८ ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवासति । तस्मै पावक मृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवासति । तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

स्कन्द० [5]यः यजमानः अग्निम् देववीतये वीतिर्गत्यर्थः अशनार्थो वा । देवान् प्रति गमनाय देवानां वा हविर्भक्षणाय हविष्मान् हविस्संयुक्तो यजमानः आविवासति विवासः परिचर्यायाम् (तु० निघ ३,५) आभिमुख्येन परिचरति । तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थ्येषा । तं हे पावक ! शोधयितः ! मृळय †सुखय[5] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यः अग्निम् यज्ञार्थम् हविष्मान् परिचरति तस्मै पावक ! सुखमुत्पादय ॥ ९ ॥

मुद्गल० हविष्मान् हविर्युक्तः यः यजमानः देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थम् अग्निम् आविवासति आ समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति । हे पावक ! अग्ने ! तस्मै मृळय तं यजमानं सुखय ॥ ९ ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥१०॥

---

1 यज्ञेषु वि[॰] स्प. 2 नास्ति वि[॰]. 3 [॰]तारम्[॰] वि[॰] स्प. 4-4 हे अग्ने यस्त्वां हविषः स्वामी अस्मदादिर्यजमानः प्रेष्यं त्वां दौत्ये वा परिचरति तस्य प्रकर्षेण रक्षिता भव वि[॰] अ कु. 5-5 यः अग्निं अभिलक्ष्य । वीतिः भक्षणे गतौ च । देवानां हविर्भक्षणाय देवान् प्रति गमनाय वा । हविस्संयुक्तो यजमानः आभिमुख्येन परिचरति । तं हे शोधयितः सुखय । विवासः परिचर्यायाम् इत्यस्मात् धातोः सन्प्रत्ययः वि[॰] अ कु. † वो मूको. ‡ सुखय सुखय इति दे सामान्येन मूको.

स्कन्द० यं 'त्वामस्तौष्म'[1] [2]सः नः तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । अस्माकमर्थे हे पावक ! दीदिवः ! दीप्तिमन् ! अग्ने ! देवान् इह आ वह । केह[2] । उच्यते । उप यज्ञम् हविः च यज्ञस्य हविषश्च समीपे नः अस्माकं स्वभूतस्य[2] ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् पावक ! दीप्त ! अग्ने ! देवान् इह आ वह । हविः च अस्माकं श्रुतम् यज्ञम्[3] उप प्रापय ॥ १० ॥

[3]मुद्गल० हे दीदिवः ! दीप्यमान ! पावक ! शोधक ! अग्ने ! सः त्वम् नः अस्मदर्थम् इह देवयजनदेशे देवान् आ वह । ततः नः अस्मदीयम् यज्ञम् यज्ञरयम् हविश्च उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ १० ॥

स नः स्तवान आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० [4]सः नः अस्मदर्थम् स्तवानः स्तूयमानः अस्माभिः आ भर आहर आनय । केन स्तवानः गायत्रेण गायतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । स्तवेन नवीयसा नवतरेण अन्यैरकृतपूर्वेण । किमाहराणि । उच्यते । रयिम् धनम् वीरवतीम् पुत्रसंयुक्ताम् इषम् अन्नं च[4] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ॥ अस्मभ्यं स्तूयमानः गायत्रेण साम्ना नवतरेण रयिम् वीरयुक्तम् अन्नं च आहर ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! नवीयसा नवतरेण अद्य संपादितेन गायत्रेण[5] गायत्रीछन्दस्केनानेन सूक्तेन स्तवानः स्तूयमानः सः त्वम् नः अस्मदर्थम् रयिम् धनम् वीरवतीम् वीरपुत्रभृत्यपरस्पयुक्ताम् इषम् अन्नञ्च आ भर संपादय ॥ ११ ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिऽभिः । इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥

स्कन्द० [6]अग्ने ! शुक्रेण शुक्लवर्णेन शोचिषा ज्वालाकामेतत् (तु. निघ १,१६) । ज्वलता । केन । सामर्थ्याद्धात्मना । विश्वाभिः सर्वाभिश्च देवहूतिभिः देवह्वानैः इमम् स्तोमम् जुषस्व सेवस्व नः अस्माकं स्वभूतम् । स्वयं च शृणु देवांश्च सर्वान् श्रावयानाहूय इत्यर्थः[6] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! ज्वलता तेजसा सर्वैश्च देवाह्वानैः युक्तस्त्वम् इमम् स्तोमम् सेवस्व नः ॥ १२ ॥

1-1. नास्ति मूको. 2-2. स त्वमस्मदर्थं । हे शोधयितः ! दीप्तिमन्नग्ने ! । देवान्नः यज्ञहविषोः समीपे इहानय नः वि॰ भ कु. -3. नास्ति शर्प. 4-4. अस्माभिः स्तूयमानः आहर । स्तवनेन नवतरेणान्यैर-कृतपूर्वेण । धनं पुत्रवन्तमन्नञ्चानय नः वि॰ भ कु. 5. नास्ति वि. 6-6. अग्ने आत्मना शुक्लवर्णेन ज्वलतात्मना सर्वाभिर्देवाह्वानैः इमां स्तुतिं सेवस्व । अस्मत्स्वभूताम् । त्वं श्रुत्वा सर्वान् देवान् श्रावयित्वा आह्वय इत्यर्थः वि॰ भ कु.

मुद्गल० हे अग्ने ! शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिः देवहूतिभिः [1]त्वत्कृतसर्वदेवताह्वान-साधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वम् नः अस्मदीयम् इमम् स्तोमम् स्तोत्रविशेषम् जुषस्व सेवस्व ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

[१३]

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

स्कन्द० '[2]सुसमिद्ध.' द्वादशर्चमाप्रीसूक्तम् । सर्वत्र चाप्रीसूक्ते यथाक्रममेकैकस्यामृचि आसां देवतानामेकैका देवता । इध्मः, तनूनपात्, नराशंस, इळः, बर्हिः, देवीर्द्वारः, उषासा नक्ता, दैव्या होतारा, तिस्रो देवी, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतय इति । इध्यतेऽसाविति इध्मः समिन्धनसम्बन्धोऽग्निरुच्यते । सुसमिद्धः सुष्ठु दीप्तः नः अस्माकं स्वभूताय आ वह देवान् हे अग्ने ! हविष्मते यजमानाय । मा च वाशीरेव केवलम् हे होतः ! पावक ! यक्षि च यज च[3] ॥ १ ॥

वेङ्कट० आप्रीणामग्न्यादयो देवताः । समिद्धादीनां यज्ञाङ्गानामुक्तिसाधर्म्यमिति । सुसमिद्धः त्वम् अग्ने ! अस्माकम् अस्मै[4] यजमानाय देवान् आ वह । होतः ! शोधयितः ! तान् यज च ॥ १ ॥

मुद्गल० 'सुसमिद्धः' इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । काण्वो[5] मेधातिथिर् ऋषिः[4] । गायत्रम् । इध्मोऽग्निः समिद्धोऽग्निर्वा तनूनपात् नराशंस इळो बर्हिर्देवीर्द्वार उषासा नक्ता दैव्यौ[6] होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्य. सरस्वतीळाभारत्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरिति क्रमेण प्रत्यृचं देवताः । आप्रीसूक्तम् ।

हे अग्ने ! सुसमिद्धः सुष्ठु सम्यक् दीप्तस्त्वम् नः अस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थम् देवान् आ वह । हे पावक ! शोधक ! होतः ! होमनिष्पादकाग्ने ! यक्षि च यज च ॥ १ ॥

मधुमन्तं तनूनपाद् यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमन्तम् । तनूऽनपात् । यज्ञम् । देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

स्कन्द० [7]मधुमन्तम् मधुरस्वादैर्मृष्टैर्हविर्भिः तद्वन्तं हे तनूनपात् ! आपोऽत्र तन्व उच्यन्ते अन्तरिक्षे ततत्वात् । तासां नपात् पौत्रः । कोऽसौ । अग्निः । कथम् । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायत इति तस्य सम्बोधनम् हे तनूनपात् ! यज्ञम् देवेषु सामीपिक-

1. त्वीमेव मूको. 2-2. आप्रीसूक्तानि दश । तेषामाद्यमिदम् । अग्निरिव देवतात्र सर्वत्र । शुनकानामिध्मवाधवद्गानां द्वितीया नाराशंसी । मेधातिथिदीर्घतमसोस्तृतीया । सा नैवान्येषाम् । इध्यतेऽसाविति इध्मः । समिन्धनमेवतः । सुसमिद्धः सुष्ठु दीप्तोऽग्नि । हे अग्ने देवानस्मत्सम्भूताय आनय हविष्मते यजमानाय । केवलेनावाहनेनैव मालम् । हे होतः ! पावक ! यज च । होत कुर्वित्यर्थः वि[1] म कु. 3. नास्ति कु साम्व[2]. 4. कण्वो मै[2]. 5. नास्ति वि मै[2]. 6. दैव्या वि मै[2]. 7-7. हे तनूनपात् । आपस्तन्वः अन्तरिक्षे विस्तृतत्वात् । तासां पौत्र । अग्निरिति । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । तेभ्योऽग्निर्जायते । तस्मात्तनूनपादग्नि । हे तनूनपाद् नः यज्ञं वि[1] म कु.

[1]मिदमधिकरणम् । गङ्गायां गाव इति यथा । देवसमीपे अस्माकं स्वमूतम् कवे ! मेधाविन् ! अद्य कृणुहि कुरु । देवसमीपं नयेत्यर्थः । किमर्थम् । वीतये कामाय भक्षणाय वा । यज्ञं कथं देवाः कामयेरन् हवींषि वा भक्षयेयुरित्येवमर्थम्[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० आज्यवन्तम् तनूनपात् ! यज्ञम् हविः देवेषु अस्माकम् कवे ! अद्य कृणु अशनाय ॥ २ ॥

मुद्गल० हे कवे ! मेधाविन् ! अग्ने ! तनूनपात् ! एतन्नामकस्त्वम् अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मदीयम् मधुमन्तम् रसवन्तम् यज्ञम् हविः वीतये भक्षणार्थम् देवेषु कृणुहि कुरु, प्रापय इत्यर्थः ॥ २ ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन् यज्ञ उप ह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । मधुऽजिह्वम् । हविःऽकृतम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० [2]नराशंसम् शंसिः स्तुत्यर्थः । नरैः प्रशस्यत इति नराशंसोऽग्निः । तं नराशंसम् । इह मनुष्यलोके । प्रियम् इष्टम् । मनुष्याणां प्रियमित्यर्थः । अस्मिन् यज्ञे उपह्वये मधुजिह्वम् मधुस्वादेषु हविष्षु जिह्वा यस्य स मधुजिह्वः । नित्यं गृह्यतां हविषां भक्षयितेत्यर्थः । अथवा 'जिह्वा' (निघ १,११) इति वाङ्नाम । मध्वी जिह्वा यस्य स मधुजिह्वः । होतृत्वाद्यथेष्टदेवतानां स्तावकत्वादस्ति मधुवाक्त्वम् । सुभगवचनमित्यर्थः । हविष्कृतम् हविषां कर्तारम्[2] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नरैः शंसनीयमग्निम् प्रियम् इह उपह्वये । अस्मिन् यज्ञे इति विशदवचनम् । मादयितृजिह्वं[3] हविषां कर्तारम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसम् एतन्नामकमग्निम् उप ह्वये आह्वयामि । कीदृशम् । प्रियम् देवानां प्रीतिहेतुम् । मधुजिह्वम् मधुरभाषिजिह्वोपेतम् । हविष्कृतम् हविषो निष्पादकम् ॥ ३ ॥

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह । असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि । होता । मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

स्कन्द० [4]ईळेः स्तुतिकर्मण एतद् रूपम् । धात्वर्थस्तुतिसम्बन्धोऽग्निः । हे अग्ने ! सुखतमे रथे 'सुखे रथेभिर्' 'रथे' (ऋ ५,५,२) †'सुयुग्भिरश्वैः सुवृता रथेन' (ऋ ३,५८,३) इति सुप्त्यार्थेऽन्यत्र तृतीयानिदर्शनात् तृतीयार्थे सप्तम्येषा । सुखतमे रथे सुखतमेन रथेन देवान् ईळितः स्तुतः अस्माभिः आवह[4]

1-1. देवसमीपं नय । मधुमन्तं स्वादवन्तम् । देवेष्विति समीपार्थे । गङ्गायां घोष इतिवत् । मेधाविन् ! अद्य कुरु नय कामाय भक्षणाय वा । यज्ञं देवाः कथं कामयेरन् हवींषि वा भक्षयेयुरित्यर्थं उत्तमीकरणम् वि[1] अ कु. † वीतं यज्ञम् मूको. 2-2. नराशंसः नरैः शस्त इति । तं नराशंसमिह नृलोके प्रियं नृणामिष्टमस्मिन्यज्ञे उपह्वये । स्वादेषु हविष्षु जिह्वा यस्य स नित्यं गृह्णतां हविषां भक्षयितारम् । जिह्वा वाङ्नाम । मध्वी जिह्वा यस्य । होतृत्वादग्निः देवतानां स्तावकः । तस्मान्मधुवाक्त्वम् । हविषां कर्तारम् वि[1] अ कु. 3. मदयि[°] वि[1] लपं. 4-4. ईळुपात्स्तुतिर्सम्बन्धः । हे अग्ने निरतिशयसुखे । टापि डिः, सुखतमेन रथेन देवान् अस्माभिः स्तुतः आवह वि[1] अ कु. † हविर्भिरश्वैः मूको.

[1]द्धि कारणम् । असि होता मनुर्हित मनुना प्रजापतिना निहित स्थापित । मनुष्यपर्यायो [illegible] मनुशब्द । मनुष्येषु निहित । उपकारक इत्यर्थ [1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! सुखतमे रथे स्थापयित्वा देवान् स्तुतस्त्वम् आ वह । असि त्वम्[2] होता [3]मनुष्ये षुर्त्तो निहित [3] ॥ ४ ॥

मुद्गल० इळशब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीळित इति विशेषणम् । इळशब्दाभिधेय ! हे अग्ने ! ईळित अस्माभि स्तुत सन् सुखतमे अविनाशेन सुखहेतौ कस्मिश्चिद् रथे देवान् स्थापयित्वा यज्ञभूमौ आ वह मनुर्हित मनुना मन्त्रेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वम् होता देवानामाह्वाता असि ॥ ४ ॥

स्तृणीत बर्हिरानुषग् घृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतऽपृष्ठम् । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० [4]स्तृणात इति मूले काले व्यत्ययेनाय लोट् । स्तृणन्त. [illegible] बर्हि दर्भान् । आनुषक् आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्य । आनुपूर्व्येण घृतपृष्ठम् घृत पृष्ठे यस्य स घृतपृष्ठ । बर्हिषो ह्युपरि हविर्ग्रहण घृत साद्यते । अथवा 'घृतम्' (निघ १,१२) इत्युदकनाम । तेन स्पृष्टं घृतपृष्ठ प्रोक्षणीभि प्रोक्षितमित्यर्थ । हे मनीषिण ! मेधाविनोऽध्वर्यव ! यत्र बर्हिषि अमृतस्य अमृतसदृशत्वादत्यन्तस्पृहस्य हविष चक्षणम् दर्शनं सान्निध्य सत. । यत्र सादित हविर्दृश्यत इत्यर्थ । अग्निर्वा अमरणधर्मत्वादमृत । तस्य यत्र दर्शनम् । सामीपिक त्विदमधिकरणम् । समीपेऽग्निर्दृश्यत इत्यर्थ [4] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तृणीत बर्हि अनुषक्तम्[5] उपरिस्थितघृत[6] प्राज्ञा ! यत्र अमृत हवि [7] दृश्यते बर्हिषि ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मनीषिण ! बुद्धिमन्त ऋत्विज ! बर्हि दर्भम् स्तृणीत वेदेरुपरि आच्छादयत । अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्नि स्तूयते । कीदृश बर्हिरास्तरणीयम् आनुषक् अनुक्रमेण सबद्ध परस्पर सबद्धम् घृतपृष्ठम् [6]घृतपूर्णाना स्रुचा बर्हिष्यासादितत्वात् घृत पृष्ठे उपरिभागे यस्य बर्हिषस्तद् घृतपृष्ठम्[6] । यत्र यस्मिन् बर्हिषि अमृतस्य अमृतसमानस्य घृतस्य चक्षणम् दर्शन भवति ॥ ५ ॥

वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

1-1 यस्मात् होतासि । मनुना प्रजापतिना निहित स्थापित । मनुष्येषु निहितो [illegible] । [illegible] मनुष इति मनु वि॰ अ कु . २ नास्ति माको॰ ३ ३ मनुष्येषूत्तिहित माको॰ ४ ४ स्तृणान् दर्भान् । आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्य । आनुपूर्व्येण । घृतपृष्ठम् । [illegible] उपरि हविर्ग्रहण घृत साद्यते । तेन [illegible] । [illegible] वा । प्रोक्ष[illegible] । [illegible] घृतपृष्ठम् । हे मेधाविनोऽध्वर्यव । यत्र बर्हिषि [illegible] अमृतसदृशस्य हविषो [illegible]नम् । यत्र सादित हवि दृश्यते । अग्निर्वा अमरणधर्मा [illegible] । [illegible] । [illegible] वि॰ अ कु ५ आनुष॰ वि॰ अर्प ६ घृतम् वि॰ अर्प ७ नास्ति माको॰. ८-८ नास्ति वि मै॰.

स्कन्द० विश्रयन्ताम् वितृता भवन्तु ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयित्र्यः द्वारः[1] यज्ञगृहद्वारो वा ज्वाला वा अग्नेः। ता हि[1] तस्य द्वारभूताः, देवीः दात्र्यः दीप्ता वा। असश्चतः सक्तिः सङ्गार्थः। असज्यमानाः। अद्य नूनम् च नूनं शब्दोऽत्र समुच्चयार्थचशब्दश्रुतेः अद्य इत्येतेन च सहचरार्थस्य समुच्चयार्थस्य योग्यत्वात् पुराशब्दार्थे। अद्य च पुरा च। इदानीं पूर्वस्मिंश्च काल इत्यर्थः। यष्टवे यष्टुं यागार्थमित्यर्थः[3] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यज्ञगृहद्वारः वितृता भवन्तु यज्ञस्य [4]वर्धयित्र्यः असक्ताः[4] अद्य च श्वश्च [5]यागाय[5]। नूनम् इति अनेकार्थम्[6] ॥ ६ ॥

मुद्गल० द्वारः यज्ञशालाद्वाराणि द्वाराभिमानिन्योऽग्निविशेषमूर्तयः वि श्रयन्ताम् कवाटोद्घाटनेन विश्रियन्ताम्। कीदृश्यः। ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयित्र्यः देवीः द्योतमानाः असश्चतः असश्चन्त्यः, उद्घाटनेन हेतुना प्रवेष्टृपुरुषसङ्गरहिताः। किं प्रयोजनमिति। तदुच्यते[7]। अद्य अस्मिन् दिने नूनम् अवश्यम् यष्टवे यष्टुम्। चकारात् दिनान्तरेष्वपीति ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

नक्तोषासा सुपेशसास्मिन् यज्ञ उप ह्वये। इदं नो बर्हिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा। सुऽपेशसा। अस्मिन्। यज्ञे। उप। ह्वये। इदम्। नः। बर्हिः। आऽसदे ॥७॥

स्कन्द० "नक्ता" (निघ १,७) इति रात्रिनाम। उषा आपररात्रिकं ज्योतिः। नक्ता चोषाश्च नक्तोषसा सुपेशसा 'पेशः' (निघ ३,७) इति रूपनाम। सुरूपे अस्मिन् यज्ञे उपह्वये। किमर्थम्। इदम् नः बर्हिः इदं बर्हिः इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया। अस्य अस्माकं स्वभूतस्य च बर्हिषः आसदे आसदनाय। अत्र बर्हिष्युपवेष्टुमित्यर्थः[8] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अहोरात्रे सुरूपे[9] अस्मिन् यज्ञे उपह्वये। तयोरासदनाय इदम् अस्माकम्[10] बर्हिः स्तीर्णम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० नक्तशब्दः उषःशब्दश्च लौकिककालविशेषवाचिनौ[11]। इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वये प्रयुज्येते। नक्तोषासा नक्तोषोनामिके वह्निमूर्ती अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञे यज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वयामि। किमर्थम्। नः अस्मदीयम् इदम् वेद्यामास्तीर्णम् बर्हिः दर्भम् आसदे आसत्तुं प्राप्तुम्। कीदृश्यौ। सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते ॥ ७ ॥

ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी। यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता। सुऽजिह्वौ। उप। ह्वये। होतारा। दैव्या। कवी इति। यज्ञम्। नः। यक्षताम्। इमम् ॥८॥

---

१. ऋतं मध्ये देवतानि: वि[1] अ कु. २. नास्ति वि[1] अ कु. ३-३. दात्र्यः दीप्ता वा। असज्यमानाः। शश्च सदे। नूनं चार्थे। समुच्चयद्योतात् अद्य इत्यस्य सहचरितत्वाच्च पुराशब्दः अध्याहार्यः। इदानीं च पूर्वस्मिंश्च काले यष्टुम् वि[1] अ कु. ४-४. °यित्र्यः अन्याभक्ताः वि[1] साम्ब[2-3]. ५. योगाय वि[1]. ६. °र्थम् देवाः वि[1-2] लप अ'. ७. वेङ्कु° नि. ८-८. नक्ता रात्रिः। उषा आपररात्रिकं ज्योतिः। ते नक्तोषसा। सुरूपे। 'रूपं वर्णो मतिः पेशः' इति अस्मिन् यज्ञे उपह्वये। अयम् इति। न अस्य बर्हिषः आसदनाय। अत्र बर्हिषि उपवेष्टुम् वि[1] अ कु. ९. सरूपे साम्ब[1]. १०. अस्मदीयं वि[1] लप. ११. लौकिकविशे° वि.

स्कन्द० [1]तच्छन्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छन्दोऽध्याहर्तव्यः । यौ सर्वमनुष्यैर्नित्यमाहूयेते तौ सुजिह्वौ 'जिह्वा' (निघ १,११) इति वाङ्नाम । सुवाचौ शोभनजिह्वाख्यावयवौ वा उपह्वये होतारा दैव्या देवानां स्वभूतौ । कतमौ । इमं चाग्निमसुं च मध्यमम् । कीदृशौ । कवी मेधाविनौ । तौ चाहूतौ सन्तावागत्य यज्ञम् नः यक्षताम्[1] । होतृत्वेनावस्थाय यजतामिमम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमः तौ शोभनवाचौ उपह्वये । दैव्यौ होतारौ कवी यज्ञम् नः यजताम् इमम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी उप ह्वये आह्वयामि । नः अस्मदीयम् इमम् यज्ञम् यक्षताम्, तावुभौ यजतामनुतिष्ठताम् । कीदृशौ । सुजिह्वा शोभनजिह्वोपेतौ प्रियवचनौ[2] होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या देवसंबन्धिनौ । अत एवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ कवी मेधाविनौ ॥ ८ ॥

इळा सर॑स्वती म॒ही ति॒स्रो दे॒वीर्म॑यो॒भुव॑: । ब॒र्हिः सी॑दन्त्व॒स्रिध॑: ॥ ९ ॥

इळा॑ । सर॑स्वती । म॒ही । ति॒स्रः । दे॒वीः । म॒यः॒ऽभुव॑: । ब॒र्हिः । सी॒द॒न्तु॒ । अ॒स्रिध॑: ॥ ९ ॥

स्कन्द० [3]महीशब्दोऽत्र महत्त्वगुणयोगाद् भारत्यां वर्तते । इळा सरस्वती मही च भारती एताः तिस्रः देवीः मयोभुवः 'मयः' (निघ ३,६) इति सुखनाम । सुखस्य भावयित्र्यः[3] । बर्हिः अस्मदीयं सीदन्तु अस्रिधः सेधतिः क्षयार्थः । अक्षयितारः[4] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इळा सरस्वती महती च भारती इति[5] तिस्रः देव्यः सुखस्य भावयित्र्यः बर्हिः सीदन्तु अक्षयाः ॥ ९ ॥

मुद्गल० इळा सरस्वती मही महत्त्वगुणयुक्ता भारती । अन्येषु आप्रीसूक्तेषु सर्वत्रेळा सरस्वती भारतीत्यांम्नातत्वात् । इळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्तयः तिस्रः देवीः दीप्यमानाः बर्हिः वेद्यामास्तीर्णम् सीदन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृश्यः । मयोभुवः सुखोत्पादिकाः अस्रिधः शोषणरहिताः ॥ ९ ॥

इ॒ह त्वष्टा॑रमग्रि॒यं वि॒श्वरू॑प॒मुप॑ ह्वये । अ॒स्माक॑मस्तु॒ केव॑लः ॥ १० ॥

इ॒ह । त्वष्टा॑रम् । अ॒ग्रि॒यम् । वि॒श्वऽरू॑पम् । उप॑ । ह्व॒ये॒ । अ॒स्माक॑म् । अ॒स्तु॒ । केव॑लः ॥ १० ॥

स्कन्द० [6]त्वष्टा नाम देवानां तक्षा अभिप्रेतः । 'घियेर्देवनाम्नामकारस्थो ऽभावो अनित्यश्च' (पावा ३,३,११५) इति । इह यज्ञे त्वष्टारम् अग्रियम् अग्रशब्दः प्राधान्यवचनः । अस्मिन् भवमग्रियं प्रधानभूतमित्यर्थः । विश्वरूपम् 'विश्वम्' (निघ ३,१) इति बहुनाम । बहुरूपम् । अतिशयवन्महाभाग्ययोगादस्ति देवतानां बहुरूपत्वम् । उपह्वये उपहूतश्च सन् अस्माकम् एव केवलम् अस्तु । कः । सामर्थ्याद् त्वष्टा यष्टव्यश्च[6] ॥ १० ॥

1-1. यौ सर्वैर्नित्यमाहूयेते सुवाचौ शोभनजिह्वावयवौ वा । देवाना होतारौ पार्थिवमध्यमौ अग्नी मेधाविनौ आहूतौ तौ आगत्यास्माकं यज्ञम् वि[ ] अ कु. 2. वचनौ वि. 3-3. इळा सर स्वी मही भारती अन्या महत्त्वात् । तिस्रः देवीः सुखस्य भावयित्र्यः बर्हिषि सीदन्तु अक्षयितारः वि[ ] अ कु. 4. नास्ति साम्ब कु वि[ ]. 5-5. त्वष्टा देवानां तक्षा अभिप्रेतः । 'निमित्तभावा अकारो देवनामनित्यश्च' । इह यज्ञे त्वष्टारं मुख्यं बहुरूपम् । अतिशयवन्महाभाग्ययोगादस्ति देवानां बहुरूपत्वम् । उपह्वये । उपहूतश्च सन् अस्माकमेव केवलमस्तु । त्वष्टा यष्टव्यः वि[ ] अ कु.

वेङ्कट० इह त्वष्टारम् मुख्यं येन 'विश्वानि रूपाणि विक्रियन्ते' तम् उपह्वये सः अस्माकम् अस्तु केवलः 'यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते' (तै १,५,९,१-२) इति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

मुद्गल० त्वष्टारम् त्वष्टृनामकमस्मिन् कर्मणि उपह्वये। कीदृशम्। अग्रियम् श्रेष्ठम् विश्वरूपम् बहुविधरूपोपेतम्। सः अस्माकम् केवलः असाधारणः अस्तु ॥ १० ॥

अवं सृजा वनस्पते देवं देवेभ्यो हविः । प्र दातुरस्तु चेतनम् ॥ ११ ॥

अवं । सृज । वनस्पते । देवं । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'वनान्युदकानि वृक्षा वा तेषां पाता वनस्पतिः असि । कथमुदकानां वृक्षाणां वा पाताऽसि । सति सामर्थ्ये तेषामदाहकत्वात् हविर्निर्वपणजन्यवृष्टिद्वारेण वा । यूपो वा वनस्पतिविकारत्वात् (द्र. या ८,१७) । अवसृज अवपूर्वः सृजतिर्दाने । हे वनस्पते ! देव ! देवेभ्यः हविः इदमस्मदीयम् । प्र दातुः अस्तु प्रकर्षेणास्तु दातुर्यजमानस्य चेतनम् ज्ञानम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अवसृज वनस्पते ! प्रयच्छ देव ! देवेभ्यः हविः प्रकर्षेण अस्तु दातुः यजमानस्य प्रज्ञापनं देवेषु त्वया निवेदितस्य ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे वनस्पते ! यूपनामककाष्ठे ! देव ! हविर्भुग्भ्यः देवेभ्यः अस्मदीयम् हविः अवसृज समर्पय इत्यर्थः । प्र दातुः यजमानस्य चेतनम् परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादात् अस्तु ॥ ११ ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवाँ उप ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥

स्कन्द० स्वाहाकारसम्बन्धादुत्तमप्रयाजदेवताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते । याश्च यत्र यक्ष्यन्ते तासामोत्तमप्रयाजस्य देवता । स्वाहाशब्दो होमप्रदाने वर्तते । सुहुतशब्दपर्यायो वा । यज्ञम् इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । यक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्यो हविःप्रदानं सुहुतं वा हविः उत्तमप्रयाजाख्ये यज्ञे कृणोतन कुरुताध्वर्यवः ! । कः । इन्द्राय यज्वनः गृहे । यक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारार्थत्वादुत्तमस्य प्रयाजस्य, अनेन्द्रे च यज्ञादिन्द्रस्यायक्ष्यमाणत्वात् इन्द्रायेत्येष तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तापरः। यज्वनो गृहे इत्येतेन सम्बध्यते । न पूर्वेण । इन्द्रार्थे यज्ञः सम्भूते यज्ञगृहे । तत्र अहमपि यक्ष्यमाणान् देवान् उपह्वये ॥ १२ ॥

१-१. विश्वरू° सास्क². २. त्रिल° वि^{१२} क ३-३. हे वनस्पते देव देवेभ्यो हविर्देहि । दातुर्मस्य यजमानस्य प्रकर्षेणास्तु ज्ञानम् वि¹ क कु † हविर्नयति नयनम्° मूको ४. यच्छ सास्क कु. ५. नास्ति सास्क². ६ अनवने सास्क² अ ७. °तिपप° , ८-८. 'आग्नेयं पञ्चमे स्वाहामु स्वाहामुम्' (आश्रौ १,५,२४) इत्याश्वलायन । यादृश यत्र यक्ष्यन्ते वा स्वाहाकृतय । स्वाहाशब्द होमप्रदाने वा सुहुतशब्द पर्यायो वा । यज्ञे अम् भौ । यक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्य होमप्रदान सुहुत वा हवि उत्तमप्रयाजाख्ये यज्ञे कुरुत अध्वर्यव । क कुर्म । इन्द्रार्थं यद्यज्ञ° वि¹ कु †-† °नाना संस्कारार्थं तदुत्तमस्य प्रधानस्यानैन्द्रे च यज्ञादिन्द्रस्य यक्ष्यमाणत्वात् मूको.

वेङ्कट० स्वाहा कृणुत हविः । इन्द्राय यजमानस्य गृहे तत्र अहम् देवान् उपह्वये इन्द्रपुरोगमानिति ॥ १२ ॥

मुद्गल० स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् घृतप्रमाकर्मविशेषं लक्षयति । तत्सम्पादितम् यज्ञम् इन्द्राय इन्द्रतुष्ट्यर्थम् यज्वनः यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत । तत्र यज्ञे देवान् उपह्वये ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[१४]

ऐभि॑रग्ने॒ दुवो॒ गिरो॒ विश्वे॑भि॒ः सोम॑पीतये । दे॒वेभि॑र्याहि॒ यक्षि॑ च ॥ १ ॥

आ । ए॒भिः॒ । अ॒ग्ने॒ । दुवः॑ । गिरः॑ । विश्वे॑भिः । सोम॑ऽपीतये । दे॒वेभिः॑ । या॒हि॒ । यक्षि॑ । च॒ ॥ १ ॥

स्कन्द० "ऐभिरग्ने बहुदैवतम्" । ऐभिरित्येतद् बहुदैवतं सूक्तम् । आ इत्युपसर्गो याहि इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । एभिः विश्वेभिः देवेभिः इति सहयोगलक्षणा तृतीया तानि समानाधिकरणानि । एतैः सर्वैर्देवैः सह अग्ने ! दुवः गिरः परिचर्याः स्तुतीश्च प्रति सोमपीतये सोमपानार्थम् आ याहि । यक्षि च यज चागतान् देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आ याहि एभिः सर्वैः[२] देवैः अस्माकं परिचर्यां स्तुतीश्च सोमपानाय । यज[३] च तान् देवान् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'ऐभिरग्ने' इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । काण्वो[४] मेधातिथिः ऋषिः[५] । गायत्रं छन्दः[५] । वैश्वदेवम् ॥

हे अग्ने ! एभिः अस्मिन् यज्ञे सम्भावितैः विश्वेभिः देवेभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थम् [illegible] अस्मदीयां परिचर्याम् गिरः अस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रति आ याहि आगच्छ । यक्षि आगत्य यज च ॥ १ ॥

आ त्वा॒ कण्वा॑ अहूषत गृ॒णन्ति॑ विप्र ते॒ धियः॑ । दे॒वेभि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥ २ ॥

आ । त्वा॒ । कण्वाः॑ । अ॒हू॒ष॒त॒ । गृ॒णन्ति॑ । वि॒प्र॒ । ते॒ । धियः॑ । दे॒वेभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ २ ॥

स्कन्द० [१]आ त्वा कण्वाः अहूषत आह्वयन्ति त्वां कण्वाः । 'कण्वः' (निघ ३ १५) इति मेधाविनाम । मेधाविनः ऋत्विजः । अथवा कण्वा इति मेधातिथिरात्मानं प्रति सम्बन्धेनाह । एकस्मिन्नेव चात्मनीदं बहुवचनं पुत्रपौत्रापेक्षया वा । मत्सम्भूतयः कण्वपुत्रा इत्यर्थः । गृणन्ति च हे विप्र ! मेधाविन् ! ते तव धियः कर्माणि प्रज्ञां वा । एवञ्ज्ञात्वा देवेभिः देवैः सह अग्ने ! आ गहि आगच्छ[१] ॥ २ ॥

वेङ्कट० आहूतवन्तः त्वाम् कण्वाः उच्चारयन्ति च[७] मेधाविन् ! तव कर्माणि । देवैः अग्ने[८] ! आगच्छ ॥ २ ॥

१-१. इदं सूक्तं बहुदेवतम् हे अग्ने एभिः सर्वदेवैः परिचर्यां स्तुतिश्च प्रति सोमपानार्थमायाहि वि[१] अ कु. २. सर्वैः साम्ब[१]. ३. नास्ति साम्ब[१]. ४. कण्वो° वि. ५-५. नास्ति वि मै[२]. ६-६. आह्वयन्ति त्वां कण्वपुत्रा मेधाविनः ऋत्विजो वा । आत्मनि कण्वेषु च जस् पुत्रपौत्राद्येव । हे मेधाविन्नग्ने तव कर्माणि प्रज्ञा वा गृणन्ति । स त्वं देवैरागच्छ वि[१] अ कु. † मनिज्ञा मूको. ७. नास्ति वि[१] साम्ब[१], ८. नास्ति साम्ब[१];

मुद्गल० हे विप्र ! मेधाविन् ! अग्ने ! कण्वाः मेधाविनः ऋत्विजः त्वा त्वां यज्ञनिष्पादकम् आ अहूषत आह्वयन्ति । तथा ते धियः त्वदीयानि कर्माणि गृणन्ति कथयन्ति । ततो हे अग्ने ! देवेभिः देवैस्सह आ गहि आगच्छ ॥ २ ॥

इन्द्र॒वा॒यू बृह॒स्पतिं॑ मि॒त्राग्निं पू॒षणं॒ भग॑म् । आ॒दि॒त्यान् मारु॑तं ग॒णम् ॥ ३ ॥

इ॒न्द्र॒वा॒यू इति॑ । बृह॒स्पति॑म् । मि॒त्रा । अ॒ग्निम् । पू॒षण॑म् । भग॑म् । आ॒दि॒त्यान् । मारु॑तम् । ग॒णम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० [1]द्वितीयानिर्देशादत्र सोमपानार्थमाह्वयामि स्तौमि चेति वाक्यशेषः । इन्द्रवायू सोमपानार्थमाह्वयामि स्तौमि वा । बृहस्पतिम् मित्रा एकवचनस्यायमाकारः । द्विवचननिर्देशाद्वा मन्त्रान्तरवचनेनापि मित्रशब्देन साहचर्यादिदं मित्रावरुणयोर्द्वयोरप्यभिधानं मित्रावरुणौ । अग्निम् पूषणम् भगम् आदित्यान् मारुतम् च गणम् अथवा तृतीयार्थेऽत्र द्वितीया । पूर्वयचैकवाक्यता । देवेभिरग्ने ! आगहि इन्द्रवाय्वादिभिरिति[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एतान् देवान् अग्ने ! आवह । अपि वा कण्वा एतानप्याह्वयन्तेति[2] । मित्रा इति मित्रावरुणयोर्ग्रहणम् । अपि वा मित्रस्यैवेति ॥ ३ ॥

मुद्गल० इन्द्रादिदेवान् मारुतम् मरुतां देवानां[3] सम्बन्धिनम् गणम् च हे अग्ने यक्षीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ ३ ॥

प्र वो॑ भ्रियन्त॒ इन्द॑वो मत्स॒रा मा॑दयि॒ष्णवः॑ । द्र॒प्सा मध्व॑श्चमू॒षदः॑ ॥ ४ ॥

प्र । वः॒ । भ्रि॒य॒न्ते॒ । इन्द॑वः । म॒त्स॒राः । मा॒द॒यि॒ष्णवः॑ । द्र॒प्साः । मध्वः॑ । च॒मू॒ऽसदः॑ ॥ ४ ॥

स्कन्द० वः इति तादर्थ्ये चतुर्थी । [4]प्रकृतानां चेन्द्रवाय्वादीनां प्रतिनिर्देशः । युष्मत्कर्मार्थं प्र भ्रियन्ते प्रेत्येष समित्येतस्य स्थाने । संभ्रियन्ते । उपकल्प्यन्त इत्यर्थः । अथवा प्रशब्दः स्वार्थ एव । भ्रियन्त इति हरतेर्भस्य 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य' (पावा ८,२,३२) इति । प्रभ्रियन्ते आहवनीयं प्रति प्राप्यन्त इत्यर्थः । के । इन्दवः । कीदृशाः । मत्सराः मन्दतेस्तृप्तिकर्मण एतद्रूपम् । तृप्तिकराः । मादयिष्णवः मदी हर्षग्लेपनयोः हर्षयितारः । द्रप्साः रसोऽत्र द्रप्स उच्यते । रसरूपाः । [4]अन्तर्णीतमत्वर्थो वा सामर्थ्याद् द्रप्सशब्दः । रसवन्त इत्यर्थः । अथवा यद् द्रवं नातिकठिनं तद् द्रप्स उच्यते । नात्यल्पाः बहला इत्यर्थः । मध्वः मधुस्वादाः मृष्टाः । चमूषदः चर्म चमूरुच्यते तत्सादिनः[5] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हविर्धानाद्[6] युष्मभ्यम् प्र भ्रियन्ते इन्द्रादिभ्यः इन्दवः इन्दुरित्येतदीप्तिकर्मण (इ० या १०,४१) इत्युक्तम् । मत्सराः सोमा भवन्ति 'मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः' (या २,५) । तेषां विशेषणं मादयिष्णव इति । द्रप्साः मधुनः चमसस्सादिन इत्यौपयिकमिति[6] ॥ ४ ॥

1-1. इन्द्रवायू । अग्नि स्वम् मित्रा वरी । बाध्यताम् नरान्दव गृहाणे । मित्रस्यैवेति । अन्या स्थौकनान्देवान् सोमपानार्थमाह्वयामि स्तौमि वा वि॰ अ॰ मु॰. 2. ॰प्याहु॰ वि॰ अ॰, नास्ति वि॰. 3. वायूनाम् मै॰. 4-4. इन्द्रवाय्वादय. पूर्वस्या ऋचा उक्ता । युष्मदर्थं संभ्रियन्ते [illegible] । प्र [illegible] । [illegible] प्रहियन्ते आहवनीयं प्रति प्राप्यन्ते । 'हृग्रहोर्भ' इति भत्वम् । मदी धातो हर्षग्लेपनयोः । [illegible] द्रप्सा. रसरूपा रसवन्तो वा । यद् द्रवं नातिकठिनं तादृशा वा । मध्व मधु. [illegible] वि॰ अ॰ मु॰. 5. 'सांना साम्य' कु॰, 'सीन वि॰. 6. 'धमित' साम

मुद्गल० हे इन्द्रादिदेवाः ! वः युष्मदर्थम् इन्दवः सोमाः प्र भ्रियन्ते प्रकर्षेण सम्पाद्यन्ते । कीदृशाः ? मत्सराः तृप्तिकराः । मादयिष्णव हर्षहेतव । द्रप्साः बिन्दुरूपाः । मध्वः मधुराः । चमूषद् चमूषु चमसादिपात्रेषु अवस्थिताः ॥ ४ ॥

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तबर्हिषः । हविष्मन्तो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तऽबर्हिषः । हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः ॥ ५ ॥

स्कन्द० ईळते स्तुवन्ति त्वाम् अग्निम् । अवस्यव अवनमात्मन तर्पणं वा सोमेन आत्मनस्त्वामा । कण्वास मेधाविन ऋत्विज कण्वपुत्रा वा महत्समूहस्य वृक्तबर्हिष स्तीर्णबर्हिषः हविष्मन्त उपकल्पितहविष्का अरङ्कृत पर्याप्तकारिण[१] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तुवन्ति त्वाम् अग्ने ! पालनमिच्छन्त कण्वा स्तीर्णबर्हिष हविष्मन्त पर्याप्तकारिण ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वाम् ईळते ऋत्विज स्तुवन्ति । कीदृशा ? अवस्यव अवन रक्षण तदस्य देवातिच्छन्त । कण्वास मेधाविन वृक्तबर्हिष आस्तरणार्थं छिन्नदर्भा हविष्मन्त हविर्युक्ता अरङ्कृत अलङ्कर्तार ॥ ५ ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान्त्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृष्ठाः । मनःऽयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

स्कन्द० घृतपृष्ठा घृ क्षरणदीप्त्यो घृत दीप्त पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठा । बलवतो ह्यश्वस्य दीप्तिमत् पृष्ठं भवति । मनोयुज मनसा ध्यातमात्रा ये स्वयमेव युज्यन्ते ते मनोयुज । ये त्वा वहन्ति वह्नय अश्वा । वह्नि[१] (निघ १ १४) इत्यश्वनाम । आ देवान् यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्य । आ देवानिति चोपसर्गात् कर्मश्रुतेश्च योग्य क्रियापदमध्याहर्तव्यम् । तैरावह देवान् सोमपीतये[२] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अग्ने[१] पानाय घृतपृष्ठे घृतमाले । मनसा युज्यमाना ये त्वाम् वहन्ति अश्वास्तै आवह देवान् सोमपानाय ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वा त्वाम् ये अश्वा रथेन वहन्ति । कीदृशा ? घृतपृष्ठा पुष्टाङ्गत्वेन दीप्तपृष्ठा मनोयुज मन सङ्कल्पमात्रेण रथे[४] युज्यमाना वह्नय वोढार तैरश्वै सोमपीतये सोमपानहेतुयागार्थम् देवान् आ वहेति शेष ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षड्विंशो वर्ग ॥

तान् यजत्रॉं ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

---

१ १ इळते स्तुवते सोमेन आत्मपानकाङ्क्षिणः । मेधावा । कण्वा व्याख्याता । स्तीर्णबर्हिष उपकल्पित हविष्का पर्याप्तकारिण वि[१] मु कु । १ अग्ने स्तोत्रमा वि[२] २ २ दीप्तपृष्ठा । बलवतामश्वाना दीप्तिमत् पृष्ठं भवति हि । मनसा ध्यातमात्रा ये स्वयं युज्यन्ते ते त्वां वहन्ति अश्वा । दधिक्रा वह्निराप्तौ इति अश्वनाम । तैरावह देवान् सोमपानाय वि[१] मु कु २ नास्ति सा[१] ? ४ श्वेन वि[२]

स्कन्द० [1]तच्छब्दश्रुतेर्योऽस्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । [ये देवा आवाहिता] अस्माभिः तान् यजत्रान् यष्टव्यान् ऋतावृधः यज्ञस्योदकस्य सत्यस्य वा वर्धयितॄन् । हविषा हि स्तुत्या च देवता वर्धन्ते । हे अग्ने ! पत्नीवतः कृधि पत्नीसंयुक्तान् कुरु । पत्नीरप्येषामावहेरयर्थः । ओह ■ मध्वः पष्ठीनिर्देशादत्रैकदेशमिति शेषः‡ । द्वितीयार्थे वा षष्ठी । मधुस्वादस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं मधुस्वादं वा सोमं हे सुजिह्व ! सुवाक् ! शोभनजिह्वाख्यावयवो वा पायय[1] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तान् यष्टव्यान् यज्ञस्य वर्धयितॄन् अग्ने ! पत्नीवतः च कुरु । कृत्वा च सोमं सुज्वाल ! पायय ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! तान् च[2] इन्द्रादीन् देवान् यजत्रान् यजनीयान् ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृधि कुरु । हे सुजिह्व ! शोभनजिह्वोपेत ! मध्वः मधुरस्य सोमस्य[3] भागं देवान् पायय ॥७॥

ये यज॑त्रा॒ य ईड्या॒स्ते ते॑ पिबन्तु जि॒ह्वया॑ । मधो॑रग्ने॒ वष॑ट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यज॑त्राः । ये । ईड्याः॑ । ते । ते॒ । पि॒ब॒न्तु॒ । जि॒ह्वया॑ । मधोः॑ । अ॒ग्ने॒ । वष॑ट्ऽकृति ॥ ८ ॥

स्कन्द० ये यष्टव्याः ये [4]च ईड्याः स्तुत्या देवाः ते, ते तव स्वभूतया जिह्वया पिबन्तु । 'अग्निमुखा हि देवाः' (शु. माध्य ७,१,२,४) । ते अग्नेरेव जिह्वया पिबन्ति न स्वया । वाङ्नाम वा जिह्वाशब्दः हेतौ च तृतीया । तव वाचा हेतुना स्तूयमाना इत्यर्थः । किं पिबन्तु । उच्यते । मधोः सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं मधु वा, सोमं वा हे अग्ने ! वषट्कृति वषट्कारकाले[5] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये यष्टव्याः "ये च ईड्याः" 'मनुष्या वा ईड्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञियाः' (तै २,५,९,६) इति ब्राह्मणम् । ते तव जिह्वया सोमस्य वषट्कृते हुतम् पिबन्तु ॥ ८ ॥

मुद्गल० ये देवाः यजत्राः यष्टव्याः तथा ये देवाः ईड्याः स्तुत्याः ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले हे अग्ने ! ते त्वदीयया जिह्वया मधोः मधुरस्य सोमस्य भागम् पिबन्तु ॥ ८ ॥

आकीं॒ सूर्य॑स्य रोच॒नाद् विश्वा॑न्दे॒वाँ उ॑ष॒र्बुधः॑ । विप्रो॒ होते॒ह व॑क्षति ॥ ९ ॥

आकी॑म् । सूर्य॑स्य । रो॒च॒नात् । विश्वा॑न् । दे॒वान् । उ॒षः॒ऽबुधः॑ । विप्रः॑ । होता॑ । इ॒ह । व॒क्ष॒ति॒ ॥ ९ ॥

स्कन्द० [6]'आकीम्' इति निपात आदर्थे । वक्षति, इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । सूर्यसम्बन्धिनो[6]

१-१. यानावह तान्यष्टव्यान् यज्ञोदकस्य वर्धयितॄन् हे अग्ने ! । सपत्नीकान् कुरुष्व । एषां पत्नीरप्यावह । स्वादु सोमं पायय । हे सुवाक् ! सुजिह्व ! वा । मधोरेकदेशं वा वि[°] अ कु. [-] यत् देवानावहितो अ[°] मूको. ‡ "एकदेशमिति" मूको. २. नास्ति मै[°]. ३. "भागम् वि. ४-४. स्तुत्याः ते तव जिह्वया पिबन्तु । अग्निर्वै देवानां मुखम् (शैमा ७,१६) । ते अग्नेरेव जिह्वया पिबन्ति न स्वीयया । जिह्वा वाक् । तया पिबन्तु स्तुवन्तः । मधोः मधैकदेशं वा स्वादुं सोमं वा अग्ने ! वषट्कारकाले वि[°] अ कु. ५-५. देवी च सोमस्य साम्बं; देवी चे[°] साम्ब[°] अ[°]; ये येऽया साम्ब[°]; ये नेन साम्ब. ६-६. आकि माहर्येऽपि निपातः । सूर्यसम्बन्धिनः वि[°] अ कु.

रोचनात् दीप्ताद् द्युलोकादादित्यमण्डलाद् वा विश्वान् देवान् [1]उषर्बुधः उषःकाले यागगमनार्थं ये बुध्यन्ते त उषर्बुधः तान् । विप्रः मेधावी होता वा अग्निः इह यज्ञे आवक्षति । लोडर्थेऽयं पञ्चमो लकारः । आवहतु[1] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० [2]सूर्यस्य दिवः आवहत्वग्निः सर्वान् देवान् प्रातः प्रबुद्धान् मेधावी अत्र ॥ ९ ॥

मुद्गल० विप्रः मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निः उषर्बुधः उषःकाले यागगमनाय प्रबुध्यमानान् विश्वान् देवान् सूर्यस्य संबन्धिनः [3]रोचनात् स्वर्गलोकात्[3] इह कर्मणि आक्षीम् आ वक्षति आवहतु ॥ ९ ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना । पिबा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिब । मित्रस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

स्कन्द० [4]विश्वेभिः सर्वैः सह सोम्यम् सोममयम् मधु हे अग्ने ! पिब । सोमरसोऽत्र †मृष्टत्वसामान्यान्मृष्टत्वसामान्याद्वा मधूच्यते । इन्द्रेण वायुना मित्रस्य च धामभिः धामशब्दस्तेजोवचनः‡ । अथवा 'धामानि त्रयाणि भवन्ति, स्थानानि नामानि जन्मानि' (या ९,२८) इति । धामभिश्चात्र तत्सम्बद्धो मित्र एव लक्ष्यते । मित्रस्य धामानि तेजांसि स्थानानि नामानि जन्मानि वा तैः सम्बद्धेनैव मित्रेणैव सहेत्यर्थः[4] ॥ १० ॥

वेङ्कट० अग्ने ! विश्वैर्देवैः सह सोममयम् मधु पिब इन्द्रवायुभ्याम् मित्रस्य[5] च सर्वैस्तेजोभिः । देवानां बहूनि [6]धामानि भवन्ति । यैस्तत्र सविधानं [7]कुर्वन्तीति वक्ष्यामः ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैः इन्द्रेण वायुना मित्रस्य सम्बन्धिभिः धामभिः तेजोभिः मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यम् सोमसम्बन्धि मधु मधुरं भागम् पिब ॥ १० ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ ११ ॥

स्कन्द० [8]सेममिति तच्छब्दाद्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यस्त्वम् होता मनुर्हितः मनुना प्रजापतिना निहितः । मनुष्येषु वा निहितः । मनुष्येभ्यो वा निहितः । हे अग्ने ! यज्ञेषु सीदसि होतृत्वं कर्तुं यज्ञेषु सीदसीत्यर्थः । सः इमम् नः अध्वरम् यज्ञं होतृत्वेन निषद्य यज[8] ॥ ११ ॥

१-१. उष काले बोध्यन्ते ये यागगमनार्थं तान् मेधावी होता इह यज्ञे आवहतु । लोडि लेट् वि[1] अ कु. २. नास्ति वि[1] ह, मर्त्यादि॰ साम्व[2]; मर्त्यादि साम्व[1] वि[2] अ[2]. ३-३. ॰नात् स्वर्गलोकान् वि. ४-४. विश्वेभिः सर्वैस्सह सोममय मधु । सोमरसोऽत्र मधुवत् मृष्टत्वात् मधु । तत्पिब अग्ने ! इन्द्रवायुमित्रैः । धाम तेज स्थाननामजन्मानि वा । यौगुण्येन इत्यर्थः वि[1] अ कु. † ॰त्वान्मृष्टत्व॰ वि[2]. ‡ ॰तेजोवाचको वि[2]. ॰वचनो वा साम्व. ५. इन्द्रस्य च[2] साम्व[1] वि[2]. ६. नामानि म अ[2] वि[2]. ७. कुर्वन्तीति अ[2]. ८-८. यस्त्वं होता प्रजापति निहितः नृषु वा हितः नृभ्यो वा होता कर्तुं यज्ञेषु निषीदसि स त्वमस्माकमिममध्वरं यज वि[1] अ कु.

वेङ्कट० त्वम् होता मनुष्यैर्निहितः अग्ने ! यज्ञेषु सीदसि । सः त्वम् अस्माकम् इमम् यज्ञम् यज ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! मनुर्हितः मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हविः सम्पादितः होता होमनिष्पादकः यः त्वम् यज्ञेषु सीदसि तिष्ठसि । सः त्वम् नः अस्मदीयम् इमम् अध्वरम् यज्ञम् यज निष्पादय ॥ ११ ॥

युक्ष्वा ह्यरुषी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान् । इह । आ । वह ॥ १२ ॥

स्कन्द० ¹हि इति पदपूरणः । युक्ष्व अरुषीः रोचतेर्वा रुचेर्वाऽऽङ्पूर्वस्य अरुषशब्दो दीप्तवचनः । वचनत्वाद् दीप्ताः । अथवा 'अरुषत्यार्येति' (निघ २,१४) इति गतिकर्मसु पाठादरुषशब्दो गन्तृवचनः गन्त्रीः । †क युङ्क्ष्व† । उच्यते । रथे रथे । हरितः हरितवर्णाः । हे देव ! अग्ने ! 'रोहितः' (निघ १,१५) आदिष्टोपयोजनमेतदग्नेरश्वानां नामधेयम् । आत्मीया वडवाः । युक्त्वा च ताभिः देवान् इह आवह¹ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० योजय आरोचमानाः² रोहितवर्णाः अश्वाः स्वरथे । योजयित्वा च ताभिः इह देवान् आवह । आग्नेयं सूक्तम् । अन्त्ये निपातभाज इति³ वैश्वदेवं भवति (बृ. दे ३,१२) ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे देव ! अग्ने ! रोहितः⁴ रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीयवडवाः रथे⁵ युङ्क्ष्व योजय । ⁶हि शब्दः पादपूरणः⁶ । दीप्तीः । अरुषीः गतिमतीः हरितः हर्तुं त्वामस्मान् पुरुषान् नेतुं समर्थाः ताभिः⁷ वडवाभिः इह अस्मिन् कर्मणि देवान् आवह ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[१५]

इन्द्र सोमं पिब ऋतुना त्वा विशन्त्विन्दवः । मत्सरासस्तदोकसः ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिब । ऋतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । मत्सरासः । तत्ऽओकसः ॥ १ ॥

स्कन्द० "ऋतुदेवतम्†" । सर्वत्र ऋतुर्देवता । वक्ष्यमाणा ऋतुसहिता देवताः, देवता न केवला । तत्राद्या तावदैन्द्री । हे इन्द्र ! सोमम् पिब ऋतुना पीयमानाश्च आ त्वा विशन्तु त्वामाविशन्तु त्वदुदरे प्रविशन्त्वित्यर्थः । के । इन्दवः सोमाः । कीदृशाः । मत्सरासः तृप्तिकराः तदोकसः तन्निवासाः सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः⁸ ॥ १ ॥

१-१. युक्ष्व रुच दीप्तौ रुच च । तयोरेकतरस्माङ्पूर्वस्यारुषीः । अश्वेर्वडवाः रोहिताख्याः बलदीप्ता गन्त्रीर्वा । अरुषनि आर्यनीति । स्वरथे योजय हरिवर्णाः । ताभिर्देवान् यज्ञे आवह वि² म कु. †-† लघुपाठानि मूको; स्व युञ्जानाः साम्ब. २. रोचमानाः साम्ब कु. ३. स्थानि रु वि¹⁻². ४. नास्ति वि मै¹. ५. रथेषु त्रि. ६-६. हिः पूरणः मै¹'². ७. नास्ति वि. ८-८. ऋतुदैवतम् । आद्यैन्द्री च । हे इन्द्र ऋतुना सह सोमं पिब । पीयमानाः त्वदुदरमाविशन्तु सोमाः [तृप्तिकराः तन्निवासाः त्वदुदरस्थाः वि² म कु. † °देवता मूको.

वेङ्कट० ऋतव्य सूक्तम् (बृ वृद ३,१४)। इन्द्र ! त्वम् ऋतुना सह 'पिब सोमम्' । आख्यातानुदात्तत्वे कारणमुक्तम् । आ विशन्तु त्वा तीव्राः सोमाः उदकानिस्थानस्मिन्ब्रवेन्द्र तिष्ठन्त ॥ १ ॥

मुद्गल० 'इन्द्र सोमम्' इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । मेधातिथि ऋषि गायत्रम् । यद्यप्येतत्सूक्तम् ऋतुदेवताकं तथापि प्रत्यृचम् इन्द्रादिदेवतान्तराणि मिलितानि । तथा च अनुक्रम्यते । 'इन्द्र सोमम्रुतव्यं तत्रैन्द्री मारुती त्वाष्ट्र्याग्नेय्यैन्द्री मैत्रावरुणी चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवता सर्वं' (ऋ अनु १,१५) इति ॥

हे इन्द्र ! ऋतुना सह सोमम् पिब । इन्दव पीयमानाः सोमाः त्वा त्वाम् आ विशन्तु । कीदृशाः । मत्सरासः तृप्तिकराः तदोकसः तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः ॥ १ ॥

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद् यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः ॥२॥

स्कन्द० "अथ मारुती"। ऋग् द्वितीया मरुद्देवता । हे मरुतः ! पिबत ऋतुना सह । किम् । सामर्थ्यात् सोमम् । कुतः । पोत्रात् पोतुः स्वभूतात् पात्रात् । पीत्वा यज्ञम् अस्मदीयम् पुनीतन शोधयत व्यपगतदोष कुरुतेत्यर्थः । कस्मात् । यूयम् हि ष्ठा सुदानवः हिशब्दो यस्मादर्थे । दानुशब्दो दानवचनो दातृवचनो वा । यस्माद् यूयं शोभनदानाः शोभना वा दातारः । तत्र च सम्बोधनासम्भवात् सुदानव इत्यथोतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे प्रथमे नाऽऽमन्त्रितप्रथमा । कथम् । प्रतिपाद्यार्थमस्याभिमुखीकरणं हि सम्बोधनमुच्यते । यत्र तदर्थं प्रसिद्धोऽर्थान्तरं च प्रतिपाद्य तत्र सम्भवति । यथा अत्रैव 'मरुता मरुत्वम्' । यथा वा लोके राजन् ! इदं च कुरु इति । यत्र तु तदर्थ एव स्वार्थं वा प्रतिपाद्यते 'राजा भव । यस्माद् राजाऽसि अतो युध्यस्व' । 'त्वं हि रत्नधा असि' इति च तत्र सम्बोधनस्य सम्भवः । आमन्त्रितविभक्तिश्रुतिसामर्थ्याद् यूयं हि इत्यनेन सुदानव इत्यस्य] सम्बन्धासम्भवात् सोमस्य पातारो यज्ञस्य पवितार इति वाक्यशेषः । यस्माद् यूयं सोमस्य पातारो यज्ञस्य पवितारः स्थ हे सुदानवः ! तस्मात् पिबत सोमं यज्ञं च पुनीतेति[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० मरुत[2] ! पिबत ऋतुना सह पोतुः महीयमानं सोमम्[4] । यज्ञम् च[5] शोधयत । यूयम् हि भवथ सुदानाः[6] ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! ऋतुना सह पोत्रात् पोतृनामकस्य ऋत्विजः पात्रात् सोमम् पिबत । ततोऽस्मदीयम् यज्ञम् पुनीतन शोधयत । हे सुदानवः ! शोभनदातारो मरुतः ! हि यस्मात् यूयम् स्थ युष्माकं पावयितृत्वं प्रसिद्धं तस्मात् शोधयतेत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ १ मन्त्र त्रि साम्ब° । २ "दानुना" मूको । ३ ३ हे मरुतः ! ऋतुना सोमं पिबत ! पोतुः पात्राद् यज्ञम् । पीत्वाऽस्माकं यज्ञं पुनीत । हि यस्मात् यूयं शोभनदानाः शोभना वा दातारः स्थ । अन्यथा † "यन्तरन्यत्" त्रि°, "यान्तरं प्रति" माम्ब ‡ तथैव त्रि°, अत्र शेष साम्ब ¶ "यमं" मूको ४ नास्ति त्रि° १ हा ५ नास्ति साम्ब° ६ नास्ति कु साम्ब ७ सुमना साम्ब°,

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति । पिब । ऋतुना । त्वम् । हि । रत्नऽधाः । असि ॥३॥

स्कन्द० [1]"तथा त्वाष्ट्री"। तृतीया ऋक् त्वष्टृदेवता । अभि गृणीहि अहो शोभन इत्येवमभिष्टुहि । कम् । यज्ञम् अस्माकम् । अथवा यज्ञम् इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । होतृकर्तृत्वेन अभिष्टुहि यज्ञे अस्माकम् । अस्मान् स्तुवतो यज्ञे प्रयुङ्क्ष्वेत्यर्थः । हे ग्नावः ! 'ग्नाः' (या ३,२१) इति स्त्रीनाम । पत्नीभिः स्त्रीभिः तद्वन् ! नेष्टः ! देवसत्रे किल त्वष्टा नेष्टाऽऽसीत् । तदपेक्षमिदं नेष्टरिति त्वष्टुः सम्बोधनम् । पिब च ऋतुना सह सोमम् । कस्मात् । त्वम् हि रत्नधाः धनानां दाता असि । यस्मात् पीत्वा च धनमस्मभ्यं दाताऽसीत्यर्थः[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कुर्वित्यनुवाऽभिगरणम्[2] । अनुमन्यस्व अस्माकम् यज्ञम् देव पत्नीवन्[3] ! नेष्टः ! पिब च[4] सोमम् ऋतुना । त्वम् असि रत्नानां दाता । त्वष्टा नेष्टोक्त इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० ग्नाशब्दः स्त्रीवाची । ग्ना अस्य सन्तीति ग्नावान् । नेष्टृशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद् देवसत्रे नेष्टृत्वेन त्वष्टुर्वृतत्वात् । हे ग्नावः पत्नीयुक्त ! नेष्टः ! त्वष्टः ! नः अस्मदीयम् यज्ञम् अभि गृणीहि अभितो देवानां समीपे स्तुहि । ऋतुना सह त्वं सोमम् पिब । हि यस्मात् त्वम् रत्नधाः असि रत्नानां दाता भवसि । तस्मात् सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिब ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु । परि । भूष । पिब । ऋतुना ॥ ४ ॥

स्कन्द० [5]"आग्नेयी"। चतुर्थी ऋगग्निदेवता । हे अग्ने ! देवान् इह आवह । आहूय च सादय उपवेशय योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनाख्येषु । सादयित्वा च परिभूष । परिपूर्वो भूषतिः[†] परिग्रहे । यथा यागार्थं परिग्रहीतव्यं तथा परिगृहाण यजेत्यर्थः । अथवा भूष अलङ्कार इत्यस्यैतद्रूपम् । परिभूष स्वमण्डलदेवान् । स्वयमपि च पिब ऋतुना सह सोमम्[5] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! देवान् इह आवह । सादय च सवनाख्येषु त्रिषु स्थानेषु । अलङ्कुरु च यज्ञम् । पिब सोमम् ऋतुना ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! देवान् इह अस्मिन् कर्मणि आवह । ततः योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय देवान् उपवेशय । ततस्तान् परिभूष अलङ्कुरु । ऋतुना सह त्वं सोमम् पिब ॥ ४ ॥

1-1. त्वाष्ट्री चेयम् । देवसत्रे त्वष्टा नेष्टा आसीत् किल । तदपेक्षं त्वष्टुर्नेष्टरिति सम्बोधनम् । हे नेष्टः ! अस्माकं यज्ञमभिगृणीहि । गृहो शोभन इति । अथवा द्वौ अम् । यज्ञे अस्माकं होतृकर्तृत्वेनाभिष्टुहि इति स्तुवतः अस्मान् यज्ञे प्रयुङ्क्ष्व । हे ग्नावः । स्त्रियो योषा योषण्या ग्नाः । पत्नीयुक्त ! नेष्टः ! ऋतुना सह सोमं पिब । त्वं धनानां दाता असि । यस्मात् पीत्वा च धनमस्मभ्यं देहि वि[2] अ कु. † ...तुर्वृ° साम्प्र वि[2]. २. °भिगिर° साम्प्र[1] कु. ३. देव ! पत्नी° साम्प्र कु. ४. च मे साम्प्र[2]. ५-५. आग्नेयी चेयम् । हे अग्ने दातॄन् दीप्तान् वा यज्ञे आनय । उपवेशय च । योनिस्थानेषु त्रिषु सवनेषु । परिगृहाण च । यथायोग्यं यज च । भूष अलङ्कारे । परिभूषय मण्डय देवान् । स्वयमपि चालंकुरु । ऋतुना सह सोमं पिब च वि[2] अ कु. † भवतिः मूको.

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोमंमृतूँरनुं । तवेद्धि सख्यमस्तृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमम् । ऋतून् । अनु । तव । इत् । हि । सख्यम् । अस्तृतम् ॥५॥

स्कन्द० [1]“ऐन्द्रयेव पञ्चमी” । पञ्चमी ऋगिन्द्रदेवता । ब्रह्मन्शब्दोऽत्र ब्राह्मणाच्छंसिनि वर्तते । तस्य स्वभूतात् ब्राह्मणात् हे इन्द्र ! राधसः धनात् पात्राख्यात् पिब सोमम् ऋतून् अनु ऋतूनां पश्चात् । ऋतुभिः पीत इत्यर्थः । तव इत् हि इच्छब्दः पादपूरणः । यस्मात् तव सख्यम् अस्तृतम् अहिंसितम्, न कश्चिद्धिंसितुं शक्नोति, स्थिरसख्योऽसीत्यर्थः । तस्मात् †हे इन्द्र त्व सोमं पिब†[1] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ब्राह्मणाच्छंसिनः सोमम् इन्द्र ! पिब सह ऋतुभिः । तव हि[2] सख्यम् ऋतुभिर्न विच्छिद्यते[3] ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिसंबन्धात् राधसः धनभूतात् पात्रात् सोमम् पिब । किं कृत्वा । ऋतून् अनु ऋतुदेवान् अनुसृत्य । ऋतवोऽपि पिबन्तु इत्यर्थः । हि यस्मात् तव इत् तव सख्यम् अस्तृतम् ऋतूनामविच्छिन्नम् । तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तम् ॥ ५ ॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुणा दूळभंम् । ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥

युवम् । दक्षम् । धृतऽव्रता । मित्रावरुणा । दुःऽदभम् । ऋतुना । यज्ञम् । आशाथे इति ॥६॥

स्कन्द० [4]“मित्रावरुणयोः षष्ठी” । षष्ठी ऋङ्मित्रावरुणदेवता । युवम् इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । युवयोः दक्षम् बलम् धृतव्रत ! मित्रावरुण ! उभयत्र द्विवचनादेशाकारस्य छान्दसं लोपिते ह्रस्वत्वम् । ‘व्रतम्’ (निघ २,१७) इति कर्मनाम । धृतानि सर्वकर्माणि स्वकर्माणि वा याभ्यां तौ धृतव्रतौ सर्वकर्मणां हेतुभूतौ स्वकर्मणां वा नित्यमनुप्रदातारौ इत्यर्थः । मित्रावरुणौ† दूळभम् दभ्नोतेर्वधकर्मण एतद्रूपम् । दुर्दभम् युवयोर्बलं, न कश्चिदपि जेतुं शक्नोतीत्यर्थः । यावीदृशौ स्थः तावृतुना सह यज्ञम् आशाथे । लोडर्थेऽयं लिट् । अश्नुवाथां व्याप्नुतम् । यज्ञे सोमम् पिबतमित्यर्थः[4] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवां प्रवृद्धम् धृतकर्माणौ मित्रावरुणौ शत्रुभिर्हिंसितुमशक्यम्[5] यज्ञम् ऋतुना सह व्याप्नुथः[6] ॥६॥

मुद्गल० हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ! युवम् उभौ युवाम् ऋतुना सह असदीयम् यज्ञम् आशाथे[7] व्याप्नुथः । कीदृशं यज्ञम् । दक्षम् प्रवृद्धम् दूळभम् दुर्दभम् शत्रुभिर्दब्धुमशक्यमित्यर्थः[8] (?) ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

१-१. ऐन्द्री चेयम् । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणाच्छंसिनि । स ऐन्द्र. । हे इन्द्र तदीयात् धनात् पात्राद्वा चमसात् । राधोवच्छ्- ब्दुग्नवीय इति । पिब सोममृतूना पश्चात् । तैः पाने यस्मात्तव सख्यम् अहिंसितमन्यैः केनचिदपि स्थिरसख्य· वि[1] अ कु. †-† त्रुटित. स्यात् (?) २. नास्ति साम्व[1]. ३. च्छिद्यते साम्व[1]. ४-४. मैत्रावरुणी चेयम् । युवमिति (वै· वि[1] अ) षष्ठ्याम् । युवयोर्बलं धृतानि सर्वकर्माणि स्वकर्माणि वा याभ्यां तौ धृतव्रतौ । अथ वीर्यं ऋतुर्व्रतम् । अहि मात् । नास्ति एतत्ल सर्वकर्महेतू स्वकर्मौ च । मित्रावरुणौ । दभ्नु हन्ने । दुर्लभम् (शम् कु) ‘दुस्थूणाद्दूलभत्वात्’ (काश ५,५५) इति दीर्घत्वम् । युवयोर्बलं न कश्चिदपि जयति । यावीदृशौ स्थः । तौ युवामृतुना सह यज्ञ व्याप्नुथ. । लोटि लिट् । यज्ञे सोमं पिबतम् वि[1] अ कु. † °वरुण मूको. ५. °भिरभिर्हिंसि° साम्व[1]; °भिरहिंसितुमशक्य° वि[1]; °भिरहिंसितु° वि[1] ध्वं; °भिरहिंसितस्य लं°. ६. आशाथे कु. ७. नास्ति वि. ८. ऋ. वेद १,१६२८।

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । ग्रावंऽहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

स्कन्द० "चतस्रो द्रविणोदसः' । सप्तम्याद्याश्चतस्र ऋचः द्रविणोदसः । ईळत इत्यस्य स्तुत्यपेक्षत्वाद् देवतानां च स्तुत्यत्वात् द्रविणोदःशब्दस्य च देवतावचनत्वात् । द्रविणोदाः† द्वितीयार्थे प्रथमा । द्रविणोदसम् । द्रविणसः‡ 'द्रविणम्' (निघ २,१०) इति धननाम । एतदिच्छन्ति द्रविणस्यन्तीति क्यचि सुगागमः । 'द्रविणस्युर्विपन्यया' (ऋ ६,१६,२४) इति यथा । द्रविणस्यतेः छान्दसत्वात् क्विप् । क्विपि चाद्युदात्तत्वम् । द्रविणसाधनकामा इत्यर्थः । ग्रावहस्तासः गृहीताभिषवग्रावाण ऋत्विजः । अध्वरे यज्ञेषु अध्वरशब्दोऽत्र ध्वरतेर्हिंसाकर्मणः क्रियाशब्दः, न यज्ञनाम । व्यत्ययेन चैकवचनम् । तादृगुण्याद् रक्षआदिभिरहिंसितेषु यज्ञेषु । अथवा अध्वरशब्दः समस्तज्योतिष्टोमादिवचनः । यज्ञशब्दस्तदवयवभूताभ्यासविशेषवचनः । ज्योतिष्टोमाद्यध्वरे येऽभ्यासविशेषाख्या यज्ञास्तेषु । देवम् दातारं दीप्तं वा । ईळते स्तुवन्ति[1] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० द्रविणोदाः द्रविणसः धनस्य दाता भवति । तम्[2] ग्रावहस्तासः यज्ञेषु देवम् स्तुवन्ति । 'यज्ञेषु अध्वरे' इत्यनयोरर्थभेदात् सङ्गतिः । [3]यास्काचार्यस्त्वाह—'द्रविणोदाः [4]यस्त्वम् । द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा । द्रविणसानिन इति वा । द्रविणसस्तस्मात्[5] पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति[6] पूजयन्ति वा' (या ८,२) इति ॥ ७ ॥

मुद्गल० अध्वरे अग्निष्टोमे यज्ञे यज्ञेषु उक्थ्यादिषु च देवम् अग्निम् ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति । कीदृशा ऋत्विजः । द्रविणसः धनार्थिनः ग्रावहस्तासः अभिषवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवम् । द्रविणोदाः धनप्रदम् ॥ ७ ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

स्कन्द० [7]द्रविणोदाः ददातु अस्मभ्यम् वसूनि यानि शृण्विरे छन्दस्युभयथा लिट् कर्मणि च । श्रूयन्ते । उत्कृष्टत्वात् प्रभूतत्वाच्च सर्वलोकप्रकाशानि भवन्तीत्यर्थः । वयमपि देवेषु । संप्रदानस्येयमधिकरणत्वेन विवक्षा । 'समब्राह्मणे दानम्' (मनु ७,८५) इति यथा । देवेभ्यः तानि

१-१. द्रविणोदाः चतस्रः । अस्य स्वामि सुः । द्रविणोदसम् । धनकामाः । इन्द्रियं द्रविणं स्वाम्यम् इति धनम् । तदिच्छन्ति । सुप आत्मनः क्यच् (पा ३,१,८) तेषां द्रविणमिच्छन्ति । क्यचि सुक् छान्दसः क्विप् च । क्विपि चाद्युदात्तत्वम् । गृहीताभिषवग्रावाण ऋत्विजः । रक्षआदिभिरहिंसितेषु । ध्वर हिंसायाम् । यज्ञेषु । अध्वरशब्दस्समस्तज्योतिष्टोमादिवचनः । यज्ञश्च तदवयवभूताभ्यासविशेषवचनः । ज्योतिष्टोमादावध्वरे ये अभ्यासविशेषाख्या यज्ञाः तेषु दातारं दीप्तं वा स्तुवन्ति वि[1] अ कु. † तु. वेंप १,१६७६ J.k.I. २. नास्ति वि[1] लपं. ३. °त्यर्थे° ल वि[1]. ४. यास्कस्त्वा° साम्ब कु वि[2]. ५-५. °स्त्व द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्त° कु, °स्त्व द्रविणोदसा° साम्ब[1] ख[2]. ६. नास्ति वि[1] लपं. ७-७. धनानि यानि श्रूयन्ते । लटि लिट् । कर्माणि कर्तृत्व च । उत्कृष्टत्वात् प्रभूतत्वाच्च सर्वलोकस्तुतिः तदनेषु । देवेभ्यस्तानि दत्वापि कृत्वा ददते वयमपि । व्यत्ययेन सुप् । देवनिमित्तं तानि वि[1] अ कु

[१]'दर्वीस्पाणि कृत्वा वनामहे[२]। [३]'वनतिरत्र सामर्थ्याद् दानार्थे। 'वस्वा नो वार्या पुरु' (ऋ ८,२३,२७) इति यथा। दद्म इत्यर्थ। अथवा वनिर्हि सम्भक्त्यर्थ एव। देवेष्विति 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' (पावा २,३,३६,६) इत्येव सप्तमी। 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' (पाम २,३,३६) इति यथा। देवार्थं सभजामहे देवान् यष्टुं परिगृह्णीम इत्यर्थ[३] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० द्रविणोदा ददातु अस्मभ्यम् वसूनि [४]धनानि गवादीनि[४]। यानि विश्रुतानि। तानि वयम् देवेषु स्थितानि द्रविणोदस याचामहे। स तत आदाय न दददातु ॥ ८ ॥

मुद्गल० द्रविणोदा देव न अस्मभ्यम् वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि[५] शृण्विरे हविरुपयुक्तत्वेन, श्रूयन्ते तानि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे सभजाम। धनैर्देवान् यष्टु तानि स्वीकुर्म इत्यर्थ ॥ ८ ॥

द्र॒वि॒णो॒दाः पि॑पीषति जु॒होत॒ प्र च॑ तिष्ठत। ने॒ष्ट्रादृ॒तुभि॑रिष्यत ॥ ९ ॥

द्र॒वि॒णः॒ऽदाः। पि॒पी॒ष॒ति॒। जु॒होत॑। प्र। च॒। ति॒ष्ठ॒त॒। ने॒ष्ट्रा॒त्। ऋ॒तुऽभिः॑। इ॒ष्य॒त॒ ॥ ९ ॥

स्कन्द० [१]द्रविणोदा पिपीषति पिबतेश्छान्दसत्वादीत्व, पिपासति पातुमिच्छति सोमम्। एतद् ज्ञात्वा जुहोत अध्वर्यव[२]। प्र च तिष्ठत प्रतिष्ठध्व च सोम हुत्वा चाहवनीयदेशात् स्व प्रति गच्छतेत्यर्थ। कुत पिपासति। उच्यते। नेष्ट्रात् नेष्टु स्वभूतात् पात्रात्। नच केवल। किन्तर्हि। ऋतुभि ऋतुभि सह इष्यत। इषु गतौ। गच्छत। मा विरस्वधामित्यर्थ[३] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० द्रविणोदा सोम पातुमिच्छति। तत जुहोत अध्वर्यव[१]। हविर्धानात् प्र तिष्ठत च नेष्टु स्वभूतादससात् ऋतुभि सह यष्टुमिच्छत ॥ ९ ॥

मुद्गल० द्रविणोदा देव ऋतुभि सह नेष्ट्रात् नेष्टृसम्बन्धिपात्रात् पिपीषति सोम पातुमिच्छति। तवो हे ऋत्विज ! इष्यत होमस्थाने गच्छत। गत्वा च जुहोत होम कुरुत। हुत्वा प्रतिष्ठत च होमस्थानात् स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ ९ ॥

यत् त्वा॑ तु॒रीय॑मृ॒तुभि॒र्द्रवि॑णोदो॒ यजा॑महे। अध॑ स्मा नो द॒दिर्भ॑व ॥ १० ॥

यत्। त्वा॒। तु॒रीय॑म्। ऋ॒तुऽभिः॑। द्र॒वि॒णः॒ऽदः॒। यजा॑महे। अध॑। स्म॒। नः॒। द॒दिः। भ॒व॒ ॥ १० ॥

स्कन्द० [१]'यत् इति निपातो यस्मादर्थे। यस्मात् त्वाम्। तुरीयम्[२] क्रियाविशेषणमेतद्। पूर्वैर्द्रविणोदोदेवताम्नायापेक्षश्चात्र तुरीयव्यपदेश। चतुर्थमिदम्। ऋतुभि सह हे द्रविणोद यजामहे। अध स्म अधेति तस्मादर्थे। स्मशब्दस्तु पदपूरण। तस्मात् न अस्मभ्यम् ददि॰ दाता धनानि भव त्वम्[३] ॥ १० ॥

१-१ सभजाम इति मा वि॰ अ कु॰ २-२ नास्ति वि॰ अ ३-३ इति सप्तमी। चर्मणि द्वीपिनम् इव। देवान् यष्टुम् वि॰ अ कु ४ नास्ति वि॰ साम्ब कु अ॰ ५ नास्ति साम्ब॰ ६. नास्ति वि मे॰ [illegible] [illegible] पिपासति। अध्वनाया हानि (पा ६,४,१६) इति छान्दसम् दीर्घम्। सोमम्। एतज् ज्ञात्वा जुहोत अध्वर्यव। प्रतिष्ठत च। एवं हुत्वा आहवनीयदेशात् स्व प्रति गच्छत। [illegible] पिपासति। नेष्टु पात्रम्। ऋतुभि सह गच्छत। [illegible] गतौ। मा विलम्बध्वम् वि॰ अ कु ८-८ यस्मात् त्वाम् तुरीयम् ऋतुभिस्सह चतुर्थम्। [illegible] तुरीयमिति। पूर्व द्रविणोदसि द्रविणोदस। तुरीयता च द्रविणोद त्वां यजामहे। तस्मात् अस्मभ्यं धनानां दाता भव। एतत् च अथ इति वि॰ अ कु † यदि यजामहे यत्र तत्र क्रिया सूक्ते

वेङ्कट० यदा त्वां चतुर्थमपि ऋतुभिः सह द्रविणोदः ! यजामहे । [1]अथ त्वम् अस्माकम् भव दाता । स्म इति स्फुटीकरणार्थः[2] ॥ १० ॥

मुद्गल० हे द्रविणोदः देव ! यत् यस्मात् कारणात् ऋतुभिः सह त्वा त्वाम् यजामहे । अध इत्ययं निपातः तच्छब्दार्थः । तस्मात् कारणात् नः अस्मभ्यम् ददिः धनस्य दाता भव स्म भवत्येव भव । तुरीयम् चतुर्णां पूरणम् ॥ १० ॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतम् । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी । शुचिऽव्रता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

स्कन्द० [3]"आश्विन्येकादशी ज्ञेया" । एकादश्यृगश्विनीदेवता ज्ञातव्या । अश्विना पिबतम् मधु सोमाख्यम् । दीद्यग्नी दीप्यतेर्यौतत्तार्थस्य दीदिः अस्यर्थेदीप्तः । दीदिरग्निः ययोः सम्बन्धी तौ दीद्यग्नी । केन सम्बन्धेन सम्बन्धी । जन्यतया[3] । कुत एतत् । 'तुर्फरी जर्भरी मायाविना' (ऋ १०,२४,४) इत्यश्विनोररणिमन्थनदर्शनात् दीप्तस्याग्नेर्जनयितारौ [4]पितराविरर्थः । शुचिव्रता शुद्धकर्माणौ । सा च केवलावेव पिबतम् । किन्तर्हि । ऋतुना सह । हे यज्ञवाहसा ! अन्ते यज्ञस्य प्रापयितारौ †समापयितारावित्यर्थः[4] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ पिबतम् सोमम् [5]अरण्योर्दीप्तस्य अग्नेर्जनयितारौ शुचिकर्माणौ ऋतुना सह यज्ञस्य वोढारौ ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे अश्विना अश्विनौ ! मधु माधुर्योपेतं सोमम् पिबतम् । कीदृशौ । दीद्यग्नी योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ शुचिव्रता शुद्धकर्माणौ ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ ११ ॥

गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान् देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हऽपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

स्कन्द० [6]"आग्नेयी चैव द्वादशी"† । द्वादश्यृगग्निदेवता । गार्हपत्येन इति हेतौ तृतीया । गृहपतित्वेन हेतुना । हे सन्त्य । षणु दाने इत्यस्यैतद् रूपम् । दातः अग्ने ! ऋतुना सह यज्ञनीः यज्ञस्य देवान् प्रति प्रापयिता असि । अतो ब्रवीमि, देवान् देवयते देवान् कामयमानस्य ममार्थाय यज[6] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० कथमहं गृहपतिः स्वामिति[7], सन्त्य[8] ! सनोतेर्दानकर्मणः, सतां वा हित[9] ! ऋतुना सह यज्ञस्य नेता असि । स[10] देवान् यज[11] यजमानाय ॥ १२ ॥

---

१. अथ तु साम्ब[1,2]. २. °करार्थः वि[1] लपं. ३-३. आश्विन्येकादशी च । अश्विनौ पिबत स्वाद सोमम् । दिव दीप्तैः अत्यर्थदीप्ताग्निमन्थिनौ वि[1] अ कु. † समापयिता° मूको. ४-४. शुद्धकर्माणौ ऋतुना सह पानम् । हे यज्ञस्य अन्त प्रापयितारौ वि[1] अ कु. ५. अर्यम्णो दीप्त° साम्ब[1]; °रण्ये दीप्त° साम्ब[2]; अरण्यो दीप्त° वि[1] लपं; अर्यम्णो दीप्त° वि[2] अ[1]. ६-६. आग्नेयी चाप्तौ । गृहपतित्वेन हेतुना हे दातः । षणु दाने । अग्ने ऋतुना यज्ञस्य देवान् प्रति प्रापयिता असि । अतो ब्रवीमि, देवान् कामयमानस्य ममार्थाय यज वि[1] अ कु. † आग्नेयी तु द्वादशी मूको. ७. स्वामीति साम्ब[1]. ८. सन्त्य वि[1,1] लपं. ९. हितः वि[1,1] लपं. १०. नास्ति साम्ब[1]. ११. नास्ति वि[1,2] लपं.

मुद्गल० हे सन्त्य! फलप्रदाग्निदेव! गार्हपत्येन गृहपतिसम्बन्धिना रूपेण युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीः यज्ञस्य निर्वाहकः असि। तस्मात् त्वम् देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय देवान् यज ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

[१६]

आ त्वा॑ वहन्तु॒ हर॑यो॒ वृष॑णं॒ सोम॑पीतये । इन्द्र॑ त्वा॒ सूर॑चक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा॒ । व॒ह॒न्तु॒ । हर॑यः । वृष॑णम् । सोम॑ऽपीतये । इन्द्र॑ । त्वा॒ । सूर॑ऽचक्षसः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ऐन्द्रं त्वनन्तरं सूक्तम्'[1]। ऐन्द्रमेवानन्तरं सूक्तम्। आ वहन्तु त्वाम् हरयः अश्वाः । कीदृशम्। वृषणम् वर्षितारम्। किमर्थम् । सोमपीतये। हे इन्द्र! त्वा षष्ठ्यर्थे द्वितीया। तव स्वभूताः। कीदृशाः । सूरचक्षसः सूरः आदित्यः, चक्षो दर्शनम्। सूरस्येव चक्षो येषां ते सूरचक्षसः। भास्वत्त्वादादित्यवद् दीप्तिमन्त इत्यर्थः । सूर्यदर्शिनो वा सूरचक्षसः[2] ॥ १ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु त्वाम् अश्वाः वर्षितारं सोमपानाय इन्द्र! त्वां "सुवीर्यंदर्शना दूरेऽपि पश्यन्तः"[2]। त्वाशब्दस्याऽऽवृत्तिरर्थभेदात् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'आ त्वा वहन्तु' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम्। मेधातिथिः ऋषिः[6]। गायत्रम्। इन्द्रो देवता। हे इन्द्र! वृषणम् कामानां वर्षितारम् त्वा त्वाम् सोमपीतये सोमपानार्थम् हरयः त्वदीया अश्वाः आ वहन्तु अस्मिन् कर्मणि आनयन्तु। तथा च सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजः त्वा त्वां मन्त्रैः प्रकाशयन्तीति शेषः ॥ १ ॥

इ॒मा धा॒ना घृ॑त॒स्नुवो॒ हरी॑ इ॒होप॑ वक्षतः । इन्द्रं॑ सु॒खत॑मे॒ रथे॑ ॥ २ ॥

इ॒मा । धा॒ना । घृ॒त॒ऽस्नुवः॑ । हरी॒ इति॑ । इ॒ह । उप॑ । व॒क्ष॒तः॒ । इन्द्र॑म् । सु॒खऽत॑मे । रथे॑ ॥ २ ॥

स्कन्द० "द्वितीयाबहुवचनस्य[illegible] उपोऽयं कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्दोऽध्याहार्यः । इमाः धानाः घृतस्नुवः [illegible] घृतक्षरणोपस्तरणाभिघारणैर्घृतस्राविणीः प्रति। यज्ञे हि हर्योः क्वचित् भागो धानाख्यः। अत इदं वचनम् धानादिभिर्हर्योः प्रोत्साहनार्थं च देशोपलक्षणम्। हरी इन्द्राश्वौ इह कर्मणि उप वक्षतः उपेति आ इत्येतस्य स्थाने। लोडर्थे च पञ्चमो लकारः । आवहताम्। कम्। इन्द्रम्। सुखतमे रथे सप्तमीनिर्देशात् स्थितमिति वाक्यशेषः । तृतीयार्थे वा सप्तमी, सुखतमेन रथेन" ॥ २ ॥

---

१ °नामना त्रि॰ २ नास्ति वि॰ ३-३ हे इन्द्र! आवहन्तु त्वामश्वा वर्षितारं सोमपानाय। त्वां तव स्वभूता सूर्यस्येव चक्षु येषां ते ऐन्द्रा अश्वा भास्वत्त्वात् सूर्यवद्दीप्तिमन्त अद्भुतप्रतीतो[illegible] । सूर्यदर्शिनो वा वि॰ मू॰ कु॰ ४ सुवीर्य° साम्ये कु॰, सवीर्य° ए॰, सुवीर्यन्दर्शना वि॰ साम्ये वि॰ मू॰ साम्ये । ५ नास्ति त्रि॰ मे॰ ६ पश्यन् त्रि॰ एप, °श्यन्त [illegible] परिवापमधिश्रितेः 'धाने दधि [illegible] धाना' (त्रि॰) । पयस्या सैव चामिक्षा तज्जल वर्णित [illegible] ॥ इमा [illegible] प्रति भाष्येत् । घृतस्राविणी [illegible] घृतस्नुवः इमा धाना प्रति। [illegible] हर्यो भागो धानाख्य । अत इदं वचनं धानाभि हर्योः प्रोत्साहनार्थं च देशोपलक्षणम्। इन्द्राश्वौ इह [illegible] । निर्दिष्टमुखे रथे [illegible] । तेनेति वा । स्थाने हि त्रि॰ मू॰ कु॰

वेङ्कट० इन्द्राश्वयोर्भागधेयभूताः[1] इमाः धानाः उपस्तरणाभिघारणाभ्यां[2] घृतस्राविण्यः । तदर्थमश्वौ इन्द्रम् इह सुखतमे रथे स्थापयित्वा उप वक्षतः ॥ २ ॥

मुद्गल० हरी 'इन्द्रस्य रथस्य' वोढारौ अश्वौ इमाः यागार्थं वेदामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीः धानाः भ्रष्टयव-तण्डुलादीनुद्दिश्य सुखतमे रथे इन्द्रमवस्थाप्य इह अस्मिन् कर्मणि उप वक्षतः वेदिसमीपे वहताम् । कीदृशीः धानाः । घृतस्नुवः घृतं स्नुवन्तीति घृतस्नुवः अलङ्करणोपस्तरणाभिघारणेन घृतस्राविणीः ॥ २ ॥

इन्द्रं॑ प्रा॒तर्ह॑वामह॒ इन्द्रं॑ प्रय॒त्य॑ध्व॒रे । इन्द्रं॒ सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ ३ ॥

इन्द्र॑म् । प्रा॒तः । ह॒वा॒म॒हे॒ । इन्द्र॑म् । प्र॒ऽय॒ति । अ॒ध्व॒रे । इन्द्र॑म् । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ ३ ॥

स्कन्द० [3]प्रातः प्रक्रमकाले हवामहे इन्द्रम् एव प्रयति प्रवृत्ते अध्वरे यज्ञे । कीदृशम् इन्द्रम् । इदि परमैश्वर्ये । सुष्ठु ईश्वरम् । पुनरिन्द्रशब्दश्रुतिसामर्थ्यात् समाप्यमान इति वाक्यशेषः । इन्द्रम् एव समाप्यमाने यज्ञे । किमर्थम् । सोमस्य पीतये[3] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् प्रातः[4] प्रवर्तमाने च[4] यज्ञे सोमपानार्थम् हवामहे । पुनः इन्द्रम् इति पूरणम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० प्रातः कर्मारम्भे प्रातःसवने इन्द्रम् हवामहे आह्वयामः । तथैव अध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति प्रारब्धे प्रवर्तमाने सति माध्यन्दिने सवने तम् इन्द्रम् हवामहे । तथा यज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थम् इन्द्रम् हवामहे ॥ ३ ॥

उप॑ नः सु॒तमा ग॑हि॒ हरि॑भिरिन्द्र के॒शिभिः॑ । सु॒ते हि त्वा॒ हवा॑महे ॥ ४ ॥

उप॑ । नः॒ । सु॒तम् । आ । ग॒हि॒ । हरि॑ऽभिः । इ॒न्द्र॒ । के॒शिऽभिः॑ । सु॒ते । हि । त्वा॒ । हवा॑महे ॥ ४ ॥

स्कन्द० [6]नः अस्माकं स्वभूतम् सुतम् सोमम् उप आगहि उपागच्छ हरिभिः हे इन्द्र ! केशिभिः केशवद्भिः प्रलम्बकेसरैः । कस्मात् । सुते हि यस्माद् अभिषुते सोमे त्वां वयम् हवामहे । यस्मा-दस्माह्वयामः[6] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्पष्टा निगदसिद्धा ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! केशिभिः केसरयुक्तैः हरिभिः अश्वैः स्वम् नः अस्मदीयम् सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति उप समीपे आ गहि आगच्छ । सुते अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति हि यस्मात् कारणात् त्वा हवामहे त्वामाह्वयामः तस्मादागच्छेति सर्वत्राऽन्वयः ॥ ४ ॥

सेमं नः॒ स्तोम॒मा ग॑ह्यु॒पेदं सव॑नं सु॒तम् । गौ॒रो न तृ॑षि॒तः पि॑ब ॥ ५ ॥

सः । इ॒मम् । नः॒ । स्तोम॑म् । आ । ग॒हि॒ । उप॑ । इ॒दम् । सव॑नम् । सु॒तम् । गौ॒रः । न । तृ॒षि॒तः । पि॒ब ॥ ५ ॥

---

१. 'भागधेयेन भूताः अ[?]. २. °रणाभ्या वि लभ. ३. इन्द्ररथस्य मै[?]. ३-३. इन्द्रं प्रातः प्रक्रमकाले प्रयती प्रवृत्ते समाप्यमाने च यति । इन्द्रशब्दाभिलाष यज्ञादिमध्यान्तेषु इन्द्र हवामहे सोमपानार्थम् । इदि परमैश्वर्ये । इन्द्र परमेश्वरं वा वि[?] अ कु. ४. भ्रक् प्रवर्त° साम्व[?]. ५. नास्ति साम्व कु अ[?]. ६-६. अस्मत्समीपं हरि-भिरुपागच्छ । केशवद्भिः प्रलम्बकेसरैः । यस्मादभिषुते सोमे त्वां वयं हवामहे वि[?] अ कु.

स्कन्द० [1]स इमम् न अस्माकं स्वभूतम् स्तोमम् उपा गहि उपागच्छ इदम् सवनम् 'सवनम्' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम । इमं च यज्ञम्, सुतम् अभिषुतं च सोमम् । अथवेदं सवनमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा । अस्मिन् यज्ञे स्तोमं सुतं च सोममुपागच्छ । उपागत्य च गौर न तृषित गौर इत्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः भीमसेनो भीम इति यथा । गौरमृग इव । यथा गौर सरस्तृषित उदकं पिबेत् तद्वत् पिब सोमम्[1] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स त्वम् इमम् अस्माकम् स्तोमम् आगच्छ । आगत्य च इमम् सुतम् सोमम् तृषित गौरमृग इव उदकम्[2] उप पिब ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र स त्वम् न अस्मदीयम् इमम् स्तोमम् स्तुतिं प्रति आगहि आगच्छ । आगमने हेतुरुच्यते । उप देवयजनसमीपे सुतम् अभिषुतः सोमयुक्तम् इदम् इदानीम् अनुष्ठीयमानम् सवनम् प्रातःसवनादि रूपं कर्म वर्तते । तस्मात् गौर न गौरमृग इव तृषित सन्[3] इमं सोमम् पिब ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये [दश]मो वर्गः ॥

इमे सोमास इन्दवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इन्द्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमासः । इन्दवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् । इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

स्कन्द० [4]इमे सोमास इन्दव इन्धेर्दीप्तिकर्मण एतद्रूपम् । त्वया दीप्त्या दीप्ता सुतास अधि बर्हिषि बर्हिष उपरि । तान् हे इन्द्र ! सहसे बलनामैतत् (द्र निघ २,९) । तादर्थ्ये चतुर्थी । आत्मनो बलार्थम् पिब[4] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इमे सोमा दीप्ता [5]सुता बर्हिषि अध्यासते । तान् इन्द्र ! बलाय पिब ॥ ६ ॥

मुद्गल० इन्दवः क्लेदनयुक्ताः इमे[6] येषामवस्थिता सोमासः सोमा बर्हिषि यज्ञे अधि आधिक्येन सुतासः अभिषुता । हे इन्द्र ! सहसे बलार्थम् तान् सोमान् पिब ॥ ६ ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम्ऽतमः । अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥ ७ ॥

स्कन्द० [7]अयम् तवास्मत्कृतः स्तोमः अग्रियः प्रधानभूतः हृदिस्पृक् अस्तु हृदयस्य स्प्रष्टाऽस्तु । तुभ्यं रोचतामित्यर्थः । लोकेऽपि हि यद् रोचते तद् हृदयं स्पृशतीत्युच्यते । अथवा [†]हृदयस्पर्शो मानधारणमुच्यते । चित्तेन त्वयाऽवधार्यतामित्यर्थः । कीदृशः । शंतमः सुखतमः । अथ अनन्तरं च सुतम् सोमम् पिब[7] ॥ ७ ॥

१-१. त्वमस्य स्तोममागत्य इमं यज्ञं सोमं चोपगच्छ । नो ना अम् । सवने अस्मिन् यज्ञे अस्मत्स्तुतिमुपगाहि । सवं चाभिषुतम् । गौर इति गौरमृगवाची । 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' (पा ५,३,८३) 'अनजादौ च विभाषा' (पा ५,३,८२) इत्युत्तरपदलोपः । भीम इव । यथा उदकं तृषितः गौरमृग इव । तृषितः पिब वि[2] मा कु. २. नास्ति वि[2]. ३. नास्ति वि. ४-४. इमे सोमा दीप्ता । इन्धी दीप्तौ । त्वया दीप्त्या दीप्ता सुता बर्हिष उपरि । हे इन्द्र ! तान् बलाय पिब वि[2] अ कु. ५. सह वि[2] एष. ६-६. अयं तव स्तोमः प्रधानभूतः हृदयङ्गमः अस्तु । लोके हि यद्रोचते तद्धृदयं स्पृशति इति न्यायः । तव रोचताम् । चित्तेनावधार्यताम् इति वा । सुखतमः अनन्तरं सोममभिषुतं पिब वि[2] मा कु. † 'स्पर्शेन चाव्यावधारणं लक्ष्यते मूको'

वेङ्कट० [1]अयम् तव स्तोमः मुख्यः हृदिस्पृक् अस्तु सुखतमः । अथ सोमम्[2] सुतम् पिब ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! अयम् अस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषः अग्रियः श्रेष्ठः सन् ते तव हृदिस्पृक् मनस्यङ्गीकृतः शंतमः सुखतमः अस्तु । अथ स्तुतेरनन्तरं सुतम् अभिषुतम् सोमम् पिब ॥ ७ ॥

विश्वमित्सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सवनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृत्रहा । सोमपीतये ॥ ८ ॥

स्कन्द० [3]"सवनम्" (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम । विश्वम् सवनम् इति सोमयत्र सप्तम्यर्थे प्रथमा । इत् शब्दः पदपूरणः । सर्वस्मिन् यज्ञे । सुतम् सोमं प्रति इन्द्रः गच्छति वृत्रहा । किमर्थम् । मदाय सोमपीतये मदार्थं यद् सोमपानं तदर्थम् । अथवा मदायेत्येतद् सुतमित्यनेन सम्बध्यते । मदार्थमभिषुतोऽयं सोमस्तस्यार्थं इति[3] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० विश्वम् एव सुतम् सोमम् इन्द्रः मदार्थम् गच्छति[4] शत्रुहा सोमपानार्थम् । पानेन मदो भवति ॥८॥

मुद्गल० वृत्रहा शत्रुहा इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वम् इत् सर्वमपि सुतम् अभिषुतसोमयुक्तम् सवनम् प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ ८ ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । स्तवाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

स्कन्द० [5]सः त्वम् इमम् नः कामम् इच्छाम् आपृण पृण प्रीणने । आप्रीणय तर्पय पूरयेत्यर्थः । केन । गोभिः अश्वैः च । हे शतक्रतो ! बहुकर्मन् ! बहुप्रज्ञ ! वा स्तवाम त्वा । सेमं न इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यं त्वां स्तुवन्तो वयम् स्वाध्यः, आध्यानम् आधीः प्रार्थना, शोभनप्रार्थनाः[5] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः त्वं गवादिभिः इमम् अस्माकम् कामम् आपूरय । शतकर्मन्[6] ! । स्तवाम त्वा सुकर्माणः[7] ॥९॥

मुद्गल० हे शतक्रतो ! सः त्वम् नः अस्मदीयम् इमम् कामम् काम्यमानं फलम् गोभिः अश्वैः च सह आ पृण सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तः[8] त्वा त्वाम् स्तवाम ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २. नास्ति सर्व. ३-३. विश्वम् । अम् दो । सर्वस्मिन् यज्ञे । सुतं सोमं प्रति इन्द्रो गच्छति । मदाय मदार्थमभिषुत सोमे गच्छति इति वा । वृत्रहा सोमपानाय वि[1] अ मु. ४. आगच्छति साम्ब[1]. ५-५. सम्बद्धतमं पूरय स्तोत्र मेघैरश्वैश्च बहुकर्मन् ! । यं त्वां वयं शोभनप्रार्थना स्तुमः । सु आध्यानं स्वाधी । इन्द्रः मत्कामं पूरयेदिति प्रार्थना वि[1] अ मु. ६. शतक्रतो वि[1] भ[1]. ७. सुकर्माणः साम्ब[1] मु. ८. नास्ति वि.

[१७]

इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्ऽराजोः । अवः । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

स्कन्द० [1]"ऐन्द्रावरुणमुत्तरम्" । उत्तरं सूक्तमैन्द्रावरुणम् । इन्द्रावरुणयोः अहम् सम्राजोः सम्यग्दीप्तयोः स्वभूतम् अवः पालनम् आवृणे प्रार्थये । एतज् ज्ञात्वा ता तौ नः अस्मान् मृळातः । मृड सुखने । लोडर्थे च पञ्चमो लकारः । अवःसंपादनेन सुखयतः । ईदृशे प्रार्थनाविशेषे वर्तमानानिति शेषः[1] ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्रावरुणयोः अहम् सर्वेषामीश्वरयोः पालनम् आवृणे । तौ मृळयेताम् अस्मान् ईदृशे स्तोत्रे । [2]यद्वा ईदृशेनावसेति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'इन्द्रावरुणयोः' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तम् । मेधातिथिः ऋषिः[3] । गायत्रम् । इन्द्रावरुणौ देवते[4] । [5]"युवाकु हि" इत्याधिके द्वे ऋचौ पादनिचृन्नामकच्छन्दोयुक्ते[5] ॥

अहम् अनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः इन्द्रावरुणयोः देवयोः संबन्धि अवः रक्षणम् आ वृणे सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवौ ईदृशे एवंविधे अस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृळातः नः अस्मान् सुखयतः ॥ १ ॥

गन्तारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० 'हि इति पदपूरणः' । गन्तारा गमनशीलौ युवाम् स्थः अवसे पालनाय हवम् आह्वानम् विप्रस्य मेधाविनः मावतः मत्सदृशस्य । धर्तारा धारयितारौ च तैस्तैरुपकारैः चर्षणीनाम् मनुष्याणाम्[6] ॥ २ ॥

वेङ्कट० गन्तारौ हि भवथः[7] रक्षणार्थम् आह्वानं मेधाविनः मत्सदृशस्य धारकौ मनुष्याणाम् । तौ मयि [8]चागच्छतम् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्रावरुणौ ! अवसे अवितुम् अनुष्ठातारं रक्षितुम् मावतः मद्विधस्य विप्रस्य ब्राह्मणर्त्विजः हवम् आह्वानम् गन्तारा गन्तारौ स्थः हि प्राप्तिशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ । चर्षणीनाम् मनुष्याणाम् धर्तारा धर्तारौ योगक्षेमसम्पादनेन धारयितारौ ॥ २ ॥

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुणा राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता । वाम् । नेदिष्ठम् । ईमहे ॥ ३ ॥

१-१. इन्द्रावरुणयोरहं सम्यग्दीप्तयोः पालनं प्रार्थये । एतज् ज्ञात्वा तौ नः सुखयतः । अवःसंपादनेन । मृड सुखने । लेटि लेट् । ईदृशे प्रार्थनाविशेषवर्तमानानाम् वि[1] अ कु. २. नास्ति ल वि[1]. ३. नास्ति वि. ४. नास्ति वि मै[1]. ५-५. "इति द्वे गायत्र्यौ वि मै[2]. ६-६. गन्तारा गमनशीलौ युवां स्थः । पालनायाह्वानं मेधाविनो मत्सदृशस्य धारयितारौ तैस्तैरुपकारैः नृणाम् वि[1] अ कु. ७. भवो वा[1] वि[1]. ८. चाग° वा[1] वि[1].

स्कन्द० [1]अन्विति पश्चादर्थे । सोमस्य च पश्चात् अनुकामम् कामयित्वा तत्पानानन्तरमित्यर्थः । अथवा अनुशब्दो वीप्सायां कर्मप्रवचनीयः । कामं काममनु अनुकामं, यदा यदा वयं कामयामहे तदा तदेत्यर्थः । तर्पयेथाम् अस्मान् हे इन्द्रावरुणा ! द्विवचनादेशाकारस्येदं सांहितं ह्रस्वत्वम् । इन्द्रावरुणौ ! । केन । रायः तृतीयार्थे वा षष्ठीयम् । षष्ठीश्रुतेर्वैकदेशेनेति शेषः । धनेन धनस्य वाऽऽत्मीयस्यैकदेशेन । आकारस्तु पदपूरणः । ता रायो धनेन तर्पणं प्रार्थितवन्तो वयं तौ वाम् युवाम् नेदिष्ठम् इष्टत्वाद् यत् सन्निकृष्टं युवयोर्धनं तद् ईमहे याचामहे । न यत् किञ्चित्[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कामानन्तरमस्मान् धनेन [1]आ तर्पयेथाम् इन्द्रावरुणौ[1] ! । तौ वाम् वयं युवयोरन्तिकतमं धनं याचामहे ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ! अनुकामम् अस्मदीयाभिलाषमनु रायः धनस्य प्रदानेन आ तर्पयेथाम् सर्वतोऽस्मान् तृप्तान् कुरुतम् । यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वाम् तादृशौ युवाम् नेदिष्ठम् अतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे याचामहे । कालविलम्बमन्तरेण धनं दातव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनाम् । भूयाम वाजदाव्नाम् ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनाम् । युवाकु । सुऽमतीनाम् । भूयाम । वाजऽदाव्नाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० [2]हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माद् युवाकु युवां कामयत इति युवाकु, युष्मत्पानकाम-मित्यर्थः । अथवा यु मिश्रणे । मिश्रितं वसतीवर्येकधनाभिरद्भिः श्रयणैर्वा । किं पुनस्तत् । सामर्थ्यात् सोमलक्षणं हविः । कस्य । शचीनाम् 'शची' (निघ २,१) इति कर्मनाम । सामर्थ्याद् याज्ञा-त्मकर्मणामित्यर्थम् । यागकर्मणामस्माकं स्वभूतम् । न च सोमलक्षणमेव हविः केवलम् । किं तर्हि । युवाकु युष्मत्कामं युष्मद्गुणमिश्रं वा युष्मत्सर्वगुणसङ्कीर्तनरूपमित्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात् स्तुतिलक्षणं वचनम् । सुमतीनाम् मतिः स्तुतिः मन्यतेरर्चतिकर्मत्वात् । सुस्तुतीनामस्माकं स्वभूतम् । अथवा द्वावपि युवाकुशब्दौ सोमविषयावेव । मिश्रणार्थ एकः, युष्मत्पानकाम-मित्येवमर्थोऽपरः । अथवा एवमन्यथाऽस्यार्धर्चस्य अर्थयोजना । युवाकु इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् शचीनां सुमतीनामित्यपि तृतीयार्थे षष्ठी । यस्माद् युष्मत्कामाः कर्मभिः शोभनाभिश्च स्तुतिभिः वयम् । यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यध्याहार्यः । भूयाम वाजदाव्नाम्[4]

1-1. अनुकामं कामनानन्तरमेव अस्मान् तर्पयेथाम् । अनुर्वीप्सायां वा कर्मप्रवचनीयः । कामं कामम् । यदा यदा वयं कामयामहे तदा तदा तर्पयेथाम् । धनेन धनस्यैकदेशेन वा । कम् रायः । युष्मदन्तरं प्रार्थनावन्तो वयम् । तौ युवामिष्टत्वात् सन्निकृष्टतमं धनं याचामहे । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ (पा ५,३,६३) अतिशायने तमबिष्ठनौ (पा ५,३,५५) इति नेदिष्ठम् वि[1] अ कु. 2. नास्ति साम्ब कु वि[1] स्थं. 3. मित्रवरुणौ वि[1]. 3-3. यागकर्मणामस्माकं सोमलक्षणं हविः युष्मत्काम यस्मात् । 'कर्तृवीर्योऽग्नि शची' इति कर्मनाम । अनर्पितमपुर् च । युष्मत्काम युवाकु । कथं यु । यु मिश्रणार्थे वा । वसतीवर्येकधनाभिरद्भिः श्रयणैर्वा युक्तं हविः । सुमतीनाम् अस्मत्स्तु-तिवचनं च युवाकु । युष्मत्सर्वगुणसङ्कीर्तनरूपम् अस्मत्स्तुतिवचनं युष्मत्कामम् । मन अर्चायाम् । द्वावपि युवाकुशब्दौ सोमविषयावेव । वसतीवर्यादिमिश्रणार्थ एकः । युष्मत्पानकामार्थः अपरः । अथवा अन्यथा अस्य अर्धर्चस्य अर्थयोजना । वसि गुः । युवि नर् । भिति आन् । वय कर्मभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च वि[1] अ कु.

[1]भावेऽयं वनिर्द्रष्टव्यः । अन्नदानानाम् । षष्ठीश्रुतेर्लभ्यारः कर्तारो भवेति वाक्यशेषः[1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युष्मत्कामः हि पुरुषः प्रज्ञानां[2] भाजनं भवति युवाकु सुमतीनाम् च । वयं च युवाकवो[3] युवयोरन्नस्य दातॄणां कर्मणां[4] भाजनं भवाम, भूयास्म वेति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हि यस्मात् कारणात् शचीनाम् अस्मदीयकर्मणां संबन्धि सोमरूपं हविः युवाकु वसतीवर्यैकधनाख्यैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितम् । तथा सुमतीनाम् शोभनबुद्धियुक्तानाम् ऋत्विजां स्तुतियुक्तं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैः मिश्रितम् । तस्मात् कारणात् हे इन्द्रावरुणौ ! तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः प्रसादात् वयम् वाजदाव्नाम् अन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्याः भूयास्म भवेम ॥ ४ ॥

इन्द्रः सहस्रदाव्नां वरुणः शंस्यानाम् । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । सहस्रऽदाव्नाम् । वरुणः । शंस्यानाम् । क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

स्कन्द० [5]इन्द्रः सहस्रदाव्नाम् सहस्रसंख्याकदानानाम्, वरुणः च‡ शंस्यानाम् स्तुत्यानामत्यन्तोत्कृष्टानाम् क्रतुः कर्ता भवति । स्तोतृभ्यः प्रभूतानि धनानि ददातीत्यर्थः । कीदृशः । उक्थ्यः प्रशस्यनामैतत् (द्र. निघ ३,८) पश्चाच्चे† प्रशस्यःS[5] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः 'सहस्रस्य दातॄणामपि[6] कर्मणां कर्ता भवति, वरुणः च प्रशंसनीयानां प्रशस्यः । अपि वा स्तोतॄन् सहस्रदाव्नः प्रशस्यांश्च करोति ॥ ५ ॥

मुद्गल० अयम् इन्द्रः सहस्रदाव्नाम् सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुः धनदानस्य कर्ता भवति । प्रभूतं ददातीत्यर्थः । तथा वरुणः शंस्यानाम् स्तुत्यानां मध्ये उक्थ्यः स्तुत्यो भवति । अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्रऽरेचनम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० [7]इत् इति पदपूरणः । तयोः इन्द्रावरुणयोः अवसा 'हेतौ' (पा २,३,२३) इति तृतीया । तर्पणेन पालनेन वा हेतुना । ताभ्यां तर्प्यमाणाः पाल्यमाना वेत्यर्थः । सनेम संभजेमहि । किम् । सामर्थ्याद्

१-१. युष्मत्कामा यस्मात् तस्मादन्नदानानां लब्धारः कर्तारो भवेम । भावेऽयं वनिः वि[1] अ कु. २. प्रजानां साम्र[1] पु अ[1]. ३. नास्ति साम्र कु; युवाकवयोः वि[1]. ४. नास्ति साम्र[1]. ५-५. इन्द्रः सहस्रसङ्ख्याकदानानां वरुणश्च स्तुत्यानामत्यन्तोत्कृष्टानां कर्ता भवति । पश्चात्प्रशस्यः वि[1] अ कु. † नास्ति मूको. ‡ वरुणश्च मूको. S "उक्थ्य. प्रशस्यः इति उक्थ्यः प्रशस्यः वि[1] अ. ६-६. सहस्रदा° साम्र[1]. ७-७. तयोस्तर्पणेन पालनेन वा हेतुना धनं संभजेमहि च वि[1] अ कु.

[1]धनम् । नि धीमहि च उपभोगातिरिक्तं च निखाय स्थापयेमेत्यर्थः । स्यात् उत प्ररेचनम् उतेत्यप्यर्थे । प्रकर्षेण यदतिरिच्यते तत् प्ररेचनम् । उपभोगान्निधानाच्चातिरिक्तमपि स्यादित्यर्थः[1] ॥६॥

वेङ्कट० इन्द्रावरुणयोः एव रक्षणेन वयम् धनं भजेमहि नि धीमहि च । उपयुक्तादतिरिक्तं [2]निहितादतिरिक्तम् अपि अस्तु ॥ ६ ॥

मुद्गल० तयोरित् पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरेव अवसा रक्षणेन वयम् अनुष्ठातारः सनेम संभजेम धनमिति शेषः । नि धीमहि च प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद् भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं कस्यचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । उत अपि च प्ररेचनम् भुक्तात् निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनम् स्यात् संपद्यताम्[3] ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्त्सु जिग्युषस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥७॥

स्कन्द० [4]हे इन्द्रावरुणौ ! वाम् अहम् हुवे । किमर्थम् । चित्राय राधसे चित्रस्य धनस्यार्थाय । चित्रं धनं मह्यं दत्तमित्यर्थः । किञ्च अस्मान् सु जिग्युषः सुष्ठु जितवतः शत्रून् कृतम् कुरुतम् । अस्मच्छत्रूनप्यस्माभिर्जापयतमित्यर्थः[4] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्रावरुणौ ! वाम् अहम् हुवे चित्राय धनाय । तौ अस्मान् शत्रून् जितवतः सुष्ठु कुरुतम् ॥७॥

मुद्गल० [5]इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ ! वाम् युवाम् अहम् हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तव आहूतौ युवाम् अस्मान् अनुष्ठातॄन् सु जिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु [6]जययुक्तान् कृतम् कुरुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुण नू नु वां सिषासन्तीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सिसासन्तीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥८॥

स्कन्द० [7]नु-शब्दयोर्द्वयोरेकः क्षिप्रनाम । पदपूरणोऽपरः । हे इन्द्रावरुणौ ! क्षिप्रम् वाम् युवाम् सिसासन्तीषु संभक्तुकामासु धीषु आ आकारः पदपूरणः, कर्मसु । सप्तमीनिर्देशाद् वर्तमानेष्व् इति वाक्यशेषः । युष्मद्देवत्यानि कर्माण्यनुतिष्ठद्भ्य इत्यर्थः । केभ्यः । अस्मभ्यम् शर्म गृहं सुखं वा यच्छतम् दत्तम्[7] ॥ ८ ॥

१-१. उपभोगातिरिक्तं च निखाय स्थापयामः । प्रकर्षेण यदतिरिच्यते तत् प्ररेचनम् । उपभोगान्निधानाच्चातिरिक्तमपि स्यात् वि[1] अ कु. २. निहितादति° वि[2]. ३. संपद्यताम् वि मू[2]. ४-४. इन्द्रावरुणौ वामहं हुवे । पूजनीयं राधः मह्यं दत्तम् । अस्मान् सुष्ठु जितवतः (जेजितवन्तः वि[1] अ) कुरुतम् । अस्मच्छत्रूनपि अस्माभि-र्जापयतं (जापयन्तं वि[1] अ) वि[1] अ कु. ५. नास्ति वि. ६. युक्ता° वि. ७-७. नु क्षिप्रम् । हे इन्द्राग्नी क्षिप्रं युवां संभक्तुमिच्छत्सु कर्मसु कर्मनिर्वोढृभ्योऽस्मभ्यं सुखं गृहं वा दत्तम् । 'नेतरिषं (?) धीः कर्म' इति कर्माणि । युष्म-द्देवत्यानि कर्माणि अनुतिष्ठद्भ्यः नः शर्म दत्तम् वि[1] अ कु.

वेङ्कट० इन्द्रावरुणौ ! क्षिप्रम् वाम् संभक्तुमिच्छत्सु ध्यातृषु स्तोतृषु अस्मभ्यम् सुखम् प्रयच्छतम्। एको नु:[1] पूरणः ॥ ८ ॥

मुद्गल० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ ! धीषु अस्मदीयबुद्धिषु वाम् युवाम् सिषासन्तीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छन्तीषु तदानीम् आ समन्तात् अस्मभ्यम् शर्म सुखम् नू नु अतिशयेन क्षिप्रम् [3]यच्छतम् दत्तम् ॥ ८ ॥

प्र वा॑मश्नोतु सुष्टु॒तिरिन्द्रा॑वरुण॒ यां हु॒वे याम्ऋ॒धाथे॑ स॒धस्तु॑तिम् ॥ ९ ॥

प्र । वा॒म् । अ॒श्नो॒तु॒ । सु॒ऽस्तु॒तिः । इन्द्रा॑वरुणा । याम् । हु॒वे । याम् । ऋ॒धाथे॒ इति॑ । स॒धऽस्तु॑तिम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० [4]प्र वाम् अश्नोतु प्रकर्षेण युवां व्याप्नोतु । सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः । हे इन्द्रावरुणौ ! याम् हुवे यामिति द्वितीयानिर्देशात् प्रतीति वाक्यशेषः । तृतीयार्थे वा द्वितीया । यां प्रति यया वा युवामाह्वयामि । याम् च ऋधाथे वर्धयथः । यो यो निजस्तुतेः फलं साधयति स तां पुनःपुनः कारयति वर्धयति । कीदृशाम् । सधस्तुतिम् सहभूतयोर्युवयोः स्तुतिम् । अथवा सधस्तुतिमिति तृतीयार्थे द्वितीया । यया सहस्तुत्या वर्धेथे इत्यर्थः । स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धते[4] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्र अश्नोतु[5] वाम्[6] सुष्टुतिः इन्द्रावरुणौ ! याम् स्तुतिं प्रति वाम् अहम् हुवे । याम् च युवाम् वर्धयथ. सहभूताम्[7] ॥ ९ ॥

मुद्गल० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ ! याम् अस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे युवामुभौ आह्वयामि । किञ्च सधस्तुतिम् युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणायाः स्तवक्रियायाः सुष्टुतिम् [8]प्र प्रतिकत्य ऋधाथे युवां वर्धयेथे । तादृशी सुष्टुतिः [8]शोभनस्तुतिहेतुभूत मन्त्रसमूहः वाम् अश्नोतु युवां व्याप्नोतु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले चतुर्थोऽनुवाकः ॥

[१८]

सो॒मानं॒ स्वर॑णं कृणु॒हि ब्र॑ह्मणस्पते । क॒क्षीव॑न्तं॒ य औ॑शि॒जः ॥ १ ॥

सो॒मान॑म् । स्वर॑णम् । कृ॒णु॒हि । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । क॒क्षीव॑न्तम् । यः । औ॒शि॒जः ॥ १ ॥

---

1. नु वि[1,3] ल२. 2. नास्ति वि. 3. यच्छ° मूको. 4-4. प्रकर्षेण युवां व्याप्नोतु शोभना स्तुतिः । हे इन्द्रावरुणौ यां प्रति आह्वयामि । यया वा । दर्थे अन् । यां स्तुतिं फलसिद्धया वर्धयथः । सहभूतयोः युवयोः स्तुतिम् । सामर्थ्य मतः । 'सध मादस्थयोश्छन्दसि' (पा ६,३,९६) इति । सधस्तुतिं सहस्तुतिं कुर्वन् फलस्यातिसिद्धया पुनःपुनरेव करोति । दर्थे वा अम् । यया सहस्तुत्या वर्धेते (वर्धेथे ज.) वि[1] अ कृ. 5. प्राश्नोतु साम्ब कु अ[1]. 6. त्वाम् वि[1] अ[1]. 7. सहभूताम् साम्ब वि[1] मू. 8. °शुभिरश्नोतु° मूको.

स्कन्द० [1]"सोमानमिति नवाद्या याः पञ्च ता ब्रह्मणस्पतेः" । सोमानमित्याद्या याः पञ्चर्चस्ता ब्रह्मणस्पतिदेवताः । सोमानम् षुञ् अभिषवे । अभिषोतारम् । कस्य । सामर्थ्यात् सोमस्य† । स्वरणम् स्वृ शब्दोपतापयोः । शब्दयितारम् । कस्य । सामर्थ्यात् स्तुतीनाम् अर्चयितारं च । यष्टारं स्तोतारं चेत्यर्थः । कृणुहि कुरु मां धनप्रदानेन । अथवा सर्वत्र यः शब्द्यते स स्वरणः प्रकाश इत्यर्थः । अभिषोतारं मां स्वरणं देवमनुष्येषु प्रकाशं कुरु हे ब्रह्मणः पते ! । कमिव । उच्यते । कक्षीवन्तम् लुप्तोपममेतद् द्रष्टव्यम् । कक्षीवन्तमिव ऋषिम् । कतमोऽयं कक्षीवान् । उच्यते । यः औशिजः उशिक्पुत्रः[1] ॥ १ ॥

वेङ्कट० सोतारं[2] प्रकाशनवन्तं[3] कुरु माम् ब्रह्मणस्पते ! कक्षीवन्तम् । [4]यथा कृतवानसि । यः कक्षीवानुशिक्प्रसूतः । स्वरतिः शब्दकर्मेति ॥ १ ॥

मुद्गल० पञ्चमे अनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'सोमानम्' इति नवर्चं प्रथमं सूक्तम् । मेधातिथिः[5] । गायत्रम् । आद्यास्तिस्रो ब्राह्मणस्पत्याः । चतुर्थी 'ब्रह्मणस्पतीन्द्रसोमा इति त्रिदेवताका[6] । पञ्चमी दक्षिणा ब्रह्मणस्पतिश्च इन्द्रश्च सोमश्चेति चतुर्देवताका[7] नाराशंसी वा ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव ! सोमानम् अभिषवस्य कर्तारं मामनुष्ठातारम् स्वरणम् देवेषु प्रकाशनवन्तम्[8] कृणुहि कुरु । दृष्टान्तः । कक्षीवन्तम् एतन्नामकम् ऋषिम् । इवेत्यस्याध्याहारः । कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः । कक्षीवान् ऋषिः औशिजः उशिक्पुत्रः । तमिवेति पूर्वत्र योजना ॥ १ ॥

यो रे॒वान् यो अ॑मीव॒हा व॑सु॒वित् पु॑ष्टि॒वर्ध॑नः । स नः॑ सिषक्तु॒ यस्तु॒रः ॥ २ ॥

यः । रे॒वान् । यः । अ॒मी॒व॒ऽहा । व॒सु॒ऽवित् । पु॒ष्टि॒ऽवर्ध॑नः । सः । नः॒ । सि॒स॒क्तु॒ । यः । तु॒रः ॥ २ ॥

स्कन्द० [9]यः ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् यः च अमीवहा हिंसितॄणां हन्ता वसुवित् विद्लृ लाभे । अपूर्वाणामपि धनानां लब्धा । अथवा विन्दतिरत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थः । धनानां लम्भयिता स्तोतृभ्यो दातेत्यर्थः । पुष्टिवर्धनः सर्वप्रकारायाः पुष्टेर्वर्धयिता सः नः सिषक्तु सेवताम्, यः तुरः त्वरिता क्षिप्रकारीत्यर्थः । अथवा यो रेवानित्यादिभिः पुत्रः† प्रतिनिर्दिश्यते । ब्रह्मणस्पतिप्रसादाद् धनवत्त्वादिगुणः पुत्रोऽस्मान् सचताम् । अस्माकं जायतामित्यर्थः[9] ॥ २ ॥

१-१. षुञ् अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा ३,२,७५) इति मनिन् । अभिषोतारं सोमस्य । स्वृ शब्दोपतापयोः । चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् (पा ३,२,१४८) शब्दयितारं स्तुतीनां यष्टारं स्तोतारं च कुरु मां धनप्रदानेन । सर्वत्र यः शब्द्यते स वा स्वरणः प्रकाशः । सोमाभिषोतारं मां देवमनुष्येषु प्रकाशं कुरु ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तमृषिमिव । यः उशिक्पुत्रः तमिव । लुप्तोपमा वि[1] भ कु. † सोमस्य नः मूको. २. सोमानं सास्व कु. ३. प्रकाशवन्तं सास्व कु. ४. यस्तथा मूको. ५. °र्मेधातिथिः मै[1]. ६-६. °स्पतिदेवताकाः मै[1]. ७. °मश्चेति त्रिसोदेव° मै[1]; °तिरिन्द्रसोमौ दे° वि मै[1]. ८. °शनवन्तं वि. ९-९. यो धनवान् यश्च हिंसितॄणां हन्ता अपूर्वाणामपि धनानां लब्धा लम्भयिता वा अन्तर्णीतण्यर्थत्वात् । स्तोतृभ्यो दाता । सर्वप्रकारायाः पुष्टेर्वर्धयिता । य एवंभूतः सः नः सेवतां (त्वम् (?) एवंगुणः पुत्रो मम जायता स नः सेवता च । यः क्षिप्रकारी । तुरस्त्वरैव तूर्णं वा (?) कु) (च । यः क्षिप्रकारी तुरस्त्वरैव तूर्णं वा (?) इति वि[1] भ.) वि[1] अ कु.
† पुत्र मूको.

वेङ्कट० यः धनवान् यः च रक्षसां हन्ता धनं लम्भयति, पुष्टेर्वर्धयिता सः भजताम् अस्मान्। यः सर्वदा त्वरते कर्मस्विति ॥ २ ॥

मुद्गल० यः ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् यः च अमीवहा रोगाणां हन्ता वसुवित् धनस्य लब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यः च तुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलप्रदः सः ब्रह्मणस्पतिः नः अस्मान् सिषक्तु सेवताम्। परिगृह्य अनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ २ ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य। रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा। नः। शंसः। अररुषः। धूर्तिः। प्रणक्। मर्त्यस्य। रक्ष। नः। ब्रह्मणः। पते ॥ ३ ॥

स्कन्द० [1]मा शब्दः प्रणक् इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः। नः अस्मान्[*] शंसः शंसनम् आशंसा विनाशाद्यभिलाषः। अररुषः देवेभ्यो हविषामदातुरयज्वनः स्वभूतः। यो हि न यजते स यष्टृन् विनश्यन्त्वित्येवमाशंसति। सोऽस्य शंसः। धूर्वतेर्वधकर्मणः धूर्तिः हिंसा हिंसिता वा। स च मा प्रणक् प्रपूर्वस्य नशेर्व्याप्तिकर्मण एतद्रूपम्। मा प्रणशत् मा प्रापदित्यर्थः। अथवाऽनवग्रहैकपदत्वात् पृचेः सम्पर्कार्थस्येदं रूपम्, न प्रपूर्वस्य नशेः। न इति च तृतीयार्थे द्वितीया। माऽस्माभिः प्रणक् सम्पर्चीत्। माऽस्मान् प्रापदित्यर्थः। कः। शंसः[†] धूर्तिश्च। कस्य। अररुषः। मर्त्यस्य मनुष्यस्य[1]। रक्ष त्वम् नः हे ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् अदातुः मर्त्यस्य कदर्यस्य शंसः न दातुं युष्मभ्यमिच्छामीति वादः, हिंसकः प्राप्नोतु धनाभावात्। तथा अस्मान्[2] त्वम् रक्ष ॥ ३ ॥

मुद्गल० अररुषः मर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंसः शंसनम्। अधिक्षेप इत्यर्थः। तादृशो वाग्विक्षेपः नः अस्मान् मा प्रणक् मा सम्पृणक्तु। शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः। तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते! नः अस्मान् रक्ष पालय ॥ ३ ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः। सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः। घ। वीरः। न। रिष्यति। यम्। इन्द्रः। ब्रह्मणः। पतिः। सोमः। हिनोति। मर्त्यम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'चतुर्थ्यां सोम इन्द्रश्च'। 'चतुर्थ्यामस्यामृचि सोम इन्द्रश्च देवता। न केवलो ब्रह्मणस्पतिः। घ इति पदपूरणः एवार्थे वा। सः एव वीरः विक्रान्तः न रिष्यति। न हिंस्यते केनचित्। यम् इन्द्रः ब्रह्मणः पतिः सोमः च हिनोति। हि गतौ वृद्धौ च। गच्छति वर्धयति वा मर्त्यम् मनुष्यम्[1] ॥ ४ ॥

१-१. मा शब्दः प्रणक्। देवेभ्यो हविषामदातुः। यो हि न यजते स यष्टॄन् विनश्यतु (?) इत्येवमाशंसती। सोऽस्य धूर्तिः धूर्वतिर्हिंसायाम्। हिंसा हिंसिता वा। स च मा प्रणशत्। नश व्याप्तौ। असौ अस्मान् मा प्रापदित्यर्थः। अनवग्रहात् सम्पर्कार्थो वा। लिङि रूपम्। सोऽस्माभिर्मा सम्पर्चीत्। माऽस्मान् प्रापदित्यर्थः। कस्य अररुषः। रक्षणीति सन्ति इति। मर्त्यस्य वि° अ कु. † अस्मानं मूको. ‡ शंसः अररुषः धू° मूको. २. नास्ति वि° अ° इत्. १-१. स मर्त्यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः सोमश्च हिनोति। हि गतिवृद्ध्योः। गच्छन्ति वर्धयन्ति [illegible]। न एव हिंस्यते न हिंस्यते वि° अ कु.

वेङ्कट० यम् एते युद्धे प्रेरयन्ति, सः खलु न विनश्यति वीरः ॥ ४ ॥

मुद्गल० इन्द्रः देवः यम् मर्त्यम् वक्ष्यमाणम् हिनोति प्राप्नोति । तथा ब्रह्मणः पतिः देवः हिनोति । तथा सोमः हिनोति । सः[1] च स एव यजमानः वीरः वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति न विनश्यति ॥ ४ ॥

त्वं तं ब्र॑ह्मणस्पते॒ सोम॒ इन्द्र॑श्च॒ मर्त्य॑म् । दक्षि॑णा पा॒त्वंह॑सः ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । सोम॑ः । इन्द्र॑ः । च॒ । मर्त्य॑म् । दक्षि॑णा । पा॒तु॒ । अंह॑सः ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'पञ्चम्या दक्षिणाधिका'। 'पञ्चम्यामस्यामृचि पूर्वोभ्यस्तिसृभ्यो दक्षिणाऽधिका । तच्छब्दश्रुते-र्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यः स्तौति यजते च त्वम् तम् हे ब्रह्मणः पते ! सोमः इन्द्रः च मर्त्यम् मनुष्यम् दक्षिणा च पातु रक्षतु अंहसः पापात्[2] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् तम्'[3] ब्रह्मणः पते ! सोमः इन्द्रः च मर्त्यम् [4]'यज्ञस्य पत्नी दक्षिणा'[4] च रक्षतु । [5]दारिद्र्याद्वा-हन्तुर्वा [6]रक्षसः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे ब्रह्मणः पते । त्वम् मर्त्यान् तम् अनुष्ठातारं मनुष्यम् अंहसः पापात् पाहीति शेषः । तथा सोमः पातु । इन्द्रः च पातु । दक्षिणाख्या देवता च पातु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

सद॑स॒स्पति॒मद्भु॑तं प्रि॒यमिन्द्र॑स्य॒ काम्य॑म् । स॒निं मे॒धाम॑यासिषम् ॥ ६ ॥

सद॑सः । पति॑म् । अद्भु॑तम् । प्रि॒यम् । इन्द्र॑स्य । काम्य॑म् । स॒निम् । मे॒धाम् । अ॒या॒सि॒ष॒म् ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'यतस्सः सादसस्पत्या.'। सदः प्रसिद्धं यज्ञगृहं [7]तस्याधिपतिः सदसस्पतिः । कोऽसौ । अग्नि. । कुत एतत् । अग्नेः सर्वयज्ञाधिपतित्वात् । आसु चर्क्षु यज्ञसाधनहविःप्रकृतिसमर्थनाद्यग्निकर्मदर्शनात् तद्देवत्यात्प्रसर्थे. । सदसः पतिम् अग्निम् अद्भुतम् महन्नामैतत् (तु. निघ ३,३) । महान्तम् । प्रियम् इन्द्रस्य तदायत्तत्वाद्धि यज्ञानां सोमपानार्थिनः इन्द्रस्य प्रियः सदसस्पतिः । काम्यम् प्रार्थयितव्यं सर्वस्तोत्राणाम् । सनिम् षणु दाने । धनदानम् । मेधाम् प्रज्ञां च अयासिषम् । 'ईमहे, यामि' (निघ ३, १९ [=याचामि या २,१]) इति याच्ञाकर्मसु पाठाद् याचितवानस्मि याच्ञाकर्मा । याचे[8] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'सदसस्पतिम् महान्तं सखायम्'[9] इन्द्रस्य कमनीयं धनं प्रज्ञां च अयाचिषम् ॥ ६ ॥

मुद्गल० मेधाम् लब्धुम् सदसः पतिम् एतन्नामकं देवम् अयासिषम् प्राप्तवानस्मि । कीदृशम् । अद्भुतम् आश्चर्यकरम् इन्द्रस्य प्रियम् सोमपाने सहचारित्वात् काम्यम् कमनीयम् सनिम् धनस्य दातारम् ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति वि मै[2]. २-२. यः स्तौति यजते च हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यं रक्षतु पापात् सोमः इन्द्रः दक्षिणा च वि[1] स कु. ३-३. तं त्वम् वि[1]. ४-४. दक्षिणा यज्ञस्य पत्नी साम्ब[1] अ[1]. ५. दरिद्र्याद्वंहसो वा साम्ब[2]. ६. रक्ष रक्षः साम्ब[1]. ७-७. तस्य पतिरग्निः । सर्वयज्ञाधिपतित्वादस्य । तं सदसस्पतिमग्निं महान्तम् 'यद्दोऽमात्योऽद्भुतो मभ.' इति । यज्ञमन्यायत्तम् । सोमपानार्थिन इन्द्रस्य तत्सम्पादनाद् प्रियम् । प्रार्थयितव्यं च सर्वस्तोत्राणाम् । सनिं धनदाने प्रज्ञां च इमहे याचामि । या याच्ञायाम् वि[1] स कु. ८. नास्ति वि[1]. ९. सहायम् वि[1].

यस्मा॑दृ॒ते न सिध्य॑ति य॒ज्ञो वि॑प॒श्चित॑श्च॒न । स धी॒नां योग॑मिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मा॑त् । ऋ॒ते । न । सिध्य॑ति । य॒ज्ञः । वि॒पः॒ऽचित॑ । च॒न । सः । धी॒नाम् । योग॑म् । इ॒न्व॒ति ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'यस्मात् ऋते येन सदसस्पतिना विना न सिध्यति यज्ञः । कस्य । विपश्चित चन 'विपश्चत्' (निघ ३,१५) इति मेधाविनाम । चनशब्दोऽप्यर्थे । मेधाविनोऽपि यजमानस्य । [illegible] धीनाम् 'धी' (निघ २,१) इति कर्मनाम । सहयोगलक्षणतृतीयार्थे षष्ठी । यागकर्मभिः सह । योगम् सम्बन्धम् । इन्वति व्याप्तिकर्मायम् । प्राप्नोति । यागकर्मभिः सम्बध्यते' । सर्वयागकर्माणि करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [illegible] विना न सिध्यति यज्ञः विदुषः अपि, [illegible] कर्मणा योगम् व्याप्नोति' ॥ ७ ॥

मुद्गल० यज्ञः अनुष्ठातव्यः विपश्चितः चन विदुषोऽपि' यजमानस्य यस्मात् सदसस्पतिदेवात् ऋते न सिध्यति सः अयं सदसस्पतिर्देवः धीनाम् मनोऽनुष्ठानविषयाणाम् योगम् सम्बन्धम् इन्वति व्याप्नोति । यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

आदृ॑ध्नोति ह॒विष्कृ॑तिं॒ प्राञ्चं॑ कृणोत्यध्व॒रम् । होत्रा॑ दे॒वेषु॑ गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋ॒ध्नोति॑ । ह॒विःऽकृ॑तिम् । प्राञ्च॑म् । कृ॒णोति॑ । अ॒ध्व॒रम् । होत्रा॑ । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छ॒ति॒ ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'आत् इति निपातोऽथशब्दपर्याय आनन्तर्ये । कर्मभिः सम्बन्धानन्तरम् । ऋध्नोति ऋधु वृद्धौ । सामर्थ्याद्यानान्तर्णीतण्यर्थः । वर्धयति हविष्कृतिम् हविष्क्रियाम् । हवींषि सारतो वृद्धानि करोतीत्यर्थः । प्राञ्चम् कृणोति प्रकर्षगामिनं देवान् प्रति करोति अध्वरम् । 'होत्रा' (निघ १,११) इति वाङ्नाम । तृतीयार्थे चात्र प्रथमा । होत्रया च स्तुतिलक्षणया च वाचा देवेषु' देवान् प्रति गच्छति देवांश्च स्तौतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० गमनानन्तरमेव समर्धयति' हविष्करणम् । प्राञ्चम् कृणोति यज्ञम्' । वाचा च देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

मुद्गल० आत् अनन्तरमेव हविष्कृतिम् हविःसम्पादनयुक्तं यजमानम् ऋध्नोति सदसस्पतिर्देवो वर्धयति । हविर्दानानन्तरमेव' फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्ध्ये अध्वरम् यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञम् प्राञ्चम् प्रकर्षेण गच्छन्तमविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तम् कृणोति करोति । होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुम् देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

नरा॒शंसं॑ सु॒धृष्ट॑म॒मप॑श्यं स॒प्रथ॑स्तमम् । दि॒वो न सद्म॑मखसम् ॥ ९ ॥

न॒रा॒शंस॑म् । सु॒ऽधृष्ट॑मम् । अप॑श्यम् । स॒प्रथः॑ऽतमम् । दि॒वः । न । सद्म॑ऽमखसम् ॥ ९ ॥

१ १. यस्मात् सदसस्पतिना अग्निना विना यज्ञो न सिध्यति मेधाविनोऽपि यजमानस्य । चन अपि । आम् शिवि । ... धीनाम् कर्मणाम् ... इत्यादि वि' मूको. २ प्राप्नोति वि' मूको. ३ विदुषोऽपि वि. ४ ४ अथ कर्मभिः सम्बन्धानन्तरं वर्धयति हविष्क्रियाम् । हवींषि सारतो वृद्धानि करोति । देवान् प्रति प्रकर्षगामिनं करोति यज्ञम् । [illegible] इति वाङ्नाम । तृतीयार्थे ... । होत्रया च स्तुत्या वि' मूको. ५ समर्धयति मूको. ६ हविर्दाना° मै'.

स्कन्द० [1]नराशंसम् शंस स्तुतौ । नरैः शस्यत इति नराशंसः प्रकृतः सदसस्पतिरेव । देवतान्तरं वा[1] । तथाह्याह —

'उक्ता याः सादसस्पत्याश्चतस्रः सदसस्पतिः । तासामन्त्या ऋगेका सा नाराशंसी प्रकीर्तिता'[2] ॥

[3]इति । तं नराशंसम् सुधृष्टमम् सुष्ठु प्रगल्भतमम् अद्रम् अपश्यम् । सप्रथस्तमम् सप्रथाः पृथुः अतिशयेन सप्रथः सप्रथस्तमम् । कमिव । दिवः न द्युलोकस्येव सम्बन्धिनम् सद्ममखसम् सद्म सदनमादित्यमण्डलं, तन्मखः महद् यस्य स सद्ममखाः आदित्यः । मखशब्दो हि 'रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः' (ऋ ६,६६,९) इत्यादिप्रयोगदर्शनात्पठितमपि महन्नाम । सकारस्तु तस्यैव छान्दस उपजनः । पर्यायान्तरं वा सकारान्तम् । तं सद्ममखसम् । आदित्यमिवेत्यर्थः[3] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० नरैः शंसनीयम् अतिशयेन धृष्टं पश्यामि सर्वतः पृथुतमं द्युलोकस्य सम्बन्धिनम् इव सूर्यं महनीयसदनमिति ॥ ९ ॥

मुद्गल० नराशंसम् एतन्नामकं देवविशेषं सदसस्पतिं वा अपश्यम् शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । सुधृष्टमम् अत्याधिक्येन धार्ष्ट्ययुक्तम् सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातम् सद्ममखसम् प्राप्ततेजस्कम् । तत्र दृष्टान्तः । दिवः न द्युलोकमिव । आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनः तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः ॥

[१९]

प्रति॒ त्यं चारु॑मध्व॒रं गो॑पी॒थाय॒ प्र हू॑यसे । म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥ १ ॥

प्रति॑ । त्यम् । चारु॑म् । अ॒ध्व॒रम् । गो॒ऽपी॒थाय॑ । प्र । हू॒य॒से॒ । म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ १ ॥

स्कन्द० 'आग्निमारुतमुत्तमम्'[4] । [5]'अध्यायमद्योत्तमं सूक्तमाग्निमारुतम् । प्रतिशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायः । तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । योऽयमस्माभिः प्रकल्पितः तम् प्रति । कीदृशम् । चारुम् शोभनम् । अध्वरम् यज्ञम् । गोपीथाय सोमोऽत्र गौरुच्यते, सोमपानाय । प्र हूयसे प्रकर्षेणाहूयसे । एवम्भूतात्[5] मरुद्भिः सह अग्ने ! आ गहि ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रति चारुम् अध्वरम् सोमपानाय आ हूयसे[6], अग्ने ! मरुद्भिः सह [7]आगच्छ ॥ १ ॥

1-1. नराशंसमग्निमेव प्रकृतम् । नृभिः शस्यत इति । अन्या वा देवता वि॰ अ॰ कु॰. 2. नराशंसः साम्ब॰. 3-3. नराशंसं सुष्ठु प्रगल्भतमम् अपश्यम् । अतिशयेन सर्वतः पृथुम् द्युलोकस्येव सम्बन्धिनमादित्यम् । सद्म सदनम् आदित्यमण्डलम् । तद् (तं अ वि॰) मखं महत् यस्य स सद्ममखाः आदित्यः सविता वि॰ अ॰ कु॰. 4. नास्ति वि॰. 5-5. त्यत् तदर्थे । योऽयम् अस्माभिः प्रकल्पितः तं यज्ञं प्रति । लक्षणे कर्मप्रवचनीयः प्रतिः । शोभनम् । गौरुच्यते सवनं मदः इति सोमनाम । सोमपानाय प्रकर्षेणाहूयसे । तस्मात् वि॰ अ॰ कु॰. 6. ॰यसे सः साम्ब॰³. 7. गच्छ वि॰ लभ॰.

मुद्गल० 'प्रति त्यम्' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । मेधातिथिः[१] । गायत्रम् । आग्निमारुतम् ॥

हे अग्ने ! यो यज्ञ चारु अङ्गवैकल्यरहित त्वम् स तथाविधम् चारुम् अध्वरम् प्रति गोपीथाय सोमपानाय प्र हूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे । तस्मात् अस्मिन्नध्वरे त्वम् मरुद्भिः देवविशेषैः सह आ गहि आगच्छ ॥ १ ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

स्कन्द० "न देवः न अपि मर्त्यः महः महतः तव सकाशात् । द्वितीयार्थे । कर्मणा प्रज्ञया वोत्कृष्टः त्वत् श्रेष्ठो देवमनुष्येष्वपि न कश्चित् । तस्मात् मरुद्भिः अग्ने ! आ गहि" ॥ २ ॥

वेङ्कट० नहि देवः मर्त्यः वा महतः तव[२] कर्म तरति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! महः महतः तव सम्बन्धिनम् क्रतुम् कर्मविशेषम् उल्लङ्घ्य परः नहि उत्कृष्टः देवः न भवति । तथा मर्त्यः मनुष्योऽपि परः न भवति । ये मनुष्याः त्वदीय क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवाः त्वदीय क्रतौ इज्यन्ते ते एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिः इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

स्कन्द० "रज शब्दो लोकवचन उदकवचनो वा । महः रजस इति चोभयत्र द्वितीयार्थे षष्ठी । ये महत् रजः लोकमन्तरिक्षाख्यम् उदकं वा मघम् विदुः जानन्ति विश्वे सर्वे देवासः दीप्यमानाः वा अद्रुहः अद्रोग्धारः अद्रोग्धारो वा स्तोतॄणां यष्टॄणां च । यच्छन्दश्रुतेस्तच्छब्दो ऽध्याहर्तव्य[३] । तैः मरुद्भिः अग्ने ! आ गहि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ये मरुतः महान्तं "लोकमन्तरिक्षं जानन्ति[४] व्याप्ता देवाः द्रोहरहिताः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! ये मरुतः महः रजसः महतः उदकस्य वर्षणप्रकारम् विदुः । कीदृशाः मरुतः । विश्वे सर्वे मरुद्विषयगणोपेताः । देवासः द्योतमानाः । अद्रुहः द्रोहरहिताः वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । मरुद्भिः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ४ ॥

---

१ 'त्रिनि मे'. २ २ नास्ति मा[?]' । ३ ३ नास्ति [illegible] ४ ४ ये मरुत[?] [illegible] वा विदुः । "कर्म [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] । अपि [illegible] । महतः [illegible] वा [illegible] वा [illegible] ये [illegible] [illegible] आन° [illegible]', [illegible] [illegible] मा[?] [illegible] नास्ति मा[?]'

स्कन्द० [1]ये उग्रा अन्येनासह्या शूरा अर्कम् देवम्। कतमम् इमम्। इन्द्रम्। कुत एतत्। आर्चन्नत्र मरुतः सप्तिसाचो (ऋ १,५२,१५) इति इन्द्रस्य मरुत्स्तुतिसम्बन्धदर्शनात्। आनृचुः अर्चतेः स्तुतिकर्मण एतद्रूपम्। वृत्रघ्नं तं 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐब्रा ३,२०) इत्येवमादिभिर्वचनैः स्तुतवन्तः। अत्र चेतिहासः 'त्वा देवा अविभ्युषः' (ऋ १,११,५) इत्यत्र निदर्शितः। अथवा संवादसूक्तेषु 'कया शुभा' (ऋ १,१६५,१) इत्यादिषु या स्तुतिः तामभिप्रेत्यैतदुच्यते—य उग्रा अर्कमिन्द्रं स्तुवन्तीति। कीदृशाः। अनाधृष्टासः अनाधर्षिता अनभिभूतपूर्वा ओजसा परबलेन[1]। तैः मरुद्भिः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ये रुद्राणां[1] अर्चनीयमिन्द्रम् अस्तुवन् बलेन अन्यैरनभिभूताः ॥ ४ ॥

मुद्गल० ये मरुतः उग्राः तीव्राः सन्तः अर्कम् उदकम् आनृचुः अर्चितवन्तः। वर्षणेन सम्पादितवन्त इत्यर्थः। [1]कीदृशा मरुतः। ओजसा बलेन अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः। सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः[1]। मरुद्भिः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः। मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ५ ॥

ये। शुभ्राः। घोरऽवर्पसः। सुऽक्षत्रासः। रिशादसः। मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि ॥५॥

स्कन्द० [2]ये शुभ्राः शोभनाः घोरवर्पसः 'वर्पः' (निघ ३,७) इति रूपनाम। घोररूपाश्च। इमयोश्चानयोः परस्परविरोधित्वात् कालभेदेन योजना। शोभनाः क्रीडाकाले। घोररूपाः सङ्ग्रामकाले। सुक्षत्रासः सुधन्यानः सुबला वा। रिशादसः क्षेप्तारो हिंसितॄणां प्रतिहिंसितार इत्यर्थः[4]। तैः मरुद्भिः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये मरुद्गणे शोभमाना घोररूपाः सुबला रिशामसितारः[5] ॥ ५ ॥

मुद्गल० ये मरुतः शुभ्राः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः शोभनाः घोरवर्पसः उग्ररूपधराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः। मरुद्भिः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते। मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥

ये। नाकस्य। अधि। रोचने। दिवि। देवासः। आसते। मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि ॥६॥

स्कन्द० [6]नाक इत्यादित्यनाम (द्र या २,१४)। ये नाकस्य अधि उपरि रोचने दीप्ते दिवि 'अथापि षाष्ठिकं च प्रवत्रिगमा भवन्ति' (या २,५) इत्येवं द्विवोऽवयवो-द्युशब्देनोच्यते। दिव द्युलोकदेशे स्थाने सप्तमे वायुस्कन्धे देवाः आसते। तैः मरुद्भिः इत्यादि पूर्ववत्[6] ॥ ६ ॥

१-१ ये अन्येन असह्याः शूरा अर्कं देवमिन्द्रम्। 'आर्चन्नत्र मरुतः' इति इन्द्रस्य मरुत्स्तुतिसम्बन्धदर्शनात्। 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' इत्येवमादिभिः अस्तुवन्। 'त्वा देवा अविभ्युषः' इत्यत्रोक्तं तत्र। अथवा संवादसूक्तस्तुतिभिर्वा। 'कया शुभा' इत्यादिषु। अनाधर्षिता अनभिभूतपूर्वा परबलेन वि[1] अ कु २ अर्चनीय साम्य[1] ३-३ नास्ति वि मो[1] ४-४ शोभना घोररूपाः क्रीडासु सङ्ग्रामेषु च। रूपं वर्पो भवति। सुक्षत्राः शूराः एवम्। सुरूपाः सुधन्यानो वा। रिशादसः क्षेप्तारः। हिंसितान् हिंसयन्तः वि[1] अ कु ५ °ऋषितारः कु ६-६. ये आदित्यस्योपरि दीप्ते दिवि एकदेशे स्थाने सप्तमे वायुस्कन्धे देवा अधि वसन्ति तैर्मरुद्भिः। नाकं सुखाभावो नास्ति। अधि उपरि वि[1] अ कु

वेङ्कट० ये[1] आदित्यस्य रोचने दिवि देवा वसन्ति ॥ ६ ॥

मुद्गल० ये मरुत नाकस्य अधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवास स्वयमपि दीप्यमाना आसते मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

य ई॒ङ्खय॑न्ति॒ पर्व॑तान् ति॒रः स॑मु॒द्रम॑र्ण॒वम् । म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥ ७ ॥

ये । ई॒ङ्खय॑न्ति । पर्व॑तान् । ति॒रः । स॒मु॒द्रम् । अ॒र्ण॒वम् । म॒रुत्ऽभि॑ । अग्ने॑ । आ । ग॒हि॒ ॥७॥

स्कन्द० [1]ये ईङ्खयन्ति ईङ्खतिर्गतिकर्मा (द्र निघ २,१४)। गमयन्ति क्षिपन्तीत्यर्थ । किम् । पर्वतान् शैलान् । 'तिर सत' (निघ ३,२९) इति प्राप्तस्य नामनी । प्राप्ता सन्त । क प्रति क्षिपन्ति । उच्यते । समुद्रम् द्वितीयाश्रुते कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दाध्याहार । पार्थिव समुद्र प्रति । कीदृशम् । अर्णवम् उदकवन्तम् । पर्वतक्षेपणम् चात्र बलवत्ता प्रतिपाद्यते । एतदुक्तं भवति — ये महाबला प्राप्ता सन्त पर्वतानपि समुद्र क्षेप्तु समर्था इति । अथवा पर्वतशब्दो मेघनाम (द्र निघ १,१०)। पार्थिवेन च समुद्रेण पृथिव्येव लक्ष्यते । ये गमयन्ति मेघान् वर्षाय पृथिवीम् । वर्षयन्तीत्यर्थ । मेघान् प्रति प्राप्ता सन्त । तै मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत्[2] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ये चालयन्ति पर्वतान् तिरस्कुर्वन्ति[3] च उदकवन्तम्[4] समुद्रम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० ये मरुत पर्वतान् मेघान् ईङ्खयन्ति चालयन्ति तथा अर्णवम् उदकयुक्तम् समुद्रम् तिर कुर्वन्तीति शेष । निश्चलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालन तिरस्कार । मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् ॥७॥

आ ये त॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभि॑स्ति॒रः स॑मु॒द्रमोज॑सा । म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥ ८ ॥

आ । ये । त॒न्वन्ति॑ । र॒श्मिऽभि॑ । ति॒रः । स॒मु॒द्रम् । ओज॑सा । म॒रुत्ऽभि॑ । अग्ने॑ । आ । ग॒हि॒ ॥

स्कन्द० [5]आतानो नाम व्याप्ति । ये आ तन्वन्ति व्याप्नुवन्ति रश्मिभि स्वतेजोभि । रश्मिभि तिर प्राप्ता पार्थिवमन्तरिक्ष वा । समुद्रशब्दो ह्यन्तरिक्षनामाऽपि (द्र निघ १,३) । न च केवलै स्वतेजोभि । किन्तर्हि । ओजसा बलेन च । तै मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत्[2] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये रश्मिवन्त[6] प्रत्यक्षमारतेरुदक बलेन समुद्रम् तिरः आ तन्वन्ति ॥ ८ ॥

मुद्गल० ये मरुत रश्मिभि सूर्यकिरणै सह आ तन्वन्ति आप्नुवन्ति आकाशमिति शेष । किञ्च ओजसा स्ववीर्येन बलेन समुद्रम् तिर कुर्वन्ति । मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

---

१ नास्ति वि[1] २-२ ये गमयन्ति शैलान् प्राप्ता समुद्रं प्रति उदकवन्तम् । ईङ्खत गतौ । तिर [illegible] इति प्राप्तनामनी । ये महाबलत्वात् समुद्रे पर्वतप्रक्षेपणसमर्था । अथवा पर्वतान् मेघान् पृथिवीं प्रति क्षिपन्ति वर्षाय । समुद्र पार्थिवो हि । तस्मात् पृथिव्येव लक्ष्यते । तैर्मरुद्भि वि[1] अ कु ३ धर्मनि [illegible] ४ उदक तम साम्य[1] वि[1] २ दप ५-५ ये आतन्वन्ति स्वतेजोभि प्राप्ता अन्तरिक्ष पार्थिवं वा । स्वबलेन च व्याप्नुवन्ति । तैर्मरुद्भि वि[1] अ कु ६ रश्मिवन्त वि[1] दप

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥९॥

स्कन्द० 'अभिशब्दोऽत्र 'अभिरभागे' (पा १,४,९१) इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । त्वां प्रति । पूर्वपीतये पूर्वकालप्रवृत्ताय पानाय सृजामि । शुद्धोऽप्यत्र सृजतिः सोपसर्गार्थे द्रष्टव्यः । उत्सृजामि । अनादिकालप्रवृत्तं यत् पानं तदर्थं तुभ्यं प्रददामीत्यर्थः । किम् । सोम्यम् सोममयम् मधु । द्रवत्वसामान्यान्मृष्टरसत्वसामान्याच्च सोमरसोऽत्र मधूच्यते । एतज्ज्ञात्वा मरुद्भिः अग्ने आगहि[1] ॥ ९ ॥

वलभीविनिवास्येतामृगर्थागमसंहृतिम् ।
भर्तृध्रुवसुतश्चक्रे स्कन्दस्वामी यथास्मृति ॥

इति भर्तृध्रुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ
ऋग्वेदभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० अभि सृजामि त्वा पूर्वपानाय सोममयम् मधु । सः[2] अग्ने ! मरुद्भिः [3]सह [4]आगच्छेति ॥ ९ ॥

ऋक्संहितायाः प्रथममध्यायं व्याकरोदिति ।
कुशिकानां कुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने
प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वा त्वां प्रति [5]सोम्यम् मधु[5] सोमसंबन्धिनं मधुरसम् अभि सृजामि सर्वतः सम्पादयामि । मरुद्भिः इत्यादि पूर्ववत् ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः ॥
इति ऋग्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१-१. अभिरभागे । त्वा प्रति पूर्वकालप्रवृत्ताय पानाय उत्सृजामि ददामि । अनादिकालप्रवृत्तं यत् पानं तदर्थम् । सोममयं मधु । द्रवत्वसामान्यात् मृष्टत्वाच्च सोमरसो मधु उच्यते । तस्मात् मरुद्भिः वि[1] ऋ कु. २. नास्ति सायणे. ३. सहेति वि[2]. ४. आगच्छेति वि[2]. ५-५. सोम सम्बन्धि वि

[२०]

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'आर्भवं प्रथमं सूक्तम्'। 'ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा रथकारा बभूवुः । ते[२] अतिशयवद्भिः कर्मभिर्देवत्वमीयुः । तेऽत्र साहचर्यादन्यतमवचनेनापि 'ऋभुशब्देन सर्वेऽभिधीयन्ते । 'तद्देवत्यं द्वितीयस्य प्रथमं सूक्तम् 'अयं देवाय' इत्येतत् ।

जन्मन इति मनिरयं कर्तरि सामर्थ्याद्यत्र भूते काले द्रष्टव्यः । देवाय जन्मने इति चोभयत्र बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । देवेभ्यो जातेभ्यः । ये ऋभवो मनुष्याः सन्तो देवा जाताः तदर्थमित्यर्थः । स्तोमः स्तुतिः विप्रेभिः मेधाविभिरस्माभिः आसया आसाशब्दोऽत्र सामर्थ्याद् लक्षणया वाचा । आसा उपासना वा परिचर्या । आसया हेतुना । प्रयोजनस्य चेयं हेतुत्वेन विवक्षा । परिचर्यार्थमित्यर्थः । अकारि कृतः । कीदृशः । रत्नधातमः अतिशयेन धनानां दाता । येन स्तुता ऋभवोऽतिशयेन धनं दास्यन्तीत्यर्थः[१] ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'अयं देवाय जन्मने' [३]माधवो व्याचिकीर्षति[४] ।
तत्रामन्त्रितान्तादावादौ वृत्तिः [५]प्रदर्श्यते ॥ १ ॥
आमन्त्रितात्पूर्वार्थात्तमुच्चैरामन्त्रणे भवेत् ।
नीचैरामन्त्रणे कार्ये पदं सर्वं निहन्यते ॥ २ ॥
अर्थस्वभावाद्वाक्यस्य मध्यस्य [६]च निहन्यते ।
'श्रुतं मित्रावरुणौ'[७] 'कृती नो मित्रावरुणा'[८] ॥ ३ ॥
अर्थस्वभावादुच्चैस्त्वं क्वचिन्मध्येऽपि दृश्यते ।
तथैव नीचैस्त्वमपि वक्ष्योदाहरणे[९] शृणु ॥ ४ ॥
अहृयच्छुनमन्धाय सा वृकी[१०] इति वक्ष्यति ।
'नरोति'[१०] तत्रोदात्तमेव हि परिदेवनम् ॥ ५ ॥
'इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी'[११] बहुष्वस्मिन् निहन्यते ।
बहुभ्यामन्त्रितेभ्यस्तु ओषधीः[११] इति यत्पदम् ॥ ६ ॥

१-१. ऋभुर्विभ्वा च वाजश्च त्रयः पुत्राः सुधन्वनः ते रथकारा बभूवुः वि[१] अ कु. २. नास्ति वि[१] अ कु ३-३. जन्मने इति मूले मनि । के ब्याने। देवेभ्यो जातेभ्यः ये ऋभवो मनुष्याः सन्तः कर्मविशेषात् देवा जातास्तेभ्यः । स्तुतिः मेधाविभिरस्माभिः कृत्स्नयाया वाचा । सुखमास्यं भवता (?) इति । आसया वाचि । आस्य इत्यस्य वा । स्तुतिरतिशयेनैतो अकारि । धनानामतिशयेन दाता । ये नो धनानि दास्यन्ति आगन्तुश्च वि[१] अ कु ४-४. व्याचिकीर्षति माधवः वेङ्कट ५. प्रदर्श्यते वि[१] रूप सं. ६. निह° वि[१] सर्व ७. ऋ १,२,८ ८. ऋ १,२,९ ९. °णे वेङ्कट १०. तु. ऋ १,११७,१८. ११. तै १,२,१,२०

'अग्ने पावक रोचिषा'[१] 'घृताहवन दीदिवः'[२] ।
'ग्रावो नेष्टः पिब ऋतुना'[३] 'सखाय स्तोमवाहस'[४] ॥ ७ ॥
'विश्वे देवासो मनुषो'[५] 'विश्वे यजत्रा'[६] 'त आदित्या'[७] ।
सर्वत्रार्थस्त्वमात्रोऽयमूह्य प्राज्ञैरिति स्थिति ॥ ८ ॥
नामन्त्रितं कारकवद् वाक्यार्थेनान्वितं भवेत् ।
'युव नरो सुदानवो'[८] 'पेशो मर्या अपेशसे'[९] ॥ ९ ॥
ये इमे तत्रोदाहरणे स्पष्टे सर्वं च तादृशम् ।
अविद्यमानवत्त्वे च एष हेतुरिति स्थिति ॥ इति[१०] ॥ १० ॥

मेधातिथि । अयम् स्तोम मनुष्यत्वमपहाय देवभूताय ऋभूणा गणाय मेधातिथिभिरस्माभि आस्येन अतिशयेन रत्नदाता[११] क्रियते ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अयं देवाय' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम् । [१२]मेधातिथि । गायत्रम् । आर्भवम्[१३] ।

तद्धजन्मने जायमाना ये ऋभवो मनुष्या तपसा देवत्वं प्राप्ता । तद्रूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थम् अयम् स्तोम स्तोत्रविशेष विप्रेभि मेधाविभि ऋत्विग्भि आसया स्वकीयेनास्येन अकारि निष्पादित । कीदृश स्तोम । रत्नधातम अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रद स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धन प्रयच्छन्तीत्यर्थ ॥ १ ॥

य इन्द्रा॑य वचो॒युजा॑ तत॒क्षुर्मन॑सा॒ हरी॑ । शमी॑भिर्य॒ज्ञमा॑शत ॥ २ ॥

ये । इन्द्रा॑य । वच॒ ऽयुजा॑ । त॒त॒क्षु । मन॑सा । हरी॒ इति॑ । शमी॑भि । य॒ज्ञम् । आ॒श॒त ॥ २ ॥

स्कन्द० [१३]ऋभव किं कृतवन्त । ये ऋभव इन्द्राय वचोयुजा वचनमात्रयोगिनौ ततक्षु तक्षति करोतिकर्मा । कृतवन्त । केन । मनसा ध्यानमात्रेणैव । कौ । हरी । ये च शमीभि । एकचमसचतुष्टयकरणादिभि यज्ञम् आशत प्राप्ता[१३] । यज्ञियत्वं प्राप्ता इत्यर्थ. । तद्वक्ष्यति एकं चमसं चतुर कृणोतन' (ऋ १,१६१,२) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० ये इन्द्रार्थं[१४] वचनमात्रेण रथे[१५] युज्यमानौ कृतवन्तो[१६] बुद्धिमत्तया[१७] अश्वौ ते शिल्पकर्मभिर्यज्ञे प्रीणनै यज्ञिय भाग प्राप्तवन्त ॥ २ ॥

मुद्गल० ये ऋभव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम् वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावश्वौ मनसा ततक्षु सम्पादितवन्त. । ऋभूणा सत्यसङ्कल्पत्वात् सत्सङ्कल्पमात्रेण इन्द्रस्याश्वौ सम्पन्नावित्यर्थ । ते ऋभवः शमीभि एकचमसादिनिष्पादनरूपै कर्मभि यज्ञम् अस्मदीयम् आशत व्याप्तवन्त ॥ २ ॥

---

१ ऋ ५,२६,१ २ ऋ १,१२,५ ३ ऋ १,१५,३ ४ ऋ १,-,१ ५ ऋ १०, ६३,६ ६ ऋ १०,६३,११ ७ ऋ १०,६३,७ ८ ऋ ८,२६,२, 'युव नरा स्तुवते' ऋ १, ११६,५,११७,७ वेंकटे ९ ऋ १,६,३ १० नास्ति सावर वेंकटे ११. रत्नदाता सायण, कु १२ १२ ॰धिर्ऋषि । गायत्री छन्द । ऋभुर्देवताकम् मै[१] १३-१३ ये इन्द्रार्थं वचनमात्रयोगिनावश्वौ ध्यानमात्रेण चक्रु । तक्ष करणे । एकचमसेन चतुरश्चमसान् कृत्वा शमिन तैर्यज्ञमाप्नुवन् नि[१] म कु १४ इन्द्राय भ' १५ रथेन वि[१]. १६ कृतवन्तो भ[१] नि[१०] स्व १७ बुद्धिमत्तया वि[१] स्व, सावर कु

—

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् । तक्षन् धेनुं सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिऽज्मानम् । सुऽखम् । रथम् । तक्षन् । धेनुम् । सबःऽदुघाम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० [१]ये च तक्षन् कृतवन्तः । नासत्याभ्याम् अश्विनोरेको नासत्यनामा, दस्रनामाऽपरः । साहचर्यात्त्विदमन्यतरशब्देनाप्युभयोरभिधानम् । अश्विनोरर्थाय । परिज्मानम् अजे गत्यर्थस्येदं रूपम् । सर्वतोगामिनं सुखम् रथम् । ये च तक्षन् धेनुम् । कीदृशम् । सबर्दुघाम् सबरिरयममृतस्याख्या । अमृतस्य दोग्ध्रीम् । कस्मै पुनरकुर्वन् । बृहस्पतये । कुत एतत् । 'बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत' (ऋ १,१६१,६) इत्यत्र बृहस्पतेर्विश्वरूपया सम्बन्धदर्शनात्[१] । विश्वरूपाव्यपदेशस्य च 'रथं ये चक्रुः सुवृतं नरेष्ठां ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम्' (ऋ ४,३६,८) इत्यत्र धेन्वा दर्शनात्[२] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अकुर्वन् अश्विभ्याम् परितो गन्तारम् शोभनाक्षद्वारं रथम् [३]तक्षन् धेनुम् च बृहस्पतयेऽमृतस्य दोग्ध्रीम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० नासत्याभ्याम् अश्विदेवाभ्यामर्थम् रथम् तक्षन् ऋभवो देवाः कञ्चिद् रथमतक्षन् । तक्षणेन सम्पादितवन्तः । कीदृशम् । परिज्मानम् परितो गन्तारम् सुखम् उपरि उपवेशने सुखकरम् । किञ्च धेनुम् काञ्चिद् गाम् । तक्षतिधातुरत्र सम्पादनवाची । तक्षन् सम्पादितवन्तः । कीदृशीं धेनुम् । सबर्दुघाम् सबरः क्षीरस्य दोग्ध्रीम् ॥ ३ ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः । ऋभवो विष्ट्यक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यऽमन्त्राः । ऋजुऽयवः । ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

स्कन्द० [४]ये च पितरा आत्मीयौ पितरौ । युवाना पुनः वृद्धभूतौ सन्तौ पुनस्तरुणौ । सत्यमन्त्राः मन्त्रणं मन्त्रः वचनं सत्यवचनाः ऋजूयवः ऋजुकामाः ऋभवः । विष्टी 'विष्ट्वी' (निघ २,१) इति कर्मनाम । तस्मादत्र छान्दसो वकारलोपः । तृतीयान्तं चेदमत्र द्रष्टव्यम् । कर्मणा† अक्रत कृतवन्तः[५] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वृद्धावात्मीयौ पितरौ[६] पुनः तरुणौ अकुर्वन् । मन्त्रैरुच्यमानं सत्यम् एव[७] सत्य देवा म माध्यम् । ऋभवः ऋजुकामा[८] विष्टय तक्षणकर्मा विष्टि ॥ ४ ॥

मुद्गल० ऋभवः एतन्नामका देवाः पितरा स्वकीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनः[९] युवाना तरुणौ अक्रत कृतवन्तः । कीदृशाः । सत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः गुरुश्रवणाद्यनुष्ठानेन

१-१. ये च अश्विभ्याम् गन्तारं सर्वत्र सुखं रथम् अकुर्वन् । परि सर्वस्मिन् । अज गतौ । ये च बृहस्पतये अमृतस्य दोग्ध्रीं धेनुमकुर्वन् । [redacted] धुरं सुख पत्रम् । 'बृहस्पतिर्विश्वरूपाम्' इत्यत्र तस्य तत्सम्बन्धात् वि' भ कु. २. दृश्यत्वात् वि' भ कु. ३. नास्ति रुप. ४. अतक्षन् कु. ५-५. ये च युवानौ आत्मीयौ पितरौ पुनः अकुर्वन् ऋजुकामाः कर्मणा अकुर्वन् कर्म । विष्ट्वी इति वकारलोपः छान्दसः । तथैव तु वि' भ कु. † कर्मनाम', 'भत्र का मुको'. ६. पितरा वि' रुप. ७. नास्ति साम्य कु. ८. ऋजुकामा वि' रुप. ९. नास्ति वि भ'.

सिद्धमन्त्रत्वात् जीर्णयोः पित्रोः युवत्वं सम्पादयितुं समर्थां इत्यर्थः । ऋजूयवः ऋजुतामात्मन[1] इच्छन्तः छलेन रहिता इत्यर्थः । अत एवैतेषामनुष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति । विष्टी विष्टयः व्याप्तियुक्ताः ॥ ४ ॥

सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सम् । वः । मदासः । अग्मत । इन्द्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजऽभिः ॥ ५ ॥

स्कन्द० [2]व. इति प्रकृतानामृभूणाम् । मदाराः सम् अग्मत सङ्गच्छन्ते । मदद्वारेण चेयं तद्वतामृभूणामेव सङ्गतिरुच्यते । यूयं सोमेन मत्ताः सङ्गच्छध्वमित्यर्थः । केन सह इन्द्रेण मरुत्वता सह आदित्यैश्च राजभिः दीप्तैः[2] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सङ्गताः युष्माकं सोमास्तृतीये सवने मरुत्वता इन्द्रेण [3]अन्यैश्च आदित्यैः राजभिः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे ऋभवः ! वः युष्माकं सम्बन्धिनः मदासः मदहेतवः सोमाः इन्द्रेण च आदित्येभिः आदित्यैः च सम् अग्मत सङ्गताः । ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति । कीदृशेनेन्द्रेण । मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन । कीदृशैरादित्येभिः राजभिः दीप्यमानैः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् । अकर्त चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्यम् । चमसम् । नवम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःऽकृतम् । अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

स्कन्द० उत [4]अपि च[4] [5]त्यम् चमसम् नवम् अजीर्णम् त्वष्टुः देवस्य स्वभूतम् निष्कृतम् निरित्येष सम्-इत्येतस्य स्थाने । संस्कृतं[5] परिनिष्ठितं सन्तमित्यर्थः । 'एकं चमसं चतुरः कृणोतन' (ऋ १,१६१,२) इति देवसंदेशेनाग्नेः [6]यपनात् अकर्त[6] कृतवन्तः स्थ चतुरः चमसान् पुनः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अपि च [7]तम् नवम् चमसम् त्वष्ट्रा देवेन संस्कृतमेकं सन्तं† पुनः चतुरः चमसान् कृतवन्तः स्थ‡[7] ॥ ६ ॥

मुद्गल० उत अपि च त्वष्टुः एतन्नामकस्य देवस्य सम्बन्धी[8] तक्षणव्यापारः नवम् नूतनम् त्यम् तम् चमसम् सोमधारणे क्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतम् निःशेषेण सम्पादितमकरोदिति शेषः । तक्षणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्याः ऋभवः तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरः अकर्त चतुर्धा विभक्तांश्चमसान् कृतवन्तः ॥ ६ ॥

ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ [illegible] ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते । एकम्ऽएकम् । सुशस्तिऽभिः ॥ ७ ॥

---

१. °त्मना वि. २-२. युष्माकं मदा. संगच्छन्ते । सोममत्ता यूयं संगच्छध्वमित्यर्थः । तैर्मरुत्सहितेन इन्द्रेण आदित्यैः दीप्तैश्च वि[1] अ कु. ३. नास्ति ल वि[2]. ४-४. नास्ति साम्ब. ५-५. तं चमसं अजीर्णं त्वष्टुर्देवस्य संस्कृतम् निः सम् वि[2] अ कु. ६-६. यावा वि[1] अ कु. ७-७. नास्ति मा[1]. † तम् साम्ब[2]. ‡ °न्तः वि[1,2] ल. ८. °न्धि वि मै[2].

स्कन्द० य इंदंरा स्थ ते न अस्माकं स्वभूताय रत्नानि धत्तन दत्त । मा च सकृदेव । किं तर्हि । त्रि । आकारस्तु पदपूरण । कियन्ति । साप्तानि स्वार्थिकोऽत्र तद्धित । सप्तैव साप्तानि । वर्गे वा तद्धित[1] । 'पञ्चद्दशतौ वर्गे वा' (पा ५,१,६०) 'सप्तनोऽञ् छन्दसि' (पा ५,१,६१) इति छान्दसत्वादाद्युदात्तत्वम् । सप्तवर्गाणि साप्तानि । कतमानि[२] ।

'छत्र रथो मणिर्भार्या निधिरश्वो गजस्तथा । एतानि सप्त रत्नानि पूर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥' (बृदे ५,१२३) इति पुराण श्रुतत्वात् छत्रादीनि । अथवा रत्नम् (निघ २,२०) इति धननाम । सुवर्णरजतमाणिक्यमौक्तिकप्रभृतीनि सप्त धनानीति । त्रिरिति कृत्वोऽर्थीयश्रुते. आ इति चोपसर्गाद् योग्यक्रियाध्याहार । त्रिरावृत्तानि सप्त एकविंशतिसुवर्णादिधनप्रकार दत्तेत्यर्थ । कस्मै । सुन्वते यजमानाय । कीदृशानि रत्नानि । उच्यते । एकमेकम् इति । निधार्यमाणश्रुतेर्निधारणसम्बन्धो येषामिति शब्दोऽत्राध्याहर्तव्य । सुशस्तिभि इति तृतीयाश्रुतेर्युक्तशब्दश्च । येषामेकैकं सुशस्तिभि शोभनाभि प्रशस्ताभिर्युक्तम् भवन्तीत्युक्तमित्यर्थ[३] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ते अस्माकम् रत्नानि आ धत्तन त्रि आवृत्तानि सप्तसङ्ख्यान्येकविंशतिम सुन्वते यजमानाय एकमेकम् स्तुतिभि 'चतुर्दशौषधय सप्त ग्राम्या पशवस्तान्येकविंशति' इत्याहु[४] ॥ ७ ॥

मुद्गल० पूर्वोक्तु ऋभु वै प्रतिपादिता ऋभव ते यूयम् सुशस्तिभि शोभनैरसमदीयशस्त्रैर्युक्ता सन्त न अस्माकं सन्निधौ सुन्वते सोमाभिषव कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनानि एकमेकम् क्रमेण प्रत्येकम् धत्तन प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्य प्रतिक्रम्य यावदपेक्षित तावदिति विवक्षया एकमेकमित्युक्तम् । कीदृशानि रत्नानि । त्रि आ त्रिवारमावृत्तानि उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येव रत्नाना त्रिरावृत्ति । किंच साप्तानि सप्तसङ्ख्याकानि ॥ ७ ॥

अधारयन्त वह्नयोऽभजन्त सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥

अधारयन्त । वह्नय । अभजन्त । सुऽकृत्यया । भागम् । देवेषु । यज्ञियम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० [५]अधारयन्त धारण स्थिरीकरण कालान्तरेणात्मन स्थिरीकृतवन्त । वह्नय वोढार सर्वकर्मणामृभव अभजन्त सेवितवन्त[६] । इदानी अभजन्त कालान्तरे च स्थिरीकृतवन्त इत्यर्थ । केन । सुकृत्यया एकचमसचतुष्टयकरणादिक्रियया शोभनया क्रियया । किम् । भागम् । च । देवेषु निर्धारणे चैव सप्तमी । देवाना मध्ये । यज्ञियम् यज्ञार्हं हविर्भागमित्यर्थ । अथवा वह्नयोऽत्र हविषा वोढार ऋत्विज । शोभनया संस्कारक्रियया शोभनं संस्कारं संस्कृतवन्त[६]

१-१ तेऽस्माकं रत्नानि रत्नानि दत्त । मा सकृदेव त्रिं अ कु २-२ इति सप्तानु नास्त्य, प छन्दस् त्रिं अ कु ३-३ अथवा रत्नं धनम् । सुवर्णरजतमाणिक्यमौक्तिकादीनि त्रिगुणानि । एकविंशतिसुवर्णादिधनप्रकार दत्तेत्यर्थ कृत्वोऽर्थे (पा ८,३,४३) आङ योग्या क्रिया । सुन्वते यजमानाय । येषामेकैकं प्रशस्तं विशुद्धम् । निर्धार्यमाणम् आनयन्ति त्वमेकैकमिति । भवन्तीत्युक्तमित्यर्थ त्रिं अ कु ४-४ नास्ति त्रिं लप † मन्त्रस्याद्ये त्रिं अ ५-५ कालान्तरेणात्मन स्थिरीकृतवन्त । वोढार सर्वकर्मणाम् ऋभव सेवितवन्त त्रिं अ कु ६-६ एकचमसचतुष्टयकरणादिकया क्रियया शोभनया । भागं देवाना मध्ये हविर्भागम् यद्वा हविर्भिर्... त्रिं अ कु

[1]आ च प्रदानकालाद् धारितवन्त इत्यर्थः । भागं देवेषु षष्ठ्यर्थे सप्तमीयम् । हविर्भागं देवानामृभूणां यज्ञार्हम्[1] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [2]अधारयन्त [मनुष्यत्वेऽपि न मृताः] वोढारः । तथैकचमसचतुष्टयकरणादिकया शोभनया क्रियया देवेषु[2] यज्ञियम् भागम् अभजन्त ॥ ८ ॥

मुद्गल० वह्नयः चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढारः ऋभवः अधारयन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपि अमृतत्वलाभेन प्राणान् धारितवन्तः । किञ्चैते सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसम्पादन-रूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थिताः यज्ञियम् यज्ञार्हम् भागम् हविर्लक्षणम् अभजन्त सेवितवन्तः ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

[२१]

इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरित्स्तोममुश्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् । उश्मसि । ता । सोमम् । सोमऽपातमा ॥१॥

स्कन्द० 'ततोऽनन्तरसैन्द्राग्नम्' । 'आर्भवानन्तरं सूक्तमैन्द्राग्नम् । इह यज्ञे इन्द्राग्नी अहम् उप ह्वये । इत् शब्दो यस्मादर्थे । तयोः स्तोमम् उश्मसि सर्वे वयं कामयामहे । कर्तुमित्यध्याहार इति वाक्यशेषः । एतच्छाखायां भाष्यस्य ता तौ सोमम् द्वितीयानिर्देशात् पिबतामिति वाक्यशेषः । सोमपातमा अतिशयेन सोमानां पातारौ' इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० इह इन्द्राग्नी उप ह्वये तयोः एव स्तोमम् च कामयामहे । तौ हि सोमम् अतिशयेन पातारौ । विरम्याभिधानादेकवचनबहुवचनयोः सङ्गतिः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'इन्द्राग्नी' इति षड्चं चतुर्थं सूक्तम् । 'मेधातिथिः' । गायत्रम् । ऐन्द्राग्नम्' ।

इह अस्मिन् कर्मणि इन्द्राग्नी देवौ उप ह्वये आह्वयामि । तयोः इत् इन्द्राग्न्योरेव स्तोमम् स्तोत्रम् उश्मसि कामयामहे । सोमपातमा अतिशयेन सोमं पातुं समर्थौ तौ देवौ सोमम् पिबतामिति शेषः ॥ १ ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुम्भत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

स्कन्द० ता[5] तौ प्रकृतौ यज्ञेषु [6]प्र शंसत अप्रशस्ताभिः शास्त्रस्तुतिभिः प्रकर्षेण स्तुत । तौ कौ । इन्द्राग्नी । शुम्भत शुम्भ शोभार्थे । शोभध्वम् हे नरः ! मनुष्याः ! ऋत्विजः ! । ऋत्विजो[6]

1-1. आ प्रदानाद् अधारयन् । शोभनं संस्कृतं हविर्भागम् ऋभूणा देवानाम् यज्ञार्हम् । भाति सुप् वि[1] भ कु. 2-2. नास्ति वि[1] दर्प. [-] °लेन ह; °लेऽपि न मता साम्ब कु. 3-3. इह यज्ञे इन्द्राग्नी उपह्वये । इत् यस्मात् तयोः स्तुतिं कामयामहे । कर्तुमिति तौ सोमं पिबेताम् अतिशयेन सोमस्य पातारौ वि[1] म कु. 4-4. °थिर्मेधिः । गायत्री छन्दः । इन्द्राग्नी देवते मं[1]. 5. नास्ति वि[1] अ कु. 6-6. प्रकर्षेण कल्लक्षणाभिः शास्त्रस्तुतिभिः स्तुतो (?) इन्द्राग्नी । शोभध्वं मनुष्या ऋत्विजः वि[1] अ कु.

'पृथक्त्वादेव देवता स्तुवन्त' शोभन्ते न तूष्णीमासीनाः । अथवा 'दाता राधांसि शुम्भति' (ऋ १,२२,८) इति प्रयोगदर्शनाच्छुम्भतिर्दानार्थः[1] । दत्त च शब्दर्या सोममित्यर्थः । तौ एव गायत्रेषु गायत्र[2] तानीति गायत्राणि सामानि । तृतीयार्थे चेयं सप्तमी । सामभिः स्तोत्ररूपैः गायत स्तुत[3] ॥ २ ॥

वेङ्कट० तौ[4] यज्ञेषु प्र शंसत इन्द्राग्नी अलङ्कुरुत च स्तोत्रैः । तावेव गायत्रसामसु च गायत नराः[5] ॥ २ ॥

मुद्गल० हे नरः ! मनुष्याः ऋत्विजः ! ता तौ इन्द्राग्नी यज्ञेषु अनुष्ठीयमानेषु कर्मसु प्र शंसत शस्त्रैः । तथा शुम्भत नानाविधैरलङ्कारैः शोभितौ कुरुत । तथा ता तौ इन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्री छन्दस्केषु मन्त्रेषु सामरूपेण गायत ॥ २ ॥

ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रऽशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमऽपा । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

स्कन्द० मित्रस्य[6] मित्रो देवतामात्रोपलक्षणार्थः । तौ देवतानाम् प्रशस्तये होतृत्वादभिगतो देवता स्तोष्यतीत्येवमर्थम् इन्द्राग्नी हवामहे । पुनस्तच्छब्दश्रुतेर्मित्रस्य प्रशस्तये सोमपा सोमपौ सोमपीतये सोमपानार्थमपि हवामहे[7] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ[8] मित्रस्य प्रशस्तये तयोरितरेतरविषया मैत्रीं स्तोतुम् इन्द्राग्नी तौ[9] हवामहे । सोमपानशीलौ सोमपानाय च ॥ ३ ॥

मुद्गल० मित्रस्य[10] स्नेहविषयस्य ममानुग्रहस्य प्रशस्तये ता तौ इन्द्राग्नी सम्पादयितारमिति शेषः । सोमपा[11] सोमपानक्षमौ ता तौ इन्द्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थम् हवामहे आह्वयाम ॥ ३ ॥

उग्रा सन्ता हवामह उपेदं सवनं सुतम् । इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । सन्ता । हवामहे । उप । इदम् । सवनम् । सुतम् । इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० [12]उग्रा उग्रौ भूरी शत्रूणामुपरि । सन्ता सच्छब्दः प्रशंसावचनः । सत्पुरुषः सद्रूपः सदश्वः इति यथा । प्रशस्तौ हवामहे । उप इदम् सवनम् सुतम् । उपशब्दोऽत्र प्रतिशब्दस्यार्थे । 'सवनम्' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम । यज्ञं सुतं च सोमं प्रति । अथवा सवनशब्दः सूयते[13]

१-१. पृथक्त्वादेव ते अस्तुवन् वि॰ अ॰ कु॰ २-२. प्रत्यत्र शब्दार्थत्वात् अत्र्यत्वं ... वि॰ अ॰ कु॰ ३-३. शुम्भि वा शुभ् । गायत्राणि सामानि गायत । ... वा शुभ् । सामभि स्तोत्ररूपैः स्तुत वि॰ अ॰ कु॰ ४. ता वि॰ स्प॰ ५. नरः वि॰ स्प॰ साम्ब कु॰ ६. नास्ति वि॰ अ॰ कु॰ ७-७. ... प्रशस्तये होतृत्वाद्विरागतौ ... स्तोष्यतीत्येवमर्थम् । ... हवामहे । तौ सोमपौ सोमपानार्थं च हवामहे । उभयत्रापि यद् ... वि॰ अ॰ कु॰ ८. ... इति ... लोपः । ९. ... वि॰ ... १०. नास्ति वि॰ ११. नास्ति मै॰ १२-१२. ... उग्रौ ... सन्तौ । ... प्रशस्तौ ... । उप ... प्रशंसनीय ... । १३. ... सुतं प्रति च । ... वि॰ अ॰ कु॰

[1]तद्दिति सवनं सोमलक्षणं हविराह, स यज्ञनाम । इदं सोमलक्षणमभिषुतं हविः प्रति । एतज्ज्ञात्वा इन्द्राग्नी आ इह गच्छताम् । उप इदम् सवनम् सुतम् इत्येतत् पदचतुष्टयम् 'सेमं नः स्तोममागहि' (ऋ १,१६,५) इत्यत्र पठितम् । इह पुनः पदकाले पठ्यतेऽर्थभेदात् । कथमर्थभेदः । 'सेमं नः स्तोममागहि' इत्यत्र क्रियापदानन्तर्यात् स्तोमं सुतमिति चानयोः उपागमनकर्मण्येव सम्भवादुपशब्द उपसर्गः स्वार्थवृत्तिः । स कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दार्थे । इदं सवनमित्यपि स्तोमं सुतमित्येतयोर्विशेषणार्थाधिकरणसप्तम्यर्थे प्रथमा । अस्मिन् यज्ञे स्तोमं सुतं च सोममुपागच्छेत्यर्थः । इह पुनः इन्द्राग्नी एह गच्छताम् इति क्रियाशब्दस्य व्यवहितत्वात् सुतमित्यस्य कर्मणो हवामह इति पूर्वेणेन्द्राग्निकर्मकेणाह्वानेनासम्बन्धादागच्छतामित्यनेन सम्बन्धे इहशब्दस्य इदं सवनमितीदंशब्देन समस्यार्थप्रवृत्तेन †पौनरुक्त्यप्रसङ्गादुपशब्दः प्रत्यर्थे । कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा च द्वितीया† । इमं यज्ञे सुतं च सोमं प्रति सोमलक्षणं वा अभिषुतं हविः प्रति हवामहे इति । तत्र तु तत्रापीदं सवनमित्युपागमनकर्मणि द्वितीया व्याख्यायते स्तोममिमं च यज्ञे सुतं च सोमम् उपागच्छेति‡ । ततोऽस्य पदत्रयस्य पुनरिहाध्ययने पदकाराभिप्रायः पर्येष्यः[1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वज्री[2] भवन्ती हवामहे इमम् सुतम् सोमम् उप प्रति[3] । तौ इन्द्राग्नी इह आ गच्छताम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० सुतम् अभिषवोपेतम् इदम् अनुष्ठीयमानम् सवनम् प्रातःसवनादिरूपं कर्म उप सामीप्येन प्राप्तुम् उभा सन्ता वैरिवधादिषु क्रूरौ सन्तौ देवौ[4] हवामहे आह्वयामः । इन्द्राग्नी देवौ ▮ कर्मणि आ गच्छताम् ॥ ४ ॥

ता म॒हान्ता॒ सद॒स्पती॒ इन्द्रा॑ग्नी॒ रक्ष॑ उब्जतम् । अप्र॑जाः सन्त्व॒त्रिण॑ः ॥ ५ ॥

ता । म॒हान्ता॑ । सद॒स्पती॒ इति॑ । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । रक्षः॑ । उ॒ब्ज॒त॒म् । अप्र॑जाः । स॒न्तु॒ । अ॒त्रिण॑ः ॥ ५ ॥

स्कन्द० [5]तच्छब्दश्रुतेर्मध्यमपुरुषयोगाच्च मन्त्रस्य प्रत्यक्षकृतत्वात् महान्ता सदस्पती इत्यनयोश्चामन्त्रितयोस्तत्सम्बन्धी यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यौ युवां महान्तौ सदस्पती सदः प्रसिद्धं यज्ञगृहं तस्य स्वामिनौ तौ हे इन्द्राग्नी ! रक्ष उब्जतम् उब्जतिरत्र सामर्थ्याद् वधार्थः न्यग्भावार्थो वा । रक्षांसि हतम् । न्यग्भूतानि नाऽस्माकं कुरुतम् । अप्रजाः प्रजावर्जिताश्च सन्तु अत्रिणः अद भक्षणे । भक्षयितारो हिंसितारोऽस्माकम्[5] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तौ महान्तावित्येतावान् परोक्षम्[6] । सदसस्पती[7] इन्द्राग्नी रक्षः हतम् । अप्रजाः भवन्तु अदनशीला राक्षसाः अजाता वा[8] ॥ ५ ॥

१-१. सदिति सोमलक्षणं हविः । तत्पतीति वा । कस्मात् । अतीतपदचतुष्टयं पुनरपि पठ्यते । अर्थभेदात् । स्वार्थ एवोपसर्ग । अत्र पुनः प्रत्यर्थे । इदं सवनमिति च सप्तम्यर्थे तत्र । द्वितीयार्थे अत्र । इह पुनः इन्द्राग्नी एह गच्छतामिति क्रियापदस्य व्यवहितत्वाच्च । पदकाराभिप्रायः पर्येष्यः वि[1] स कु. †-† उपशब्दः कर्मप्रवचनीययोगलक्षणार्थद्वितीया सा-मूको. ‡ गच्छेति मूको. २. उभा वि[2]. ३. उपेति कु साम्ब[1,4]; प्रति समीपे ल साम्ब[1]. ४. देवते वि. ५-५. यौ युवा महान्तौ सदसस्पती तौ हे इन्द्राग्नी रक्षांसि हतम् । अजन्यग्भूतानि कुरुतमिति वा । उब्ज न्यग्भावे हनने च । प्रजावर्जिताश्च सन्तु भक्षयितारः । अद भक्षणे । त्रिविध । भक्षहिंसितारः सन्त्वितिवैदिकास्मन्तु वि[1] स कु. ६. परोक्षः कु. ७. सदस्पती साम्ब कु. ८. नास्ति साम्ब[1,2].

मुद्गल० ता तौ इन्द्राग्नी रक्षः राक्षसजातिम् उब्जतम् ऋजु कुरुतम्। क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः। कीदृशौ। महान्ता महान्तौ गुणैरधिकौ सदस्पती सभापालकौ। तयोः प्रसादात् अत्रिणः भक्षका राक्षसाः अप्रजाः अनुत्पन्नाः सन्तु ॥ ५ ॥

तेन॑ स॒त्येन॑ जागृत॒मधि॑ प्रचे॒तुने॑ प॒दे। इन्द्रा॑ग्नी॒ शर्म॑ यच्छतम् ॥ ६ ॥

तेन॑। स॒त्येन॑। जा॒गृ॒तम्। अधि॑। प्र॒ऽचे॒तुने॑। प॒दे। इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑। शर्म॑। य॒च्छ॒तम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० [1]तेन सत्यदच्छ्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। येनान्येषामपि स्तोतॄणां यष्टॄणां च जागृथः तेन सत्येन अविसंवादिना स्तोत्रेण स्वसामर्थ्येन वा ममापि जागृतम् जागरण-मप्रमादः सर्वार्थेऽप्यप्रमत्तौ भवतम्। किञ्च अधि उपरि सर्वस्य प्रचेतुने पदे प्रकर्षेण प्रचेतयति ज्ञापयति प्रकाशयते वा तत् प्रचेतुनम्। प्रचेतुने पदे मम जागृतम् अप्रमत्तौ भवतम्। मां प्रचेतुनं पदं प्रापयतमित्यर्थः। [हे इन्द्राग्नी स्थानं गृहं वा दत्तम्][1] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् पदं ज्योतिषा[2] मनुष्यान्[3] प्रज्ञापयति तस्मिन् स्वकीये आधिपत्ये यथापूर्वम् तेन सत्येन जागरणं कुरुतम् इन्द्राग्नी! सुखं च यच्छतम् ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे इन्द्राग्नी सत्येन [4]अवश्यफलप्रदानादवितथेन तेन अस्माभिरनुष्ठितकर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेषु अधि जागृतम् आधिक्येन सावधानौ भवतम्। ततोऽस्मभ्यम् शर्म यच्छतम् सुखं दत्तम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[२२]

प्रा॒त॒र्युजा॒ वि बो॑धया॒श्विना॒वेह ग॑च्छताम्। अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ १ ॥

प्रा॒तः॒ऽयुजा॑। वि। बो॒ध॒य॒। अ॒श्विनौ॑। आ। इ॒ह। ग॒च्छ॒ता॒म्। अ॒स्य। सोम॑स्य। पी॒तये॑ ॥१॥

स्कन्द० 'तृतीयस्यादिराश्विन'। [5]तृतीयस्य सूक्तस्यादि प्राक् 'हिरण्यपाणिमूतये' (ऋ १,२२,५) इत्यश्विदेवत्यम्। प्रातर्याश्विनी ग्रहयागेन युज्येते तौ प्रातर्युजौ अमुष्य यजमानस्य यज्ञे गन्तव्यमित्येतद् वि बोधय। आत्मन एवायमन्तरात्मनः प्रैषणादग्नेर्वा होतृत्वात्। विबोधितौ चाश्विनौ आ इह गच्छताम्। किमर्थम्[6]। अस्य आश्विनग्रहाख्यस्य सोमस्य पीतये[1] ॥ १ ॥

१-१. येन मन्येऽन्यानपि स्तोतॄन् जागृथः तेन अविसंवादिना स्तोत्रेण स्वसामर्थ्येन वा ममापि जागृतम्। सर्वार्थेऽप्रमत्तौ भवतम्। सर्वस्मिन् उपरि प्रकाशनस्थानादित्यमण्डलाख्ये स्वर्गाख्ये वा स्थाने। हे इन्द्राग्नी स्थानं गृहं वा दत्तम्। मम प्रज्ञापनस्थानप्रापणसमर्थौ भवतम् इति वा वि° भ पु. [-] नास्ति साम्ब. २. °तिषां साम्ब°. ३. मनुष्यान् शु मास्य. ४. °वश्यं फ° मै°. ५-५. प्रातः यौ अश्विनौ ग्रहयागेन युज्येते तौ विबोधयेति अन्तरात्मनो प्रैषः। अग्निर्वा होतृत्वात्। अस्य यजमानस्य यज्ञे गन्तव्यमिति शास्य। विबोधितौ च अश्विनौ इह यज्ञे आगच्छताम् वि° भ पु. ६. नास्ति वि° भ पु.

वेङ्कट० प्रातर्गमनायोद्युक्तौ अश्विनौ स्तोतः ! वि बोधय । तौ इह आ गच्छताम् अमुं[1] सोमं पातुम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्रातर्युजा' इति एकविंशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । [2]मेधातिथिः । गायत्रम्[2] । आद्याश्चतस्र ऋचः अश्विदेवताकाः । पञ्चम्याद्याः चतस्रः सावित्र्यः[3] । नवमीदशम्यावाग्नेय्यौ । एकादशी देवसम्बन्धि-देवताका । द्वादशी इन्द्राणीवरुणान्यग्नायीदेवताका । त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्यावापृथिवीये । पञ्चदशी पृथिवीदेवताका । षोडश्याद्या विष्णुदेवताकाः षोडशी कृत्स्नदेवत्या वा ॥

होता ब्रूते । हे अध्वर्यो ! प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तौ अश्विनौ देवौ वि बोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । अश्विनौ प्रबुद्धौ तावश्विनौ देवौ अस्य अभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानाय इह कर्मणि आ गच्छताम् ॥ १ ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

स्कन्द० [4]या सुरथा यौ सुरथौ रथीतमा सारथितम इत्युच्यते । अतिशयेन सारथी चौ । उभा देवा दिविस्पृशा दिवि स्प्रष्टारौ । गन्तारावित्यर्थः । अश्विना ता हवामहे[4] ॥ २ ॥

वेङ्कट० यौ[5] सुरथौ अतिशयेन रथस्य नेतारौ भवतः, उभौ द्युस्पृशौ अश्विनौ तौ हवामहे ॥ २ ॥

मुद्गल० या उभा उभौ अश्विना देवा[†] अश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा रथिनां मध्ये अतिशयेन रथिनौ दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ ता हवामहे तावश्विनौ आह्वयामहे ॥ २ ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वाम् । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती । तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० या वाम् [6]युवयोः कशा अश्वो यया तोद्यते सा कशोच्यते । कीदृशी । मधुमती 'मधु' (निघ १,१२) इति उदकनाम । तद्वती । वृष्टिकारिणीरयर्थः । हे अश्विना ! सूनृतावती सूनृता वाक् तद्वती च । शब्दकारिणीत्यर्थः । तया मदीयम् यज्ञम् मिमिक्षतम् म्यक्षतेर्गतिकर्मण एतद् रूपम् । गच्छतम् । अथवा 'कशा' (निघ १,११) इति वाङ्नाम । या युवयोर्गर्जितलक्षणा वाक् उदकवती सूनृतावती च । 'सूनृता' (निघ २,७) इत्यन्ननाम । सस्यलक्षणेनान्नेन जनयितव्येन तद्वती । सस्यानां[†] जनयित्री इत्यर्थः । अथवा सूनृतं प्रियमुच्यते तद्वती । श्रवणसुखेत्यर्थः । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । मिह सेचने । उदकेन सिञ्चतं वर्षतमित्यर्थः[6] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० या [7]युवयोः अश्वाजनी[7] मधु क्षरन्ती शब्दवती तया अस्माकम् [8]यज्ञम् सिञ्चतम्[8] ॥ ३ ॥

---

१. नास्ति लपं. २-२. 'मेधातिथिः । गायत्री छन्दः मै[1], नास्ति मै[2]. ३. सवितृदेवताका मै[1]. ४-४. यौ सुरथौ अतिशयेन सारथी च उभौ देवौ [redacted] गन्तारौ तावश्विनौ हवामहे वि[1] अ कु. † नास्ति मूको. ५. या वि[1]. ६. नास्ति मूको. ७-७. 'अश्वाजनी कशा चोदः' इति चोदनाम । युवयोः तोत्री उदकवती शब्दकारिणी च गर्जिता च तया असमद्य गच्छतम् । म्यक्ष गतौ । कशा वाग्वा । या वा वाक् गर्जितलक्षणा जलवती च । सूनृता अन्नम् । अस्मिन् पक्षे । न वाक् । सस्यानां जनयित्री सत्यं प्रियं वा । श्रवणसुखा यज्ञ सिञ्चतम् । मिह सेचने । वर्षतम् वि[1] अ कु. † सस्यानां मूको. ८. युवयोः वि[1]. ९. °ध्वने साम्य लअ[1]; °जनि त्रि[1] लपं. १०-१०. नास्ति त्रि[1] लपं.

मुद्गल० हे अश्विना अश्विनौ ! वाम् युवयोः सम्बन्धिनी या कशा अश्वताडनी विद्यते तया सहागत्यास्मदीयम् यज्ञम् मिमिक्षतम् सोमरसेन सेक्तुमिच्छतम् । कशयाऽश्वं दृढं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्भिरस्मा सोमाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । मधुमती घर्मोदकवती । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत् स्वेदोदकं स्रवति तेनेयं कशा क्लिन्नेत्यर्थः । सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युता । तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायाम् अश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियम् ॥ ३ ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० नहि वाम् युवयोः अस्ति दूरके दूरे नाम अस्ति यत्र रथेन गच्छथः । यद्यपि दूरे तदपि रथेन शीघ्रं तत्र गच्छथ इत्यर्थः । किं तत् । उच्यते । अश्विना सोमिनः सोमवतो यष्टुः स्वभूतम् गृहम्[1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नहि युवयोः अस्ति दूरे किञ्चिद् गृहम् यत्र युवाम् रथेन गच्छथः । अश्विनौ ! यजमानस्य गृहम् रथेन शीघ्रं गच्छन्तौ[2] दूरे मन्यतीति ॥ ४ ॥

मुद्गल० अश्विना ! हे अश्विनौ ! युवाम् सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहम् प्रति रथेन गच्छथ । स मार्गः वाम् युवयोः दूरके दूरदेशे नहि अस्ति न वर्तते खलु । यद्वा यत्र[3] यस्मिन् गृहे गच्छथ तत् गृहं दूरे न भवति ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥ ५ ॥

हिरण्यऽपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० [4]"हिरण्यपाणिम्' साविनी तिस्रः गायत्र्यः उत्तरा' । हिरण्यपाणिमित्याद्याः पदाद्या तिस्रः सावित्र्यः । हिरण्मयौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । अत्र शाट्यायनाः इतिहासब्राह्मणमधीयते—'अथ यत्र ह तद्वा यज्ञमनन्तरं सवितृ प्राशित्रं परिजहुस्तत्स्य पाणी प्रचिच्छेद । तस्मै हिरण्मयौ प्रत्यदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिः' (कौषी ६,१३) इति । हिरण्यपाणिम् ऊतये तर्पणाय सवितारम् उप ह्वये । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् स चेत्ता चिती संज्ञाने । सम्यक् ज्ञाता । नान्यः कश्चित् देवता पदार्थं प्रवीणः । देवतानां पदम् स्थानम् । अथवा स चेत्ता स एव देवता स [illegible] पदं स्थानमाश्रयो यष्टॄणामिति[5] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'प्राशित्रं सवितुः पाणी प्रचिच्छेद तस्मै दत्वा हिरण्मयौ पाणी प्रत्यदधुः' इति शाट्यायनब्राह्मणम्[1]।

---

1 [illegible] २ २ नहि वां दूरमस्ति दूरेऽपि यत्र रथेन गच्छथः रथवेगात् शीघ्रमेव [illegible] अश्विनौ सोमिनो यष्टुर्गृहम् वि॰ अ॰ मु॰ ३ गच्छन्तौ न वि॰ ए॰ ४ नत्र मूको ५-५ पदाद्याः सवित्र्यः । हिरण्मयौ [illegible] तस्माद् हिरण्यपाणिरिति श्रुतः (कौषी ६,१३ गोब्रा २,१,६) इति । तं हिरण्यपाणिं सवितारं [illegible] आह्वये । तस्माद् स चेत्ता । चिती संज्ञाने । देवतानां स्थानम् । आश्रि मु । अथवा स एव चेत्ता [illegible] आश्रयः यष्टॄणाम् वि॰ अ॰ मु॰ ६ शाट्यायन॰ मु॰

सवितारम् ऊतये उप ह्वये । सः देवता प्रकाशं कुर्वन् पदम् प्रातरेव चेतयति [1]पदनिधानयोग्यदेशं प्रकाशयति ॥ ५ ॥

मुद्गल० ऊतये अस्मद्रक्षणार्थम्[2] सवितारम् देवम् उप ह्वये आह्वयामि । सः च सविता देवः एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदम् यजमानेन प्राप्यं स्थानम् चेत्ता ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारम् । हिरण्यपाणिम् यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

अपां नपा॑तमव॑से सवि॒तार॒मुप॑ स्तुहि । तस्य॑ व्र॒तान्यु॑श्मसि ॥ ६ ॥

अ॒पाम् । नपा॑तम् । अव॑से । स॒वि॒तार॑म् । उप॑ । स्तु॒हि॒ । तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । उ॒श्म॒सि॒ ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'नपादित्यपत्यनाम । इह सामर्थ्यात् पुत्रे वर्तते न पौत्रे । अपां पुत्रम् इत्यर्थः । कुत एतत् । सवितुरद्भ्यो जन्म । तत् साक्षादद्भ्यः[3] । 'अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति' (ऐब्रा ४,२०) इति श्रुतेः । अथवा अद्भ्यो 'वैद्युताग्निः जायते अद्भ्यः' सविता । 'अग्नेर्वा आदित्यो जायते' इति श्रुतेः[4] । अथवा 'आपो वा इदमग्र आसन्' इति श्रुतेः अद्भ्यः प्रजापतिरजायत । प्रजापतेः सविता । [5]तेनायमपां पौत्र एव । तम् अपाम् नपातम् पौत्रम् अवसे तर्पणाय पालनाय वा सवितारम् उप स्तुहि आत्मन एवायमन्तरात्मनः प्रैषः । किं कारणम् । तस्य व्रतानि कर्माणि यागाख्यानि उश्मसि सर्वे वयं कामयामहे । कर्तुम् इति वाक्यशेषः । यस्मात् तं यष्टुमिच्छाम इत्यर्थः[5] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० योऽद्भ्यः प्रातरेवोदेति[1] तम् सवितारम् उप स्तुहि । तस्य कर्माणि श्रोतुं कामयामहे ॥ ६ ॥

मुद्गल० अत्र होता स्वात्मानम् ऋत्विजं ब्रूते । अवसे अस्मान् रक्षितुम् सवितारम् उप स्तुहि । तस्य सवितुः सम्बन्धीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे । कीदृशं सवितारम् । अपाम् नपातम् जलस्य न पातकम् । सन्तापेन शोषकमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वि॒भ॒क्तारं॑ हवामहे॒ वसो॑श्चि॒त्रस्य॒ राध॑सः । स॒वि॒तारं॑ नृ॒चक्ष॑सम् ॥ ७ ॥

वि॒ऽभ॒क्तार॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । वसोः॑ । चि॒त्रस्य॑ । राध॑सः । स॒वि॒तार॑म् । नृ॒ऽचक्ष॑सम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० [6]यस्मै यावद् योग्यं तस्मै तावतः प्रदातारं तं विभक्तारम् हवामहे । वसोः चित्रस्य[7]

1. पद नि° सर्प. 2. °द्रक्षणार्थम् मै°. 3-3. अपां पुत्रम् । सवितुरद्भ्यो हि जन्म । तत्र साक्षादद्भ्यः वि° अ कु. 4 4. वैद्युतोऽग्निः अग्नेर्वा आदित्यो जायते इति पौत्रम् वि° अ कु 5-5. तेन वा अपां पौत्रं तर्पणपालनाभ्यां सवितारमुपस्तुहि । इति आत्मा अन्तरात्मानं प्रेष्यति । तस्य यागाख्यानि कर्माणि सर्वे वयं कामयामहे कर्तुम् वि° अ कु. 6. प्रातरुदे° साअ कु वि°³ लर्द. 7-7. विभक्तारं यस्य यावद्योग्यं तावतस्य प्रदातारं हवामहे वि° अ कु.

[१]राधस राय साध समिद्धौ। सर्वार्थसिद्धिकरस्य । सवितारम् नृचक्षसम् मनुष्याणाम् द्रष्टारम् मनुष्याणां शुभाशुभानां कर्मणां प्रत्यवेक्षितारम् इत्यर्थः[१] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यागविदु धन्यस्य धनस्य दातारम् ह्वयामहे सवितारम् मनुष्याणां द्रष्टारम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० वसो निवासहेतोः चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधस धनस्य विभक्तारम् अस्य यजमानस्य एतावद्धनदानमुचितमिति विभागकारिणम् नृचक्षसम् मनुष्याणां प्रकाशकारिणम् सवितारम् ह्वयामहे ॥ ७ ॥

सखा॑य॒ आ नि षी॑दत सवि॒ता स्तोम्यो॒ नु नः॑ । दाता॒ राधां॑सि शुम्भति ॥८॥

सखा॑यः । आ । नि । सी॒द॒त॒ । स॒वि॒ता । स्तोम्यः॑ । नु । नः॒ । दाता॑ । राधां॑सि । शु॒म्भ॒ति॒ ॥८॥

स्कन्द० हे सखायः ! अध्वर्यवः ! आ नि षीदत [२]आ इत्यर्वागर्थे । अर्वाक् मत्समीपे प्रविश्य दानार्थं निषीदत। किं कारणम्। यस्मात् सविता स्तोम्यः स्तोमार्हः स्तोतव्यः । नु क्षिप्रम् नः अस्माकम्। किं कारणम्। यस्माद् दाता सविता राधांसि शुम्भति। दानार्थोऽस्य सामर्थ्यात्। किं हि दाता राधसामन्यत् कुर्यात् अन्यतो दानात्। ददाति स्तोतृभ्य इत्यर्थः। अथवा दाता यजमानः। राधांसि सोमलक्षणानि धनानि। शुम्भतिस्तु शोभनार्थ एव। सामर्थ्यात्त्वन्तर्णीतण्यर्थः। लट् च भूते काले। यस्माद् यजमानः सोमानभिषवादिभिः संस्कारैः शोभितवान् संस्कृतवानित्यर्थः[२] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्रस्तोतृप्रभृतयः ! आगत्य उपविशत। सविता अस्माकं स्तोतव्यः क्षिप्रम्। अथ दाता यजमानः धनं स्तुतिभिरलङ्करोति हविर्भिर्वेति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे सखायः ! [३]सखिभूता ऋत्विजः ! आ नि षीदत सर्वत उपविशत। नः अस्माकम् सविता नु क्षिप्रम् स्तोम्यः स्तुतियोग्यः। राधांसि धनानि दाता प्रदातुम् उद्युक्त एष सविता शुम्भति शोभते ॥ ८ ॥

अग्ने॒ पत्नी॑रि॒हा व॑ह दे॒वाना॑मुश॒तीरुप॑ । त्वष्टा॑रं॒ सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

अग्ने॑ । पत्नीः॑ । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । दे॒वाना॑म् । उ॒श॒तीः । उप॑ । त्वष्टा॑रम् । सोम॑ऽपीतये ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'एकाग्नेः' (बृद ३,९२)। [४]एका अग्नायेयी। हे अग्ने ! पत्नीः इह कर्मणि उप आ वह। कस्य पत्नीः। देवानाम्। उशतीः कामयमानाः सामर्थ्याद् देवान् वा यजमानं वा[४]। त्वष्टारम् च।

१-१ धनस्य भजनीयस्य सिद्धिकरस्य। सवितारं मनुष्याणां द्रष्टारं शुभाशुभानां कर्मणां प्रत्यवेक्षितारम् त्रि॰ अकु.
२-२ आ अर्वागर्थे। अस्मत्समीपं दानार्थं निषीदत। यस्मात् सविता स्तोतव्यः क्षिप्रमस्माकम्। यस्मात् दाता सविता धनानि शुम्भति। अथवा दाता यजमानः सोमलक्षणानि धनानि संस्कारैः शोभितवान्। अन्तर्णीतण्यर्थश्च भूते लट् त्रि॰ अकु. ३ सर्वा॰ वि. ४-४ हे अग्ने देवानामुशतीः पत्नीः इह कर्मण्युपावह। देवान् यजमानं वा। उप कामने त्रि॰ अकु.

[1]किमर्थम् । सोमपीतये । आवोढुरग्नेरेवात्र प्राधान्यं न देवपत्नीनां त्वष्टुश्च । तस्माद् आग्नेयत्वम्[1] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! देवपत्नीः इह उप आ वह कामयमानाः । त्वष्टारम् च सोमपानार्थम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! उशतीः कामयमानाः देवानाम् पत्नीः इन्द्राण्याद्याः इह देवयजने देशे आ वह । तथा त्वष्टारम् देवम् सोमपीतये सोमपानार्थम् उप समीपे आवह ॥ ९ ॥

आ ग्ना अ॑ग्न इ॒हाव॑से होत्रां॑ यविष्ठ॒ भार॑तीम् । वरू॑त्रीं धि॒षणां॑ वह ॥ १० ॥

आ । ग्नाः । अ॒ग्ने॒ । इ॒ह । अव॑से । होत्रा॑म् । यवि॒ष्ठ॒ । भार॑तीम् । वरू॑त्रीम् । धि॒षणा॑म् । व॒ह॒ ॥ १० ॥

स्कन्द० 'द्वे तु दैवीनाम्' (बृद ३.९२)। 'द्वे एते ऋचौ दैवीनाम् । आ इत्युपसर्गोऽन्त्येन वह इत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । 'ग्ना' (निघ १,११) इति स्त्रीनाम । हे अग्ने ! स्त्रिय आवह । इह कर्मणि अवसे पालनाय तर्पणाय वा । कस्याम् । होत्राम्[2] हूयतेऽस्याविति होत्राऽग्नेर्वाऽसि पत्नी वा [3]ताम् । हे यविष्ठ ! युवतम ! भारतीम् भरत आदित्य तस्य भा पत्नी वा भारती ता च । वरूत्रीम् धिषणाम् 'धिषणा' (निघ १,११) इति वाङ्नाम । वरणीयां च वाचम् आवह[3] ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ वह इह अग्ने ! देवपत्नीः रक्षणाय होत्राम् । युवतम ! आदित्यस्य पत्नीं वरणीयां सरस्वतीं च ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! अवसे अस्मानवितुम् ग्नाः देवपत्नीः इह आ वह । तथा हे यविष्ठ ! युवतमाग्ने ! होत्राम् होमनिष्पादिकाम् अग्निपत्नीम् भारतीम् भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीम् वरूत्रीम् वरणीयाम् धिषणाम् [1]वाग्देवीं चावह ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

अ॒भि नो॑ दे॒वीरव॑सा म॒हः शर्म॑णा नृ॒पत्नीः॑ । अच्छि॑न्नपत्राः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अ॒भि । नः॒ । दे॒वीः । अव॑सा । म॒हः । शर्म॑णा । नृ॒ऽपत्नीः॑ । अच्छि॑न्नऽपत्राः । स॒च॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥

स्कन्द० [4]अभीत्युपसर्गोऽन्त्येन सचन्तामित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । नः अस्मान् देवाः होत्रा भारतीधिषणा देव्यः अवसा पालनेन तर्पणेन वा महः तृतीयार्थे षष्ठ्येषा । महता शर्मणा गृहेण सुखेन वा । नृपत्नीः नरो देवता नराकारत्वात् तेषां पत्नीः । होत्राऽग्नेः पत्नी,[4]

---

१ १ सोमपानार्थं वोढुरग्नेरेवात्र प्राधान्यं न देवपत्नीनां त्वष्टुश्च । तस्मादाग्नेयत्वमत्र वि[1] अ कु २ २ हे अग्ने स्त्रिय आवह । स्त्रियो योषा मापणा ग्ना इति । [illegible] कर्मणि तर्पणपालनाथम् वि[1] अ कु ३ ३ ता च हे युवतम । नक्षत्रा भरतो ज्योतिरादित्य तस्य भा पत्नी वा भारती ता च वरणीया च वाचम् । धिषणेति वाक् । एता आवह वि[1] अ कु ४ नास्ति मै[1] ५-५ अभिसचन्ताम् अस्मान् होत्रा भारती धिषणा देव्य तर्पणपालनाभ्यां महता गृहेण सुखेन वा । दार्थे ष्ठ्य । महता । नरो देवा । नराकारत्वात् । अग्नाय्यादीनां पत्न्यो होत्राभारतीवाच वि[1] अ क

[1]भारत्यादित्यस्य पत्नी, वाग् यज्ञस्य पत्नी । अथवा मनुष्याणां पालयित्र्यो नृपत्नीः[1]। अच्छिन्नपत्राः [2]छिद्रं श्रान्तम् । पतत्यनेनेति पत्रं वाहनम्[2]। अश्रान्तवाहनाः अभि सचन्ताम् अभिसेवन्ताम् । [3]अथो महच्छर्म चास्माकं कुर्वन्तु इत्यर्थः । 'सचन्मृच्छति' (निघ २,१४) इति गतिकर्मसु पाठात् सचतिरत्र गत्यर्थः । अवसा महता च शर्मणा अभिगच्छन्त्वस्मान् । अथो महच्छर्मास्मानभिगच्छत्वित्यर्थः[3] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अभि सचन्ताम् अस्मान् देव्यः रक्षणेन महता च सुखेन सह[4] देवानां पत्न्यः अच्छिन्नपतनाः[4] ॥११॥

मुद्गल० देवीः देव्यः देवपत्न्यः अवसा रक्षणेन महः महता शर्मणा सुखेन च सह नः अस्मान् अभि सचन्ताम् आभिमुख्येन सेवन्ताम् । कीदृश्यो देव्यः । नृपत्नीः मनुष्याणां पालयित्र्यः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नपक्षाः । नहि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केनचित् छिद्यन्ते ॥ ११ ॥

इहेन्द्राणीमुप॑ ह्वये वरुणानीं स्वस्तये॑ । अग्नायीं सोम॑पीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप॑ । ह्वये । वरुणानीम् । स्वस्तये॑ । अग्नायीम् । सोम॑ऽपीतये ॥ १२ ॥

स्कन्द० "द्वादश्याम् [तिस्र ईरिताः] । इन्द्राणी वरुणानी चाग्नायी तास्तु पृथक् स्तुताः[5] (बृदे ३,९२)। सूक्तस्य द्वादश्यामस्यामृचि तिस्रः स्त्रियो देवताः । कतमाः । इन्द्राणी वरुणानी चाग्नायी च । तास्तु पृथक् स्तुताः न सह । इह कर्मणि इन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् उप ह्वये । वरुणानीम् वरुणस्य पत्नीम् । किमर्थम् । स्वस्तये अविनाशायात्मनः । अग्नायीम् अग्नेश्च पत्नीम् । न च स्वस्तये एव केवलाये । किन्तर्हि । सोमपीतये च[6] । अस्मान् रक्षिष्यन्ति सोमं पास्यन्ति इत्येतदर्थम् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० उत्तरा निगदसिद्धेति ॥ १२ ॥

मुद्गल० इह अस्मिन् कर्मणि स्वस्तये अस्माकम् अविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्राणीम् वरुणानीम् अग्नायीम् इन्द्रवरुणाग्नीनां पत्नीः उप ह्वये आह्वयामि ॥ १२ ॥

मही द्यौः पृ॑थिवी च॑ न इमं यज्ञं मि॑मिक्षताम् । पिपृतां नो॒ भरी॑मभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरी॑मऽभिः ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'द्यावापृथिव्यौ द्वे ऋचौ' (द्र. बृदे ३,९३)। "द्वे एते ऋचौ द्यावापृथिवीदेवते । मही द्यौः पृथिवी च नः इमम् यज्ञं मिमिक्षताम् । म्यक्षतेर्गतिकर्मण एतद्रूपम् । गच्छताम् । गत्वा च पिपृताम् । पॄ पालनपूरणयोः इत्यस्मान् छान्दसं रूपम् । पूरयतां तर्पयताम् इत्यर्थः । नः अस्मान् भरीमभिः[7] भरणसमर्थैरन्नैः रसैश्च ॥ १३ ॥

1-1. नास्ति वि[1] अ कु. 2-2 नास्ति माग्न. 3-3. अथवा महच्छर्म चास्माकं कुर्वन्तु । यच्छेतां गतौ च । अवसा च महता शर्मणा चाभिगच्छन्तु अस्मान् वि[1] अ कु. 4. नास्ति माग्न[11] कु. 5. [illegible] माग्न कु अ[1]. 6-6. द्वादश्यां तिस्र इन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्यः पृथक् स्तुताः । इह कर्मणि इन्द्रवरुणाग्नीनां पत्नीरुपह्वये अविनाशाय सोमपानाय च । अग्नायः वि[1] अ कु. †-† देवपत्न्यः बृदे; [illegible] माग्न[11]. 7-7. महती द्यावापृथिव्यौ अस्माकं यज्ञं गच्छेताम् । म्यक्ष गतौ । पॄ पालनपूरणयोः । छान्दसं रूपं च । पूरयतां तर्पयताम् अस्मान् वि[1] अ कु.

वेङ्कट० महत्यौ द्यावापृथिव्यौ अस्माकम् इमम् यज्ञम् आगच्छताम्[1] । पालयेताम्[2] च अस्मान् भरणैः ॥ १३ ॥

मुद्गल० मही महती द्यौः द्युलोकदेवता [3]'पृथिवी भूमिदेवता'[3] च नः अस्मदीयम् इमम् यज्ञम् मिमिक्षताम् स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षताम् सेक्तुमिच्छताम् । तथा भरीमभिः भरणैः पोषणैः नः अस्मान् पिपृताम् उभे देव्यौ पूरयताम् ॥ १३ ॥

तयोरिद् घृतवत् पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिऽभिः । गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥१४॥

स्कन्द० [4]तयोः द्यावापृथिव्योः स्वभूतं घृतवत् घृ क्षरणदीप्त्योः । क्षरणं घृतं तद्वत् । पयः उदकं विप्राः सर्वत्र विविधं प्राप्ताः मेधाविनो वा आदित्यरश्मयः रिहन्ति आस्वादयन्ति धीतिभिः कर्मभिर्गमनाख्यैः । गच्छन्त्यर्थः । क्व । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे सुषुम्ना नाम सूर्यरश्मिः साऽत्र गौः उच्यते, तां धारयतीति गन्धर्वश्चन्द्रमाः । तद्वक्ष्यति—'अत्राह गोरमन्वत' (ऋ १,८४,१५) इति । तस्य गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे स्थाने चन्द्रमण्डलाख्ये[4] । [5]या ह्येताः पूर्वपक्षे कलाख्याः चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति । सोमोऽपक्षयात् 'प्रथमां पिबते वह्निः' इत्याद्युक्तत्वात् । तदेतदिहोच्यते । अन्यथा वा योजना । तयोरुदकक्षरणाभिधारणघृतेन तत्सविलक्षणं पयः त एव मेधाविन ऋत्विजः स्तुवन्ति स्तुतिकर्मभिः । रिह स्तुतौ[5] [6]'सहसम्बधेँ वा तृतीया । धीतिषु यागकर्मसु । क्व । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे । यज्ञो गन्धर्वः गोर्वाचो धारयितृत्वात् तस्य ध्रुवं पदं वेदिलक्षणं[6] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० तयोः एव क्षरणवत् पयः सारं मेधाविनः लिहन्ति[7] कर्मभिः आदित्यस्य ध्रुवे स्थानेऽवस्थितम् ॥ १४ ॥

मुद्गल० ध्रुवे पदे ध्रुवं पदम् अन्तरिक्षम् । तेनान्तरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्तमानयोः तयोः इत् द्यावापृथिव्योरेव सम्बन्धि पयः जलम् घृतवत् घृतसदृशम् विप्राः मेधाविनः प्राणिनः धीतिभिः कर्मभिः रिहन्ति लिहन्ति[8] ॥ १४ ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥

---

1. आगच्छेताम् ल साम्ब[1]. 2. पालयेतां मूको. 3-3. नास्ति वि. 4-4. द्यावापृथिव्योः क्षरणवदुदकं सर्वत्र विविधं प्राप्ताः मेधाविनो वा आदित्यरश्मयो वास्वादयन्ति कर्मभिर्गमनाख्यैः । घृ क्षरणदीप्त्योः । रिह आस्वादने । गत्वा चन्द्रमसो नित्ये स्थाने । सुषुम्ना सूर्यरश्मिः । सात्र गौः । तां धारयतीति गन्धर्वश्चन्द्रमाः । 'अत्राह गोरमन्वत' इति । चन्द्रमण्डलाख्ये गत्वा आस्वादयन्ति वि[2] भ कु. 5-5. त्रुटितम् साम्ब. 6-6. सुपि वा भिस् । यागकर्मसु यज्ञस्य वेद्याम् । यज्ञो गन्धर्वः । गौर्वाक् । तस्या धारयिता वि[2] भ कु. 7. विहन्ति ल; वहन्ति साम्ब कु भ[2]. 8. नास्ति वि.

स्कन्द० "स्योनापृथिवि भवा" (ऋ ग्वेदे १,२२) । स्योना आदिर्यस्या सा ऋक् पार्थिवी पृथिवी देवता । 'स्योनम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम । सुखा हे पृथिवि! भव अनृक्षरा ऋक्षर कण्टक तद्वर्जिता । निवेशनी सन्निवेशनयोग्या । यच्छ देहि च नः शर्म गृहं सुखं वा सप्रथः सर्वतः पृथु ॥१५॥

वेङ्कट० सुखा पृथिवि! भव कण्टकवर्जिता निवेशनी । 'ऋक्षरः कण्टक ऋच्छते' (या ९,३२) । यच्छ च अस्मभ्यं सर्वतः पृथु गृहम् ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे पृथिवि! स्योना स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो निर्जीर्णवाची । अनृक्षरा कण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानभूता । सप्रथः विस्तारयुक्तम् शर्म शरणम् नः अस्मभ्यम् यच्छ हे पृथिवि! देहि ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

अतो॑ दे॒वा अ॑वन्तु नो॒ यतो॒ विष्णु॑र्विचक्र॒मे । पृ॒थि॒व्याः स॒प्त धाम॑भिः ॥ १६ ॥

अतः । दे॒वाः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ । यतः॑ । विष्णुः॑ । वि॒ऽच॒क्र॒मे । पृ॒थि॒व्याः । स॒प्त । धाम॑ऽभिः ॥१६॥

स्कन्द० 'अतो देवा इत देवाः' (ऋ ग्वेदे २९२) । अतो देवा इतीयमृक् देवदेवत्या । अतः देवाः अवन्तु नः यतः विष्णुः विचक्रमे विक्रान्तवान् । कुतः । पृथिव्याः अवयवभूतेभ्यः सप्त धामभ्यः पञ्चम्यर्थे एते प्रथमातृतीये । सप्तभ्यः स्थानेभ्यो द्वीपाख्येभ्यः । सर्वतः अपनाय मानामायदसुराकृत् अपनयन्निरयर्थः । केचित्तु पृथिव्या इति पञ्चमी व्याचक्षते । सप्तेति च तृतीयार्थे प्रथमा । यतः पृथिवीतो विचक्रमे सप्तभिः धामभिः छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिर्वा, अतः पान्तु ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अस्मात् स्थानात् अस्मान् देवाः रक्षन्तु । "ततो वोऽभयं उपयते तस्मात्ववतम्" । यतः विष्णुः विचक्रमे यत्र "त्रिपदम् अकृत" पृथिव्याः सप्तभिः छन्दोभिः । पृथिवीमुपक्रम्य त्रीन् लोकान् विचक्रम, त्रिभ्योऽपि लोकेभ्यो नास्मान् भयमुपगच्छतिति ॥ १६ ॥

मुद्गल० विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः गायत्र्यादिभिः छन्दोभिः साधनभूतैः यतः पृथिव्याः यस्मात् भूप्रदेशात् विचक्रमे विशेषेण क्रमं कृतवान् । अतः पृथिव्याः सकाशात् देवाः द्योतनशीलाः नः अस्मान् आ तु रक्षन्तु ॥ १६ ॥

---

१ १ "स्वैव पार्थिवा । शर्म शरणम् (साधु स्थानमस्मार त्रि° अ) इति मुखे । हे पृथिवि! सुखा भव । कण्टकवर्जिता निवेशनमार्गा च । देहि चास्मभ्यं सुख गृहं वा सर्वतः पृथु । ऋक्षरं कण्टकम् वि° का कु । २ शोभन° ■ ३ नास्ति मं° । ४ ४ अतो देवा अस्मानवन्तु यतो विष्णुर्विक्रान्तवान् । भूम्या अवयवभूतेभ्यः सप्तभ्यः स्थानेभ्यः द्वीपाख्येभ्यः । पञ्चम्या अवाभिमी । धाम स्थानम् । सर्वतः उपनायमाना असदायद अपनयन्निरयर्थ । केचित्तु पृथिव्या इति व्याचक्षते । त्रिभिः क्रम इति च । यस्मा पृथिव्या विचक्रमे सप्तभि छन्दोभि गायत्र्यैवा अतः भवतु । पञ्चम्यन्तम् । धाम छ° वि° का कु । ५-५ ततोऽभय वि° एप । ६ तस्यान्तं ■ ७-७ त्रिपदमकृत° ए, त्रिपदं कृत अ° साम्ब° कु

इदं विष्णुर्वि चंक्रमे त्रेधा नि दंधे पुदम् । समूंळ्हमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् । सम्ऽऊंळ्हम् । अस्य । पांसुरे ॥१७॥

स्कन्द० "सूक्तशेषस्तु वैष्णव" (तु. बृदे २,९३)। सूक्तशेषा पञ्चर्च, ता विष्णुदेवता । विष्णुश्च भगवान् वासुदेव । इदम् इति सर्वस्य प्रतिनिर्देश । सर्वम् इद विष्णु बलिबन्धनकाले वि चक्रमे विक्रान्तवान् । केन प्रकारेण । त्रेधा स्थानभेदेन त्रिप्रकार निहितवान् । पदम् आत्मीयम् । त्रिषु स्थानेषु पद कृतवान् इत्यर्थ । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीत्येके । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यन्ये । तच्च त्रिविधम् अपि समूळ्हम् वह प्रापणे इत्येतस्यैतद्रूपम् । सम्यक् ऊढ प्रापितम् । सम्यक् प्रतिष्ठापितम् इत्यर्थ । अस्य स्वभूतम् । कथम् । पांसुरे पांसवो यस्मिन् सन्ति स पांसुर । रो मत्वर्थीय । लुप्तोपम चेद द्रष्टव्यम् । पांसुर इव । यथा पांसुमति देशे प्रतिष्ठापितमित्यर्थ । अस्य स्वभूत वा भवेत् तद्वदित्यर्थ । अथवा पांसुशब्द पृथिवीमाह समारोहण वा तद्वत् । पद विष्णो तत् समूढम् । विष्णुरादित्यो वा इद सर्वमहरहर्विचक्रमे । त्रेधा उदयगिरौ नभोमध्ये चास्तगिरौ च त्रिविध सम्यक् प्रतिष्ठापितम् अस्य पद पांसुरूपदेशे इति । केचित्तु सपूर्वस्य मुहे रूपमिति समूढ छन्न न दृश्यते इत्यर्थ । अथवा त्रेधा निदधे पदम् अग्न्यात्मना पृथिव्या वैद्युतात्मनान्तरिक्षे आदित्यात्मना दिवि । एकमेवेद ज्योतिस्त्रेधा विभक्तमिति एतत् वक्ष्यति—'तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कम्' (ऋ १०,८८,१०) इति । तत्र यदन्तरिक्षे वैद्युतात्मकमस्य पद तत् समूढ छन्न न दृश्यत इत्यर्थ[1] ॥ १७ ॥

वेङ्कट० इदम् त्रैलोक्यम् विष्णु वि चक्रमे । विक्रममाणश्च त्रेधा निहितवान् पदम् । तत्र यास्क- 'पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणि । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभ' (या १२,१९) इति[2] । समूढम्[3] अस्य पांसुले पदे त्रैलोक्यम् ॥ १७ ॥

मुद्गल० यदा विष्णु परमेश्वर वि चक्रमे विशेषेण क्रम कृतवान् तदा त्रेधा त्रिभि प्रकारै पदम् नि दधे स्वकीय पाद प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णो पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूळ्हम् इदम् सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतम् ॥ १७ ॥

---

१ १ विष्णुरस्तु भगवानसङ्गता वासुदेव । स वामनच्छद्मना महाबलि बबन्ध । तत्काले समग्र विक्रान्त निस्थानभेदेन निहितवान् पदम् । आत्मीय पद त्रिषु स्थानेषु कृतवान् । भुवि स दिवि चान्तरिक्षे । समारोहणे विष्णुपद गयशिरसि इत्यन्ये । त्रिगुणस्य परब्रह्मणो गुणत्रयने विभ्रमति लोका । न तत्त्रिजम् । तच्च त्रिविधम् । सम्यक् गूढ सम्यक् प्रतिष्ठापितम् अस्य विष्णो पद पांसुमतःव । पांसवो यस्मिन् सन्तीति मत्वर्थे रप्रत्यय लुप्तोपम च । यथा पांसुमति देश सुप्रतिष्ठापित तद्वत् अस्य स्वाय वा । पांसु पृथिवी वा समारोहण वा । तत्र यत् पद विष्णोस्सद्वतु ततसमूढम् । विष्णुरादित्यो वा । इद सर्वम् अहरहर्विचक्रमे । त्रेधा उदयगिरौ नभोमध्य च अस्तगिरौ च त्रिविध सम्यक् प्रतिष्ठापितम् अस्य पद पांसुरूपदेशे इति । कचित्तु सम्पूर्वस्य मुहे रूपमिति । समूढ छन्न न दृश्यते । विष्णुरादित्यरूपेण लोकान् प्रकाशयति तस्य त्रैविध्यम् यथा वा । अग्निवै- द्युतादित्यनाम्ना भुवि स दिवि । एकमेवेद ज्योतिस्त्रेधा विभक्तमिति गूढवान् वक्ष्यति तत् 'तमू अकृण्वन् त्रेधा' इति । तत्र यद् खे वैद्युतस्य पद तत् छन्न नित्यं न दृश्यते त्रि[illegible] का कु [illegible] समूढ नास्ति साम्ब॰ २, नास्ति साम्ब[1,2] कु ३ समूढम् साम्ब[2] मा[?]

[२३]

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वन्तः सुता इमे । वायो तान् प्रस्थितान् पिब ॥ १ ॥

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽवन्तः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

स्कन्द० "तीव्रा सोमासो वायव्या' (तु बृदे ३,९४)। 'तीव्रा सोमास' इतीयमृग् वायुदेवत्या। तीव्रा तीव्रशब्दस्तिक्तवचन । तिक्तरसा कटुरसा वा । सोमास आशीर्वन्त सोमाभिश्रयणं दधि आशी तद्वन्त । सुता इमे । एतज्ज्ञात्वा आ गहि । आगत्य च हे वायो ! तान् प्रस्थितान् प्रस्थितसङ्काशान् सोमान् पिब ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'मदोत्पादनसमर्था सोमा । आगच्छ । आशिरेण युक्ताः इमे सुता सोमा । वायो ! तान् प्रस्थितान् पिब' ॥ १ ॥

मुद्गल० 'तीव्रा' इति चतुर्विंशत्यृचं षष्ठं सूक्तम् । मेधातिथिः ऋषिः । 'अप्स्वन्त' इत्येषा पुर उष्णिक् । 'अप्सु मे सोम' इत्येषाऽनुष्टुप् । 'इदमापः' इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । 'आपः पृणीत' इत्येषा प्रतिष्ठागायत्री । शिष्टा अष्टादश गायत्र्यः । आद्या वायुदेवताका । द्वितीयतृतीयके इन्द्रवायुदेवताके । चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो मित्रावरुणदेवत्याः । सप्तम्याद्यास्तिस्रो मरुद्गणविशिष्टेन्द्रदेवत्याः । दशमी एकादशी द्वादशी च वैश्वदेव्यः । त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी च पूषदेवत्याः । षोडश्याद्याः सार्धद्वाविंशत्यन्ता अब्देवताकाः । 'पयस्वानग्ने' इत्यर्धर्चयुक्ता चतुर्विंशी अग्निदेवताका ।

हे वायो ! इमे सोमासः ऐन्द्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुताः अभिषुताः । ते च तीव्राः प्रभूतत्वात् तर्पयितुं समर्थाः आशीर्वन्तः आशीर्युक्ताः । अतस्त्वम् आ गहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितान् उत्तरवेदिं प्रति आनीतान् तान् सोमान् पिब ॥ १ ॥

उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

स्कन्द० 'द्व्योऽस्यामैन्द्रवायव' (तु बृदे ३,९४)। "तीव्रा सोमास' इत्यतोऽन्य समनन्तर तृच इन्द्रवायुदेवत्य । उभौ देवौ दिविस्पृशा दिविस्पृशौ । द्युलोकं गन्तारौ इत्यर्थः । इन्द्रवायू हवामहे । किमर्थम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

१-१. वायव्या । तीव्रा तिक्तरसा कटुरसा वा । रसा [illegible] । कटुरसा तिक्तरसा वा सोमा । सोमाभिश्रयणं दधि आशी तद्वन्त । सुता इमे । तदागहि । वायो तान् प्रस्थितान् [illegible] पिब वि॰ अ॰ मू॰ २-२ नास्ति वि॰ मूर्ध० † आगच्छ भाष्य मू॰ ३-३ चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी च मित्रावरुणदेवत्या । सप्तमी अष्टमी नवमी च मैं०, [illegible] वि॰ ४-४ नास्ति मैं० ५-५ [illegible] । उभौ देवौ [illegible] द्युलोकं गन्तारौ इन्द्रवायू [illegible] अस्य सोमस्य पानाय हवामहे वि॰ अ॰ मू॰

वेङ्कट० 'उभौ देवौ द्युस्थानौ[†] इमौ हवामहे सोमपानायेति'[1] ॥ २ ॥

मुद्गल० दिविस्पृशा द्युलोकवर्तिनौ उभा देवा द्वौ देवौ इन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्राक्षा धियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'इन्द्रवायू मनोजुवा जवतिर्गतिकर्मा । मनोवच्छीघ्रगामिनौ । विप्राः मेधाविनो यष्टारः स्तोतारश्च हवन्ते ऊतये सोमेन तर्पणाय पालनाय वा । सहस्राक्षा सहस्रमक्ष्णां ययोस्तौ सहस्राक्षौ । केवलस्यापि चेन्द्रस्य सहस्राक्षत्वे साहचर्यादुभयोरिन्द्रवाय्वोः सहस्राक्षत्वव्यपदेशः । धियः पती'[2] कर्मणः प्रज्ञाया वा पालयितारौ स्वामिनौ वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्रवायू[‡] मनोवेगौ मेधाविनः[3] हवन्ते रक्षणाय अनेकदर्शनौ कर्मपती ॥ ३ ॥

मुद्गल० विप्रा. मेधाविनः ऋत्विग्यजमानाः ऊतये रक्षणार्थम् इन्द्रवायू हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशौ । मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ । यद्यपि इन्द्र एव सहस्राक्षः तथापि छत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियः पती कर्मणः पालकौ ॥ ३ ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'तृचो मित्रावरुणाभ्याम्' (बृ. चृदे ३,९४) । 'तृचोऽयं मित्रावरुणदैवतः । मित्रम् वयम् हवामहे वरुणम् च । किमर्थम् । सोमपीतये । कीदृशौ । जज्ञाना जायमानावेव पूतदक्षसा शुद्धबलौ'[4] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वयम्[‡] मित्रावरुणौ प्राज्ञौ शुद्धबलौ सोमपानाय हवामहे इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० वयम् अनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थम् मित्रम् वरुणम् चोभौ हवामहे आह्वयामः । कीदृशौ उभौ । जज्ञाना कर्मदेशे प्रादुर्भवन्तौ पूतदक्षसा शुद्धबलौ ॥ ४ ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति वि[2] लपं. † द्युस्थौ वि[2] साम्ब[1]. २-२. तौ मनोवद् शीघ्रगामिनौ मेधाविनो यष्टारः स्तोतारश्च हवन्ते । सेनेन तर्पणाय पालनाय वा । इन्द्र एव सहस्राक्षः । साम्यस्थावपि साहचर्यात् तौ सहस्राक्षौ वि[2] अ कु. ३. नास्ति साम्ब. ‡ नास्ति साम्ब कु. ४-४. मित्रं वरुणं च वयं हवामहे सोमपानाय जायमानावेव शुद्धबलौ वि[2] अ कु.

स्कन्द० अनेन उदकेन यज्ञेन वा यौ [1]ऋतावृधौ यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितारौ ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ज्योतिषः पती । अथवा ऋतस्य ज्योतिष इति समानाधिकरणे । 'ऋ गतौ'[1] । सर्वत्र गतस्य रश्म्याख्यस्य ज्योतिष पती । तौ मित्रावरुणौ हुवे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सत्येन यौ सत्यस्य वर्धयितारौ सत्यस्य ज्योतिषः पती तौ मित्रावरुणौ हुवे ॥ ५ ॥

मुद्गल० यौ मित्रावरुणौ अनेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ऋतमवश्यभावितया सत्यं[2] कर्मफलं तस्य वर्धकौ । ऋतस्य सत्यस्य प्रकाशस्य ज्योतिष प्रकाशस्य पती पालकौ ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवे आह्वयामि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः । करतां नः सुराधसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । करताम् । नः । सुऽराधसः ॥ ६ ॥

स्कन्द० [3]वरुणः प्राविता प्रकर्षेण रक्षिताऽस्माकम् भुवत् भवतु । मित्रः च विश्वाभिः ऊतिभिः सर्वैः पालनैः करताम् कुरुतां च नः अस्मान् सुराधसः सुधनान्[3] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वरुण प्रकर्षेण रक्षक भवतु मित्र च विश्वैः पालनैः[4] । तौ अस्मान् कुरुतां च स्वन्नान्[5] ॥ ६ ॥

मुद्गल० अयम् वरुणः अस्माकम् प्राविता भुवत् प्रकर्षेण रक्षको भवतु । मित्रः च विश्वाभिः ऊतिभिः सर्वाभिः रक्षाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि नः अस्मान् सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान् करताम् कुरुताम् ॥ ६ ॥

मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृम्पतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमऽपीतये । सऽजूः । गणेन । तृम्पतु ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'तथेन्द्राय मरुत्वते' (बृदे ३,९४) । [7]यथैव मित्रावरुणाभ्यां तृच तथैवेन्द्रायापि मरुत्वते तृच एष । मरुत्वन्तम् मरुद्भिः सहितम् हवामहे इन्द्रम् । आकारस्तु पदपूरणो वा हवामहे इत्याख्यातेन वा सम्बन्धयितव्यः । अर्वाचि वा अर्वागाह्वयामहे इति । किमर्थम् । सोमपीतये । एकज्ञान्ता सजूः जुषी प्रीतिसेवनयोः । सम्प्रीयमाणः गणेन मरुद्गणेन सह तृम्पतु तृप्यतु[7] ॥ ७ ॥

1-1. उदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ । तयोश्च तेजसश्च पती वि[1] भ्रू. 2-2. नास्ति मात्र १ सत्यम् वि मै. 3. वरुणो मित्रश्च अस्माकं प्रकर्षेण रक्षिता भवतु । सर्वैः पालनैः कुरुताम् अस्मान् सुधनान् वि[1] भ्रू. 4. पालनैः[??] वि[??]. 6. सखौ ? वि[??]. 7-7. नास्ति ... इन्द्रमाह्वयामहे । ... हवामहे । प्रीयमाणो मरुद्गणेन तृप्यतु । जुषी प्रीतिसेवनयोः वि[1] भ्रू.

वेङ्कट० मरुद्भिः सहितम् इन्द्रम् आ हुवामहे सोमपानाय । सः[५] मरुद्गणेन सहितः सोमेन तृप्यतु ॥ ७ ॥

मुद्गल० मरुत्वन्तम् मरुद्भिर्युक्तम् इन्द्रम् सोमपीतये सोमपानाय आ हवामहे आह्वयामः । स चेन्द्रः गणेन मरुत्समूहेन सजूः सह तृम्पतु तृप्तो भवतु ॥ ७ ॥

इन्द्र॑ज्येष्ठा॒ मरु॑द्गणा॒ देवा॑सः॒ पूष॑रातयः । विश्वे॒ मम॑ श्रुता॒ हव॑म् ॥ ८ ॥

इन्द्र॑ऽज्येष्ठाः । मरु॑त्ऽगणाः । देवा॑सः । पूष॑ऽरातयः । विश्वे॑ । मम॑ । श्रु॒त । हव॑म् ॥ ८ ॥

स्कन्द० [१]ज्येष्ठशब्दः प्रधानवचनः । इन्द्रः प्रधानभूतो येषां त इन्द्रज्येष्ठाः । हे इन्द्रज्येष्ठाः मरुद्गणाः ! सप्तसप्तका मरुतां गणाः, तदपेक्षमेतद्बहुवचनम् । देवासः पूषरातयः विश्वे सर्वे मम श्रुत शृणुत हवम् आह्वानम्[१] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रनेतृकाः पूषदातिकाः[३] मरुतः देवाः । ते सर्वे मम शृणुत ह्वानम्[४] ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे देवासः ! इन्द्रमरुद्गणाः विश्वे सर्वे यूयम् मम हवम् आह्वानम् श्रुत शृणुत । कीदृशाः । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधाः मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषाम् इन्द्रमरुतां ते ॥ ८ ॥

ह॒त वृ॒त्रं सु॑दानव॒ इन्द्रे॑ण॒ सह॑सा यु॒जा । मा नो॑ दुः॒शंस॑ ईशत ॥ ९ ॥

ह॒त । वृ॒त्रम् । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ । इन्द्रे॑ण । सह॑सा । यु॒जा । मा । नः॒ । दुः॒ऽशंसः॑ । ई॒श॒त ॥९॥

स्कन्द० [५]हत वृत्रम् असुरमस्मच्छत्रुं वा हे सुदानवः ! शोभनदाना मरुतः ! इन्द्रेण सहयोगलक्षणैषा तृतीया । इन्द्रेण सह । कीदृशेन । सहसा बलनामैतत् (द्र. निघ २,९) । सामर्थ्याच्चात्रमत्वर्थीयमत्वर्थम् । बलवता युजा सहायेन । मा च नः अस्माकं युष्मत्प्रसादेन दुःशंसः दुराशंसः क्रूराभिप्रायः ईशत [ईशो भवेत्][५] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हत वृत्रासुरं सुदानाः ! इन्द्रेण सहायेन बलवता सह । मा अस्माकं दुर्वचनो शत्रुः ईशिष्ट ॥९॥

मुद्गल० हे सुदानवः ! शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः ! सहसा बलवता युजा योग्येन इन्द्रेण सह वृत्रम् असुरम् हत नाशयत । दुःशंसः दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृत्रः नः अस्मान् प्रति मा ईशत समर्थो मा भूत् ॥ ९ ॥

विश्वा॑न्दे॒वान्ह॑वामहे म॒रुतः॒ सोम॑पीतये । उ॒ग्रा हि पृश्नि॑मातरः ॥ १० ॥

विश्वा॑न् । दे॒वान् । ह॒वा॒म॒हे॒ । म॒रुतः॑ । सोम॑ऽपीतये । उ॒ग्राः । हि । पृश्नि॑ऽमातरः ॥ १० ॥

---

१. नास्ति साम्ब कु वि[१]. २-२. हे इन्द्रप्रधाना मरुद्गणाः सप्तसप्तकाः देवाः पूषरातयः सर्वे मे शृणुत आह्वानम् वि[१] अ कु. ३. पूषदातिकाः स सोध. ४. आह्वानम् साम्ब कु. ५-५. हत असुरं मेघमस्मच्छत्रुं वा शोभनदानाः मरुत इन्द्रेण बलवता सहायेन । माऽस्माकं युष्मत्प्रसादेन क्रूराभिप्राय ईशत । सहः बलनामैतद्रूप् । तद्वान् । युक् सहायः । दुराशंसः पुरुषः ■ अस्मदीशो भवेत् वि[१] अ कु. [-] नास्ति साम्ब[१,२].

स्कन्द० 'तृचो विश्वेषां देवानाम्' (बृदे ३,९५)। अत्र चाद्य पादो विश्वलिङ्ग शिष्टं मारुतम्। वक्ष्यति हि—

> 'बहुशस्तु वैश्वदेवेषु सन्त्यृचः पादार्धर्चा द्वैपदास्त्रैपदाश्च।
> द्विप्रधाना अपि चैकप्रधाना बहुप्रधाना अपि वैश्वदेवे'[1] ॥ (बृदे ४,८) इति।

विश्वान् देवान् हवामहे एतावदेक वाक्यम्, परं तु वाक्यान्तरम्। मरुतां [2]विश्वैर्देवैः सह विशेषणविशेष्यभावस्य समुच्चयस्य चासम्भवात् साकाङ्क्षत्वाच्च परस्मिन् वाक्ये हवामहे इति पूर्वोक्त् वाक्यात् क्रियापदमनुषक्तव्यम्। मरुत हवामहे। किमर्थम्। सोमपीतये। उग्रा हि हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादुग्रा अप्रसह्याः शत्रुभिः। पृश्निमातरः पृश्निरिति पृनाम। यौर्माता येषां मरुतां ते पृश्निमातरः। दिवः पुत्रा इत्यर्थः[3] ॥ १० ॥

वेङ्कट० वैश्वदेवस्तृच उक्तः। मरुत्सु च विश्वशब्दो दृश्यते। विश्वान् देवान् मरुतः[1] च सोमपानाय हवामहे। उद्गूर्णा हि पृश्निमातरः "[4]पृश्नियै वै[4] पयसो मरुतो जाताः" (तै २,२,११,४) इति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

मुद्गल० मरुत मरुत्सञ्ज्ञकान् विश्वान् सर्वान् देवान् सोमपीतये हवामहे सोमपानार्थम् आह्वयामहे। ते[5] च मरुत उग्रा शत्रुभिरसह्यबला पृश्निमातरः पृश्नेर्नानावर्णयुक्ताया भूमेः पुत्रा। हिशब्दः प्रसिद्धार्थे ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाऽध्याये नवमो वर्गः ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया। यच्छुभं याथना नरः ॥ ११ ॥

जयताम्ऽइव। तन्यतुः। मरुताम्। एति। धृष्णुऽया। यत्। शुभम्। याथन। नरः ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'राज्ञा सङ्ग्रामम् जयताम् इव तन्यतुः गर्जितशब्दो युष्माकम् मरुताम् स्वभूत एति गच्छति श्रोत्रदेशम्। श्रूयत इत्यर्थः। कीदृशः। धृष्णुया प्रथमैकवचनस्याय् आजादेशः। धृष्णु अभिभविता। महान् गम्भीरश्चेत्यर्थः। कदा। उच्यते। यत् यदा शुभम् उदकनामैतत् (द्र निघ १,१२)। मेघस्थमुदकं प्रति याथन गच्छथ। अथवा शुभशब्दः शोभनपर्यायः क्रियाविशेषणम्। यदा शोभनं गच्छथ हे नरः। मनुष्याकृतय [6] ॥ ११ ॥

---

१ देवा मूदे २-२ विशेषा च विशेषणविशेष्यत्वे न विद्येते। न समुच्चयश्च। तस्मात् साकाङ्क्षत्वात् पूर्वस्माद्वाक्यादध्याहार्यं मरुतो हवामहे इति वक्तव्यम्। सोमपानाय। यस्माच्छत्रुभिर् अप्रसह्या। दिवः पुत्रा मरुतः पृश्निर्या माता येषां ते पृश्निमातरो मरुतः वि[2] भ कु. ३ नास्ति साम्ब कु. ४-४ पृश्निर्वै पय साम्ब कु., पृश्नियै धर्[?] ५ केवि. ६-६ मरुतां गर्जितशब्दः सङ्ग्राम जयतां राज्ञां तन्यतु गर्जितशब्द इव श्रोत्रदेशम् एति। धृष्णु सो धायू। 'सुपाम्' (पा ७,१,३९) इति सुपः याच्। तास्थीम्यादिषु धृष्णुः (पा ३,२,१३९–१४०)। धृष्णुरभिभविता महान् गम्भीरश्च। यदा मेघस्थमुदकं प्रति गच्छथ यदा तन्यतुः शुभं शोभनं वा। यदा शोभनं गच्छथ (?)। हे मनुष्याकारा वि[?] भ मु

वेङ्कट० सैनिकानामिव शब्दः मरुताम् शब्दः[1] गच्छति धृष्णुः[2] यदा[3] यूयं कल्याणं गच्छथ[4] नेतारः ! ॥ ११ ॥

मुद्गल० मरुताम् देवानाम् तन्यतुः शब्दः धृष्णुया धार्ष्ट्ययुक्तः सन् एति गच्छति । केषामिव । जयताम् विजययुक्तानां शूराणां भटानाम् इव । हे नरः ! नेतारो मरुतः ! यूयम् यत् यदा शुभम् देवयजनम् याथन प्राप्नुथ तदा युष्मदीयः[5] शब्दो गच्छतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ११ ॥

हस्कारा॑द् वि॒द्युत॒स्पर्यतो॑ जा॒ता अ॑वन्तु नः । म॒रुतो॑ मृळयन्तु नः ॥ १२ ॥

ह॒स्का॒रात् । वि॒ऽद्युतः॑ । परि॑ । अतः॑ । जा॒ताः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ । म॒रुतः॑ । मृ॒ळ॒य॒न्तु॒ । नः॒ ॥ १२ ॥

स्कन्द० [6]आर्तस्य पुंसः हस्शब्दोच्चारणं हस्कारः । तस्माद् हस्कारात् । विद्युतः पर्यतः परिशब्द उपरिभावे । विद्युत उपर्यस्या जाताः जन्मात्र व्यवस्थानमभिप्रेतम् । व्यवस्थिताः विद्युत-मधिष्ठायेत्यर्थः । अवन्तु वृष्टिप्रदानेन पालयन्तु नः अस्मान् । यथा विषादनिमित्तार्ति-प्रतिपत्त्यर्थं हस्शब्दं नोच्चारयामः तथा कुर्वन्तु इत्यर्थः । के । मरुतः मृळयन्तु च नः अस्मान्[6] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अस्मादन्तरिक्षात् जाताः मरुतः विद्योतनानन्तरं [7]गुरुतरभयजनितात् हस्कारात्[7] अस्मान् रक्षन्तु । मरुतः सुखयन्तु अस्मानिति ॥ १२ ॥

मुद्गल० हस्कारात् दीप्तिकरात् विद्युतः [8]विशेषेण दीप्यमानात्[8] अतः अन्तरिक्षात् परि जाताः सर्वत उत्पन्नाः मरुतः नः अस्मान् [9]अवन्तु रक्षन्तु । तथाविधा मरुतः नः अस्मान्[9] मृळयन्तु सुखयन्तु ॥१२॥

आ पू॑षञ्चि॒त्रब॑र्हिष॒माघृ॑णे ध॒रुणं॑ दि॒वः । आजा॑ न॒ष्टं यथा॑ प॒शुम् ॥ १३ ॥

आ । पू॒ष॒न् । चि॒त्रऽब॑र्हिषम् । आघृ॑णे । ध॒रुण॑म् । दि॒वः । आ । अ॒ज॒ । न॒ष्टम् । यथा॑ । प॒शुम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'पूष्ण आघृणये तृचः' (बृदे ३,९५) । [10]पूष्ण आघृणिगुणकाय तृचः । आ इत्युपसर्गः अज इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । हे पूषन् ! चित्रबर्हिषम् विचित्रं पूज्यं वा बर्हिर्यस्य स चित्रबर्हिः सोमः तं चित्रबर्हिषम् । आघृणे ! घृ क्षरणदीप्त्योः । क्षरिता घृणिः दध्नः पूर्णो दृतिः स कक्षे रथे वा यस्य स आघृणिः पूषा[10] । वक्ष्यति हि—'दृतेरिव तेऽवृकमस्तु

1. नास्ति सायम[1,5] कु. 2. धृष्णवः वि[1]. 3. यथा छ वि[1,2]. 4. गच्छत सायम कु. 5. त्वदीयः मूको. 6-6. यदा दुर्भिक्षार्तस्य पुंसः आर्तिप्रतिपत्त्यर्थं हस्शब्दोच्चारणम् । स हस्कारः । तदा विद्युतः परि विद्युतो जाताः जन्म अत्र व्यवस्थाने । विद्युतमधिष्ठाय वृष्टिप्रदानेन दुर्भिक्षान् दूरीकृत्य अस्मानवन्तु । यथा च वयं हस्कारं त्यक्त्वा प्रमोद-लक्षणाहन्तशब्दमुच्चारयामः तथा कुर्वन्तु । के । मरुत. । सुखयन्तु च अस्मान् वि[1] अ कु. 7-7. [०]जनिताद्धकारात् सायम[1]. 8-8. विशेषदीप्तिमा[०] मूको. 9-9. नास्ति वि मै[2]. 10-10. हे पूषन् आघृणे । घृ क्षरणदीप्त्योः । क्षरिता घृणिः । दध्ना पूर्णो दृतिः । स कक्षे रथे वा यस्य स आघृणिः वि[1] अ कु.

सत्यम्' (ऋ ६,४८,१८) इति । तस्य सम्बोधनम् । 'अथवा दीप्तिर्घृणि सा आगता यस्य स आघृणि उपजातदीप्ति । हे आघृणे ' धरुणम् धारयितारम् दिव तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम् मञ्चा क्रोशन्तीति यथा । द्युनिवासिना देवानाम् । सोमलक्षणेनान्नेन देवा धार्यन्ते । अथवा 'धरुणम्' (निघ १,११) इत्युदकनाम । चित्रबर्हिषं च सोममुदकं दिव आ आ अज अजिरत्र सामर्थ्यादन्वर्थं तत्त्वार्थं । उपसर्गाभ्यासाच्च तत्सम्बन्धिन क्रियापदस्याभ्यास । आज आज । असदर्थं पुनरागमयेत्यर्थ । कथम् । नष्टम् यथा पशुम् यथा प्रनष्ट पशुमज गा वा त्वमेवा गमयसि पशूना रक्षितृत्वात्, लौकिको वा पशुपाल तद्वत्' ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आनय पूषन् ' सोम पणिभिरपहृतम्' आगतदीप्ते' ' धारक द्युलोकस्य । यथा' नष्टम् पशुम् त्वमानयसि ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे पूषन् ! चित्रबर्हिषम् विचित्रैर्दर्भैर्युक्तम् धरुणम् यागस्य धारक सोमम् दिव आ द्युलोकादाहरेति शेष । पूषा विशेष्यते । आघृणे ' आगतदीप्तियुक्त ! । तत्र दृष्टान्त । हे अज ! गमनशील ' यथा लोके नष्टम् पशुम् महारण्यादन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ १३ ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितम् । अविन्दच्चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपऽगूळ्हम् । गुहा । हितम् । अविन्दत् । चित्रऽबर्हिषम् ॥ १४ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते'—'असुरा सोम राजानं दीव्यमानममेध्यत्वात् अपहृत्य गुहायां न्यदधु । त पर्यन्वेषमाणा अन्ये देवा नाविन्दन् । पूषा त्वविन्दत् । स त गृहीत्वा दिवमानयत्' इति । 'तदेवाविहोच्यते—पूषा राजानम् आघृणि अपगूळ्हम् निगूढम् आच्छादितम् गुहा गुहायाम् हितम् निहितमसुरै अविन्दत् लब्धवान् चित्रबर्हिषम्' ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पूषा सोमम् आघृणि असुरै अपगूळ्हम्' गुहाया निहितम् अविन्दत् । यस्मै 'चित्र बर्हि' स्तीर्यते ॥ १४ ॥

मुद्गल० आघृणि पूषा राजानम् सोमम् अविन्दत् अलभत । कीदृशम् । अपगूळ्हम् अपावृतम् पुन हितम् गुहावद्दुर्गमे द्युलोके स्थितम् तथा चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥

उतो स मह्यमिन्दुभिः षड् युक्ताँ अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कृषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । सः । मह्यम् । इन्दुऽभिः । षट् । युक्तान् । अनुऽसेसिधत् । गोभिः । यवम् । न । चर्कृषत् ॥ १५ ॥

---

१ १ दीप्तिर्वा घृणि । सा आगता यस्य स वा । उपजातदीप्ति । चित्र विचित्र पूज्यं वा बर्हि यस्य सोमस्य तं चित्रबर्हिषम् । चित्र मञ्चा क्रोशन्तीव तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम् । द्युनिवासिना देवाना धारयितारम् । आज आज । आङो ऽभ्यासात् तत्सम्बद्धक्रियाया अपि द्विरुक्ति । धरुणमुदकं वा । चित्रबर्हिषं च सोममुदकं च द्युलोकात् पुन पुन असदर्थं आगमय । अजित्र अ ... । यथा नष्टम् अजं गां वा त्वमेवागमयसि पशूनां रक्षितृत्वात् । लौकिक पशुपालो वा तद्वत् त्रि' अ कु १ नय साम्ब' २ पणिभिरप' साम्ब' ३ आ' त्रि' ३. आहता' साम्ब' त्रि' ४ नास्ति त्रि'. ५ नास्ति मै' ६ अत्रेतिहास त्रि' अ कु ७-७ नास्त्यागुरुपदे । पूषा राजानमाघृणिरपगूढं गुहायां हितम् । निहितम् असुरै लब्धवान् । चित्रबर्हिषम् त्रि' अ कु ८ अपगूढं मै' ९ निहित त्रि' । निहितं साम्ब तु निगूढं मै'.

स्कन्द० 'उतो इत्युतशब्दस्योत्रा सहैकादेशः । उत उ । उ इत्युञ् चार्थे नाम्ना वा सह कृतैकादेशः[1]—'एषो उषाः' (ऋ १,४६,१), 'सो चिन्नु' (ऋ १,१९१,११), 'वतो इतः' (ऋ १०,१५५,२) इति यथा । आख्यातेन वा सह—'जनिष्टो अपः' (ऋ १०,९५,१०) [2]इति यथा । उपसर्गेण वा सह—'प्रो आरत' (ऋ १,३८,५), 'उपो रथेषु' (ऋ १,३९,६), 'अपो सु म्यक्ष' (ऋ २,२८,६) इति यथा । निपातेन वा सह—'अथो वयम्' (ऋ १,१६४,४०), 'नो वयम्' (ऋ १,१९१,१०), 'उतो न्वस्य' (ऋ ८,७२,६), 'मो घ्वन्यन' (ऋ ७,३२,५) इति यथा । स सर्वः पदपूरणः अपृथगर्थत्वाच्च कृतैकादेशः । अत्र पदकारेण पूर्वेण पदेनैकी-कृत्यैव पठितः[2] । इतिकरणोपादानात्तु प्रगृह्यत्वं दर्शयता दर्शितो बोद्धव्यः इति । सः पूषा मह्यम् [3]मदर्थम् इन्दुभिः द्वितीयार्थे तृतीयैषा । इन्दून् सोमान् षट् युक्तान् [†]षड्तून् युक्तान् संवत्सरगमने नियुक्तान्[†] । संवत्सरस्य गमयितॄनित्यर्थः । अथवा युक्तान् यान् यान् यो यादृशः साधयितव्यः तं तादृशमेव अनुसेषिधत् शक्तमेतत् आख्यातम् अननुदात्तत्वात् । आनुपूर्व्येण साधयन् । गोभिः यवम् न गोशब्दोऽत्र बलीवर्देषु वर्तते । यवशब्दो धान्य-मात्रोपलक्षणार्थः । यथा कश्चित् कर्षको बलीवर्दैर्यवादिधान्यं कुर्यात् तद्वत् । चर्कृषत् करोतेर्यङ्लुगन्तस्येदं रूपं न कृषतेः । पुनःपुनः करोतु सोमयागान् इत्यर्थः[3] ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अपि च सः पूषा मह्यम् षणिम्य आहुतैः[4] इन्दुभिः षड् ऋतून् यथापूर्वम् युक्तान्[5] अनुक्रमेण सन्धन् यथा यवान् भूम्यानुसान् प्ररोहार्थं षड्गवादिना हलेन कृषन्ति तद्वदनुक्रमेण पुनःपुनर्वर्तन् प्रवर्तयत्वस्मरणायेति[6] ॥ १५ ॥

मुद्गल० उतो अपि च सः पूषा मह्यम् मदर्थमाय इन्दुभिः यागहेतुभिः सोमैः युक्तान् षड् [7]वसन्तादीन् ऋतून्[7] अनुसेषिधत् अनुक्रमेण पुनःपुनर्नयन् वर्तत इति शेषः । दृष्टान्तः । गोभिः बलीवर्दैः यवम्[8] न चर्कृषत् यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनः कृषति तद्वत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः ॥

अ॒म्बयो॑ यन्त्य॒ध्वभि॑र्जा॒मयो॑ अध्वरीय॒ताम् । पृ॒ञ्च॒तीर्मधु॑ना॒ पयः॑ ॥ १६ ॥

अ॒म्बयः॑ । य॒न्ति॒ । अ॒ध्वऽभिः॑ । जा॒मयः॑ । अ॒ध्व॒रि॒ऽय॒ताम् । पृ॒ञ्च॒तीः । मधु॑ना । पयः॑ ॥ १६ ॥

१-१. उतशब्दस्योत्रा सह एकादेशः उतो इति । उन्ह्यं आनात् सहकृतैकादेशः वि[1] अ कु साम्[1]. २-२. उपसर्गेण प्रो अपो को उपो । निपातेन अथो नो उतो मो इति । सर्वः पादपूरणः अपृथगर्थत्वाच्च । कृतैकादेशः अत्र पदकारेण एकीकृत्यैव पठितः वि[1] अ कु. ३-३. इन्दून् नास्ति मिस् । सोमान् षड्तून् युक्तान् संवत्सरगमने नियुक्तान् । तस्य गमयितॄन् । अथवा युक्तान् यान् यान् यो यादृशः साधयितव्यः तं तादृशमेवानुपूर्व्येण साधयन् शक्तमेतत् नाख्यानम् अननुदात्तत्वात् । गोभिः गोशब्दः अत्र बलीवर्देषु वर्तते । यवशब्दः धान्यमात्रो-पलक्षणार्थः । यथा कश्चित्कर्षकः बलीवर्दैः यवादिधान्यं कुर्यात् तत्पुनःपुनः करोतु । करोतेर्यङ्लुगन्तः न कृषतेः । सोमयागान् उपनयतु स मह्यमिन्दून् ऋतूनिव अनुसाधयन् वि[1] अ कु. †-† नास्ति साम्र. ४. आहुतैः° साम्र वि[1] अ[2]. ५. युक्तम् वि[1] अ[2]. ६. °वर्तयत्व° ल वि[3]. ७-७. °न्तावृन्° मै[2]. ८. नास्ति वि.

स्कन्द० 'अर्वाचीमा अपा ज्ञेया' (बृदे ३,९७)। 'अर्वाचीमा ऋच अब्देवत्या ज्ञेया । अम्बि शब्दोऽम्बापर्याय । अम्बा मातृभूता आप यन्ति यज्ञं प्रति गच्छन्ति नियतै अध्वभि मार्गै । जामय भगिनीस्थानीयाश्च अध्वरीयताम् यज्ञकामानाम् पृञ्चती सम्पर्चयन्त्य स्वावयवभूतेन मधुना 'मधु (निघ १,१२) इत्युदकनाम । वसतीवर्येकधनाख्येनोदकेन पय सोमलक्षणमुदकम्' ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अत्र शाट्यायनकम् । तस्यैव श्लोक —

न ता अन्य प्रतरति नैना' विष्णातुमर्हति । वहन्त्यस्मै सर्वतस्ता' मधु क्षीर घृत दधि ॥

'षट्सहस्राण्यम्बय इति । 'इमा ह वैता अम्बयो नामेत्यादि' (बृ दृश्या ९८,२)।

ता' अम्बय मार्गै' गच्छन्ति यज्ञमिच्छता जामिस्थानीया मधुरेण रसेन प्रत्यक्षमुदक सम्पृञ्चत्य ॥ १६ ॥

मुद्गल० अध्वरीयताम् अध्वरम् आत्मन इच्छतामस्माकम् अम्बय मातृस्थानीया आप' अध्वभि देवयजनमार्गै यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्य आप । जामय हितकारिण्य बन्धव तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तम् पय पृञ्चती यागादिषु योजयन्त्य ॥ १६ ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० 'अमू इमा या आप उप सूर्ये सूर्यसमीपे । याभि वा । वाशब्द समुच्चये । याभिश्च सूर्य सह याश्च सूर्येणैकस्थाना । आदित्यमण्डलस्था इत्यर्थ । ता न हिन्वन्तु हि गतौ वृद्धौ च । गच्छन्तु वर्धयन्तु वा अध्वरम्' ॥ १७ ॥

वेङ्कट० अमू या 'उप भवन्ति' सूर्य । याभि वा सूर्य सह भवति । ता अस्माकं यज्ञ गच्छन्तु ॥ १७ ॥

मुद्गल० अमू एता सूर्य उप समीपे या अवस्थिता आप । वा अथवा सूर्य याभि अद्भि सह वर्तते पूर्वत्र अपा प्राधान्यम् उत्तरत्र सूर्यस्येति विशेष । ता तादृश्य आप न अस्मदीयम् अध्वरम् यागम् हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ १७ ॥

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिन्धुऽभ्यः । कर्त्वम् । हविः ॥ १८ ॥

१-१ अम्बिरम्बा मातृभूता आप प्रतिगच्छन्ति यज्ञं नियतैर्मार्गै । अध्वरीयता जामय यजमाना भगिनी स्थानीय मेऽधमरव वसतीवर्येकधनाख्येन मधुना उदकेन सोमलक्षणमुदकम् वि' अ कु. २ नैना कु नैनं साग्र'. ३ सर्वतो साग्र ४-४ इममाह वैता अम्बयो नामेत्यादिका साग्र, 'नामेत्यादिना साग्र' कु अ' ५ मार्ग साग्र कु ६ आप ता आप वि' ७-७ अमू न अध्वरं हिन्वन्तु । या सूर्यसमीपे याभिश्च सहस्रम् । सूर्यैकस्था आदित्यमण्डलस्था । ता अस्माकं यज्ञं गच्छन्तु वर्धयन्तु वा । हि गतौ वृद्धौ च वि' अ कु ८ ८. उपगच्छन्ति साग्र' वि' अ' ९ नास्ति एष

स्कन्द० अपः देवीः अहम् उप ह्वये । [1]अत्र द्वितीयार्थे सप्तम्येषा । याः गावः पिबन्ति नः । किं कारणम् । यस्मात् सिन्धुभ्यः स्यन्दू प्रस्रवणे इत्यस्यैतद्रूपम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । स्यन्दित्रीणामपामर्थाय । कर्त्वम् कृत्यार्थेऽयं त्वप्रत्ययः । सर्वेण कर्तव्यम् हविः । अथवा सिन्धुभ्य इति पञ्चमी । तच्छब्देऽध्याहार्ये इति वाक्यशेषः । यस्मात् स्यन्दित्रीभ्यः वसतीवर्येकधनालक्षणम् एकदेशमादाय कर्तव्यं सोमलक्षणं हविः[1] ॥ १८ ॥

वेङ्कट० अपः देवीः उप ह्वये । यासु गावः पिबन्ति अस्माकम् । ताभ्यो [illegible] कर्तव्यमस्माभिः हविः ॥ १८ ॥

मुद्गल० नः अस्मदीयाः गावः यत्र यासु अप्सु पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ताः अपः देवीः उप ह्वये आह्वयामि । सिन्धुभ्यः स्यन्दनशीलाभ्यः अद्भ्यः देवताभ्यः हविः कर्त्वम् अस्माभिः कर्तव्यम् ॥१८॥

अप्स्व१न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवत वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्ऽसु । अन्तः । अमृतम् । अप्ऽसु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रऽशस्तये । देवाः । भवत । वाजिनः १९॥

स्कन्द० अप्सु[2] अपां मध्ये अमृतम् अप्सु एव भेषजम् [3]"भेषजम्" (निघ ३,६) इति सुखनाम । व्याधेर्वाऽपनोदकं भेषजमुच्यते । एतज्ज्ञात्वा अपाम् उत प्रशस्तये उतशब्दः पदपूरणः एवार्थे वा । अपामेव प्रशंसनाय स्तुतये । हे देवाः ! हविषो दातार ऋत्विजः ! भवत यूयम् वाजिनः भक्षेन तद्वन्तः । अपः स्तोतुं हविरपकल्पयतेत्यर्थः[3] ॥ १९ ॥

वेङ्कट० अपाम् अन्तः अमृतम् । 'अमृतं वा आपस्तस्माद्द्विरवतान्तमभिदिशन्ति (तै ५,६,२,१-२) इति ब्राह्मणम् । अप्सु एव भेषजम् विविधौषधिषु[4] प्रादुर्भूतम् । अपाम् स्तोत्राय इन्द्रियाणि ! बलयुक्तानि भवत[5] ॥ १९ ॥

मुद्गल० अप्सु जलेषु अन्तः मध्ये अमृतम् पीयूषं वर्तते । तस्य अविकारत्वात् । तथैव अप्सु भेषजम् औषधं वर्तते । क्षुद्रोगनिवर्तकस्य अन्नस्य अप्कार्यत्वात् । उत अपि च तादृशीनाम् अपाम् देवतानाम् प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवाः ! ऋत्विगादयः ब्राह्मणाः ! वाजिनः वेगवन्तः भवत । शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥२०॥

अप्ऽसु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ।

अग्निम् । च । विश्वऽशंभुवम् । आपः । च । विश्वऽभेषजीः ॥ २० ॥

१-१. याः गावः पिबन्ति नः । या आसः । शालि मत् । स्यन्दनीभ्यः अद्भ्यः कर्तव्यं हविः । तासाम् अर्थाय । कृत्यार्थे । पञ्चमी भ्यम् वा । स्यन्दनीभ्यः वसतीवर्येकधनाभ्यः एकदेशमादाय कर्तव्यं सोमलक्षण हविः वि[1] अ कु. २. नास्ति साम्ब. ३-३. व्याध्यपनयकं सुखम् । तद् ज्ञात्वा तासामपामेव प्रशंसनाय हे देवाः यूयं हविर्लक्षणेन तद्वन्तो भवत । अपः स्तोतुं हविरपकल्पयत 'वाजो वर्जः सु आलान्म्' इत्यत्रम् । भेषजं व्याध्यपनोदकत्वात् सुखमपठिनमपि वि[1] अ कु. ४. ॰षधीषु वि[1] साम्ब कु. ५. भवन्ति ल; भवतः वि[2] लपं.

स्कन्द० अप्सु[1] [2]अपां मध्ये सर्वाणि भेषजानीति मह्यम् सोमः कथितवान्[2] । [3]न ■ भेषजान्येव केवलानि । किन्तर्हि । अग्निम् च वैद्युताख्यम् । कीदृशम् । विश्वशम्भुवम् भवतिरत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थः । सर्वप्राणिनां सुखस्य भावयितारम् उत्पादयितारम् । आपः च विश्वभेषजीः[3] स्वयमप्याप सर्वस्य भेषजभूताः ॥ २० ॥

वेङ्कट० ओषधीशः सोमः अपाम् अन्तः विश्वानि भेषजानि सन्तीति माम्[4] अब्रवीत्, अग्निम् च सर्वस्य सुखस्य भावयितारम् अप्सु स्थितम् । स्वरूपेण चोदकानि विश्वभेषजानि इत्याह ॥ २० ॥

मुद्गल० अप्सु जलेषु अन्तः मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मे मह्यं मन्त्रद्रष्ट्रे मुनये सोमः देवः अब्रवीत् । [5]तथा विश्वशंभुवम् सर्वस्य जगतः सुखकरम् एतन्नामकम् अग्निम् च अप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत्[5] । आपः च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो वर्गः ॥

आपः॑ पृणी॒त भे॑ष॒जं वरू॑थं त॒न्वे॒३॒॑ मम॑ । ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ २१ ॥

आपः॑ । पृ॒णी॒त । भे॒ष॒जम् । वरू॑थम् । त॒न्वे॑ । मम॑ । ज्योक् । च॒ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ २१ ॥

स्कन्द० [6]हे आपः ! पृणीत पॄ पालनपूरणयोः । पालयतारमान्तर्गतम् भेषजम् । कीदृशम् । वरूथम् वरणीयम् । किमर्थम् । तन्वे तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । शरीरस्यार्थाय । कस्य । मम मच्छरीरं भेषजानिर्गुप्तमित्यर्थः । अथवा सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थ एव पृणातिः 'पृणीयादिन्नाध-मानाय' (ऋ १०,११७,५) इति यथा । दत्त भेषजं शरीराय मे । न च केवलम् । किन्तर्हि । ज्योक् च सूर्यम् दृशे ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । चिरं सूर्यं द्रष्टुं पृणीत । किम् । सामर्थ्यांमक्षुः । तेन हि सूर्यदर्शनं क्रियते । अथवा सूर्यमिति गुणावेशेन कर्म न दृशेः । सूर्यं च पृणीत चिरं द्रष्टुमिति[6] । एतदुक्तं भवति—शरीरभेषजं च मे दत्त । अविकलेन्द्रियत्वं च चिरं सूर्यस्य सन्दर्शनायेति ॥ २१ ॥

वेङ्कट० आपः ! प्रयच्छत भेषजम् उपद्रवाणाम् [7]वा रक्षाभूतम् मम शरीरस्य[7] । चिरं च सूर्यम् मां द्रष्टुं[8] कुरुत ॥ २१ ॥

मुद्गल० हे आपः ! मम तन्वे शरीरार्थम् वरूथम्[9] रोगनिवारकम् भेषजम् औषधम् पूर्णीत प्रयच्छत । किञ्च ज्योक् च चिरम् सूर्यम् दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्ता भवामेति शेषः ॥ २१ ॥

---

१. नास्ति माको. २-२. अप्सु मे सोमः अब्रवीत् कथितवान् साभा[1]. ३-३. अन्तर्विश्वानि भेषजा न न भेषजाद''', वैद्युताख्यमग्निं च सर्वप्राणिनां सुखस्य भावयितारं तिरोधा इत्येतदादयितारम् । मन्त्रणीऽण्यर्थो भूः वि[1] अ इ. ४. मम ल वि[1]. ५-५. नास्ति वि मै[1]. ६-६. आपः प्रयच्छत अन्तर्गतं भेषजं वरणीयं शरीरार्थं मच्छरीरं भेषजनिरुद्ध । पॄ पालनपूरणयोः । दाने । हे आपः मम तन्वे वरणीयं भेषजं दत्तेति वा । 'पृणीयादिन्नाध-मानाय' इत्यत्र दानार्थः पृणातिः । ज्योक् चिरं सूर्यं द्रष्टुं चक्षुरेव । तुमर्थे 'दृशे विख्ये च' (पा ३,४,११) इति । चक्षुर्मन्त्रम् ■ चिरं दृश्यते । चिरं द्रष्टुं सूर्यं पृणीत इति वा । चक्षुःसम्पन्नं मर्त्यः । तस्मात् चक्षुषोऽपि लाभ वि[1] अ मु. ७-७. पुनरुक्तम् च रक्षाभूतम् माको मु अ[1]. ८. द्रष्टुम् साभा[1]. ९. नास्ति मूको.

इ॒दमा॑पः॒ प्र व॑हत॒ यत्किं च॑ दुरि॒तं मयि॑ । यद्वा॒हम॑भिदु॒द्रोह॒ यद्वा॑ शे॒प उ॒तानृ॑तम् ॥२२॥

इ॒दम् । आ॒पः॒ । प्र । व॒ह॒त॒ । यत् । किम् । च॒ । दुः॒ऽइ॒तम् । मयि॑ ।

यत् । वा॒ । अ॒हम् । अ॒भि॒ऽदु॒द्रोह॑ । यत् । वा॒ । शे॒पे । उ॒त । अनृ॑तम् ॥ २२ ॥

स्कन्द० 'हे आपः ! वहत प्रकर्षेण अन्यत्र प्रापयत । अपनयतेत्यर्थः । किम् । यत् किम् च दुरितम् कायिकम् मयि । यत् वा अहम् अभिदुद्रोह अद्रोग्धव्यान् मनसा दुग्धवान् । यच्च मानसमित्यर्थः । यत् वा शेपे शप आक्रोशे । आक्रुष्टवानहम् । यच्च वाचिकमित्यर्थः । उत अनृतम् असत्यजनितम् । यच्चानृतवचननिमित्तमित्यर्थः[1] ॥ २२ ॥

वेङ्कट० इदम् पापम्[2] आपः ! अपनयत यत् किम् च मयि अस्ति । यत् वा अहम् '[3]अद्रोग्धव्यान् पित्रादीन्[3] अभिदुद्रोह । यत् वा शप्तवानस्मि अनृतम्[4] । अनृतेऽर्थे शपथं कृतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

मुद्गल० हे आपः ! मयि यजमाने यत् किम् च दुरितम् अज्ञानात् निष्पन्नम्, अथवा अहम् यजमानः अभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वके द्रोहं कृतवानस्मि वा अथवा शेपे साधुजनं शप्तवानस्मीति यत् अस्ति उत अपि च अनृतम् उक्तवानिति यत् अस्ति तत् इदम् सर्वम् अपराधजातम् प्र वहत मत्तोऽपनीय प्रवाहेण अन्यतो नयत ॥ २२ ॥

आपो॑ अ॒द्यान्व॑चारिषं॒ रसे॑न॒ सम॑गस्महि । पय॑स्वानग्न॒ आ ग॑हि॒ तं मा॒ सं सृ॑ज॒ वर्च॑सा ॥

आपः॑ । अ॒द्य । अनु॑ । अ॒चा॒रि॒ष॒म् । रसे॑न । सम् । अ॒ग॒स्म॒हि॒ ।

पय॑स्वान् । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ । तम् । मा॒ । सम् । सृ॒ज॒ । वर्च॑सा ॥ २३ ॥

स्कन्द० [5]आपः इति द्वितीयार्थे प्रथमा । अपः अद्य अनु अचारिषम् परिचरितवानस्मीत्यर्थः । गतवानहम्[5] । यदपां माहात्म्यं तत् प्रकाशितम् इत्यर्थः । अतः[6] 'या या देवता निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवति' (या १३,१३) इति स्मरणात् ताद्भाव्यप्रतिपत्तेः अपाम् रसेन सम् अगस्महि सङ्गता वयम् । 'अग्न्यर्धान्त्याग्निदेवता' (बृदे ३,९७)। [7]सूक्तस्य ऋचोऽर्धा अन्त्या अध्यर्धाग्निदेवता । पयस्वान् हविर्लक्षणेनान्नेन तद्वान् । मयोपकल्पितहविष्कः सन्नित्यर्थः । अथवा पयस्वान् दास्यतेऽन्नं तद्वान् । तद् गृहीत्वेत्यर्थः । हे अग्ने ! आ गहि आगच्छ । आगत्य च योऽहं तुभ्यं हविषो दाता स्तोता तम् मा माम् सम् सृज सम्बध्नय वर्चसा दीप्त्यान्नेन वा[7] । वर्चो मह्यं देहीत्यर्थः ॥ २३ ॥

1-1. आपः प्रकर्षेण अपनयत । यत् किञ्च कायिकं दुरितं मयि तदपनयत अन्यत्र कुत्रचित् । यच्चाहमद्रोग्धव्यं मनसा दुग्धवान् तन्मानसं पापं च । यच्चाक्रुष्टवान् वाचिकमप्यनृतमपनयत । आपो मदीयमनृतवचनजनितं च वि[1] अ कु. † अद्रोग्धव्य मूको. २. दुरितम् वि[2]. ३-३. अद्रोग्धव्येभ्यः पित्रादिभ्यः मूको. ४. नास्ति कु. ५-५. आपः । इति जम् । अप. अद्याहम् आगतवान् वि[1] अ कु ६. नास्ति साम्ब. ७-७. सूक्तस्य च ऋचोऽर्ध अध्यर्धा अन्त्या अग्निदेवता । पयस्वान् हविष्मान् । मया उपकल्पितहविष्कः सन् इति वा । मम दातुरिति वा । हे अग्ने आगच्छ । योऽहं हविर्दाता स्तोता वा । तं मा दीप्त्या अन्नेन वा सम्बध्नय वि[1] अ कु.

वेङ्कट० उदकानि अद्य अन्वचारिषम् अपाम् रसेन च[२] सङ्गता । उक्तौ[३] एकवचनबहुवचनयो सङ्गति । रसवान् अग्ने ! मत्समीपम्[१] आगच्छ । तम् मा त्वम् वर्चसा सम् सृज अप्सु स्थित[४] ! इति ॥ २३ ॥

मुद्गल० अद्य अस्मिन् दिने अवभृथार्थम् आप अन्वचारिषम् जलानि अनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य च रसेन जलसारेण सम् अगस्महि सङ्गता स्म । हे अग्ने ! पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वम् आ गहि अस्मिन् कर्मणि आगच्छ । तम् मा तादृशं स्नातं माम् वर्चसा तेजसा सम् सृज संयोजय ॥ २३ ॥

सं मा॑ग्ने॒ वर्च॑सा सृज॒ सं प्र॒जया॒ समायु॑षा । वि॒द्युर्मे॑ अ॒स्य दे॒वा इन्द्रो॑ वि॒द्यात् स॒ह ऋषि॑भिः ॥

सम् । मा॒ । अ॒ग्ने॒ । वर्च॑सा । सृ॒ज॒ । सम् । प्र॒ऽजया॑ । सम् । आयु॑षा ।

वि॒द्युः । मे॒ । अ॒स्य॒ । दे॒वाः । इन्द्रः॑ । वि॒द्यात् । स॒ह । ऋषि॑ऽभिः ॥ २४ ॥

स्कन्द० [५]तम् इत्युपसर्गः सृज इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मा हे अग्ने ! वर्चसा सम् सृज । प्रजया सम् सृज । आयुषा जीवितमायुरुच्यते । भवत्प्रसादाद् देवा विद्युः जानीयुः । ज्ञानेन चास्य करणं लक्ष्यते । कुर्युः इत्यर्थः । लोकेऽपि हि यो प्रार्थनया कारयितुमिष्यते स उच्यते इदं जानीहीति । कस्य विद्युः । मे मम । किम् । अस्य स मामग्ने वर्चसा सृज' इत्येवमादेः कामस्यायमन्वादेशः । अनुक्तत्वात् द्वितीयार्थे चात्र षष्ठी । एतं कामम् । के देवाः । मरुता दयः । न च केवला । किन्तर्हि । इन्द्र अपि विद्यात् सह ऋषिभिः देवसामान्येऽन्तर्भूतस्यापीन्द्रस्यात्र पृथगुपादानं प्राधान्यख्यापनार्थम् । 'ब्राह्मणा आयाता उपाध्यायदेवदत्तोऽप्यायात' इति यथा । तथा भगवतोऽग्ने प्रसादाद् विद्युः देवा इन्द्रश्चेत्येवमग्ने प्राधान्यादाग्नेयत्वस्याविरोधः । केचित्तु देवानामिन्द्रस्य च स्वप्राधान्याद् वैश्वदेवीमैन्द्रामृचं मन्यन्ते । एवं ह्याह—'स मेति तिस्रो वैश्वदेवी प्राजापत्याऽऽग्नेयी च' इति[६] ॥ २४ ॥

वेङ्कट० सम् सृज माम् अग्ने ! वर्चः प्रभृतिभिः[६] । तम् माम् देवा इन्द्रश्च जानीयुः ॥ २४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! सम् वर्चसा सम् प्रजया सम् आयुषा मा सृज वर्चःप्रजाऽऽयुर्भिः मां संयोजय । देवाः सोमपातारः अस्य मे यजमानस्य विद्युः अनुष्ठानं जानीयुः । किञ्च इन्द्र च सह ऋषिभिः ऋषिगणैः सह मदनुष्ठानम् विद्यात् जानीयात् ॥ २४ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः ॥

---

१ नास्ति वि[१] स्य २ ऋ १,२१,१ द्र ३ सर्वाणम् वि[१] ४ स्थिता कु सास्थ[१] ५-५ हे अग्ने प्रजया आयुषा वर्चसा च संसृज । समो बहुत्वात् सम्भेदः । दात्याक्तन वा सम्बन्धय । पुत्रेण च सम्बन्धय । जीवितेन च सम्बन्धय । त्वत्प्रसादात् मां च । आर्तायुर्वंम एवं कामं देवा मन्यन्ताम् । इन्द्रश्च विद्यात् । कस्य विद्युः । ज्ञानेन चास्य करणं लक्ष्यते । कुर्युः । मम चात्र प्रयत्नं इत्यर्थः । लोके हि य प्रार्थनया कारयितुमिष्यते स उच्यते इदं जानीहीति । आदेशशब्दो वचनमाहात्म्यं कामान्तरम् । अपि इत्थं च । देवान्तर्भूतत्वेऽपीन्द्रस्य पृथक्त्वं प्राधान्यात् । भगवतो प्रसादात् विद्युरित्यस्मात्कोऽविरोधः । स मेति तिस्रो वैश्वदेवी प्राजापत्याऽऽग्नेयी चेत्येके वि[१] भ कु ६ वचन प्र[१] वि[१] वर्चं

[२४]

कस्य॑ नू॒नं क॑त॒मस्या॒मृता॑नां॒ मना॑महे॒ चारु॑ दे॒वस्य॒ नाम॑ ।
को नो॑ म॒ह्या अदि॑तये॒ पुन॑र्दात् पि॒तरं॑ च दृ॒शेयं॑ मा॒तरं॑ च ॥ १ ॥

कस्य॑ । नू॒नम् । क॒त॒मस्य॑ । अ॒मृता॑नाम् । मना॑महे । चारु॑ । दे॒वस्य॑ । नाम॑ ।
कः । नः॒ । म॒ह्यै । अदि॑तये । पुन॑ः । दा॒त् । पि॒तर॑म् । च॒ । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥ १ ॥

स्कन्द० 'कस्य नूनम् शुनःशेप आजीगर्तिः' । "कस्य नूनम्" इत्यादि शुनःशेपो नामाजीगर्तपुत्रोऽपश्यत् । 'कस्य नूनम् तु गायत्र्याद्या' (बृहे ३,९८)। 'कस्य नूनम्' इतीयमृषेः सूक्तस्याद्या कायिका प्रजापतिदेवत्या । अत्र ब्राह्मणपठितमितिहासं संक्षिप्याचक्षते — 'हरिश्चन्द्रो नाम राजा अपुत्र पुत्रार्थी नारदोपदेशाद् वरुणम् राजानम् उपससार । पुत्रो मे जायताम् तेन त्वा यक्ष्य इति । स रोहितः सन्नाहं प्राप । प्राप्तसन्नाहं पितोवाच । अयं वरुणस्त्वामनेनैवयाक्षितेन मह्यमदात् । हन्त ! त्वयाऽहमिमं यजा इति । स नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्यं जगाम । अथ प्रतिज्ञातयागाकरणाद्धरिश्चन्द्रं वरुणो जग्राह । तस्य वरुणगृहीतस्य जलोदर बभूव । तद् रोहितः शुश्राव । सोऽरण्यात् पितुः समीप आजिगमिषन् अजीगर्तनामानं बुभुक्षापरीत ददर्श । तस्यर्षेः त्रयः पुत्रा बभूवुः । ज्येष्ठकनिष्ठौ शुनःपुच्छशुनोलाङ्गूलौ मध्यमौ । शुनःशेपस्तु मध्यमः अमन्यत । तमजीगर्तं रोहित उवाच । अहं ते शतं गवां ददामि । अहमेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । स बुभुक्षापरीतत्वाच्छोकायासमप्रादुर्भावे शुनःशेपमन्यं मन्यमान शुनःशेपं विचिक्रिये । एवं हि पौराणिकाः स्मरन्ति—

'परितोषाद् भयाच्छोकात् सुखदुःखाच्च सर्वथा । ऋषीणां तारकान्येन लक्षणेन यदृच्छया ॥
मन्त्राः प्रादुर्भवन्त्यादौ पूर्वमन्वन्तरस्य ह' । इति ।

तं क्रीतमादाय पितृसकाशं गत्वा रोहितः पितरमुवाच । अनेनाहमात्मानं निष्क्रीणा इति । अथैनमादाय हरिश्चन्द्रो वरुणमुवाच । अनेन त्वा यजा इति । तथेति वरुण प्रतिपेदे । तस्मिन् यज्ञे विश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठायास्या होताऽध्वर्युब्रह्मोद्गाता बभूवुः । यूपे शुनःशेपस्य नियोक्ता विशसिता च न कश्चिद् भवितुमियेष । अथ अजीगर्त उवाच — तेन शतेन गवामपरेणैवैतं नियुज्ये विशसामि चेति । तथेति प्रतिपन्ने नियुज्य विशसितुमसिं निश्यन् शुनःशेपमुपजगाम । अथ शुनःशेपो मेने मामममानुषमिवैमे विशसिष्यन्ति । हन्ताहं देवता उपधावामीति । स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार— 'कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्' इत्येतयर्चेति । कस्य प्रजापतेः नूनम् इति पदपूरण । कीदृशस्य । कतमस्य सर्वप्राणिनां सुखतमस्य । च । अमृतानाम् निर्धारणे एषा षष्ठी । देवानां मध्ये । मनामहे मनामहे उच्चारयामः'

१-१ 'कस्य नूनं तु गायत्र्याद्या' । कः प्रजापतिः । ब्राह्मणेनोक्तमपि इतिहासं संक्षिप्याचक्षते — हरिश्चन्द्रो नारदोपदेशात् वरुणमनुसृत्य पुत्रं लब्ध्वा वत्समोहात् तं पशुमकृत्वा तत्तत्प्रतिबन्धवाचा कालं यापयन् रोगार्तो बभूव । तदा अस्य पुत्रः अजीगर्तं याचयित्वा शुनःशेपमानाय्य पशुमयाजयत । शुनःशेपस्तु आत्मानं निबध्यमानं विशसिष्यमाणं च दृष्ट्वा देवता उपधावामि इति मन्यमानः 'कस्य नूनम्' इति अनुवाकमपश्यत् इति । कस्य प्रजापतेः सर्वप्राणिनां सुखतमस्य । सुखी स्यात् कः जनुर्भवेत् इति सुखम् । देवानां मध्ये । देवा यजत्रा अमृता इति । निर्धारणे षष्ठी । शोभनं देवस्य नाम स्तुमः वि° अ कु.

[1]दाल्भ्यशर्मासु पठित, तथापीह शाखाया असम्भवान्मन्यतेरर्थतिकर्मण इदं रूपम् । मन्यामहे स्तुमः । चारु शोभनम् देवस्य नाम स्तुत्या यात्र नामवत एव स्तुतिर्लक्ष्यते । प्रजापतिं देवं स्तुम इत्यर्थः । स्तुतश्च सन् कः नः अस्मभ्यम् मह्या अदितये अदितिशब्दोऽदीनवचनः। महते अदीनत्वाय । पुनः दात् दद्यात् । किम् । सामर्थ्याद्रायुः । अथवा अदितये इति द्वितीयार्थे चतुर्थी । महदर्शीनत्वं पुनर्ददातु, येन प्रीतोऽहं तदनुवर्तितो व्यावर्तये । पुनरप्यदीनं मां करोत्वित्यर्थः । अथवा 'अदितिः' (निघ १,११) इति वाङ्नाम । महतीं वाचं पुनर्ददातु, येनान्या अन्या अपि पृथतः स्तुम इत्यर्थः। किञ्च प्रजापतेरेव प्रसादात् पितरम् च दृशेयम् मातरम् च। जीवितनाशेनाशासयो । जीवन् मातापितरौ प्राप्नोति द्रष्टुम्[2] ॥ १ ॥

वेङ्क० अथ[3] शौनःशेपम्[4] । कः[5] कस्य इति प्रजापतिं पृच्छति[6] । इदानीं[7] देवानां मध्ये कस्य शोभनम् नाम वयमुच्चारयाम । सः प्रजापतिः मुमूर्षुमस्मान् पुनरपि महत्यै पृथिव्यै ददातु । ततोऽहं[8] मातापितरौ पश्येयम् ॥ अथवा कस्तोत्तरेति ॥ १ ॥

मुद्गल० षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । 'कस्य नूनम्' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं[9] सूक्तम् । 'अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेपस्य आर्षं त्रैष्टुभम्[9]' । 'अभि त्वा[10] देव' इति तृचो गायत्रः । आद्या प्रजापतिदेवता[†] । 'अग्नेर्वयम्' इत्यस्य अग्निः । 'अभि त्वा[10] देव' इत्यस्य तृचस्य सविता । 'भगभक्तस्य' इत्येषा भगदेवताका वा । शेषाः वारुण्यः ॥

अजगर्ती शुनःशेपो यूपबद्धः प्राग्दिशीयः कं देवम् उपधावामीति विचिकित्सति । एवं शुनःशेपनामकः अमृतानाम् देवानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनम् नाम नूनम् मनामहे उच्चारयामः । कः देवः प्रजापतिः मां मुमूर्षुम् पुनः अपि मह्यै महत्यै अदितये पृथिव्यै दात् दद्यात् । तेन दानेन अहमपरं सन् पितरम् च मातरम् च दृशेयम् पश्येयम् ॥ १ ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।
स नो मह्या अदितये पुनर्दात् पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।
सः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

1-1. मन सामान्यादक् मननस्य अर्थाभावात् मन स्तुतौ इत्यस्य रूपं मन्महिरिति कल्प्यम् । मन्यामहे स्तुमः । चारु शोभनम् । कस्य नाम । नामकस्य एव स्तुतिः । स्तुतः सन् अस्मभ्यं महत अदीनत्वाय पुनरायुर्ददातु । महदर्शीनत्वं दाः । अपि वा देः । येन प्रीतोऽहं तदवर्तितानामदीनः सन् पुनरपि महदर्शीनत्वं गच्छामीति वा । अदितिर्वाक् वा । महतीं वाचं पुनर्ददातु यया अन्या देवता अपि स्तुमः । किञ्च यस्य प्रसादादेव अहं पितरं मातरं च पश्येयम् । जीवितम् एवेति आशास्ते । जीवन् हि प्राप्नोति तौ द्रष्टुम् वि[॰] अ मु. २. नास्ति साख कु. ३. दृश्य[ँ]शेपम् वि[॰]. ४. नास्ति वि[॰] एर्. ५. पृच्छति साख अ[॰]. ६. तदानीम् एर्. ७. तो[॰] एर्. ८. नास्ति वि भै[॰]. ९-९. नास्ति शौन[॰]शेपं त्रैष्टुभम् वि भै[॰]. १०-१०. नास्ति वि. † वारुणाया भै[॰].

स्कन्द० 'तं प्रजापतिरुवाच अग्निर्वै [1]देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति । सोऽग्निमुपससार अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा'[1] (ऐब्रा ७,१६) । 'आग्नेय्यृक्' (तु. बृदे ३,९८) । अग्निदेवतेयमृक् । अग्नेः वयम् प्रथमस्य उत्कृष्टस्य अमृतानाम् मध्ये । मनामहे[1] इत्याद्युक्तम् । अत्र च तुल्यार्थत्वात् पुनरध्ययने पदकाराभिप्रायः पर्येष्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० (१,२४,१ व्याख्या द्र.)

मुद्गल० इत्थं प्रथमयर्चा[2] विचिकित्साद्वारा प्रजापतिं स्तुत्वा प्रजापतेः सकाशात् तं देवमग्निं निश्चित्य अनया तुष्टाव । पूर्ववत् योजना । दात् ददातु, दृशेयम् पश्यानि इत्येतमाशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यम् ॥ २ ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन् भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् । सदा । अवन् । भागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'तमग्निरुवाच सविता वै [3]प्रसवानामीशे । तमेवोपधावेति । स सवितारमुपससार अभि त्वा देव सवितः इति तृचेन'[3] (ऐब्रा ७,१६) । 'सवितुस्तृच.' (बृदे ३,९८) । सावित्रोऽयं तृचः । अभि इत्युपसर्गोऽन्त्येन ईमहे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । त्वा त्वां हे देव ! सवितः ! ईशानम् ईश्वरम् वार्याणाम् वरणीयानाम् । हे सदावन् ! मरणादिभ्यः प्राणिनां सर्वदा रक्षितः ! भागम् अंशम् ईमहे अभियाचामहे । कस्य भागम् । सामर्थ्यादायुषः । आयुर्वचन एव वा भागशब्दः । तद्धि सर्वप्राणिनो भजन्ते[3] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभि याचामहे देव ! सवितः ! त्वां धनानाम् ईश्वरं नरपशोरात्मीयम्[4] भागम् सदा रक्षितः ! ॥ ३ ॥

मुद्गल० अथ अग्निना प्रेरितः सन् सवितारम् 'अभि त्वा' इति तृचेन प्रार्थयते । हे सदावन् ! सर्वदा रक्षक ! हे सवितः देव ! वार्याणाम् वरणीयानां धनानाम् ईशानम् स्वामिनम् त्वा त्वां प्रति भागम् भजनीयं धनम् अभि सर्वतः ईमहे याचामहे ॥ ३ ॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

१-१. इति वाक्येनोक्तः सोऽग्निमुपससार अग्नेर्वयमिति । प्रथमस्योत्कृष्टस्यामृतानाम् वि[1] भ कु. २. प्रथमर्चा वि. ३-३. इति वाक्येन ■ सवितारमुपससार अभि इति तृचेन । अभि त्वा सवितुः तृचः । हे देव सवितः त्वा वरणीयानामीश्वरम् मधुरादीनां हे सदावन् मरणादिभ्यः सर्वदा प्राणिनां रक्षितः अंशमभियाचामहे । आयुषो भागम् । तद्धि सर्वप्राणिनो भजन्त इति । महर्षी तदर्थे वा ईमहे वि[1] भ कु. ४. °पशोरात्मी° साम्य[1].

स्कन्द० [1]य कतमो भाग । उच्यते—'यश्चिद्धि' इति । यच्छब्दो हस्तयोर्दधे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्य । चिद्धिशब्दौ पदपूरणौ । य हस्तयो दधे निहित । कस्य । ते तव । यस्त्वदायत्त इत्यर्थ । कीदृश । इ था सत्यनामैतद् (तु निघ ३,१०) । सत्य विसवादवर्जित । भग भजनीय शशमान अर्चतिकर्माऽयम् (तु निघ ३,१४) व्यत्ययेन चात्र कर्मणि कर्तृप्रत्यय । स्तुत्य इत्यर्थ । अद्वेष अविद्यमानो द्वेषो यस्मिन् सोऽद्वेष । नहि कश्चिद् आयुस्तादृश वा द्वेष्टि[1] । कदा पुनरायुर्भागमायुरेव [2]चा अभियाचामहे[2] । उच्यते । पुरा निद अत्यन्तनिन्दितात् तिर्यक्पशुसदृशान्मरणात् पुरा । यावत् तिर्यक्पशुवदत्यन्तकुत्सित विशसयमाना न म्रियामह इत्यर्थ । [3]अथवा निन्दतिरत्र सामर्थ्याद् विशसनार्थ[3] । पुरा विशसनात् विशसितुर्या यावत विशस्यामह इत्यर्थ । [4]अथवा एषमन्ययास्या ऋच पूर्वानपेक्षैवार्थयोजना । इत्थाशब्दोऽमुत्रेत्यस्यार्थ । 'भग' (निघ २,१०) इति धननामाऽयम् । य इ इत्था भग अमुत्र स्वर्गे धनम् । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य । तत् शशमान स्तुवन् अह पुरा निद अभिनिन्दितु पूर्वम् अद्वेष द्वेषवर्जित आत्मन हस्तयो दधे धारयेयम् । मम दद्या इत्यर्थ [4] । यद्वृत्तेनासम्बन्धात्ताच्छब्दस्याविघाताभाव इति व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० य एवविध भग सर्वै एव स्तूयमान द्वेषवर्जित निन्दितुमेनुष्यात्[5] पूर्वमेव स्तोतुर्हस्तयो इत्थम् निदधे[6] । उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे सवित [7]य भग भजनीयो धनविशेष ते तव हस्तयो दधे धृतोऽभूत्[7] । ■ धनविशेषम् ईमहे इति पूर्वेणान्वय[8] । चित् पूजार्थे । हि प्रसिद्धौ । धनस्य पूज्यत्व सर्वत्र प्रसिद्धम् । इत्था शशमान अनेन प्रकारेण स्तूयमान । स्वकीये धन वैरिभि अपहृते सति वैरिगृहीत धन सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च अतो धन स्तुतिर्न नियतत्यातापक्याह—निद पुरा अद्वेष निन्दाया पूर्व स्वकीयत्वेन व्यवस्थित सति सर्वाभि द्वेषरहित । तस्मात् स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमान त्वमुक्तमित्यर्थ ॥ ४ ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धान राय आरभे ॥ ५ ॥

भगऽभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा । मूर्धानम् । राय । आऽरभे ॥ ५ ॥

स्कन्द० भगभक्तस्य[1] भगो देव तेनापि सेवितस्य भजनीयेन [2]वा हविषा स्तोत्रेण वा सर्वै मनुष्यै सेवितस्य । तव स्वभूता वयम् उत् अशेम अतोऽप्यूर्ध्व प्राप्नुयाम । किम् । आयु । अवसा हेतुना[3] त्वया अतो मरणाद् रक्षिता सन्त इत्यर्थ । [4]न च केवलमायु । किं तर्हि[4]

1-1 योऽयमसौ भाग उच्यते हे सवित यस्तव हस्तयोर्निहित स इत्थंभूत । इत्था सत्ये । अविसंवाद । भगो भजनीय । शशमान स्तुत्य । शश स्तुतौ । कर्मणि कर्तृप्रत्ययश्च । स्तुत्य । अविद्यमानद्वेष नहि कश्चित्प्राणिन आयुस्ते[?] वा द्वेष्टि वि[1] अ कु। † नास्ति मूको। २ २ हि याचध्वे सामर्थ्य °चध्वे वि[1] अ कु। ३ ३ निन्दतिरिन्मनार्थ एव वा वि[1] अ कु। ४ ४ °थवा यथा वा अस्या अन्ययोजना पूर्वानपेक्षेण । इत्था अमुत्रार्थे । भगो धनम् । यदामुत्र स्वर्गे धन तत् स्तुवन्नहं अभिनिन्दितु पूर्वं द्वेषवर्जित आत्मन हस्तयो धारयेयम् । मम दद्या वि[1] अ कु। ५ निन्दितु मनु[°] वि[1] अ[1] °नुष्यात् वि[1]। ६ निन्दधु वि[1] ह्[?]। ७ दधे[°] वि। ८ °पूर्वेणान्वय वि। ९ नास्ति वि[1] अ कु। १० १० हविषा स्तुत्या वा पूजया सेवितस्य इति वा । तेनैव वयमपि ऊर्ध्वगात् प्राप्नुयाम । तव प्रसन्नदत्तया वि[1] अ कु। ११ ११ नास्ति वि[1] अ कु।

'मूर्धानम् रायः धनस्य शिरोभूतम् । उत्कृष्टं च धनम् इत्यर्थः । उपभोगाय वा[1] आरब्धुम् उपभोक्तुं शक्नुम[2] इत्यर्थः । यत् एतस्या ऋचः 'भगभक्तस्य भागी वा' (बृदे ३,९८) इति भगदेवत्यत्वं[3] शौनकेनोक्तं तद् भगस्योपसर्जनत्ववचनत्वात्[3] । भगशब्दस्य "स सवितारमुपससार अभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेन" (ऐब्रा ७,१६) इति[4] ब्राह्मणेऽप्रत्यक्षत्वाद्[4] येनाभिप्रायेणोक्तं स पर्येष्य ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तेन भाग्येन सम्भजस्य तव वयम् रक्षणेन उद्गच्छाम्नुमः धनस्य परमं पदम् आरब्धुम्[1] ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे सवितः ! ते त्वदीयाः वयम् शुनःशेपनामानः भगभक्तस्य धनेन सम्भक्तस्य तव अवसा रक्षणेन उदशेम उत्कर्षेण व्याप्नुम । किं कर्तुम् । रायः धनस्य मूर्धानम् उत्कर्षम् आरभे प्रारब्धुम् । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयास्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयन्त आपुः ।
नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । चन । अमी इति । पतयन्तः । आपुः ।
न । इमाः । आपः । अनिऽमिषम् । चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'तं सवितोवाच वरुणाय वै "राज्ञे नियुक्तोऽसि । तमेवोपधावेति । स वरुणं राजानमुपससार अत उत्तराभिरेकत्रिंशता" (ऐब्रा ७,१६) । 'परः शेपस्य वारुणः' (तु बृदे ३,९८) । 'परः सूक्तमेकविंशकम्, अस्य शेषो द्वात्रं' । एतदुभयमपि वरुणदेवत्यम् । वरुणस्यात्रोक्तस्थान[आदित्य । न हि ते क्षत्रम् धनं बलं वा सेनालक्षणम् । नापि सहः शारीरं बलम् । नापि मन्युम् क्रोधम् । वयः पक्षिणः । चन अप्यर्थे । पक्षिणोऽपि अमी पतयन्तः गच्छन्तः आपुः प्राप्नुवन्ति अतिमहत्त्वात् । न इमाः नापि इमाः आपः अनिमिषम् सततम् चरन्तीः गच्छन्त्यः । न अपि ये वातस्य प्रमिनन्ति मीङ् हिंसायाम् । हिंसन्ति । अभ्वम् अभ्वमिति महन्नाम (तु निघ ३,३) 'महत्त्वम्' । कस्य । सामर्थ्याद् गतेः । वातादपि ये शीघ्रतरगतिकाः इत्यर्थः । के ते । मरुतो धान्यं ॥ केचिन्मनआद्य[8] ॥ ६ ॥

1-1 धनस्य मूर्धानं च प्राप्नुयाम । उत्कृष्टं च धनम् उपभोगान् यागान्वा वि[1] अ कु　२-२ वा । यत्त्वस्या ऋचो भगदेवत्यत्वं वि[1] अ कु　३ °सर्जन　वचनत्वात् साम्ब　४-४ नास्ति वि[1] अ कु　५-५ ब्राह्मणस्य प्रत्य° साम्ब, °णे प्र° वि[1] अ कु　६ आरब्धुम् अ[1]　७-७ इति ■ वरुणमुपससार अत उत्तराभिरेकविंशद्भि वि[1] अ कु　८-८ वरुणश्चात्र उक्तस्थानः आदित्य । तव क्षत्रं धनं बलं वा सेनालक्षणम् सेनामपि । सहः शारीरं बलमपि । नापि क्रोधम । पक्षिणोऽप्यमी गच्छन्तो न प्राप्नुवन्ति । गगनेऽश्रकुना वयः इति । चन अपि । अतिमहत्त्वात् तवैतानि न प्रापुः । इमा आपः सन्ततं चरन्त्योऽपि । मीङ् हिंसायाम् । अभ्वाऽश्वो विमूनस्थूर इति महति । ये वायोर्हिंसन्ति गतमहत्त्वात् तेऽपि न प्राप्नुः मनआदयो वा । तथापि वायुः अनिवेगवान् अन्येऽपि लाभन्नमहोमन्यूनाभन्ना न प्रापुः वि[1] अ कु　† °व्यातो　स्य साम्ब

वेङ्कट० नहि तव वरुण ! बलम् अभिभवसामर्थ्यं शत्रूणामभिमननं च महता वेगेन पतयन्त श्येनादय अपि आपु । न च इमा आप सतत चरन्त्य । न च ये पर्वतादय वातस्य अपि महता प्रहिसन्ति[१] ॥ ६ ॥

मुद्गल० अथ[२] सविता प्रेरित शुन शेप एतदादिसूक्तशेषेण उत्तरेण च सूक्तेन वरुण तुष्टाव । हे वरुण पतयन्त मोढे वियति उत्पतन्त अमी दृश्यमाना वय चन श्येनादय पक्षिणोऽपि ते क्षत्रम् त्वदीय शरीरबलम् नहि आपु नैव प्राप्ता । त्वत्सदृश शरीरबल पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थ । तथा सह त्वदीय पराक्रमम् अपि न प्रापु । तथा मन्युम् त्वदीय कोपमपि न प्रापु । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थ । अनिमिषम् सर्वदा चरन्ती प्रवाहरूपेण गच्छन्त्य इमा आप त्वदीय बलम् न प्रापु । वातस्य वायो ये गतिविशेषा त्वदीयम् अभ्वम् वेगम् न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति । अतिक्रम कर्तुं न शक्ता इत्यर्थ । तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वत्रान्वय ॥ ६ ॥

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।
नीचीनाः स्थुरुपरि बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुध्ने । राजा । वरुण । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पूतऽदक्ष । नीचीना । स्थु । उपरि । बुध्न । एषाम् । अस्मे इति । अन्त । निऽहिता । केतव । स्युरिति स्यु ॥ ७ ॥

स्कन्द० बुध्नोऽधोभाग[३] । स इतरयोर्भागयोराश्रय । बुध्नस्याश्रयत्वेन सम्बन्धात् बुध्नशब्देनाश्रयो लक्ष्यते । अबुध्ने अनाश्रये अगाधेऽनन्तेऽन्तरिक्षे राजा दीप्त ईश्वरो वा वरुण वनस्य ऊर्ध्वम् स्तूपम् ददते 'वनम्' (निघ १,५) इति रश्मिनाम । बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । स्तूपशब्द सङ्घातवचन । 'विश्वे देवा पुष्करे त्वाददन्त' (ऋ ७,३३,११), 'ददते †मणिम्' (या २,१) इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ददतिर्धारयतिकर्मा । रश्मीना सङ्घातमूर्ध्वं धारयतीत्यर्थ । कीदृश । पूतदक्ष शुद्धबल । न चोर्ध्वमेव । किं तर्हि । नीचीना अधोमुखा स्थु तिष्ठन्त्यनेन रश्मय । उपरि बुध्न आश्रयो मण्डलाख्य एषाम् । अनाश्रयेऽप्यन्तरिक्षे आदित्यमण्डलस्योर्ध्वमध स्थितान् रश्मीन् धारयतीत्यर्थ । पर पादोऽन्यार्थ । तत्सम्बन्धार्थं यत्तच्छब्दौ योग्यार्थं सामर्थ्यादध्याहर्तव्यौ । य इद करोति तस्य प्रसादेन अस्मे अस्माकम् अन्त मध्ये मनसि निहिता केतव प्रज्ञा स्यु । जीवनमनेन प्रकारेणाशास्यते । जीवतो ह्यस्य प्रज्ञा भवन्ति न मृतस्य । अथवा केतवोऽत्र प्रज्ञानात्मका रश्मय प्रादुर्भवन्ति । तेन इदमादित्यरश्मिदर्शनद्वारेण चिरजीवित्वमाशास्यते[४] ॥ ७ ॥

---

१ प्रहिसन्ति वि' मूप २ इति वि ३ बुध्नपो° वि' अ कु ४-४ बुध्नशब्देनाश्रयो लक्ष्यते । अबुध्ने अनाश्रयेऽन्तरिक्षे राजा दीप्तो ■ वरुण । अग्रवनानि वनानि रश्मयो । आभि दल् । रश्मीनां सङ्घातमूर्ध्वं धारयति पूतदक्ष । नीचीना अधोमुखा तिष्ठन्ति अधो रश्मय । उपरि आश्रयो मण्डलाख्य । एषां वनानां स्तूपम् अबुध्ने ऽऽदित्यमण्डले ऊर्ध्वं नीचीनाम् स्थिते रश्मीन् धारयति । पर पादोऽन्यार्थ । तत्सम्बन्धार्थं यच्छब्दौ स्त । य इद करोति तस्य प्रसादेन अस्माकं अन्त मनसि निहिता प्रज्ञा स्यु । आशि ते । जीवनाशा इयम् । जीवितस्य एव अन्त प्रज्ञा स्यु न मृतस्य । अथवा निम्नमुख केतव इति रश्मी । ते प्रज्ञानात्मका । ते चक्षुर्द्वारेण अन्तर्मनसि प्रवेशु । बहुधा रश्मीन् पश्येम इति मन्यते । मुमूर्षो हि चक्षुषा इव आदित्यो दृश्यते । न रश्मिप्रादुर्भाव । आदित्यरश्मिदर्शनद्वारेण चिरजीवित्वमाशास्यते वि' अ कु † पुष्पम् पाठः

वेङ्कट० अमूलेऽनालम्बनेऽन्तरिक्षे[1] वरुणः राजा तेजस उदकस्य वा सङ्घातम्[2] ऊर्ध्वम् धारयति शुद्धबलः । ते च रश्मयो नीचीनाग्राः तिष्ठन्ति[3] । तेषाम् एषाम् मूलम् उपरि भवति[4] । अस्माकम् अन्तः अमृतानां निहितानि भवन्तु प्रज्ञानानि ॥ ७ ॥

मुद्गल० पूतदक्षः शुद्धबलः वरुणः राजा अबुध्ने मूलरहितेऽन्तरिक्षे तिष्ठन् वनस्य वननीयस्य तेजसः स्तूपम् संघम् ऊर्ध्वम् उपरि देशे ददते धारयति । नीचीनाः स्युः ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य रश्मय इत्यध्याहार्यम् । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति । एषाम् रश्मीनाम् बुध्नः मूलम् उपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापका: प्राणाः अस्मे अस्मासु अन्तः निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊम् इति ।
अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

स्कन्द० उरुम् विस्तीर्णम् [5]हिशब्दस्तु पदपूरणः । राजा वरुणः चकार । कस्मै । सूर्याय मण्डलमत्र सूर्यशब्देनोच्यते । तदर्थम् । किम् । पन्थाम् पन्थानम् । उ । सामर्थ्यादन्तरिक्षे । किमर्थम् । अन्वेतवै आनुपूर्व्येण गन्तुम् । सूर्य आनुपूर्व्येणाऽऽयास्यतीत्येवमन्तरिक्षे विस्तीर्णं पन्थानं कृतवानित्यर्थः । अपदे पदं यत्र निधातुं न शक्यते अप्रतिष्ठत्वात् तदपदमन्तरिक्षं तत्र । पादा आत्मीयौ पादौ प्रतिधातवे प्रतीत्येव नीत्येतस्य स्थाने । निधातुम् । अकः करोति । अप्रतिष्ठेऽप्यन्तरिक्षे पदं निधत्त इत्यर्थः । उत अपि च अपवक्ता अपवदिता । कस्य । हृदयाविधः चित् परुषवचनायोग्यव्यवहारसमाचरणादिभिर्हृदयं यो विध्यति पीडयति स हृदयावित् तस्य । चिच्छब्दः पदपूरणः । अथवैवमन्यथाऽस्य पदस्याऽर्थयोजना । अपेत्य वक्ता अपवक्ता । वक्तुं समर्थेभ्यः पृथग्भूय एक एव वक्तेत्यर्थः । कस्य । सामर्थ्याद् यावत्किञ्चिद् दुर्वचस्तस्य सर्वस्य । हृदयाविधः चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थे । षष्ठीनिर्देशाच्च सकाशादिति वाक्यशेषः । हृदयं हृदयेन वा यो विध्यति सम्यग् जानाति । विध सम्यग्ज्ञाने । स हृदयावित् तस्यापि सकाशात्[6] ॥ ८ ॥

---

१. अमूलेन बलेनान्त° वि॰ लपं. २. सवातं अ॰ वि॰³ लपं. ३. तिष्ठन् वि॰ लपं. ४. भवता अ॰ वि॰. ५-५. पन्थानमन्तरिक्षे राजा वरुणश्चकार सूर्यमण्डलार्थं तस्यानुपूर्व्येण गन्तुम् । 'पथ. पन्थ च' (पा ४,३,२९) । तुमर्थे तवै । सर्वोऽन्वेतीत्येवमर्थं खे उरु पन्थानं कृतवानित्यर्थः । यत्र पदं निधातुं न शक्यते अप्रतिष्ठितत्वात् तदपदमन्तरिक्षम् । तत्र आत्मीयौ पादौ निधातुं करोति । प्रति. नी । तुमि तवै । अप्रतिष्ठितेऽप्यन्तरिक्षे पादौ निधत्ते । उत अपि चापवदिता शत्रोः । 'दुर्वचो हृदयाविधः' इति शत्रौ । परुषवचनायोग्यव्यवहारसमाचरणादिभिः यो हृदयं विध्यति तस्य । अपेत्य वक्ता वा अपवक्ता । वक्तुं समर्थेभ्यः पृथग्भूय एक एव वक्ता यावत् किञ्चित् दुर्वचं तस्य सर्वस्य । हृदयाविध । चिदर्थे । षष्ठी निर्देशात् सकाशादिति च । यो हृदयं विध्यति । विध सम्यग्ज्ञाने । हृदयेन वा । तस्यापि सकाशात् । हृदयज्ञस्यापि सकाशादपेत्य दुर्वचनीयस्य वक्ता इति वा वि॰ अ कु.

वेङ्कट० विस्तीर्णम् हि राजा वरुणः चकार सूर्यस्य गमनार्थं पन्थानम् । ततोऽयम् अनालम्बने-ऽन्तरिक्षे कृतवान् सूर्यस्य पदानि प्रतिधातुं पन्थानम् । सोऽयम् हृदयाविधः शत्रो अपवक्ता अस्तु पराभवत्वयमिति वदतु ॥ ८ ॥

मुद्गल० वरुणः राजा सूर्याय [1]सूर्यस्य पन्थाम् मार्गम्[1] चकार । हि प्रसिद्धौ । उत्तरायण-दक्षिणायनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवै उ अनुक्रमेण उदयास्तं गन्तुमेव । तथा अपदे पादरहितेऽन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ प्रक्षेप्तुम् अकः मार्गं कृतवान् । पूर्वत्र रथस्य मार्गः, अत्र पादयोरिति विशेषः । उत अपि च हृदयाविधः चित् शत्रोरपि अपवक्ता निराकर्ता भवतु ॥ ८ ॥

शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।
बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु ।
बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

स्कन्द० [1]शतम् ते तव हे राजन् ! वरुण ! भिषजः भिषग् वैद्य उच्यते । आर्तानां जीवनोपायैः सम्बन्धो भिषक्शब्देनोपलक्ष्यते । अस्मदादीनाम् आर्तानां जीवनोपाया इत्यर्थः । न शतमेव केवलम् । किं तर्हि । सहस्रम् च । अत्यन्तबहव इत्यर्थः । अतो ब्रवीमि उर्वी विस्तीर्णा गभीरा अन्यैर्दुरवगाहा सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका बुद्धिः ते तव अस्मासु अस्तु । अनुग्राहकोऽस्माकं भवेत्यर्थः । बाधस्व दूरे दूरं गमयेत्यर्थः । किम् । निर्ऋतिम् मृत्युदेवताम् । पराचैः परागमनैः । पराङ्मुखम् इत्यर्थः । किञ्च कृतम् अप्यस्माभिः एनः प्र मुमुग्धि प्रपूर्वो मुञ्चतिरपनये । अपनय । अस्मत् अस्मत्तः[1] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० [2]शतम् ते[2] राजन् ! भैषज्यानि[3] सहस्रम् च । विस्तीर्णा [4]गम्भीरा मद्विषया[4] सुमतिः तव अस्तु । स त्वम् अस्मत्तः कृच्छ्रम् दूरे[5] पराङ्मुखम् बाधस्व । कृतम् च पापं प्रमोचयेति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे राजन् ! वरुण ! ते तव शतम् सहस्रम् भिषजः व्याधिनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकानि औषधानि यथा वा सन्ति । ते तव सुमतिः अस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वी विस्तीर्णा गभीरा गाम्भीर्योपेता स्थिरा अस्तु । निर्ऋतिम् अस्मदनिष्टकारिणीं पापदेवताम् पराचैः पराङ्मुखीं कृत्वा दूरे अस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा ताम् बाधस्व । कृतम् चित् अस्माभिरनुष्ठितमपि एनः पापम् अस्मत् ॥ मुमुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति वि॰. २-२. हे राजन् वरुण तव भिषजः अस्मदादीनामार्तानां जीवनोपायाः एतावन्तो वैद्या वा शतं सहस्रमपि सन्ति । अतो ब्रवीमि । उर्वी विस्तीर्णा चान्यैर्दुरवगाहा च शोभनानुग्रहात्मिका बुद्धिस्तवास्मास्वस्तु । अस्मदनुग्राहको भव । बाधस्व दूरं गमय मृत्युदेवतां निर्ऋतिं परागमनैः पराङ्मुखम् । किञ्च अस्मत्कृतमेनः अपनय अस्मत्तः । प्रपूर्वः मुञ्चतिरपनयने । इमो लुङ् च वि॰ अ मु. ३-३. नास्ति वि॰. ४. भेषज्यानि वि॰ अ॰. ५-५. गम्भीरनिश्चया साम्प्रतम्; °निश्चया वि॰. ६. दूरे वि॰ लपे.

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद् दिवेयुः ।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः ।
अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

स्कन्द० [1]'अमी ये ऋक्षाः' ऋक्ष इति नक्षत्रनाम (तु. या ३,२०)। अमूनि यानि नक्षत्राणि निहितासः निहितानि उच्चा द्युलोके नक्तम् रात्रौ ददृश्रे दृश्यन्ते । कुह चित् कुहशब्दः क्वेत्यस्य पर्यायः । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । क्वापि । दिवा अहनि ईयुः गच्छन्ति । दिवा ह्येतानि न दृश्यन्ते । अतो न जानीमः । क्वापि गच्छन्तीति । अथवा कुह चिद् दिवेत्येते समानाधिकरणे । ईयुरित्यपि शुद्धोऽप्येतिः सामर्थ्यादाङ्पूर्वार्थे । क्वचिदहन्यागच्छन्ति । क्वचिद्देवाहनि दृश्यन्ते, न सर्वेष्वित्यर्थः । यत्रैव ह्यहनि समस्तं राहुणा ग्रस्यते तत्रैव नक्षत्राणि दृश्यन्ते नान्यत्र । यान्यमूनीत्यमुद्देशात् प्रतिनिर्देशार्थं एतच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । एतानि अदब्धानि अहिंसितानि वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । वरुण एव तान्येतानि करोतीत्यर्थः । कथम् । वरुणो हि दिवा स्वभासा नक्षत्राणां भासः छादयति न रात्रौ, अतो रात्रौ दृश्यन्ते न दिवा । न चैतान्येव केवलानि । किं तर्हि । योऽप्ययम् विचाकशत् काशृ दीप्तौ । विविधं दीप्यमानः चन्द्रमाः नक्तम् एति एषोऽपि वरुणस्यैव कर्म । एतमपि वरुण एव एवं करोतीत्यर्थः । तदीयो ह्येको रश्मिः सुषुम्णाख्यश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते । तेनायं विचाकशत् चन्द्रमा नक्तमेति । अथवा 'अमी ये ऋक्षाः' इति यच्छब्दो बहुवचनान्तो व्यत्ययेन पुंल्लिङ्गश्च । तथा दर्शनादिभिः क्रियाभिः सम्बध्यते न ऋक्षैः । कुत एतत् । यच्छब्दस्योद्देशार्थत्वादुद्दिष्टस्य चावश्यं प्रतिनिर्दिष्टव्यत्वात्तस्याप्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देशकल्पनायामपि चैकवाक्यत्वस्याप्रत्ययसम्भवात्, 'अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि' इति च कर्मणामुपादानात् क्रियोद्देशार्थत्वेन बहुवचनं पुंल्लिङ्गता च । एवं योजना — नक्षत्राणि नक्तं दृश्यन्ते, यच्च दिवापि गच्छन्ति, यच्च विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति, एतानि त्रीण्यपि अदब्धानि वरुणस्य व्रतानीति[1] ॥ १० ॥

१-१. नक्षत्ररूपा ज्योतींषि । अमूनि यानि नक्षत्राणि निहितान्युच्चैः द्युलोके रात्रौ दृश्यन्ते क्वाप्यहनि गच्छन्ति । दिवा नैतानि दृश्यन्ते । अतो न जानीमः क्वापि गच्छन्ति इति । 'आज्जसेरसुक्' (पा ७,१,५०), अन्ययानामपि सुबन्तत्वात् भाव् ही, 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा ३,४,६), 'किमोऽत्', 'वा ह च छन्दसि' (पा ५,३,१२-१३) इति निहितादीनां प्रक्रिया । चित् अपि । कुहचित् दिवा इति समानाधिकरणे वा । आङ्पूर्वस्य एतेः ईयुश्च । क्वचिदहनि आगच्छन्ति । क्वचिद्देवाहनि दृश्यन्ते । न सर्वेषु अहस्सु । यदा सूर्यस्य ग्रस्तग्रहणं भवति तदा एव नक्षत्राणि दृश्यन्ते अहनि । य इत्युद्देशात् प्रतिनिर्देशार्थं एतच्छब्दः स्यात् । दम्भु हिंसायाम् । एतानि अहिंसितानि वरुणस्य कर्माणि । वरुण एव तान्येतानि नक्षत्ररूपाणि करोति । कथम् । वरुणो हि दिवा स्वभया नक्षत्राणां भासः छादयति । न रात्रौ । ततो रात्रौ दर्शनम् अहन्यदर्शनं तेषाम् । नैतान्येव । चन्द्रमसोऽपि वैचित्र्यकारणमत्र । काशृ दीप्तौ । शतृ च । विविधं दीप्यमानः चन्द्रमा रात्रावागच्छति । एषोऽपि वरुणकर्मणा । कथम् । तदीयो ह्येको रश्मिः सुषुम्णाख्यः । चन्द्रमसं दीप्यते प्रति । तेन । अथवा ये इति व्यत्ययेन बहुवचनं पुंल्लिङ्गता च । ददृश्रे ईयुः इति क्रियाभिरेव सम्बध्यते न ऋक्षैः । नक्षत्राणि नक्तं दृश्यन्ते, यच्च दिवा क्वापि गच्छन्ति, यच्च चन्द्र एति इति एतानि त्रीण्यपि वरुणस्याहिंसितानि कर्माणि इति वें. मा. सु.

वेङ्कट० नक्षत्राणि रात्रौ दृश्यन्ते क्व यान्ति दिवा गच्छन्ति । तथा दीप्यमानः चन्द्रः रात्रौ गच्छति । भवति च दिवा तिरोहितः । तानीमानि शत्रुभिरदिंसितानि वरुणस्य व्रतानि इति[1] ॥ १० ॥

मुद्गल० अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्तऋषयः उच्चा उच्चैरपरिप्रदेशे निहितास्स्थापिता ये सन्ति ते ऋक्षाः नक्तम् रात्रौ ददृश्रे सर्वैरपि दृश्यन्ते । दिवा अहनि कुह चित् क्वापि गच्छेयुः । न दृश्यन्त इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञः व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाणि अदब्धानि केनाप्यहिंसितानि । किञ्च वरुणस्याज्ञयैव चन्द्रमाः नक्तम् रात्रौ विचाकशत् विशेषेण दीप्यमानः एति गच्छति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविःऽभिः ।
अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

स्कन्द० [1]तत् त्वा यामि याच्याकर्माऽयम् । याचे । ब्रह्मणा अनेन मन्त्रलक्षणेन वन्दमानः स्तुवन् । किं पुनस्तत् । सामर्थ्यादायुः । तत् आ शास्ते प्रार्थयते अयं चास्मदर्थमपि इहरिश्चन्द्राख्यो यजमानः हविर्भिः अस्ते । एतज्ज्ञात्वा अहेळमानः अक्रुध्यन् हे वरुण ! इह कर्मणि अत्र स्थाने वा वर्तमानयोरावयोः बोधि बुध्यस्व । शृणु याच्ञामित्यर्थः । श्रुत्वा च हे उरुशंस ! 'उरु' (निघ ३,१) इति बहुनाम । शंसः स्तुतिः । बहुस्तुत ! मा नः 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा १,२,५९) इत्येकमेतद् बहुवचनम् । आवयोः आयुः जीवितम् प्र मोषीः । जीवय आवामित्यर्थः[2] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तत् त्वाम् अहम् याचामि स्तोत्रेण वन्दमानः । तत् एव[3] । च[4] आ शास्ते अयं च हरिश्चन्द्रः यजमानः हविर्भिः । [5]तत् त्वम्[4] अक्रुध्यन् वरुण ! इह बुध्यस्व । तदाह — बहुस्तोत्र ! मा अस्माकम् आयुः प्र मोषीः इति ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे वरुण ! शुनःशेपः अहम् त्वा त्वाम् प्रति तत्[6] आयुः यामि याचे । ब्रह्मणा वन्दमानः वेदस्तुत्या मानयन् सर्वत्र यजमानः अपि हविर्भिः तत् आयुः आ शास्ते प्रार्थयते । त्वं च इह कर्माणि अहेळमानः अनादरमकुर्वन् तत् बोधि अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस ! बहुभिः स्तुत्य ! नः अस्मदीयम् आयुः मा प्र मोषीः अमुषितं मा कुरु ॥ ११ ॥

तदिन्नक्तं तद् दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।
शुनःशेपो यमह्वद् गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥

---

1 नास्ति कु. 2-2 तत्ता याचे ब्रह्मणा मन्त्रा स्तुवन् । तदाशुरेन प्रार्थयते अयं हरिश्चन्द्रो याग कुर्वन् हविर्भिः । तत्र अक्रुध्यन् हे वरुण इह कर्माणि अवस्थाया वा वर्तमानयोरावयो बुध्यस्व याच्ञाम् । हे बहुस्तुत ! आवयोर्जीवितं मा प्रमोषीः । 'हेळमानोऽप्यना क्रुध्यन् (क्रुध्यन् वि[1] अ)' इति क्रुद्धे । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति भोगि आम् । जीवय आवाम् वि[1] अ कु. 3 3 ॰मानादु देव अ[1] वि[1,2] एप. 4 नास्ति त्वाम कु. 5-5 स त्वम् त्वाम्द कु, त्वाम वि[1,2] एप. 6 पद गूको

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे । शुनःशेपः । यम् । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'तत् इत् नक्तम् इच्छब्द एवार्थे । तदेव नक्तम् । तत् एव दिवा । सततमित्यर्थः । मह्यम् आहुः कथयन्ति । के । सामर्थ्यात् सुहृदः ऋषयो ब्राह्मणा वा[1] प्राणाधिदेवता वा । तत् एव अयम् केतः प्रज्ञानम् हृदः हृदयस्य सम्बन्धो [2]आ वि चष्टे[2] आभिमुख्येन कथयति । हृदयेनाप्यहं तदेव जानामीत्यर्थः । किं पुनस्तत् । सामर्थ्याद् वरुणः आर्तानामाविह इत्येतत् । [3]एत प्रथमतो ब्रवीमि—शुनःशेपः यम् अह्वत् अतीतकल्पशुनःशेपापेक्षया वाऽयं प्रथमपुरुषप्रयोगः । आत्मन एव वा परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेणाभिधानम् । अतीतकल्पे यः शुनःशेप आसीत् अहमेव वा सः गृभीतः गृहीतः । सः अस्मान् राजा वरुणः मुमोक्तु अतो ब्रूयात्[1] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तत् एव नक्तम् तत् दिवा मह्यम् सर्वे कथयन्ति वरुणस्त्वां मोक्तुमीष्ट इति । तत् एव हृदयस्य च मम मह्यम् वि चष्टे ममापि तथा बुद्धिर्भवति । यूपे बद्धः शुनःशेपः यम् देवम् आहूतवान् सः राजा वरुणः अस्मान् मुमोक्तु ॥ १२ ॥

मुद्गल० तदित् तदेव वरुणविषयं स्तोत्रम् नक्तम् रात्रौ मह्यम् शुनःशेपाय आहुः कर्तव्यत्वेन अभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवा अपि तत् एवाहुः । हृदः मदीयमनसो निष्पन्नः अयम् केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तत् एव कर्तव्यत्वेन आ वि चष्टे सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतः गृहीतो यूपे बद्धः शुनःशेपः पुत्रकामको जनः यम् वरुणम् अह्वत् आहूतवान्, सः च वरुणः राजा अस्मान् शुनश्शेपान् मुमोक्तु । बन्धनात् मुक्तं करोतु ॥ १२ ॥

शुनःशेपो ह्यह्वद् गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः ।
अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद् विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेपः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुऽपदेषु । बद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

स्कन्द० '[4]शुनःशेपः हि हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माच्छुनःशेपः अह्वत् गृभीतः आदित्यम् अदितेः पुत्रं त्रिषु द्रुपदेषु बद्धः द्रुशब्दो दारुमयत्वाद् यूपे वर्तते । पदशब्दः स्थानवचनः । त्रिषु यूपप्रदेशेषु बद्धः । अध प्रदेशे पादयोर्बद्धः, मध्ये कट्याम्, उपरि शिरसि इत्यर्थः[4] ।

1-1. तदेव रात्रौ तदेवाहनि मह्यमाहुः कथयः ब्राह्मणा वा स्वदितः वि᳚ अ कु. २. नास्ति वि᳚ अ कु.
3-3. शोभनः स्वाप्य जाने । यत् एवम् अतो ब्रवीमि । देवस्य नित्यत्वात् तत्कथाया अपि नित्यता कल्पे कल्पे । तस्मादतीते कल्पे यः शुनःशेपः स्वयमाहूतवान् अमनेव वा सः गृहीतो यम् अह्वत् । स राजा वरुणः अस्मान् अतो ब्रूयात् मुमोक्तु । 'मन्त्रास्तेनविष्यः' इति वदन्ते । 'हमतोर्भः' (पा ८,२,३२) इति गृभीतः वि᳚ अ कु.
4-4. स शुनःशेपो दमनदितिः पुत्रं सम्नाहत त्रिषु यूपस्तम्भेषु बद्धः । 'वन्दिभि द्रुवंनपदिः' । तस्मत्पादात् यूपोऽत्र । पदं स्थानम् वि᳚ अ कु.

[1]यद्यपि चैकस्मिन् यूपप्रदेशे पशोः शिरस्येव बन्धनं विहितं नान्यत्र । तथापि पुरुषपशोरर्थात् कटयां पादयोश्चास्ति बन्धनम् । नहि शिरोमात्रबन्धनेन पुरुषो विशसितुं निश्चलः शक्यो धारयितुम् । यस्मादिति वचनात् तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः[1] । तस्मात् आर्तानुकम्पित्वात् एनम् शुनःशेपम् राजा वरुण. अव ससृज्यात् अवसर्गं नामाभ्यनुज्ञा[2] । 'जीव त्वम् मा एनं मारयत' इत्येवमनुजानीयादित्यर्थः । [3]अनुज्ञाय च विद्वान् तावद् अस्माकमार्तानां भक्तानां वा अदब्धः अहिंसितः वि मुमोक्तु पाशान् एतान् यैर्वयं बद्धाः[3] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० शुनःशेपः हि[4] [5]अयम् दैवम् आहूतवान्[5] गृहीतः त्रिषु यूपस्य स्थानेषु बद्धः अदितेः पुत्रम् । तम् वरुणः अवसृजतु । विद्वान् अहिंसितः पाशान्[6] वि मुमोक्तु । पाशविमोचनं फलमवसर्गस्य ॥ १३ ॥

मुद्गल० गृभीतः बन्धनाय गृहीतः त्रिषु त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः शुनःशेपः आदित्यम् अदितेः पुत्रं यं वरुणम् अह्वत् "आहूतवान् हि यस्मादेवम्, तस्मात् सः वरुणः राजा एनम् शुनःशेपम् अव ससृज्यात्"। अवसृष्टं बन्धनात् विमुक्तं करोत्वित्यर्थः । विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते—विद्वान् विमोकप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यहिंसितः सन् पाशान् बन्धनरज्जुविशेषान् 'वि मुमोक्तु' विश्लिष्यैनं मुक्तं करोतु ॥ १३ ॥

अव॑ ते॒ हेळो॑ वरुण॒ नमो॑भि॒रव॑ य॒ज्ञेभि॑रीमहे ह॒विर्भिः॑ ।
क्षय॑न्न॒स्मभ्य॑मसुर प्रचेता॒ राज॒न्नेनां॑सि शिश्रथः कृ॒तानि॑ ॥ १४ ॥

अव॑ । ते॒ । हेळः॑ । व॒रु॒ण॒ । नमः॑ऽभिः । अव॑ । य॒ज्ञेभिः॑ । ई॒म॒हे॒ । ह॒विःऽभिः॑ ।
क्षय॑न् । अ॒स्मभ्य॑म् । अ॒सु॒र॒ । प्र॒चे॒त॒ इति॑ प्रऽचेतः । राज॑न् । एनां॑सि । शि॒श्र॒थः॒ । कृ॒तानि॑ ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'अव' इत्युपसर्गो ईमहे इत्याख्यातेन सम्बध्यते । अवपूर्व ईमहे इत्ययमपनयने वर्तते । अवेमहे अपनयामः । ते तव हेळः क्रोधम् । हे वरुण ! नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः । न च केवलैर्नमोभिः । किं तर्हि । अव यज्ञेभिः ईमहे सोमयागैरपनयाम । हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः । अपनीतक्रोधश्च त्वम् क्षयन् क्षि निवासगत्योः इत्यस्यार्थे व्यत्ययेन । निवसन् इहागच्छन् वा अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् हे असुर ! असवः प्राणा तद्वन् ! प्रचेत ! प्रकृष्टज्ञान ! राजन् ! दीप्त ! ईश्वर ! वा एनांसि पापानि शिश्रथः श्लथय मन्दविपाकानि कुरु । कृतानि यान्यस्माभिः[10] । [10]एतदुक्तं भवति[10]—

१-१. यद्यपि पशोः शिरस्येव बन्धनं न शुम्भते । तद् पुरुषपशुत्वात् । न चेद् विशसने निश्चलो न स्यादिति पादयोः कट्याम् च बध्येत । हि इति यस्मादर्थे तच्छब्दश्च विं भ कु. २. अभ्यनुज्ञा विं भ कु. ३-३. अनुज्ञाय अस्माकमार्तानाम् ... जानीहि ... मुमोक्तु पाशान् अस्मदर्थकरान् विं भ कु. ४. नास्ति सायणं कु. ५-५ अपगाह्° भाष्ये ह. ६. पाशान् विं हस्तं. ७-७. नास्ति विं मं. ८-८. नास्ति वि. ९ ९. हे वरुण तव क्रोधं नमोभिः, यज्ञैः हविभिश्च अवेमहे अपनयामः । अस्मदर्थमनुनिमित्तयागपुरोडाशादिभिः अपनीतहेळः त्वम् क्षयन् क्षि निवासगत्योः । निवसन्निहागच्छन् वा अस्मदर्थं हे असुर असवः प्राणा । मतुपि रः । प्रकृष्टज्ञानं प्रकृष्टज्ञान राजन् दीप्त ईश्वर वा पापानि श्लथय अस्माभिः कृतानि मन्दविपाकानि कुरु विं भ कु. १०-१०. नास्ति विं भ कु.

[1]यैः पूर्वकृतैरपुण्यैर्बन्धनं मरणं च प्रापिता वयं तान्यतोऽपि तावत् परं मन्दविपाकानि कुरु[1], येन पुनरीदृशं दुःखं न प्राप्नुमः[2]। एनांसीति पापा एव[3] वाऽभिप्रेताः। तानस्मरिप्रा कृतान् शिश्रथः। मुञ्चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अव अवगच्छतिरिति[4] याचामहे। विनाशयामः तव वरुण[5]! नमस्कारैः क्रोधम्। एवं[6] यज्ञैः हविर्भिः च। निवसन् अस्मदर्थं बलवन्! प्राज्ञ! राजन्! कृतानि पापानि विनाशय ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे वरुण! ते तव हेळः क्रोधम् नमोभिः नमस्कारैः[7] अव ईमहे अवनयामः। तथा यज्ञेभिः यज्ञैः साङ्गानुष्ठानेन पूर्णैः हविर्भिः अव ईमहे वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः। हे असुर! अनिष्टक्षेपणशील! प्रचेतः! प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त! राजन्! दीप्यमान वरुण! अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् क्षयन् अस्मिन् कर्मणि निवसन् कृतानि अस्माभिरनुष्ठितानि एनांसि पापानि शिश्रथः श्लथितानि शिथिलानि कुरु ॥ १४ ॥

उदु॑त्त॒मं व॑रुण॒ पाश॑म॒स्मदवा॑ध॒मं वि म॑ध्य॒मं श्र॑थाय ।
अथा॑ व॒यमा॑दित्य व्र॒ते तवाना॑गसो॒ अदि॑तये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उ॒त्ऽत॒मम् । व॒रु॒ण॒ । पाश॑म् । अ॒स्मत् । अव॑ । अ॒ध॒मम् । वि । म॒ध्य॒मम् । श्र॒थ॒य॒ ।
अथ॑ । व॒यम् । आ॒दि॒त्य॒ । व्र॒ते । तव॑ । अना॑गसः । अदि॑तये । स्या॒म॒ ॥ १५ ॥

स्कन्द० [8]उत् इत्युपसर्गः श्रथाय इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। उच्छ्रथाय ऊर्ध्वम् श्रथय। उत्तमम् वरुण! पाशम् अस्मत् अस्मत्तः। अव अधमम् अधस्तादपि श्रथय। वि मध्यमम् श्रथाय मध्यमं श्रथय। सर्वानपि त्रिधा विमुञ्चेत्यर्थः। अथ पाशत्रयविमोक्षानन्तरम् वयम् हे आदित्य! अदितेः पुत्र! व्रते यागकर्मणि तव स्वभूते। त्वद्देवत्ये याग इत्यर्थः। अनागसः अपगतपापाः अदितये 'अदितिः' (निघ १,११) इति वाङ्नाम। तादर्थ्ये चतुर्थी। स्तुतिलक्षणवागर्थम् स्याम भवेम। त्वद्देवत्ये यागे स्तोतारः स्यामेत्यर्थः[8] ॥ १५ ॥

वेङ्कट० उत्तमम् वरुण! पाशम् उत् श्रथय[9] अस्मत्तः मध्यमम् वि श्रथय[10], अव श्रथय[11] अधमम्। अत ऊर्ध्वम् अदितेः पुत्र! त्वत्स्वामिके सत्यकर्मण्यायज्ञनादिके[12] व्रते प्रमादरहिताः अस्यै पृथिव्यै स्याम अनुगताः सन्तः ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे वरुण! उत्तमम् उत्कृष्टं शिरसि बद्धम् पाशम् अस्मत् अस्मत्तः उत् श्रथाय उत्कृष्य शिथिलीकुरु। अधमम् निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशम् अव श्रथाय अधस्तादवकृष्य शिथिलं कुरु।

१-१. पूर्वकृतैरपुण्यैर्बन्धनमरणे प्रापिताः। तान्यतोऽपि तावत् शिथिल्य वि॰ अ कु. २. प्राप्नुयाम वि॰ अ कु. ३. नास्ति सायण. ४. गच्छतीति वि॰ अपं; अवगच्छ सम् इ दोषः. ५. नास्ति मू. ६. अत इ साक्ष[illegible]; एव साक्ष. ७. नास्ति वि॰. ८-८. हे वरुण उत्तमं पाशं शीर्षगतं अस्मत् ऊर्ध्वं श्लथय अस्मत्तः। अधमं पाददेशे वर्तमानं अव श्लथय। मध्यमं कटिदेशे वर्तमानं वि श्लथय। तथा अस्मिन् [illegible]। अथ [illegible] वयं हे आदित्य तव [illegible] अस्मिन् व्रते अनागसः अपगतपापाः भवेम। अदितिर्वाक् स्तुतिः। स्तुत्यै [illegible]

मध्यमम् [1]नाभिप्रदेशगतं पाशम् वि श्रथाय विमुञ्च शिथिलीकुरु । अथ अनन्तरम् हे आदित्य! अदितेः पुत्र! वरुण! वयम् शुनःशेपाः[2] तव व्रते त्वदीये कर्मणि अदितये खण्डनराहित्याय अनागसः अपराधरहिताः स्याम भवेम ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

[२५]

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतम् । मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

स्कन्द० [1]'यत्' इति निपातो यद्यपिशब्दस्यार्थे । चित् शब्दोऽप्यर्थे । हिशब्दः पदपूरणः । यद्यपि ते तव विशः यथा यथैवान्ये मनुष्याः तद्वद् वयमपि हे देव! वरुण! व्रतम् यागकर्म प्र मिनीमसि मीञ् हिंसायाम् । प्रकर्षेण हिंस्मः । द्यविद्यवि अहन्यहनि । का पुनर्यागकर्मणो हिंसा । प्रमादेनाकरणम् । यद्यप्यन्यमनुष्यवत् अहन्यहनि प्रमादेन यागं न कुर्म इत्यर्थः । यद्यपीति वचनात् तथापीत्यध्याहार्यम् । उत्तरयर्चैकवाक्यता । तथापि मा न इत्यादि । अथवा यच्चिद्धि त इति यच्छब्दो लुप्तविभक्तिः यस्माच्छब्दस्य वैशब्दस्य वार्थे । चिदि शब्दौ द्वावपि पदपूरणौ । प्र मिनीमसि इत्यपि माङ् माने इत्यस्य रूपम् । यस्माद् ये च वयं सर्वमनुष्यवत् कर्म सायंप्रातरवस्थानं यागकर्म वा प्र मिनीमसि प्रकर्षेण मिनीमहे । कुर्म इत्यर्थः । सदा । अहन्यहनि । तस्मात् तान् वा[4] ॥ १ ॥

वेङ्कट० यत् यद्[5] तव अन्यमनुष्यवत् असत्यमेवादिकरणात् व्रतम् अन्वहम् हिंसामस्तस्मात् स्तुम इति । सूक्तोपक्रमणं[6] क्रियापदमनेकत्र च[7] इदमिति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'यच्चित्' इत्येकविंशत्यृचं [8]द्वितीयं सूक्तम्[9] । 'शुनःशेप ऋषिः[10] । गायत्रम् । वारुणम्' ।

हे वरुण देव! लोके यथा विशः प्रजाः कदाचित् प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव सम्बन्धि यत्किंचिद् यदपि किंचित् व्रतम् कर्म द्यविद्यवि प्रतिदिनम् प्र मिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः । तदपि मम प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुर्विति शेषः ॥ १ ॥

१-१ "देशग" मूं[2]. २ "शेपा वि[2]. ३-३ यद्यपि तव विशः अन्ये मनुष्या यथैव तद्वद्वयमपि हे देव वरुण यागकर्म प्रकर्षेण हिंस्महे अहन्यहनि । प्रमादेन करणमस्य यागस्य हिंसा । यद्यपि अन्यमनुष्यवदहन्यहनि प्रमादेन यागं कुर्मः तथापि मा त्वं तावत् हननाय न पूर्वकृतस्य वधे नैमित्तिकेन वा । यदिति यत्र कर्तॄन् पुरः । न मां हिंसय । माङ् माने इत्येव । ये वयं हे देव वरुण! तव अन्यमनुष्यवत् सन्धानु उत्तमान कुर्मः । यागं वा नित्यं कुर्याम इति वा । तस्मात्तान्मा वि[2] न कु. ४ अयं वि[2] त्वम. ५ सूक्तेष्वेषु वि[2] एष. ६ नास्ति वि[2] अ[2]. ७-७. नास्ति वि मू[2]. ८-८ शौनःशेपं मूं[2]. ९ ९ गर्ग्यो[?] इदं । वारुणो देवता मूं[2].

मा नो॑ व॒धाय॑ ह॒त्नवे॑ जिहीळा॒नस्य॑ रीरधः । मा हृ॑णा॒नस्य॑ म॒न्यवे॑ ॥ २ ॥

मा । नः॒ । व॒धाय॑ । ह॒त्नवे॑ । जि॒ही॒ळा॒नस्य॑ । री॒र॒धः॒ । मा । हृ॒णा॒नस्य॑ । म॒न्यवे॑ ॥ २ ॥

स्कन्द० [1]मा नः अस्मान् वधाय हत्नवे वधसाधनम् । हत्नुः हननं मारणम् । ताडनाय मारणाय वा । जिहीळानस्य हेळ इति कुध्यतिकर्मा (तु. निघ २,१२) । भूते चायं लिट् । पूर्वं क्रुद्धस्य । रीरधः रध्यतिर्वशगमने । वशं नैषीः । यस्ताडयति मारयति तस्य पूर्वं क्रुद्धस्य माऽस्मान् वशयान् कार्षीरित्यर्थः । मा हृणानस्य 'हृणिः' (निघ २,१३) इति क्रोधनामसु पाठात् हृणिरिति क्रोधार्थोऽपीरयत्र गम्यते । व्यत्ययेन वा श्नाविकरणः । धात्वन्तरं वा हृञ् । वर्तमाने लट् । तदानीमेव क्रुध्यतः । मन्यवे क्रोधाय । योऽपि साम्प्रतमेव क्रोद्धुमिच्छति । तस्यापि क्रोधार्थं माऽस्मान् वशयान् कार्षीरित्यर्थः[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् आयुधाय हन्त्रे क्रुद्धस्य तद्भूताय वशं नय । मा च हृणानस्य मन्यवे । हिंसापरो हृणानः ॥ २ ॥

मुद्गल० हे वरुण ! जिहीळानस्य अनादरं कृतवतः हत्नवे हन्तुः पापहननशीलस्य तव सम्बन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नः अस्मान् मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव[2] मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ २ ॥

वि मृ॑ळी॒काय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीरश्वं॒ न संदि॑तम् । गी॒र्भिर्व॑रुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृ॒ळी॒काय॑ । ते॒ । मनः॑ । र॒थीः । अश्व॑म् । न । सम्ऽदि॑तम् । गीः॒ऽभिः । व॒रु॒ण॒ । सी॒म॒हि॒ ॥ ३ ॥

स्कन्द० [1]वि इत्युपसर्गः सीमहि इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मृळीकाय सुखाय जीवितलक्षणायात्मनः ते तव स्वभूतम् मनः हविर्भूतो ममार्थे अक्षयितव्य इत्येवं रूपं यदस्मास्वाबद्धमिव तत् । रथीः अश्वम् न सन्दितम् दितिरत्र बन्धनार्थः 'सुनरिवरछो निदितम्' (ऋ ५,२,७) इति यथा । यथा रथीः सारथिरश्वं रथे बद्धमेवं वयम् गीर्भिः स्तुतिभिः हे वरुण ! वि सीमहि । विपूर्वस्य स्यतेरिदं रूपम् । स्यतिरस्योपसृष्टो विमोचने वर्तते । विमुञ्चामः । अथवा षिञ् बन्धने इत्यस्यैतद्रूपम् । विगतबन्धं कुर्मः । अपनयाम इत्यर्थः[3] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सुखार्थं सारथिः बद्धम् इव अश्वम् तव क्रुद्धम् मनः स्तुतिभिः विमोचयाम इति[4] ॥ ३ ॥

1-1. अस्मान् वा । वधसाधने । हत्नुर्मरणे । हेळः क्रुद्धे । 'लिटः कानज्वा' (पा ३,२,१०६) इति । भूते वा लिट् । रध वशगमने । योऽस्मान् ताडयति मारयति च तस्य पूर्वक्रुद्धस्य मा वशयान् कार्षीः । हृण क्रोधे । हृञ् वा । श्ना व्यत्ययेन । वर्तमाने लट- शानच् च । इदानीं क्रुध्यतः । यः साम्प्रतमेव क्रोद्धुमिच्छति तस्यापि क्रोधार्थं मास्मान् वशयान् कार्षीः वि[1] ल कु. 2. नास्ति वि मै[2]. 3-3. आत्मनो जीवितलक्षणाय सुखाय तव मनः मद्विरमै । एनं नश्ययामि यो रथीः सारथिः । दि बन्धने । रथे सम्यक् बद्धमश्वं रथीर्यथा विमोचयति तद्वत् स्तुतिभिः हे वरुण विषीमहि विगतं बन्धं कुर्मः । वेः स्यतिर्विमोचने । विमुञ्चामः । षो अन्तकर्मणि इति स्यति षिञ् बन्धने इत्यस्यैव वा । विगतबन्धनं कुर्मः त्वन्मनः वि[2] ल कु. 4. नास्ति कु सास्य.

मुद्गल० हे वरुण ! मृळीकाय अस्मत्सुखाय ते तव मन गीर्भि स्तुतिभि वि सीमहि विशेषेण बध्नीम । प्रसादयाम इत्यर्थ । दृष्टान्त । रथी 'रथस्य स्वामी' सदितम् सम्यक् खण्डित दूरगमनेन श्रान्तम् अश्वम् न अश्वमिव । यथा स्वामी श्रान्तमश्व यवसप्रदानादिना[1] प्रसादयति तद्वत् ॥३॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये । वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विऽमन्यव । पतन्ति । वस्य ऽइष्टये । वय । न । वसती । उप ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'परा वि इत्युपसर्गौ पतन्ति इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यौ । हिशब्द पदपूरण । मे मम मन्यव 'मन्यते, छन्दत्' (निघ २,६) इति कान्तिकर्मसु पाठात् मन्यतिरत्र कान्तिकर्मा । मननानि मन्यव कामा वि परा पतन्ति विविध त्वा प्रति प्राप्नुवन्ति । वस्यइष्टये इव गतौ । शुद्धोऽपि चात्र सामर्थ्यात् सोपसर्गार्थो द्रष्टव्य । वसुनोऽभिगत्यै स्वतो धन लब्धुमित्यर्थ । कथ पुन परापतन्ति । उच्यते । वय न पक्षिण इव । वसती उप उपशब्द प्रतिशब्दस्यार्थे । स्वानि निवासस्थानानि प्रति[1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मम विविधा इच्छाबुद्धय[2] श्रेयस[3] इच्छार्थं वरुणं राजानं प्रति परा पतन्ति । यथा पक्षिण आवासस्थानान्यनुभूतानि[6] उप गच्छन्ति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे वरुण ! मे मम शुन शेपस्य विमन्यव क्रोधरहिता बुद्धय[7] वस्यइष्टये वसीयस अतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति पराङ्मुखा पुनरावृत्तिरहिता प्रसरन्ति । हिशब्दो अस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्त — वय न पक्षिणो यथा वसती निवासस्थानानि उप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसम् ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रऽश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे । मृळीकाय । उरुऽचक्षसम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'कदा कस्मा वेलायाम् क्षत्रश्रियम् क्षत्र बल धन वा श्रयति क्षत्रश्रीर्देवत्वात् धनवान् वा य क्षत्रश्रियम् । नरम् मनुष्याकारम् वरुणम् आ करामहे अर्वाग्गतमाभिमुख करिष्याम इत्यर्थ । मृळीकाय सुखाय जीवितलक्षणायात्मन । कीदृशम् । उरुचक्षसम्[8] बहूना द्रष्टार बहुदर्शन वा । विमोचनविलम्बनात् परिदेवनैषा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० बल[9] [1]'य अयति[10] कदा वय नेतारम् वरुणम् अभिमुखं कुर्मः सुखार्थं बहूनां द्रष्टारम् ॥ ५ ॥

1-1 'रथस्वामी वि मै[1], 'स्वामी यमश्वम् मै[2] २ भाम्प्रदा° मै[1] ३-३ मन कामे । कामा वि परा पतन्ति विविध त्वा प्रति प्राप्नुवन्ति वस्यइष्टये इव गतौ । वसुन प्राप्तय धनस्याभिगत्यै । यथा पक्षिण स्वनिवासस्थानानि प्रति तद्वत् वि[1] म द ४ बुद्धय वि[1] एप ५ श्रेयस° ए वि[1] ६ आवासस्थानानि सान्व ७ 'दय सीदत मूको ८-८ क्ना क्षत्रे बलधनयो । तदत्र अयोते तम् । क्षत्वार्तं धनवन्ता वा । नराकारं वरुणमाकरामहे अर्वागामाभिमुखं करिष्याम । मर्त्यजनसुखाय वि[1] म क ९ नास्ति वि[1] १०-१० यत्र यत्र ल वि[1][2], यत्र श्री सान्व, यत्र यत्र श्री अ[1] सान्व[2].

मुद्गल० मृळीकाय अस्मत्सुखाय वरुणम् कदा कस्मिन् कर्मण्यागते करवाम । कीदृशम् । क्षत्रश्रियम् बलसेविनम् नरम् नेतारम् उरुचक्षसम् बहूनां द्रष्टारम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्गः ।

तदित् स॑मा॒नमा॑शाते॒ वेन॑न्ता॒ न प्र यु॑च्छतः । धृ॒तव्र॑ताय दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

तत् । इत् । स॒मा॒नम् । आ॒शा॒ते॒ इति॑ । वेन॑न्ता । न । प्र । यु॒च्छ॒तः॒ । धृ॒तऽव्र॑ताय । दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'इत् शब्दः पदपूरणः । तत् समानम् साधारणं वा । सहभूतौ आशाते व्याप्नुतो भक्षयतो वा । कौ । द्विवचननिर्देशात् साहचर्याच्च मित्रावरुणौ । वेनन्ता कामयमानौ । किं पुनस्तत् । सामर्थ्याद् यद् यजमानः केवलाय हि वरुणाय मित्राय वा हविर्ददाति । न प्र युच्छतः युच्छ प्रमादे । न प्रमाद्यतः अवश्यमाशाते इत्यर्थः । किमर्थम् । धृतव्रताय धृतमपरित्यक्तं स्वकर्म येन स धृतव्रतः तस्मै दाशुषे यजमानाय । यजमानस्योपकर्तुमित्यर्थः । अथवा एवमन्यथाऽस्या ऋचो योजना—आशाते इति लोडर्थे लट् । तत् समानमश्नुवातां कामयमानौ । आत्मन एवेदं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेणाभिधानं द्रष्टव्यम् । आवां पुनः दोषहारित्वमाश्रयन्तावाहा इत्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यादायुः । किं कारणम् । यतो न प्रयुच्छतः । इदमपि पूर्ववत् प्रथमपुरुषेणात्मन एवाभिधानम् । यतो यागे स्तुतौ न प्रमाद्याव इत्यर्थः । किमर्थम् । धृतव्रताय दाशुषे स्वकर्मणामपरित्यक्तृत्वात् धृतव्रतो वरुणः । स एव दाश्वान् स्तोतृभ्यः कामानां दातृत्वात् । तदर्थौ वरुणार्थौ यो यागः या स्तुतिर्वा तत्र यतो न प्रमाद्याव इत्यर्थः[1] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तद्धविरेव सह आगच्छतो[2] मित्रावरुणौ कामयमानौ । न च प्रमाद्यतः धृतकर्मणे यजमानाय कर्मपौष्कल्यार्थमिति[3] ॥ ६ ॥

मुद्गल० धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्ता कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानम् साधारणम् तदित् अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः आशाते अश्नुवाते । न प्रयुच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ ६ ॥

वेदा॒ यो वी॒नां प॒दम॒न्तरि॑क्षेण॒ पत॑ताम् । वेद॑ ना॒वः स॑मु॒द्रियः॑[4] ॥ ७ ॥

वेद॑ । यः । वी॒नाम् । प॒दम् । अ॒न्तरि॑क्षेण । पत॑ताम् । वेद॑ । ना॒वः । स॒मु॒द्रियः॑[4] ॥ ७ ॥

1-1. अश् व्याप्तौ । अश भक्षणे । तत् यजमानः यद्धविर्ददाति तत् साधारणं मित्रावरुणयोः । तौ व्याप्नुतो भक्षयतो वा । विन कामने । रोता च गुणश्च । कामयमानौ । युच्छ प्रमादे । यजमानः केवलाय वरुणायैव ददाति चेत् अवश्यं तमाश्नुवाते । न प्रमाद्यतः अपरित्यक्तकर्मणे यजमानायोपकर्तुम् । अथवा आशाते इति लेटि लट् । व्यत्ययेन आवां वहौ । आवां हरिश्चन्द्रशुनःशेपौ [illegible] साधारणमायुः अश्नुवावहै कामयमानौ । न प्रमाद्याव । अत्रापि तम् वनि । यागे स्तुतौ । यतः स्वकर्मणामपरित्यक्तत्वात् स्तोतृभ्यः कामानां दाता च वरुणाय यो यागः स्तुतिर्वा तत्र यतो न प्रमाद्यावः ततः आयुरश्नुवावहै वि॰ अ कु. 2. आगच्छन्तौ वि॰. 3. पौष्कल्यार्थ॰ साम्ब कु. 4. तु. वैग १,१२०१ J.I.

स्कन्द० [1]य कीदृशो वरुण उच्यते—[†]'वेदा यो वीनाम्' इति[†]। वेद जानाति य वरुण वीनाम् पक्षिणाम् पदम् अन्तरिक्षेण पतताम् गच्छताम् । दुर्ज्ञानं हि पांसुवर्जितेऽन्तरिक्षेण गच्छता पदम्। न च वीनामेव केवलम्। किं तर्हि। वेद नाव पदमपि समुद्रिय समुद्रियाया समुद्रे भवाया। समुद्रेण गच्छन्त्या इत्यर्थ । एतदपि दुर्ज्ञानमेव[1] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'प्रजानाति य [2] अन्तरिक्षेण[3] गच्छता पक्षिणाम् आवासस्थान यत्र सायं वसन्ति[4]। वेद च नाव समुद्रेण [5]गच्छन्ती । मनुष्यास्तु[5] पतत [6] पश्यन्ति विसृज्यमानाश्च नाव । [7]न तु तेषामावासम्[7], न च[8] विसर्गस्थानमिति ॥ ७ ॥

मुद्गल० अन्तरिक्षेण पतताम् आकाशमार्गेण गच्छताम् वीनाम् पक्षिणाम् पदम् य वरुण वेद । तथा समुद्रिय समुद्रेऽवस्थितो वरुण नाव जले गच्छन्त्या पदम् वेद जानाति। सोऽस्मान्[8] बन्धनात् मोचयतु इति शेष ॥ ७ ॥

वेद॒ मासो॑ धृ॒तव्र॑तो॒ द्वाद॑श प्र॒जाव॑तः । वेदा॒ य उ॑प॒जाय॑ते ॥ ८ ॥

वेद॑ । मासः॑ । धृ॒तऽव्र॑तः । द्वाद॑श । प्र॒जाऽव॑तः । वेद॑ । यः । उ॒प॒ऽजाय॑ते ॥ ८ ॥

स्कन्द० [10]धृतव्रत वेद मास मासान् धृतव्रत अपरित्यक्तस्वकर्मा द्वादश । कीदृशान् । प्रजावत प्रजननवत । उत्पत्तिमत इत्यर्थ । अथवा प्रजासहितान् । प्रजा अपि वेदेत्यर्थ । न च द्वादशैव केवलान् । किं तर्हि । वेद य योऽयम् उपजायते अधिकमासस्त्रयोदश तमपि[10] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० वेद द्वादश मासान् धृतसन्ध्यावन्दनादिकर्मा तेषु तेषु काले प्रजायमानान् उरिति । त्रयोदशमुपजायमानमधिमास च वेत्ति ॥ ८ ॥

मुद्गल० धृतव्रत स्वीकृतकर्मविशेष तपोबलमहिमोपेतो वरुण प्रजावत तदा तदोत्पद्यमान प्रजायुक्तान् द्वादश मास चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान् वेद जानाति । ■ त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेव उत्पद्यते तमपि वेद ॥ ८ ॥

वेद॒ वात॑स्य व॒र्त॒निमु॒रोर्ऋ॒ष्वस्य॑ बृह॒तः । वेदा॒ ये अ॒ध्यास॑ते ॥ ९ ॥

वेद॑ । वात॑स्य । व॒र्त॒निम् । उ॒रोः । ऋ॒ष्वस्य॑ । बृ॒ह॒तः । वेद॑ । ये । अ॒धि॒ऽआस॑ते ॥ ९ ॥

१-१ यो वरुणोऽन्तरिक्षेण गच्छता पदं वेद पक्षिणामपि । पांसुवर्जितत्वाद् दुर्ज्ञेयमपि नौका च अवेद्या च पदं जानाति । समुद्रे गच्छन्त्या अपि नाव पदं च यो वेद वि॰ अ॰ कु॰ † † नास्ति मूको २ २ ■ प्रजा॰ ... प्रजानाति अन्तरिक्षे म॰ वि॰ अ॰ ३ अन्तरिक्षे अ॰ वि॰ अ॰ ४ वसन्ति वि॰ ५ गच्छन्ती मनु॰ वि॰ अ॰ ⁵नामनुष्यस्तु वि॰ अ॰ ६ पक्षिण कु॰ ७-७ न तेषामावा॰ वि॰ अ॰. ८ ८ नास्ति सास्मान् कु॰ ९ ⁹सास्मान् मूको १०-१० धृतव्रतकर्मा द्वादश मास वेद । मा॰ चन्द्रमा । पुत्रो मा इति पदे । द्वादश मासा एव । प्रजावतान्। प्रजा अपि वेद । य उपजायते तमपि । उपमासस्त्रयोदश इति अधिमास तम् (⁹मासत्रम् वि॰ अ॰) वि॰ अ॰ कु॰

स्कन्द० [1]वेद वातस्य वर्तनिम् गमनमागमनम् । कीदृशस्य । उरोः विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य महन्नामैतत् (द्र. निघ ३,३) । महतः बलवत इत्यर्थः । बृहतः एतदपि महन्नामैव (द्र. निघ ३,१) । वेगेन सम्बन्धेन त्वपुनरुक्ति कर्तव्यम् । महतः । वेगेन शीघ्रस्येत्यर्थः । यश्च वेद ये अधि सर्वस्योपरि द्युलोके आसते देवाः तान् । य एतानि वेद तस्मै वरुणाय 'न प्रमुच्छतः । घृतव्रताय दाशुषे' (ऋ १,२५,६) इत्येवं यच्छब्दस्य पूर्वैकवाक्यता । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दमध्याहृत्योत्तरैकवाक्यता वा योज्या । य एतानि वेद सः[1] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वेद वायोः आयासस्थानं विस्तीर्णस्य दर्शनीयस्य महतः । वेद च नक्षत्राणि यानि दिवि अध्यासते ॥ ९ ॥

मुद्गल० उरोः विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतः गुणैरधिकस्य वातस्य वायोः वर्तनिम् मार्गम् वेद वरुणो जानाति । ये देवाः अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ॥ ९ ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । साम्ऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

स्कन्द० [2]नि षसाद निषीदति धृतव्रतः वरुणः । क्व । पस्त्यासु 'पस्त्यम्' (निघ ३,४) इति गृहनाम । |कुटीत्वाभिप्रायमेतत्| । लोकपालत्वात् सर्वेषु गृहेषु वा । आकारस्तु पदपूरणः । किमर्थम् । साम्राज्याय सर्वयजमानाधिपत्याय । कीदृशः । सुक्रतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा[2] ॥ १० ॥

वेङ्कट० स[3] निषीदति धृतकर्मा वरुणः गृहभूतासु नदीषु साम्राज्यं कुर्वन् सुप्रज्ञः ॥ १० ॥

मुद्गल० धृतव्रतः पूर्वोक्तः वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजासु आ नि षसाद आगत्य निषण्णवान् । किमर्थम् । प्रजानाम् साम्राज्याय साम्राज्यसिद्ध्यर्थम् । सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ।

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

1-1. यश्च वायोर्मार्गं विस्तीर्णस्य महतो बलवतो महतो वेगेन शीघ्रस्य । उर्वीति विस्तीर्णे । ऋष्वबृहती महति ख्यातौ बले वेगे च इमे । व्याप्तस्य महाबलवतः महावेगवत इत्यर्थः । ये उपरि आसते देवादयः तांश्च यो वेद तस्मै वरुणाय न प्रमुच्छतः । तद् यागान् स्तुतींश्च कुर्वं एव वि[1] अ कु. 2-2. य एतानि वेद स निषसाद इति वा धृतकर्मा वरुणः सर्वेषां वा यजस्य [illegible] लोकपालत्वात् 'कुटी कुत्ताभिप्रायो ड्मप्' (पा ५,२,८९) गृहेषु सर्वयजमानस्याधिपत्याय निषीदति सुकर्मा सुप्रज्ञश्च । पस्त्या हर्म्ये यतः पदम् इति गृहे वि[1] अ कु. |-| कुटीत्वाभिप्राय ···· मूको. 3. नास्ति स्कन्द[2] कु.

स्कन्द० [1]अतः इति पञ्चमीनिर्देशादागत्येति शेषः । अतो द्युलोकादागत्य । अथवा अत इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी । अत्र पृथिव्याम् । विश्वानि सर्वाणि अद्भुता महान्ति शुभान्यशुभानि वा कर्माणि चिकित्वान् ज्ञाता वरुणः लोकपालत्वात् अभि पश्यति । यस्य प्राणिनो यान्यशुभानि शुभानि वा कर्माणि तस्य लोकपालत्वात् प्रत्यवेक्षत इति कृतानि यानि या कर्त्रा यानि कर्तव्यानि । य इदं करोति[1] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माद् वरुणादेवंजातीयकानि विश्वानि आश्चर्याणि प्राज्ञः अभि पश्यति, यान्यनेन कृतानि यानि च कर्तव्यानि ॥ ११ ॥

मुद्गल० अतः अस्मात् वरुणात् विश्वानि अद्भुता[2] सर्वाणि आश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावान् अभि पश्यति सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि यानि आश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन सम्पादितानि । चकारात् अन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि । तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वेणान्वयः ॥ ११ ॥

स नो॑ वि॒श्वाहा॑ सु॒क्रतु॑रादि॒त्यः सु॒पथा॑ करत् । प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत् ॥१२॥

सः । नः॒ । वि॒श्वाहा॑ । सु॒ऽक्रतुः॑ । आ॒दि॒त्यः । सु॒ऽपथा॑ । क॒र॒त् । प्र । नः॒ । आयूं॑षि । ता॒रि॒ष॒त् ॥१२॥

स्कन्द० [3]सः नः अस्मान् विश्वाहा विश्वाहोऽयं सर्वेष्वह.स्वित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । सर्वदा । सुक्रतुः सुप्रज्ञः सुकर्मा वा आदित्यः सुपथा करत् करोतिः क्रियासामान्यवचनः । सामर्थ्यादत्र नयने वर्तते[3] । शोभनेन पथा नयतु । सर्वदाऽभिप्रेतेषु तं तं पन्थानमुपदिशतु येन प्रवृत्ता वयमभिप्रेतानि प्राप्नुम [3]इत्यर्थः । किञ्च प्र नः आयूंषि तारिषत् प्रपूर्वस्तरतिर्वर्धने । वर्धयतु नः अस्माकमायूंषि[4] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स अस्मान् सर्वदा सुप्रज्ञः आदित्यः शोभनेन पथा कृणोतु[5] । अस्माकम् आयूंषि च प्र तारयतु ॥ १२ ॥

मुद्गल० सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः सः आदित्यः वरुणः विश्वाहा सर्वेषु अहस्सु नः अस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान् करत् करोतु[6] । किञ्च नः अस्माकम् आयूंषि प्र तारिषत् प्रवर्धयतु ॥ १२ ॥

बिभ्र॑द् द्रा॒पिं हि॑र॒ण्ययं॒ वरु॑णो वस्त नि॒र्णिज॑म् । परि॒ स्पशो॒ नि षे॑दिरे ॥ १३ ॥

बिभ्र॑त् । द्रा॒पिम् । हि॒र॒ण्यय॑म् । वरु॑णः । व॒स्त॒ । निः॒ऽनिज॑म् । परि॑ । स्पशः॑ । नि । से॒दि॒रे॒ ॥१३॥

1-1. अतो द्युलोकादागत्य अत्र पृथिव्यामिति वा । अतः इति । 'अद्भुतं चरित कर्तव्यम्' इति कर्माणि । लोकानां शुभाशुभकर्माणि ज्ञाता प्रत्यवेक्षते लोकपालत्वाद् वरुणः कृतानि यानि च कर्तव्यानि । यस्य प्राणिनो यानि शुभाशुभानि तस्य तत्तत्फलार्थं प्रतिपालयते त्रि° अ कु. 2. अद्भुतानि वि मै°. 3-3. य इदं करोति स आदित्यः सुप्रज्ञः सुकर्मा अस्मान् सोपायान् त्रि° अ कु. 4-4. प्रवर्धयतु अस्माकम् आयूंषि च । प्रायः त्रि° यते त्रि° अ कु. 5. कृणोतु साम्य शोधः 6. अकरोत् वि.

स्कन्द० '[1]बिभ्रत् उदयोत्तरकाले धारयन् द्रापिम् हिरण्ययम् कवचम् हिरण्मयम् वरुणः वस्त वस आच्छादने। महता तेजसा आच्छादयति। निर्णिजम् 'निर्णिक्' (निघ ३,७) इति रूपनाम। आत्मीयं रूपमिति। तेजस्वित्वाद्ध्यादित्यस्य रूपं नोपलभ्यते। स्पशः च तदीयास्त्वपरा रश्म्याख्याः[2] परि नि षेदिरे कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थं प्राणिनां सर्वतो[3] निषीदन्ति। अथवा निर्णिगिति घटादि द्रव्यरूपम् अभिप्रेतम्[4]। उदयोत्तरकालमात्रद्धिरण्मयकवचो वरुणः रश्मिभिराच्छादयति [4]घटादिद्रव्यगतं रूपम्[4]। रश्मिभिस्तमोऽपनीय यावत् किञ्चिद् रूपं तत् सर्वं प्रकाशयतीत्यर्थः। तत्सहचरिताश्च देवानां स्पशः [5]प्राणिनां प्रत्यवेक्षार्थं[5] सर्वतो [6]निषीदन्तीति पुराणेषु प्रसिद्धम्[6]—

'आदित्यचन्द्रावनलानिलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्' ॥ इति ॥ १३ ॥

वेङ्कट० बिभ्रत् कवचं हिरण्मयम् वरुणः आच्छादयति रूपं दीप्तम्। परितश्च निषीदन्ति ज्ञापकाः रश्मयः ॥ १३ ॥

मुद्गल० हिरण्ययम् सुवर्णमयम् द्रापिम् कवचम् बिभ्रत् धारयन् वरुणः निर्णिजम् पुष्टम् स्वशरीरम् वस्त आच्छादयति। स्पशः हिरण्यस्य स्पर्शिनो रश्मयः परि नि षेदिरे सर्वतो निषण्णाः ॥ १३ ॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम्। न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न। यम्। दिप्सन्ति। दिप्सवः। न। द्रुह्वाणः। जनानाम्। न। देवम्। अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

स्कन्द० "[7]न यम् दिप्सन्ति दभ्नोतिर्वधकर्मा (नि २,१९)। जिघांसन्ति। दिप्सवः जिघांसकाः असुराः। न† द्रुह्वाणः द्रोग्धारः। कस्य। जनानाम् मनुष्याणाम्। न यमाश्रमीया हिंसका असुराः नापि मनुष्याणां हिंसकाश्चोरादयो हिंसन्तीत्यर्थः। न अपि यम् देवम् अभिमातयः अभिमातिशब्दोऽत्र हिंसावचनः। 'ते हि ष्मा वनुषो नरोऽभिमातिं कयस्य चित्' (ऋ ८,२५,१५) इति यथा। असुरैश्चोरादिभिः प्रयुज्यमाना हिंसा[7]" ॥ १४ ॥

---

१ १ उदयोत्तरकाले 'द्रापिरस्य च निर्णिजः' इति कवचे। धारयन् कवचं हिरण्मयम्। वरुण आच्छादयति रूपम्। वस आच्छादने। 'वध्वा निर्णिग्वपुः परः' इति रूपे। 'आत्मीयं सर्वं रूपं' इति रविषु। वरुण रश्मयः वि[1] अ कु　२ पठितं वि[1] अ कु　३ अनात्मरूपम् वि[1] अ कु　४ ४ 'द्रव्यरूपं वि[1] अ कु　५ ५ प्राणिकर्मज्ञानार्थं वि[1] अ कु　६ ६ निषीदन्ति कतमे चान्ये पौराणिकाः रहस्यसाक्षिका आहु साम्ब[1,2] ७ ७ दम्भु हिंसायाम्। 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (पा ३,१,७) इति सन्। 'सन्यङोः' (पा ६,१,९) इति द्वि। 'हलादि शेषः' (पा ७,४,६०)। 'खरि च' (पा ८,४,५५) इति चर्त्वम् अभ्यासजश्त्वम्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (पा ७,४,५८) इति। 'दम्भ इच्च' (पा ७,४,५६) इति दिप्स (धिप्सन्त्यन्त वि[1] अ)। 'सनाशंसभिक्ष उः' (पा ३,२,१६८) इति दिप्सुः। दिप्सवो राक्षसाः स्तेन' इति गुणो। द्रुह द्रोहे। अभिमातिर्हिंसा। यं वरुणं जिघांसका असुरा न जिघांसन्ति। नापि द्रोग्धारो मनुष्याणाम्। तद्धिंसकाश्चोरादयः। देवाय तं ■ हिंसन्ति। असुरैश्चोरादिभिः प्रयुज्यमाना हिंसाश्च न हिंसन्ति। देवं वरुणं न नु वा। 'ते हि ष्मा वनुषः' इत्यत्र तु हिंसायामत्र अभिमाति वि[1] अ कु　† नास्ति साम्ब[1]

वेङ्कट० यम् वरुणं हिंसार्थिनः न हिंसितुमिच्छन्ति। जनानाम् अन्येषां द्रोग्धारश्च यस्मै न द्रुह्यन्ति। न च चाभिमन्यन्ते अभिमातयः च। उत्तरत्र सम्बन्धः[1] ॥ १४ ॥

मुद्गल० द्विषः हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणः यम् वरुणम् न दिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति। जनानाम् प्राणिनाम् द्रुह्वाणः द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति। अभिमातयः पाप्मानः देवम् तं वरुणम् न स्पृशन्ति ॥ १४ ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या। अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥

उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। असामि। आ। अस्माकम्। उदरेषु। आ ॥ १५ ॥

स्कन्द० 'उत' यः अपि च वरुणः मानुषेषु आकारोऽत्र चशब्दस्यार्थे। 'देवेभ्यश्च पितृभ्य आ' (ऋ १०,१६,११) इति यथा। तच्छ्रुतश्च योग्यद्वितीयसमुच्चयाध्याहारः। मनुष्येषु देवेषु च यशः अन्नम् चक्रे रश्मिभिः रसानाहरन् प्रतिदिवसं करोति। कीदृशम्। असामि सामिशब्दोऽर्धवचनः। अनर्धं सकलं प्रभूतमित्यर्थः। आकारस्तु पदपूरणो वा चक्रे इत्यनेन वा सम्बन्धयितव्यः। अभिमुखेन करोतीति। न च केवलेषु मानुषेषु देवेषु च अस्माकम् उदरेषु आ अयमप्याकारः चशब्दस्यार्थे। अस्माकमित्येतस्माच्च परो द्रष्टव्यः। अस्माकं च मनुष्याणां तिर्यक्सदृशानामुदरेषु। यच्छब्दश्रुतेरत्रत्र तच्छब्दाध्याहारस्योत्तरेणैकवाक्यता। तम्[1] ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अपि च यः मनुष्येषु अन्नम् असाधारणम् चक्रे सः अस्माकम् अपि[2] उदरेषु आ करोतु। प्रथमः आकारः समस्यार्थं[3] स्फुटीकरोति ॥ १५ ॥

मुद्गल० उत अपि च यः वरुणः मानुषेषु यशः अन्नम् आ चक्रे सर्वतः कृतवान् स वरुणः कुर्वन्नपि आ सर्वतः असामि सम्पूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान्। विशेषतः अस्माकम् उदरेषु आ सर्वतः चक्रे ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु। इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

परा। मे। यन्ति। धीतयः। गावः। न। गव्यूतीः। अनु। इच्छन्तीः। उरुऽचक्षसम् ॥ १६ ॥

1. नास्ति कु. 2. नास्ति वि. 3. 3. उत य वरुण मानुषेषु च देवेषु चान्नमाहरणेन करोति। तस्मात् न [illegible] मानुषेषु च। आह [illegible] ... देवेभ्यश्च पितृभ्य आ' इति। [illegible] योग्यद्वितीयसमुच्चयाध्याहारः। मानुषग्रहणेन [illegible] देवानाम् ... [illegible] ... प्रभूतम् वि' अ. 4. नास्ति कु. आम्म. 5. समर्थं

स्कन्द० [1]परा मे यन्ति परागच्छन्ति प्राप्नुवन्ति त्वां [?] मम धीतयः प्रज्ञाः कर्माणि वा स्तुत्यात्मानि । मदीया बुद्धयः स्तुतयो वेत्यर्थः । कथं परायन्ति । गावः न गव्यूतीः अनु गावो यत्र चरन्ति स भूप्रदेशो गव्यूतिरित्युच्यते । अनुशब्दः प्रतिशब्दस्यार्थे । गाव इव गव्यूतिं प्रति । इच्छन्तीः इच्छन्त्यः । किम् । सामर्थ्यादायुः । कीदृशं त्वाम् । उच्यते । उरुचक्षसम् बहूनां द्रष्टारं बहुदर्शनं वा[2] ॥ १६ ॥

वेङ्कट० परागच्छन्ति मे बुद्धयो वरुणं राजानं प्रति, यथा गावः गोमार्गान्[3] प्रति गच्छन्ति, इच्छन्त्यः बहूनां द्रष्टारं द्रष्टुम् ॥ १६ ॥

मुद्गल० उरुचक्षसम्[1] बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणम् इच्छन्तीः मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परा यन्ति पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावः न यथा गावः गव्यूतीः अनु गोष्ठान्यभिमुखं गच्छन्ति तद्वत् ॥ १६ ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतम् । होतेव क्षदसे प्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् । होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० [1]नु (निघ २.१५) इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् सम् वोचावहै पुनः आवां हरिश्चन्द्रशुनःशेपौ पुनःसम्भूतौ । किम् । सामर्थ्यान्मुक्त स्वागतम् इति[2] । हरिश्चन्द्रं वा त्वं चाहं च पुनः संवोचावहै । [3]मो विमुच्य मया संभाषस्व[4] । अहमपि भवन्तं मुच्यमानं इति हि त्वदाशाम इत्यर्थः । कस्मात् । [5]यतः मे त्वदर्थं मया मधु । मदर्थम्[6] । पैलोरसनीयाभिप्रायं चाहं बहुविधः यज्ञाज्यलक्षणम् मधु आभृतम्[7] ऋत्विग्भिः । यत् आज्यं गृहीत्वा मां [8]होतुमृत्विग्भिः उपस्थिता इत्यर्थः । यतः होतेव क्षदसे क्षदतिरत्र सामर्थ्याद् विनाशनार्थः । यथा होताऽग्निमुखेन दानेन हवि रक्षति निर्मोक्षणेन विनाशयति । किम् । प्रियम् इदं मम शरीरम् । अथवा मम इति मत्सम्बन्धि षष्ठी[9] । यत्र यस्मै मदर्थं मध्वाभृतं यत्र च त्वं होतेव विनाशयसि प्रियं [10]"मम शरीरं" तत्र [?] संवोचावहै पुनरिति ॥ १७ ॥

वेङ्कट० त्वं चाहं च वरुण! अधुना संवदाव पुनःपुनः ब्रुवैः । यतः मे मधुवत्ते नीरं संभृतम् । त्वं च होतेव प्रियम् अत्सि हविः सख्यमभावक्रमी[11] । यथा होताऽग्निं वहन् वाचा यद्वं सख्यमीक्षोरिवमिदं मुख्यं दृशतिरम्[12] मुख्यं दृश्यानीति वदति ॥ १७ ॥

मुद्गल० यत यस्मात् कारणात् मे मम जीवनार्थम् मधु मधुरं हवि आभृतम् अत्र सवाख्ये कर्मणि सम्पादितम् अत कारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियम् हवि क्षदसे भक्षसि। पुन हवि स्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्व जीवन्नहं च नु अवश्यम् सम् वोचावहै सम्भूय प्रियवार्ता करवावहै ॥ १७ ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि । एता । जुषत । मे । गिरं ॥ १८ ॥

स्कन्द० 'दर्शम् नु महता यत्नेन दृष्टवानहम् नु क्षिप्रम् । विश्वदर्शतम् सर्वस्य दर्शनीय प्रष्टार वा वरुणम् । न च केवलम् । किं तर्हि । रथम् अपि दर्शम् पञ्चायमानस्य । क । अधि क्षाम पृथिव्या उपरि । द्वितीयार्थे । यत एवमतो ब्रवीमि । स एता जुषत जुषता सेवता मे गिर स्तुती ' ॥ १८ ॥

वेङ्कट० दृष्टवानस्म्यहम् इदानीं सर्वस्य दर्शनीय[1] वरुणम्[2] दर्शम्[3] चास्य रथम् भूमेरुपरि । [4]स मे[4] स्तुती एता सेवताम् ॥ १८ ॥

मुद्गल० विश्वदर्शतम् सर्वैर्दर्शनीयम् अस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूत वरुणम् दर्शम् नु अह दृष्टवान् खलु । क्षमि क्षमाया भूमौ रथम् वरुणसम्बन्धिनम् अधि दर्शम् आधिक्येन दृष्टवानस्मि। एता उच्यमाना मे गिर मदीया स्तुती जुषत वरुण सेवितवान् ॥ १८ ॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय । त्वाम् । अवस्यु । आ । चके ॥१९॥

स्कन्द० 'इमम् मे मम हे वरुण ' शृणुष्व हवम् आह्वानमिदम् । श्रुत्वा च अद्य च यथाव्यादातस्त्वोर्वम् मृळय विमुच्य मा सुखय । किं कारणम् । यस्मात् त्वाम् अवस्यु आत्मपालनकामोऽहम् आ चके काङ्क्षितवानस्मि (द्र निघ २,६)। कामये । पाल्येत्यर्थ ' ॥ १९ ॥

वेङ्कट० इमम् मे वरुण[5] ! शृणु हवम् । श्रुत्वा च अद्य मां सुखय । त्वाम् रक्षणेच्छुरहं कामये । यद्वाऽभिगच्छामि ॥ १९ ॥

मुद्गल० हे वरुण ! मे मदीयम् इमम् हवम् आह्वानम् श्रुधि शृणु । किञ्च अद्य अस्मिन् दिने मृळय मृडय अस्मान् सुखय । अवस्यु रक्षणेच्छु अहम् त्वाम् वरुणम् आ चके आभिमुख्येन शब्दयामि। स्तौमीत्यर्थ ॥ १९ ॥

१-१. महता प्रकर्षेन दृष्टवानहं क्षिप्रं सर्वस्य दर्शनीयं द्रष्टारं वा वरुणम् । तद्रथमपि दर्शं पृथिव्या उपरि गच्छन्तम् । यत एवमतो ब्रवीमि एता सेवता मम स्तुती वि[1] अ कु २. दर्शनीय वि[1] अ[1] ३. वरुण वि[1] अ[1]; नास्ति वि[3] ४. दर्शनं साक्षं ५-५. मम स्तु, सम वि[3] स्तव ६-६. मम हे वरुण शृणु आह्वानमिदम् । श्रुत्वा च अद्य कर्माय सुखय । आत्मपालनकामोऽहम् आ चके । चके कामो यद्वा पालय इति कामये वि[1] अ कु ७. नास्ति वि[3]

¹त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

स्कन्द० ¹सः यामनि इति तच्छब्दश्रवणाद् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यः त्वम् विश्वस्य यावदर्थजातस्य सर्वस्य हे मेधिर यज्ञवन्! दिवः च ग्मः च 'ग्मा' (निघ १,१) इति पृथिवीनाम । दिवश्च पृथिव्याश्च । राजसि ईशिषे । सः यामनि अधिकरणेऽत्र मनिर्द्रष्टव्यः । मृत्युं प्रति गम्यते यस्मिन् स यामा मरणकालः तत्र । मह्यम् प्रति श्रुधि प्रतिशृणु । किम् । सामर्थ्यात् मुञ्चामि त्वाम् । त्वं न म्रियस्व इत्येतत् प्रतिजानीहीत्यर्थः¹ ॥ २० ॥

वेङ्कट० त्वम् विश्वस्य² दिवः पृथिव्याः च राजसि³ प्राज्ञ!। सः गमनेऽभिलषितम्⁴ अस्माकम् प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

मुद्गल० हे मेधिर मेधाविन्! वरुण! त्वम् दिवः च द्युलोकस्यापि ग्मः च भूलोकस्यापि एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि दीप्यसे । सः तादृशस्त्वम् यामनि क्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रति श्रुधि प्रतिश्रवणम् आज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उत्ऽतमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् । चृत । अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

स्कन्द० ⁵उत् उत्तमम् उत्तमं तावत् पाशम् मुमुग्धि ऊर्ध्वं मुञ्च नः । वि पाशम् मध्यमम् चृत चृतिर्हिंसाग्रन्थनयोः । मध्यममपि पाशं तत्रैव स्थितं विग्रन्थय विमुञ्चेत्यर्थः । अधमानपि पाशान् अव चृत अधो मुञ्च जीवसे जीवयितुं माम्⁵ ॥ २१ ॥

वेङ्कट० उत्तमस्य पाशस्य उन्मोचनम्, मध्यमस्य विवर्तनम्, अवमोचनम्⁶ अधमानां⁷ अधमानां जीवनायेति ॥ २१ ॥

मुद्गल० नः अस्माकम् उत्तमम् शिरोगतम् पाशम् उत् मुमुग्धि उत्कृष्य मोचय । मध्यमम् उदरगतं पाशं वि चृत वियुज्य नाशय । जीवसे जीवितुम् अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अव चृत अपकृष्य नाशय ॥ २१ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः ।

१-१. त्वं हे मेधिर 'मेधाविन् (°वानि वि¹ अ.) ईश्वरः' इति पक्षे । मनुष्यैः । हे यज्ञवन्! यावत् सर्वपदार्थजातस्य दिवश्च पृथिव्याश्च राजसि ईशिषे । 'ग्माऽवनिर्मही रसा' इति श्रुतिः । स त्वं यामनि मरणकाले । मृत्युं प्रति गम्यते यस्मिन् सः कालः यामा । तत्र मद्वचनं प्रति आकर्णय । त्वां मुञ्चामि इति प्रतिज्ञां कुरु । न त्वं म्रियसे वि¹ अ कु. २. °स्य जीवन साम्ब. ३. राजसि साम्ब कु. ४. °भिलषितम् वि¹ अ¹. ५-५. उत्तमं पाशमूर्ध्वं मुमुग्धि । मध्यमं पाशं तत्रैवावस्थितं [illegible] श्लथय । चृतिः हिंसाग्रन्थनयोः । अधमानि अवचृत अधोमुखं मुञ्च जीवनाय वि¹ अ कु. ६. अवमोचनम् साम्ब कु. ७. अवमानाम् ह वि¹

[२६]

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते । सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

स्कन्द० 'स वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्या (ऐब्रा ७,१६)।

"वसिष्वा हि मियेध्येत्याग्नेयं" (ऋ अनु ३,९९) । 'वसिष्वा हि' इत्येते द्वे सूक्ते आग्नेयी । वस आच्छादने । आच्छादय । परिधत्स्वेत्यर्थः । हिशब्दः पदपूरणः । हे मियेध्य[1] यज्ञार्ह[1] । वस्त्राणि सभायोग्यानि मान्यानि वासांसि । ऊर्जाम् पते[1] हविर्लक्षणानामन्नानां स्वामिन्[1] । परिधाय स इमम् नः अध्वरम् यज इति व्याख्यातः पादः[1] (ऋ १,१४,११) ॥ १ ॥

वेङ्कट० आच्छादय यज्ञिय[1] ज्वालाः[2] अन्नानां पते[1] । अथ अस्माकं यज्ञम् इमम् यज ॥ १ ॥

मुद्गल० 'वसिष्व' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तम् । शौनःशेपम् । गायत्रम् । आग्नेयम् ।

वरुणेन अग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेप एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निमस्तौत् । हे मियेध्य[1] यज्ञयोग्य[1] ऊर्जाम् पते[1] अन्नानां पालक[1] अग्ने[1] वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि वसिष्व आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजस्वी भवेत्यर्थः । हि यस्मात् प्रज्वलितः तस्मात् सः तादृशस्त्वम् नः अस्मदीयम् इमम् अध्वरम् निष्पादय ॥ १ ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मऽभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

स्कन्द० 'नि' इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः । निषीद नः अस्माकम् होता वरेण्यः वरणीयः सदा यावत्[1] युवतम[1] । अग्निर्हि जीर्णोऽपीन्धनं प्राप्य पुनस्तरुणीभवति, अतो युवतम । मन्मभिः यानि मननीयानि ज्ञानानि तैः । हे अग्ने[1] दिवित्मता दीप्तिमता च वचसा युक्त[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० नि कामय अस्मान् होता वरणीयः सदा युवतम[1] पूजनीयैः स्तुतिभिः, अग्ने[1] दीप्तिमता स्तोत्रेण ॥ २ ॥

मुद्गल० सदा यविष्ठ[1] सर्वदा युवतम[1] हे अग्ने[1] वरेण्य वरणीयस्त्वम् नः अस्माकम् होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवित्मता दीप्तिमता वचः वचसा स्तूयमानः मन नि षीदेति शेषः । कीदृशस्त्वम्[1] मन्मभिः ज्ञानैः तत्तोऽभियुक्त इति शेषः ॥ २ ॥

---

१ १. 'स वरुण उवाच । अग्नि' इति पाठेन । सोऽग्निं तुष्टाव अत उत्तराभिर्द्वाविंशत्या । 'वसिष्व' इत्यादि । 'मियेधो मेध्ये यज्ञ' इति यो । हे यज्ञार्ह वस्त्राण्याच्छादनं परिधत्स्व । हविर्लक्षणानामन्नानां स्वामिन् । वसनानीत्येवमर्थः ॥ अथ यादृशं परिधाय अग्निमत्वाद् यं यजेन नियोज वि० अ मु[*] शालिस्थानम्[*]. २ ज्वाला वि० ज्व० २ २. नि उपसर्गक्रियापदाध्याहारः । निषीद अस्माकं होता वरणीयः सदा वे युवतम मननीयज्ञानैः । अन्न अग्ने दीप्तिमत्या वचसा । वचसा दीप्तिमता वचसा । स्तुतिभिः मे होता यज्ञ वि० अ मु

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

स्कन्द० [1]आङ् मर्यादायाम् । हिशब्दो यस्मादर्थे । स्मशब्दः पदपूरणः । यस्मात् मर्यादया सूनवे पुत्रार्थम् पिता आपिः ज्ञातिश्च होता निपद्य यजति आपये ज्ञातये । सखा च सख्ये वरेण्यः वरणीयः । त्वं चास्माकं पित्रादिरूप इत्यर्थः[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कश्चिदग्नेः स्तोता पुत्रस्थाने भवति तस्मै[2] अयम् पिता भूत्वा यजति । ज्ञातिः ज्ञातये, मित्राय मित्रं[3] वरणीयः । हिशब्दो विस्मये ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! वरेण्यः वरणीयः पिता पितृस्थानीयस्त्वम् सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति शेषः । हि स्म इति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते— यथा[4] आपिः बन्धुः आपये बन्धवे आ यजति हि स्म सर्वथा ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियाय अभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि देहि ॥ ३ ॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । सीदन्तु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

स्कन्द० [5]आ इत्युपसर्गः सीदन्तु इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । नः अस्माकं स्वभूतम् बर्हिः रिशादसः हिंसतां क्षेप्तारः । प्रतिहिंसितार इत्यर्थः । वरुणः मित्रः अर्यमा च आ सीदन्तु । वरुणादयस्त्रयाणां देवमात्रोपलक्षणार्थाः । सर्वे देवा आसीदन्त्वित्यर्थः । मनुषः यथा मनुष्या इव[5] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [6]आ सीदन्तु बर्हिः[6] अस्माकम् इमे देवा मनोरिव प्रजापतेः रिशादसः हिंसितारः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! वरुणादयो[7] देवाः त्वद्बन्धवः त्वया प्रेरिताः रिशादसः हिंसकानदन्तः[8] नः अस्मदीयम् बर्हिः यज्ञम् आ सीदन्तु । दृष्टान्तः—यथा मनुषः ज्ञानिनः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

पूर्व्य होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्य । होतरिति । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥

१-१. त्वमेव मे पिता भविष्यसि भ्राता च । ते यस्मात् मर्यादया पुत्रार्थं ज्ञात्यर्थं सख्यर्थं च यजन्ति वरणीयः । आङ् मर्यादार्थे । हिः यस्मादर्थे । 'हीन कुर्यात् पिता पुत्रेण ज्ञातयोऽपि वा । मित्राणि ज्ञातिमात्रे सर्वात्मना यज्ञपरायणाः ।' इति । मर्यादया सर्वं निजम् न. यत्र पद वि॰ अ कु. २. यस्मात् वि॰ अ॰. ३. नास्ति कु. ४. तथा मूको. ५-५. अस्माकं बर्हिषि कर्माणि कर्ता इव आ सीदन्तु मनुष्या इव हिंसितारः । सर्वे देवा इत्यर्थः वि॰ अ कु. ६-६. नास्ति वि॰. ७. वे वरु॰ मूको. ८. ॰दन्तः अस्माकं मित्र अर्यमा मूको.

स्कन्द० ¹पूर्व्य एव पूर्व्यः । मकार उपजनः । हे पूर्व्य ! चिरन्तन ! होतः ! अस्य नः मन्दस्व साख्यस्य च सख्यस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी । सख्य च 'द्वयोः सह मनुष्याणां स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणम्' । इदं सख्यं च नः । उ सु इति पदपूरणौ । इमाः श्रुधि गिरः । शुनःशेपो देवानां स्तोतेत्येवं प्रकाशय इमाः च स्तुतीः शृण्वित्यर्थः । अथवा अस्य सख्यस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी । मन्दतिरत्र मोदनार्थे । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति । अस्मिंश्च सख्ये मोदस्व इमाश्च शृणु स्तुतीरित्यर्थः¹ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पूर्वेषु भव ! होतः ! अस्माकम् इदं² सख्यम् अनुपाल्य । स्तुतीः च इमाः सुष्ठु शृणु ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे पूर्व्य ! अस्मदादेः पूर्वेषुत्पन्न ! होतः ! होमनिष्पादकाग्ने³ नः अस्मदीयस्य प्रवर्तमानस्य अस्य यज्ञस्य सख्यस्य च अस्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मन्दस्व हृष्टो³ भव । इमाः अस्माभिः प्रयुज्यमानाः गिरः उ षु स्तुतिरूपा वाचोऽपि श्रुधि शृणु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये विंशो वर्गः ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वे इद्धूयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम्ऽदेवम् । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

स्कन्द० ⁴यत् चित् यद्यपि हि इति पदपूरणः । शश्वता तना 'शश्वत्' (निघ ३,१) इति बहुनाम । बहुना हविर्लक्षणेन धनेन देवदेवम् यजामहे । यद्यपीति वचनात् तथापीत्यध्याहार्यम् । तथापि त्वे इत् त्वय्येव इच्छब्द एवार्थे । त्वय्येव हूयते सर्वं तत् हविः, नान्यत्र क्वचित्⁴ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यदि हि वयं बहुना धनेन सर्वान् देवान् यजामहे, त्वयि एव⁵ तेभ्योऽपि हूयते हविः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना विस्तृतेन हविषा देवंदेवम् अन्यमन्यमिन्द्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषम् यजामहे । तथापि तत् हविः सर्वम् त्वे इत् त्वय्येव हूयते । अतो देवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीय एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वग्नयो वयम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअग्नयः । वयम् ॥ ७ ॥

१-१. हे चिरन्तन ! होतः ! अस्माकं मन्दस्व सख्यं च । अस्य अमि । स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणं द्वैतं [illegible] । तद् स्तुहि । इमाः स्तुतीः शृणु च । शोभन शुनःशेपो देवानां स्तोता इत्येवं प्रकाशय, इमाः शृणु च स्तुतीरिति [illegible] । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु च । [illegible] अस्मिंश्च सख्ये मोदस्व । इमाः शृणु स्तुतीः [illegible] [illegible] सामर्थ्य. २. इदं वि° मै°. ४-४. यद्यपि बहुना [illegible] धनेन अन्यमन्यमपि देवं यजामहे तथापि त्वय्येव हूयते सर्वं हविः, नान्यत्र क्वचित् । [illegible] 'शश्वत् (नि° ३,१) [illegible]' इति [illegible] । 'भूरि [illegible]' इति [illegible] । [illegible] वि° मै°.

स्कन्द० [1]प्रियः नः अस्तु । तथोपकरोतु यथाऽस्माकं प्रियो भवतीत्यर्थः । विशो मनुष्यास्तेषां पतिरग्निः । होता मन्द्रः मन्दतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । स्तुत्यः स्तोता वा । वरेण्यः वरणीयः । अग्नेरपि प्रियाः स्याम स्वग्नयः शोभनैराहवनीयादिभिर्युक्ताः वयम्[1] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [2]प्रियः नः[2] अस्तु विश्पतिः होता मादयिता वरणीयः । वयम् चास्मै स्वग्नयः प्रियाः स्याम ॥ ७ ॥

मुद्गल० विश्पतिः विशां प्रजानां पालकः होता होमनिष्पादकः मन्द्रः हृष्टः[3] वरेण्यः वरणीयः अग्निः नः अस्माकम् प्रियः अस्तु । वयम् अपि स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः सन्तः तव प्रियाः भूयास्मेति शेषः ॥ ७ ॥

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्नयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्नयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्नयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्कन्द० [4]स्वग्नयः हि हिशब्दोऽत्र पदपूरणः । शोभनाहवनीयादिभिर्युक्ता वार्यम् वरणीयम् । किं तत् । सामर्थ्याद्धविः स्तोत्रम् । देवासः दधिरे च देवशब्दोऽत्र हविर्दानादिष्वृत्विक्षु वर्तते । चशब्दश्चास्मात् परो द्रष्टव्यः । देवाश्च दधिरे ऋत्विजश्च विश्वामित्रादयो धारयन्ति कुर्वन्ति । नः अस्माकं सम्बन्धिनः । वयं च तैराहवनीयादिभिः स्वग्नयः मनामहे मन्यते-रर्चतिकर्मण एतद् रूपम् । स्तुमः । अथवा हिशब्दो यस्मादर्थे । वार्यमिति सोमलक्षण-हविर्वचनः[4] । दधिरे चेति चशब्दाद् योग्यद्वितीयसमुच्चयाध्याहारः । [5]मनामह इत्यपि याच्ञायाम्[5] । एवमेकवाक्यता—यस्मात् स्वग्नयः ऋत्विजोऽस्मत्तो[6] वरणीयतरं सोमलक्षणं हविर्धारयन्ति, दास्यन्ति चाग्नये, तस्मात् स्वग्नयो वयं [7]याचामहे । किम् । सामर्थ्याद्दातव्यविमोक्षम्[7] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स्वग्नयः हि वरणीयं धनम् अस्मभ्यम् देवा धारयन्ति[8] । ततो वयम् स्वग्नयः हविर्वहनायाग्निं स्तुमः ॥ ८ ॥

मुद्गल० स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः देवासः दीप्यमानाः ऋत्विजः नः अस्मदीयम् वार्यम् वरणीयं हविः हि यस्मात् दधिरे[9] धारयन्तः तस्माद्वयम् स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः सन्तः मनामहे [10]त्वां याचामहे[10] ॥ ८ ॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानाम् । मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

१-१. यथाऽस्माकं प्रियो भवति (°स्तु वि[1] अ) तथोपकरोत्वित्यर्थः । विशो नराणां पतिः । होता स्तुत्यः स्तोता वा । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । वरणीयः । अग्नेरपि प्रियाः स्याम वि[1] अ कु. २-२. नास्ति वि[1]. ३. हृष्टः वि मै[1]. ४-४. शोभनाहवनीयादियुक्ता वयं देवाः वार्यं दधिरे । देवो वा दाता । हविर्दानादत्र ऋत्विजः । चशब्दश्चास्मात्परो द्रष्टव्यः । देवाश्च धारयन्ति । ऋत्विजश्च विश्वामित्रादयः वरणीयमस्मै स्तोत्रं कुर्वन्ति नः अस्मत्सम्बन्धिनः । वयं च तैराहवनीयादिभिः स्वग्नयः स्तुमः । मन स्तुतौ । हि यस्मादर्थे वा । वार्यमिति सोमलक्षणं हविः वि[1] अ कु. ५-५. मन याच्ञायाम् वि[1] अ कु; °याच्ञा साम्ब. ६. °तो मत्तो साम्ब. ७-७. अस्मत्तेनोऽयं याचामहे वि[1] अ कु. ८. धारयेयुरिति मै[1]. ९. °धिरे च वि. १०-१०. नास्ति वि.

स्कन्द० [1]अथ विमोक्षानन्तरम् न 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' (पा १,२,७२) इत्येवमयमस्मदो युष्मच्छब्देन एकशेष । तव चास्माकं च उभयेषाम् अमृत! मरणवर्जित[1] अग्ने[1] मर्त्यानाम् मनुष्याकाराणाम्। शुनःशेपो हि मनुष्यत्वादेव तदाकार, अग्निस्तु पुरुषविधत्वात्। मिथ परस्परम् सन्तु प्रशस्तय । प्रशंस त्वमस्मान्[1]—नेदृशा अन्ये स्तोतार इति । वयमपि प्रशंसाम —नेदृशोऽन्यो देव इति। [2]अथवा मिथःशब्द सहत्ववचन । तवास्माकं च सह सन्तु प्रशस्तय[2] । नहि स्तुत्यस्य स्तोत्रा विना प्रशंसापि न स्तोतु स्तुत्येन । तत्र तव स्तुत्यस्य अस्माभिरेव सहास्माकं च स्तोतृणां त्वयैव सह प्रशंसाऽस्तु, माऽन्येन केनचिदित्याशास्महे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अमृत! अग्ने[1] तव च अस्माकं च मर्त्यानाम् उभयेषाम् परस्परम् प्रशस्तय सन्तु । सुष्टुतमिति त्व[1] ब्रूहि, सुदत्तमिति वयमिति[1] ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अमृत! मरणरहिताग्ने[1] अथ कर्मानुष्ठानानन्तरम् मर्त्यानाम् मनुष्याणाम् न अस्माकम् अस्य स्वामिन हरिश्चन्द्रस्य तव च[4] उभयेषाम् मिथ परस्परम् प्रशस्तय प्रशंसारूपा वाच सन्तु ॥ ९ ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभि । अग्ने । अग्निऽभि । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥

स्कन्द० विश्वेभि हे अग्ने! [1]आत्मनो ज्ञातिभि अग्निभि सह इमम् यज्ञम् इदम् वच स्तुतिलक्षणम्। चन 'चन' (या ६,१६) इत्यन्ननाम । अन्न चरुपुरोडाशादिलक्षणम् धा †स्थापय त्वम्†। ‡सामर्थ्यात् अन्न स्थापयितव्येषु यज्ञ तावद् देवेषु स्थापय, स्तुतिं‡ स्वकरण, चनोऽपि स्तोतरे । मा तु युष्मत्यर्थं । हे सहस यहो[1] बलस्य पुत्र[1] । बलेन मथ्यमानाभ्याम् अरणीभ्यामभिजायत इति बलस्य पुत्र उच्यते[1] ॥ १० ॥

वेङ्कट० सर्वै सहायभूतै अग्निभि अग्ने! अस्माकम् इमम् यज्ञम् इदम् च स्तोत्रम् अन्न चारुस्य कुरु बलस्य पुत्र[1] ॥ १० ॥

मुद्गल० सहसा बलस्य यहो! पुत्र[1] हे देवतारूप[1] अग्ने[1] विश्वेभि अग्निभि सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वम् इमम् अस्मदीयम् यज्ञम् इदम् अस्मदीयम् वच स्तोत्र च सेवमान चन अन्नम् धा अस्मभ्य धेहि[1] ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वर्ग ॥

१-१ अथ न 'त्यदा'दीनि सर्वैर्नित्यम् इत्येकशेष । युष्मदस्मच्छब्दयो ([illegible]) अस्मच्छब्द इव शिष्यते न इति । हे अग्ने तव च अस्माकं च उभयेषां हे मरणवर्जित मनुष्याकाराणाम् । अग्नि पुरुषविध , अन्यो मनुष्य इव । परस्परम् सन्तु प्रशंसा । त्वमस्मान् प्रशंस वि[1] अ [illegible] २-२ मिथ सहने । तव चास्माकं च सह सन्तु प्रशंसा वि[1] अ कु ३ त्वं च वि[1] ४ नास्ति वि[1] ५ नास्ति वि ६-६ त्वदुपसर्ग्भिरिमं यज्ञम् इमां स्तुतिम् चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविश्च तथा चा । स्थापय स्थापयितव्येषु यज्ञे देवेषु स्तुतिं, स्वकरणे चन स्तोतरे । मां तु युष्म । हे बलस्य पुत्र बलेन मथ्यमानाभ्यामरणीभ्या अभिजायते । 'चारुत्वेनैव प्रवत्स्यद', 'पुत्रमुद्गलपुत्रेण' इति वि[1] अ कु †-† परम् साम्ब[1] , स्थापय साम्ब[1] ‡-‡ स्थापयितव्येषु अन्नेषु स्तुतिम् इत्यादि', 'यावद् अन्न सर्वथात्वं तावद्' साम्ब[10] ७ धेहि वि

[२७]

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अश्वम् । न । त्वा । वारऽवन्तम् । वन्दध्यै । अग्निम् । नमःऽभिः । सम्ऽराजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अश्वम् वारवन्तम् इति समानाधिकरणे एते । वारवन्तमिति वालशब्दस्य कपिलकादित्वात् रत्वम् । अश्वम् न वारवन्तम् वालवन्तम् योऽश्वस्तमिव त्वाम् वन्दध्यै तुमर्थेऽध्यैप्रत्ययः । वन्दितुम् इच्छाम प्रारभामहे वा इति वाक्यशेषः । कम् । अग्निम् । नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः । कीदृशम् । सम्राजन्तम् राजतिरैश्वर्यकर्मा (निघ २,२१)। सम्यगीशानम् । अध्वराणाम् यज्ञानाम् । अथवा राजतिर्दीप्त्यर्थः । सम्यक् दीप्यमानम् । सप्तम्यर्थे चात्र षष्ठी । यज्ञेषु तेषां मध्ये इति वाक्यशेषः । ‡अश्वोपमानाभिप्राय पर्यन्त ‡[१] ॥ १ ॥

वेङ्कट० अश्वम् इव त्वा वारवन्तं[२] नमस्कारैर्वन्दितुम् ईशानम् यज्ञानामुपक्रमे इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अश्वं न त्वा' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं[३] सूक्तम् । [४]शौनःशेपम् । गायत्रम् । आग्नेयम्[४] ।

अध्वराणाम् यज्ञानाम् सम्राजन्तम् सम्राड्रूपम् स्वामिनम् अग्निम् त्वा त्वाम् नमोभिः स्तुतिभिः वन्दध्यै वन्दितुं प्रवृत्ता इति शेषः । दृष्टान्तः । वारवन्तम् वालयुक्तम् अश्वम् न अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्बाधकान् मशकमक्षिकादीन् परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिः अस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ १ ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सूनुः । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः । मीढ्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥ २ ॥

स्कन्द० [५]घ इति पदपूरणः । सः प्रकृतोऽग्निः नः सूनुः 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा १,२,५९) इत्येवमेतद् द्वयोर्बहुवचनम् । आवयोर्हरिश्चन्द्रशुनःशेपयोः पुत्रः अरणीमन्थनेन जनितत्वात् । यद्यपि [illegible] तथापि साहचर्यात् निमित्तत्वसामान्याद्वा उभौ प्रति पुत्रत्वव्यपदेशः । शवसा[१] पृथुप्रगामा स्वेन तेजसाऽत्र विस्तीर्णगामी । अथवा पूर्वेण सम्बध्यते । बलेन हेतुना पुत्र इति । यस्माद् बलेनारणिं मथित्वा जात इत्यर्थः । सुशेवः सुसुखः । मीढ्वान् धनवान् सेक्ता वा हविर्नयनद्वारेण वृष्टिप्रदत्वात् । अस्माकम् बभूयात् भवत्वर्थे अनेन भूयादित्याशास्महे । कः । सामर्थ्यात् भोक्ता । अथवा सुशेव इत्येतेन सम्बध्यते[६] ।

१-१ वारशब्दस्य कपिलकादित्वात् रत्वम् । अश्वमिव वालवन्तं त्वा वन्दितुमिच्छाम प्रारभामहे [illegible] । अग्नि नमस्कारैः स्तुतिभिः [illegible] सम्यगीशानं सन्दीप्यमानं वा । इति वा भाग् । यज्ञेषु मध्ये । अश्वोपमानाभिप्राय पर्यन्त वि१ अ कु [illegible] मध्ये अश्वोपमानाभिप्राय पर्यन्त साम्प्र. ‡-‡ नास्ति सापब० २ वालवन्तम् साम्प कु ३ नास्ति वि मै. ४-४ शुनःशेप ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता मै० ५-५ न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इति द्विवचनम् । स प्रकृतोऽग्नि [illegible] । [illegible], [illegible] निमित्तत्वसामान्याद्वा उभयोरपि पुत्रत्वम् । स्वतेजसा [illegible] । [illegible] वा । इत्येव सुशेवो वा वि१ अ कु [illegible] नास्ति साम्प्र.

[1]सुशेवोऽस्माकं भूयात् । अथवा सूनुरित्येतेन सम्बध्यते अस्माकं पुत्रो भूयादित्याशास्महे। जनयित्वा त्वां यष्टुमाशास्महे इत्यर्थः । अत्र चास्माकमित्येतत् सुशेव इत्येतेन सम्बध्यते। योऽस्माकं सुसुखो विमोक्तृत्वात् स नः सूनुर्भूयादिति[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० स खलु अस्माकम् बलेन स्तूयमानो विस्तीर्णगमन सुसुखः कामानां सेवता अत्यन्तं भवतु ॥ २॥

मुद्गल० सः यः त्वं पृथ्वाजि नः अस्माकम् सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः । शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः पृथुप्रगामा पृथुप्रगमन । किञ्च अस्माकम् मीढ्वान् कामानां वर्षिता अभूयान् भवतु ॥ २ ॥

स नो॑ दू॒राच्चा॒साच्च॒ नि मर्त्या॑दघा॒योः । पा॒हि सद॒मिद्वि॒श्वायु॑ः ॥ ३ ॥

सः । नः॒ । दू॒रात् । च॒ । आ॒सात् । च॒ । नि । मर्त्या॑त् । अ॒घ॒ऽयोः । पा॒हि । सद॑म् । इत् । वि॒श्वऽआ॑युः ॥३॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि [2]स नः अस्माकम् दूरात् च आसात् च 'आसात्' (निघ २,१६) इत्यन्तिकनाम। तादृभ्यादुभयत्र ताच्छब्द्यम्, मञ्चाः क्रोशन्तीति यथा। दूरस्थादन्तिकस्थाच्च। मर्त्यात् अघायो पापकामात् नि पाहि नियमेन रक्ष। सदम् सदाशब्दपर्यायोऽयम्। इत् शब्दः पदपूरणः एवार्थे वा। सदैव। विश्वायुः आयुशब्द इणो। एति गत्यर्थः। सर्वनाम वा। सर्वगामी सर्वान्नो वा[1] ॥ ३॥

वेङ्कट० ॥ [3]अस्मात्[4] दूरात् अन्तिकात् च पापमिच्छतः मर्त्यात्[5] सदैव नि पाहि सर्वेषामभिगन्ता ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने। विश्वायु व्याप्तगमन सः त्वम् दूरात् च दूरेऽपि आसात् च आसन्नदेशेऽपि अघायो अघं पापम् अनिष्टं कर्तुमिच्छतः मर्त्यात् मनुष्यात् वैरिणः नः अस्मान् सदमित् सर्वदैव नि पाहि नितरां पालय ॥ ३ ॥

इ॒मम् ऊ॒ षु त्वम॒स्माकं॑ स॒निं गा॑य॒त्रं नव्यां॑सम् । अग्ने॑ दे॒वेषु॒ प्र वो॑चः ॥ ४ ॥

इ॒मम् । ऊँ॒ इति॑ । सु । त्वम् । अ॒स्माक॑म् । स॒निम् । गा॒य॒त्रम् । नव्यां॑सम् । अग्ने॑ । दे॒वेषु॑ । प्र । वो॒चः ॥४॥

स्कन्द० 'इमम् ऊ षु ऊ सु इति पदपूरणौ। इमम् त्वम् अस्माकम् सनिम् षणु दाने। सम्भक्तिरिष्ट सोमादिहविर्दानम्, गायत्रम् गायतिरर्चतिकर्मा (द्र निघ ३,१४)। स्तोत्रं च नव्यांसम् नवतरम् अन्यैः स्तोतृभिरदृष्टपूर्वम् हे अग्ने[1] देवेषु प्र वोचः देवेभ्यः प्रकर्षेणावद। मा कृथ्वेत्यर्थः[1] ॥ ४ ॥

१-१ 'सुहर्नीडे हविषाम् इति पदे। शिङ् सेवने। पक्वान् हविस्पर्शनहरीणः। सुशेवस्मात् सेवा वा। अस्माकमन्तर्यं शोभा भूयात्, इत्येन सुखादि वा, सुशेवो भूयादिति वा, सुखो भूयासिति वा आशास्महे। अस्मात् सुत्वा ता कर्तुमाशास्महे इत्यर्थः। योऽस्माकं सुसुखः विमोक्तृत्वात् स नः सनुर्भूयात् इत्यत्र च सम्बध्येत वि[1] अ कु. २ २ ग इत्येतत् दूरात् अन्तिकाच्च मनुष्यात् पापकामात् विशेषेण पाहि। सदैव सर्वगामी सर्वान्नो वा। सर्व सर्वाऽपि। इत्यर्थः। इत्यन्यतरत् वा अन्तु ... दूरात् आसन्नादपि ... यथा ... हविषा वि[1] अ मु. १-१ प. ... गामम २ नास्ति वि[1] अ. ४ अस्मात् वि[1] ... ५ मर्त्यान् ... ६-६ ... इति ... अग्ने ... नवतरम् अन्यैरदृष्टपूर्वं हे अग्ने देवान् प्राप्य प्रकर्षेण आवद। मा ... मुष च। 'स्तोत्रम् अस्माकम्' इति ... । षणु दाने वि[1] अ कृ.

वेङ्कट० अस्माकम् इदम् हविषो दानम् गायत्रम् च साम नवतरम् अग्ने! देवेषु प्र ब्रूहि ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् अस्माकम् अस्मत्सम्बन्धिनम् इमम् ऊ षु पुरोदेशे अनुष्ठीयमानमपि सनिम् हविर्दानम् नव्यांगम् नवतरम् गायत्रम् स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्र वोच. प्रब्रूहि ॥ ४ ॥

आ नो॑ भज पर॒मेष्वा वाजे॑षु मध्य॒मेषु॑ । शिक्षा॒ वस्वो॒ अन्त॑मस्य ॥ ५ ॥

आ । न॒: । भ॒ज॒ । प॒रमेषु॑ । आ । वाजे॑षु । म॒ध्य॒मेषु॑ । शिक्ष॑ । वस्व॑: । अन्त॑मस्य ॥ ५ ॥

स्कन्द० आ भज [1]सेवस्व नः अस्मान् परमेषु 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (पा २,३,३७) इत्येवमियं सप्तमी । तच्छ्रुतिसामर्थ्याद् योग्यलक्षणभूतक्रियाध्याहारः । परमेषूपकल्पितेषु हविर्लक्षणेष्वन्नेषु । न केवलेषु । किं तर्हि । आ भज वाजेषु हविर्लक्षणेष्वन्नेषु मध्यमेषु अपि । अथवा न इति षष्ठी । परमेष्वित्यादिषु द्वितीयार्थे सप्तमी । आभजस्वास्माकं स्वभूतानि हविर्लक्षणान्यन्नानि मध्यमानि च, मां तु मुञ्चेत्यर्थः । किञ्च शिक्ष शिक्ष दाने । देहि । वस्वः अन्तमस्य अन्तमशब्दोऽन्तिकनाम (तु. निघ २,१६) । द्वितीयार्थे चोभयत्र षष्ठी । धनं सन्निकृष्टतमम् । अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । यद्धि देवानां सन्निकृष्टतमं भवति, नान्यत्[2] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रापय अस्मान् दूरस्थेषु अन्नेषु, आ भज च मध्यमेषु । तथा प्रयच्छ अन्तिकतमं धनमिति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! परमेषु उत्कृष्टेषु द्युलोकवर्तिषु वाजेषु अन्नेषु नः अस्मान् आ भज सर्वतः प्रापय । मध्यमेषु अन्तरिक्षलोकवर्तिषु वाजेषु आ भज । अन्तमस्य अन्तिकतमस्य भूलोकस्य सम्बन्धीनि वस्वः वसूनि शिक्ष देहि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

वि॒भ॒क्तासि॑ चित्रभानो॒ सिन्धो॑रू॒र्मा उ॑पा॒क आ । स॒द्यो दा॒शुषे॑ क्षरसि ॥ ६ ॥

वि॒ऽभ॒क्ता । अ॒सि॒ । चित्र॒ऽभा॒नो॒ इति॑ चित्रभानो । सिन्धो॑: । ऊ॒र्मौ । उ॒पा॒के ।
आ । स॒द्यः । दा॒शुषे॑ । क्षर॒सि ॥ ६ ॥

स्कन्द० विभक्ता त्वम् असि [3]चित्रभानो! भानुर्दीप्तिः । विचित्रदीप्ते । पूजनीयदीप्ते! अग्ने† ! । कस्य । सिन्धोः ऊर्मौ सिन्धुरत्र स्यन्दनात् सोमोऽभिप्रेतः । ऊर्माविस्यपि षष्ठ्यर्थे सप्तमी । सोमस्योर्मेः । उपाके अन्तिकनामैतत् (तु. निघ २,१६) सन्निकृष्टे । कस्मिन् । सामर्थ्याद् यागकाले । प्राप्ते यागकाले इति‡ देवानां सोमस्य विभक्तेत्यर्थः । अथवा उपाके इत्येतदूर्मावित्येतेन[4]

1. नास्ति सास्य कु वि॰ स्थं. 2-2. अस्मान् परमेषूपकल्पितेषु हविर्लक्षणेषु अन्नेषु मध्यमेष्वपि 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्येवं सप्तमी उपकल्पितक्रियाध्याहार्या । आभि वा नः भाने । भानि सुप् । परमाणि अन्नानि आ भजस्व मध्यमानि च । मा तु मुञ्च च । शिक्ष दाने । देहि वसु तव सन्निकृष्टतमम् । 'अत्र विर्वं वस्वा (पाठे वि॰ अ) वसुः' इति धने । अपि वस् । यदत्यन्तोत्कृष्टं धनं तद् देवानामन्तमं भवति नान्यत् वि॰ अ कु † 'अ यतो वा सारस्व॰'. 3. इविषु वि. 4-4. हे विचित्रदीप्ते पूज्यदीप्ते वा । स्यन्दनात् सिन्धुः सोमः । ऊर्मौ इति । सोमस्योर्मेः सन्निकृष्टे यागकाले प्राप्ते त्वं देवानां सोमस्य विभक्ता त्वमेवासि इति वा वि॰ अ कु. † अपि सास्व. ‡ नास्ति सास्व.

'समानाधिकरणम् । तादर्थ्यात् ताच्छब्द्येनात्मान्तिकस्थस्य सोमोर्मेर्विभक्तेरर्थे । आकारस्तु उप पूरणो वा मर्यादार्थो वा विभक्तेरित्येतेन सम्बन्धयितव्य मर्यादया विभक्तेति । विभज्य च मद्य समानेऽहनि तस्मिन्नेव दाशुषे क्षरसि सम्प्रदाने चतुर्थ्युते क्षरतिरत्र दानार्थ । यजमानाय ददासि यद् दातव्य धन वा आयुर्वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दाता भवसि[1] चित्रदीप्ते[1], स्यन्दमानस्य सोमनस्य सह्ये अन्तिकस्थे सति सद्य एव त्व यजमानाय धनम्[1] क्षरसि ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे चित्रभानो[1] विचित्ररश्मियुक्ताग्ने[1] विभक्ता[2] विशिष्टस्य धनस्य प्रापयिता असि । दृष्टान्त । आकार उपमार्थे । यथा सिन्धो नद्या उपाके समीपे ऊर्मी ऊर्मि तरङ्गोपलब्धि इत्यादिप्रवाह विभजति तद्वत् । दाशुषे हविर्दत्तवत यजमानाय सद्य सदातीमेव क्षरसि फलं तज्जन्यभूता वृष्टि करोषि ॥ ६ ॥

यम॑ग्ने पृ॒त्सु मर्त्य॒मवा॒ वाजे॑षु॒ यं जु॒नाः । स यन्ता॒ शश्व॑ती॒रिषः॑ ॥ ७ ॥

यम् । अ॒ग्ने॒ । पृ॒त्ऽसु । मर्त्य॑म् । अवाः॑ । वाजे॑षु । यम् । जु॒नाः । सः । यन्ता॑ । शश्व॑तीः । इषः॑ ॥ ७ ॥

स्कन्द० [3]यम् हे अग्ने ! पृत्सु सम्प्रामेषु मर्त्यम् अवा पालयसि त्वम् । वाजेषु अन्नेषु च हवि र्लक्षणेषु निमित्तभूतेषु यम् जुना जुन गतौ । गच्छसि । य च प्रति हवींषि भक्षयितु गच्छ सीत्यर्थ । अथवा वाजेष्विति तृतीयार्थे सप्तमी । जुना इत्यपि जुनासि † । जुनाते ‡ सामर्थ्याद् प्रीण नार्थे । अन्नैश्च य प्रीणयसीत्यर्थ । स यन्ता यच्छतिर्दानार्थ । प्रयन्ता । अन्येभ्यो दाते त्यर्थ । अथवा यमु बन्धने । आत्मनि निबन्धा । स्पर्धेरित्यर्थ । किम् । शाश्वती ध्रुवा अन पायिनी । अथवा 'शश्वत् (निघ ३,१) इति बहुनाम । बह्वी । का । इष अन्नानि[4] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यम् त्वम् अग्ने[1] सङ्ग्रामेषु मर्त्यम् रक्षसि, यम् वा तत्र प्रहिणोषि, [illegible] नियच्छति[1] बहूनि अन्नानि ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने[1] पृत्सु सङ्ग्रामेषु यम् मर्त्यम् यजमानम् अवा अवसि रक्षसि । यम् पुरुषम् वाजेषु सङ्ग्रामेषु जुना प्रेरयसि । स नरो यजमान शश्वती इष नित्यान्यन्नानि यन्ता नियन्तु समर्थो भवति ॥ ७ ॥

---

१ १ समानाधिकरणात् । तादर्थ्यात् आत्मान्तिकस्थस्य सोमस्य ऊर्मौ विभक्ता मर्यादया । आङ् उपपूरण मर्यादार्थो वा । विभज्य च तस्मिन्नेवाहनि यजमानाय स्वामि तावन्ति यजमानाय वि॰ अ कु २ भवति सास्य' ३. भासित्र म मास्त्र ४ नास्ति वि ५-५ हे अग्ने त्वं सङ्ग्रामेषु यं मनुष्यं पालयसि, हवींषि यं च गच्छसि निमित्तभूतेषु कर्मसु (पाला २ २,१६) इति वाजेष्विति सप्तमी । 'पृत्सु पृत्सु युधि इति युद्धे । स्तोऽसि (पा ३,४,९४) इति अभ्यासम् उभयत्र निघासम् भिनि वा धुय । जुन गतौ प्रीणने च । वाजेषु यं प्रीणयसि वाज वा । दासे । यमु गतौ बन्धने च । यम् अवा जुना च स दाता अन्येभ्य , आत्मनि निबन्धा स्पर्धा वा भूरीणि अन्नानि बहूनि शीत वा । 'भूरिभूरी मुदिन्द्रजाय इति वहो । शाश्वत्त्वेऽभावाद्विन्यास् । 'इन्दिरा १ यत्र वि॰ अ कु † नास्ति मूको ‡ जुनाति सास्य ६ हि यच्छ' वि॰ कु सास्य

नकि॑रस्य सहन्त्य पर्ये॒ता कय॑स्य चित् । वाजो॑ अस्ति श्र॒वाय्यः॑ ॥ ८ ॥

नकिः॑ । अ॒स्य । स॒ह॒न्त्य॒ । प॒रि॒ऽए॒ता । कय॑स्य । चि॒त् । वाजः॑ । अ॒स्ति॒ । श्र॒वाय्यः॑ ॥ ८ ॥

स्कन्द० [1]किञ्च नकिः अस्य नकिरिति निपातो नेत्यस्यार्थे । अस्येत्यनुदात्तत्वात् पूर्वस्याम् ऋच्यादिष्टस्य मर्त्यस्यान्वादेशः । मर्त्यस्य सर्वस्य हे सहन्त्य ! सहस्वन् ! अभिभवितः ! पर्येता परिगन्ता प्राप्ता । कः । सामर्थ्यादनिष्टः । नयैनं कश्चिदनिष्टः प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा पर्येतेति परिपूर्व एतिः सामर्थ्यादत्र वधार्थः । न चास्य कश्चिद्धन्तेत्यर्थः । कयस्य चित् कस्यचिदपि । सर्वस्येत्यर्थः । किञ्च वाजः अन्नं बलं वाऽस्य अस्ति भवति श्रवाय्यः श्रवणीयं प्रख्यातम्[1] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यं त्वं सङ्ग्रामेषु सहनशील ! रक्षसि[2]हिंसार्थम्, अस्य परितो गन्ता न कश्चित् अस्ति । यकार उपजनः । कस्य चिदपि । सखेनमसेन [3]वा न तं[3] कश्चिदभिभवति । श्रवणीयम्[3] अन्नं च तस्य अस्ति शत्रुभ्यो जितम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने ! अस्य त्वद्रक्षकस्य यजमानस्य [4]कयस्य चित् कस्यापि पर्येता नकिः आक्रमिता नास्ति । किञ्च अस्य यजमानस्य[4] श्रवाय्यः श्रवणीयः वाजः बलविशेषः अस्ति ॥ ८ ॥

स वाजं॑ वि॒श्वच॑र्षणि॒रर्व॑द्भिरस्तु॒ तरु॑ता । विप्रे॑भिरस्तु॒ सनि॑ता ॥ ९ ॥

सः । वाज॑म् । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । अर्व॑त्ऽभिः । अ॒स्तु॒ । तरु॑ता । विप्रे॑भिः । अ॒स्तु॒ । सनि॑ता ॥ ९ ॥

स्कन्द० सः मत्स्योऽग्निः [5]वाजम् सङ्ग्रामम् विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा अर्वद्भिः अश्वैः अस्तु तरुता तरतिः प्लवनार्थः । प्लवनं च गमनम्, प्लवतेर्गत्यर्थत्वात् । अस्मदर्थं गन्ताऽस्तु । सङ्ग्रामे गत्वाऽस्माकं नित्यं साहाय्यं करोत्वित्यर्थः । किञ्च वाजमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । वारुण्याद्वा घावत्त्वर्थं मन्याः क्रोशन्तीति यथा । तरुतेत्यपि †तुर्वतेर्हिंसार्थस्येदं रूपम् । सङ्ग्रामे सङ्ग्रामस्थम् अस्मच्छत्रुं हिंसिताऽस्तु । किञ्च विप्रेभिः तृतीयानिर्देशात् स्तूयमान इति वाक्यशेषः । मेधाविभिरस्माभिः स्तूयमानः अस्तु सनिता सम्भक्ता । कस्य । सामर्थ्यादस्मत्स्तुतीनाम्[5] वास्माकमेव वा[6] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः सङ्ग्रामे विश्वस्य द्रष्टा अश्वैः अस्तु तरुता तारकः । मेधाविभिरश्वैः अस्तु सङ्ग्रामं संभक्ता ॥ ९ ॥

१-१. किञ्च अस्य शब्दानुदात्तत्वात् पूर्वस्याम् ऋचि उक्तस्य अन्वादेशः । अन्वादेशेऽनुदात्तं स्यात् । हे सहन्त्य षह मर्षणे अभिभवे च । हे सहस्वन् अभिभवितः वा । न चास्य मर्त्यस्य अनिष्टः परिगन्ता । नचैनं कश्चिदनिष्टः प्राप्नोतीत्यर्थः । परेः इण् वधे [illegible] । न चास्य कश्चिद् हन्ता । कयस्य चित् कस्यचिदपि । सर्वस्य त्वत्सेवकस्य । किं च अन्नं बलं वा अस्याऽस्ति च श्रवणीयं प्रख्यातम् वि[1] अ कु.　　२-२. ना न त्वं वि[2]; वा साम्ब[2].　　३. श्रवणी° वि[1] साम्ब.　　४-४. नास्ति वि.　　५-५. सग्रामं सर्वस्य द्रष्टा अश्वैरस्मदर्थं गन्ताऽस्तु । तॄ प्लवनतरणयोः, धनी च । स संग्रामं गत्वाऽस्माकं नित्यं साहाय्यं करोतु । वाजम् इति द्वौ वा अम् । वारुण्याद्वा छन्दसः । सङ्ग्रामस्थमस्मच्छत्रुं हिनस्तु । किञ्च मेधाविभिरस्माभिः स्तूयमानः अस्मत्स्तुतीनां संभक्ता अस्तु वि[1] अ कु.　　† तुर्व° साम्ब.　　६. न मूको.

मुद्गल० विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सः अग्निः अर्वद्भिः अश्वैः वाजम् संग्रामम् तरुता तारयिता अस्तु । विप्रेभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सहितः तुष्टोऽग्निः सनिता 'फलस्य दाता' अस्तु ॥ ९ ॥

जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ १० ॥

जराऽबोध । तत् । विविड्ढि । विशेऽविशे । यज्ञियाय । स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — अग्निः स्तूयमानः शुनःशेपमुवाच — 'रुद्रं स्तुहि, रौद्रा हि पशवः' इति । स तं प्रत्युवाच — 'नाहं जानामि रुद्रं स्तोतुम्, त्वमेवैनं स्तुहि' इति । तदेतदनयोच्यते 'जराबोधेति'। जरा स्तुतिः जरतेः स्तुतिकर्मणः (नि. या. ४,३८) । तां यो बुध्यते बोधयति देवान् होतृत्वात्सजराबोधोऽग्निः, तस्य सम्बोधनं हे जराबोध ! तत् विविड्ढि विशेः व्याप्त्यर्थस्येदं रूपम् । तच्छ्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यत् मामवोचः तत् त्वमेव वेत्सि । अथवा विविड्ढीति विष्लृ व्याप्तौ इत्यस्यैतद्रूपम् । अयं च 'वेषः' (निघ २,१) इति कर्मनामसु पाठात् कर्मणि च करोत्यर्थस्य सम्भवात् करोत्यर्थोऽपि, न व्याप्त्यर्थः एवेति गम्यते । तत् कुर्वित्यर्थः । किं तत् । उच्यते । विशेविशे यज्ञियाय सर्वत्र तादर्थ्ये चतुर्थी । यावान् कश्चिन्मनुष्यो यज्ञार्होऽहं वान्यो वा यज्ञस्य कर्ता तस्य सर्वस्यार्थाय । स्तोमम् रुद्राय रुद्रार्थम् । कीदृशम् । दृशीकम् दर्शनीयम् । अथवा यज्ञियायेत्येतद् रुद्रायेत्येतेन समानाधिकरणं न विशेविशे इत्येतेन । विशेविशे इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सर्वमनुष्याणां यज्ञार्हाय रुद्राय स्तोममिति । यास्कस्तु (नि या १०,७) रोरूयमाणत्वाद् अग्निरेवात्र रुद्रशब्देनोच्यत इति व्याचष्टे । तत्र जराबोधेति आत्मन एवान्तरात्मन इदं सम्बोधनमिति व्याख्यातव्यम् । स्तुत्या स्तुतेर्वा बोधयितः ! अन्तरात्मन् ! यदुच्यते तद् विविड्ढि । किं तत् । सर्वमनुष्याणां यज्ञियाय स्तोममग्नये इति[1] ॥ १० ॥

वेङ्कट० स्तुत्या देवानां बोधयितः ! स्तोतः ! तत् जानीहि मनुष्यस्य यज्ञियाय स्तोमम् रुद्राय दर्शनीयम् । अत्र यास्कः[1] (१०,७;८) — 'अग्निरपि रुद्र उच्यते' । ××× 'जरा स्तुतिः जरते स्तुतिकर्मणः, तां 'बोध तया'[2] बोधयितरिति वा । तद्विविड्ढि तत् कुरु । मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम्' इति ॥ १० ॥

१-१. रुद्रस्य वि. २-२. जर स्तुतौ । जरा स्तुतिं यो बुध्यते बोधयति देवान् होतृत्वात् सः । जराबोध यत् माम् अवोचः तत् त्वमेव वेत्सि । विष्लृ व्याप्तौ । अयं च 'वेषः' इति कर्मनामसु पाठात् तत्रापि च व्याप्त्यर्थस्य कर्मणि च करोत्यर्थस्य सम्भवात् करोत्यर्थोऽपि । तत्कुरु । यो वा कश्चिन्मनुष्यः यज्ञार्हः अहं वा अन्यो वा तस्य सर्वस्यार्थाय एनं रुद्रार्थं दृशीकं दर्शनीयम् । दर्शनमर्हतीति दृशीकम् (दर्शिर.[?] वि[?] अ.) । तदर्हतीत्यर्थे ईकन् । यदर्थे वा 'पर्याप्त्यर्थो ...' (पा ५,१,७१) । 'घस्य इय्' (पा ७,१,२) । यज्ञियः । यज्ञार्हः । यज्ञियाय रुद्रायेति वा, न विशेविशे इति ... । एवं मनुष्याणां यज्ञार्हाय रोरूयमाणत्वादग्निरेव रुद्र इति यास्कः । तत्र जराबोध इति महता अन्तरात्मानं संबोधयति । स्तुतिभिः ! अन्तरात्मन् ! यदुच्यते तद्विविड्ढि कुरु विशां यज्ञार्हाय रुद्राय स्तुतिं नाम् वि[?] अ कु. † कर्मसर्वः । एः साम[?]. ‡ परायणात् साम[?]. १-१. नास्ति वि. ४-४. नास्ति कु; बोधयिता साम.

मुद्गल० हे जराबोध[1] जरया स्तुत्या बोध्यमान[2] अग्ने[3] विशेविशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थम् यज्ञियाय यज्ञसम्बन्ध्यनुष्ठानसिद्ध्यर्थम् तत् देवयजनम् विविड्ढि प्रविश । यजमानोऽपि[4] रुद्राय क्रूराय अग्नये तुभ्यम् दशीकम् दर्शनीय समीचीनम् स्तोमम् स्तोत्र करोतीति शेष ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोविंशो वर्ग ॥

स नो॑ म॒हाँ अ॑नि॒मा॒नो धू॒मके॑तुः पु॒रु॒श्च॒न्द्रः । धि॒ये वाजा॑य हिन्वतु ॥ ११ ॥

स । न॒ । म॒हान् । अ॒नि॒ऽमा॒न । धू॒मऽके॑तु । पु॒रु॒ऽच॒न्द्र । धि॒ये । वाजा॑य । हि॒न्व॒तु ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'स अग्नि न अस्मान् महान् अनिमान अनियत मान यस्य सोऽनिमान । अपरिमित परिमाणवर्जित । धूमकेतु केतु पताकोच्यते । धूम पताकास्थानीयो यस्य स धूमकेतु । अथवा 'केतु '(निघ ३,९) इति प्रज्ञानाम । धूम केतु ज्ञान यस्य स धूमकेतु । धूमेन ज्ञायत इत्यर्थ । पुरुश्चन्द्र 'पुरु' (निघ ३,१) इति बहुनाम । 'चन्दश्चन्दते कान्तिकर्मण' (धा ११,५)। बहूना कान्त । धिये प्रज्ञायै, कर्मणे वा यागाख्याय वाजाय अन्नाय च हिन्वतु । हिन्वति प्रीणनार्थ । प्रीणयतु । अग्निना हि प्रीण्यमाना[†] वय सुख प्रज्ञा यागम् अन्न च प्राप्नुम'[1] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'स अस्मान्[2] महान्[3] निमानवर्जित[4] धूमकेतु बहूना कमनीय कर्मणे अन्नाय च प्रहिणोतु ॥११॥

मुद्गल० स अग्नि न अस्मान् धिये कर्मणे वाजाय अन्नाय च हिन्वतु प्रीणयतु । कीदृश । महान् गुणाधिक अनिमान निमानवर्जित । अपरिच्छिन्न इत्यर्थ । धूमकेतु धूमेन ज्ञाप्यमान[5] पुरुश्चन्द्र बहुदीप्ति[6] ॥ ११ ॥

स रे॒वाँ इ॑व वि॒श्पति॒र्दैव्यः॑ के॒तुः शृ॑णोतु नः । उ॒क्थैर॒ग्निर्बृ॒हद्भा॑नुः ॥ १२ ॥

स । रे॒वान्ऽइ॑व । वि॒श्पति॑ । दैव्य॑ । के॒तु । शृ॒णो॒तु । न॒ । उ॒क्थे । अ॒ग्नि । बृ॒हत्ऽभा॑नु ॥१२॥

स्कन्द० 'स रेवान् धनवान् इव विश्पति विशो मनुष्या तेषामपि पतिर्विश्पति राजा । यथा धनवान् राजा सर्वार्थिनाम् एवमभिप्रेतानि सम्पादयन् । दैव्य देव देवेषु वा भवो दैव्य । केतु प्रज्ञानस्य[†] कर्ता वा सर्वस्य कर्मण शृणोतु न उक्थे द्वितीयार्थे एषा तृतीया । वचनानि शस्त्राणि अग्नि बृहद्भानु महादीप्ति.[8] ॥ १२ ॥

---

1 'माने दि वि ２-२ सोऽग्निरस्माकं महान् । अनियतं मानं यस्य स अनियतपरिमाण । केतु पताका । धूम पताकास्थानीयो यस्य । केतुर्ज्ञानं वा । धूमेन यो ज्ञायते स धूम वा । 'उरु दिवा' तुदि 'पुरु' इति बहो । चदि आह्लादने । बहूना कान्त प्रज्ञायै यागाख्याय कर्मणे वा अन्नाय च प्रीणातु । 'धीर्धिया' इति, 'धी तुम्न' इति वा । हितु प्रीतौ । स्तुयो । अग्निना प्रीण्यमाना वयं सुखं धियं यागं च प्राप्नुयाम वि[1] अ कु. [†] प्रीण्यमाना साम्ब[1]. २-३ नास्ति वि[1]. ४ अग्नि साम्ब कु ५ मानवर्जित अ[1] कु साम्ब ६ ज्ञाप्य वि ७ °दीप्ति वि ८-८ स धनवानिव राजा सर्वेषामर्थिनामभिप्रेतानि सम्पादयन् । देव देवभवो वा यजमानस्य सर्वकर्मणां शृणोतु अस्माकं उक्थानि अग्निरादीप्ति । उक्थैरिति द्वितीयार्थे तृतीया । स्तूयमानमनसा दानमुक्त्वा । स्तवानि सूक्ताऽन्यन्न भेदार्थे शस्त्रादेषु वि[1] अ कु [†] प्रज्ञानस्य साम्ब

ऋ-२१

वेङ्कट० स धनवानिव मनुष्यराज[१] देवाना प्रज्ञानभूत[१] शृणोतु अस्मान् क्रियमाणे स्तोत्रे अग्नि महातेजा ॥ १२ ॥

मुद्गल० स अग्नि उक्थै स्तोत्रै युक्तान् न[१] अस्मान् शृणोतु । दृष्टान्त—रेवानिव यथा लोके धनवान् राजा वन्दिना स्तोत्र शृणोति तद्वत् । कीदृश । विशांपति प्रजापालक दैव्य देवाना सम्बन्धी केतु दूतवज्ज्ञापक बृहद्भानु प्रौढरश्मि० ॥ १२ ॥

नमो॑ म॒हद्भ्यो॒ नमो॑ अर्भ॒केभ्यो॒ नमो॒ युव॑भ्यो॒ नम॑ आशि॒नेभ्य॑: ।
यजा॑म दे॒वान्यदि॑ शक्न॒वाम॒ मा ज्याय॑स॒: शंस॒मा वृ॑क्षि देवाः ॥ १३ ॥

नम॑ । म॒हत्ऽभ्य॑ । नम॑ । अ॒र्भ॒केभ्य॑ । नम॑ । यु॒वऽभ्य॑ । नम॑ । आ॒शि॒नेभ्य॑ ।
यजा॑म । दे॒वान् । यदि॑ । श॒क्नवा॑म । मा । ज्याय॑स । शंस॑म् । आ । वृ॒क्षि॒ । दे॒वा॒ ॥ १३ ॥

स्कन्द० इति प्रार्थित अग्निस्तमुवाच—"विश्वान्तु देवान् स्तुहि इति । स तान् 'नम' इत्यृचाऽस्तौत्" (ऐब्रा ७,१६) । "देवा इत्यामन्त्रितयोगात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्र । नम महद्भ्य वृद्धेभ्य युष्मभ्यम् । नम अर्भकेभ्य अल्पनामैतत् (तु निघ ३,२) । अल्पेभ्य । बालेभ्य इत्यर्थ । नम युवभ्य तरुणेभ्य । नम आशिनेभ्य [व्याप्तेभ्य परिणतान्] वारुण्यवृद्धत्वलक्षणयोर्द्वयोरपि] वयसोर्व्याप्त्या तामग्रपरिपक्वेभ्यो] मध्यमवयस्केभ्यो वेत्यर्थ । कुत एतत् । इतरयोरधिकारादस्य च वयस परिशिष्टत्वात् (तु स्क [या ३,१०]) । किञ्च यजाम देवान् यदि शक्नवाम अविगुणयागस्य दुष्करत्वाद् एवमाह यदि शक्नवामेति । यत एवमतो ब्रवीमि—मा ज्यायस वृद्धतरस्य दीर्घतरस्य वा आयुष शंसम् आशंसा प्रार्थना मा आ वृक्षि वृश्चतेश्छेदनार्थस्येद रूपम् । मध्यमपुरुष बहुवचनस्य स्थाने इह व्यत्ययेनोत्तमपुरुषैकवचनम् । मा छेत्त यूय हे देवा [!] । मा मे आयुष प्रार्थनामपहार्ष्ट, दत्त मे दीर्घमायुरित्यर्थ । अथवा वृक्षीति स्वार्थ एवोत्तमपुरुष । मा इत्येव तु दीर्घस्यत्प्रार्थमाह । आत्मनो दीर्घस्यायुष प्रार्थना विच्छिद्यासम् । अविच्छेदेन सततमायु प्रार्थये । भवन्तश्च यथाप्रार्थितमेव मे देयास्तु इत्यर्थ[४] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० नम महाशरीरेभ्य । नम अल्पशरीरेभ्यश्च[५] । नम युवभ्य वृद्धेभ्यश्च । शक्ता चेद्वयं देवान् एव यजाम[६] । अभ्युदयस्य अभिलाष[७] हे देवा । मा अहम् वृश्चि । पूर्वविरहेवलक्षणा आशाविच्छेदाद्[१] अह मिताशो मा[१०] भूवमिति ॥ १३ ॥

---

१ °राज इ अ[१]　२ प्रज्ञाभूत साम्य[१]　३ नास्ति वि　४-४ नमो वृद्धेभ्य तरुणेभ्य वनविद्याभिरधिनेभ्यो युवभ्यन । नमो बालेभ्य । नमस्तरुणेभ्य । नमो व्याप्तेभ्य परिणतेभ्यो वा । तारुण्यवृद्धलक्षणयोर्द्वयोरपि वयसो । आगन्तरीनेभ्यो मध्यवयस्केभ्य । इतरयोरधिकारात् अस्य च वयस परिशिष्टत्वाचेत्यर्थ । यजाम देवान् यद शक्नवाम । अविगुणयागस्य दुष्करत्वात् यदि शक्नवामेति । यत एवमतो ब्रवीमि—मा वृद्धतरायुष दीर्घतरस्य वा आशंसनाद्युक्तस्य हे देवा । अस्तु छेदने । अस्य स्थान व्यत्ययेन लिट् । मा छेत्त मा मे आयुष प्रार्थनामपहार्ष्ट । दत्त मे दीर्घायु । स्वार्थ एव वा लिट् । मा अहमात्मनो दीर्घायु प्रार्थना विच्छेत्स्यम्, अविच्छेदेन सततमायु प्रार्थये । भवन्तश्च यथाप्रार्थितमेव मे देयास्तु वि[१] अ तु　[-] पतितानां वा साम्य　‡ "ऐब्रा इत्या" साम्य　¶ "प्रेतान्" साम्य　५ °शरीरेभ्य मु　६ यजाम वि[१]　७ यजाम मूको　८ साम्य मु　९ आह अ[१] साम्य　९ नास्ति साम्य मु　१०. नास्ति रूप

मुद्गल० अग्निना प्रेरितः शुनःशेपः विश्वान् देवान् अनया तुष्टाव । नमः महद्भ्यः गुणैरधिकेभ्यो देवेभ्यः । नमः अर्भकेभ्यः गुणैर्न्यूनेभ्यो देवेभ्यः, नमः युवभ्यः तरुणेभ्यो देवेभ्यः । नमः आशिनेभ्यः वृद्धेभ्यो देवेभ्यः । यदि शक्नवाम कथंचित्[1] धनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत् तदानीम् देवान् यजाम । हे देवाः ! ज्यायसः ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतम् शंसम् स्तोत्रम् मा वृक्षि अहं विच्छिन्नं मा कार्षम् ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[२८]

यत्र ग्रावा पृथुबुध्न ऊर्ध्वो भवति सोतवे । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यत्र । ग्रावा । पृथुऽबुध्नः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उलूखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ऐन्द्रश्चतुर्ऋचः परः' (बृ. दे ३,१००) । 'इन्द्रदेवत्योऽयं चतुर्ऋचः 'नमो महद्भ्यः' इत्यस्याः परः[1] । विमुक्तपाशः शुनःशेप एतेन चतुर्ऋचेन सोमं सुषाव । परेणोलूखलमुसलेनाभिषुषाव[1] । अन्यया द्रोणकलशमभ्यवनिनाय । यथा विमुक्तपाशं शुनःशेपमधिकृत्य ब्राह्मणं भवति—"तमृत्विज ऊचुः—'त्वमेव नोऽस्याह्नः संस्थामधिगच्छेति । अथ हैतं शुनःशेपोऽञ्जःसवं ददर्श । तमेताभिश्चतसृभिरभि-षुषाव 'यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे' (ऋ १,२८,५) इति" (ऐब्रा ७,१७) इति । एतासां चतसृणामुलूखलमुसल-देवतात्वादुलूखलमुसलेनाभिषुषावेति गम्यते । "अथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनाय 'उच्छिष्टं चम्वोर्भर' (ऋ १,२८,९) इत्येतयर्चा । अथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवाञ्चकार" (ऐब्रा ७,१७) इति । यत्र यज्ञे अभिषवग्रावा पृथुबुध्नः हस्तेनोद्गृह्यमाण ऊर्ध्वः भवति सोतवे सोमाभिषवार्थम् । यत्रेति श्रुतेस्तत्रेत्यध्याहार्यम् । तत्र उलूखलसुतानाम् द्वितीयार्थे षष्ठ्येषा । षष्ठीश्रुतेर्वैकदेशामिति शेषः । उलूखलसुतं सोमम्, उलूखलसुतस्य वा सोमस्यैकदेशम् । अव इत् इन्द्र ! जल्गुलः अवेत्युपसर्गो जल्गुल इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । जल्गुल इत्येतच्च गिरतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् । उ इति पदपूरणः । हे इन्द्र ! अव जल्गुलः अरयर्थं पुनःपुनर्वा अवगिर पिबेत्यर्थः[1] । 'अधिषवणफलकयोरेव सोमोऽभिषूयते नोलूखले । तथाभिधानात् तदाकार-त्वात् तत्कार्यकरत्वाद् वा उलूखलशब्दः[2] ॥ १ ॥

---

१. नास्ति वि मै॰. २. नास्ति वि॰ अ कु. ३. °खलके मु॰ साम्ब. ४-४. एते पङ्क्तिरन्तम् । यत्र यज्ञे अभिषवग्रावा विस्तीर्णाधोभागः हस्तेनोद्गृ(? ह्य)माण ऊर्ध्वो भवति सोमाभिषवार्थम् । तत्र उलूखलसुतं सोममत्यर्थं पिब । पुनःपुनः पिब इति वा । गृ निगरणे । प्रतिकूलार्थोऽवपूर्वेत्वात् । क्रियासमभिहारार्थे यङ्लुगन्तम् अवजल्गुलः इति । 'स्त्यडोः' (पा ६,१,९) इति द्वित्वम् । 'गुणो यङ्लुकोः' (पा ७,४,८२) इति गुणः । उरण्रपरत्वम्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (पा ७,१,१०२) 'बहुलं छन्दसि' (पा ७,१,१०३) इति उत्वम् वि॰ अ कु. † °त्यर्थः साम्ब. ५-५. उलूखलसोमाभिषवस्याभिधानात् ब्युत्पत्त्यर्थासुपत्त्या 'सुतानाम्' इत्यत्र च 'यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे' इत्यत्र च तदाकारत्वात् तत्कार्यकरत्वाद् ■ अभिषवणफलकयोरभिधानमिति प्रातरनुवाकस्यैव व्याख्यानम् साम्ब[1,2].

वेङ्कट० यस्मिन् यज्ञे अभिषवग्रावा पृथुमूल आहननप्रकार ऊर्ध्वमुख भवति सोमाभिषवाय। तत्र उलूखलसुतान् सोमान् इन्द्र[1] त्वम् अव जल्गुल अवगिर[1] पिब ॥ १ ॥

मुद्गल० 'यत्र ग्रावा' इति नवर्चं पञ्चम सूक्तम्। [2]शौन शेपस्। आद्या[2] षडनुष्टुभ । 'आयजी' इत्याद्या स्तिस्रो गायत्र्य । [3]आद्याश्चतस्र ऐन्द्र्य[3] । ततो द्वे उलूखलदेवत्ये। [4]ततो द्वे उलूखलमुसलदेवत्य[4] । अन्त्याया 'उच्छिष्टम्'[5] इत्यस्या हरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता ॥

हे इन्द्र[1] यत्र यस्मिन् अत्र सवे कर्मणि सोतवे अभिषवार्थम् ग्रावा पाषाण पृथुबुध्न स्थूलमूल ऊर्ध्व उन्नत भवति । तस्मिन् कर्मणि उलूखलसुतानाम् उलूखलेनाभिषुताना रसम् अव इत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जल्गुल भक्षय ॥ १ ॥

यत्र॒ द्वावि॑व ज॒घना॑धिष॒वण्या॑ कृ॒ता । उ॒लूख॑लसुताना॒मवेद्वि॑न्द्र जल्गुलः ॥ २ ॥

यत्र॑ । द्वाऽइ॑व । ज॒घना॑ । अ॒धि॒ऽस॒वन्या॑ । कृ॒ता । उ॒लूख॑लऽसुतानाम् । अव॑ । इत् । ऊँ॒ इति॑ । इ॒न्द्र॒ । ज॒ल्गु॒लः॒ ॥ २ ॥

स्कन्द० यत्र यज्ञे 'द्वौ इव जघना[6]' यथा मैथुनकाले स्त्रीपुसजघने एवम् अभिषवकाले परस्पर सम्पर्कौ 'अभिषवण्या। प्रथमाद्विवचनस्याकारादेश । अधिषवण्यौ ग्रावाणौ कृता कृतौ। तत्र उलूखलसुतानाम् इत्याद्युक्तार्थम्[6] ॥ २ ॥

वेङ्कट० यत्र 'द्वौ इव' जघनौ अधिषवणफलके विस्तीर्णे अध्वर्युभि कृत '[7]प्रतिमुखौ पुरस्तात् समाचिनर्ति पश्चात्' (आपश्री १२,२,१३) इत्यधिषवणफलकयो[7] सूत्रमिति ॥ २ ॥

मुद्गल० यत्र '[8]यस्मिन् कर्मणि अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वौ इव जघना द्वौ जघनस्य प्रदेशाविव कृता विस्तीर्णे कृते सम्पादिते । अन्यत् पूर्ववत्[8] ॥ २ ॥

यत्र॒ नार्य॑पच्य॒वमु॑पच्य॒वं च॒ शिक्ष॑ते । उ॒लूख॑लसुताना॒मवेद्वि॑न्द्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र॑ । नारी॑ । अ॒प॒ऽच्य॒वम् । उ॒प॒ऽच्य॒वम् । च॒ । शिक्ष॑ति । उ॒लूख॑लऽसुतानाम् । अव॑ । इत् । ऊँ॒ इति॑ । इ॒न्द्र॒ । ज॒ल्गु॒लः॒ ॥ ३ ॥

---

१ अवगिर साभ्र दु, वा गिरा रप वि[2], वा गिर अ[2] वि[3], अवाशिर ■ २-२ शुन शेप काण्व भा... मे[1] ३ ३ आद्यास्वचतसृणामिन्द्रो देवता अ[1] ४ ४ तदनन्तरमाद्येन्यौ उलूखलमुसलोभयदेवताके मे ५ नास्ति वि मे[1] ६ ६ नास्ति वि[1] अ कु ७ ७ अधिषवणफलकयावाणौ कृतौ । औतिभके आह। तथाधिषवणफलकाभ्या ("षवण्याभ्या वि[1] अ) गुप्तमवपीन वि[1] अ कु ८ ८ अथापि वा वि[1] अ[1] ९ ९ प्रतिमुखे पुरस्तात् समान्ते पश्चाविधिन" साभ्र दु प्रतिमुखे पुरस्तात् समाचिन्ते पश्चाल्लिधिषवणफलके वा (?) इत्यपि वि[1] ए १० १० नास्ति वि मे[1]

स्कन्द० 'नारी इत्येतदुलूखलोपमम्'। यत्र यज्ञे, मैथुनकाले स्वजघने नारीव पुरुषाय, एकोऽभिषवग्रावा इतरस्मै ग्राव्णे [1]अपच्यवम् उपच्यवम् च च्यावयितेत्यर्थः। अपगमनमुपगमनम् च शिक्षते ददाति। अपगच्छत्युपगच्छति चेत्यर्थः। तत्र उलूखलसुतानाम् इत्याद्युक्तार्थम्[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत्र अभिषवप्रवृत्तं ग्रावाणं दृष्ट्वा स्त्री भर्तरि प्रवेशकौशलं निर्गमनकौशलं च शिक्षते ॥ ३ ॥

मुद्गल० यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी पत्नी अपच्यवम् शालाया निर्गमनम् उपच्यवम् च शालाप्राप्तिं शिक्षते अभ्यासं करोति। अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन्यमितवा इव। उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र। मन्थाम्। विऽबध्नते। रश्मीन्। यमितवैऽइव। उलूखलऽसुतानाम्। अव। इत्। ऊँ इति। इन्द्र। जल्गुलः ॥ ४ ॥

स्कन्द० यत्र यज्ञे [2]मन्थाम् अभिषवग्रावाऽत्र मन्था उच्यते सोमस्य मथितृत्वात्। तं विबध्नते विबध्नन्त्यङ्गुलीभिः। कथम्। रश्मीन् यमितवा इव अश्वरश्मीनिवाश्वान् नियन्तुमश्वान्। अथवा दधिमन्थनरज्ज्वाह। तृतीयार्थे द्वितीया। यथा दधिमन्थानं नियन्तुं रज्जुभिर्बध्नीयुस्तद्वदित्यर्थः। तत्र उलूखलसुतानाम् इत्याद्युक्तार्थम्[2] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् यज्ञे सोमाभिषवाय[4] ग्रावाणं धारयन्ति रश्मीन् इव अश्वान् यमनाय[5] तत्र उलूखलसुतानाम् इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० यत्र यस्मिन् कर्मणि मन्थाम् आविरमथनहेतुं मन्थानम् विबध्नते विबध्नन्ति। दृष्टान्तः। रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान्[6] प्रग्रहान् यमितवा इव नियन्तुमिव। अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे। इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥५॥

यत्। चित्। हि। त्वम्। गृहेऽगृहे। उलूखलक। युज्यसे। इह। द्युमत्ऽतमम्। वद। जयतामऽइव। दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'उलूखलस्य द्वे द्वे' (ऋ० सूत्रे ३,१०१)। [7]द्वे एते ऋचौ उलूखलदेवत्ये। यत् चित् यद्यपि हि इति पदपूरणः। त्वम् गृहेगृहे उलूखलक! युज्यसे व्रीह्यवघातार्थम्। यद्यपीति वचनात् तथापीत्यध्याहार्यम्। तथापि इह मया शुनःशेपेन सोमाभिषवाय नियुक्तम् द्युमत्तमम् दीप्तिमत्तमम् वद शब्दं कुरु। कथम्। जयताम् इव राज्ञाम् दुन्दुभि वादित्रम्। सङ्ग्रामे ये जयन्ति तेषां दीप्तिमद् दुन्दुभिर्वदति नेतरेषाम्[7] ॥ ५ ॥

1-1. नास्ति वि[1] अ कु. 2-2. अपगमनमुपगमनं च ददाति। च्यु गतौ। शिक्ष दाने। अपगच्छत्युपगच्छति चेत्यर्थ। तत्र सोमं पिब वि[1] अ कु. 3-3 अभिषवग्रावा विबध्नन्ति अङ्गुलीभिः। अश्वरश्मीन् नियन्तुमश्वानिव। सोमस्य मथितृत्वात् ग्रावा मन्थाः दधिमन्थनरज्जुर्वा। दामभिः अङ्गुलीभिः। यथा दधि मन्थानेन निबध्नन्तु रज्जुभिर्बध्नीयुस्तद्वत्। तत्रोलूखलसुत पिब वि[1] अ कु. † अन्त रश्मी० साम्ब. 4. अभिषवाय साम्ब[2] कु; अभिषवग्रा० साम्ब[2,1]. 5. यमनात् लपं. 6. नास्ति वि मै[2]. 7-7. यद्यपि त्वं गृहेगृहे हे उलूखल व्रीह्यवघातार्थं युज्यसे तथापि मया सोमाभिषवाय युक्तस्त्वम् दीप्तिमत्तमं वद शब्दं कुरु। यथा जयता राज्ञा दुन्दुभि आहतिः वि[1] अ कु. † नास्ति साम्ब.

वेङ्कट० यदि अपि हि[1] त्वम् उलूखल[2]! सर्वेषु गृहेषु युज्यसे[3] इह अपि दीप्ततमम् वद मुसलेनाभिहत । यथा जयताम् दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे उलूखल! यत् चिद्धि यद्यपि त्वम्[4] अवघातार्थम् गृहेगृहे युज्यसे तथापि इह वैदिककर्मणि[5] तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तमम् अतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तशब्दम् वद । दृष्टान्तः । जयताम् इव दुन्दुभिः यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिः महान्तं ध्वनिं करोति तद्वत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

उत स्म॑ ते वनस्पते॒ वातो॒ वि वा॒त्यग्र॒मित्। अथो॒ इन्द्रा॑य॒ पात॑वे सु॒नु सोम॑मुलूखल ॥६॥

उ॒त । स्म॒ । ते॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । वातः॑ । वि । वा॒ति॒ । अग्र॑म् । इत् । अथो॒ इति॑ । इन्द्रा॑य । पात॑वे । सु॒नु । सोम॑म् । उ॒लू॒ख॒ल॒ ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'उत इति पदपूरण' यस्मादर्थे वा । स्म इति तु पदपूरण एव । वनस्पते इति 'अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (या २,५) इत्येवं वनस्पतिविकारस्योलूखलस्याभिधानम् । यस्मात् ते तव हे वनस्पतिविकार![‡] वृक्षावस्थायाम् वातः वि वाति वाति एव सामर्थ्यात् कम्पनार्थं । लट् च भूते काले । वातो विविधमकम्पयदित्यर्थः । किम्। अग्रम् । इत् इति तु पदपूरणः । अथो अयमपि पदपूरण । तस्मात् इन्द्राय पातवे पातुम् इन्द्रपानार्थमित्येवमर्थम् । सुनु सोमम् हे उलूखल[1]। वात इन्द्र. स यस्मात् वृक्षावस्थायां मम कम्पनेन तवोपकृतवान्, तस्मात् त्वमपि प्रत्युपकारार्थं तत्पानार्थं सुनु सोमम् उलूखलेत्यर्थः । अथवा वातो वि वात्यग्रमिति निष्प्रयोजनत्वमिति प्रतिपाद्यते । एतदुक्तं भवति । यत्तदा वृक्षावस्थायां वातेन कम्प्यमानमग्रं कश्चिदप्यन्यत्राविनियुक्तं निष्प्रयोजनमासीत्[1] । इदानीं तु महति प्रयोजने इन्द्रपानार्थं सोमाभिषवे विनियुक्तमसि । तस्मात् सुनु "सोमम् उलूखलेति" ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वृक्षविकारस्य वृक्षवत्[2] स्तुतिः । अपि च ते वनस्पते! वात अग्रम् एव कम्पनीयम् अकम्पयत्[3] । तथा सति इन्द्रस्य पानार्थम् सुनु सोमम् उलूखल[1] ॥ ६[1]॥

मुद्गल० उत अपि च हे वनस्पते वनस्पतिविकार वृक्ष[1] ते अग्रम् इत् तव पुरत एव वात वि वाति स्म स्पर्शेन मुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्र[1] सरति खलु । अथो अनन्तरम् हे उलूखल इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थम् पातवे पातुम् सोमम् सुनु सोमाभिषवं कुरु ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति वि[1] स्थ २. °स्तुतानम् वि[1] स्थ. ३ युज्यसे स साम्ब कु ४ नास्ति वि ५. °र्मणि क° मो. ६-६ हे वनस्पतिविकार उलूखल! [illegible] [illegible] इत्येवम् । [illegible] [illegible] । हे [illegible] । 'लट् स्मे' (पा ३,२,११८) इति भूते वाति [illegible] । [illegible] ([illegible] वि[1]) [illegible] ([illegible] वि[1]) [illegible] सुनु । [illegible] ([illegible]) [illegible] ‡ °स्त विस्त साम्ब ७-७. [illegible] वि[1] [illegible] ८. [illegible] साम्ब°. ९ [illegible] साम्ब°. १०. [illegible]

आयजी वाजसातमा ता ह्यु१च्चा विजर्भृतः । हरी इवान्धांसि बप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजर्भृतः । हरी इवेति हरीऽइव । अन्धांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'द्वे परे मुसलस्य च 'उलूखलस्य च' (बृ. दे ३,१०१)। उभयदेवते इत्यर्थः। ता ह्युच्चेति तच्छब्दाद् यच्छब्दोऽध्याहार्यः। ये उलूखलमुसले आयजी. मर्यादया यष्टृणी। अवघातद्वारेण यागस्य कर्तृणी इत्यर्थः। वाजसातमा अवघातवेलायामन्नस्य सम्भक्तृतमे। ता हि हिशब्दः पदपूरणः। ते यथा उच्चैः विजर्भृतः इरतेर्यङ्लुगन्तस्य कर्मणीदं व्यत्ययेन च परस्मैपदम्। मुसले उत्क्षिप्यमाणे पुनःपुनर्विह्रियेते। अथवा हिशब्दो यस्मादर्थे एव। एवन्तु योजना—मर्यादया यष्टृणी अन्नानां च सम्भक्तृतमे उलूखलमुसले। कस्मात्। यस्मात् तत्र उच्चैः पुनःपुनर्विह्रियेते इति। किं कुर्वाणे। हरी इव अन्धांसि बप्सता हरी इन्द्राश्वौ बप्सातिरत्तिकर्मा† (द्र. निघ २,८)। यथा हरी यवे स्वभागं धाना ऋजीषं च भक्षयतः एवमवघातवेलायां चरुपुरोडाशलक्षणान्यन्नानि भक्षयन्ती हवींषि भक्षयती‡ इत्यर्थः[१] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उलूखलमुसलयोर्द्वे भवतः[२]। आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तृतमे[३] ते हि उच्चैः विह्रियेते, अश्वौ इव धान्यमासवहननकाले[४] अन्नानि भक्षयन्तौ ॥ ७ ॥

मुद्गल० ये[५] उलूखलमुसले आयजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेन अन्नप्रदे ता हि ते खलु उच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजर्भृतः विशेषेण पुनःपुनः विहारं कुरुतः। दृष्टान्तः। अन्धांसि अन्नानि चणकादीनि खाद्यानि बप्सता बप्सन्तौ हरी इव इन्द्रस्याश्वाविव ॥ ७ ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृऽभिः । इन्द्राय । मधुऽमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

१-१. हे उलूखलमुसले आयजी मर्यादया यष्टृणी अवघातद्वारेण यागस्य कर्तृणी। अवघातवेलायामन्नस्य भक्तृतमे। ते उच्चैः पुनःपुनः विह्रियेते। हिः यस्मादर्थे वा। यस्मात्ते तत्रोच्चैर्विह्रियेते तस्मान्मर्यादया यष्टृणी हविःपुरोडाशावघातेनान्नस्य संभक्तृतमे च। इन्द्राश्वाविव। तौ यथा धाना ऋजीषं च स्वभागं भक्षयतः तद्वदवघातकाले चरुपुरोडाशादीनि भक्षयतः। प्सा भक्षणे। द्वता स्वरः। 'श्लौ' (पा ६,१,१०) इति द्विः। 'हलः' (पा ७,४,५९) 'हलादिः शेषः' (पा ७,४,६०) च। 'अभ्यासे चर्च' (पा ८,४,५४) इति चत्वम्। ■। विजर्भृतः इति। वेः हृञ् विहारे। 'धातोरेकाचः' (पा ३,१,२२) इति यङ्। 'यङोऽचि च' (पा २,४,७४) इति लुक्। 'सन्यङोः' (■ ६,१,९) इति द्विः। 'कुहोश्चुः' (पा ७,४,६२) 'उरण् रपरः' (पा १,१,५१) 'रुरीदलुकि' (पा ७,४,६२) 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (पावा ८,२,३२) इति रूपं सिध्यति वि° भा कु. † बप्सतिर° साम्ब. ‡ 'वहतः इति साम्ब शोधः. २. नास्ति साम्ब कु. ३. सम्भक्तृतमे ल; सम्भक्तृतमे साम्ब° वि° भा°. ४. °नामावहन° कु; °नामपहन° वि° स्थं; धान्यामा° भा° वि°. ५. हे वि मै°.

स्कन्द० 'प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । [ऋष्वाविति नामन्त्रणम्] । अत्र यच्छब्दमध्याहृत्यैकवाक्यता नेया। ये ऋष्वौ 'ऋष्व' (निघ ३,३) इति महन्नाम । महती ता वै न अस्मदर्थम् अद्य हे वनस्पती । वनस्पतिविकारभूते[1] उलूखलमुसले[1] ऋष्वेभिः महद्भिः सोतृभिः अभिषोतृभिः ऋत्विग्भिः सह इन्द्राय मधुमत् स्वादुयुक्तम् अवम् सुतम् अभिषुतम्[1] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तौ नः अद्य वनस्पती[1] महान्तौ महद्भिः सोतृभिः ग्रावभिः सह इन्द्रार्थम् मधुमत् अन्धः सुनुतम् । परोक्षकृताः[2] प्रत्यक्षापवर्गाश्च मन्त्रा भवन्ति विपरीताश्च इति[1] ॥ ८ ॥

मुद्गल० अद्य अस्मिन् कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपौ ता तौ युवाम् ऋष्वेभिः दर्शनीयैः सोतृभिः अभिषवकर्तृभिः सह ऋष्वौ दर्शनीयौ भूत्वा इन्द्राय इन्द्रार्थम् मधुमत् माधुर्योपेतं सोमद्रव्यम् नः अस्मदीयम् सुतम् अभिषुतम् ॥ ८ ॥

उच्छिष्टं चम्वोर्भर सोमं पवित्र आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत्ऽशिष्टम् । चम्वोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'प्रजापतिम् हरिश्चन्द्र चर्म वाऽन्त्या प्रशसति' (सु ऋ अनु १,१८) । 'अधिषवण चर्म इत्यनुक्रमण्या प्रशसति । अधिषवणचर्मदेवतेत्यर्थः । केचित्तु 'कर्म वाऽन्त्या प्रशसति' इति पठन्ति । ते पाम्पसाम्बृचि कर्माणि 'भर आसृज निधेहि' इति तेषामेषा स्तुतिं मन्यन्ते । तद्द्वारेण वा याग कर्मणः । प्रजापतिं हरिश्चन्द्रमित्येतत्तु प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्यतरस्योभयोर्वा अस्यामृचि प्रशस्ताया असम्भवाद् यथोक्त तत् पर्येष्यम् । "अथैन द्रोणकलशमभ्यवनिनाय 'उच्छिष्ट चम्वोर्भर' इत्येतयर्चा" (ऐब्रा ७,१६) इति प्रत्यक्षब्राह्मणे सोमप्रवाहार्थत्वमस्या ऋचो न्याय्यतर दृश्यते । तथा च बृहद्देवताकार आह—'चर्माधिषवणाय वा सोम वाऽन्त्या प्रशसति' (बृद ३,१०१) इति । उच्छिष्टो भरेत्यस्य न्यायेन सम्बन्धयितव्य । शिष्टम् अनुपयुक्तम् चम्वा द्विवचननिर्देशाद धिषवणफलक अत्र चम्वावुच्यते । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । षष्ठीनिर्देशाद्वा सकाशादिति वाक्यशेष । अधिषवणफलकाभ्याम् अधिषवणफलकयोर्वा सकाशात् उत् भर उद्धर सोमम् । भारमन ... । अथवा उद्धृत्येव भरेत्यस्य स्थाने शिष्टमित्यनेन सम्बध्यते । चम्वो इति, चम्वौऽस्मिन् सोम इति चमू चमसम्, सप्तमीबहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेनेद द्विवचनम् । भरेत्यपि श्रुतोऽपि भरतिराद्पूर्वो द्रष्टव्य । अथवेह सोम च समाहरस्वार्थ । आहृत्य च पवित्रे पावनार्थम् आ सृज प्रक्षिप । आसृज्य च नि धेहि स्थापय द्रोणकलशे वा अधि त्वचि गोः चर्मणि उपरि । गोचर्मणि स्थिते द्रोणकलशेऽवनयस्वेत्यर्थ ॥ ९ ॥

१-१ ये महती ते हे वनस्पतिविकारभूते उलूखलमुसले महद्भिरभिषोतृभि अध्वर्युप्रभृतिभिस्सह ... इन्द्रार्थ मधुमद स्वि कु ‡‡ इत्यादि नामन्त्रणम् मूको २ परम वि[1] लप ३ नास्ति ई ४ ४ कर्म वाऽन्त्या इति केचित् । ... उद्धर ... वर्तते इति । ... भगवत्संस्तुतिः । चर्मेण ... वा उभयोर्वा ... प्रशंसाभावात् यथोक्त तत्पर्येष्यम् । अथैन द्रो- ... इति श्रुतिवाक्यत्वात् ... व्याख्यनरा । बृहद्देवतायां आह— 'चर्माधिषवणीय ■ इति । ... ... वा अध्वर्यु वा । ... अधिषवणफलक ... चम्बौ । ... । ... । चम्वोऽस्मिन् सोम इति चमू चमसम् । ... । ... । ... प्रक्षिप ... । ... द्रोणकलशे ... ... वि[1] कु

वेङ्कट० 'चर्माधिषवणीयं तु सोमं धाऽन्त्या प्रशंसति' (बृ दे ३,१०१) इत्युक्तम्। 'प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्याऽन्त्या चर्मप्रशंसा वा' (ऋअ २,१,२८) इति कात्यायनः। हरिश्चन्द्र! अधिषवणफलकयोरुपरि अवशिष्टम् सोमम् भर। सुतं च सोमं दशापवित्रे आ सृज। तदर्थम् नि धेहि अधिषवणफलकयोरुपरि गोः त्वचि इति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे ऋत्विग्विशेष! हरिश्चन्द्रदेवतापक्षे हे हरिश्चन्द्र! इति। चम्वोः सोमस्य भक्षत्वसम्पादकयोः अधिषवणफलकयोः शिष्टम् अभिषवराहित्येन अवशिष्टम् सोमम् उत् भर शकटस्योपरि हर। सोमम् 'अभिषुतम् सोमम्' पवित्रे दशापवित्रे आ सृज आनीय प्रक्षिप। प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमम् गोः त्वचि आनडुहे चर्मणि अधि नि धेहि अध्यारोप्य स्थापय ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

[२९]

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःऽइव । स्मसि । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

स्कन्द० 'तं' विश्वे देवा ऊचुः। इन्द्रो वै 'देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तमेनु सुप्रय लोकस्याम इति। स इन्द्रं वृताम' (ऐब्रा ७,१६)। 'ऐन्द्रं यच्चिद्धि सत्येत्युत्तरं चाश्विनात्' (बृदे ३,१०२)। 'आश्विनावश्वावत्या' (ऋ १,३०,१७-१९) इत्येतस्मात्। यत् इति 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति पञ्चम्या लुक्। चित् हि इति पदपूरणे। यस्मात्ते सत्य! सोमपाः! सोमानां पातः! अनाशस्ता इव ईषदर्थमसनं स्तुतिराशस्तम्। अविद्यमानमाशस्तं येषां ते अनाशस्ताः ईषत्स्तुतिवर्जिताः। अत्यन्तस्तुतिपरा भवन्त इत्यर्थः। इवशब्दस्तु 'अस्त्युपमानार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः' (नि या ७,३१) इति पदपूरणः। स्मसि भवामः। यस्मादत्यन्तं स्तुम इत्यर्थः। यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यध्याहार्यम्। तस्मात् आ नः शंसय। तु इति पदपूरणः क्षिप्रार्थे वा। क्षिप्रमस्मानाशंसय प्रार्थ्यमानान् प्रार्थितसम्पादनेन प्रयुङ्क्ष्व। देहीत्यर्थः। हे इन्द्र!। किम्। उच्यते। गोषु अश्वेषु द्वितीयार्थेऽत्र सर्वत्र सप्तमी। गाः अश्वांश्च। कीदृशान्। शुभ्रिषु शुभ्रिणः शोभावतः। शोभमानान् इत्यर्थः। कियतः। सहस्रेषु सहस्रसङ्ख्याकान् हे तुवीमघ! बहुधन!¹ ॥१॥

१-१. नास्ति वि. २. भाष्ये विश्वेदेवानन्तरमिन्द्रं स्तुतवानिति। तं वि॰ अ कु. ३-३. इति द्वाभ्यामिन्द्रं वृताम। ऐन्द्रं यच्चिद्धि सत्येति उत्तरं चाश्विनं वचनम्। यदिति 'सुपां सुलुक्' इति लुक्। यस्मात् हे इन्द्र! अविसंवादिन्! सोमानां पातः! वयं अत्यन्तस्तुतियुक्ता भवामः। ईषदर्थे आङ्। ईषत्स्तुतिपरा आशस्ताः। अविद्यमानेषत्स्तुतयः अनाशस्ताः। इव पदे। अस भुवि। मस्। 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६)। 'श्नसोरल्लोपः' (पा ६,४,१११)। शपो लुक् च इति स्मसि। यस्मादत्यन्तं स्तुमः तस्मात् क्रियमाणस्तोत्रस्य प्रार्थ्यमानान् प्रार्थितसम्पादनेन प्रयुङ्क्ष्व। तदेदि गाः अश्वान् शोभावतः सह सहस्रान् हे इन्द्र! बहुधन!। तु. क्षिप्रे। शास्ति अप्। 'ऋत्यकः' इति ह्रस्वो। मघम् धनम् वि॰ अ कु.

वेङ्कट० यत् सत्य[1] सोमस्य पातः! वयम् आशंसारहिता[2] दरिद्रैरप्रार्थिता[3] इव भवाम, तत अस्मान् बहुधन! इरिद्रैः क्षिप्रम् आ शंसय गवादिषु त्वया दत्तेषु। शुभ्रिषु शोभायुक्ता इति। यद्वा[4] स्तुतिरहितानाशसय गवादिप्रदानेनेति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'यच्चिद्धि' इति [5]सप्तर्चं पञ्च सूक्तम्। शुनःशेप ऋषिः। पङ्क्तिः छन्दः। इन्द्रो देवता[5] ॥

विश्वैर्देवैर्भिः प्रेरितः शुनःशेप एवदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिरिन्द्रं तुष्टाव। हे सोमपा! सोमस्य पातः! सत्य! सत्यवादिन्! इन्द्र! यच्चिद्धि यद्यपि वयम् अनाशस्ता इव स्मसि अप्रशस्ता इव भवामः। तथापि तुवीमघ हे बहुधन! इन्द्र! त्वं तु गोषु अश्वेषु शुभ्रिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु च क्षिप्रम् नः अस्मान् आ शंसय प्रशस्तान् कुरु ॥ १ ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन्। वाजानाम्। पते। शचीऽवः। तव। दंसना। आ। तु। नः। इन्द्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु। सहस्रेषु। तुविऽमघ ॥ २ ॥

स्कन्द० शिप्रे हनू नासिके वा। 'तद्वन्!'। अथवा 'शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः' (ऋ ५, ५४, ११) इति प्रयोगदर्शनात् शिप्राशब्द † शिरस्त्राणवचनः। तद्वन्! वाजानाम् पते! अन्नानाम् बलानां वा स्वामिन्! शचीवः! कर्मवन्! प्रज्ञावन्! वा तव दंसना 'दंसि दर्शनदंसनयोः'। दर्शना। का। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् वाक् स्तुतिर्वा अस्मासु। यत एवम् अतो ब्रूमः। आ तू न इन्द्र इत्याद्युक्तार्थम्[6] ॥ २ ॥

वेङ्कट० हनुमन्! अन्नपते! प्रज्ञावन्! तव विद्यते कल्याणं कर्मेति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे शचीव! शक्तिमन्! शिप्रिन्! शोभनहनुयुक्त! वाजानां पते! अन्नानां पालक! इन्द्र! तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते ॥ २ ॥

नि ष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने ।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि। स्वापय। मिथुऽदृशा। सस्ताम्। अबुध्यमाने इति। आ। तु। नः। इन्द्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु। सहस्रेषु। तुविऽमघ ॥ ३ ॥

---

१. सत्ये वि[1] अं[2]. २. रहिता वि[1]. ३. [1]दैरप्रार्थिता साम्ब कु. ४. यद्वा वि[1]. ५-५. नास्ति वि मै[1]. ६-६. 'शिरस्त्राणेऽपि शिप्रा स्यात्'। शिरस्त्राणवतीति वा। शिप्रिन्। 'शिप्राः शीर्षसु वितता' इति दृश्यते। हे शिप्रिन्, धनानामन्नानां वा स्वामिन् कर्मवन् प्रज्ञावन् वा तव दंसना दसि दर्शनदंसनयोः। अस्माद् वाक् स्तुतिर्वा। यत एवमत आशंसय अस्मान् बेहशुक. वि[1] अ कु. † शिप्रा[1] साम्ब.

स्कन्द० मुमूर्षुः किल विकृतरूपाणि प्रेतपिशाचादि मिथुनानि पश्यति । तदभावमत्र शुनःशेप आशास्ते । [1]नि स्वापय अस्मद्दर्शनपरिहारार्थं नियमेन स्वापय । मिथूदृशा मिथुनीभूते ये दृश्येते ते मिथूदृशा । प्रेतः पिशाचो वा पुमान् स्त्री च । ते च सस्ताम् स्वप्नं कुरुताम् । अबुध्यमाने प्रतिबोधवर्जिते । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम्[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मुमूर्षुः प्राणहरणार्थं[2] यमादागते मिथुनीभूते[3] दृश्यमाने द्वे स्त्रियौ[4] पश्यति । ते स्वम् 'इन्द्र ! नि स्वापय । त्वया निष्वापिते[5] ते[6] मया अबुध्यमाने सस्ताम् स्वपिताम्[7] ॥ ३ ॥

मुद्गल० मिथूदृशा परस्परसंगतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ नि स्वापय नितरां सुप्ते कुरु । ते च अस्मान् मारयितुम् अबुध्यमाने सत्यौ सस्ताम् निद्रां प्राप्नुताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः ।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

स्कन्द० [8]यच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽत्राध्याहार्यः । ये जामयो मां मुच्यमानं नेच्छन्ति । ससन्तु स्वपन्तु । त्याः अरातयः अरातिशब्दः शत्रुपर्यायः, तस्य च पुंलिङ्गत्वात्त्या इति व्यत्ययेन टाप् । ते मच्छत्रवः । बोधन्तु बुध्यन्ताम् । हे शूर ! रातयः दातयः ये मां मुच्यमानमिच्छन्तीत्यर्थः । अथवा अरातय इत्यदानाभ्यर्थोऽभ्यन्ते‡ । न रातयो दानानि । स्वपन्तु अव्यापाराणि भवन्तु । यानि तु मदायुषो दानानि, तानि बुध्यन्तां व्याप्रियन्ताम्[8] । सदा देहि म आयुरित्यर्थः । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम्[9] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वपन्तु त्याः[1] अरातयः, बुध्यन्तु च शूर ! रातयः ॥ ४ ॥

मुद्गल० त्याः अस्माभिर्दृश्यमानाः परोक्षास्ताः अरातयः अदानशीलाः शत्रवः ससन्तु निद्रां कुर्वन्तु । हे शूर ! इन्द्र ! रातयः दानशीलाः बन्धवः बोधन्तु बुध्यन्ताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

१-१. महाधन ! इन्द्र ! अस्मद्दर्शनपरिहारार्थं नियमेन स्वापय । मिथुनीभूय ये दृश्येते ते मिथूदृशौ । प्रेतः पिशाचो वा पुमान् स्त्री च । ते च स्वप्नं कुरुताम् प्रतिबोधवर्जिते । षस स्वप्ने । बुध अवगमने । किञ्च आशंसयास्मान् वि[1] अ कु. २. प्राणहर° वि[1] अ[1]. ३. °भूता ब वि[1] अ[1]. ४. स्त्रियौ च साम्ब[1]. ५. निष्वापिते वि[1] अ[1]. ६. नास्ति कु साम्ब. ७. स्वापताम् कु; स्वपाम् साम्ब; स्वपात् वि[1] अ[1]; सुप्तम् वि[1] लपै. ८-८. ये जामयो मां मुच्यमानं नेच्छन्ति त्याः अरातयः शत्रवः स्वपन्तु । 'त्रिश्चैता अरातयः' इति श्रुतेः । त्या इति टाप् व्यत्ययेन पुंविशेषणत्वात् । रा दाने । 'स्त्रियां क्तिन्' (पा ३,३,९४) । रातिर्दानम् । तत्प्रातिकूल्ये अरातयः स्त्रियो वा । हे शूर मन्मुक्तिमिच्छावन्तः ज्ञातयः बोधन्तु । इत्यपि शप् । मदायुर्दानानि बुध्यन्ताम् । मे आयुर्देहि इत्यर्थः । किञ्च आशंसयास्मान् वि[1] अ कु. † नास्ति मूको. ‡ इत्यमादि° मूको. ९. च साम्ब.

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयाऽमुया ।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! गर्दभम् सम् मृण [1]'मृण हिंसायाम्'। भिन्धि । नुवन्तम् शब्दं कुर्वन्तम् । आरटन्तमित्यर्थः । पापया अमुया स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् वाचा । गर्दभोऽपि विस्वरमारटन्नभिहस्य सूचकः । तेनार्थे तद्वधात् आशास्यते । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम्[1] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [2]'सम् मृण इन्द्र !'[2] गर्दभम्[3] शब्दायमानम् पापया अनया[4] वाचा ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! अमुया अनया अस्माभिः श्रूयमाणया पापया निन्दारूपया वाचा नुवन्तम् स्तुवन्तम् । अपकीर्तिं प्रकटयन्तमित्यर्थः । तादृशम् गर्दभम् गर्दभसमानं वैरिणम् सम् मृण सम्यङ् मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ५ ॥

पताति कुण्डृणाच्या दूरं वातो वनादधि ।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डृणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

स्कन्द० [5]'अधेर्यांस्योऽधिशब्दोऽपकृष्य पताति इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अधि पताति । 'अधीत्युपरिभावे' (द्र. या १,३) । उपरि पतति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः । किम् । कुण्डृणाच्या लतेतिगोत्रार्थः । कुण्डाकारा भूत्वाऽञ्चतीत्यर्थः । कुण्डृणाची वात्या । तृतीया च प्रथमार्थे । दूरम् वातः वनात् वनमरण्यम् । वातोऽरण्याद् दूरं पतति तिर्यग् गच्छति । औपम्यप्रदर्शने वात्यार्थस्य वक्तेरैकवाक्यता । एतदुक्तं भवति — यथैव वात्याया ऊर्ध्वगमनमुचितं भवति वायोश्च तिर्यग्गमनम् एवं भवतोऽपि स्तोत्रानुग्रहकरणमेव । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम्[‡] । अथवा कुण्डेऽञ्चतीति कुण्डृणाची । कुड्यचरी गृहगोधिकोच्यते । घरोलिकलेति याऽपभ्रंशेन लोके प्रसिद्धा । तथाश्वमेधपशुषु गरगोलिकायामस्य प्रयोगः 'कुण्डृणाची गोलतिका अप्सरसाम्' (तैसं ५,५, १९,१) इति । साऽधिपताति ऊर्ध्वं गच्छति । या कुड्ये चङ्क्रम्यत इत्यर्थः । तस्या हि

1-1. अपशब्दं कुर्वन्त पापयामुया वाचा । विस्वरमारटन् हि गर्दभोऽनिष्टसूचकः । तेन तद्विनाशमाशास्ते । मृण हिंसायाम् । नुव आरटने । किञ्चाशीस्पासान् कु: नास्ति वि[°] भ. 2-2. नास्ति साम्ब. 3. नास्ति कु. 4. नास्ति साम्ब. 5-5. कुण्डाकारा भूत्वा अञ्चतीति कुण्डृणाची वात्या । [redacted] यथा अधि पताति उपरि गच्छति । सा दा । यथा वातोऽपि वनाद् दूरं पतति अरण्यात् तिर्यग् गच्छति । यथैतयोरेतद्गमनमेव स्यात् तद्वदपि स्तोतृन्नुग्रहकरणम् उचितम् एव । अस्मान्मानुगृहाण दर्शनेऽचिराद् योग्यम् । कुण्ड्यमञ्चतीति वा कुण्डृणाची । कुड्यचारी गरगोलिका । या कुड्यम् आरुह्य चङ्क्रम्यते इत्यर्थः वि[°] अ कु. † इत्येव (?) साम्ब. ‡ नास्ति मूको.

[1]कृष्णाया दर्शनमनिष्टस्य सूचकम् । तदनेन प्रतिपादयति—वातश्च वनाद् दूरं गच्छति। मां स्वप्न आगमयेति वाक्यशेषः । तद्धि मुमूर्षोर्भवति । तथा ह्यचिरमरणस्वप्नानधिकृत्य श्रुतिर्भवति[1]—'आशु वायुरेने प्रवहति' इति । एताभ्यां द्वाभ्यां लिङ्गाभ्यामासन्नमरणतया मां ज्ञात्वा [2]अनुग्राहकस्वभावत्वात् आ तू नः इन्द्र! किम् । सामर्थ्यादायुर्देहीत्यर्थः । न च केवलमायुः । किं तर्हि । गोषु अश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु इत्यादिकमुक्तार्थम्[2] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कुण्डृणाची नाम पक्षी । तेन सह अरण्यात्[3] दूरम् मत्समीपम् आपतति वायुः ॥ ६ ॥

मुद्गल० वातः अस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुण्डृणाच्या कुटिलगत्या अस्मान् परित्यज्य वनात् अधि अरण्यादप्यधिकम् दूरम् दूरदेशम् पताति पततु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ६ ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम् ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भय । कृकदाश्वम् । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

स्कन्द० [4]अनिष्टं यद् सूचयति तद् सर्वम् [5]त्वं शृगालवायसादिकम् जहि । किञ्च जम्भय जभि नाशने । नाशय कृकदाश्वम् । कृकलासः कृकदाश्व उच्यते । तस्य दर्शनमनिष्टस्य सूचकम् । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम्[4] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अन्यमपि सर्वम् परिक्रोष्टारं वृकादिकं नाशय, जम्भयोश्च[5] कुरु कृकलासम् । आ तू न इन्द्र! इति ॥ ७ ॥

मुद्गल० परिक्रोशम् अस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारम् सर्वम् पुरुषम् जहि मारय । कृकदाश्वम् अस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुम् जम्भय मारय । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ७ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[३०]

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् । मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रम् । क्रिविम् । यथा । वाजऽयन्तः । शतऽक्रतुम् । मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुऽभिः ॥ १ ॥

१-१. तस्या हि कृष्णाया दर्शनमनिष्टसूचकम् । तदनेन प्रतिपादयेत् । वातोऽपि स्वप्ने भनादाय दूरं गच्छति वनात् । तच्च मुमूर्षोरचिरमरणसूचकमिति श्रुतिश्च वि[1] अ कु. २-२. अनुग्राहकस्वभावेनायुर्देहि गवादीश्च वि[1] अ कु. ३. आरण्यं वि[2]. ४-४. शृगालवायसादिकं जहि, नाशय कृकदाश्वम् । तद्दर्शनमप्यनिष्टम् । जभि हिंसायाम् । कृकलास एव कृकदाश्वः । अनिष्टान् सर्वान्सूचकांश्च नाशय । शतम् कुरु च वि[1] अ कु. ५. जम्भय आशु कु सायण.

स्कन्द० [1]'आ' इत्युपसर्गः 'सिञ्चे' इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । 'वः' इति द्वितीया । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । त्वाम् इन्द्रम् क्रिविम् यथा 'क्रिविः' (निघ ३,२३) इति कूपनाम । इह च कूप एव वा वर्तते कूपसामीप्यादाहावे वा । यथा कश्चिन्महत्या कुल्ययाऽऽहार्योदकं कूपमाहावं वोदकेन सिञ्चेत् तद्वत् । वाजयन्तः वाजयतिरर्चतिकर्मा (तु निघ ३,१४) । स्तुवन्तः । अथवा अवग्रहणत्वात् पदस्य वाजमन्नं तदिच्छन्तो वाजयन्तः । कीदृशमिन्द्रम् । शतक्रतुम् मंहिष्ठम् मंहतिर्दानकर्मा (तु निघ ३,२०) । दातृतमम् । आ सिञ्चे वाजयन्तः इत्येतेन बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्याद् व्यत्ययेनेदमेकवचनम् । लिङर्थे आशिषि लट्† । आसिञ्चेमेत्याशास्महे । केन । इन्दुभिः सोमैः । बहून् सोमान् स्तुत्य दद्यामेत्येवदाशास्महे इत्यर्थः । भवाऽस्मीव एतद् भवतीत्यर्थोऽजीवितमाशास्य द्रष्टव्यम्[1] ॥१॥

वेङ्कट० यथा अश्वमिच्छन्तः कूपमुत्सिञ्चन्ति तस्य सेकार्थम् । एवं युष्मदर्थमहं दातृतमम् इन्द्रम् सोमैरिन्दुभिः आ सिञ्चामि कामानुत्सिञ्चामीति ॥ १ ॥

मुद्गल० [2]'आ व इन्द्रम्' इति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । शुनःशेप ऋषिः । गायत्रम् । 'अस्माकम्' इत्येषा पादनिचृद्गायत्री, 'नव सप्तकाः पादनिचृत्' (ऋअ १,४,४) इत्युक्तत्वात् । 'यच्चिद्धि' इत्येषा त्रिष्टुप् । आदितः षोडशर्च ऐन्द्र्यः । सप्तदशीत 'आश्विनावश्वावत्या' इत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः । 'कस्त उषः' इत्याद्यास्तिस्र उषोदेवताकाः[2] ॥

वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं शुनःशेपाः हे ऋत्विग्यजमानाः[3] वः युष्माकं सम्बन्धिनमिमम् इन्द्रम् इन्दुभिः सोमैः आ सिञ्चे सर्वतः सिञ्चामहे तर्पयाम । कीदृशम् । शतक्रतुम् शतसंख्याककर्मोपेतम् मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धम् । सेचने दृष्टान्तः । यथा येन प्रकारेण क्रिविम् अवटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिराम् । एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । सम्ऽआशिराम् । आ । इत् । ऊँ इति । निम्नम् । न । रीयते ॥

स्कन्द० द्वावपि वाशब्दौ चार्थे । यः इन्द्रः [3]शतम् शुचीनाम् शुद्धानां सोमानाम् सहस्रम् च समाशिराम् सोममिश्रणं दध्याशीरुच्यते । तेन सम्मिश्रणानामत्यन्तबहून् सोमान् इत्यर्थः[3] । "एदु निम्नम् न रीयते आ इत्युपसर्गो रीयते इत्याख्यातेन सम्बध्यते । रीयते इति याति 'रीयते, रेजति'‡ (निघ २,१४) इति गतिकर्मसु पाठाद् गत्यर्थः । इत् उ इति पदपूरणौ । अथवा इदर्थं बोधार्थं यच्छन्दःश्रुतेः सर्वेषां पादानामुद्देशः एवान्तर्गतत्वात् प्रतिनिर्देशात् तच्छब्दाध्याहारेण पूर्वयैकवाक्यता । पूर्वा च 'आ वः' इति युष्मच्छब्दात् प्रत्यक्षकृता । अतोऽत्र रीयते इति व्यत्ययेन‡ मध्यमस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । आ रीयसे । पानार्थमागच्छसीत्यर्थः[4] ।

1-1 हे इन्द्र त्वां बहुवचनं दातृतमं सोमैरत्यन्ता स्तुवन्तो वाजमिच्छाम सत्यामास्महे सोमैः । यथा हि महत्या कूपयोग्यमाहावं सिञ्चेत् तत्समीपस्थमाहावं वा । "उ" ("दाहावे" वि' अ) भा' क्रिवि कूपम् इति हि । 'माहवाहावमाने' च निपाने सम्भीयते । च इति मपि दृष्टः । अस्य पदस्य उदितत्वम् । वाज स्तुतौ । स्तुवन्तः सो नाम् । यदि दाने । वाजम् च । वाजयन्तो वा । अथवा आत्मन इच्छन्ती इत्यर्थे, अवग्रहत्वात् वि' अ कु † लिङ मूको २-२ नास्ति वि मूँ' ३-३ शुद्धानां सोमानां शतं च सामनिमिश्रणानां समाशिरां सहस्रं च गच्छति । शुद्धस्य मिश्रितस्य च अत्यन्तबहून् सोमान् वि' अ कु ४-४ नास्ति वि' अ कु † नेजति मूको ‡ माधवन मूको

[1]कथम् । निम्नं न निम्नमिव प्रदेशम् । किम् । सामर्थ्यादुदकम् । यथा निम्नं प्रदेशमुदकं शीघ्रमागच्छति तद्वद् यः त्वं पानार्थमत्यन्तबहून् सोमान् शीघ्रमागच्छसि तं त्वामिन्द्रं वाजयन्त आसिञ्चेम सोममित्याशास्महे इति समस्तार्थः[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० [2]शतम् वा[2] पूतानां सोमानाम्[3] सहस्रम् वा सम्यगाशिरेण मिश्रितानाम् [4]एवम् आगच्छति[4], निम्नम् इवोदकम् ॥ २ ॥

मुद्गल० यः इन्द्रः शुचीनाम् शुद्धानां सोमानाम् शतम् वा शतसंख्याकं समूहं वा समाशिराम् समीचीनेन आशिरारव्येन श्रयणद्रव्येणोपेतानां सोमानाम् सहस्रम् वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा[5] आ इदु रीयते आगच्छत्येव । सोऽस्मान् अनुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्तौ दृष्टान्तः । निम्नम् न यथा निम्नं प्रदेशम् आपः[6] आप्नुवन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥३॥

स्कन्द० "यत् इदम्‡ शतं सहस्रं च मदाय मदार्थं बलार्थं च अस्य इन्द्रस्य उदरे समुद्रः न समुद्र [illegible] व्यचः व्याप्तिं सम् दधे सम्यग् धारयति । यथा समुद्रो व्याप्नुयादेवमुदरं व्याप्याव-स्थितव इत्यर्थः । किं तस्य । 'तद्वत्‡ आरीयसे', 'तं वाजयन्त आसिञ्चेम इत्येतदाशास्महे' इत्येवं यच्छब्दस्य पूर्वाभ्यामृग्भ्यामेकवाक्यता" ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् सोमपात्रशतम् अस्य बलिन इन्द्रस्य मदाय भवति, सहस्रं वा । अनेन अस्य उदरे अन्तरिक्षम् इव व्याप्तिः सम् दधे । यथान्तरिक्षे विततं[7] तद्वद् व्याप्तमिति । तस्मादागच्छतीति ॥ ३ ॥

मुद्गल० यत् पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे शुष्मिणो बलवत इन्द्रस्य मदाय मदार्थं सम्पन्नं भवति । एना हि अनेनैव शतेन सहस्रेण च अस्य इन्द्रस्य उदरे व्यचः व्याप्तिः दधे धृता भवति । दृष्टान्तः । समुद्रः न समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जले व्याप्तं तद्वत् ॥ ३ ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊँ इति । ते । सम् । अतसि । कपोतःऽइव । गर्भऽधिम् । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥४॥

१-१. उदकं निम्ने प्रदेशे यथा शीघ्रं गच्छति तद्वत् । शे गतौ । यस्त्वं सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छसि तं [illegible] वयं वाजयन्तः सोमैरासिञ्चामः वि[1] अ कु. २-२. नास्ति साम्ब कु. ३. °आनां शतं [illegible] कु. ४-४. एवागच्छति कु; °मेवमिच्छ" साम्ब[1]; °इच्छति क. ५. नास्ति वि. ६. "यथ मै[1]. ७-७. एवं स्थिते सैदा । यदेतत् । 'द्वितीयोस्तेनः' (पा २,४,३४) । अन्वादेशे एनादेशः । यदिदं सोमानां शतं सहस्रं च मदार्थं बलार्थं चास्येन्द्रस्योदरे व्याप्तिं सम्यग्धारयति । यथा समुद्रो व्याप्नुयात्, एवं उदरं व्याप्नुवतीत्यर्थः । व्यचः व्याप्तिः । तं त्वां वाजयन्तः आसिञ्चेम सोमैः । ते समुद्रे व्याप्य भवन्तु वि[1] अ कु. † °इदम् साम्ब. ‡ तद्वत् साम्ब. ८. "तं यद् साम्ब" वि[1] अ[1].

स्कन्द० [1]अयम् इति सन्निहितस्य सोमस्य प्रतिनिर्देशः । उ इति पदपूरणः । अयम् ते अभिषुतः सोमः । सम् अनसि अत सातत्यगमने । एकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यच्छब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । यं प्रति सम्यक् सततं गच्छसि । कथम् । कपोतः इव गर्भधिम् गर्भो धीयतेऽस्यामिति गर्भधिः । कपोतिकाऽत्राभिप्रेता । यथा मैथुनार्थी कपोतः कपोतिकां तद्वदित्यर्थः । वचः तत् चित् चिच्छब्दः पदपूरणः । तच्छब्दश्रुतेश्च यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यदिदमुक्तं वचः तत् नः अस्माकम् ओहसे वहेः सम्प्रसारणेन गुणेन चेदं रूपम् । वहस्व आत्मानं प्रति प्रापय । शृण्वित्यर्थः । श्रुत्वा च सोमेनैव तृप्तो मां मोचयेत्यभिप्रायः[1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् सोमः त्वदीयः । तम् त्वं कपोतः कपोतीम् इव गर्भनिधात्रीं[2] पिपासुः सङ्गच्छसि । स्तुतिं च ताम् अस्मदीयामात्मानं[3] प्रापयसि ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! अयम् उ अयमपि[4] दृश्यमानः सोमः ते त्वदर्थं सम्पादितः । यं सोमम् समनसि सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । दृष्टान्तः । कपोत इव यथा[5] कपोताख्यः पक्षी गर्भधिम् गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तत् चित् तस्मादेव कारणात् नः अस्मदीयम् वचः ओहसे प्राप्नोषि ॥ ४ ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

स्कन्द० [6]यावत् किञ्चित् स्तोत्रम् तत् सर्वं हे राधानाम् पते ! धनानां स्वामिन् ! गिर्वाहः ! गिरः स्तुतयः ता उह्यन्ते प्राप्यन्ते यस्य स्तोतृभिः स गिर्वाहाः, तस्य सम्बोधनं हे गिर्वाहः ! स्तुत्याश्रयेत्यर्थः । वीर ! विक्रान्त ! इति यस्य ते तव । सर्वैः स्तोतृभिः यः स्तूयस इत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तस्य विभूतिः अस्तु विभवतीति विभूतिः समस्तस्तुतिकरणसमर्था अस्तु भवतु । का । सूनृता अपरिमितमपि वाङ्मात्रैवेत् । अथवा विभूतिशब्द ऐश्वर्यवचनः । सामर्थ्याद्वाक्यगीतमरत्यर्थः । विभूतिमत्यस्तु । महैश्वर्यकरीयं स्तुतिलक्षणा मदीया वागित्यर्थः । अथवा या तव विभूतिः साऽस्तु सूनृता । शोभनेषु नृषु स्तुतिपरेषु नामते विस्तीर्यत इति सूनृता । स्तोतृभ्यो दीयतामित्यर्थः[6] ॥ ५ ॥

1-1. अयं वेङ्कटमिश्रुतसोमः । यं त्वं सम्यक् सततं गच्छसि । यथा मैथुनार्थं कपोतः कपोतिकाम् । गर्भं धीयते अस्यामिति गर्भधिः । ताम् । 'उपसर्गे घोः किः' (पा ३,३,९२) 'कर्मण्यधिकरणे च' (पा ३,३,९३) । 'अविद्युन्या मत्' (पाउ ३,१५२) । गर्भं । स इव यं त्वं सोऽयम् । यदिदमुक्तमस्माकं तद्वहस्व आत्मानं प्रति प्रापय । मदतः सुवा छेनसानन्दो मा मोचय । अत सातत्यगमने । वह प्रापणे । यजादित्वात् अभिहिते च 'बहुलं छन्दसि' (पा ६,१,३४) इति सम्प्रसारणात् गुणः वि[1] अ कु. 2. गर्भधानी सामा कु; °धयति वि[1] लपं. 3. °दीयमा वि[1] अ°. 4. हे म° वि[1]. 5. नास्ति मै[2]. 6-6. हे गिरां वाहक स्तोत्रवाहक स्तुत्याश्रय धनानां स्वामिन् विक्रान्त यस्य तव सर्वत् विविध स्तोत्रं उत्सर्गम् । यस्त्वं सर्वैः स्तोत्रैः स्तूयसे तस्य तव विभूतिर्भवतु । विभवति इति विभूतिः । समस्तस्तुतिकरणसमर्था भवतु । 'वाक्यसी सूनृता' इति वाचि । विभूतिरैश्वर्यं वा । सा मधुवर्णा च । स्तुत्यलक्षणा मदीया विभूतिमती महैश्वर्यकरी समस्तुतिरस्तु । शोभनेषु नृषु नामते इति वा सूनृता । नमु विस्तारे । 'क्वि च' (पा ३,२,७६) 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्' (पा ६,४,३७) इत्यादिना । स्तोतृभ्यो दीयतामित्यर्थः वि[1] अ कु.

वेङ्कट० गीर्भिस्स्तूयमान[1]! धनानाम् पते! यस्य तव स्तोत्रम् इदमनेन क्रियते स्तोत्रा, तस्मै[2] सत्या श्रीः अस्तु ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! राधानाम् पते! धनानां[3] पालक! गिर्वाहः! गीर्भिस्स्तूयमान! वीर! शौर्योपेत! यस्य ते तव स्तोत्रम् ईदृशं भवति, तस्य तव विभूतिः लक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपा अस्तु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन् वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

स्कन्द० उत्तिष्ठ । [4]यद् ब्रवीमि तत्र प्रवर्तस्वेत्यर्थः । नः अस्माकं पालनाय अस्मिन् वाजे सङ्ग्रामे । आत्ममरणफलत्वाद् यज्ञमेव सङ्ग्राममाह । हे शतक्रतो! सम् अन्येषु अन्येष्विति द्वितीयार्थे सप्तमी । सम्भूयाऽन्यान् देवान् ब्रवावहै मद्विमोचनार्थमभ्यर्थयावहै इत्यर्थः[4] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [5]ऊर्ध्वः तिष्ठ अस्माकं रक्षणाय अस्मिन् सङ्ग्रामे शतकर्मन्! । शत्रुषु त्वं च [6]अहं च[6] सम्भूय ब्रवावहै ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो! इन्द्र! अस्मिन् प्रसक्ते वाजे सङ्ग्रामे नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय ऊर्ध्वः उन्नतः उद्युक्तः[7] तिष्ठ [8]भव । त्वं च अहं[8] च मिलित्वा[9] अन्येषु कार्यान्तरेषु सम् ब्रवावहै सम्यक् विचारयावः ॥ ६ ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

स्कन्द० [10]अपूर्वस्यागमो योग इत्यभिप्रेतप्राप्तिः । तत्रतत्राभिप्रेतप्राप्तौ बलवत्तरम् इन्द्रम् । †इदमिदं ददाती-न्द्रम्† । तत्रतत्र सङ्ग्रामे च हवामहे । हे सखायः ‡तत्रतत्र‡ पालनाय[10] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्रवेशेप्रवेशे अतिशयेन बलयुक्तम् इन्द्रम् युद्धेयुद्धे हवामहे सखायः सन्तो रक्षणाय ॥ ७ ॥

मुद्गल० योगेयोगे प्रवेशेप्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजेवाजे[11] कर्मविघातिनि तस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे तवस्तरम् अतिशयेन बलिनम् इन्द्रम् ऊतये रक्षार्थम् सखायः सखित्वप्रियाः वयम् हवामहे आह्वयामः ॥ ७ ॥

---

१. ॰मानम् साम्ब कु भ[1]. २. नास्ति वि॰ लघं. ३. धन॰ वि. ४-४. यद् ब्रवीमि तत्र प्रवर्तस्व । अस्माकं पालनाय अस्मिन् सङ्ग्रामे । आत्ममरणफलत्वात् यज्ञ एव सङ्ग्रामः । बहुकर्मन् बहुयज्ञ वा । सम्भूयान्यान् देवान् मद्विमोचनार्थमभ्यर्थयावहे । एतदर्थमुत्तिष्ठ । अन्येष्विति इति सुप् वि॰ भ कु. ५. ऊर्ध्वः साम्ब कु. ६-६. नास्ति वि॰ लघं ७. नास्ति वि मै[1]. ८-८. भवावहं वि मै[2]. ९. नास्ति वि. १०-१०. नास्ति साम्ब[1,2]. †-† नास्ति मूको. ‡ इदमिदं ददातीन्द्रं तत्रत्र मूको.

आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरुप नो हवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'घ इति पदपूरणः । उप इति तृतीयपादस्थ उपसर्गः आ गमत् इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । उपागमत् उपागच्छेत्[1] । यदि श्रवत् शृणुयादिन्द्रः । कथं पुनरुपागच्छेत्[1] । सहस्रिणीभिः ऊतिभिः 'इत्थम्भूतलक्षणे' (पा २,३,२१) इत्येवमेषा तृतीया । सहस्रसङ्ख्ययुक्तैः पालनैः सम्बद्धः । पालनसाहस्रैरस्मान् पालयन्नित्यर्थः । वाजेभिः अन्नैश्च । अन्नानि च ददत्स्यर्थः । किं यदि शृणुयात् । उच्यते—नः अस्माकं सम्बन्धं हवम् आह्वानम्' ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उपागच्छेदिन्द्रः यदि शृणुयात् आह्वानं सहस्रसङ्ख्यैः पालनैरन्नैश्च ॥ ८ ॥

मुद्गल० यदि अयम् इन्द्रः नः अस्मदीयम् हवम् आह्वानम् श्रवत् शृणुयात्, तदानीम्[1] स्वयमेव सहस्रिणीभिः ऊतिभिः बहुभिः पालनैः वाजेभिः अन्नैश्च सह उप समीपे घ अवश्यम् आ गमत् ॥ ८ ॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरम् । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् । यम् । ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

स्कन्द० [1]अनुशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन समानार्थः । 'प्रत्नम्' (निघ ३,२७) इति पुराणनाम । 'ओक इति निवासनाम' (या ३,३) । षष्ठी चोभयत्र कर्मप्रवचनीययोगलक्षणद्वितीयास्थाने । पुराणनिवासस्थानं सोमाख्यं प्रति हुवे आह्वयामि त्वाम् । कीदृशम् । तुविप्रतिम् 'तुवि' (द्र निघ ३,१) बहुनाम इति । प्रतिशब्द उपसर्गः । 'उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । यत्र तु क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते ससाधनां[1] तत्र क्रियामाहुः' (पाम ५,१,२८) । तेनात्र प्रत्यवस्थातरि प्रतिशब्दो वर्तते । बहूनां प्रत्यवस्थाता तुविप्रति इत्यनन्तरुद्ध इत्यर्थः । तं तुविप्रतिं नरम् मनुष्याकारम् । यम् ते द्वितीयार्थे षष्ठ्येषा । यम् त्वाम् पूर्वम् पिता अपि मम हुवे आहूतवान् । अथवा यमिति प्रत्नस्यौकसः सोमाख्यस्य प्रतिनिर्देशः । यं सोमं ते तव स्वभूतं प्रति पिता मम आहूतवान् इति[1] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यम् इन्द्र तव पिता आहूतवान् तमहं त्वदर्थं पुराणस्यास्य निवासस्थानात् अनुक्रमेण हुवे अनेकेषु गच्छन्तं नेतारम्[2] ॥ ९ ॥

१-१ इन्द्र न इति यदि श्रवत् अस्मदाह्वाने यदि शृणुयात् सहस्रसङ्ख्यायुक्तैः पालनैरन्नैश्च उपागच्छेत् । 'इत्थम्भूतलक्षणा' इत्यर्थे विम् । सम्बद्ध पालनसाहस्रैरस्मान् पालयन् अन्नानि च ददादित्यर्थं वि' मु [illegible] 'गच्छेत् मूको २ नास्ति वि ३-३ हे इन्द्र त्वां पुराणनिवासस्थाने सोमस्य प्रति आह्वयामि । बहूनां प्रत्यवस्थातारं तुविप्रतिं । इत्यनिरुद्ध । तं तुविप्रतिं नराकारं त्वां पूर्वं मम पिता आहूतवान् । यं त्वं सोममिति वा । 'प्रत्न' प्रति प्रत्नं' इति पुरो । 'ओकस' इति शुद्धे । पठ्यते अपि इत्यू वि' मु [illegible] समाप्तं मूको ४ नेतारं', नास्ति वि

मुद्गल० प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात् तुविप्रतिम् बहून् यजमानान् प्रति गन्तारम् नरम् पुरुषम् इन्द्रम् अनु हुवे अनुक्रमेण कर्मसु आह्वयामि। यम् ते त्वामिन्द्रं पिता अस्मदीयो जनकः पूर्वम् पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे आहूतवान्। तमाह्वयामीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ९॥

तं त्वा॑ व॒यं वि॑श्ववा॒रा शा॑स्महे पुरुहूत। सखे॑ वसो जरि॒तृभ्यः॑ ॥ १० ॥

तम्। त्वा॒। व॒यम्। वि॒श्व॒ऽवा॒र॒। आ। शा॒स्म॒हे॒। पु॒रु॒ऽहू॒त॒। सखे॑। व॒सो॒ इति॑। ज॒रि॒तृऽभ्यः॑ ॥१०॥

स्कन्द० [1]यो[†] उक्तगुणोऽसि, तम् त्वा वयम् हे विश्ववार! सर्वस्य वरणीय! आ शास्महे प्रार्थयामहे। आत्मनोऽर्थाय जीवितं याचामह इत्यर्थः। हे पुरुहूत! सखे! वसो! शतपथे—'यद्वै[‡] नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठः' (माश ८,१,१,६) इति वसिष्ठशब्दस्य श्रेष्ठशब्देनार्थविवरणदर्शनाद् वसुशब्दः प्रशस्यवचनः, धननाम वा[§] अप्राप्तणीतमत्वर्थः। प्रशस्य! धनवन्! वा। न केवलमात्मन एवार्थाय। किं तर्हि। जरितृभ्यः अन्येषामपि स्तोतॄणामर्थाय। अथवा जरितृभ्य इत्यात्मन एव प्रतिनिर्देशः। स्तोतुरात्मनोऽर्थायेत्यर्थः[1] ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'तम् त्वा' वयम् सर्वेषां वरणीय[2]! प्रार्थयामः सखे! वासयितः! स्तोतॄणाम् ॥ १० ॥

मुद्गल० हे विश्ववार! सर्वैर्वरणीय! पुरुहूत! बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत! सखे! सखिवत्प्रिय! वसो! निवासहेतो! इन्द्र! तम् पूर्वोक्तगुणयुक्तम् त्वा त्वाम् जरितृभ्यः स्तोतॄणामनुग्रहार्थम् वयम् आ शास्महे प्रार्थयामहे ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

अ॒स्माकं॑ शि॒प्रिणी॑नां॒ सोम॑पाः सोम॒पाव्ना॑म्। सखे॑ वज्रि॒न्त्सखी॑नाम् ॥ ११ ॥

अ॒स्माक॑म्। शि॒प्रिणी॑नाम्। सोम॑ऽपाः। सो॒म॒ऽपाव्ना॑म्। सखे॑। व॒ज्रि॒न्। सखी॑नाम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० [3][अस्माकम् शिप्रिणीनाम्] शिप्रे हनू नासिके वा। बहुतामित्यर्थः। हे सोमपाः! सोमपाव्नाम् सोमस्य पातॄणाम् हे सखे! वज्रिन्! सखीनाम् कथा वदस्तु त्वत्प्रसादेन[3] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माकं सोमपानसाधनभूतशिप्रायुक्तानाम्[4] सोमस्य पातः! सोमपातॄणाम् सखे! वज्रिन्! सखीनाम् उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ११ ॥

१-१. हे सर्वेरव वरणीय पूर्वोक्तं त्वां वयमात्मजीवितमाशास्महे। बहुभिराहूत सखे प्रशस्य धनवन् वा। स्तोत्रर्थम् आत्मार्थमन्यार्थं वा आशास्महे। 'जरिता स्तोमवाहकः' इति स्तोतरि। शतपथे—'यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठः' इति। वसुः प्रशस्यः वि[1] स कु. † नास्ति मूको. ‡ यनो साम्ब. § च मूको. २-२. नास्ति वि[2], ■. वरणीयम् साम्ब कु वि[1*],अ[1]. ३-३. हे सोमानां पातः सखे वज्रवन् यथा वयं चिरं जीवेम इति कामयामहे तव यागार्थं तत् तथा कुरु। अस्माकं हनूमतां नासिकावतां वा सोमस्य पातॄणां सखीनां त्वत्प्रसादेन तथा तदस्तु नि[1] स कु. †-† नास्ति साम्ब. ४. "पानस्य साधनभूतं शिप्रा" ल; "पानसाधनभूतेन शि" साम्ब[1.1] अ[1]; °भूतः शि° वि[1.2] लपं.

मुद्गल० हे सोमपा ! सोमस्य पातः[1] सखे ! सखिवत्प्रिय[1] वज्रिन् ! वज्रयुक्तेन्द्र[1] सखीनाम् सखिवत् प्रियाणां सोमपाव्नाम् सोमस्य पातॄणाम् अस्माकम् शिप्रिणानाम् हनूभ्यां युक्तानां गवां समूहं त्वत्प्रसादाद्‌वृस्त्विति शेषः ॥ ११ ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥१२॥

स्कन्द० 'तथा तदस्तु सखीनां त्वत्प्रसादेन हे सोमपाः ! । सखे ! वज्रिन् ! तथा कृणु, यथा उश्मसि कामयामहे वयम् । वय हि चिरं जीवेमेति कामयामहे । त्वत्प्रसादेन तथैवास्तु । त्वमपि तत् तथैव कुर्वित्यर्थः । किमर्थम् । इष्टये तव यागाय[2] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यथा वयं त्वत्तः कामयामहे तथा अस्माकम् तत् अस्तु । सखे ! वज्रिन् ! तथा कुरु इष्टये अभिलषितसिद्ध्यर्थमिति ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे सोमपाः ! सखे ! वज्रिन् इन्द्र[3] ! इष्टये अभिलषितार्थम् ते तव अनुग्रहम् यथा येन प्रकारेण उश्मसि वयं कामयामहे, त्वम् तथा कृणु कुरु । त्वत्प्रसादात् तद् अभीष्टम् तथा अस्तु ॥ १२ ॥

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविऽवाजाः । क्षुऽमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'रेवतीरित्येतत् स्त्रीविशेषेण सम्बन्धयितव्यम् । रेवती सन्तु धनवत्यो भवन्तु । धनस्य साधिका भवन्त्वित्यर्थः । नः अस्माकम् । काः । वाक्यसामर्थ्याद् स्तुतयः । कस्य । उच्यते । सधमादे इन्द्रे षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा । सहभूतैर्यो माद्यते तृप्यते स्तूयते स सधमाद् इन्द्रः तस्य । न च रेवतीरेव केवलाः । किं तर्हि । तुविवाजाः बह्वन्नाश्च । अन्नस्य बहुसाधिका इत्यर्थः । याः कीदृशः । उच्यते । क्षुमन्तः क्षुशब्दः † क्षु शब्दे इत्यस्य कीर्तिवचनः । कीर्तिमन्तः ‡ । वयम् याभिः मदेम 'मदति' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मसु पाठाद् मदतिः स्तुत्यर्थः । याभिरित्यभिन्द्रं स्तवामेत्याद्यस्मद् इत्यर्थः[4] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० योऽस्माभिः सह सोमेन[1] माद्यतीन्द्रः[2] तस्मिन् इन्द्रे बहुधना आपः अस्माकम् सन्तु । क्षुधिता वयम् याभिः मदेम शब्दवन्तो विख्याता वेति ॥ १३ ॥

---

१ १. पृ १९७ टि १-१ द्र. २ यज्ञस्य मै[1] ३-३ अस्माकं स्तुतय रेवती सन्तु । धनवत्यो भवन्तु । तत्साधिका भवन्तु इत्यर्थः । सहभूतैर्यो माद्यते । यदि स्तुतिभोदमदसार्थ्यादिगविषु । स्तूयते तृप्यते वा । तादेन्द्रस्य धनसाधिका बह्वन्न बह्वन्नसाधिकाश्च क्षुशब्द कीर्तिमन्त । कीर्तिमन्तः । वयं याभिर्नित्यमिन्द्रं स्तुम इति वा । मदति स्तुतौ वि[°] अ कु † नास्ति मूको ‡ कीर्तिमन्तः साम्व[°], ४ नास्ति साम इ- ५ मदतीन्द्र साम्व कु, मदन्तीन्द्र अ[°] वि[°] इष.

मुद्गल० द्युमन्तः अन्नवन्तो वयम् याभिः गोभिः सह मदेम हृष्येम, सधमादे अस्माभिः सह हर्षयुक्ते इन्द्रे सति नः अस्माकं ता गावः रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च सन्तु ॥ १३ ॥

आ घ॒ त्वावा॒न्त्मना॒प्तः स्तो॒तृभ्यो॑ धृष्णविया॒नः । ऋ॒णोरक्षं॒ न च॒क्र्योः॑ ॥१४॥

आ । घ॒ । त्वाऽवा॑न् । त्मना॑ । आ॒प्तः । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । इ॒या॒नः । ऋ॒णोः । अक्ष॑म् । न । च॒क्र्योः॑ ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'आ इत्युपसर्गः ऋणोः इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । घ इति पदपूरणः । त्वावान् त्वत्सदृशः त्मना आप्तः आत्मना स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा व्याप्तः । स्तुतः सन्नित्यर्थः । स्तोतृभ्यः हे धृष्णो ! प्रगल्भ ! अभिभवितः ! वा शत्रूणाम् । इयानः 'ईमहे' (निघ ३,१९) इत्यस्य याच्ञाकर्मण इदं रूपम् । याच्यमानः । आ ऋणोः ऋणु गतौ । सामर्थ्याद्बाह्यन्तर्णीतण्यर्थः । व्यत्ययेन च प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषः । आ ऋणोत् आगमयति । किम् । सामर्थ्यादुत्तरत्रार्थि दर्शनात् कामान् स्तोतृभ्यो ददातीत्यर्थः । कथं च पुनः प्रेरयति । अक्षम् न चक्र्योः यथा अक्षं कश्चित् चक्रयोः† प्रक्षिपेदेवं कामान् स्तोतृषु प्रक्षिपेदित्यर्थः.[1] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० त्वत्सदृशः[2] स्तोतृकामार्थं[3] शत्रूणां धर्षयितः ! स्वयमेव गच्छन् भवति बन्धुः । तथा त्वं च स्वयमेव आगतः सन् स्तोतॄणां कामान् ऋणोः प्रक्षिप[4], यथा अक्षम् चक्रयोः प्रक्षिपन्ति[5] ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे धृष्णो ! धार्ष्ट्ययुक्त ! इन्द्र ! त्वावान् त्वत्सदृशो देवताविशेषः त्मना आप्तः स्वयमनुग्रहवशात् स्वयमवाप्तः सन् इयानः अस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतॄणामनुग्रहाय तदभीष्टमर्थम्[2] घ अवश्यम् आ ऋणोः आनीय प्रक्षिपतु । दृष्टान्तः । चक्र्योः चक्रयोः अक्षम् न यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

आ यद्दुवः॑ शतक्रत॒वा कामं॑ जरितॄ॒णाम् । ऋ॒णोरक्षं॒ न शची॑भिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुवः॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । आ । काम॑म् । ज॒रि॒तॄ॒णाम् । ऋ॒णोः । अक्ष॑म् । न । शची॑भिः ॥ १५ ॥

स्कन्द० [6]'आ ऋणोः आगमयसि आत्मनि प्रेरयसि यत् दुवः दुव इति परिचरणा । यावती काचित् परिचर्या, तया सर्वया स्तोतृभिरात्मानं परिचारयसि इत्यर्थः । न च दुव एव केवलम् । किं तर्हि । शतक्रतो ! आ कामम् जरितॄणाम् ऋणोः कामानपि स्तोतॄणामागमयसि प्रेरयसि । सम्पादयसीत्यर्थः । कथं प्रेरयसि । अक्षम् न[6] चक्रमिव शचीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा ॥ १५ ॥

1-1. हे इन्द्र त्वत्सदृशः 'युष्मदस्मदोः छन्दसि सादृश्ये' (पावा ५,२,३९) । आत्मना स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा व्याप्तः स्तुतः सन् स्तोतृभ्यः । हे प्रगल्भ अभिभवितः । ई याच्ञायाम् । याच्यमानः । ऋणु गतौ । अन्तर्णिच् । तिपि सिप् । आ ऋणोत् । स्तोतृभ्यः कामान् गमयति ददातीत्यर्थः । चक्रयोरक्षमिव । यथा अक्षं चक्रेषु प्रक्षिपेत् एवं स्तोतृषु कामान् वि[1] भ कु. † नास्ति साम्ब. 2. तत्स° वि[2] अ[1]. 3. स्तोतृका° कु साम्ब. 4. क्षिपन्ति वि[1] अ[1]. 5. °ष्ठं मदर्थम् त्रि मै[2]. 6-6. 'यत्कश्चिद्भावनं दुवः' इति स्तुतौ । यावती काचित्परिचर्या तया सर्वया स्तोतृभिरात्मानं परिचारयसि स्तोतॄणां कामानपि आगमयसे । तद्दासि वि[1] भ कु.

वेङ्कट० स्तोतॄणां परिचरणं शतकर्मन्[1] वामम् च अक्षम् इव चक्रयोर्यदा त्वं प्रज्ञाभिः प्राक्षिपस्तदा स्वयमेवागच्छसीति[2] ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो! इन्द्र[1] यत् वसु धनं कामितार्थरूपम् आ स्तोतृभिराप्तव्यमस्ति तं वामम् जरितॄणाम् स्तोतॄणामनुग्रहाय आ आभिमुख्येन आनीय प्रक्षिपसि । दृष्टान्तः — शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैः अक्षं न यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

शश्वदिन्द्रः पोप्रुथद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शाश्वसद्भिर्धनानि ।
स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोप्रुथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः । शाश्वसत्ऽभिः । धनानि । सः । नः । हिरण्यऽरथम् । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

स्कन्द० 'तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ । तमेतया प्रत्यगाय शश्वदिन्द्र इति' (ऐब्रा ७, १६) । 'स नो हिरण्यरथमिति तच्छब्दत्वात् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । शश्वत् शब्दश्च नित्यपर्यायः । यो नित्यम् इन्द्रः पोप्रुथद्भिः प्रोथृ पर्याप्तावित्यस्यैतद्रूपम् । अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमपीत्येवं ह्रस्वत्वम् । पर्याप्तिश्च समर्थीभाव उच्यते । अत्यर्थं समर्थैरश्वैः जिगाय जयति । न च केवलं पोप्रुथद्भिः । किं तर्हि । [नानदद्भिः अत्यर्थं] पुनः पुनर्वा हेषद्भिरित्यर्थः । शाश्वसद्भिः च शीघ्रगतित्वात् [अत्यर्थं पुनः पुनर्वा श्वासं कुर्वद्भिः] । किं पुनर्जिगाय । उच्यते — धनानि असुराणां स्वभूतानि । स नः सम्प्रदाने एषा चतुर्थी । अस्मादित्येतेन व्यवहितेनाक्षमासेन सम्बन्धयितव्यम् । स अस्मभ्यम् अदात् । किम् । हिरण्यरथम् हिरण्मयं रथम् । कीदृशः । दंसनावान् दंसि दर्शनदशनयोः । दर्शनीयत्वात् दंसना वाग् रूपं वा । अथवा दंसः §इति कर्मनामसु§ (द्र निघ २,१) दर्शनात् तदेकदेशदंसनुगतो दंसनाशब्दोऽपि कर्मनामैव । वाग्मी रूपवान् कर्मवान् वेत्यर्थः । किञ्च स नः सनिता स एवास्माकं सर्वविधुरेषु सम्भक्ता । सनये स नः सनिर्लाभः । जीवितस्य लाभाय स एवास्माकम् । जीवितमपि स एव दातेत्यर्थः[1] ॥ १६ ॥

---

1 °कर्म साम्न कु त्रि[1] [2] का[1] ह्रप 2 °कामि कु 1. 2 स इन्द्र एवमुक्तैरश्वैः असुरधनानि जिगाय सोऽस्मभ्यं हिरण्यरथमदात् । पोप्रुथद्भिः । प्रोथृ पर्याप्तौ । यङ्गन्ता या रूपम् । 'श्लौ' (पा ६,१,१०) इति द्वि । 'हलादि शेषः' (पा ७,४,६०) । ('गौ कार्ति' [पा ७,४,१], 'नाग्लोपि' [पा ७,४,२] 'भ्राजभासभाषदीपजीवमील्पी डानन्यतरस्याम' [पा ७,४,३] इत्यादिषु 'काण्यादीनां वा' [पावा ७,४,३] इति उपसंहरत) ? । पर्याप्त समर्थः । अत्यर्थं समर्थैः । नानदद्भिः अत्यर्थं पुनः पुनर्वा हेषद्भिः । नद शब्दे । यङ्लुकि । 'उभये' (पा ६,१,५) इति अभ्यस्त पे । 'दीर्घोऽकितः' (पा ७,४,८३) 'गुणादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा ६,१,७) छन्दसि प्रत्ययविशेष इति वा दीर्घ । 2 [°]मगनिशाम्यर्थं पुनः पुनर्वा श्वासं कुर्वद्भिः । श्वस प्राणने । दसि दंसदर्शनयो । 'दसना कर्मन् रूप' इति कर्मणि । दर्शनीयत्वात् दसना वाग् रूपं वा । कर्मवान् वा वाग्मी वा रूपवान् वा । स एवास्माकं सनिता स्व समर्थो सर्वविधुरेषु सम्भक्ता । स एवास्माकं सनये प्राप्तुं धने । जीवितलाभस्य च हेतुं स कु †† 'हिरण्य' साम्न° ‡-‡ नास्ति साम्न[1] °. §§ दसनानि कर्माणि मूळे

वेङ्कट० इन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथं प्रतिगृह्णन् तं स्तौति—घोष्ठव्यापारं कुर्वद्भिः '[1]अत्यन्तं हेषद्भिः[1] अत्यन्तं श्वसद्भिः[2] एतैः अश्वैः[3] इन्द्रः शश्वत् जिगाय शत्रुधनानि । सः अस्मभ्यं कर्मवान् ददातु हिरण्यरथम् । सः हि अस्माकं धनस्य दाता । सः एव नः ददात्विति ॥ १६ ॥

मुद्गल० शुनःशेपेनेन्द्रेण दत्ते हिरण्यरथम् अनया प्रतिजग्राह । इन्द्रः शश्वत् सर्वदा धनानि वैरिसम्बन्धीनि जिगाय जितवान् अश्वैरिति शेषः । कीदृशैः । घोष्ठथद्भिः घासभक्षणादनन्तरभाविनम् ओष्ठशब्दं कुर्वद्भिः नानदद्भिः नादमात्यगतं हेषाशब्दं कुर्वद्भिः श्वसद्भिः पुनःपुनः श्वसद्भिः । दंसनावान् कर्मवान् सनिता दाता सः इन्द्रः नः अस्माकम् सनये सम्भजनार्थम् हिरण्यरथम् सुवर्णेन निर्मितं रथम् अदात् दत्तवान् । 'स नः स नः' इति[4] आदरार्थः ॥ १६ ॥

आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया । गोमद्दस्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विना । अश्वंऽवत्या । इषा । यातम् । शवीरया । गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

स्कन्द० "[5]तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु स्तुहि । अथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेन' (ऐब्रा ७,१६) । आ इत्युपसर्गो यातम् इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । हे अश्विनौ । अश्ववत्या इषा 'इत्थम्भूतलक्षणे' (पा २,३,२१) इत्येवमेषा तृतीया । अश्वयुक्तेन सम्बद्धौ । आ यातम् आगच्छतम् । अश्वसम्यमाश्वम् अन्नं च दातव्यं तद् गृहीत्वाऽऽगच्छतम् इत्यर्थः । शवीरया तृतीयान्तमेतद्, आश्विनोः सम्बोधनम्, अनुदात्तत्वाप्रसङ्गात् । 'शु' (निघ २,१५) इति क्षिप्रनाम । ईर गतौ । क्षिप्रगतिः शवीरा । शवतेर्गतिकर्मणो वा‡ एतत् । शविर्वेगः तद्वती वा‡ शवीरा । तया । वेगवत्या गत्येत्यर्थः । कथं च पुनरायातम् । गोमत् गोसंयुक्तम् । गा अपि गृहीत्वेत्यर्थः । हे दस्रा ! शत्रुपक्षक्षयकरौ ! दस्रनामानौ ! । यद्यपि चाश्विनोरेको दस्रनामा, तथापि साहचर्यादुभयोर्व्यपदेशः । हिरण्यवत् हिरण्यसंयुक्तं च । हिरण्यं च गृहीत्वेत्यर्थः[5] ॥ १७ ॥

वेङ्कट० आ यातम् अश्विनौ ! अश्वयुक्तेन अन्नेन क्षिप्रप्रेरणेन गोयुक्तम् दर्शनीयौ ! हिरण्ययुक्तं च ॥ १७ ॥

मुद्गल० इन्द्रेण प्रेरितः[6] शुनःशेपः अश्विनौ तुष्टाव । हे अश्विनौ ! अश्वावत्या बहुभिरश्वैर्युक्तया शवीरया प्रेर्यमाणया इषा अन्नेन सह आ यातम् अस्मिन् कर्मणि आगच्छतम् । हे दस्रा ! अश्विनौ ! युवयोः प्रसादात् गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तम् हिरण्यवत् बहुना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥ १७ ॥

1-1. नास्ति लपं; "न्तं श्वसद्भिः साम्ब ल. 2. हेषद्भिः साम्ब ल. 3. नास्ति कु. 4. नास्ति मूको. 5-5. 'तमिन्द्र उवाच—अश्विनौ नु XXX इति सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेन' । हे अश्विनौ अश्ववताऽन्नेन आ यातम् । इत्थंभूतलक्षणा तृतीया, तत्संबद्धौ । अश्वयुक्तौ । 'अतो बहचोऽनजिरादीनाम्' (पा ६,३,११९), 'शरादीनां च' (पा ६,३,१२०) इति पूर्वस्य दीर्घः । यदस्मभ्यमश्वमन्नं च दातव्यं तद् गृहीत्वा आगच्छताम् । शु क्षिप्रे । ईर गतौ । क्षिप्रगत्यस्मायुक्तौ वेगे च । ('मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ' [पावा ५,२,१०९] इत्यत्र इति इरच्)† । वेगवत्या इषा । गोमत् । क्रियाविशेषणमिदम् । गा हिरण्यं च गृहीत्वा आगच्छताम् । 'शत्रुनाशकरौ दस्रौ' । एकस्य नाम्ना उभयोर्व्यपदेशो वा इति स कु. † "अश्व मूको. ‡ नास्ति मूको. 6. प्रेषितः मै.

समानयोजनो हि वां रथो दस्रावमर्त्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्रौ । अमर्त्यः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

स्कन्द० [1]समानं साधारणं द्वयोरप्येक एव यो युज्यते स समानयोजनः । हि-शब्दस्तु पदपूरणः । वाम् युवयो रथः हे दस्रौ । अमर्त्यः मरणवर्जितः । अविनाशीत्यर्थः । समुद्रे अन्तरिक्षनामैतत् (द्र निघ १,३) । निरालम्बनेऽप्यन्तरिक्षे हे अश्विना । ईयते गच्छति[1] ॥ १८ ॥

वेङ्कट० युवयोः हि रथः द्वयोरप्येकभूतः दर्शनीयौ[1] अमरणः अन्तरिक्षमध्ये[2] गच्छति । तत आयातमिति ॥ १८ ॥

मुद्गल० हे दस्रौ ! अश्विनौ[1] [2]हि यस्मात्[2] वाम् युवयोः सम्बन्धी रथः समानयोजनः तुल्ययोजनः । युवयोर्द्वयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थं सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथः अमर्त्यः विनाशरहितः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एव हे अश्विनौ ! समुद्रे[2] अन्तरिक्षे ईयते गच्छति ॥ १८ ॥

न्य१घ्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्न्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः । परि । द्याम् । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

स्कन्द० [4]नि इत्युपसर्गो येमथु इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अघ्न्यः अहन्तव्यत्वात् प्रजापतिरादित्यो वा । तस्य मूर्धनि एकम् चक्रम् रथस्य नि येमथुः नियमितवन्तौ स्थः । परि द्याम् परिशब्दो लक्षणया कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन समानार्थः । दिवं प्रति अन्यद् द्वितीयम् ईयते गच्छति । नैमित्तिकस्य त्रिचक्रस्य सामर्थ्यमित्यर्थः[2] ॥ १९ ॥

वेङ्कट० अश्विनावेकं चक्रम् रथस्य पर्वतमूर्धनि[3] स्थापयामासतुः । [4]अन्यत् तु[4] चक्रं परितः दिवं गच्छति ॥ १९ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ ! युवाम् अघ्न्यस्य हन्तुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य मूर्धनि उपरि रथस्य चक्रम् भवदीयरथसम्बन्ध्येकं चक्रम् नि येमथुः नियमितवन्तौ । अन्यत् चक्रम् परि द्याम् द्युलोकस्य परितः ईयते गच्छति ॥ १९ ॥

कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षसे विभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कम् । नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

१-१. हे दस्रौ अश्विनौ वां रथः साधारणं युज्यते व्योमकोपरि । मरणवर्जितः । नाक समुद्र इत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । अनालम्बने गच्छति वि° भ. कु. २. अन्तरिक्षे मध्ये भ° वि°. ३-३. नास्ति मूको. ४. नि धम्यात् समुद्र मूको. ५-५. अघ्न्य हन हिंसागतौ । "अघ्न्यादयश्च" (पा ३,४,९८) । अघ्न्यः प्रजापतिरादित्यो वा । तस्य मूर्धनि रथस्य एकं चक्रं नियमितवन्तौ । कर्मप्रवचनीयमतो परि । दिवं प्रति अन्यद् द्वितीयं गच्छति भु. ६. "मूर्धनि छ, मूध वि°. ७-७. अन्यत्तु वि° द्र°.

स्कन्द० "तमश्विनावूचतुः—उषसं नु स्तुहि, अथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन' (ऐब्रा ७,१६)। 'उषसस्तृच उत्तरः' (द्र. बृदे ३,१०२)। उत्तरस्तृच उषोदेवतः। हे उषः! कधप्रिये! कम् उदकम्, तद् रश्मिभिराहितं यो दधाति धारयति स कधः प्रजापतिः। केन विधीयते प्रकाशनरसाद्याहरणार्थं स्याप्यत इति वा कधः। कोऽसौ। आदित्यः। तस्य प्रिया स वा प्रियो यस्याः सा कधप्रिया। अत्यन्तसाहचर्याच्च †तत्प्रियत्वाद् वा सा। तत्सम्बोधनं† हे कधप्रिये!। भुजे भुजिरत्र पालनार्थः। पालनाय कः मर्तः मनुष्यः। अमर्त्ये! मरणवर्जिते!। कं त्वं मनुष्यं पालयसीत्यर्थः। कम् वा नक्षसे। नक्ष इति व्याप्तिकर्मसु (द्र. निघ २,१८) पाठाद् नक्षतिर्व्याप्त्यर्थः। आयुरादिप्रदानेन व्याप्नोषीत्यर्थः। अथवा णक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ। गत्यर्थो नक्षतिः। कं वा पालयितुं गच्छसीत्यर्थः। कथय। एतद् सुखं ज्ञात्वा वयमपि तादृशा एव भवेमेत्यर्थः। विभावरि! विविधा भा दीप्तिर्विभा ‡तद्वति!। ईवनिपौ छन्दसि‡। वनिर्मत्वर्थीयः[1] ॥ २० ॥

वेङ्कट० कः ते उषः! कथनप्रिये! मकारधकारौ समानौ। भोगाय भवति मर्तः मरणवर्जिते[2]!। कीदृशं च[3] त्वं व्याप्नोषि दीप्तिमति! ॥ २० ॥

मुद्गल० अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशेपः उषसं तुष्टाव। हे कधप्रिये! स्तुतिप्रिये! अमर्त्ये! मरणरहिते! उषः! एतच्छब्दाभिधेये उषःकालाभिमानिनि देवते! भुजे तव भोगाय मर्तः मनुष्यः कः विद्यते। हे विभावरि! विशेषप्रभायुक्ते उषोदेवि! कम् पुरुषम् नक्षसे आप्नोषि। त्वदीयोचितं भोगं दातुं न कोऽपि समर्थः। अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि। ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ २० ॥

व॒यं हि ते॒ अम॑न्म॒ह्याऽन्ता॒दा प॑रा॒कात्। अश्वे॒ न चि॑त्रे अरुषि ॥ २१ ॥

व॒यम्। हि। ते॒। अम॑न्महि। आ। अन्ता॑त्। आ। प॒रा॒कात्। अश्वे॑। न। चि॒त्रे॒। अ॒रु॒षि॒ ॥ २१ ॥

स्कन्द० "हि-शब्दः पदपूरणः। ते इति द्वितीयार्थे षष्ठी। वयम् त्वाम् अमन्महि 'ईमहे यामि मन्महे' (निघ ३,१९) इति याच्ञाकर्मसु पाठाद् याच्ञार्थोऽयम्। याचामहे। किम्। सामर्थ्यात् स्वस्यायुषः। न यावत्स्य। किं तर्हि। आ अन्तात् आ पराकात् 'पराके' (निघ ३,२६) इति दूरनाम"।

1-1. 'तमश्विना ऊचतुः—उषसं नु XXX इति। स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन'। 'उषसस्तृच उत्तरः'। हे उषः 'पुरीषं कम्' इत्युदके। रश्म्याहृतं तद् यो दधाति धारयति वा स कधः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा ३,२,३) इति कः। कः प्रजापतिर्वा। केन विधीयते प्रकाशनरसाद्याहरणार्थं स्थाप्यते इति वा कधः। आदित्यः। तस्य प्रिया। स प्रियो यस्या इति वा। अत्यन्तसाहचर्याच्च तत्प्रियत्वं साध्यते। एवंभूते अमरणे। भुजे पालनाय। मर्तः। स्वार्थे यत्। 'नवसूरमर्त०' (पाग ५,४,३६)। तस्य लुक्। मर्तः। कं मर्त्यम् आयुरादिप्रदानेन व्याप्नोषि। नक्ष व्याप्तौ। स भुजे भवत्। णक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ। क पालयितुं गच्छसीति वा। कथय। एतत्सुखं ज्ञात्वा वयमपि तादृशा एव भवेम। भा दीप्तिः। विविधा भा विभाः। मतुपि छन्दसि वनिप्। विभायुक्ता विभावरी। 'वनोऽन्तौ ङीप्' (पा ४,१,५), 'वनो र च' (पा ४,१,७), 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' (पा ७,३,१०७) वि[1] अ कु. †-† तत्प्रियत्वाद् भवतः सम्बोधनम् मूको. ‡-‡ क्वचित्। ईदृशोऽयं मूको. 2. °र्जितो साम्ब. 3. नास्ति वि[1] लपं. 4-4. वय त्वाम् आजीविनं याचामहे। मन याच्ञायाम्। मर्यादया आ अवसानात्। आ पर्यन्तवात्। दूरात्। दूरं पराकं वि[1] अ कु.

[1]विप्रकृष्टत्वाच्च पुरुषायुषं वर्षशतमत्र दूरमभिप्रेतम् । आ अभिविधौ मर्यादायाम् । आ वर्षशतात् । यावद्वर्षशतं पूर्णम् इत्यर्थः । अश्वे न चित्रे अश्वा वडवा । सा यथा चित्रा विचित्रा पूज्या वा तद्वच्चित्रे[1] । अथवा [2]श्रूयमाणोपमार्थीयो नायमुपमानशब्दः । उपमानाम् उपमानवृत्तित्वदुपमेयविषयसम्बोधनसम्बन्धासम्भवाद् अश्वाशब्दो[2] नोपमानवृत्तिः । किं तर्हि । लुप्तोपम उपमेयवृत्तिः । क्रियाशब्दो वा । नशब्दस्तु 'उपरिष्टादुपचारः' (नि या १,४) उपमार्थीयत्वात् । 'अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्ययार्थे प्रयोगः' (नि या ७,३१) इति पदपूरणः । अश्वे[1] अश्वासदृशे! व्याप्ते[1] वा । चित्रे[1] चित्ररूपे[1] पूज्ये[1] वा । अरुषि[1] [3]अरुषतेर्दीप्तिकर्मणो दीप्तिवचनः । अर्षतेर्वा[3] गतिकर्मणो गन्तृवचनः । दीप्ते[1] गन्त्रि[1] वा[1] ॥ २१ ॥

वेङ्कट० वयम् हि स्याम् अज्ञासिष्म[1] आ[1] अन्तात् आ च पराकात् पराकशब्दो दूरवचनः । मूलादुपगन्ध्याऽऽन्तादित्यर्थः[4] । अश्वे । गमनशीले[1] पूज्ये[1] आरोचने[1] इति । नकारः सम्प्रत्यर्थीयः ॥२१॥

मुद्गल० हे अश्वे! व्यापनशीले! चित्रे! चायनीये! अरुषि! आरोचमाने[1] उप काष्ठाभिमानिनि देवते[1] तव स्वरूपम् आ अन्तात् समीपपर्यन्तम् आ पराकात् दूरपर्यन्तम् वयम् मनुष्याः न अमन्महि न बोद्धुं समर्थाः । हि प्रसिद्धौ । देवतामहिम्न पारावारयोरज्ञानमस्माकं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २१ ॥

त्वं त्येभि॒रा ग॑हि॒ वाजे॑भिर्दुहितर्दिवः । अ॒स्मे र॒यिं नि धा॑रय ॥ २२ ॥

त्वम् । त्येभि॑ । आ । ग॒हि॒ । वाजे॑भि । दु॒हि॒तः॒ । दि॒वः॒ । अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । नि । धा॒र॒य॒ ॥२२॥

स्कन्द० [4]त्येभि इति 'इत्थंभूतलक्षणे' (पा २,३,२१) तृतीया । तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । त्वम् यानि वयमर्थयामहे तैः सम्बद्धा आ गहि आगच्छ वाजेभि अन्नैः । याच्यमानान्यन्नानि तानि गृहीत्वाऽऽगच्छेत्यर्थः । हे दुहितः दिवः आदित्यतेजसो दिवि जायमानत्वात् सा दिवो दुहिता, तेनैवमामन्त्र्यते—हे दुहितर्दिव इति । किञ्च अस्मे रयिम् नि धारय धनं धारस्य देहीत्यर्थः[5] । स च शुन शेपोऽस्याः स्तुत्या विपाशो मुमुचे[6] इतीतिहासार्थः ॥२२॥

वेङ्कट० त्वम् एतैः प्रदीप्तैः[7] अन्नैः आगच्छ दिवः दुहितः ! अस्मासु रयिम् नियच्छेति ॥ २२ ॥

मुद्गल० हे दिवः दुहितः ! द्युदेवतायाः पुत्रि[1] उषोदेवि[1] त्येभि वाजेभि तैरन्नैः सह त्वम् आ गहि अत्राऽऽगच्छ । अस्मे अस्मासु रयिम् धनम् नि धारय नितरां स्थापय ॥ २२ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकत्रिंशो वर्गः ॥

इति प्रथममण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥

1-1 विप्रकृष्टम् । पुरुषायुर्वर्षशतं पूर्णम् । आङ् मर्यादायामभिविधौ वा । यावद् वर्षशतं पूर्णम् । अश्वे न चित्रे । यथा अश्वारूपेण चित्रा पूज्या वा तद्वत् । अश्वे अश्वासदृशे व्याप्ते वा । विचित्ररूपे पूज्ये वा । अरुषि गन्त्रि वा । दीप्त इव दीप्तिमयि वि[0] अ कु 2-2 "श्रूयमाणोपमार्थीयमनुपमानशब्द । सदृशे व्याप्ते वा । चित्रे चित्ररूपे पूज्ये वा । अरुषि । उपमानमुपमानवृत्तिदुपमेयविषयसम्बोधनसम्भवामाम्" मूको 3-3 अरुषतेः रोचतेर्वा मूको २. "मिन्न वि[0] लर्य, "मित्रम् वि[0] अ[1], ३. नास्ति कु ४ "त्वमे वि[0] लप ५ ५ अथ यानि वयमर्थयामहे धनेरावस्त्राभ्यां । यान्यस्मदीय यज्ञ निधानि गृहीत्वाऽऽगच्छ । दिवो गगनस्य दिवो दुहिता । हे दुहितर्दिव । अस्मभ्यं धने निधनेन धारय वि[0] अ कु ६. "वे मुमुचात् साम्प"[1] ७ प्रदीप्तैः कु

[३१]

त्वम॑ग्ने प्रथ॒मो अङ्गि॑रा॒ ऋषि॑र्दे॒वो दे॒वाना॑मभवः शि॒वः सखा॑ ।
तव॑ व्र॒ते क॒वयो॑ विद्म॒नाप॒सोऽजा॑यन्त म॒रुतो॒ भ्राज॑दृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । प्र॒थ॒मः । अङ्गि॑राः । ऋषि॑ः । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । अ॒भ॒वः॒ । शि॒वः । सखा॑ । तव॑ । व्र॒ते । क॒वयः॑ । वि॒द्म॒नाऽअ॑पसः । अजा॑यन्त । म॒रुतः॑ । भ्राज॑त्ऽऋष्टयः ॥ १ ॥

स्कन्द० "हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः त्वम्" । हिरण्यस्तूपो नामाङ्गिरसः पुत्रः 'त्वम् अग्ने' इत्यादि दृष्टवान् । 'आग्नेयं प्रथमं सूक्तम्' । हिरण्यस्तूपस्य प्रथमं सूक्तमग्निदेवतम् । त्वम् हे अग्ने ! प्रथम सर्वत उत्कृष्टः । अङ्गिराः अङ्गानि शरीरावयवाः तद्वदङ्गि शरीरम्, तत्र स्थितिहेतुः अशितपीतर-सोऽङ्गिरसः । तं करोत्यङ्गिरसयति 'तत् करोति तदाचष्टे' (पाधा ३,१,२६) इति णिच् । तद-न्तात् क्विप् । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' (पा ६,४,१४) इति दीर्घत्वम् । अधातुभूतपूर्व-मात्रस्य दीर्घमिच्छन्ति । गोमान् यवमानिति यथा । दिवोदासादित्वाच्च छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । अङ्गिराः शरीरस्थितिहेतोः अशितपीतरसस्य† कर्तेत्यर्थः । जाठरो ह्यग्निरन्नं रसीकरोति । रसो लोहित-मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रभावेन‡ परिणममानः शरीरस्थितिहेतुर्भवति । ऋषिः द्रष्टा च सर्वस्य । अथवा योऽयं प्रथमोऽङ्गिरा नाम ऋषिः स त्वमेव त्वत्कारणत्वात् । तथा चैतिहासिका आहुः— 'ततोऽर्चिषि भृगुर्जज्ञे अङ्गारेष्वङ्गिरा ऋषिः' (द्र. बृदे ५,९९) इति । किञ्च देवः त्वं हविर्वहनाद्युपकारेण देवानाम् अभवः भवसि । शिवः सुखः सखा । किञ्च तव व्रते 'व्रतम्' (निघ २,१) इति कर्मनाम । सप्तमीनिर्देशात् अवस्थिता इति वाक्यशेषः । तव कर्मणि परिचर्यायामवस्थिताः कवयः मेधाविनः विद्मनापसः विदितयागादिकर्माणो वेदितव्यकर्माणो वा । उत्कृष्टचेष्टिता इत्यर्थः । अजायन्त मरुतः देवाः । कीदृशाः । भ्राजदृष्टयः ऋष्टिः शक्त्याख्य आयुधविशेषः । दीप्तशक्तयः । देवत्वं हि धर्मात्मत्वम् । धर्मश्चाग्निपरिचर्यातः । अयात एवमुच्यते— तव व्रते अजायन्त मरुत इति । केचित्तु मरुत इत्यृत्विङ्नामाचक्षते (द्र. निघ ३,१८) । अत्र चर्त्विक्ष्वेव वर्तते । सामर्थ्या-दान्तर्णीतमत्वर्थः तद्धवमानवचनो वा§ । अजायन्तेत्येतत्¶ विद्मनापस इत्यनेन सम्बध्यते ।

१-१. हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । आग्नेयं प्रथमं सूक्तम् । हे अग्ने त्वं सर्वेन उत्कृष्टः शरीरस्थितिहेतोः अशितपी-तरसकर्ता च । अङ्गं शरीरावयवः । मतुब्लोपः इनिः । अङ्गिनः स्थितेः अशितपीतरसोऽङ्गिरसः । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । णिज्यागमे अप्रत्ययान्तत्वात् क्विप् च । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति अधातुभूतपूर्वस्य दीर्घत्वम् । दिवोदासादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तथाङ्गिराः जाठरो ह्यग्निरन्नं रसीकरोति । रसो लोहितमांसमेदोऽस्थिमज्जा शुक्रभावेन परिणममानः शरीरस्थितिहेतुर्भवति । कविस्त्वं सर्वस्य द्रष्टा मननेन । अथवा योऽयं प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिः स त्वमेव । त्वत्कारणत्वात् । 'अग्नेरर्चिषि भृगुर्जज्ञे अङ्गारेष्वङ्गिरा ऋषिः' । देवानां हविर्वहनाद्युपकारेण देवोऽभवः । तेषामपि दाता । सुखः सखा च भवसि । 'सुम्नं शर्मः शुनं शिवम्' इति सुखे । तव कर्मणि परिचर्यायामवस्थिताः मेधाविनः विदितयागा-दिकर्माणः वेदितव्यकर्माणो वा । विद ज्ञाने । 'आतो मनिन्' (पा ३,२,७४), 'अन्येभ्योऽपि' (पा ३,२,७५)। विद्मना । 'अप्नोऽपस्च कर्मम्' (?) इति कर्मणि । उत्कृष्टचेष्टिताः अजायन्त मरुतः दीप्यमानायुधाः । 'ऋष्टिरूर्मिः खादिरास' इति प्रहरणायुधे । 'धर्माद्यच हि देवत्वं धर्मश्चाग्निमूलः' । अतः तव व्रते त्विं क कु. † "रसस्य" मूको. ‡ "शुक्र" मूको. § नास्ति मूको. ¶ "त्येतस्य मूको.

[1]अवस्थिता ऋत्विजो यजमाना च† विद्मनापसो वेदितव्यकर्माण उत्कृष्टचेष्टिता अजायन्तेति । अत्र चेतिहासमाचक्षते[2]—'त्रिशङ्कुर्नामैक्ष्वाको राजा वसिष्ठस्य याज्योऽभवत् । स वसिष्ठमब्रवीत्—येनाहं क्रतुना सशरीरो दिवं यायां तेन मां याजयेति । तं वसिष्ठोऽब्रवीद् अशक्यमेतदिति । स किञ्चिदागतमन्युरेतदेव वसिष्ठपुत्रानब्रवीत् । त एनमब्रुवन्—भगवान् प्रवृत्तो यजने, किमर्थं वृक्षमुत्सृज्य शाखास्ववलम्बस इति । स तानब्रवीत्—अशक्यमेतदिति भगवताहमुक्त इति । त एनं प्रत्यब्रुवन्—यत् तस्याशक्यं कथं तदस्माकं शक्यं भविष्यतीति । स तानब्रवीत्—प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैश्च । अन्यां गतिं यास्यामीति । तं वसिष्ठपुत्रः शक्तिः क्रुद्धोऽशपत्—गुर्वतिक्रमाच्चण्डालो भवेति । स शापानन्तरमेव घोररूपश्चण्डालोऽभवत् । अथासौ पुत्रं राज्येऽभिषिच्य विश्वामित्राश्रमं गत्वा प्रोषितस्य तस्य भार्यां परिचरितवान् । समागतो विश्वामित्रः स्वदारपरिचरणात्तुष्टो यथावृत्तं तत्सर्वमुपलभ्य राजानमब्रवीद्—अहं त्वा तेन क्रतुना याजयिष्यामि[3] येन सशरीरः स्वर्गं यास्यसीति[4]—इत्युक्त्वा स्वयमेव सम्भारान् संहृत्य शिष्यानुवाच—आमन्त्र्यन्तामृषयः । यश्च मद् ब्रवीति तत् सर्वं महामाख्यायतान् इति । स ऋषीनुपामन्त्रयन्त । उपामन्त्र्यमाणास्त्व ऋषयोऽब्रुवन्—आगमिष्याम इति । वासिष्ठास्त्वब्रुवन्—चण्डालो यत्र यजते क्षत्रियो याजयति च कथं तत्र देवताभिर्मुहा ग्रहीष्यन्ते । कथं तत्रागच्छाम इति । तत् सर्वं विश्वामित्राय तच्छिष्या आचक्षत । अथ सपुत्रवसिष्ठवर्जमागतेष्वृषिषु परिसमाप्त एव यज्ञे ऊरपर्वेति विश्वामित्रस्त्रिशङ्कुमब्रवीत् । अथासावुत्पपात दिवमगच्छत् । त देवाः पातयितुमैच्छन् । अतः क्रुद्धो विश्वामित्रोऽन्यान् देवानसृजत् । अथैनं भीता देवा अब्रुवन् यथा भवानिच्छति तथास्तु इति । सोऽद्य त्रिशङ्कुरद्यापि दिवि रोचते' । तदेतदनेनार्धर्चेनोच्यते । ये भ्राजदृष्टयः क्षत्रियत्वाद् दीप्तशस्त्रायायुधाः ते मते अवस्थिता[5] मरुत ऋत्विजो विश्वामित्रादयः [6]'तद्गन्तो वा त्रिशङ्क्वादयो यजमानाः विद्मनापसः वेदितव्यकर्माणोऽत्यन्तोत्कृष्टसशरीरस्वर्गगमनादिकर्माणोऽजायन्तेति' ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यस्तूप आङ्गिरस । त्वम् अग्ने! मुख्य- आङ्गिरसां च एकः सर्वस्य द्रष्टा देवः देवानाम् अभवः कल्याण सखा । तव कर्मणि त्वया प्रेरिता कवयः क्रान्तदर्शिनः कर्मवन्तो वा प्रादुर्भवन्ति मरुतः दीप्तस्वायुधाः ॥ १ ॥

मुद्गल० सप्तमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । [1]तत्र 'त्वमग्ने प्रथम.' इति अष्टादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । आङ्गिरसः हिरण्यस्तूप ऋषिः । अष्टमीषोडश्यष्टादश्यः त्रिष्टुभः । शिष्टा जगत्यः । अग्निर्देवता[2] ॥

हे अग्ने! त्वम् प्रथमः आद्यः अङ्गिराः 'आङ्गिरसानामृषीणां सर्वेषां' जनकत्वात् तादृशोऽङ्गिरो—नामक ऋषिः अभवः । तथा स्वयम् देवः भूत्वा देवानाम् अन्येषाम् शिवः शोभनः सखा अभवः । तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयः मेधाविनः विद्मनापसः ज्ञानेन व्याप्नुवानाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः मरुतः मरुत्संज्ञका देवाः अजायन्त ॥ १ ॥

१-१. अजायन्त मरुत इति । केचित्तु मरुत इति ऋत्विङ्नाम मन्यन्ते । अत्र च ऋत्विक्षु एव त्वद्गु कर्मसु वा । तत्कर्मण्यवस्थिता ऋत्विजो यजमाना वा वेदितव्यकर्माणः अजायन्तेति योजना । अत्र चेतिहास त्रि[1] अ कु. † नास्ति मूको. २. ॰चक्षते मूको. ३. याजयिष्ये मूको. ४-४. तद्गन्तो. त्रिशङ्क्वादयो यजमाना वेदितव्यकर्माणः अत्यन्तोत्कृष्टसशरीरस्वर्गगमनादिकर्माणोऽजायन्त त्रि[1] अ कु. ५-५. नास्ति वि मै[1]. ६-६. ॰षां सर्वेषामृषीणां वि.

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतम् ।
विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःऽतमः । कविः । देवानाम् । परि । भूषसि । व्रतम् ।
विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

स्कन्द० 'त्वम् हे अग्ने! प्रथमः अङ्गिरस्तमः'[1] शरीरस्थितिहेतोः अशितपीतरसस्याऽतिशयेन कर्ता । 'अङ्गिरस ऋषेरतिशयेनोत्पत्तिकारणं'[2] वा[3] । 'कविः मेधावी देवानाम् स्वभूतम् परि भूषसि परिपूर्वो भवतिः सर्वत्र परिग्रहे । परिगृह्णासि । व्रतम् यागाख्यं कर्म । किञ्च विभुः ईश्वरः विश्वस्मै भुवनाय तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । सर्वस्य भूतजातस्याऽर्थाय मेधिरः यज्ञवान् । यज्ञस्य सम्पादयितेत्यर्थः । द्वे द्यावापृथिव्यौ वा अरणी वा मातरौ यस्य स द्विमाता शयुः शयितेव स्थानार्थः, आमाशयो जलाशय इति यथा । व्यवस्थातेत्यर्थः । कतिधा चित् कतिभिरपि प्रकारैः । कस्यार्थाय । आयवे आयवो मनुष्याः तेषामर्थाय । और्वशेयो वा पुरूरवसः पुत्र आयुः, तस्यार्थाय । कतिधा पुनर्व्यवस्थाता । उच्यते[4] । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु गार्हपत्याहवनीयत्वात् त्रिधा । पिण्डपितृयज्ञचातुर्मास्येषु चतुर्धा प्रणीताग्निरे-कात् । पशौ पञ्चधा शामित्राग्निरेकात् । 'सोमे आग्नीध्रस्य धिष्ण्याग्निरेकात् यावत्संख्यम्[5] ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! मुख्यः[6] अङ्गिरसां च वरिष्ठः कविः यज्ञम् अलङ्करोषि । सर्वस्मै भुवनाय अनेकशरीरो भवत् मातः द्वयोर्लोकयोर्निर्माता पुरूरवसः पुत्राय आयवे गार्हपत्यादिव्यूहेनानेकधा शयान. ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् प्रथमः आद्यः अङ्गिरस्तमः अतिशयेनाङ्गिरा भूत्वा कविः मेधावी सन् देवानाम् अन्येषाम् व्रतम् कर्म परि भूषसि परितोऽलङ्करोषि । कीदृशस्त्वम् । विश्वस्मै भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थम् विभुः बहुविधः । आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः । मेधिरः मेधावान् द्विमाता द्वयोररण्योरुत्पन्नः आयवे मनुष्यार्थम् कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः । तस्मान्मनुष्यस्य[7] गृहे अवस्थितस्य तव प्रकारा इयन्त इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २ ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते ।
अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसघ्नोर्भारमयजो महो वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्वने । आविः । भव । सुक्रतुऽया । विवस्वते ।
अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृऽवूर्ये । असघ्नोः । भारम् । अयजः । महः । वसो इति ॥ ३ ॥

१-१. हे अग्ने सर्वेषामुत्कृष्टः सः वि[1] अ कु.   २-२. कविवचनेनाङ्गिरः शब्देनोत्पत्तिकारणम् साम्ब[1][2].
३. नास्ति मूको.   ४-४. मेधावी देवानां यागाख्यं कर्म परिगृह्णासि । परिभूः परिग्रहे । किंच ईश्वरश्च विश्वभुवनार्थं यज्ञस्य संपादयिता । मेधो यज्ञः । 'मेधारथाभ्यामिरन्' (द्र. पावा ५,२,१०९) । नित्यं यज्ञयुक्तः । तस्माद् तत्संपाद-यिता । द्यावापृथिव्यौ अरणी वा मातृस्थानीये यस्य स द्विमाता । आमाशयो जलाशय इव यत्र शीङ् स्थाने । 'आयवः पूरवः प्रजाः' इति मृग्र । कतिभिः प्रकारैर्मनुष्यार्थं पुनर्व्यवस्थाता । और्वशेयो वा पुरूरवसः पुत्र आयुः । तदर्थाय वा । कतिधात्वम् वि[1] अ कु.   ५-५. सोमाग्नीध्रधिष्ण्याग्निरेकात् यावत्तावत्संख्यात्वम् वि[1] अ कु.   ६. मत्तः साम्ब अ[1] वि[1]; प्रथमः कु.   ७. °व्यस्य गृहे मै[1].

स्कन्द० 'अत्रेतिहासमाचक्षते—"सर्वम् इदम् अन्धं तम आसीत् । अथ मातरिश्वा आकाशे सूक्ष्ममग्निमपश्यत् । तम् अमथ्नात् । अथर्वा च ऋषिः । तद्‡ पराशरो भरद्वाजश्च वक्ष्यति—'मथीद्यदीं विष्टो‡ मातरिश्वा' (ऋ १,७१,४) 'त्वामग्ने पुष्करादधि' (ऋ ६,१६,१३) इति[1] । तत्र मथ्यमाने ज्वालामाली नामाग्निरजायत । [redacted] प्रथमं मातरिश्वने आविरभवत् । अथ विवस्वते"' । 'तदेतदिहोच्यते । त्वम् हे अग्ने[1] प्रथमः आग्निमः मातरिश्वने मातरिश्वा वायुः तस्मै आविर्भव लडर्थेऽत्र लोट् । आविरभव प्रकाशीभूत इत्यर्थः । सुक्रतूया शोभनं कर्म सुक्रतु तदिच्छा सुक्रतूया । तृतीयैकवचनस्याऽऽजादेशः । शोभनयागादिकर्मेच्छयेत्यर्थः । मातरिश्वने चाविर्भूय अनन्तरम् विवस्वते आविरभवः । किञ्च¶ अरेजेताम् 'भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः' (या ३,२१) । अबिभीताम् भयाद् वा अकम्पेताम् । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । होतृवूर्ये वृणो वूर्यं । होता वूर्यतेऽनेनेति होतृवूर्यं, तस्मिन्‡ होतृवूर्ये । होतरि वृते त्वयि‡ । यदा त्वं होता वृतो वेदिमध्यस्थोऽदीप्यथाः तदा अयमतिदीप्तोऽस्माकं दहेदिवेति द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां भयाद्वा अकम्पेताम् । किं पुनरन्य इत्यर्थः । असघ्नो भारम् अत्रेतिहासमाचक्षते[2]—'त्वया किल स्वयमेव स्वानि स्वानि हवींष्युद्धत्याऽभक्षयन् । तेषां केचिद् वोढुं नाशक्नुवन् । एकैकाहुतिस्तेषामस्य भारादतिरिच्यते । कश्चित्तु वाश्नुवतोऽप्यसुरा अभ्यद्रवन् । ते सर्वेऽग्निमस्तुवन्—हव्यं नो वहेति । स तच्छीलायमानोऽवहत्' । तदेतदिहोच्यते—असघ्नो भारमिति । सघिर्हिंसार्थः । सघतिर्हिंसायाम् इति । इह तु भारस्य हिंसाकर्मताऽसम्भवात् सघिः शक्नोत्यर्थे । सहेर्वा शक्नोत्यर्थस्य इदं रूपम्, न सघेः । शक्नोतेश्च नित्यकर्मभूतस्यावश्यारापुपकत्वाद् भारमिति च श्रुतेर्वोढुमिति वाक्यशेषः । आहुतिभारं वोढुमशक्नोरित्यर्थः । तेन चाऽऽहुतिभारेण अयजः । महः महतो देवान् । हे वसो[1] प्रवासय[1] धनयन्[1] वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने ! पुराण[1] वायवे[2] आविः[3] भव, शोभनकर्मेच्छया विवस्वते । यद्वा[1] तस्मै[2] मातरिश्वा त्वामाजहार[5] । त्वयि होतरि देवैर्वृते महान्तं त्वां दृष्ट्वा द्यावापृथिव्यौ अकम्पेताम् । एव देवानां हविर्वहनभारं सोढवान् अयजः च महतस्तान् वासयितः[1] ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् मातरिश्वने प्रथमः मुख्यो भूत्वा वर्तसे अग्निर्वायुरादित्य इति वाक्यशेषः सर्वत्र मुख्यत्वावगमात् । तादृशस्त्वम् सुक्रतूया शोभनकर्मेच्छया विवस्वते परिचरते यजमानाय आविर्भव प्रकटो भव । तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ अरेजेताम् अकम्पेताम् । होतृवूर्ये होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारम् भरणम् 'असघ्नो' उढवानसि' । हे वसो ! निवासहेतो महो[1] महः पूज्यान् देवान् अयजः इष्टवानसि ॥ ३ ॥

१-१ अत्रनिहास —'सर्वमन्धं तम आसीत् । अथ मातरिश्वा सूक्ष्ममग्निमपश्यत् अथर्वा च ऋषिः । तद् पराशरो भरद्वाजश्च वक्ष्यति—'मथीद्यदीम्', 'त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा' वि[1] अ कु ‡ विशे साम्व ‡ ते साम्व २-२ तदिहोच्यते—हे अग्ने ! त्वम् आग्निमो वायवे आविरभव । लिङि लोट् । शोभनकर्मेच्छया । त्वष्टे अवत् । 'इल' (?) (पा ६,४,२) इति दीर्घत्व । टार्वे आत् । सुक्रतूया शोभनयागादिकर्मेच्छया । मातरिश्वने च आविर्भूयाऽनन्तरं विवस्वते च । 'रेजृ भयवेपनयोः' । अबिभेताम्, भयाद्वा अकम्पेताम् द्यावापृथिव्यौ होतृवूर्ये होतरि वृते त्वयि । यत्र त्वं होतावृतो वेदिमध्यस्थोऽदीप्यथाः, तदा रोदसी अपि अकम्पेताम् अपि दहेदिति यत्वा दहेदिति भीतावभवताम्, भयात् अभिगमवन्तौ [redacted] । किं पुनरन्ये । किञ्च असघ्नो । अत्रनिहास वि[1] अ कु ¶ तद् किञ्च सूक्ते †-† होतरि वृते होतृवूर्ये साम्व १ प्रथम छ २ मातरिश्वने छ ५ आविरभव आवि छ ६ यदा साम्व ॥ अ[1] वि[1] दर्प ७ तस्मै वि[1] ८ "त्वामाजहार छ अ[1] वि[1]" ९-९ वासित वि मै[2].

त्वम॑ग्ने म॒न॑वे॒ द्याम॑वाशयः पु॒रू॒रव॑से सु॒कृते॑ सु॒कृत्त॑रः ।
श्वा॒त्रेण॒ यत् पि॒त्रोर्मुच्य॑से॒ पर्या त्वा॒ पूर्व॑मनय॒न्नाप॑रं॒ पुन॑ः ॥ ४ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । मन॑वे । द्याम् । अ॒वा॒श॒यः॒ । पु॒रू॒रव॑से । सु॒ऽकृते॑ । सु॒कृत्ऽत॑रः । श्वा॒त्रेण॑ । यत् ।
पि॒त्रोः । मुच्य॑से । परि॑ । आ । त्वा॒ । पूर्व॑म् । अ॒नय॒न् । आ । अप॑रम् । पुन॒रिति॑ ॥ ४ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते[1]—'स्वर्गकामो मनुरभिमयत पुरूरवाश्चैळः । ताभ्यामग्निः स्वर्गमद-दादिति' । 'तदेतदिहोच्यते । त्वम् हे अग्ने! मनवे तृतीयार्थे चतुर्थ्येषा । मनुना राज्ञा द्याम् अवाशयः वश कान्तौ । द्युलोकं कामितवान् । मनुं राजानं दिवं कामयमानं तत्प्रापणेन प्रयुक्तवान् इत्यर्थः । न च केवलेन मनुना । किं तर्हि । पुरूरवसे सुकृते इयमपि तृतीयार्थे एव चतुर्थी । पुरूरवसा च सुकृता शोभनानि कर्माणि कृतवता । सुकृत्तरः शोभनकर्मकृत्तरः । श्वात्रेण यत् । अत्रापीतिहासमाचक्षते—'तयोर्ज्वालामाली नामाग्निः प्रथमं मातरिश्वने आविरभवत् । ततो विवस्वते आविर्भूतः[2] । मातरिश्वा विवस्वतः सकाशात् पृथिव्यामानयदिति' । वक्ष्यति—'आ दूतो अग्निम्' (ऋ ६,८,४) इति । 'तदेतेनार्धर्चेनोच्यते—श्वात्रेण यत् पित्रोरिति । 'श्वात्रमिति क्षिप्रनाम' (या ५,३) । वायोरत्यन्तक्षिप्रत्वात् [illegible] मातरिश्वनि वर्तते । मातरिश्ववचन एव वा सामर्थ्यात् श्वात्रशब्दः । तेन यत् आ पित्रोः मुच्यसे परि पितरावत्र द्यावापृथिव्यावभिप्रेते । मुच्यस इति लडर्थे लट् । परिशब्द उपरिभावे । द्यावापृथिव्योरुपर्यमुच्यथाः । यद्यपि ज्वालामाली मातरिश्वना पृथिव्या एव केवलाया उपर्यमुच्यत, न दिवः, तथापि साहचर्यादन्यतरसम्बन्धिनो विमोचनाय उभे प्रति व्यपदेशः आ त्वा पूर्वम् अनयन् आङत्र मर्यादायाम् । यदिति च यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । ततः प्रभृति मर्यादया त्वां पूर्वमाहवनीयात्मना नीतवन्तः । के । सामर्थ्याद् यजमानाः । आ अपरम् मर्यादयैव अपरं गार्हपत्यात्मना । पुनःशब्दस्त्वङ्गीकृतवीप्सार्थो द्रष्टव्यः । पुनःपुनरत्र कर्मणी-त्यर्थः[3] । यदा हि[4] विवस्वतः सकाशात् मातरिश्वा पृथिव्यामानयत्, ततः प्रभृति त्वां यजमानाः कर्मसु प्रेधा व्यभजन्निति समस्तार्थः[5] ॥ ४ ॥

---

१. अत्रापीतिहासः वि॰ अ कु. २-२. एतदिहोच्यते । हे अग्ने त्वं मनुना राज्ञा द्यां द्युलोकं कामितवान् । मनुं राजानं दिवं कामयमानं तत्प्रापणेन प्रयुक्तवान् । वश कान्तौ । 'हेतुमति च' (पा ३,१,२६) इति णिच् । पुरूरवसा च सुकृता शोभनकर्माणि कृतवता शोभनकर्मकृत्तरः । के तार्थे सर्वैः श्वात्रेण । अत्रापीतिहासः—यो ज्वालामाल्यग्निः प्रथमं मातरिश्वने विवस्वते च आविर्भूतः तम् वि॰ अ कु. ३-३. श्वात्रेणेत्यर्धर्चेन । अत्रापि 'क्षिप्रं मधु [illegible] श्वात्रम्' इति क्षिप्रार्थत्वात् मातरिश्वनि वर्तते । तस्य वायोः अत्यन्तक्षिप्रत्वात् स एव श्वात्रः । तेन यत् यदा पित्रोर्मुच्यसे परि । पितरौ द्यावापृथिव्यौ । लडि लट् परिरुपरि । द्यावापृथिव्योरुपरि अमुच्यथाः । यद्यपि ज्वालामाल्यग्निः मातरिश्वना केवलं पृथिव्या एवोपरि अमुच्यत, न दिवः, तथापि साहचर्यादुभे प्रति व्यपदेशः । यदा पृथिव्यां मुक्तवान् ततः प्रभृति मर्यादया त्वां पूर्वमाहवनीयात्मना निहितवन्तः यजमानाः । मर्यादयैवापरं गार्हपत्यात्मना पुनःपुनस्तत्र कर्मणि । पुनःशब्दस्त्वङ्गीकृतवीप्सार्थः । -आङुभयत्रापि मर्यादार्थः वि॰ अ कु. ४. अपि सामा; नास्ति वि॰ अ कु. ५. समष्टिः वि॰ अ कु.

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! कथमयं[1] मनुरभ्युदयेन युक्तः स्यादिति तस्मै स्वर्गमकामयाः[2]। यथा[3] पुरूरव[सं] च[4] स्व शोभनकर्मणे कर्त्रे सुकृत्तम। क्षिप्रं यदा[5] अरण्योस्त्वम् पार मुच्यसे तदानीमत्र[6] पूर्वम् अनयन्। पुनः[7] च अपवृत्ते कर्मणि अपरम् च कुर्वन्ति—'अयम् ते योनिर्ऋत्वियः' (ऋ ३,२९,१०) इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् मनवे मनोरनुग्रहार्थम् द्याम् द्युलोकम् अवाशय शब्दितवानसि पुण्यकर्मभिः साध्यो द्युलोक इति प्रकटितवानसि। सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुरूरवसे 'एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थम्' सुकृत्तरः अतिशयेन शोभनकारी अभूः। यत् यदा पित्रोः अरण्योः द्वात्रेण क्षिप्रमथ्यमानः परि मुच्यसे परितो मुक्तो भवसि। उत्पद्यसे इत्यर्थः। तदानीम् त्वा अरण्योरुत्पन्नं त्वा पूर्वम् वेदेः पूर्वदेशम् आ अनयन्, आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः। पुनः पश्चात् अपरम् पश्चिमदेशम् आ अनयन्। गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्वम॑ग्ने वृष॒भः पु॑ष्टि॒वर्ध॑न॒ उद्य॑तस्रुचे भवसि श्र॒वाय्यः॑ ।
य आहु॑तिं॒ परि॒ वेदा॒ वष॑ट्कृति॒मेका॑यु॒रग्रे॒ विश॑ आ॒विवा॑ससि ॥ ५ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वृ॒ष॒भः । पु॒ष्टि॒ऽवर्ध॑नः । उद्य॑तऽस्रुचे । भ॒व॒सि॒ । श्र॒वाय्यः॑ । यः । आऽहु॑तिम् । परि॑ । वेद॑ । वष॑ट्ऽकृतिम् । एक॑ऽआयुः । अग्रे॑ । विशः॑ । आ॒ऽवि॒वास॑सि ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'त्वम् हे अग्ने! वृषभः कामानां वर्षिता। दातेत्यर्थः। हविर्भेषजद्वारेण वा वृष्टेरेव कर्ता। पुष्टिवर्धनः वर्धयिता पुष्टेः। उद्यतस्रुचे भवसि यागार्थं नित्यमुद्यता स्रुग् यस्य स उद्यतस्रुक्। षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी। यद्वा कामानां वृष्टेर्वा वर्षिता पुष्टस्य वर्धयिता भवसीत्यर्थः। श्रवाय्यः श्रवणीयः अत्यन्तोत्कृष्टगुणः। कीदृशः उद्यतस्रुक्। उच्यते—यः आहुतिम् वषट्कृतिम् वषट्कारं च परि वेद। कर्मविधिज्ञ इत्यर्थः। एकायुः इत्यादि। अत्रेतिहासः[9]—'औशीनरोऽथ आयुर्नाम पर्वशोकाददिमाहृत्यापत्त। सोऽस्य प्रथमं देवविशः पर्यचरत्। ततोऽन्येषामिति'। तदेव उच्यते—एकः आयुः प्रथममाहर्ता यस्येत्येकायुस्त्वम्[10] अग्रे प्रथमं दैवविशः आविवाससि पर्यचर इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! कामानां वर्षिता पुष्टेर्वर्धकः[11] यजमानाय भवसि श्रवणीयः। यः[12] अग्निः स्वाहाकारहुतं वषट्कारहुतं च परितः लभते मनुष्येभ्य इति परोक्षः। स त्वमग्ने! एकायुः अविच्छिन्नायुरमृतः अग्रे स्थित्वा मनुष्यान् परिचरसि। यद्वा बहुना प्रकारेण कुर्वाणः[13] गमनस्य परिचरसीति[14] ॥ ५ ॥

---

१ कथमय ए, कथमकान् त्रि[१] स्प अ[१], कथय त्रि[२] २ स्वर्गमनाय ए, स्वगासयथा वि[१] अ[१], स्वोधनस्य त्रि[२] स्प ३ नास्ति साम्ब कु अ[१] त्रि[१३] स्प ४ नास्ति साम्ब कु ५ यत् त त्रि[१३] ६ °न्दत त्रि[२] स्प ७ यत् पुन ए ८८ नास्ति वि ९९ हे अग्ने! त्वं वृषभः कामानां वर्षिता। दातेत्यर्थः। हविर्भेषजद्वारेण वृष्टेः कर्ता वा। पुष्टिवर्धयिता च। यागार्थं नित्यं च स्रुगुद्यतधनिः तस्य पुष्टेर्वर्धयिता वर्षितैव च भवसि। श्रवणीयः अत्यन्तोत्कृष्टगुणः। य आहुतीः वषट्कारं च सम्यक् परि वेद जानाति। तस्यैवोद्यतस्रुचः। इति मुद्गलः। अत्रेतिहासः त्रि[१] अ कु १० पूर्वस्येका° साम्ब, त्यस्येका° त्रि[१] अ कु ११ °र्धने साम्ब, घ्रेर्धो° स्प १२ नास्ति साम्ब कु १३ अवच्छिन्न° मूको १४ कुर्वन् साम्ब कु अ[१] स्प १५ सर्व° ए त्रि[१३] अ[१] कु साम्ब[१].

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् वृषभः कामानां वर्षिता पुष्टिवर्धनः यजमानस्य धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतस्रुचे उद्यततया स्रुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थम् श्रवाय्यः मन्त्रैः श्रवणीयो भवसि । यः यजमानः वषट्कृतिम् वषट्कारयुक्ताम् आहुतिम् परि वेद परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुः मुख्यायुस्त्वम् अग्ने प्रथमं तं यजमानम् विशः तदनुकूलाः प्रजाः आविवासति सर्वतः[1] प्रकाशयसि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः ।

त्वम॑ग्ने वृ॒जि॒नव॑र्तनिं॒ नरं॒ सक्म॑न्पिपर्षि वि॒दथे॑ विचर्षणे ।
यः शूर॑साता॒ परि॑तक्म्ये॒ धने॑ द॒भ्रेभि॑श्चि॒त्सम॑र्ता॒ हंसि॒ भूय॑सः ॥ ६ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वृ॒जि॒नऽव॑र्तनिम् । नर॑म् । सक्म॑न् । पि॒प॒र्षि॒ । वि॒दथे॑ । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । यः ।
शूर॑ऽसाता । परि॑ऽतक्म्ये । धने॑ । द॒भ्रेभिः॑ । चि॒त् । सम्ऽऋ॑ता । हंसि॑ । भूय॑सः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'त्वम् हे अग्ने! वृजिनवर्तनिम् नरम् कुटिलवर्तनिम् । वर्तनिर्मार्गः । कुटिलमार्गम् । अन्यासु चेष्टासु सम्यक्चेष्टितमित्यर्थः । नरम् मनुष्यम् । हे सक्मन्! षच सेवायाम् । सेव्य! सेवितः! वा देवानाम् पिपर्षि पालयसि । क । विदथे यज्ञे । हे विचर्षणे विश्वद्रष्टः! । यः त्वं कीदृक् । उच्यते । यः शूरसाता सङ्ग्रामनामैतत् (तु. निघ २,१७) । सङ्ग्रामे । परितक्म्ये धने †'तकति, दीयति' (निघ २,१४) इति† गतिकर्मणौ । 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' (वावा २,३,३६) इत्येवं चैषा सप्तमी, 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति यथा । परिगन्तव्ये धने निमित्ते सङ्ग्रामे । यद् प्राप्तव्यं धनं तदर्थमित्यर्थः । दभ्रेभिः चित् समृता दभ्रशब्दोऽल्पनाम (तु. निघ ३,२) । समृतिः सङ्गतिः । अल्पैरपि शत्रुभिः सङ्गतौ भयादसङ्गतान् दूरस्थानप्यन्यान् गत्वागत्वा हंसि भूयसः शत्रून् । देवतामाहात्म्या-त्मस्यसकर्मणैवाग्नेः स्तुतिः[2] । मध्यम एवाग्रासिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! कुटेऽस्तोभजमार्गम् नरम् पालयसि गृहे च विद्रष्टः! । यः त्वं युद्धे परिगन्तव्ये सति धने क्षुद्रैः अपि सङ्गतान् महतोऽपि स्तोतुः शत्रून् हंसि ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे विचर्षणे! विशिष्टज्ञानयुक्त! अग्ने! त्वम् वृजिनवर्तनिम् विप्लुतमार्गं सदाचाररहितम् नरम् पुरुषम् सक्मन् सचनीये समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षि पालयसि । सत्कर्मानुष्ठाने करोषी-त्यर्थः । यः त्वम् परितक्म्ये परितो गन्तव्ये धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरैः सम्भजनीये युद्धे दभ्रेभिश्चित् अल्पैरपि शौर्यरहितैः पुरुषैः समृता सम्यग्योद्धुं प्राप्ते सति

1. नास्ति वि. 2. सर्वत्र वि. 3-3. हे अग्ने त्वं कुटिलमार्गं नरं पिपर्षि विदथे । हे सक्मन् षच सेवायाम् । 'अन्येभ्योऽपि'[*] (पा ३,२,७५) इति मनन्तत्वात् । देवाना सेवितः सेव्य वा । विचर्षणे चर्षं दर्शने । विश्वद्रष्टः । 'अयं वृजिन विष्म' इति पाषे । अन्यास्वपि चेष्टासु सम्यक्चेष्टितं वृजिनवर्तनिम् । पृ पालनपूरणयोः । पालयसि यज्ञगृहे । 'यसर विदथः' इति गृहे । यत्तो शूरसाता संग्रामे परिगन्तव्ये धने निमित्ते । 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' इति ज्ञि: । सङ्ग्रामे यत्प्राप्यं धन तन्निमित्तम् दभ्रैः संगतो मूकके हंसि । दभ्रमल्पम् । ऋ गतौ । अल्पसंख्यैः शत्रुभिः संगतौ भयादसंगतान् दूरस्थानपि अन्यांश्च गत्वा बहून् हंसि । देवतामाहात्म्यात्मध्यमकर्मणा स्तुतिः वि' अ क., †-† एकस्वरीयन्तीति मूको.

यदनुग्रहार्थम् भूयसः प्रौढान् शत्रून् हंसि मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वं तम॑ग्ने अमृत॒त्व उ॑त्त॒मे मर्तं॑ दधासि॒ श्रव॑से दि॒वेदि॑वे ।
यस्ता॑तृषा॒ण उ॒भया॑य॒ जन्म॑ने॒ मयः॑ कृ॒णोषि॒ प्रय॒ आ च॑ सू॒रये॑ ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वे । उ॒त्ऽत॒मे । मर्त॑म् । द॒धा॒सि॒ । श्रव॑से । दि॒वेऽदि॑वे ।
यः । त॒तृ॒षा॒णः । उ॒भया॑य । जन्म॑ने । मयः॑ । कृ॒णोषि॑ । प्रयः॑ । आ । च॒ । सू॒रये॑ ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'यस्तातृषाण' इति श्रुतस्य यच्छब्दस्यानिर्दिष्टार्थत्वात् त्वंसमानाधिकरणतच्छब्दश्रुतेश्च तद्विषयो योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। यः त्वां परिचरति तम् त्वम् हे अग्ने! अमृतत्वे उत्तमे देवत्वे उत्कृष्टे मर्तम् मनुष्यम् दधासि स्थापयसि । न चामृतत्व एव । किं तर्हि! श्रवसे 'श्रवः' (निघ २,७) इत्यन्ननाम वा। कीर्तिपर्यायो वा। सप्तम्यर्थे चतुर्थी। अन्नादीनां चाप्यतमे। न च कदाचित्। किं तर्हि। दिवेदिवे अहन्यहनि । सार्वकालमित्यर्थः । यस्त्वां परिचरति, तं देव! त्वं परलोके प्रापयसि देवत्वम्, इह लोकेऽपि सार्वकालमन्नादीनामन्यतमिमित्यर्थः‡। अथवा श्रव इति कीर्तिपर्यायः। स्वार्थे एव च तादर्थ्ये चतुर्थी। यस्त्वां परिचरति तं देवत्वं प्रापयसीत्यर्थः। किमर्थम्। श्रवसे दिवेदिवे। तस्यैवात्मनो§ वा कीर्त्यै सार्वकालमिति। यः कीदृशः। उच्यते— तातृषाणः स्तुतिहविर्भ्यां तृष्णया बाध्यमानः। उभयाय जन्मने सप्तम्यर्थे चतुर्थ्येषा। उभयस्मिन् जन्मनि। [illegible] च परत्र च। मयः कृणोषि 'मयः' (निघ ३,६) इति सुखनाम। करोतिरपि सूरय इति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः। सुखं ददासि। प्रयः आ च प्रय इत्यपठितमप्यन्ननाम। आङ् मर्यादायाम्, मयःशब्दात् परो द्रष्टव्यः। अन्नं च मर्यादया। कस्मै। सूरये स्तोत्रे[1] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् तम् अग्ने! अमृतत्वे उत्कृष्टे मनुष्यं निदधासि दिवेदिवे अन्नाय । यः त्वम् सूरेः स्तोतुः उभयविधाय जन्मने तृष्यन्नुभयं करोषि[2]। सुखं च अस्य भूयात् अन्नं चास्ति-त्युभयोत्पत्तिमिच्छन्नुभयं[3] करोषीति ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् तम् मर्तम् तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यम् दिवेदिवे प्रतिदिनम्[4] श्रवसे अन्नार्थम् उत्तमे अमृतत्वे उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि, यः यजमानः उभयाय[5] जन्मने[6] द्विविधजन्मार्थम्। द्विपदां चतुष्पदां च[7] लाभायेत्यर्थः। ततृषाणः अतिशयेन तृष्णायुक्तो[8] भवति। तस्मै सूरये अभिज्ञाय[9] यजमानाय मयः[9] सुखम् प्रयः च अन्नमपि[10] आ कृणोषि सर्वतः करोषि ॥ ७ ॥

1-1. हे अग्ने यस्त्वा परिचरति तं देवत्वे उत्कृष्टे तं मनुष्यं धारयसि कीर्त्यै अन्नाय [illegible] अहन्यहनि सर्वकालमित्यर्थः । के डौ । यस्त्वा पूजयति तमिह लोके अन्नादीनि दत्त्वा धारयसि, परलोके देवत्वं च। अथवा श्रव. कीर्तिः । स्वार्थे एव के तादर्थ्ये । यस्त्वा स्तौति तं देवत्वं प्रापयसि अन्नादीन्यपि इह इह वा तस्य वा यशसे सर्वकालमिति यस्त्वं स्तुतिहविर्भ्यां तृष्णया बाध्यमान एव तृष्णायाम् । तुजादित्वाद् वा अभ्यासदीर्घः । उभयस्मिन् जन्मनि मयः प्रयश्च मर्यादया निदुषे ददासि । 'सुखं उर्ये मयः सं (१क) नम्' इति सुखे । 'स्वधा वाजः प्रयः मिनम्' इत्यन्ने । आङ् मर्यादार्थः । के डौ उभयाय जन्मने इति । इह च परत्र च अन्नं सुखं च सूरये स्तोत्रे कृणोषि । कृञ् वर्षोऽस्मात् तमीत्र लिं च कु. † 'तमीयम् मूको. ‡ 'तमदित्यर्थः मूको. § यशसा' मूको.
२. 'त्युभयेनः' वि'; 'ष्वनुभयं सामवे'. ३. ह्यपि मूको. ४. उभयथा वि. ५. नास्ति वि. ६. नास्ति मूको. ७. तृष्णायुक्तः पु' मूको. ८. 'ज्ञानाय वि मै'. ९. नास्ति मै'. १०. 'मपि वि मै'.

त्वं नो॑ अग्ने स॒नये॒ धना॑नां य॒शसं॑ का॒रुं कृ॑णुहि॒ स्तवा॑नः ।
ऋ॒ध्याम॒ कर्मा॒पसा॒ नवे॑न दे॒वैर्द्या॑वापृथिवी॒ प्राव॑तं नः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒नये॑ । धना॑नाम् । य॒शस॑म् । का॒रुम् । कृ॒णु॒हि॒ । स्तवा॑नः । ऋ॒ध्याम॑ । कर्म॑ । अ॒पसा॑ । नवे॑न । दे॒वैः । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । प्र । अ॒व॒त॒म् । नः॒ ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'नः' इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । त्वम् मां हे अग्ने! सनये लाभाय धनानाम् यशसम् कारुम् 'यशः' (निघ २,७) इति अन्ननाम । हविर्लक्षणेनान्नेन तद्वन्तं स्तोतारं च कृणुहि कुरु । नित्यं यष्टारं कुर्वित्यर्थः । स्तवानः स्तूयमानः । अथवा न इति षष्ठी कारुमित्येतेन सम्बध्यते । यशसमित्यपि यशःशब्दः कीर्तिपर्यायः । अस्माकं सम्बन्धिनमन्तरात्मानं यजमानं वा स्तोतारं धनलाभार्थं यशस्विनं कुरु स्तूयमान । किञ्च ऋध्याम त्वत्प्रसादादेवर्द्धिं प्राप्नुयाम । किञ्चाग्निप्रसादादेव यागाख्यं कर्म इदम् अपसा कर्मणा पालनाख्येन नवेन अन्यैरकृतपूर्वेण देवैः सहयोगलक्षणैषा तृतीया । अन्यैरपि देवैः सह हे द्यावापृथिवी ! प्र अवतम् प्रकर्षेण अवतं रक्षतम् नः अस्माकं स्वभूतम् । अग्निप्रसादादेव युवामपि प्रावतमित्येवं द्यावापृथिव्योर्गुणभावादेवाग्नेमन्त्रस्याविरोधः[1] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! अस्माकं लाभाय धनानाम् यशस्विनं स्तोतारं पुत्रं कुरु स्तूयमानः । प्राप्नुयाम वयं कर्म यज्ञम् नवेन स्तुतिलक्षणेनान्नेन[2] कर्मणा । तानस्मान् स्तुतिप्रवृत्तान् देवैः सह द्यावापृथिवी! रक्षतम् ॥८॥

मुद्गल० हे अग्ने! स्तवानः स्तूयमानः त्वम् नः अस्माकम् धनानाम् सनये दानार्थम् यशसम् यशोयुक्तम् कारुम् कर्मणो कर्तारं पुत्रम् कृणुहि कुरु । नवेन नूतनेन अपसा प्राप्तेन त्वद्दत्तेन पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपम् ऋध्याम । हे द्यावापृथिवी! उभे देवते! देवैः अन्यैः सह नः[1] अस्मान् प्रावतम् प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ ८ ॥

त्वं नो॑ अग्ने पि॒त्रोरु॒पस्थ॒ आ दे॒वो दे॒वेष्व॑नवद्य॒ जागृ॑विः ।
त॒नू॒कृद्बो॑धि॒ प्रम॑तिश्च का॒रवे॒ त्वं क॑ल्याण॒ वसु॒ विश्व॒मोपि॑षे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थे॑ । आ । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । अ॒न॒व॒द्य॒ । जागृ॑विः । त॒नू॒ऽकृत् । बो॒धि॒ । प्रऽम॑तिः । च॒ । का॒रवे॑ । त्वम् । क॒ल्या॒ण॒ । वसु॑ । विश्व॑म् । आ । ऊ॒पि॒षे॒ ॥ ९ ॥

1-1. हे अग्ने त्वं मा धनाना सनये यशस्वन्तं कारुं कुरु स्तूयमानः । सानिर्लाभः । 'अन्न धीतो यशः' इत्यन्न । हविर्लक्षणान्नयुक्तम् । 'स्तोतारः कारवः' । स्तोतारं यष्टारं च कुरु इत्यर्थः । न इति षष्ठी । अग्ने वा । यशः कीर्तिः । अस्माकमन्तरात्मानं यजमानं वा स्तोतारं धनलाभार्थं यशस्विनं कुरु स्तूयमानः । किञ्च ऋध्याम त्वत्प्रसादेन वृद्धिं प्राप्नुयाम । इदं कर्म च यागाख्यम् । पालनाख्यकर्मणा अपसा नवेन अन्यैरकृतपूर्वेण अन्यैरपि देवैः सह हे द्यावापृथिव्यौ प्रकर्षेण रक्षतं युवामप्यग्निप्रसादादस्मत्कर्म । हे अग्ने धनलाभार्थं मां यशस्विनं स्तोतारं च कुरुष्व अस्मत्स्तुत्या प्रसन्नः तत्कर्म देवैर्द्यावापृथिवीभ्यां युक्त. पालयेथाः लि[?] व कु. † नास्ति मूको. २. °णो अन्नेन कु. ३. नास्ति वि मै°.

स्कन्द० ¹त्वम् नः अस्माकं तनूकृत् पित्रोः उपस्थे पितरौ द्यावापृथिव्यौ । उपगम्य ऋत्विग्यजमाना-स्तिष्ठन्ति अस्मिन् उपस्थीयन्ते वा देवता इत्युपस्थो यज्ञः । क्व पुनर्द्यावापृथिव्योर्यज्ञेन सम्बन्धः । द्युस्थानां देवानामर्थाय पृथिव्यां यज्ञः क्रियते । कीदृशोऽहम् । उच्यते । देव' देवेषु निर्धारण एषा सप्तमी । देवानां मध्ये दानादिगुणः । हे अनवद्य! प्रशस्य! जागृविः जागरण-शीलश्च सर्वकार्येष्वप्रमादी चेत्यर्थः । देवेष्वित्येतज्जागृविरित्येतेन सम्बध्यते । देवेषु चाप्रमादी । देवांश्च यष्टुमुत्साहीत्यर्थः । तनूकृत् अशितपीतरसादिभावापादनेन शरीराणां च कर्ता प्रमति च प्रकृष्टज्ञानश्च । किं करवाणि । उच्यते । बोधि बुध्यस्व । किम् । सामर्थ्यात् स्तुती । अस्मदीये द्युस्थानां देवानामर्थाय पृथिव्यां कृते यज्ञे स्तुती' प्रणिवस्त्यर्थं । किञ्च कारवे स्तोत्रे त्वम् हे कल्याण! स्तोतॄणामुपरि भद्र! सानुग्रह! कमनीय! वा वसु धनम् विश्वम् बहुना मैतत् (तु. निघ ३,१) । वसु आ ऊपिषे वपेरिदं रूपम् । आवपसि अभिवपसि प्रयच्छसीत्यर्थः¹ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् अनवद्य! अग्ने²! द्यावापृथिव्योः ³उपस्थे वेद्याम्³ आ सीद । देवः देवाना मध्ये जागरणशीलः स. त्वम् स्तोत्रे अन्नाना कर्ता भवामीति बुध्यस्व । अथ च तस्मै प्रमति । त्वम् हि विश्वम् धनम् कारवे आ वपसीति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अनवद्य! दोषरहित⁴ अग्ने! देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृवि जागरूकः त्वम् पित्रोः मातापितृ-रूपयोर्द्यावापृथिव्यो उपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन् नः अस्माकम् तनूकृत् पुत्ररूप-शरीरकारी भूत्वा बोधि बुध्यस्व अनुगृहाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमति च अनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तश्च भवेति शेषः । हे कल्याण! मङ्गलरूपाग्ने⁵! त्वम् विश्वम् वसु सर्वमपि धनम् आ ऊपिषे यजमानार्थम् आवपसि ॥ ९ ॥

त्वम॑ग्ने॒ प्रम॑ति॒स्त्वं पि॒तासि॑ न॒स्त्वं व॑य॒स्कृत्तव॑ जा॒मयो॑ व॒यम् ।
सं त्वा॒ रायः॑ श॒तिनः॒ सं स॑ह॒स्रिणः॑ सु॒वीरं॑ यन्ति व्रत॒पाम॑दाभ्य ॥ १० ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । प्रऽम॑तिः । त्वम् । पि॒ता । अ॒सि॒ । नः॒ । त्वम् । व॒यः॒ऽकृत् । तव॑ । जा॒मयः॑ । व॒यम् ।
सम् । त्वा॒ । रायः॑ । श॒तिनः॑ । सम् । स॒ह॒स्रिणः॑ । सु॒ऽवीर॑म् । य॒न्ति॒ । व्र॒त॒ऽपाम् । अ॒दा॒भ्य॒ ॥ १० ॥

स्कन्द० ⁶त्वम् हे अग्ने! प्रमति प्रकृष्टज्ञान । त्वम् पिता असि नः पितृकार्यकरत्वात्† । अथवा पितृशब्दोऽत्र साक्षात् पारम्पर्येणेत्यस्य भेदस्याविवक्षितत्वात्‡ पितामहे प्रयुक्तः । त्व पितामहोऽस्माकमित्यर्थः⁶ ।

1-1. त्वमस्मत्के उपगम्य ऋत्विग्यजमानास्तिष्ठन्ति अस्मिन् उपस्थीयन्ते वा देवा इति उपस्थो यज्ञः । हे अनवद्य निर्दोष पित्रोर्द्यावापृथिव्योर्वेद्यां यज्ञे यजनीयाना देवाना यज्ञे त्वं देवाना मध्ये दाता जागृविश्च सर्वकार्येषु अप्रमादी । देवेष्वप्रमत्त देवांश्च यष्टुमुत्साहीति वा । निर्धारणे वा अधिकरणे वा सुप् । तनूकृत् अशितपीतरसाना भावापादनेन शरीराणां कर्ता च । हे कल्याण कारवे बोधि । वसु विश्वमावपसि च । प्रमति प्रकृष्टज्ञानस्त्वं द्युस्थानां देवानामर्थाय यज्ञे स्तुतय वा स्तुवतः स्तुती बुध्यस्व । स्तोतॄणामुपर्युपरि भद्र सानुग्रह कमनीय वा स्तोतृभ्यः वसु धनं ददासि वा तदागच्छ च देहि वि' अ मु. 2. नास्ति सायणः मु. 3-3. नास्ति वि'. 4. नास्ति वि'. 5-5 हे अग्ने त्वं प्रकृष्टज्ञान । पितृकार्यकरत्वात् न पितासि । नित्य पितामहः वि' अ मु. † न वि' मूको. ‡ भेदस्याविवक्षितत्वात् मूको.

[1]अग्नेः पुत्रोऽङ्गिराः, अङ्गिरसो हिरण्यस्तूपः । त्वम् वयस्कृत् पाकद्वारेणान्नानां कर्ता । दानार्थो वा करोतिः । स्तोतुरन्नानां दातेत्यर्थः । तव जामयः सजातीया वयम् पौत्रत्वात् । किञ्च सम् त्वा समित्युपसर्गो यन्तीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । सम् यन्ति सम्यग् गच्छन्ति त्वाम् । तव स्वभूतं मां संप्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । कानि । रायः धनानि । कियन्ति । शतिनः शतसङ्ख्यावन्ति । न च शतसङ्ख्यावन्त्येव केवलानि । सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्यावन्ति च सम् यन्ति । कीदृशम् । उच्यते । सुवीरम् वीरो विक्रान्तः । यः सुष्ठु वीरः, शोभना वा यस्य सम्बन्धिनः । केन सम्बन्धेन । सामर्थ्यात् स्तोतृतया । स सुवीरः, तम् सुवीरम् । व्रतपाम् कर्मणां पालयितारम् । हे अदाभ्य ! अहिंस्य[1] ! ॥ १० ॥

वेङ्कट० [2]त्वम् अग्ने[2] ! प्रकृष्टमतिः । त्वम् पिता इव च भवसि अस्माकम्[3] । त्वम् अन्नस्य कर्ता । तव बान्धवाः[4] वयम् । सङ्गच्छन्ते त्वां शतसहस्रसंख्याः रायः शोभनवीरं[5] कर्मणां रक्षितारम् अदाभ्य ! ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् प्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोऽसि । तथा त्वम् नः अस्माकम् पिता पालकः असि । तथा त्वम् वयस्कृत् आयुष्यप्रदोऽसि । वयम् अनुष्ठातारः तव जामयः बन्धवः । हे अदाभ्य ! केनापि अहिंसनीय ! अग्ने ! सुवीरम् शोभनपुरुषयुक्तम् व्रतपाम् कर्मणः पालकम् त्वा त्वाम् शतिनः शतसंख्यायुक्ताः रायः धनानि सम् यन्ति सम्यक् प्राप्नुवन्ति । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः रायः सम् यन्ति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ।

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नहुषस्य विश्पतिम् ।
इळामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नहुषस्य । विश्पतिम् । इळाम् । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीम् । पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते[6]—'उर्वश्यामुत्पन्नः पुरूरवसः पुत्र आयुः नाम[7]' । तं कदाचिदसुरैरुपद्रूयमाणा देवा अब्रुवन्—जहीमानसुरानिति । सोऽब्रवीत्—सेनापतिर्मे युष्माकमेको भवत्विति । तस्य देवा अग्निं सेनापतिमकुर्वन् तथा नहुषस्य' । तदेतदनेनार्धर्चेनोच्यते[8]—हे अग्ने ! त्वाम् प्रथमम्

१-१. त्वत्पुत्रोऽङ्गिराः । तत्पुत्रोऽहमिति । त्वं वयस्कृत् अन्नकृत् । 'चक्रे कृष्णं वयोऽन्नम्' इत्यत्र । तण्डुलादि पचतीत्यर्थः । कृञ् दाने । स्तोतॄणां दाता अन्नानां वा । तव सजातयो वयं पौत्रत्वात् । किञ्च सम् यान्ति त्वा त्वदीयं रायः शतसहस्रसंख्यायुक्ताः अत्यर्थं बहवः । सुष्ठु वीरः विक्रान्तः । शोभना वा वीरा यस्य संबन्धिनः । केन संबन्धेन । सामर्थ्यात् स्तोतृत्वेन । सः सुवीरः तम् । 'वृत्र भक्षम्' इति कर्माणि । कर्मणां पालयितारम् । हे अहिंस्य । दम्भु हिंसायाम् । तव स्वभूतं मा संप्रतिपद्यन्ते रायः वि[1] अ कु. २-२. नास्ति वि[2]. ३. अस्मान् वि[2]. ४. बान्धवाः साम्ब[1,2] कु. ५. शोभनं वीरं कु साम्ब. ६. °दाय: वि[1] अ कु. ७. नास्ति वि[1] अ कु. ८. तदनेनार्थं वि[1] अ कु.

उत्कृष्टम्। [1]क्रियाविशेषण [illegible] प्रथमशब्द । प्रथममग्ने आयुम् एतेर्गत्यर्थस्येद रूपम्। असुरान् प्रति गन्तारम्। आयवे षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । आयो राज्ञ । देवा अकृण्वन् कृतवन्त । नहुषस्य षां विश्पतिम् मनुष्यपतिमित्यर्थ । किञ्च इळाम् अकृण्वन् इति[1] । अत्रापीतिहास —'मनु प्रजाकामो ऽग्नावाहुतिमजुहोत्[2] । अग्निमेवेळारूपिण[3] कृत्वा प्रायच्छन्[4] । एषा वै सर्वान् कामान् दास्यतीति[5] । सा मनुरन्यशाद्धिदमिद च मे कुर्विति । सा तस्मै [6]सर्वमकरोत् । पुरूरवसम्[6] ऐळ पुत्रमजनयदिति । [7]तदेतदननार्धर्चेनोच्यत—त्वामेव इळाम् अकृण्वन् मनुषस्य मनुष्यस्य शासनीम् शासनीया वशवर्तिनी मित्यर्थ । कदा । पितु यत् यदा पुत्र पुरूरवा नाम ममकस्य मामकस्य मदीयस्याग्नेरिळाया जायते। एतदर्थेऽप एद्। अजायत । इळाया अपि पुत्र, पुरूरवा । इळारूपी चाग्निरेव । तेन योऽस्या पुत्र सोऽग्नेरेव पुत्र । अग्निश्च हिरण्यस्तूपस्य पिता । पितृकार्यकरत्वात् पितामहो वा पितेति व्यपदिश्यत इति व्याख्यातम् । अत उपपन्नमेतत् । मदीयस्य पितुरग्नेरिळारूपिणो यदा पुत्र पुरूरवा नामाजायतेति[‡]" ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने ! पूर्वम् आयुम् अकृण्वन् आयवे[8] मनुष्याय पुरूरवसे । पुरूरवस पुत्र आयु । तथा[9] देवा अकृण्वन् नहुषस्य च राज्ञ [10]विश्पतिम् नाम पुत्रम्[10] । तथा मनोश्च त्वाम्[11] इळाम् नाम दुहितरम् अकृण्वन् । या जाता सती पितरम् मनुम्[12] अब्रवीत्[13] । यज्ञ[14] प्रयाजानुयाजयोर्मे [15]भागमवकल्पय, मया[15] सर्वानेव कामान् प्राप्स्यसीति[16] । यदा ममकस्य पितु अङ्गिरस पुत्र जायते तदानीं तम् च त्वामकृण्वन्नङ्गिरसामेकमिति ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वाम् प्रथमम् पुरा देवा आयवे आयो मनुष्यरूपस्य नहुषस्य एतन्नामकस्य राज्ञ विशापस्य आयुम् मनुष्यरूपम् विश्पतिम् सेनापतिम् अकृण्वन् कृतवन्त । तथा मनुषस्य मनो इळाम् एतन्नामधेयां मुनीम् शासनीम् धर्मोपदेशकर्त्रीम् अकृण्वन् कृतवन्त । यत् यदा ममकस्य मदीयस्य हिरण्यस्तूपसमभिधान च पिता अङ्गिरा तस्य पितु पुत्र जायते तदानीं हे अग्ने ! त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेष ॥ ११ ॥

---

१ १ मत्र इति वा क्रियाविशेषणम् । एण् गतौ । अस्मादायु औणादिक । 'छन्दसीण' (पाउ १,२) इति । असुरान् प्रति गन्तारं त्वां देवा आयवे नहुषस्य च विश्पतिम् अकुर्वन् । इति वे । आयोर्नहुषस्य च सेनापतिं चक्रु । किन्त्विदम वि[1] अ कु २ २ "भा नावायु" साम्ब[1] वि[1] अ कु, "जान मनोनाहुनीम" साम्ब[1.1] ३ "त्वोर्रे" साम्ब[1] ४ "त्वम् मूको ५ ददातीति वि[1] अ कु ६-६ सर्वमक XXX सम् साम्ब, नास्ति वि[1] अ कु ७ ७ तदननोच्यते—त्वामेवेळाम् अकुर्वन् मनुष्यस्य वशवर्तिनीम् । मनुष्यस्तुवरावर ' इति मनुष्ये । शासनेन वशवा साध्यते । कदेनदिति । पितुर्यत् पुत्र पुरूरवा नाम ममीयस्य अग्ने इळाया अजायत । 'तवकममकावेकवचने (पा ४,३,३) इति अपि दीर्घ मामक । मामक मदीय ममक इत्यभि पर्याया । इळारूपिणोऽग्नेरेव पुत्र पुरूरवा । अग्निर्हिरण्यस्तूपपितामह । पितृकार्यकरत्वात् पिता वा इति व्याख्यानम् । अत उपपन्नमतद् । ममकस्य पितु प्रेरिताग्नेरिळारूपिण यत्र पुत्र पुरूरवा नाम अजायत वि[1] अ कु ‡ नास्ति मूको ‡ 'मामिरमा' मूको ८ नास्ति वि[1] ९ तथा कु १०-१० विश्पतिनाम पुत्र वि[1] अ[1] ११ त्वाम् साम्ब[1], १२ नास्ति मूको १३ अब्रवीत् अ[1] ए कु १४ यज्ञ[1] ख १५ भागमवकल्पय तया कु १६ प्राप्स्य[1] कु

त्वं नो॑ अग्ने॒ तव॑ देव पा॒युभि॑र्म॒घोनो॑ रक्ष त॒न्व॑श्च वन्द्य ।
त्रा॒ता तो॒कस्य॒ तन॑ये॒ गवा॑म॒स्यनि॑मेषं॒ रक्ष॑माण॒स्तव॑ व्र॒ते ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । दे॒व॒ । पा॒युऽभिः॑ । म॒घोनः॑ । र॒क्ष॒ । त॒न्वः॑ । च॒ । व॒न्द्य॒ । त्रा॒ता । तो॒कस्य॑ । तन॑ये । गवा॑म् । अ॒सि॒ । अनि॑ऽमेषम् । रक्ष॑माणः । तव॑ । व्र॒ते ॥ १२ ॥

स्कन्द० '[1]त्वम् नः अस्मान् हे अग्ने! तव गोप्तृभिः हे देव! पायुभिः पालनैः मघोनः मघवतः हविर्लक्षणेन धनेन धनवतः । हविष्मतः सतः इत्यर्थः । रक्ष त्रायस्व । न चास्मानेव केवलान् । †किं तर्हि† । तन्वः च शरीराणि च । कस्य । सामर्थ्यादस्मत्पुत्रस्य पौत्रस्य च । अस्मान् पुत्रान् पौत्रांश्चेत्यर्थः । हे वन्द्य! स्तुत्य! । किं कारणम् । उच्यते । त्राता तोकस्य तनये षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा । द्वयोरपत्यनामधेयोरुपत्यवाचिनोः पुत्रविषयमेकं पौत्रविषयकमन्यत् । पुत्रस्य पौत्रस्य च इत्यर्थः[1] । [2]गवाम् च त्राता ऽरक्षिता असि त्वम्ऽ निमेषवर्जितं यत्नेन परिरक्षन् तव व्रते यागकर्मणि व्यवस्थितानां च यजतां पुत्रपौत्राणां गवां च रक्षिता असि त्वम्[2] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् अग्ने! तव देव! रक्षणैः हविष्मतः रक्ष पुत्रान् च वन्द्य! । त्वं हि[3] पुत्रस्य पुत्रेऽपि गवाम् रक्षकः भवसि त्वदीये[4] कर्मणि प्रवृत्तं मनुष्यम् अनवरतम् रक्षमाणः ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे वन्द्य! वन्दनीय! अग्ने! देव! त्वम् तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः मघोनः धनयुक्तान् नः अस्मान् रक्ष । तथा तन्वः च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्य अस्मदीयस्य पुत्रस्य यः तनयोऽस्मत्पौत्रादिः तव व्रते त्वदीये कर्मणि अनिमेषम् निरन्तरम् रक्षमाणः सावधानो वर्तते, तस्मिन् तनये या गावः सन्ति तासाम् गवाम् त्राता रक्षकः असि । ईदृशस्य तव अस्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्वम॑ग्ने॒ यज्य॑वे पा॒युरन्त॑रोऽनिष॒ङ्गाय॑ चतुर॒क्ष इ॑ध्यसे ।
यो रा॒तह॑व्योऽवृ॒काय॒ धाय॑से की॒रेश्चि॒न्मन्त्रं॒ मन॑सा व॒नोषि॒ तम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । यज्य॑वे । पा॒युः । अन्त॑रः । अ॒नि॒ष॒ङ्गाय॑ । च॒तुः॒ऽअ॒क्षः । इ॒ध्य॒से॒ । यः । रा॒तऽह॑व्यः । अ॒वृ॒काय॑ । धाय॑से । की॒रेः । चि॒त् । मन्त्र॑म् । मन॑सा । व॒नोषि॑ । तम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० [5]त्वम् हे अग्ने! यज्यवे तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । यष्टुरर्थाय । पायुः स्तोतॄणां यजमानानां च पालयिता[5] ।

१-१. हे अग्ने त्वमस्मान् मघवतस्तन्वश्च रक्ष । रक्षणं मघम् । हविर्लक्षणेन धनेन धनवतः । 'श्वयुव-मघोनामतद्धिते' (पा ६,४,१३३) इति मघवच्छब्दस्य सम्प्रसारणम् । तनूशब्देन पुत्रादयो लक्ष्यन्ते । पायुरायुवत् । हे देव वन्दनीय अग्ने तव योग्यैः पायुभिः पालनैः यजमानोऽस्मत्पुत्रपौत्रादीन् । त्राता तोकस्य तनयस्य । पुत्रस्य पौत्रस्य चेत्यर्थः । त्रा पालने । 'तुक् सन्तुष्टस्तोकः कुमारस्तनयस्तनः' इति उभयोरपि पुत्रवाचित्वे । अपितु पुत्रपौत्रत्वात्र पुनरुक्तता । वाति कि॰ । तनयस्येत्यर्थः वि[1] अ कु. † स्वतः मूको. ‡-‡ नास्ति मूको. २-२. नास्ति साम्ब[1,2] ऽ-ऽ नास्ति साम्ब[1] वि[1] अ कु. ३. नास्ति वि[1] अ[1]. ४. त्वदीय[1] साम्ब[1]. ५-५. हे अग्ने यज्यवे यष्टुरर्थाय स्तोतृयजमानानां च पालयिता वि[1] अ कु.

[1]अन्तरः सन्निकृष्टश्च । ज्ञातिस्थानीयश्चेत्यर्थः । कीदृशाय यज्यवे । अनिषङ्गाय न निषज्यतेऽन्यदेवतापरिचर्यायां कामभोगेषु वेत्यनिषङ्गः, तस्मै । त्वत्स्तुतियागपराय अभोगप्रधानाय वेत्यर्थः । किं करोषि । उच्यते । चतुरक्षः इध्यसे चत्वार्यक्षीणि यस्य स चतुरक्षः। अक्षिभिश्चात्र मुखानि लक्ष्यन्ते । चतुर्मुखः दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यसे। समन्ताद् यज्ञे दीप्यस इत्यर्थः । कीदृशो यज्युः। उच्यते। यः रातहव्यः पूर्वमपि दत्तहविष्कः। कस्मै। अवृकाय वृकशब्देनात्र हिंस्रप्राणिवचनत्वाद्धिंसत्वं लक्ष्यते । अहिंसाय तुभ्यम् । अथवा वृक वृक आदाने इत्यस्यैतद्रूपम् । आदातव्यानामनादात्रे† । स्तोतॄणां यजमानानां च देयहार्य‡ यद्धनं तस्याप्यनपहर्त्र इत्यर्थः । धायसे धेट् पाने इत्यस्यैतद्रूपम् । आज्यसोमपयःप्रभृतीनां§ पात्रे । अथवा वृश्चतेः छेदनार्थस्य भावे वृकः । धायस इत्यपि पालवचनः । तेन च शोषो लक्ष्यते । तादर्थ्ये चोभयत्र चतुर्थी । अच्छिद्राय पानाय । अच्छिद्रस्य* भोगस्यार्थाय यो दत्तहविष्क इत्यर्थः । कीरेः चित् 'कीरिः' (निघ ३,१६) इति स्तोतृनाम। चिच्छब्दोऽप्यर्थे । यो दारिद्र्यात् यजते स्तोत्रेण केवलं तस्यापि स्वभूतं स्तुतिलक्षणम् मन्म मनसा हृदयेन सादरं एव भूत्वा त्वम् वनोषि तम् । वनिरत्र याच्ञार्थः । सम्भजस्यर्थं वा । तथा-व्यश्रुतेश्च यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यः करोति, याचसे प्रार्थयसे तम्, सम्भजसे वा तमित्यर्थः[1] ॥१३॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! यजमानार्थं 'कर्मणोऽन्तरङ्गो रक्षको'[२] रक्षोभिः अनिषक्ताय '[३]रक्षसामनवधाराय सर्वतो ज्वालाभिः पश्यन् समिध्यसे[३]। यः दत्तहविष्कः[४] रक्षोवर्जिताय तस्मै प्रीणनाय सोमं पिबसि । यश्च तस्य स्तोतुः मन्त्रः तम्[५] च मनसा कामयसे ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् यज्यवे यज्योः यजमानस्य पायुः पालकः अन्तरः समीपवर्ती सन् अनिषङ्गाय रक्षोभिरसंबद्धाय[१] यज्ञाय चतुरक्षः दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः[७] इध्यसे दीप्यसे। अवृकाय अहिंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यम् रातहव्यः दत्तहविष्कः यः यजमानोऽस्ति तत् कीरेः चित् स्तोतुरेव सतः तस्य सम्बन्धिनम् मन्म त्वदीयस्तोत्ररूपम् मनसा स्वदीयेन चित्तेन वनोषि याचसि ॥ १३ ॥

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् ।
आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्सि प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

१-१. 'कृशानोर्निसदिक्रन्दस्य वम्' (शक १,१)। सन्निकृष्टतरः । ज्ञातिस्थानीय इत्यर्थः । अनिषङ्ग यज्यवे चतुरक्ष इत्यर्थं । अन्यदेवतापरिचरणाय न निषज्यते कामभोगेषु वा इत्यनिषङ्गः तस्मै । त्वत्स्तुतियागपराय अभोगप्रधानाय वा । दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यसे । अक्षा मुखं लक्ष्यते । समन्तात् यज्ञे दीप्यस इत्यर्थः । यो यज्युः रातहव्यः पूर्वमपि दत्तहविष्कः अहिंसाय तुभ्यम् । वृको हिंस्रवाची । तत्स्वभावरहिताय । अथवा वृक वृक आदाने [illegible] । [illegible] (?) इति । [illegible] भावे घञ् । धेट् पाने [illegible] इति च । 'गुमधे [illegible]' (पा ३,४,९) । 'आतो युक् चिण्कृतोः' (पा ७,३,३३) । यः [illegible] दत्तहविष्क इत्यर्थः । 'स्तुतः कीरयो [illegible]' इति [illegible] । यो [illegible] स्तोत्रेण [illegible] मन्म [illegible] हृदयेन [illegible] । [illegible] सादरं एव । [illegible] । यः तमिति । [illegible] ✱ दि॰ म कृ. † [illegible] साम्ब. ‡ यो देयहारी मूको. § आज्य ते सोम मूको. ✱ [illegible] मूको. २. कर्मणोऽन्तरङ्ग [illegible] दि॰. ३-३. सर्वतो ज्वालाभिः पश्यन् रक्षसामनवधाराय [illegible] मूको. ४. 'हविः साग'. ५. [illegible] दि॰. ६. [illegible] दि. ७. 'स्थानज्वाल' वि मै॰.

त्वम् । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्पार्हम् । यत् । रेक्णः । परमम् । वनोषि । तत् ।
आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकम् । शास्सि । प्र । दिशः । विदुःऽतरः ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'त्वम् हे अग्ने! उरुशंसाय शंसु स्तुतौ । बहुस्तुतये । कस्मै । वाघते 'वाघतः' (निघ ३,१८) इति ऋत्विङ्नाम । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थः यजमाने वर्तते । ऋत्विग्वते यजमानाय स्पार्हम् स्पृहणीयमत्यन्तोत्कृष्टम् यद् रेक्णः धनम् परमम् वनोषि तत् परममिति क्रियाविशेषणम्, न धनविशेषणम्, स्पार्हमित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । वनोषीति वनिर्दानार्थः । 'वंस्वा नो वार्या पुरु' (ऋ ८,२३,७) इति यथा । सुष्ठु ददासि तदित्यर्थः । आध्रस्य चित् 'आध्र आढ्यालुर्दरिद्रः' (द्र. या १२,१४) । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । दरिद्रस्यापि यष्टुं समर्थस्य प्रमतिः उच्यसे प्रकृष्टमतिरनुग्रहपर उच्यसे कथ्यसे त्वं जनैः । कीदृशः । पिता पितृसदृशः । पाकम् शास्सि पाकः अविपक्वप्रज्ञः परिपक्वप्रज्ञत्वात् । तमपि प्रकर्षेणानुशास्सि । प्रज्ञामस्य जनयसीत्यर्थः । प्र दिशः च प्रकर्षेणानुशास्सि । दिक्छब्देनात्र तन्निवासिभूतानि लक्ष्यन्ते । सर्वभूतान्यनुशास्सीत्यर्थः । विदुष्टरः विद्वत्तरः[1] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! बहुस्तुतये यजमानाय स्पृहणीयम् यत्[2] धनम् उत्तमम् तत्[3] प्रयच्छसि । तथा दानाधारभूतस्य दरिद्रस्य प्रमतिः पिता उच्यसे[4] । प्र शास्सि च[5] विद्वत्तरस्त्वं पक्तव्यप्रज्ञमज्ञम्[6] प्र दिशः चतस्रो दिशः ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् उरुशंसाय बहुभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे तदुपकारार्थम् स्पार्हम् स्पृहणीयम् परमम् उत्तमम् यत् रेक्णः धनमस्ति तत् धनम् वनोषि अनुष्ठाता लभतामिति कामयसे । तथा त्वम् आध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिज्ञैः उच्यसे । तथा विदुष्टरः अतिशयेनाभिज्ञस्त्वम् पाकम् शिशुं बालकं यजमानम् प्र शास्सि प्रकर्षेणानुशिष्टं करोषि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्र शास्सि । त्वदीयशासनाभावे अनुष्ठातॄणां विभ्रमः स्यात् ॥ १४ ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।
स्वादुक्षद्मा यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणम् । नरम् । वर्मऽइव । स्यूतम् । परि । पासि । विश्वतः । स्वादुऽक्षद्मा । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजम् । यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥ १५ ॥

१-१. शंसु स्तुतौ । 'वह मिर्तं तुदि' इति वदी । 'वाघत. वाघतः परस्याः' इति भविष्यु । ददाति यजमाने-ष्व । 'स नृभ्यो रत्ने रेक्णवत्' इति धने । परममिति क्रियाविशेषणम् । वन दाने । 'वंस्वा नो वार्या पुरु' इतिवत् । हे अग्ने त्वं बहुस्तुताय यजमानाय स्पृहणीयं यद्धनं तत् परमं ददासीत्यर्थः । 'आध्र इध्मो भगुर(!)नाढ्यः' इति दरिद्रे । त्वं जनैर्दरिद्रस्यापि प्रकृष्टमतिः अनुग्रहपर. इत्युच्यसे । पितृसदृश इति च । पाकं मानुशास्सि । अविपक्वप्रज्ञं परिपक्वप्रज्ञं वा प्रकर्षेणानुशास्सि प्रज्ञाम् । अस्य जनयसीत्यर्थः । प्र दिशश्च दिक्षु निवासीनि सर्वभूतान्यपि मानुशास्सि विदुष्टरः वि° अ कु. २. नास्ति साम्व°. ३. तं वि°. ४. उच्यते साम्व°. ५ न्याय ल मं वि°². ६. वक्तव्य° साम्व लपं.

स्कन्द० [1]त्वम् हे अग्ने। प्रयतदक्षिणम् †प्रयच्छतिर्दानार्थे । दत्तदक्षिणम्। अथवा यमु बन्धने । प्रबद्धदक्षिणम्। सन्ततदक्षिणादानमित्यर्थः । नरम् मनुष्यम् वर्मेव स्यूतम् वर्म कवचम्। यथा कवचम् सुस्यूतं हृदयेऽवबद्धं योद्धारं परिपाति, तद्वत् परि पासि पालयसि विश्वतः सर्वतः । स्वादुक्षद्मा 'क्षद्म' (निघ २,७) इति अन्ननाम। स्वाद्वन्नः। यः वसतौ निवासे च स्योनकृत् सुखस्य कर्ता। कस्य। सामर्थ्यादतिथेः । अतिथिं स्वाद्वन्नं भोजयति सुखाय च शय्यायां शाययतीत्यर्थः । यश्च जीवयाजम् यजते जीवो जन्तुः, तेन यो यागः स जीवयागः । यज्ञियपशुलक्षणेन जन्तुना यथेष्टं भवति तथा यः यजत इत्यर्थः । सः उपमा दिवः 'उपमे' (निघ २,१६) इति अन्तिकनाम । तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम्। प्रथमैकवचनस्यायमाकारः । अन्तिकस्थः सन्निकृष्टो दिवः। स त्वत्प्रसादात् स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा दिवः स्वर्गस्योपमा उपमानं स भवति। सर्वैः प्राणिभिर्मृष्टाहारसन्तुष्टैः स्वर्गोऽयमिति स्तूयत इत्यर्थः[1] ॥ १५ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने। ऋत्विग्भ्यः[2] प्रदत्तधनं[3] मनुष्यं कवचमिव उरसि बद्धमिषुभ्यः[4] सर्वेभ्यो दुरितेभ्यः परिरक्षसि। स्वाद्वन्नः यः गृहे दरिद्राणां सुखकृत्, जीवनामन्नप्रदानात् यज्ञं करोति, स स्वर्गस्य उपमा अन्तिके वर्तते ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने। त्वम् प्रयतदक्षिणम् येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशम् नरम् पुरुषं यजमानम् विश्वतः सर्वतः परि पासि सम्यक् पालयसि। दृष्टान्तः । स्यूतम् निश्छिद्रत्वेन सूचीभिः सम्यक् निष्पादितम् वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत्। स्वादुक्षद्मा स्वाद्वन्नः वसतौ निवासभूते स्वगृहे स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारी यः यजमानः जीवयाजम्[5] जीवयजनसहितं यज्ञम् यजते अनुतिष्ठति। सः यजमानः दिवः स्वर्गस्य उपमा दृष्टान्तो भवति। यथा[6] स्वर्गोऽनुष्ठातॄन् सुखयति तथा स्वमपि ऋत्विगादीनित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

इमाम॑ग्ने श॒रणिं॑ मीमृषो न इ॒मम॑ध्वानं॒ यमगा॑म दू॒रात् ।
आ॒पिः पि॒ता प्रम॑तिः सो॒म्याना॒ं भृमि॑रस्यृषि॒कृन्मर्त्या॑नाम् ॥ १६ ॥

इ॒माम् । अ॒ग्ने॒ । श॒र॒णिम् । मी॒मृ॒षः॒ । नः॒ । इ॒मम् । अध्वा॑नम् । यम् । अगा॑म । दू॒रात् । आ॒पिः । पि॒ता । प्रऽम॑तिः । सो॒म्याना॑म् । भृमिः॑ । अ॒सि॒ । ऋ॒षि॒ऽकृत् । मर्त्या॑नाम् ॥ १६ ॥

१-१ यमु दाने बन्धने वा। 'वर्मीमते मस्य च' इति कवचे। हे अग्ने त्वं दत्तदक्षिणं प्रबद्धदक्षिणं सन्ततदाने मनुष्यं सर्वत परिपालयसि। कवचमनुस्यूतं योद्धारं सर्वतः पासि यथा तद्वत्। 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा ६,४,१९) इति ण्यत् च। शिबू बन्धने। हृदये बद्धकवचम्। किम् 'क्षद्म पाद इत्' इत्यर्थे। यो वसतौ स्वादुक्षद्मा स्योनस्य सविदे, जीवयागेन यजते न स [illegible] दिवः अन्तिकस्थः। 'पाथो क्षद्मा वसतिवाचू' इति गृहे। यः स्वगृहे अतिथिं स्वन्नं भोजयति, सुखकृच्छय्यायां शाययति च। जीवो जन्तुः। यज्ञियपशुना यथेष्टं यजते च देवान् [illegible]। 'अन्तावेरमन्तरिक्ष' इत्यादि। तात्स्थ्याभावे [illegible]। अस्मात्। [illegible] स्वर्गस्य एव। अथवा दिवः स्वर्गस्योपमानभूतः [illegible] † प्रयच्छतिर्दा° मूको. २ ऋत्विग्भ्यः वि° भ°. ३ दत्त° [illegible]. ४ °मनुष्येभ्य सर्वभ्यः. ५ नास्ति वि भ°. ६. यथा मूको.

स्कन्द० [1]अत्रेतिहासः—'हिरण्यस्तूपो यागायाग्निं विहृत्य रक्षोभयाद् दूरं गत्वा गतेषु रक्षस्सु प्रत्यागतः कृतापराधत्वाभिप्रायेणाग्निमाह—इमाम् हे अग्ने! शरणिम् शॄ हिंसायाम् । आत्मनो हिंसाम् । मीमृषः मृष तितिक्षायाम् इति स्वार्थिको णिच् । लोडर्थे लुङ् । मीमृषः क्षमस्व । नः अस्माकम् । कतमा । उच्यते । इमम् अध्वानम् यम् अगाम त्वां विहृत्यानिष्ट्वा रक्षोभयाद् गताः स्मः दूरात् दूरम् । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् आपिः ज्ञातिः त्वम् । कीदृशः । पिता पितृस्थानीयः । प्रमतिः प्रकृष्टमतिः अनुग्रहपरः । केषाम् । सोम्यानाम् सोमसम्पादिनां सर्वेषां यजमानानाम् । किञ्च भृमिः असि लोकत्रयेऽपि भ्रमिताऽसि । त्रिष्वपि लोकेष्वप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तमोपघातद्वारेण च दर्शनकृन्मनुष्याणाम् । अथवैवमन्यथाऽस्या ऋचोऽर्थयोजना—इमां हे अग्ने! शरणिं संसारप्राप्तिलक्षणां हिंसां मीमृषो नः । मृजेरिदं जकारस्य षकारं कृत्वा छान्दसं रूपम्, न मृषे. । मार्जय अपनयास्माकं संसाराध्वानमिमं यमगाम प्राप्ताः स्मः । दूरात् सृष्टेः प्रभृति । किं कारणम् । यस्मात् त्वम् आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां यस्माच्च भृमिरसि । भ्राम्यते-र्यन्तस्येदं रूपम् । भ्रमयितासि भ्रान्तेः कर्तासि । ऋषिकृत् दर्शनकृत् सम्यग्ज्ञानकरश्च मनुष्याणाम् । एतदुक्तं भवति—भ्रान्तेः सम्यग्ज्ञानस्य च त्वं कर्ता । त्वदायत्तौ च संसारप्राप्तिमोक्षौ । त्वं च पितृवत् सर्वेषामस्माकमनुग्रहपर । अतोऽस्मात् सम्यग्ज्ञानोत्पादनेन मोचयास्मात् संसारादिति[1] ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अरण्ये तपोऽर्थं गतोऽग्निमाचष्टे—इमाम् अग्ने! तपोजनितां हिंसां यथा सहामहे तथा फलप्रदानेन[2] अस्मान् कुरु । तथा इमम् अध्वानम् च यम्[3] वयं त्वां प्रष्टुकामाः दूरात् अगाम । ज्ञातिः पालयिता प्रमतिः च सोमार्हाणां भ्रमणशीलस्त्वमन्धकाराऽपनयनात् मनुष्याणां दर्शनकृत् ॥ १६ ॥

१-१. अत्रायमितिहासः । हिरण्यस्तूपो यागायाग्निं विहृत्यानिष्ट्वा रक्षोभयाद्दूरं जगाम । तेषु गतेषु प्रत्यागत्य कृतापराधत्वाभिप्रायेणाग्निमाह । शॄ हिंसायाम् । 'अर्तिसृधृ...' (?) (पा ३,३,११२) । गुणश्च । मृष तितिक्षायाम् (?) । छन्दसि लुङ् लोटि । चुरादित्वात् णिच् । 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' (पा ३,१,४८) इति चङ् । 'णौ चङि' (पा ६,१,११) इति द्वे । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (पा ७,४,५८) इत्यभ्यासे वर्तमाने 'मुचामित्' (पा ७,४,७६) इति इति च 'सन्वत' (पा ७,४,७९) इति इत्त्वीभूतः । 'सन्वल्लघुनि' (पा ७,४,९३) इति सनि । 'दीर्घो लघोः' (पा ७,४,९४) इति दीर्घः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा ६,४,७५) इत्यडभावः (?) । हे अग्ने आत्मन इमां हिंसां क्षमस्व अस्माकम् । यद् वयं त्वां विहृत्यानिष्ट्वा रक्षोभयादिममध्वानं दूरमार्गं यमगाम तदस्मदपराधं त्वदीयं मृष्यस्व । यस्मात्त्वं ज्ञातिः पितृस्थानीयश्च प्रकृष्टमतिरनुग्रहपरश्च सोमसम्पादिनां सर्वेषां यजमानानाम् । 'सुमतिः प्रमतिः' (टि विं अ)' इति ज्ञातौ । 'सोममर्हति यः' (पा ४,४,१३७) इति सोम्य । तस्य(?) ... (!) 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा ३,४,६) इति लुङ् लोटि । यङ्लुगन्तं वा लुङि । चुरादित्वाण्णिच् । 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' (पा ३,१,४८) । पुरादि (?) । किञ्च भृमिः भ्रमिता असि त्रिष्वपि लोकेषु । ऋषिः दर्शने । तमोपनोदनाद् दर्शनकृन्मनुष्याणाम् । भ्रमु चलने । अथवा श्रुत्यर्थः । हे अग्ने इमां शरणिं मार्जयास्माकं जननमरणादिलक्षणं संसारमार्गं शोधय अपनय । दूरात् सृष्ट्यादिमध्ये संसाराध्वानं गताः स्मः । यस्मात्त्वं बन्धुः पितृस्थानीयश्च अनुग्रहपरश्च सोम्यानां भ्रमिता दर्शनकृत् सम्यग्ज्ञानकर भ्रान्त्या भ्रमयिता अपि मोहकरः । तस्मादस्मान् ऋषिकृत् मत्र दर्शयः । एतदुक्तं भवति । भ्रान्तेः सम्यग्ज्ञानस्य च त्वं कर्ता । त्वदायत्तौ संसारमोक्षौ । त्वं च पितृवत् सर्वेषामस्माकमनुग्रहपरः । अतोऽस्मान् सम्यग्ज्ञानोत्पादनेन मोचय अस्मात् संसारात् इति । मृजू शुद्धौ । अयमपि मीमृषः । इति रूपं । चुरादिणिज्वा लुङि । भूमि. सवितृ विं अ कु. २ °दानाना विं रूपे. ३. यम् साम्ब°.

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् नः अस्मत्सम्बन्धिनीम् इमाम् इदानीं सम्पादिताम् शरणिम् हिंसां व्रतलोपरूपाम् मीमृषः क्षमस्व। यथा त्वदीयसेवाम् अग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य दूरात् दूरदेशम् यम् इमम् अध्वानम् अगाम वयं गतवन्तः तमपि क्षमस्वेति शेषः। सोम्यानाम् सोमार्हाणाम् मनुष्याणाम् मर्त्यानाम् त्वम् आप्यादिगुणयुक्तः[1] असि। आपिः प्रापणीयः। पिता पालकः। प्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तः। वयुनकृत् कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः। ऋषिकृत् दर्शनकारी अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः॥ १६ ॥

मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।
अच्छ याह्या वहा दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । शुचे । अच्छ ।
याहि । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० [1]मनुष्वत् मनोरिव हे अग्ने!, अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव हे अङ्गिरः!, ययातिवत् ययातेरिव, पूर्ववत् पूर्वेषामिव च ऋषीणां, [ममापि सदने] शुचे! दीप्त! अच्छ याहि अच्छशब्द आभिमुख्ये। अभिगच्छ, अभिगम्य च आ वह दैव्यम् जनम् देवेषु भवं लोकम्, सर्वदेवजनमित्यर्थः। आवाह्य च आ सादय अस्मदीये बर्हिषि यक्षि च। कीदृशम्। प्रियम् इष्टमात्मनो मत्वा[2] ॥ १७ ॥

वेङ्कट० अङ्गिरसामेक[3]! मन्वादीनामिव ममापि गृहेऽस्माभिमुखम् याहि। आ वह च दैव्यम् जनम्। [4]आ सादय[5] च बर्हिषि। यज च प्रियम् देवगणम् ॥ १७ ॥

मुद्गल० हे शुचे! शुद्धियुक्त! अङ्गिरः! अङ्गनशील! [6]हविरादानाय! यत्रयत्र गमनशील![6] अग्ने! अस्य आभिमुख्येन सदने देवयजनदेशे याहि गच्छ। चत्वारो दृष्टान्ताः—मनुष्वत् यथा मनुरनुष्ठानदेशे गच्छति। अङ्गिरस्वत् यथा चाङ्गिरा गच्छति। ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति[7]। पूर्ववत्[8] अन्ये च पूर्वपुरुषाः यथा गच्छन्ति। यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत्। गत्वा च दैव्यम् देवतासमूहरूपम् जनम् आ वह अस्मिन् कर्मण्यानय। आनीय च बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे आ सादय तान् देवान् उपवेशय। उपवेश्य च प्रियम् अभीष्टं हविः यक्षि च देहि ॥ १७ ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चकृमा विदा वा ।
उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मान्त्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १८ ॥

---

1. °दिगु युक्तः मूको. २-२. हे अग्ने शुचे दीप्त यजमाने गृहे गामिभव आवह देवलोकं सर्वदेवान् च अस्मदीये बर्हिषि निषादय। यज च इष्टं तत् वा। सत्र अर्थे। बर्हिर्देवसन्त्रातेभ्यो यम् (?) [illegible] साम ४,१,५८) यजमाने। पर्वतेवा मन्त्रिगेषवजीवृतीनां होमेन निवाप भवतः। हे अङ्गिरसामसमस्य कां: तदत्मनी इष्टं रिं अकु. ६-६ नास्ति सदने मूको. ४. °ऐह सादय मू. ४-४. आसाद विं को. ५-५. नास्ति वि. ६ °ददस्य मैं. ६. गता° वि. ७. नास्ति मैं. ८. यथा वि.

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वावृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा । उत । प्र । नेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सम् । नः । सृज । सुऽमत्या । वाजऽवत्या ॥ १८ ॥

स्कन्द० [1]एतेन हे अग्ने! स्तुतिलक्षणेन ब्रह्मणा वावृधस्व अत्यर्थं वर्धस्व। स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धते। अत एवमुच्यते—एतेन ब्रह्मणाऽत्यर्थं वर्धस्वेति। कतमेन। उच्यते। शक्ती वा तृतीयैकवचनस्यायं पूर्वसवर्णः। शक्त्या वा यत् ते चकृम, विदा वा ज्ञानेन वा। यथाशक्ति यथाज्ञानं च [यद् वयं चकृम कृतवन्तः] इत्यर्थः। उत अपि च त्वमेव प्र णेषि अभि अभिप्रणयसि। स्तुतिकरणे प्रवर्तयसीत्यर्थः। कीदृशः। वस्यः वसीयः वसुमत्तमः। कान्। अस्मान्। एतदुक्तं भवति। त्वां स्तोतुं युक्तो नः शक्तिः ज्ञानं वा। त्वदनुग्रहादेव वयं तव स्तुतिं कृतवन्तः, न स्वमहिम्नेति। अथवा उतशब्दः अभि प्र णेषीत्येतस्मात् परो द्रष्टव्यः। लट् च लोडर्थे। अभि प्र णेष्युत अभिप्रणय चापि। एतेन ब्रह्मणाऽत्यर्थं वर्धस्व प्रापयस्व चेत्यर्थः। किम्। वस्यः द्वितीयाबहुवचनमेव। वसूनि धनानि चास्मभ्यं देहीत्यर्थः। सम् नः सृज संसृज संयोजय नः अस्मान् सुमत्या शोभनया बुद्ध्या वाजवत्या अन्नसहितया[1]। ज्ञानमन्नं च नो जनयेत्यर्थः॥ १८॥

वेङ्कट० एतेन अग्ने[2]! स्तोत्रेण वृद्धो भव। यथा कश्चिच्छक्त्या महता प्रयत्नेन स्तोत्रं करोति तथा[3] यत् ते चकृम विदा वा ज्ञानेन[4] वा यद् ब्रह्म वयं चकृम। अपि च अस्मान् श्रेयस्कर[5] अभि प्र णय। अन्नवत्या त्वदीयया सुमत्या च अस्मान् सम् सृज इति॥ १८॥

मुद्गल० हे अग्ने! एतेन अस्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा वावृधस्व अभिवृद्धो भव, शक्ती वा विदा वा अस्मदीयशक्त्या चाऽस्मदीयज्ञानेन च ते तव यत् स्तोत्रम् चकृम वयं कृतवन्तः। एतेन ब्रह्मणेति पूर्वेणान्वयः। उत अपि च अस्मान् अनुष्ठातॄन् वस्यः वसुमत्तरत्वलक्षणं[6] श्रेयः प्र णेषि प्रकर्षेण प्रापय। नः अस्मान् वाजवत्या प्रभूतान्नयुक्तया सुमत्या अनुग्रहविषयया शोभनबुद्ध्या सम् सृज संयोजय॥ १८॥

[३२]

इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चं॒ यानि॑ च॒कार॑ प्रथ॒मानि॑ व॒ज्री ।
अह॒न्नहि॒मन्व॒पस्त॑तर्द॒ प्र व॒क्षणा॑ अभिन॒त्पर्व॑तानाम् ॥ १ ॥

इन्द्र॑स्य । नु । वी॒र्या॑णि । प्र । वो॒च॒म् । यानि॑ । च॒कार॑ । प्र॒थ॒मानि॑ । व॒ज्री । अह॑न् । अहि॑म् । अनु॑ । अ॒पः । त॒त॒र्द॒ । प्र । व॒क्षणाः॑ । अ॒भि॒न॒त् । पर्व॑तानाम् ॥ १ ॥

1-1. हे अग्ने त्वम् एतेन अस्मत्स्तुतिलक्षणेन ब्रह्मणाऽत्यर्थं वर्धस्व। स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते। अत्र एवम्। यङ्लुकि। 'दीर्घो लघोः' (?) (पा ७,४,९४)। शक्ते शक्त्या विदा वा चकृम। यद् ब्रह्म यथाशक्ति यथाज्ञानं करवाम (?)। 'सुपां' (पा ७,१,३९) इत्यादिना पूर्वसवर्णेन टाविभक्तेः। अपि च त्वमेव प्र णेषि स्तुतिकरणेऽस्मान् प्रवर्तयसि। वस्य वसीयोऽसि। अस्माभिः स्तुतिं कारयामीत्यर्थं। एतदुक्तमत्र। त्वत्स्तुत्यर्थं युक्तोऽस्माकं शक्ति ज्ञानं च त्वदनुग्रहादेव विद्यमानौ, न स्वमहिम्नेति। अभि प्र णेषि उत। लट् च लोटि। एतेन ब्रह्मणा अभिप्रणय। अपि च वसूनि वर्धयस्व च। अस्मभ्यं देहीत्यर्थः। [illegible] शोभनया बुद्ध्याऽन्नवत्या वि[1] क्रु- [ ]-[ ] यदय न च कृतवन्तः साम्ब. २. अग्नेः वि[1]. ३. नास्ति वि[1]. ४. ज्ञानेन शक्त् साम्ब[1]. ५. ज्ञेयश्च वि[1]. ६. °पथेयः वि

स्कन्द० 'द्वे ऐन्द्रे'। 'एते सूक्ते इन्द्रदेवते। इन्द्रस्य नु क्षिप्रम् वीर्याणि वीरकर्माणि प्र वोचम् ब्रवीमि। यानि चकार प्रथमानि अन्येन केन चिदप्यकृतपूर्वाणि अत्यन्तप्रकृष्टानि वा वज्री वज्रवान्। वज्र इत्यर्थः। कतमानि तानि। उच्यते। अहन् अहिम् हतवान् मेघम्। अनु अपः ततर्द अवित्य पश्चात्। अपश्चात् पश्चाद्भाव। तर्दतिर्हिंसार्थः। मेघवधोत्तरकालं तदीया अपो हिंसितवान्। भूमौ पातितवानित्यर्थः। सा हि तासां हिंसा। केचित्तु तर्दनं विस्तारणं व्याचक्षते। पृथिव्यामपो विस्तारितवानित्यर्थः। ताभिश्च पातिताभिर्विस्तारिताभिर्वा प्र वक्षणा अभिनत्, वक्षणा' (निघ १,१३) इति नदीनाम। नदी अभिन्नवान्। बहूदकत्वाद् भित्त्वा तत्कूलानि सर्वत्र प्रवाहितवानित्यर्थः। पर्वतानाम् महीधराणां सम्बन्धिनीः। कः पुनः पर्वतानां नदीनां च सम्बन्धः। प्रभवलक्षणः। पर्वतेभ्यो हि नद्यः प्रभवन्ति। अथवा वक्षणा पक्षा उच्यन्ते। पर्वतशब्दो हि मेघनाम (तु निघ १,१०)। तेषाम् एकं मेघं हतवान्। अन्येषामपि पक्षान् हतवानित्यर्थः। अथवा पक्षवचनः वक्षणाशब्दः तत्सामीप्यात् पक्षा अत्र प्रतिपाद्यन्ते। पर्वतशब्दस्तु महीधरवचन एव। महीधराणां पक्षान् प्राभिनत्। छिन्नवानित्यर्थः। एवं हि चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—'प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत् पर्वताः। ते पक्षिण आसन्। ते यतो यत आकामयन्त तत्परापातमासत। अथ वा इयं तर्हि शिथिराऽऽसीत्। तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्। तैरिमामदृंहत्' (काठ ३६,७) इति'॥ १॥

वेङ्कट० अथ इन्द्रस्य अहं क्षिप्रम् वीर्याणि प्रवक्ष्यामि यानि चकार पुरातनानि वज्री। तान्याह— अहिम् असुरम् अहन्[२] हत्वा च तेन स्वा अपः सूर्यस्य रश्मिभिः ततर्द। प्र अभिनत् च शिलोच्चयानां[३] नदीः पृथिव्यां पातयितुम्॥ १॥

मुद्गल० 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम्। आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। इन्द्रो देवता[४]।

वज्री वज्रयुक्त इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्य इन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रम् प्र वोचम् प्रब्रवीमि। कानि वीर्याणीति तदुच्यते। अहिम् मेघम् अहन् हतवान्। तदेकं वीर्यम्। अनु पश्चात् अपः जलानि ततर्द हिंसितवान्। भूमौ पातितवानित्यर्थः। इदं द्वितीयं वीर्यम्। पर्वतानाम् सम्बन्धिनीः वक्षणाः प्रवहणशीलाः नदीः प्र अभिनत् भिन्नवान्। कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः। इदं तृतीयं वीर्यम्। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्[५]॥ १॥

१-१ इन्द्रस्य वीरकर्माणि क्षिप्रं ब्रवीमि। वज्रवान् अन्येनाकृतपूर्वाणि अत्यन्तप्रकृष्टानि यानि मेघहननापातनप्रभृतीनि चकार तानि ब्रवीमीत्यर्थः। 'अहिरिव परि (दी नि[१] अ) पद्' इति मेघे। तर्द हिंसायाम्। अनु पश्चात्। एष मेघं हत्वा तदनन्तरं मेघस्थाः अपः पातितवान्। भूमावपां हिंसनम्। 'वक्षणा आवव कुल्या' इति नदीपु। पर्वतप्रभवा हि नद्यः। वक्षणाभिधेनी नदी बहूदकत्वात् भित्त्वा तत्कूलानि सर्वत्र प्रवाहितवान् इत्यर्थः। तर्द विस्तारे वा। पृथिव्यामपो विस्तार। पातिताभिर्विस्तारिताभिः वा नदीः प्राभिनत्। अथवा वक्षणाः पक्षाः। पर्वता मेघाः। तत्रैकं हत्वा अन्येषामपि पक्षान् अभिनत्। अथवा पक्षवचनेन वक्षणाशब्देन तत्सामीप्यात् पक्षा अत्र प्रतिपाद्यन्ते। पर्वतोऽपि महीधरः। पर्वतानां पक्षान् प्राभिनत् छिन्नवान्। एवं हि चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—'प्रजापतेर्वा एतत् ज्येष्ठं तोकं यत्पर्वताः। त पक्षिण आसन्। ते यतो यत आकामयन्त तत्परापातमासत। अथ वा इयं तर्हि शिथिराऽऽसीत्। तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत् तैरिमामदृंहत्' इति वि[१] अ [illegible] सकूलानि मूको २ नास्ति वि[१] लप ३ °खानां वि[१] साग°[३] ४-४ नास्ति वि मै[२] ५ °द्रष्टव्यम्। अत्रोदाहितान्यो हिरण्यस्तूप आङ्गिरस इत्युक्तत्वात् मै[१]

अह॒न्नहिं॒ पर्व॑ते शिश्रिया॒णं त्वष्टा॑ऽस्मै॒ वज्रं॑ स्व॒र्यं॑ ततक्ष ।
वा॒श्रा इ॑व धे॒नवः॒ स्यन्द॑माना॒ अञ्जः॑ समु॒द्रमव॑ जग्मु॒रापः॑ ॥ २ ॥

अह॑न् । अहि॑म् । पर्व॑ते । शि॒श्रि॒याणम् । त्वष्टा॑ । अ॒स्मै॒ । वज्र॑म् । स्व॒र्य॑म् । त॒त॒क्ष॒ । वा॒श्राःऽइ॑व । धे॒नव॑ः । स्यन्द॑मानाः । अञ्जः॑ । स॒मु॒द्रम् । अव॑ । ज॒ग्मुः॒ । आप॑ः ॥ २ ॥

स्कन्द० 'अहन् अहिम् पर्वते शिश्रियाणम् आश्रयन्तम् । लीयमानमित्यर्थः । मेघा हि स्वभावेन पर्वतेषु लीयन्ते । केन अहन् । उच्यते । त्वष्टा देवशिल्पी । अस्मै तादर्थ्ये चतुर्थी । अस्येन्द्रस्यार्थाय । वज्रम् स्वर्यम् स्वृ । शब्दोपतापयोः । प्रहारवेलायां शब्दकरमुपतापयितारं वाऽसुराणाम् । ततक्ष 'तक्षतिः करोतिकर्मा' (या ४,१९) । कृतवान् । अत्र चैकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ । यं त्वष्टाऽस्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष तेनाहन्निति योग्यत्वसन्निधानाभ्यां वज्रस्य करणत्वप्रतीतिः, 'प्रहर शीघ्रमयं दण्डः' इत्यादिषु यथा । हते चाहौ वाश्राः इव धेनवः यथा वाशनशीला अभिनवप्रसूता‡ धेनवः वत्सान् प्रति गच्छेयुः, एवम् स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः अञ्जः अञ्जुपर्यायोऽयम् । क्रियाविशेषणं चैतत् । तृतीयार्थे वा प्रथमा । ऋजुना वा मार्गेण । समुद्रम् अन्तरिक्षनामैतत् (द्र. निघ १,३) । पञ्चम्यर्थे चात्र द्वितीया । समुद्रादन्तरिक्षात् अव भूमिं प्रति जग्मुः गता आपः । अथवा समुद्रमिति पार्थिव एव समुद्रोऽभिप्रेतः । स्वार्थ एव द्वितीया । हतेऽहौ तदाघः पार्थिवं समुद्रं प्रति जग्मुराप इति'[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहन्[2] अहिम् महीधरे लीयमानम् । त्वष्टा अस्मै वज्रम् स्वरणशीलम्[3] अकरोत् तीक्ष्णधारम् । शब्दकारिण्योऽभिनवप्रसूता[4], इव धेनवः वत्सान्[5] प्रति स्यन्दमानाः आञ्जसा अन्तरिक्षं प्रति अव गताः[6] आपः । महोदधिं प्रति गता इति ॥ २ ॥

मुद्गल० पर्वते शिश्रियाणम् आश्रितम् अहिम् मेघम् अहन् हतवान् । अस्मै इन्द्राय स्वर्यम् सुष्ठु प्रेरणीयम् त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रम् ततक्ष तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यन्दमानाः प्रस्रवणयुक्ताः आपः समुद्रम् अञ्जः सम्यक् अव जग्मुः प्राप्ताः । दृष्टान्तः । वाश्राः इव वत्सान् प्रति हम्भारवोपेताः धेनवः यथा सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

१-१. अहन् । श्रिञ् सेवायाम् । अत्र धकोभावे । 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्॰' (पा ६,४,७७) इति इयङ् । 'हलादिः शेषः' (पा ७,४,६०) । पर्वते लीयमानं मेघम् । यं त्वष्टा देवशिल्पी अस्मै इन्द्रार्थं वज्रं प्रहारवेलायां शब्दकरम् उपताप-यितारं वा चकार । तेन अहन् हतवान् । 'त्रिपदैर्देवतानामभ्यासेऽधावा.' (पावा ३,२,१३५) इति ताच्छील्यादिषु । अथवा तक्ष तक्ष तनूकरणे । स्वृ शब्दोपतापयोः । 'अचो यत्' (पा ३,१,९७) । गुणश्चाण् रपरः । मेघा हि स्वभावेन पर्वतेषु लीयन्ते । योग्यत्वसन्निधानाभ्यां वा वज्रस्य करणत्वप्रतीतिः । प्रहर शीघ्रमयं दण्ड इतिवत् । हते चाहौ आपः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रादन्तरिक्षात् अञ्जः ऋजुना मार्गेण अव जग्मुः अधो भूमिं जग्मुः । अभिनवप्रसूतत्वाद् यथा वाशन-शीला धेनवः स्ववत्सान् प्रति गच्छेयुः तद्वत् मेघे हते द्रुततरं वृष्टिरूपेण । स्यन्द् प्रस्रवणे । शानच् मुक् च । अञ्जः क्रियाविशेषणं वा । तथे अर्थे सुः । 'नाकः समुद्रः' इत्यन्तरिक्षे । जसेः अम् । अव अधोऽर्थः । पार्थिवमेव समुद्रं स्वार्थे । अवजग्मुरिति वा । अञ्जः क्षीरं वा अपि । अजोऽन्त्यमुपमानमेव । 'स्फायितञ्चि' (पाउ २,१३) इत्यादिना रक् । 'वाभाभ्यां सुः' (पाउ ३,१२), 'धेट इच' (पाउ ३,३४ ["क्षीरं वा अपि कु."]) यथा वाश्रा धेनवः अञ्जः क्षीरं स्रवन्ति तद्वत् समुद्रमव जग्मुरापः वि[1] अ कु. † स्वर्यं साम्व. ‡ °प्रसूता मूको. २. तं अहन् वि[1]. ३. स्वरण° मूको. ४. °ण्योऽप्रति° रु अ[1] वि[1]. ५. वत्सं रुपे वि[1]. ६. अवगताः साम्व[1].

वृषायमा॑णोऽवृणीत॒ सोमं॒ त्रिक॑द्रुकेष्वपिबत्सु॒तस्य॑ ।
आ साय॑कं म॒घवा॑ऽदत्त॒ वज्र॒मह॑न्नेनं प्रथम॒जामही॑नाम् ॥ ३ ॥

वृ॒ष॒ऽयमा॑णः । अ॒वृ॒णी॒त॒ । सोम॑म् । त्रिऽक॑द्रुकेषु । अ॒पि॒ब॒त् । सु॒तस्य॑ । आ । साय॑कम् । म॒घऽवा॑ । अ॒द॒त्त॒ । वज्र॑म् । अह॑न् । ए॒न॒म् । प्र॒थ॒म॒ऽजाम् । अही॑नाम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० वृषायमाणः‡ "अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्" इत्यस्य 'यथाभागमदन्तित्येवैतदाह' (माश २,४,२,२०) तथा 'अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत' इत्यस्य 'यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह' (माश २,४,२,२२) इति शतपथब्राह्मणे विवरणात् ‡वृषायतिरशनार्थः‡ इति गम्यते । अश्नन् । अथवा वृषशब्दोऽत्र उपलक्षणद्वितीयान्तो व्यत्ययेन भावे प्रत्ययः, न कर्तरि । क्यङ् चेच्छायां नास्ति । इच्छायामपि वा छान्दसत्वाद् दीर्घत्वम् आत्मनेपदत्वं च । वृषायमाणः वर्षणमिच्छन्§ । वर्षयितुमिच्छन्नित्यर्थः । किं कृतवान् । उच्यते । अवृणीत वृतवान् प्रार्थितवान् सोमम् । वृत्वा च त्रिकद्रुकेषु अपिबत् अभिप्लवस्याद्यं पूर्वं त्र्यहं त्रिकद्रुका इत्याचक्षते । पीतवान् । सुतस्य द्वितीयार्थे षष्ठ्येषा । षष्ठीश्रुतेर्वैकदेशामिति शेषः । सुतं सोमं सुतस्य वा सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणम् । आ सायकम् आ इत्युपसर्गः अदत्त इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । सायकशब्दोऽपि षोऽन्तकर्मणि इत्यस्य क्रियाशब्दो विशेषणम् न वज्रनाम वज्रशब्देनोपात्तत्वात् । सायकं शत्रूणामन्तकरम् मघवा धनवानिन्द्रः आ अदत्त गृहीतवान् वज्रम् । गृहीत्वा च अहन् एनम् एनमिति पूर्वस्यामृच्यादिष्टस्य मेघस्याप्यादेशः समनन्तरस्य वा । वज्रमिति तृतीयार्थे द्वितीया । हतवानेनं मेघमनेन वा वज्रेण । कीदृशम् । प्रथमजाम् अग्रे जातम् अहीनाम् निर्धारणे एषा षष्ठी । मेघानां मध्ये[१] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वृषभ इवाचरन् अवृणोत[२] सोमम् आभिप्लविकस्य 'पूर्वस्मिन्नहनि त्रिकद्रुकसंज्ञके[३]' सुतम् अपिबत् सोमम् । आ अदत्त अन्तकरम् आयुधम् मघवा । तेन एनम् मेघशिरस्कम्[४] अहिम्[५] असुरं मेघानां मुख्यम् अहन् ॥ ३ ॥

मुद्गल० वृषायमाणः वृष इव आचरन् इन्द्रः सोमम् अवृणीत वृतवान् त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकाख्या यागाः त्रिकद्रुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्यांशम् अपिबत् पीतवान् । मघवा धनवान् इन्द्रः सायकम् बन्धकम् वज्रम् आ अदत्त स्वीकृतवान् । वज्रेण अहीनाम् मेघानां मध्ये प्रथमजाम् प्रथमोत्पन्नम् एनम् मेघम् अहन् हतवान् ॥ ३ ॥

३-१. वृषायमाणः । वृष अशने । यथा पितृपिण्डयज्ञे 'अत्र पितरः' इत्यादिषु दृश्यते । शतपथब्राह्मणे विवृणोति । 'अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमावृषायध्वम्' इत्यस्य 'यथाभागमदन्तीत्येवैतदाह' (?) । तथा 'अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत' इत्यत्र 'यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह' इति । वृषो वर्षम् । तदाचरन् इच्छति इत्यर्थे 'उप मानात् क्यङ्' (पा ३,१,८) । कर्तृवाचकात् (?) वृषायमाणः । अश्नन् वृषमिच्छन् वा सोमं प्रार्थितवान् अभिप्लवस्य पूर्वं त्रिकद्रुका इत्याचक्षते । अभिप्लवत्र्यहेषु पीतवान् अभिषुतं सोमं तस्यैकदेशं वा । सायकम् षो अन्तकर्मणि । ण्वुल्. (पा ६,१,४५) । इत्यतः । 'आतो युक्' (पा ७,३,३३) । मघं धनम् । तद्वानिन्द्रः । शत्रूणामन्तकरं वज्रमादत्त । एनमिति पूर्वस्मिन् मन्त्रे निर्दिष्टस्यान्वादेशः । अहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजातमेनं मेघं हतवान् इति वि॰ भ॰ कु॰. † नास्ति मूको. ‡-‡ वृषायतिरशनार्थः मूको. § "च्छन्निति मूको. २. न वृणीत भ॰ वि॰. ३-३. पूर्वस्मिन् त्रिकद्रुके इति कुसाम्य कु॰. ४. मघशिरस्कं साम्य कु॰. मेघशिर॰ ल भ॰ वि॰. ५. नास्ति साम्य॰ मू कु.

यदि॑न्द्राह॑न्प्रथम॒जामही॑नामान्मा॒यिना॒ममि॑नाः प्रोत मा॒याः ।
आत्सूर्यं॑ ज॒नय॒न्द्यामु॒षासं॑ ता॒दीत्ना॒ शत्रुं॒ न किला॑ विवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र॑ । अह॑न् । प्र॒थ॒म॒ऽजाम् । अही॑नाम् । आत् । मा॒यिना॑म् । अमि॑नाः । प्र । उ॒त । मा॒याः । आत् । सूर्य॑म् । ज॒नय॑न् । द्याम् । उ॒षस॑म् । ता॒दीत्ना॑ । शत्रु॑म् । न । किल॑ । वि॒वि॒त्से॒ ॥४॥

स्कन्द० [1]यत् यदा हे इन्द्र! अहन् हतवानसि प्रथमजाम् अहीनाम्, आत् [यदार्थे यच्छब्दश्रुतेरादिति] निपातस्तदर्थे वर्तते । तदा तत्सहायानां मायिनाम् अतिसन्धानमायिनाम्[‡] अमिनाः प्र मीञ् हिंसायाम् । प्रामिणाः प्रकर्षेण हिंसितवानसि । उत मायाः उतशब्दो मायाशब्दात् परो द्रष्टव्यः । मायाः अपि । न केवलमदाः हत्वैवाहिम्[¶] हतवान् असि । किं तर्हि । तत्सहायानां मायावतां प्रज्ञानातिसन्धायेत्यर्थः । [§]वधेनैव वृष्टिमुत्सृजन्[§] सर्वकर्मणः सूर्यम् जनयन् द्याम् च उषसम् च । तादीत्नाशब्दस्तदानीमित्यस्य पर्यायः तावच्छब्दपर्यायो वा । तावन्तं मायावत्सहायं तावन्तं वा महापरिमाणम् अन्यं मेघं शत्रुम् घातयितव्यं वैरिणं वा न किल विवित्से विन्दतेरिदं रूपम् । न किलाविन्दः । नालभथा इत्यर्थः । यादृगसौ मायावत्सहायो महापरिमाणो वा तादृगन्यो नैवासीदित्यर्थः । किलशब्द एव तद्यार्थीयशब्दपर्यायस्तदुत्तरैवासिद्धार्थेऽत्र वर्तते । सूर्यादीन् जनयंस्तदानीमिति । आत् शब्दस्तु पदपूरणः[1] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यदा इन्द्र! हतवानसि प्रथमजातम् अहीनाम् । [2]यदा च[2] तदनन्तरं तत्सहायानां मायावताम् मायाः प्रकर्षेण हिंसितवानसि । तदनन्तरमहिना तिरोभूतम् सूर्यम् द्याम् उषसम् च प्रादुर्भावयन् त्वं तदानीं जगति न कंचन शत्रुम् हतशिष्टम्[3] अन्वविन्दः ॥ ४ ॥

मुद्गल० उत अपि च हे इन्द्र! यत् यदा अहीनाम् मेघानाम् प्रथमजाम् प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन् हतवान् असि । आत् तदनन्तरम् मायिनाम् मायोपेतानामसुराणां सम्बन्धिनीः मायाः[4] प्र अमिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरम् सूर्यम् उषसम् उषःकालम् द्याम् आकाशं च जनयन् उत्पादयन् आवरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे । तादीत्ना तदानीम् आवरकान्धकाराभावात् शत्रुम् घातकं वैरिणम् न विवित्से किल त्वं न लब्धवान् खलु ॥ ४ ॥

१-१. हे इन्द्र यदा त्वमहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजातं मेघम् अहन् हतवानसि । आत् तदार्थे । तदा मायावतां माया अपि अमिनाः । प्रकर्षेण प्र नाशयसीत्यर्थः । मीञ् हिंसायाम् । मेघहननेन तत्सहायानां मायायुक्तानां बलं मया चातिसन्धाय प्रामिणाः इत्यर्थः । यदा मेघहननिः तदैव सर्वकर्मणो वृष्टिमूलत्वात् सूर्यं द्याम् उषसं च जनयन् त्वं यादृशं मायावत्सहित-मन्यं मेघं शत्रुं शातयितव्यं वैरिणं वा नैव अविन्दः । तावन्तं महापरिमाणं मेघम् शत्रुं वा तादीत्नार्थः । 'तादीत्ना स्यात्तद-समः' । तावदर्थे [illegible] । अहीनां प्रथमजः अहिः परिमाणतो यादृक् बभूवेति वा तादृगन्यो नैव सर्पे जाते । विद्लृ लाभे । लिट् । [illegible] नालभथाः । किल एवार्थे वि° म कु. †-† यदाशब्द° साम्व. ‡ "मायिना" मूको. ¶ हत्वैवाहिम् मूको. §-§ तत देववृष्टि° साम्व°; [illegible] देववृष्टि° साम्व°. @ "तदवसि" साम्व°. २-२. नास्ति साम्व°. ३. गतशि° वि° अ°. ४. नास्ति वि.

अह॑न्वृ॒त्रं वृ॑त्र॒तरं॒ व्यं॑स॒मिन्द्रो॒ वज्रे॑ण मह॒ता व॒धेन॑ ।
स्कन्धां॑सीव॒ कुलि॑शेना॒ विवृ॒क्णाहिः॑ शयत उप॒पृक्पृ॑थि॒व्याः ॥ ५ ॥

अह॑न् । वृ॒त्रम् । वृ॒त्रऽत॒रम् । विऽअं॑सम् । इन्द्रः॑ । वज्रे॑ण । म॒ह॒ता । व॒धेन॑ । स्कन्धां॑सिऽइव । कुलि॑शेन । विऽवृ॑क्णा । अहिः॑ । श॒य॒ते॒ । उ॒प॒ऽपृक् । पृ॒थि॒व्याः ॥ ५ ॥

स्कन्द० [1]अहन् हतवान्[1] वृत्रम् मेघं वृत्रनामानमसुरं वा वृत्रतरम् वर्ततेर्गत्यर्थस्येदं रूपम् । गन्तृतरम् अतिशयेन गन्तारमित्यर्थः । व्यंसम् विगतांसं विच्छिन्नांसम् व्यंसनामानमपरमसुरं वा । कः । इन्द्रः । केन । वज्रेण । कीदृशेन । महता वधेन नित्यं हन्त्रा । अथवा हनननामैव वधः । प्रहारः । वज्रं च तत् करणम् । वज्रेण महता प्रहारेण हतवान् । हतश्च सन् स्कन्धांसीव वृक्षाणां स्थूला अधोभागाः स्कन्धांसि । तानि यथा कुलिशेन वज्रनामैतत् (द्र. निघ २,२०) । इह तु आयुधसामान्याद्वा कुठारे प्रयुक्तः । कुठारेण विवृक्णा विविधं छिन्नानि शयीरन् तद्वत् । अहिः मेघः । अंहतेर्वा अहिर्गन्ता वृत्राख्यो व्यंसाख्यश्चासुरः । शयते शेतिरिह स्थानार्थः । आशाशयो जलाशय इति यथा, '[3]हिमावा[3] शयुः' (ऋ १,३१,२) इति यथा । क्वं तिष्ठति । उपपृक् पृथिव्याः उपेत्येव समित्येतस्य स्थाने । संपर्चितः पृथिव्यां भूमौ । [4]पतितः योऽभवत् मेघे उदकरूपेण भूमौ पतितः तिष्ठति शरीरेणैवासुरः[4] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हतवान् वृत्रम् अतिशयेन निवेष्टयितारम् व्यंसम् चापरमसुरम् इन्द्रः '[2]महता आयुधेन[2]' हन्त्रा । यथा वृक्षस्य स्कन्धांसि कुठारेण विविधं छिन्नानि शेरते एवम् अहिः शेते छिन्नपादस्तला पृथिव्याः उपपर्चनः ॥ ५ ॥

मुद्गल० अयम् इन्द्रः महता वधेन सम्पादितो यो महान् वधः तेन वज्रेण वृत्रतरम् अतिशयेन लोकानामावरकम् अन्धकाररूपम् तम् वृत्रम् एतन्नामकमसुरम् व्यंसम् विगतांसं छिन्नबाहुर्यथा भवति तथा अहन् हतवान् । अंसस्पेदं दृष्टान्तः । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कन्धांसीव । यथा वृक्षस्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सति अहिः वृत्रः पृथिव्याः उपरि उपपृक् सामीप्येन संयुक्तः शयते शयनं करोति । छिन्नकाष्ठवत् भूमौ पततीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

अ॒यो॒द्धेव॑ दु॒र्मद॒ आ हि जु॒ह्वे म॑हावी॒रं तु॑विबा॒धमृ॑जी॒षम् ।
नाता॑रीदस्य॒ समृ॑तिं व॒धानां॒ सं रु॒जानाः॑ पिपिष॒ इन्द्र॑शत्रुः ॥ ६ ॥

१-१. अहन् इन्द्रो वज्रेण महता वधेन । नित्यहन्त्रा प्रहारकेण इति वा वधार्थः । तेन हतवान् । वृत्रमेघं असुरं । तौ भक्षिति वा । आवरणशीलत्वात् इति मेघं वृत्रतरं गन्तृतरम् अत्यर्थं गन्तारम् । विच्छिन्नांसम् इति वा । यथा कुठारेण विविधं छिन्नाः शाखाः पृथिव्या उपपृक् पृथिवीमभिसंचिताः सदाहिः शयते । उदकरूपेण भूमौ पतितः इति मेघपक्षेषु । असुरपक्षे स्वशरीरेण । 'शाखा स्कन्धा यथा वन्या' (?) इति । व्यत्ययेन नपुंसकम् । उरः इति । अहि गन्ता । वृत्र व्यंसश्च इत्येतौ उच्यते । शीङ् स्वाने । अन्यत्र इव वि॰ मू॰ कु॰. †-† नास्ति सास्व. ‡ हिमावा सास्व. §-§ प॰ ... ...वसन् मेघे उदकरूपेण भूमौ पतितं तिष्ठति दृ॰ मूको. २-२. महायुधेन वि॰ भ॰.

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरम् । तुविऽबाधम् । ऋजीषम् । न ।
अतारीत् । अस्य । सम्ऽऋतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'योद्धुमसमर्थः अयोद्धा। यथा सः दुर्मदः कुत्सितमदः सुरया मत्तः सन्नसमर्थोऽपि कश्चिद् युद्धाया-ह्वयेत, एवं वृत्रः आ हि जुह्वे हिशब्दः पदपूरणः । युद्धाय आहूतवानिन्द्रम् । कीदृशम् । महावीरम् तुविबाधम् महाविक्रान्तं बहूनां शत्रूणां बाधितारम् । ऋजीषम् †[अर्जयितारं शत्रुधनानाम्] । अथवा यत् सोमस्य ‡[पूयमानस्य] अतिरिच्यते तदृजीषमुच्यते । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थकः । ऋजीषिण-मित्यर्थः । कः । पुनरिन्द्रस्य ऋजीषेण सम्बन्धः । §हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति । आहूय च युद्धायेन्द्रं वृत्रः न अतारीत् तरतिरत्र शक्नोत्यर्थे । शक्नोतेश्च नित्यं कर्मभूतधात्वन्तरसापे-क्षत्वात् सोढुमिति वाक्यशेषः । नाशक्नोत् । अस्य इन्द्रस्य स्वभूतानाम् समृतिम् सङ्गतिम् वधानाम् प्रहाराणाम् । नासहतेत्यर्थः । अथ असहमानः किं कृतवान् । उच्यते । सम् रुजानाः पिपिषे प्रीवाः किल रुजाना उच्यन्ते । आत्मीया प्रीवाः संपिष्टवान् चूर्णितवान् । प्रहारैर्व-ध्यमानश्चूर्णीकृतग्रीव इत्यर्थः । अथवा 'रुजानाः' (निघ १.१३) इति नदीनाम । मेघश्च वृत्र. । नदीः संपिष्टवान् । बहुनोदकेन नदीनां कूलानि संपिष्य स्रोतांसि प्रवाहितवानित्यर्थः । सामर्थ्याद् या गत्यर्थः सेविधिः । उदकरूपेण नदीः प्रति जगामेत्यर्थः । इन्द्रः शातयिता यस्य स इन्द्रशत्रु.[1] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युद्धासमर्थः मानी यथा समर्थमाह्वयत्येवम् आहूतवान् इन्द्रम् महावीरम् बहूनां बाधितारम् ऋजीषिणम् । न च अतारीत् इन्द्रस्यायुधानां सङ्गतिम्[2] । अथ पृथिव्यां निपातितोऽयशाः सन् नदीः संपिष्टवान् । इन्द्रो यस्य शातयिताऽऽसीदिति[3] ॥ ६ ॥

मुद्गल० दुर्मदः दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रः अयोद्धेव योद्धृरहित इव इन्द्रम् आ जुह्वे हि आहूतवान् खलु । कीदृशमिन्द्रम् । महावीरम् गुणैर्महान् भूत्वा शौर्योपेतम् तुविबाधम् बहूनां बाधकम् ऋजीषम् शत्रूणामपार्जकम् । अस्य ईदृशस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनो ये शत्रुवधाः सन्ति तेषाम् वधानाम् समृतिम् सङ्गमम् न अतारीत् पूर्वोक्तो दुर्मदः तरितुं नाशक्नोत् । इन्द्रशत्रुः[4] इन्द्रः शत्रुर्घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्र इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजानाः नदीः सम् पिपिषे सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रस्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥६॥

१-१. अयोद्धेव दुर्मदो वृत्र इन्द्रमा जुह्वे । योद्धुमसमर्थोऽपि सुरापानमत्तः य आह्वयति सः अयोद्धा । स इव । आत्मबलं तद्वीर्यं च अजानन् कुत्सितमदः । एवंभूतं त्वाम् आह्वयते । महाविक्रान्तं बहूनां शत्रूणां बाधितारम् ऋजीषिणम् । यत्सोमस्य पूयमानस्य अतिरिच्यते तदृजीषम् । माध्यन्दिनाभिषुत मीरसीकृतऋजीषम् । तमे(दे)व तृतीयसवने हारियोजने च अभिषुणोति । तदिन्द्रस्यैव भागः(गः) । धानाश्च विप्रुषः(?) । तस्य(स्य) इन्द्रस्य च ऋजीषस्य च संबन्धः । तदिन्द्रमिन्द्रमाहूय युद्धे इन्द्रस्य वधानां प्रहाराणां स्मृतिं न अतारीत् नाशक्नोत् । प्रहारान् नासहत सोढुमित्यर्थः । तॄ शक्तौ । रुजो भङ्गे । इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शातयिता यस्य सः । ये रुजानाः आत्मग्रीवाः ताः संपिष्टवान् चूर्णीकृतवान् । इन्द्रप्रहारचूर्णीकृतग्रीवः इति असुरपक्षे । मेघपक्षे तु नद्यो रुजानाः । नदीकूलानि संपिष्य स्रोतांसि प्रवाहितवान् । पिष पेषणे गतौ वा । उदकरूपेण नदीः प्रति जगाम इति वा दि[1] अ कु. †-† मु. स्क. [ऋ ६,४.] वेङ्क. आनन्दाश्र मूको. ‡ पूयमा° मूको. § हारियोजनेऽस्य स्कन्द[1]. २. °गतिम् सास्क कु. ३. °सीद् कु. ४. नास्ति मै[1].

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।
वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद् व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान ।
वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानम् । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

स्कन्द० [1]अपात् अहस्तः इति लुप्तोपमौ । अपाद् इव अहस्त इव । यथा कश्चित् पादवर्जितः कश्चिद्धस्तोऽप्यचेष्टमानः† किञ्चित् पृतन्यति, एवम् अपृतन्यत् असङ्ग्रामयत् योधितवान् इन्द्रम् । योध्यमानश्चेन्द्रः आ‡ अस्य वज्रम् अधि आ§ इत्युपसर्गौ जघानेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अस्य वृत्रस्य अधि उपरि सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे आ जघान [हन्तिर्गत्यर्थः । सामर्थ्यादागमनार्थो णिजर्थः ।] आगमितवान् वज्रम् । वृष्णः वर्षितुरिन्द्रस्य वध्रिः वध्योऽपि¶ प्रतिमानम् बुभूषन् प्रतिद्वन्द्वित्वमाप्तुमिच्छन् पुरुत्रा बहुत्राणच्छन्‡ हतः‡ अशयत् अशेत । व्यस्तः विक्षिप्य भूमौ क्षिप्त इत्यर्थः । अथवा वृत्रः मेघः, स बहुषु नदीतटाकादिषु प्रदेशेषूदकरूपेणावस्थितः विक्षिप्त इति । केचित्तु वध्रिशब्दस्य रूढिबलाद् वृषशब्दोऽत्र प्रजननसमर्थे बलवति वृषभे वर्तते । वध्रिश्च छिन्नमुष्के प्रजननासमर्थे दुर्बले बलीवर्दे वर्तत इति व्याचक्षते । यथा प्रजननसमर्थस्य बलवतो वृषभस्य दुर्बलः प्रजननासमर्थः प्रतिमानम् बुभूषन्[1] विक्षिप्तस्तिष्ठेत् एवं वृत्र इन्द्रस्येति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [2]हस्तपादवर्जितोऽपि[2] इन्द्रम् अपृतन्यत् । आ जघान अस्य उच्छ्रिते देशे वज्रम् इन्द्रः । वर्षितुर्वृषभस्य छिन्नवृषणः प्रतिद्वन्द्वीभवितुमिच्छन्निवौपमिकम् । अनेकेषु देशेषु वृत्रः अशयत् शकलीकृतः ॥ ७ ॥

मुद्गल० अपात् वज्रेण छिन्नत्वात् पादरहितः अहस्तः हस्तरहितः वृत्रः इन्द्रम् उद्दिश्य अपृतन्यत् पृतनां युद्धमैच्छत् । दैर्प्याधिक्येन बहुधा छिन्नोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धे अधि उपरि वज्रम् आ जघान इन्द्रः आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः । वध्रिः छिन्नमुष्कः पुरुषः वृष्णः[3] रेतस्सेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिमानम् सादृश्यम् बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । सः वृत्रः पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु व्यस्तः विविधं क्षिप्तः ताडितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ ७ ॥

१-१. अपात् अहस्तः । अत्रोपमा द्रष्टा । अपादिव अहस्त इवेत्यर्थः । यथा पादहस्तादिभिः पुरुषः चेष्टितुमशक्तः अहस्तपादोऽपि अपृतन्यत् इन्द्रं प्रति किञ्चित् असङ्ग्रामयत् । योध्यमानश्चेन्द्रः अस्याधि अस्योपरि सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे आ जघान आगमितवान् वज्रम् । हन्तिर्गत्यर्थः अन्तर्णीतण्यर्थश्च । पृतना युद्धे । क्यजन्तत्वात् युद्धानुगमनम् । लङ् च । अधिरुपरी । पर्वतवत् मेघे स्थितवान् वर्तितुमित्यर्थः । वृष्णः वर्षितुरिन्द्रस्य वध्रिः वध्योऽपि प्रतिद्वन्द्वी भवितुमिच्छन् बहु भङ्गत्वाच्च अशेत् व्यस्तः । विक्षिप्य भूमौ क्षिप्त आसीत् । मेघपक्षे नदीतटाकादिषु उदकरूपेण । बहुधाविक्षिप्तः । शीङ् स्वप्ने 'दुर्बले च बलीवर्दे अभिमुष्के इते भवेत्' इति । प्रजननसमर्थे वृषभे वा वर्तिरन्तात् । 'पुरु-दर्भिमुष्कमर्थो' इति । यथा प्रजननसमर्थस्य बलवद्वृषभस्य प्रतिद्वन्द्वित्वाय दुर्बलो वध्रिः वि' अ कु. † कश्चिदप्य' ताम्र. ‡ नास्ति मूको. § अधीत्युपसर्गः ताम्र'. †-† नास्ति ताम्र. ¶ वध्यो' ताम्र. ⊕ हन्तिर्गत्यर्थः आगमनार्थो णिजर्थः । इति ताम्र. २-२. अहस्तपादोऽपि [illegible] कर्ग, अपादहस्तोऽपि कर्'. ३. नास्ति वि.

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः । याः ।
चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

स्कन्द० [1]यथा महान्तम् नदम् भिन्नम् आसन्नकूलमापोऽतीत्य गच्छेयुः, तद्वत् अमुया [†इत्थंभूतलक्षणया तृतीयया अर्थे†] सामर्थ्यात् प्रतिनिर्देशः । अनया महत्या पृथिव्या सम्बद्धम् शयानम् विष्टब्धम् मनः रुहाणाः आरोहन्त्यः । मनुष्याणां चित्तं ह्लादयन्त्य इत्यर्थः । अति यन्ति अतीत्यागच्छन्ति आपः । इन्द्रेण भिन्नान्मेघाद्विस्रुत्याग्न्यतो गच्छन्तीत्यर्थः । चित् शब्दः पदपूरणः, एवार्थो वा । याः एव पुनः महिना महता सैनालक्षणेन स्वशरीरेण वा पर्यतिष्ठत् परिवृत्यातिष्ठत् तासाम् एवेन्द्रेण हते वृत्रे अहिः मेघः पत्सुतःशीः बभूव । पादशब्दात् तृतीयार्थे सप्तमी । 'पादः पत्' (पा ६,४,१३०) इति पद्भावः । पत्सु । तृतीयार्थवृत्तित्वात् सप्तम्याः सप्तम्यन्तादप्यस्मात् 'तेनैकदिक्', 'तसिश्च' (पा ४,३,११२;११३) इति तस् । सप्तमीविभक्तेरलुक् । पत्सुतः शेते तिष्ठतीति पत्सुतःशीः । यतः पादौ ततः स्थाता बभूव । अधोवृत्तिर्बभूवेत्यर्थः । हतादि मेघादूर्ध्वं निःसरन्तीनामपां पादतः स्थायी भवति मेघः । अत एवमुच्यते—तासामेवाहिः पत्सुतःशीर्बभूवेति[1] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यथा भिन्नम् सेतुम् आपः अति यन्ति, एवम् अनया पृथिव्या सह शयानम् मनुष्याणाम् मनः आरोहन्त्यो ह्लादयन्त्योऽतीत्य गच्छन्ति । याः चित् आपः वृत्रः [2]शरीरमहत्त्वया परिवृत्य अतिष्ठत्[2] तासाम् अहिः असुरः [3]पत्तःशायी[3] बभूव ॥ ८ ॥

मुद्गल० अमुया मनुष्यैः पृथिव्याम् शयानम् पतितं मृतं[4] वृत्रम् आपः जलानि अति यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । दृष्टान्तः । भिन्नम् बहुधाभिन्नकूलम् नदम् न सिन्धुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपः नद्याः कूलं भित्त्वा अतिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनः रुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धाः मेघस्थिता[5] आपः भूमौ [6]वृष्ट्या न पतन्ति[6] । तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लङ्घ्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिलाभेन तु मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः । तदेवोत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रः जीवनदशायाम् महिना स्वकीयेन महिम्ना

१-१. आपो मनो रुहाणा मनुष्याणां चित्तमारोहन्त्यः आह्लादयन्त्यः अमुया शयानम् अति यन्ति । अनया महत्या पृथ्व्या संरुध्य तिष्ठन्तम् मनो रुहाणा अतिगच्छन्ति आपः । यथा महान्तं नदं भिन्नकूलमतीत्य गच्छेयुः तद्वत् । सर्वस्योपकारिण्य आपो मेघनिरोधात्क्लिष्टा आसुः । तदा इन्द्रो मेघं हतवान् । तदा सन्तुष्टा वयं सर्वमाह्लादयामः इति विचिन्त्य अवर्षयन् इत्यर्थः । या एव वृत्रो महत्या स्वतन्त्रा सेनया वा परिवृत्यातिष्ठत्, इन्द्रेण हते सति, अहिः तासामेव पादसमीपस्थायी बभूव । सुपि 'पादः पत्' इति पद्भावः । 'तेनैकदिक्', 'तसिश्च' इति पत्सुतः । पादेनैकदिक् इत्यर्थः । टार्थे सुप् । पत्सुतः शेते इति पत्सुतःशीः । शीङ् स्वप्ने । यतोऽधः अपां पादा वर्षधाराः ततस्ततः स्थाता अभूदित्यर्थः । हतात्हि मेघात् ऊर्ध्वं निःसरन्तीनाम् अपां पादतः स्थायी मेघ । अत एवम् वि॰ भ कु. † लक्षणया वं मूको. २-२. 'स्व''' स्व् वि॰. ३-३. [illegible] ४. [illegible] ५. [illegible]
६-६. वृष्ट्या न भवन्ति मूं.

या चित् था एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवत्यः, अहिः वृत्रो मेघः तासाम् अपाम् पत्सुतःशीः पादस्याधःशयानः बभूव । यद्यपि अपां पादो नास्ति 'तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलङ्घितत्वात् पादस्याधःशयनमुपपद्यते'[1] ॥ ८ ॥

नीचावया अभवद् वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वधर्जभार ।
उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार । उत्ऽतरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

स्कन्द०[2] 'वयः शाखा अन्यत्र इह तु शाखास्थानीये भुजे वयःशब्दो वर्तते । नीचा वयो यस्याः सा नीचावयाः प्रलम्बबाहुः अभवत् । का । वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्याः सा वृत्रपुत्रा । वृत्रस्य माता । वृत्रे हन्यमाने तन्माता तद्वधपरिरक्षया तस्योपरि प्रसार्य बाहू अतिष्ठदित्यर्थः । तथाव्यवस्थितायाः अपि इन्द्रः अस्याः अव वधः जभार वधः वज्रनामैतत् (द्र. निघ २,२०) । वज्रं अभार प्रापितवान् । तथाऽवष्टब्धोऽपि वृत्रस्यैव शरीरे वज्रं क्षिप्तवानित्यर्थः । केन पुनः प्रकारेण नीचावया अभवत् । उत्तरा उपरिवर्तिनी वृत्रस्योपरि निकुञ्चिता प्रलम्बितबाहुः सूः सूत इति सूर्माता । अधरः अधोवर्ती बाह्वन्तराल्वरस्थायी पुत्रः आसीत् । दानुः वृत्रस्य माता शये स्थितवती । सहवत्सा न धेनुः वत्ससहितेव धेनुः'[3] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० नीचीनबाहुर्माता अभवत् वृत्रो यस्याः पुत्रः । वृत्रे हन्यमाने तन्माता तद्वधपरिरिरक्षिषया[4] तस्योपरि बाहू प्रसार्यातिष्ठत् । अथ इन्द्रः अस्याः अधस्तात् वृत्रशरीरे एव वज्रं प्रहृतवान् । तदानीं वृत्रस्य उपरि आसीत् तन्माता[5] पुत्रः[6] च अधः । तदानीम् दानुः वृत्रमाता वत्ससहिता धेनुः इव शये ॥ ९ ॥

मुद्गल० वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्याः मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ता हता(?) अभवत् । पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः । तदानीमयम् इन्द्रः अस्याः मातुः अव अधोभागे वृत्रस्योपरि वधः हननसाधनमायुधम् जभार प्रहृतवान् । तदानीम् सूः माता उत्तरा उपरिस्थिता आसीत् । पुत्रः तु अधरः अधोभागे स्थितः आसीत् । सा च दानुः दानवी वृत्रमाता शये मृता(?) शयनं कृतवती । दृष्टान्तः । धेनुः गौः सहवत्सा न यथा वत्ससहिता शयनं करोतीति तद्वत् ॥ ९ ॥

---

१. १ वृत्रस्याधःशयनमुपपद्यते मूको. २. २. वृत्रः पुत्रो यस्याः सा वृत्रपुत्रा वृत्रमाता नीचीनबाहुरभवत् । वृत्रे हन्यमाने तन्माता पुत्ररक्षार्थं तस्योपरि प्रसार्य बाहू अतिष्ठत् इत्यर्थः । तथा व्यवस्थितायाः अपि इन्द्रः अस्याः अधस्तात् वृत्रं हतवान् । 'वधः' इत्यादि वज्र' इत्याहुः । तथाऽवष्टब्धोऽपि वृत्रस्यैव शरीरे वधं वज्रं अभरत् । क्षिप्तवान् इत्यर्थः । हरतेरभावः 'हग्रहोर्भश्छन्दसि' (पा ८,२,३२) इति भत्वं द्रष्टव्यम् । अपि मूको । अथ हस्तस्य पादस्य वा नीचैः अधोगतिः प्रसार्यैव नीचावयस्त्वं सम्भवति । उत्तरा उपरिवर्तिनी वृत्रस्य माता अभवत् । 'सूर्माता' इति प्रत्याख्या तदीया । अधरः अधोवर्ती बाह्वन्तरालस्थायी पुत्रः आसीत् । माता शये तस्मी सहवत्सा धेनुरिव वि' मा मू. ३. 'तद्वधपरिरक्षया' मूको. ४. माता वि' हर्षे. ५. पुत्रः सामं मू.

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।
वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं [redacted] आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् । वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशत्रुः ॥ १० ॥

स्कन्द० 'अतिष्ठन्तीनाम् अनवस्थायिनीनां चलानाम् अनिवेशनानाम् निविश्यते क्षीयते यस्मिन् नदीनदादौ स्थाने तन्निवेशनम्, तद् यासां नास्ति भूयस्त्वात् तासामनिवेशनानाम् । भूयस्त्वादसम्भविन्यवस्थानां चलानां बह्वीनां चेत्यर्थः । काष्ठानाम् मध्ये आपः काष्ठा उच्यन्ते । अपाम् मध्ये निहितम् स्थापितम् शरीरम् । कस्य । वृत्रस्य वृत्रनाम्नोऽसुरस्य । कथं च पुनर्निहितम् । निण्यम् अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं मरणभयात् गुप्तं निहितमित्यर्थः । एवम्भूतमपि वि चरन्ति आपः चरतिर्गत्यर्थः । सर्वे च गत्यर्था ज्ञानार्थाः । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतण्यर्थता‡ । विज्ञापयन्ति आप आत्मनो मध्ये । का इन्द्राय प्रकाशयन्त्याप इत्यर्थः । प्रकाशितेऽस्मिन्निन्द्रेण हते दीर्घम् मरणलक्षणम् तमः आशयत् आश्रितवान् इन्द्रशत्रु' वृत्रः । अथवा वृत्रो मेघः तस्य शरीरमध्ये आपो निधीयन्ते । तच्छरीरमपां मध्ये इस्येतस्याः सप्तम्या निराकाङ्क्षीकरणार्थमवस्थितत्वात्§ इति वाक्यशेषः । अपो मध्येऽवस्थितानां बहिर्निहितं शरीरं मेघस्य । तथापि तु व्यवस्थितस्य वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापः । निण्यमिति नान्तर्हितनाम । किं तर्हि । येन प्रदेशेन मेघो नीचैर्नमति छिद्रीभवति तदपां निर्गमनबिलं निण्यम् । विचरन्तीत्यपि शुद्धगमनार्थ एव, नान्तर्णीतण्यर्थः । मेघनिर्गमनबिलं विजानन्त्याप इत्यर्थः । अप्सु च विनिर्गमिषन्तीषु तदुदरस्थया दीर्घं समस्तनभोमण्डलव्यापि तम आशयत् आश्रितवानिन्द्रशत्रुर्मेघः । तमोरूपेण स्वरूपेण मेघः समस्तं नभो व्याप्यावातिष्ठदित्यर्थः[1] ॥ १० ॥

वेङ्कट० अनिष्ठन्तीनाम् अस्थानानाम्[2] अपाम् मध्ये वृत्रस्य शरीरम् अन्तर्हितं प्रति गच्छन्ति आपः इन्द्रस्य वृत्रं निलीनं दर्शयितुम् । तदा[3] इन्द्रेण हतः वृत्रः दीर्घम् तमः आशयत् ममारेति ॥ १० ॥

१-१. 'आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते' इति निरुक्तम् (२,१५) । 'क्षेत्रः क्षेत्र इव काष्ठम्' इति भाष्यानुक्रमण्यामपि । अपां बहुत्वाद् अनवस्थायित्वं अनिवेशित्वम् च युज्यते एव । तासामनिवेशनानामपां मध्ये निहितं वृत्रस्य शरीरं निण्यं तिरस्कृतं विज्ञापयन्ति इन्द्राय आपः । 'अपगूळ्ह ह्रिरुक् निण्यम्' इति गूढे । 'अहिर्वृत्र परिवृदः' इति मेघे । चर गतिभक्षणयोः । मनसा अवगम्यते इति गत्यर्थाः सर्वे ज्ञानार्थाश्च । सोऽन्तर्णिजर्थ (सन्तर्णी च वि[1] अ) । तथोक्तं चेत् (?) । वृत्रशरीरं मरणभयादपां मध्ये अन्तर्हितमपि आपः प्रकाशयन्ति इत्यर्थः । प्रकाशितेऽस्मिन् इन्द्र. अहन् । तदा इन्द्रशत्रुर्वृत्रः मरणलक्षणं दीर्घं तमः आश्रितवान् दीर्घनिद्रां प्रवेशित एव । मेघे तु मेघमध्ये आपो निहिता । तस्मादन्यथा योजना । मध्ये अवस्थिता, आप. बहिर्निहितमेघशरीरात्निर्गमनद्वारं निण्यं विजानन्ति । नीचैर्नमतीति निण्यं निर्गमनबिलम् । अप्सु निष्क्रान्ता निर्जिगमिषन्तीषु तदवरोधबुद्धिच्छया दीर्घं तम. समस्तनभोमण्डलव्यापितमोरूपेण आतिष्ठत् । नभसि सर्वत्र व्याप्यातिष्ठदित्यर्थ- वि[1] क कु. † पन्थानाम् साम्व[1]. ‡ "र्णताणि साम्व[1]. § पस्थिता मूको. २. गवस्या" वि[1] अ[1]. ३. नास्ति साम्व[1].

मुद्गल० इन्द्रस्य शरीरम् आपः वि चरन्ति विशेषेण उपरि आक्रम्य प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरम्। निण्यम् निर्नामधेयम् । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात् तदीयं नाम केनापि न ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानाम् अपाम् मध्ये निहितम् निक्षिप्तम् । कीदृशीनां काष्ठानाम् । अतिष्ठन्तीनाम् स्थितिरहितानाम् अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानाम् । प्रवहणस्वभावत्वादेतासां मनुष्यवत् क्वापि स्थितिं सम्भवति । इन्द्रशत्रुः वृत्रो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घम् तमः दीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथा भवति तद्वत् आशयत् सर्वतः पतितवान् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः ।

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।
अपां बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद् ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः । अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'दासपत्नीः दस्यतेरुपक्षयार्थस्य' दासः । अमात्रिना उपक्षीणशक्तिः कर्मकरादिः । तस्य पालयित्र्यो 'दासपत्न्यः' । उपक्षीणशक्तिं हि आप्तं कर्मकरादिं पीतमात्रा एवापः आप्यायनेन पालयन्ति । अहिगोपाः अहिना गुप्ताः मेघोदरान्तर्गताः अतिष्ठन् निरुद्धाः । केन निरुद्धाः । अहिगोपा इति वचनादहिना । वृत्रं जघन्वानिति वाक्यशेषात् परस्तात् वृत्रेण वा निरुद्धा अतिष्ठन् आपः । पणिना इव गावः 'पणिर्वणिग् भवति' (या २,१७) । यथा विक्रयार्थं वणिजा गावो निरुद्धास्तिष्ठेयुः तद्वत् । एवं निरुद्धानां तासाम् अपाम् निर्गमनबिलम् अपिहितम् पिहितम् यत् आसीत्, वृत्रम् मेघं तदधिष्ठातारमसुरं वा जघन्वान् हतवान् असुः । सन् अप तत् ववार बिलमपावृतवान् उद्घाटितवान्' ॥११॥

वेङ्कट० दासाधिपत्न्यः अहिना गुप्ताः अतिष्ठन् निरुद्धाः आपः असुरैः इव गावः । तत्र अपाम् बिलम् अपिहितम् यत् आसीत् वृत्रम् अघ्नवान् अप ववार तत् इति ॥ ११ ॥

मुद्गल० दासपत्नीः दासः विश्वोपक्षयहेतुः वृत्रः पतिः स्वामी यासामपां ताः दासपत्नीः । अत एव अहिगोपाः अहिर्वृत्रो गोपाः रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनम् । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपः निरुद्धा अतिष्ठन् इति । दृष्टान्तः । पणिनेव गावः[1] पणिनामकोऽसुरो गाः अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तद्वदित्यर्थः । अपाम् यत् बिलम् प्रवहणद्वारम् अपिहितम् वृत्रेण निरुद्धम् आसीत् तत् बिलं प्रवहणद्वारम् वृत्रम् जघन्वान् हतवानिन्द्रः अप ववार अपावृतमकरोत् । वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान् ॥ ११ ॥

१-१. दासपत्नी० । दसु उपक्षये इत्यस्मात् घञ् । दासः कर्मकरः । अमात्रिभिर्वा अश्वेन वा क्षीणशक्तिः । पीतमात्रा एव एनं पान्ति इति तस्य पालयित्र्य आपः दासपत्न्यः । अहिना मेघेन गुप्ता तदुदरस्था आपः, तेन वा असुरेण वा निरुद्धा तिष्ठन्ति । पणिर्वणिगुच्यते । यथा विक्रयार्थं वणिजा निरुद्धा गावः तिष्ठेयुः तद्वदतिष्ठन्नापः । एवं निरुद्धानामपां निर्गमनार्थं छिद्रं पिहितं यदासीद् तदा मेघं तदधिष्ठातारमसुरं वा हत्वा तद् बिलमपावृतवान् । असुः शत्रौ । मेघे नमसि व्यपि सर्वा निर्गमनार्थं तद्द्वारमुद्घाटितवान् वि' ब क.] दारको० साम[?]. २. नास्ति वि.

अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन् देव एकः ।
अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभव । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देव । एकः ।
अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

स्कन्द० [1]अश्वशब्दोऽत्र 'अथापि ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (या २,५) इत्येवमश्वावयवे पृष्ठे वर्तते । अश्वपृष्ठे साधु स्थिरयान अश्व्य । वार वारयिता । अपोहयितरि वारशब्दः प्रसिद्ध अश्ववार इति । अश्वस्य वा वारयिताऽश्ववार उच्यते । अथवा शत्रूणां वार अभव । तत् तदा हे इन्द्र । कदा । उच्यते । सृके 'सृक' (निघ २,२०) इति वज्रनाम । 'यस्य च भावेन' (पा २,३,३७) इत्येव चैषा सप्तमी । तच्छुतेश्च लक्षणभूतयोग्यक्रियाध्याहार । सङ्ग्रामनाम वा अपठितोऽपि सामर्थ्यात् । सृकशब्दः वज्रगृहीते सङ्ग्रामे वा । यत् यदा त्वाम् प्रत्यहन् हिंसितवान् वृत्र इत्यर्थः । त्वा प्रतिगतवान् देव एक । कतम । मरुद्गण । एव ह्यैतरेयिण इतिहासमधीयते—'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् सर्वा देवता अब्रवीत् अनु मोपतिष्ठध्वमुप मा ह्वयध्वमिति । तथेति त हनिष्यन्त आद्रवन् । सोऽवेत्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हन्तेमान् भीषया इति । तानभि प्राश्वसीत् । तस्य श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अद्रवन् । मरुतो हैनं नाजहु । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैनमेता वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त' (ऐब्रा ३,२०) इति । तदेतदिहोच्यते—सृके यत् त्वा प्रत्यहन् देव एक इति । अथवा सृक इति तृतीयार्थे सप्तमी । आयुधसामान्याच्च वृत्रायुधे सृकशब्दो वर्तते । हन्तिश्च वधार्थ एव । [सृकेण स्वेनायुधेन] यदा त्वां प्रतिहतवान् वृत्र इत्यर्थः । किञ्च तदैव त्व देव दानादिगुणयुक्त एक एव सन् अभव । गा तदैव अजय । हे शूर । सोमम्, तदैव अव असृज । अवसर्गोऽनुज्ञा । अनुज्ञातवान् । सर्तवे गमनाय सप्त सिन्धून् सप्तसङ्ख्याका गङ्गाद्या प्रधानभूता नदी[1] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यदा 'तव प्रतियोद्धमार्यमसुरे[2] पीड्यमान[3] कश्चित् देव त्वा[4] त्वदीये वज्रे निहन्ति, तदा त्वम् अश्वपृष्ठस्थ प्रहारान् वारको वाल इव भवसि । शत्रूनुभयतो हंसि । स त्वमसुरेभ्य अजय गा । अजय च सोमम् । अव असृज सरणाय सप्त सिन्धून् गङ्गाद्या सप्त देवनदी[1] ॥ ११ ॥

१-१ अश्व्य अश्वपृष्ठे साधु स्थिरयान । ताद्धितत्वात् कृत्स्नवन्निगम । वारयिता वार । अश्ववार शत्रूणां वारो । 'सृको वज्रं घने स्यात' इत्यायुधे । युद्धे अपठित । "यस्य च भावेन" इति ङि । हे इन्द्र यदा त्वं वज्रं गृहीतवान् वृत्रयुद्धायम्, यदा च देवेषु एक एव देवा मरुद्गण त्वा प्रति गतवान् तदा (?) अश्व्यो वार अभू इति वा अर्थ । त्वयी यदा वज्रे गृहीते युद्धे प्रवृत्ते मा मरुत एव त्वां प्रातिष्ठन्तु । हन गतौ इति अस्मदीये ऐतरेयब्राह्मणे (?) 'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्' इत्यादिभिर्मैनायिकाम्वै । अथवा सृकेण इति तार्थे ङि । वृत्रायुधमपनयन च आयुधसामान्यत्वात् । हन हिंसायाम् । यदा सृकेण आयुधेन त्वा प्रतिहतवान् वृत्र तदा त्वमेक एव दानादिगुणयुक्त अभव । तदैव गा सोमं च । तदैव अनुज्ञातवान् गमनाय । अवसर्गो ह्यनुज्ञा । सप्तसङ्ख्याका नदी (नासात् वि[1] भा) । गङ्गा हि सप्तधा स्रोतस्वती । ता वा अन्या वा प्रधानभूता नदी वि[1] भ कु [ ] तद्धितेन मूको [-] सम्बाहेना" साम्व[1,2] २. मत्वति[?] साम्ब कु ३ त्वा वि[1] ४ "वम वि[2,4] भ[1] क, नव हप

मुद्गल० हे वज्रे देव दीप्यमान सर्वायुधकुशल एक अद्वितीयो वृत्र यत् यदा त्वा त्वाम् प्रति अहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान्। तदानीं त्वम् अस्य वारः अश्वसम्बन्धी वालः अभवः। यथाऽश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादीन् वारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः। किं च गाः पणिनापहृताः त्वम् अजय जितवान्। हे शूर! इन्द्र! सोमम् अजय जितवान्। सप्त सिन्धून् गङ्गायमुनासरस्वतीशुतुद्रीपरुष्णीमरुद्वृधार्जीकीयाख्याः सप्त नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गन्तुम् अव असृजः त्यक्तवान्। वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च।

इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

न। अस्मै। विऽद्युत्। न। तन्यतुः। सिसेध। न। याम्। मिहम्। अकिरत्। ह्रादुनिम्। च। इन्द्रः। च। यत्। युयुधाते इति। अहिः। च। उत। अपरीभ्यः। मघऽवा। वि। जिग्ये ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'न अस्मै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तादर्थ्ये वा। यदेन्द्रस्य स्वभूता अस्य चेन्द्रस्यार्थाय न विद्युत् नापि तन्यतुः स्तनयित्नुशब्दः सिषेध अन्तर्णीतण्यर्थोऽत्र सिधिः। अहिं स्वसाधितवती वशीकृतवानित्यर्थः। अथवा सिधिर्ज्ञापनकर्मार्थः। 'ते सेधन्ति पथो वृकम्' (ऋ १,१०५,११) इति यथा। अहिमपनीतवानित्यर्थः। नापि याम् मिहम् मिह सेचने। वृष्टिरत्र मिहुच्यते। अकिरत् विकीर्णवान्। ह्रादुनिम् च ह्रादुनिः ह्रादकार इत्यत्र हलहलशब्दः स च वृष्टिश्चापि नई मिरि चतु। न कश्चिदप्यन्य सिषेधेत्यर्थः। इन्द्रः च। यत् यदा युयुधाते आह च यदुवि चचनात् उतशब्दोऽपि तदर्थे। अपरीभ्यः अपरीशब्दोऽन्यवचनः। तादर्थ्ये चात्र चतुर्थी। अन्यासां प्रजानामर्थाय। मघवा वि जिग्ये विजितवान् अहिम्[1] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अहिर्मेघरूपः पापस्त्विन्द्रस्य वधार्थं विद्युदादीनकरोत्। सर्वानेव तानिन्द्रो जिगाय। न अस्मै इन्द्राय वारणार्थमभवत् विद्युत्। न च गर्जितशब्दः। न च याम् वृष्टिम् अकरोत् अशनिम् च। यदा इन्द्रः च अहिः च युयुधाते तदानीं विद्युदादिव्यतिरिक्ताभ्योऽपि मायाभ्यः वि जिग्ये अहिम् इन्द्रः ॥ १३ ॥

मुद्गल० अस्मै इन्द्रार्थं वृत्रेण निर्मिता विद्युत् न[1] सिषेध इन्द्रं न प्राप्नोत्। तथा तन्यतुः गर्जनम्। याम् मिहम् सेचन या वृष्टिम् अकिरत् वृत्रो विक्षिप्तवान् सापि वृष्टिः न सिषेध। ह्रादुनिम् च अशनिमपि या वृत्रः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध। इन्द्रः च अहिः च इन्द्रवृत्रावुभावपि यत् यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वेणान्वयः। उत

1 "भवत् वि मे". २ २ अस्य इन्द्रस्य अर्थाय इन्द्रस्वभूता इति वा। यदा इन्द्रश्च अहिश्च परस्परं युद्धं चक्रतुः तदा एते न सिषिधुः। विद्युत् तन्यतु स्तनयित्नु। या मिहं अकिरत् ता च ह्रादुनिश्च। अपरेभ्योऽपि मघोनः वि जिग्ये। मिह सेचने। वृष्टिः। कृ विक्षेपे। इन्द्रो वा वृष्टिं विक्षिप्य … साध्वी ह्रादुनि … । 'ह्रादुनी मेघस्थने वृष्टिनादनि च'। न … । इन्द्रवधार्थं … च। 'अपरेभ्य' … इति … । … (?)। विद्वांसो … च। 'ते सेधन्ति पथो वृकम्' इत्यत्र … कु † … मूको ‡ मिह मूको §-§ … साम्ये. … साम्य[1] ३ मादिन वि

अपि च मघवा धनवानिन्द्र अपरीक्ष्य अपराम्य अन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशात् वि जिग्ये विशेषेण जितवान् ॥ १३ ॥

अहे॑र्या॒तारं॒ कम॑पश्य इन्द्र हृ॒दि यत्ते॑ ज॒घ्नुषो॒ भीरग॑च्छत् ।
नव॑ च॒ यन्न॑व॒तिं च॒ स्रव॑न्तीः श्ये॒नो न भी॒तो अत॑रो॒ रजां॑सि ॥ १४ ॥

अहे॑ः । या॒तार॑म् । कम् । अ॒प॒श्य॒ । इ॒न्द्र॒ । हृ॒दि । यत् । ते॒ । ज॒घ्नुषः॑ । भीः । अग॑च्छत् । नव॑ । च॒ । यत् । न॒व॒तिम् । च॒ । स्रव॑न्तीः । श्ये॒नः । न । भी॒तः । अत॑रः । रजां॑सि ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'अहे यातारम्' 'यता वज्रिव' (ऋ ६,३७,४), 'यातेव भीम' (ऋ १,७०,६) इति प्रयोगदर्शनात् 'वियात' इति च वधकर्मसु पाठात् (नु निघ २,१९) यातिर्वधार्थोऽपि, न प्रापणार्थं एवेति गम्यते। वधकर्मसु हि वियात इत्येतद् याते रूपमभिप्रेतम्, न यातयते, भेदेन पठितत्वात् । अहेर्यातारं हन्तारं त्वत्तोऽन्यम् कम् अपश्य हे इन्द्र ! । हृदि हृदये यत् यस्मात्[1] ते जघ्नुषः अन्तर्णीतसामर्थ्योऽत्र हन्तिः । निघ्नतो भीः अगच्छत् भयं गतम् । उत्पत्तिरत्र गमनमभिप्रेतम् । अन्यो हनिष्यतीति हृदये भयमुत्पन्नमित्यर्थः । यद्भीतः किं कृतवान् । उच्यते । नव च यत् [2]नवतिम् स्रवन्तीः नदीरप्य श्येनः न श्येन इव[3] भीतः [4]अहिं हन्तुं शीघ्रम् अतरः तीर्णवान् रजांसि लोकांश्च त्रीनपि । एवमुक्तं भवति—कोऽन्यस्त्वत्तोऽहेर्हन्ता, येन त्वम् भयसाध्वसक्षोभितहृदयो नवनवतीर्नदीस्त्रींश्च लोकांश्च वीर्याऽहिं हन्तुं त्वरितोऽगम इति[5] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्रो वै[6] वृत्रं हत्वा 'नास्तृषीति मन्यमानः' परा परावतो ऽगाम' (तु ऐब्रा ३,१५) । तदाह[7]— अहेः असुरस्य हन्तारं त्वत्तोऽन्यं कम् अपश्य इन्द्र ! । यातिर्वधकर्मा[8] । हृदये यत् तव भयम् आगत वृत्रम्[9] जघ्नुषः । यदा[10] नव च नवती च उदकानि अतरः श्येन इव शीघ्रम् भीत त्वमिति ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! जघ्नुषः वृत्रं हतवतः ते तव हृदि चित्ते यत् यदि भीः अगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् तर्हि अहेः वृत्रस्य यातारम् हन्तारम् कम् अपश्य त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशपुरुषान्तरस्याभावात् मा भूत् तव भयमित्यर्थः । यत् यस्मात् कारणात् त्वम् नव च नवतिम् च स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याका प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्र तान्युदकानि

1-1 अहेः । या हनने । 'यथा वज्रिन् परियासि', 'यातेव भीम' इत्यत्र वधार्थे । वियात इति च याते रूपं न यातयते । हे इन्द्र अहेर्यातारं हन्तारं त्वत्तोऽन्यं कमपश्यः । कोऽपि न । यत् यस्मात् जिघांसतो हृदि भीः अगच्छत् अतरः । एतत् भयेन हनिष्यतीति ईदृशं भयं हृदये समुत्पन्नमिव । यद्भीतस्त्वं नव नवतिं नदीः लोकत्रयं च तीर्त्वा अहिं हन्तुं त्वरया गतः । 'रन्ध्र स्रवन्त्य सरन्' इति नदीषु । 'लोकाश्च रजांसि च' इति बहुवचनं लोकान् व्याचष्टे । येन श्येन इव भयात् । न उपमार्थे । जघ्नुषः इति सनर्थे क्वसु । 'छन्दसि लिट्' (पा ३,२,१०५) । 'लिटः कानज्वा' (पा ३,२,१०६), 'क्वसुश्च' (पा ३,२,१०७) । 'लिटि धातो रनभ्यासस्य' (पा ६,१,८) इति द्वित्वम् । 'गमहन' सनयन्नान्' (पा ६,४,९८) उपधालोपः । 'हुझल्भ्यो' (पा ७,४,६२) । 'हनो घ' (पा ६,४,९८) इत्यनेन घत्वम् । हन्तेर्हो घ वि[1] मू कु † नास्ति साम ‡-‡ नवतिम् साम[11] § नास्ति मूको २ नास्ति वि[1] मू[2] ३-३ नास्ति साम्ब छ मू वि[3] ४ तदाह छ वि[1]. ५ भयं मू वि[3] मू ६ नास्ति वि[1]. ७ यता त्वम् मूको

सनरः तीर्णवानसि । दृष्टान्तः । श्येनः न भीतः श्येननामको बलवान् पक्षी इव दूरागमनात् तत्र भयमासीदिति गम्यते । तद्वयं मा भूदित्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

इन्द्रो॑ या॒तोऽव॑सितस्य॒ राजा॒ शम॑स्य च शृ॒ङ्गिणो॒ वज्र॑बाहुः ।
सेदु॒ राजा॑ क्षयति चर्षणी॒नाम॒रान्न ने॒मिः परि॒ ता ब॑भूव ॥ १५ ॥

इन्द्रः॑ । या॒तः । अव॑ऽसितस्य । राजा॑ । शम॑स्य । च॒ । शृ॒ङ्गिणः॑ । वज्र॑ऽबाहुः । सः । इत् । ऊँ इति॑ । राजा॑ । क्ष॒यति॒ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒रान् । न । ने॒मिः । परि॑ । ता । ब॒भू॒व॒ ॥ १५ ॥

स्कन्द० [1]इन्द्रः यातः गच्छतः जङ्गमस्याश्वादेः । अवसितस्य षिञ् बन्धने । अवबद्धस्य । स्थावरस्य जङ्गमस्य चाप्रीत्यर्थः । किम् । राजा ईश्वरः । शमस्य शान्तस्य च अश्व्यादेः । शृङ्गिणः गवादेः । अथवा जङ्गमग्रहणेनैव गवादेः ग्रहणतो गृहीतत्वात् शृङ्गशब्दोऽत्र दीप्तिवचनः । दीप्तिमतो नक्षत्रादेः । कीदृशः । वज्रबाहुः बाहुशब्देनात्र हस्तो लक्ष्यते । वज्रहस्तः । सः इत् उ स एव राजा राजृ दीप्तौ । दीप्तः । क्षयति क्षयतेरैश्वर्यकर्मण एतद्रूपम् । ईष्टे । चर्षणीनाम् मनुष्याणामपि । न केवलमीष्ट एव । किं तर्हि । अरान् न नेमिः रथचक्रप्रान्तं हि नेमिरुच्यते । स यथा अरान् परिगृह्णाति तद्वत् । परि ता बभूव परिपूर्वो भवतिः परिग्रहे । ता इति सर्वेषां मनुष्याणां वा जङ्गमादीनां वा प्रतिनिर्देशः । तान् मनुष्यान् तानि वा जङ्गमादीनि परिगृह्णाति वशीकरोतीत्यर्थः[1] ॥ १५ ॥

वलभीविनिवास्येतामृगर्थागमसंहृतिम्[2] ।
भर्तृध्रुवसुतश्चक्रे स्कन्दस्वामी यथास्मृति[3] ॥

[4]इति भर्तृध्रुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ ऋग्वेदभाष्ये
द्वितीयोऽध्यायः[4] ॥

वेङ्कट० इन्द्रः जङ्गमस्य स्थावरस्य च राजा शान्तस्य हरिणादेः शृङ्गिणः महिषादेः च वज्रबाहुः । सः[5] एव[5] मनुष्याणाम् राजा भूत्वा निवसति । परि भवति च तानि[6] भूतानि अरान् इव नेमिः ॥ १५ ॥

इत्थं द्वितीयमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।
माधविर्माधवो[7] नाम संगृह्यार्थं प्रकाशयन्[8] ॥
इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने
प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

1-1. यातः गमनम् । अवसितं स्थावरम् । चराचरेश्वर इत्यर्थः । शमः शान्तः करिणोऽः । शृङ्गी दीप्तम् । दन्तो व्यालादयश्च । ईश्वरः शान्तानां दीप्तानां च । वज्रहस्तः । ■ एव राजा दीप्तः चर्षणीनां स्वयं मनुष्याणां च ईष्टे । केवलमीष्ट एव न । किं तर्हि । नेमिरिव अरान् परि ता बभूव । रथचक्रप्रान्तं हि नेमिः । स यथा अरान् परिगृह्णाति तद्वत् ता सर्वान् तान् मनुष्यान् सर्वाणि तानि भूतानि । आदशाध्यायी प्रतिमः मरुद्भ्यः वि॰ अ॰ कु. † नास्ति मूको २. वितिम् अ. ३. यथामति कु. ४-४. भर्तृध्रुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ ऋग्वेदभाष्ये प्रथमाष्टके द्वि॰ अ॰; स्कन्दस्वामिकृते ऋग्वेदे भाष्ये प्रथमाष्टके द्वि॰ वि॰, द्वितीयोऽध्यायः कु. ५. नास्ति वि॰ अ॰. ६. देव॰ वि॰[11] इत्थं साम्ब कु. ७. माधवार्ति साम्ब कु., माधवो अ॰ वि॰. ८. माधविर्मा॰ इ वि॰ कु. ९. प्रकाशयन् साम्ब कु अ॰ वि॰

मुद्गल० वज्रबाहुः इन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातः गच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणाद्यप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजा अभूत् । सः इत् उ स एव इन्द्रः चर्षणीनाम् मनुष्याणाम् राजा भूत्वा क्षयति निवसति । ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परि बभूव व्याप्तवान् । दृष्टान्तः । अरान् न नेमिः यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिः अरान् नाभौ कीलितान् काष्ठविशेषान् व्याप्नोति तद्वत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः ।

इति ऋग्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

[३३]

एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।
अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत । अयाम । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् । सु । प्रऽमतिम् । ववृधाति । अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

स्कन्द० आ इत आगच्छत मरुतो ऋत्विजो वा । अयाम उप या प्राप्तौ । उपशब्दोऽप्युपसर्गः 'छन्दसि परेऽपि' (पा १,४,८१) इत्येवं परः प्रयुक्तः[1] । उपायाम उपागच्छाम[2] गव्यन्तः गा इच्छन्तः[3] इन्द्रम् । अथवा अयामेति 'ईमहे यामि' (निघ ३,१९) इत्यस्य याच्ञाकर्मणो रूपम् । उपशब्दस्तूपसर्गो धात्वर्थानुवादी । उपसर्गश्रुतेर्वा योग्यक्रियाध्याहारः[4] । याचामहे उपगम्य गव्यन्तः[5] इन्द्रम् । किं पुनरत्र याच्यते । गावः । कुत एतत् । गव्यन्तः[5] इति वचनात् । इष्यमाणस्य च याच्यमानत्वात् । कस्मात् पुनरिन्द्रमुपायाम । उच्यते । यस्मात् अस्माकम् सु प्रमतिम् सुशब्दोऽत्र सुष्ठ्वर्थे । प्रशब्दः प्रकर्षे । मतिरपि 'यामि, मन्महे' (निघ ३,१९) इति याच्ञाकर्मसु पाठात् याच्ञायाम् । सुष्ठु प्रकृष्टां याच्ञाम् । ववृधाति वृधिः इहान्तर्णीतण्यर्थः । छन्दर्थे च लेट् । याचितप्रदानेन[6] पुनः पुनरवीवृधत् । "यद्यद् याचित तत्तत्[7] दत्तवानित्यर्थः । यस्माच्च अनामृणः मृण हिंसायाम् । अहिंस्यः शत्रुभिर्हिंसितुमशक्यः । कुवित् बहुनामैतत् (द्र निघ ३,१) । अत्यन्तबहु । आत् इति निपातः पदपूरणः । अस्य इन्द्रस्य रायः धनं धनम् 'वसु, रायः, राधः' (निघ २,१०) इति हि धननामसु पाठात् धननामैतत् 'प्रथमान्तम् । रैरुच्यादा' प्रथमार्थे षष्ठीयम् । यस्मादत्यन्तबहुधनत्वात् दानसमर्थ इत्यर्थः । यस्माच्च गवाम् केतम् गोशब्दोऽत्र रश्म्यादिमद्वचनः उदकनाम वा । केतशब्दोऽपि नाम धर्मात् समूहवचनः । गवामपां वा समूहम् परम् अत्यन्तोत्कृष्टम् आवर्जते वृष्टिरूप सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थो दाने वर्तते । आवर्जयति ददाति नः अस्मभ्यम् । यस्मादिदानीं मप्यस्मभ्य[8] गा वृष्टिं वा ददात्येतदर्थः । अथवा 'कित ज्ञाने इत्यस्य' केतशब्दः ज्ञेयवचनः । गवामिति तु निर्धारणे षष्ठी । गवां मध्ये यत् केतं ज्ञेयमत्यन्तोत्कृष्टं गोत्वेनात तत्[11] परमावर्जते पुष्टं ददातीति[12] ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'एतायामोप गव्यन्तः' [13]'द्याचिन्त्यासति माधव.[11] ।
समामाना स्वराद् वृत्तिरादौ तत्र प्रदर्शत ॥ १ ॥

1. प्रयुक्तो अ कु 2 उपग° कु० 3 क्रियाध्याहारः° अ कु 4 याचध्वम् अ 5-5 गा इच्छन्त रवि 6 प्रदाने मूको 7-7 यद्यद् याचितं तत्तत् अ कु 8. नास्ति अ कु 9-9 नास्ति रवि 10 °म्भोनम्य° अ कु 11 नास्ति रवि 12 ददाति कु 13-13 नार्थो म्यर्थिकोऽपि द्वि°°° अ° रवि

मुख्यस्तत्पुरुषः प्रोक्तो द्वन्द्वश्च तदनन्तरः[1]।
तृतीयस्तु बहुव्रीहिरव्ययीभाव उत्तरः ॥ २ ॥
तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं यत्र वर्तते[2]।
उदात्तस्तत्र भवति 'सुरूपकृत्नुमूतये'[3] ॥ ३ ॥

'द्रविणोदा द्रविणसो'[4], 'हव्यवाहं पुरुप्रियम्'[5]।
'त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु'[6], 'गों हिरण्यस्य दस्म'[7] ॥ ४ ॥
यदि स्वरः[8] पूर्वपदे तदर्थं प्रस्फुटो भवेत्।
'भगभक्तस्य ते वयम्'[9], 'विर्भूत मुतार्वत'[10] ॥ ५ ॥

'तेनेदि सत्यमस्तृतम्'[11], 'अनाधृष्टास ओजसा'[12]।
'अच्छिन्नपत्रा सचन्ताम्'[13], 'अग्ना सन्त्वनिषं'[14] ॥ ६ ॥
अनुदात्तश्च षष्ठो नञ्[15] 'अयोद्धाऽइव दुर्मदः'[16]।
तत्रोत्तरपदे प्राधान्यमिति निर्णयः ॥ ७ ॥

कार्ययोगो यदि द्वन्द्व उभयोरपि दृश्यते।
स्थितेः[17] पूर्वपदस्यार्थे द्वितीयस्यापि संग्रहः ॥ ८ ॥
अन्तोदात्तस्ततो द्वन्द्वः 'इन्द्रवायू बृहस्पतिम्'[18]।
'ऋक्सामाभ्यामभिहितौ'[19], 'इहेन्द्राग्नी उप ह्वये'[20] ॥ ९ ॥
समप्राधान्ययोर्द्वन्द्वे उदात्त उभयोरपि।
'द्यावापृथिवी मरुतः'[21], 'ह्वयामि मित्रावरुणौ'[22] ॥ १० ॥
प्रधानं द्वन्द्वे पूर्वोऽत्र प्रधानं क्वचिदुत्तरः।
स सोमारुद्रयोर्द्वन्द्वे[23] 'मा सहूता'[24] निदर्शनम्[25] ॥ ११ ॥
बहुव्रीहिषु तात्पर्यं विशेषणविशेष्ययोः।
'अग्निर्होता कविक्रतुः'[26], 'अग्ने सूपायनो भव'[27] ॥ १२ ॥
'मित्रं हुवे पूतदक्षम्'[28], 'आ नो विष्णुरुरुक्रमः'[29]।
'पञ्चपाद'[30], 'शतचक्रं'[31], 'त्रिचक्रेण'[32], 'त्रिनाभि'[33] च ॥ १३ ॥

---

१ °नन्तरम् वि° मा° रवि° २ तिष्ठते मा° रवि° ३ ऋ १,४,१ ४ ऋ १,१५,७ ५ ऋ १,१२,२ ६ ऋ १,२४,१३ ७ ऋ १,३०,१६, °थ सद्रा रवि ८ स्वरं लप वि° ९ ऋ १,२४,५ १० ऋ १,३,५, °स वाजन रवि ११ ऋ १,१५,५ १२ ऋ १,१९,४ १३ ऋ १,२२,११ १४ ऐन्द्रि चालीन रवि, ऋ १,२१,२ १५ न वि° लप १६ तु पपा, ऋ १,३२,६ † °द्वेषं मुक्ते १७ नास्ति लप वि° १८ ऋ १,१४,३ १९ ऋ १०,८५,११; °सामभ्या° वेंकट २० ऋ १,२१,१ २१ ऋ १०,६३,९ २२ ऋ १,३५,१ २३ तु तै २,२,१०,५ सोमारुद्रयो। सोमा° वेंकट २४ ऋ २,३३,४, °हूतीभि वेंकट, °भूतीभि वि°, हूती लप २५ दर्शनम् वेंकट २६ ऋ १,१,५ २७ ऋ १,१,९ २८ ऋ १,२,७ २९ ऋ १,९०,९ ३० ऋ १,१६४,१२ ३१ ऋ १,१६४,२ ३२ १,११८,२ ३३ ऋ १,१६४,२.

उदात्तश्चोभयोरेष पूर्वस्मिन्नपि चोत्तरे ।
उदात्तानुगुणश्चार्थो दर्शनीय 'इति स्थिति'[१] ॥ १४ ॥

अन्तोदात्तोऽव्ययीभाव स 'अनुकामं तर्पयथाम्'[२] ।
'प्रतिदोषं गृणान'[३] च तादृशा सन्ति चापरे ॥ १५ ॥

अनुकाम विभक्त्यर्थे नाऽनोरर्थोऽस्ति कश्चन ।
पश्चात् कामस्य यद्वास्तु तथाऽप्यन्ते स्वरो भवेत् ॥ १६ ॥

प्रतिदोष गृणानोऽत्र वीप्सां द्योतयति प्रति[४] ।
दोषाशब्दो वाचकश्च तत्तस्मिन् स्वर स्थित ॥ १७ ॥

अथ विग्रहवाक्यानि विस्पष्टप्रतिपत्तये ।
सुरूपकर्मणा[५] कर्ता पुरूणा च तथा प्रिय ॥ १८ ॥

आगमनाऽथ[६] तु संसक्तो मित्रैराकृष्यते यथा ।
तत्र सख्य न हिंसितमथोद्देश्यस्य निग्रह ॥ १९ ॥

म य समर्थो शुद्ध इति शुद्धाऽसामर्थ्यदर्शनम् ।
प्रधान इन्द्रो वायुश्च मित्रश्च वरुणोऽपि च ॥ २० ॥

अथ अनु अपि क्रान्तो[७] बहुव्रीहिस्तु विग्रह ।
'उरुशंस प्रभो'[८] यस्य श्रीणि चक्राणि सन्ति च ॥ २१ ॥

कामेषु तर्पयेथा न पश्चात् कामस्य वा पुन ।
रात्रीरात्री प्रतिदोषमिति विग्रहदर्शनम् ॥ २२ ॥

सर्वेष्वेषु समासेषु यत्रयत्र स्वरो भवेत् ।
कात्र पुन नाऽवयवस्य स्वरं त स्थापयेदिति ॥ २३ ॥

हिरण्यस्तूप । 'आगच्छत । गामिच्छन्तो वयम् इन्द्रम् उपगच्छाम । उपगमनानन्तर[९] स अस्माकम् अनेकार्थाभिलाषिणी मतिं सुष्ठु वर्धयति । हिंसकवर्जित[१०] अस्य धनस्य मह आवर्जयति । तदाह—गवाम् सहस्रम् पुनिन् आवर्जयतीति ॥ १ ॥

मुद्गल० [११]'त्वमग्ने प्रथम'(ऋ १,३१,१) इति सप्तमानुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'एतायाम' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तम् । आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । इन्द्रो देवता[११] ।

देवा परस्परमेव कथयन्ति । हे देवा ! गव्यन्त पणिनामकेनासुरेण अपहृता[१२] अस्मदीया गा प्राप्तुमिच्छन्तो यूयम् एत आगच्छत । युष्माभि सहिता वयम् इन्द्रम् गवानयनक्षमम्

1-1 य हानि वि[१] छप २ ऋ १,१०,१ ३ ऋ १,२५,१० ४ प्रति छ वि[२१] अर्[१] ५ स्वर[२] वि[१] छप ६ मो[१] पैङ्क्त, मागेन य रवि ७ क्रान्तो छ ८-८ यानि स्थितो रवि, उपरस्थितो रवि[१], स्थितौ स्थितो पैङ्क्त ९-९ पुरितम् पु नास्ति रवि. १० पैङ्क्त उपगमनानन्तर मूको 11-11 नास्ति मै[१]. १२ हृता वि

उप अयाम प्राप्नवाम[1] । स चेन्द्र अनानृण हिंसकरहित सन् अस्माकम् देवानाम् प्रमतिम् गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टा बुद्धिम् सु वक्षाति सुष्ठु वर्धयति । आत् अनन्तरम् स इन्द्र अस्य राय धनस्य गवाम् गोरूपस्य सम्बन्धि परम् केतम् उत्कृष्ट ज्ञानम् न अस्माकम् कुवित् आवर्जत अधिक प्रापयति[2] ॥ १ ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।
इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनऽदाम् । अप्रतिऽइतम् । जुष्टाम् । न । श्येन । वसतिम् । पतामि ।
इन्द्रम् । नमस्यन् । उपऽमेभि । अर्कै । य । स्तोतृऽभ्य । हव्य । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

स्कन्द० उप शब्द पतामि इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्य । इत् शब्द पदपूरण । अहम् धनदाम् धनस्य दातारम् अप्रतीतम् अप्रतिगतम् । शत्रुभि अमरयाभिभूतपूर्वमित्यर्थ[1] । जुष्टाम् न श्येन वसतिम् यथा प्रिया वसति[2] निवासस्थान श्येन उपपतेत् एवमुपपतामि उपगच्छामि । कम् । इन्द्रम् । कथम्भूत[3] नमस्यन् परिचरन्[4] । कोदृशै । उपमेभि 'उपम' (निघ २,१६) इति अन्तिकनाम । "सन्निकृष्टै । इन्द्रस्य योग्यैरित्यर्थ[5] । कै[6] । अर्कै मन्त्रै । मन्त्रै स्तुतिभिरित्यर्थ । कीदृशमिन्द्र[7] । उच्यते । य स्तोतृभ्य पञ्चम्यर्थे चतुर्थ्येषा । स्तोतृणाम् हव्य आह्वातव्य [10]अस्ति भवति[10] । क्व[8] । यामन् अधिकरणेऽस्य अभिर्द्धत्य । यान्ति देवता अस्मिन्निति यामा[11] यज्ञ तत्र ॥ २ ॥

वेङ्कट० उप एव पतामि अहम् धनस्य दातार शत्रुभिरप्रतिगतम् इन्द्रम्[12] अर्चयन् उपमतनभूतै मन्त्रै[13] । य इन्द्र स्तोतृभ्य हव्य भवति [14]यज्ञे अहनि[14] वेति[15] ॥ २ ॥

मुद्गल० [16]य इन्द्र[16] स्तोतृभ्य स्तोतृणाम् अनुष्ठातृणाम् अनुग्रहार्थम् यामन् अवीयशत्रुभि सह युद्धति युद्धे हव्य अस्ति वैराह्वातव्यो भवति । तम् इन्द्रम् अहम् अनुष्ठाता उपेत् पतामि उपगम्यो-म्येव । किं कुर्वन् । उपमेभि उपमानस्थानीयैरुत्तमै अर्कै स्तोत्रै सह नमस्यन् पूजयन् । कीदृशमिन्द्रम् । धनदाम् धनप्रदम् अप्रतीतम् अप्रतिगतम् । बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थ । इन्द्र-प्राप्तौ दृष्टान्त । जुष्टाम् पूर्वं सेवितां वसतिम् स्वकीयनीडरूपा निवासभूमिम् श्येन न यथा श्येननामको वेगवान् पक्षी स्वकीयस्थान प्रति आदरेण धावति तद्वत् अहम् इन्द्रम् त्वरया प्राप्नोमि ॥ २ ॥

नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।
चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

---

१ प्राप्नुवाम मूको　२ °भे वि　३ °मूजनि° कु　४ °सति भ　५ नास्ति मूको
६ परिचरणकर्मा भम् । परि° कु　७-७ °स्य इत्यथ कु, सन्निकृष्टैरित्यथ भ　८ नास्ति कु　९ य कीदृ°
रवि, कीदृश इन्द्र कु　१०-१० नास्ति भ कु　११ याम कु　१२ सेन्द्रं वा° वि° रूप रवि कु
१३ तु रवि, नास्ति मूको　१४-१४ यज्ञो हनि कु, °ज्ञे हनि भ°　१५ वेति मूको　१६-१६ नास्ति वि.

नि । सर्वऽसेन । इषुऽधीन् । असक्त । सम् । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वष्टि । चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

स्कन्द० [1]सर्वसेन समग्रया सेनयोपेत इषुधीन्[1] तूणान् नि असक्त षञ्ज सङ्गे । नियच्छति । आत्मन पृष्ठे रथे वा निबध्नातीत्यर्थः । निषज्य च अर्यः ईश्वर इन्द्र [2]शत्रूणां स्वभूता[2] गाः सम् अजति अज गतिक्षेपणयोः । सम्यक् क्षिपति । स्वराष्ट्रं प्रति प्रेरयति । अपहरतीत्यर्थः । यस्य वष्टि [3]अपहर्तुं कामयते तस्य सर्वस्यापहरति । न केनचित् प्रतिबन्धुं शक्यत इत्यर्थः[3] । [4]अथवा[4] स्वाश्रितेभ्यो दानकाले यद्दर्पण सत्र क्षेपणमभिप्रेतम् । स्वाश्रितेभ्यो दानकाले समजति सम्यक् क्षिपति अर्पयति[5] । यस्य वष्टि क्षेप्तुं कामयते । यस्मै स्वाश्रिताय आभिमेव दातुमिच्छति तस्मै ददातीत्यर्थः । अथवा गावोऽत्रापोऽभिप्रेताः । निषज्येषुधीन् मेघं प्रत्यपः सम्यक् क्षिपति । यस्य राज्ञो यजमानस्य वा क्षेप्तुं कामयत इत्यर्थः । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । पूर्वस्मादिति वाक्यम् । चोष्कूयमाणः स्तूयमानः अत्यर्थं ददत् हे इन्द्र[6] भूरि बहु वामं वननीयमस्यस्त्वोऽसृष्टं धनं मा पणिर्भूः । पणिर्वणिगुच्यते । तेन चात्र इयगतमल्पप्रदत्वं लक्ष्यते । माऽल्पदो[7] भूरित्यर्थः । अस्मत् अधि अस्माकमुपरि । अस्मभ्यं माऽल्प दा इत्यर्थः । हे प्रवृद्ध [8]वीर्येण शरीरेण वा[8] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नियच्छति[9] समग्रया सेनयोपेत इषुधीन् आत्मपृष्ठे । अर्यः[10] सम् अजति ईश्वर पशून् तस्मै, शत्रुभ्यः यस्य शत्रुभिरपहृतानाहर्तुम्[11] इच्छति[12] । ददत् इन्द्र ! बहु वननीयं धनम् मा पणिः भूः अस्मासु प्रवृद्ध ! । पणिः पणनात् । कारणमनपेक्ष्य[13] देहीति ॥ ३ ॥

मुद्गल० सर्वसेन इत्यसेनायुक्त इषुधीन् बाणानामाधारभूतान् निषङ्गान् नि असक्त नितरां पृष्ठभागे योजितवान् । अर्यः स्वामी इन्द्रः यस्य दस्यस्य वष्टि असुरेणापहृताः गाः प्रदातुं कामयते, तस्य देवस्य गृहे ताः गाः सम् अजति सम्यक् प्रापयति । हे प्रवृद्ध ! महत्त्वविपुल[14] इन्द्र ! भूरि वामम् प्रभूतं गोरूप धनम् चोष्कूयमाणः अस्मभ्यं प्रयच्छन् अस्मत् अधि अस्मासु[14] पणिः मा भूः व्यवहारी मा भूया । यथा मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेनँ एकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।

धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । घनेन । एकः । चरन् । उपऽशाकेभिः । इन्द्र । धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रऽइतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥

१-१ सर्वसमग्र॰ अ, समग्रया॰ कु २-२ शत्रूणां स्वभूता अ ३-३. नास्ति अ वि ४-४ नास्ति अ ‡ नास्ति मूको ५ नास्ति मू ६ सर्वेनेन अ कु ७ माल्पदो अ कु ८-८ वीर्येण शरीरेण वा मूको ९ नियच्छति वि १० अर्य ? कु वि ११ ॰महृतान् ईषत्कृत्म् वि ॰न्नाभ॰ वि १२ इच्छति वि॰ ॰र्थ १३ ॰मपेक्ष्य वि॰ ॰र्थ ॰मनपेक्ष्य कु १४ ॰मस्मदुपरि मे॰

स्कन्द० ते वि आयन् इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽत्राध्याहार्यः । उत्तरार्धर्चस्यैश्च भूयोभिर्बहुवचनान्तैः सामानाधिकरण्यात् दस्युम् धनिनम् इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । यान् वधी हि[1] हिशब्दः पदपूरणः । हतवानसि दस्युम् दस्यून् शत्रून्[2] धनिनं धनवतः घनेन निष्ठुरेण वज्रेण एकः एव चरन् पर्यटन् । न च केवलेन वज्रेण । किन्तर्हि[3] । उपशाकेभिः शक्यन्ते यैर्दस्यवो हन्तुं ते शाकाः शक्तयः । उपशब्दस्तु धात्वर्थानुवादी । शक्तिभिश्च । हे इन्द्र ! । अथवा अङ्गिरसोऽत्र उपशाका अभिप्रेताः । "चरन्नित्येतदपेक्षा च सहयोगलक्षणा" तृतीया । एकः[5] एवात्रधीः अङ्गिरोभिः सह पर्यटन्नि-त्यर्थः । अङ्गिरसो हि 'इन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः' (ऋ १०,१०८,१०) इति घोरत्वादि-दर्शनात् इन्द्रात् किञ्चिन्न्यूनशक्तयः । अत एषां तत्सदृशशक्तित्वादिन्द्रापेक्ष उपशाकव्यपदेशः । इन्द्रस्य च सहायोऽङ्गिरसः । सखिभिश्च सह पर्यटनमप्युपपन्नम्[6] । धनोः अधि धनुःशब्दः अप-ठितोऽपि[7] अन्तरिक्षनाम । धन्वशब्दस्य वा (तु निघ १,३) अन्तरिक्षनाम्नः छान्दसमिदं सम्प्रसारणं नकारलोपश्च । अन्तरिक्षस्योपरि विषुणक्[8] विष्वक् इतश्चेतश्च ते वि आयन् विगता नष्टाः । मद्गा[9] अपि सन्तः अयज्वानः यज्ञस्य समन्तादयष्टारः पुराणवचनस्येदं रूपम् । चिरन्तनाः अयष्टारः । जन्मन एव प्रभृति यागवर्जिता इत्यर्थः । प्रेतिम् प्रयाणं मरणम् ईयुः गताः । नष्टा अपि सन्तस्त्वया मारिता एवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वधी हि त्वं वज्रेण उपक्षययितारं धनवन्तं वृत्रम् एकः एव चरन् सहायभूतैः मरुद्भिः सह । तत्र तव धनुषः सकाशात् विष्वक् ते वृत्रसहायाः विविधं गताः । अयजमानाः प्रसृता[9] ते मरणं गताः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र[1] धनिनम् बहुधनोपेतम् दस्युम् चोरं वृत्रम् घनेन कठिनेन[10] वज्रेण वधी हि हतवान् खलु उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैः मरुद्भिः सहितो भूत्वा एकः चरन् प्रहर्तुं स्वयमेक एव [11]गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते, तथापि ते प्रोत्साहयन्ते, न तु युद्ध प्रहरन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव[11] । धनोः अधि इन्द्रसम्बन्धिनो धनुष उपरि विषुणक् विविध-मायामुद्दिश्य ते वृत्रानुचराः[12] वि आयन् विविधमागच्छन् । आगत्य अयज्वानः यज्ञविरोधिनः सन्तः सनकाः एतन्नामका वृत्रानुचराः प्रेतिम् ईयुः मरणं प्राप्ताः[12] ॥ ४ ॥

परा चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।
प्र यद् दिवो हरिवः स्थातरुग्र निरव्रताँ अधमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परा । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वऽभिः । स्पर्धमानाः । प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः । अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

१ नास्ति कु १ नास्ति ख ३ नास्ति मूको ४ ४ °रपेक्ष च सहयोगलक्षणे कु ५ अनेक क रवि ६ पर्यन्तसुप° रवि ७ °पठितमपि मूको ८ समान्द° रवि ख ९ प्रसृता वि¹, प्रसृता रूप वि², मुदितम् क, सकाशे वि³ १० नास्ति वि ११ ११ नास्ति वि मै³ १२ १२ नास्ति मूको

स्कन्द० केन पुनः प्रकारेण प्रेतिमीयुः । उच्यते—चित्[1] 'परा चिद् इति'[2] शब्दः पदपूरणः । शीर्षा स्वानि शिरांसि[3] त्वया छिन्नानि सन्ति[4] परा ववृजुः पराङ्मुखीकृतवन्तः । भूमौ पर्यस्तवन्त इत्यर्थः । हे इन्द्र! अयज्वानः यज्वभिः त्वदाश्रितैः सह स्पर्धमानाः । कदा । उच्यते—प्र यत् । प्रशब्दः अधम इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । यत् यदा दिवः हरिवः स्थातः दिव इत्येतत् स्थातरित्येतेन सम्बन्धयितव्यम् । हे दिवः स्थातः[5] द्युलोकस्याधिष्ठातः[6] हरिवः[7] उग्र । अव्रतान् प्र नि अधमः प्रकर्षेण निरधमः अपकालितवानसि अव्रतान् अकर्मणः अयज्वनः । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशात् । लोकद्वयादपीत्यर्थः । अथवा प्र यद्दिव इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा, इन्द्रप्रतिनिर्देशः । अधम इत्यपि लड्यें[8] लङ् । यस्त्वमव्रतानयज्वनः मनुष्यान् द्वयोरपि लोकयोर्निर्धमसि, ■ वर्धीहि दस्युमिति[9] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परा ववृजुः[7] शीर्षाणि ते इन्द्र! आसन्[8] पराङ्मुखाः युद्धात्[10] । अयज्वानः यज्वभिः स्पर्धमानाः । यदा त्वं दिवः स्थापयितः[11] हरिवः! उद्गूर्ण[12] । आजिघ्यया शत्रून् प्रति, अव्रतीनां अयजमानान् तान् द्यावापृथिव्योः नि अधमः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! ते वृत्रानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परा चित् पराङ्मुखान्येव कृत्वा ववृजुः गतवन्तः । कीदृशास्ते । अयज्वानः स्वयं यागरहिताः यज्वभिः यागानुष्ठातृभिः सह स्पर्धमानाः । हे हरिवः हरिनामकाश्वयुक्त! स्थातः स्थितियुक्त! युद्धे पलायनरहित! उग्र! शौर्ययुक्त! इन्द्र! यत् यदा दिवः अन्तरिक्षात् रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाच्च अव्रतान् व्रतरहितान् वृत्रानुचरान् [13]नि प्र अधमः[13] निःशेषेण धमनं कृतवानसि । तदानीं त्वदीयप्रबलवायुना तृणा सन्तो ववृजुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

अयुयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयातयन्त क्षितयो नवग्वाः ।
वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्त आयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः । नवऽग्वाः । वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निःऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इन्द्रात् । चितयन्त । आयन् ॥ ६ ॥

स्कन्द० पञ्चपर्वणामिदमयं बहुपद्धशाख्याहार्यम्[14] । ये असुरा अयुयुत्सन् योधयितुमिष्टवन्तः[15] अनवद्यस्य प्रशस्यस्येन्द्रस्य सेनाम्, तान् काश्चित् अयातयन्त यातयतिर्वधकर्मा (द्र निघ २,१९) । स्वार्थिकश्चात्र णिच् हतवन्त । णिजन्तसामर्थ्याद्वा इन्द्रेण घातितवन्तः । के । क्षितयः मनुष्याः । कतमे । नवग्वाः 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः' (ऋ १०,१४,६) इति सामानाधिकरण्यदर्शनादङ्गिरसोऽत्र नवग्वा इत्युच्यन्ते । ते किल तपस्यन्तो नवभिर्मासैः सिद्धिं गताः । ते काश्चिद्यातयन्त । केचित्तु वृषायुधः न वध्रयः निरष्टाः वृषः प्रजननसमर्थो बलवान् वृषभः । तेन सह

1 नास्ति कु 2 2 नास्ति मूको 3 शीर्षाणि कु 4 °प्र यत्शब्द इति, यत्° इ° अ कु 5 स्थातो मूको 6 6 निस्त्यमाद्रि अ° इति, °धष्ठातृ कु 7 °इन्द्र स्यादिति वि° अ° 8 नास्ति वि° अ° 9 पाञ्चमुखा अ°, °मुखे वि° अ° 10 युद्ध कु 11 °पयित इति 12 °° इति 13 13 निष्मन् वि° अ° 14 °ख्याहा° कु 15 °मिष्टवन्त इति°.

ये युध्यन्ते ते युधायुध । नञर्थ उपमायाम् । वध्रय प्रजननासमर्था दुर्बला[1] बलीवर्दा । निरष्टा अन्ध्यो निरष्टा[2] पतितदशना[3] अत्यन्तवृद्धा बलीवर्दा । ये वध्रयो निरष्टाश्च वृषेण सह युयुत्सन्ते यथा ते ताडिता अत्यन्तपराङ्मुखा नश्येयु, तद्वत् । प्रवद्भि प्रवमानैरत्यन्त शीघ्रगतिभिरश्वै रथैर्वा इन्द्रात् चितयन्त जानन्त[4] । किम् । सामर्थ्यादि न्द्रस्य पराक्रमम् । अथवा चित सचोदने इत्यस्य चितयन्त इति रूपम् । चोदयन्तोऽश्वान् आयन् अगमन्[5] नष्टा इत्यर्थ । अथवा निरष्टा इत्येतत् अशू व्याप्तौ इत्येतस्य रूपम् । प्रवद्भिरित्येतेन च सम्बध्यते । प्रवद्भिरित्येतद् अङ्गिरोविषयम् । यथा वृषेण सह युयुत्समाना वध्रयस्तेन व्याप्ता नश्येयु, एव निरष्टा निश्चयेन व्याप्ता प्रवद्भि प्लवमानैरत्यन्तशीघ्रगतिभि अङ्गिरोभि पश्चादनुचराणामृषीणामीदृश पराक्रम स स्वयमसह्यपराक्रम इत्यङ्गिर पराक्रमादिन्द्रस्य पराक्रम जानन्तश्चोदयन्तो 'शाश्वत् स्यामप्रमादिन्द्रात्'[1] आयन् गता नष्टा । ये इन्द्रस्य सकाशमयुयुत्सन् ते कचिद्गता केचिन्नष्टा इति समस्तार्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० "अयुयुत्सन् अनवद्यरहितस्यां[†] सेनाम् नवग्वा[‡] । अथैनमिन्द्रम् नवग्वा क्षितय युद्धार्थं निरगमयन् । अथ ते वृत्रायुध छिन्नवृषणा इव वार्धक्यात् उपमृष्टा[§] सान्त्वेन[7] युध्यमाना प्रकर्षेगमनवद्भि-रश्वै[8] बलवानयमिन्द्र[9] इति जानन्तो युद्धात् गतिगता[10] ॥ ६ ॥

मुद्गल० अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्य इन्द्रस्य सेनाम् प्रति अयुयुत्सन् वृत्रस्यानुचरा युद्धमैच्छन् । तदानीम् नवग्वा नवनीयगतय[11] स्तोतव्यचरित्रा[12] क्षितय मनुष्या अङ्गिर प्रभृतय अयात मन्त युद्धार्थम् इन्द्रम् नानाविधैर्मन्त्रै प्रोत्साहितवन्त । इन्द्रे[13] योद्धु गते सति निरष्टा तेनेन्द्रेण निराकृता वृत्रानुचरा चितयन्त स्वकीयामशक्ति ज्ञापयन्त इन्द्रात् इन्द्रस्य सकाशात् प्रवद्भि प्रवणै पलायितु सुगमै मार्गै आयन् दूरे गतवन्त । दृष्टान्त । वृषायुध वृषेण सेचनसमर्थेन पुरुषपुङ्गवेन स्त्रीभि सह युद्ध कुर्वन्त वध्रय न नपुंसका इव । ते यथा प्रबलेन निराकृता भवन्ति तद्वत् ॥ ६ ॥

त्वमे॒तान्रु॑द॒तो जक्ष॑त॒श्चायो॑धयो॒ रज॑स इन्द्र पा॒रे ।
अवा॑दहो दि॒व आ दस्यु॑मु॒च्चा प्र सु॑न्व॒तः स्तु॑व॒तः शंस॑मावः ॥ ७ ॥

त्वम् । ए॒तान् । रु॒द॒त । जक्ष॑त । च॒ । अयो॑धय । रज॑स । इ॒न्द्र॒ । पा॒रे । अव॑ । अ॒द॒ह॒ । दि॒व । आ । दस्यु॑म् । उ॒च्चा । प्र । सु॒न्व॒त । स्तु॒व॒त । शंस॑म् । आ॒व॒ ॥ ७ ॥

---

१ नास्ति कु २ वै० १ ६ १८१५ द ३ °दशना रवि[2] ४ नास्ति अ कु ५ अग° मूको ६ ६ 'रवान् अमस्था' कु, °प्रमानेते° अ ७ ७ अयुयुत्सन्त ये असुरा योधयितुमिच्छन्त अनव द्यस्य दोषरहितस्य इन्द्रस्य सेनामभिलक्ष्य नवग्वा क्षितय तानयातयन्त हतवन्त । नवभिर्मासै सिद्धि गता नवग्वा । प्रजननसमर्थो वृषभ तेन ताडिता वध्रयो यथा न युद्ध्यु । तद्वत् प्रजननासमर्थवध्रवद्दुर्बलाश्च अत्यन्तवृद्धा अथो एनमिन्द्र नवग्वा क्षितयो युद्धाय निरगमयन् यथे वृत्रा आयुधच्छिन्नवृषणा इव वार्धक्यादुपसृष्ट ■ युध्य° (?) अ[1] वि[1] † °रहिता मूको ‡ नवग्वान् वि[2,3] ऊ रवि[1] § अवसृष्टा रवि ८ °द्रि रथै° कु वि[1,2] रवि[1] ९ °वानिन्द्र कु वि[1] रवि १० गगता कु रवि ११ °नीयम° मूको १२ °वा वि १३ नास्ति मै[1]

स्कन्द० त्वम् एतान् असुरान् मेघान्[1] वा रुदतः जक्षतः च जक्ष भक्षहसनयोः । रुदतो हसतश्च । सर्वास्ववस्थासु वर्तमानानित्यर्थः । अयोधयः योधितवानसि । रजसः लोकनामैतत् (द्र० या ४।१९)। अन्तरिक्षलोकस्य द्युलोकस्य वा । हे इन्द्र ! पारे अन्ते अवस्थितान्[2] । भयादन्तरिक्षस्य दिवो वा अन्त्यान्[3] नष्टानपि सतः इत्यर्थः । किञ्च[4] अव अदहः अवशब्दः अधोभागे । दहतिरप्यत्र सामर्थ्यान्निर्धमनार्थे । अधो निरधमः निर्धमासि वा । दिवः द्युलोकात् । आकारस्तु पद पूरणः । [5]दस्युम् शत्रुम्[5] उच्चा उच्चैरप्यवस्थितम् । किञ्च सुन्वतः स्तुवतः च यजमानस्य शंसम् कामम् । प्राव [6]प्रकर्षेण रक्षितवान् तर्पितवान् वाऽसि[6] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् एतान् असुरान्[7] रुदतः हसतः च पृथिव्याः [8]पारे अन्ते अवस्थितान् योधितवानसि इन्द्र[8] । तदानीम् उच्छ्रितात् दिवः असुरम् अध[10] नीचवानसि[11] । सुन्वतः स्तुवतः च प्रार्थना प्रकर्षेण अरक्ष[12] ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वम् रुदतः रोदनं कुर्वतः जक्षतः भक्षणं कुर्वतः च एतान् विविधानपि वृत्रानु चरान्[13] रजसः पारे अन्तरिक्षस्य परभागे अयोधयः युद्धमकरोः । युद्धेन मारितवानित्यर्थः । दस्युम् उपक्षपयितारं वृत्रम् दिवः आ द्युलोकादानीय उच्चा उत्कर्षेण अव अदहः बाधितवानसि । वृत्रं सपरिवारं विनाश्य [14]ततः ऊर्ध्वम्[14] सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः स्तुवतः [15]स्तोत्रं कुर्वतो[15] यजमानस्य शंसम् स्तुतिम् प्र आवः प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ ७ ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुम्भमानाः ।
न हिन्वानासस्तितिरुस्त इन्द्रं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुम्भमानाः । न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

स्कन्द० चक्राणासः कुर्वन्तः परीणहम् पृथिव्याः णह बन्धने । सर्वतो बध्यते येन पृथिवी स पृथिव्याः परिणाहः[16] । सालप्राकारादिकम् । दुर्गाणि कुर्वन्त इत्यर्थः । हिरण्येन मणिना शुम्भमानाः शोभमानाः । [17]किम् । सामर्थ्यात् स्वशरीराणि† । स्वाभिः स्वरक्षाभिधाना आस्थायाभ्याश्च सन्तः इत्यर्थः[17] । न हिन्वानासः तितिरुः ते हिनोतिर्वृद्ध्यर्थः । तिरतिः शक्नोत्यर्थः । शक्नोतेश्च कर्मभूतधात्वन्तरानुपात्तस्य निरपराधात् प्रतियोद्धुमिति वाक्यशेषः । ते इत्यसुराणां प्रतिनिर्देशः । [18]सर्वप्रकारं वर्धमाना असुरा नैवाशक्नुवन् प्रतियोद्धुमित्यर्थः[18] । कम् । इन्द्रम् । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् तानुरु

१ नास्ति कु. २ °स्थितवान् अ कु ३ अन्त्यान् कु ४ नास्ति रवि ५-५ दस्यून् शत्रून् अ, दस्युं शत्रून् रवि ६-६ प्रकर्षेण तर्पितवानसि तपयसि वा रवि, प्रकर्षेण अर्पितवान् वेम ७ इमान् अ° वि°. ८-८ पारे योधि° वि° अ° ल रवि, पारे बाधितवानसि कु °स्थितान् योधितवानसि वि° अ° ९ नास्ति अ° १० नास्ति कु रवि ११ °नसि° रवि १२ °रक्ष कु १३ इमान् वि १४-१४ तदनन्तरं मै° वि १५-१५ स्तोत्राणि मै° १६ परिणाह रवि १७-१७ नास्ति कु; कि सामर्थ्यात्स्वशरीरत्र स° अ; कि सामर्थ्यं स्वा° रवि° † नास्ति मूको १८-१८ सर्वप्रकारं वर्धमानाः अ; सर्वा वर्धमानापा कु

परि स्पश अदधात् पर्यदधात् सर्वतो निहितवान् इन्द्र स्पशो बाधकान्[1]। न केवलम् स्वयमेव[2] किं तर्हि। [3]सूर्येण अन्यैरपि देवै सह[3] सम्भन्त्योरयार्थे। यस्माच्चारचक्षुर्मन्त्रशक्तियुक्त इत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० कुर्वाणा आच्छादन महत्त्वा पृथिव्या हिरण्मयेन अलङ्कारेण शोभमाना ते इन्द्रम् प्रति गच्छन्त न शीर्णयन्त। सोऽयम्[4] सूर्येण सह परित्त [5]रश्मीन् निहितवान्[5] ॥ ८ ॥

मुद्गल० ये वृत्रानुचरा पृथिव्या भूमे परीणहम् आच्छादन सर्वतो व्याप्तिम् चक्राणास कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्मयुक्तन मणिना कण्ठबाह्वादिगतेन मण्याद्याभरणेन शुम्भमाना शोभमाना[6] द्रित्वानास यर्थमाना सन्तो वर्तन्ते, ते[7] तथाविधा वृत्रानुचरा इन्द्रम् युद्धायोद्यन्तम् न तितिर तेतु न समर्था आसन्। तदानीं स इन्द्र स्पश बाधकान् वृत्रानुचरान्[8] सूर्येण आदित्येन परि अदधात् व्यवहितान् अकरोत् ॥ ८ ॥

परि॒ यदि॑न्द्र॒ रोद॑सी उ॒भे अबु॑भोजीर्महि॒ना वि॒श्वत॑ः सीम् ।
अम॑न्यमानाँ अ॒भि मन्य॑मानै॒र्निर्ब्र॒ह्मभि॑रधमो॒ दस्यु॑मिन्द्र ॥ ९ ॥

परि॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । अबु॑भोजी । म॒हि॒ना । वि॒श्वत॑ । सी॒म् । अम॑न्य-मानान् । अ॒भि । मन्य॑माने । नि । ब्र॒ह्मऽभि॑ । अ॒ध॒म॒ । दस्यु॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥ ९ ॥

स्कन्द० यत् इति प्रथमा[9]। व्यत्ययेन तु नपुंसकम्[10]। यदर्थे वा। यत्त्व यस्मात् वा हे इन्द्र! रोदसी उभे परि अबुभोजी भुज पालनाभ्यवहारयो। परिपालयसि भुङ्क्षे वा। महिना महता वीर्येण। विश्वत सर्वत। सीम् इति तु पदपूरण। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य। स तस्मात् अमन्यमानान् मन्यतिरर्चतिकर्मा (द्र निघ ३,१४)। अस्तुवत अभि मन्यमानै अभिष्टुवद्भि[11]। [11]केन। ब्रह्मभि[12] स्तुत्यर्थ सामलक्षणै। नि अधम धमतिरत्र [13]सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थ। ध्मन्तश्चापकार यतेरर्थ[13] वर्तते। तस्मात् स्थानादपकालयसीत्यर्थ[14]। कान्[1]। दस्युम् अमन्यमानानिति बहुवचनसामानाधिकरण्यात् बहुवचनस्य स्थाने इदमेकवचनम्। दस्यून् अनभिष्टुवत[15] शत्रून् हे इन्द्र! इदि परमैश्वर्ये। अत्यन्तेश्वर[1] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! त्व माहात्म्येन आद्यान्[16] शत्रून् हत्वा द्यावापृथिव्यौ उभे[17] अपि सर्वत परि अबुभोजी रि समस्तमभुङ्क्था[18], उदकमिवादितोऽपि[19] अबुभुजत्[20] अमन्यमानान् सम्प्रजन्[20] अभि मन्यमानै मन्त्रैरिव[21] शत्रून्[22] नि अधम ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! यत् यदा रोदसी उभे द्युलोकभूलोकावुभौ महिना त्वदीयेन महिम्ना विश्वत

---

१ दधिकान् क   २ नास्ति मूको   ३ ३ सर्वेण सह अन्यैरपि देवै रवि   ४ तान् वि[1] अ[1]
५ ५ रश्मिभि निहत° वि[1] अ[2], निहित° वि[2]   ६ नास्ति वि   ७ नास्ति वि मं[2]   ८ अनुचरान् मं[2]
९ प्रथमान्त कु अ   १० नपुंसका कु अ   ११ °भिष्टु° रवि[1,2]   १२ १२ नास्ति रवि[1,2]
१३ १३ °त्र अन्तर्णीतण्यर्थ । ध्मन्तश्चापि काक° अ कु   १४ °दयस° कु   १५ अभिष्टु° मूको
१६ अन्यान् वि[1] अ[2] कु रवि   १७ उभौ वि[1] अ[2]   १८ °भुङ्क्था ए वि[1] अ[1] कु, °भुङ्क्था वि[1] अ[1]
१९ ना प्रकर्षेण एव तदा° वि[1] रुप   २० २० °मान आख्यान् वि[1] अ[2]   २१ °रिवा वि[1] रुप
२२ शत्रु कु अ[1], शत्रु त अ[2], दस्यु शत्रु त वि[1]

सीम् सर्वत परिगृह्य परि अनुभोनी परितो मुक्तवानसि । तदानीं त्वम् अमन्यमानान् मन्त्रार्थं अनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान् यजमानान् अभि मन्यमानै अस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया इति अभिमानं कुर्वद्भि कभि मन्त्रै दस्युम् चोर वृत्रादिरूपमसुरम् नि अधम नि सारितवानसि ॥९॥

न ये दिवः पृथिव्या अन्तमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।
युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो निर्ज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् ॥ १० ॥

न । ये । दिव । पृथिव्या । अन्तम् । आपु । न । मायाभि । धनऽदाम् । परिऽअभूवन् ।
युजम् । वज्रम् । वृषभ । चक्रे । इन्द्र । नि । ज्योतिषा । तमस । गा । अधुक्षत् ॥ १० ॥

स्कन्द ये वादि असुरा दिव पृथिव्या च अन्तम् न आपु न प्राप्नुवन्ति । द्यावापृथिव्योरेकदेशवर्तिन इत्यर्थ । न अपि मायाभि प्रज्ञाभि धनदाम् इन्द्रम्[1] पर्यभूवन् परिभवन्ति । इन्द्रात् 'प्रज्ञया न्यूना'[2] इत्यर्थ । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य । तैरपि सह युजम् सम्बद्धम् वज्रम्[3] वृषभ वर्षिता चक्रे इन्द्र । तानपि वज्रेण हतवानित्यर्थ । हत्वा च ज्योतिषा सौरेण वैद्युतेन वा[4] तमस यत्र गुहादौ तमोरूपे[5] स्थापितास्तत्तेषामसुराणा[6] स्वभूता गा नि अधुक्षत् निर्दुग्धवान्[7] निष्कासितवानित्यर्थ[8] । अथवा ये इति मेघाना प्रतिनिर्देश । 'गा अधुक्षद्' इत्यपि गोशब्द उदकनामा । येऽपि[9] मेघा द्यावापृथिव्योरेकदेशवर्तिन इन्द्राच्च न्यूनप्रज्ञास्तानपि वज्रेण हतवान् । हत्वा च वैद्युतेन ज्योतिषा तदीयात् तमस अपो निरधुक्षत् पातितवान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० ये अपि दिव पृथिव्या अन्तम् न आपु । न[10] कर्मभि धनस्य दातारमिन्द्र परितोऽभवन् । तासा[11] वधार्थं सहायम् वज्रम् वर्षिता इन्द्र चक्रे । तत ज्योतिषा गा अप[12] तमस मेघात्[13] नि अधुक्षत् दस्यु हत्वेति ॥ १० ॥

मुद्गल० ये अल्पविशेषा [14]"दिव द्युलोकात्"[14] पृथिव्या अन्तम् [15]"भूमे स्थानम्"[15] न आपु प्राप्ता । अपरूपमापत्तेन धूम्रेण निस्सृतत्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावात् धनदाम् धनप्रदा भूमिम् मायाभि सस्योपकारादिभि कर्मभि न पर्यभूवन् परितो न व्याप्ता । अल्पानसस्याभिवृद्धयाद्युपकारा न चक्रुरित्यर्थ । तदानीमयम् इन्द्र वृषभ कामाना वर्षिता मेघमेवलाय वज्रम् युजम् स्वहस्तयुक्तम् चक्र । तत ज्योतिषा [16]द्योतमानेन वज्रेण तमस अन्धकाररूपात् मेघात् गा गमनशीलान्युदकानि नि अधुक्षत् नि शेषेण दुग्धवान् । मेघं भित्त्वा जल वृष्टवानित्यर्थ[16] ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये द्वितीयो वर्ग ।

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानाम् ।
सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्नभि द्यून् ॥ ११ ॥

१-१ नास्ति द्वि. २-२ न्यूनप्रज्ञा भ कु. ३ नास्ति रवि. ४ च भ कु. ५ °रोष मूको. ६ 'स्थापिता°' कु रवि. ७ निर्दु° मूको. ८ निष्कासि° रवि. ९-९ नास्ति भ कु. १० न वि° भ°. ११ तेषाम् मूको. १२ अप वि°. १३ मेघात् कु भ°. १४-१४ द्युलोक वि° भ°. १५-१५ 'भूस्थानं भ°' वि. १६-१६ नास्ति वि.

अनु । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानाम् । सध्रीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

स्कन्द० अनुशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । 'स्वधा' (निघ १,१२) इति उदकनाम । यत् पूर्वपतितमुदकं तत् प्रति अक्षरन् क्षरितवत्यः क्षरन्ति वा आपः अस्य इन्द्रस्य स्वभूताः प्रसादेन वा । 'अनुपक्षीणायामेव पूर्ववृष्टौ पुनरपि अवर्षन् वर्षितव्या इत्यर्थः[1] । अथवा[2] अन्विति पश्चाद्भावे । 'स्वधा' (निघ २,७) इत्यन्ननाम । अस्येत्येतच्च स्वधाम् इत्यनेन सम्बध्यते । अस्य इन्द्रस्य[3] स्वभूतं हविर्लक्षणं स्वधामनु तदीयस्य हविषः पश्चात् । यदाऽस्मै हविर्दीयते तदाऽऽपोऽक्षरन्नित्यर्थः । अक्षरन्[4] । किमक्षरन् । आपो वृष्टिलक्षणाः । कथं पुनर्मेघेन निरुद्धाः सत्योऽक्षरन् । अवर्धत मध्ये आ आ इत्येषः अवेत्येतस्य[5] स्थाने । सध्रीचीनेन मनसा तम् इति तच्छब्दात् यच्छब्दोऽत्राध्याहार्यः । यो मेघो वृष्टिनिरोधाभिप्रायेणावर्धत मध्येऽवस्थितानामपाम् अव[6] अध. । कियतीनाम् । नाव्यानाम् नावा तार्याणाम् । अत्यन्तबह्वीनामित्यर्थः । सध्रीचीनेन सह अञ्चति गच्छतीति "सध्रीचीनो वज्र. तेन सध्रीचीनेन" सहगामिना वज्रेण । केन सहगामिना । मनसा । यत्रैव मनो गच्छति तत्रैव गन्त्रा । यत्र मनसा इष्यते तत्र निपततेत्यर्थ. । तं मेघम् इन्द्रः । कीदृशेन वज्रेण । ओजिष्ठेन बलवत्तमेन हन्मना हन्त्रा मेघानाम् । अहन् हतवान् । अभि द्यून् दिवसान् प्रति । येषु वार्षिकेष्वहस्सु हन्तुं योग्यस्तेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० वृत्रे हते इन्द्रस्य 'आपः स्वधाम् अनु अक्षरन्'[8] । अयमिन्द्रो नावा तार्याणामपाम्[9] मध्ये अवर्धत । सहायभूतेनानुगुणेन एतेन मनसा बलवत्तमेन हननसाधनेन[10] हतवान् असुरं "दिवसेषु तेष्विति"[11] ॥११॥

मुद्गल० आपः जलानि अस्य इन्द्रस्य स्वधाम् अन्नं व्रीह्यादिरूपम् अनु[7] अनुलक्ष्य अक्षरन् मेघाद् वृष्टा अभवन् । तदानीमयं वृत्रः नाव्यानाम् नावा तरणयोग्यानां बह्वीनाम् अपाम् मध्ये आ समन्तात् अवर्धत वृद्धिं प्राप्त. । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार, किन्तु अभिवृद्ध एव । तदानीम् इन्द्रः सध्रीचीनेन सह गच्छता मनसा युक्तम् तम् वृत्रम् ओजिष्ठेन अतिशयबलयुक्तेन हन्मना हननसाधनेन वज्रेण अभि द्यून् कतिचिद्दिवसान् अभिलक्ष्य अहन् तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यत्रेन्द्रस्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिप्राय हतवानित्यर्थ. ॥ ११ ॥

न्यांविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।
यावत्तरो मघवन् यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥ १२ ॥

१-१. "यो मेघपूर्वस्थे पुनरपि (अवर्षत?) वर्षति स्म इत्यर्थः रवि. २. नास्ति रवि[2,1] कु. ३. नास्ति रवि. ४. नास्ति मूको. ५. अपेत्येतस्य अ कु. ६. एव अ कु. ७-७. नास्ति अ कु. ८-८. स्वभूता आपः वृष्टिलक्षणा आपः स्वधा वृष्टिलक्षणाम् अन्वक्षरन् वि[1] अ[1]; "आपः स्वसारम् अक्षरन् लः, आपः स्वसारम् मधु अक्षरन् रवि. ९. तार्यमाणानाम्" रवि. १०. तथानुगामिना मनसा यत्र मनोऽनुगच्छति 'तत्र गन्त्रा तेन वज्रेण हननं' वि[1] अ[1]. ११. "षु वार्षिकेषु ते" वि[1] अ[1]; दिवसेष्विति रवि.

नि । अविध्यत् । इलीबिशस्य । दृळ्हा । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् । शुष्णम् । इन्द्रः । यावत् । तरः । मघवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० कस्य चित् तावत्[1] नि अविध्यत् निष्कृष्य विद्धवान् । कस्य । इलीबिशस्य इलीबिशो मेघः । कथम् । 'इळा' (निघ २,७) इति अन्ननाम । बिशशब्दो बिस्यते । 'बिस्यतिश्च भेदनकर्मा' वृद्धिकर्मा वा । [illegible] आह— 'बिस बिस्यतेर्भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा' (या २ २४) इति । अथवा 'बिस्यति, विस्यति, मिस्यति' (निघ २,१४) इति गतिकर्मसु पाठात् बिस्यतिर्गत्यर्थः[1] । बीजरूपमन्नमुद्भिन्नति वर्धयति उदकरूपो वा भूत्वा[2] गच्छतीति इळाबिस । इळाबिस सन्निलीबिश उच्यते । छान्दस ईकार शकारश्च । अथवा इळाशब्दोऽन्नहेतुत्वादुदके वर्तते । बिशशब्दोऽप्येकदेशलोपेन बिलशय शब्दस्यार्थे । अन्नहेतोरुदकस्य बिलेषु शेते सान्यप्यावृत्य[3] तिष्ठतीति इलीबिशो मेघः तस्य । दृळ्हा दृढानि दुर्भेद्यानि[4] । कानि । सामर्थ्यात् उदकनिर्गमनबिलानि । कश्चित्तु शृङ्गिणम् दीप्तिमन्त[5] मेघम् वि अभिनत् विविधं भिन्नवान् । विदारितवानित्यर्थः । कीदृशम्[6] । शुष्णम् बलनामैतत् (निघ २,९) । सामर्थ्याच्चात्र तद्वानित्यर्थः । बलवन्तम् । कः । इन्द्रः । कस्यचिन्मेघस्य बिलान्युद्घाटितवान् । कश्चित्तु शातयाञ्चकार[7] भस्मसात्कृतवानित्यर्थः । अथवा 'शुष्ण पिप्रुं कुयवं वृत्रम्' (ऋ १,१०३,८) इत्यादिषु दर्शनात् शुष्णो नामासुरः । तं विविधं भिन्नवान् विदारितवान् मारितवान्[8] इत्यर्थः । शुष्ण-सम्बन्धाच्च इलीबिशोऽप्यसुर एव । तस्य स्वभूतानि दृढानि पुराणि निरविध्यत् । व्यध ताडने । निर्भिद्य[9] ताडितवान् । हतवानित्यर्थः । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतो भिन्नं वाक्यं पूर्वस्मादर्धर्चात् । यावत् तरः शरीरसामर्थ्यलक्षणं बलम् हे मघवन् ! धनवन्[10] । यावत् च ओजः सेना लक्षणं बलम् । यावदित्युद्देशात् [11]तावदित्यध्याहार्यम् । तावता सर्वेण युक्तस्त्वम्[11] । वज्रेण शत्रुम् अवधीः अस्मदीयं वा जहि पृतन्युम् सङ्ग्रामकामम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० नि अविध्यत् उदकस्य निर्गमनद्वारमावृत्य शयानस्य दृढानि द्वाराणि मेघस्य[11] । तेजस्विनं शुष्णासुरम् वि अभिनत् इन्द्रः । यावत् वेगः यावत् च बलम् मघवन्[12] तत् सर्वमादाय युद्धकामम् शत्रुम् शुष्णम् अवधीः ॥ १२ ॥

मुद्गल० इलीबिशस्य इळाया भूमेर्बिले शयानस्य वृत्रस्य सम्बन्धीनि दृळ्हा दृढानि असुरेण निरुद्धानि प्रभूतानि उदकानि इन्द्रः नि अविध्यत् नितरां विद्धवान् । तत ऊर्ध्वं शृङ्गिणम् गोम हिम्यादिशृङ्गयमानैः आयुधैर्युक्तम् शुष्णम् जगतः शोषकं वृत्रम् वि अभिनत् विविधं ताडित-वान् । हे मघवन् ! इन्द्र ! तव यावत् तरः यावद्वेगोऽस्ति यावत् ओजः यावद् बलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वम् पृतन्युम् पृतना युद्धमिच्छन्तम् शत्रुम् वृत्रम् वज्रेण अवधीः हतवान् ॥ १२ ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।
सं वज्रेणासृजद् वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

---

1 तावद् रवि   २ २ °निर्भेद° रवि   ३ °गतिकर्मा [illegible]   ४ नास्ति भ कु   ५. °रूपि भूत्वा° कु   ६ दुर्भेद्यानि वि कु, दुर्भेदानि रवि[11]   ७ दीप्त भ कु   ८ शातं शातयाञ्चकार कु   ९ नास्ति भ कु   १० निर्भिद्य कु निर्भिद्य भ   ११-११ तावदित्यध्याहार्यं । (रवि) तेन सर्वेण युक्तो   १२ °स्य इति निरुद्धेनोदकस्य द्वाराणि पुराणि निर्भिद्य ताडितवान् हतवानित्यर्थः तेजः वि[1] अ[2]   १३. मघवन् कु

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् । सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

स्कन्द० सिध्मः साधयितेन्द्रः अभि अजिगात् अभिगतवान् । किम् । अस्य एवेन्द्रस्य शत्रून् । अथवा सिध्म इति वज्र उच्यते । साधयिता वज्रः अभ्यजिगादस्येन्द्रस्य शत्रून् । [1]अभिगतेन च तेन वज्रेण[1] तिग्मेन तीक्ष्णे[2] वृषभेण वर्षित्रा तेषां शत्रूणां स्वभूताः पुरः नगराणि वि अभेत् विविधं भिन्नवान् । विनाशितवानित्यर्थः । किञ्च सम् वज्रेण असृजत् समसृजत् संसर्जितवान्[3] । सम्बन्धितवानित्यर्थः । कम् । वृत्रम् असुरम् । कः । इन्द्रः । प्र स्वाम् मतिम् अतिरत् मतिमिति मन्यतेरर्चतिकर्मणो रूपम् । अतिरदित्यपि तिरतिर्वृद्ध्यर्थः । आत्मीयां स्तुतिं प्रकर्षेणावर्धयत् । शाशदानः पुनःपुनरसुरान् असुराणि च शातयन् । [4]यो हीत्थं[4] कर्म पुनःपुनः करोति स [5]तत्कर्मसम्बद्धा आत्मीयस्तुतीः[5] वर्धयति । अथवा मतिरिति प्रज्ञैवोच्यते । स्वप्रज्ञामवर्धयदिति । यो हि दक्षित्वं करोति तस्य तत्र प्रज्ञाकौशलं वर्धते[6] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० साधयिता कर्मणामिन्द्रः अस्य शुष्णस्य शातयितव्यान्[7] सहायान् अभि अजिगात्, वि अभिनच्च वज्रेण कामानां वर्षित्रा पुराणि । [8]वज्रेण वृत्रम्[8] सम् अयोजयत् इन्द्रः । अवर्धयत्[9] स्वाम् मतिम् असुरपुराणि शातयन्[10] ॥ १३ ॥

मुद्गल० अस्य इन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शत्रून् अभि इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् । स च इन्द्रः तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेन आयुधेन तेन वज्रेण पुरः वृत्रस्य पुराणि वि अभेत् विविधं भिन्नवान् । ततः स इन्द्रः वज्रेण स्वकीयेन वृत्रम् सम् असृजत् संयोजितवान्, संयोज्य च शाशदानः वृत्रं हिंसन् स्वाम् मतिम् स्वकीयां हर्षोपेताम् बुद्धिम् प्र अतिरत् प्रकर्षेण वर्धितवान् ॥१३॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन् प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्छ्वैत्रेयो नृषाह्याय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशऽद्युम् । शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्याम् । उत् । श्वैत्रेयः । नृऽसह्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

स्कन्द० आवः [11]कुत्सम् आरक्षत्वं कुत्सनामानम् ऋषिम्[11] । यस्मिन् कुत्से यागं कुर्वति चाकन् कामितवानसि सोमं स्तुतीश्च[12] । न च केवलं कुत्सम् । किं तर्हि । प्र आवः प्रकर्षेणारक्षः युध्यन्तम् युध्यमानम् [13]वृषभम् नामातो[13] राजानम् दशद्युम् बहुदीप्तिम् । केन प्रकारेण । उच्यते । शफच्युतः [14]शफेभ्यः प्रच्युतः रेणुः[14] पांसुः नक्षत नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा[15] व्याप्तिकर्मा वा । व्याप्तवान् व्याप्तवान्

१-१. °गेन वज्रेण कु. °गतेन च वज्रेण रवि. २. तीक्ष्णेन च कु. ३. द्र. स्क. [या ६,१९], वेङ्. ४-४. य ईदृशं कु. ५. °तत्कर्म आत्मीयस्तु° अ कु. ६. वर्धते रवि. ७. शातयि° अ° वि°. ८-८. वृत्रेण वज्रं च वि° वृत्रं वि° अ°; वृत्रं च वज्रेण कु रवि. ९. °वर्धयत् कु. अ° वि°; वर्धयन् वि° वृत्रं वि° अ°. १०. शातयन् अ° वि°. ११-११. कुत्सं कुत्सं नाम ऋषिम् कु; नास्ति अ. † नास्ति रवि. १२. स्तुतीं च कु, स्तुतीश्च अ. १३-१३. वृषभनामानं अ कु. १४. शफच्युतो रेणुः कु, शफच्युतो रेणुः रवि. अ. १५-१५. °नक्षत्यो रवि.

वा द्याम् द्युलोकम् । तत् श्वैत्रेयः उच्चन्द्रः तस्थौ इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । 'क्षु' (निघ २,१५) इति क्षिप्रनाम । इण् गतौ । क्षु इत्रा श्वित्रा आशुगामिनी जगतः प्रकृतिः । तस्या अपत्यं श्वैत्रेयो वायुः । स च[2] तृणाह्वाय शत्रुमनुष्याभिभवनाय उत्तस्थौ उत्थितः । शत्र्वभिभवार्थं[3] युद्धवेलायां महान्तं रेणुं वात्याश्च[3] अकरोदित्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० रक्षितवानसि कुत्सम् इन्द्र! । यस्मिन् कुत्से स्तुतीः[4] कामितवानसि प्र आवः च युध्यन्तम् स्तुतीनां वर्धितारम् [5]दशद्युम् नाम[5] । युद्धे शफैश्च्युतः रेणुः अन्तरिक्षम्[6] नक्षत[7] । प्रवृद्धम्[8] आसीद् युद्धम्[8] । अथ श्वित्रायाः पुत्रो दशद्युस्त्वयोपरक्षितः शत्रूणामभिभवाय कस्मिंश्चिद् ह्रदे भयात्[9] प्रविष्टस्ततः उत्तस्थौ । अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय 'आवः शमम्' इति ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! कुत्सम् एतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकम् ऋषिम् आवः रक्षितवानसि । यस्मिन् कुत्से याचन् स्तुतिं कामयमानः वर्तसे, तं कुत्समिति पूर्वेणान्वयः । तथा दशद्युम् एतन्नामकं दशसु दिक्षु दीप्यमानमृषिम् प्र आवः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशम् । युध्यन्तम् स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तम् वृषभम् गुणैः श्रेष्ठम् । शफच्युतः त्वदीयाश्वस्य शफात् पतितः रेणुः धूलिः द्याम् द्युलोकम् नक्षत प्राप्नोति । श्वैत्रेयः श्वित्राख्याया योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मग्नः सन् त्वदनुग्रहात् तृणाह्वाय नृभिः पुरुषैः सोढव्याय उत् तस्थौ जलादुत्थितवान्[1] ॥१४॥

आवः शमं वृषभं तुग्र्यासु क्षेत्रजेषे मघवञ्छ्वित्र्यं गाम् ।
ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्छत्रूयतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शमम् । वृषभम् । तुग्र्यासु । क्षेत्रऽजेषे । मघऽवन् । श्वित्र्यम् । गाम् । ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिऽवांसः । अक्रन् । शत्रुऽयताम् । अधरा । वेदना । अकः ॥ १५ ॥

स्कन्द० आवः शमम् शमनामकम् वृषभम् नाम राजानम् तुग्र्यासु 'तुग्र्या' (निघ १,१२) इति उदकनाम । सप्तमीनिर्देशाच्च[11] स्थितमिति वाक्यशेषः । अप्सु स्थितम् । अद्भ्य उत्तारितवानसीत्यर्थः । किमर्थम्[12] । क्षेत्रजेषे क्षेत्रशब्देनात्रैकदेशवचनेन समस्ता पृथिवी लक्ष्यते । पृथिवीजयाय । अद्भ्य उत्तारितः[13] पृथिवीं जेष्यतीत्येवमर्थम् । हे मघवन्! । कीदृशम् । श्वित्र्यम् गाम् गन्तारं देशान् शत्रून् वा प्रति । ज्योक् चित् ज्योगिति चिरकालाभिवचनः । चिच्छब्दः पदपूरणः । एक-वाक्यतासिद्ध्यर्थं यच्छब्दोऽत्राध्याहार्यः । यं वृषभं चिरम् अत्र पृथिव्याम् तस्थिवांसः स्थिताः प्रतिष्ठितास्तच्छत्रवोऽसुरा वा अक्रन् । करोतिरिह क्रियासामान्यवचनः सामर्थ्यात् प्रक्षेपणे[13] वर्तते । अप्सु प्रक्षिप्तवन्तः[14] । यं पृथिव्यां [15]चिरं प्रतिष्ठिता अपि सन्तः[15] शत्रवोऽसुरा वा राज्योच्छेदनभयादप्सु[16] प्रक्षिप्तवन्त इत्यर्थः । उत्तार्य च शत्रूयताम् शत्रुभावं कामयमानानां तेषां यानि स्वभूतानि वेदनानि अपठितमपि धननामैतत् । धनानि तानि अधरा अधराणि [17]"तस्य अधोवर्तीनि"[17] अकः कृतवानसि । शत्रुधनानि तस्यायत्तान्यकरोरित्यर्थः[18] ॥ १५ ॥

---

१. नास्ति कु. २. शत्रुन् अभिभवनार्थं कु. ३. वात्यां च कु. ४. स्तुतिं वि[1] अ[1] एवं. ५-५ दशद्युम्नामानम् वि[1] अ[1]. ६. °रिक्षे कु. ७. नक्षत् कु; व्याप्नोत् नक्ष° वि[1] अ[1]. ८. वृद्ध वि[1] एवं ९. भयात् वि[1] अ[1]. १०. नास्ति वि. ११. °निर्देशात् कु. १२. °र्थमो कु. १३. °पेणे कु. १४. °न्त° कु. १५-१५. चिरप्रतिष्ठिता अपि सन्तः कु; चिरप्रतिष्ठिता अपि सन्तः क. १६. °भयादप्सु कु. १७-१७. नास्ति वि. १८. °करोदि मूको.

वेङ्कट॰ बलाभावाच्छान्तम्[1] वृषभम्[2] उदकेषु भयाद् गतम् पृथिवीजयार्थं [3]त्रिजाया अपत्यं[3] दशद्युम् आवः । चिरं[4] तस्मिन्[4] स्थिताः शत्रवः कृतवन्तो युद्धम्[4] । अथ तेषां शत्रुत्वमिच्छताम् [5]उपद्रवाणि अधराणि चकारेति[5] ॥ १५ ॥

मुद्गल॰ हे मघवन्! धनवन्! इन्द्र! श्वित्र्यम् श्वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषम् आवः रक्षितवानसि । किमर्थम् । क्षेत्रजेषे शत्रुभिः सह युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थम् । कीदृशम् । शमम् [6]त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शान्तम् वृषभम् गुणैः श्रेष्ठम् तुग्र्यासु गाम् जलेषु गतं मग्नमित्यर्थः । अत्र अस्माभिः सह युधे युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसः अवस्थिताः सन्तः अक्रन् वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रूयताम् शत्रून् आत्मन इच्छतां तेषाम् अधरा वेदना निकृष्टानि दुःखानि त्वम् अकः कुरु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये तृतीयो वर्गः ।

[३४]

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वां याम उत रातिरश्विना ।
युवोर्हि यन्त्रं हिम्येव वाससोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विऽभुः । वाम् । यामः । उत । रातिः । अश्विना । युवोः । हि । यन्त्रम् । हिम्याऽइव । वाससः । अभिऽआयंसेन्या । भवतम् । मनीषिऽभिः ॥

स्कन्द॰ 'तत आश्विनम्' । ये एते ऐन्द्रे सूक्ते उक्ते, ताभ्यां परमिदमाश्विनम् । त्रिः चित् त्रिःशब्दोऽत्र सर्वत्र त्रित्वस्य बहुत्वमात्रप्रतिपत्त्यर्थत्वात् बहुकृत्वः इत्यस्यार्थे । बहुकृत्वः । चिच्छब्दस्तु पदपूरणः । नः अस्मान् अद्य भवतम् भवतिरिह प्राप्त्यर्थः । प्राप्नुतम् । हे नवेदसा! । मेधाविनौ! बहुकृत्वोऽद्यास्मत्समीपमागच्छतमित्यर्थः[10] । [11]किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् विभुः गमनसमर्थः[11] । याम् युवयोः यामः याम्यंतेनेति यामो रथ इहोच्यते । 'अत्र वीळो वीळित वीळयस्व ... यामादस्मादव जीहिपो नः' (ऋ ३,५३,१९) इति यथा । उत राति: उतशब्दोऽप्यर्थे । [12]रातिशब्दोऽपि कर्मसाधनो देयवचनः[12] । देयमपि विभु हे अश्विनौ! यदागत्यास्मभ्यं धनं दास्यथः तदपि प्रभूतमित्यर्थः । युवोः हि यन्त्रम् हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माच्च युवयोः स्वभूतं यन्त्रमपि विभु । येन यन्त्रेण युवां[13] शत्रून् हथः, तदपि सर्वगमनप्रतिबन्धकम् । हिम्येव वाससः अभ्यायंसेन्या भवतम् 'हिमा' (निघ १,७) इति रात्रिनाम । तत्र भवा हिम्या उषाः । वास इत्यपठितमप्यह्नां नाम । 'आदात्री वासस्तनुते सिमस्मै' (ऋ १,११५,४) इति यथा । अभ्यायंसेन्येत्यभ्याङ्पूर्वस्य यंसेन्यशब्दस्य[14] कर्तरि प्रत्ययः । यथा उषाः

1. बलेनशान्तं रवि. 2. धर्मं नाम शान्तम् वि[1] अ[2]. 3-3. श्वित्रायाः वि[1] अपं. 4. चिरात् वि[1]-अपं; चिरं गां गच्छन्तं शत्रुं देवाव वि[1], चिरं गां गच्छन्तं देवाव तस्थिवांसः अ[2]. 5. नास्ति अ[1]. 6. युद्ध कामुकीकृतस्य उपायं च वि[1] अ[1]. 7-7. उपद्रवाणि अधराणि च कर्मणि वि[1] अ[1]. 8-8. येनाय व्याकुलतां वि. 9. त्रि॰ मूको. 10. इत्येतस्य्म॰ कु. 11-11. नास्ति कु. 12-12. शब्दोऽपि देव॰ कु; शब्दोऽपि कर्मण्येव॰ अ. 13. युवामपि कु. 14. सेन्य॰ रवि, सेन्य॰ कु अ; वैप १,१८०१ ८ ह.

[1]अह्न अभि तथा अस्मान्[1] आभिमुख्येन यन्तारौ भवतम्[2]। कस्य। सामर्थ्यात् रथस्य। यथा नियमेन अहरुषस्या अभिमुखं करोति, एवं युवां नियमेन रथमस्मदभिमुखं कुरुतम्[3], येनासौ अस्मत्समीपमागच्छतीत्यर्थः। अथवा[4] अभ्यायशब्द विवक्षित। सेनाया अभ्यायन्तारौ अभ्यायसेनौ[5]। 'राजदन्तादिषु परम्' (पा २,२,३१) इति परनिपातः। अभ्यायसेनावेव अभ्यायसेन्यौ। स्वार्थिकोऽत्र यत्प्रत्ययः[6]। स्वसेनाया[7] अस्मानाभिमुख्येन यन्तारौ भवतमित्यर्थः। मा च केवलौ। किं तर्हि। मनीषिभिः मेधाविभिः सह। कैः। त्रयस्त्रिंशता देवैः। कुत एतत्। 'आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह' (ऋ १,३४,११) इति दर्शनात्। अथवा हिम्येव वाससः इत्येतत् [illegible] मानम्। युवोर्हि यन्त्रम् इत्येतेन च सम्बध्यते। अत्र च पादौ भिन्नमेव वाक्यम् पूर्वस्मात् पर्यायात्। युवोरिति षष्ठीनिर्देशात् ज्योतिरिति वाक्यशेषः। युवयोर्ज्योतिः। यन्त्रम् यम उपरमे। यमनं बन्धनम्। कस्य। सामर्थ्यात् तमसः। कथम्। हिम्येव वाससः इत्यते अस्यामिति वासो रात्रिः। बहुवचनेन वा वासःशब्देन रात्रिर्लक्ष्यते। रात्र्यापि स्वसमाभिः तमो लक्ष्यते। यथा उषा शार्वरस्य तमसः तद्वदित्यर्थः। चतुर्थोऽपि पादो भिन्नवाक्य पूर्ववच्च व्याख्यातव्यम्[8] ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रि चित् अस्माकम् अद्य भवतम् प्राप्तौ[10]। विभवति युवयोः गमनमनेकेषु दानं च। युवयोर्हि युगल[11] रात्र्येव अह्न[12] सुश्लिष्टम्। तौ युवामस्मान् प्रति यन्तारौ भवतम् देवौ ॥ १ ॥

मुद्गल० [13]'त्रिश्चिन्नो अद्य' इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम्। आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः। अश्विनौ देवता। 'त्रः श्री चक्रा' इति नवमी, 'आ नो अश्विना' इति द्वादशी च त्रिष्टुभौ। शिष्टा जगत्यः[13]।

हे नवेदसा अश्विना। मेधाविनौ अश्विदेवौ! अभ्यायसेन्या अभितः आगच्छमानसेनौ[13] युवाम् मनीषिभिः मेधाविभिर्देवैभिः स्तुतौ सन्तौ त्रि चित् त्रिवारमपि अद्य अस्मिन् कर्मणि न अस्मदर्थम् भवतम् आगच्छतम्। अत्र त्रिरिति वचनं सवनत्रयापेक्षम्। वाम् युवयोः याम गमनसाधनभूतो रथः विभु व्याप्तः। उत अपि च रातिः दानं विभुरिति शेषः। युवो युवयोरुभयो यन्त्रम् परस्परनियमनरूपः सम्बन्धविशेषोऽस्ति खलु। अतः भवतम् आगच्छतम् इत्यन्वयः। वाससः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्येव हिमयुक्तया रात्र्येव। यथा रात्र्या सह दिवसस्य सम्बन्धः कदाचिदपि नापैति तद्वत् ॥ १ ॥

त्रयः॑ प॒वयो॑ मधु॒वाह॑ने॒ रथे॒ सोम॑स्य वे॒नामनु॒ विश्व॒ इद्वि॑दुः ।
त्रयः॑ स्क॒म्भास॑: स्कभि॒तास॑ आ॒रभे॒ त्रिर्नक्तं॑ या॒थस्त्रिर्व॑श्विना॒ दिवा॑ ॥ २ ॥

त्रयः॑। प॒वयः॑। म॒धु॒ऽवाह॑ने। रथे॑। सोम॑स्य। वे॒नाम्। अनु॑। विश्वे॑। इत्। वि॒दुः॒। त्रयः॑। स्क॒म्भासः॑। स्क॒भि॒तासः॑। आ॒ऽरभे॑। त्रिः। नक्त॑म्। या॒थः। त्रिः। ऊँ इति॑। अ॒श्वि॒ना॒। दिवा॑ ॥ २ ॥

१-१ अह इति भट्टोऽभ्याकल्पना रविं[1]; भट्टोऽभ्यागमनमपि रविं[2] २ भवत अ कु ३ कुरु कु ४ नास्ति कु ५ अभ्याय इति नभ्यन् अ कु ६ य प्र[0] अ कु ७ स्वसेना इति[1] अ कु ८ युवयो[0] अ कु ९ [illegible] इति[1a] १० 'तौ त्रि [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ११ युगलम् अ[1]. १२ अहः कु १३-१३ नास्ति वि मै १४ आगच्छमानसेनौ नास्ति [illegible] मूको

स्कन्द० [1]त्रयः पवयः पव्योऽत्र हिरण्मयानि मधुभाजनानि[1]. 'हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्' (ऋ १, १८०,१) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । ते[1] मधुपूर्णाः त्रयः पवयः युवयोः स्वभूते मधुवाहने रथे । आगच्छतोः श्रमात्[2] पिपासितयोः युवयोः अस्ति रथे पेयं मध्वित्यर्थः । सोमस्य चोपरि वेनाम् कान्तिम् युवयोरिच्छामित्यर्थः[3] । विश्वे इत् विदुः इत् एवार्थे । सर्व एव यजमाना जानन्ति आगच्छतोः[4] । आगताभ्यां युवाभ्यां सोमाभिलाषिणां[5] जानन्तः सर्व एव यजमानाः सोमं दास्यन्तीत्यर्थः । त्रयः स्कम्भासः स्तम्भाः[6] स्कभितासः प्रतिबद्धाः । क्व । सामर्थ्यात् रथे सदसि वा । किमर्थम् । आरभे आरम्भणाय अवष्टम्भनाय[7] । आगच्छतोरागतयोर्वा आश्वयोः रथे सदसि वा अवष्टम्भनस्तम्भा अपि विद्यन्त एवेत्यर्थः । एवञ्ज्ञात्वा त्रिः नक्तम् राज्ञौ याथः यातमस्मत्समीपम् । त्रिः उ[8] उकार एवार्थे । नक्तमेव एव । हे अश्विनौ ! दिवा ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्रीणि मधुपात्राणि सन्ति[9] मधुवाहने भवतोः[10] रथे । [11]सोमस्य कान्तां सूर्याम् अनु तस्याः स्वयंवरे सर्वे एव देवास्तं रथं प्रत्यक्षेण अजानन्[11] । तस्मिन् तिस्रः[12] स्थूणा अवष्टम्भनार्थं स्थापिता । तौ युवां रात्रावस्मान्[13] त्रिः आगच्छतम् अह्नि[14] च ॥ २ ॥

मुद्गल० मधुवाहने मधुद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन[15] युक्ते अश्विनोः सम्बन्धिनि रथे पवयः पवसमाना दृढाः चक्रविशेषाः त्रयः त्रिसंख्याकाः[16] सन्ति । इत् इत्थं चक्रत्रयसद्भावप्रकारम् विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चन्द्रस्य वेनाम् कमनीयां भार्याम् अनु[17] उपलक्ष्य यात्रायाम् विदुः जानन्ति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहः तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं त्रीवं रथमारुह्य अश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानन्तीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कम्भासः स्तम्भविशेषाः त्रयः त्रिसंख्याकाः स्कभितासः स्थापिताः । किमर्थम् । आरभे आरब्धुम् अवलम्बितुम् । यदा रथस्त्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तावलम्बनभूताः स्तम्भा इत्यर्थः । हे अश्विना ! अश्विनौ ! युवां तादृशेन रथेन नक्तम् रात्रौ त्रिः याथः त्रिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि त्रिः याथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः भ्रमिथ इत्यर्थः ॥ २ ॥

समाने अहुन् त्रिरवद्यगोहना त्रिरुद्य युज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।
त्रिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च पिन्वतम् ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यऽगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् । मधुना । मिमिक्षतम् । त्रिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवम् । दोषाः । अस्मभ्यम् । उषसः । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

१-१. मत्र कु   २. नास्ति ख कु.   ३. °रिच्छाम् रवि.   ४. नास्ति रवि.   ५. °भिलषितं कु.
६. नास्ति मूको.   ७. °म्भनाय कु.   ८. नास्ति कु.   ९ नास्ति वि[1, 2] अ[1] ल कु रवि.   १०. भवतः वि[1] ल.   ११-११. त रथे सो° वि[1] रवि ल ख, पिपासितयोः । आगच्छतोः सोमं प्रति युवयोरिच्छा सर्व एव यजमाना जानन्ति सोमाभिलाषिणा जानन्तः युवाभ्यां सोमं दास्यन्तीत्यर्थः. वि[1] अ[1], रथं °अजानन् वि[1].   १२. त्रयः वि[1].   १३. रात्रेर° कु ल रवि.   १४. अह्न कु ल रवि.   १५. द्र. सा.; वेङ्क. मूको. वाहन°.   १६. °ताः वि.   १७. नास्ति मूको.

स्कन्द० अहन्[1] त्रिः इत्यनयोः कारकक्रियाविशेषणयोः अवयगोहना इत्यनया आमन्त्रितस्या क्रियया सम्बन्धः । पराङ्गवद्भावस्तु न भवति, "त्रिशब्दस्य अव्ययस्य[2] प्रतिषेधात् । समाने[3] अहन्नित्यनयोः त्रिशब्देन व्यवधानात् । समाने अहन् एकस्मिन्नेवाहनि त्रिः बहुकृत्व अवयगोहनौ[4]! महतस्य तमसो गूहयितारौ[5]! स्वेन ज्योतिषा अपहन्तारावित्यर्थः । त्रिः बहुकृत्वं अद्य अस्मदीयं यज्ञम् मधुना उदकेन मिमिक्षतम् सिञ्चतम् । त्रिः बहुकृत्वः वाजवती बलवतीः इषः अन्नानि हे अश्विनौ! युवम् युवाम् अस्मभ्यम् पिन्वतम् सिञ्चतं क्षारयतम् । बलकराण्यन्नान्यस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । मा च केवलौ । किं तर्हि । युष्मत्प्रसादेनैव दोषा उषसः च रात्रयश्चोषसश्च अस्मभ्यं[6] ददतु । उषःशब्देनात्र साहचर्यादहर्लक्ष्यते । सप्तम्येकवचनस्य स्थाने उभयत्र प्रथमाबहुवचनम् । रात्रौ चाहनि च पिन्वतम् । सततं दत्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एकस्मिन् अहनि त्रिः आगतौ हे अवद्यानि विनाशयन्तौ[7]! । त्रिः अद्य अस्माकम् [8]यज्ञम् मधुना[8] सिञ्चतम् । तथा ‡रात्रीः उषसः‡ च¶ बलयुक्तानि अन्नानि युवाम् अस्मभ्यम् त्रिः कुरुतम्§" ॥ ३ ॥

मुद्गल० अश्विना[9] । हे अश्विनौ देवौ! युवम् युवाम् उभौ समाने अहन् एकस्मिन्ननुष्ठानदिने त्रिः अवयगोहना त्रिवारमनुष्ठानगतानां दोषाणाम् संवरणकारिणौ भवतम् । अद्य अस्मिन्दिने यज्ञम् यज्ञगतं हविः मधुना मधुररसेन[10] त्रिः मिमिक्षतम् त्रिवारं सिञ्चतम् । किञ्च दोषाः उषसः च रात्रीदिवसांश्च रात्रिषु दिवसेषु च नैरन्तर्येण वाजवतीः बलकारिणीः इषः अन्नानि अस्मभ्यम् त्रिः त्रिवारम् पिन्वतम् सिञ्चतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेव शिक्षतम् ।
त्रिर्नान्द्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुऽव्रते । जने । त्रिः । सुप्रऽअव्ये । त्रेधाऽइव । शिक्षतम् । त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्रिः वर्तिः त्रिः बहुकृत्वः वर्तिः वर्तन्या प्रसिद्धेन मार्गेण यातम् । क्व । त्रिः अनुव्रते जने अनुव्रतशब्दः आपत्प्रभक्तवचनः प्रसिद्धो लोके । बहुकृत्वो भक्तजनमापन्ने[11] मादृशे जने । नित्यं भक्तस्य मादृशस्य मनुष्यस्य समीपं गच्छतमित्यर्थः । अन्यत्र च त्रिः सुप्राव्ये सुष्ठु प्रावयति[12] प्रवर्पयति यो देवताः स सुप्रावी यद्वा तस्मै सुप्राव्ये बहुकृत्वो यष्ट्रे । त्रेधेव शिक्षतम् ।

1. अहन् अहन् इति. 2-2. "शब्दान्यय" अ. 3. हे समाने कु. 4. "गोहना इति. 5. गूहयि-तारौ कु. 6. अस्मभ्यं च कु. 7. अविनाशयन्तौ वि[1] अ[1]. 8-8. नास्ति वि[1]. † "ना उदकेन वि[2] अ[1]. ‡-‡ रात्रिः वि[2] अ[1] ड. ¶ च नास्ति वि[1]. § दोषां दत्तम् वि[1] अ[1]; देयम् ड इति. 9. नास्ति. 10. मधुरसेन वि. 11. "के भाग" कु; भक्तभाग" अ. 12. प्रव" इति.

त्रिधातुशब्दः त्रिशब्दस्य[1] बहुत्वमात्रप्रतिपत्त्यर्थत्वात् बहुवचनस्यार्थे[1]। इवशब्दः 'अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः' (तु. या ७,३१) इति पदपूरणः। शिक्षतिर्दानकर्मा (तु. निघ ३,२०)। बहुप्रकारं दत्तम्। किम्। सामर्थ्यात् धनम्। किञ्च त्रिः नान्द्यम् इत्यादि समृद्धौ। बहुकृत्वः पुत्रादिसमृद्धिम् वहतम् प्रापयतम्। हे अश्विनौ! युवां पुत्रादिसमृद्धिमपि दत्तमित्यर्थः। किञ्च त्रिः, पृक्षः अन्ननामस्वेतत् पठितम् (तु. निघ २,७) 'पन्वाः पृक्षो भरन्त वाम्' (ऋ ५,७३,८) इत्यादिषु बहुवचनान्त-सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्। बहुकृत्वोऽन्नानि। अस्मे अस्मभ्यम् अक्षरेव पिन्वतम् 'अक्षरम्' (निघ १,१२) इत्युदकनाम। उदकानीव पिन्वतम्। यथा मेघः अन्यो [illegible] कश्चित् प्रभूतान्युदकानि [2]वर्षत्येवं प्रभूतान्यन्नानि[2] बहुकृत्वोऽस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [3]त्रिः मार्गं गच्छतम्। त्रिः अनुकूलकर्माणि जने आगच्छतम्। त्रिः सुष्ठु परिरक्षणीये†। तथा मेधा च‡ दत्तम्। इव इति पूरणम्[3]। त्रिः अस्माकं[4] हर्षजननं [5]धनम् वहतम्[5]। त्रिः अन्नम् अस्मासु उदकानीव पर्जन्यः पिन्वतम्[6] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! युवम् युवाम् त्रिः वर्तिः यातम् अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं त्रियातम्। त्रिवारं प्राप्नुतम्। तथा अनुव्रते अस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने त्रिः यातं त्रिवारं तदनुग्र-हाय गच्छतम्। त्रिः सुप्राव्ये त्रिवारं सुष्ठु प्रकारेण भवद्भ्यां रक्षणीये। प्रवर्तमानाय अस्माय् नेधेव त्रिभिरेव प्रकारैः शिक्षतम्। पुनःपुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः। तथा नान्द्यम् नन्दनीयं सन्तोषकरं फलम् त्रिः वहतम् प्रापयतम्। अस्मे अस्मासु पृक्षः अन्नम् त्रिः पिन्वतम् त्रिवारं प्रयच्छतम्। दृष्टान्तः। अक्षरेव अक्षराण्युदकानि तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥ ४ ॥

त्रिर्नो र॒यिं व॑हतमश्विना यु॒वं त्रिर्दे॒वता॑ता त्रिरु॒तावि॑तं धियः॑ ।
त्रिः सौ॑भग॒त्वं त्रिरु॒त श्रवां॑सि नस्त्रि॒ष्ठं वां॒ सूरे॑ दुहि॒ता रु॑हद्रथ॑म् ॥ ५ ॥

त्रिः। नः॒। र॒यिम्। व॒ह॒त॒म्। अ॒श्वि॒ना॒। यु॒वम्। त्रिः। दे॒वऽता॑ता। त्रिः। उ॒त। अ॒व॒त॒म्। धियः॑।
त्रिः। सौ॒भ॒ग॒ऽत्वम्। त्रिः। उ॒त। श्रवां॑सि। नः॒। त्रि॒ऽस्थम्। वा॒म्। सूरे॑। दु॒हि॒ता। आ। रु॒ह॒त्। रथ॑म् ॥

स्कन्द० त्रिः[1] बहुकृत्वः नः अस्मभ्यम् रयिम् धनम् वहतम् प्रापयतं दत्तं हे अश्विनौ! युवाम्। किञ्च। त्रिः देवताता यज्ञनामैतत् (तु. निघ ३,१७) त्रिरावृत्ते[10] यागे पुनःपुनः यजद्भ्योऽस्मभ्यम्[11] इत्यर्थः। त्रिः उत अवतम् धियः उतशब्दोऽप्यर्थे। धिय इत्यस्माच्च परो द्रष्टव्यः। धियोऽपि त्रिरवतम्। कर्मा-ण्यपि प्रज्ञा वा अस्मदीया बहुकृत्वो रक्षतमित्यर्थः। किञ्च त्रिः सौभगत्वम् बहुकृत्वः सौभाग्यं सुधनतां वा[12]। किम्। साकाङ्क्षत्वात् योग्यत्वाच्च व्यवहितस्यापि वहतमित्यस्या-नुषङ्गः। वहतं दत्तम्। त्रिः उत श्रवांसि 'श्रवः' (निघ २,७) इत्यन्ननाम। कीर्तिपर्यायो वा। अन्नान्यपि

१. त्रिधातु॰ अ कु. २. बहुभावस्यार्थे अ कु. ३-३. नास्ति कु. ४-४. नास्ति त्रि॰. † °णीये सुष्ठु प्रवर्तयानि या देवता स सुप्रावीर्येण यामे यते (?) वि॰ अ॰. ‡ नास्ति अ॰ कु. ५. °कम् अद्य वि॰. ६-६. नास्ति वि॰ अ॰. ७. पिवतम् वि॰ ल. ८. नास्ति वि. ९. नास्ति कु. १०. °रावृत्ते रवि अ. ११. °स्मभ्यम् करोति अ. १२. नास्ति अ कु.

कीर्तिं वा बहुकृत्वो वहतम् । कस्मै । नः अस्मभ्यम् । किञ्च त्रिवृतम् वाम् इत्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते—'सूर्यस्य दुहितरं देवा वरयामासुः । ते ऊचुः—आजिं धावाम,[1] यो नो जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तामश्विनौ जिग्यतुः । सा जित्वाऽश्विनो रथमारुरोह', इति । तदेतत् त्रिवृतं वाम् इत्यादिनोच्यते । 'त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक्' (ऋ १,११८,२), 'क्व त्री चक्रा त्रिवृतः' (ऋ १,३४,९) इत्यादिषु दर्शनादश्विनोः त्रिचक्रो रथः । स त्रिषु चक्रेषु स्थितत्वात्[2] लोकत्रयस्थत्वात् वा[3] त्रिवृतः । तं त्रिवृतम् युवयोः स्वभूतम्[4] । सूरे दुहिता सूरशब्दः सूर्यपर्यायः । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तत्प्रभवत्वाच्च उषसो दुहितृव्यपदेशः । सूर्यस्य दुहिता उषाः । आ वहत् आरूढवती रथम् । यत् कक्षीवान्[5] वक्ष्यति—'आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य' (ऋ १,११६,१७) इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्रिः अस्मभ्यं धनम् वहतम्[6] । त्रिः यज्ञे[7] दत्तम् । अपि च कर्माणि रक्षतम् । [7]त्रिः सौभाग्यम् । त्रिः उत श्रवांसि[7] । त्रिभिश्चक्रैर्वर्तमानं तं युवयोः रथं सूर्ये[8] स्वर्गवासं गच्छतो-स्तस्य दुहिता आ[9] रुरोह ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अश्विना अश्विनौ ! शुभम् युवाम् नः अस्मान् रयिम् धनम् त्रिः वहतम् त्रिवारं प्रापयतम्[10] । देवताता देवताती देवपूजके[11] कर्मणि त्रिः त्रिवारम् आगच्छतमिति शेषः । उत अपि च धियः अस्मद्बुद्धीः त्रिः त्रिवारं रक्षतम् । सौभगत्वम् सौभाग्यम् त्रिः वहतमिति शेषः । उत अपि च श्रवांसि अन्नानि नः अस्मभ्यम् त्रिः वहतम् । वाम् युवयोः सम्बन्धिनम् त्रिवृतम् चक्रत्रयेणावस्थितम् रथम् सूरे सूर्यस्य दुहिता पुत्री आ वहत् आरूढवती ॥ ५ ॥

त्रिर्नो॑ अश्विना दि॒व्यानि॑ भेष॒जा त्रिः पार्थि॑वानि॒ त्रिरु॑ दत्तम॒द्भ्यः ।
ओ॒मानं॑ शं॒योर्मम॑काय सू॒नवे॑ त्रि॒धातु॒ शर्म॑ वहतं शुभस्पती ॥ ६ ॥

त्रिः । नः॒ । अ॒श्विना॒ । दि॒व्यानि॑ । भे॒ष॒जा । त्रिः । पार्थि॑वानि । त्रिः । ऊँ॒ इति॑ । द॒त्त॒म् । अ॒त्ऽभ्यः ।
ओ॒मान॑म् । शं॒ऽयोः । मम॑काय । सू॒नवे॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । शर्म॑ । व॒ह॒त॒म् । शु॒भः॒ । प॒ती॒ इति॑ ॥ ६ ॥

स्कन्द० [12]त्रिः बहुकृत्वः नः अस्मभ्यम् अश्विना अश्विनौ ! दिव्यानि भेषजा दिव्यानि भेषजानि व्याधिनिवृत्तिकराण्यौषधानि[12] । त्रिः पार्थिवानि त्रिः उ त्रिरेव दत्तम् अद्भ्यः अन्तरिक्षात् । 'आपः' (निघ १,३) इति अन्तरिक्षनाम । [13]लोकत्रयेऽपि यानि भेषजानि[13] तान्यस्मभ्यं बहुकृत्वो दत्तमित्यर्थः । किञ्च ओमानम् सर्वोपस्करपालनसमर्थम् । शंयोः चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । शंयवे सुखकामाय ममकाय मामकीनाय सूनवे पुत्राय । त्रिधातु धीयन्ते प्राणिनां देहेष्विति धातवः [illegible] । देवविषु-

---

१. धावन् कु. २. °त्वात् त्रिषु रवि. ३. नास्ति रवि. ४. °भूता रवि. ५. दत्तम् म' वि'.
६. दत्त म' वि'. ७-७. °अस्मभ्यं न वहतं दत्तं विशाम्यानि च वि'-म'. ८. सूर्यस्य दुहिता-म' वि'.
९. °हिता उषा म' वि'. १०. °तमिति वि. ११. युक्ते वि. १२-१२. त्रिः बहुकृत्वः न अस्मभ्यं हे अश्विना दिव्यानि भेषजा दिव्यानि विनाशनशीलानि भ कु; त्रिर्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः अश्विनौ दिव्यानि' रवि.
१३-१३. °लोकत्रयेऽप्यसौ भ कु.

मनुष्योपभोग्यैरन्नरसैस्त्रिभिरप्युपेतम् । शर्म गृहनामैतत् (द्र॰ निघ ३,४) । गृहम् वहतम् प्रापयतं दत्तम् । शुभः पती ! उदकस्य[1] स्वामिनौ ! । अथवा शंयोरिति सुखेच्छोपादानादिप्यमाणस्य याचितव्यत्वात् शं च दत्तमित्यर्थः, न गृहम् । ओमानमित्यपि[2] अवतेस्तृसिकर्मणः । अवनं पालनं[3] वा । त्रिधात्वित्यपि त्रयाणां धातूनां समूहः । अवनपालनयोरन्यतरत् देवपितृमनुष्योपभोग्यमन्नरसत्रयसमूहं[4] सुखं च दत्तमित्यर्थः । अथवा त्रिधात्विति शर्मण एव विशेषणम्, नार्थान्तरप्रतिनिर्देशः । धातुशब्देन तु शीतोष्णवर्षकालाश्च उच्यन्ते । त्रिषु कालेषु अर्थं[5] त्रिधातु शर्म । कालत्रयेऽपि सुखं दत्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट॰ 'त्रि' अस्मभ्यम् अश्विनौ ! दिवि भवानि भेषजानि दत्तम् । त्रि॰ पार्थिवानि त्रि॰ च आन्तरिक्षाणि[6] । ‡शंयो॰ बार्हस्पत्यस्य‡ पुत्रजात॰ रक्षकं सुखं §दत्त् त्रिगुणम्§ उदकपती ! सूनवे ¶मदीयाय आवहतम्¶[7] ॥ ६ ॥

मुद्गल॰ हे अश्विना ! अश्विनौ ! न॰ अस्मभ्यम् दिव्यानि द्युलोकवर्तीनि भेषजा औषधानि त्रि दत्तम् । [8]तथा पार्थिवानि पृथिव्यामुत्पन्नान्यौषधानि त्रिः दत्तम्[8] । अद्भ्यः उ अन्तरिक्षसकाशादपि औषधानि त्रि दत्तम् । शंयोः एतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य सम्बन्धिनम् ओमानम् सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तम् । हे शुभस्पती ! शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ ! युवाम् त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयम् शर्म सुखम् वहतम् प्रापयतम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

त्रिर्नो॑ अश्विना यज॒ता दि॒वेदि॑वे॒ परि॑ त्रि॒धातु॑ पृथि॒वीम॑शायतम् ।
ति॒स्रो ना॑सत्या रथ्या परा॒वत॑ आ॒त्मेव॒ वातः॒ स्वस॑राणि गच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः॒ । अ॒श्विना॒ । य॒ज॒ता॒ । दि॒वेऽदि॑वे । परि॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । पृ॒थि॒वीम् । अ॒शा॒य॒त॒म् । ति॒स्रः । ना॒स॒त्या॒ । र॒थ्या॒ । प॒रा॒ऽवतः॑ । आ॒त्माऽइ॑व । वातः॑ । स्वस॑राणि । ग॒च्छ॒त॒म् ॥ ७ ॥

स्कन्द॰ 'त्रि' बहुकृत्व[9] नः अस्मान् 'हे अश्विनौ ! यजता वेदमामन्त्रितम्, अननुदात्तत्वात्[10] । प्रत्यक्षकृतश्चायं मन्त्रः । अतः यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेया । यौ यजता यष्टव्यौ यागार्हौ दिवेदिवे अहन्यहनि तौ परि[11] त्रिधातु पृथिवीम् त्रिधात्विति पृथिवीसामानाधिकरण्यात् व्यत्ययेन नपुंसकता । पृथिवीशब्देनापि समस्तभूमण्डलवचनेनैकदेशोऽत्र लक्ष्यते । त्रिभिरपि रसैरुपेतां निवासभूमिम् । परि अशायतम् "अश्नोतेरिदं व्याप्यन्तस्य छान्दसं रूपम्[11]" ।

१. °स्य पती कु॰ २. °मिति अ कु॰ ३. सम्पालन भ॰ ४. °भोग्यान्नरस° कु॰ ५. भवत् कु॰ ६-६. नास्ति वि[२]. † °स्यापि कु॰ ‡-‡ नास्ति कु॰ §-§ दत्तं त्रिगुण° वि[१] अ[२]. ¶-¶ मदीया च वहतम् वि[१] दपे, मदीयायावहतम् वि[१] अ[२]. ७-७. नास्ति मै[१]. † यथा मूको. ८-८. नास्ति दवि. ९. बहुदा' रवि. १०. नास्ति रवि. ११-११. अथैने रूपम् अ कु

[1]पर्यशायतं परिशाययतम् । व्याप्तमस्यामित्यर्थः[1] । अथवा न इति षष्ठी पृथिवीविशेषणार्था । पृथिवी च वेदिरभिप्रेता । अशायतमित्यपि प्रकृत्यन्तरस्यैतावोते रूपम् । अस्माकं स्वभूतां वेदिलक्षणां पृथिवीं [2]परि अशायतम् अध्नुवाथाम् । सर्वतो व्याप्नुतमित्यर्थः । अथवा अशायत-मिति शेते रूपम् । शेतिश्च स्थानार्थः । शुद्धोऽप्याङ्पूर्वार्थे द्रष्टव्यः । सर्वत आविष्टम् । अवष्टभ्य तिष्ठतमित्यर्थः । त्रिधात्विति धातुशब्दो ययशरसवचनः ततः पूर्ववत् पृथिवी-विशेषणम् । त्रिभी रसैरुपेतां वेदिलक्षणां पृथिवीमिति[2] । अथ[3] धातुशब्दः कालवचनः । ततः क्रियाविशेषणम् । त्रिषु पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णलक्षणेषु कालेषु अर्थं[4] त्रिधातु अशायतम् । सर्वासु यागवेलासु अशायतमित्यर्थः । किञ्च तिस्रः अपि अस्मदीया ऐष्टिकपाशुकसौमिकलक्षणा वेदीः । [5]हे नासत्या[5] । नासत्यनामानौ! । यद्यपि चाश्विनोरन्यतरस्येदं नामधेयं तथापि साहचर्या-दुभयोर्व्यपदेशः । रथ्या । रथस्य वोढारौ! [6]यज्ञान् प्रति प्रापयितारौ[6] । रथे वा साधू! । परावतः दूरनामैतत् (नि. निघ ३,२६) । तादर्थ्यादत्र तात्पर्यम् । दूरस्थाः[4] अपि । आत्मेव वातः आत्मशब्दे-नात्र आत्मसम्बन्धात् मन उच्यते । [7]वात इत्यपि[7] सुखैकवाच्यम् उपमानमेव द्वितीयम् । [8]मन इव च[8] वात इव च । यथा वायुमनसी शीघ्रं गच्छतः तद्वत् । त्वराणि अह्नामैतत् (नि निघ १,९) । ससम्पर्थं चात्र प्रथमा । यज्ञीयेष्वहस्सु शीघ्रं गच्छतम्[8] । अथवा आत्मेति वातस्यैव[9] विशेषणम् न पृथगुपमानम्[10] । वातो हि सर्वस्यात्मा, सर्वशरीराणां पाञ्चभौतिकत्वात् । यथा सर्वस्यात्मा वातः शीघ्रं गच्छति तद्वच्छीघ्रं गच्छतमिति । अनयोश्चार्धर्चयोः पूर्वेण निवासभूमिप्राप्तिराशास्यते, परेण यागकालेषु[11] वेदिगमनमित्यस्यां तावत् कल्पनायामपौनरुक्त्यमेव । यदा तु पूर्वेण वेदिव्याप्तिरुक्ता, तदा पौन वेदिगमनमुच्यते । गमनोत्तरकालं व्याप्तिः पूर्वेणेत्येवमपौनरुक्त्यम्[11] । वाक्यभेदाद्वा अर्धर्चयो-स्तुल्यार्थत्वेऽप्यपौनरुक्त्यमेवेति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ! [12]यज्ञीयैः अहः[ ] निः अस्मान् वेदिभूताम् पृथिवीम् बर्हिषा त्रिधातुना परि अशायतम् [परितः व्याप्तवन्तौ] । त्रिधातु तिस्रो वेदीः नासत्यौ! रथ्यौ! दूरात्[13] आगच्छतम् । व्यात इव वायुः अहानि[14] । यथा वायुर्दिवसेषु संचरति[15] ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! दिवेदिवे प्रतिदिनम् यजता यष्टव्यौ युवाम् नः अस्मदीयाम् पृथिवीम् वेदिरूपां भूमिम् परि सर्वतः प्राप्य त्रिधातु कक्ष्यात्रययुक्ते आस्तीर्णे बर्हिषि त्रि त्रिवारम् अशायतम् शयनं कुरुतम् । हे नासत्या! सत्यवन्तौ! रथ्या! रथ्यौ! रथस्वामिनौ!

1-1. अस्माकं स्वभूतां वेदिलक्षणां पृथिवीं पर्यशायतम् अश्नुवाथाम् । सर्वतो व्याप्नुतमित्यर्थः । अथवा अशायतमिति शेः रूपम् । शेतिश्च व्याप्त्यर्थः । इदं मध्यमस्य छान्दसं रूपम् । पर्यशायतं परिशाययतम् । व्याप्तमस्यामि-त्यर्थः अ कु. 2-2. नास्ति अ कु. 3. अथवा अ कु. 4. अथ कु. 5. °स्थः कु. 6-6. नास्त्येतौ अ कु. 7-7. मन इति इव च कु; मन इवेति अ. 8. गच्छतः कु. 9. वातस्य रवि. 10. °पमा कु. 11. °काले रवि. 12. °तयथा कु. 13-13. °नीयाहस्त्वाशिरास्मिन् वेदिम् वेदिभूतां पृथिवीं बर्हिषा त्रिधातुलक्षणेषु प्रातःसवनादिषु अशायतं परिज्ञानवन्त परिव्याप्तिवन्तौ । त्रिस्रो वेदीः ऐष्टिकपाशुकसौमिकलक्षणा वेदीः । नासत्यौ रथ्यौ रथस्य वोढारौ (?) अ° वि°. † नास्ति वि°. ‡-‡ °रितव्याप्ति° ड रवि; °रितः तारि° कु. 14. अहनि कु. 15. यापि वि° अ°.

तिस्रः त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपाः वेदीः परावतः दूरदेशात् द्युलोकात् गच्छतम्। दृष्टान्तः। स्वसराणि शरीराणि आत्मेव वातः यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुः[1] तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ ७ ॥

त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम्।
तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः। अश्विना। सिन्धुऽभिः। सप्तमातृऽभिः। त्रयः। आऽहावाः। त्रेधा। हविः। कृतम्।
तिस्रः। पृथिवीः। उपरि। प्रवा। दिवः। नाकम्। रक्षेथे इति। द्युऽभिः। अक्तुऽभिः। हितम् ॥

स्कन्द० त्रिः बहुकृत्वः हे अश्विनौ! सिन्धुभिः सप्तमातृभिः स्यन्दनात् सिन्धवः सोमा उच्यन्ते। सप्त छन्दांसि मातृभूतानि अभिषवद्वारेण "वा निर्मातॄणि"[2] येषां ते सप्तमातरः सोमा "एव। उभयत्र[3] इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। छन्दोभिरभिषुतैः सोमैः सम्बद्धाः। त्रयः आहावाः कूपादेः सन्निधौ प्रभूतोदकं गवादीनां[4] निपानमाहाव इति प्रसिद्धं[4] लोके। तत्स्थानीयाः त्रयः। किम्। सामर्थ्यात्[5] कृतशब्दः परकाद्युतोऽनुपकल्प्यः। युष्मदर्थं कृताः। केन[6] सामर्थ्यादस्माभिः। कतमे पुनस्ते। पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशाः[7]। बहुकृत्वोऽस्माभिर्युष्मदर्थं सर्वे. छन्दोभिरभिषुतानां सोमानां पूर्णा आहावस्थानीयाः पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशाः[7] त्रयोऽप्युपकल्पिता इत्यर्थः। न च केवलाः। किं तर्हि। अन्यदपि पुरोडाशादि सवनविभागेन[8] त्रेधा हविः कृतम्। किंच तिस्रः पृथिवीः उपरि प्रवा दिवः पृथिवीशब्देनात्र साहचर्यात् सर्वे लोका उच्यन्ते। उपरीत्येतत् दिव इत्येतेन सम्बध्यते। प्रवेति[9]। प्रवातिर्गतिकर्मा (द्र. निघ २,१४)। न चेदमामन्त्रितम्, अननुदात्तत्वात्[10]। रक्षेथे इति[11] मध्यमपुरुषसंयोगात्। अयमप्यर्थवं. प्रत्यक्षकृतः। अतो यतस्वच्छन्दाद्याख्यातस्यैक्यावयता कल्प्या। यौ युवां त्रीनपि लोकानुपरि च द्युलोकस्य प्रवा गन्तारौ तौ नाकं स्वर्गं [12]स्वेन व्यापारेण[12] रक्षेथे। न च केवलम्। किंतर्हि। द्युभिः अक्तुभिः "द्युः" (निघ १,९) इत्यहर्नाम[1]। अक्तुः (निघ १,७) इति रात्रिनाम। उभयत्र च सहयोगलक्षणा तृतीया। अहोभिः रात्रिभिश्च[13] सह। कीदृशम्। हितम् उपकारकं सर्वप्रजानाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सप्तादिरपरस्तथो मातरो यासां नदीनां ताभिः अश्विनौ! त्रिः कृतम्। एतद्विशदमाह— त्रयः इति। कूपस्य [14]समीपं †प्रभूतोदकं निपानमाहावः†। त्रयः आहावाः कृताः[14]। एतदेव स्पष्टमाह—त्रेधा हविः। द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृत् (द्र. तै ३,१,१,२) इति त्रय आहावास्तेषु त्रेधा सोमः कृतः। एवं कृते तिस्रः वेदीः अभि भुवनेन[15] दिवः आगच्छतम् [16]युवाम् अहोरात्रैः निहितम्[16] आदित्यम् रक्षेथे ॥ ८ ॥

---

१. नास्ति वि. २-२. नास्ति ख कु. ३. नास्ति भ कु. ४. °ष्ठ. भ कु. ५. साकाङ्क्षत्वात् कु. ६. नास्ति भूको. ७. °भूतली° भ कु. ८. विभागेन भ कु. ९. प्रवा भ कु. १०. अनुदा° रवि. ११. इत्यपि रवि[1,2]. १२-१२. स्वव्यापारेण भ कु. १३. रात्री° कु. १४-१४. समीपाद् भूतोदकं गवादीनामनिपानमाहावास्त्रय आह्वाना अस्माभिः व्याप्ताः वि[1] अ[2]. †-† "दकनिपान" रवि, "निपानता" कु. १५. प्रवर्तेन ह वि[1,2] १६-१६. युवामहोरात्रे लोकोपकारकं तम् वि[1] अ[2].

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! सप्तमातृभिः सप्तसङ्ख्याकाः गङ्गादिनद्यः मातरः उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः। तैः सिन्धुभिः स्यन्दनस्वभावैः जलैर्वसतीवरीनामभिः त्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः । आहावाः यथोक्तजलयुक्तसोमस्याधारभूताः कूपसदृशाः त्रय त्रिसंख्याका द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः । तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतैः हविः कृतम् सोमाख्यं हविः सम्पादितं द्रव्यं वर्तते इति शेषः। तिस्रः पृथिवीः उपरि त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वम् प्रवा प्रवन्तौ गच्छन्तौ युवाम् दिवः नाकम् द्युलोकसम्बन्धिनम् आदित्यम् रक्षेथे । कीदृशं नाकम् । द्युभिः अहोभिः अक्तुभिः रात्रिभिश्च हितम् स्थापितम्। अहनि सूर्य उदेति रात्रावस्तं गच्छति—इत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यं व्यवस्थापयत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्व१ त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य क्व१ त्रयो वन्धुरो ये सनीळाः ।
कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयाथः ॥ ९ ॥

क्व । त्री । चक्रा । त्रिऽवृतः । रथस्य । क्व । त्रयः । वन्धुरः । ये । सऽनीळाः । कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञम् । नासत्या । उपऽयाथः ॥ ९ ॥

स्कन्द० क्व त्री चक्रा[1] त्रीणि चक्राणि त्रिवृतः त्रिभिश्चक्रैर्वर्तते गच्छतीति त्रिवृत् । तस्य त्रिवृतो युष्मदीयस्य रथस्य अवयवभूतानि । क्व वा त्रयः वन्धुरः सारथिस्थाने बन्धुर[2] उच्यते । ये सनीळाः समानस्थानाः एकस्मिन्नेव प्रदेशे स्थिताः । मानुषस्य[3] शकटस्येव न[4] भिन्नप्रदेशवर्तिन इत्यर्थः । कदा योगः रथे नियोजनम् । वाजिनः वेगवतः । रासभस्य युष्मदीयस्य अश्वस्य । कदा युष्मदीयोऽश्वो रथे नियोक्ष्यत इत्यर्थः । येन अश्वेन यज्ञम् हे नासत्यौ! उपयाथः उपगच्छथः[5] । किमसन्निहितानि वो गमनसाधनानि येन नागच्छथ इत्येवमागमनविलम्बनादुपालम्भोऽयम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० क्व त्रीणि चक्राणि त्रिभिश्चक्रैर्वर्तमानस्य[6] युवयोः रथस्य । क्व[7] वा त्रयः [8]फलकाः सङ्घाताः[8] । शकटाकारस्य कोणेषु त्रय फलकाः सङ्घाताः भवन्ति[9] । ये सनीळाः एकस्मिन् [10]स्थ फलकाः सङ्घटिताः[10] । कदा[11] च [12]योगः रथे[12] युवयोः बलवतः [13]रासभस्य । येन रासभेन[13] नासत्यौ! यज्ञम्[13] उपगच्छथ. ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे नासत्या! अश्विनौ! त्रिवृतः त्रिसंख्याकैरधिभिरुपेतस्य[14] भवदीयस्य रथस्य ईषाद्वये पूर्वभागे सम्पुज्यते । इयम् एका अधिः । पृष्ठभागे नियुज्यते । तत्र कोणद्वयं सम्पद्यते । ईदृशस्य

1-1. नास्ति क मु. 2. बन्धुरः मूको. 3. मनुष्यस्य क मु. 4. नास्ति मूको. 5. उपगच्छथः क मु. 6. °मिव ते न° वि°; °मिव ते° न° मु रथि अ°. 7. नास्ति वि° अ°. 8-8. त्रयं बन्धुरा फलकाः सङ्घाताः (?) (ते अ°) बन्धुर सङ्घाते वि° अ°. ‡-‡ °त्वर्ध° वि° यत्र अ° मु रथि. 9 9. °त्य फलके से° मुः त्वं फलके से° वि° रथि, °रे सङ्घटिताः वि° अ. 10. कदा वि° अ°. 11-11. योगे वि° रथि° अ°; युवयो °युज्यते वि° अ°. 12. °दम् अनागत येन रासभेन यज्ञं वि° अ°. 13. यज्ञ अ° अ. 14. °दै रविर्भि° वि.

[1]रथस्य सम्बन्धीनि त्री चक्रा त्रीणि चक्राणि क्व कुत्र स्थितानि इत्यस्माभिर्न दृश्यते। ये काष्ठविशेषाः सनीळाः नीळं गृहसदृशं रथस्योपर्युपवेशनस्थानम्, तेन सह वर्तन्ते इति सनीळाः। ते काष्ठविशेषाः बन्धुरः नीडबन्धनाधारभूता त्रयः अक्षेण सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः क्व कुत्र स्थिता इति अस्माभिर्न ज्ञायते। वाजिनः बलवतः रासभस्य भवदीयाश्वस्थानीयस्य गर्दभस्य योगः रथे योजनम् कदा कस्मिन् काले निष्पन्नमिति अस्माभिर्न दृश्यते। येन चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञम् अस्मदीयं यागस्थानम् युवाम् उपयाथ † प्राप्नुथ। तादृशस्य रथस्येति पूर्वेणान्वयः[1] ॥ ९ ॥

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः।
युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ॥ १० ॥

आ। नासत्या। गच्छतम्। हूयते। हविः। मध्वः। पिबतम्। मधुऽपेभिः। आसऽभिः। युवोः। हि। पूर्वम्। सविता। उषसः। रथम्। ऋताय। चित्रम्। घृतऽवन्तम्। इष्यति ॥ १० ॥

स्कन्द० हे नासत्यौ! आ गच्छतम् युवाम्। किं कारणम्। यस्मात् सोमलक्षणम् हविः हूयते। आगत्य च[2] मध्वः मधुस्वादमिदं मधुस्वादस्य वा[3] अस्य एकदेशं सोमलक्षणम् पिबतम्। मधुपेभिः आसभिः व्यत्ययेनेदं बहुवचनम्। मधुपाभ्यामास्याभ्याम्। कस्मादागच्छावः[4]। उच्यते। युवो हि। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात् युवयोः स्वभूतम्[5]। पूर्वम् क्रियाविशेषणमेतत्। अश्विभ्यो देवताभ्यः प्रथमम्। सविता मन्त्रमाननामधेयमेतद् शाकपूणिना पठितम्। सर्वस्य यज्ञस्य प्रसविता अभ्यनुज्ञाता यजमानः। उषसः च स्वभूतम् रथम् ऋताय यज्ञं प्रति गमनाय। चित्रम् विचित्रं पूजनीयं वा घृतवन्तम् उदकवन्तम् इष्यति इच्छतेरयं व्यत्ययेन श्यन्। इच्छति। यस्मात् यजमानः युष्मदीयम् औषसं च रथं [6]पूर्वमिच्छति तस्मादागच्छतमित्यर्थः[6]। अथवा सविता प्रकाशद्वारेण सर्वस्य प्रसविता[7] सूर्य उच्यते। उषस इत्येतच्च ऋतायेत्येतेन सम्बध्यते। इष्यतीत्यपि भूतकाले लट्[8] व्यत्ययेन[9] द्रष्टव्यः। यस्मात् युवयोः स्वभूतं रथं पूर्वमतीते काले सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः स्वदुहितुरुषसः[10] ऋताय गमनाय इष्यति इष्टवान् प्रार्थितवान्। यदेतत्—'आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य' (ऋ १,११६,१७)। इत्यत्र [11]वक्ष्यति कक्षीवान्[11]। यस्मात् सूर्यप्रभृतिभिः देवैरप्युषसो [12]गमनाय प्रार्थितरथौ स्थ[12]। तस्मात् मदाह्वानश्रवणादागच्छतमित्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ गच्छतम् नासत्यौ!। हूयते हविः। [13]च सोमम् पिबतम्[14] सोमपैः आस्यैः। [14]बहुवचने न[15] तात्पर्यमस्ति। यद्वा[16] बहूनि भवन्ति देवशरीराणि। युवयोः हि रथम् चित्रम् उदकवन्तम्[16] [17]उषसः पूर्वम् अपररात्र एव[17] सविता दिवसकरणाय इच्छति[18] प्रेरयति वेति[19] ॥ १० ॥

१-१. नास्ति वि. † नास्ति मूको. २. नास्ति कु. ३ वा तस्य रवि. ४. °गच्छ कु. ५. °भूतः कु. ६-६. °मागच्छतमिच्छन्तीत्यर्थः रवि, आगच्छतमिच्छामि° भ. ७. प्रसुवन् कु, प्रकाशवान् भ. ८. लट् रवि. ९. प्रत्ययेन-भ रवि[1म]. १०. दुहि° कु. ११-११. नश्यते रवि. १२-१२. गगन प्रार्थित कु. १३. पिब कु. १४-१४. °चनेन कु. १५. अथवा कु. १६. उदकं तमुदकवन्तं वि[1] लपे, उदकं ताम् कु वि[2] रवि. १७. °न यज्ञस्य मासविता यजमानस्य विविक्ते-यज्ञ प्रतिगमनाय वि[1] भ[2]. १८ °ति चित्रम् मूको. १९. वा कु. चेति-क; नास्ति वि[1] भ[2].

मुद्गल० हे नासत्या ! अश्विनौ ! इह कर्मणि आ गच्छतम् । अत्रास्माभिः हविः हूयते । युवां च मधुपेभिः मधुरद्रव्यपानयुक्तैः[1] आसाभिः मदीयैरास्यैः मध्वः मधुरद्रव्याणि हवींषि पिबतम् । सविता सूर्यः उषसः पूर्वम् उषःकालात्पुरा युवयोरश्विनोः सम्बन्धिनम् रथम् ऋताय अस्मद्यज्ञार्थम् इष्यति हि प्रेरयति खलु । कीदृशम् । चित्रम् पूर्वोक्तैः चक्रत्रयादिभिः विचित्रम् घृतवन्तम् अक्षाञ्जनसाधनेन घृतेनोपेतम् ॥ १० ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना । प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाऽभुवा ॥ ११ ॥

स्कन्द० हे नासत्यौ ! त्रिभिः एकादशैः इह देवेभिः एकादश परिमाणं येषां ते एकादशाः । प्रयस्थित्वात्[1] । सहयोगलक्षणा चात्र तृतीया । इहेत्येतच्च[2] मधुपेयमित्यनेन सम्बध्यते । त्रयस्त्रिंशता देवैः सह । इह यज्ञे यदेतत् मधुपेयम् मधुस्वादं च पानार्हं च सोमलक्षणं हविः तत् प्रति आ यातम्[3] । आगत्य च सोमपानोत्तरकालं हे अश्विनौ ! प्र आयुः तारिष्टम् प्रकर्षेण अस्माकम् आयुर्वर्धयतम् । निः रपांसि मृक्षतम् 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (या ४,२१) । पापानि च निर्मृक्षतम् । मृजू शुद्धौ । निःशोधयतम् । सर्वाण्यपनयतमित्यर्थः । सेधतम् सिधिरत्र[4] शासनार्थे वधार्थः । हतं च । किम्[5] । द्वेषः द्वेष्टॄन् द्वेष्यान्[6] वा अस्माकम् । अथवा सेधतिर्गतिकर्मा । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतण्यर्थः । शुद्धोऽपि च सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । यत्किञ्चिद्[7] द्वेष्टृ द्वेष्यं वा अस्माकं तत्सर्वमपगमयतमित्यर्थः । 'नित्यं च सचाभुवा भवतम् यज्ञेषु[8] अस्माभिः सह भवतम् । सचा[9] सहेत्यर्थः । सहभुवौ एकस्थानवर्तिनौ नित्यम् अस्मदीयेषु[10] यज्ञेषु आगच्छतमित्यर्थः ॥११॥

वेङ्कट० आ यातम् नासत्यौ ! त्रयस्त्रिंशद्देवैः[11] इह पातव्यं सोमम् । [12]आयुः च प्र वर्धयतम् । पापानि च विनाशयतम् । †द्विषश्च निः सेधतम् भवतम् च सहभूतावस्माभिः†[13] ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे नासत्या ! असत्येन रहितौ ! अश्विना ! अश्विनौ देवौ ! युवाम् त्रिभिः एकादशैः 'ये देवासो दिव्येकादश स्थ' (ऋ १,१३९,११) इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैः त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैः देवेभिः देवैः सह मधुपेयम् सोमद्रव्यात्मकं मधुरद्रव्यपानम्[14] अभिलक्ष्य इह अस्मिन् देवयजनदेशे आ यातम् आगच्छतम् । आयुः अस्मदीयमायुष्यम् प्र तारिष्टम् प्रवर्धयतम् । रपांसि अस्मदीयानि पापानि निः मृक्षतम् नि शेषेण शोधयतम् । द्वेषः द्वेषकर्तॄन् सेधतम् प्रतिषेधयतम्[15] सचाभुवा । अस्माभिः सहावस्थितौ भवतम् ॥ ११ ॥

---

१. °द्रव्यपान° वि. २. नास्ति कु. ३. °पदेनाह कु. ४. °तत् आगच्छतम् अ. ५. सेधि° म कु. ६. द्वेष्यां कु रवि. ७. यत्किञ्च कु. ८-८. नित्यं च यज्ञेषु रवि; नित्य यज्ञे भ कु. ९. सचाभुवा सचा भ कु. १०. अस्मान् भ. ११. °त्रिंशैः भ° कु भ वि°; °त्रि° त्रि° अर्थ. १२-१२. नास्ति वि° अर्थ. †-† 'इत्र मधु स्वादु च पानाई च सोमलक्षणं हविः तं प्रति वि° अ°. ‡-‡ 'इष निहत निरोधनं यज्ञेषु सहभूतौ सहस्थानमूतौ वि° अ°; °निषेधनम्° कु रवि. १३. °प्रपठत° वि वैर्द ... नास्ति वि.

आ नो॑ अश्विना त्रि॒वृता॒ रथे॑ना॒र्वाञ्चं॑ र॒यिं व॑हतं सु॒वीर॑म् ।
शृ॒ण्वन्ता॑ वा॒मव॑से जोहवीमि वृ॒धे च॑ नो भवतं॒ वाज॑सातौ ॥ १२ ॥

आ । नः॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । त्रि॒ऽवृता॑ । रथे॑न । अ॒र्वाञ्च॑म् । र॒यिम् । व॒ह॒त॒म् । सु॒ऽवीर॑म् । शृ॒ण्वन्ता॑ । वा॒म् । अव॑से । जो॒ह॒वी॒मि॒ । वृ॒धे । च॒ । नः॒ । भ॒व॒त॒म् । वाज॑ऽसातौ ॥ १२ ॥

स्कन्द० नः इति तादर्थ्ये चतुर्थी । अस्माकमर्थाय हे अश्विनौ! त्रिवृता रथेन आत्मीयेन अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखम् रयिम् धनम्[1] आ[2] वहतम् प्रापयतम् सुवीरम् शोभनैर्वीरैरुपेतम् । शृण्वन्ता वाम्[3] नित्यमस्मदीयमाह्वानं शृण्वन्तौ वां युवाम् । अवसे तर्पणाय वा पालनाय वा जोहवीमि पुनः-पुनराह्वयामि । वृधे वर्धनाय च नः अस्माकम् भवतम् वाजसातौ संग्रामनामैतत् (द्र. निघ २,१७) संग्रामे । नित्यं च अस्मान् संग्रामेषु जयलक्षणया वृद्ध्या वर्धयतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [4]आ वहतम् अश्विनौ! त्रिवृता रथेन अस्मभ्यम् इतोमुखम् सुवीरम् रयिम् । शृण्वन्तौ वाम् अहं[4] रक्षणार्थं भृशमाह्वयामि । वृद्ध्यर्थम् च अस्माकम् भवतम् युद्धे[5] ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे अश्विना । अश्विनौ । त्रिवृता रथेन अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह नः अस्माकम् अर्वाञ्चम् अभिमुखम् सुवीरम् शोभनैः वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतम् रयिम् धनम् आ वहतम् आनीय प्रापयतम् । शृण्वन्ता अस्मदीयां स्तुतिं शृण्वन्तौ वाम् युवाम् अवसे अस्मद्रक्षणार्थम् जोहवीमि आह्वयामि । नः अस्माकम् वाजसातौ संग्रामे वृधे वर्धनाय च भवतम् ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चमो वर्गः ।

[३५]

ह्वया॑म्य॒ग्निं प्र॑थ॒मं स्व॒स्तये॒ ह्वया॑मि मि॒त्रावरु॑णावि॒हाव॑से ।
ह्वया॑मि॒ रात्रीं॒ जग॑तो नि॒वेश॑नीं॒ ह्वया॑मि दे॒वं स॑वि॒तार॑मू॒तये॑ ॥ १ ॥

ह्वया॑मि । अ॒ग्निम् । प्र॒थ॒मम् । स्व॒स्तये॑ । ह्वया॑मि । मि॒त्रावरु॑णौ । इ॒ह । अव॑से । ह्वया॑मि । रात्री॑म् । जग॑तः । नि॒ऽवेश॑नीम् । ह्वया॑मि । दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ह्वयामीत्यग्नये पादो मैत्रावरुण उत्तरः । तृतीयो रात्रिसंस्तावः सूक्तं सावित्रमुच्यते' (द्र. बृदे ३,१०५)। ह्वयामि इत्याद्यः पाद आग्नेयः । ततः परो द्वितीयो मैत्रावरुणः । तृतीयो रात्रेः संस्तावः । रात्रिदेवत्य[4] इत्यर्थः । शिष्टमन्यत् सूक्तं सावित्रम् । ह्वयामि अग्निम् । कीदृशम् । प्रथमम् मुख्यम्[1] । क्रियाविशेषणं वा[4] प्रथमशब्दः । अन्याभ्यो देवताभ्यः प्रथमम् अग्रे । स्वस्तये अवि-

१. नास्ति मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति वि[1] लपं. ४-४. अश्विनौ त्र… ता रथेन अस्मदभिमुखं सुवीरं रयिं वहतम् शृण्वन्तौ वि[1] अ[2]. ५. नास्ति रवि.

नाशाय आत्मनः । ह्वयामि मित्रावरुणौ इह अवसे पालनाय । ह्वयामि रात्रिम् जगतः कृत्स्नस्य[1] निवेशनीम् स्वापकरीम् । ह्वयामि देवम् सवितारम् ऊतये पालनाय ॥ १ ॥

वेङ्कट० ह्वयामि अग्निम् मुख्यम् अविनाशाय । ह्वयामि मित्रावरुणौ इह रक्षणाय । ह्वयामि रात्रिम्[2] जङ्गमस्य निवेशयित्रीम्[3] । ह्वयामि देवम् सवितारम् रक्षणाय ॥ १ ॥

मुद्गल० "ह्वयाम्यग्निम्" इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आद्या नवमी च जगती च्छन्दस्के । शिष्टा त्रिष्टुभः । आद्याऽग्निमित्रावरुणरात्रिसवितृदेवताका । शिष्टाः सवितृदेवताकाः[1] ।

स्वस्तये अस्माकमविनाशाय प्रथमम् आदौ अग्निम् ह्वयामि । इह अस्मिन् कर्मणि अवसे अस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्वयामि । जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीम् उपवेशनहेतुभूताम्[4] रात्रीम् रात्रिदेवताम् ह्वयामि । जङ्गमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारम्[5] कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावुपविशन्तीति प्रसिद्धम् । ऊतये अस्मद्रक्षणार्थम् सवितारम् देवम् ह्वयामि ॥ १ ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

स्कन्द० रजोऽत्र तमो रात्रिर्वा उच्यते । तृतीयानिर्देशाच्च योग्यक्रियाध्याहारः । कृष्णेन रजसा तमसा रात्र्या वा व्याप्ते जगति । आ वर्तमानः 'वर्तते' (निघ २,१४) इति गतिकर्मा । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा ३,२,१२६) इत्येवमत्र हेतौ शानच् । आगमेन आत्मीयेन हेतुना निवेशयन् सुप्तोऽप्ययं निविशति अभिप्रबोधं[7] इत्यर्थः । स्वव्यापारेषु अभिनिवेशयन्[8] । यत्नेन व्यापारयन्नित्यर्थः । किम् । अमृतम् मरणवर्जितं देवादिकम् । मर्त्यम् मनुष्यादिकम् च । उदिते हि सवितरि सर्वे स्वव्यापारे प्रवर्तते । अत एवमुच्यते — आ वर्तमानः निवेशयन् अमृतं मर्त्यं चेति । किं करोति । उच्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन देवः आ याति भुवनानि कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थम् पश्यन् । अथवा निवेशयन्निति[9] निवेशः स्वापः एवाभिप्रेतः । कृष्णेन रजसा इत्येतच्च निवेशयन्नि-त्येतेन सम्बध्यते । तस्मिन्नर्थे चात्र तृतीया । आ वर्तमानो [10]निवेशयन्निति हेतुहेतुमद्भावः[10] । एवं योजना — कृष्णया रात्र्या निवेशयन् स्वापयन् अमृतं मर्त्यं च आवर्तमानः[11] । कदा । सामर्थ्यादहनि । हिरण्ययेन सविता रथेन आ देवो याति । क्व आयाति[12] । सामर्थ्यात् रात्रौ । रात्रावावर्तमानः[13] निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च उदयगिरिं प्रत्यायाति । उत्तरत्र[?] स्थानि भूतानि[14] पश्यन् । अहनि त्वावर्तमानः[15] पृथिवीं प्रत्यायाति तत्रस्थानि भूतानि पश्यन्निति[16] ॥ २ ॥

---

१. नास्ति कु २. रात्रीम् अ[2] ३. °निशि स्वापकरीम् वि[1] अ[2] ४-४. नास्ति वि मे[3]. ५. °वेशनभूतां वि, °वेशनभूतां देवभूतां मे[1]. ६. स्वस्वव्या° मे[2] ७. °बोधं कु ८. निवेशय° ९. नास्ति दवि. १०-१०. °शयन्निति तु हेतुमद्भावो अ कु ११. °मानस्य मूको १२. याति अ कु १३. नास्ति मूको १४. नास्ति अ कु १५. पश्यन् कु

वेङ्कट० कृष्णवर्णेन [1]रजसा द्युलोकेन आ[†] वर्तमानः[1] निवेशयन् [2]देवान् मर्त्यान् च[2] हिरण्मयेन सविता रथेन देवः [3]आ याति[3] सर्वाणि भुवनानि[4] पश्यन् ॥ २ ॥

मुद्गल० सविता सूर्यः. कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन। अन्तरिक्षलोको हि सूर्यागमनात् पुरा[5] कृष्णवर्णो भवति। तेनान्तरिक्षमार्गेण आ [6]वर्तमानः पुनःपुनरागच्छन्[6] अमृतम् देवम् मर्त्यम् मनुष्यम् च निवेशयन् स्वस्वस्थाने स्थापयन्। यथोक्तगुणोपेतः सविता देवः भुवनानि सर्वान् लोकान् पश्यन् अवेक्षमाणः।प्रकाशयन्नित्यर्थः। हिरण्ययेन [7]सुवर्णनिर्मितेन रथेन[7] आ याति असत्समीपमागच्छति ॥ २ ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्वता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम्।
आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥ ३ ॥

याति। देवः। प्रऽवता। याति। उत्ऽवता। याति। शुभ्राभ्याम्। यजतः। हरिऽभ्याम्।
आ। देवः। याति। सविता। पराऽवतः। अप। विश्वा। दुःऽइता। बाधमानः ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'याति देवः' प्रवता 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा ५,१,११८) इत्येवमयं वतिप्रत्ययः। नीचैर्यायिना। केन। सामर्थ्यात् रथेन। याति उद्वता ऊर्ध्वगामिना। [8]केन। सामर्थ्याद्[8]रथेनैव[9]। याति शुभ्राभ्याम् शोभनाभ्याम्। यजतः यष्टव्यो[10] यागार्हः। हरिभ्याम् अश्वाभ्याम्। यत्र यथा[11] गन्तव्यं नीचैः 'ऊर्ध्वं वा' रथेन वा[11] अश्वैर्वा तत्र तथा गच्छतीत्यर्थः। किं च आ देवः याति सविता परावतः दूराद्दुदयगिरेः। अप विश्वा [12]दुरिता दुरितानि। अत्र तमोलक्षणानि। बाधमानः अपनयन्। अथवाऽपुण्यात्मैव दुरितानि, तान्यपि सविता बाधते[13]। रश्मिसंस्पर्शेन शुचित्वकरत्वादहनि[14] च पापनिवृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानात्[15] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [16]याति देवः[16] प्रवणेन मार्गेण प्रातः। याति अनन्तरम् उद्वतेन[17]। याति शोभनाभ्याम् अश्वाभ्याम् यष्टव्यः। आ याति [18]देवः सविता[18] दूरात् अप बाधमानः विश्वानि दुरितानि ॥ ३ ॥

मुद्गल० देवः दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति गच्छति। तथा[19] उद्वता उत्कृष्टेन ऊर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति। उदयानन्तरम् आमध्याह्नम् ऊर्ध्वो मार्गः। तत उपरि सायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः। तथा यजतः यष्टव्यः स देवः शुभ्राभ्याम् श्वेताभ्याम् हरिभ्याम् अश्वाभ्याम् याति देवयजनदेशे गच्छति। सविता देवः विश्वा दुरिता सर्वाणि पापानि अप बाधमानः विनाशयन् परावतः दूरदेशात् द्युलोकात् आ याति यागदेशे आगच्छति ॥ ३ ॥

१-१. °वसा तमसारन्या व्योम जगति भावमावः (?) द्युलोकेनावर्तमानः वि[1] अ[2]. † नास्ति ल कु रवि. २-२. °वांश्च (°वान् कु वि[2]) मनुष्यांश्च वि[1,3] अ[1] कु. ३-३. आगच्छति वि[3] अ[2]. ४. भूतानि वि[3] अ[1]. ५. नास्ति वि मै[1]. ६-६. °मानः पुनर्मार्गेणाग° मूको. ७-७. °तरथेन मूको. ८-८. नास्ति रवि. ९-९. नास्ति कु रवि[1,2]. १०. रथेन रवि[1,2]. ११. नास्ति कु. १२. यदा अ. १३. नास्ति रवि. १४-१४. दुरिता बाधमानः सर्वाणि दुरितानि सविता बाधते अ कु. १५. शुचिकरत्वा° अ कु. १६. °ष्ठानम् अ कु. १७-१७. नास्ति सर्वं वि[1]. १८. उन्नतः रवि. १९-१९. नास्ति अ[1] वि[1]. २०. तदा वि.

अभीवृ॑तं॒ कृश॑नैर्वि॒श्वरू॑पं॒ हिर॑ण्यशम्यं यज॒तो बृ॒हन्त॑म् ।
आस्था॒द्रथं॑ सवि॒ता चि॒त्रभा॑नुः कृ॒ष्णा रजां॑सि॒ तवि॑षीं॒ दधा॑नः ॥ ४ ॥

अ॒भिऽवृ॑तम् । कृश॑नैः । वि॒श्वऽरू॑पम् । हिर॑ण्यऽशम्यम् । य॒ज॒तः । बृ॒हन्त॑म् । आ । अ॒स्था॒त् । रथ॑म् । स॒वि॒ता । चि॒त्रऽभा॑नुः । कृ॒ष्णा । रजां॑सि । तवि॑षीम् । दधा॑नः ॥ ४ ॥

स्कन्द० अभिवृतम् कृशनै हिरण्यनामैतत् (द्र निघ १,२)। हिरण्यैः । सुवर्णरचितमित्यर्थः । विश्वरूपम् 'विश्वम्' (निघ ३,१) इति बहुनाम । सर्वपर्यायो वा[1] । बहुरूप सर्वरूप वा । हिरण्यशम्यम् वोढुरश्वस्य अनडुहो वाऽनपगमार्थं या निधीयते सा शम्येति प्रसिद्धा । सा हिरण्मयी यस्य स हिरण्यशम्यः । यजत[2] यागार्ह[3] । बृहन्तम् आ अस्थात् आतिष्ठति आस्थितवान् वा रथम् सविता 'चित्रभानुः चित्रदीप्तिः विचित्रदीप्तिर्वा पूजनीयदीप्तिर्वा[4] । कृष्णा कृष्णानि रजांसि तमांसि[5] । तविषीम् बलनामैतत् (द्र निघ २,९)। तृतीयार्थे चात्र द्वितीया। स्वेन 'तेजसा बलेन[6]। दधान धारयन्। निरस्यन्नित्यर्थः ॥४॥

वेङ्कट० परिवृत "हिरण्यैः नानारूप हिरण्मयशम्य"[7] यष्टव्यो महान्तम् रथम् आस्थित सविता 'चित्रदीप्तिः कृष्णानि तेजांसि[8] बल च दधान ॥ ४ ॥

मुद्गल० सविता रथम् आ अस्थात् आस्थितवान् । आरूढवानित्यर्थः । कीदृशम् । अभीवृतम् अभितो वर्तमानम् । तथा कृशनैः विश्वरूपम् सुवर्णैः नानारूपम् । क्वचित् सुवर्णनिर्मितरजतपङ्क्तिः, क्वचिन्मणिमयपङ्क्तिः इत्येव बहुरूपत्वम् । हिरण्यशम्यम् अक्षाणां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां तिर्यक् प्रक्षेप्स्यमाणा शङ्कव शम्याः । ता सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । बृहन्तम् प्रौढम् । कीदृशः सविता । यजत[1] यष्टव्य चित्रभानु विविधरश्मियुक्त कृष्णा रजांसि अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकान् उद्दिश्य तमोनिवारणार्थम् तविषीम् बलम् स्वकीयम् प्रकाशरूपम् दधान ॥ ४ ॥

वि जना॑ञ्छ्या॒वाः शि॑ति॒पादो॑ अख्य॒न्रथं॒ हिर॑ण्यप्रउगं॒ वह॑न्तः ।
शश्व॒द्विशः॑ सवि॒तुर्दैव्य॑स्यो॒पस्थे॒ विश्वा॒ भुव॑नानि तस्थुः ॥ ५ ॥

वि । जना॑न् । श्या॒वाः । शि॒ति॒ऽपादः॑ । अ॒ख्य॒न् । रथ॑म् । हिर॑ण्यऽप्रउगम् । वह॑न्तः । शश्व॑त् । विशः॑ । स॒वि॒तुः । दैव्य॑स्य । उ॒पऽस्थे॑ । विश्वा॑ । भुव॑नानि । त॒स्थुः॒ ॥ ५ ॥

स्कन्द० जनान् मनुष्यान् श्यावा श्याववर्णा[2] शितिपाद अश्वा वि अख्यन् विविधं प्रकाशयन्ति सवितु एवम्भूतम् रथम् हिरण्यप्रउगम् यत्र रथो "निबध्यते स प्रदेश[10] प्रउगम्[11] इत्युच्यते । स [illegible]ण्मयो यस्य तं हिरण्यप्रउगम् । वहन्त । किंच शश्वत् बहुनामैतत् (द्र निघ ३,१)। नित्यपर्यायो वा।

१ नास्ति मूको. २ यजतो कु. ३. यागार्हम् मूको. ४-४ °भानुः विचित्रदीप्तिः इति °वि° ५ नास्ति मूको. ६-६ तेजोबलेन मूको. ७-७ हिरण्यै नाना° मूको; हिरण्यैर नानाकारं (°श्वेन हरि°वि°) हिरण्य शम्यम् । वोढुरश्वस्यानडुहो वाऽनम(वा सम (वि°) गमाथम् या निधीयते सा शम्येति प्रसिद्धा वि मू° ८-८ चित्र दीप्तिः कृष्णानि तमांसि तमांसि तेजेन भासयन् निरस्यन्नित्यर्थ वि° मू°. ९ नास्ति [illegible] १० १० °स्यन्(र्वि°मू°) (युगमध्य) प्र°श इति ११ प्रउग कु.

बहुशो[1] नित्यं वा। विशः मनुष्याः सवितुः दैव्यस्य देव एव दैव्यः। [2]अथवा देवेषु दिवि वा भवो दैव्यः[2]। तस्य दैव्यस्य उपस्थे उपस्थाने। विश्वा भुवनानि सर्वाणि च भूतानि। तस्थुः स्थितानि[3]। बहवो मनुष्याः सर्वाणि च भूतजातानि सवितारमुपतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वि अख्यन् जनान् श्यामवर्णाः[4] श्वेतपादाः[5] हिरण्मयप्रउगम् रथम् वहन्तः [6]अश्वाः। सदा[6] सवितुः दिवि भवस्य उपस्थे[7] विशो व्याप्ता दिशः[8] तिष्ठन्ति, सर्वाणि च[9] भुवनानि[10] ॥ ५ ॥

मुद्गल० श्यावाः धूम्रश्यामकाः सूर्यस्याश्वाः। ते च शितिपादः शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादः हिरण्यप्रउगम् रथस्य मुखम् ईषयोरग्रं युगबन्धनस्थानं प्रउगम् इत्युच्यते। तद्यत्र सुवर्णमयम्। तद्युक्तम् रथम् वहन्तः[11] जनान् प्राणिनः वि अख्यन्। विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः। शश्वत् सर्वदा विशः प्रजाः दैव्यस्य इतरदेवसम्बन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपस्थे समीपस्थाने[12] तस्थुः स्थितवत्यः। न केवलं प्रजाः। किन्तर्हि[13]। विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ ५ ॥

तिस्रो द्यावः॑ सवि॒तुर्द्वा उ॒पस्थाँ॒ एका॑ य॒मस्य॒ भुव॑ने विरा॒षाट् ।
आ॒णिं न रथ्य॑म॒मृताऽधि॑ तस्थुरि॒ह ब्र॑वीतु॒ य उ॒ तच्चिके॑तत् ॥ ६ ॥

ति॒स्रः । द्यावः॑ । स॒वि॒तुः । द्वौ । उ॒पऽस्था॑ । एका॑ । य॒मस्य॑ । भुव॑ने । वि॒रा॒षाट् । आ॒णिम् । न । रथ्य॑म् । अ॒मृता॑ । अधि॑ । त॒स्थुः॒ । इ॒ह । ब्र॒वी॒तु॒ । यः । ऊँ इति॑ । तत् । चिके॑तत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० [14]"तिस्रो द्यावः[14]" द्युशब्दोऽत्र दिवोऽवयवेषु देवस्थानेषु वर्तते। त्रीणि दिवोऽवयवभूतानि स्थानानि सवितुः। अथवा द्यु[15] एव दर्शनात् दिवो बहुत्वं प्रतिपत्तव्यम्। तिस्रो दिवः सवितुः स्वभूताः। तासाम् द्वौ[16] द्वे उपस्थे समीपे सवितुः। एका तु[17] यमस्य भुवने लोके विराषाट्[18] विराषाडिति विपूर्वस्य राजतेर्दीप्त्यर्थस्येदं रूपम्। विविधं दीप्ता[19]। अथवा द्युसाहचर्यात्[20] त्रयो लोका अत्र तिस्रो दिव उच्यन्ते[21]। तासां द्वे समीपे द्यौरन्तरिक्षं च। एका तु पृथिवी यमस्य भुवने। अग्निरत्र यम उच्यते। 'यमो ह जातो यमो जनित्वम्' (ऋ १,६६,४) 'इति यथा'। तस्य स्वभूते पार्थिवे लोके। विराषाट् विविधं स्वदीप्त्या[19] दीप्ता। किञ्च आणिम् न रथ्यम् चक्रस्य अक्षाग्निर्गमननिरोधार्थं कील आणिरुच्यते। रथे भवो रथ्यः। यथा रथ्यमाणिं सर्वाणि रथाङ्गान्याश्रितानि, एवं सवितारम् अमृता 'अमृतम्' (निघ १,१२) इत्युदकनाम। रश्म्याश्रितान्युदकानि। अथवा अमृतशब्दो[22] देववचनः। प्रथमाबहुवचनस्यायमाकारः। अमृता देवाः। अधि तस्थुः अधिष्ठितवन्तः। आश्रिता इत्यर्थः। इह लोके [23]सभायां वा[23] सः[24] ब्रवीतु यः उ[25] उकारः पदपूरणः। यः तत्[26] चिकेतत्[21] ॥ ६ ॥

---

१. बहवो कु.; बहुनो रवि. २-२. नास्ति अ कु. ३. स्थिता. रवि. ४. श्यामवर्णाः वि[1] अ[1] कु. रवि. ५. श्वेतपदा वि[1] अ[2]. ६-६. अश्वाद् कु. ७. °स्थे तत्स्थानि वि[1] अ[2]. ८. दिश वि[1] अ[1]; दिशि वि[2]; नास्ति कु. ९. नास्ति कु अ[1] वि[1]. १०. °नानि भूतानि वि[1] अ[2]. ११. °हन्तः न मै[2]. १२. उप समी° मूको. १३. तर्हि किम् मै[2]. १४-१४. नास्ति कु. १५ स्वतः अ कु. १६. च अ कु. १७. नास्ति रवि. १८. °षाट् अथवा कु. १९. दीप्ताः रवि. २०. साह° रवि[1]. २१. उच्यन्ते अ कु. २२. अमृतास° रवि. २३. नास्ति अ रवि. २४. उ तत् मूको. २५. नास्ति मूको २६. °चिकेत तत् अ.

वेङ्कट० तिस्रः द्यावः सन्ति। तत्र द्वे सवितुः उपस्थे '[अस्याम् भवतः]। अथ अपरा यमस्य भवने [भुवने विराजते] वैद्युतस्य। चक्रनिर्गमननिरोधार्थम् आणिम् रथाक्षाग्रे निहितम् यथा तानि एवं अमृतानि कक्ष्म्ये अधितिष्ठन्ति। यः तत् जानाति, स "[इह तत् ब्रवीतु]"। अग्निना सविता घोभयतः स्थिताभ्यामाणिभ्यामिव तिस्रो द्यावो ध्रियन्तेऽवनिष्टा इति। यद्वा सर्वेषाममृतानि सवितरि तिष्ठन्तीति। तत् सविता वोऽमृतत्वमासुवत् (ऋ १,११०,३) इति मन्त्रः ॥ ६ ॥

मुद्गल० द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमानाः लोकाः तिस्रः त्रिसंख्याकाः सन्ति। तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्य उपस्था उपस्थाने वर्तेते। द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात्। एका मध्यमा भूमिः अन्तरिक्षलोकः यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट् विराट् गन्तृन् सहते। प्रेताः पुरुषाः अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः। अमृता अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि अधि तस्थुः सवितारमधिगम्य स्थितानि। दृष्टान्तः रथ्यम् आणिम् न यथाऽऽणि रथच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेषः आणिरित्युच्यते। रथसम्बन्धिनमाणिमधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत्। यः तु मानवः तत् सवितृरूपम् चिकेतत् जानाति सः मानवः इह अस्मिन् विषये ब्रवीतु। येनापि वक्तुमशक्यं सवितुर्महिमैश्वर्यं ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

वि सु॒प॒र्णो अ॒न्तरि॑क्षाण्यख्यद् गभी॒रवे॑पा॒ असु॑रः सुनी॒थः ।
क्वे॒३॒॑दानीं॒ सूर्यः॒ कश्चि॑केत कत॒मां द्यां र॒श्मिर॒स्या त॑तान ॥ ७ ॥

वि । सु॒ऽप॒र्णः । अ॒न्तरि॑क्षाणि । अ॒ख्य॒त् । ग॒भी॒रऽवे॑पाः । असु॑रः । सु॒ऽनी॒थः । क्व॑ । इ॒दानी॑म् । सूर्यः॑ । कः । चि॒के॒त॒ । क॒त॒माम् । द्याम् । र॒श्मिः । अ॒स्य॒ । आ । त॒ता॒न॒ ॥ ७ ॥

स्कन्द० सुपर्णः' सुपतनः सुगमनः सविता। अथवा सुपर्ण इति रश्मिनाम (तु. निघ १,५)। सामर्थ्याच्चात्र मत्वर्थो द्रष्टव्यः। सुपर्णवान् रश्मिवान्'। अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षस्थानि अथवा अन्तरिक्षशब्देनोच्यन्ते बहून्येव द्याऽन्तरिक्षाणि। अन्तरिक्षसाहचर्यात् [illegible] भूलोकोऽपि त्रयो लोका अन्तरिक्षाण्युच्यन्ते। तानि वि अख्यत् विविधं प्रकाशितवान्। गभीरवेपाः गभीरं दुरवगाहम्। वेपः (निघ २,१) इति कर्मनाम। गभीरकर्मा। असुरः प्रज्ञावान्। सुनीथः प्रशस्यनामैतत् (तु. निघ ३,८)। प्रशस्यः। क्व इदानीम्। अनयोरर्थयोरेकवाक्यतासम्भवार्थं यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ। इदानीमिति च रात्र्यभिप्रायमेतत्। यो दिवसे अन्तरिक्षाणि व्यख्यत् स क्व इदानीं रात्रौ सूर्यः सर्तो गन्ता सविता। कः तमु"

1 1 नास्ति वि' [ ] मस्त तरन्मे ए' वि' ‡ ‡ नेमि रा' सेतं § "ऐत्यन्द' वि' अ', ¶ मा वि' अ' २ २ नास्ति अ' ¶ ¶ इत' वि' ल्पा रद ला रे समयों वा वि' अ' ३ अक्ष' ॥ अ', ४ पि॰ ग्ला कु ५ "कन्त वि' इ' कु ६ वि मित' वि' ७ "भरंर' वि' अ' ८ हतौ वि' अ' ८ नास्ति वि' ९ तिदुर्न कु १० ततिमन्त्र कु ११ नास्ति अ कु

चिकेत जानाति । [1]'को जानाति । आचष्टामित्यर्थः[1] । कतमाम् द्याम् दिवोऽवयवं द्युलोकमेव वा । लोकमात्रवचनो वा[2] द्युशब्दः । कतमं लोकम् । रश्मिः अस्य स्वभूतः[3] । आ ततान तनोति । तनोतिरत्र सामर्थ्यात् प्रकाशनार्थः । प्रकाशयति । अथवा । द्यामिति द्वितीयानिर्देशात् कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दाध्याहारः[4] । कतमां द्यां प्रति रश्मिरस्याततान आत्मानं विस्तारयति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि अख्यत् शोभनपतनः अन्तरिक्षाणि त्रीणि गम्भीरवेगः प्राज्ञः प्रशस्यः । सः इदानीम् सविता सुनीथः[5] क्व भवति रात्रौ । कः चैनम् जानाति । कतमाम् च द्याम् अस्य रश्मिः आ ततान इति रात्रौ पृच्छति ॥ ७ ॥

मुद्गल० सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यरश्मिः[6] अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि । अख्यत् विशेषेण व्याप्तिमत्त्वात् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः[7] । गभीरवेपाः गभीरकम्पनः । रश्मेः प्रकम्पनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । असुरः सर्वेषां प्राणदः । सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्यः इदानीम् रात्रौ क्व[8] कुत्र वर्तते । तद्रहस्यम् कः चिकेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमाम् द्याम् आ ततान कं द्युलोकं रात्रौ व्याप्तवान् । एतदपि को जानाति ॥ ७ ॥

अ॒ष्टौ व्य॑ख्यत् क॒कुभः॑ पृथि॒व्यास्त्री धन्व॒ योज॑ना स॒प्त सिन्धू॑न् ।
हि॒र॒ण्या॒क्षः स॑वि॒ता दे॒व आगा॒द् दध॒द्रत्ना॑ दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥ ८ ॥

अ॒ष्टौ । वि । अ॒ख्य॒त् । क॒कुभः॑ । पृ॒थि॒व्याः । त्री । धन्व॑ । योज॑ना । स॒प्त । सिन्धू॑न् ।
हि॒र॒ण्य॒ऽअ॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒वः । आ । अ॒गा॒त् । दध॑त् । रत्ना॑ । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥ ८ ॥

स्कन्द० अष्टौ 'चतस्रो दिशः चतस्रोऽवान्तरदिशः ता एता अष्टौ' वि अख्यत् ककुभः दिङ्नामैतत् (द्र. निघ १,६) । दिशः पृथिव्याः सम्बन्धिनीः । न च केवलाः । किन्तर्हि । त्री धन्व त्रीणि च धन्वानि । 'धन्व' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम । अत एव च दर्शनादन्तरिक्षाणां त्रित्वं प्रतिपत्तव्यम् । तदवयवेषु वा आपमध्यान्तेषु धन्वशब्दो वर्तते । साहचर्याद् वा अन्ये लोकास्त्रीणि धन्वानि उच्यन्ते । योजना [9]'युज्यन्त एभिः मनुष्याः तत्फलैरिति योजनानि कर्माणि । तानि च[9] । सप्त सिन्धून् नदीनामैतत् (द्र. निघ १,१३) । शोणादीन् महतः प्रधानभूतान्[10] नदान् । अथवा सप्तसंख्यायोगात् सिन्धवोऽत्र रश्मय उच्यन्ते । तृतीयार्थे द्वितीया । सप्तभिः रश्मिभिः व्यख्यदित्यर्थः । परोऽर्धर्चो भिन्नमेव वाक्यम् । यच्छब्दाद्वाध्याहृत्य [11]'एकवाक्यता योज्या[11] । यो व्यख्यत् ककुभः सः हिरण्याक्षः हिरण्मये एव हिरण्मयसदृशे वा अक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः । सः सविता देव आ अगात् आगतः[12] । उदित इत्यर्थः । दधत् ददत् रत्ना धनानि दाशुषे यजमानाय वार्याणि वरणीयानि उत्कृष्टानि ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति अ कु. २. नास्ति मूको. ३. स्वभूतः अ कु. ४. °वचनीयशब्दा° अ कु.
५. °नीथः वि° छर्प. ६. °रश्मिः मूको. ७. नास्ति वि. ८. कुत्रापि मूको. ९-९. नास्ति रवि.
१०. प्रभूतान् अ कु. ११-११. °वाक्यतां नेयः कु; °वाक्यतां नयत् अ. १२. नास्ति कु.

वेङ्कट० अष्टौ दिशः वि अख्यत् अन्तरिक्षसम्बन्धिनीः[१] त्रीणि[२] च अन्तरिक्षाणि कार्येष्ववकाशप्रदानेन योजकानि[३] सप्त च सिन्धून् हिरण्मयाक्षः सविता देवः आ अगात् प्रयच्छन्[४] रत्नानि वरणीयानि यजमानाय ॥ ८ ॥

मुद्गल० पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशः वि अख्यत् सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितॄन् धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान्[५] त्री त्रिसंख्याकान् पृथिव्यादिलोकान् सप्त सिन्धून् गङ्गादिनदीः सविता व्यख्यत् । हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्युक्तः सविता देवः आ अगात् इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधत् प्रयच्छन् ॥ ८ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।
अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तः । ईयते । अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

स्कन्द० हिरण्यपाणिः[६] हिरण्मयौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । अत्र च शाट्यायना इतिहासमाम्नायमभीयते[७]—'अथ यत्र ह तद्देवा यज्ञमतन्वत[८] । तत्सवित्रे प्राशित्रं[९] परिजह्रुः । तस्य पाणी प्रचिच्छेद । [१०]तस्मै हिरण्मयौ प्रतिदधुः[१०] । तस्मात् हिरण्यपाणिरिति स्तुतः' (शांना ६,१३) इति । स हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिः द्रष्टा इत्यस्य विद्वान् उभे द्यावापृथिवी अन्तः अधिकरणभूतेन योग्यक्रियाध्याहारः । मध्येऽवस्थितः ईयते गच्छति । मध्ये स्थितः उभे अपि द्यावापृथिव्यौ ज्योतिषा व्याप्नोतीत्यर्थः । किं च अप अमीवाम् बाधते अमीवा हिंसिका शत्रुर्यजमानस्य तमो वा प्रकाशस्य हिंसितृत्वात् । तम् अपबाधते । वेति वेतिर्गतिकर्मा (द्र. निघ २,१४) । अयं गच्छति च सूर्यम् प्रथमार्थे द्वितीया । सूर्यः सर्वो सविता[११] । कं प्रति । सामर्थ्यादस्तपर्वतम्, अथवा [१२]सर्वव्यस्त्वात् सूर्यप्रतिसम्बन्धात् वा[१२] सूर्योऽस्तपर्वत इहोच्यते, तं प्रति । अस्तम्[१३] गच्छतीत्यर्थः । ततश्च उत्तरकालम् कृष्णेन रजसा तमसा द्याम् अभि[१४] ऋणोति ऋणोतिर्गतिकर्मा (द्र. निघ २,१४) । सामर्थ्याद्वा व्याप्त्यर्थः । अभिगमयति । व्यापयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हिरण्मयपाणिः सविता [१५]जगतः विद्रष्टा[१५] द्यावापृथिव्योः उभयोः मध्येन गच्छति । [१६]अप बाधते च[१६] रक्षः । सूर्यम् च[१७] प्राप्नोति । कृष्णेन [१८]तेजसा सूर्येण द्युलोकम्[१८] क्षिप्यति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः विचर्षणिः विविधद्रष्टानयुक्तः सविता देवः उभे द्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति । [१९]अमीवाम् रोगादिबाधाम् अप बाधते[१९]

---

१. °ष्यानि हु वि[१]; °ष्याणि रवि[१]; °ष्कन्धी त्रि[१]. २. त्रिधि वि[१]. ३. योजनानि वि[१] अ[१]. ४. °च्छन् रवि. ५. °रिक्षोप° त्रि. ६. नास्ति कु. ७. °हासमाचक्षते अ कु रवि[१]. ८. अदधन्' अ कु. ९. प्राशित्रं प्राशित्रं अ कु रवि[१]. १०-१०. नास्ति अ कु, तस्माद्धिर° रवि[१]. ११. नास्ति रवि. १२-१२. सर्वव्यस्त्वात् सूर्यसम्बन्धात् अ, °सूर्यसम्बन्धात् कु. १३. अस्तं रवि. १४. नास्ति मूको १५-१५. °तोऽपि द्रष्टा वि[१] अ[१] रवि, °तः अपि द्रष्टा त्रि[१]. १६-१६. अप बाधते त्रि[१] अ[१]. १७. च नास्ति वि[१] अ[१]. १८-१८. °सा धनोर्द्युलोकं अ[१] त्रि[१]; °सा सर्वे च द्यु° हु त्रि[१][१]. १९-१९. नास्ति वि.

[1]हस्यद् निराकरोति । तथा सूर्यम् वेति गच्छति[1] । यद्यपि सवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गन्तृगन्तव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्याम् आकाशम् अभि ऋणोति सर्वतो व्याप्नोति ॥ ९ ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।
अपसेधन्रक्षसो यातुधानानस्थाद् देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यऽहस्तः । असुरः । सुऽनीथः । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् । अपऽसेधन् । रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिऽदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

स्कन्द० हिरण्यहस्तः असुरः प्रज्ञावान् सुनीथः प्रशस्यः सुमृळीकः सुसुखः [2]स्ववान् धनवान् यातु अर्वाङ् अस्मदभिमुखम्[3] । अपसेधन् सेधतिरत्र सामर्थ्यात् वधार्थः । घातयन् वा अस्त-णीत्यर्थः[4] । अथवा अपगमयन् वा रक्षसः राक्षसान् । कीदृशान् । यातुधानान् रक्षसां[5] रक्षस्शब्देनैवोक्तत्वाद् विशेषणार्थः क्रियाशब्दोयम् यातु.[6] हिंसा, तस्यां निधातव्याः स्थापयितव्या यातुधानाः, तान् यातुधानान् । हिंसार्हानित्यर्थः । 'आगतय च[7] अस्थात् लोडर्थेऽयं[8] लुङ् । तिष्ठतु अस्मदीयायां वेलायाम् । प्रतिदोषम् 'दोषा' (निघ १,७) इति रात्रिनाम । अत्र च[9] साहचर्यात् अहनि वर्तते । प्रत्यहम् । गृणानः व्यत्ययेनायं 'कर्मणि कर्तृशब्दः'[1] । गीयमानः स्तूयमानः अस्माभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० हिरण्यहस्तः[10] बली प्रशस्यः सुखयिता धनवान्[11] सविता अभिमुखः[12] इह[13] आयातु । रक्षसः हिंसाभिधानान्[14] निषेधन् [15]उदस्थात् देवः प्रतिरात्रम्[15] अस्माभिः स्तूयमानः ॥ १० ॥

मुद्गल० हिरण्यहस्तः असुरः प्राणप्रदाता सुनीथः सुष्ठु नेता । प्रशस्य इत्यर्थः । सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता स्ववान् धनवान्[16] अर्वाङ् अभिमुखः कर्मदेशं[17] यातु गच्छतु । किञ्च अयम् देवः प्रतिदोषम् प्रतिरात्रि गृणानः स्तूयमानः अस्थात् । किं कुर्वन् । रक्षसः बाधकत्वेन रक्षणनिमित्त-भूतान् यातुधानान् असुरान् अपसेधन् निराकुर्वन् ॥ १० ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।
तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः । अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । [illegible] । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्ष । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

१-१. नास्ति वि. २. °वान् यातु अस्म° कु; °वान् यातु अस्मदभिमुख. म. ३. °भवर्तत भ कु. ४. राक्षसान् रवि. ५. वा यातु रवि[1], वा तनथ यातु रवि[1*]. ६-६. नास्ति म कु. ७. लोडर्थे भ कु. ८. नास्ति रवि. ९-९. कर्तरि भ कु. १०. हिरण्यहस्तः रवि. ११. धनवान् वि[2]. १२. °मुखो रवि. १३. नास्ति वि[1] अ[2]. १४. हिंसकान् यातुधानान् कु.* सर्वोसेधन् वि[1]; हिंसका वि[2]. १५-१५. अवमन् उदगमत् अतिष्ठत् देवः प्रतिरात्रि रात्रौ (सि: १) स्तूयमानेऽस्मि बभौ मन्दत्र् वि[1] अ[2]. १६. नास्ति वि मै[2]. १७. कर्मदेशे वि.

स्कन्द० ये ते [1]तव पन्थाः[1] पन्थानः हे सवितः! पूर्व्यासः पूर्वे[2] चिरन्तनाः अरेणवः पांसुवर्जिताः सुकृताः शोभनाः कृताः। केन। सामर्थ्याद् त्वयैव विधात्रा। क्व[3]। अन्तरिक्षे। तेभिः नः इति तादर्थ्ये चतुर्थी। तृतीयानिर्देशाच्च योग्यक्रियाध्याहारः। तैरस्मदर्थमागत्य। कदा[4]। अद्य। कैः। पथिभिः। कीदृशैः। सुगेभिः[5] सुगमनैः। रक्ष च नः अस्मान्। अधि च ब्रूहि अधिवचनमाज्ञापनम्। आज्ञापय च यदाज्ञापयितव्यं हे देव! ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ये तव मार्गाः चिरन्तनाः रेणुवर्जिताः[6] सुष्ठु कृताः[7] अन्तरिक्षे[8]: तैः अस्मान् पथिभि सुगमैः [8]अद्य रक्ष[8]। अपि च अस्मान्[9] अधि ब्रूहि[10]। पुनः नः इति पूरणम् ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे सवितः! ये ते तव पन्थाः मार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवः धूलिरहिताः अन्तरिक्षे सुकृताः सुष्ठु सम्पादिताः। सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः तेभिः पथिभिः तैः मार्गैः आगत्य अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मान् रक्ष च पालनमपि कुरु। तथा हे देव! अस्मान् अनुष्ठातॄन् [11]अधि च ब्रूहि[11] देवानामग्रे अधिकत्वेन कथय च ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले सप्तमोऽनुवाकः ॥

[३६]

प्र वो॑ य॒ह्वं पु॑रू॒णां वि॒शां दे॑वय॒तीना॑म् ।
अ॒ग्निं सू॒क्तेभि॒र्वचो॑भिरीमहे॒ यं सी॒मिद॒न्य ईळ॑ते ॥ १ ॥

प्र। वः। य॒ह्वम्। पु॒रू॒णाम्। वि॒शाम्। दे॒व॒ऽय॒तीना॑म्। अ॒ग्निम्। सु॒ऽउ॒क्तेभिः॑। वचः॑ऽभिः। ई॒म॒हे॒। यम्। सी॒म्। इत्। अ॒न्ये। ईळ॑ते ॥ १ ॥

स्कन्द० 'प्र वः' [12]कण्व उत्तरः[12]। 'प्र वो यह्वम्' इत्येतत्[13] कण्वो नाम महर्षिः[14] हिरण्यस्तूपपुत्रोऽपश्यत्। 'घोरः घोरपुत्रश्च स ज्ञेयः'। 'प्र वो यह्वम्' इत्याग्नेयं चैतत् सूक्तम्। प्र इत्युपसर्गः ईमहे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः[15]। वः इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्। त्वाम्। यह्वम् महन्नामैतत् (द्र. निघ ३,३)। महान्तम्। पुरूणां विशाम् देवयतीनाम् 'पुरु' (निघ ३,१) इति बहुनाम। सर्वत्र च निर्धारणे षष्ठी। बह्वीनां मनुष्यजातीनां देवानिच्छन्तीनां[16] मध्ये वयम् अग्निम् सूक्तैः सूक्तैः[17] 'स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः प्रेमहे' प्रकर्षेण याचामहे। यम् सीम् इत् सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा। इदन्दस्तु पदपूरण एव। यं सर्वे अन्ये अपि[1] ईळते ईळिरत्र याच्ञार्थः। याचन्ते। अथवा सूक्तानां वचसां स्तुतिकरणत्वात्[18] ईमहे ईळते इत्येतावुभावपि[19] स्तुत्यर्थौ। बह्वीनां मनुष्यजातीनां मध्ये वयं स्तुमः। यमन्येऽपि स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

1-1. नास्ति अ कु. 2. पूर्वाः कु. 3. नास्ति अ कु. 4. नास्ति रवि. 5. °ताः कृताः वि[1]. 6. °ताः सन्ति वि[1] अ[1]. 7. नास्ति वि[1] द. 8-8. रक्ष कः; अद्य आगत्य रक्ष वि[1] अ[1]. 9. अस्माकम् रवि. 10. ब्रूहि अधिवचनमाज्ञापनम्। आज्ञापय वि[1] अ[1]. 11-11. °पि ब्रूहि च मे[1]. 12-12. कण्वस्य अ° कु; °ण्व उत्तरः रवि[1]. 13. इत्येतं रवि. 14. ऋषिः अ कु. 15. °यितव्ये कु. 16. °च्छन्त्यः कु. 17. °तावपि रवि.

वेङ्कट० 'कण्वो घौरः । प्र याचामहे बह्वीनाम् वः देवानिच्छन्तीनाम्[1] विशाम् महान्तम् अग्निम् वयम् शोभनवचनैः वचोभिः । यम् अग्निं सर्वे अपि अन्ये अभिलषितं याचन्ते ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अष्टमेऽनुवाके अष्टौ सूक्तानि । 'प्र वो यह्वम्' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो बृहत्यः, तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोबृहत्यः, प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । त्रयोदशी चतुर्दशी च यूपदेवताके । शिष्टा अग्निदेवताकाः[1] ।

हे ऋत्विग्यजमानाः! देवयतीनाम् देवान् कामयमानानाम् पुरूणाम् बहूनाम् विशाम् प्रजारूपाणाम् वः युष्माकमनुग्रहाय यह्वम् महान्तम् अग्निम् सूक्तेभिः सूक्तरूपैः वचोभिः वाक्यैः प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे । अन्ये इत् अन्येऽपि ऋषयः यम् अग्निम् सीम् सर्वतः ईळते स्तुवन्ति । तमग्निमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ १ ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।
स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

स्कन्द० सः त्वम् नः इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यम्[1] जनासः मनुष्याः अग्निम् दधिरे परिचर्यया 'धारयन्ति । परिचरन्तीत्यर्थः[2] । सहोवृधम् बलस्य वर्धयितारम् । हविष्मन्तः[3] विधेम वयमपि परिचरामः । ते द्वितीयार्थे षष्ठ्येषा[4] । त्वाम् । स त्वम् नः अद्य सुमनाः सुचित्तोऽनुग्रहपरः [illegible] अविता पालयिता भव वाजेषु संग्रामेषु हे सन्त्य! षणु दाने इत्यस्य एतत् रूपम् । दात.! ॥ २ ॥

वेङ्कट० "अग्ने! यं त्वाम्" अन्येऽपि जनाः अधारयन्[8] बलस्य वर्धयितारम्, तं वयमपि हविष्मन्तः परिचरामः । सः त्वम् नः अद्य शोभनमनाः इह रक्षकः भव 'युद्धेषु भजनीय!' ॥ २ ॥

मुद्गल० जनासः अनुष्ठातारो जनाः सहोवृधम् बलस्य वर्धयितारम् अग्निम् दधिरे धृतवन्तः । हविष्मन्तः हविर्युक्ता वयं हे अग्ने! ते त्वाम् विधेम परिचरेम । 'वाजेषु अन्नेषु सन्त्य! दानशील! हे अग्ने! सः त्वम् अद्य अस्मिन् दिने इह कर्मणि नः अस्मान् प्रति सुमनाः शोभनमनस्कः अविता रक्षिता भव ॥ २ ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।
महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

१-१. प्र व इति द्वितीयैकवचनस्थाने बहुवचनम् । उभौ घोरः प्र याचामहे बह्वीना वो देवानिच्छन्तीना कथे वि[1] अ[2]. २-२. 'धारित वि मै[2]. ३. ये कु. ४-४. धारयन्तीत्यर्थः रवि. ५. यं च हवि° म कु, हविष्मन्तः वयमपि हवि° रवि[1,2]. ६. षष्ठी म कु. ७-७. यं त्वामपि कु. ८. आधारयन् छ वि[1,2], ९-९. 'हे भजनीयो सङ्ग अ[2] वि[1]; "भजनीय. रवि.

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् । महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः ।
दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'प्र त्वा त्वाम्' दूतम् 'प्रकर्षेण वृणीमहे' होतारम् च विश्ववेदसम् सर्वधनं 'सर्वज्ञं वा'। महतः सतः — अयमर्धर्चो भिन्नं वाक्यं पूर्वस्मादर्धर्चात्'। 'यत्तच्छब्दावध्याहृत्य एकवाक्यता योज्या'। यस्य तव महः महतः सुदीप्तस्य सतः सर्वतः वि चरन्ति अर्चयः ज्वालाः । दिवि स्पृशन्ति भानवः दिवीति द्वितीयार्थे सप्तमी । भानवो दीप्तयो दिवं स्पृशन्ति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र वृणीमहे त्वाम्' दूतम् होतारम् सर्वधनम् । महतः भवतः तव 'वि चरन्ति अर्चयः दिवि च' स्पृशन्ति भासमानाः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! होतारम् होमनिष्पादकम् विश्ववेदसम् सर्वज्ञम् दूतम् देवानां दूत्ये प्रवृत्तम् तादृशम् त्वा त्वाम् प्र वृणीमहे प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महः महतः सतः नित्यं वर्तमानस्य ते तव अर्चयः दीप्तयः वि चरन्ति विविधं प्रचरन्ति । भानवः "त्वदीया रश्मयः" दिवि द्युलोके स्पृशन्ति । तत्रत्यान् प्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिन्धते ।
विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् । इन्धते । विश्वम् । सः । अग्ने ।
जयति । त्वया । धनम् । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'देवासः देवाः त्वा त्वाम्' वरुणः मित्रः अर्यमा इत्येते दूतम् प्रत्नम् पुराणम् सम् इन्धते तेजसा दीपितवन्तः । देवा अपि त्वां परिचरितवन्तः । न केवला मनुष्या इत्यर्थः । किञ्च विश्वम् पशुनामैतत् (द्र निघ २,१)। बहु सः' हे अग्ने' जयति स्ववशे करोति । लभत इत्यर्थः । त्वया तृतीयानिर्देशात् योग्यक्रियाध्याहारः । त्वया अनुगृह्यमाणः । "किं जयति'"। धनम् । किं" करोति । उच्यते" । यः ते ददाश हविर्ददाति मर्त्यः मनुष्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वरुणादयः देवाः त्वाम् दूतम्" पुराणम् सम् इन्धते । तथा यः तुभ्यं हविः प्रयच्छति मनुष्यः सः त्वया" विश्वम् धनम् जयति" ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! वरुणादयस्त्रयः देवाः देवाः प्रत्नम् पुरातनम् दूतम् त्वा त्वाम् सम् इन्धते सम्यक् दीपयन्ति । यः मर्त्यः मनुष्यः यजमानः ते तुभ्यम् ददाश हविर्दत्तवान्, सः यजमानः त्वया सहायभूतेन विश्वम् सर्वम् धनम् जयति ॥ ४ ॥

१-१. प्र त्वा रवि. त्वा त्वाम् भ. कु. २-२. प्रवृणीमहे भ. रवि. ३-३. नास्ति भ. कु. ४. पू॰ स्मात् भ. क. ५. स्त विं. स्त्री. ६-६. °त्या चिति विं. अ॰. ७-७. सर्वतः इत्यय वि. ८-८. देवाः स्त्यम भ. रवि. ९. नास्ति कु. १०-१०. किंच कु. ११. य किं कु. १२. नास्ति भ. रवि. १३. देवद विं. अ॰. १४. त्वा विं. स्त्री. १५. °वि मनुगृह्यमाणः स्ववशे करोति । लभत इत्यर्थः विं. अ॰.

मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।
त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मन्द्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि । त्वे इति । विश्वा । सम्ऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

स्कन्द० मन्द्र मदतिः स्तुत्यर्थः । स्तोता हर्षयिता[1] वा । होता गृहपतिः च हे अग्ने! दूतः च विशाम् मनुष्याणाम् असि[1] भवसि । किञ्च त्वे तव विश्वा सर्वाणि संगतानि स्तोतृभिः ऋत्विग्भिश्च सह सरत्यानि व्रता कर्माणि च ध्रुवा ध्रुवाणि । कतमानि । उच्यन्ते । यानि देवा अकृण्वत कृतवन्तः । हविर्वहनादीनि[2] अग्ने कर्माणि देवैः कृतानि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मादयिता होता[3] गृहपतिः अग्ने! दूतः मनुष्याणां भवसि । त्वयि विश्वानि कर्माणि ध्रुवाणि संगतानि । यानि देवाः "पृथक् पृथक् कुर्वन्ति" वर्षणनियमनोरक्षेपणादीनि । यानि[4] प्रत्यक् देवाः कृण्वन्ति तानि सर्वाणि त्वयि संगतानि इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् मन्द्रः हर्षहेतुः होता देवानामाह्वाता विशाम् यजमानरूपाणां प्रजानाम् गृहपतिः गृहस्य पालकः दूतः देवदूतः असि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि, पृथिव्यादयः देवाः ध्रुवा ध्रुवाणि स्थिराणि यानि कर्माणि अकृण्वत कृतवन्तः । पृथिवी धारयति । पर्जन्यो वर्षति । सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।
स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्त्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठ्य । विश्वम् । आ । हूयते । हविः । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरम् । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'त्वे इत्' स [illegible] न इति तच्छब्दात् यच्छब्दोऽध्याहार्यः[7] । यस्मिन् त्वयि । इदिति पदपूरणः । हे अग्ने! सुभगे सुधने! हे यविष्ठ्य[8] युवतम! विश्वम् सर्वं हविः आ हूयते इति । स त्वम् नः अद्य सुमनाः सुचित्तोऽनुग्रहपरः[9] । उत अपरम् चेत्यध्यर्थे । अपरमित्यस्यास्य परो द्रष्टव्यः । अपरमिति च सहस्यर्थे द्वितीया । अपरस्मिन्नपि काले । अद्य चापरस्मिन् च काल इत्यर्थः । यक्षि यज देवान् सुवीर्या तृतीयैकवचनस्य आयमाकारः । शोभनेन आत्मीयेन वीर्येण ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'त्वयि एव अग्ने[11] शोभनधन युवतम! सर्वं देवार्थम्[10] हविः आ हूयते । स त्वम् नः अद्य सुमनाः अपि च "अपरम् श्वश्च[11]" । यज देवान् शोभनेन[12] वीर्येण ॥ ६ ॥

---

१ नास्ति अ कु. २ कामानि । इति[०] अ क. ३ नास्ति वि[२]. ४ ४ अकृण्वन् कृतवन्तो इति वेदनानीति वि[१] अ[२]. ५ नास्ति वि[१] अ[२]. ६ ६ नास्ति अ कु. ७ यच्छब्दोऽध्याहारः अ कु. ८ इविष्ठ्य[०] अ. ९ ९ नास्ति अ[२] वि[१]. १० सर्वे[०] ए वि[१] [२] कु इति. ११ ११ 'राघव वि[१] [२] रूप 'पारय ल, अपरास्वश्च इति, एवश्च क, 'रम् स्वश्च अपरस्मिन् काले वि[१] अ[२]. १२ 'नेन आत्मीयेन वि[१] अ[२].

मुद्गल० हे यविष्ठ ! युवतम ! क्षाम ! सुभग शोभनभाग्ययुक्ते त्वे त्वयि इत् एव विश्वम् सर्वम् हविः आ हूयते सर्वत प्रक्षिप्यते । स त्वम् नः अस्मान् प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा अद्य अस्मिन् दिने उत अपि च अपरम् श्वःप्रभृतिकमुत्तर कालम् सर्वस्मिन्नपि काले नैरन्तर्येण सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान् देवान् यक्षि यज ॥ ६ ॥

तं घेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।
होत्राभिरग्निं मनुषः समिन्धते तितिर्वांसो अति स्रिधः ॥ ७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजम् । आसते । होत्राभिः । अग्निम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वांसः । अति । स्रिधः ॥ ७ ॥

स्कन्द० तम् अग्निम् । घ ईम् इति पदपूरणौ[1] । इत्था सत्यनामैतत् (द्र निघ ३,१०) । सत्यम् । नमस्विनः स्तुतिमन्तः । स्वराजम् स्वदीप्तम् उप आसते स्तुतिभिः परिचरन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । न च स्तुवन्त्येव केवलम् । किं तर्हि । होत्राभिः यज्ञनामैतत्[2] आहुतिलक्षणेषु[3] यागेषु वर्तते । आहुतिभिश्च । अग्निम् मनुषः मनुष्याः सम् इन्धते सन्दीपयन्ति । तितिर्वांसः अग्निप्रसादादेव निस्तीर्णवन्तः । अथवा तिरतिः इति वधकर्मसु पाठात् (द्र निघ २,१९) तिरतिरत्र वधार्थः । हतवन्तः । अति अत्यन्तम् । कान्[4] । स्रिधः स्रेधतिः क्षयार्थः शोषणार्थो वा । क्षपयितॄन् शोषयितॄन् वा । शत्रून् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम्[5] "ह एनम् इत्थम् हविष्मन्तः उप आसत स्वराजम् । यागैः अग्निम् मनुष्याः प्रज्वलयन्ति अतितरन्त[†] शत्रून्[6] ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! नमस्विनः नमस्कारलक्षणान्नयुक्ता यजमानाः स्वराजम् स्वतो दीप्यमानम् तम् घ ईम् तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वाम् इत्था[7] अनेन प्रकारेण हविष्प्रदानादिरूपेण उप आसते । मनुषः मनुष्या यजमानाः होत्राभिः होत्रादिभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः अग्निम् त्वाम् सम् इन्धते सन्दीपयन्ति । कीदृशा मनुष्याः । स्रिधः शत्रून् अति तितिर्वांसः अतिशयेन तरन्तः ॥ ७ ॥

घ्नन्तो वृत्रमतरन् रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।
भुवत् कण्वे वृषा द्युम्न्याहुतः क्रन्ददश्वो गविष्टिषु ॥ ८ ॥

घ्नन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । भुवत् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रन्दत् । अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥ ८ ॥

---

1. "पूरण वर्णि[?] ... यमना" ... [illegible] ... नास्ति वि[?] ... नास्ति वि[?]
६ ६ वेनमिदं हविष्मन्तप्रकाशे स्तुतिभिः पर्यचरत मनुष्या प्रज्वलन्ति अतिसन्दीपयन्ति तरन्त शत्रून् इत्यर्थः वि[?] अ[?]. † अतितरन्त वि[?] ... ७ इत्था वि[?]

स्कन्द० घ्नन्तः न पलायमानम्[1] वृत्रम् अतरन् निस्तीर्णवन्तः[2]। के। सामर्थ्यात् अग्नेः स्तोतारो यष्टारश्च। किंच[3] रोदसी अपः अपः इत्येतदन्तरिक्षनाम द्वितीयाबहुवचनान्तम्। बहुवचनान्तमेव हि 'आपः'[4] (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनामसु पठितम्। द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च। कीदृशम्। उरु विस्तीर्णम्[5]। क्षयाय निवासाय आत्मनः चक्रिरे कृतवन्तः। अग्निप्रसादात् त्रिष्वपि लोकेषु यथाकामं[6] व्यवसन्नित्यर्थः। यत एवमतो ब्रवीमि—भुवत् भवतु। कण्वे षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा। ममापि कण्वस्य। वृषा कामानां वर्षिता। दातेत्यर्थः। द्युम्नी[7] द्युम्नं द्योततेः। यशो वा अन्नं वा धनवान् वा। तद्वान्। यशस्वी अन्नवान् धनवान् वा इत्यर्थः। आहुतः[8] आङ् मर्यादावचनः। मर्यादया हुतः सन्[9]। किं कुर्वन्। उच्यते। क्रन्दत् कदि[10] क्रदि क्लदि आह्वाने। शत्रन्तं चेदं द्रष्टव्यम्। क्रन्दन् आह्वयन् देवान्। अतः लुप्तोपममेतद् द्रष्टव्यम्। अश्व इव महता शब्देनेत्यर्थः। अथवा अश्वशब्दोऽत्र क्रियाशब्दः[11]। अष्टा[12] व्याप्ता। क्व[13]। उच्यते। गविष्टिषु गावः सोमाः, ते यत्रेष्यन्ते देवताभिः, गावो वा याभिरिष्यन्ते यजमानैः, ताः गविष्टयः, तासु। यज्ञेष्वित्यर्थः। अथवा क्रन्ददित्याख्यातम् पादादित्वादनिघातः[14]। क्रन्दत्। क्रन्दतु आह्वयतु[15] च देवता यज्ञेष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० घ्नन्तः[1] उपद्रवम् अतरन् द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च। [10]विस्तीर्णम् निवासस्य स्थानं[10] कुर्वन्ति स्तोतारोऽग्नेः। सोऽग्निरधुना कण्वे मयि वर्षिता भवतु अन्नवान् आहुतः। गवामन्वेषणेषु क्रन्दत् अश्वः [11]यथा क्रन्दायमानोऽश्वो गाः साधयति तद्वत् साधयिता[11] ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! घ्नन्तः त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरन्तः वृत्रम् अतरन् तीर्णवन्तः। तदनन्तरम् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अपः अन्तरिक्षं च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थम् उरु विस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे। अग्निस्तु कण्वे कण्वनामके महर्षौ वृषा कामानां वर्षिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवत् भवतु। दृष्टान्तः। गविष्टिषु गोविषयेष्वायुधेषु सङ्ग्रामेषु अश्वः क्रन्दत् शब्दं कुर्वन् यथाभीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ ८ ॥

सं सी॑दस्व म॒हाँ अ॑सि॒ शोच॑स्व देव॒वीत॑मः ।
वि धू॒मम॑ग्ने अरु॒षं मि॑येध्य सृ॒ज प्र॑शस्त दर्श॒तम् ॥ ९ ॥

सम्। सी॒द॒स्व॒। म॒हान्। अ॒सि॒। शोच॑स्व। दे॒व॒ऽवीत॑मः। वि। धू॒मम्। अ॒ग्ने॒। अ॒रु॒षम्। मि॒ये॒ध्य॒। सृ॒ज। प्र॒ऽश॒स्त॒। द॒र्श॒तम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० सम् सीदस्व अस्मद्देशम्। किं कारणम्। यस्मात् महान् असि। संसद्य च शोचस्व दीप्यस्व। देववीतमः वेतिर्गत्यर्थः कान्त्यर्थो वा। अतिशयेन देवान् प्रति गन्ता कामयिता वा देवानाम्। शोचमानश्च[12] अर्धदग्धानां हविषां धूमम् हे अग्ने! अरुषम् रुषतेः रोचतेर्वा

---

1. °माना: अ रवि. 2. निस्तीर्णा: अ कु; च निस्तीं° रवि. 3. नास्ति रवि. 4. अपः अ कु. 5. नास्ति अ कु. 6. °यान्दे रवि. 7-7. व्याप्तः अ कु. 8. इच्छु अ कु. 9. घ्नन्तम् अ[1] वि[1]. 10-10. °र्निवासस्था° वि[1] अ[1]. 11-11. क्रन्दायमानाश्वो साधयति तद्वत् साधयिता यज्ञो देवानाम्भव. क्रन्दायमानोऽश्व इव वि[1] अ[1]. 12. शोचमानः रवि[1]; °मानः रवि[2].

शाद्पूर्वस्य अरपशब्दः । स्वदीप्त्या दीप्तम् । महत्तरमित्यर्थः[1] । अथवा अरपतेर्गतिकर्मणः[2] (द्र नि २, १४) अरपो गन्ता । दिवं प्रति गन्तारम् । दिवस्पृशमित्यर्थः[3] । हे मियेध्य ! मेध्य ! यज्ञार्ह ! वि सृज विमुञ्च । हे प्रशस्त ! दर्शतम् दर्शनीयम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सम् सीदस्व । [4]महान् अग्नि । ज्वल अतिशयेन देवान् प्रति गन्ता[4] । वि सृज धूमम् आरोचमान[4] यज्ञिय ! प्रशस्त ! दर्शनीयम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! सम् सीदस्व बर्हिषि उपविश । महान् अग्नि गुणाधिको भवसि । देववीतम अतिशयेन देवान् कामयमानः शोचस्व दीप्यस्व । हे मियेध्य ! मेधार्ह ! प्रशस्त ! उत्कृष्ट ! अग्ने ! अरुषम् गमनशीलम् दर्शतम् दर्शनीयम् धूमम् वि सृज विशेषेण सम्पादय ॥ ९ ॥

यं त्वा॑ दे॒वासो॒ मन॑वे द॒धुरि॒ह यजि॑ष्ठं हव्यवाहन ।
यं कण्वो॒ मेध्या॑तिथिर्धन॒स्पृतं॒ यं वृषा॒ यमु॑पस्तु॒तः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । दे॒वासः॑ । मन॑वे । द॒धुः । इ॒ह । यजि॑ष्ठम् । ह॒व्य॒ऽवा॒ह॒न॒ । यम् । कण्वः॑ । मेध्य॑ऽअतिथिः । ध॒न॒ऽस्पृत॑म् । यम् । वृषा॑ । यम् । उ॒प॒ऽस्तु॒तः ॥ १० ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—"देवा सन्नाभगत । ते तत्राग्निमैन्धत । ते तेनस्वन्तोऽग्नि[1] मनवे प्राद्यत । [मनुरैन्ध । तम्] ऋषय ऋषिपुत्राश्च श्रुतत्रयम प्रावचनाश्चेति[2]" । तत्र यत् इन्धन तत् दर्शपूर्णमासयोराधाहननिगदे[3] दृश्यते । 'देवेद्धो मन्विद्ध' (तैब्रा ३,५,३,१) इति" इति[4] । यत्तु मनवे दानं तत्प्रसर्थं आह— यम् त्वा देवासः मनवे दधु दत्तवन्त इह । लोके इत्यर्थ । अथवा मनुशब्दो मनुष्यपर्याय । तादर्थ्ये चतुर्थी । दधुरित्यपि दधातिर्विधानार्थे[10] । य त्वा देवा मनुष्याणामर्थाय इह लोके विनिहितवन्त इत्यर्थ । कीदृशम् । यजिष्ठम् यष्टृतमम् । हे हव्यवाहन ! हविषा वोढ ! । यम् च कण्व सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रोऽस्य पितृनाम मनुष्यते । काण्वो मेध्यातिथिर्नाम ऋषि । अथवा कण्वश्च मेध्यातिथिश्च । किम् । "धृत इति शेष[11] । वृषा वृषा । साक्षात्कृतत्वात् उच्चरस्यां चार्षि[12] दर्शनात् । कीदृशम् । धनस्पृतम् । स्पृ प्रीतिपालनयो: । धनस्य पालयितार धनेन वा प्रीणयितार यजमानानाम् । दानार्थं वा सामर्थ्यात् स्पृणोति । धनस्य त्रातारमित्यर्थ । न च केवलो मेध्यातिथि । किन्तर्हि[13] यम् वृषा नाम ऋषिरिधि[14] । यम् च उपस्तुत नाम ऋषि । कि सर्वेऽति । संसीदस्वेति [15]पूर्वस्यर्चैकवाक्यता, तच्छ दधुते । परथा न,[16] तद्गीयस्य आख्यस्य[16] अर्थस्याप्य च पुरुषार्थत्वात् पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ॥ १० ॥

---

1. महत्तर° रवि २ रपते° मूको. ३ दिव स्प° रवि ४-४. अस्मद्देश महानसि ग° वि° भ°, °सि ज्वाल्मानि° प वि° भ°. ५ °मानं स्पृशं वा वि° भ°. ६ ते स्वन्तोऽग्नि मूको ७-७ तं मनु° । तम् ऋषयः । तम् ऋषिपुत्राश्च प्रावचनाश्चेति भ कु [-] मनुरैन्धत रवि ८. °राधाननिगदे भ कु, °राध नानिगमे रवि ९ नास्ति मूको १० °र्धानिर्मि° मूको ११-११ आनीय इति वाक्यशेष कु, आनीयमेव इति वाक्यशेष° भ १२. त्वानि भ कु १३. °न्तर्हि कु. १४. °रिति कु. १५-१५ न (न इति) °पच्छ मूके. पूर्वस्यैकवाक्यता । परथा न मूको १६. नास्ति भ कु

वेङ्कट० यम् त्वा[1] देवाः[2] मनवे[3] निदधुः अस्मिन् लोके यष्टृतमं हविषां वोढः! । यम् च कण्व-पुत्रः मेध्यातिथिः[4] धनस्य स्रष्टारं निदधे, [5]यम् च[5] वृषा, यम् च[6] उपस्तुतः ॥ १० ॥

मुद्गल० हे हव्यवाहन! अग्ने! मनवे मनोरनुग्रहाय देवास सर्वे देवाः यजिष्ठम् अतिशयेन पूज्यम् त्वा त्वाम् इह देवयजनदेशे दधुः धृतवन्तः। मेध्यातिथिः मेधार्हैरतिथिभिर्युक्तः कण्वः एतन्नामको महर्षिः यम् त्वाम् धनस्पृतम् धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दधे इति शेषः । तथा वृषा इन्द्रः यम् त्वां दधे। तथा उपस्तुतः अन्योऽपि स्तोता यजमानो यम् त्वां दधे । स त्वं संसीद-स्वेति पूर्वेणान्वयः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वर्गः ॥

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईध ऋतादधि ।
तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि । तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् । अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

स्कन्द० "यम् अग्निम् मेध्यातिथिः" । अस्यापीतिहाससमाख्यानेऽ— 'मेध्यातिथिरादित्यादग्निमाहृत्य समीधे' इति । तद्वेतदिहोच्यते— यम् अग्निम् मेध्यातिथिः कण्वः[1] काण्वः, अथवा कण्वः मेध्यातिथिश्च ईधे दीपितवान् । ऋतात् अधि आदित्योऽत्र ऋतशब्देनोच्यते । अधीति चोपसर्गश्रुतेर्योग्य-क्रियाध्याहारः । आदित्यादधिगम्य लब्ध्वा । आदित्यादानीयेत्यर्थः । तस्य सम्बन्धिन्यः इषः अन्नानि प्र दीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते । केन पुनः सम्बन्धेन सम्बन्धीन्यन्नानि प्रदीप्यन्ते[10] । तद्यथा । तेन यानि यष्टृभ्योऽन्नानि दत्तानि तानि न [11]क्षुद्भिरभ्यूनानि भवन्तीत्यर्थः[11] । य ईदृशः, तम् अग्निम् इमाः अस्मदीया ऋचः वयं च तम् एव अग्निम् अस्माभिरपि स्तुतिभिः वर्धयामसि । स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अत एवमुच्यते— तमिमा ऋचो वयं चास्माभिरपि स्तुतिभिर्वर्धयाम इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यम् अग्निम् कण्वपुत्रः मेध्यातिथिः[12] यज्ञात्[13] जनयित्वा [14]सम् ईधे[14], तदर्थमेवानि अन्नानि प्रदीप्यन्ते । तथा तम् इमाः ऋचः वर्धयन्ति । तम् वयम् च वर्धयाम ॥ ११ ॥

मुद्गल० मेध्यातिथिः मेध्या[15] यागयोग्या अतिथयः ऋत्विग्रूपा यस्य तादृशः कण्वः ऋषिः ऋतात् अधि आदित्यादध्याहृत्य यम् अग्निम् ईधे दीपितवान्, तस्य अग्नेः इषः गमनस्वभावाः रश्मयः प्र दीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते । तथा तम् अग्निम् इमाः अस्माभिः प्रयुज्यमानाः ऋचः वर्ध-यन्तीति शेषः । वयमपि तम् अग्निम् वर्धयामसि स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ११ ॥

---

१. त्वा कु. २. °नाम वि° लपं. ३ नास्ति अ° त्रि°. ४. मेधाति° त्रि°. ५-५. च यं अ° त्रि°. ६. वा कु. ७-७. नास्ति अ कु. ८. अत्रेति° रवि. ९. नास्ति अ कु. १०. दीप्यन्ते अ कु. ११-११. °म्यूनीम° रवि. १२. मेधाति° त्रि°. १३. यज्ञान् रवि, यज्ञान् त्रि° अ°. १४-१४. समिन्धे ल अ°; समिधे दीपितवान् ऋतादादित्यादभिगम्य लब्ध्वा तद° त्रि° अ°. १५. नास्ति मूको.

रा॒यस्पू॑र्धि स्वधा॒वोऽस्ति॒ हि तेऽग्ने॑ दे॒वेष्वाप्य॑म् ।
त्वं वाज॑स्य॒ श्रुत्य॑स्य राजसि॒ स नो॑ मृळ म॒हाँ अ॑सि ॥ १२ ॥

रा॒यः । पू॒र्धि॒ । स्व॒धा॒ऽवः॒ । अस्ति॑ । हि । ते॒ । अग्ने॑ । दे॒वेषु॑ । आप्य॑म् । त्वम् । वाज॑स्य । श्रुत्य॑स्य । रा॒ज॒सि॒ । सः । नः॒ । मृ॒ळ॒ । म॒हान् । अ॒सि॒ ॥ १२ ॥

स्कन्द० रायः धनस्य[1] पूर्धि पूरयास्मान् । अथवा "राय इति[1] द्वितीयाबहुवचनम् । पूर्धीत्यपि याच्ञाकर्म (द्र. निघ ३,१९)। [2]याच्ञया चात्र[2] दानं लक्ष्यते । धनानि देहीत्यर्थः । हे स्वधावः ! अन्नवन् ! किं कारणम् । उच्यते । "अस्ति हि ते" हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मादस्ति ते तव । हे अग्ने ! देवेषु निर्धारणे एषा सप्तमी । देवानां मध्ये । आप्यम् आप्तव्यम् । यदस्माभिरर्थिभिर्मनुष्यैः[4] देवेभ्यः आप्तव्यं तत् देवानां मध्ये यस्मात्[5] तवैव अस्ति नान्यस्य कस्यचिदित्यर्थः । अथवा आप्यम् इति आपिशब्दस्य ज्ञातिवचनस्य भावप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यस्मादस्ति तव देवेषु[6] आपित्वं ज्ञातित्वम् । यस्मात् तव देवा ज्ञातयः । ज्ञातित्वाच्च तदीयानि धनानि त्वं ददत्समनुमन्यस्व इत्यर्थः । परोऽर्धर्चो भिन्नं वाक्यम् । सः नः मृळ इति तच्छब्दात् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यः त्वम् वाजस्य अन्नस्य श्रुत्यस्य[7] श्रोतव्यस्य अत्यन्तोत्कृष्टस्य, अथवा श्रुत्यस्य[8] श्रुतस्य प्रख्यातस्य राजसि ईशिषे । स नः अस्मान् मृळ मृळय[9] सुखय । किं कारणम् । यस्मात् महान् असि प्रभावतः । महाप्रभावाश्चाधिपतयो सुखकरा भवन्ति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० धनेन पूरय अन्नवन् ! । अस्ति हि[9] ते अग्ने ! देवेषु धनेश्वरेषु [10]ज्ञातेयम् । त्वम्[10] अन्नस्य श्रोतव्यस्य[11] ईश्वरो भवसि । सः अस्मान् सुखय । महान् भवसि ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे स्वधावः ! अन्नवन् ! अग्ने ! अस्माकम् रायः धनानि[12] पूर्धि पूरय । हे अग्ने ! ते तव देवेषु आप्यम् प्रापणीयं सख्यम् अस्ति हि विद्यते खलु । त्वम् श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्य अन्नस्य राजसि ईश्वरो भवसि । सः त्वम् नः अस्मान् मृळ सुखय । महान् गुणैरधिकः असि ॥ १२ ॥

ऊ॒र्ध्व ऊ॒ षु ण॑ ऊ॒तये॒ तिष्ठा॑ दे॒वो न स॑वि॒ता ।
ऊ॒र्ध्वो वाज॑स्य॒ सनि॑ता॒ यद॒ञ्जिभि॑र्वा॒घद्भि॑र्वि॒ह्वया॑महे ॥ १३ ॥

ऊ॒र्ध्वः । ऊँ॒ इति॑ । सु । नः॒ । ऊ॒तये॑ । तिष्ठ॑ । दे॒वः । न । स॒वि॒ता । ऊ॒र्ध्वः । वाज॑स्य । सनि॑ता । यत् । अ॒ञ्जिऽभिः॑ । वा॒घत्ऽभिः॑ । वि॒ऽह्वया॑महे ॥ १३ ॥

---

1. °स्य मानवः रवि. २-२. नास्ति रवि. ३-३. °मात्र का रवि. ४-४. नास्ति भ कु. ५. यस्माद° भ कु. ६. नास्ति भ कु. ७. नास्ति रवि. ८. मृळय भ कु. ९. नास्ति वि[1] भ[1] १०-१०. ज्ञातित्वम् । यः त्वम् कु. ११. °श्रवस्य अत्यन्तोत्कृष्टस्य वि[1] भ[1]. १२. नास्ति वि.

स्कन्द० ऊर्ध्वः इत्येतत् तिष्ठ इत्येतेन सम्बन्धयितव्यम्[1] । "ऊ सु इति पदपूरणौ[2] । नः अस्माकम् ऊतये पालनाय ऊर्ध्वस्तिष्ठ उत्तिष्ठ । व्याप्रियस्वेत्यर्थः । कथम् । देवः न सविता यथा सविता देवः सर्वदा[3] अस्माकं पालनाय उत्तिष्ठति तद्वत् । न च केवलाय पालनाय । किं तर्हि । ऊर्ध्वः वाजस्य सनिता सनितिर्लाभः[4] । चतुर्थ्यर्थाद्यं षष्ठ्यादेशः[5] । अन्नस्यापि 'लाभाय ऊर्ध्वस्तिष्ठ'[6] । कस्मात्[7] । उच्यते । यत्[8] यस्मात् अञ्जिभिः 'छन्दांसत्र अञ्जय' उच्यन्ते । तैः । वाघद्भिः 'वाघतः' (निघ ३,१८) इति ऋत्विङ्नाम । आत्मीयैः ऋत्विग्भिः विह्वयामहे ह्वयतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । यज्ञेषु नित्यं विविधं ह्वयामः । यस्मात् नित्यं यज्ञेषु त्वामाहूय यजामह इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यथा सविता सर्वरक्षार्थम् ऊर्ध्वः[10] तिष्ठति, एवम् अस्मद्रक्षार्थम् ऊर्ध्वः[11] तिष्ठ । तथा च सन् [12]अन्न अन्नस्य[12] दाता । यदा वयमाज्येन त्वाम् अञ्जद्भिः ऋत्विग्भिः विविधं ह्वयामहे ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे यूप! नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय ऊर्ध्वः उन्नतः तिष्ठ । दृष्टान्तः । सविता देवः न यथा सूर्यो देव ऊर्ध्वः उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्ध्वः उन्नतः सन् वाजस्य अन्नस्य सनिता दाता उ सुष्ठु भवसि । यत् यस्मात् कारणात् अञ्जिभिः आज्येन यूपमञ्जद्भिः वाघद्भिः यद्वा बहुभिर्ऋत्विग्भिः सह विह्वयामहे अन्नदानाय त्वां विशेषेणाऽऽह्वयामः । तस्मादन्नस्य [13]दाता भवेति[13] पूर्वेणान्वयः । ऊ इति पूरणः ॥ १३ ॥

ऊ॒र्ध्वो नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ नि के॒तुना॒ विश्वं॒ सम॒त्रिणं॑ दह ।
कृ॒धी न॑ ऊ॒र्ध्वाञ्च॒रथा॑य जी॒वसे॑ वि॒दा दे॒वेषु॑ नो॒ दुवः॑ ॥ १४ ॥

ऊ॒र्ध्वः । नः॒ । पा॒हि॒ । अंह॑सः । नि । के॒तुना॑ । विश्व॑म् । सम् । अ॒त्रिण॑म् । द॒ह॒ । कृ॒धि । नः॒ । ऊ॒र्ध्वान् । च॒रथा॑य । जी॒वसे॑ । वि॒दाः । दे॒वेषु॑ । नः॒ । दुवः॑ ॥ १४ ॥

स्कन्द० ऊर्ध्वतयाऽत्र[14] पालनो लक्ष्यते । ऊर्ध्वः पालनवान् नः अस्मान् पाहि अंहसः नि[15] नि नियमेन पाहि रक्ष अंहसः पापात् । किं च केतुना 'केतुः' (निघ ३,९) इति प्रज्ञानाम । [illegible] तु [16]प्रज्ञानात्मकत्वात् दाहकत्वात्[16] दाहकरणत्वोपपत्तेश्च ज्योतिषि वर्तते । स्वेन ज्योतिषा । विश्वम् सर्वम् अत्रिणम् अत्तिकात्री रक्षोधनः । अत्तारं राक्षसम् सम् दह । किं च कृधि कुरु । नः अस्मान् ऊर्ध्वान् ऊर्ध्वतयाऽत्र व्यापारसामर्थ्यम् अविकलशरीरता च लक्ष्यते । अविकलशरीरान् सर्वव्यापारसमर्थान् । किमर्थम् । चरथाय चरणाय गमनाय । जीवसे जीवनाय । किं च विदाः जानीहि । ज्ञानेन चात्र[17] करणं प्रतिपाद्यते । कुरु । देवेषु पञ्चम्यर्थे सप्तम्येषा । देवानाम् । नः तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । अस्माकमर्थाय । दुवः परिचर्याम्[18] । अस्मदर्थं देवान् परिचरेत्यर्थः । अथवा [illegible] इति षष्ठी । अस्माकं या देवानां परिचर्या तां जानीहि । [19]यद्वयं देवान् परिचरामः तत् जानीहि[19] । ज्ञात्वा च अनुरूपं फलं देहीत्यर्थः ।

१. °यितव्यः रवि. २-२. [illegible]ति पदपूरणः अ कु. ३. सर्वस्य अ रवि. ४. °लाभार्थः रवि. ५. षादेशः अ कु. रवि[13]; षादेशः रवि[1]. ६ ६. °ष्ठेति रवि[2]. ७. कर्म कु; कर्म मु अ. ८. नास्ति रवि. ९-९. छन्दांस्यञ्जयः रवि. १०. ऊर्ध्व वि[2]. ११. नास्ति लर्प; ऊर्ध्व वि[2]. १२-१२. अन्नान्नस्य अ[2] कु रवि, अन्नान्नस्य वि[1]. १३-१३. दातेति वि मै[1]. १४. ऊर्ध्वतो याज अ. १५. नास्ति मूको. १६-१६ °त्मकत्वाद् दाहकत्वात् कु. १७. अत्र रवि. १८. °चर्यामेदं अ; °चर्याः मूको. १९-१९. नास्ति रवि.

यद्वा यूपोच्छ्रयणे विनियोगात् तत्र प्रयुज्यमाने यूपदेवत्ये एते ऋचौ भवत, यदाश्रित्य शौनकेनोक्तम्— 'ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये एते काण्व्यावृचौ यौप्यौ' (बृदे ४,१००) इति, तदा[1] ऊर्ध्वस्तिष्ठन्नु च्छ्रियमाणो यूप उच्यते, नाग्नि । ऊर्ध्वश्च सन् पशोर्बन्धनतामापद्यमान न पाहीति विशेष। शिष्टं समानम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्व अस्मान् रक्षस नि पाहि । तेजसा विश्वम् रक्ष ताम् दह । कुरु च अस्मान् ऊर्ध्वान्[2] चरणाय जीवनाय च । वेदय देवेषु अस्मानम् परिचर्याम् ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे यूप[3] ऊर्ध्व उन्नत सन् न अस्मान् केतुना ज्ञानेन अहम पापात् नि पाहि नितरां पालय । विश्वम् अत्रिणम् सर्वमत्तार भक्षक राक्षसम् सम् दह सम्यक् भस्मीकुरु। न अस्मान् ऊर्ध्वान् उन्नतान् कृधि कुरु । किमर्थम् । चरथाय लोके चरणाय जीवसे जीवनाय च । न अस्माकम् दुव धन च हविरूपम् देवेषु विदा लम्भय ॥ १४ ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्णः ।
पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठ्य ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अराव्णः । पाहि । रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । यविष्ठ्य ॥ १५ ॥

स्कन्द० 'पाहि न[1] हे अग्ने! रक्षस राक्षसात् । पाहि धूर्त हिंसितु मारयितु । अराव्ण अदातुर्वैरिणाद् । अयागशीलादित्यर्थ । पाहि रिषत रेषण हिंसा ताडनलक्षणाऽत्राभिप्रेता। प्रहर्तुरित्यर्थः । उत वा जिघांसत हन्तुमिच्छत । हे[2] बृहद्भानो! महादीप्ते[3] यविष्ठ्य! युवतम[3] ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पाहि अस्मान् अग्ने! रक्षस । पाहि हिंसितु अदातुश्च । पाहि न्यूनीकर्तु, अपि च ताडयितु महादीप्ते[3] युवतम[3] ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे बृहद्भानो! महातेज[4] यविष्ठ्य! युवतम[3] अग्ने! न अस्मान रक्षस बाधकात् राक्षसादे पाहि पालय । तथा अराव्ण धनादीनामदातृरूपात् धूर्ते हिंसकात् पाहि । तथा रिषत हिंसकात् 'व्याघ्रादे सकाशात्'[5] पाहि । उत वा अथवा जिघांसत हन्तुमिच्छत शत्रो सकाशात् पाहि ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्ग ॥

घनेव विष्वग्वि जह्यराव्णस्तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक् ।
यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥ १६ ॥

---

१ नास्ति मूको. २. "ध्वान् अविकलशरीरान् सम्यग्व्यवहरणक्षमान् वि" अ" ३-३ नास्ति वि॰ ४ नास्ति भ॰ कु॰ ५ महतेज मूको ६ ६ नास्ति वि॰ भै॰.

घनाऽइव। विष्वक्। वि। जहि। अराव्णः। तपुःऽजम्भ। यः। अस्मऽध्रुक्। यः। मर्त्यः। शिशीते। अति। अक्तुऽभिः। मा। नः। सः। रिपुः। ईशत॥ १६॥

स्कन्द० घना तप्तं लोहं येन हन्यते स घन उच्यते। तृतीयैकवचनस्य चायमाकारः[1]। 'घनेन इव'[2] यथा लोहकारः तप्तं लोहं घनेन हन्यात् एवं विष्वक् नानाभूतानपि वि जहि। अराव्णः अदातॄन् हविषः। अयष्टॄन् इत्यर्थः। हे[3] तपुर्जम्भ! 'इमं जम्भसुतं पिब' (ऋ ८, ९१, २) इति प्रयोगदर्शनात् जम्भशब्दोऽत्र दंष्ट्रावचनः। तापयितृदंष्ट्र! तीक्ष्णदंष्ट्र! इत्यर्थः। न च केवलान् अराव्णः। किन्तर्हि। यः अस्मध्रुक् यश्चास्माकं[4] द्रोग्धा तमपि[5]। अथवा यः अस्मध्रुगिति परेण सम्बध्यते। यः अस्मध्रुक्, यः च मर्त्यः मनुष्यः शिशीते अति[6] शो तनूकरणे। अतिशिशीते सुष्ठु तनूकरोति। केन। अक्तुभिः। अक्तुशब्दोऽत्र सामर्थ्यादायुधवचनः। आयुधैः। सामर्थ्यात् अस्मान् आयुधैः तनूकरोति कर्शयति[1]। 'ये अस्माकं सहायाः तानायुधैः तनूकरोति इत्यर्थः'[7]। अथवा अक्तुभिरिति द्वितीयार्थे तृतीया। यश्च अक्तून्यायुधानि अति शिशीते सुष्ठु निश्यतीत्यर्थः[8]। मा नः अस्माकम् सः रिपुः शत्रुः ईशत ईशिष्ट। मा तस्य वशवर्तिनो गमामेत्यर्थः॥ १६॥

वेङ्कट० यथा तप्तं लोहपिण्डं कर्मारो[9] घनेन[10] विष्वक् हन्ति[11] एवम् अदातॄन् सर्वतोदिशम्[12] जहि [13]ताप-यितृदंष्ट्र!। यः च अस्मभ्यं द्रोग्धा, यः चाऽस्मान् मर्त्यः आयुधैः अत्यन्तं तनूकरोति,[13] सः मा अस्माकम् रिपुः ईशिष्ट॥ १६॥

मुद्गल० हे तपुर्जम्भ! तप्यमानरश्मियुक्त! अग्ने! अराव्णः अस्मभ्यं देयस्य धनस्य अदातॄन् वैरिणः विष्वक् सर्वतः वि जहि विशेषेण मारय। दृष्टान्तः। घनेव यथा कठिनेन दृषत्पाषाणादिना भाण्डादिभङ्गं करोति तद्वत्। अन्योऽपि यः रिपुः अस्मध्रुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी मरणादिना बाधते। यः च अन्यः मर्त्यः मनुष्यः शत्रुः अक्तुभिः आयुधैः अति शिशीते तनूकरोति। अस्मान् महतीत्यर्थः। सः रिपुः मर्मप्रहारकारी[14] द्विविधोऽपि शत्रुः नः अस्मान् प्रति मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत्॥ १६॥

अग्निर्वव्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम्।
अग्निः प्रावन्मित्रोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम्॥ १७॥

अग्निः। वव्ने। सुऽवीर्यम्। अग्निः। कण्वाय। सौभगम्। अग्निः। प्र। आवत्। मित्रा। उत। मेध्यऽअतिथिम्। अग्निः। सातौ। उपऽस्तुतम्॥ १७॥

---

१. नास्ति मूको. २. अस्त्वा° दवि. ३-३. नास्ति दवि. ४. नास्ति भ कु. ५. यः अस्मान् दवि. ६. नास्ति दवि[4]. ७-७. नास्ति दवि[11]. ८. [illegible] भ. ९. [illegible] वि° कु दवि. १०. [illegible] वि° भ°. ११. [illegible] ल. १२. [illegible] कु; [illegible] वि°; [illegible] वि°; [illegible] वि° भ°; सर्वतोदिशं भ° वि. १३-१३. °[illegible] वि° भ°. † [illegible] कु. [illegible] दवि; [illegible] ल. १४. [illegible] वि.

स्कन्द० कण्वाय इति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुते[1] 'वस्ता नो वार्या पुरु' (ऋ ८,२३,२७) इति प्रयोग दर्शनाच्च[2] वनिरत्र दानार्थः । अग्निः वव्ने दत्तवान् । सुवीर्यम् शोभन वीर्यम् । अग्निः एव मह्यम् कण्वाय सौभगम् सुधनता दत्तवान् । अग्निः प्र आवत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । मित्रा मित्राणि उत मेध्यातिथिम् ऋषिम् । अग्निः एव[3] साती सन्यन्ते सम्भज्यन्ते यत्र धनानि योद्धृभि सा[4] सातिः, सङ्ग्रामोऽत्राभिप्रेतः, तत्र उपस्तुतम् उपस्तुतनामानमपरमृषिम् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० अग्निः[5] [5]प्रायच्छत् सुवीर्यम् धनम् । अग्निः कण्वाय सुभगत्वम्[5] । अग्निः प्र अवत् मित्राणि, अपि च मेध्यातिथिम्[6] । अग्निः सङ्ग्रामे उपस्तुतम्[7] प्रावत् ॥ १७ ॥

मुद्गल० अग्निः देव सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वव्ने याचित । स अग्निः कण्वाय महर्षये सौभगम् शोभनधनादिरूपं भाग्यम् प्रायच्छदिति शेष. । तथा अग्निः मित्रा अस्मन्मित्राणि प्र आवत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । उत अपि च मेध्यातिथिम् मेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतम् ऋषिं प्रावत् । तथा उपस्तुतम् अन्यमपि स्तोतारं यजमानम् साती धनादिदाननिमित्त प्रावदिति शेष ॥ १७ ॥

अ॒ग्निना॑ तु॒र्वशं॒ यदुं॑ परा॒वत॑ उ॒ग्रादे॑वं हवामहे ।
अ॒ग्निर्न॑य॒न्नव॑वास्त्वं बृ॒हद्र॑थं तु॒र्वीतिं॒ दस्य॑वे॒ सहः॑ ॥ १८ ॥

अ॒ग्निना॑ । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् । प॒रा॒ऽवतः॑ । उ॒ग्रऽदे॑वम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । अ॒ग्निः । न॒य॒त् । नव॑ऽवास्त्वम् । बृ॒हत्ऽर॑थम् । तु॒र्वीति॑म् । दस्य॑वे । सहः॑ ॥ १८ ॥

स्कन्द० अग्निना सहयोगलक्षणैषा तृतीया । अग्निना सह परिचर्यातिशयेन तदनुचरता मापन्नम् तुर्वशम् यदुम् उग्रदेवम् च राजानम् परावतः दूरात् हवामहे ह्वयामः । परोऽर्धर्चो भिन्न वाक्यम् । अग्निः नयत् नीतवान् । नववास्त्वम् नाम असुरम् बृहद्रथम् महारथम् तुर्वीतिम् तुर्वी धुर्वी दुर्वी हिंसार्थाः हिंसाम्[8] । नववास्त्व हिंसितवानित्यर्थः । अथवा तुर्वीतिरिति असुरान्तरस्य[9] नामधेयम् । अग्निः नयत् इति नयति सामर्थ्यात् वधार्थः । नववास्त्वं च तुर्वीतिं चाग्निर्हतवानित्यर्थः[10] । दस्यवे द्वितीयार्थे चतुर्थ्येषा । दस्यु शत्रुम् । सह बलनामैतत् (द्र निघ २ ९) । अन्तर्णीतमत्वर्थं चेदं द्रष्टव्यम् । सहस्वन्तं बलवन्तम् । अथवा सह इति तृतीयार्थे द्वितीया । [11]सहसा स्वबलेन नीतवान् इत्यर्थः[11] । यद्यपि च 'अह स यो नववास्त्वम्' (ऋ १०,४९,६) इति दर्शनादिन्द्रेण नववास्त्वो हत इत्यवगम्यते, तथापि माहाभाग्यात्[12] देवतानाम् [13]अत एव च[13] दर्शनात् अग्निनापि हत एवेत्यवबोद्धव्यम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० अग्निना सह दूरात् तुर्वशम् यदुम् उग्रदेवम्[14] च राजर्षीन् आह्वयाम । अग्निः [15]नववास्त्वादींस्त्रीन् असुरान् उपक्षपयितुं अभिमतिः[15] ॥ १८ ॥

---

१ °चतुर्थी अ २ °नान् मूको ३ नास्ति रवि, स मूको ४ सोऽग्नि वि° ५-५ °प्रायच्छत् सुवीर्यं अग्नि कण्वाय सुभगत्वम् सुभगत्वम् अ° वि° ६ मेधातिथिं वि°. ७ °म् ऋषिम् अ° वि° ८ नास्ति अ कु ९ असुरस्य रवि १० °त्यर्थ । कम् रवि ११-११ बलेन नीतवानिति रवि १२ महाभा° रवि १३-१३ एत एव इति च अ कु १४ उग्रदे° वि° अ° १५-१५ °दीस्त्रीन् असुरान् अनयत् नीतवान् हिंसितवानित्यर्थः । दस्यवे (१ दस्यु) शत्रुम् (१ शत्रु सह) बलवन्तम् अग्र्यावयवा (१ °ता) मवत (१ भर) वि° अ°.

मुद्गल० अग्निना सहावस्थितान् तुर्वशम् एतन्नामकम् यदुम् एतन्नामकम् उग्रदेवम् एतन्नामकम् च राजर्षीन् परावतः दूरदेशात् हवामहे आह्वयाम । स च अग्निः नववास्त्वम् एतन्नामकम् बृहद्रथम् एतन्नामकम् तुर्वीतिम् एतन्नामकम् राजर्षीन् च नयन् इहानयतु[1] । कीदृशोऽग्निः । दस्यवे सह अस्मदुपद्रवहेतोः चोरस्याभिभविता ॥ १८ ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।
दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते । दीदेथ । कण्वे । ऋतऽजातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

स्कन्द० त्वाम् हे अग्ने ! मनुः नि दधे पृथिव्यां निहितवान् । ज्योतिः अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्, ज्योतिष्मन्तम् । ज्योतिष्मन्तम् । जनाय शश्वते बहवे बहूनां मनुष्याणामर्थाय । दीदेथ दीप्यस्व । कण्वे यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (पा २,३,३७) इत्येवमियं सप्तमी । तस्यावेक्ष लक्षणभूतयोरमक्रियाध्याहारः । यस्त्वं कण्वे यजति ऋतजातः ऋतो यज्ञः तत्र जातः उत्पन्नः । अथवा ऋत आदित्यः ततो जातः । आदित्यादाहृत इत्यर्थः । तदुक्तम्—'यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईध ऋतादधि' (ऋ १,३६,११) इति । उक्षितः उक्ष सेचने । आहुत्याज्येन सिक्तः । 'स त्वं । कीदृशः'[2] । उच्यते । यम् नमस्यन्ति परिचरणकर्माऽयम्[3] (द्र निघ ३,५) । परिचरन्ति । कृष्टयः मनुष्याः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० नि दधे त्वाम् अग्ने[4] 'मनुः अनेकस्मै जनाय'[5] ज्योतिर्भूतम् । स दीप्यस्व[6] कण्वे यज्ञाज्जातो 'हविर्भिः उक्षितः'[7] । यम् त्वाम् नमस्यन्ति परिचरन्ति[8] मनुष्याः ॥ १९ ॥

मुद्गल० हे[9] अग्ने ! ज्योतिः प्रकाशरूपम् त्वाम् शश्वते जनाय 'बहुविधाय जनाय' मनुः प्रजापतिः नि दधे देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे अग्ने[10] त्वम् ऋतजातः ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्नः उक्षितः हविर्भिः तर्पितः सन् कण्वे एतन्नामके[11] महर्षौ दीदेथ दीप्यमानोऽसि । यम् अग्निम् कृष्टयः मनुष्याः नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति पूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥

त्वेषासो अग्नेरमवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।
रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह ॥ २० ॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये । रक्षस्विनः । सदम् । इत् । यातुऽमावतः । विश्वम् । सम् । अत्रिणम् । दह ॥ २० ॥

---

1. 'नयन् वि° 2. 2 कस्त्वं कीदृश अ कृष्णम् इति 3. परिचरति कर्मार्थे च [illegible] 4. 4 मनुरग्ने इविर्भ्या दधे निदेन्यात् । [illegible] अग्ने [illegible] वि° अ° [illegible] वि° [illegible] अ° । 6. 6 निरुक्ते वि° अ° 7. नास्ति इ वि° अ कु इति 8. नास्ति वि 9. 9 'अग्ना' वि 'हव्ना' मै° 10. 'अन्यन्' वि

स्कन्द० [1]त्वेषासः दीप्ताः अग्ने त्वद्भूताः अमवन्तः[1] आत्मपर्यायममशब्दं व्याचक्षते। आत्मवन्तः। यत्नवन्त इत्यर्थः। अथवा अम[2] गत्यादिषु। गमनवन्तः। अम रोगे। तमसो रोगवन्तः। तमसो नाशवन्त इत्यर्थः। अर्चयः ज्वालाः। भीमासः न प्रतीतये न प्रतिगमनाय कस्यचित्। [3]न केनचित् प्रत्यभिभवितुं शक्याः[3] इत्यर्थः। परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतो भिन्नं वाक्यम्। रक्षस्विनः रक्षोजातिमतः। राक्षसानित्यर्थः। कीदृशान्। उच्यते। सदम् इत्। सदशब्दः सदाशब्दपर्यायः। इच्छब्दः एवार्थे। सदैव। यातुमावतः मावत[4] इति 'वतुप्प्रकरणे[4] युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' (पावा ५,२,३९) इत्येव वतुप्। मादृशो यातवो यातुमावन्तः[5]। षष्ठीसमासे छान्दसत्वात् राजदन्तादित्वाद्वा[6] परनिपातः। तान् यातुमावतः। मत्सदृशस्य पुरुषस्योपरि रक्षोभूतानित्यर्थः[7]। अथवा यातुधानैर्निर्मीयमाणत्वात् यातुमा हिंसा। तद्वतो यातुमावतः। विश्वम् सर्वं च अत्रिणम् अत्तारमस्माकं[8] व्याघ्रादिकम् सम् दह ॥ २० ॥

वेङ्कट० दीप्ता अग्ने[9] बलवन्तः अर्चयः भयङ्करा न प्रतिगमनाय। रक्षोभिरभिभवितृभिर्युक्तान्[10] सदा एव यातुमावतः यो मत्सदृशस्तथामुपगच्छति तस्मात् विश्वम् रक्षः सम् दह इति ॥ २० ॥

मुद्गल० अग्ने अर्चयः ज्वालाः त्वेषासः दीप्ताः अमवन्तः बलवन्तः भीमासः भयङ्कराः। अतः प्रतीतये अस्माभिः प्रत्येतुम् न शक्या इति शेषः। हे अग्ने! रक्षस्विनः बलवतः यातुमावतः यातुधानान् असुरान् सदम् इत् सर्वदैव सम् दह सम्यग्भस्मीकुरु। तथा विश्वम् सर्वम् अत्रिणम् भक्षकम् भस्म दाहक[11] यातु सन्दह ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये एकादशो वर्गः ॥

[३७]

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभम्। कण्वा अभि प्र गायत ॥ १ ॥

क्रीळम्। वः। शर्धः। मारुतम्। अनर्वाणम्। रथेऽशुभम्। कण्वाः। अभि। प्र। गायत ॥ १ ॥

स्कन्द० 'त्रीणि सूक्तानि मारुतानि'[11] (बृदे ३,१०७)। त्रीण्येतानि सूक्तानि मरुद्देवत्यानि। क्रीळम् क्रीडनस्वभावकम्। वः प्रथमायाः स्थाने इयं द्वितीया। यूयम्। शर्धः बलम्। मारुतम् मरुतां स्वभूतं मरुत्समूहरूपं वा। अनर्वाणम् ऋ गतौ। अन्यत्र आश्रिततया गन्ता अर्वा। आश्रित इत्यर्थः। ततोऽन्यः अनर्वा। तमनर्वाणम्। शर्धसश्च नपुंसकस्य विशेषणत्वात् व्यत्ययेनात्र पुंलिङ्गता। अन्यत्र अनाश्रितमित्यर्थः। रथेशुभम् रथेषु व्यवस्थितं यत् शोभते तत् रथेशुभम्। हे कण्वाः! [13]मम कण्वस्य पुत्राः[13] पौत्राः[13] वा[13] अभि प्र गायत गायतिरर्चतिकर्मा (द्र निघ ३,१४)। अभिप्रेत्यनयोश्चात्र विपर्ययो द्रष्टव्यः। प्राभिगायत[14] प्रकर्षेणाभिष्टुत ॥ १ ॥

1-1 अग्ने त्वम्भूता अमवन्तः त्वेषासो दीप्ता अ कु 2 नास्ति अ कु 3,3 केनचित् प्रत्यभि-भवितुमशक्या अ कु 4 नास्ति अ कु 5 नास्ति रवि 6 °दन्तादित्वात् अ कु रवि° 7 रक्षो-रूपानित्यर्थः अ कु 8 अत्तारं सन्दह अ कु 9 अग्ने कु वि°[1] म° 10 °सुरार्थं वि° रूपः °सुरान् कु वि°[1] म°[2] 11 नास्ति वि 12 भक्षकम् अ कु 13,13 कण्वस्य पुत्रा इति 14 प्रग° अ कु

वेङ्कट० [1]क्रीडमानं यूयं मरुतां वेगम् अप्रत्यूतमन्यस्मिन् रथे यः शोभते तम्[1] कण्वाः। अभि प्र गायत ॥ १ ॥

मुद्गल० [2]'क्रीळं वः'[2] इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम्। घोरपुत्रः कण्व ऋषिः। गायत्री छन्दः। मरुतो देवताः[3] ॥

हे कण्वाः! कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः! वः युष्मदर्थम् मारुतम् मरुत्समूहरूपम् शर्धः बलम् अभि प्र गायत अभितः प्रकर्षेण स्तुध्वम्। कीदृशं शर्धः। क्रीळम् विहरणशीलम्। अनर्वाणम् भ्रातृव्यरहितम्। रथेशुभम् स्वकीये रथेऽवस्थाय शोभमानम् ॥ १ ॥

ये पृष॑तीभिर्ऋ॒ष्टिभिः॑ सा॒कं वाशी॑भिर॒ञ्जिभिः॑। अजा॑यन्त॒ स्वभा॑नवः ॥ २ ॥

ये। पृष॑तीभिः। ऋ॒ष्टिऽभिः॑। सा॒कम्। वाशी॑भिः। अ॒ञ्जिऽभिः॑। अजा॑यन्त। स्वऽभा॑नवः ॥ २ ॥

स्कन्द० ये मरुतः पृषतीभिः अत्र[1] व्यादिष्टोपयोजनमेतत् अश्वनाम। पृषद्वर्णाभिः वडवाभिः। ऋष्टिभिः 'अंसेषु व ऋष्टयः' (ऋ ५,५४,११) इत्यंसस्थत्वदर्शनात् गुणाः[4] शक्तयो वा ऋष्टय उच्यन्ते, ताभिश्च। साकम् सह। वाशीभिः आयुधविशेषाः[5] वाश्यः, ताभिश्च। अञ्जिभिः रत्नमयान्याभरणानि अञ्जय उच्यन्ते[6], तैश्च। अजायन्त स्वभानवः स्वदीप्तयः। अपराध्यविभूतय. सर्वोपकरणैः सहैव ये जाता इत्यर्थः। तेषां शर्धं अभिप्रगायतेत्येवं पञ्चदशश्रुतेः पूर्वया ऋचा एकवाक्यता यथा वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० ये पृषद्वर्णैरश्वैः ऋष्टिभिः च अंसस्थैः साकम् [7]वाशीभिः च कुठाराकारैरायुधैः[7] आभरणैश्चाञ्जनसाधनैः सह प्रादुर्भवन्ति स्वदीप्तयः, तेषां शर्धः अभिप्रगायत[8] इति ॥ २ ॥

मुद्गल० ये मरुतः पृषतीभिः[9] पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ताः अजायन्त[10] सम्पन्नाः। पृषत्यो बिन्दुयुक्ता मृग्यः मरुद्वाहनभूताः। ऋष्टयः आयुधानि। वाश्यः शब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः। अञ्जयः अलङ्करणानि। तान् स्तुम इति शेषः ॥ १ ॥

इ॒हेव॑ शृण्व एषां॒ कशा॒ हस्ते॑षु॒ यद् वदा॑न्। नि याम॑ञ्चि॒त्रमृ॑ञ्जते ॥ ३ ॥

इ॒हऽइ॑व। शृ॒ण्वे॒। ए॒षा॒म्। कशाः॑। हस्ते॑षु। यत्। वदा॑न्। नि। याम॑न्। चि॒त्रम्। ऋ॒ञ्ज॒ते॒ ॥ ३ ॥

स्कन्द० इहेव[1] इवशब्दः 'अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः' (नि या ७,३१) इति पदपूरणः। एवशब्दार्थो वा। ये पृषत्यादिभिः सहैव अजायन्त तेषाम् एषाम् इहैव पृथिव्यामेव शृण्वे तिष्ठोतः[11] कर्मणि व्यत्ययेन रूपम्। छन्दसि च लिट्। श्रूयते। किम्। सामर्थ्यात् शब्दः[12]। कदा। उच्यते। कशाः अश्वाभ्यः[13] कशा उच्यन्ते, ताः[14]। हस्तेषु सप्तमीनिर्देशात् स्थिता इति शेषः। यत् यदा। वदान् वदन्ति। हस्तैर्गृहीताः कशाः अश्वानाघ्नन्त्यः[15] शब्दं यदा कुर्वन्तीत्यर्थः।

१-१. °माने मरुतां वेगम् मस्माकयः शोभने वि[1] अ[2]. २-२. नास्ति वि मै[1]. ३. नास्ति रवि अ. ४. तव्ना कु. ५. °विशेषः मूको. ६. नास्ति रवि. ७-७. °भिरजकीकटहा° रूपं; °भि चक्रीकटा° वि[1]; °भिश्च कटहा° कु वि[1] रवि; °कपाहा° अ[1] वि[1]. ८. नास्ति मूको. ९. नास्ति मै[1]. १०. °जायन्त इति मूको. ११. तिष्ठेरत् मूको. १२. शब्दं कु. १३. अश्वाभ्य कु, अश्वाघ्नन्त्यः अ. १४. तां कु. १५. °घ्नन्त्य· मूको.

यदा च यामन् रथम् चिनम् विचित्रं पूज्यं वा ऋञ्जते ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्माऽन्यत्र, इह तु सामर्थ्याद् गत्यर्थोऽन्तर्णीतण्यर्थश्च[१] । निगमयन्ति नियतेन मार्गेण गमयन्ति । यदा अश्वैः रथेन वा गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदा अमी गमनप्रारम्भे [२]हस्तस्थाः वादयन्ति मरुवाजनीः[†] तदानीं समीपस्थितानामिव कशानामाहननशब्दः श्रूयते । क्रियते गमनप्रारम्भे[‡] प्रसाधनमात्मनः[२] चित्रं[३] कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० एषाम् मरुताम् हस्तेषु स्थिताः कशाः[४] स्वस्वयाहननशब्दनहेतवः यत् वदान् यद्वदन्ति यं ध्वनिं कुर्वन्ति, तं ध्वनिम् इहैव मर्त्यैव स्थित्वा शृण्वे शृणोमि । स ध्वनिविशेषः यामन् सङ्ग्रामे चिनम् विविधं शौर्यम् नि ऋञ्जते नितरामलङ्करोति ॥ ३ ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषऽद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तम् । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

स्कन्द० वः इति प्रथमार्थे द्वितीया । [५]यूयम् अस्मत्पुत्राद्य[५] ऋत्विजो वा । शर्धाय बलाय मारुताय । घृष्वये अपठितमपि महन्नामैतत्, महते । त्वेषद्युम्नाय द्युम्नं दीप्तेः, यश इहाभिप्रेतं दीप्तयशसे । शुष्मिणे बलवते । देवत्तम्[६] देङ् रक्षणे इत्यस्यार्थं छान्दसत्वादनुपसर्गादपि देवशब्दात्[७] 'अच उपसर्गात्तः' (पा ७,४,४७) इत्येवं तकारः । देवेभ्यो मरुद्भ्यो दत्तं रक्षितं देवत्तम्[८] । अस्माभिर्मरुद्भ्यः[?]उपकल्पितमित्यर्थः । अथवा देवत्तमिति[९] दत्तावेदेव[१०] रूपम् । [११]देवेनेन्द्रेण दत्तं देवत्तमिति[११] । अत्र चेतिहासमाचक्षते[१२]—'दितिः[१३] किल शत्रुहननसमर्थं पुत्रमिच्छन्ती कश्यपमुपचचार । तां स परितुष्ट उवाच । जनिष्यते तवेदृशः पुत्रः, यदि [१४]गर्भं प्रयता[१४] वर्षशतं धारयिष्यसीति । तथेति दितिः[१५] प्रतिपेदे । तच्छ्रुत्वेन्द्रः छिद्रान्वेषी तां शुश्रूषमाणः । सा कदाचिद् इन्द्रस्य उत्सङ्गे शिरो निधाय मुक्तकेशी विवृतोपस्थद्वारा सुष्वाप । तामप्रयतामासाद्येन्द्रः तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा वज्रेण चिच्छेद । स च्छिन्नो रुरोद । तानिन्द्रः प्रत्येकं पुनः सप्तधा चिच्छेद । [१६]त एव[१६] सप्त सप्तका मरुतां गणाः । तत्[१७] प्रबुद्धा दितिर्वासवम्[१८] इन्द्रमुवाच । ममैवायमपराधः, तेन न त्वां शपामि[१८], [१९]किन्तु तैः[१९] सह सख्यमुपेहि[२०], भागधेयमेषां प्रकल्पयेति । तैः सहेन्द्रः सख्यमुपेत्य तान्[२१] स्तुतिभाजो हविर्भाजश्च चकार' इति । तदेतदुच्यते । देवेनेन्द्रेण दत्तं[२२] ब्रह्म स्तुतिलक्षणम् । प्र गायत । कै गै शब्दे । प्रशब्दयत । प्रकर्षेण उच्चारयतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र गायत यूयं वेगवते वृक्षादीनां घर्षणे[२३] कुर्वते दीप्तयशसे बलवते[२४] मारुताय देवत्तम्[२५] देवदत्तं माग्यलक्षणं[२६] ब्रह्म[२७] ॥ ४ ॥

---

१. ॰व्ययं: कु. २-२. नास्ति वि[१] अ[२]. † भइवाजिनी. कु रवि. ‡ प्रगमन॰ वि[३]. ३. चित्रम् वि[४]. ४. नास्ति वि. ५-५. युष्मत्पुत्राद्य॰ रवि. ६. देवदत्तं कु. ७. नास्ति रवि. ८. नास्ति अ कु; देवदत्तम् रवि. ९. देवदत्त॰ मूको. १०. दातेः अ कु. ११-११. अथवा देवेनेन्द्रेणदत्तमिति अ कु; ॰देवत्त॰ रवि. १२. द्र. श. ब्रा. (ऋ १,११४,२), रामायणम् (१,४२ [वि. वै. संस्करणम्]), मत्स्य. (५,११०) १३. अदितिः मूको. १४-१४. मयनगर्भं अ कु. १५. अदितिः किल अ कु; अदितिः रवि. १६-१६. एते अ कु. १७. अदिति॰ मूको. १८. शपामि इति अ कु. १९-१९. नास्ति रवि. २०. सख्यमुपैहि अ कु; ॰मुपेहि रवि. २१. नास्ति अ कु. २२. दत्तं देवदत्तं अ कु. २३. घर्षणं कु; घर्षणं वि[१] अ[२]. २४. भगव॰ वि[१] एवं. २५. नास्ति मूको. २६. माग्यलक्षणं वि[१] अ[२] रवि; ॰लक्षणम् अ[१] वि[२] कु. २७. नास्ति कु, देवत्तं ब्रह्म अ[१॰] वि[११] क रवि.

मुद्गल० हे ऋत्विजः! वः युष्माकं सम्बन्धिने शर्धाय प्रसहनशीलाय वृष्णये शत्रुधर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दीप्यमानयशसे शुष्मिणे बलवते एवंभूताय मरुद्गणाय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य प्र गायत स्तुध्वम्। कीदृशं ब्रह्म। देवत्तम् देवैर्दत्तं देवतानुग्रहाल्लब्धम् ॥ ४ ॥

प्र शंसा गोष्वघ्न्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम्। जम्भे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र। शंस। गोषु। अघ्न्यम्। क्रीळम्। यत्। शर्धः। मारुतम्। जम्भे। रसस्य। ववृधे ॥ ५ ॥

स्कन्द० क्रीळम्[1] यत् इति यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तत् प्र शंस शंस स्तुतौ। आत्मन एवायमन्तरात्मनः प्रैषः। प्रकर्षेण स्तुहि हे अन्तरात्मन्!। गोषु इति[2] निमित्त एषा सप्तमी। प्रयोजनस्य निमित्तत्वेन[3] विवक्षा। गोषु निमित्तभूतासु। गवार्थमित्यर्थः। अघ्न्यम् अहन्तव्यं शत्रुभिः हन्तुमशक्यम् कतमत्[4]। उच्यते। क्रीळं यत् शर्धः मारुतम् तत्। किं करोति। उच्यते। जम्भे जम्भतिरत्र सामर्थ्यात् पानार्थः। तृतीयार्थे च सप्तमी। जम्भेन पानेन रसस्य सोमरसस्य ववृधे वीर्येण वर्धते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र[5] स्तुहि गोषु स्थितम् अहन्तव्यं क्रीळमानम्। यत् शर्धः मारुतम् 'तत् रसस्य[6] पयसः जम्भः ववृधे[7]। जम्भशब्द उदरवचनः। 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तैसं २,२,११,४) इति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० गोषु मरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुषु अवस्थितम् अघ्न्यम् अहन्तव्यम् क्रीळम् विहारोपेतम् मारुतम् मरुत्सम्बन्धि शर्धः प्रसहनशीलम् तेजः यत् अस्ति तत् प्र शंस हे मदीयकृत्समूह! स्तुहि। रसस्य गोक्षीररूपस्य सम्बन्धि तत्तेजः जम्भे मुखे ववृधे वृद्धमभूत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च ग्मश्च धूतयः। यत् सीमन्तं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः। वः। वर्षिष्ठः। आ। नरः। दिवः। च। ग्मः। च। धूतयः। यत्। सीम्। अन्तम्। न। धूनुथ ॥ ६ ॥

स्कन्द० कः वः निर्धारणे एषा षष्ठी। युष्माकं मध्ये वर्षिष्ठः वृद्धतमः। न कश्चिदपि वृद्धतमः। सर्वे समवयस्का इत्यर्थः। हे नरः! मनुष्याकाराः!। दिवः च ग्मः च द्युलोकस्य च[8] पृथिव्याश्च आ[9] धूतयः! आकम्पयितारः!। कीदृशाः[?] यूयम्[10]। उच्यते। यत् ये[?] सीम् इति परिग्रहार्थीयः। सर्वं जगत् अन्तम् न अन्त्यमिव। यथा कश्चित् शाखायाः[11] वंशस्य वा अन्तं धूनुयात् एवं धूनुथ। भयेन कम्पयथेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यदा[12] समीपम् सर्वमेव परिगृह्य[13] कम्पयथ, तदानीं मरुतः! युष्माकम् कः वर्षिष्ठतमः दिवश्च पृथिव्याश्च कम्पयितारः!। आकारः पूरणः ॥ ६ ॥

---

1. प्रशंस क्रीळं अ कु. 2. नास्ति रवि. 3. हेतुत्वेन रवि. 4. यत् क्री° रवि. 5. नास्ति भ° वि°. 6-6. मरुद्रस्य भ° वि°. 7. ववृधे कु. 8. नास्ति भ कु. 9. ये क्रीड° भ. 10. यद् भ रवि. 11. शाखायाः भ कु; शालायाः रवि. 12. यदा मरुत. कु रवि. 13. विगृह्य वि° भ°.

मुद्गल० दिव च द्युलोकस्यापि [1]ग्म च भूलोकस्यापि[1] धूतयः कम्पनकारिणः नरः । नेतारो हे मरुतः[2] वः युष्माकं मध्ये आ समन्तात् वरिष्ठः श्रेष्ठतमः कः । यत् यस्मात् कारणात् सीम् सर्वतः[3] अन्तम् न वृक्षाग्रमिव धूनुथ चालयथ । तस्मात् कारणात् कम्पयितॄणां युष्माकं मध्ये कः श्रेष्ठ इति प्रश्नः ॥ ६ ॥

नि वो यामा॑य॒ मानु॑षो द॒ध्र उ॒ग्राय॑ म॒न्यवे॑ । जिही॑त॒ पर्व॑तो गि॒रिः ॥ ७ ॥

नि । वः॒ । यामा॑य । मानु॑षः । द॒ध्रे । उ॒ग्राय॑ । म॒न्यवे॑ । जिही॑त । पर्व॑तः । गि॒रिः ॥ ७ ॥

स्कन्द० वः युष्माकं स्वभूतम् यामाय द्वितीयार्थे चतुर्थ्येषा । यामं रथम् मानुषः मनुष्यः[4] नि दध्रे इ धारणे । नियमेन स्वयज्ञे धारयति । अथवा यामशब्दो यागवचनः । तदर्थ एव च तादर्थ्ये चतुर्थी । युष्माकं यागाय । यूयं यज्ञे यास्यथ इत्येवमर्थं मनुष्यो नियमेन धारयति । किम् । सामर्थ्यात् सोमलक्षणानि हवींषि । किमर्थम् । उग्राय मन्यवे मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः, दीप्तिरिहाभिप्रेता । उग्रायै दीप्त्यै । प्रकृष्टायैश्वर्यायेत्यर्थः । किञ्च जिहीत ओहाङ् गतौ । कम्पेन गच्छति । युष्मद्भयाच्चलतीत्यर्थः । कीदृशः । पर्वतः पर्ववान् बहुपर्वकः[5] । महानपि सन्नित्यर्थः । कः । गिरिः मेघो महीधरो वा । अथवा पर्वतो गिरिरिति समुच्चीयमानार्थे[6] । [6]एते ते[6] परस्परविशेषणविशेष्यभूते[7] । पर्वतश्च गिरिश्च । मेघश्च महीधरश्चेत्यर्थः । अथवा एवमन्यथा अस्या ऋचोऽयं योजना[8] । वः इति द्वितीयाबहुवचनम् । 'यास्यस्मिन् दधा' इति यामो यज्ञः । युष्मान् यज्ञाय मनुष्यो नियमेन धारयति । किञ्च उग्राय मन्यवे जिहीत । 'मन्युः' (निघ २, १३) इति क्रोधनाम । पञ्चम्यर्थे[9] चतुर्थी । उग्रात् क्रोधात् गच्छति । उग्रेभ्य युष्मभ्यो युष्मद्[10] बिभ्यच्चलतीत्यर्थः । कः । पर्वतो गिरिः अपि महान् गिरिः किमुत अन्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नि[11] मानुषः[12] दध्रे स्थूणादिकं युष्माकं[13] गमनाय उद्गूर्णाय अभिमन्ये । स्थिरं[14] स्थूणादिकं हन्तुम् निहन्ति मानुषः[15] । पर्ववान्[16] गिरिः च कम्पते ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! वः युष्माकम् यामाय गमनार्थम् मानुषः गृहस्वामी कश्चिन्मनुष्यः नि दध्रे गृहद्वारपार्श्वे दृढं स्तम्भं निक्षिप्तवान् । अवश्यं गमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तम्भप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उग्राय तीव्राय मन्यवे चालनार्थम् अभिमन्यमानाय । युष्मद्‍ हि [17]"भवद्गमनात् भीतिः । यत्र भवद्गमनात्"[17] चालितः पर्वतः बहुविधपर्वयुक्तः गिरिः शिखरी जिहीत गच्छेत् ॥ ७ ॥

येषा॒मज्मे॑षु पृथि॒वी जु॑जु॒र्वाँ इ॑व वि॒श्पतिः॑ । भि॒या यामे॑षु॒ रेज॑ते ॥ ८ ॥

येषा॑म् । अज्मे॑षु । पृ॒थि॒वी । जु॒जु॒र्वान्ऽइ॑व । वि॒श्पतिः॑ । भि॒या । यामे॑षु । रेज॑ते ॥ ८ ॥

1-1 नास्ति वि. 2 मनुष्या अ कु. 3 °सर्वतः अ कु. 4 °मनुष्यो कु °मानवं अ. 5-5 पर्वतेन कु. 6 °भूतौ अ कु. 7 °कर्णो या° वि. 8-8 नास्मिन् देवता इति. 9 °दे च अ कु. 10 युष्मभ्यं मूको. 11 दधे वि° अ°. 12 नास्ति मूको. 13 नास्ति वि° अ°. 14 नास्ति [illegible] स्थिर वि° अ°. 15 मनुष्य वि° अ°. 16 पर्वत वि° अ. 17-17 भवद्गमनात् भी° भवद्गमना वि.

स्कन्द० [1]कीदृशा यूयम्। उच्यते[1]। येषाम् युष्माकम् अज्मेषु अज गतिक्षेपणयोः। गमनेषु। पृथिवी जुजुर्वान् इव विश्पतिः। पुत्रपौत्रादीनां मनुष्याणां पतिः विश्पतिः। कुलज्येष्ठोऽत्राभिप्रेतः, न राजा। यथा जीर्णोऽत्यन्तवृद्धः। भिया भयेन रेजते कम्पते। यामेषु इत्येतत्तु अज्मेषु इत्येतेन सम्बन्धयितव्यम्। तृतीयार्थे चात्र सप्तमी। यामैः रथैः अज्मेष्विति। येषु युष्मासु रथैर्गच्छत्सु कम्प्येते इत्युं गच्छन्तीत्यजानती पृथिव्यपि भयेन कम्पते। किमुत अन्ये इत्यर्थः। अथवा येषामित्येतत् भियेत्येतेन सम्बन्धयितव्यम्। तत्सम्बन्धे च 'भीत्रार्थानाम्' (पा १,४,२५) इत्यपादान-त्वात्[2] पञ्चम्यर्थे षष्ठी। अज्मेषु इत्यप्यज्मशब्दो गृहनाम (तु निघ ३,४)। अज्मेषु[3] यामे[4]ष्वित्येतच्च[4] समुच्चीयमानार्थे [5]एते। सप्तमीनिर्देशाच्च[6] योग्यक्रियाध्याहारः। येभ्यो युष्मत्[6] अज्मेषु यामेषु [7]च गृहेषु रथेषु च[7] व्यवस्थितेभ्यः भिया भयेन पृथिवी रेजत इति। येभ्यः स्वस्थेभ्यश्चासीनेभ्यो युद्धाभिमुखेभ्यश्च भयेन पृथिवी कम्पत इत्यर्थः। 'तेषां वो यामाय मानुषः' इत्येवं तच्छब्दश्रुतेः पूर्वया ऋचैकवाक्यता परया वा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० येषाम् उत्क्षेपकेषु[1] गमनेषु पृथिवी ओषधिवनस्पतियुक्ता, [1]"जीर्णः राजेव परबलागमने,"[1] कम्पते भिया। पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मरुतः[11] येषाम् युष्माकम् यामेषु गमनेषु अज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः भिया रेजते कम्पते। दृष्टान्तः। जुजुर्वान् इव विश्पतिः। यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात् कम्पते तद्वत् ॥ ८ ॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे। यत् सीमनु द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरम्। हि। जानम्। एषाम्। वयः। मातुः। निःऽएतवे। यत्। सीम्। अनु। द्विता। शवः ॥ ९ ॥

स्कन्द० हिशब्दः पदपूरणः। येषाम् अज्मेषु[11] येभ्यो वा भिया पृथिवी रेजते, तेषाम् एषाम् मरुताम् स्थिरम् जानम् जन्म वयः च यौवनलक्षणम्। यथा [12]"मनुष्याः जाताः[12] शीघ्रमेव [13]"वृद्धी-भवन्ति म्रियन्ते[13] च, न तद्वत् ते[14] मरुतः इत्यर्थः। किमर्थम्। उच्यते। मातुः निरेतवे। मातुः सका-शात् निर्गन्तुम्। मातुरुदरे पुनःपुनर्गर्भवासमननुभवितुमित्यर्थः। यो हि [15]"वृद्धीभवति म्रियते"[15] च, तेनावश्यं मातुरुदरे पुनःपुनर्गर्भवासोऽनुभवितव्यः। कीदृशा मरुतः। उच्यते। यत् यच्छब्दः अत्र लुप्तः। येषाम्। सीम् अनु सीमिति परिग्रहार्थीयः। अन्विति लक्षणे कर्मप्रवचनीयः प्रति-शब्देन समानार्थः। सर्वे प्रति द्विता द्विधा द्विविधमपि सांयोगिकं[20] च हस्त्यश्वादि शारीरं[21] च शवः बलम्। ये द्विविधेनापि बलेन न कुतश्चित्पूना इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स्थिरम् हि जन्म मरुताम् वयः च मातुः निर्गमनाय[1]। न पुनर्जननाय मरुतः प्रविशन्ति[1]। यत् येषां सर्वं जगत् अनुप्रविशति[1] तत् बलं द्विधा भवति दिवि च पृथिव्यां चेति ॥ ९ ॥

१-१. ये कीदृशा मरुत् उच्यन्ते भ. २. इत्येषा° कु ३. °भ्योऽपीति कु ४. °ष्विति च भ कु ५-५. एतावत° रवि ६. युष्मत्र्व मूको ७-७. गृहेषु च रथेषु भ कु ८-८. तेषां वो मानुष भ कु, तेषां यामाय मानुष रवि ९. °येषु वि. १०-१०. जीर्णो व कम्पनेन वि' अ' ११. नास्ति मूको १२. यो तु रवि १३-१३. मनुष्यमात्र भ कु १४-१४. म्रियते वृद्धीभवन्ति मूको १५. ते भ कु १६-१६. म्रियते वृद्धीभवति मूको १७. सांयोगिक कु १८. शारीर भ कु १९. गमनाय वि' अ'. २०. °विशन्ति अ' कु २१. °प्रसरति वि' अ', अनुसरति कु

मुद्गल० एषाम् मरुताम् जानम् जन्मस्थानमाकाशम् स्थिरम् हि चलनरहितं खलु । मातुः मरुतां जननीस्थानीयादाकाशात्[1] वयः पक्षिणः निरेतवे निर्गन्तुं समर्था भवन्तीति शेषः । तादृशात् आकाशात् जन्मेति मरुतां स्तुतिः । यत् यस्मात् कारणात् शवः भवदीयं बलम् अनुक्रमेण मीम् सर्वतः द्विता द्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते । अतो भवदीयं ज्ञानं स्थिरं हि इति पूर्वेणान्वयः ॥ ९ ॥

उदु॒ त्ये सू॒नवो॒ गिरः॒ काष्ठा॒ अज्मे॑ष्वत्नत । वा॒श्रा अ॑भि॒ज्ञु यात॑वे ॥ १० ॥

उत् । ऊँ इति॑ । त्ये । सू॒नवः॑ । गिरः॑ । काष्ठाः॑ । अज्मे॑षु । अ॒त्न॒त॒ । वा॒श्राः । अ॒भि॒ऽज्ञु । यात॑वे ॥ १० ॥

स्कन्द० उत् इत्युपसर्गः अत्नत इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । उ इति पदपूरणः । ये उक्त-गुणाः त्ये ते मरुतः । सूनवः पुत्राः । कस्य । पृश्न्या रुद्रस्य वा । कुत एतत्—'पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः' (ऋ ५,५८,५), 'रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्राः' (ऋ ६,६६,३) इत्यादिषु मन्त्रान्तरेषु दर्शनात् । गिरः काष्ठाः आपोऽत्र काष्ठा उच्यन्ते (तु. या २,१५) । गर्जितलक्षणा वाचः अपश्च । अज्मेषु तृतीयार्थे सप्तमी । अज्मैः अजनैः स्वगमनैः उदत्नत ऊर्ध्वं विस्तारयन्ति । मेघं प्रति 'स्वयं गत्वा' गर्जन्ति । तदीयाश्चापो विक्षिपन्तीत्यर्थः । कीदृशीरपः । वाश्राः वाश-नशीलाः शब्दकारिणीः । बह्वीरित्यर्थः । कथमुदत्नत । अभिज्ञु क्रियाविशेषणमेतत् । अभिगतं जानु यस्मिन् उदत्नने तदभिज्ञु । विपात्य जानुं महता यत्नेनेत्यर्थः । किमर्थम् । यातवे । पृथिव्यां पातनायेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० उदत्नत उदततान्[2] अकुर्वन् विस्तीर्णाण्यपीरकुर्वन् अमी प्रेरयितारः[3] शब्दयन्तः[4] दिशः गमनेषु । यद्वा[5] गच्छन्त्योऽपधिभिः[6] विस्तारयन्ति दिश इति । तथा धेनूरिव अभिगतजानुकं[7] पातुम-कुर्वन् । ओपधिसद्भावाद्‍दुग्धसम्पाद्याः[8] पयांसि धेनव इति ॥ १० ॥

मुद्गल० ये पूर्वप्रकृताः गिरः सूनवः वाचः उत्पादका मरुतः । वायवो हि ताल्वोष्ठादिषु सम्बन्धो वाचमुत्पादयन्ति । अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठाः अपः उत् उ [9]उत्कर्षेण अत्नत विस्तारितवन्तः । उदकं[10] विस्तार्य तत्पानार्थम् वाश्राः हम्भारवोपेता गाः अभिज्ञु जान्व-भिमुखं यथा भवति तथा यातवे गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

त्यं चि॑द् घा दी॒र्घं पृ॒थुं मि॒हो नपा॑त॒मम्र॑धम् । प्र च्या॑वयन्ति॒ याम॑भिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चि॒त् । घ॒ । दी॒र्घम् । पृ॒थुम् । मि॒हः । नपा॑तम् । अम्र॑धम् । प्र । च्य॒व॒य॒न्ति॒ । याम॑ऽभिः ॥ ११ ॥

1. जनन° मूको. 2-2. नास्ति अ कु. 3. उच्चता कु. 4. प्रेरितारः कु; प्रेरितारं अ रवि. 5. शब्दायन्तः मूको. 6. यद्वि अ[11] वि[12] ख रवं रवि. 7. °षीमि. वि° रवं कु. 8. अभिनतजानु वि° अ°. 9. °ओपधीन° वि[13] रवं अ° कु. 10. नास्ति वि मे°.

स्कन्द० न च केवला गिरः काष्ठाश्च । किं तर्हि । 'त्यम् चित्[1] चिदित्यप्यर्थे । घ इति पदपूरणः । तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । योऽयं वैद्युतो नामाग्निः तमपि[1] दीर्घम् पृथुम् मिहः नपातम् मिह सेचने । सेचनात् मिह् मेघ उच्यते । नपादिति अपत्यनाम । मेघस्य अपत्यभूतम् । मेघाद्धि वैद्युतोऽग्निर्जायते । अथवा[2] नपादिति पौत्रस्यैव नाम, न पुत्रस्य । तत्रादित्यो मिहुच्यते । सोऽपि हि रश्म्याहृताभिरद्भिर्मध्यमं सिञ्चति । तस्यश्चादभ्यो मेघो जायते । मेघात् वैद्युत इत्येवमादित्यपौत्रत्वमस्य । अमृध्रम् मृधिहिंसार्थः । अहिंस्यम् अहिंसितारं वा साधूनाम् । अथवा मृध्रशब्दो मृदुपर्यायः । तथाहि यास्केन दर्शितम्[3]—"'दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः' (ऋ १,१७४,२) । दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु' (शा ६,३१) इति । अमृध्रम् अमृदुं तीक्ष्णम् । अथवा मृध्रशब्दो निर्वीर्यवचनः । एवं हि छागलेयिनां श्रुतौ प्रयोगः—'दक्षिणेन हस्तेन देवानसृजत् । [4]सव्येनासुरान् । तेन[4] देवा वीर्यवन्तोऽभवन् । मृध्रा असुराः' इति । अत्र च वीर्यवत्प्रतियोगित्वेनोपादानात् मृध्रशब्दो निर्वीर्यवचन इति गम्यते । अमृध्रं वीर्यवन्तं प्र च्यावयन्ति मेघात् यामभिः यानैः । विद्युतमपि स्वगमनैरेव कुर्वन्तीत्यर्थः । [5]अथवा दावलक्षणोऽग्निरभिप्रेतः । न वैद्युतः । स हि मिहो नपात् । कथम् । मेघात् वृष्टिद्वारेण ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । ओषधिवनस्पतिभ्यः स इति । तं ग्रीष्मे प्रवृद्धं प्रच्यावयन्ति अपगमयन्ति यामभिः यानैः । कस्य । सामर्थ्यात् वृष्टिलक्षणानामपाम् । योऽयं दावरूपोऽग्निः, तमपि वृष्टिं गमयन्तोऽपनयन्तीत्यर्थः[5] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्यम्[6] चित् खलु दीर्घम् '[7]विस्तीर्णम् मेघस्य पुत्रम् अमृदुम् गमनैः[8] प्र च्यावयन्ति मरुतः । इदं[6] शिलोच्चयाभिप्रायमिति ॥ ११ ॥

मुद्गल० त्यं चित् घ[9] प्रसिद्धो यो मेघः तमपि मेघम् यामभिः स्वकीयगमनैः ॥ च्यावयन्ति मरुतः प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशम् । दीर्घम् आयामोपेतम् पृथुम् तिर्यग्विस्तृतम् मिहः नपातम् सेचनी यस्य जलस्य न पातयितारम् । वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । अमृध्रम् केनापि अहिंस्यम् ॥ ११ ॥

मरुतो यद्ध वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन । गिरीँरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

स्कन्द० हे मरुतः । यत् वः बलम् । ह इति पदपूरणः । यद्[11] वो बलं जनान्[12] असुरजनान्[12] अचुच्यवीतन स्वराष्ट्रेभ्यः च्यावितवत्[13] । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तदेव । गिरीन् अपि मेघान् पर्वतान् वा अचुच्यवीतन च्यावयति[14] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० हे[11] मरुतः । यत् ह[11] वः बलम् तत् जनान् च्यावयति । तत् शिलोच्चयानपि[15] च्यावयति ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । यत् ह यस्मादेव कारणात् वः युष्माकम् बलम् अस्ति अस्मादेव कारणात् जनान् प्राणिनः अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषु प्रैरयत[16] । तथा गिरीन् मेघान् अचुच्यवीतन प्रैरयत[16] ॥ १२ ॥

1-1. नास्ति रवि. 2. तदपि कु. 3. अथ तु भ रवि. 4. दर्शितः भ कु. 5. सव्येन नरान् ते भ कु. 6-6. नास्ति भ कु. 7. तम् अ[1] वि[2]. 8-8. मेघे विस्तीर्णस्य पुत्रमपुष्टं गमनैः वि[1] रुर्ष, मेघस्य पुत्रं मृदुगमनैः वि[1]. 9. इति अ[1,2] वि[1,3] रु रुर्ष रवि. 10. नास्ति वि मं[1]. 11. यद भ रवि. 12. नास्ति भ रवि. 13. नास्ति कु. 14. च्यावितवन्तः भ कु. 15. च्यावयन्ति मूको. 16. नास्ति वि[1,3] अ[1]-रु कु रवि. 17. च्यावितेति वि[1] रुर्ष. 18. प्रेर[°] मूको.

यद्ध यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥

स्कन्द० यत् यदा यान्ति मरुतः, यान्ति च सम् ब्रुवते परस्परेण सम्भाषन्ते अध्वन् आ । आ इत्युप सर्गोऽनर्थकः । अध्वनोऽधि अध्वन उपरि । अध्वनीत्यर्थः । यदेति वचनात् तदेत्यध्याहार्यम् । तदा शृणोति कः चित् एषाम् [1]मरुतां सम्भाषणम्[2], न सर्वः । यस्यैवैते[3] मरुतः प्रसादवन्तः, स एवैतान् गच्छतः अध्वनि भाषमाणान् शृणोति, नापर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यदा खलु यान्ति मरुतः, तदानीं मार्गेऽन्यैः सह शब्दं कुर्वन्ति । तं शब्दम् एषाम्[4] क चित् अपि शृणोति । सर्वो जनः मार्गोपार्डं शृणोति ॥ १३ ॥

मुद्गल० यत् ह यदा खलु मरुतः यान्ति गच्छन्ति । तदानीम् अध्वन् आ मार्गे सर्वतः सम् ब्रुवते । सम्भूय ध्वनिम् अव्यक्तं कुर्वन्ति । एषाम् मरुतां सम्बन्धिनं शब्दम् कश्चित् यः कोऽपि शृणोति ॥ १३ ॥

प्र यात शीभमाशुभिः सन्ति कण्वेषु वो दुवः । तत्रो षु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । शीभम् । आशुभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः । दुवः । तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

स्कन्द० प्र इत्येष उपेत्येतस्य स्थाने । उप यात अस्मान् शीभम् क्षिप्रनामैतत् (द्र. निघ २,१५) । क्षिप्रम् आशुभिः [5]शीघ्रैः अश्वैः[5] । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् सन्ति कण्वेषु एकस्मिन्नपि 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा १,२,५९) इत्येवं[6] बहुवचनम् । पुत्रपौत्राद्यपेक्षं वा । अस्मासु कण्वेषु व[7] युष्माकम् दुवः परिचर्याः[7] । अस्मदागमनात् युष्मान् वयं परिचरिष्याम इत्यर्थः । आगत्य च तत्रो षु तस्मादस्मदनुस्मृतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः[8] । योऽस्मदीयो यज्ञो वेदिर्वा तत्र सुष्ठु मादयाध्वे मद तृप्तौ । तर्पयत आत्मानम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० तद्युक्ता भवत क्षिप्रं[9] शीघ्रैरश्वैः । सन्ति कण्वेषु वः परिचर्याः । तत्र सुष्ठु मदयध्व[10] ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! आशुभिः वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीभम् शीघ्रम् प्र यात प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत । कण्वेषु मेधाविषु अनुष्ठातृषु वः युष्माकम् दुवः दुवांसि परिचरणानि सन्ति । तत्रो तेष्वेव परिचारकेषु कण्वेषु मादयाध्वै तृप्ता भवत ॥ १४ ॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषाम् । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयम् । एषाम् । विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥

---

1. °स्मतोत्थरे व कु. 2-2. मरुतां सम्भाषणं मरुता व. 3. यस्यैव ते व. 4. एव वि[1] अ[1]. 5-5. अश्वै. शीघ्रैः व कु. 6. इति कु. 7. °यर्थो व कु. 8. °व्याहार्यः व कु. 9. दीर्घ क्षिप्रं वि[1]. 10. मेरुत वि[1] अर्थ; मरुतः वि[3]; दत्त वि[1] अ[1]; मरुत व कु इति मापत व स्रोतः.

स्कन्द० कस्मात् । उच्यते । हि-शब्दो यस्मादर्थे । स्म इति पदपूरणः[1] । यस्मात् अत्र अस्ति मदाय वः । किम् । सामर्थ्यात् सोमः । यस्मात् युष्मन्मदकरणसमर्थः सोमोऽस्तीत्यर्थः । यस्माच्च[2] स्मसि स्म वयम् स्मेति पदपूरणः[3] । विद्यामहे वयमपि एषाम् युष्माकं मरुतां स्तभूताः । यस्मात् वयमपि युष्माकं परिचारकाः सोमस्यार्पयितारः स्तुतिकराश्च[3] विद्यामह इत्यर्थः । यस्माच्च विश्वम् चित् आयुः । 'विश्वम्' (निघ ३,१) इति बहुनाम । चिच्छब्दोऽप्यर्थे, आयुरित्यस्माच्च परो द्रष्टव्यः । आयुः इत्येतच्च अत्र अन्ननाम (निघ २,७) । अन्नमपि बह्वस्तीत्यर्थः । किमर्थम् । जीवसे जीवनाय[4] जीवितुम् । अस्मज्जीवनार्थम् । यत् सोमेन आत्मानं तर्पयित्वा जीवनाय अस्मभ्यमन्नं दास्यथ,[5] तदपि बह्वस्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० [5]अस्ति हि[5] मदाय वः[6] अस्मासु स्तोत्रम् । तथा एषाम् भवताम्[7] [8]स्तोतारः वयम्[8] परिपूर्णम् आयुः जीवितुं भवामः ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वः युष्माकम् मदाय हर्षाय अस्ति हि स्म अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविः[9] विद्यते खलु । एषाम्[10] युष्माकं भृत्यभूताः वयम् स्मसि स्म विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुम् विश्वम् चित् आयुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

[३८]

कद्ध नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥१॥

स्कन्द० कत् शब्दः कदेत्यस्य पर्यायः । ह नूनम् इति पदपूरणौ । कदा हे कधप्रियाः! कम् उदकम् तद्[11] दधाति धारयतीति कधो मेघः । स प्रीः[12] प्रियो येषां ते कधप्रियाः[13] । अथवा[14] कध आदित्यः, उदकस्य धारयितृत्वात् प्रजापतिना वा प्रकाशनार्थं विहितत्वात् । प्रीञ् तर्पणे । [15]प्रीः प्रियः तर्पयिता[15] । आदित्यस्य तर्पयिता[16] येषां ते कधप्रियः[14] । मरुतो हि वर्षासु रश्म्याहृतैरुदकैरादित्येन तर्प्यन्ते । तेषां सम्बोधनं हे कधप्रियः! । पिता पुत्रम् न हस्तयोः यथा पिता बालकं पुत्रं लालयन् हस्तयोर्धारयति, एवम् दधिध्वे लालयन्तो[18] धारयिष्यथ । कम् । सामर्थ्याद् अस्मान् । कदा अस्मान् [19]लालयन्तो धारयिष्यथेत्यर्थः[19] । हे वृक्तबर्हिषः! सर्वैः मनुष्यैः वृक्तमास्तीर्णं बर्हिर्येषां ते वृक्तबर्हिषः । सर्वमनुष्यैः कृतयागा इत्यर्थः । तेषां सम्बोधनं हे वृक्तबर्हिषः! ॥ १ ॥

---

१. °पूरणम् भ कु. २ नास्ति भ कु. ३. °श्चास्त भ कु रवि[1]. ४. दास्यते भ कु. ५-५. भवति हि भ[1] वि[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७. नास्ति कु. ८-८. स्तोऽस्य रवि. ९. हविषो मूको. १०. एषाम् वो वि. ११. तं कु. १२. नास्ति मूको. १३. °प्रियाः भ रवि[1]. १४. व्यत्ययेनैकवचनं द्रष्टव्यम् । अथवा मूको. १५-१५. तर्पयिता प्रियः भ रवि; प्रियः तर्पयिता कु. १६. नास्ति कु. १७. °प्रिः कु रवि[1]. १८. धारयन्ते भ; धारयन्तो कु. १९-१९. लालयिष्यथेत्यर्थः भ कु.

वेङ्कट० सुख पुरा स्तोत्रप्रीता[1] पिता पुत्रम् इव हस्तयो अस्मान् दधिध्व यज्ञार्थं छिन्नबर्हिषो[2] मरुत[1] ॥१॥

मुद्गल० [3] 'कद्ध नूनम्' इति पञ्चदशर्चं तृतीय सूक्तम् । घोरपुत्र कण्व ऋषि । गायत्री छन्द । मरुतो देवता[4] ॥

हे मरुत ! कत् ह कदा खलु नूनम् अवश्यम् हस्तयो दधिध्वे यूयम् अस्मान् हस्ते धारयथ । दृष्टान्त । पिता पुत्रम् न हस्तयो यथा लोके पिता हस्तयो स्वकीय पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुत । स्तुतिप्रिय स्तुतिप्रीता वृक्तबर्हिष वृक्त छिन्नं बर्हि दर्भो येषा मरुताम् ते[5] ॥ १ ॥

क्व नूनं कद्वो अर्थं गन्ता दिवो न पृथिव्याः । क्व वो गावो न रण्यन्ति ॥२॥

क्व । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्त । दिवः । न । पृथिव्याः । क्व । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥२॥

स्कन्द० "नूनम् कत्"[6] इति पदपूरणौ[7] । क्व इत्येतत् कदा इत्येतत् वा व अर्थम् ऋ गतौ इत्यस्य रूपम् । अर्थं[8] गमनमुच्यते । युष्माक गमनम् । क्व कदा वा यूय गन्तार[8] स्थेत्यर्थ । किमुच्यते[9] । येन पुन पुनराहूयमाना[10] गन्त दिवो न पृथिव्या । द्वितीयार्थे पञ्चम्यौ । गच्छथ द्युलोकम् पृथिवीम् । एतदुक्त भवति—स्वस्मिन् स्थाने नूनमसन्निहिता एव स्थ । येनाहूयमाना अपि नागच्छथेति । क्व व[11] गाव अश्वा अत्र गाव उच्यन्ते । क्व वो युष्माक स्वभूता गन्तार अश्वा न रण्यन्ति न रमन्ते । एतदुक्त भवति—सर्वत्रैव योऽश्वा रमन्ते । अत अस्य रमणीय किं[12] नागच्छथेति ॥ २ ॥

वेङ्कट० क्व सम्प्रति यूय स्थ । [13]क्व व[13] गमन भवति । गच्छत[14] द्युलोकात् । इहागताश्च न गच्छत पृथिव्या[15] । क्व युष्मान् पशव इव रमयन्ति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मरुत ! नूनम् इदानीम् क्व यूय कुत्र स्थिता । कत् कदा व युष्माकम् अर्थम् अरणम् देवयजनदेशे गमनम् । विलम्ब मा कुरुतेत्यर्थ । दिवो गन्त द्युलोकात् गच्छत । पृथिव्या न[16] गन्त भूलोकात् मा गच्छत । व युष्मान् क्व रण्यन्ति देवयजनरूपाया पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयन्ति यजमाना स्तुवन्ति । दृष्टान्त । गाव न यथा गाव रणन्ति शब्दयन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता । क्वो३ विश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

क्व । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता । क्वो३ इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

स्कन्द० क्व अन्यत्र व युष्माकम् सुम्ना 'सुम्नम्'[17] (निघ ३,६) इति सुखनाम । परिचर्यासुखानि । नव्यांसि नवतराणि अस्माभिरनुत्पादितपूर्वाणि[18] । यदि अन्यथा यूयमन्यत्र गता । हे मरुत ! । क्व सुविता सुवितशब्द सुगतवचन । क्व वा सुगतानि स्थानानि । यत्र च पुन पुनर्गम्यते तत् सुगत भवति ।

१ स्तोत्रप्रिया अ[1] वि[1] २ वीर्णबर्हि° अ[1] वि[1] ३ ३ नास्ति वि मै[1] ४ नास्ति मूको ५ ५ कत् नूनं मूको ६ °पूरण अ रवि ७ अर्थो रवि मरमाग° रवि[1] ८ गन्ता रवि ९ येन विभु° अ १० पुनरप्याहूय° कु ११ वा अ रवि १२ नास्ति रवि[1] १३ १३ त्रुटित अ[1] वि[1] १४ गच्छत वि[1] अ[1] १५ पृथिव्याम् अ वि[1] १६ नास्ति वि १७ सुम्न उच्यन्ते सुखानि अ १८ °तरादिप्राथनुत्पादितम्° अ

अतोऽनेन गमनौचित्यं प्रतिपाद्यते । क्व अन्यत्र भवतामुचितं गमनमित्यर्थः । क्वो विश्वानि सौभगा । 'विश्वम्' (निघ ३,१) इति बहुनाम । 'भगः' (निघ २,१०) इति धननाम । शोभनानि धनानि सुभगानि । सुभगान्येव सौभगानि । स्वार्थिकस्तद्धितः । क्व वाऽन्यत्र बहूनि शोभनानि हविर्लक्षणानि धनानि । क्वान्यत्र परिचर्यातिरेके 'सुखं वा गमनौचित्यं' वा हविरतिरेको वा येन अस्मत्समीपं आगच्छथेति समस्तार्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० क्व वः सुखानि नवतराणि मरुतः ! । क्व वा शोभनगमनानि[1] कल्याणानि । अत्र भास्करः— 'सुविते 'सु इते सूते सुगते' प्रजायामिति वा' (या ४,१७) इति । क्व वा वः सर्वाण्येव सौभगानि ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे मरुत: ! वः युष्माकं सम्बन्धीनि नव्यांसि नवतराणि[2] सुम्ना प्रजापशुरूपाणि रत्नानि क्व कुत्र वर्तन्ते । विश्वानि सर्वाणि सुविता सुविताानि शोभनफलानि रत्नादीनि क्व वर्तन्ते । सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क कुत्र वर्तन्ते । अवहीयैः युष्माभिरिमैः सर्वैः सहास्मत्समीपमायातेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यद् यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

स्कन्द० यत् शब्दो यदिशब्दस्यार्थे । यदि यूयम् हे पृश्निमातरः ! पृश्निवर्णा गौः पृश्निः, सा माता येषां ते पृश्निमातरः । कुत एतत् । 'गोमातरो यच्छुभयन्ते अञ्जिभिः' (ऋ १,८५,३) इति दर्शनात् । अथवा पृश्निर्गौरिति उभे अपि गुनामनी । द्यौरमाता येषां ते पृश्निमातरः । मर्तासः मनुष्याः स्यातन भवेत । स्तोता च वः अस्मदादिः अमृतः देवः स्यात् । ततः सर्वकामान् युष्माकं संवर्धयेदिति वाक्यशेषः । कुत एतत् । साकाङ्क्षत्वात् । 'यदग्ने स्यामहं त्वम्' (ऋ ८,४४,२३), [5]"यदिन्द्र यावतस्त्वम्"[5] (ऋ ७,३२,१८) इत्यादिषु चैवंरूपेषु मन्त्रेषु[6] दृष्टत्वात् । अथवा यदिति वचनात् तत इत्येतत् तृतीय एव पादेऽध्याहर्तव्यम्[7] । यदि यूयं मर्तासो मनुष्याः स्यातन, ततो युष्मत्प्रसादेन[8] स्तोता वः अमृतः मरणवर्जितः स्यादिति । एतद् उक्तं भवति—यूयं चेन्मनुष्या अभविष्यत, अवश्यमीदृशोभिः स्तुतिभिः प्रासादयत, फलेन स्तोतारं समयोजयिष्यत । देवास्तु भवन्तः । अतो वयं न जानीमः—किं यूयं[9] प्रसादयथ, न[10] । फलेन वा स्तोतारं[11] संयोजयिष्यथ, नेति[12] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यद्यपि यूयम् पृश्निमातर: ! मर्त्याः भवथ[13] [14]तथापि युष्माकम् स्तोता भवति अमृतः[14] इति ॥४॥

मुद्गल० हे पृश्निमातरः ! पृश्निनामकधेनुपुत्राः ! यूयम् यत् यद्यपि मर्तासः मनुष्याः स्यातन भवेत, तथापि वः युष्माकम् स्तोता यजमानः अमृतः स्यात् देवो भवेत् ॥ ४ ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः । पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥५॥

१-१. सुखे सुखोचितं अ, सुखे सौचित्यं कु. २. बहूनि शोभनधनानि क अ[2] वि[1]. ३-३. यते वि[1] अ[2]. ४. °तराणि मूको. ५-५. यदिन्द्राहं यथा त्वम् (ऋ ८,१४,१) कु. ६. नास्ति रवि. ७. °ध्याहर्तव्यः अ कु. ८. युष्माकं प्रसा° कु ९. यूयं न अ कु. १०. नास्ति अ कु. ११. स्तोतारं न अ कु. १२. इति अ कु. १३. भवेत रवि. १४-१४. तथा युष्माकं मर्तो अमृतत् वि[1] अ[2].

स्कन्द० मा इति प्रतिषेधार्थो भूत् इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । वः इत्यपि षष्ठ्यन्तं जरिता इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः[1] । मृगः न यवसे यवसशब्दः सस्यवचनः । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थः । यथा [2]मत्यवति देशे सस्यविनाशको मृगः सर्वस्याप्रियः[3], एवं वो जरिता 'जरिता' (निघ ३,१६) इति स्तोतृनाम । युष्माकं स्तोता अस्मदादिः मा भूत् अजोष्यः अप्रियः । कस्य । सामर्थ्यात् सर्वस्य । सर्वस्यैव प्रियोऽस्त्वित्यर्थः । एवंताव्रज्जीवत स्तोतुराशास्य[4] । मरणोत्तरकालमपि पथा यमस्य यम आदित्यः तस्य यः पन्थाः देवयानस्तेन गात् उप गच्छतु । देवयानेन पथा स्वर्गलोकमुपगच्छत्वित्यर्थः । अथवा वः इत्येतद्जोष्य इत्येतेन सम्बध्यते । यथा यमस्तेरपि यमशब्दो यज्ञवचनः । गात्वित्यपि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनम् । मा कदाचिदपि स्तोता युष्माकमप्रियो भूत् । किं तर्हि । सर्वदैव यज्ञस्य यो नियतः पन्था तेन उपगच्छत स्तोतारमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मा भूत् युष्माकम् मृग इव यवसे स्तोता असख्यः[4], मा [5]वा उप गमत्[5] यमस्य पथा । मोपगच्छतु[6] मृत्युं वैवस्वतस्य पथेति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! वः युष्माकम् जरिता स्तोता अजोष्यः असेव्यः मा भूत् । दृष्टान्तः । मृगः न यवसे यथा[7] तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति, किन्तु सर्वदा तृणं भक्षयति, तद्वत् । किञ्च स्तोता यमस्य पथा यमलोकसम्बन्धिमार्गेण मा उप गात् मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट तृष्णया सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽऋतिः । दुःऽहना । वधीत् । पदीष्ट । तृष्णया । सह ॥ ६ ॥

स्कन्द० मो इति निपातसमाहारो[8] निपातान्तरं वा मा इत्यस्यार्थे वर्तते । सु इति पदपूरणः । न[9] अस्मान् परापरा अत्यन्तपरा । युष्मत्प्रसादादेव दूरवर्तिनीत्यर्थः । निर्ऋतिः मृत्युदेवता । दुर्हणा दुःखं हन्तीति दुर्हणा । मा वधीत् । किं तर्हि । पदीष्ट पद गतौ । इहोऽपि चात्र सोपसर्गार्थ द्रष्टव्यः । अस्मत्तोऽपगच्छतु[10] । अथवा परापरेत्येतत् पदीष्ट इत्येतेन सम्बध्यते । परापरा गच्छतु । दूरं गच्छत्वित्यर्थः । न च केवला । किं तर्हि । तृष्णया सह तृष्णा नाम निर्ऋतेर्दुहिता, अन्यायेन वार्थाभिलाष तृष्णा, तया सह ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मा च अस्मान् अपोड्य दुःखेन हन्तव्या दारिद्र्यम् वधीत्[11] । सा निर्ऋतिः अर्थीयया तृष्णया सह पततु[12] । धनसद्भावे हि तृष्णा विनश्यति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! नः अस्मान् निर्ऋतिः रक्षोजातिदेवता मो षु वधीत् सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा । अतिप्रबलेत्यर्थः । अत एव दुर्हणा केनापि निहन्तुम्

1 °तव्यं अ. २-२ सस्यवतो देशात् सर्वस्य विनाशकत्वात् मृगः सर्वस्य प्रियः अ. कु. ३ °राशास्य° स्वि. ४ माहित वि° अ°. ५-५ वो गमत् वि क, °गोगत° वि° अ°; मा गमत् वि°, यस्य° कु. ६ मो° कु. ७ यथा मूको. ८ °पात समा° अ स्वि. ९ मा न मूको. १० °मस्मतोऽप° अ कु. ११ मवधीत् वि°. १२ पततु वि° अ°.

अशनया। सा निर्ऋतिः तृष्णया सह पदीष्ट पततु। अस्मदीया तृष्णा, बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वञ्चिदा रुद्रियासः । मिहं कृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७

स्कन्द० सत्यम् एतत्। त्वेषाः दीप्ताः मरुतः। अमवन्तः अमशब्दः बलमपर्यायः। आत्मवन्तः। बलवन्त इत्यर्थः। अथवा अम[1] गत्यादिषु। गमनवन्तः। अथवा अम रोगे। शत्रूणां रोगवन्तः। [2]रोगभूताः। उपद्रवकरा इत्यर्थः[2]। धन्वन् चित् आ[3] 'धन्व' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम। विभक्तिलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। आ इत्याकार उपसर्गः अप्यर्थे। अन्तरिक्षेऽप्यधि। निरालम्बनस्य अन्तरिक्षस्याप्युपरीत्यर्थः। रुद्रियासः मत्वर्थीयः घसत्ययो[?] द्रष्टव्यः। रुद्रपुत्राः। 'मिहम् सेचनात्' मिह्[4] वृष्टिरुच्यते। तां कृण्वन्ति अवाताम् वातवर्जितां वातेनानपहार्याम्। निरालम्बनेऽप्यन्तरिक्षे स्थित्वा निवातं[5] वर्षन्तीत्यर्थः। अथवा धन्वेति मरुदेश उच्यते। तस्याप्युपरि वृष्टिं कुर्वन्ति। अत्यन्तनिरुदकानपि देशान् वृष्टोदकवतः कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सत्याः दीप्ताः बलवन्तः[6] निरुदके अपि देशे रुद्रपुत्राः वृष्टिं कुर्वन्ति निरन्तराम्[7] ॥ ७ ॥

मुद्गल० धन्वन् चित् मरुद्देशेऽपि रुद्रियासः रुद्रेण पालितत्वात् तदीया मरुतः। सर्वतः अवाताम् वायुरहितात् मिहम् वृष्टिम्[8] कृण्वन्ति कुर्वन्ति, तदेतत् सत्यम्। कीदृशा रुद्रियासः। त्वेषाः दीप्ताः अमवन्तः बलवन्तः ॥ ७ ॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽइव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिसक्ति । यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥

स्कन्द० विद्युत् यथा वाश्रा वाशनशीला अभिनवप्रसूता गौस्तद्वत् मिमाति मिमातिः शब्दकर्मा। मेघात् स्फोटयति। गर्जितलक्षणं शब्दं करोति। वत्सम् न माता यथा च माता वत्सम्, तद्वत् सिषक्ति सेवते। उपगच्छतीत्यर्थः। कम्। सामर्थ्यात् मेघं वा मरुतो वा। कदा। उच्यते। यत् यदा एषाम् मरुतां [9]स्वभूता वृष्टिः[9] असर्जि सृज्यते क्षिप्यते। यदैते मरुतः वर्षन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अभिनवप्रसूता[10] धेनुरिव विद्युत् गर्जितशब्दं करोति[11], वत्सम् इव माता सचते लोकम्, यत् एभिर्मरुद्भिः[12] वृष्टिः[13] सृज्यते ॥ ८ ॥

मुद्गल० वाश्रेव[14] [15]शब्दयुक्ता प्रस्नुतस्तनवती[15] धेनुरिव विद्युत् मेघस्था दृश्यमाना सती मिमाति शब्दं

---

१. नास्ति श कु. २-२. नास्ति श कु. ३. बद्ध्र° श कु. ४. मिहः रवि. ५. निवातं श कु. ६. नास्ति वि¹ अ¹. ७. निरन्तरम् वि¹ अ¹ कु रवि. ८. नास्ति वि. ९-९. °भूता वृष्टिर् (?) श. १०. प्रसूता छ स¹ वि¹. ११. °ति मेघात् स्फोटयति वि¹ अ¹. १२. °भिर्मरुद्भिस्तावद्भिः वि¹ छपं. १३. वृष्टिः अ¹; दृष्टिः वि¹; विष्टिः वि¹ अ¹. १४. नास्ति वि मै¹. १५-१५. वत्सशब्दमस्नुतस्तनवती वि मै¹.

करोति। विद्युद्वेलाया हि मेघगर्जनं प्रसिद्धम्। माता धेनुः वत्सम् न वत्समिव सिषक्ति इव विद्युत् मरुतः सेवते। यत् यस्मात्कारणात् एषाम् मरुताम्[1] सम्बन्धिनी वृष्टिः अवर्षि गर्जनसहित विद्युत्काले वृष्टा[2] भवति, तस्माद्विद्युतः मरुत्सेवनमुपपन्नम् ॥ ८ ॥

दिवा चित् तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत् पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदऽवाहेन । यत् । पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'दिवा चित् तमः कृण्वन्ति'[1] दिवा अपि तमः कुर्वन्ति मरुतः पर्जन्येन उदवाहेन उदकवाहिना[4]। उदकवता मेघेनादित्य छादयन्तो दिवाऽपि तमः कुर्वन्तीत्यर्थः। कदा। उच्यते। यत् यदा पृथिवीं व्युन्दन्ति विविधं क्लेदयन्ति। यदा वर्षन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अहनि[5] अपि[5] अन्धकारम् कुर्वन्ति पर्जन्येन उदकवाहेन[6] यदा[7] पृथिवीम् क्लेदयन्ति ॥ ९ ॥

मुद्गल० मरुतः उदवाहेन उदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अहन्यपि तमः कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति। यत् यदा पृथिवीम् भूमिम् व्युन्दन्ति विशेषेण[8] क्लेदयन्ति तदानीमेते वृष्टिकाले[9] तमः कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ९ ॥

अध स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्म पार्थिवम् । अरेजन्त प्र मानुषाः ॥ १० ॥

अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्म । पार्थिवम् । अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

स्कन्द० अध-शब्दः पदपूरणः, अपिचेत्यस्यार्थे। अपिच स्वनात् शब्दादपि मरुतां विश्वं सर्वम्। आकारस्तु पदपूरणः। सद्म सदनं स्थावरम्[10]। पार्थिवं पृथिव्यां भवम्। अरेजन्त प्र मानुषा[11] च प्रारेजन्त। 'भ्यसते रेजते इति भयवेपनयोः' (या ३,२१)। प्रकर्षेण बिभ्यति भयेन कम्पन्ते। मनुष्यग्रहणं चात्र जङ्गममात्रोपलक्षणार्थम्। शब्दादपि मरुतां [12]सर्वं स्थावरं जङ्गमं[13] च प्रकर्षेण [13]बिभेति भयेन कम्पते[13] इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अनन्तरं मरुताम्[14] स्वनात् पार्थिवम् विश्वम् सद्म अरेजत अकम्पत। सीदन्ति[15] अस्मिन्निति सद्म गृहम्। प्रकर्षेण मानुषा[16] च अरेजन्त ॥ १० ॥

मुद्गल० मरुताम् सम्बन्धिनः स्वनात् अध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरम् पार्थिवम् पृथिवीसम्बन्धि विश्वम् सद्म सर्वं गृहम् आ समन्तात् अरेजतेति शेषः। तथा मानुषाः गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्र अरेजन्त प्रकर्षेण कम्पितवन्तः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये षोडशो वर्गः ॥

---

१ मरुताना मूको २ नास्ति वि ३-३ नास्ति अ कु ४ °वाहेन अ ५ अपि अ[1] कु रवि दिवा अ[1] वि[1] ६ °मध्यस्य वि[1] ७ उदवा° वि[1][1] अ[1] कर्प ८ यथा वि[1] हर्प कु ९ नास्ति वि मै[1] १० स्थाने कु नास्ति रवि ११ मानुषा मनुषा रवि अ १२,१२ सर्वस्थावरजङ्गमम् रवि १३,१३ बिभ्यति कम्पन्ते ॥ १४ मरुतां च अ[1] रवि १५ आसीद° वि[1] अ[1] १६ मनुषा वि[1] कर्प

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ईम् । अखिद्रयामऽभिः ॥ ११ ॥

स्कन्द० हे मरुतः ! वीळुपाणिभिः वीळुशब्दोऽत्र दृढवचनः । पाणिशब्दोऽप्यत्राधानामप्रपादे खुरे[1] वा वर्तते । दृढाग्रपादैः दृढखुरैर्वा । चित्राः रोधस्वतीः अनु 'रोधस्वत्यः' (निघ १,१३) इति नदीनाम । अनु-शब्दोऽपि लक्षण कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन समानार्थः । विचित्रा नदीः प्रति । यात गच्छत । ईम् इति पदपूरणः । अखिद्रयामभिः अखिन्नगामिभिरश्वैः । सर्वदाऽश्रान्तैरश्वैरित्यर्थः[2] । यज्ञं चागच्छन्तः क्रीडार्थं विचित्रा नदीरपि प्रति गच्छतेति समस्तार्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० मरुतः । दृढैः पाणिभिः[3] सह चित्राः[4] नदीः हस्तीकृत्य ताः पूरयितुम् यात अच्छिद्रैर्गमनैः ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! यूयम् वालुपाणिभिः दृढहस्तैः सहिताः चित्राः रोधस्वतीः अनु दृढकूला नदीः अनुलक्ष्य अखिद्रयामभिः अच्छिद्रगमनैः यात ईम् गच्छतैव ॥ ११ ॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् । सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् । सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

स्कन्द० स्थिराः अविचलाः वः युष्माकं स्वभूता[5] सन्तु नेमयः रथचक्रधाराः, रथाः च[6], अश्वासः च[6] एषां रथानां सम्बन्धिनः सुसंस्कृताः सुष्ठु च[7] संस्कृताः अभीशवः अश्वप्रग्रहाः । भवताम् आगच्छताम् सर्वाण्यागमनसाधनानि सुदृढानि भवन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आगच्छताम् भवताम् रथनेमयः स्थिराः सन्तु[8] । अथ परोक्षः । रथाः अश्वाश्च एषाम् स्थिराः सन्तु । सुसंस्कृताः च अश्वप्रग्रहाः भवन्तु ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! एषाम् वः युष्माकम् नेमयः रथचक्रधाराः स्थिराः सन्तु । रथाः अश्वासः अश्वाश्च स्थिराः सन्तु । अभीशवः अश्वग्रहणरज्जवः सुसंस्कृताः अश्वबन्धनरज्जुपरिग्रहेषु[10] स्वलङ्कृताः सावधानाः सन्तु ॥ १२ ॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् । अग्निं मित्रं न दर्शतम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् । अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शतम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० [11]अच्छ वद[11] अच्छशब्द आप्तुमित्यस्यार्थे । [12]वदेत्यात्मना पुनात्मनन्तरात्मनः प्रैषः[12] । हे अन्तरात्मन् ! आप्नुहि वद । कान्[13] । प्रकरणात् मरुतः । केनाप्तुम् । तना धननामैतत् (द्र निघ २,१०) । हविर्लक्षणेन धनेन । गिरा जरायै 'गीः' (निघ १,११) इति वाङ्नाम । [14]'जरा स्तुतिः'[14] । जरतेः स्तुतिकर्मणः (द्र निघ ३,१४) । तृतीयायाः स्थाने चतुर्थी । वाचा स्तुतिलक्षणया । युष्मानहं हविषा स्तुत्या च

---

१ खुरेषु मूको २ सर्वदानुश्रान्तैः अ कु ३ °भिद्दृढाग्रपादैरश्वैः अ[1] वि[1] ४ चित्र° वि[1] एप. ५ नास्ति कु ६-६ नास्ति अ कु ७-७ अश्वाश्च रवि अ अश्वाश्च कु ८ नास्ति रवि ९ भवन्तु अ[2] वि[1] १० °रेषु ११-११ नास्ति कु १२-१२ वदेत्यन्तरात्मन प्रैषः अ कु † आगत रवि १३ नास्ति कु १४-१४ जरायै रवि

भासवानित्येतत्[1] मरुतो वदेरर्थः । अथवा अच्छा वदेति अच्छ अभे स्थाने । अभिवद । स्तुहीत्यर्थः । तना इत्यत्रापि तृतीया । धनेन हेतुना । धनलाभार्थमित्यर्थः । केन स्तवानि[2] । उच्यते । गिरा जरायै वाचा स्तुतिलक्षणया । कथमच्छा वदानि[3] । उच्यते । ब्रह्मणस्पतिम् अग्निम् मित्रम् न नशब्द उपमार्थीयस्त्रिभिरप्येतैः सम्बन्धयितव्यः । ब्रह्मणस्पतिमिव च अग्निमिव च मित्रमिव च । कीदृशं मित्रम्[4] । दर्शतम् दर्शनीयम् । [5]अथवा दर्शतमिति मरुतां गणाभिधानम्, न मित्रस्य । गणाभिप्रायं चैकवचनम् । अच्छा वद दर्शनीयं मरुतां गणमिति[5] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अभि वद[1] तया गिरा स्तोतुम् ब्रह्मणस्पतिम् अग्निम् मित्रम् इव च [7]दर्शनीयं मारुतं गणम्[7] ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे ऋत्विक्समूह[1] तना तनया देवतास्वरूप प्रकाशयन्त्या गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिम् मन्त्रस्य पालक मरुद्गणम् अग्निम् दर्शतम् दर्शनीयम् मित्रम् न मित्रमपि जरायै स्तोतुम् अच्छ आभिमुख्येन वद ब्रूहि ॥ १३ ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यःऽइव । ततनः । गाय । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

स्कन्द० [8]मिमीहि †मिमीहीत्यात्मन एवायमन्तरात्मन प्रैषः† । निर्मिमीष्व कुरु हे अन्तरात्मन्[8] श्लोकम् वाङ्नामैतत् (द्र निघ १,११) । स्तुतिलक्षणं शब्दम् । आस्ये तृतीयार्थे सप्तम्येषा । आस्येनात्मीयेन वदनेन ‡निर्माय च‡ पर्जन्य इव ततन यथा पर्जन्यः स्वशब्दं विस्तारयति तद्वद् विस्तारय । विस्तारितेन च तेन गाय[9] गायतिरर्चतिकर्मा (द्र निघ ३,१४) । स्तुहि गायनम् स्तुत्यम् उक्थ्यम् प्रशस्यम् । एकवचननिर्देशात् प्रकरणात् उत्तरस्यामपि दर्शनात् मारुतं गणम्[9] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० 'निर्मिमीहि पूर्वम् श्लोकम्' आस्ये । अथ तम् पर्जन्य इव वृष्टिं विस्तारय । [10]गाय गायत्रम् च साम उक्थार्हं स्तोत्र[10] ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे ऋत्विक्समूह[1] आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकम् स्तोत्रम् मिमीहि निर्मितं कुरु । त च श्लोकम् ततन विस्तारय । दृष्टान्तः । पर्जन्य इव यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । उक्थ्यम् शस्त्रयोग्यम् गायनम् गायत्रीच्छन्दस्कं सूक्तम् गाय पठ ॥ १४ ॥

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् । अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥

स्कन्द० [11]वन्दस्व मारुतम् गणम् त्वेषम् दीप्तम् पनस्युम् । स्तुतिकामिनमित्यर्थः[11] । अथवा पनस्यतिरर्चतिकर्मा (द्र निघ ३,१४) । स्तुत्यमित्यर्थः । अर्किणम् स्तोतृप्रमुखैर्गुणैर्मन्त्रवन्तमन्नवन्तं वा । किं कारणम् ।

1-1 °भासवानि° इति. 2 भा स° इति, स्तुवान भ, स्तवान कु 3 वद कु 4 नास्ति न भ 5-5 नास्ति भ 6. °वदत वि¹°² इति 7-7 °नीयं स्तुतिकाम दर्शनं च दर्शनीयं मारुतं गणं वन्दस्व (?) वि¹ भ². 8-8 नास्ति भ †-† °देवमन्तरात्मन प्रैष इति ‡-‡ नास्ति कु 9 गाय °त्यम् भ इति. 9 9 नास्ति कप वि¹, °मिमीहि पूर्वमुन्श्लो° वि². 10 10 गाय गायत्रं च सामोक्थस्तोत्रं प्रयुङ्क्ष्व वि¹ भ². 11 11 त्रुटितम् भ कु

यस्मात् अस्मे अस्माकं स्वभूते वृद्धाः वीर्येण परिवृद्धाः मरुतः असन् नित्यं भवन्ति इह कर्मणि। यस्मादस्मदीये कर्मणि[1] नित्यं मरुतः सन्निहिता भवन्ति, तस्माद् वन्दस्व मारुतं गणमिति समस्तार्थः। अथवा वन्दस्व मारुतं गणमित्यर्धर्च[2] एव समाप्तं वाक्यम्। तृतीयस्तु पादः आशीः भिन्नमेव वाक्यम्। मरुतां प्रसादेनास्माकं परिवृद्धा असन् भवन्तु। काः। सामर्थ्यात् सम्पदः[3] ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स्तुहि मारुतम् गणम् दीप्तं स्तुतिकामं शस्त्रवन्तम्। अस्मासु[4] भवन्तु प्रवृद्धाः[5] इह मरुतः ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे ऋत्विक्संघ! मारुतम् मरुत्सम्बन्धिनम् गणम् समूहम् वन्दस्व नमस्कुरु। कीदृशं गणम्। त्वेषम् दीप्तम्। पनस्युम् स्तुतियोग्यम्। अर्किणम् अर्चनोपेतम्। अस्मे अस्माकम् इह अस्मिन् कर्मणि वृद्धाः असन् मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[३९]

प्र यदि॒त्था प॑रा॒वतः॑ शो॒चिर्न मान॒मस्य॑थ ।
कस्य॒ क्रत्वा॑ मरुतः॒ कस्य॒ वर्प॑सा॒ कं या॑थ॒ कं ह॑ धूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इ॒त्था । प॒रा॒ऽवतः॑ । शो॒चिः । न । मान॑म् । अस्य॑थ । कस्य॑ । क्रत्वा॑ । म॒रु॒तः॒ । कस्य॑ । वर्प॑सा । कम् । या॒थ॒ । कम् । ह॒ । धू॒त॒यः॒ ॥ १ ॥

स्कन्द० [6]हे मरुत। यत् ये यूयम्[6] इत्था सत्यनामैतत् (द्र. निघ ३,१०)। सत्यमेव परावतः दूरात् शोचिः न शोचिर्दीप्तिरुच्यते। [7]यथा अग्निरादित्यो वा सर्वत्र स्वदीप्तिं प्रास्यति एवम्[7] मानम्[8] वृष्टिद्वारेण सर्वस्य निर्मातारं मेघम् प्र अस्यथ प्रकर्षेण सर्वत्र[9] क्षिपथ। अथवा मानो गर्व उच्यते। शोचिरित्यपि प्रथमार्थे क्षेप्तृवचनम्, न[10] क्षिप्यमाणवचनम्। यथा अग्निरादित्यस्य वा शोचिर्दीप्तिः दूरात्तमांसि प्रास्यति एवं यूयं शत्रूणां मानं गर्वं दूरात् प्रास्यथ क्षिपथ। नाशं गमयथेत्यर्थः। यच्छन्दश्रुतेस्तच्छन्दोऽध्याहर्तव्यः। तेः कस्य क्रत्वा हेतावियं तृतीया। कस्य यजमानस्य कर्मणा हेतुना। कस्य वा वर्पसा रूपेण। कम् वा यजमानं प्रति याथ गच्छथ। कम् सुखनामैतत् (द्र. निघ ३,६)। क्रियाविशेषणं चैतत् सुखम्। सुखम्। अक्लेशेनेत्यर्थः। निपातो वा कंशब्दः पदपूरणः। हे धूतयः! कम्पयितारः। शत्रूणाम्। यत्कर्म कुर्वन्तो यद्रूपं वा यं वा यजमानं प्रति यूयमक्लेशेन गच्छथ,[11] तं महां कथयत, सुखमहमपि तत्कर्मा तद्रूप [illegible] एव च भवामीति। आगमनविलम्बनादुपालम्भोऽयम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रास्यथ इत्थं मरुतः! दूरात् यत् तेजः इवात्मीयम् शब्दम्, तत् [12]कस्य कर्मणा मरुतः! केन [illegible] वेष्टिताः[12]। कम् च देशं यूयम् याथ, कम् वा तत्र पुरुषं हे कम्पयितारः! ॥ १ ॥

---

१. °र्मणि अस्मत्कर्मणि इति भ. २. °त्यर्थं° भ ३. °म्पद् भ. ४ अस्माकं सुभ° इति वि[1]. ५. °द्धम् अ[1]; वृद्धा अ[1] वि[1]. ६-६. ये यूयम् अ कु. यद् ये मरुत. यूयम् इति. ७-७. द्युदितम् भ. ८. मानव. भ. ९. नास्ति भ कु. १०. नास्ति मूको. ११. गच्छत भ. १२-१२. कस्य यजमानस्य कर्मणा मरुतः वेष्टिताः कम् स्तोत्रं च यजमानं वि[1] अ[1].

मुद्गल० "प्र यदित्था" इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम्। घोरपुत्रः कण्व ऋषिः। युजः सतोबृहत्यः। अयुजो बृहत्यः। मरुतो देवता[1]।

हे धूतयः! स्थावरादीनां कम्पनकारिणः मरुतः यत् यदा मानम् मननीयं युष्मद्बलम् परावतः दूरात् इत्था अस्मादन्तरिक्षात् प्र अस्यथ भूमौ प्रक्षिपथ। दृष्टान्तः। शोचिः न तेज इव। यथा सूर्यस्य तेजोऽन्तरिक्षात् भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत्। तदानीं यूयम्[2] कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना सह सङ्गच्छध्वे[3] इति शेषः। तथा कस्य यजमानस्य वर्पसा स्तोत्रेण सङ्गच्छध्वे। कम् यजमानमुद्दिश्य याथ[4] देवयजनदेशे गच्छथ[5]। कम् ह कम् खलु यजमानम् अनुगृह्णीथेति[6] शेषः ॥१॥

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे।
युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा। वः। सन्तु। आयुधा। पराऽनुदे। वीळु। उत। प्रतिऽस्कभे। युष्माकम्। अस्तु। तविषी। पनीयसी। मा। मर्त्यस्य। मायिनः ॥ २ ॥

स्कन्द० स्थिरा[7] स्थिराण्यविचाल्यानि[8] नित्यसन्निहितानि च सन्तु आयुधा[9] आयुधानि। किमर्थम्। पराणुदे णुद प्रेरणे। अस्मच्छत्रूणां प्रेरणाय स्वस्थानादपकालनाय। "वाळु वास्तु"। वीळु दृढमभेद्यमेकं चित्तमतोऽप्युच्यते। एकवचनं चास्त्विदमर्थं। किं तत्। सामर्थ्यात् सेनालक्षणं बलम्। न च परानुद एव केवलाय। किं तर्हि उत प्रतिष्कभे। स्कभि स्तम्भि प्रतिबन्धे। प्रतिबन्धायापि शत्रूणाम्। एतदुक्तं भवति — सर्वस्यैव द्विविधाः शत्रवः। उच्छेद्या उच्छेदका वा। तत्र येऽस्माकमुच्छेद्या दानवास्तेषां स्थानादपकालनाय, ये तूच्छेदकास्तेषां[10] प्रतिबन्धाय युष्माकमायुधानि नित्यं सन्निहितानि सन्तु। सेनालक्षणं बलं[11] चाभेद्यमस्त्विति। अथवा वीळु इति दीर्घस्य दर्शनादायुधानां च प्रकृतत्वात् तत्समानाधिकरणप्रथमाबहुवचनान्तो[12] वीळुशब्द[13] इति व्याख्यातव्यम्। स्थिराणि चायुधानि वीळूनि चेति। अस्मच्छत्रूणामपकालनाय प्रतिबन्धाय च नित्यं सन्निहितानि[14] दृढानि च[15] युष्माकमायुधानि भवन्त्वित्यर्थः। अथवा वीळु[16] इत्यूकारस्य प्रगृह्यस्य दर्शनाद् वीळुशब्दो द्विवचनान्तः। स्थिराणि च[17] आयुधानि सन्त्वस्मच्छत्रूणां[18] पराणोदाय[19]। किञ्च वीळू उत वीळू "च स्याताम्[20]"। कौ। द्विवचननिर्देशात् युद्धोपकरणत्वात् इषुधी वा रथावौ वा। किमर्थम्। प्रतिष्कभे प्रतिबन्धायापनयनाय, धारणाय चेत्यर्थः[21]। कस्य। सामर्थ्यात् रिपूणां वा युष्माकं वा रथस्थानाम्। पदकाराभिप्रायश्च एव सति पर्येष्यः। किञ्च युष्माकम् अस्तु तविषी पनीयसी मा अस्त्वित्येतद् मर्त्येन[22] सम्बन्धयितव्यम्[23]। तत्सम्बन्धाच्च लुङर्थे लोट् द्रष्टव्यः। 'तविषी' (निघ ३,९) इति बलनाम। पनीयसीति पनतेः स्तुत्यर्थस्य तृजन्तस्यातिशायनप्रत्यये रूपम्। स्तुत्यर्थेन चात्र[24] णिच् कर्मणि द्रष्टव्यः। युष्माकं स्वभूते बलमतिशयेन स्तोतव्यं मा अस्तु मा भूत्। कस्य। मर्त्यस्य मायिनः मायावतः। युष्मद्बलमशक्यैर्गतिशयेन स्तुत्यतां[25] प्रतिपद्यतां मा प्रत्यस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

1 1. नास्ति वि मं॰ 2. नास्ति वि 3. "भ्रमसि" मूको 4. यथा मूको 5. गच्छथ मूको 6. 'गृह्णीतेति मूको 7. नास्ति मूको 8. "त्वविचाल्यानि इति"[10] 9. नास्ति कु 10 10. नास्ति इति, वीळू॰ भ कु 11. उच्छेद्य॰ इति 12. भमा॰ इति 13. वीळु॰ इति 14. नित्यं स॰ भ कु 15. नास्ति भ 16. वीळुशब्द कु. 17. च इति 18. भरत्नायुधा॰ इति 19. सत्तु॰ इति 19-20. 17. कु: चाप्याद् इति 21. इत्यर्थं भ कु 22. मीयमेन इति 23. "सम कु इति 24. मन इति 25. स्तुत्यां भ स्तुत्या कु

वेङ्कट० स्थिराणि युष्माकम् सन्तु आयुधानि शत्रूणां[1] प्रेरणाय। अपि च दृढं च प्रतिष्कभितुं युष्माकम् अस्तु बलम्[2] अतिशयेन स्तोतव्यम्। मा मायावतः मर्त्यस्य अयजमानस्य[3] ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! वः आयुधा युष्माकम् आयुधानि पराणुदे पराणां शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा सन्तु स्थिराणि भवन्तु। उत अपि च प्रतिष्कभे शत्रूणां प्रतिबन्धाय[4] वीळु सन्तु दृढानि सन्तु। युष्माकम् तविषी बलम् पनीयसी अतिशयेन स्तोतव्यम् अस्तु भवतु। अस्मासु मायिनः छद्मचारिणः मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोः मा बलम् भवतु[5] ॥ २ ॥

परा ह यत् स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु।
वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परा। ह। यत्। स्थिरम्। हथ। नरः। वर्तयथ। गुरु। वि। याथन। वनिनः। पृथिव्याः। वि। आशाः। पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० परा इत्युपसर्गः हथ इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। हशब्दः पदपूरणः। यत् स्थिरम् अविचलं स्वस्मात्प्रदेशात्[6] चालयितुमशक्यम् "यच्छन्दसुपेक्षाच्छन्दोऽध्याहार्यः। तद् यूयं परा हथ स्वप्रदेशात्स्थितं मुष्टिभिश्चूर्णयथ। हे नरः! मनुष्याकारा मरुतः!। यच्च स्वस्मात् प्रदेशाच्चालयितुमशक्यं[7] तत् वर्तयथ गमयथ[8]। प्रक्षेपयथेत्यर्थः। गुरु गुर्वपि[9]। दुष्प्रक्षेपमपीत्यर्थः। किञ्च वि याथन विगच्छथ। लङ्घयथेत्यर्थः। किम्। वनिनः वृक्षान्। कुतः। पृथिव्याः पृथिवीतः। भूमितः उद्गम्य "वृक्षानपि लङ्घयथेत्यर्थः[10]। न च पृथिवीत एव केवलातः[11]। किं तर्हि। व्याशाः 'आशाः' (निघ १,६) इति दिङ्नाम। दिशोऽपि विगच्छथ[12] पर्वतानाम् सम्बन्धिनीः। कः[13] पुनः पर्वतानां दिग्भिः सम्बन्धः। दिक्षु पर्वता व्यवतिष्ठन्ते। अथवा पर्वतानामिति द्वितीयार्थे षष्ठी। दिशः पर्वतांश्च विगच्छथ इति। ऊर्ध्वं तिर्यक् च लङ्घनसमर्थाः स्थेत्यर्थः। अथवा वियाथनेति[14] धातुरन्यार्थवर्तिन्यर्थो द्रष्टव्यः। विगमयथ वनिनः पृथिव्याः। भूमितः "वृक्षान् उन्मूलयथेत्यर्थः[15]। व्याशाः पर्वतानाम् आशातान्त इत्यव्याख्यानः। पर्वत इत्यपि मेघनाम (द्र. निघ १,१०)। व्याप्ताभिरैश्वितव्याभिरपेक्षैस्मा आशा "मेघानां विगमयथ[16]। नाशयथेत्यर्थः ॥३॥

वेङ्कट० परा हथ यदा[17] स्थिरम् पर्वतादिकम्, यदा[18] वा नरः! "गुरुभारमपि शिलादिकं गमनीय[19] चलयथ, यदा[20] पृथिव्याः "वृक्षाणां मध्येन[21] गच्छथ, तथोपरि च पर्वतानाम् दिशः मध्येन गच्छथ विविच्यन्तः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे नरः! नेतारः! मरुतः! यत् यदा स्थिरम् वस्तु परा हथ वृक्षादिकं पराङ्गतं भग्नं कुरुथ। गुरु गुरुत्तरम् पाषाणादिकं वर्तयथ प्रेरयथः[22]। तदानीं पृथिव्याः सम्बन्धिनः वनिनः वनवतो[23]

1. मन्यतनूनां वि[1] अ[1]. 2. बलम् भवि कु 3. यष्ट[1] वि[1]. 4. प्रवसनाय वि अे[1]. 5. म भव[1] वि मे[1]. 6. [illegible] अ. 7-7. नास्ति अ कु. † [illegible] दवि[1]. 8. नास्ति अ दवि. 9. उर्वपि दवि. 10-10. [illegible] अ दवि[1]. 11 वेलनत् मूको. 12. गच्छथ कु. 13. [illegible] अ कु. 14. [illegible] कु, [illegible] अ. 15-15. [illegible] कु. 16. [illegible] वि[1]. 17. यदा वि[1] अ[1]; नास्ति कु 18 18. [illegible] वि[1] अ[1]. 19 [illegible] वि[1] 20-20. [illegible] अ[1] दवि वि[1] कु; [illegible] अ. 21. नास्ति वि

वृक्षान् वि यायन वियुज्य मध्ये गच्छथ ह। अरण्यगताना निबिडाना वृक्षाणा मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वात् इतरवृक्षाणा परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति खलु। तथा पर्वतानाम् आशा पर्वतपार्श्वेदिश वि यायन वियुज्यमाना[1] गच्छथ ॥ ३ ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।
युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्याम् । रिशादसः । युष्माकम् । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नु । चित् । आऽधृषे ॥ ४ ॥

स्कन्द० नहि व शत्रु शातयितः विविदे विद्यते। अधि द्यवि दिव उपरि। द्युलोक इत्यर्थ। न अपि भूम्याम् हे रिशादस[1] रिशिर्हिसार्थ। असु क्षेपणे। रिशतोऽस्यन्तीति रिशादस। हिंसितृणा प्रतिहिंसितार इत्यर्थ। तेषा सम्बोधन हे रिशादस[1]। किञ्च युष्माकम् अस्तु तविषी तना युजा। 'तना' (निघ २,१०) इति धननाम। 'युष्मदीय बल हविर्लक्षणेन धनेन युक्तम् अस्तु' अस्मदीय हविरुप भुक्तामित्यर्थ। हे रुद्रास! पितृरुद्रोऽय सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रेषु प्रयुक्त। रुद्रपुत्रा इत्यर्थ। कुत एतत्। 'रुद्रस्य ये मीळ्हुष सन्ति पुत्रा' (ऋ ६,६६,३) इत्यादिषु मरुता रुद्रपुत्रत्व दर्शनात्। किमर्थम्। नू चित् आधृषे। 'नु' (निघ २,१५) इति क्षिप्रनाम। चिच्छब्द पदपूरण। क्षिप्रमस्मच्छत्रूणाम् धर्षणाय[3] अभिभवाय[4]। अथवा नू चिदाधृष इत्येतत् पूर्वानपेक्ष भिन्नमेव[5] वाक्यम्। नूचिच्छब्दश्चात्र नञर्थे। 'नू चित् स भ्रेषते जनो न रेषत्' (ऋ ७,२०,६) इति यथा। नाधृषे नाभिभवाय[6]। क। सामर्थ्याद् यूयम्। प्रकृतत्वाद्वा तविष्या[7] युष्मदीया तविषी। यूयं युष्मदीय वा[8] बल भ[9] कुतश्चिदभिभवं प्राप्नुथेत्यर्थ[10] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नहि व शत्रु ज्ञायते[11] स्वर्गे, न च भूम्याम् रिशतामसितार[1]। युष्माकम् अस्तु बल हविर्लक्षणेन धनेन सहायेन रुद्रपुत्रा[1] क्षिप्र शत्रूणामाधर्षणाय[12] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे रिशादस! शत्रुहिंसका[1] मरुत[1] अधि द्यवि द्युलोकस्योपरि व युष्माकम् शत्रु नहि विविदे न बभूव। तथा भूम्याम् अपि शत्रु न बभूव। हे रुद्रास! रुद्रपुत्रा[1] मरुत[1] युष्माकम् पूर्वोक्तप्रकारमस्याना भवताम् युजा योगेन पारस्परैकमत्येन आधृषे वैरिणा सर्वतो धर्षणाय तविषी बलम् नू चित् क्षिप्रमेव तना सुविस्तृता अस्तु भवतु ॥ ४ ॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान् वि विञ्चन्ति वनस्पतीन् ।
प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विञ्चन्ति । वनस्पतीन् । प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाःऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

---

१ वियुज्यमाना मूको. २ २. युष्मदीयबलं हविर्लक्षणेन धनेन युक्त (युजा भ कु) मूको ३. धर्षणाय कु रवि ४ अभिभवाय रवि ५ भिन्नं रवि ६ नाभिभवाय भ कु ७ तविष्या कु ८ मातिर भ ९ मु भ १०. प्राप्नुथेत्यर्थः मूको ११ ज्ञायते भ[illegible] वि[illegible] १२. शत्रूणामाधर्षणाय वि[illegible]

स्कन्द० प्र वेपयन्ति कम्पयन्ति पर्वतान् मरुतः । वि विञ्चन्ति विविद्[1] पृथग्भावे । पृथक् कुर्वन्ति । उत्खनन्तीत्यर्थः । कान् । वनस्पतीन् । प्रत्यक्षकृतः[2] परोऽर्धर्चो भिन्नं वाक्यं पूर्वस्मादर्धर्चात् । [3]प्रो आरत[3] अर्तिर्गत्यर्थः । प्रागच्छत हे मरुतः ! । कथम् । दुर्मदा इव यथा दुर्मदाः सन्तः प्रकर्षेण हुंकारयन्तः आगच्छन्ति तद्वत् । [4]देवासः ! हे देवाः ! । मा च केवला एव । किं तर्हि । सर्वया विशा 'विश.'[5] (निघ० २,३) इति मनुष्यनाम । सर्वया स्वपरिचारकमनुष्यजात्या सह । सर्वैः परिचारकैः सहेत्यर्थः ॥५॥

वेङ्कट० प्र[6] कम्पयन्ति[7] शिलोच्चयान्, पृथक् कुर्वन्ति वनस्पतीन् । इत्थं मधुमत्ता इव प्रगच्छथ[8] देवाः ! मरुतः ! सर्वैः अनुचरैः सह[9] ॥ ५ ॥

मुद्गल० पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्र वेपयन्ति मरुतः प्रकर्षेण कम्पयन्ति । वनस्पतीन् महाश्वत्थादीन् वि विञ्चन्ति परस्परवियुक्तान् कुर्वन्ति । हे मरुतः ! देवासः ! देवाः ! सर्वया विशा प्रजया सहिता यूयम् प्रो आरत प्रकर्षेणैव[10] सर्वतो गच्छथ । दृष्टान्तः । दुर्मदाः इव [11]यथा मदोन्मत्ताः[11] स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति[12] तद्वत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।
आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयन्त मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । वहति । रोहितः । आ । वः । यामाय ।
पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयन्त । मानुषाः ॥ ६ ॥

स्कन्द० [13]उपो रथेषु[13] उपो इत्येष निरित्येतस्य स्थाने[14] । आख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । स्वरथेषु पृषतीः पृषद्वर्णा वडवा उपो अयुग्ध्वम् इति । अस्मदागमनार्थं [15]रथस्यैकस्य पृषतीः निरयुग्ध्वम्[15] । न च केवलाः । किं तर्हि । प्रष्टिः वहति रोहितः चतुर्वर्गस्य[16] रथस्यैकस्यामेव[17] धुरि यः पार्श्वे द्वितीयो नियुज्यते स प्रष्टिरित्युच्यते । एकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । यः प्रष्टिर्वहति रोहितः लोहितवर्णः तं च । किं पुनः कारणम्, यदेनोहामहे । उच्यते । यस्मात् आ वः यामाय वः इति षष्ठी । यामायेति यामशब्दो रथवचनः । 'विभुर्वो यामः' (ऋ १,१४,१) इति यथा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तच्छब्दश्रुतेश्च शब्दमिति वाक्यशेषः । युष्माकं स्वभूतस्य गच्छतो रथस्य शब्दम् । पृथिवी चित् शब्दः पदपूरणः । समस्ता पृथिवी । आ अश्रोत् मर्यादया शृणोति । अतश्च वयमपि शृणुमः[18] इत्यर्थः । अबीभयन्त बिभ्यति[19] युष्मत्तः पापमकुर्वन्तः अस्मद्विधाः मानुषाः । अथवा[20] आ वो यामायेति च इति 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता' (पा १,४,४०) इत्येवं संप्रदानत्वात् संप्रदाने चतुर्थी । यान्त्यस्मिन् देवा इति यामो यज्ञः । द्वितीयार्थेऽत्र चतुर्थी । युष्मभ्यं यज्ञं समस्ता पृथिवी आ अश्रोत् आशृणोति प्रतिजानीते । यस्मात्[21] युष्मान् यक्ष्यामीत्येवम् कश्चिदाम्युपगच्छतीत्यर्थः । अतश्चाप्यत्र स्पष्टता

१. विविच्य अ कु. २. °कृतं अ. ३-३. नास्ति अ. ४. हे देवासः अ कु. ५. विट् रवि. ६. नास्ति वि° रुपं. ७. कम्पयन्ति अ° वि°. ८. प्राग° वि° रुपं. ९. नास्ति अ° वि°. १०. °णैव मे°. ११-११. यथोन्मत्ताः वि. १२. क्रीडयन्ति मूको. १३-१३. नास्ति रवि. १४. एतेन रवि. १५-१५. नियुग्ध्वं अ कु; नियुग्ध्वम् रवि. १६. चतुर्वर्गस्य अ कु. १७. °स्यैकस्य एव° रवि अ. १८. शृणुमः मूको. १९. बिभ्यति अ कु २०. नास्ति मूको. २१. नास्ति अ कु.

मरुत कदाचिदस्मयन्त नागच्छेयुरपीत्येवमाशङ्किता युष्मदनागमनात्[१] अबीभयन्त बिभ्यति[२] अस्मद्विधा मानुषा । यस्मादन्यव्यापृताना युष्माकं स्वयत्नेऽनागमनात् बिभेमि तस्मादहं ब्रवीमि—न्ययुग्ध्वं पृषतीर्वहवा प्रष्टिं च रोहितमिति समन्वार्थ[३] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यूयम् रथेषु पृषद्वर्णा अश्वा उपायुङ्ग्ध्वम्[४] । प्रष्टि भूत्वा वहति रोहितवर्ण अश्व च चोपायुङ्ग्ध्वम्[५] । आश्नोति भवताम् गमनाय पृथिवी । किं मरुत आगच्छन्तीति भयन बिभ्यति[६] च मानुषा ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुत ! रथेषु भवदीयषु पृषती बिन्दुयुक्ता मृगी उत[७] सामीप्येनैव अयुग्ध्वं योजितवन्त । प्रष्टि एतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युग्यविशेष रोहित मृगाणामन्यतमजाति लोहितवर्ण[८] वहति रथ नयति । य युष्माकम् यामाय गमनाय पृथिवी चित् अन्तरिक्षमपि आ अशोत् आभिमुख्येन अशृणोत् । अशृणुतानालीत्यर्थ । मानुषा भूलोकवर्तिन पुरुषा अबीभयन्त स्वयं भीता सन्त अन्येषामपि भीतिमुत्पादितवन्त ॥ ६ ॥

आ नो॑ म॒क्षू तना॑य॒ कं रुद्रा॒ अवो॑ वृणीमहे ।
गन्ता॒ नूनं॒ नोऽव॑सा॒ यथा॑ पु॒रेत्था कण्वा॑य बि॒भ्युषे॑ ॥ ७ ॥

आ । नु । म॒क्षु । तना॑य । कम् । रुद्रा॑ । अवः॑ । वृ॒णी॒म॒हे॒ । गन्त॑ । नू॒नम् । नः॒ । अव॑सा । यथा॑ । पु॒रा । इ॒त्था । कण्वा॑य । बि॒भ्युषे॑ ॥ ७ ॥

स्कन्द० न युष्माकम् स्वभूतम् मक्षु क्षिप्रम्[९] इत्यर्थ । तनाय तनोत्यसाविति तन[१०] पुत्रादिसन्तान, तदर्थम् । अथवा 'तना' (निघ २,१०) इति धननाम । धनार्थम् । कम् सुखं हे रुद्रा । रुद्रपुत्रा ! मरुत ! अव पालनम् आ वृणीमहे प्रार्थयामहे । युष्माभि पाल्यमाना पुत्रादिसन्तान धन वा प्राप्स्याम इत्येवमर्थं युष्मदीय पालनं क्षिप्रं प्रार्थयामहे इत्यर्थ । अत एतत् पालनाय गच्छत[११] । नूनम् इति पदपूरण । न 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीया' (पा २ ३,१२) इत्येवमेषा कर्मणि चतुर्थी । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । अस्मान् । अवसा 'इत्थंभूतलक्षणे' (पा २,३,२१) इत्येवमेषा तृतीया । पालनेन सम्बद्धा । यथा पुरा[१२] पूर्वेषु कालेषु[१३]इत्था इत्यम्[१३] अस्मत्तोऽन्तरिक्षात् कण्वाय बिभ्युषे [१४]आशङ्कितयुष्मदनागमनभीताय[१४] । [१५]यथैव पुरा तद्वदिदानीमपि पालनदाता मा [†]कण्वमाशङ्कित युष्मदागमनभीत[†][१६] अस्मद्गुणोऽन्तरिक्षादागच्छतेत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे युष्माकम् रुद्रपुत्रा ! रक्षणम् [१७]पुत्राय । यथा रातिं गच्छत[१७] सम्प्रति अस्मान्[१८] रक्षणेन । यथा पुरा अस्मिन्नामाह्वाने,[१८] अस्मान्[१९] बिभ्युषे कण्वाय गच्छतेति ॥ ७ ॥

---

१ युष्मदाग° अ कु २ बिभ्यन्ति कु ३ मनस्या स्तु अ त्रथा कु, समरणार्था स्तु अ ४ उपायुग्ध्वं वि' न्य; °युङ्ध्वम् कु इति ५ °युङ्ध्वम् कु इति[१०], °युग्ध्वम् इति ६ °भ्यन्ति कु, °भ्यनीति वि' अ' ७ नास्ति वि ८ °प ख्येम् मूको ९ क्षिप्रं प्रार्थयामहे इत्यर्थ मूको १० तन तानन अ ११ गच्छत इति १२ नास्ति अ कु १३-१३ सत्यम् अ कु, इत्था इति [illegible] °द्धि युष्मदागमनभीतम् अ कु १४-१४ त्रुटितम् अ † पाल्यस्ता इति †-† °द्धि युष्मदागमनभीतम् अ कु १५ १५ धनार्थं वा सन्तानार्थ वा सुखार्थं वा यथा गच्छत वि' अ' १७ अस्मान् वि'[१८] कु, न अस्मान् वि' अ' १८ °हने कु, ह्वाने कौन वि' अ' १९ नास्ति वि'.

मुद्गल० हे रुद्राः ! रुद्रपुत्राः[1] मरुतः ! तत्तादृशम् अस्मदीयपुत्रार्थम् युष्मदीयम् अव रक्षणम् आ वृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे । पुरा पूर्वस्मिन् काले कर्मान्तरेषु न अवसा अस्मदीयरक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्रावत, इत्था अनेन प्रकारेण विश्वप्से भीतियुक्ताय कण्वाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थम् नूनम् क्षिप्रम् आ गन्त आगच्छत ॥ ७ ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।
वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्यऽइषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते । वि । तम् । युयोत । शवसा । वि । ओजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

स्कन्द० हे मरुतः ! 'युष्मेषितः मर्त्येषितः'[1] युष्माभिरेषितो मर्त्यप्रेषितो वा आ[2] यः नः अभ्वः महत्-नामैतत् (तु निघ ३,३)। महान् आ ईषते 'ईषति एजति' इति गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थोऽयम् (तु निघ २,१४)। आगच्छति । कः । सामर्थ्यात् हिंसिता । 'वि तम् युयोत' यौति पृथग्भावार्थः पृथक् कुरुत । तमस्मत्तोऽपनयतेत्यर्थः । केन । शवसा सेनालक्षणेन । वि तम् ओजसा[3] युयोत । वि युष्माकाभिः ऊतिभिः यौष्माकीणैः[4] पालनैश्च वियुयोत । किञ्चित् सेनालक्षणेन बलेन, किञ्चित् स्वशरीरबलेन, किञ्चित् पालनमात्रेणैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युष्माभिः प्रेरितः मरुतः ! मर्त्यैर्वा प्रेरितः यः महान् अस्मान् 'आ हिनस्ति, तम् यूयं शवसा अस्मत्तः पृथक् कुरुत, ओजसा च । तथा यौष्माकीणैः परिरक्षणैश्च अस्मात्[5] अवतेति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! यः यः कश्चित् अभ्वः शत्रुः युष्मेषितः युष्माभिः प्रेषितः मर्त्येषितः मानवैः मर्त्यैर्वा प्रेषितः सन् नः अस्मान् प्रति आ ईषते आभिमुख्येन प्राप्नोति, तम् शत्रुम् शवसा बलेन वि युयोत विभक्तं कुरुत । तथा ओजसा बलेन वि युयोत, युष्माकाभिः ऊतिभिः युष्मत्सम्बन्धिभिः रक्षणैश्च वि युयोत ॥ ८ ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।
असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रऽचेतसः । असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गन्त । वृष्टिम् । न । विऽद्युतः ॥ ९ ॥

स्कन्द० सामि अर्धम् । न सामि असामि समग्रम् । किं तत् । सामर्थ्यात् धनम् । प्रयज्यवः ! प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः[1] । कण्वम् चतुर्थ्यर्थे द्वितीयैषा । मह्यं कण्वाय । दद दत्त । हे प्रचेतसः[1] प्रकृष्टज्ञानाः ! । किञ्च असामिभिः समग्राभिः हे मरुतः ! नः अस्मान् ऊतिभिः पालनैः सम्पदा आ गन्त आगच्छत । समग्रपालनहेतोः अस्मान् प्रत्यागच्छतेत्यर्थः । कथम् । वृष्टिम् न विद्युतः यथा वृष्टिं मरुतो[7] व्याप्नुवत्यो[8] विद्युत आगच्छन्ति, तद्वत् ॥ ९ ॥

१ १ नास्ति भ कु २ नास्ति रवि ३ ३ न वियुयोत रवि ४ नास्ति भ कु ५ 'भ्राने म ६-६ नास्ति भ[1] वि[1] † 'भैने कु ७ महता रवि ८ व्याप्नुवन्ती भ कु

वेङ्कट० प्रकर्षेण यष्टव्या ! प्रकृष्टदाना.[1] कण्वम् हि[2] महान्[3] असाधारणे[4] "मनुष्येभ्य, पाथि हिं इव। असाधारणैश्च पालनै॰ अस्मान् आ गच्छत, वृष्टिम् इव विद्युत शीघ्रम्[5] ॥ ९ ॥

मुद्गल० असामि हि सम्पूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यव ! प्रकर्षेण यष्टव्या ! प्रचेतस ! प्रकृष्टज्ञानयुक्ता ! हे मरुत ! कण्वम् मेधाविन यजमानम् दद धारयथ। हि यस्मात् यूयं कण्वमृषिं धारितवन्त तस्मात् कारणात् असामिभि ऊतिभि सम्पूर्णै रक्षणै न अस्मान् प्रति आ गन्त आगच्छत। दृष्टान्त ! वृष्टिम् न विद्युत यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छन्ति तद्वत् ॥ ९ ॥

असाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।
ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥ १० ॥

असामि । ओजः । बिभृथ । सुऽदानवः । असामि । धूतयः । शवः । ऋषिऽद्विषे ।
मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुम् । न । सृजत । द्विषम् ॥ १० ॥

स्कन्द० असामि ओज शारीर बलम् बिभृथ[1] धारयथ हे सुदानव ! दानुशब्दो दातृवचनो दानवचनो वा। शोभनदातार ! शोभनदाना.[1] वा। न च केवलं शारीरमेव बलम्। किं तर्हि। असामि हे धूतय ! कम्पयितार ! शत्रूणाम् शव सेनालक्षणमपि बलम्। द्विविधेनापि बलेन युक्ता स्थेत्यर्थः। यत एवम् अतो ब्रवीमि — ऋषिद्विषे अस्मत्प्रभृतीनामृषीणां द्वेष्ट्रे हे मरुत ! परिमन्यवे 'मन्यु' (निघ २,१३) इति क्रोधनाम। परिगतो मन्युर्येन स परिमन्यु, तस्मै परिमन्यवे क्रुद्धायेत्यर्थ.। अथवा मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मण दीप्तिरत्रोच्यते। परिगतदीप्तये। स्वदीप्त्या ऐश्वर्यादिरूपया दीप्तायापीत्यर्थ.[2]। इषुम् न यथा कश्चित् कस्मैचिदिषु क्रुद्ध सृजेत् तद्वत् सृजत विसृजत क्षिपत। द्विषम् सर्वलोकद्वेष्टारम्। यदृषीणां द्वेष्टारं निरपकुर्वन् ऐश्वर्यादि दीप्त्या वा दीप्तमपि सर्वलोकद्वेष्य कुरुतेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० असाधारणं बलम् बिभृथ[3] शोभनदाना ! असाधारणं वेग च कम्पयितार !। 'कण्वं द्वि' यो इति तस्मै परितो मन्यमानाय शरम् इव द्वेष विसृजतेति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे सुदानव ! शोभनदानोपेता ! मरुत ! असामि सम्पूर्णम् ओज बलम् बिभृथ धारयथ। हे धूतय ! कम्पनकारिणो मरुत ! असामि सम्पूर्णम् शव बलम्[4] परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेष करोति तस्मै तद्विनाशार्थम् द्विषम् द्वेषकारिणं हन्तारम् सृजत। दृष्टान्त। इषुं न यथा शत्रोरुपरि बाण मुञ्चन्ति तद्वत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये एकोनविंशो वर्ग ॥

1 भाति वि[3]. 2 मन् मूको 3 "तामनु" वि[3]. 4 व. भाति इयं † रि पु. 5 भाति अ मू 1 "दीप्त्या" इति. दीप्तायां" अ मू 2 बिभृथ मू 8-8 ताम्यानां ओ[3] वि[3]. 6 भाति रि

[४०]

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥१॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुऽदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सूक्तम् उत् ब्राह्मणस्पत्यम्' (बृ. दे ३,१०७)। सूक्तम् 'उत्तिष्ठ' इत्येतत् ब्रह्मणस्पतिदेवताकम्। यास्त्वन्यान्या मरुदाद्या देवताः श्रूयन्ते, ब्रह्मणस्पतिना सह यौगिकत्वमात्रविज्ञानेन नैघण्टुकत्वस्ता बोद्धव्याः। अस्मद्यज्ञमागन्तुम् उत्तिष्ठ हे ब्रह्मणस्पते!। देवयन्तः देवानिच्छन्तो वयं त्वाम् ईमहे त्वद्यज्ञागमनं याचामहे। त्वद्यज्ञागमनमभ्यर्थयामह इत्यर्थः। त्वया च सह उप प्र यन्तु मरुतः अपि सुदानवः शोभनदातारः शोभनदाना वा। त्वमपि हे इन्द्र! प्राशूः प्रकर्षेण क्षिप्रः भव सचा सह ब्रह्मणस्पतिना ॥ १ ॥

वेङ्कट० उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते!। देवानिच्छन्तः त्वां याचामहे। त्वत्सहायाः मरुतः च उपगच्छन्तु सुदानाः। इन्द्र! त्वं च [1]क्षिप्रकारी भव सहायः[1] ॥ १ ॥

मुद्गल० "'उत्तिष्ठ' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तम्। घोरपुत्रः कण्व ऋषिः। बृहती छन्दः। युजः सतोबृहत्यः। अयुजो बृहत्यः। ब्रह्मणस्पतिर्देवता[2]।

हे ब्रह्मणस्पते! देव! उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासात् उत्थानं कुरु। देवयन्तः देवान् कामयमाना वयम् त्वा त्वाम् ईमहे याचामहे। सुदानवः[3] शोभनदानयुक्ताः मरुतः उप प्र यन्तु समीपे प्रकर्षेण गच्छन्तु। हे इन्द्र! त्वम् सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राशूः सोमस्य प्राशकः भव ॥ १ ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्य उपब्रूते धने हिते ।
सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते । सुऽवीर्यम् । मरुतः । आ । सुऽअश्व्यम् । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

स्कन्द० त्वाम् अपि इन्द्र! मर्त्यः उपब्रूते आत्मानमेव कण्वः परोक्षरूपेण प्रतिनिर्दिशति — अयं कण्वनामा मनुष्य उपगम्य ब्रूते। अस्मदीयं यज्ञम् ब्रह्मणस्पतिना सह आगच्छेरित्येवमभ्यर्थयत इत्यर्थः। धने हविराख्ये हिते निहिते। वेद्यां हविर्निधायेत्यर्थः। अथवा धने हिते इति निमित्त एषा सप्तमी। प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा। धने हिते निमित्तभूते। हितं धनं लब्धु-मित्यर्थः[5]। एतत् ज्ञात्वा यजमानस्य सुवीर्यम् मरुतः आ स्वश्व्यम् मरुत इति साहचर्या-

1. नास्ति क. 2-2. °कारी मेन सह भा भ° वि°. 3-3. नास्ति वि मै°. 4. हे सुदा° मूको. 5. लब्धनि° क.

दनुक्रान्ता ब्रह्मणस्पति मरुत इन्द्र सहसस्पुत्र इत्येते चत्वारोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते। चकार समुच्चये। स्वश्व्यमित्यस्माच्च[1] परो द्रष्टव्य । हे मरुत्प्रसूतय[2]। [3]सुवीर्यं स्वश्व्य च[3] शोभनेन वीर्येणाश्वैश्चोपेतम् दधीत दधाति दानार्थे। लोट्, मध्यमपुरुषबहुवचन[4] चैतद् द्रष्टव्यम्। दत्त । कस्मै । य व आचके कामयते । योऽस्मदादिर्युष्मान् प्रार्थयत इत्यर्थ । अथवा दधीतेति दधाति धारणे एव। लिङश्चैतदेकवचनम्। सुवीर्यं स्वश्व्य च धन दधीत धारयेत्[5] यो व आचके इति। न चादत्तस्य धारण सम्भवतीत्यर्थाद्[6] दानमेवानेन प्रार्थ्यते इति[7] ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वाम् एव सहस सूनो[8] मर्त्य उपस्तौति निहिते धने तद्ग्रहणार्थम्। मरुत ! य युष्मान् आकामयते[9] मर्त्य, स सुवीर्यम् स्वश्व्यम् च धारयेत् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे सहसस्पुत्र! बलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते[1] मर्त्य मनुष्य हृते शत्रुषु प्रक्षिप्ते धने निमित्तभूते सति त्वाम् इत् त्वामेव उपब्रूते हि समीप प्राप्य स्तौति खलु। तदुप सम्पादनाय प्रार्थयते इत्यर्थ । हे मरुत ! य धनार्थी मर्त्य मनुष्य व युष्मान् ब्रह्मणस्पति सहितान् आचके स्तौति स मर्त्य स्वश्व्यम्[3] शोभनाश्वयुक्तम् सुवीर्यम् शोभनवीर्ययुक्त च धनम् दधीत धारयेत् ॥ २ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।
अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता । अच्छ । वीरम् । नर्यम् ।
पङ्क्तिऽराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥ ३ ॥

स्कन्द० प्र एतु प्रकर्षेणागच्छतु ब्रह्मणस्पति । तेन च सह प्र देवी एतु सूनृता वाक्। किमर्थम्। अच्छ आप्तुम्, यागम् वीरविक्रमैकस्वात्[10] वीरपुत्रप्रदत्वाद्वा वीरोऽत्र यज्ञ उच्यते। वीरकर्तृक वीरपुत्र फलार्थं वा अस्मदीयम्। नर्यम् नृभ्यो हितम्। पङ्क्तिराधसम् राध साध संसिद्धौ। पङ्क्तिभि राध्यते[11] संसाध्यत इति पङ्क्तिराधा सोमयाग । स हि पञ्चभि पङ्क्तिभि संसाध्यत हविष्पङ्क्त्या अक्षरपङ्क्त्या[12] नाराशंसपङ्क्त्या सवनपङ्क्त्या च। 'धाना करम्भ परिवाप पुरोडाश पयस्या' इत्येषा हविष्पङ्क्ति, 'सुमत्पद्वदे' इत्येषाऽक्षरपङ्क्ति, 'द्विनाराशंस प्रातस्सवन द्विनाराशंस माध्यन्दिन सवन सकृन्नाराशंस तृतीयसवनम्' इत्येषा नाराशंसपङ्क्ति, 'पशुरुपवसथ प्रातस्सवनानि पशुरनूबन्ध्य[13]' इत्येषा सवनपङ्क्ति। एताश्च 'या वै यज्ञे हविष्पङ्क्ति यद्' इत्युपक्रम्य ऐतरेयब्राह्मणे (२,२४) दर्शिता। एताभि साध्यमानत्वात् सोमयाग पङ्क्तिराधा। त पङ्क्तिराधस ब्रह्मणस्पतिप्रसादात् देवा[14] अन्येऽपि सर्वा आत्मसमीपम् यज्ञम् नयन्तु न अस्माक स्वभूतम्। अन्येऽपि [15]धनमाप्नुवन्तु इत्यर्थ[16] ॥ ३ ॥

1 स्वमित्य° अ 2 नास्ति अ 3-3 नास्ति अ 4 °पुरुषे बहुव° अ कु 5 °येत् अ कु 6 °स्यैव अ कु 7 नास्ति कु 8 स्व स स्तौति निहिते 9 °काम° कु 10 इत्य° मं° रि° 11 °राध्यते° अ कु 12 नास्ति मूको 13 पशवस्तय° अ 14 °नुबन्ध्य इति 15 नास्ति रवि 16-16 °धनमाप्नुवन्तु° अ कु

वेङ्कट० प्रगच्छतु[1] ब्रह्मणस्पतिः । [2]प्र एतु[2] देवी वाक् । अभिनयन्तु[3] [4]अस्माकम् पङ्क्तियुक्तं नृभ्यो हितम् हविष्पक्त्यादिभिर्ब्राह्मणविहिताभिः पङ्क्तिभिः समृद्धम् यज्ञम् देवाः[4] ॥ ३ ॥

मुद्गल० ब्रह्मणस्पतिः देवः प्र एतु अस्मान् प्राप्नोतु । सूनृता देवी प्रियसत्यरूपा वाग्देवता प्र एतु अस्मान् प्राप्नोतु । देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयो देवताः वीरम् शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयन्तु । तम् नर्यम् मनुष्येभ्यो हितम् पङ्क्तिराधसम् ब्राह्मणोक्तहविष्पङ्क्त्यादिभिः[5] समृद्धम् यज्ञम् प्रति नः अस्मान् अच्छ आभिमुख्येन नयन्तु ॥ ३ ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।
तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः । तस्मै । इळाम् । सुऽवीराम् । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'यः वाघते' 'वाघतः' (निघ ३,१८) इत्यृत्विङ्नाम । सामर्थ्याच्चेहान्तर्णीतमत्वर्थो यजमाने[6] वर्तते । यो देव वाघते[7] ऋत्विग्वते यजमानाय ददाति सूनरम् शोभनैर्नरैरुपेतम् वसु, सः धत्ते धारयति अक्षिति अक्षीणम् श्रवः कीर्तिम् । कीर्तिमान् भवतीत्यर्थः । वयमपि तस्मै एव इळाम् हविर्लक्षणमन्नम् सुवीराम् शोभनाः वीराः कर्तारो यस्यास्तां सुवीराम् । शोभनैः ऋत्विग्भिरुपकल्पितामित्यर्थः । आ यजामहे यजतः[9] सुप्रतूर्तिम् तूर्वतिः[10] हिंसार्थः । सुष्ठु प्रतूर्वन्ति[11] शत्रवो यया तां सुप्रतूर्तिम् । देवा हि हविरुपभोगाद्वीर्यमाप्नुवन्ति । तेन च वीर्येण शत्रून् घ्नन्ति । अत एवमुच्यते — सुप्रतूर्तिमिति । [12]अनेहसम् अपापाम्[12] । एतत् ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पते ! कीर्त्यर्थं हविरर्थं च धनमस्मभ्यं[13] देहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः ऋत्विजे ददाति शोभननरोपेतं शोभनयानं[14] वा[14] धनम्, सः[15] धारयति अक्षीणमन्नम् । वयं च तस्मै मानवीम् इळाम् सुपुत्राम् आ यजामहे शोभनप्रतरणाम् उपद्रवरहिताम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० यः यजमानः वाघते ऋत्विजे सूनरम् सुष्ठु नेतव्यम् वसु धनम् ददाति सः यजमानः ब्रह्मणस्पतेः प्रसादात् अक्षिति क्षयरहितम् श्रवः अन्नम् धत्ते धारयति । तस्मै तादृशाय यजमानाय इळाम् एतन्नामधेयां मनोः पुत्रीम् आ यजामहे वयम् ऋत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीम् इळाम् । सुवीराम् शोभनैः वीरैः भटैर्युक्ताम् सुप्रतूर्तिम् सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणीम् अनेहसम् केनाप्यहिंस्याम् ॥ ४ ॥

---

१. गच्छतु वि[1] अ[1]. २-२. प्रगच्छतु वि[1] अ[1]. ३. अभिनयन्तु वि[1]; अभिदन्तु रवि[1] ४-४. °रम् वीरकर्मक पङ्क्तियुक्तं नृभ्यो हितं हविष्पङ्क्त्यादिभिः ब्राह्मणैः दक्षिणाभिः पङ्क्तिभिः समृद्धं यज्ञं देवाः अभिनयन्तु ... नयन्तु पङ्क्तिराधसम् ... पङ्क्तिभिः ... इति पङ्क्तिराधाः ... हविष्पङ्क्त्या ... समृद्धया वि[1] अ[1]. ५. °हविष्पङ्क्त्यादिभिः मै[1]. ६-६. नास्ति रवि. ७. वहनोऽत्र क कु. ८. नास्ति रवि. ९. नास्ति क कु. १०. तूर्वतिः मूको. ११ प्रतूर्वन्ते क कु. १२-१२. °हसः अपापाः क कु. १३. °अस्माकं रवि. १४. °नयानम् वा कु रवि; °ने जनम् वा वि[1]. १५. नास्ति सर्व.

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् । यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'प्र नूनम् ब्रह्मणस्पतिः[1] नूनमिति पदपूरणः । ब्रह्मणस्पतिः [2]स्तुतिलक्षणं मन्त्रम्[2] प्र[3] वदति वदतिरत्र सामर्थ्याद्ण्यर्थोऽत्यर्थः । प्रवादयति । सर्वैस्तोतृभिरुच्चारयतीत्यर्थः । उक्थ्यम् प्रशस्तम् । कीदृशो[4] मन्त्रः । उच्यते । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा अन्ये च मरुत्प्रभृतयः देवाः[5] नैघण्टुकवृत्त्या[6] ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । यत्र[7] इन्द्रादयोऽपि नैघण्टुकवृत्त्या स्थिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'प्र वदति इदानीम्[8] ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रम् प्रशस्तम् । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रादयः स्थानानि चक्रिरे श्रवणार्थं यं मन्त्रमुपासत इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० ब्रह्मणस्पतिः देवः उक्थ्यम् शस्त्रयोग्यम् मन्त्रम् नूनम् अवश्यम् प्र वदति होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रादयश्च सर्वे देवाः ओकांसि स्थानानि चक्रिरे, तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्गः ॥

तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।
इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्नवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शम्ऽभुवम् । मन्त्रम् । देवाः । अनेहसम् । इमाम् । च । वाचम् । प्रतिऽहर्यथ । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्नवत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० यमीदृशं ब्रह्मणस्पतिरन्यैः स्तोतृभिः प्रवादयति वयमपि 'तम् इत् वोचेम' इच्छब्द एवार्थे । तमेव वोचेम उच्चारयेम' इत्याशास्महे । विदथेषु यज्ञेष्वाहरणीयेषु शंभुवम् सुखस्य भावयितारं [9]"स्तुतिलक्षणम् मन्त्रम्"[9] हे ब्रह्मणस्पतिसहचारिणो मरुत्प्रभृतयो देवाः! अनेहसम् अपापम् । इमाम् च स्तुतिलक्षणाम् वाचम् प्रतिहर्यथ हर्यतिः कान्तिकर्मा (द्र. निघ २,६) । ब्रह्मणस्पतिना सह कामयध्वम् । हे नरः! मनुष्याकाराः! । किञ्च विश्वा इत् वामा वः इच्छब्दः पदपूरणः । सर्वाणि वननीयानि धनानि वः युष्माकं स्वभूतेन प्रसादेन वा[10] अश्नवत् व्यत्ययेनायमुत्तमस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । अश्नुयाम[12] प्राप्नुयाम[11] ॥ ६ ॥

1-1. नास्ति रवि. 2-2. °णमन्त्रं भ. 3. नास्ति भ रवि. 4. भः की° भ 5. देवता मूको. 6. °वृत्त्या तृत्या भ मु. 7. यं मु. 8-8. प्रवद तदानीं ब्रि° भ°. 9. °रथम मु. 10-10. °स्तुत्य° भ मु. 11. नास्ति रविटि°. 12. °याम् रवि.

वेङ्कट० तम् एव वोचेम वयम्[1] यज्ञेषु सुखस्य भावयितारम् मन्त्रम् देवाः ! अपापम्। [2]ताम् च[2] इमाम् वाचम् देवाः नरः ! यूयं कामयध्वम्। अयं च स्तोता युष्माकं स्वभूतानि सर्वाणि धनानि अश्नोतु[3] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे देवाः ! ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः ! तम् इत् तमेव इन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकम् मन्त्रम् विदथेषु यज्ञेषु वोचेम वयम् ऋत्विजो ब्रवाम। कीदृशम्। शम्भुवम् सुखस्य भावयितारम् अनेहसम् अहिंसनीयं दोषरहितम्। हे नरः ! नेतारो देवाः ! इमाम् अस्माभिरुच्यमानां मन्त्ररूपाम् वाचम् प्रतिहर्यथ च यूयं कामयध्वे चेत् तर्हि विश्वा इत् सर्वापि वामा वननीया वाक् वः युष्मान् अश्नवत् व्याप्नुयात् ॥ ६ ॥

को दे॑व॒यन्त॑मश्नव॒ज्जनं॒ को वृ॒क्तब॑र्हिषम्।
प्रप्र॑ दा॒श्वान् प॒स्त्या॑भिरस्थितान्त॒र्वाव॒त् क्षयं॑ दधे ॥ ७ ॥

कः। दे॒व॒ऽयन्त॑म्। अ॒श्न॒व॒त्। जन॑म्। कः। वृ॒क्तऽब॑र्हिषम्। प्रऽप्र॑। दा॒श्वान्। प॒स्त्या॑भिः। अ॒स्थि॒त॒। अ॒न्तः॒ऽवाव॑त्। क्षय॑म्। द॒धे॒ ॥ ७ ॥

स्कन्द० "कः देवयन्तम्" कः इति सामर्थ्यात् ब्रह्मणस्पतेर्निर्देशः। कः खलु देवयन्तं ब्रह्मणस्पतिप्रभृतीन् देवान् यष्टुमिच्छन्तम् अश्नवत् व्याप्नोति[2] जनम् मनुष्यम्। न कश्चिदपि व्याप्तुं शक्नोतीत्यर्थः। कः वृक्तबर्हिषम् आस्तीर्णबर्हिष्कम्[3]। अनुषङ्गमेवेत्यर्थः[4]। प्रप्र दाश्वान् पस्त्याभिः[5] अस्थित प्रप्रेति[6] 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा ८,१,६) इत्येन द्विर्वचनम्। अस्थितेत्येतेन चाख्यातेन सम्बध्यते अयमुपसर्गः। एकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यच्छब्दस्याध्याहार्यः। यो दाश्वान् यजमानः पस्त्याभिः 'पस्त्यम्' (निघ ३,४) इति गृहनाम। अत्र [9]गृहशब्दात् देवाः, तत्प्रतिपादनात्[10] आहुतयः पस्त्या उच्यन्ते। [11]'इत्थंभूतलक्षणे' (पा २,३,२१) चैषा[11] तृतीया। [12]आहुतिभिः सम्बद्धः। गृहीताहुतिक[12] इत्यर्थः। प्रास्थित प्रतिष्ठते। होमार्थमाहवनीयं प्रति गच्छतीत्यर्थः[13]। अन्तर्वावत् वातेर्गत्यर्थस्य[14] यङ्लुगन्तस्य[5] शतृप्रत्यये रूपमेतत्। अन्तरत्यर्थं गत लीनम् अप्रकाशम् क्षयम् दधे[6] धारयति। सर्वलोकप्रकाशा महान्त परिक्षय न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० कः यजमानम् अश्नोतु[15] जनम्[16]। कः वा छिन्नबर्हिषम्। प्र अस्थित यजमानः विड्भिः[17] ऋत्विग्भिः तेषां मध्ये ब्रह्मणस्पतिरागच्छन् निवासं करोतीति[18] पूर्वार्द्धर्चस्योत्तरम्[19] ॥ ७ ॥

मुद्गल० देवयन्तम् देवान् कामयमानम् जनम् कः अश्नवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम देवः व्याप्नुयात्[20]। तथा वृक्तबर्हिषम् अनुष्ठानाय छिन्नबर्हिषम् जनम् यजमानम् कः नाम अन्यो देवः अश्नवत्। दाश्वान् हविर्दत्तवान् यजमानः पस्त्याभिः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह प्रप्र अस्थित देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान्। अन्तर्वावत् अन्तः स्थितबहुधनोपेतम् क्षयम् निवासस्थानं गृहम् दधे धृतवान् भवति ॥ ७ ॥

---

१ नास्ति म[1] वि[1,3] ल स्थं.   २-२ नास्ति म[1] वि[3].   ३ अश्नातु लप.   ४ ४ नास्ति रवि.   ५ प्राप्नो[°] कु.   ६ [°]हिम म.   ७ नास्ति रवि.   ८ नास्ति म.   ९ प्रेति म कु.   १०-१० नास्ति म कु.   ११-११ [°]त्थंभूतेषा म कु.   १२-१२ [°]ती[°]म सम्बद्धा गृहीताहुतय म कु.   १३ गच्छन्ती[°] कु.   १४ वतो[°] ग[°] म.   १५ अश्नोति कु म[1] वि[1] रवि.   १६ जन वि[1] कु रवि[1].   १७ मति वि[1] विभि रवि.   १८ नास्ति वि[1] लप.   १९ [°]वारा[°] वि[1,3] म[1,3] ल.   २० प्राप्नु[°] वि मं[°].

उप॑ क्ष॒त्रं पृ॑ञ्ची॒त हन्ति॒ राज॑भि॒र्भये॑ चि॒त् सु॑क्षि॒तिं द॑धे ।
नास्य॑ व॒र्ता न त॑रु॒ता म॑हाध॒ने नार्भे॑ अस्ति व॒ज्रिणः॑ ॥ ८ ॥

उप॑ । क्ष॒त्रम् । पृ॒ञ्ची॒त । हन्ति॑ । राज॑ऽभिः । भ॒ये । चि॒त् । सु॒ऽक्षि॒तिम् । द॒धे । न । अ॒स्य॒ । व॒र्ता । न । त॒रु॒ता । म॒हा॒ऽध॒ने । न । अर्भे॑ । अ॒स्ति॒ । व॒ज्रिणः॑ ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'उप क्षत्रम्'[1] 'क्षत्रम्' (निघ २,१०) इति धननाम । धनम् उप पृञ्चीत आत्मना संपर्क नयति[1]। धनं च लभत इत्यर्थः । हन्ति च शत्रून् राजभिः दीप्तैः ब्रह्मणस्पतिप्रभृतिभिः । तृतीया-निर्देशादनुगृहीता[2] इति शेषः । अथवा हन्तीति[3] हनिरन्तर्णीतण्यर्थः[4] । घातयति शत्रून् दीप्तैर्ब्रह्मण-स्पतिप्रभृतिभिः । भये चित् 'भये अपि'[5] सुक्षितिम्[6] शोभनमप्रच्युतिरूपं[6] निवासम् दधे धारयति । भयकालेऽपि स्वस्थानान्न प्रच्यवत इत्यर्थः । किञ्च न अस्य वर्ता वर्तयिता न अपि तरुता हिंसयिता[7] महाधने संग्रामनामैतत् (द्र. निघ २,१७) । महति संग्रामे । न अपि अर्भे[10] अल्पे अस्ति भवति कश्चित्[8] वज्रिणः आयुधवतः सतः । नैवं कश्चित् स्वस्मात् स्थाना-दपकालयति । नाप्यल्पे महति वा[9] संग्रामे गृहीतायुधं हिनस्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ब्रह्मणस्पतिर्धनं स्तोतॄणाम् उप [11]पृणक्ति । भयमपि वरुणादिभिः सहागत्य हन्ति । तथा[11] भये सति शोभननिवासं[12] गृहं[13] प्रयच्छति । ब्रह्मणस्पतेः अस्य [14]आयुधवतः महति अल्पे वा संग्रामे न अस्ति अभिगन्ता,[14] न च तारकः ॥ ८ ॥

मुद्गल० ब्रह्मणस्पतिः देवः क्षत्रम् बलम् उप पृञ्चीत स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततः राजभिः वरुणादिभिः सह हन्ति शत्रून् मारयति । भये चित् भीतिहेतौ युद्धेऽपि सुक्षितिम् दधे सुष्ठु निवासस्थैर्यं[15] धारयति, न तु पलायते । वज्रिणः वज्रायुधवतः अस्य ब्रह्मणस्पतेः महाधने प्रभूत-धननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयिता अन्यः कोऽपि न अस्ति । स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः । 'तरु-तृता' तरणस्योत्कृष्टनस्य[16] कर्ता अन्यः कोऽपि न अस्ति । तथैव अर्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्य-प्रवर्तयिता न अस्ति ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये एकत्रिंशो वर्गः ॥

[४१]

यं रक्ष॑न्ति॒ प्रचे॑तसो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा । नू चि॒त् स द॑भ्यते॒ जनः॑ ॥ १ ॥

यम् । रक्ष॑न्ति । प्रऽचे॑तसः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । नु । चि॒त् । सः । द॒भ्य॒ते॒ । जनः॑ ॥ १ ॥

स्कन्द० [17]'[यं रक्षन्ति] नवर्चम् । वरुणार्यममित्राणाम्' (बृदे ३,१०७-१०८) 'यम् रक्षन्ति' इत्येते प्रथमस्तृचा वरुणार्यममित्राणां वेदितव्याः वरुणादिदेवता‡ इत्यर्थः । 'मध्य आदित्यदेवता'[17] । एतेषां वो[17]

1-1. नास्ति रवि. २. नयत श कु. ३. °गृहीता. श कु. ४. नास्ति रवि. ५. हन्तिरयं र° कु. ६-६. मचेतुः(तो) रवि. ७. °हिंसि° इवे श रवि. ८. °नं प्रच्युति° कु. ९. °पिता न भरि श रवि १०. नास्ति कु. ११-११. भयवर्ति भयमपि वरुणादिभिस्सहागत्य हन्ति अ° वि°. १२. शोभने निवासे वि° कं. १३. नास्ति वि°. १४-१४. युध्यतो महति अल्पे वा संग्रामे नागन्ताभिगन्ता न च हिंसिता च अ° वि°. १५. 'निरसं मैं'. १६. तरणो° मूको. १७-१७. नास्ति श. †-† नास्ति रवि. ‡ 'नादित्यस्या रवि

'मध्यमस्तृच द्वितीय स आदित्यदेवत , मं[1] वरुणादिदेवत । यम् रक्षन्ति प्रचेतस प्रवृद्धज्ञाना[2] वरुण मित्र अर्यमा, नू चित् स दभ्यते जन नूचिदित्यय सामर्थ्यादत्र नशब्दस्यार्थे । दभ्नोतिर्वधकर्मा (तु निघ २,१९) । न स हन्यते केनचित् जनो मनुष्य. ॥ १ ॥

वेङ्कट० यम् वरुणादय प्रचेतस रक्षन्ति, क्षिप्रमेव स जन शत्रून् हिनस्ति [3]न हिंस्यते वा यातयितृभि[3] ॥ १ ॥

मुद्गल० "य रक्षन्ति' इति नवर्चं षष्ठ सूक्तम् । घोरपुत्र कण्व ऋषि । गायत्री छन्द । आद्यन्तयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवता । मध्यतृचस्य आदित्या देवता[4] ।

प्रचेतस प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यम् यजमानम् रक्षन्ति स जन यजमान नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते दभ्नोति शत्रून् हिनस्ति ॥ १ ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पान्ति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताऽइव । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिष । अरिष्ट । सर्व । एधते ॥ २ ॥

स्कन्द० यम् बाहुतेव बाहुतेति तृतीयाद्विवचनस्याप छान्दसस्तादेश । य बाहुभ्यामिव पिप्रति पृ पालनपूरणयो । वरुणादय पूरयन्ति । यथा [5]कश्चित् गर्तं बाहुभ्या पांसून् सहरन् पूरयेत्[5] एव [6]यमनेन धनेन च पूरयन्तीत्यर्थ[6] । पान्ति रक्षन्ति च[7] मर्त्यम् रिष हिंसितु' सकाशात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी इत्तरच्छन्दोऽध्याहार्यं । स अरिष्ट शत्रुभिरहिंसित सर्व एधते वर्धते सर्ववृद्धिभि ॥ २ ॥

वेङ्कट० यम् धनादीनाम् बाहुतेव[8] वरुणादय पूरयन्ति पान्ति[9] च मर्त्यम् शत्रो । स सर्व अहिंसित[10] वर्धते[11] ॥ २ ॥

मुद्गल० यम् यजमानम् पिप्रति वरुणादयो देवा धन पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्त । बाहुतेव स्वकीयो बाहुवर्गोऽपेक्षित धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यम् मर्त्यम् मनुष्य यजमानम् रिष हिंसकात् पान्ति रक्षन्ति । स सर्व यजमान अरिष्ट केनापि अहिंसित सन् एधते वर्धते ॥ २ ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नन्ति राजान एषाम् । नयन्ति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःऽगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषाम् । नयन्ति । दुःऽइता । तिरः ॥ ३ ॥

स्कन्द० वि दुर्गा वीर्यस्य त्रिविधमित्यर्थ[*] । विविध दुर्गाणि[12] घ्नन्ति । वि द्विष विविध घ्नन्ति द्वेष्टॄन् । पुर नगराणि च विविध घ्नन्ति राजान दीप्ता वरुणादय [13]एषाम् द्विषाम् । अयमन्वादेश । पुरा चैतद्विशेषणम्[13] । एषा द्विषा स्वभूता पुर इति । नयन्ति शुद्धोऽप्यय नयति सोपसर्गार्थे द्रष्टव्य । अपनयन्ति दुरिता पापानि स्तोतृणाम् तिर तिर[14] सत इति प्राप्तस्य नामनी (तु मा ३,२०) । प्राप्तान्युत्पन्नानि सन्तीत्यर्थ ॥ ३ ॥

---

१ नास्ति कु २ प्रकृष्टज्ञाना रवि ३-३ हिंस्यते वा यातितृभि मूको ४-४ नास्ति वि मं[1] ५-५. कश्चित् बाहुभ्या पूरयेत् कु ६-६ त्वमनेन मनेन च पूरयन्तीय[0] भ त्वमनेन च धनेनत्र पूरयमी[0] कु ७ नास्ति रवि ८. बहु[0] वि[1,2] कु ल रवि[1], बाहुभ्यामिव वि[1] भ[1] ९ रक्षन्ति रवि; नास्ति भ[1] वि[1,2] ल १० दिसिन ल ११ वर्धयते वि[1] १२ दुर्गा भ कु, नास्ति रवि. १३-१३ नास्ति रवि १४ नास्ति भ

वेङ्कट० [1]अमी वरुणादयो यान्[1] परिरक्षन्ति, एषां[2] दुर्गाणि शत्रून्[3] शत्रुपुराणि च [4]वि घ्नन्ति। दुरितानि च तिरः[4] नयन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० राजानः वरुणादयः एषाम् स्वकीययजमानानाम् पुरः पुरस्तात् दुर्गा गन्तुं दुःशकानि[5] शत्रुनगराणि वि घ्नन्ति विशेषेण नाशयन्ति। तथा द्विषः शत्रूनपि घ्नन्ति। तथा दुरिता यजमानसम्बन्धीनि दुरितानि तिरः नयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ ३ ॥

सुगः पन्था अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्रावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुऽगः । पन्थाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतम् । यते । न । अत्र । अवऽखादः । अस्ति । वः ॥४॥

स्कन्द० [6]सुगः पन्थाः[6] सुखं गम्यते येन स सुगः पन्थाः। अनृक्षरः ऋक्षराः[7] कण्टकाः तद्वर्जितः। हे आदित्यासः! ऋतम् यते यज्ञार्थे एषा चतुर्थी। यज्ञं गच्छतः। एतत् शास्त्राऽऽगच्छतेत्यर्थः। न अत्र अवखादः अस्ति वः अत्रेति यज्ञः[8] प्रतिनिर्दिश्यते, न पन्थाः। अन्यादेशे सत्यनुदात्तत्वप्रसङ्गात्[9]। अवखाद इति खादिः सामर्थ्याद्धिंसार्थः। न चात्र अस्मद्यज्ञे काचिद्धिंसिता हिंसा[10] युष्माकमागतानां सतामित्यर्थः। [11]अथवा अत्रेति[11] प्रकृतत्वात् पन्थाः प्रतिनिर्दिश्यते। ततोऽवखादो[12] गर्त उच्यते। गर्तोऽप्यत्र पथि नास्ति युष्माकम्, यत्रागच्छन्तो यूयं प्रस्खलिष्यथ। एतत् शास्त्राऽऽगच्छतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शोभनगमनः पन्थाः[13] आदित्याः! यज्ञं गच्छते[14] कण्टकवर्जितः अस्तु। अस्मिन् अवखाद् अवखादः न अस्ति चरुपुरोडाशादिकं[15] [16]सर्वमेव भवतां भक्ष्यम्,[16] न किञ्चित् त्याज्यमिति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे आदित्यासः! आदित्याः! ऋतम् यते यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पन्थाः मार्गः सुगः सुखं गन्तुं शक्यः अनृक्षरः कण्टकरहितश्च। अत्र अस्मिन् कर्मणि वः युष्माकम् अवखादः अवमन्तव्यः खादो जुगुप्सितहविर्विशेषः न अस्ति, तस्मादिहाऽऽगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यम् । यज्ञम् । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥५॥

स्कन्द० यम् यज्ञम् नयथ आत्मसमीपं प्रापयथ। प्राप्स्यथेत्यर्थः वा सामर्थ्यात्प्रतिः। प्राप्नुथ। हे नरः! मनुष्याकाराः आदित्याः! ऋजुना पथा शीघ्रमित्यर्थम्। प्र वः सः धीतये नशत्। 'नशत्' (निघ २,१८) इति व्याप्तिकर्मा। प्रकर्षेण युष्मान् स व्याप्नोति धीतये यजमानस्य प्रज्ञायै। युष्मत्प्रसादेन प्रज्ञाभिवृद्ध्यर्थमित्यर्थः[17] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम् मनुष्याम् यज्ञम् नयथ नरः! आदित्याः! ऋजुना पथा, प्र व्याप्नोतु सः भवतां कर्मणे[18] ॥ ५

1-1. अमी दीप्ता वरुणादयो यत् अ[1] वि[1]. 2. तेषा कु. 3. नास्ति अ[1] वि[1]. 4-4. विघ्नन्ति तिर प्रघ्नानि दुरितानि च अ[1] वि[1]; °रितानि परितो रवि[1]. 5. दुःशकानि वि. 6-6. नास्ति रवि. 7. दुः° म. 8. यज्ञं कु. 9. °सङ्गात् म° भ. 10. भसि रवि. 11-11. अथ स्वत्रेति रवि. 12. °वखादो म. 13. पन्था कण्टकवर्जितः वि[1] अ[1]. 14. °च्छते हे आदित्याः वि[1]. 15. पुरो° कु. 16-16. नास्ति वि[1] अ[1]. 17 प्रज्ञावृद्ध्यर्थमित्यर्थः म रवि. 18. कर्मणि अ[1] वि[1].

मुद्गल० [1]हे नरः ! नेतारः ! आदित्याः ! यम् यज्ञम् ऋजुना पथा अविकल्पेन मार्गेण नयथ पारं प्रापयथ, स यज्ञः वः धीतये युष्मत्पानाय[1] उपभोगाय प्र नशत् प्राप्नोतु[2] ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

स । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'स रत्नम्' इति तच्छब्दश्रुतेः 'योऽभ्यर्थसम्बन्धो'[3] यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यो युष्मान् स्तौति यजते च, स रत्नं रमणीयम् मर्त्यः वसु धनम् विश्वम् बहु च[4] तोकम् उत अपत्यं च त्मना आत्मनैव अच्छ गच्छति अच्छाभेरर्थे । अभिगच्छति । प्राप्नोति । अस्तृतः अहिंसितः शत्रुभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यो[5] भवता कर्मण्युद्युक्तः, स रत्नम् मर्त्यः वासयितृ व्याप्तं पुत्रं च आत्मनैव अभि गच्छति अहिंसितः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे आदित्याः ! स तादृशो भवद्भिरनुगृहीतः मर्त्यः मनुष्यः यजमानः अस्तृतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नम् रमणीयम् विश्वम् वसु सर्वं धनम् अच्छ आभिमुख्येन गच्छति प्राप्नोति । उत अपि च 'त्मना आत्मना' स्वेन सहितम् तोकम् अपत्यं गच्छति प्राप्नोति ॥ ६ ॥

कथा राधाम सखायः स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० कथा केन प्रकारेण राधाम[6] राध साध संसिद्धौ । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतण्यर्थः । संसाधयेम[7] हे सखायः ! महर्त्विजः ! मरुत्पुत्रादयः[1] वा । स्तोमम् मित्रस्य अर्यम्णः वरुणस्य च[8] । कीदृशम् । महि महान्तम् प्सरः रूपनामैतत् । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थम्[9] । रूपवन्तम् । अत्यन्त शोभनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [10]कथं राधयाम[10] सखायः ! स्तोमम्[11] मित्रस्य अर्यम्णः च । कथं वा महत् रूपम् वरुणस्य स्तुम ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे सखायः ! सखिभूता ऋत्विजः ! मित्रादीनां त्रयाणाम् महि महत् प्सरः रूपम् । अत तदनुरूपम् स्तोमम् स्तोत्रम् कथा केन प्रकारेण राधाम साधयाम ॥ ७ ॥

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् । सुम्नैरिद् व आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देवऽयन्तम् । सुम्नैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

1-1 नास्ति वि । पाठ्नाय मूको २-२ नास्ति रवि ३ °भ्रुतेश्च भ कु ४ °स्वदा रवि ५ नास्ति रवि ६ यो मनुष्यान् देवान् कामयमानो भवति तं मा घ्नन्तं शपन्तं वि° रुप ७ नास्ति भ ८ °साधयाम भ ९ °मत्वर्थे भ रवि १०-१० नास्ति सर्व वि° ११ °मं हे ऋत्विजः वि°

स्कन्द० मा च युष्माकम् स्वभूतम् घ्नन्तम् अपि मा[1] शपन्तम् शप आक्रोशे । आक्रोशन्तमपि[2] प्रति वोचे प्रतिब्रोचमित्यप्याशासे[3] । देवयन्तम् देवानिच्छन्तम् । यष्टारमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति— एवमहमत्यन्तं युष्मद्भक्तः, येन युष्माकम् स्वभूतं यष्टारमपि घ्नन्तमप्याक्रोशन्तमपि "मा प्रतिवधिष मा च प्रत्याक्रुक्षमित्येतदाशास इति । किञ्च सुम्नैः इव 'सुम्नम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम । इवशब्दः पदपूरणः । सुखैः परिचरणैः च युष्मान् आ विवासे परिचरेयमित्याशासे परि चरामि वा ।[4] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यो युष्मान्[5] देवान् कामयमानो भवति, तम्[6] मा[7] घ्नन्तम्[8] शपन्तम् वा नाऽहम् प्रति हन्मि न[9] च प्रतिशपामि । [10]सुखानि‡ उद्दिश्य[10] युष्मान् परिचराम्येव ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मित्रादयो देवाः ! देवयन्तम् देवान् कामयमानं यजमानं यः शत्रुः हन्ति, घ्नन्तम् तादृशं शत्रुम् च शपन्तम् मा प्रति वोचे दुरुक्तकथनभीत्याहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपन्तम् मा प्रतिवोचे । भवद्भिरेव विचार्य शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु सुम्नैः इव धनैरेव च युष्मान् आ विवासे सर्वतः परिचरामि ॥ ८ ॥

चतुरश्चिद् ददमानाद् बिभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । बिभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुःऽउक्ताय । स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

स्कन्द० किञ्च[11] [12]चतुरः चित्[12] चतुर इति सङ्ख्यापदं सामर्थ्यादक्षविषयं द्रष्टव्यम् । चिच्छब्द उपमार्थः । ददमानात् इति ददातिर्धारयतिकर्मा । आ निधातोः [13]इत्येतदप्युत्तरेण सम्बध्यते,[13] नोपमेयेन । यथा चतुरोऽक्षान् ददमानात् धारयतः कितवात् आ निधातोः आ निधानात् तेषामक्षाणां प्रति कितवो बिभेति । तत्र पातयिष्यति येन मां जेष्यतीति । एवं युष्माकम् वरुणादीनां प्रसादेन मादृशः सर्वः स्तोता बिभीयादित्याशासे । कुतो बिभीयात् । दुरुक्तात्[14] । कुत एतत् । उत्तरस्मिन् पादे दुरुक्तस्पृहाप्रतिषेधात् । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् नशब्दोऽत्र मानन्दस्यार्थे । दुरुक्तमप्रियम् । स्पृहा अभिलाषः । माऽप्रियमभिलाषीत् । मा कश्चिदप्यप्रियं वोचदित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रसङ्गाद् दुरुक्तनिन्दां करोति—चतुरश्चित् इति[15] । चतुरः चित् अक्षान् धारयतः प्रतिकितवात् कितवो यथा बिभीयात् आ निधानात् । किमयं चतुरोऽक्षान् पातयति जयाय अस्मृतानिति[16] । इदाक्षेषु निहितेषु चतुरश्चतुरः[17] तान् विभजन्ति । तत्र यदा विभक्तेभ्योऽधिकास्त्रयो भवन्ति द्वावेको वा, न तदा जयो भवति । यदा चत्वारो भवन्ति तदा जयः । तस्मात् प्रतिकितवात्[18] यथा बिभीयादेवं दुरुक्तात्[18] बिभीयात् । तदाह[19]—न[19] दुरुक्ताय स्पृहयेत् इति ॥ ९ ॥

1 मा मा च, मा मा इति 2 °न्तं कु 3 °याचमाप्या° कु, °प्याशासे इति 4-4 परि चरामि वा विप्र म कु ‡ न इति 5 मनुष्यान् वि[1] लप 6 तद् वि[1] 7 नास्ति कु 8 °म् यस्तमूर्तं घ्नन्तं मा प्रतिवोचे वि[1] अ[1] 9 नास्ति वि[1] अ[1] 10-10 सुखानि उद्दिश्य हृदौ परिचरणैः वि[1] अ[1] ‡ सुखानि हृ कु इति वि[1] अ[1] लप 11 नास्ति भ कु 12-12 नास्ति इति 13, 13 इत्येतदप्युत्तरेण सम्बध्यते भ कु 14 दुरुक्तात् भ 15 नास्ति वि[1] अ[1] 16 स्मृतानि वि[1] अ[1] ए; अथवा नेतीति वि[1] अ[1] 17 विनयात् मूको 18 दुरुक्तात् वि[1] अ[1] कु इति दुरुक्त° 19 नास्ति मूको

मुद्गल० अन्तम् शपन्तं च मा प्रति वोचे इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न कामयेत । किन्तु दुरुक्तात् बिभीयात् । तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः । चित् उपमार्थे । अक्षद्यूतं कुर्वतोरुभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरः चतुःसंख्याकान् कपर्दकान् ददमानात् ददतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यन्तं बिभीयात् अस्य जयो भविष्यति न भविष्यतीति अन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताद् भेतव्यमिति धर्मरहस्यम् । तस्मादहं अन्तं शपन्तं मा प्रति वोचे इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

[४२]

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सक्ष्वा देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सक्ष्व । देव । प्र । नः । पुरः ॥१॥

स्कन्द० 'पौष्णमेतत् सूक्तम्' । महान्तमध्वानमेष्यतः प्रतिमन्त्रं 'या पथे अस्य' विनियोगः[1] । हे पूषन् ! अध्वनः मार्गान् सम् तिर तिरतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थो द्रष्टव्यः । संतारय अस्मान् । वि अंहः वीत्युपसर्गश्रुतेस्तिर[2] इत्याख्यातमनुषक्तव्यम् । वितर अंहः पापं च विनाशय । पापे चापगमयेत्यर्थः । हे विमुचो नपात् ! संहारकाले सर्वमिदं [3]असितवा पुनः सृष्टिकाले विमुञ्चतीति विमुक् प्रजापतिः, तस्य पौत्रः । कथं पुनः पूषा प्रजापतेः पौत्रः । अद्भ्यः पूष्णः, अपां[†] प्रजापतितः उत्पत्तिश्रुतिषु उत्पत्तिश्रुतेः । अपत्यमात्रवाचि वा[‡] नपाच्छब्दः । प्रजापतेरपत्य[§][4] । किञ्च सक्ष्व देव प्र सक्ष्वेति सचतेः सचतिर्वा गतिकर्मणो रूपम् (तु. निघ २,१४) । प्रसक्ष्व प्रगच्छ हे देव ! नः अस्माकम् पुरः अग्रतः । महति [5]अतिभयेऽस्मिन् पथि अग्रतोऽस्माकं भवेत्यर्थः[5] ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे[6] पूषन् ! [7]दुर्गात् मार्गात्[7] सन्तारय, पापं च विनाशय । मेघादापो जायन्ते, 'अद्भ्यः पृथिवीति विमुचो नपात्' तदधिपतिः पूषा । प्रसक्तो भव [8]जिगमिषूणाम्[8] अस्माकम् अग्रतः ॥ १ ॥

मुद्गल० [9]"सम् पूषन्' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री छन्दः । पूषा देवता[10] ।

हे पूषन् ! जगत्पोषक ! पृथिव्यभिमानिदेव ! अध्वनः मार्गान्[11] सम् तिर अस्मान् अभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अंहः विघ्नहेतुं पाप्मानं वि तिर विनाशय । पूषा विशेष्यते— हे विमुचो नपात् ! जलविमोचनहेतोः[12] मेघस्य पुत्र ! हे देव ! पूषन् ! नः पुरः अस्माकम् पुरतः प्र सक्ष्व प्रत्यक्षो भव पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःऽशेवः । आऽदिदेशति । अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥ २ ॥

१-१. वाजपेयस्य अ कु; वा जपेऽस्य रवि. २. तु. आप्र ३,७,१०. ३. °स्तिरत् अ कु. ४-४. प्रसिद्धरत्य अ कु. † पत्र मूको. ‡ नास्ति मूको. § °पत्यम् रवि. ५-५. °भयेऽस्मिन्नग्रतो भवाप्यस्माकमित्यर्थः अ. ६. नास्ति अ[1,2] वि[1,3] ल रवि रूपं. ७-७. °र्गात् मार्गान् अ[1,2] वि[1,2] ल कु रूपं. ८-८. अ ··· मुचा वि[1]. ९. जिगीषूणां वि[1] अ[2]. १०-१०. नास्ति वि मै[1]. ११. मार्गान् मै[1]. १२. °मोचकहेतोः मूको.

स्कन्द० 'य न पूषन्[१] योऽस्मान् हे पूषन्' अघ पाप वृक कुक वृक आदाने इत्यस्य । स्तेननामैतत् (तु निघ ३,२४)। परस्वादानपरश्चोर । दु शेव कुत्सितसुख । अन्यायोपात्तेन हि धनेन यत् सुख जन्यते कुत्सित तत् । आदिदेशति सहायभूतेभ्यश्चोरेभ्य गच्छत कथयतीत्यर्थ । अप स्म तम् पथ जहि हन्तिरत्र गत्यर्थ । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतण्यर्थ । अपजहि अपगमय त पथो मार्गात् । स्म इति पदपूरण ॥ २ ॥

वेङ्कट० य अस्माकम्[२] पूषन्! आहन्ता स्तेन [३]दु सुख | इहागन्तव्यमिति[४] वदति, तम् पथ अप जहि इति । [५]अस्या उत्तरा[५] भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

मुद्गल० हे पूषन्! य प्रतिपक्षी न अस्मान् आदिदेशति अनेन मार्गेण न गन्तव्यम् इत्ययमाज्ञा पयति । कीदृश । अघ आहन्ता । वृक अस्मदीयस्य धनस्यादाता[६] । अपहर्तेत्यर्थ । दु शेव शेवितु दु शक । तम् तादृश प्रतिपक्षिणम् पथ मार्गात् अप जहि स्म अवश्यम् अपाकुरु ॥ २ ॥

अप त्यं परिपन्थिनं मुषीवाणं हुरश्चितम् । दूरमधि स्रुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्यम् । परिऽपन्थिनम् । मुषीवाणम् । हुरऽचितम् । दूरम् । अधि । स्रुते । अज ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'अप त्यम् परिपन्थिनम्' अपेत्युपसर्गं अजयेन[६] अज इत्येतेन[७] आख्यातेन सम्बन्धयितव्य । य पूर्वस्यामृचि वृकस्त परिपन्थिन गमनप्रतिबन्धकरम्[८] मुषीवाणम् नैतत्[९] स्तेननाम, हुरश्चितम् इत्येतेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । किं तर्हि । क्रियाशब्दोऽयम् । मोषितारम् । हुरश्चितम् स्तेन नामैतत् (तु निघ ३,२४) चोरम् । दूरम् अधि स्रुते अधिशब्द 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १, ४,९३) इति कर्मप्रवचनीय पदपूरण[१०] । स्रूयते गम्यतेऽनयेति स्रुति पन्था । दूरमस्मात् पथ अज[११] अज गमयेत्यर्थ । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतण्यर्थ । अपाज अपगमय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपगमय [१२]त गमनप्रतिबन्धकर परोक्ष हर्तार[१२] प्रत्यक्षेण च [१३]हरन्तम् आहरय[१३] च[१३] धनाना चेतार मार्गात् अधि[१४] दूरम् इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० त्यम् तादृशम् पूर्वोक्तगुणयुक्तम् स्रुते मार्गात् अधि दूरम् अस्मत्तद्दूरदेश प्रति अप अज अपगमय । कीदृशम् । परिपन्थिनम् मार्गप्रतिबन्धकम् । मुषीवाणम् तस्कररूपम् । हुरश्चितम् कौटिल्यानां सञ्चेतारम् ॥ ३ ॥

त्वं तस्य द्वयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित् । पदाभि तिष्ठ तपुषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्य । द्वयाविनः । अघऽशंसस्य । कस्य । चित् । पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् तस्य द्वयाविन द्वयम्[१५] [illegible] च राजभयम् परत्र[१६] चायुष्यम्, तद्वान्[१८] इत्यर्थ

१-१ नास्ति रवि २ अस्मान् अ[१] वि[१] ३-३ °र नि वि[१] † दुम्ब वि[१] छ्य ४-४ अस्ये चरा अ[१] ह्य मु ५ धनस्य मू[१] ६ अजेन मूको ७ नास्ति मु ८ °बन्धक रवि ९ नैई रवि १० °पूरण मु ११ नास्ति अ रवि १२-१२ त र वि[१] अ[१] † हन्तार वि[१] ल्य १३-१३ नास्ति [illegible] ‡ हरत इ अ[१] वि[१] हर्ष रवि १४ नास्ति वि[१] अ[१] मु १५ अध्यम मु अ[१] वि[१] १६ [illegible] परत्रीन अ मु, °नम् अस्यास्ति रवि १७ परत्र अ [illegible] १८ स रवि

तस्य द्वयाविनः । अघशंसस्य स्तेननामैतत् (द्र॰ निघ ३,२४)। चोरस्य कस्य अपि स्वभूतस्य । अथवा 'कम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम[1] । सुखस्यापि । त्वां परिचरतोऽपीत्यर्थः । पदा पदेन अभि तिष्ठ आक्राम[2] तपुषिम् तापयित्रीम् द्रु-क्षयित्रीम्[3] । काम् । सामर्थ्यात् 'इयुं शक्तिं'[4] वा । क्रोधनाम वा तपुषिशब्दः (द्र॰ निघ २,१३)। अस्मद्विषयं क्रोधम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट॰ प्रत्यक्षपरोक्षहरणयुक्तस्य स्तेनस्य अन्यतरस्य अपि पादेन[5] अभि तिष्ठ वक्षम् ॥ ४ ॥

मुद्गल॰ हे पूषन्! त्वम् तस्य चोरस्य तपुषिम् परसन्तापकं देहम् पदा अभि तिष्ठ भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य । द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद् द्वयं तद्युक्तस्य । अघशंसस्य अस्मासु अघम् अनिष्टं शंसतः कस्य चित् अनिर्दिष्टविशेषस्यापि[6] ॥ ४ ॥

आ तत् ते॑ दस्र मन्तुमः॒ पूष॒न्नवो॑ वृणीमहे । येन॑ पि॒तॄन॒चोद॑यः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते॒ । द॒स्र॒ । म॒न्तु॒ऽमः॒ । पूष॑न् । अवः॑ । वृ॒णी॒म॒हे॒ । येन॑ । पि॒तॄन् । अचो॑दयः ॥ ५ ॥

स्कन्द॰ आ तत् ते दस्र मन्तुमः तत् तव स्वभूतं हे दस्र! तमसां चोराणां वोपक्षपयितः![7] दर्शनीय! वा । मन्तुमः! मन्तुर्मननम्, 'तद्वन्! पूषन्! तव! अवः' पालनम् आ वृणीमहे प्रार्थयामहे । येन अस्मदीयान् पितॄन् अपि अचोदयः प्रेरितवान् । 'महत्सु प्रतिभयेषु' वा अध्वनि वा प्रेरितवानसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ -

वेङ्कट॰ आ वृणीमहे तत्[10] रक्षणं [11]तव दर्शनीय![11] ज्ञानवन्! येन पितॄन् अङ्गिरसः पणिभिरपहृतासु गोषु अचोदयः ५ ॥

मुद्गल॰ हे मन्तुमः! ज्ञानवन्! दस्र! दर्शनीय पूषन्! ते त्वदीयम् तत् अवः तादृशं रक्षणम् आ वृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितॄन् अङ्गिरःप्रभृतीन् पितृदेवान् अचोदयः प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

अधा॑ नो विश्वसौभग॒ हिर॑ण्यवाशीमत्तम । धना॑नि सु॒षणा॑ कृधि ॥ ६ ॥

अध॑ । नः॒ । वि॒श्व॒ऽसौ॒भ॒ग॒ । हिर॑ण्यवाशीमत्ऽतम । धना॑नि । सु॒ऽसना॑ । कृ॒धि॒ ॥ ६ ॥

स्कन्द॰ अध नः विश्वसौभग! । अध शब्दः पदपूरणः । अपिचेत्यस्य वा[12] अर्थे । अपि च नः अस्माकं हे विश्वसौभग! बहु शोभनं धनं यस्य स विश्वसौभगः, तस्य सम्बोधनं हे[13] विश्वसौभग! । हिरण्यवाशीमत्तम! 'वाशी' (निघ १,११) इति वाङ्नाम । हिरण्यसदृशी प्रीतिकरी हितरमणा वाऽतिशयेन [14]वाक् यस्य स हिरण्यवाशीमत्तमः,[14] तस्य सम्बोधनं हे हिरण्यवाशीमत्तम! । धनानि सुषणा सुसंभजनीयानि[15] कृधि कुरु । यानि धनानि लब्धुं वयं प्रस्थिताः, तानि सुलभानि कुर्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१. °नामैतद् क. २. आक्रम रवि. ३. नास्ति कु. ४-४. इयुशक्ति वा कु. ५. परेन अ[2] वि[1]. ६. °विशेषकस्यापि वि. ७. °क्षपितः मूको. ८-८. तत्तत् प्रपूषन् तवः अ. † नास्ति रवि. ९-९. महत्सु° अ. १०. रक्ष! अ[2] वि[1] लपं स. ११-११. सुदिवम् वि[1] अ[2]. १२. नास्ति अ. १३. नास्ति रवि १४-१४. नास्ति अ; यस्य वाक् सः° कु. १५. सुलभानि कु; संभजनि अ.

वेङ्कट० अथ अस्माकम् विश्वकल्याण[1] अतिशयेन[2] हिरण्यवाश्युक्त[3] धनानि सुदानानि कुरु ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे विश्वसौभग! कृष्णधनयुक्त[1] हिरण्यवाशीमत्तम[1] अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन्[1] पूषन्[1] अथ पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरम् अस्माकम् धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुषणा सुष्ठु दानयुक्तानि कृधि कुरु ॥ ६ ॥

अति नः सश्चतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

स्कन्द० अति नः सश्चतः नय नः अस्मान् सश्चतः गच्छतः [1]अतिक्रम्य शोभनम् नय[1] प्रापय अभिप्रेत देशम्। न च येन केनचित् पथा। किं तर्हि। सुगा सुगमनेन। नः अस्मान् सुपथा शोभनेन[1] पथा कृणु करोति क्रियासामान्यवचन[2] सामर्थ्यादिह नयने वर्तते। नय। हे पूषन्! इह पथि क्रतुम् आत्मीय कर्म रक्षाख्यम् विदः जानीहि। ज्ञानेन च अत्र करणं प्रतिपाद्यते। कुर्वित्यर्थः। तव ह्येतत् कर्म यत् पथि रक्षणम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० चौरैः[1] सक्तान् अस्मान् [2]अतिशयेन नय[2]। सुगमेन[1] शोभनेन[1] पथा[1] च अस्मान् कुरु। पूषन्! अध्वनि प्रज्ञान रक्षणेनेति ॥ ७ ॥

मुद्गल० सश्चतः अस्मद्बाधनाय प्राप्नुवतः शत्रून् नः अति अस्मान् अतिक्रम्य नय अन्यत्र प्रापय। नः अस्मान् सुगा सुष्ठु गन्तुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु गन्तॄन् कुरु। हे पूषन्! अध्वनि क्रतुम् प्रज्ञानम् अस्मद्रक्षणरूपम् विदः जानीहि ॥ ७ ॥

अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुऽयवसम् । नय । न । नवऽज्वारः । अध्वने । पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ८ ॥

स्कन्द० अभि सूयवसम् नय शोभनयवसम् अभि नय प्रापयास्मान् प्रति। देशमभ्यमित्यर्थः। यस्मात् न नवज्वारः अध्वने ज्वरसन्तापवात् ज्वारोऽत्र बुभुक्षोच्यते। सा नवा यस्य स नवज्वारः अधुनातनबुभुक्षितः। [10]अध्वने न समर्थः[10]। यस्मात् बुभुक्षितो नाध्वानं गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः। अथवा नवनवं ज्वरयति पुनः पुनः सन्तापयतीति नवज्वारोऽग्निरादित्यो वा उच्यते। नशब्दश्च पुरस्तादुपचारोऽत्र सामर्थ्यादुपमार्थीयो द्रष्टव्यः। नवज्वारो न [11]अग्निरिव आदित्य इव वा[11]। यथाग्निरादित्यो वा प्रापयति तद्वदित्यर्थः। किमर्थम्। अध्वने मार्गार्थम्। पथ्यदनार्थमित्यर्थः। किञ्च पूषन् इह क्रतुम् विदः। अथवा एवमन्यथा अस्या ऋचोऽर्थयोजना—शोभना यवसा यस्मिन् [12]स सूयवस[12] स सूयवसः सन्त देशं प्रापयास्मान् नवज्वार इव। किञ्च अध्वने पूषन्निह। अध्वन इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी। इहत्वेनेन समानाधिकरणं। इह अध्वनि हे पूषन्! क्रतुं रक्षणाख्यमात्म कर्म[13] विदः ॥ ८ ॥

---

१ नास्ति वि[1] लपं २ [1]ध्यवाशीयुक्त कु रवि शोध, ध्यवायु क रवि[1] ३ ३ अति नय शोभनं अ अतिनय कु ४ सुगमेन न कु ५ वचन कु ६ नास्ति वि[1] अ[1] ७ ७ [1]शोभेन च वि[1] लप अतिनय वि[1] अ[2], [1]शयेन सुग[2] अ ८ [2]गमनेन कु वि[1] अ[2] रवि ९ नास्ति वि[1] लपं १० १० स न अध्वने न समर्थो अध्वने कु ११ अग्नि आदित्यो वा इव अ कु १२ नास्ति रवि १३ रक्षणार्थमात्म[2] रवि

वेङ्कट० 'अभिनय अस्मान्, सुयवसम्[1] देशं प्रापय। न च[2] नवज्वालो दवाग्निः अध्वने भवतु[1] ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे पूषन्! सुयवसम् शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशम् अभि नय अस्मान् अभितः प्रापय। अध्वने मार्गाय नवज्वारः नूतनः सन्तापः न भवत्विति शेषः। मार्गे गच्छतामस्माकम् इदानींतनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः। पूषन्! इह "इत्यादि पूर्ववत्" ॥ ८ ॥

शुग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरम्। पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शुग्धि। पूर्धि। प्र। यंसि। च। शिशीहि। प्रासि। उदरम्। पूषन्। इह। क्रतुम्। विदः ॥ ९ ॥

स्कन्द० शग्धि पूर्धि 'शग्धि' (निघ ३,२०) इति याच्ञाकर्मा। याच्ञया चात्र दानं लक्ष्यते। देहीति[3]। पूर्धि पूरय। बहु देहीत्यर्थः। सा च[4] निकृष्टम्। किं तर्हि। ॥ यंसि च यच्छतिर्दानार्थः। लोडर्थे चात्र लट्। प्रयच्छ च। प्रकृष्टं च देहीत्यर्थः। दत्त्वा च शिशीहि श्यतिः संस्कारार्थः। संस्कुरु। सर्वार्थयोग्यं कुर्वित्यर्थः। प्रासि प्रा पूरणे। लोडर्थे चात्र लट्। प्राभिपूरय चास्मदीयम् उदरम्। जीवनोपायं चास्माकं कल्पयेत्यर्थः। किञ्च पूषन्! इह क्रतुम् विदः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शक्तो भव, पूरय कामान्, प्रयच्छ धनानि, संस्कुरु चास्मान्, पूरय च उदरम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे पूषन्! शग्धि अस्माननुग्रहीतुं शक्तो भव। पूर्धि अस्मद्गृहं धनेन पूरय। किञ्च प्र यंसि च अन्यदपेक्षितं वसु प्रयच्छ। शिशीहि अस्मान् सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु। तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः। उदरम् अस्मदीयम् प्रासि भूताद्येन पूरय। पूषन्! इह "इत्यादि पूर्ववत्" ॥ ९ ॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि। वसूनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न। पूषणम्। मेथामसि। सुऽउक्तैः। अभि। गृणीमसि। वसूनि। दस्मम्। ईमहे ॥ १० ॥

स्कन्द० न पूषणम् मेथामसि 'मेथतिराक्रोशकर्मा' (वा ४,२)। आक्रोशामः। नायोग्याभिः स्तुतिभिः स्तुम इत्यर्थः। किं तर्हि। सूक्तैः शोभनैः वचनैः अभि गृणीमसि अभिष्टुमः। अभिष्टुत्य च वसूनि धनानि दस्मम् घोराणां तमसां[5] चोपक्षपयितारं दर्शनीयं वा ईमहे याचामहे ॥ १० ॥

वेङ्कट० न वयम् पूषणम् आक्रोशामः[6], किन्तु सूक्तैः अभिष्टुमः, धनानि दर्शनीयं याचामहे ॥ १० ॥

मुद्गल० पूषणम् देवम् न मेथामसि वयं न निन्दामः। किन्तु सूक्तैः वेदवाक्यैः अभि गृणीमसि स्तुमः। दस्मम् दर्शनीयं पूषणम् वसूनि धनानि ईमहे याचामहे ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

१-१. अभिनयसुय° अ[1] वि[1]; °सुय° कु. २. ना वि[1]. ३. नास्ति म[1] वि[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. देहि म कु. ६. नास्ति म. ७. तपसां म कु. ८. आक्रोशयामः वि[1] अ[1].

[४३]

कद् रुद्राय प्रचेतसे मीळ्हुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळ्हुःऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शम्ऽतमम् । हृदे ॥ १ ॥

स्कन्द० 'पौष्णं समाप्य षड् रौद्र.[1]' (बृ. बृदे ३,१०८)। 'सं पूषन्' इत्येतत् पौष्णं समाप्य 'कद्रुद्राय' इत्येताः षडृचो रुद्रदेवत्याः प्रत्येतव्याः । कन् रुद्राय प्रचेतसे प्रवृद्धज्ञानाय मीळ्हुष्टमाय 'मीळ्हु' (निघ २,१०) इति धननाम । तद्वान् मीढ्वान् । अथवा मिह सेचने इत्यस्य मीढ्वान् सेक्ता मध्यमस्थानत्वाद् वर्षिता रुद्रः । अतिशयेन मीढ्वान्[2] मीळ्हुष्टम', तस्मै मीळ्हुष्टमाय । तव्यसे तवतिर्वृद्धिकर्मा (द्र. या ९,२५)। वृद्धाय । वोचेम शन्तमम् सुखतमम् हृदे हृदयस्य । मनसः प्रीतिकरमित्यर्थः । कम् । सामर्थ्यात् स्तोमम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'कदा वयम् रुद्राय प्रचेतसे सेक्तृतमाय वृद्धाय। हृदयस्य शन्तमम् स्तोत्रम् वोचेम इति स्तोतुकामस्य वचनम्[3]' ॥ १ ॥

मुद्गल० '"कद्रुद्राय' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री छन्दः । †'यास्ते प्रजा.'† इत्यन्त्याऽनुष्टुप् । रुद्रो देवता । 'यथा नो मित्रः' इत्येषा मित्रावरुणदेवताका च । 'अस्मे सोम' इत्यादिरन्त्यतृचस्तु सौम्य एव[4] ।

कत् कदा रुद्राय एतन्नामकाय देवाय शन्तमम् अतिशयेन सुखकरं स्तोत्रम् वोचेम वदेम । कीदृशाय । प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय मीळ्हुष्टमाय सेक्तृतमाय । अभीष्टकामवर्षयितृतमायेत्यर्थः । तव्यसे अतिशयेन प्रवृद्धाय हृदे अस्मदीयहृदयस्थिताय ॥ १ ॥

यथा नो अदितिः करत् पश्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियम् ॥२॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्वे । नृऽभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय । रुद्रियम् ॥२॥

स्कन्द० कर्थ[5] च पुनर्वोचेम । यथा नः अदितिः यथा नः अस्माकम् अदितिः अनुपक्षीणो रुद्रः करत् कुर्यात् । दद्यादित्यर्थः । किम् । पश्वे सर्वत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी । पशुम् अश्वादिपशुजातम् नृभ्यः 'नॄन् परिचारकांश्च मनुष्यान् । यथा च गवे[6] गां गोजातम् । यथा च[7] तोकाय तोकमपत्यम् । कीदृशम् । रुद्रियम् रुद्रार्हम् । रुद्र एव दातुमर्हति नान्यः कश्चिदित्यर्थः । अथवा पश्वे इत्याद्याः स्वार्थ एव 'तादर्थ्ये चतुर्थ्यः[8] । अदितिरिति, अदितिशब्दोऽनुपक्षयवचनः । द्वितीयार्थे चात्र प्रथमा । यथा नः अस्माकमदितिमनुपक्षयं कुर्यात् पश्वाद्यर्थमिति । यथाऽस्मदीयानां पश्वादीनामनुपक्षयं कुर्यादित्यर्थः । अथवा अदितिरिति स्वार्थे एव प्रथमा । नः[9] इत्यपि चतुर्थी । यत्[10] क्रियमाणात् तत् सामर्थ्यात् पालनम् । यथा अस्मदीयं पश्वाद्यर्थं च पालनं कुर्यादित्यर्थः[11] ।

१. षड् रौद्रम् अ कु. २. मीढ्वा कु; मीढ्वा अ. ३-३. नास्ति अ[1] वि[1]. † नास्ति वि[1]. ४-४. नास्ति वि मै[1]. †-† यस्ते प्रजा मूको. ५. यथा कु. ६. नास्ति रवि. ७. नास्ति कु; पत्र अ. ८-८. तादर्थ्ये चतुर्थी अ रवि. ९. यथा न रवि. १०. नास्ति रवि. ११. कुर्यात्। यथाऽस्माकमस्मदीयानां पालनं कुर्यादित्यर्थः अ कु.

कीदृशम् अनुपक्षयं पालनं वा । उच्यते । रुद्रियं रुद्रार्हमिति । यथा नोऽस्माकम्[1] अदितिः करत् पश्वादनुपक्षयपालनानाम् अन्यतमं[2] तथा कद्रुद्राय वोचेम शंतमं स्तोममित्येवमस्या[3] ऋचो यथाशब्दश्रुतेः पूर्वयर्चैकवाक्यता ॥ २ ॥

वेङ्कट० [4]यथा अस्माकमियं पृथिवी भेषजं पश्वादिभ्यः कुर्यादिति[4] ॥ २ ॥

मुद्गल० अदितिः भूमिः नः अस्माकम् रुद्रियम् रुद्रसम्बन्धि भेषजम् यथा येन प्रकारेण सिध्यति तथा करत् करोतु । यथा येन प्रकारेण पश्वे अस्मदीयमहिषाद्विपश्चवे नृभ्यः अस्मदीयपुरुषेभ्यः विशेषेण गवे गोजातये हितम् रुद्रियं सिध्यति तथा [5]करोतु[5] । किञ्च तोकाय अस्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु[5] ॥ २ ॥

यथा॑ नो मि॒त्रो वरु॑णो॒ यथा॑ रु॒द्रश्चिके॑तति । यथा॒ विश्वे॑ स॒जोष॑सः ॥ ३ ॥

यथा॑ । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । यथा॑ । रु॒द्रः । चिके॑तति । यथा॑ । विश्वे॑ । स॒ऽजोष॑सः ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'तृतीया[1] न तु केवला । सह मित्रावरुणाभ्यां संस्तवः प्रथमेऽर्धर्चे । [2]द्वितीयेऽपि विश्वैर्देवैः[2]' । 'तृतीया इयमृक् न रौद्रयेव† केवला । किं तर्हि । सह मित्रावरुणाभ्यां रुद्रस्य‡ संस्तवः प्रथमेऽर्धे । द्वितीयेऽपि विश्वैर्देवैः' सह । कुत एतत् । ऋगक्षरेषु[3] दर्शनात्, शुद्धदेवताकारस्य च[4] वचनात् । एवं ह्याह — 'तृतीया न तु केवला । मित्रेण वरुणेनात्र विश्वैर्देवैश्च संस्तवः' (बृदे ३,१०८-१०९) इति । इहापि 'तृतीयायाः[11] सह मित्रावरुणाभ्यां संस्तवः प्रथमेऽर्धर्चे' इत्येतावता सिद्धे 'तृतीया न तु केवला' इति वचनं [12]लक्षरूपायां तृतीयायाम्[12] अकेवलरुद्रदेवत्यप्रतिपत्त्यर्थम् । तस्मात् द्वितीये अर्धर्चे विश्वैर्देवैस्सह[13] संस्तव इति सिद्धम्[14] । यथा च नः अस्मान् मित्रः वरुणः च, यथा च रुद्रः एव स्वयम् चिकेतति जानाति[1] यथा च विश्वे देवाः । किम् । साकाङ्क्षत्वात् चिकेतन्तीत्यनुवक्तव्यम्[15] । चिकेतन्ति जानन्ति । कीदृशाः । सजोषसः सम्प्रीयमाणाः । यथा मित्रादीनां देवानामपि प्रकाशा भवेम तथा कद्[16] रुद्राय वोचेम स्तोममित्यर्थः । एवमनयोरप्यृचो:[17] यथा नो अदितिः करत् पश्वाद्यनुपक्षयपालनानामन्यतमं,[18] यथा चापि मित्रादयो देवा अपि चिकेतन्ति, तथा कद्रुद्राय वोचेम शन्तमं हृदयस्य स्तोममिति यथाशब्दश्रुतेः पूर्वयर्चैकवाक्यताभावात्,[19] तस्याश्च रुद्रप्राधान्यादनयोरपि रुद्रप्राधान्यमेवावगम्यते, नैघण्टुकत्वं मित्रादीनाम् । तत्र यद् भगवता शौनकेनोक्तम् — 'तृतीया न तु केवला । सह मित्रावरुणाभ्याम् संस्तवः प्रथमेऽर्धर्चे' इति, तत् यथोक्त[20] पर्येष्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [21]यथा अस्मान् मित्रावरुणौ जानीतो रुद्रस्तुतिप्रवृत्तान्†, यथा वा स्वयम् रुद्रः, यथा वा सर्वे एव देवा एकीभूताः, तथा कद्रा वोचेमेति‡[21] ॥ ३ ॥

---

1. °स्मान् मूको. 2. °तमत् अ. 3. नास्ति अ. 4-4. नास्ति अ[1] वि[1]. 5-5. नास्ति वि. † पुत्र मूको. 6. यथा नो मित्रो वरुणः इत्ती° रवि. 7-7. नास्ति रवि. 8-8. नास्ति अ. † रुद्रस्येव कु. ‡ तस्य कु. 9. °तु च रवि. 10. नास्ति मूको. 11. तृतीया रवि. 12-12. °स्तावास्तृतीयायाः रवि. 13. °देवैः रवि. 14. सिद्ध रवि. 15. चिकेतन्तीत्यनुवक्तव्यम् अ कु, चिकेतन्तीत्यनुवक्तव्यः रवि. 16. तथा कदा अ कु. 17. °मदोरर्धर्चयोरप्यृचोः कु. 18. °मन्यतमम् अ कु. 19. °वाक्यता° अ कु. 20. नास्ति कु. 21-21. नास्ति अ[1] वि[1]. † स्तुति° कु; रुद्रः स्तु° अ. ‡ वोचा° अ.

मुद्गल० मित्र वरुण च न अस्मान् यथा येन प्रकारेण चिकेतति अनुग्राह्यत्वेन जानाति। रुद्र अपि यथा चिकेतति। सजोषस समानप्रीतय विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतन्ति। तथा भवत्विति शेष ॥ ३ ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजम् । तच्छंयोः सुम्नमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलाषऽभेषजम् । तत् । शम्ऽयोः । सुम्नम् । ईमहे ॥४॥

स्कन्द० गाथपतिम् मेधपतिम् गाथा स्तुतिलक्षणा वाक्, तस्या अधिपति स्वामिनम्। स्तुतिभि स्तुत्यमित्यर्थ[1]। मेधपतिम् यज्ञाना स्वामिनम्। रुद्रम् जलाषभेषजम् 'जलाषम्' (निघ ३ ६) इति सुखनाम। तस्य भेषजमौषधभूतम्[2]। सुखस्योत्पादकमित्यर्थ। तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्य। यदस्यास्तोत्कृष्टम् तत् सुम्नम्[3] शयो सुखकामस्य[4] यजमानस्यास्मनो वा कस्या एयस्य रूपरथाय ईमहे याचामहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'स्तोत्रपतिं यज्ञपतिम् रुद्रम् सुखकरभेषजम् बार्हस्पत्यस्य शयो यत् प्रजाविषयम् सुखम् तत् याचामहे[5] ॥ ४ ॥

मुद्गल० रुद्रम् अभिलक्ष्य वयम् शयो बृहस्पतिपुत्रस्य सम्बन्धि प्रसिद्ध सर्वप्रजाभ्यो हितम् सुम्नम् सुखम् ईमहे याचामहे। कीदृश रुद्रम्। गाथपतिम् स्तुतिपालकम्। मेधपतिम् यज्ञपालकम्। जलाषभेषजम् सुखरूपौषधोपेतम् ॥ ४ ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

य । शुक्रःऽइव । सूर्य । हिरण्यम्ऽइव । रोचते । श्रेष्ठ । देवानाम् । वसु ॥ ५ ॥

स्कन्द० य[6] रुद्र शुक इव सूर्य यथा[7] शुक्लवर्ण सूर्य। हिरण्यमिव यथा च हिरण्यम् रोचते तद्वद्रोचते दीप्यते। श्रेष्ठ च देवानाम् मध्ये वसु धनवान्[8] प्रशस्यो वा। [9]"यच्छब्दश्रुते स्तच्छब्दमध्याहृत्योत्तरयैकवाक्यता योज्या[10]" ॥ ५ ॥

वेङ्कट० य रुद्र[11] ज्वलन्निव सूर्य हिरण्यमिव रोचते श्रेष्ठ देवानाम् वासयिता। उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ५ ॥

मुद्गल० य रुद्र सूर्य इव शुक्र सूर्यवत् दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते। यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्य प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि। स च देवानाम् सर्वेषा मध्ये श्रेष्ठ वसु निवास हेतुश्च ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्ग ॥

---

१ स्तुत्यमि° ख. २ °मौष° कु, °धभूतं ख. ३-३ °स्मदा इति. ४ नास्ति मूको. ५ सुखकामस्य ख कु. ६-६ नास्ति ख° त्रि°. † °धर° मे° ह ख° वि° दर्या. ‡ प्रशारि° कु वि°. ७ य रुद्र इव य मूको. ८ नास्ति इति. ९ धनं वा ख इति. १०-१० °ध्याहारैकवाक्यतया योज्या इति. § नास्ति ख. ११ नास्ति ख° त्रि°° ह कु इति दर्या.

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेष्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शम् । नः । करति । अर्वते । सुऽगम् । मेषाय । मेष्ये । नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

स्कन्द० ■[1] शम् नः करति शम्[2] सुखमस्माकं स्वसूताय करति करोतु[3] । अर्वते 'अर्वा' (निघ १,१४) इत्यश्वनाम । अश्वाय । सुगम् स्वधिगमम् । सुप्रियमित्यर्थः । अथवा शं[4] सुगमिति समुच्चीयमाने एते । सुखं च सुगं पन्थानं च अश्वाय[5] करोत्वित्यर्थः । न च केवलाय अर्वते[6] । किं तर्हि । मेषाय मेष्ये च[7] नृभ्यः नारिभ्यः च गवे च ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सोऽस्माकम् अश्वादीनां शोभनगमनं[8] सुखं[9] करोतु ॥ ६ ॥

मुद्गल० ■ अस्माकं सम्बन्धिभ्यः अर्वदादिभ्यः सुगम् सुष्ठु गम्यम् शम् सुखम् करति देवः करोति । अर्वते अश्वाय मेषाय मेषजातिपुरुषाय[10] मेष्ये तज्जातीयस्त्रियै नृभ्यः 'पुरुषेभ्यः नारिभ्यः' स्त्रीभ्यः गवे गोजातये ॥ ६ ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणाम् । महि श्रवस्तुविनृम्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणाम् । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० "तिस्रः सौम्यः"[11] (ऋ बृदे ३,१११) । तिस्र एता ऋचः सोमदेवत्याः । अस्मे अस्मासु हे सोम! श्रियम् अधि नि धेहि अधिशब्दः 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इति कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः । निधेहि स्थापय । अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । कियतीम् । उच्यते । शतस्य नृणाम् मनुष्यशतस्य भोग्याम् । अत्यन्तमहतीमित्यर्थः । महि श्रवः महच्च यशः तुविनृम्णम् बहुधनोपेतम् । बलं च बह्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सौम्यस्तृचः । अस्मासु सोम! श्रियम् अधि नि धेहि मनुष्याणाम् शतस्य पर्याप्ताम्,[11] महच्च अन्नं बहुबलम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे सोम! देव[1] नृणाम् पुरुषाणाम् शतस्य पर्याप्ताम् श्रियम् अस्मे अस्मासु अधि नि धेहि आधिक्येन स्थापय । तथा[12] महि महत् तुविनृम्णम् प्रभूतबलयुक्तम् श्रवः अन्नम् अधि नि धेहि ॥ ७ ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरन्त । आ न इन्दो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुरन्त । आ । नः । इन्दो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

स्कन्द० मा नः अस्मान् सोमपरिबाधः सोमस्य परिबाधितारः अपहर्तारो राक्षसादयः, मा च अरातयः शत्रवः जुहुरन्त हूर्च्छेर्वा ह्वयतेर्वा सम्मोहनार्थस्यैतद्रूपम् । मा यज्ञेऽन्यत्र वा[11] सम्मोहं प्रापिपन्नित्यर्थः । त्वमपि नः अस्मान् हे इन्दो! सोम[1] वाजे संग्रामनामैतत् (द्र निघ २,१७) । संग्रामस्थानीये[13] यज्ञे संग्राम एव वा आ भज सेवस्व ॥ ८ ॥

---

१ नास्ति रवि   २ नास्ति म कु   ३ करोति भ   ४ शमिति रवि   ५ शोभनाग° मु वि[1] रवि   ६ सुगम् भ[1] वि[1]   ७ नास्ति वि   ८–८ नास्ति वि   ९ ९ सौम्यास्तिस्र भ   १० पर्याप्तं कु भ[1] वि[1] ल   ११ नास्ति वि मै[1].   १२ च रवि   १३ संग्रामे संग्राम° भ कु

वेङ्कट० मा अस्मान् अपहर्तारः हिंसन्तु सोम!, मा च शत्रवः । त्वम् अस्मान् इन्दो! सङ्ग्रामे सेवस्व ॥ ८ ॥

मुद्गल० सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता नः अस्मान् मा जुहुरन्त मा हिंसन्तु। तथा अरातयः शत्रवः मा जुहुरन्त। हे इन्दो! सोम! वाजे बलविषये नः अस्मान् आ भज सर्वतः सेवस्व ॥ ८ ॥

यास्ते॑ प्र॒जा अ॒मृत॑स्य॒ पर॑स्मि॒न् धाम॑न्नृ॒तस्य॑ ।
मू॒र्धा नाभा॑ सोम वेन आ॒भूष॑न्तीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

याः । ते॒ । प्र॒ऽजाः । अ॒मृत॑स्य । पर॑स्मिन् । धाम॑न् । ऋ॒तस्य॑ । मू॒र्धा । नाभा॑ । सो॒म॒ । वे॒न॒ । आ॒ऽभूष॑न्तीः । सो॒म॒ । वे॒दः॒ ॥ ९ ॥

स्कन्द० याः ते प्रजाः षष्ठीनिर्देशात्[1] परिचारका इति वाक्यशेषः । याः ते तव परिचारका अस्मदाद्याः प्रजाः । अमृतस्य अमरणधर्मणः । परस्मिन् धामन् वेद्याख्ये स्थाने । ऋतस्य गतस्य प्राप्तस्य । वेदिस्थस्य[2] सत इत्यर्थः । यस्त्वदनुग्रहेस्तत्त्वदोऽध्याहर्तव्यः । याः मूर्धा मूर्धनि प्रधानभूते । नाभा पृथिव्या नाभिस्थानीये उत्तरवेद्याख्ये स्थाने । हे सोम! वेन वेनतिः कान्तिकर्मा (तु निघ २,५) । कामयस्व । किञ्च आभूषन्ता सोम! वेद आभूषन्तीरित्याङ् मर्यादायाम् । भूष अलङ्कारे । मर्यादया[3] त्वदलङ्कुर्वती । हे सोम! वेद विद्धि । अथवा आभूषन्तीरिति भू सत्तायाम् इत्यस्यैव रूपम् । मर्यादया भवन्ती । [4]श्रुतिस्मृत्युदितायां मर्यादायां[4] वर्तमाना इत्यर्थः । हे सोम! वेद । विदित्वा च अस्मदीया एता व्याप्नुयाश्चेति [5]मन्यमानः कामयस्वेत्यर्थः[5] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० या ते सोम! प्रजा अमृतस्य तृतीये लोके स्थितस्य परिचरन्ति । तासां[6] तद्वि सर्वेषां सुचिकृतस्यम् उत्तरवेदिनाभौ[7] कामयस्व । त्वां परिचरन्तीरथ ताः जानीहीति[8] ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे सोम! ते तव सम्बन्धिन्यः याः प्रजाः सन्ति ताः प्रजाः मूर्धा शिरःस्थानीयत्वेन नाभा सर्वहितयुक्ते यज्ञगृहे वेन कामयस्व । कीदृशस्य ते । अमृतस्य मरणरहितस्य । परस्मिन् धामन् ऋतस्य उत्कृष्टे स्थाने प्राप्तस्य । हे सोम! आ भूषन्तीः सर्वतः त्वाम् अलङ्कुर्वतीः प्रजाः वेद जानीहि ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

इति प्रथममण्डले अष्टमोऽनुवाकः ॥

[४४]

अग्ने॒ विव॑स्वदु॒षस॑श्चि॒त्रं राधो॑ अमर्त्य ।
आ दा॒शुषे॑ जातवेदो वहा॒ त्वम॒द्या दे॒वाँ उ॑ष॒र्बुधः॑ ॥ १ ॥

---

१ °येन रवि २ नास्ति रवि ३ °दायाम् अ ४-४ °दितया मर्यादया कृ ५-५ नास्ति अ
६ ता कृ, तां रवि ७ °वेदीना° वि[२] °रूप कृ ८ जानीहि कृ वि[२] अ[१].

अग्ने॑ । विऽव॑स्वत् । उ॒षसः॑ । चि॒त्रम् । राधः॑ । अ॒म॒र्त्य॒ । आ । दा॒शुषे॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । व॒ह॒ । त्वम् । अ॒द्य । दे॒वान् । उ॒षः॒ऽबुधः॑ ॥ १ ॥

स्कन्द० [1]"अग्ने† विवस्वत् इति प्रस्कण्वः काण्व उच्यते[1]। प्रस्कण्वो नाम कण्वपुत्र ऋषिरुच्यते। 'आग्नेये प्रथमे[2] सूक्ते'। अग्निदेवत्ये द्वे एते सूक्ते। 'प्रागाथे प्रथमेऽश्विनौ सहोषसा लिङ्गभाजौ' (बृ. दे ३,१११)। यस्त्वयं प्रथमः प्रागाथः[3]। द्वयृच इत्यर्थः। अत्राश्विनौ सहोषसा लिङ्गभाजौ। गुणस्यभावावित्यर्थः। अश्विनौ उषाश्चाग्नेर्गुणभूता अत्र स्तूयन्त इत्यर्थः। हे अग्ने! विवस्वत् विवासनवत्। तमसां विवासनकरम्[4]। किं तत्। सामर्थ्याज्ज्योतिः। कस्य। उच्यते। उषसः। कीदृशम्। चित्रम् विचित्रं पूज्यं वा। राधः धननामैतत् (तु. निघ २,१०)। इह तु धनसादृश्यादौपसे ज्योतिषि वर्तते। उज्ज्वलत्वेन[5] प्रीतिकरत्वेन धनसदृशम्। हे अमर्त्य! आ दाशुषे यजमानस्यार्थाय। हे जातवेद! जातप्रज्ञान! आ वह त्वम् अद्य न च केवलमौपसं ज्योतिः। किं तर्हि। अन्यानपि देवान्। कीदृशान्। उषर्बुधः यागागमनार्थमुषःकाले ये बुध्यन्ते ते उषर्बुधः, तान्। अथवा[6] विवस्वदित्यग्नेरेव सम्बोधनम्। छान्दसत्वात्तु नुमभावः। उषस इत्यपि द्वितीयाबहुवचनान्तमाहूयमानवचनम्[7]। चित्रं राध इत्यपि हविर्लक्षणं धनमभिप्रेतम्। द्वितीयानिर्देशाच्च कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दाध्याहारः। हे अग्ने! '[8]विवस्वद्! विवसनवन्[9]!' तमसां विवासयितः! उषसः[9] चित्रं हविर्लक्षणं धनं प्रति देवांश्च आ वह इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रस्कण्वः[10] काण्वः[11]। अग्ने! परिचरणवत् उषसः पूज्यं धनम् अमर्त्य[12]! यजमानाय आ[13] वह। जातधन! त्वम् तथा उषर्बुधः च अद्य देवान् आ वह ॥ १ ॥

मुद्गल० [14]"प्रथमे अनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र 'अग्ने विवस्वद्' इति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तम्। कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः। द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः। प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः। कृत्स्नं सूक्तम् आग्नेयम् प्रागाथम्। आद्ये द्वे आश्विदेवताके †उषोदेवताके च†[15]।

हे अग्ने! त्वम् उषसः उषोदेवतायाः सकाशात् राधः धनम् दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय आ वह आनीय प्रापय। सोऽग्निः विशेष्यते। हे अमर्त्य! मरणरहित! जातवेदः! जातानां वेदितः!। कीदृशं राधः। विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतम्। चित्रम् नानाविधम्। किञ्च अद्य अस्मिन् दिने उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान् देवान् आ वह ॥ १ ॥

जु॒ष्टो हि दू॒तो असि॑ हव्य॒वाह॒नोऽग्ने॑ र॒थीर॑ध्व॒राणा॑म् ।
स॒जूर॒श्विभ्या॑मु॒षसा॑ सु॒वीर्य॑म॒स्मे धे॑हि॒ श्रवो॑ बृ॒हत् ॥ २ ॥

जु॒ष्टः । हि । दू॒तः । असि॑ । ह॒व्य॒ऽवाह॑नः । अग्ने॑ । र॒थीः । अ॒ध्व॒राणा॑म् । स॒ऽजूः । अ॒श्विऽभ्या॑म् । उ॒षसा॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् । अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् ॥ २ ॥

१-१. अग्ने वि° काण्व उच्यते। अग्ने विवस्वदित्याः प्रभृति कु; काण्व उच्यते। अग्नेर्विवस्वतः प्रभृति भ. † अग्ने विवस्वद्। अग्ने रवि. २. नास्ति भ रवि. ३. प्रगाथः कु; नास्ति भ. ४. विवासनम् भ. ५. उज्ज्वलत्वेन भ कु. ६. नास्ति रवि. ७. °वचनान्तं हूय° कु. ८-८. °स्वद् विवसनवद् भ कु. ९. उषस कु. १०. कण्वः वि° सर्व. ११. नास्ति वि° भ°. १२. °मर्त्यैवं वि° भ°. १३. नास्ति वि° सर्व. १४-१४. नास्ति वि भै°. †-† नास्ति मूको.

स्कन्द० जुष्ट हि हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात् जुष्ट प्रिय दूत च असि हव्यवाहन हविषा वोढा। हे अग्ने! रथी रथो यस्यास्ति स रथी सारथि तत्स्थानीयश्च अध्वराणाम् यज्ञानाम्। यस्मा दिति वचनात् तस्मादित्यध्याहर्तव्यम्[१]। तस्मात् सजू सम्प्रीयमाण अश्विभ्याम् उषसा च सुवीर्यम् शोभनेन[२] वीर्येण सहितम् अस्मे अस्मभ्यम् धेहि देहि। श्रव धन यशोऽन्नं वा बृहत् महत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० पर्याप्त हि दूत त्वम् असि हविषा वोढा अग्ने! रथी अध्वराणाम्। 'रथी ह वा एष भूतो देवेभ्यो हव्य वहति' (तु काश २,४,१,६) इति ब्राह्मणम्। स त्वम् अश्विभ्याम् उषसा च सहित शोभनवीर्यं महदन्नमस्मासु धेहि ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् सुदृढत्वादिविशेषगुणयुक्त असि। जुष्ट सेवित दूत देवानां वार्ताहर हव्यवाहन हविषो वोढा अध्वराणाम् यज्ञानाम् रथी रथस्थानीय। तादृशस्त्वम् अश्विभ्याम् देवताभ्याम् उषसा देवतया च सजू सहितो भूत्वा सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतम् बृहत् प्रभूतम् श्रव अन्नम् अस्मे धेहि अस्मासु प्रक्षिप ॥ २ ॥

अ॒द्या दू॒तं वृ॑णीमहे॒ वसु॑म॒ग्निं पु॑रुप्रि॒यम् ।
धू॒मके॑तुं॒ भाऋ॑जीकं॒ व्यु॑ष्टिषु य॒ज्ञाना॑मध्वर॒श्रिय॑म् ॥ ३ ॥

अ॒द्य । दू॒तम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । वसु॑म् । अ॒ग्निम् । पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् । धू॒मऽके॑तुम् । भाःऽऋ॑जीकम् । विऽउ॑ष्टिषु । य॒ज्ञाना॑म् । अ॒ध्व॒र॒ऽश्रिय॑म् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अद्य दूतम् वृणीमहे वसुम् धनवन्त प्रशस्य वा अग्निम् पुरुप्रियम् बहूनां यजमानानां प्रियम् धूमकेतुम् धूमेन च केत्यते ज्ञायते स धूमकेतु, त धूमकेतुम्। अथवा धूमस्य कर्ता धूमकेतु, त धूमकेतुम्। भाऋजीकम् ऋजुका[३] भा दीप्तिर्यस्य स भाऋजीक[४]। छान्दसत्वादृकारस्य उकारस्य ईत्वम्, भा शब्दस्य पूर्वनिपात। त भाऋजीकम् ऋजुभासम्। कदा? वेलायाम्। उच्यते। व्युष्टिषु उषसां[५] व्युष्टिवेलायाम्। प्रभातकाल इत्यर्थ। यज्ञानाम् अध्वरश्रियम् अध्वरहिंसाकर्मा। अध्वरा अहिंसिता श्रीर्यस्य 'सोऽध्वरश्री, तम् अध्वरश्रियम्'[६] कस्यामध्वरश्रियम्? यज्ञानाम् अध्वरश्रियम्[७]। अहिंसकमित्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अद्य दूतम् वृणीमहे वासयितारम् अग्निम् बहुप्रिय धूमप्रज्ञानं[८] प्रसिद्धभासम्, उषस व्युष्टिषु यज्ञानाम् योऽध्वरं श्रयति ॥ ३ ॥

मुद्गल० अद्य अस्मिन् दिने अग्निम् वृणीमहे प्रार्थयामहे। कीदृशम्? दूतम् वार्ताहरम्[९] वसुम् निवास हेतुम् पुरुप्रियम् बहूनां प्रियम् धूमकेतुम् धूमरूपध्वजयुक्तम् भाऋजीकम् प्रसिद्धभासम् व्युष्टिषु उष काले यज्ञानाम् यजमानानाम् अध्वरश्रियम् यागसेवितम् ॥ ३ ॥

१ °व्यम् मु. २ °नेन वीर्येण रहित म. ३ भाऋजुकाः मूको. ४ °जीकः मू°. ५ °उष मू°. ६ म अध्वरश्रियम् मा रहित; सोऽध्वरश्री मु. ७ यज्ञानां विभे मु; विधे मा. ८. °प्रज्ञानं वि°. ९ वार्ता° वि°.

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।
देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय । दाशुषे । देवान् । अच्छ । यातवे । जातऽवेदसम् । अग्निम् । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

स्कन्द० श्रेष्ठम्[1] प्रशस्यतमम् । यविष्ठम् युवतमम् । अतिथिम् अतिथिस्थानीयं यजमानानाम् । स्वाहुतम् सुष्ठ्वभिहुतं सर्वयजमानैः । जुष्टम् प्रियम् । जनाय दाशुषे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यजमानस्य । देवान् अच्छ यातवे अभियातुम् । जातवेदसम् अग्निम् ईळे स्तौमि व्युष्टिषु उषसाम् प्रभातकाल इत्यर्थः ॥४॥

वेङ्कट० प्रशस्यतमं युवतमं यजमानानाम् अतिथिम् सुष्ठ्वाहुतम्[2] पर्याप्तम् जनाय[3] यजमानाय[4] देवान् प्रति गन्तुं जातप्रज्ञम् अग्निम् स्तौमि प्रातःकालेषु ॥ ४ ॥

मुद्गल० व्युष्टिषु उषःकालेषु देवान् इन्द्रादीन् सर्वदेवान् अच्छ आभिमुख्येन यातवे गन्तुम् अग्निम् देवम् ईळे स्तौमि । कीदृशम् । जातवेदसम् जातप्रज्ञम् श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्तम् यविष्ठम् युवतमम् अतिथिम् सततगमनक्षमम् स्वाहुतम् सुष्ठु आ समन्तात् होमाधिकरणम् दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय[5] यजमानाय जुष्टम् प्रीतम् ॥ ४ ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।
अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन । अग्ने । त्रातारम् । अमृतम् । मियेध्य । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन ॥ ५ ॥

स्कन्द० स्तविष्यामि स्तोष्यामि त्वाम् अहम् हे विश्वस्य अमृत भोजन! विश्वस्येत्येतत् भोजनेत्येतेन सम्बध्यते । सर्वस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य भोक्तः! मरणवर्जित! हे अग्ने! । कीदृशम् । उच्यते । सर्वस्तोतॄणाम् त्रातारम्[6] अमृतम् । हे मियेध्य! यज्ञार्ह! । यजिष्ठम् यष्टृतमम् । हे हव्यवाहन! हविषां वोढः! ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तोष्यामि[7] त्वाम्[8] अहम्[9] अमृत! सर्वस्य पुरुषस्य भोजयितः![10] अग्ने! रक्षितारम् अमृतम् यज्ञार्ह! । यष्टृतमं[11] हविषां वोढः! ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अमृत! मरणरहित! विश्वस्य भोजन! कृत्स्नस्य जगतः पालक! हव्यवाहन! हविषो वोढः! मियेध्य! यज्ञार्ह! एवंविध हे अग्ने! विश्वस्य त्रातारम् सर्वस्य जगतो रक्षकम् अमृतम् मरण-रहितम् यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टारम् त्वाम् अहम् अनुष्ठाता स्तविष्यामि स्तुतिं करिष्यामि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये षष्टाविंशो वर्गः ॥

---

१. श्रेष्ठं यविष्ठं श्रेष्ठ म रवि. २. °हुतम् म[2] वि[1]. ३. °नाय ये वि[1] लपं. ४. नास्ति वि[1]. ५. नास्ति मे[2]. ६. नास्ति म रवि. ७. स्तविष्या° वि[1] लपं. ८. नास्ति म[2] वि[1]. ९. अहं च म[2] वि[1]. १०. °भयितारं कु वि[1]; °भयितुः म[2] वि[1]. ११. नास्ति वि[1] लपं.

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।
प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः । प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० सुशंस बोधि सुशंस इत्येतदामन्त्रितम् । प्रत्यक्षकृतश्चायं मन्त्रः । अतो[1] यत्तच्छब्दावध्याहार्यैक-वाक्यता नेया । यस्त्वं सुशंस सुस्तुत स[2] बोधि बुध्यस्व । अभिविरत्यर्थं । गृणते गृणत स्तुवतो मम । हे यविष्ठ्य! स्वार्थिको यः[3] । यविष्ठ[3] युवतम[3] । मधुजिह्व मधुस्वादमाज्यं मधु, तस्मिन् जिह्वा यस्य स मधुजिह्वः । [4]नित्यमाहुतिलक्षणस्य आज्यस्य स्वादयितेत्यर्थः[4] । अथवा 'जिह्वा (निघ १,११) इति वाङ्नाम । मधुरवचनात्[5] मधुजिह्वः । तस्य संबोधनं हे मधुजिह्व![6] (!) । स्वाहुत सुष्ठ्वभिहुत सन् । किञ्च मम[7] प्रस्कण्वस्य प्रतिरन् प्रवर्धयन् आयुः जीवसे चिरजीवनाय । नमस्य नमस्कुरु । दैव्यम् जनम् । सर्वदेवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सुस्तव बुध्यस्व स्तुवते युवतम[1] मादयितृजिह्व[?] स्वाहुत । प्रस्कण्वस्य मम जीवनाय आयुः वर्धयन् नमस्कुरु सर्वान् देवान् ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे यविष्ठ्य! युवतम[1] अग्ने[1] त्वम् गृणते स्तुवते यजमानार्थम् सुशंसः सुष्ठु शंसनीयः मधुजिह्वः मन्द्रयितृजिह्वः स्वाहुतः सुष्ठु आभिमुख्येन हुतः सन् बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । किञ्च प्रस्कण्वस्य एतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य[8] महर्षेः जीवसे जीवनार्थम् आयुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन् दैव्याम् देवसम्बन्धिनम् जनम्[9] नमस्य पूजय ॥ ६ ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इन्धते ।
स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्वऽवेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते । सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

स्कन्द० [10]स आ वह इति[10] यच्छब्दश्चतुर्थपादेऽध्याहार्यः । यं होतारम् होतारम् विश्ववेदसम् सर्वज्ञं सर्वधनं[11] वा सम् हि त्वा विशः इन्धते हिशब्दः पदपूरणः । त्वां विशो मनुष्याः समिन्धते सन्दीपयन्ति । स त्वम्[12] आ वह हे पुरुहूत! बहुभिराहूत![13] प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानान् हे अग्ने! देवान् इह द्रवत् क्षिप्रम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० होतारम् सर्वधनम्[14] यम्[?] इन्धते हि त्वाम्[15] विशः । [16]स त्वम्[16] आ वह पुरुहूत! प्रचेतसः[?] अग्ने![?] देवान् इह[?] क्षिप्रम्[16] ॥ ७ ॥

---

१ नास्ति कु. २ नास्ति वि. ३ [illegible] भ कु. ४-४ "[illegible]" कु. ५ [illegible]. ६ [illegible] वि. ७ "[illegible] कु वि" [illegible]. ८ कण्वस्य पुत्रस्य मूको. ९ नास्ति वि. १०-१० नास्ति भ कु. ११ [illegible] वि. १२ नास्ति भ. १३ नास्ति मूको. १४ "जनम् वि" [illegible]. १५ [illegible] वि. १५-१५ [illegible] वि. १६-१६ नास्ति वि [illegible]. [-] देवा हि वि.

मुद्गल० होतारम् होमनिष्पादकम् विश्ववेदसम् सर्वज्ञम् त्वा त्वाम् विशः प्रजाः सम् इन्धते हि सम्यक् दीपयन्ति खलु । हे पुरुहूत! बहुभिः आहूत! अग्ने! सः त्वम् प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् देवान् इह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रम् आ वह आभिमुख्येन प्रापय ॥७॥

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।
कण्वासस्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् । विऽउष्टिषु । क्षपः । कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

स्कन्द० कस्मात् । उच्यते । सवितारम् उषसम् अश्विना भगम् आत्मानमेव च अग्निम् व्युष्टिषु क्षपः क्षपायाः रात्रेः । प्रभातकाल इत्यर्थः । किञ्च[1] कण्वासः त्वा कण्वपुत्रा मत्प्रभृतयः त्वाम् सुतसोमासः[2] कृतसोमाभिषवाः इन्धते दीपयन्ति हव्यवाहम्[3] हे स्वध्वर । सुयज्ञ! ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [4]सवितृप्रभृतीन् अग्निं च यष्टव्यं रात्र्याः† व्युष्टिषु त्वमावह । कण्वपुत्राः अभिषुतसोमाः‡ त्वां दीपयन्ति हव्यवाहम् स्वध्वर![5] ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे स्वध्वर! शोभनयागयुक्त! अग्ने! [6]क्षपः क्षपायाः[7] व्युष्टिषु उषःकालेषु सवित्रादीन् देवान् आवह इत्यनुवर्तते । स्वध्वर इत्याहवनीयाग्नेः सम्बोधनम् । अग्निम् इति हविष उद्देश्यं देवतान्तरम् उच्यते । सुतसोमासः[1] अभिषुतसोमाः कण्वासः मेधाविनः ऋत्विजः[8] हव्यवाहम् हविषः वाहकम् आहवनीयम्[9] त्वा त्वाम्[1] इन्धते दीपयन्ति ॥ ८ ॥

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।
उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि । उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥

स्कन्द० पतिः हि अध्वराणाम् हि-शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् पतिः स्वामी त्वम् अध्वराणाम्, हे अग्ने! दूतः विशाम् मनुष्याणाम् असि । यस्मात् इति वचनात् तस्मात् इत्यध्याहार्यम् । तस्माद् उषर्बुधः उषःकाले ये बुध्यन्ते त उषर्बुधः, तान् आ वह सोमपीतये देवान् अद्य । कीदृशान् । स्वर्दृशः स्वः आदित्यः द्यौर्वा, तद्वद् ये दृश्यन्ते, ये[10] तस्य द्रष्टारो वा,[10] ते स्वर्दृशः, तान् । आदित्यस्य दिवो वा सदृशान्[11], तद्दर्शिनो वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१. नास्ति रवि. २. कृतं° भ. ३. °वाह भ. ४-४. नास्ति वि[1] स्पं. † रात्र्यां वि[1] अ[1]. ‡ अभिषुत° वि[1] द. ५-५. नास्ति मूको. ६. अश्विना अश्विनौ द्युत° मूको. ७. क्षपः कालि° मूको. ८. °नीये अध्वराणाम् मूको. ९. नास्ति वि. १०. नास्ति रवि ११. सदृशाः कु.

वेङ्कट० 'पति हि यज्ञानाम्[1], अग्ने! दूत विशाम् असि । त्वम् उषसि प्रबुद्धान् आ वह सोमपानाय [2]देवान् अद्य[2] सर्वस्य द्रष्टृन् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! विशाम् प्रजाना सम्बन्धिनो ये[3] अध्वरा यागा तेषाम् अध्वराणाम्[4] पति पालकस्त्वम् दूत असि हि[5] देवाना वार्ताहरो भवसि खलु । उषर्बुध उष काले प्रबुद्धान् स्वर्दृश सूर्यदर्शिनो देवान् अद्य अस्मिन् दिने सोमपीतये सोमपानार्थम् आ वह आभिमुख्येन प्रापय ॥ ९ ॥

अग्ने॒ पूर्वा॒ अनू॒षसो॑ विभावसो दी॒देथ॑ वि॒श्वद॑र्शतः ।
असि॒ ग्रामे॑ष्ववि॒ता पु॒रोहि॒तोऽसि॑ य॒ज्ञेषु॒ मानु॑षः ॥ १० ॥

अग्ने॑ । पूर्वाः॑ । अनु॑ । उ॒षसः॑ । वि॒भा॒व॒सो॒ इति॑ विभाऽवसो । दी॒देथ॑ । वि॒श्वऽद॑र्शतः । असि॑ । ग्रामे॑षु । अ॒वि॒ता । पु॒रःऽहि॑तः । असि॑ । य॒ज्ञेषु॑ । मानु॑षः ॥ १० ॥

स्कन्द० हे[5] अग्ने! पूर्वा अनु उषस अनुशब्दो[6] लक्षणे कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समानार्थ । एकस्या एव चोषस[7] कालभेदापेक्षया पूर्वापरव्यपदेश । अवयवापेक्ष च बहुवचनम् । पूर्वा उषस प्रति अद्य एव । उषस उदयकाले इत्यर्थ । हे विभावसो! विविधा भा धनं[8] यस्य स विभावसु, तस्य सम्बोधन हे विभावसो! । दीदेथ दीप्यस्व । विश्वदर्शत सर्वस्य दर्शनीय । सर्वजनप्रकाश इत्यर्थ । कि कारणम् । उच्यते । यस्मात् असि ग्रामेषु अविता अनपदनिवास स्थानानि ग्रामा[9], तेषु रक्षिता त्वमसि । पुरोहित असि यज्ञेषु च[10] । पूर्वस्यां दिश्याहवनी यात्मना स्थापित[11], पुरोहितस्थानीयो वा असि । क[12] । मानुष मन्त्रज्ञाता[13] । अथवा मानुष इति षष्ठी । [14]मानुषस्य स्वभूतेषु[14] यज्ञेषु इति ॥ १० ॥

वेङ्कट० अग्ने! गताहु अपि उष सु विभावसो! प्राज्वल सर्वस्य दर्शनीय । स त्वम् ग्रामेषु असि गृहेषु पुरो निहित, रक्षिता[15] अरण्येषु[16] च, यज्ञेषु [17]पुरो निहित[17] मनुष्यहित ॥ १० ॥

मुद्गल० हे विभावसो! विशिष्टप्रकाशमस्यधनवन्[18] अग्ने! विश्वदर्शत सर्वैर्दर्शनीयस्त्वम् पूर्वा उषस अनु अतीतान् उष कालान् अनुलक्ष्य दीदेथ दीप्तवानसि । तादृशस्त्वम् ग्रामेषु जननिवासस्थानेषु अविता असि रक्षको भवसि । यज्ञेषु अनुष्ठेयकर्मसु पुरोहित वेदे पूर्वस्यां दिश्यवस्थित मानुष असि ऋत्विग्यजमानाना मनुष्याणा हितोऽसि ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये एकोनत्रिंशो वर्ग ॥

नि त्वा॑ य॒ज्ञस्य॒ साध॑नमग्ने॒ होता॑रमृ॒त्विज॑म् ।
म॒नु॒ष्वद् दे॑व धीमहि॒ प्रचे॑तसं जी॒रं दू॒तमम॑र्त्यम् ॥ ११ ॥

1-1 नास्ति वि[1][0] ऋपा २ २ नास्ति वि[1] अ[2]. ३ नास्ति मूको ४ नास्ति मूको। ऋ १ ३३९ टि ८ ५ अग्ने पूर्वा हे रवि ६ °ब्दोप[2]° अ ७. उपस रवि ८ धनस्य कु ९ ग्राम कु. १० नास्ति रवि ११. स्थाहितं कु १२. नास्ति अ रवि. १३. मन्ता ज्ञाता रवि १४-१४ मानुष° अ, मनुष्यस्य° कु १५. नास्ति वि[1] अ[1]. १६ आरण्येषु कु १७-१७ पुरोहित ए. १८. °धन वि

नि । त्वा । यज्ञस्य॑ । साध॑नम् । अग्ने॑ । होता॑रम् । ऋत्विज॑म् । मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचे॑तसम् । जीरम् । दूतम् । अम॑र्त्यम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० त्वाम् यज्ञस्य साधनम् साधयितारं हे अग्ने! होतारम् ऋत्विजम् मनुष्वत् मनुष्यवद् हे देव! [1]नि धीमहि निदध्महे[1] । यज्ञे स्थापयाम इत्यर्थः । प्रचेतसम् जीरम् क्षिप्रनामैतत् (द्र. निघ २,१५) । क्षिप्रम् दूतम् अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० नि धीमहि त्वां यथा मनुर्निदधे क्षिप्रं[2] तद्वदिति ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! देव![3] मनुष्वत् यथा मनुर्यागदेशे निदधाति तद्वद् वयम् त्वा त्वाम् नि धीमहि अत्र स्थापयामः । कीदृशम् । यज्ञस्य साधनम् यज्ञस्य निष्पादकम् होतारम् ऋत्विजम् ऋतौ वसन्तादिके यष्टारम् प्रचेतसम् प्रकृष्टज्ञानयुक्तम् जीरम् शत्रूणां वयोहानिकरम् दूतम्[4] देवानां दूतस्थानीयम् अमर्त्यम् मरणरहितम् ॥ ११ ॥

यद् देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दूत्यम् ।
सिन्धोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानाम् । मित्रऽमहः । पुरःऽहितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् । सिन्धोःऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः ॥ १२ ॥

स्कन्द० यत्[5] यदा देवानाम् हे मित्रमहः! मित्राणां पूजयितः! पूज्य![6] वा । पुरोहितः पूर्वस्यां दिश्याहवनीयात्मना स्थापितः अन्तरः सन्निहितः । कस्य । सामर्थ्याद् देवानां यजमानानां वा । यासि दूत्यम् दूतकर्म । आह्वानोपमास्याय देवानां दूतकर्म करोषीत्यर्थः । यदेति वचनात् तदेत्यध्याहार्यम् । तदा सिन्धोरिव प्रस्वनितासः ऊर्मयः प्रकृष्टं स्वनितं[7] येषां ते प्रस्वनितासः । शब्दवन्त इत्यर्थः । यथा सिन्धोर्नद्या महान्तः शब्दवन्त ऊर्मयो भ्राजेरन्, तद्वत् तव अग्नेः भ्राजन्ते अर्चयः ज्वालाः ॥१२॥

वेङ्कट० 'यत् देवानाम्' मित्राणां पूजयितः! मनुष्यैः पुरोहितः देवानां मनुष्याणां मध्ये वर्तमानः यासि दूत्यम् । तदानीं समुद्रस्येव महाशब्दाः 'दीप्यमानस्य अग्नेः' भ्राजन्ते दीप्तयः ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे मित्रमहः! मित्राणां पूजक! अग्ने! यत् यदा पुरोहितः त्वम् वेदेः पूर्वस्यां दिशि स्थापितः अन्तरः देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् देवानाम् दूत्यम् दूतकर्म यासि प्राप्नोषि । तदानीम् अग्नेः तव अर्चयः दीप्तयः भ्राजन्ते दीप्यन्ते । दृष्टान्तः । सिन्धोरिव यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ताः ऊर्मयः तरङ्गाः भ्राजन्ते तद्वत् ॥ १२ ॥

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।
आ सीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥ १३ ॥

१-१. धीमहि दध्महे इति[14]. २. नास्ति वि[1] द. ३. नास्ति वि मे[1]. ४. नास्ति मे[1]. ५. नास्ति कु. ६. पूज्यः इति. ७. स्वनं कु. ८-८. नास्ति वि[1] दर्श, यदा दे[*] कु. ९-९. 'दीप्यमानस्य वि[1] म[1]; मध्ये वि[14] क[1] द.

श्रुधि । श्रुत॒ऽकर्ण । वह्नि॑ऽभिः । दे॒वैः । अग्ने॑ । स॒याव॑ऽभिः । आ । सी॒द॒न्तु॒ । ब॒र्हिषि॑ । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । प्रा॒तः॒ऽयावा॑नः । अ॒ध्व॒रम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० श्रुधि शृणु हे[1] श्रुत्कर्ण! श्रोतृकर्ण[1] वह्निभिः हविषां वोढृभिः अन्यैरग्निभिः[2] सह। कीदृशैः। देवैः दानादिगुणैः। हे अग्ने! सयावभिः हव्यं गृहीत्वा त्वया सह ये यान्ति ते सयावानः तैः सयावभिः। किं शृणवानि। उच्यते। त्वया आहूताः[3] सन्तः आ सीदन्तु बर्हिषि मित्रः अर्यमा अन्ये च प्रातर्यावाणः प्रातर्गामिनो देवाः। अध्वरम् सप्तम्यर्थेऽत्र[4] द्वितीया। बर्हिषि इत्यस्य चेदं विशेषणम्। अस्मदीयेऽध्वरे यद् बर्हिस्तत्र इति[5] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० शृणु श्रवणपरकर्ण! हविषां वोढृभिः[6] अन्यैः[6] त्वया सहैकगामिभिः[7] देवैः[8] यज्ञ च[9] प्रातर्गच्छद्भिः। तेऽस्मिन्[10] बर्हिषि आ सीदन्तु मित्रः अर्यमा चेति ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे[11] श्रुत्कर्ण! श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्त[1] अग्ने! श्रुधि अस्मदीयं वचनं शृणु। यः मित्रः देवः यश्च अर्यमा ये चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छन्तो देवाः तैः[1], सर्वैः सयावभिः आह्वानोपगामिभिः[11] त्वया समानगतिभिरन्यैः वह्निभिः वोढृभिः देवैः सह अध्वरम् क्रतुमुद्दिश्य बर्हिषि दर्भे आ सीदन्तु उपविशन्तु ॥ १३ ॥

शृ॒ण्वन्तु॒ स्तोमं॑ म॒रुतः॑ सु॒दान॑वोऽग्निजि॒ह्वा ऋ॑ता॒वृधः॑ ।
पिब॑तु॒ सोमं॒ वरु॑णो धृ॒तव्र॑तो॒ऽश्विभ्या॑मु॒षसा॑ स॒जूः ॥ १४ ॥

शृ॒ण्वन्तु॑ । स्तोम॑म् । म॒रुतः॑ । सु॒ऽदान॑वः । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । पिब॑तु । सोम॑म् । वरु॑णः । धृ॒तऽव्र॑तः । अ॒श्विऽभ्या॑म् । उ॒षसा॑ । स॒ऽजूः ॥ १४ ॥

स्कन्द० त्वयैव चाहूताः शृण्वन्तु स्तोमम् मरुतः सुदानवः शोभनदातारः शोभनदाना वा। अग्निजिह्वाः[14] अग्निः जिह्वास्थानीयो येषां ते अग्निजिह्वाः। सर्वेषामेव हि[1] देवानामग्निः जिह्वास्थानीयः। ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारः। पिबतु सोमम् वरुणः धृतव्रतः धृतकर्मा अपरित्यक्तस्वव्यापारः [15]अश्विभ्याम् उषसा च सजूः सह प्रीयमाणः[15] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० त्वयाऽऽहूयमानाः शृण्वन्तु स्तोमम् मरुतः शोभनदाना अग्न्यास्या यज्ञस्य वर्धयितारः। पिबतु च[16] सोमम् वरुणः धृतकर्मा अश्विभ्याम् उषसा च सहितः ॥ १४ ॥

मुद्गल० मरुतः देवाः स्तोमम् अस्मदीयस्तोत्रम् शृण्वन्तु। कीदृशाः। सुदानवः सुष्ठुफलदातारः। अग्निजिह्वाः अग्निः जिह्वास्थानीयः मुख्यः येषु[17] मरुत्सु तादृशाः। ऋतावृधः सत्यस्य वर्धकाः। तथा धृतव्रतः गृहीतकर्मा वरुणो देवः अश्विभ्याम् देवाभ्याम् उषसा देवतया सजूः[18] सोमम् पिबतु ॥ १४ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

---

1 नास्ति स्कं ... 2 °रग्निभि वा ... 3. हूता कु ... 4 °म्यर्थे कु ... 5 नास्ति वि[1] अ[1] ... 6 नास्ति वि[1] एप ... 7 °हैकगा° वि[1] एप ... 8. नास्ति वि[2,3] अ[1,2] ए. ... 9. नास्ति वि[1] अ[1] ... 10 अस्मिन् कु, तस्मिन् वि[1,3] अ[1,2] ... 11 नास्ति वि. ... 12 ते मूको ... 13 आह्वानोप° मूको ... 14 नास्ति कु ... 15-15 नास्ति अ ... 16 नास्ति वि[1,2] अ ... 17 एषु मै. ... 18 नास्ति मै.

[४५]

त्वम॑ग्ने॒ वसूँ॑रि॒ह रु॒द्राँ आ॑दि॒त्याँ उ॒त । यजा॑ स्वध्व॒रं जनं॒ मनु॑जातं घृत॒प्रुष॑म् ॥ १ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वसू॑न् । इ॒ह । रु॒द्रान् । आ॒दि॒त्यान् । उ॒त । यज॑ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । जन॑म् । मनु॑ऽजातम् । घृ॒त॒ऽप्रुष॑म् ॥ १ ॥

स्कन्द० त्वम् हे अग्ने! वसून् देवान्[1] इह अस्मदीये[2] यज्ञे रुद्रान् अपि आदित्यान् अपि यज । अन्यं च स्वध्वरम् सुयज्ञं 'दैव्यम् जनम्[2] मनुजातम् मनोः प्रजापतेः सकाशात् जातम् घृतप्रुषम् 'घृतम्' (निघ १,१२) इति उदकनाम । प्रुषिः क्षरणार्थः । उदकस्य क्षारितारम् । वर्षितारमित्यर्थः । अथवा आहुतिलक्षणं घृतं प्रति क्षरति इति[3] [4]घृतप्रुट्, तं[4] घृतप्रुषम् । सर्वयज्ञमानानामाज्याहुतिभिर्यष्टव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० [5]त्वम् अग्ने![5] अस्मिन् यज्ञे वस्वादीन् यज । तद्व्यतिरिक्तमपि दैव्यम् जनम् सुयज्ञं[6] मनुष्येषु प्रादुर्भवन्तं घृतं प्रति गन्तारम् ॥ १ ॥

मुद्गल० [7]'त्वमग्ने वसून्' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । प्रस्कण्व ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता । 'अयं सोमः' इत्यस्यर्चो देवदेवत्यः[7] ।

हे अग्ने! त्वम् इह कर्मणि वस्वादीन् यज । उत अपि च जनम् अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशम् । स्वध्वरम् शोभनयागयुक्तम् मनुजातम् मनुना प्रजापतिना उत्पादितम् घृतप्रुषम् उदकस्य सेक्तारम् ॥ १ ॥

श्रु॒ष्टी॒वानो॒ हि दा॒शुषे॑ दे॒वा अ॑ग्ने॒ विचे॑तसः । तान् रो॑हिदश्व गिर्वण॒स्त्रय॑स्त्रिंशत॒मा व॑ह ॥ २ ॥

श्रु॒ष्टी॒ऽवानः॑ । हि । दा॒शुषे॑ । दे॒वाः । अ॒ग्ने॒ । विऽचे॑तसः । तान् । रो॒हि॒त्ऽअ॒श्व॒ । गि॒र्व॒णः॒ । त्रयः॑ऽत्रिंशतम् । आ । व॒ह॒ ॥ २ ॥

स्कन्द० हि शब्दः पदपूरणः । तान् रोहिदश्व इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः[8] । दाशुषे यजमानस्यार्थाय । ये[9] श्रुष्टीवानः 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' (या ६,१२) । तत्र यत्र संभजन्ते । क्षिप्रं यजमानं सम्भक्तारः । अथवा श्रुष्टिशब्दोऽत्र श्रुतवचनः । श्रुतवन्तः श्रुष्टीवानः । बहुश्रुता इत्यर्थः । [10]देवाः हे[10] अग्ने! विचेतसः विविधप्रज्ञाः ऊहापोहसमर्थाः । तान् रोहिदश्व! रोहितवर्णा अश्वा यस्य स रोहिदश्वः, तस्य सम्बोधनं हे[1] रोहिदश्व! गिर्वणः! स्तुतिभिः सम्भजनीय! स्तुतीनां वा सम्भक्तः![11] त्रयस्त्रिंशतम् आ वह, 'अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च' (ऐब्रा १,१०) इत्येते त्रयस्त्रिंशद्देवाः, तान् त्रयस्त्रिंशतमावह ॥ २ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रसम्भक्तारः[12] हि दाशुषे देवाः अग्ने! सुमतयः । तान् रोहिदश्व! गीर्भिर्वननीय! इह आ वह त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान् ॥ २ ॥

---

१. नास्ति भ कु. २-२ देवजनं रवि; देवयजनं भ. ३. नास्ति रवि. ४-४. नास्ति भ कु. ५-५. नास्ति वि[1] लपं. ६. °यज्ञेषु वि[1] लपं. ७-७. नास्ति वि भै[2]. ८. °ध्याहर्तव्यः रवि. ९. नास्ति रवि. १०-१०. हे देवाः भ कु; देवाः हे देवाः रवि. ११. सम्भक्तिनः रवि. १२. क्षिप्र स° वि[1] भ[2].

मुद्गल० हे अग्ने! चिकितम् विशिष्टप्रज्ञानः देवः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय श्रुष्टीवानः हि श्रुष्टि फलस्य दानं तद्वान् खलु[1]। हे रोहिदश्व! रोहिदाख्यकैरश्वैरुपेत[2]! गिर्वणः! गीर्भिः स्तुतिभिः वननीय! अग्ने[3]! त्र्यस्त्रिंशतम् अनया सङ्ख्यया सङ्ख्यातान् तान् देवान् आ वह इहानय ॥ २ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् । अङ्गिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् । अङ्गिरस्वत् । महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० प्रियमेधवत् प्रियमेधस्येव, अत्रिवत् अत्रेरिव, हे जातवेदः[4]! जातप्रज्ञ[1] अग्ने! विरूपवत् विरूपस्येव च अङ्गिरस्वत्[5] अङ्गिरस इव हे महिव्रत! महाकर्मन्[1] मम प्रस्कण्वस्य श्रुधि हवम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रियमेधादिचतुष्कस्येव महाकर्मन्[1] प्रस्कण्वस्य अपि "शृणु ह्वानमिति" ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे महिव्रत। प्रभूतकर्मन्[1] जातवेदः! जातप्रज्ञ[1] अग्ने[1] प्रस्कण्वस्य मदीयं हवम् आह्वानम् श्रुधि शृणु। चत्वारो दृष्टान्ताः प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामकाः। एतेषाम् आह्वानं यथा शृणोषि तद्वत् ॥ ३ ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत । राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत । राजन्तम् । अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

स्कन्द० महिकेरवः महतः स्तोमस्य कर्तारः। ऊतये पालनाय तर्पणाय वा आत्मनः। प्रियमेधाः प्रियमेधाः। अहूषत आहूतवन्तः आह्वयन्ति वा। राजन्तम् राजतिरैश्वर्यकर्मा (तु निघ २,२१)। ईशानम्। अध्वराणाम् यज्ञानाम्। अग्निम् शुक्रेण शोचिषा इत्यम्भूतलक्षणे एषा[5] तृतीया। शुक्रवर्णया[6] दीप्त्या सम्पन्नम्[5]। शुक्लवर्णया[6] दीप्त्या दीप्तमित्यर्थः। अथवा शुक्रेण[7] शोचिषा इत्येतत् राजन्तमध्वराणामित्येतेन सम्बध्यते। राजतिश्च दीप्त्यर्थः। शुक्रेण शोचिषा राजन्तं दीप्यमानम्। च। अध्वराणाम्। षष्ठीनिर्देशात् मध्य इति वाक्यशेषः। यज्ञानां मध्ये। वेदिस्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० महाकर्माणः ऊतये प्रियमेधाः त्वाम् अहूषत[8] ईशानं यज्ञानाम् अग्निम् शुक्रेण तेजसा ॥ ४ ॥

मुद्गल० महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेताः ऋषयः ऊतये रक्षार्थम् अग्निम् अहूषत आहूतवन्तः। कीदृशम्। अध्वराणाम् यज्ञानां मध्ये शुक्रेण शोचिषा शुक्लेन[9] प्रकाशेन राजन्तम् दीप्यमानम् ॥ ४ ॥

घृताहवन सन्त्येमा उ षु श्रुधी गिरः । याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । सन्त्य । इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः । याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥

स्कन्द० घृतमाहूयते यस्मिन् स घृताहवनः, तस्य सम्बोधनं हे घृताहवन! । सन्त्य! षणु दाने। दात!। इमाः उ षु उशब्दः पदपूरणः। इमाः[10] सुष्ठु श्रुधि गिरः, याभिः कण्वस्य सूनवः पुत्राः हवन्ते

1. नास्ति वि. 2 नास्ति क 3 नास्ति मूको. 4 नास्ति क[1] वि[1]. 5 °त्यन्त° क हु 6 सैय क 7. शुक्रे° क हु, शुक्ल° तस्य° क 8. °आहूत° वि[1], अहूष° क[1]. 9 शुक्लेन मूको 10. नास्ति हवि.

त्मन एव वा अय परोक्षरूपेण[1] प्रतिनिर्देश । वय कण्वपुत्रा आह्वयाम इत्यर्थ । अवसे पालनाय तर्पणाय वा त्वा[2] त्वाम्[3] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रियधृतहविष्क[4] भवनशील[1] इमा स्तुती शृणु, याभि कण्वपुत्रा रक्षणाय त्वाम्[5] ह्वयन्त ॥५॥

मुद्गल० हे घृताहवन! घृतेनाहूयमान[1] सत्य! फलप्रद[1] अग्ने[1] इमा उ गिर अस्माभि प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाच सु श्रुधि सुष्ठु शृणु । कण्वस्य महर्षे सूनव पुत्रा याभि गीर्भि अवसे स्वरक्षार्थम्[1] त्वा हवन्ते त्वाम् आह्वयन्ति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये एकत्रिंशो वर्ग ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः । शोचिष्केशं पुरुप्रियाऽग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः । शोचिःऽकेशम् । पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥

स्कन्द० त्वाम् हे चित्रश्रवस्तम[1] अतिशयेन पूज्य चित्रं वा[6] अन्न वा धन वा यशो वा यस्य स चित्रश्रवस्तम, तस्य सम्बोधन हे चित्रश्रवस्तम[1]। हवन्ते विक्षु मनुष्यनामैतत् (द्र निघ २,३)। तेन तल्लोका अत्र लक्ष्यन्ते । मनुष्यलोकेषु । जन्तव मनुष्या । कीदृशम् । शोचिष्केशम् शोचींषि ज्वालारूपा, ता केशस्थानीया यस्य स शोचिष्केश, त शोचिष्केशम् । हे पुरुप्रिय! अग्ने[1]। किमर्थम् । हव्याय वोळ्हवे हवींषि वोढुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'चित्रेण श्रवसा श्रुतेन योऽतिशेते तम् त्वाम्[8] स्तुतिभि मनुष्येषु जाता ह्वयन्ते[7] ज्वालाकेश बहुप्रिय[10] अग्ने[1] हविष वहनाय ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे चित्रश्रवस्तम! अतिशयेन विविधहवीरूपान्नयुक्त[1] पुरुप्रिय! बहूना यजमानाना प्रीतिकर[1] अग्ने[1] त्वाम् हव्याय वोळ्हवे हविर्वोढुम् विक्षु जन्तव मनुष्यरूपा यजमाना हवन्त आह्वयन्ति । कीदृशम् । शोचिष्केशम् दीप्तिरूपकेशोपेतम्[11] ॥ ६ ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् । श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥७॥

नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्ऽतमम् । श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

स्कन्द० नि त्वा होतारम् ऋत्विजम् दधिरे दधति[12] स्थापयन्ति । वसुवित्तमम् धनाना लब्धृतमम् । श्रुत्कर्णम् श्रुतिशील कर्णे यस्य त श्रुत्कर्णम्[13] । सप्रथस्तमम् 'आर्चेजन मरुत सस्मिन्नाजौ' (ऋ १,५२,१५) इत्यादिप्रयोगदर्शनात्[14] सशब्द सर्वशब्दपर्याय । सर्वेत पृथु[15] सप्रथा ।

---

१ अपरो° कु रवि २ नास्ति मूको ३ भाम्नि म ४ घृताहविष्क वि[2] ५ त्वा वि[2]
६ 'स्वार्थे लोमे वि मै' ७ अन रविशोध ८-८ चित्रश्रवस श्रुतेन योऽतिशेते° रवि चित्रश्रवस्तमेन योऽतिशेते य त्वा वि[1] २ अ[1] ल लप, चित्रे अन्नेमश्रवेन योऽतिशेते त त्वा वि[1] अ[2] ९ ह्वयन्ते वि[2] ल, भव वि[2] १० नास्ति वि[1] लप, प्रिय क ११ दीप्तरूप° वि १२ नास्ति म कु १३-१३ श्रुतिश्रवण शील कर्ण म रवि, "शील कर्णे य° कु १४ इत्यादिदर्शनात् रवि १५ पृथु म कु

अतिशयेन सर्वत्र पृथु[1] सप्रथस्तमम्। विप्रा मेधाविनः। हे अग्ने! दिविष्टिषु दिवमिष्यत[2] याभिर्गन्तु ता दिविष्टय तासु। यागेष्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नि दधिरे त्वाम् होतारम् ऋत्विजम् अतिशयेन धनानां दम्भयितारम् श्रुत्कर्णम् सर्वत्र पृथुतम मेधाविन अग्ने! दिवसागमनेष्वहर्मुखेषु ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! विप्रा मेधाविन दिविष्टिषु यागेषु त्वा त्वाम् नि दधिरे स्थापितवन्त। कीदृशम्। होतारम् आह्वातारम् ऋत्विजम् ऋतुषु यजनशीलम् वसुवित्तमम् अतिशयेन धनस्य लम्भयितारम् श्रुत्कर्णम् श्रवणयोग्यकर्णोपेतम् सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातम् ॥ ७ ॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः।
बृहद् भा बिभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ। त्वा। विप्राः। अचुच्यवुः। सुतऽसोमाः। अभि। प्रयः। बृहत्। भाः। बिभ्रतः। हविः। अग्ने। मर्ताय। दाशुषे ॥ ८ ॥

स्कन्द० त्वाम्[3] विप्रा मेधाविन ऋत्विज आ[4] अचुच्यवु आच्यावयन्ति। आह्वयन्तीत्यर्थः। सुतसोमा हुतसोमाभिषवा। अभि प्रय सोमलक्षणमन्न प्रति। बृहद्भा बृहती भा दीप्तिर्यस्य तत् बृहद्भा तत्[5]। स्वदीप्त्या[6] अत्यन्तदीप्तम्। बिभ्रतो धारयन्त सोमलक्षणम् हवि। हे अग्ने! मर्ताय दाशुषे मनुष्यस्य यजमानस्यार्थाय ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ गमयन्ति त्वाम् अभिषुतसोमा[8] मेधाविन सोमलक्षणमन्नम् अभि बृहती[9] दीप्ती[10] हवि च[11] धारयन्त अग्ने! मर्ताय[12] यजमानाय होतार ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विज प्रय अभि हविर्लक्षणमन्नम् अभिलक्ष्य त्वा त्वाम् आ अचुच्यवु आगमयन्ति। कीदृशम्। बृहत् महान्तम् भा भासमानम्। कीदृशा[13] विप्रा। दाशुषे मर्ताय हविष्प्रदस्य यजमानस्य सम्बन्धि हवि बिभ्रत धारयन्त ॥ ८ ॥

प्रातर्याव्णः सहस्कृत सोमपेयाय सन्त्य।
इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयाव्नः। सहःऽकृत। सोमऽपेयाय। सन्त्य। इह। अद्य। दैव्यम्। जनम्। बर्हिः। आ। सादय। वसो इति ॥ ९ ॥

स्कन्द० प्रातर्यागात्[14] प्रति यान्ति गच्छन्ति ते देवा प्रातर्यावाण तान् प्रातर्याव्ण[15]। हे सहस्कृत! सहस[16] इति बलनाम। बलादुत्पादित। प्राणादि बलात् मथ्यमानोऽपि जायते, तेनैवमामन्त्र्यते सहस्कृतेति। सोमपेयाय

1 पृथुतम क कु. 2 °ष्यते कु. 3 °नां क्रमियामति क° वि°. 4 आ त्वा रवि. 5 मानि रवि. 6 माहित मूको. 7 दीप्त्या रवि. 8. °मिषुत° ह वि°° ह. 9 वृहतो ह. 10 दीप्ति वि° क°°. 11 नास्ति वि° क°. 12° मर्ताय क° वि° कु. 13 कीदृश वि. 14-14 प्रति गच्छन्ति ते देवा मप° मूको. 15 सहस कु रवि.

सोमपानार्थम् । हे सत्य ! षणु दाने । दात[1] । इह अस्मदीये यज्ञे अद्य दैव्यम् जनम् देवजनं[2] चान्यमपि[3] । ये[4] प्रातर्यावाणो देवा, ये च इतरे देवा[5], सर्वान् तानित्यर्थः । बर्हिः आ सादय हे वसो ! प्रशस्य ! धनवन्[6] वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रातर्याव्ण देवान् मथनव्रतेन कृत[1] सोमपानार्थं भजनीय[1] अस्मिन् यज्ञे बर्हिः आ सादय दैव्यम् जनम् वासयित[1] । पूर्वार्धस्य[2] समह उत्तर ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे सहस्कृत[1] बलेन मथित[1] सत्य[1] फलदात[1] वसो[1] निवासहेतुभूत अग्ने[1] इह देवयजनदेशे अद्य अस्मिन् दिने सोमपेयाय सोमपानार्थम् प्रातर्याव्ण प्रातरागच्छत देवान् दैव्यम् जनम् अन्यमपि देवताजनम् बर्हिः आ सादय यज्ञ प्रापय ॥ ९ ॥

> अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः ।
> अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्न्यम् ॥ १० ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिऽभिः । अयम् । सोमः । सुऽदानवः । तम् । पात । तिरःऽअह्न्यम् ॥ १० ॥

स्कन्द० अर्वाञ्चम्[1] इति कर्मश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखम् आहूय दैव्यम् जनम् हे अग्ने ! यक्ष्व यज । कथमाहूय । सहूतिभिः साह्वानैः[6] । युगपदाहूयेत्यर्थः[7] । अथवा सहाह्वातारः[8] सहूतयः । सहयोगलक्षणा[10] चैषा तृतीया । सहाह्वातृभिरन्यैरग्निभिः सहाहूयेत्यर्थः । [11]अयम् सोमः सुदानवः[11] । 'अर्धर्चो देवदेवत्यः' (ऋ यूदे ३,११२) । 'अय सोम इत्ययम्[11] अर्धर्चो देवदेवत्य' प्रत्येतव्य । अयम् सोमः हे सुदानवः ! शोभनदातारः ! [11]शोभनदाना ! वा[11] । तम् पात पिबत । तिरोअह्न्यम् पार्श्वोपसवनिक सोमविशेष तिरोअह्न्य उच्यते, त तिरोअह्न्यम् । अथवा तिरः सत इति प्राप्तस्य नामनी (ऋ वा ३,२०) । प्राप्ते वर्तमाने यागाहे अद्य तिरोअह्न्य, तं तिरोअह्न्यम् इति[11] ॥ १० ॥

वेङ्कट० अस्मदभिमुखम् दैव्यम् जनम् अग्ने ! यज समानाह्वानैस्तत्तदनुचरैः [14]सह । अथ देवानाह— अयम्[14] सोमः अभिषुतः शोभनदाना !, तम् पिबत पूर्वस्मिन्नहनि[16] तिरोभूते जातम्[17] अथवा प्राप्तेऽहनि प्रादुर्भूतमिति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने[1] अर्वाञ्चम् अभिमुखम् दैव्यम् जनम् देवतारूप प्राणिनम् सहूतिभिः समानाह्वानैः देवान्तरैः सह यक्ष्व यज । हे सुदानवः ! सुष्ठुफलदातारो देवा ! अयम् सोमः युष्मदर्थं सोमः पुरस्तो वर्तते, ताम् सोमम् पात पिबत । कीदृशम् । तिरोअह्न्यम् एतन्नामकम् । पूर्वस्मिन्नह्नि अभिषुतो यः सोमः उत्तरेऽहनि हूयते तस्यैतन्नामधेयम् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

---

१ देव्यं जन अ　२ °ध्वदपि अ रवि°[11]　३ ये च अ रवि　४ नास्ति अ कु　५ पूर्वार्धस्य वि[1]　६ अर्वाञ्च दैव्यं जनम् अर्वा° अ कु　७ सदाह्वाने रवि　८ °यदाह्वे° अ　९ °सहा° रवि　१० °लक्षणे रवि　११ ११ नास्ति अ कु, °हे सुदा° रवि　१२ सुदानव अ　१३-१३ नास्ति रवि　१४ नास्ति कु　१५ १५ सहाय देवा° कु, सहायं देवानाहूय वि[1] अ[1]　१६ पूर्वस्मिन्नहोत्पन्नं इति वि[1] लप.　१७ जातम् वि[1]

[४६]

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषा । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'एषो आश्विनमुत्तमम्' (बृ दे ३,११२)। 'एषो उषा' इत्येतदाश्विनं सूक्तम् अध्यायस्योत्तमम्। एषो उषा अपूर्व्या यस्याः 'पूर्वा अन्या[1] नास्ति सा अपूर्वा। सर्वप्रथमेत्यर्थः। अपूर्वैवापूर्व्या। स्वार्थिको यत् प्रत्ययः। वि उच्छति समासि विवासयति। उदितेत्यर्थः। प्रिया दिवः अत्यन्तसाहचर्यात्[2] दिवः प्रिया उषा इत्यभिधीयते। एतदुक्तं भवति — उदितैवमुषा उषस उदयकालश्चाश्विनोः स्तुतिकालः। अतः स्तुषे व्यत्ययेनायमुत्तमस्य स्थाने मध्यमः। स्तुषे स्तौमि। वाम् युवाम् [3]हे अश्विनौ! बृहत् महत्[3], सुष्ठ्वित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यस्याः[4] पूर्वमन्यो न प्रादुर्भवति सा एषा अपूर्व्या प्रादुर्भवति। दिवः दुहितृत्वात् प्रिया। तत्राह बृहता स्तोत्रेण वाम् अश्विनौ[5] स्तौमि [6]अवसरे काले[6] ॥ १ ॥

मुद्गल० "[1]एषो उषा' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तम्। प्रस्कण्व ऋषिः। गायत्री छन्दः। अश्विनौ देवते[1]।

एषो एषैव अस्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुः अपूर्व्या पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति, किन्तु इदानीन्तनी उषा उषोदेवता दिवः द्युलोकस्य सकाशात् आगत्य वि उच्छति तमो वर्जयति। हे अश्विना! अश्विनौ! वाम् युवाम् बृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा स्तुषे स्तौमि ॥ १ ॥

या दस्रा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् । धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दस्रा । सिन्धुऽमातरा । मनोतरा । रयीणाम् । धिया । देवा । वसुऽविदा ॥ २ ॥

स्कन्द० "[7]दौ कीदृशौ अतः" उच्यते। या दस्रा यौ दस्रौ दस्रनामानौ। यद्यपि चाश्विनोरेको दस्रनामा नासत्यनामाऽपरः, तथापि साहचर्यादन्यतरनाम्नाऽपि[8] सर्वत्र उभयोर्व्यपदेशः। अथवा दसिर्दर्शनकर्मा। दर्शनीयौ। अथवा 'दसु उपक्षये, दसु च'। शत्रूणामुपक्षपयितारौ[9]। सिन्धुमातरा सिन्धवो नद्यः, तासां वृष्टिद्वारेण मातरौ निर्मातारौ। मनोतरा मन ज्ञाने। ज्ञातृतरौ। कस्य। रयीणाम् धनानाम्। अथवा[11] मनोतराविति मन्मह इत्यस्य याच्ञाकर्मणो रूपम् (द्र निघ ३,१९)। याचितारौ हविर्लक्षणानां धनानाम्। अथवा याच्ञयाऽत्र[12] पूर्वं दानं लक्ष्यते। दातृतरौ धनानामित्यर्थः। धिया देवा वसुविदा धियेत्येतत् वसुविदित्येतेन सम्बध्यते। प्रज्ञया धनानां लब्धारौ। देवा देवौ दानादिगुणौ ॥ २ ॥

वेङ्कट० [13]यौ† दर्शनीयौ नदीनां निर्मातारौ धनानाम् अनुमन्तारौ कर्मणा देवौ वसूनां लम्भयितारौ तौ‡ स्तौमि[13] ॥ २ ॥

१-१. पूर्वं मन्य रवि. २ °चर्यादुषस अ रवि ३-३ बृहद् महत् अश्विनौ अ ४ य वि[1] ५-५ देवौ वि[1] अ[2] ६-६ नास्ति वि मै[2] ७-७. कीदृशौ वाम् अ नु ८ °चर्यादन्यतर° अ ९-९ °तु उपक्षये रवि १० °क्षपयितारौ रवि ११ नास्ति अ रवि[1] १२ या तत्र अ रवि[1] १३-१३ नास्ति वि[1] अ[2]. † नास्ति रवि ‡ नास्ति वि[1] एष अ[1] रवि

मुद्गल० या देवा यौ उभौ अश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ स्तुषे इति पूर्वत्रान्वय । कीदृशौ । दस्रा दर्शनीयौ, सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ रयीणाम् धनानाम् मनोतरा मनसा तारयितारौ, धिया कर्मणा देवविदा निवासस्थानस्य लम्भयितारौ ॥ २ ॥

वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि । यद् वां रथो विभिष्पतात् ॥ ३ ॥

वच्यन्ते । वाम् । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि । यत् । वाम् । रथः । विभिः । पतात् ॥

स्कन्द० वच्यन्ते[1] वच्यतिर्गत्यर्थः[2] । गच्छन्ति वाम् युवयो स्वभूता ककुहास ककुह' (निघ ३,३) इति महन्नाम । महान्तोऽश्वा । जूर्णायाम् अधि विष्टपि आदित्यस्योत्पन्नत्वात् अत्यन्तचिरन्तनी द्यौ जूर्णे त्युच्यते । अधीत्युपरिभावे । विष्टपि इति[3] दिवोऽभिधानम्[4] । जीर्णाया[5] दिव[6] उपरि । [7]कदा । उच्यते[7] । यत् यदा वाम् युवयो स्वभूत रथ विभि पक्षिसदृशैरश्वै पतात् पतति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वच्यन्ते युवयो "स्तोत्राणि जीर्णाया[8] रात्रौ, अपररात्रे । 'विष्टप् रात्रि, विष्टम्भनात्[8] । यस्मिन्[9] काले युवयो रथ अश्वै[10] पतति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ[1] वाम् युवयो सम्बन्धी रथ जूर्णायाम् जानतास्थै स्तुत्यायाम् अधि विष्टपि स्वर्गलोके यत् यदा विभि अश्वै पतात् पतति गच्छति तदानीम् वाम् युवयो ककुहास स्तुतय वच्यन्ते अस्माभिरुच्यन्ते ॥ ३ ॥

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपाम् । पिपर्ति । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

स्कन्द० हविषा सोमलक्षणेन । जार जरयिता । कस्य । अपाम्[11] । कोऽसौ । अग्नि । कुत एतत् । हविषाऽश्विनो पूरणवचनात्तया च जरयितृत्वात् इह हविषा पिपर्ति पपुरि इति हविषाऽश्विनो पूरणमुच्यते । होतृत्वाच्च हविषा देवतापूरणमग्ने कर्म, नान्यस्य । अपाञ्च[12] जरयिताऽग्नि । कथम् । जाठराग्निरूपत्वात् भक्षितपीत जरयस्तदन्तर्गता अपो जरयति [13]बाह्योऽपि सन्तापयन्नपो जरयति[13] अतोऽग्निर्भवत्यपा जार । अथवा अपामित्येतद् हविषेत्येतेन सम्बध्यते । वसतीवर्यै कथनालक्षणानामपा सम्बन्धिना सोमलक्षणेन । वसतीवर्यैकथनामिश्रेण[14] सोमेनेत्यर्थ । जार आहारस्य जरयिताऽग्नि पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयो' । पूरयति । कम् । प्रकरणसामर्थ्यात्[15] युवामश्विनौ । बहुसोम युवाभ्यामग्निर्[16] ददातीत्यर्थ । कीदृशोऽग्नि । उच्यते । पपुरि पूरयिता सोमेन देवानाम्, होतृत्वात् हि[17] सर्वदेवानामग्नि[18] सोमेन पूरयिता । हे [19]नरा[1] मनुष्याकारौ ![19] अश्विनौ[1] पिता[20] पालयिता यज्ञस्य कृत्स्नस्य वा जगत । कुटस्य वर्षण कुट कौटिल्ये इत्यस्य कुट यज्ञविघ्न उच्यते । स हि [21]श्रुतिविहितात् क्रतोर्मार्गादपेतश्च[21] ।

1 "नो वाम् अ कु 2 गच्छति" अ कु 3 नास्ति अ 4 दिवाभिधेय अ रवि 5 जूर्णाया रवि 6 6 नास्ति रवि 7 7 स्तोत्र त्रि° अ° 8-8 विष्टम्भिरात्रि° अ° त्रि°, विष्टम्भनाय कु 9 अस्मिन् कु 10 'रश्वै अ 11 अर्थेन 12 अपा रवि 13 13 नास्ति अ कु 14 °कथनामि° अ कु 15 प्रकरणात् रवि 16 युवाम्भि° अ कु 17 नास्ति अ, नास्ति कु 18 °देवता° अ 19 19 मनुष्याकारेण अ 20 पिता कुटस्य पिता मूको 21 21 °विहितमार्गादपेत रवि, °पेतश्च अ कु

तस्य पर्वणि द्रष्टा । अथवा कुटिलचित्त कुट शठ पुमान्, तस्य द्रष्टा । भक्ताभक्तयो पुंसोर्निरीक्षक इत्यर्थ । अथवा कुटशब्द कृतशब्दपर्याय । कृतस्य पुण्यस्य पापस्य च द्रष्टेत्यर्थ[1]। यास्कस्तु 'जारो अपाम्' इत्यादिभि आदित्य उच्यते इति मन्यते । एव ह्याह — 'पिता कृतस्य कर्मणश्चायिताऽऽदित्य'[2] (या ५,२४) इति । तदनुपपन्नम् । हविषा[3] पिपर्ति पपुरिरिति सोमलक्षणेन हविषाऽग्निपूरणस्यादित्ये असम्भवात् । [4]होतृत्वादि हविषा] देवतापूरणमग्ने कर्म, नाऽऽदित्यस्य । स्याद् वत् । 'हवि' (निघ १,१२) इत्युदकनाम । हविषा उदकेन जारोऽपाम् आदित्य पिपर्तीति । नो पपद्यते । वृष्टिकर्मणो ह्यादित्येऽसम्भवात्[5], रसानुप्रदानान्मध्यमस्य[6] अनाश्विनत्वप्रसङ्गाच्च । हवि षोदकेन अपा जार इत्यादिगुणयुक्त आदित्य. पिपर्तीत्यादित्यव्यापारप्रधानत्वादस्या ऋच सर्वस्या मेरश्विनो सम्बोधने 'अथापि प्रत्यक्षकृता हि स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि' (या ७,१) इत्येवमादित्यदेवत्येयमृक् प्राप्नोति, नाश्विनी । आश्विन[7] चैतत् सूक्तम् । न च यथाऽन्यभिधानपक्षे सोमलक्षणेन हविषा अग्नि हे नरौ[1] युवां पूरयति इत्येवमश्विनो प्राधान्य श्रवणादाश्विनत्वम्[8] एवमादित्याभिधाने सम्भवति, उदकेनाश्विनोरपूर्यमाणत्वात् । आदित्यो हि मध्यम घोदकेन पूरयेत् भूमि वा, नाश्विनौ । तस्मात् यथाव्याख्यातमपा जार इत्यादि भिरग्निरेव[9] उच्यते नादित्य इति । अपोह्यमेतद् यास्कवचनम्[10] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हविषा अपाम्[11] जरयिता[12], तेजसा[13] द्यावापृथिवी[14] नेतारौ[1] पूरयति[15] पूरयिता इतस्य कर्मण पालयिता द्रष्टाऽऽदित्य, तत्र वा सोमीति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे नरा! अश्विनौ देवौ! अपां जार स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्य हविषा आज्येन पिपर्ति देवान् पूरयति । उदिते सूर्ये हविःप्रदानात् सूर्यस्य पूरकत्व द्रष्टव्यम् । अत युवां धूपकाले युवाभ्याम् आगन्तव्यमित्यर्थ । कीदृशो जार । पपुरि उदकेन पूरणस्वभाव [16]पिता पालक[16] कुटस्य कर्मणि कर्मणो द्रष्टा ॥ ४ ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदार । वाम् । मतीनाम् । नासत्या । मतऽवचसा । पातम् । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥ ५ ॥

स्कन्द० किमेतावन्मात्रगुण एवाग्नि । न, इत्युच्यते । किं तर्हि । आदारो वाम् । आदर इति व्यत्ययेन आद्रियत इत्यर्थ । वाम् मतीनाम् इति मन्यतेरर्चतिकर्मण । मतय स्तुतय इहोच्यन्ते । षष्ठी च[17] कर्तृकर्मणो कृति' (पा २,३,६५) इत्येव कर्मणि द्रष्टव्या । प्रकृत्यर्थस्य चेदमादरणस्य कर्म व्यवहितस्य । औदुम्बराण्यधिकेति यथा । आदरयिता युवयो स्तुतीनाम् । युष्मत्स्तुतीराद्रि यमाणानामृत्विजां प्रयोजक इत्यर्थ । अग्निर्हि दैव्यो होता तदधिष्ठितास्तु मानुषा स्तुवन्तीत्यतो स्तुतीराद्रियमाणान्[18] ऋत्विज प्रति[19] प्रयोजकत्वम् । अथवा आदार इति व्यत्ययेनाणैर[20] आद्रियत रूपम् । वां मतीनामित्यपि मतयो बुद्धय[21] । आदरिता युवयोर्बुद्धीनाम् । जायन्ते युष्मत्स्तवविषया

---

1 द्रष्टेति कु, द्रष्टा रवि, २. कुत्स्य सूक्तो ३ 'अंगदत्त पाल्यिताऽऽदित्य रवि ४ रवि में रवि[11], नरौ कु ५-७ नास्ति मू कु, 'णोऽप्यादि' रवि[1] ६ 'पुनरात्ते मु' मू ७ मश्विनी मू ८ 'मे मथना' मू रवि ९ 'रिरग्निरे' मू १०. इद निरुक्तव्याख्यानम् (या ५ २४) स्कन्दभाष्यस्य च नास्ति विरोधो विमृश्य । तथा ऋ १,८४,२० इत्यत्रापि द्र ११ वां कु १२. जर' रि' ए; जर्य' रि' म'; मर्थना रि' तर्पे १३ तेजसा कु १४ नास्ति कु १५ नास्ति ए १६-१६ नास्ति वि मं' १७ नास्ति रवि; रवि मू १८. 'माद्रियमाणा मू १९. नास्ति मू २०. तदेव रवि, व्यत्य' मू कु २१ नास्ति मू रवि; बुद्धयोर्गर्भा बु' कु

परत्वात् मत्[1] युवा मनसा चिन्तयथ[2] सत्याप्यादरिते त्यर्थ । हे नासत्या[1] नासत्यनामानौ[1] । अथवा सत्यावेव[3] नासत्यौ । द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृति गमयत । सत्यावेत्र । मत्वनसा] । अभिमतवचनेन[4] एवरूपोऽभिराम सोमेन पूरयतीत्येतत् ज्ञात्वा पातम् पिबतम् सोमस्य सोम सोमस्य वैकदेश स्वांशलक्षणम् । धृष्णुया प्रथमाया अय यादेश । क्रियाविशेषणञ्चैतद् द्रष्टव्यम् । धृष्णु[5] धृष्ट प्रगल्भम् । नि शङ्को सर्वलोकप्रकाश पिबतमित्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तीमत्वादादारक युवयो बुद्धीना सोम नासत्यौ[1] प्रियस्तोमौ[6], त सोम पिबत[7] मनसो धर्षणम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मतवचसा ! अभिमतस्तोत्रौ[1] नासत्या[1] अश्विनौ[1] वाम् युवयो मतीनाम् बुद्धीनाम् आदार प्रेरको य सोमोऽस्ति, सोमस्य त सोमम् पातम् युवा पिबतम् । कीदृशं सोमम् । धृष्णुया धर्षणशीलम् । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थ ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्ग ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथामिषम् ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । ताम् । अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० या न अस्माकम् पीपरत् पृ पालनपूरणयो इत्यस्यैतद्[8] व्यन्तस्य रूपम् । पालयति । रक्षती त्यर्थ[9] । हे अश्विनौ ! ज्योतिष्मती ज्योतिषा[10] सारवती सर्वलोकप्रकाशा[11] वा । किं पीपरत् । उच्यते तम तिर तिर स्थ इति प्राप्तस्य नामनी[12] (द्र या ३,१०) । प्राप्त मानस तम । येनान्नेन पुनदारपो० षणाशक्तिप्रतिघातजेन मानसेन व्याप्ता [13]स्म, तस्यापनयने[13] समर्थेत्यर्थ [14] । अथवा न इति द्वितीया । या अस्मान्[15] पीपरत् पूरयति । धर्मवतीत्यर्थ । ज्योतिष्मती च[16] तमस्तिर । कर्मोपसर्गश्रुतेरत्र[17] योग्यक्रियाध्याहार । तमस्तिरस्करोति । तिरस्कारेण चात्र प्रकाशो लक्ष्यते । सर्वलोकप्रकाशा भवतीत्यर्थ । ताम् अस्मे रासाथाम् इषम् रासाथां दत्तम् इषमन्नम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यदन्नम् अस्मान् उज्ज्वलम्[18] अश्विनौ[1] दारिद्र्यलक्षणात् तमस अन्यत्र पारयति तत् अन्नम् अस्मभ्य दत्तम् ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता या इट्[19] अन्नम् अस्मान् पीपरत् पारयेत् तृप्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । तम दारिद्र्यरूपम् अन्धकारम् तिर अन्तर्हितं विनष्ट कृत्वा । ताम् इषम् तादृशमन्नम् अस्मे अस्मभ्यम् रासाथाम् युवा दत्तम् ॥ ६ ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गन्तवे । युञ्जाथामश्विना रथम् ॥ [illegible] ॥

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे । युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ॥ ७ ॥

---

१ नास्ति स कु २ °यन कु ३ नास्ति रवि ४ वचनेन स रवि ५. धृष्णुया रवि, धृष्णु यद् अ कु ६ °य स्तो वि[1] अ[2] ७ पिबत ल ८ इत्यस्यैतद् अ ९ °क्षति निजास्य कु १० °तिषा अ कु ११ °काशो कु १२ नाम कु १३,१३ स स्थ येन मूको १४ सर्वेत्यथ (?) रवि १५ यानस्मा° अ कु १६ नास्ति रवि १७ °श्रुते रवि १८ °ज्ज्वलम् वि[1] अ[2] १९ इषम् वि

स्कन्द० न[1] अस्मान् नावा आ यातम् । किमर्थम् । मतीनाम् पाराय गन्तव पारमन्तम् । 'गत्यर्थकर्मणि'' (पा २,३,१२) इत्येवमेषा[2] कर्मणि चतुर्थी । अश्विनावागमिष्यत , तावागतौ यस्मा मह्यं, वाग्निष्टौ कामान् न सम्पादयिष्यत —इत्येवमादिकामानामभिलापलक्षणानामस्मन्मतीनां पारमन्त गन्तुम् । युष्मदागमनसम्बद्धानस्मदभिलापान् फलप्राप्तिपर्यन्तान्[3] कर्तुमित्यर्थः । फल प्राप्त्यन्ता हि सर्वाभिलापा । किञ्च अस्मान् प्रत्यागन्तुम् युञ्जाथाम्[4] हे अश्विनौ[5] रथम् । यत्र नावाऽऽगन्तव्य जले तत्र नावा आयातम्[6], यत्र रथेन स्थले तत्र रथेनत्यर्थः ॥ ॥

वेङ्कट० आ यातम् अस्माकं[7] भवतो[8] नावा स्तोत्राणां पारं गन्तुम् । 'जलमुत्तीर्य अश्विनौ आगच्छत[9] तत ऊर्ध्वं[10] गमनार्थम् रथं च युञ्जाथाम् इति ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अश्विना[1] अश्विनौ । मतीनाम् स्तुतीनाम् पाराय गन्तवे पारं गन्तुम् नावा नौरूपेण गमनसाधनेन न अस्मान् प्रति आ यातम् समुद्रमध्यादागच्छतम् । भूमावागन्तुम् रथम् भवदीयम् यु आथाम् साश्वं कुरुतम् ॥ ७ ॥

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः । धिया युयुज्र इन्दवः ॥ ८ ॥

अरित्रम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः । धिया । युयुज्रे । इन्दवः ॥ ८ ॥

स्कन्द० अरित्रम्[10] अर्तिर्गत्यर्थः । गच्छति येन नौ तत् अरित्रम् । अपहारकं[11] इत्यपभ्रंशेन यन्नाविकानां प्रसिद्धं[12] तत् । वाम् युवयो स्वभूतम् । दिव अपि सकाशात् पृथु विस्तीर्णतरम् । तार्यं उत्तरण प्रदेशे सिन्धूनाम् नदीनाम् रथ जल स्थले च गमनसाधन युवयोरस्तीत्यर्थः । धिया 'धी' (निघ २,१) इति कर्मनाम । अभिषवादिसंस्कारकर्मणा । युयुज्रे[13] युक्ता । इन्दव सोमा । अभिषवादिभि संस्कारै संस्कृता इत्यर्थः । एवम् ज्ञात्वा गमनसाधनानां गमनप्रयोजनस्य पिपासितस्य सोमस्य च विद्यमानत्वात् आगच्छतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समुद्रगमनसाधनं अरित्रम् वाम्[14] दिव अपि [15]पृथु भवति[15] । अथ जलानाम् उत्तरणदेशे[16] रथ उपतिष्ठति[16] । कर्मणा नानाविधेन [17]यज्ञे सोमाश्च भवद्भ्यां युज्यन्ते[17] ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ[1] वाम् युवयो दिव पृथु द्युलोकादपि विस्तीर्णम् अरित्रम् गमनसाधनं नौरूपम् सिन्धूनाम् समुद्राणाम् तार्थे अवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेष । रथ च भूमौ गन्तु विद्यते । इन्दव सोमा धिया मदभिषवेण कर्मणा युयुज्रे युक्ता बभूवु ॥ ८ ॥

दिवस्कण्वास इन्दवो वसु सिन्धूनां पदे । स्वं वव्रिं कुह धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कण्वासः । इन्दवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे । स्वम् । वव्रिम् । कुह । धित्सथः ॥ ९ ॥

1 आ नो नावा भ कु 2 इत्यनेन रवि 3 °भिलाषफलान् कु °भिलषफलान् लभत भ °ान्तान् रवि 4 युञ्जाथां भ 5 °श्विन् भ रवि 6 °यातम् भ[2] वि[1], 7 नास्ति भ[2] वि[1] 8-8 नास्ति कु °जलनौ जले नावा रथेन रेखेत्यर्थ वि[1] भ[2]. 9 कथयत° भ[2] वि[3] 10 नास्ति रवि 11 °रयम् भ कु 12 आपा° रवि 13 °स्त भ 14 नास्ति भ 15 नास्ति वि[1] 15-15 प्रभवति वि[1] भ[2], उत्तरण भ[1] वि[3] भ[2] ए 17 °देशे° वि[2], °देशे° वि[1] भ[2] 18 उपरि° वि[1] भ[2] 19-19 यज्ञे मदभ्यां युज्यते सोमा वि[1] भ[2]

स्कन्द० दिव इत्यपादानपञ्चमीनिर्देशाद् योग्यक्रियाध्याहार । दिव आगतयोरश्विनो हे कण्वास । मत्पितु कण्वस्यापत्यभूता मत्पुत्रादय[1] । अथवा 'कण्व' (निघ ३,१५) इति मेधाविनाम । मेधाविन ऋत्विज[1] मत्पुत्रादय[1] वा । इन्दव वसु सोमधनम्[1] । धनतया चात्र तद्गत[2] स्वामित्व प्रतिपाद्यते । दिव आगतावश्विनौ सोमाना स्वामिनौ भविष्यत । दिव आगताभ्यामश्विभ्या वय सोम दास्याम इत्यर्थ. । क्व । सिन्धूनाम् पदे सिन्धवोऽत्र स्यन्दनादाहुतय उच्यन्ते, तासा पद स्थान यज्ञ तत्र । सर्वाहुतीना स्थानभूते यज्ञे इत्यर्थ । अथवा सिन्धवोऽत्र आप उच्यन्ते । 'नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्य सिन्धूनामुपोदये' (ऋ ८,४१,२) इति यथा[3] । तासा [4]पदे अन्तरिक्षे[4] । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अपा स्थानादन्तरिक्षात् दिवो वा आगतयोरित्यर्थ[5] । पर पाद प्रत्यक्षकृतो भिन्न वाक्यम् । हे अश्विनौ[1] स्वम् आत्मीयम् वव्रिम् रूपम्[6] कुह [7]क्व स्थाने[7] धित्सथ धारयितुमिच्छथ । 'क्व स्वशरीरेण वर्तेथे येनास्मद्यज्ञ नागच्छथ' इत्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० दिव पतन्ति हे कण्वा[1] दीप्ता रश्मय[9] । वासकमादित्याख्य तेजश्च[10] अपा[11] स्थाने[12] प्रादुर्भवति । तत्र युवाम् अश्विनौ[1] [13]स्वम् रूप कस्मिन् निधातुमिच्छथ[13] ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे कण्वास[1] कण्वपुत्रा[1] अश्विनावित्थ पृच्छतेति शेष । कथमिति तदुच्यते । दिव द्युलोक सकाशात् इन्दव सूर्यरश्मय प्रादुर्भूता । सिन्धूनाम् अपाम् वृष्टिरूपाणा स्यन्दनस्वभावानाम् पदे स्थाने अन्तरिक्षे वसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतम् उष कालीन ज्योतिराविर्भूतमिति शेष । अश्विनावसरे युवाम् स्वम् वव्रिम् स्वकीय रूपम् कुह धित्सथ कुत्र स्थापयितुमिच्छथ । अत्रागत्य प्रदर्शयतमिति तात्पर्यार्थ ॥ ९ ॥

अभूदु भा उं अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्वयासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊँ इति । भा । ऊँ इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति । सूर्यः । वि । अख्यत् । जिह्वया । असितः ॥ १० ॥

स्कन्द० स्यादेतत्, किमेवमतिपरितोऽसि इत्यत[14] आह । अभूत् भा उ उकारानुभावपि[15] पदपूरणौ । अभूत्[16] भा प्रभा । कस्य । अंशव अंशवो रश्मय । षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने इद चतुर्थ्येकवचनम् । अंशू नाम् आदित्यरश्मीनाम् । हिरण्यम् प्रति सूर्य प्रतिशब्दोऽत्र सामर्थ्यादुपमायाम् द्रष्टव्य[16] । सूर्योऽपि हिरण्यमिव । सूर्योऽभ्युदयाभिमुखीभूत इत्यर्थ । उदयवेलायां हिरण्यसदृश सूर्यो भवति, हिरण्य सदृशी च भा । भूयश्च[18] वि अख्यत् विविध प्रकाशितवान् । किम् । सामर्थ्यात् त्रैलोक्य वा दिवो वा । केन । जिह्वया जिह्वास्थानीयत्वादत्र जिह्वा आदित्यदीप्तिरुच्यते । उद्यन् ह्यादित्यो रसानादत्ते[19]

---

१ सोमं धन रवि २ तद्गत कु ३ अथ अ कु ४ ४ पदमन्तरिक्षन् अ कु ५ अन्तरिक्षादागतया° अ कु ६ प्रियरूपम् अ ७ ७ स्वथा° अ कु ८ ८ स्वशरीरेण वर्तेथे येनास्मयज्ञनागा° मूको ९ °रश्मयो वा वि[1,2] अ[2] रूप रवि १० तेज कु ११ आपदा रवि[1,2] १२ °ने अन्तरिक्षे वि[1] अ[2] १३ १३ स्वरूपं न निधातु वि[1] अ[2] १४ इति तत अ रवि १५ नास्ति अ १६ नास्ति रवि १७ °व्यम् कु १८ अभूद्वत अ कु १९ °दत्ते जिह्वया अ

जिह्वास्थानीयया दीप्त्येत्यर्थः । असित षिञ् बन्धने इत्यस्यैतद्रूपम् । तथाहि वामदेवोऽपि वक्ष्यति— 'अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्ङुत्तानोऽव पद्यते न' (ऋ४,१३,५) इति। क्वचिदप्यनिबद्ध इत्यर्थः ॥१०॥

वेङ्कट० अभूत् दीप्तिः[१] रश्मेरनन्तरमुदयवेलायाम् । [२]हिरण्यम् प्रति आसीत् सूर्यः । तत्सदृशोऽभवद् इत्यर्थः[२]। तदनन्तरम् जिह्वया [३]ज्वालया अबद्धः[३] प्रकाशयति सर्वं जगत् ॥ १० ॥

मुद्गल० भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्तु अशवे उप कालीनरश्मिसिद्ध्यर्थम् अभूत् उ प्रादुर्भूतैव[४]। सूर्यं च हिरण्ययम् प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत्। अग्निः च असित स्वकीयदीप्ते सूर्यप्रवेशेन[५] स्वप कृष्णो भूत्वा जिह्वया स्वकीयया ज्वालया वि अस्थत् प्रकाशितवान् । तस्मादुप युवयोरागमनकाल[६] इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

अभू॑दु पा॒रमेत॑वे॒ पन्था॑ ऋ॒तस्य॑ साधु॒या । अद॑र्शि॒ वि स्रु॒तिर्दि॒वः ॥ ११ ॥

अभू॑त् । ऊँ॒ इति॑ । पा॒रम् । एत॑वे । पन्थाः॑ । ऋ॒तस्य॑ । सा॒धु॒ऽया । अद॑र्शि । वि । स्रु॒तिः । दि॒वः ॥११॥

स्कन्द० किञ्च अभूत् उ पारम् एतवे गन्तुम् । पन्थाः पथिस्थानीयत्वात् आपततमनेन यज्ञ इति वा पन्था अहरनाभिप्रेतः[७]। अहरपि प्रवृत्तमित्यर्थः । कस्य पारमेतवे । ऋतस्य यज्ञस्य । कीदृशमह । साधुया साधु शोभनम् । कथं ज्ञायते । यतः[८] अदर्शि विविध स्रुतिः दृश्यते[९] सूर्यालोकः[१०]। एतदुक्तं भवति—अभूत् प्रभा आदित्यरश्मीनाम्। सूर्यं [११]अपि हिरण्यसदृश उदयाभिमुखोऽभूत्। यज्ञपरिसमाप्त्यर्थम् अहरपि प्रवृत्तम्। अतः परं भवतोर्यागकालोऽतिवर्तते । तेन त्वरमाणो ब्रवीमि†— 'स्त यन्त्रि गृह जिन्वथ' (ऋ १, ४६ १) इति[१२], येनास्मान्[१३] नागच्छथ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अपराः[१४] दिशः प्रति[१५] गन्तुमुद्युक्तस्य आदित्यस्य साधु अभवत् पन्थाः । दिवः मध्ये कारणं [१६]मार्गो वि अदर्शि, येन[१६] सूर्यो गच्छति ॥ ११ ॥

मुद्गल० ऋतस्य सूर्यस्य पारम् एतवे रात्रेः पारभूतमुदयाद्रिं गन्तुम् पन्थाः मार्गः साधुया समीचीनः अभूत् उ निष्पन्न एव । दिवः द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य स्रुतिः प्रसृता दीप्तिः[११] वि अदर्शि विशेषेण दृष्टा । तस्मात् अश्विनौ! युवाभ्याम् आगन्तव्यम् ॥ ११ ॥

तत्त॒दिद॒श्विनो॒रवो॑ जरि॒ता प्रति॑ भूषति । मदे॒ सोम॑स्य॒ पिप्र॑तोः ॥ १२ ॥

तत्ऽत॑त् । इत् । अ॒श्विनोः॑ । अवः॑ । ज॒रि॒ता । प्रति॑ । भू॒ष॒ति॒ । मदे॑ । सोम॑स्य । पिप्र॑तोः ॥१२॥

---

१ दीप्ति० वि॰. २-२ °श्यम् इवासीद्, सूर्यस्तादृशोऽभवदित्यर्थः । तस्मादुदुता रश्मीनां मध्ये हिरण्मयोऽभूद् वि॰ अ॰. ३-३ ज्वालो बद्ध एव, ज्वाला बद्धा वि॰; °ज्वाला बद्ध. वि॰ १. ४. °प्रादुर्भूत मू॰ ५ सूर्यस्य प्र॰ मूको. ६ °रागमकाल मू॰. ७ °प्रेतम् अ. ८ नास्ति कु. ९ ते मूको. १० °लोको॰ अ. सूर्यलो॰ कु. ११-११. नास्ति अ. † ब्रवीमि कु. १२. °यज्ञाग्रम् अ. १३ परे कु. अपरं वि॰. १४ नास्ति अ॰ वि॰. १५-१५ °गौष्ठी मार्ग॰ ए वि॰ इति अ॰; °ग्रामे॰ अ॰ वि॰ रुप. १६ नास्ति वि॰ मू॰.

स्कन्द० 'ततत् इत्[1] तच्छन्दश्रुतेर्योऽर्थसम्बन्धो[2] यच्छन्दोऽध्याहर्तव्यः ।[4] प्रति इत्ययं च कर्मप्रवचनीयः अवः इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । यद्यदुत्कृष्टम् ततत् अश्विनोः अवः पालनं प्रति जरिता स्तोता भूषति भवति । मदे सोमस्य सोममदे सति । सोमेन मत्तयोः सतोरित्यर्थः । पिप्रतोः पूरयतोः[3] । कम् । सामर्थ्यात् स्तोतारमेव । एतदुक्तं भवति — यदीयेन सोमेनाश्विनौ आत्मानं तर्पयतः तं यद्यदुत्कृष्टं पालनं तेनतेन पालयत इति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० उपमि[4] ततत् एव अश्विनोः आश्रितविषयं रक्षणं स्तोता अलङ्करोति प्रकाशयति, यद् रक्षणम्, सोमस्य मदे पूरयतोरभूदिति ॥ १२ ॥

मुद्गल० जरिता स्तोता अश्विनोः सम्बन्धि ततत् इत् पुनःपुनः कृतं सर्वमपि अवः अस्मद्विषयं रक्षणम् प्रति भूषति प्रत्येकमलङ्करोति । तदातदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोः अश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः सोमस्य पालकयोः[5] ॥ १२ ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छम्भू आ गतम् ॥ १३ ॥

वावसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शम्ऽभू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० वावसाना[6] नेदमामन्त्रितम् । प्रत्यक्षकृतश्चायं मन्त्रः । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्य "एकवाक्यता नेया[7]" । येन युवां वावसाना । तच्छील्येऽयं चानश्[8] । अत्यर्थं[9] वसनशीलौ व्यवस्थानशीलौ । क्व[10] । विवस्वति यजमाननामधेयमेतत् शाकपूणिना पठितम् । तेन चात्र[11] स्वगृहं[11] प्रतिपाद्यते । यजमानगृह इत्यर्थः । केन हेतुना । सोमस्य पीत्या पानेन गिरा वाचा च स्तुतिलक्षणया । सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं चेत्यर्थः । तेन मनुष्वत् मनुष्यवत् शंभू ! सुखस्य भावयितारौ ! अस्मद्गृहम् आ गतम् आगच्छतम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वसनशीलौ यजमाने सोमपानेन स्तोत्रेण च[12] हेतुना सुखस्य भावयितारौ ! मत्यादिह आ गतम्,— कपि मा समोदित पक्षे ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे शम्भू ! सुखस्य भावयितारौ ! अश्विनौ ! मनुष्वत् मनौ इव विवस्वति परिचरणवति यजमाने वावसाना निवासशीलौ युवाम् सोमस्य पीत्या सोमपाननिमित्तम् [13]"गिरा स्तुतिनिमित्तं च[13]" आ गतम् आगच्छतम् ॥ १३ ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अक्तुभिः ॥ १४॥

युवोः । उषाः । अनु । श्रियम् । परिऽज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः । अक्तुऽभिः ॥ १४ ॥

स्कन्द० युवो.[14] इत्येतत् अनु इत्येतेन सम्बध्यते । अनु-शब्दश्च पश्चाद्भावे । युवयोः पश्चात् । कीदृशयोः । परिज्मनो. अजतेर्गत्यर्थस्येदं रूपम् । सर्वतोगामिनोः । उषाः श्रियम् ज्योतिर्लक्षणम् उपाचरत् उपागच्छति[16] प्रतिपद्यते । अश्विनोर्ह्यूर्ध्वं मध्यरात्रात् कालः । ततः परः[17] उपसः । अथवा

१-१. नास्ति रवि. २. "थेगार्थ" कु. ३. "पित्रोः कु. ४. नास्ति कु. ५. नास्ति त्रि. ६. °ना विवस्वति कु. ७-७. °स्ता नेयम् रवि. ८. चानम् कु अ. ९. °त्यर्थं रवि. १०. नास्ति अ कु. ११. °च ना… मिन्दा रवि[14]. १२. स्त गृ° अ रवि. १३. नास्ति अ° त्रि°. १४-१४. नास्ति त्रि. १५. युवोरुषा युवोः कु. १६. उपग° अ रवि. १७. परम् रवि.

युवोरित्येतत्[1] श्रियम् इत्येतेन सम्बध्यते। युवयोः श्रियमुषाः अनूपाचरत् अनुगच्छति। युवयोः श्रिया सदृशीत्यर्थः। किञ्च ऋता यज्ञान्[2] युवाम् वनथः सम्भजथः। कीदृशान्। अक्तुभिः 'अक्तुः' (निघ १,७) इति रात्रिनाम। रात्र्या च तस्याः पर्याया लक्ष्यन्ते। इत्थंभूतलक्षणा एषा तृतीया। रात्रिपर्यायैः सम्बद्धानित्यर्थः[3]। अथवा अक्तुशब्दोऽत्र सोमवचनः[4]। 'होतारमक्तोरतिथिं विभावसुम्' (ऋ १०,९१,१) इति यथा। सोमैः सम्बद्धान्[5]। सोमयागानित्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० युवयोः[6] श्रियम् उषाः अनु उपाचरत् पश्चाद् युवयोरागच्छति परितो गन्त्रोः। यज्ञान् युवां रात्रिभिर्गच्छन्तीभिः सह सम्भजथः ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ! परिज्मनोः परितो गन्त्रोः युवोः युवयोरुभयोः श्रियम् अनु आगमनरूपां शोभामनुसृत्य उषाः उपाचरत् उषःकालदेवता इहागच्छतु[7]। युवयोरागतयोः सतोः पश्चादागतेत्यर्थः। युवाञ्च अक्तुभिः रात्रिभिः ऋता यज्ञगतानि हवींषि वनथः कामयेथे सम्भजेथे ॥ १४ ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम्। अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥

उभा। पिबतम्। अश्विना। उभा। नः। शर्म। यच्छतम्। अविद्रियाभिः। ऊतिऽभिः ॥ १५ ॥

स्कन्द० "उभा पिबतम्" उभौ युवां पिबतं सोमं हे अश्विनौ!। पीत्वा उभौ नः अस्मभ्यम् शर्म सुखं गृहं वा यच्छतम्। दत्तमित्यर्थः। अविद्रियाभिः दॄ विदारणे। सहयोगलक्षणा चैषा तृतीया। अविदारणीभिः अविनाशिनीभिः ऊतिभिः पालनैस्सह। स्थिराणि च पालनानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वलभीविनिवासैतामृगर्थागमसंहतिम्।
भर्तृध्रुवसुतश्चक्रे स्कन्दस्वामी यथास्मृति ॥

इति भर्तृध्रुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ ऋग्वेदभाष्ये
तृतीयोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० उभौ सोमम् अश्विनौ! पिबतम्। उभौ च अस्मभ्यं सुखम् यच्छताम् रक्षणपरैः 'गमनैः इति' ॥१५॥

इत्थं तृतीयमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके।
विश्वामित्रकुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने
प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! युवाम् उभा उभौ पिबतम् सोमपानं कुरुतम्। तत ऊर्ध्वम् उभौ युवामुभौ अविद्रियाभिः अहिंस्याभिः ऊतिभिः रक्षाभिः नः अस्मभ्यम् शर्म सुखम् यच्छतम् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः ॥
इति ऋग्वेदे सभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

1. युवयेरि° अ. 2. यज्ञम् अ. 3. सम्बन्धानि° अ. 4. सोमः अ. 5. सम्बन्धान् अ. 6. युवोः वि.
7. 'गच्छत् वि मू°. 8-8. नास्ति वि. 9-9. अविनाशिनीभिः पालनैः सह अ° वि°.

[४७]

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोम ऋतावृधा ।
तमश्विना पिबतं तिरोअह्न्यं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्ऽतमः । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा । तम् । अश्विना । पिबतम् ।
तिरःऽअह्न्यम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

स्कन्द० 'आश्विनं प्रथमं सूक्तम्'। आश्विनमेकमध्यायस्य प्रथमं सूक्तम्। तम् अश्विना इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। अयम् वाम् तादर्थ्ये एषा चतुर्थी। युवयोरर्थाय मधुमत्तमः मधुरस्वादुतमः[1] सुतः सोमः। हे ऋतावृधा! यज्ञस्य वर्धयितारौ[2]! '[3]यं सुतं सोमं[3]' हे अश्विनौ! पिबतम्। तिरोअह्न्यम् तार्तीयसवनिकः[4] सोमविशेषः तिरोअह्न्य उच्यते। तं तिरोअह्न्यम्। अथवा तिरः सतः इति प्राप्तस्य नामनी (द्र. या ३,२०)। प्राप्तयागाहे[5] भवः तिरोअह्न्यः, तं तिरोअह्न्यम्। पीत्वा च धत्तम् दत्तम् रत्नानि धनानि दाशुषे यजमानाय ॥ १ ॥

वेङ्कट०

'अयं वां मधुमत्तमः' माधवो व्याचिकीर्षति ।
प्रदर्शनम् समस्तानां स्वरव्यत्यासकारणम् ॥ १ ॥

आद्युदात्ताः समासस्था अन्तोदात्ता भवन्ति च ।
अन्तोदात्ताश्चाद्युदात्तास्तत्रान्यः प्राकृतं स्वरम् ॥ २ ॥

विश्वशब्द[6] आद्युदात्तो 'विश्वे देवासो अस्रिधः[7]' ।
'विश्वं समत्रिणं दह[8]', 'पतिर्विश्वस्य भूमनः[9]' ॥ ३ ॥

अन्तोदात्तः समासस्थो 'विश्वामित्रस्य रक्षति[10]' ।
[11]'अग्निं च[11] विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः[12]' ॥ ४ ॥

तत्राऽऽहुः कारणमिदं विश्वार्थः केवलं स्फुटः[13] ।
समस्ते [14]'प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थोपसर्जनः[14]' ॥ ५ ॥

दर्शयेदसमस्तार्थमयं व्यास इतीदृशम् ।
मिश्रं व्यासस्य सर्वस्य [15]समस्तेऽर्थं प्रदर्शयेत्[15] ॥ ६ ॥

---

1. मधुरः स्वादु° अ, °स्वादु° कु ति. 2. नास्ति ति. 3-3. सुतं वि कु; तच अ. 4. °सवनिकमोद° ति. 5. प्राप्ते यागाहे ति. * इतः प्रभृति श्लोकाष्टकम् अनुक्रमणीश्लोका न सन्ति वि[1] अ[1]. 6. विश्वे श° वेङ्कम. 7. ऋ १,३,९; °सोऽस्रिधः वेङ्कम. 8. ऋ १,३६,१४. 9. ऋ ९,१०१,७. 10. ऋ ३,५३,१२. 11-11. अग्निश्च वेङ्कम. 12. ऋ १,२३,२०. 13. स्फुटम् वि[1] अपं. 14-14. प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थोप° वेङ्कम; °र्थोपसर्जनम् वि[1] अपं; °पदर्शन. अ[1]. 15-15. समर्थेयं प्रदर्शयन् वि[1] अपं.

अन्तोदात्तो वीरशब्द "स धीरो वीरो न रिष्यति"[२] ।
आद्युदात्तो बहुव्रीहौ 'रयिं धत्त सुवीरम्'[३] ॥ ७ ॥
अभिमान् वीरयत्येष इत्यर्थे केवले भवेत् ।
कल्याणवीरमित्यर्थे[४] समस्तस्य प्रदर्शयेत् ॥ ८ ॥
तात्पर्यं यदि पूर्वस्मिस्तदा तत्र स्वरो भवेत् ।
'सुप्रवीरस्य बृहत'[५] इति तत्र निदर्शनम् ॥ ९ ॥
सर्वेष्वेषु समासेषु कार्या सूक्ष्मेक्षिका बुधैः ।
पदेषु चासमस्तेषु शुद्धमर्थमभीप्सुभि ॥ १० ॥
प्रकृतौ प्रत्यये चाऽपि स्वरो यत्र व्यवस्थित ।
तात्पर्यं तत्र शब्दस्य स्यापयेदिति निर्णय ॥ ११ ॥

प्रस्कण्व । अयम् सुवयो सुत सोम , तम् पिबतम् इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अय वाम्' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं प्रागायम् । कण्वपुत्र प्रस्कण्व ऋषि । प्रथमा तृतीयाद्या अनुष्टुभो बृहत्य । द्वितीयाद्यनुष्ट्योया युज सतोबृहत्य । अश्विनौ देवते ।[६]

हे ऋतावृधा । यज्ञस्य वर्धयितारौ[७] अश्विना । अश्विनौ । वाम् युवयो अयम् पुरोवर्ती सोम सुत अभिषुत । कीदृश । मधुमत्तम अतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोअह्न्यम् तिरोभूते पूर्वस्मिन् दिने[८] अभिषुतम् तम् सोमम् पिबतम् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तम् प्रयच्छतम् ॥ १ ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।
कण्वासो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवम् ॥ २ ॥

त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । सुऽपेशसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना । कण्वास । वाम् । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषाम् । सु । शृणुतम् । हवम् ॥ २ ॥

मुद्गल० त्रिवन्धुरेण [illegible] सारथिस्थानं बन्धुर उच्यते । त्रयो बन्धुरा यस्मिन् स त्रिवन्धुर, तेन त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता त्रिभिश्चक्रैर्वर्तते गच्छतीति त्रिवृत्, तेन त्रिवृता । सुपेशसा "पेश" (निघ ३,७) इति रूपनाम । सुरूपेण । रथेन आ यातम् हे अश्विनौ[१] । किं कारणम् । उच्यते । [illegible] कण्वपुत्रा [illegible] वाम् युवयो स्तुतिलक्षणम् [illegible] कृण्वन्ति अध्वरे यज्ञे तेषाम् सु [illegible] हवम् आह्वानम् ॥ २ ॥

---

१ १ [illegible] २ ऋ १,१८,४ ३ ऋ ३,१४,११ ४ [illegible] ५ ऋ १,५१,११ ६ १ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] १ इत ऋ १,०१ ० १ [illegible] [illegible] [illegible]

वेङ्कट० त्रयो यस्य वन्धुरास्तेन त्रिकोणेन सुरूपेण रथेन आ यातम् अश्विनौ!, कण्वाः[1] युवयोः स्तोत्रं कुर्वन्ति यज्ञे, तेषाम् सुष्ठु[2] शृणुतम् ह्वानम् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ त्रिवन्धुरेण उच्चतावत्रूपेण त्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृता अप्रतिहतगतितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेन आ यातम् इहागच्छतम्। कण्वासः कण्वपुत्राः वाम् युवयोः अध्वरे यागे ब्रह्म स्तोत्ररूपं मन्त्रम् कृण्वन्ति कुर्वन्ति, तेषाम् कण्वानाम् हवम् आह्वानम् सु शृणुतम् सुष्ठु आदरेण शृणुतम् ॥ २ ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।
अथाद्य दस्रा वसु बिभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्ऽतमम् । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा । अथ । अद्य । दस्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वांसम् । उप । गच्छतम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अश्विना[1]! हे अश्विनौ! मधुमत्तमम् पातम् पिबतम् सोमम् हे ऋतावृधा! । अथ अथेत्यानन्तर्ये । पानानन्तरं च अद्य हे दस्रा! वसु यजमानाय यदीप्सितं धनं तत् बिभ्रता धारयन्तौ आत्मीये रथे दाश्वांसम् यजमानं दानार्थम् उप गच्छतम् । उपगम्य यजमानाय धनं दत्तमित्यर्थः ॥३॥

वेङ्कट० सोमपानानन्तरम् दाश्वांसम् धनेन "सह उप गच्छतम् इति" ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे ऋतावृधा! यज्ञस्य वर्धकौ! अश्विना! अश्विनौ! मधुमत्तमम् अतिशयेन माधुर्योपेतम्[4] सोमम् पातम्[5] पिबतम्। हे दस्रा! अश्विनौ! "अथ सोमपानार्थम्" अस्मदाह्वानानन्तरम् अद्य अस्मिन् दिने रथे स्वकीये वसु बिभ्रता अस्मदनुग्रहयुक्तं धनं धारयन्तौ दाश्वांसम् हविष्प्रद यजमानम् उप गच्छतम् समीपे प्राप्नुतम् ॥ ३ ॥

त्रिषधस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।
कण्वासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्थे । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् । कण्वासः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्रिषधस्थे सह तिष्ठन्ति येषु देवतास्थानि सधस्थानि सवनान्यत्र अभिप्रेतानि। तानि त्रीणि यस्मिन् तत् त्रिषधस्थं सौमिकवेदिस्तरणं[6] बर्हिः । अथवा आहवनीयादयोऽग्नयः सधस्थाः सहस्थानाः त्रयो यस्मिन् तत्त्रिषधस्थम्। तस्मिन् त्रिषधस्थे बर्हिषि सप्तमीनिर्देशात् व्यवस्थितमिति शेषः। हे विश्ववेदसा! सर्वज्ञौ!। अथवा 'विश्वम्' (निघ ३,१) इति बहुनाम। 'वेदः' (निघ २,१०) इत्यपि धननाम। विश्ववेदसा! बहुधनौ![7]। मध्वा उदकनामैतत् (द्र. निघ १,१२)। उदकेन अस्मदीयम् यज्ञम् मिमिक्षतम् मिह सेचने। सेक्तुमिच्छतम्। अभिवर्षितुमिच्छतमित्यर्थः। किं कारणम्। उच्यते।

१-१. कण्वासोऽश्विनौ हैरण्यानपि रथाधुरस्तस्य धनी तिबन्धा सोर्न यजस्व वर्धयितारौ सुपुराग सुदासे दस्रा वैजनाय सुदासे इत्ये. २. सु रि. ३. नास्ति म. ४-४ स्था उप्य वि' इत्यं, स्तोत्रं वि' कु. ५. मधुरैतम् मूको. ६. नास्ति वि ७-७. हेमरागनपंनम मूको. ८. "बिर्ह वरिस्त्र" म., सौमिकवेदिस्त" कु ९. "धनेन म.

यस्मात् कण्वासः वाम् युवयोरर्थाय सुतसोमाः[1] कृतसोमाभिषवाः अभिद्यवः द्युशब्दो[2] दिवेर्दीप्त्यर्थस्य दीप्तिवचनः । अभिगता दीप्तिर्यैस्ते अभिद्यवः । आह्वया दीप्त्या दीप्ता इत्यर्थः । [3]अथवा 'द्यु'[3] (निघ १,९) इत्यहर्नाम । [4]अत्यन्तदुष्प्रापः प्राप्तः[4] यागाहो[5] यैस्ते अभिद्यवः । युवाम् हवन्ते अश्विना ! हे अश्विनौ ! ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् बर्हिषि त्रयाणां धातूनां सहावस्थाने तत्राऽऽसीनौ सर्वज्ञौ मधुना इमम् यज्ञम् सेक्तुमिच्छतम् । कण्वाः नाम अभिषुतसोमाः[6] स्तोत्रादभिषवाच्च अभिगतदीप्तयः अश्विनौ ! हवन्ते । पादान्तरे[7] युवाम्[8] इति प्रयुक्तम्[9] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे निरस्तवेदसा ! सर्वज्ञौ ![10] अश्विनौ ! त्रिषधस्थे कल्पत्रयेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेषु अवस्थिते बर्हिषि दर्भे स्थिरतया मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञम् मिमिक्षतम् सेक्तुमिच्छतम् । हे अश्विना ! अश्विनौ ! वाम् युष्मदर्थम् सुतसोमाः अभिषुतसोमयुक्ताः अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः कण्वासः युवाम् उभौ हवन्ते आह्वयन्ते ॥ ४ ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।
ताभिः ष्व१स्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतम् । युवम् । अश्विना । ताभिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—कण्व ऋषिरन्धो बभूव । स चक्षुष्कामोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्मा अश्विनौ चक्षुर्ददतुरिति । तदेतत् कक्षीवान् वक्ष्यति — 'युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा' (ऋ १,११८,७) इति । तदेवेहाप्युच्यते — 'याभिः कण्वम्' इत्यादिना । याभिः अस्मत्पितरम् कण्वम् अभिष्टिभिः इषेरेतद्रूपम् । युष्मदन्वेषणशीलाभिः युष्मदन्वेषणपराभिः स्तुतिभिरित्यर्थः । प्र आवत चक्षुःप्रदानेन प्रकर्षेण रक्षितवन्तौ स्थः युवम् हे अश्विनौ ! । ताभिः एव सुष्ठु[11] अस्मान् अपि अवतम् हे शुभस्पती ! उदकस्य स्वामिनौ ! । पातम् अस्मदीयेषु यज्ञेषु सोमम् हे ऋतावृधा ! ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यैः कण्वम् अभिगमनैः प्र आवतम् युवाम्[12] अश्विनौ ! । तैः अस्मानपि[13] रक्षतम् उदकस्य पती ! । पिबतञ्च सोमम् यज्ञस्य वर्धयितारौ ! । [14]सु इति पदपूरणः[14] ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ![15] युवम् युवाम् उभौ याभिः अभिष्टिभिः अपेक्षिताभिः रक्षाभिः कण्वम् महर्षिम् प्र आवतम् रक्षितवन्तौ । हे शुभस्पती ! शोभनस्य कर्मणः पालकौ ! ताभिः रक्षाभिः[15] अस्मान् अनुष्ठातॄन् सु अवतम् सुष्ठु रक्षतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याये प्रथमो वर्गः ॥

---

१. कृत° भ. २. द्वि° अ त्रि. ३-३. यु मूको. ४-४. °पं प्राप्तं कु. ५. यागाहो वि. ६. °भिषुतसो° वि¹. ७. पदा° वि¹ अ¹ कर्प. ८. वाम् मूको. ९. °युक्तः वि¹ अ¹. १०. सर्वज्ञौ मूको. ११. मामि भ. १२. युवाम् वि¹ अ¹ मु. १३. °ज्ञमि च वि¹ अ¹. १४-१४. सु पूरणः वि¹ अ¹ मु ए. १५. भाभि त्रि.

सुदासे दस्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।
रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सुऽदासे । दस्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना । रयिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० अथेतिहासमाचक्षते—सुदाः नाम पैजवनो राजा। यस्य विश्वामित्र ऋषिः पुरोहितो बभूव । ■ यत्पुत्रकामः सोऽस्मरत् प्रभूतं च धनमन्नं चाश्विनौ ययाचे। तस्मै रथेन आनीय अश्विनौ धनमन्नं च ददतुरिति । तदेतदिहोच्यते—'सुदासे दस्रा' इति । सुदासे राज्ञेऽर्थाय हे दस्रौ! वसु बिभ्रता रथे पृक्षः अन्नानि च वहतम् प्रापितवन्तौ स्थः हे अश्विनौ!। तदेतत् कुत्सोऽपि वक्ष्यति—'याभिस्सुदास ऊहथुः सुदेव्यम्' (ऋ १,११२,१९) इति । परस्त्वर्धर्चो याच्ञार्थत्वात् भिन्नं वाक्यम् । यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यतया योज्या। यौ सुदासे वहतं तौ रयिम् धनम् समुद्रात् 'समुद्रः' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम। अन्तरिक्षात् । उत वा दिवः अपि वा द्युलोकात् । पञ्चमीनिर्देशादाहृत्येति वाक्यशेषः । परि-शब्दस्तु 'अभिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः[1] । अस्मे अस्मभ्यम् धत्तम्[2] दत्तम् । कीदृशम् । पुरुस्पृहम् बहूनां स्पृहणीयम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पैजवनाय[3] सुदासे दर्शनीयौ ! धनम् रथे[4] बिभ्रतौ अश्विनौ! अन्नं च आवहतम् । अस्मभ्यम् अपि[5] अन्तरिक्षात् [6]दिवः वा आहृत्य[6] बहुभिः स्पृहणीयम् रयिम् धत्तम्[7] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे दस्रा! दर्शनीयौ![8] अश्विना! अश्विनौ! सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पिजवनपुत्राय[9] रथे वसु बिभ्रता धुवानौ पृक्षः अन्नम् वहतम् प्रापितवन्तौ । समुद्रात् अन्तरिक्षात् उत वा दिवः परि अथवा स्वर्गात् पर्यानीय पुरुस्पृहम् बहुभिः स्पृहणीयम् रयिम्[10] धनम् अस्मे धत्तम् अस्मासु स्थापयतम् ॥ ६ ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।
अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे । अतः । रथेन । सुऽवृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥ ७ ॥

स्कन्द० यत् शब्दोऽत्र यदिशब्दस्यार्थे । यदि हे नासत्या! परावति दूरे । अमुष्मिन् लोक इत्यर्थः । यदि वा स्थः अधि तुर्वशे अधिशब्दः 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः[11] । 'तुर्वशे' (निघ २,१६) इत्यन्तिकनाम । अन्तिके सन्निकृष्टे । अस्मिन्नेव लोके इत्यर्थः । अतोऽस्माद् दूरात् अन्तिकाद्वा रथेन सुवृता सुगतिना नः अस्मान् प्रति आ गतम् आगच्छतम्[12] [13]साकम् सूर्यस्य[13] रश्मिभिः । सहयोगित्वमात्रमत्र रश्मीनाम्, अश्विनोरेव तु प्राधान्यम् ॥ ७ ॥

---

1. नास्ति वि. 2. धत्ते भ; दत्त वि. 3. पैज° स्थं अ[1]. 4. रथेन अ[1] वि[1]. 5. नास्ति अ[1]. 6-6. दिवा वा° वि[1] स्थं; °वाहृत्य वि[2]; °वाहृत्य वि[1] अ[1]. 7. धत्तम् वि[1] अ[1]. 8. दर्शनीय° वि. 9. °पुत्राय रयिन् मूको. 10. नास्ति मूको. 11. °णः । तुर्वशे मूको. 12. नास्ति भ. 13-13. सूर्यस्य वि.

वेङ्कट० यदि नासत्यौ[1] दूरे भवथ[2], यत् वा स्थ[3] अन्तिके । तत रथेन[4] सुवर्तनेन अस्मान् आगच्छतम् सह सूर्यस्य रश्मिभिः उषसि[5] प्रादुर्भूते ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे नासत्या! असत्यरहितौ[1] अश्विनौ[1] यत् यदि युवाम् परावति दूरदेशे स्थ वर्तेथ । यत् वा अथवा अधि तुर्वशे अधिके समीपे स्थ । अत अस्मात् दूरात् समीपाद्वा [5]सूर्यस्य रश्मिभिः[5] साकम् सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन न अस्मान् प्रति आ गतम् आगच्छतम् ॥ ७ ॥

अर्वाञ्चा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ।
इषं पृञ्चन्ता सुकृते सुदानव आ बर्हिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाञ्चा । वाम् । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप । इषम् । पृञ्चन्ता । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । बर्हिः । सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

स्कन्द० अर्वाञ्चा वाम् अस्मदभिमुखौ[1] युवाम् सप्तयः 'सप्तिः' (निघ १,१४) इति अश्वनाम । अश्वा । अध्वरश्रियः अध्वरं सश्रयन्ति इत्यध्वरश्रियः[7], यज्ञसम्बद्धा[8] इत्यर्थः । अथवा अध्वर इति ध्वरतिः हिंसाकर्मणः क्रियावचनः । अनुपहिंसिता श्रीर्येषां तेऽध्वरश्रियो लक्ष्मीवन्तः । दर्शनीया इत्यर्थः । वहन्तु सवना इत् उप सवनशब्दो यज्ञनाम वा तदवयवप्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनवचनो वा । इच्छब्दः पदपूरणः । सवना उप । यज्ञान् वा तदवयवान् प्रातःसवनादीन् वा समीपे इत्यर्थः । ऊढौ च सन्तौ युवाम् इषम् अन्नम् पृञ्चन्ता प्रयच्छन्तौ सामर्थ्याद्दानार्थे । दधतौ तस्मै सुकृते सुदानवे शोभनानां स्तुतीनां[9] कर्त्रे शोभनानां च हविषां दात्रे यजमानाय आ बर्हिः सीदतम् आसीदतमिदं बर्हिः हे नरा! ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अभिमुखौ वाम् अश्वा[10] यज्ञं ये[11] श्रयन्ति, ते सवनानां[12] समीपे वहन्तु अन्नं[13] सुष्ठु कुर्वते शोभनदानाय यजमानाय [14]सम्पृञ्चन्तौ आ सीदतम् बर्हिः[14] नेतारौ! ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ! अध्वरश्रियः यागसेविनः सप्तयः अश्वाः सवना इत् [illegible] अस्मदनुष्ठेयानि त्रीणि सवनान्येव उपलक्ष्य अर्वाञ्चा अभिमुखौ वाम् युवाम् वहन्तु प्रापयन्तु । हे नरा! अश्विनौ! सुकृते सुष्ठु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानाय इषम् अन्नम् पृञ्चन्ता संयोजयन्तौ युवाम् बर्हिः आ सीदतम् दर्भं प्राप्नुतम् ॥ ८ ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।
येन शश्वदूहथुर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यऽत्वचा । येन । शश्वत् । ऊहथुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

---

1 भवन मु वि[1] 2. स्थ मु वि[1] अ[1] 3 अस्ये(रते)न वि[1] अ[1]. 4 उषस वि[1].
5-5 सूर्यरश्मि[1] मूको 6 [illegible]भिमुख्या मूको 7 माश्रि अ 8 [illegible]भा अ 9 स्तुतीनां मु
10 अश्वौ मु, भानि वि[1] अ[1]. 11 ये मु 12 [illegible] अ[1] वि[1] 13 अन्नं मु[illegible] अ[1] वि[1].
14-14 [illegible] वि[1] अ[1]

स्कन्द० तेन नासत्या! हे नासत्यौ[1]! आ गतम् रथेन सूर्यत्वचा सूर्यसदृशवर्णेन । हिरण्यत्वचितत्वादत्यन्तोज्ज्वलेनेत्यर्थः । येन शश्वत् बहुनामैतत् (तु. निघ ३,१)। बहु ऊहथुः प्रापितवन्तौ स्थः । दत्तवन्तावित्यर्थः । दाशुषे वसु । किमर्थम् । मध्वः सोमस्य पीतये मधुस्वादस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तेन नासत्यौ! आगच्छतम् रथेन सूर्यसदृशरूपेण, येन बहु धनम् ऊहथुः यजमानाय मधुरस्वादं सोमं पातुम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे नासत्या! अश्विनौ! सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन तेन[2] प्रसिद्धेन रथेन आ यातम् आगच्छतम् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनम् शश्वत् सर्वदा येन रथेन ऊहथुः प्रापितवन्तौ । तेन रथेनेति पूर्वेणान्वयः । किमर्थम् आगतमिति । तदुच्यते । मध्वः मधुरस्य 'सोमस्य पीतये' सोमपानार्थम् ॥ ९ ॥

उ॒क्थेभि॑र॒र्वाग॑वसे पुरू॒वसू॑ अ॒र्कैश्च॒ नि ह्व॑यामहे ।
शश्व॒त् कण्वा॑नां॒ सद॑सि प्रि॒ये हि कं॒ सोमं॑ प॒पथु॑रश्विना ॥ १० ॥

उ॒क्थेभिः॑ । अ॒र्वाक् । अव॑से । पु॒रु॒वसू॒ इति॑ पु॒रु॒ऽवसू॑ । अ॒र्कैः । च॒ । नि । ह्व॒या॒म॒हे॒ । शश्व॑त् । कण्वा॑नाम् । सद॑सि । प्रि॒ये । हि । क॒म् । सोम॑म् । प॒पथुः॑ । अ॒श्वि॒ना ॥ १० ॥

स्कन्द० उक्थेभिः अर्वाक् स्तोत्रैः शस्त्रैश्च अर्वाक् अस्माभिमुखम् अवसे सोमेन तर्पणाय पुरुवसू बहुधनौ अर्कैः च मन्त्रैश्चान्यैरपि यजुर्लक्षणैः[3] नि ह्वयामहे नियतं ह्वयामः । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् शश्वत् नित्यपर्यायोऽयं शश्वच्छब्दः । नित्यमस्माकम् कण्वानाम् स्वभूते सदसि प्रिये हृष्टे । कस्य । सामर्थ्यात् युवयोरश्विनोरस्माकमेव वा कण्वानाम् । हि शब्दस्तु पदपूरणः । कम् सुखम् सोमम् पपथुः हे अश्विनौ! । यस्मात् पूर्वेष्वपि कालेषु नित्यमस्मदीयेषु सदस्सु सोमान् पीतवन्तौ स्थः, तस्मात्तुल्यकारणत्वादिदानीमपि नियतं ह्वयाम इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० स्तोत्रशस्त्रैः रक्षणाय अस्मदभिमुखं[4] बहुधनावश्विनौ[5] "नि ह्वयामहे"। नित्यं हि कण्वानाम् सदसि प्रिये यज्ञे अश्विनौ! युवां खलु सोमम् पीतवन्ताविति ॥ १० ॥

मुद्गल० पुरुवसू प्रभूतधनौ अश्विनौ अवसे अस्मद्रक्षणार्थम् उक्थेभिः[6] उक्थैः[6] शस्त्रैः अर्कैः च [10]अर्चनसाधनैः स्तोत्रैश्च[10] अर्वाक् अस्मदाभिमुख्येन नि ह्वयामहे नितरामाह्वयामः । हे अश्विना! अश्विनौ! कण्वानाम् कण्वपुत्राणाम् प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शश्वत् सर्वदा[11] सोमम् पपथुः हि कम् युवां पीतवन्तौ खलु ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

---

१. °त्या क. २. नास्ति मूको. ३-३. सोमपौ मूको. ४. यज्ञ° क. ५. अभि° वि लपं. ६. बहुधनावश्विनौ त्रि° लपं; °श्विनौ! ल. ७-७. ह्वया° त्रि° अ°; वि° अ°. ८. नास्ति वि. ९. उक्थैः मै°. १०-१०. °साधनस्तो° वि. ११. सदा वि.

[४८]

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।
सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । न । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उपस्थे हि' । एते सूक्ते उषोदेवत्ये । वामम् अन्नमभिप्रेतम् । सह वामेन वननीयेनान्नेन अस्माकमर्थाय हे उषः । वि उच्छ विविधं तमांसि विवासय । प्रकाशं कुर्वित्यर्थः । हे दुहितः दिवः । आदित्यतेजसो दिवि जायमानत्वादुषा दिवो दुहिता । तेनैवमामन्त्र्यते — हे दिवो दुहितः[1] इति । न च केवलेनान्नेन[2] । किं तर्हि । सह द्युम्नेन द्युम्न द्योतते[3], यश इहाभिप्रेतम् । यशसा च सह । कीदृशेन । बृहता महता । हे विभावरि । दीप्तिमति[4] राया धनेन च हे देवि । दास्वती दानवती । अन्नयशोधनानि[5] अस्मभ्यं ददती व्युच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सह वननीयेन अस्माकम् उषः वि उच्छ दिवः[6] दुहितः । सह अन्नेन[6] महता 'दीप्तिमति' धनेन च[7] देवि । दानवति । 'अन्नं धनं' च वाममिति[8] ॥ १ ॥

मुद्गल० [10]'सह वामेन' इति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । प्रस्कण्व ऋषिः । बार्हतप्रगाथः, अयुजो बृहत्यः । युजः सतोबृहत्यः । उषा देवता[10] ॥

हे दुहितः दिवः । द्युदेवतायाः पुत्रि । उषः । उषःकालदेवते । नः अस्मदर्थम् वामेन रम्येण धनेन सह वि उच्छ[11] प्रभातं कुरु । हे विभावरि । उषोदेवते । बृहता प्रभूतेन द्युम्नेन अन्नेन सह व्युच्छ । हे देवि । त्वम् दास्वती दानयुक्ता सती राया यशोलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ १ ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवन्त वस्तवे ।
उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवन्त । वस्तवे । उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० अश्वावतीः अश्वैस्तद्वत्य उषसः गोमतीः गोभिश्च तद्वत्यः । [12]"अश्वान् गाश्च"[12] स्तोतृभ्यो ददत्य इत्यर्थः । विश्वसुविदः सर्वस्य भूतजातस्य सुष्ठु वेदयित्र्यः । प्रकाशिका इत्यर्थः । स्वयमेव वा वेदित्र्यः । भूरि बहु च्यवन्त च्यवतिर्गतिकर्मा (द्र निघ २,१४) । गतवत्यः । समस्तं त्रैलोक्यं व्याप्तवत्य[13] इत्यर्थः[14] । किमर्थम् । वस्तवे वस आच्छादने । स्वज्योतिषा तमसामाच्छादनाय । प्रकाशनायेत्यर्थः । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाक्यम् । उत् ईरय प्रेरय

1 °वेन म. २. नास्ति कु ३ अयो सु° म ४ नास्ति वि[1 अ] ल ५. अनेन कु ६-६ °सितविद्यवर वि[1] अ[1]; °भा° कु ७ नास्ति वि[1] अ[2] ८-८ दामन दाने वि[1 अ] छ ९ नातमिति वि[1]; नास्ति व वि[1 अ] रूपं अ[1] १०-१० नास्ति वि भै[2]. ११ °च्छ हे देवि भै[2]. १२-१२ अश्वानाम १३ व्याप्नुव° अ, व्याप्तवत्य कु १४ नास्ति लि.

प्रति मा मां प्रति सूनृताः अपठितमपि वाङ्नामैतत् । स्तुतिलक्षणा वाचः । मम वाचं[1] प्रेरय येनाहं त्वां प्रभूताभिः स्तुतिभिः स्तौमीत्यर्थः । अथवा 'सूनृता' (निघ १,८) इति उषोनाम । यत्तच्छब्दावध्याहृत्य पूर्वेणार्धर्चेन सहैकवाक्यता एवं योज्या—या अश्वावतीत्यादिगुणा भूरि च्यवन्त वस्वते तास्त्वमुदीरय मां प्रति सूनृताः प्रकाशस्था उषसः । हे उषः! प्रकाशरूपाणामुषसाम् अधिष्ठात्र्या अधिदेवताया इदमुषश्शब्देन सम्बोधनम् । चोद राधः । धनं[2] च देहीत्यर्थः । मघोनाम् धनवतामयष्टॄणां[3] स्वभूतम् । ये धनवन्तो न यजन्ते तेभ्योऽपहृत्येत्यर्थः । अथवा मघशब्दोऽत्र हविर्लक्षणे धने वर्तते । षष्ठीनिर्देशाद्[4] योग्यमिति शेषः । हविर्लक्षणेन धनेन धनवतामस्मादृशां योग्यम् । यष्टॄणां यद्योग्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्ववत्यः[5] गोमत्यः विश्वस्य धनस्य सुष्ठु वेदयित्र्यः अत्यन्तं क्षिवः च्यवन्त दिवसकरणाय । इदानीं मां प्रति 'सूनृताः वाचः'[6] उत् ईरय । उषः![7] चोदय धनम् आढ्यानां सत 'आहृत्य भिक्षुभ्यः'[8] ॥२॥

मुद्गल० अश्वावतीः[9] बह्वश्वोपेताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लम्भयित्र्य उषोदेवताः वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवन्त प्रासाः । हे उषोदेवते! मा प्रति मामुद्दिश्य सूनृताः प्रियहितवाचः उत् ईरय ब्रूहि । मघोनाम् धनवतां सम्बन्धि राधः धनम् चोद अस्मदर्थं प्रेरय ॥ २ ॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम् ।
ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् । ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दध्रिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

स्कन्द० उवास उषाः प्रागपररात्रात् उवास रात्र्या सहोषितवत्युषाः । रात्रावेवाऽनुप्रविष्टाऽदृश्यरूपाऽभवदित्यर्थः । उच्छात् च व्युच्छयति चापररात्रे । नु क्षिप्रम् । कीदृशी । देवी दानादिगुणा । जीरा रथानाम् जीर इति क्षिप्रनाम (द्र० निघ २,१५) । रथो रंहतेर्गतिकर्मणः, गन्तॄणामित्येतः । निर्धारणे च षष्ठी । क्षिप्रा गन्तॄणां मध्ये । अथवा रथानामिति षष्ठीनिर्देशात् सकाशादिति वाक्यशेषः । क्षिप्रा रथानामपि सकाशात् । कस्य उवासोषा उच्छाच्च । उच्यते । ये अस्याः आचरणेषु दध्रिरे आ इत्येष परीत्यस्य स्थाने । परिचरणेषु दध्रिरे आत्मानं धारितवन्तः । परिचर्यायां स्थिता इत्यर्थः । कथम् । समुद्रे न श्रवस्यवः 'श्रवः' (निघ २,१०) इति धननाम । तत्कामाः श्रवस्यवः वणिजः । यथाऽत्यन्तधनाशया समुद्रे वणिजो व्यवतिष्ठन्ते तद्वत् । य एवोषसं परिचरन्ति तेषामेव सा उवास उच्छाच तत्कार्यकरत्वात्, नेतरेषामयष्टॄणामित्यर्थः[10] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुराऽपि[11] व्युषितवती, सम्प्रति च व्यौच्छत् क्षिप्रम् उषाः[12] क्षेप्त्री रथानाम् । ये रथाः उषस आगमनेषु तिष्ठन्ति अस्माभिर्निहितास्ते, समुद्रे इव नाविकाः ॥ ३ ॥

---

१. वाचः मां ख कु. २. धनं च देहि धनं लि. ३. °वतामयष्टॄ° ख कु. ४. °निर्देशाच्च ख लि. ५. अश्वा° वि[1]. ६-६. °वाचं° वि[1] अ. ७. नास्ति वि[1] अ[2]. ८-८. °हाय भिक्षुः वि[1] अ[2]. ९. नास्ति वि. १०. °रेषां यष्टॄणां कु लि. ११. पुरोऽपि सर्व, पुरा वि[1] अ[2]. १२. उषा वि[2].

मुद्गल० उषा देवी उवास पुरा निवासमकरोत्। प्रभातं कृतवतीत्यर्थः। च नु अद्यापि उच्छात् व्युच्छति प्रभातं करोति। कीदृशी देवी। रथानाम् जीरा प्रेरयित्री। उषःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते। अस्या उषस आचरणेषु आगमनेषु ये रथा दध्रिरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वेणान्वयः। रथप्रेरणे दृष्टान्तः। श्रवस्यवः धनकामाः समुद्रे न यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय सूरयः।
अत्राह तत् कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् ॥ ४ ॥

उषः। ये। ते। प्र। यामेषु। युञ्जते। मनः। दानाय। सूरयः। अत्र। अह। तत्। कण्वः। एषाम्। कण्वऽतमः। नाम। गृणाति। नृणाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० उषो ये त हे उषः! ये ते तुभ्यम् यामेषु यज्ञेषु प्र[2] युञ्जते आत्मीयम् मनः हविषां दानाय। ये तुभ्यं यज्ञेषु हवींषि ददतीत्यर्थः। सूरयः स्तोतारः। अत्र पृथिव्यास्सन्निहितायाः अयं प्रतिनिर्देशः। अत्र पृथिव्याम्। अह अहशब्दो विनिग्रहार्थीयः एवशब्दस्यार्थे कण्वशब्दात् परो द्रष्टव्यः। तत् एषाम् नृणाम् इति समानाधिकरणावेतौ निर्धारणपञ्चम्यन्तौ। तेषामेषां मनुष्याणां मध्ये कण्व एव कण्वतमः नाम गृणाति कण्व इति सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पितृशब्दः पुत्रे[3] प्रयुज्यते। आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेणाऽभिधानम्। कण्वतम इति कण्वशब्दो मेधाविनाम (द्र निघ ३ १५)। अतिशयेन मेधावी कण्वतमः। अयं कण्वपुत्रः प्रस्कण्वो नाम मेधाविसमस्तव नाम स्तौतीत्यर्थः। नामस्तुत्या चात्र नामग्रहणमेव[4] स्तुतिं प्रतिपाद्यते। त्वां स्तौतीत्यर्थः। ये[5] स्तोतारस्तुभ्यं यज्ञेषु हवींषि ददति समस्तायामेतस्यां पृथिव्यां तेषां मध्ये अहमेव कण्वपुत्रस्त्वामतिशयेन स्तौमि, नान्यः कश्चिदिति समस्तार्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दर्शनं शयने[6] दधानः प्रस्कण्व उदाराणां नामान्यस्वास्वसाधिति मूल इति समुदायार्थः। उषः! तव आगमनेषु ये प्राज्ञाः[7] मनः दानाय प्रायुञ्जत[8]। अत्र एव कण्वानां वरिष्ठः कण्वपुत्रः एषाम् नृणाम् तत् नाम उच्चारयति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे उषः! ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयः विद्वांसः दानाभिज्ञाः दानाय धनादिदानार्थम् मनः स्वकीयम् प्र युञ्जते प्रेरयन्ति। दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छन्तीत्यर्थः। एषाम् दातुमिच्छताम् नृणाम् तत् नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमः अतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिः अत्र अह अत्रैव उषःकाले गृणाति उच्चारयति। यो दातुमिच्छति यस्य नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तौ उभौ अपि उषःकाल एव तथा कुरुत इत्युषसः स्तुतिः ॥ ४ ॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती।
जरयन्ती वृजनं पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

---

1 अद्यापि मूको 2 °मध्येन मै° 3 नास्ति कु 4 पुत्रेषु वि 5 °नव एव अवि
6 नास्ति कु प वि 7 दयमे ए 8 अ° अ° वि° एवं 9 प्रयुञ्जते कु

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रऽभुञ्जती । जरयन्ती । वृजनम् । पत्ऽवत् । ईयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

स्कन्द० आ घा योषेव आ इत्युपसर्गो यातीत्याख्यातेन सम्बध्यते । घेति पदपूरणः । योषेव यथा काचित् स्त्री एवम् सूनरी शोभना नरा यस्याः स्तोतृत्वेन यष्टृत्वेन च सन्ति सा सूनरी उषाः आ याति आगच्छति । उदितेत्यर्थः । प्रभुञ्जती भुज पालनाभ्यवहारयोः । स्वेन ज्योतिषा इदं जगत् प्रकर्षेण पालयन्ती । जरयन्ती वृजनम् बलं कालेन हि प्राणिनां जीर्यति । कालं चैषा अतिपातयति । अत एवमुच्यते– जरयन्ती वृजनमिति । कथं पुनरायाति । उच्यते । पद्वत् ईयते गुणोऽव्ययमीयतिः[1] सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । यथा कश्चित् पादवानागच्छेत्तद्वदागच्छति । उत्पातयति च चटकप्रभृतीन् पक्षिणः । चटकादयो हि पक्षिणः उषउदयवेलायां[2] स्वेभ्य आवासकेभ्य उत्पतन्ति । अतस्तदानुषा[3] एवोत्पातयति इत्युच्यते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ याति उषाः स्त्रीव प्रकर्षेण रक्षन्ती सूनरी 'सूनरी' (निघ १,८) इत्युषसो नाम । शोभननरेति । मनुष्याणाम् बलम् जरयन्ती । उषस्यागतायां पद्वत् पुरुषादिकं[4] चलति । पक्षिणः चैषा उद्गमयति ॥ ५ ॥

मुद्गल० उषाः देवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आ याति घ प्रतिदिनमागच्छति खलु । दृष्टान्तः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषा इव गृहिणीव । कीदृश्युषाः । वृजनम् गमनशीलम् जङ्गमं प्राणिजातं जरयन्ती जरां प्रापयन्ती । असकृदुषस्यागतायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किञ्च उषःकाले पद्वत् पादयुक्तं प्राणिजातम्[5] ईयते निद्रां परित्यज्य स्वस्वव्यापारार्थं गच्छति । किञ्च इयम् उषाः पक्षिणः उत्पातयति पक्षिणो उषःकाले[6] समुत्थाय स्वनीडात् गच्छन्ति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।
वयो नकिष्टे पप्तिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति । ओदती । वयः । नकिः । ते । पप्तिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

स्कन्द० वि या सृजति या विसृजति विसर्गो ह्यनुज्ञा । अनुजानाति । किम् । समनम् संग्रामनामैतत् (द्र. निघ २,१७) । संग्रामम् । उषउदयोत्तरकालं युद्धादयो योद्धारो युध्यन्ते । अत उषा एव संग्राममनुजानातीत्युच्यते । अथवा[7] समनमिति संपूर्वस्य अनेर्जो ज्ञानार्थस्य अनेर्वा 'प्राणार्थस्य रूपम्[8]' । ज्ञानं प्राण चेत्यर्थः । उभयमपि ह्येतदुषउदयोत्तरकाले प्रवर्तते ।

1. °यिदन्तिः अ; °यिर्गतिः मु वि. 2. °योरय° अ. 3. °तुष अ. 4. °दि वि° अ°. 5. °तेव°विजनाम् मं°. 6. उप काले वि. 7. नास्ति अ. 8-8. °प्राणं° अ.

न च केवलं समनम् । 'किं तर्हि' । वि अर्थिनः अर्थिनः कार्यवन्तः । कार्यवन्तश्च कार्येषु विसृज्यन्ते[1] । सर्वे हि कार्यवन्तः स्वकार्येषूषउदयोत्तरकालं प्रवर्तन्ते । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । सा पदं न वेति वेतिर्गतिकर्मा । यथा कश्चिदेकं पदं गच्छेत् तद्वत् क्षणेन गच्छति । का । ओदती उषोनामैतत् (तु निघ १,८) । उषा । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतो भिन्नं वाक्यम् । वयो नकिष्टे पप्तिवांसः पप्तिवांस इति ताच्छील्ये क्वसुर्द्रष्टव्यः । पक्षिणः पतनशीलाः तव व्युष्टौ स्वेष्वावासकेषु न आसते । त्वदुदयवेलायां स्वेभ्य आवासकेभ्य उत्पतन्तीत्यर्थः । हे वाजिनीवति! उषोनामैतत् । उषः[1] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वि सृजति या सद्मानि युयुत्सून् प्रेरयति[1] या च भिक्षून् । सा पदम् इव[2] निदधाति शनैः शनैरागच्छन्ती[4] उषा इति रहस्यमभिप्रायम्[1] । पक्षिणो न[1] केचन पतनशीला वृक्षेषु आसते तव व्युष्टौ[2] उषः[1] ॥ ६ ॥

मुद्गल० या देवता समनम् समीचीनचेष्टावन्तं पुरुषम् वि सृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान् पुरुषान् उषःकाले शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् । किञ्च उषा अर्थिनः याचकान् वि सृजति । तेऽपि उषःकाले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छन्ति । ओदती उषो देवता पदम् स्थानम् न वेति न कामयते । उषःकाले शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति! उषोदेवते[1] ते[2] व्युष्टौ स्वकीये प्रातःकाले पप्तिवांसः पतनयुक्ताः वयः पक्षिणः नकिः आसते न तिष्ठन्ति । किन्तु स्वनीडात् विनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।
शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्ऽअयनात् । अधि । शतम् । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयम् । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

स्कन्द० एषा अयुक्त युक्तवती अश्वान् रथेषु । युक्त्वा च परावतः दूरनामैतत् (तु निघ ३,२६) । दूरात्[10] । उत् । सूर्यस्योदयनात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति अपादानेऽर्थे ल्युट् द्रष्टव्यः । यत्र स्थानात् सूर्य उदेति तत्र । अधि शब्दस्तु 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इति कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः । शतं रथेभिः शतमिति तृतीयार्थे द्वितीया । शतेन रथैः । सुभगा सुधना । उषा इयम् वि याति विविधं गच्छति । अभि मानुषान् मनुष्यान् प्रति । इतश्चेतश्च पार्थिवं लोकं स्वभासा व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एषा उषुक्ता दूरात्[11] सूर्यस्य [12]उदयनाद् दिव[13] शतम् रथानधिरुह्य सुधना उषाः मानुषान् अभि विविधम् याति ॥ ७ ॥

मुद्गल० एषा उषोदेवता शतम् अयुक्त स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती । सुभगा सौभाग्ययुक्ता

---

१ १ मामि भ २ 'अपि मूको ३ 'ती वि[1] एवं ४ ११ वेति गच्छति वि[1] म[2]. ५ 'दति दु ६ 'मित्राय्यनम् अ कु ७ सत क वि[1] ८ 'च्छो र ९ नास्ति वि मं[1] १० नास्ति वि. ११ दूरात् वि[1]. १२-१३. 'नदिव वि[1].

इयम् उषाः परावतः दूरस्थात् सूर्यस्य उदयनात् अधि सूर्योदयस्थानात् अधिकात् द्युलोकात् मानुषान् अभि मनुष्याननुदिश्य रथेभिः शतसंख्याकैः शुभ्रैः रथैः [redacted] याति विशेषेण गच्छति ॥ ७ ॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।
अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदप स्रिधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी । अप । द्वेषः ।
मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् । अप । स्रिधः ॥ ८ ॥

स्कन्द० विश्वम् अस्याः विश्वं सर्वमस्याः ननाम प्रणतम् चक्षसे दर्शनाय जगत् । सर्वस्य जगतः एतदायत्तं दर्शनमित्यर्थः[1] । ज्योतिः चेयम् कृणोति सूनरी । किञ्च द्वेषः सर्वप्राणिद्वेष्यं तमः मघोनी धनवती दुहिता दिवः उषाः 'अप उच्छन्'[2] अपोच्छति । तमश्च विवासयतीत्यर्थः । न च केवलं तमः । किं तर्हि । अप स्रिधः शोधतिः क्षयार्थः शोषणार्थो वा । क्षपयितॄन् शोषयितॄन् वा । कान् । सामर्थ्यात् नक्तंचरान् रक्षआदीन्[3] । रक्षआदीनपि विवासयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्याः[4] उषसः दर्शनाय सर्वमेव[5] जगत् शिरो नमयति[6] । ज्योतिः च कृणोति उषाः । सा दिवः दुहिता सर्वान् द्वेष्टॄन् क्षपयितॄंश्च[7] तिरस्कुर्वती[8] प्रादुर्भवतु ॥ ८ ॥

मुद्गल० विश्वम् सर्वम् जगत् जङ्गमं प्राणिजातम् अस्याः उषसः चक्षसे प्रकाशनाय ननाम प्रह्वीभवति । रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनाः तत्तिरस्कारयित्रीम् उषसम् उपलभ्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी सुष्ठु नेत्री अभिमतफलस्य प्रापयित्री उषाः ज्योतिः कृणोति सर्वं प्रकाशयति । किञ्च मघोनी मघवती धनवती दिवः दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्ना उषाः द्वेषः द्वेष्टॄन् अप उच्छत् अपवर्जयति । किञ्च स्रिधः हिंसकान् अप उच्छत् । तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूताम्[9] उषोदेवतां विश्वं जगत् नमस्करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उप आ भाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।
आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उप । आ । भाहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः । आऽवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् ।
सौभगम् । विऽउच्छन्ती । दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे उषः ! आ भाहि दीप्यस्व भानुना दीप्तिर्भानुरुच्यते, तेन भानुना । चन्द्रेण चदि आह्लादे[10] । ह्लादयित्रा । सुखकरेणेत्यर्थः । हे दुहितः दिवः । कथं च पुनराभाहि । आवहन्ती आनयन्ती भूरि बहु अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् सौभगम् शोभनं धनम् । प्रभूतमस्मभ्यं शोभनं धनं ददतीत्यर्थः[11] । व्युच्छन्ती च[12] दिविष्टिषु दिवमिष्यते याभिर्गन्तुं ता दिविष्टयः[13] तासु । अस्मदीयेषु यज्ञेष्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

---

1. ॰र्शनमि॰ कु. 2-2. नास्ति कु. 3. र(रा)क्षसा॰ भ. 4. नास्ति कु ल स्प॰ वि॰[1] भ[2]. 5. सममेव कु. 6. ननमति वि[1] भ[1]; न नमयति वि[1] स्प॰. 7. क्षपि॰ कु. 8. ॰न्ति भरोच्छति वि[1] भ[2]; ॰न्ती ह कु. 9. ॰निरिक्षपिरि॰ वि मै[2]. 10. ल्हादे मूको. 11. ददाती॰ मूको. 12. नास्ति भ. 13. ॰ष्ट इष्टयः भ.

वेङ्कट० उषः! अभिमुखम्[1] भाहि[2] तेजसा ह्लादकेन दिवः दुहितः! आवहन्ती बहु धनम् अस्मभ्यम् प्रादुर्भवन्ती दिवसानामन्वेषणेषु ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे दिवः दुहितः! द्युलोकस्य पुत्रि! उषः! उषोदेवते! चन्द्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशेन आ समन्तात् भाहि प्रकाशस्व। किं कुर्वती। दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रभूतम् सौभगम् सौभाग्यम् अस्मभ्यम् आ वहन्ती सम्पादयन्ती तथा व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ॥ ९ ॥

विश्व॑स्य॒ हि प्राण॑नं॒ जीव॑नं॒ त्वे वि यदु॒च्छसि॑ सूनरि ।
सा नो॒ रथे॑न बृह॒ता वि॑भावरि श्रु॒धि चि॑त्रामघे॒ हव॑म् ॥ १० ॥

विश्व॑स्य । हि । प्राण॑नम् । जीव॑नम् । त्वे इति॑ । वि । यत् । उ॒च्छसि॑ । सू॒न॒रि॒ । सा । नः॒ ।
रथे॑न । बृ॒ह॒ता । वि॒भा॒ऽव॒रि॒ । श्रु॒धि । चि॒त्र॒ऽम॒घे॒ । हव॑म् ॥ १० ॥

स्कन्द० विश्वस्य हि हिशब्दः पदपूरणः। सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनम् जीवनम् च त्वे त्वयि त्वदायत्तम्। सर्वे प्राणिनस्त्वत्प्रसादात् प्राणन्ति जीवन्ति चेत्यर्थः। [3]या त्वं किं करोषि[3]। उच्यते। वि यत् उच्छसि यत् या त्वं व्युच्छसि तमांसि विवासयसि हे सूनरि!। या चैवंरूपाऽसि सा नः अस्माकम् रथेन बृहता तृतीयानिर्देशादत्र आगन्तुमिति शेषः। महता रथेन अस्मान् प्रत्यागच्छ हे विभावरि! दीप्तिमति! श्रुधि शृणु। हे चित्रामघे![4] हे चित्रधने! उषः! उषोनामैव वा चित्रामघाशब्दः[5] (द्र निघ १,८)। हवम् आह्वानम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० विश्वस्य हि प्राणिनः[6] प्राणनम् जीवनम् च त्वयि भवति यदा त्वम् वि उच्छसि उषः! प्रकाशं कुर्वती[7] सा अस्माकम् रथेन बृहता आगता[8] दीप्तिमति! शृणु चित्रधने! ह्वानम् ॥ १० ॥

मुद्गल० [9]हे सूनरि! उषोदेवि[9] विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनम् चेष्टनम् जीवनम् प्राणधारणं च त्वे हि त्वय्येव वर्तते। यत् यस्मात् त्वम् वि उच्छसि तमो वर्जयसि[10]। हे विभावरि! विशिष्टप्रकाशयुक्ते! सा तादृशी त्वम् नः अस्मान् प्रति बृहता प्रौढेन रथेन आयाहीति शेषः। तथा हे चित्रामघे! विचित्रधनयुक्ते! उषोदेवते! अस्मदीयम् हवम् आह्वानम् श्रुधि शृणु ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

उषो॒ वाजं॒ हि वंस्व॒ यश्चि॒त्रो मानु॑षे॒ जने॑ ।
तेना व॑ह सु॒कृतो॑ अध्व॒राँ उप॒ ये त्वा॑ गृ॒णन्ति॒ वह्न॑यः ॥ ११ ॥

उषः॑ । वाज॑म् । हि । वंस्व॑ । यः । चि॒त्रः । मानु॑षे । जने॑ । तेन॑ । आ । व॒ह॒ । सु॒ऽकृतः॑ ।
अ॒ध्व॒रान् । उप॑ । ये । त्वा॒ । गृ॒णन्ति॑ । वह्न॑यः ॥ ११ ॥

---

१. ॰मुखम् वि[1] अ[2]. २. भाति वि[1] अ[2]. ३-३. यात्वं किं करोषि अ, किं करोषि कु कि. ४. चित्रे॰ वि ५. ॰मघा॰ कु. ६. प्राणिनि वि[1] अ॰. ७. कुर्वती अ. ८. आगता वि[1] अ[1]; गता कु. ९-९. नास्ति वि.

स्कन्द० हे उषः! वाजम् अन्नम् हि-शब्दस्तु पदपूरणः। वस्व सामर्थ्यात् 'वस्वा नो वार्या पुरु' (ऋ ८,२३,२७) इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च वनिरत्र दानार्थः। देहि। कीदृशो वाजः[1]। उच्यते। यः चित्रः पूज्यः मानुषे जने, मनुष्यलोके। तेन दत्तेन उप आ वह सुकृतः शोभनात्मनः स्वर्गादिफलावाप्तिकरणात्[2] अध्वरान् यज्ञान्। कस्य। ये त्वा गृणन्ति स्तुवन्ति वह्नयः स्तुतीनां वोढारो मन्त्रभृतयः। यच्छब्दश्रुते[3] तेषामित्यध्याहार्यः। तेनान्नेन स्तोतॄन् यज्ञकरणसमर्थान् कुर्वित्यर्थः। अथवा तेनेति हेतौ तृतीया। तेन हविर्भूतेन हेतुना[4]। तदन्नं हविर्भूतमुपभोक्तुमित्यर्थः। आ वह। कान्। आत्मसहचारिणो[5] विश्वान् देवान्। 'कुत एतत्[6]। 'विश्वान् देवान् आ वह' इत्युत्तरस्यामृचि दर्शनात्। कीदृशान्। सुकृतः शोभनकर्मकारिणः। क्व। अध्वरान् उप उपशब्दः सामर्थ्यात् प्रतिशब्दस्यार्थे। यज्ञान् प्रति। यज्ञेष्वित्यर्थः। कस्य स्वभूतेषु। उच्यते। ये त्वा गृणन्ति वह्नयः तेषाम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० उषः! हि अन्नं देहि[7], यः पूजनीयः मनुष्येषु भवति। अथ तेन अन्नेन सुकर्मणः यज्ञान् उप आ वह ये त्वां स्तुवन्ति स्तोतारः ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे उषः! वाजम् हविर्लक्षणमन्नम् हि श्रुतिषु प्रसिद्धम् वंस्व याचस्व। स्वीकुर्वित्यर्थः। यः वाजः चित्रः चायनीयः[8] मानुषे मनुष्ये जने यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वेणान्वयः। तेन कारणेन सुकृतः[9] सुष्ठु कृतवतो[10] यजमानान् अध्वरान् हिंसारहितान् यागान् उप आ वह प्रापय। ये यजमानाः वह्नयः यज्ञनिर्वाहकाः त्वा त्वाम् गृणन्ति स्तुवन्ति तान् सुकृत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥

विश्वा॑न्दे॒वाँ आ व॑ह॒ सोम॑पीतये॒ऽन्तरि॑क्षादु॒षस्त्वम् ।
सास्मासु॑ धा॒ गोम॒दश्वा॑वदु॒क्थ्य१॒॑मुषो॒ वाजं॑ सु॒वीर्य॑म् ॥ १२ ॥

विश्वा॑न् । दे॒वान् । आ । व॒ह॒ । सोम॑ऽपीतये । अ॒न्तरि॑क्षात् । उ॒षः॒ । त्वम् । सा । अ॒स्मासु॑ । धाः॒ । गोऽम॑त् । अश्व॑ऽवत् । उ॒क्थ्य॑म् । उषः॑ । वाज॑म् । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ १२ ॥

स्कन्द० विश्वान् देवान् आत्मसहचारिणो विश्वान् देवान् आ वह सोमपीतये अन्तरिक्षात् हे उषः! त्वम्। वयस एवात्र प्राधान्यम्। सहचारित्वमात्रं विशेषो देवानाम्। सा अस्मासु इति तच्छब्दश्रुते-र्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यां त्वामेवमवोचाम सा अस्मासु धाः स्थापय। अस्मभ्यं देहीत्यर्थः। गोमत् अश्ववत् च[11] उक्थ्यम् प्रशस्यं[12] हे उषः! वाजम् अन्नम् सुवीर्यम् शोभनवीर्य-सहितं शोभनवीर्यं वा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० विश्वान्[13] देवान् आ वह सोमपानाय अन्तरिक्षात् उषः! त्वम्। सा अस्मासु धेहि गोमत् अश्ववत् प्रशस्यम् उषः! वाजम् शोभनवीर्यम् ॥ १२ ॥

---

१. यो वाज. भ ति. २. °वाप्तिकरणात् ति. ३. °च्छब्दश्रवणात् भ. ४. नास्ति भ. ५. °हचारिणो वि. ६-६. नास्ति ति. ७. देहि भ॰ वि॰ ल. ८. चायनीयः मूको. ९. कृतः मूको. १०. तवृत्तो मूको. ११. नास्ति भ. ३. १२. °शस्यं भ. १३. नास्ति वि॰ ल्पं.

मुद्गल० हे उषः ! त्वम् सोमपीतये सोमपानार्थम् अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षलोकात् विश्वान् सर्वान् देवान्[1] आ वह अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उषः ! सा तादृशी त्वम् गोमत् गोमन्तम् बहुभिर्गोभिर्युक्तम् अश्वावत् अश्वैरुपेतम् उक्थ्यम् प्रशस्यम् सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतम् वाजम् अन्नम् अस्मासु धाः निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ १२ ॥

यस्या॑ रु॒शन्तो॑ अ॒र्चयः॒ प्रति॑ भ॒द्रा अदृ॑क्षत ।
सा नो॑ र॒यिं वि॒श्ववा॑रं सु॒पेश॑समु॒षा द॑दातु॒ सुग्म्य॑म् ॥ १३ ॥

यस्याः॑ । रुश॑न्तः । अ॒र्चयः॑ । प्रति॑ । भ॒द्राः । अदृ॑क्षत । सा । नः॒ । र॒यिम् । वि॒श्वऽवा॑रम् । सु॒ऽपेश॑सम् । उ॒षाः । द॒दा॒तु॒ । सुग्म्य॑म् ॥ १३ ॥

स्कन्द० [1] सुपेशसम् 'पेश इति रूपनाम' (या ८,११) । सुरूपम् उषा ददातु सुग्म्यम्[2] सुखनामैतत् (द्र निघ ३, ६) । सुखं च[3] । अथवा रय्यैवैतद् विशेषणम् । सुखकरं रयिम्[4] ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यस्या दीप्यमाना अर्चयः प्रति अदृक्षत[5] कल्याण्यः । सा नः रयिम् सर्ववरणीयं सुरूपम् उषा ददातु सुखकरम् ॥ १३ ॥

मुद्गल० यस्याः उषसः अर्चयः प्रकाशाः रुशन्तः तमांसि[6] हिंसन्तः भद्राः कल्याणाः प्रति अदृक्षत प्रतिदृश्यन्ते । सा तथाभूता उषाः नः अस्मभ्यम् रयिम् ददातु । कीदृशं रयिम् । विश्ववारम् विश्वस्य वारकम् सुपेशसम् शोभनरूपोपेतम् सुग्म्यम् सुष्ठु गन्तव्यम् ॥ १३ ॥

ये चि॒द्धि त्वामृष॑यः॒ पूर्व॑ ऊ॒तये॑ जुहू॒रेऽव॑से महि ।
सा नः॒ स्तोमाँ॑ अ॒भि गृ॑णीहि॒ राध॒सोषः॑ शु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॑ ॥ १४ ॥

ये । चि॒त् । हि । त्वाम् । ऋष॑यः । पूर्वे॑ । ऊ॒तये॑ । जु॒हू॒रे । अव॑से । म॒हि॒ । सा । नः॒ । स्तोमा॑न् । अ॒भि । गृ॒णी॒हि॒ । राध॑सा । उषः॑ । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ ॥ १४ ॥

स्कन्द० सा[1] इति तच्छब्देन उषसः प्रतिनिर्देशात्, य इति यच्छब्द उषोविषयो द्रष्टव्यः । व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । द्वितीयैकवचनस्य स्थाने प्रथमाबहुवचनम् । चित् शब्दः पदपूरणः । याम् त्वाम् ऋषयः पूर्वे ऊतये अवतिरत्र[9] गत्यर्थः । स्वयज्ञान् प्रति गमनाय जुहूरे हूतवन्तः अवसे तर्पणाय हविर्भिः हे महि महति[10] सा नः स्तोमान् अभि गृणीहि[11] अभिष्टुहि राधसा धनेन । धनं देहीत्यर्थः । धनदानेन तुष्टिप्रकाशनात्[12] स्तोमा अभिष्टुता भवन्ति । न च केवलेन राधसा । किं तर्हि । हे उषः ! [13]शुक्रेण शोचिषा शुक्रवर्णया च स्वदीप्त्या । निर्दये चास्मान् प्रति शुक्रेण ज्योतिषा[14] स्तुहीत्यर्थः । अथवा 'य चिद्धि त्वाम्', 'सा नः स्तोमान्' इति द्वावौ यच्छब्द तच्छब्दौ परस्परसम्बन्धाभावात् ...र्थसम्बन्धौ अन्यौ यच्छब्दतच्छब्दावध्याहृत्य निराकाङ्क्षीकर्तव्यौ ।

१ १ °रत् मान् वि २ पादत्रयस्य भाष्यांशः त्रुटितः मूको ३ नास्ति अ ४ °दृक्षत वि॰ अ ५ तमांसि वि ६ ये चिद्धि हि त्वां सा मूको ७ नास्ति वि ८ मह इति वि ९ नास्ति अ १० °दान वि ११ १२ नास्ति वि अ

ये त्वामृषयः पूर्वे जुहुरे तेषामिव मां त्वामस्तोष्म[1] सा त्वम् नः अस्माकमपि[2] स्तोमान् अभिगृणीहि राधसेति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० ये चित् हि त्वाम् ऋषयः पूर्वे रक्षणाय आहूतवन्तः महति![3] । सा अस्माकम् स्तोमान् अभि गृणीहि धनेन उषः! शुक्लेन तेजसा युक्तेति ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे महि! महिते! पूजनीये! वा उषोदेवते! त्वाम् ये चित् हि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वे चिरन्तनाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ऊतये रक्षणाय अवमे अन्नाय च जुहुरे जुह्विरे आहूतवन्त[4], सूक्तरूपैः मन्त्रैः स्तुतवन्त[4] इत्यर्थः । हे उषः! सा तादृशी त्वम् राधसा अस्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन शुभ्रेण शोचिषा दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषाम् ऋषीणामिव नः अस्माकम् स्तोमान् अभि स्तुतीः अभिलक्ष्य गृणीहि सम्यक् स्तुतमिति शब्दय ॥ १४ ॥

उषो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः ।
प्र नो यच्छतादवृकं पृथु च्छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः । प्र । नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोऽमतीः । इषः ॥ १५ ॥

स्कन्द० उषः यत् हे उषः! [5]या त्वम्[5] अद्य स्वेन भानुना द्वारौ[6] पूर्वापरे[7] द्वे अपि द्वारे वि ऋणवः ऋणु गतौ । विविधं गच्छसि । कस्य[8] द्वारौ । दिवः द्युलोकस्य । कृत्स्नां दिवं स्वज्योतिषा व्याप्नोषीत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । सा प्र नः यच्छतात् प्रयच्छतात् । प्रयच्छ अस्मभ्यम् । अवृकम् वृक वृक आदाने, परैरनादेयम् । पृथु विस्तीर्णम् । छर्दिः गृहम् । न च केवलम् । किं तर्हि । प्रयच्छ हे देवि! गोमतीः इषः गोसंयुक्तान्यपि अन्नान्यपि ॥ १५ ॥

वेङ्कट० उषः । यत् अद्य तेजसा दिवः द्वारौ पूर्वापरे सूर्यस्येव विवृतवती । तदानीं प्र यच्छ अस्मभ्यं स्तेनरहितं विस्तीर्णं गृहम् प्र यच्छ[9] च[10] देवि । गोमन्ति अन्नानि ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे उषः! त्वम्[11] अद्य अस्मिन् प्रभातसमये यत् यस्मात् भानुना प्रकाशेन दिवः अन्तरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागौ अन्धकारेण आच्छादितौ वि ऋणवः विशिष्य प्राप्नोषि । तस्मात् त्वम् नः अस्मभ्यम् छर्दिः [12]तेजस्वि गृहम् प्र यच्छतात् देहि । कीदृशं छर्दिः[12] । अवृकम् हिंसकरहितम् पृथु विस्तीर्णम् । अपि च हे देवि! देवनशीले! गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ता इषः अन्नानि । प्र इत्युपसर्गस्य कानुवृत्तः यच्छतात् इत्यनुषज्यते । प्र यच्छतात् देहि ॥ १५ ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।
सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

---

१. °स्तोष्म वि; स्तोष्म. कु अ. २. अस्माभिर्गिनि स्तवीति वि. ३. महि तेषामिव वि[1] अ[1]. ४, स्तुवन्तः मूको. ५-५. सा त्वम् मूको. ६. द्वारे कु. ७. °परौ अ वि. ८. तस्य कु वि. ९. °यच्छ वि[1]. १०. नास्ति वि[1]. ११. नास्ति मूको. १२-१२. नास्ति मूको.

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् । इळाभिः । आ । सम् । द्युम्नेन ।
विश्वऽतुरा । उषः । महि । सम् । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

स्कन्द० सम् नः राया न. अस्मान् प्रति राया बृहता विश्वपेशसा बहुरूपेण सर्वरूपेण वा । सम् मिमिक्ष्व व्याप्तिकर्मणः (तु. निघ २, १४) एतद्रूपम् । सामर्थ्याच्चात्र व्याप्तिरन्तर्णीतण्यर्थो द्रष्टव्य । सङ्गमय सम्बन्धय । धनमस्मभ्यं देहीत्यर्थः । न च केवलेन राया । किं तर्हि । सम् इळाभिः आ 'इळा' (निघ २, ७) इत्यन्ननाम । आकारः समुच्चयार्थः । 'देवेभ्यश्च पितृभ्य आ' (ऋ १०, १६,११) इति यथा । अन्नैश्च संमिमिक्ष्व[1] । सम् द्युम्नेन द्युम्नं द्योततेः, यश इहाभिप्रेतम् । यशसा च संमिमिक्ष्व । कीदृशेन । विश्वतुरा तुर्वतिः[2] हिंसार्थः । सर्वशत्रूणां हिंसित्रा । अन्तकर्मैरित्यर्थः । हे उषः । महि । सम् वाजैः वाजशब्दोऽत्र बलवचनः । बलैश्च संमिमिक्ष्व । हे वाजिनीवति । उषोनामैतत् (तु. निघ १, ८) । उषः । प्रत्युपसर्गं चाख्यातानुषङ्गाद्वाक्यभेदाच्च वाक्यभेदाद् वाजिनीवतीरित्येतस्योष इत्येतेन [3]सह पर्यायत्वेऽप्यपुनरुक्तत्वम्[3] । सम्बन्धिशब्दो योगम एव विशेषणम् । वाजिनीशब्दोऽश्वनामधेयम् । 'अश्वसनी । अश्वा'[4] 'वाजी' (निघ १,१४) इत्यश्वनाम । तस्मात् स्त्रियामीकारः । वाजिन्यो[4] वडवास्तद्वती वाजिनीवती ॥ १६ ॥

वेङ्कट० संयोजय अस्मान्[5] धनेन महता[6] सर्वरूपेण[6] । सम् मिमिक्ष्व च गोभिः । सम् योजय यशसा सर्वशत्रूणां हिंसकेन[7] । सम् योजय अन्नैश्च अन्नवति ॥ १६ ॥

मुद्गल० हे उषः । नः अस्मान् राया धनेन सम् मिमिक्ष्व संसिञ्च । संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन धनेन । बृहता प्रभूतेन विश्वपेशसा बहुविधरूपयुक्तेन । तथा इळाभिः आ गोभिश्च अस्मान् सम् मिमिक्ष्व । [10]आकारः समुच्चये । किं च हे महि ! महनीये ! उषोदेवते । द्युम्नेन यशसा सम् मिमिक्ष्व[10] । कीदृशेन द्युम्नेन । विश्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति ! अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते ! वाजैः अन्नैः अस्मान् सम् मिमिक्ष्व ॥ १६ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

[४९]

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि । वहन्त्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहम् ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि । वहन्तु । अरुणऽप्सवः ।
उप । त्वा । सोमिनः । गृहम् ॥ १ ॥

स्कन्द० हे उषः । भद्रेभिः कल्याणैरश्वैः आ गहि आगच्छ । कुतः । दिवः चित् रोचनात् अधि चिदप्यर्थः पदपूरणः । रोचनशब्दो दीप्तिवचनः । अधीत्युपरिभावे, दिव इत्यनेन[11] च सम्बन्धयितव्यः ।

1. °मिमिक्ष्व हे वाजिनीवति उषो अ. 2. तुर्वतिः मूको 3-3. सह पुनरु° मू; सह पर्यायत्वेऽप्य° मु. 4-4. वा अ; नास्ति वि. 5. °न्मो वा अ वि. 6. अस्मानम् अ° वि'. 7. नास्ति वि' अ'. 8. बृहत् वि' अ'. 9. नाशकेन वि' अ'. 10-10. नास्ति वि मूं'. 11. °दिवेन अ'.

दिवोऽधि दिव उपर्यवस्थिताद्रोचनात् दीप्तादादित्यमण्डलादागच्छ । किञ्च वहन्तु अरुणप्सवः अरुणः आरक्तो वर्णः । 'प्सुः'[१] (निघ ३,७) इति रूपनाम । आरक्तरूपा अश्वाः । कम्[२] । त्वा त्वाम् । कं । उप सोमिनं गृहम् उपशब्दः प्रतिशब्दस्यार्थे, गृहमित्यनेन च सम्बन्धयितव्यः । सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति ॥ १ ॥

वेङ्कट० उषः ! भद्रैः आगच्छ [३]दीप्तात् लोकात्[३] । उप वहन्तु त्वाम् अरुणरूपा अश्वाः सोमिनः गृहम् ॥ १ ॥

मुद्गल० [४]'उपो भद्रेभि.' इति चतुर्थं षष्ठं सूक्तम् । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । उषा देवता[४] ॥

हे उषः ! उषोदेवते ! भद्रेभिः भन्दनीयैः शोभनैर्मार्गैः दिवः अन्तरिक्षलोकात् [५]रोचनात् रोचमानात् दीप्यमानात् अधि उपरि वर्तमानात् चित् पूजितात् एवंविधादन्तरिक्षलोकात्[५] आ गहि आगच्छ । हे उषः ! अरुणप्सवः अरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहम् देवयजनरूपं यज्ञगृहम् त्वा त्वाम् उप वहन्तु प्रापयन्तु ॥ १ ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वम् । तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशसम् । सुऽखम् । रथम् । यम् । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वम् । तेन । सुऽश्रवसम् । जनम् । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

स्कन्द० सुपेशसम् सुरूपम् सुखम् च रथम् यम् अध्यस्थाः अधिष्ठितवती आरूढवती असि । हे उषः ! त्वम् तेन सुश्रवसम् 'श्रव.' (निघ २,७) इत्यन्ननाम । शोभनं हविर्लक्षणमन्नं यस्य स सुश्रवाः, तं सुश्रवसं सुहविष्कं यजमानम् जनम् प्र अव प्रकर्षेण आगच्छ अद्य हे दुहितः दिवः ! ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुरूपं सुद्वारम् रथम् यम् अध्यस्थाः उषः ! त्वम् । तेन शोभनान्नं हविष्मन्तम् यजमानम् अद्य गच्छ दिवः दुहितः ! ॥ २ ॥

मुद्गल० हे उषः ! त्वम् यम् रथम् अध्यस्थाः अधितिष्ठसि । कीदृशं रथम् । सुपेशसम् शोभनावयवम् । सुखम् शोभनेन [६]खेन आकाशेन[६] युक्तम् । विस्तृतमित्यर्थः । हे दिव. दुहितः ! द्युलोकसकाशात् उत्पन्ने उषोदेवते ! तेन रथेन अद्य अस्मिन् काले सुश्रवसम्[७] शोभनहविर्युक्तम् जनम् यजमानम् प्र अव प्रकर्षेण गच्छ ॥ २ ॥

वयश्चित् ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि । उषः प्रारन्नृतूँरनु दिवो अन्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुःऽपत् । अर्जुनि । उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

---

१. नास्ति वि. २. किञ्च कम् अ. ३-३. 'धात् लोकात् वि' अ'. ४-४. नास्ति वि मै'. ५-५ नास्ति मै'. ६-६. खेनाकाशेन मूको ७. नास्ति वि.

स्कन्द० वय चित् ते चिच्छब्दोऽत्र उपमायाम् । वय इव पक्षिण इव ते तव स्वभूता । पतत्रिण. पतनशीला गमनशीला[1] अश्वा । द्विपत् चतुष्पत् द्विपात् चतुष्पाच्च[2] । हे अर्जुनि । अर्जुन शुक्लो वर्ण उच्यते । शुक्लवर्णे[3] हे उष । प्रारन् प्रतिगतेत्यर्थ । प्रकर्षेण गच्छन्ति । ऋतून् अनु[4] ऋतुशब्द कालवचन । अनुशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समानार्थ । कालान् प्रति । यो यो गमनकालस्तत्र तत्रेत्यर्थ । कुत प्रारन् । उच्यते— दिव अन्तेभ्य द्युलोकस्यान्तेभ्य. । परि शब्दस्तु 'अपपरी वर्जने' (पा १,४,८८) इति कर्मप्रवचनीय पदपूरण । अथवा परिशब्दोऽन्तशब्दात् पूर्वो द्रष्टव्य । अकृतसमासोऽपि च कृतसमासार्थे । दिव पर्यन्तेभ्य प्रारन्[5] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पक्षिण पतत्रिण । द्विपाद चतुष्पाच्च उष । शुक्लवर्णे[1] तव आगमनकालान्[6] प्रति प्रगच्छन्ति[1] अन्तरिक्षपर्यन्तेभ्य ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अर्जुनि । शुभ्रवर्णे । उष । उषोदेवते । ते तव ऋतून् अनु गमनानि अनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकम् चतुष्पत्[7] चतुष्पात् गवादिकं तथा पतत्रिण पतनवन्त पक्षोपेता वय इति पक्षिणश्च दिव अन्तेभ्य आकाशप्रान्तेभ्य परि उपरि प्र अरन् प्रकर्षेण गच्छन्ति । रात्रावन्धकारेणाभिभूता सर्वे प्राणिन त्वदागमनानन्तरं चेष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थ ॥ ३ ॥

व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् । तां त्वामुषर्वसूयवो गीर्भिः कण्वा अहूषत ॥४॥

विऽउच्छन्ती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वम् । आऽभासि । रोचनम् । ताम् । त्वाम् । उषः । वसुऽयवः । गीःऽभिः । कण्वाः । अहूषत ॥ ४ ॥

स्कन्द० व्युच्छन्ती हि हिशब्द पदपूरण[8] । तां त्वाम् इति च तच्छब्दात् यच्छब्दोऽध्याहर्तव्य । 'या त्वं'[9] व्युच्छन्ती आत्मीयै रश्मिभि विश्वम् आभासि । अन्तर्णीतण्यर्थोऽयं[10] भाति सामर्थ्याद् द्रष्टव्य । सर्वं जगदाभासयसि । प्रकाशयसीत्यर्थ । रोचनम् प्रकाशस्वभावकम् । ताम् त्वाम् हे उष । वसूयव धनकामा गीर्भि स्तुतिलक्षणाभि गीर्भि कण्वा कण्वपुत्रा अहूषत आहूतवन्त । आत्मन एवेद परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेणाभिधानम् । अहं कण्वपुत्र प्रस्कण्वनामा आहूतवानित्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० व्युच्छन्ती हि रश्मिभि सर्वं लोक भासयसि । ताम् त्वाम् उष । धनकामा गीर्भि कण्वा आहूतवन्त ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे उष । व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती त्वम् रश्मिभि स्वकीयै तेजोभि विश्वम् सर्वं भूतजातम् रोचनम् रोचमानम् प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथा आ भासि आ समन्तात् प्रकाशसे । हि यस्मादेव तस्मात् ताम् तादृशीम् त्वाम् वसूयवः वसुकामा कण्वा मेधाविन ऋत्विज गीर्भि स्तुतिलक्षणै वचोभि अहूषत आहूतवन्त । स्तुतवन्त इत्यर्थ ॥ ४ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये षष्ठो वर्ग ॥

---

1 नास्ति भ 2 °श्च प्रति मूको 3 नास्ति कु 4 नास्त्यनु भ 5 °रन् वि[1] दर्ग
6 गमन[1] वि[1] भ[1] कु 7 नास्ति वि 8. पाद[1] वि 9 या त्वं मूको 10 °र्णो नार्थ भ

[५०]

उदु॒ त्यं जा॒तवे॑दसं दे॒वं व॑हन्ति के॒तवः॑ । दृ॒शे विश्वा॑य॒ सूर्य॑म् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति॑ । त्यम् । जा॒तऽवे॑दसम् । दे॒वम् । व॒ह॒न्ति॒ । के॒तवः॑ । दृ॒शे । विश्वा॑य । सूर्य॑म् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उदु त्यम् सौर्यमुत्तरम्' (तु बृदे ३,११२)। सूर्यदेवत्यमुत्तरं सूक्तम्। तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यं सर्वप्राणिनो नमस्यन्ति। त्यम्[1] तम्। जातवेदसम् जातप्रज्ञानम् देवम् दानादिगुणम्। उत् वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति। के। सामर्थ्याद्श्वाः। कीदृशाः। केतवः 'केतु' (निघ ३,९) इति प्रज्ञानाम। प्रज्ञानसत्त्वाः[2]। सूर्यस्य हि स्वयं प्रज्ञानसत्त्वत्वाद्[3] अश्वैरपि प्रज्ञानसत्त्वैरेव[4] भवितव्यम्। अथवा केतवो रश्मयः। प्रज्ञानसत्त्वत्वाद्[5] ते उद्वहन्ति। किमर्थम्। दृशे द्रष्टुम्। दर्शनार्थमित्यर्थः। कस्य[6]। विश्वाय षष्ठ्यर्थे एषा चतुर्थी। सर्वस्य भूतजातस्य। उदिते हि सूर्ये सर्वं भूतजातं द्रष्टुं समर्थं भवति, नानुदिते। कमुद्वहन्ति। सूर्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उत् वहन्ति तम् जातवेदसम् [7]केतवः अश्वाः[7] रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां दर्शनाय ॥ १ ॥

मुद्गल० "उदु त्यम्" इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तम्। कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः। आदौ नव गायत्र्यः। शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः। सूर्यो देवता।

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः सूर्यम् आदित्यम् उत् उ वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति। उ पूरणः। उक्तं च—'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' (या १,९)। किमर्थम्। विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे द्रष्टुम्। यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः। कीदृशं सूर्यम्। त्यम् तं प्रसिद्धम् जातवेदसम् जातानां प्राणिनां वेदितारम् देवम् द्योतमानम् ॥ १ ॥

अप॒ त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यन्त्य॒क्तुभिः॑ । सूरा॑य वि॒श्वच॑क्षसे ॥ २ ॥

अप॑ । त्ये । ता॒यवः॑ । य॒था॒ । नक्ष॑त्रा । य॒न्ति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ । सूरा॑य । वि॒श्वऽच॑क्षसे ॥ २ ॥

स्कन्द० त्ये इति नक्षत्रसामानाधिकरण्यात् व्यत्ययेन पुंलिङ्गता। तानीत्यर्थः। तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यानि रात्रावदृश्यन्त तानि तायवः यथा 'तायुः' (निघ ३,२४) इति स्तेननाम। चोरा इव। नक्षत्राणि अप यन्ति अपगच्छन्ति। अदृश्यतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। न च केवलानि। किं तर्हि। अक्तुभिः 'अक्तुः' (निघ १,७) इति रात्रिनाम। सहयोगलक्षणा चैषा[8] तृतीया। रात्रिभिस्सह। कुतोऽपयन्ति। सूराय सूरशब्दः सूर्यपर्यायः। पञ्चम्यर्थे चतुर्थी। सूर्यात्। सूर्योदयोत्तरकालं हि नक्षत्राणि रात्र्यश्च न दृश्यन्ते। कीदृशात् सूर्यात्। विश्वचक्षसः स्वज्योतिषा सर्वस्य दर्शयितुर्द्रष्टुर्वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० [10]"अप यन्ति[10]" नक्षत्राणि रात्रिभिः सहाऽऽगच्छन्तीभिः[11], अमी[12] स्तेना इव, सूर्यम् विश्वस्य द्रष्टारं दृष्ट्वा[13] ॥ २ ॥

---

१ नास्ति ति २ सत्ता म, सत्त्वाः कु, सत्त्वाः ति ३ °सत्त्वनाद्° ति, °न सत्वाद्° अ कु. ४ °ज्ञानसत्त्वै° म ५ °न सत्त्वात् ति ६ यस्य ति ७-७ अश्वा केतव ए वि[1] म[2] ८-८ नास्ति वि मै[1] ९ नास्ति म १०-१० अपयं° वि[2] ११ सह ग° वि[1] एप, °भि अमीभि वि[1] १२ नास्ति कु १३ नास्ति म[2] वि[1].

मुद्गल० त्ये तायवः यथा प्रसिद्धाः तस्करा इव नक्षत्रा[१] नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि अक्तुभिः रात्रिभिः सह[२] अप यन्ति अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य[३] सूराय सूर्यस्य आगमनं[४] दृष्ट्वेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः ॥२॥

अदृ॑श्रमस्य के॒तवो॒ वि र॒श्मयो॒ जनाँ॒ अनु॑ । भ्राज॑न्तो अ॒ग्नयो॑ यथा ॥ ३ ॥

अदृ॑श्रम् । अ॒स्य॒ । के॒तवः॑ । वि । र॒श्मयः॑ । जना॑न् । अनु॑ । भ्राज॑न्तः । अ॒ग्नयः॑ । य॒था ॥ ३ ॥

स्कन्द० अदृश्रम् दृशेर्लुङ्[१] । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा ३,४,६) इति । कर्मणि च प्रथमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेनेदमुत्तमपुरुषैकवचनम् । दृश्यन्त इत्यर्थः । कुत एतत् । केतवः इत्यादिष्वभिहितकर्मत्वनिमित्तायाः प्रथमायाः दर्शनात् । के दृश्यन्ते । उच्यते । अस्य सूर्यस्य भूताः केतवः प्रज्ञानसत्त्वा[२] रश्मयः । वि-शब्दस्तु भ्राजन्तः इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । दृश्यन्ते । जनान् मनुष्यान् अनु[३] प्रति । मनुष्यान् व्याप्य अवस्थिता[४] इत्यर्थः । विभ्राजन्तः विविधं भ्राजमाना[५] दीप्यमानाः । कथम् । अग्नयः यथा अग्नय इव । अथवा अदृश्रमित्युत्तमपुरुषश्रुतिसामर्थ्यात् रश्मीनां च दर्शनकर्मत्वात् केतव इत्यादिषु द्वितीयार्थे व्यत्ययेन प्रथमा । अदर्शमहमस्य केतून् रश्मीन् जनाननु विभ्राजमानानग्नीनिव[६] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अदर्शम्[७] अहम् अस्य केतून् । विभवन्ति जनान् प्रति रश्मयः भ्राजन्तः अग्नयः इव दीप्यमाना इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयः दीप्तयः जनान् अनु वि अदृश्रम् जातान् सर्वान् अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते । सर्वं जगत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तः । भ्राजन्त दीप्यमाना[८] अग्नयः यथा अग्नय इव ॥ ३ ॥

त॒रणि॑र्वि॒श्वद॑र्शतो ज्योति॒ष्कृद॑सि सूर्य । विश्व॒मा भा॑सि रोच॒नम् ॥ ४ ॥

त॒रणिः॑ । वि॒श्वऽद॑र्शतः । ज्यो॒तिः॒ऽकृत् । अ॒सि॒ । सू॒र्य॒ । विश्व॑म् । आ । भा॒सि॒ । रो॒च॒नम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० तरणिः[९] 'तरणिः' (निघ २,१५) इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रः[१०] विश्वदर्शतः सर्वस्य हि दर्शनीयो द्रष्टा वा । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषश्च कर्ता त्वम् असि । हे सूर्य । विश्वम् आ भासि सर्वं च जगदाभासयसि । रोचनम् प्रकाशस्वभावकम्[११] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रगन्ता[१२] विश्वस्य दर्शकः ज्योतिषः कर्ता असि सूर्य ।, विश्वम् च दिवं प्रकाशयसि ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे सूर्य । त्वम् तरणिः तरिता अन्येन गन्तुम् अशक्यस्य महतोऽध्वनो गन्ता असि । तथा विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिः दर्शनीयः । तथा ज्योतिष्कृत् प्रकाशस्य कर्ता । विश्वम् सर्वं दृश्यजातम् रोचनम् रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा आ भासि प्रकाशयसि ॥ ४ ॥

---

१. नास्ति वि. २. °दृश्य मूको. ३. सर्वस्योद्भास° वि. ४. तुङ् मूको. ५. °नसत्त्वा कु वि. °न सत्त्वो अ. ६. नास्ति अ. ७. °ध्यन° अ वि; विश्वम् अ. ८. भ्राजन्तो अ. ९. °निवेति अ वि. १०. अदृशम् कु. ११. नास्ति मूको. १२. क्षिप्रगन्ता कु वि. १३. °कम: अ; °षकः वि. १४. द्विगन्ता वि° अ°.

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥५॥

स्कन्द० प्रत्यङ्[1] इत्येतस्य उदेषि इत्येतेन सम्बन्धः । उदेतुश्चेदं सूर्यस्य विशेषणं नोदयतिक्रियायाः । कुत एतत् । पुंलिङ्गत्वात् प्रतीच्यां च दिशि सूर्योद्गमस्यासंभवात् । 'प्रत्यङ् उदेषि' प्राच्यां दिशि पश्चान्मुखः स्थित्वा त्वमुदेषीत्यर्थः । किमर्थम् । देवानाम् विशः साकाङ्क्षत्वाद् दृशे इत्येतद् पुरस्तात्श्रुतं सर्वत्रानुषक्तव्यम् । दृशेशब्दश्च द्रष्टुमित्यस्यार्थे वर्तते । 'दृशे विख्ये च' (पा ३, ४, ११) इति तुमर्थे निपातनात् । देवानां स्वभूता या विशः तां[2] दृशे द्रष्टुम् । पुरस्तादुदितस्य भवतः पश्चादवस्थिताम् सर्वदेवान्[3] द्रष्टुमित्यर्थः । न च देवविश एव केवलाः । किं तर्हि । प्रत्यङ् उदेषि मानुषान् मनुष्यानपि द्रष्टुम् । प्रत्यङ् विश्वम् सर्वं जगत् द्रष्टुम् । स्वः दृशे स्वःशब्दोऽत्र द्युनाम । द्युलोकं च द्रष्टुम् । यावदिदं किञ्चित् सर्वं पश्चादवस्थितं द्रष्टुं सर्वतः पूर्व[4] पश्चान्मुखः त्वमुदेषीति समस्तार्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'तस्मात् सर्व एव[5] मन्यते मां[6] प्रत्युदगात्' (तै ६,५,४,२) इति ब्राह्मणम् । देवानाम् विशः देवानित्यर्थः[7] । देवान् मनुष्यांश्च त्वम् अभिमुखः उदेषि । किं बहुना । सर्वं जगद् अपि[8] प्रत्यङ् उदेषि सर्वस्य पदार्थस्य दर्शनाय ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे सूर्य! त्वम् देवानाम् विशः मरुन्नामकान् देवान् प्रत्यङ् उदेषि प्रतिगच्छन् उदयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यङ् उदेषि । तेऽपि अस्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते । तथा विश्वम् व्याप्तम् स्वः स्वर्लोकम् दृशे द्रष्टुम् प्रत्यङ् उदेषि । यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथा उदेषीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याये सप्तमो वर्गः ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु । त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

स्कन्द० येन हे पावक! पावयितः! चक्षसा दर्शनेन ज्योतिराख्येन भुरण्यन्तम् भुरण्यतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २, १४) । गच्छन्तं सूर्यं जनान् अनु मनुष्यान् प्रति । मनुष्यलोकं भासयन्तमित्यर्थः । त्वं हे वरुण! पश्यसि । यच्छब्दश्रुतेः तच्छब्दोऽध्याहार्यः[9] । साकाङ्क्षत्वाच्च वाक्यस्य तेनाद्य[10] वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । एवमत्र सत्यपि वरुणस्यामन्त्रणे 'अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि' (या ७, २) इत्येतेन न्यायेन सूर्यस्यैव प्राधान्यं न वरुणस्य । सौर्यं हीदं सूक्तम्, न वारुणम् । अथवा सूर्यस्य सूक्तभाक्त्वाद् वरुण इति

---

१. प्रत्यग्दे प्रत्यङ् ख. २-२. प्रतीच्या च दिशि ख. ३. वान् कु. ४. पूर्वः भ ति ५. एव कु. ६. मा विं लपं. ७. °मित्यर्थः कु; °मित्य--- वि°. ८. नास्ति वि° भ°. ९. नास्ति भ ति. १०. तदस्य भ ति.

क्रियाशब्देन सूर्यस्यैवामन्त्रणम् । भुरण्यच्छब्दस्तु क्षिप्रकारिवचनः । क्षिप्रनामसु भुरण्युनामशब्दस्य पाठात् (तु. निघ २,१५)। सर्वनाम्नां धात्वर्थतत्परत्वात् भुरण्यतिः[1] क्षिप्रत्वार्थोऽपि न गतिकर्मेति गम्यते । येन हे पावक! चक्षसा अनुग्रहात्मकेन दर्शनेन भुरण्यन्तं क्षिप्र यागान् स्तुतीश्च कुर्वन्तं मनुष्यं जनान् अनु मनुष्यान् प्रति वर्तमानम् । मनुष्यमध्यगतमित्यर्थः । त्वं हे वरुण! ज्योतिषा कृत्स्नस्य जगत आवरितः! सूर्य! पश्यसि । साकाङ्क्षत्वाद् वाक्यस्य पूर्ववत् तेनाद्य[2] वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । आशिरर्थो वा वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः । तेनास्मानपि पश्येति । अथवा यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दमध्याहृत्य पूर्वयर्चैकवाक्यता योज्या[3] । येन चक्षसा भुरण्यन्तं पश्यसि तेन मत्स्यड्डुदेर्षीति । परया वा येन चक्षसा भुरण्यन्तं पश्यसि तेन वि द्यामेषीति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० येन शोधयितः! तेजसा[4] जनान् मत्यर्थार्थं गच्छन्तम् त्वम् आच्छादयितः! पश्यसि । 'तत् ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषः' इति यास्कः (१२,२२) ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे पावक! सर्वस्य शोधक! वरुण! अनिष्टवारक सूर्य! त्वम् जनान् प्राणिनः भुरण्यन्तम् धारयन्तम् इमं लोकम् येन चक्षसा प्रकाशेन अनु पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि, तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः ॥ ६ ॥

वि द्यामे॑षि॒ रज॑स्पृ॒थ्वहा॒ मिमा॑नो अ॒क्तुभि॑: । पश्य॒ञ्जन्मा॑नि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्याम् । ए॒षि॒ । रज॑: । पृ॒थु । अहा॑ । मिमा॑नः । अ॒क्तुऽभि॑: । पश्य॑न् । जन्मा॑नि । सू॒र्य॒ ॥ ७ ॥

स्कन्द० द्याम् द्युलोकम् वि एषि विविधं गच्छसि । रजः पृथु विस्तीर्णं चान्तरिक्षलोकम् । अहा अहानि मिमानः निर्मिमाणः[5] कुर्वन् । केन । अक्तुभिः अक्तुशब्दोऽयं ज्योतिर्वचनः । 'अक्तुनाऽक्तं यजुनामि साधन्' (ऋ २,१९,३) इति यथा । आत्मीयैः ज्योतिर्भिः रश्मिभिर्हि सूर्योऽहानि करोति । अथवा अक्तुशब्दो रात्रिनामैव (तु. निघ १,७)। सहयोगलक्षणा च तृतीया । अहानि निर्मिमाणोऽक्तुभिः[6] रात्रिभिः सह । केन निर्मिमाण[7] । स्वोदयास्तमयाभ्याम् । उदयेन हि सूर्योऽहानि करोति अस्तमयेन रात्रीः[8] । पश्यन् अनुग्राह्यतया । अनुग्रहीष्यन्नित्यर्थः । जन्मानि जननधर्माणि भूतजातानि हे सूर्य! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'पृथु रजः अन्तरिक्षम् रात्रिभिः सह अहानि [कुर्वन् द्याम् अन्तरिक्षं] च पश्यन् सर्वाण्येव जातानि वि एषि मध्ये गच्छसि'[9] ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे सूर्य! रजम् पृथु विस्तीर्णम् रजः लोकम् द्याम्[10] अन्तरिक्षलोकम् वि एषि विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहा अहानि अक्तुभिः रात्रिभिः सह मिमानः उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वाद् अहोरात्रविभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशयन् ॥ ७ ॥

---

१. भुरण्युरिति अ वि. २. तर्हि अ; ते वि, तेन कु. ३. यथोक्ता अ. ४. °त्वम् भुरण्यन्तं क्षिप्र यागान् स्तुतीश्च कुर्वन्तं वि° अ°. ५. सन्निमानः अ, नन्निमानः कु; मिलिमानः वि. ६. निर्मिमाणो° वि, °माणो° अ कु. ७. °माण° मूको. ८. रात्रिम् अ कु. ९-९. नास्ति वि° मूको. [-] कुर्वाणः मन्तरिक्षं कु. १०. नास्ति मूं°.

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिःऽकेशम् । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

स्कन्द० सप्त त्वा सप्तसंख्याकास्त्वाम् हरितः हरिच्छब्दो[1] हरितशब्दपर्यायो नीलवर्णवचनः । 'हरितवर्णा वडवाः[2] रथे सप्तमीनिर्देशात् अत्र स्थितमिति वाक्यशेषः । रथे स्थितम् वहन्ति हे देव ! सूर्य ! । कीदृशम् । शोचिष्केशम् शोचिर्दीप्तिः रश्म्याख्या, सा[3] केशस्थानीया यस्य स शोचिष्केशः तं शोचिष्केशम् । दीप्तरश्मिकमित्यर्थः । हे विचक्षण ! सर्वस्य द्रष्टः ! ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [4]सप्त त्वाम् † वडवाः रथे‡ आरोप्य वहन्ति देव ! सूर्य ! ज्वलद्रश्मिं§ विद्रष्टः ! । 'केशा रश्मयः' इति यास्कः[4] (१२,२५) । केशास्तद्वत्त्वादिति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे सूर्य ! देव ! विचक्षण ! सर्वस्य प्रकाशयितः ! सप्त सप्तसंख्याकाः हरितः अश्वाः त्वा त्वाम् वहन्ति प्रापयन्ति । कीदृशम् । रथे अवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशम् शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन् केशा इव दृश्यन्ते स तम् ॥ ८ ॥

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरो रथस्य नप्त्यः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः । ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

स्कन्द० ताभिः याति इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । याः[5] अयुक्त युक्तवान् सप्त सप्तसंख्याका वडवाः शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्, तस्य स्वभूताः । आत्मन एव स्वभूता इत्यर्थः । अथवा उदकचरो मद्गुर्नाम यः शकुनिः स शुन्ध्युरुच्यते । द्वितीयाबहुवचनान्तं[6] चैतद् । मद्गुसदृशीरित्यर्थः[7] । क्रियाशब्दो वा शुन्ध्युशब्दः । शोधयित्रीः शुन्ध्युवः । कोऽयुक्त । उच्यते । सूरः सूर्यः । रथस्य नप्त्यः नपाच्छब्दस्यापत्यनाम्नोऽयं नप्त्यादेशः । रथस्यापत्यभूताः । अत्र चेतिहासमाचक्षते — 'पुरा किलाश्वः सूर्यस्य आसीत् । सोऽश्वाऽस्तं[8] गन्तुं नाशक्नोत् । तं सूर्योऽश्वाऽस्तं गन्तुमैच्छत् । तस्मात् रथात् सप्त हरितवर्णा वडवा अजायन्त । ता एनमश्वाऽस्तमनयन्' इति । तदेतदुच्यते — रथस्य नप्त्य इति । 'अथवा नप्त्य'[9] इति तु नप्तृशब्दपर्यायः प्रथमैकवचनान्तं सूर्यस्य विशेषणम् । नप्ता सूर्य इति । कस्य नप्ता । सामर्थ्यादग्नेः । अग्नेर्हि वैद्युतात्मना अद्भिर्जायते, अग्नेः सूर्यः । 'अग्नेर्वा आदित्योऽजायत' इति श्रुतेः[10] । अथवा नप्त्य इति क्रियाशब्दो द्वितीयाबहुवचनान्तो वडवानामेव विशेषणार्थः । न न पतन्ति पतन्त्येव यास्ता नप्त्यः । सततगामिनीरित्यर्थः । ताभिः याति । कीदृशीभिः । स्वयुक्तिभिः स्वयमेव या रथे युज्यन्ते ताः स्वयुक्तयः, ताभिः स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० युक्तवान् सप्त वडवाः सूरः रथस्य नेत्रीः, ताभिः याति स्वेन युज्यमानाभिः । शोधनादश्वाः शुन्ध्युवः ॥ ९ ॥

● १. हरिश° क. २. °वर्णा च एव क; °वर्णा वडवाश्च ति. ३. नास्ति क. ४-४. नास्ति वि° लपं. † त्वा वि° ब°. ‡ रथम् अ° कु. § °दृशीन् वि° ब°. ५. नास्ति कु वि. ६. °चनं मूको. ७. °दृशमित्य° क कु; अथाव्रद्गुसीत्य° ति. ८. °स्तं गन्तुं क; °स्तम् गन्तु ति. ९-९. नास्ति क ति. १०. श्रुतिः कु.

मुद्गल० सूर सर्वस्य प्रेरक सूर्य शुन्ध्युव शोधिका अश्वस्त्रिय तादृशी सप्तसंख्याका[१] अनुक स्वरथे योजितवान् । कीदृशी । रथस्य नप्त्य न पातयित्र्य । याभिर्युक्ताभि रथो याति न पतति तादृशीरित्यर्थ । एवंभूताभि ताभि अश्वस्त्रीभि स्वयुक्तिभि स्वकीययोजनेन रथे सम्बद्धाभि याति यज्ञगृह प्रत्यागच्छति । अत.[२] तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेष[३] ॥ ९ ॥

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥१०॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्ऽतरम् । देवम् । देवऽत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्ऽतमम् ॥ १० ॥

स्कन्द० उत् इत्युपसर्ग अगन्म इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्य[४] वयम् तमस परि तमोऽभिभूय व्यवस्थित मित्यर्थ । सौर्यम् ज्योति पश्यन्त[५] उत्तरम् उद्गततरमत्यन्तोत्कृष्टम् । पश्यन्त इति चायम् 'लक्षणहेत्वो क्रियाया' (पा ३,२,१२६) इत्येव शतृप्रत्ययो हेतौ द्रष्टव्य । 'सौर्यस्य ज्योतिषोऽत्यन्तोत्कृष्टस्य दर्शनेन हेतुनेत्यर्थ । देवम् देवत्रा 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा ५ ४,५६) इत्येनमत्र निर्धारणसप्तम्या द्रष्टव्य[६] । देवेषु देवाना मध्ये सूर्यम् उदगन्म ऊर्ध्वं गता प्राप्ता । सूर्येण सहैकात्मकत्वा सूर्यलोक वा प्राप्ता स्म इत्यर्थ । प्रार्थितेऽपि दर्शनस्य भूतकालत्वात् प्राप्तेरत्र 'हेतुभूतकाल्मप्रेषित वाद्रा' (पा ३,३,१३३) इत्येव भूतकालप्रत्ययेनापदेश । 'देवश्चेद् वर्षिष्यति सम्पन्ना शालय' इति यथा । कीदृशम् सूर्यम् । उच्यते । ज्योति उत्तमम् उत्तम हि ज्योतिषामादित्य सूर्य । तथाहि वाजसनेयिनाम् इयमेका ऋक् अवभृथब्राह्मणे पठ्यते— 'उद्वयं तमसस्परि' इति पाप्मा वै तम । पाप्मानमेव तमोऽपहते । स्व पश्यन्त उत्तरम् इति अयं वै लोकोऽस्य उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् इति स्वर्गो वै लोक । सूर्यो ज्योतिरुत्तम स्वर्ग एव लोकेऽन्तत प्रतितिष्ठति अनेनैकर्मन्याहवनायनु पाना... (माश १२,९,२,८) इति ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'उत् अगन्म' वयम् तम विहाय उपरि स्थितम् ज्योति पश्यन्त[७] । किं तज्ज्योतिरित्याह— दीप्यमानम् देवेषु सूर्यम्[८] ज्योति उत्तमम् इति ॥ १० ॥

मुद्गल० वयम् अनुष्ठातार तमस परि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानम् ज्योति तेजस्विनम् उत्तरम् उत्कृष्टतरम् देवत्रा देवेषु मध्ये देवम् दानादिगुणयुक्तम् सूर्यम् पश्यन्त स्तुतिभिर्हविर्भिश्चोपासीना सन्त उत्तमम् उत्कृष्टतमम्[९] ज्योति सूर्यरूपम् उत् अगन्म प्राप्नवाम[१०] ॥ १० ॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥११॥

उत्ऽयन् । अद्य । मित्रऽमहः । आऽरोहन् । उत्ऽतराम् । दिवम् । हृत्ऽरोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

---

१ °सप्तसंख्या मूको. २ तत वि. ३ नास्ति वि मै°. ४ उदित्यस्य पश्यन्त इत्यनेनान्वय माधीय स्यात् (द्र तैस १,५,१०) ५ पश्यन्तु वि. ६-६ नास्ति कु. ७-७ नास्ति अ. ८-८ उत्तमं कु. ९ °तमम् मूको. १० °नुम मूको.

स्कन्द० 'उद्यन्नद्येत्युपनिषत्'। 'उद्यन्नद्य' इत्ययं तृच उपनिषत्। उपनिषदिति विद्योच्यते। रोगघ्नी चेयं विद्याऽभिप्रेता। [1]तथा ह्यैतिहासिकास्तावदाचक्षते[1]—'हृद्रोगदुर्वर्णतामापन्नः प्रस्कण्वस्तृचमपश्यत्' इति। बृहद्देवताकारोऽप्याह—'रोगघ्नस्तृच उत्तमः' (बृहदे ३,११३) इति। उद्यन् उद्गच्छन् अद्य हे मित्रमहः! मह पूजायाम्। मित्राणां [2]'पूजयितः! पूज्य! वा'[2]। आरोहन् च उत्तराम् उदात्ततराम् ऊर्ध्वाम् दिवम् हृद्रोगम् हृदयरोगम् मम हे सूर्य! हरिमाणम् च हरितवर्णं च नाशय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० उद्यन् अद्य मित्राणां पूजयितः![3] आरोहन् उद्गततरां[4] च द्याम् मम[5] [6]'हृदयस्य रोगम्'[6] त्वचि हरिमाणम् च नाशय। दुर्वर्णत्वे प्राप्तः त्वचि[7] प्रस्कण्वः तृचमपश्यदिति ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे सूर्य! सर्वस्य प्रेरक! मित्रमहः! सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त! अद्य अस्मिन् काले उद्यन् उदयं गच्छन् उत्तराम् उन्नततराम् दिवम् अन्तरिक्षम् आरोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन्। एवंविधस्त्वम् मम हृद्रोगम् हृदयगतम्[8] आन्तरं रोगम् हरिमाणम् च शरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यरोगं तदुभयमपि नाशय। मां स्तोतारमुभयविधात् रोगात् मोचयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि। अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥१२॥

शुकेषु। मे। हरिमाणम्। रोपणाकासु। दध्मसि। अथो इति। हारिद्रवेषु। मे। हरिमाणम्। नि। दध्मसि ॥

स्कन्द० शुकेषु मे मम स्वभूतम् [9]'हरिमाणम् रोपणाकासु'[9] रोपणाकाः नाम हरितचटकाः[10] तासु च दध्मसि आशिषि लिङर्थेऽर्थे लट्[11] द्रष्टव्यः। निधेयास्म[12] इत्याशास्महे। अथो हारिद्रवेषु हारिद्रवा नाम अत्यन्तवनीत्रगामिनः पक्षिणः। अथोशब्दश्चार्थे। हारिद्रवेषु च मे मम हरिमाणम् नि दध्मसि ॥१२॥

वेङ्कट० हरितवर्णेषु शुकेषु[13] रोपणाकासु[14] च मदीयमपि हरिमाणम् वयं निदध्मः। [15]अपि च[15] हारिद्रवेषु पक्षिषु। सर्वेऽमी[16] मदर्थमपि हरिताः भवन्त्वित्यर्थः। 'रिहे मे मन्युर्भाग्रे मेऽन्तरामयः' (बौश्रौ २,५,१) इति मन्त्रः ॥ १२ ॥

मुद्गल० मे मदीयम् हरिमाणम् शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावम् शुकेषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा[17] रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि स्थापयामः। अथो अपि च हारिद्रवेषु तादृग्वर्णवत्सु मे मदीयम् हरिमाणम् नि दध्मसि निदधीमहि[18]। स च हरिमा सुखेन तत्रैवास्तान्, अस्मान् मा[19] बाधिष्टेत्यर्थः ॥ १२ ॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह। द्विषन्तं मह्यं रन्धयन् मो अहं द्विषते रधम् ॥१३॥

उत्। अगात्। अयम्। आदित्यः। विश्वेन। सहसा। सह। द्विषन्तम्। मह्यम्। रन्धयन्। मो इति। अहम्। द्विषते। रधम् ॥ १३ ॥

1-1. तथा आचक्षते म. 2-2. पूजयिता पूज्यो मूको. 3. °यिता वि[1]. 4. °ततरं छ वि[1]. 5. मे वि[1] अ[2]. 6-6. हृदयरो° कु. 7. नास्ति स. 8. हृदन्त° वि. 9-9. नास्ति म. 10. हरितचटिका मूको. 11. लड् मूको. 12. निधेयाम् मूको. 13. नास्ति वि[1] अ[2]. 14. रोपणाका नाम हरितवर्णा विपचटिकासु वि[1] अ[1]; विपटिकासु वि[2] दपं; विपाटिकासु वि[2]; पटिघासु अ[2]; विपटिकासु कु; नास्ति म. 15-15. नास्ति वि[1] अ[2]. 16. सर्वेऽपि दपं 17. नास्ति वि मे[1]. 18. निधीन° मूको, 19. नास्ति वि.

स्कन्द० उत् अगात् उद्गतः । अयम् आदित्यः अदितेः पुत्रः । विश्वेन सर्वेण[1] सहसा[2] रश्मिसमूहलक्षणेन[3] बलेन सह । अथवा ये यक्षगन्धर्वादयः आदित्यमण्डले निवसन्ति तत्समूहलक्षणमत्र सहोऽभिप्रेतम्[4] । यक्षादिभिः परिवृत[5] इत्यर्थः । द्विषन्तम् शत्रुम् मह्यम् रन्धयन् 'रध्यतिर्वशगमने' (या ६,३२) । मम वशं नयन्नित्यर्थः । मो अहम् द्विषते रधम् अस्य भगवतः प्रसादान्माऽहं शत्रो[6] वशं गमम्[7] ॥ १३ ॥[8]

वेङ्कट० उदितः अयम् आदित्यः सर्वेण बलेन सह द्विषन्तम् मह्यम् वशीकुर्वन् । नैव अहम् द्विषते[9] वशो[10] भवामीति ॥ १३ ॥

मुद्गल० अयम् पुरोवर्ती आदित्यः अदितेः पुत्रः सूर्यः विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सह उत् अगात् ऊर्ध्वं प्राप्तवान् । किं कुर्वन् । मह्यम् द्विषन्तम् रन्धयन् ममोपद्रवकारिणं रोगं हिंसन्[11] । अपि च अहम् द्विषते अनिष्टकारिणे रोगाय मो रधम् नैव[12] हिंसां करोमि । सूर्य एव रोगं नाशयत्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याये अष्टमो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले नवमोऽनुवाकः ॥

[५१]

अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् ।
यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यम् । मेषम् । पुरुऽहूतम् । ऋग्मियम् । इन्द्रम् । गीःऽभिः । मदत । वस्वः । अर्णवम् ।
यस्य । द्यावः । न । विऽचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

---

१ नास्ति भ. २ सहसा° वि. ३. समूह° भ. ४. नास्ति भ, अभिप्रे° कु. ५. वृतमि° भ, °वृतमि° कु. ६-६. नास्ति भ ७. गच्छेयम् कु.

८. भाष्यान्ते सव्याख्याः खिलमन्त्राः (खि १,१,१-३) —
समैक्षिष्योर्ध्वमहस आदित्येन सहीयसा । अहं यशस्विनां यशो विश्वा रूपाण्या ददे ॥ १ ॥
उदयन्नद्य वि नो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥ २ ॥
उद्यन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्तं विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ ३ ॥

समैक्षिष्यो० । रात्रिमय एतानित्य आशः । समैक्षिषि । ईक्ष दर्शने । आशिषि च लिङ्लोटौ इति प्रत्ययः । अनुमामनुध्दश सम्यग्दृष्टयेऽस्याशामि । केन । ऊर्ध्वमहसा । ऊर्ध्वम् भवन्ति तमन्यानम् (?) । मन्दूरे मही महसं यस्य स ऊर्ध्वमहा, तेन ऊर्ध्वमहसा । सर्वेण तत्तूह माहात्म्येनेत्यर्थः । आदित्येन सहीयसा बलवत्तरेण । कि च अहं यशस्विना यशश्च यशः सर्वाणि च रूपाणि धान्यादानयोग्यानि [तानि] आ ददे आददेयम् ॥ १ ॥ उद्यन् अद्य वि नो भज विभक्तारमस्माकम् । यावद् यस्य योग्यं तावत्तस्मै देहीत्यर्थः । किं तद् । सामर्थ्यात् धनम् । यथा पिता पुत्रेभ्यो यथा । किं च दीर्घायुत्वस्य चिरजीवितस्य । ह इति पदपूरणः । त्वम् ईशिषे । तस्य द्वितीयार्थे षष्ठी । तद् नः अस्मभ्यं धेहि हे सूर्य ॥ २ ॥ उद्यन्तं त्वां हे मित्रमहः । ऊर्ध्वं च आरोहन्तं हे विचक्षण ! विद्व ! पश्येम शरदः शतम् । शरच्छब्दः संवत्सरवचनः । जीवेम पश्येमेत्यनुषङ्गः ॥ ३ ॥ भ वि. ९. °त्र कु. १०. नास्ति वि° भ°. ११. हिंसन् वि भे°. १२. मैव मूको.

स्कन्द० 'इच्छन्निन्द्रसमं पुत्रमभ्यध्यादङ्गिरा ऋषिः । [1]सव्योऽभीतीन्द्र[1] एवास्य पुत्रोऽस्मादभ्यजायत[2]' (तु. बृदे ३,११५) । इन्द्रतुल्यं पुत्रं कामयमानोऽभिध्यानमकरोदङ्गिरा ऋषिः । तस्य सव्यो नाम 'अभि त्यं मेषम्' इत्येवमादेर्द्रष्टा इन्द्र एव योगबलेन तस्मादभिध्यानात् पुत्रोऽजायत । पुत्रतामापन्न इत्यर्थः । तदयेन्द्रस्य सव्यतामापन्नस्यैतदार्षम् । 'ऐन्द्रः सव्यः शतर्चिषु' 'प्रथमे मण्डले ज्ञेया ऋषयस्तु शतर्चिनः' (बृदे ३, ११४; ११६) इति । प्रथमे मण्डले ऋषयः शतर्चिन उच्यन्ते । निर्धारणे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या । शतर्चिनां मध्ये सव्यसंस्तत्र ऐन्द्रः प्रत्येतव्यः । अभि इत्युपसर्गो मदत इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । त्यम् मेषम् इत्यत्रेतिहासमाचक्षते— मेध्यातिथिः किलेन्द्रमुवाच मेष रूपो भूत्वा मामुपागच्छेति । स तं मेषो भूत्वा उपजगाम । तद्वक्ष्यति— 'इत्था धीवन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम् । मेषो भूतोऽभि यन्नयः' (ऋ ८,२,४०) इति । [3]तदिदमप्रोच्यते मेषइतीन्द्रस्याभिधानम्[3] । तं मेषं मेषरूपम् पुरुहूतम् बहुभिर्यजमानैराहूतम् ऋग्मियम् ऋच स्तुतौ । अर्चनम् ऋक् स्तुतिः, तद्वन्तं ऋग्मियम्, अर्चनीयं वा । इन्द्रम् गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभि मदत "मन्दति × × × मदति रसति" (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मसु पाठादर्चतिकर्माऽयम् । पुत्रादीनां वाऽयं प्रैषः, सहायानां वा ऋत्विजाम् । मया सहाभिष्टुत हे मत्पुत्राद्याः । ऋत्विजो वा । कीदृशम् । यस्य यन्नः धनस्य अर्णवम् समुद्रस्यानीयम् । समुद्रवत् धनानामाश्रयमित्यर्थः । तस्य[4] इन्द्रस्य किमुच्यते । यस्य द्यावः द्युलोकाः न विचरन्ति न विगच्छन्ति । नातिक्रामन्तीत्यर्थः । किम् । मानुषा मनुष्याणि ज्ञानानि अभिप्रायलक्षणानि । यस्य 'सर्वो द्युलोको वशवर्ती[5]' इत्यर्थः । [6]अथवा द्यावो न इति नकार उपरिष्टादुपचार उपमार्थीयः । मानुषशब्दोऽपि मनुष्यजातिवचनः । यस्य स्वभूतानि वसूनि मानुषाणि द्यावो न द्युलोका इव । यथा द्युलोका दीप्तिमन्त एवं दीप्तियुक्तानि विचरन्ति । समस्तायां पृथिव्यां परिभ्रमन्तीत्यर्थः । किमर्थमभिष्टवाम । उच्यते । भुजे पालनायात्मनः । मंहिष्ठम् मंहतिर्दानकर्मा (तु. निघ ३, २०) दातृतमम् । विप्रम् मेधाविनम् । अभि अर्चत अभिष्टुत[6] ॥ १ ॥

वेङ्कट० सव्य आङ्गिरसः । अभि मदत तं मेधातिथेः मेषम् पुरुहूतम् ऋग्मियम् इन्द्रम् स्तुतिभिः धनस्य आकरम् । यस्य रश्मयः इव इतस्ततश्चरन्ति मनुष्यहितानि कर्माणि भोगाय, तम् अभिष्टुत मेधाविनम् । अत्र शाट्यायनकम् 'अथ मैधातिथम् । मेधातिथिगृहपतयो वै[7] विभिन्दुकीयाः सत्रमासत[8] । तेषां कुत्सः आगस्तिरुद्गातासीद्, गौरीतिर्निः[11] प्रस्तोता, अच्युतच्युत् प्रतिहर्ता, गग्गुश्मो होता, सनकनवको काव्याध्वर्यू[12] । पशुकामो मेधातिथिः, अन्निकामो सनकनवकौ । प्रजाकामा इतरे तन्वानाः । नानाकामा [13]"ह स्म वै[13]" पुरा सत्रमासते । ते ह स्म नानैव कामान् ऋद्ध्वान्योत्तिष्ठन्ति । तेषां ह स्मेन्द्रो मेधातिथेर्मेषस्य रूपं कृत्वा सोमं प्रतपति । तं ह स्म बाधन्ते । मेधातिथेर्नो मेषः सोमं प्रतवदीति । स उ ह स्मैषां स्वमेव रूपं[14] कृत्वा सोमं प्रतयति । ततो ह वा इदमर्वाचीनं मेधातिथेर्मेष इत्याचक्षते' (तु. जैमि ३,२३४) इति ।

1-1. सव्यो ऽभि[?] मद्र भ. 2. स्मादजायत भ लि. 3-3. "इमद मेषनिन्द्र" भ लि 4-4. मन्दि मदति रसन्ति" लि, "मदति रसति भ कु. 5. वश्य मूको. 6-6. सर्वं द्युलोकं वशवर्ति मूको. 7-7. नास्ति भ लि. 8. व वि[1] रूपे. 9. नास्ति वि[1] छ भ[1 2] 10. "सत्रे छ वि[1] भ[1]. 11. गौरिवीतिः वि[1]; गौरीतिः भ[1]. 12. "अध्वर्यू छ. 13-13. ह वै स्म भ[1] वि[1] छ. 14. रूपम् वि[1].

मुद्गल० [1]दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र 'अभि त्यम्' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम्। सव्य † आङ्गिरस ऋषि। चतुर्दशी पञ्चदशी च त्रिष्टुभौ। शिष्टा जगत्य। इन्द्रो देवता। अङ्गिरा इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् अभ्यध्यायत्, सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायतेतीतिहास[1]॥

त्यम् तं प्रसिद्धम् मेषम् शत्रुभि स्पर्धमानम्। [2]यद्वा कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानम्[2] इन्द्रो मेषरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपौ। स ऋषि तं मेष इत्यवोचत्। अत इदानीमपि मेष इति इन्द्रोऽभिधीयते[3]। पुरुहूतम् बहुभिर्यजमानैराहूतम्[4]। ऋग्मियम् ऋग्भि विक्रियमाणम् स्तूयमानमित्यर्थ। स्तुत्या हि देवता विक्रियन्ते। तम् वस्व अर्णवम् धनानामावासभूमिम्। एवंगुणविशिष्टम् इन्द्रम् हे स्तोतार! गीर्भि स्तुतिभि अभि मदत आभिमुख्येन हर्षं प्रापयत। यस्य इन्द्रस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरन्ति विशेषेण वर्तन्ते। दृष्टान्त। द्याव न यथा सूर्यरश्मय सर्वेषां हितकरा। भुजे भोगाय मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धम् विप्रम् मेधाविनं तथाविधमिन्द्रम् अभि अर्चत अभिपूजयत॥ १॥

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमूतयोऽन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतम्।
इन्द्रं दक्षास ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत्॥ २॥

अभि। ईम्। अवन्वन्। सुऽअभिष्टिम्। ऊतय। अन्तरिक्षऽप्राम्। तविषीभि। आऽवृतम्। इन्द्रम्। दक्षास। ऋभव। मदऽच्युतम्। शतऽक्रतुम्। जवनी। सूनृता। आ। अरुहत्॥२॥

स्कन्द० [4]ईम् शब्द एनमित्यस्यार्थे। एनम् अभि अवन्वन् वनते सम्भक्त्यर्थस्यैतद्रूपम्। अभजन्त। सेवितवन्त इत्यर्थ। स्वभिष्टिम् यजेरिष्टेरेतद्रूपम्। सुष्ठु आभियष्टव्य सुष्ठु वाऽभ्येषणशीलं शत्रूणाम्। ऊतय ऊतिशब्दोऽत्र पालनाद् गमनाद्वा मरुदादिसेनासु[5] प्रवर्तते[5]। मरुदादिसेना। अन्तरिक्षप्राम् प्रा पूरणे। स्वमहिम्नान्तरिक्षस्य पूरयितारम्। तविषीभि अन्यैरपि बलै आवृतम् परिवृतम्। कम्?। इन्द्रम्। न च केवला ऊतय। किं तर्हि? दक्षास ऋभव दक्षति रुत्साहार्थोऽयं (धा १७)। उत्साहिन ऋभव। अथवा दक्षशब्दोऽत्रारम्भपर्याय। 'अयान् दक्षे मनसा जगृभ्यात्' (ऋ १०,३१,२) इति यथा। सामर्थ्याच्चारम्भणीयमत्र। आरम्भयन्त। आरम्भश्चात्र यत्नवत्ता दृश्यते। सर्वार्थेषु यत्नवन्त ऋभव इत्यर्थ। मदच्युतम् मद सोम मदकरत्वात्, तं प्रति च्यवते गच्छतीति मदच्युत्, तं मदच्युतम्। अथवा मदो गर्व। च्यवतिरपि सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थ। शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारम्। किञ्च शतक्रतुम् बहुकर्माणं बहुप्रज्ञं वा इन्द्रम् जवनी वेगवती गन्त्री सूनृता स्तुतिरूपा वाक् स्तोतृणाम् आ अरुहत्[7] आरोहति आरूढवती वा। अथवा सूनृता माध्यमिका वाक्। सा इन्द्रमारुहत्, मेघघर्षकाले व्याप्नोतीत्यर्थ॥ २॥

१-१ नास्ति वि मै°. † नास्ति मूको २-२ नास्ति मूको ३ तु यथा १,१ ४ पुरितम् मै¹ ५-५ नास्ति म लि ६ वर्ते कु. ७ आरोहत् म लि

वेङ्कट० अभ्यसेवन्त एनं सुष्ठु शत्रूणामन्वेष्टारं[1] मरुतः अन्तरिक्षस्य पूरयितारं बलैः आवृतम् इन्द्रम् वृद्धाः ऋभवश्च । शत्रुमदस्य च्यावयितारं तमिमम् शतक्रतुम् वेगस्य कारयित्री स्तुतिः आरोहति ॥ २ ॥

मुद्गल० ऊतयः अवितारो रक्षितारः दक्षाराः दक्षयितारः प्रवर्धयितारः[2] ऋभवः मरुतः इन्द्रम् अभि ईम् अनवन् आभिमुख्येन सम्यक् अभजन्त । वृत्रेण सह युध्यमानमिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यत्यजन्[3] । मरुतस्तु तथा न पर्यत्याक्षुः । कीदृशम् इन्द्रम् । स्वभिष्टिम् शोभनाभ्येषणवन्तं शोभनाभिगमनमित्यर्थः[4] । अन्तरिक्षप्राम् अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीति अन्तरिक्षप्राः तम् । तविषीभिः आवृतम् बलैरावृतम् । अतिबलिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतम् शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारम् । किञ्च शतक्रतुम् शतसंख्याकानां क्रतूनामाहर्तारं पूर्वोक्तं तम्[5] इन्द्रम् जवनी वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री सूनृता तैः मरुद्भिः प्रयुक्ता 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐब्रा ३,२०) इति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वाक् अरुहत् आरूढवती । वृत्रवधं प्रति सा वाक् इन्द्रस्योत्साहकारिणी अभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

त्वं गो॒त्रमङ्गि॑रोभ्योऽवृणो॒रपो॒तात्र॑ये श॒तदु॑रेषु गातु॒वित् ।
स॒सेन॑ चिद् विम॒दाया॑वहो॒ वस्वा॒जावद्रिं॑ वावसा॒नस्य॑ न॒र्तय॑न् ॥ ३ ॥

त्वम् । गो॒त्रम् । अङ्गि॑रःऽभ्यः । अ॒वृ॒णोः॒ । अप॑ । उ॒त । अत्र॑ये । श॒तऽदु॑रेषु । गा॒तु॒ऽवित् ।
स॒सेन॑ । चि॒त् । वि॒ऽम॒दाय॑ । अ॒व॒हः॒ । वसु॑ । आ॒जौ । अद्रि॑म् । व॒व॒सा॒नस्य॑ । न॒र्तय॑न् ॥ ३ ॥

स्कन्द० त्वम्[1] गोत्रम् मेघनामैतत् (शु. निघ १,१०) । स्वं गोत्रम् अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामर्थाय अवृणोः अप अपावृणोः उद्घाटितवान्[2] । उत अत्रये, अत्रेरितिहासमाचक्षते— 'अत्रिमसुरा शतमोहनद्वारेषु यन्त्रगृहेषु[3] प्राक्षिपन् । तत्र मूढो निर्गन्तुमशक्नुवन्निन्द्रमस्तौत् । तमिन्द्रो निरगमयत्' इति । तदेवदुच्यते—उतात्रये । अत्रेरप्यर्थाय । शतदुरेषु शतं दुराणि[4] मोहनद्वाराणि येषु तानि शतदुराणि तेषु । गातुवित् गातुर्निर्गमनमार्गः[10], [11]विद्धिर्लाभार्थो ज्ञानार्थो[11] वा । निर्गमनमार्गस्य लब्धा ज्ञाता वा । अथवा शतदुराः सोमयागा अभिप्रेयन्ते । तेषु हि मार्गदेवसदोहविर्धानसम्बन्धीनि बहूनि द्वाराणि । गातुविदित्यपि गातुशब्दो गमनवचनः । अत्र स्वभूतेषु शतदुरेषु बहुद्वारेषु सोमयागेषु गातुवित् गमनज्ञः[11] अनुभूतगमनः । नित्यगमन इत्यर्थः । किञ्च ससेन चित् 'ससम्' (निघ २, ७) इत्यन्ननाम । सहयोगलक्षणा चैषा तृतीया । चित्शब्दः पदपूरणः चार्थे वा । अन्नेन च सह । विमदाय ऋषये अवहः प्रापितवान् । दत्तवानित्यर्थः । वसु धनम् । आजौ संग्रामे शत्रुभिस्सह सङ्ग्रामे । अद्रिम् अद्रिविकारत्वात् अद्रिर्वज्रः अत्राभिप्रेतः । पापागमने वज्रम् वावसानस्य इवमलेनाऽऽच्छादयतः आत्मन एव [11]स्वभूतम् नर्तयन्[11] इतस्ततश्चालयन्नुपासनापतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् बलं[12] मेघरूपम्[13] अङ्गिरसामर्थाय अप अवृणोः उद्घाटितवान्[14] पश्चादर्थम् । अपि च असुरैः

१. गन्तृत्वात् वि[1] अ[1]. २. नास्ति वि. ३. परित्यजन् मूको. ४. 'अननिशमनन्ति' मूको. ५. नास्ति वि मै[1]. ६. ११ पोर्ड नन लं अ. ७. क्वारि मु. ८. चतु मु. ९. नास्ति मूको. १०. 'स्ते मा' अ वि. ११-११. 'मार्गे इत्यर्थे अ वि. १२. नास्ति वि. १३-१३. नास्ति वि. १४. सर्व मूको. १५. ११ मेघ वि[1]. १६. नास्ति वि[11] अ[1] क मु.

शतद्वारेषु यन्त्रगृहेषु[1] प्रक्षिप्ताय अत्रये मार्गस्य लम्भयिता । तथा अन्नेन सह ऋपये धन च अवह । युद्धे वर्तमानस्य विमदस्यार्थाय वज्रं भ्रामयन् ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वम् गोत्रम् अव्यक्तशब्दवन्तम् वृष्ट्युदकस्यावरक[2] मेघम् अङ्गिरोभ्य अङ्गिरसामृषीणामर्थाय अप अवृणो अपवरण कृतवानसि । वृष्टेरावरक मेघं वज्रेणोद्घाट्य वर्षण कृतवानित्यर्थः । उत अपि च अत्रये महर्षये । कीदृशाय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यन्त्रेषु असुरैः पीडार्थं[3] प्रक्षिप्ताय गातुमित् मार्गस्य लम्भयिता तथा विमदाय चित् विमदनाम्ने महर्षयेऽपि सखेन अन्नेन युक्तम् वसु धनम् अवह प्रापितवान् । तथा आजौ सङ्ग्रामे जयार्थम् ववसानस्य निवसतो वर्तमानस्याप्यस्यापि[4] स्तोतु अद्रिम् वज्रम् भ्रमयन् रक्षण कृतवानसीति शेष । अतस्तव महिमा केन वर्णयितु शक्यत इति भाव ॥ ३ ॥

त्वम॒पाम॑पि॒धाना॑वृणो॒रपाधा॑रयः॒ पर्व॑ते॒ दानु॑म॒द् वसु॑ ।
वृ॒त्रं यदि॑न्द्र॒ शव॒साव॑धी॒रहि॒मादित् सूर्यं॑ दि॒व्यारो॑हयो दृ॒शे ॥ ४ ॥

त्वम् । अ॒पाम् । अ॒पि॒ऽधाना॑ । अ॒वृ॒णोः॒ । अप॑ । अधा॑रयः । पर्व॑ते । दानु॑ऽमत् । वसु॑ । वृत्रम् । यत् । इ॒न्द्र॒ । शव॑सा । अव॑धीः । अहि॑म् । आत् । इत् । सूर्य॑म् । दि॒वि । आ । अ॒रो॒ह॒यः॒ । दृ॒शे ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् मेघस्थानाम् अपाम् अपिधाना निर्गमनबिलस्थगनानि "अवृणो अप अपावृणो"[5] उद्घाटितवान् । अधारय[6] "धारितवानसि । पर्वतो मेघनामैतत् (द्र निघ १, १०) । मेघे दानुमत् दानुरत्र माध्यमिका[7] वाक्, तद्वत् । वसु वृष्ट्युदकलक्षण धनम् । यथाकालमुदकनिर्गमनार्थं त्वमेव मेघस्य द्वाराणि अपावृणो, त्वमेव च 'मेघे उदकम् धारय'[8] इत्यर्थ । अथवा अधारय पर्वते इति पर्वतोऽत्र शिलोच्चय एवाभिप्रेत । धारितवानस्मदीय[9] दुर्गपर्वते । किम् । दानुमत् वसु । दानुर्नामासुराणा माता, सा यस्मिन् अन्तर्गता अस्ति तदिद दानुमत् । वसु धनम् । असुरान् पराजित्य तेषा मातर धन च स्वर्गे निहितवानित्यर्थ । "किं च वृत्रम् यत् इन्द्र," अत्रेतिहासमाचक्षते—'वृत्र किल महत्तम त्वाष्ट्र । तमसाऽऽवृतं सर्वमन्धमप्रज्ञात[10] बभूव । तदिन्द्रो वृत्र हत्वा तमसोऽपनोदनार्थं सूर्यं दिव्यारोहयाञ्चकारेति' । तदेतदुच्यते—"वृत्र यत् यदा हे इन्द्र"। शवसा बलेन अवधी हत वानसि । अहिम् अहन्तव्यमन्येन हन्तुमशक्यम् । आत् इत् यदेति वचनादानन्तर्योऽत्र तदर्थस्यार्थे । इत्थमिन्द्र पदपूरण । सूर्यम् दिवि आ रोहय[11] दृशे सर्वप्राणिना दर्शनाय[12] । तदेतदन्यत्राप्युक्तम् । 'इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्यं रोहयद्दिवि' (ऋ १,७,३) इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् मेघस्थानाम् अपाम् अपिधानानि[13] अप अवृणो । तथा शिलोच्चय असुरसम्बन्धि वसु धारितवान्[14] मेघ[15] वा । वृत्रम् [16]यत् इन्द्र[17] बलेन अवधी , अहिम् च । अनन्तरम् च सूर्यम् दिवि आरोहय सर्वेषा दर्शनाय ॥ ४ ॥

---

१ शतदु° ए २ °स्यावरक मूको ३ °पीडार्थं मो° ४ °मानस्यापि वि ५-५ नावृणोरपावृणो अ अवृणो कु ६ अधारय कु ७-७ त्रुटितम् वि † स्वर्ग अ ८-८ मेघमुदक° अ ९ °तवानस्मि अ १० सर्व मन्धमज्ञात वा; सर्वम प्रज्ञात कु ११ रोहयथा वि १२ नास्ति वि १३ नास्ति वि' लग १४ धारितवान् कु वि' अ' १५-१५ यदीन्द्र अ'.

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् अपाम् उदकानाम् अपिधाना[1] अपिधानानि आच्छादकान् मेघान् अप अवृणोः अपावरीस्तः। तथा पर्वते पर्वंवति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य तादृशस्य वृत्रादेः वसु धनम् अप अधारयः। शत्रून् जित्वा तदीयं धनम् अपहृत्य स्वगृहे न्यक्षिपः इत्यर्थः। हे इन्द्र! त्वम् यत् यदा शवसा बलेन वृत्रम् प्रजानां लोकानाम् आवरीतारम् अहिम् आ समन्तात् हन्तारम् असुरम् अवधीः वधं प्रापयः। आत् इत् अनन्तरमेव दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुम् सूर्यम् आ अरोहयः। वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्मात् वृत्रात् अमुमुचः इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुप्तावजुह्वत।
त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्वानं दस्युहत्येष्वाविथ ॥ ५ ॥

त्वम्। मायाभिः। अप। मायिनः। अधमः। स्वधाभिः। ये। अधि। शुप्तौ। अजुह्वत। त्वम्। पिप्रोः। नृऽमनः। प्र। अरुजः। पुरः। प्र। ऋजिश्वानम्। दस्युऽहत्येषु। आविथ ॥ ५ ॥

स्कन्द० त्वम् स्वाभिः मायाभिः मायिनः मायावतोऽसुरान् अप अधमः स्वस्थानेभ्यो निष्कासितवान्। 'ते किमकुर्वन्'[2]। उच्यते। ये[2] स्वधाभिः 'स्वधा' (निघ २,७) इत्यन्ननाम। अधि[3] 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इति कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः। शुप्तौ[4] शुप्तिशब्द आस्यवचनः। आत्मीये आस्ये अजुहुत प्रक्षिप्तवन्तः। स्वशरीरभोगपरा इत्यर्थः। किञ्च त्वम् पिप्रोः पिप्रुनाम्नोऽसुरस्य स्वभूताः। [5]हे नृमणः! नृषु मनो यस्य[5] स नृमणाः, तस्य सम्बोधनं हे नृमणः!। प्र अरुजः [6]रुजिः भङ्गे। प्रकर्षेण[6] भग्नवानसि। पुरः नगराणि। तथा कुर्वन् ऋजिश्वानम् ऋजिश्वनामानमृषिं वैदथिनम्। पुत्रम् दस्युहत्येषु दस्यवो हन्यन्ते येषु ते दस्युहत्याः सङ्ग्रामाः तत्काला वा तेषु प्र आविथ प्रकर्षेण रक्षितवान्। तदेतद् वामदेवोऽपि वक्ष्यति— 'त्वं पिप्रुं मृगयं शूशुवांसमृजिश्वने वैदथिनाय रन्धीः' (ऋ ४,१६,१३) इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् [7]कृत्रिमैः कृत्रिमान् अप[7] अधमः। ये अन्नैर्देवानपहाय[8] वयमेव देवा इति स्वस्मिन् आस्ये होमं कृतवन्तः[9]। त्वम् पिप्रोः असुरस्य हे नृमणः! नृषु मनो यस्य[10]। पुराणि प्र अरुजः। प्ररक्षितवानसि ऋजिश्वानम् च सङ्ग्रामेषु ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् मायाभिः जयोपायज्ञानैः मायिनः वञ्चनलक्षणमायोपेतान् वृत्रादीनसुरान् अप अधमः अजयः। ये असुराः स्वधाभिः हविर्लक्षणैरन्नैः शुप्तौ अधि शोभमाने स्वकीये मुख एव अजुह्वत अहौषुः नाग्नौ, तानसुरानिति पूर्वेण सम्बन्धः। तथा हे नृमणः! नृषु यजमानेषु रक्षितव्येषु अनुग्रहबुद्धियुक्त! त्वम् पिप्रोः पूरयितुः एतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्र अरुजः प्राभाङ्क्षीः। एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतम् ऋजिश्वानम् आशुगमनम् एतत्संज्ञकं स्तोतारं

१. नास्ति वि. २-२. ये कि॰ भ; किं कुर्वन् कु; ये ■ कुर्वन् ति. ३. नास्ति मूको. ४. नास्ति भ. ५-५. हे नृमणस्य ति; हे नृमनः मनस्य क कु. ६-६. नास्ति भ. ७-७. कृत्रिमैः मायिनः मायावतोऽसुरान् कृत्रिमैरेव वि[1] अ[2]. ८. °नपहाय वि[2]. ९. कृतवन्तः स्वशरीरभोगपरा इत्यर्थः वि[1] अ[1]. १०. अद्य रु.

दस्युहत्येषु दस्यूनाम् उपक्षपयितॄणाम् हननयुक्तेषु सङ्ग्रामेषु प्र आविथ प्रकर्षेण ररक्षिथ ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये नवमो वर्गः ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथारन्धयोऽतिथिग्वाय शम्बरम् ।
महान्तं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वम् । कुत्सम् । शुष्णऽहत्येषु । आविथ । अरन्धयः । अतिथिऽग्वाय । शम्बरम् । महान्तम् । चित् । अर्बुदम् । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

स्कन्द० त्वम् कुत्सम् कुत्सनामानमृषिम् शुष्णहत्येषु शुष्णो नामासुरः तस्य हननेषु सङ्ग्रामेषु तत्कालेषु वा आविथ रक्षितवान् । अरन्धयः 'रध्यतिर्वशगमने'[1] (या ६,३२)। वशं च नीतवानसि । 'अतिथीन् प्रति परिचारकतया गच्छतीति' अतिथिग्वो दिवोदासः । कुत एतत् ? 'दिवोदासमतिथिग्वं यत्' (ऋ ४,२६,३) इत्यादिषु दर्शनात् । तस्मै अतिथिग्वाय[2] शम्बरम् शम्बरनामानमसुरम् । महान्तम् चित् चिच्छब्दः पदपूरणः चार्थे वा । महान्तं च अर्बुदम् अर्बुदनामानमसुरम् 'नि क्रमीः'[3] 'नि हस्तेप'[4] वा इत्येतस्य स्थाने । आक्रान्तवान् पदा पादेन । किं बहुना । सनात् एव सनाच्छब्दश्चिरादित्यस्यार्थे । पञ्चमीनिर्देशाच्च प्रभृतीति वाक्यशेषः । चिरादेव प्रभृति दस्युहत्याय दस्युहननाय जज्ञिषे जातस्त्वम् । जन्मन एव प्रभृति [illegible] शत्रून् वधीरित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् कुत्सम् तस्य शत्रोः शुष्णासुरस्य सङ्ग्रामेषु रक्षितवानसि । तथा अतिथिग्वाय दिवोदासाय शम्बरम् असुरम् वशमनयः । तथा महान्तम् अर्बुदासुरम्[5] पदा 'नि क्रमीः'[1] । किं बहुना । चिरात् एव आरभ्य दस्युहननाय आयासीः[6] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र[7] त्वम् कुत्सम् कुत्ससंज्ञकम्[8] ऋषिम् शुष्णहत्येषु शुष्णः शोषयिता । एतन्नामकोऽसुरः हननयुक्तेषु सङ्ग्रामेषु आविथ ररक्षिथ । तथा अतिथिग्वाय अतिथिभिर्गन्तव्याय दिवोदासाय[9] शम्बरम् एतन्नामानमसुरम् अरन्धयः हिंसां प्रापय । तथा महान्तम् चित् अतिप्रवृद्धमपि अर्बुदम् एतत्संज्ञकम्[10] असुरम् पदा नि क्रमीः नितरामाक्रमितवानसि । यस्मादेवं तस्मात् सनात् एव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्याय उपक्षपयितॄणां हननाय जज्ञिषे उत्पन्नोऽसि । सर्वदा त्वं दस्युहन्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्र्यग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।
तव वज्रश्चिकिते बाह्वोर्हितो वृश्चा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्र्यक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते । तव । वज्रः । चिकिते । बाह्वोः । हितः । वृश्च । शत्रोः । अव । विश्वानि । वृष्ण्या ॥ ७ ॥

---

१. रध्यति° वि; रध्यति° मू. २. माध्नि [illegible] । नास्ति मू. ३. निक्रमी मू, निक्रमी वि. ४. नि° केन मू. ५. °एनम् वदे वि° मू°. ६. आयासी मु वि°. ७. भावी ह वि°° मु मू°. ८. °र्बुदम् वि. ९. देवोदा° मूको. १०. °ज्ञिष° वि.

स्कन्द० ते त्वयि विश्वा सर्वा तविषी बलम् सध्र्यक् सहाञ्चति गच्छतीति सध्रीचीति स्त्रीलिङ्गता तविषीसामानाधिकरण्यात् । सध्र्यगिति व्यत्ययनात्र नपुंसकता । सध्र्यक् सध्रीची सर्वैरवयवैः सहगामिनी । पिण्डितेत्यर्थः । हिता निहिता । यावत् किंचित् बलं सर्वं पिण्डीकृत्य त्वयि निहितमित्यर्थः । किञ्च तव राधः सोमलक्षणं[1] धनम् सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते इन्द्रो मां पास्यतीति अति प्रीत्या[1] हृष्यतीव । किञ्च तव वज्रः चिकित ज्ञानुदुमनेन ज्ञायते बाह्वोः हित निहित । निहित वज्र गृहीत्वा शत्रून् प्रत्न् निर्व्यापारो न तिष्ठसीत्यर्थः । य ईदृशोऽसि स त्वम् वृश्च शत्रो कृष अवनृश्च अवच्छिन्धि[2] आत्मीयस्यास्मदीयस्य वा शत्रो विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या अपठितमपि बलनामैतत् द्रष्टव्यम् । बलानि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वयि सर्वाणि बलानि सह निहितानि । तव धनम् सोमपानार्थं[1] हृष्यति बहु भवति । तव वज्रः प्रख्यात आसीत् बाह्वोः निहितः । स त्वम् शत्रो सर्वाणि वीर्याणि "अव वृश्च" ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! ते त्वयि विश्वा तविषी सर्वं बलम् सध्र्यक् सध्रीचीनम् अपराङ्मुखं यथा भवति तथा हिता निहितम् । तथा तव राधः मनः सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते हृष्यति । किञ्च तव बाह्वोः हस्तयो हितः अवस्थितः वज्रः चिकितः अस्माभिर्ज्ञायते[4] । अतः शत्रोः शातयितुः वैरिणः विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वृष्ण्यानि वीर्याणि अव वृश्च छेदनं कुरु ॥ ७ ॥

वि जा॑नी॒ह्यार्या॒न् ये च॒ दस्य॑वो ब॒र्हिष्म॑ते रन्धया॒ शास॑दव्र॒तान् ।
शाकी॑ भव॒ यज॑मानस्य चोदि॒ता विश्वेत्ता ते॑ सध॒मादे॑षु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जा॒नी॒हि॒ । आर्या॑न् । ये । च॒ । दस्य॑वः । ब॒र्हिष्म॑ते । र॒न्ध॒य॒ । शास॑त् । अ॒व्र॒तान् । शाकी॑ ।
भ॒व॒ । यज॑मानस्य । चो॒दि॒ता । विश्वा॑ । इत् । ता । ते॒ । स॒ध॒ऽमादे॑षु । चा॒क॒न॒ ॥ ८ ॥

स्कन्द० वि जानीहि आर्यान् साधुवृत्तान् । यागपरानित्यर्थः । ये च दस्यवः "यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दो ऽध्याहार्यः[4] । तांश्च दस्यून्[5] देवानां शत्रुभूतान् "अयागपरांश्च । यच्छब्दयच्छब्द[6]" विजानीहीत्यर्थः । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते यजमानाय रन्धय वशं गमय । शासत् अनुशासत् । निगृह्णन्नित्यर्थः । कान् । अव्रतान् अकर्मणः यागकर्मवर्जितान् । अयष्टॄनित्यर्थः । किञ्च शाकी भव 'शचिः पृथि' (निघ ३, १९) इति याच्ञाकर्मसु पाठात् शकिरिह याच्ञाकर्मा । याच्ञया यत्र तत्पूर्वकं दानं दृश्यते । दाता भवेत्यर्थः । कस्मै । सामर्थ्याद् यजमानाय । न च दातैव केवलम् । किं तर्हि । यजमानस्य यागकर्मणि चोदिता चोदयिता प्रेरयिताऽपि भव । यानि चैतानि मयोक्तानि विश्वा इत् ता इच्छब्दः पदपूरणः । सर्वाणि तानि । ते तव स्वभूतानि सधमादेषु सह माद्यन्ति येषु देवता ते सधमादा यज्ञाः तेषु । आत्मनोऽप्यर्थायाह चाकन कान्तिकर्माऽयम् (द्र निघ २,६) । कामये[9] प्रार्थये[10] इत्यर्थः ॥ ८ ॥

---

1 प्रीत्या कु 2 अवच्छिन्धि स, अवच्छिन्धि कु ति 3 °नाय ट° ४ ४ °नप° ढ, °नप° नि° °एप 5 °णाने मूको ६ ६ नास्ति ति † °ध्याहार्य स ७ ७ °स्तान्दस्यू° स, °स्तान् दस्यू° कु 8 °नेद° कु 9 कामये मूको 10 प्रार्थये स कु

वेङ्कट० विविच्य जानीहि आर्यान् दस्यून् च[१] । तत्र अव्रतान् अनुशासत्[२] त्वं यजमानाय वशं नय । सहाय भव यजमानस्य धनस्य चोदयिता । सर्वाणि एव तानि यज्ञेषु वक्तुमहं कामितवानस्मि ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र[१] त्वम् आर्यान् विदुषः अनुष्ठातॄन् वि जानीहि विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्यवः तेषामनुष्ठातॄणाम् उपक्षपयितारः[२] शत्रवः तानपि वि जानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानाय अव्रतान् कर्मविरोधिनः तान् दस्यून् रन्धय हिंसां प्रापय । किं कुर्वन् । शासत् दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन् । अतः[३] शाकी शक्तियुक्तः त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरकः भव । यज्ञविघातकान् असुरान् निगृह्य[४] यज्ञान् यजमानैः[५] सम्यगनुष्ठापयेति भावः । अहमपि स्तोता ते तव[७] ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वा इत् सर्वाण्येव सधमादेषु सहमदनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुम् चाकन कामये ॥ ८ ॥

अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानाभूभिरिन्द्रः श्नथयन्ननाभुवः ।
वृद्धस्य चिद् वर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुऽव्रताय । रन्धयन् । अपऽव्रतान् । आऽभूभिः । इन्द्रः । श्नथयन् । अनाभुवः । वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्याम् । इनक्षतः । स्तवानः । वम्रः । वि । जघान । सम्ऽदिहः ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'अनुव्रताय अनुव्रतशब्दो भक्तपर्यायः[८] । अनुव्रताय भक्ताय रन्धयन् अपव्रतान् अपगतयागकर्मणः । अभक्तानित्यर्थः । आभूभिः आभूशब्दोऽपठितः सर्वत्र महन्नाम द्रष्टव्यं । कर्मणे चैषा तृतीया सहयोगलक्षणा वा । 'महद्भिः महद्भिः[९] महद्भिर्वा मरुद्भिस्सह इन्द्रः' श्नथयन् श्नथयन् अनाभुवः अमहतः वृद्धस्य चित् वर्धतः वृद्धस्यापि पुनरतिशयेन वर्धमानस्य द्यावो । कियत्या वृद्ध्या । उच्यते । द्याम् इनक्षतः 'इनक्षति नक्षति' (निघ २,१८) इत्यस्य व्याप्तिकर्मसु पठितस्य[१०] "वृक्ष व्याप्तौ"[१०] गतौ इत्यस्य वा गत्यर्थस्य इनक्षतः । अयमिकारश्छान्दस आगमो द्रष्टव्यः । व्याप्नुवतः गच्छतो वेत्यर्थः । स्तवानः स्तूयमानः । "वम्रः इन्वनामैतद् द्रष्टव्यम्"[११] । 'वम्रः' (निघ ३,१) इति हि स्वार्थीकृतम् । ह्रस्वनामसु पठितम्, ह्रस्वोऽपि परिमाणतः । वि जघान विनिघ हन्ति हतवान् वा । संदिहः । दिहिः[१२] उपचये । उपचयान्[११] । एतदुक्तं भवति—ये तावदभक्ता अमहान्तः तान् महद्भिः महारैर्महद्भिर्वा मरुद्भिस्सह शातयन् [१३]"ये चाभक्ता अत्यन्तमहान्तस्तेषामपि"[१४] अणुः स्तूयमानः उपचयान्[११] विहन्तीति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अनुगतकर्मणे यजमानाय वशं नयन् अयज्वमानान्[१४] आभवद्भिर्वर्धमानैः विपरीतान् शिथिलयन् इन्द्र वृद्धस्य च[१५] वर्धमानस्य च[१६] दायो दिवम् व्याप्नुवतः स्तूयमानः वम्रोऽपि[१७] विहन्ति समुपचयान् ॥ ९ ॥

---

१ बर्हिष्म वि[१] अ[१] २ शासन् अ मु; °स्नी निगृह्णन् वि[१] अ[१] ३ 'शक्तिः' मूको ४ अत वि ५ निगृह्य मै[१] ६ °मान [illegible] ७ नास्ति मै[२] ८-८. नास्ति अ ९ ९ नास्ति मु † महारे न वि १०-१० तत्र तत्र° मु ११-११ नास्ति° अ १२ नास्ति मु १३ "अभ° मूको १३-१४ अत्य अप्ससु° मूको १५ अयज्वमानान् वि[१]. १६ नास्ति मु १७ नास्ति वि[१]

मुद्गल० यः इन्द्रः अनुव्रताय अनुकूलकर्मणे यजमानाय अपव्रतान् अपगतकर्मणः[1] अयजमानान्[2] रन्धयन् हिंसयन्, तथा आभूभिः आभिमुख्येन भवन्तीति आभुवः स्तोतारः तैः अनाभुवः तद्विपरीतान् रन्धयन् हिंसयन् वर्तते। वृद्धस्य चित् वर्धतः पूर्ववृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य द्याम् इनक्षतः स्वर्गं प्राप्नुवतः तस्येन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणः वम्रः स्तुत्युद्गिरणशील एतत्सञ्ज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिताः पृथिव्याः वल्मीकवपुः ■ जघान। परिहृतान्तरायः सन् पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपाख्यलक्षणं यज्ञसंभारम् आहार्षीदित्यर्थः ॥ ९ ॥

तक्षद् यत् त॑ उ॒शना॒ सह॑सा॒ सहो॒ वि रोद॑सी म॒ज्मना॑ बाधते॒ शव॑ः ।
आ त्वा॒ वात॑स्य नृमणो मनो॒युज॒ आ पूर्य॑माणमवहन्न॒भि श्रव॑ः ॥ १० ॥

तक्ष॑त् । यत् । ते॒ । उ॒शना॑ । सह॑सा । सह॑ः । वि । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒ज्मना॑ । बा॒ध॒ते॒ । शव॑ः ।
आ । त्वा॒ । वात॑स्य । नृ॒ऽम॒नः॒ । म॒नः॒ऽयुज॑ः । आ । पूर्य॑माणम् । अ॒व॒ह॒न् । अ॒भि । श्रव॑ः ॥ १० ॥

स्कन्द० तक्षत् 'तक्षतिः करोतिकर्मा' (या ४,१९) । शुद्धोऽपि पाठ ··· ··· ··· ॥ १० ॥

वेङ्कट० यदा तव बलम् उशना स्तुतिबलेन समस्करोत्। तदा महत्तया 'द्यावापृथिव्यौ वि[3] बाधते[3]'। तदानीं त्वामश्वाः वातस्य श्रवणम् अभि आ वहन् बलेन आ पूर्यमाणम् नृमणः! मनोवेगाः[4] । शुष्णाग्महान्[5] वातो निर्गतस्तमभ्यावहन्निति[6] ॥ १० ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! यत् यदा उशना काव्यः सहसा आत्मीयेन बलेन ते सहः त्वदीयं बलम्[7] तक्षत् तनूकृतवान्। सम्यक् तीक्ष्णतकार्षीदित्यर्थः। तदा शवः त्वदीयं बलम् मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतैक्ष्ण्येन रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि बाधते। ते भीते इत्यर्थः। हे नृमणः! नृषु रक्षितव्येषु यजमानेषु अनुग्रहबुद्धियुक्त! इन्द्र! आ पूर्यमाणम् पूर्वोक्तेन बलेन आ समन्तात् पूर्यमाणम् त्वा त्वाम् मनोयुजः मनोव्यापारमात्रेण युक्ताः वातस्य वायोः सम्बन्धिनः। तद्वद्वेगेन गच्छन्त[8] इत्यर्थः। एवंभूता अश्वाः श्रवः अभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य आ अवहन् आभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये दशमो वर्गः ॥

मन्दि॑ष्ट॒ यदु॒शने॑ का॒व्ये सचाँ॒ इन्द्रो॑ व॒ङ्कू व॑ङ्कु॒तराऽधि॑ तिष्ठति ।
उ॒ग्रो य॒यिं निर॒पः स्रोत॑साऽसृज॒द् वि शुष्ण॑स्य दृंहि॒ता ऐर॑य॒त् पुर॑ः ॥ ११ ॥

मन्दि॑ष्ट । यत् । उ॒शने॑ । का॒व्ये । सचा॑ । इन्द्र॑ः । व॒ङ्कू इति॑ । व॒ङ्कु॒ऽतरा॑ । अधि॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ ।
उ॒ग्रः । य॒यिम् । निः । अ॒पः । स्रोत॑सा । अ॒सृ॒ज॒त् । वि । शुष्ण॑स्य । दृं॒हि॒ताः । ऐर॑य॒त् । पुर॑ः ॥ ११ ॥

---

१. अपवृत° भूको. २. यज्ञमा° मूको. ३-३. °व्यावबाधत वि[३-३] लपं. [अव° कु. ४. महावेगाः वि[1] छ लपं. ५. °हान् वक्ते ज्योतिषः कर्तासि सूर्य विश्वमा दिवं प्रकाशयासि प्रत्यङ् देवानां तस्मात् सर्वं ■ मन्यते लपं. ६. °मभ्यवह° वि[1] अ[2] कु. ७. नास्ति मूको. ८. गच्छन्तः मूको.

स्कन्द०   ॥ ११ ॥

वेङ्कट० कविपुत्रे उशनसि स्तोत्रेण यदा सहाय इन्द्र मन्दिष्ट[1], तदानीम् इन्द्र वङ्कू[2] वङ्कुतरौ अश्वौ[3] गमनार्थम् अध्यतिष्ठत्। अथ उद्गूर्णः इन्द्र मेघरूप शुष्णासुरम् स्रोतसा अप[4] निरगमत्। नि ऐरयत् शुष्णासुरस्य शिलासद्यदिता[5] पुर ॥ ११ ॥

मुद्गल० यत् यदा इन्द्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मन्दिष्ट स्तुतोऽभूत्। तदानीम् वङ्कू वङ्कुतरा अतिशयेन कुटिलं गच्छन्तावश्वौ अधि तिष्ठति। रथे संयोज्य समारोहतीत्यर्थः। उग्र उद्गूर्ण तादृश इन्द्र ययिम् गमनयुक्तात् मेघात् स्रोतसा प्रवाहरूपेण अप नि अपगत् जलानि निरगमयत्। तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोषयितु असुरस्य दृंहिता प्रवृद्धा पुर नगराणि निवासस्थानानि वि ऐरयत् विविधं प्रेरितवान् ॥ ११ ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे।
इन्द्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ। स्म। रथम्। वृषऽपानेषु। तिष्ठसि। शार्यातस्य। प्रऽभृता। येषु। मन्दसे। इन्द्र। यथा। सुतऽसोमेषु। चाकनः। अनर्वाणम्। श्लोकम्। आ। रोहसे। दिवि ॥ १२ ॥

स्कन्द०   ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठसि रथम् सोमपानानाम्। शार्यातस्य "अभिषुत सोमम्" आनिहीर्षतो हविर्धानाम् प्रभृता[7] सोमा। येषु त्वम् मन्दसे। ततो रथमास्थितवानसि। तत्र यथाऽन्येषु सुतसोमेषु सोम[8] कामितवानसि, एवं तत्रापि कामितवानसि। तस्मात्प्रसवप्रहितम्[10] श्लोकम् दिवि[11] आरोहयस्तत्रापि पानादिति ॥ १२ ॥

मुद्गल० अत्र कौषीतकिन इतिहासमाचक्षते — शार्यातनाम्नो राजर्षे यज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्न च्यवनो[12] महर्षि आश्विन ग्रहमगृह्णात्। इन्द्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत्। तमिन्द्रमस्तुनीथ[13] पुन सोम तस्मै प्रादा विस्मयोऽत्र[14] प्रतिपाद्यते।

हे इन्द्र! त्वम् वृषपाणेषु वृष्ण सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि तेषु निमित्तभूतेषु[15] रथम् आ तिष्ठसि स्म। [16]स्वयमेव रथमारुह्य[16] गच्छसि, नत्वन्य कश्चिद् प्रवर्तयतीति भाव। येषु च सति येषु सोमेषु त्वम् मन्दसे हर्ष प्राप्नोषि, तादृशा[17] सोमा शार्यातस्य एतन्नाम्नो राजर्षे सम्बन्धिन प्रभृता प्रकर्षेण सम्पादिता। अभिषवादिसंस्कारै संस्कृता[18] इत्यर्थ। अत्र सुत सोमेषु अभिषुतसोमयुक्तेषु अन्यदीयेषु यज्ञेषु यथा चाकन यथा कामयसे एवमस्यापि शार्यातस्य सोमान् कामयस्व। यथा सति दिवि द्युलोके अनर्वाणम् गमनरहितं स्थिरम् श्लोकम् स्तोत्रलक्षण वच आ रोहसे प्राप्नोषि ॥ १२ ॥

---

१ अमन्दिष्ट कु २ वङ्कू रु वि[1], वङ्कु अ[1 2] वि[2 3] कु ३ वङ्कू (°ङ्कू रथौ) तौ रूप, वङ्कुतरौ अ[1 2] वि[2 3] कु ४ चाश्वौ मूको ५ नास्ति वि[1] अ[1] ६ भूता वि[1] ७-७ इन्द्र कु, मदि (°न्दि) इवशिम् वि[1]. ८ प्रहुता वि[1] अ[1] ९ सोमान् वि[1] अ[1] कु १० °श्रोतसावितम् मूको ११ नास्ति कु १२ च्यवनो मूको १३ °नुमीय मूको १४ °स्मये वि १५ नास्ति वि १६-१६ नास्ति वि अ[1] १७ °दृश वि १८ संस्कृत वि

अदंदा अर्भां महते वंचस्यवें कक्षीवंते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।
मेनांऽभवो वृषणश्वस्यं सुक्रतो विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्यां ॥ १३ ॥

अदंदाः । अर्भाम् । महते । वचस्यवें । कक्षीवंते । वृचयाम् । इन्द्र । सुन्वते । मेनां । अभवः ।
वृषणश्वस्यं । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वां । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रऽवाच्यां ॥ १३ ॥

स्कन्द० ··· ··· ··· ··· ··· ··· ॥ १३ ॥

वेङ्कट० दत्तवानसि कन्याम् महते[1] स्तुतिवच[2] इच्छते कक्षीवते वृचयाम् नाम भार्याम्[3] इन्द्र ! सुन्वते । तथा मेना च अभवः वृषणश्वस्य सुक्रतो ! । विश्वानि तानीमानि ते यज्ञेषु प्रवाच्यानि । अत्र शाट्यायनकम् — 'वृषणश्वस्य मेने इति । वृषणश्वस्य ह मेना भूत्वा मघवा कुल उवास' (जैमि २,७९) इति । अथ ताण्ड्यकम्[†] — वृषणश्वस्य[4] मेने इति । वृषणश्वस्य ह[4] मेनस्य[5] मेनका नाम दुहिताऽऽस । तां हेन्द्रश्चकमे[6] (षड्ब्रा १,१) इति । वृषणश्वस्य राज्ञो मेना नाम दुहिता त्वमभवः स्वांशेन । अथ तां चकमे चेन्द्र इत्यर्थः ॥ १३ ॥

मुद्गल० अत्रेयमाख्यायिका — अङ्गराजः कस्मिंश्चिद्दिवसे स्वकीयाभिर्योषिद्भिः सह गङ्गायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन् समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च[7] दुर्बलत्वात् किमपि कर्तुं न शक्नोतीति द्वेषेण गङ्गामध्ये प्रक्षिप्तः । स च ऋषिः केनचित् प्लवेन अङ्गराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा सर्वज्ञं तम् ऋषिमवगत्य उत्पादयितारमेवमबोधत् । हे भगवन् ! मम पुत्रो नास्ति, एषा महिषी, अस्यां[8] कश्चित् पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राजानं प्रति कथं तु वृद्धोऽयं वृद्धतरो[9] जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्वा स्वकीयामुशिक्संज्ञां दासीं प्राहैषीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मन्त्रपूतेन वारिणाऽभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च बहुविधेन[11] राजसूयादिना ईजे । तस्मै राज्ञे तत्कृते यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो वृचयाख्यां तरुणीं योषितं प्रादात्[12] । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र ! त्वम् महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच आत्मन इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवं कुर्वते कक्षीवते एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयाम् वृचयाख्याम् अर्भाम् अल्पाम् । युवतिमित्यर्थः । एवंभूतां स्त्रियम् अददाः दत्तवानसि । तथा सुक्रतो ! शोभनकर्मन् ! हे इन्द्र ! त्वम् वृषणश्वस्य एतदाख्यस्य राज्ञः मेना अभवः मेना नाम कन्यका अभूः । तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चकमे[13] । अतः[14] उक्तरूपाणि [15]यानि कर्माणि[15] त्वया कृतानि, ते ता त्वदीयानि तानि विश्वा इत् सर्वाण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ १३ ॥

---

१. इच्छते वि[1] अ[3]; नास्ति द वि[2,3] लप. २. स्तुतिवते द, स्तुनवत्त वि[2] लपं; स्तुविमते कु; स्तुति (१°ति) वचः वि[1]. ३. भार्याम् ल. ४-४. नास्ति वि[1] अ[2]. † ताण्डकम् वि[1] लपं कु. ५. नास्ति वि[1] लपं; वि कु. ६. नास्ति वि[2] लपं. ७. मेन्द्रश्चकाम वि[1]. ८. पुत्रभृत्यादिभिश्च मूको. ९. अस्माकम् मूको. १०. वृद्धो मूको. ११. विशेषेण मूको. १२. तु. मभा १,११२. १३. तु. षब्रा १,१. १४. नास्ति वि मै[1]. १५-१५. नास्ति वि.

इन्द्रो॑ अश्रायि सु॒ध्यो॑ नि॒रेके॑ प॒ज्रेषु॒ स्तोमो॒ दुर्यो॒ न यूपः॑ ।
अ॒श्व॒युर्ग॒व्यू र॑थ॒युर्व॑सू॒युरिन्द्र॒ इद्रा॒यः क्ष॑यति प्रय॒न्ता ॥ १४ ॥

इन्द्रः॑ । अ॒श्रा॒यि॒ । सु॒ऽध्यः॑ । नि॒रेके॑ । प॒ज्रेषु॑ । स्तोमः॑ । दुर्यः॑ । न । यूपः॑ । अ॒श्व॒ऽयुः । ग॒व्युः । र॒थ॒ऽयुः । व॒सु॒ऽयुः । इन्द्रः॑ । इत् । रा॒यः । क्ष॒य॒ति॒ । प्र॒ऽय॒न्ता ॥ १४ ॥

स्कन्द० मे । स यथा स्तननार्हो वेदिद्वारे भवो यूपो वेदि एव श्रित सद्वदङ्गिरसो हीन्द्रस्य सहाया । तथाहि सरमा इन्द्रमङ्गिरसश्च तुल्यवत् प्रसख्यायं वक्ष्यति—'नाह वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोरा' (ऋ १०,१०८,१०) इति । तस्मादुपपन्नमिन्द्रस्य सद्मनि अङ्गिरसामाश्रयत्वम् । अथवैवमन्यथाऽस्यार्धर्चस्य अर्थयोजना । अश्रायि इति चिण् स्वार्थ एव कर्मणि । श्रयति शुद्धोऽपि सामर्थ्यादुपपूर्वः । तदश्रायि । अतिशयबहुत्वाभिधानेन गुणैरुच्छ्रित इव इत्यर्थ । क । सुध्य सुप्रज्ञस्य सुकर्मणो वा मम सम्भूत निरेके धर्मेरिदम् । नियमेन रच्यते येन यत्र वा तन्निरमण निरेक स्तोत्रमिहाभिप्रेतम् । तत्र कथमुदश्रायि । उच्यते । पज्रेषु स्तोम अङ्गिरस ऋत्विजो वा पज्रा अभिप्रेता । लुप्तोपमं चेद द्रष्टव्यम् । यज्ञेष्विव स्तोम । दुर्य न यूप द्वारि भव इव च यूप । यथाङ्गिरसं ऋत्विजो वा उच्छ्रित महान्त स्तोम कुर्वन्ति, यथा च यूपमुच्छ्रित कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । कीदृश इन्द्र । उच्यते । अश्वयु गव्यु रथयु वसूयु अन्यत्रेच्छाया क्यच्विधानात् तदन्तात् 'क्याच्छन्दसि' (पा ३,२,१७०) इति कर्तर्युकारविधानाद् युशब्द पर्यवसन्न । इह तु देवतानां पर्याप्तकामत्वात् एषणाऽसम्भवाद् युशब्द सामर्थ्यान्मत्वर्थे । अश्वैर्गोभी रथैर्धनैश्च तद्वानित्यर्थ । किञ्च इन्द्र इत् इच्छब्द एवार्थे । इन्द्र एव राय "यावत् किञ्चित्" प्रेरयितवे धन "तस्य सर्वस्य" क्षयति ईष्टे । प्रयन्ता दाता च स्तोतृभ्य ॥ १४ ॥

वेङ्कट० इन्द्र स्तोतृभि आश्रीयते । सुकर्मणामस्य निर्गमने पज्रकुलजातेष्विन्द्रस्य स्तोम दुर्ये "यूप इवोच्छ्रितमिहास्ति । दुर्यभवो दुर्यो" यज्ञस्य । 'अङ्गिरस पज्रा', 'पज्रो वाऽऽङ्गिरस पशुकामस्त पोऽतप्यत' इति च शाट्यायनकम् । अश्वादीन् "स्तोतृभ्य इच्छन्" इन्द्र एव धनस्य प्रदाता नियच्छति ॥ १४ ॥

मुद्गल० इन्द्रः देव सुध्य शोभनकर्मणो यजमानान् निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तान् रक्षितुम् अश्रायि आश्रितः । पज्रेषु अङ्गिरस्सु यजमानेषु स्तोम स्तोत्र निश्चलं तिष्ठति । दुर्ये न यूप द्वारि निखातो स्थूणेव । तान् सुध्य इति पूर्वेणान्वय । तस्मादिदानीमपि राय प्रयन्ता धनस्य प्रदाता इन्द्र इत् इन्द्र एव यजमानानां दातुम् अश्वयु अश्वान् इच्छन् तथा गव्यु गा इच्छन् रथयु रथानिच्छन् वसूयु एवमन्यदपि यद्धनमस्ति तदपीच्छन् क्षयति वर्तते ॥ १४ ॥

१. नास्ति ति २. °रमा कु ३ अमेन्ता मूको ४ चोय अ; निषु कु ५ नास्ति अ, बर ति; प्रज्ञा कु ६ बर्हीरे दका° कु ति ७ यद्बन्द कु ति ८ °लम्बनकाशसत्य अ वि; °सत्यावर कु ९ पगृहं कु १० भने रौ° ति. ११-११ नास्ति अ १२-१२ सर्वस्य तस्य अ १३ नास्ति ति १४. अश्रुवन् वि¹ अ². १५ °भने निरेके स्तोतव वि¹ अ². १६-१६. नास्ति कु; 'दुर्यो भवो' अ² वि³; °दुर्यभवो° अ अ² वि² ° अर्थ १७ नास्ति वि¹¹ अ² अर्थ कु १८-१८ स्तोत्र (°त्रे) वस्यन् (?) वि¹. १९ देवे मि². २०. °मानी वि, °मना मे°

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।
अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः स्मत् सूरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम ॥ १५ ॥

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वऽराजे । सत्यऽशुष्माय । तवसे । अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिऽभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

स्कन्द० इदम् नमः इत्यनेन[1] सूक्तेन नमः स्तुतिलक्षणम् वृषभाय वर्षित्रे स्वराजे[2] स्वयमेव दीप्ताय सत्यशुष्माय सत्यबलाय तवसे नु[3] वृद्धाय । वृद्धाय अवाचि उक्तमस्माभिः । यत एवमतो ब्रूमः । अस्मिन् हे इन्द्र! वृजने बलनामैतत् (द्र. निघ २,९) । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थः । बलवति संसारे सङ्ग्रामे वा । अथवा वर्ज्यते यत्र वैगुण्यं स वृजनो यज्ञ इहाभिप्रेतः, तत्र । सर्ववीराः सर्वैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेताः । स्मत्[4] सूरिभिः स्मच्छब्दोऽत्र[5] सहार्थे । सह सर्वैः स्तोतृभिः । तव[6] शर्मन् शरणे[7] वा गृहे वा सुखे वा स्याम । त्वया[8] दत्तं शरणं गृहं सुखं वा प्राप्नुयामेत्यर्थः[9] ॥१५॥

वेङ्कट० इदम् नमनसाधनं[1] स्तोत्रम्[10] वृषभाय स्वयमेव सर्वेषामीश्वराय सत्यबलाय वृद्धायास्माभिः उक्तम् । अस्मिन् इन्द्र! उपद्रवे सर्ववीरैरेकैका अस्माकं स्तोतृभिश्च सह[11] तव सुखे कल्याणे[11] स्याम ॥१५॥

मुद्गल० इदम् पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचः हे इन्द्र! तुभ्यम् अवाचि अस्माभिः प्रोक्तम् । कीदृशाय । वृषभाय वर्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय सत्यशुष्माय शत्रूणां शोषकत्वात् अवितथबलयुक्ताय तवसे [12]अत्यन्तप्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मात् अस्मिन् वृजने वर्जनवति सङ्ग्रामे सर्ववीराः सर्वैर्भटैरुपेता वयम् । स्मत् इति निपातः सुशब्दार्थः । तव स्वत् शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिः विद्वद्भिः[13] पुत्रादिभिः सह स्याम भवेम निवसेमेत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थोध्याये एकादशो वर्गः ॥

[५२]

त्यं सु मेषं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।
अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

त्यम् । सु । मेषम् । महय । स्वःऽविदम् । शतम् । यस्य । सुऽभ्वः । साकम् । ईरते । अत्यम् । न । वाजम् । हवनऽस्यदम् । रथम् । आ । इन्द्रम् । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

स्कन्द० त्यम् तम् इन्द्रम् मेषम् मेषरूपम् सु महय अर्चतिकर्मायम्[14] (द्र. निघ ३,१४) । आत्मन एव चान्तरात्मनः प्रैषः ऋत्विगन्तरस्य वा । सुष्ठु स्तुहि हे अन्तरात्मन्! ऋत्विग्! वा ।

1. येन सूक्ते. 2. स्वराज्ये वि. 3. तुवि कु. 4. स्म वि. 5. स्मशब्दो' वि. 6. मव वि. 7. शरणैः वि. 8. तथा वि. 9. 'र्थमित्य' कु. 10. नमन' वि' अ'. 11. नास्ति वि'. 12. कल्याण् स. 13-13. नास्ति वि. 14. 'कर्मा वि.

स्वर्विदम् स्वःशब्द[1] सर्वपर्याय । विदिर्ज्ञानार्थो लाभार्थो वा । सर्वस्य ज्ञातारं लब्धारं वा । शतम् बहुनामैतत् (द्र निघ ३,१) । बहव । यस्य सुम्न्व अपठितमपि महन्नामैतत् । महान्त । के त । सामर्थ्यात् स्तोतार । साकम् सह ईरत प्रेरयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थ । किं तत् । सामर्थ्यात् स्तुती । बहवो महान्तश्च स्तोतारो य सह स्तुवन्तीत्यर्थ । अथवा सुम्न्व इति स्त्रीलिङ्गमेतत्। शत यस्य स्वभूता. सुम्न्वो महत्य । कास्ता. । मरुदादिसेना । साकमीरते सह गच्छन्ति शत्रूणामुपरि । अहमपि[2] अयम् न अश्वमिव[3] । यथा कश्चिदश्वम्[4] आवर्तयेत् तद्वत् । वाजम् द्वितीयाश्रुतेश्चात्र कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्दोऽध्याहार्य । सोमलक्षणमन्न प्रति । अथवा वाजमिव पविमपि रथनामैतत्[5] । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थम्[6] । बलवन्तम् । हवनस्यदम्[7] आह्वानानि प्रति गन्तारम् । केन । रथम् तृतीयार्थे द्वितीयैषा, रथेन । कम् । इन्द्रम् आत्मानम् अत्यर्थं पुन पुन. आवर्तयेयमित्याशास्ते । किमर्थम् । अवसे तर्पणाय । केन । सुवृक्तिभि सुष्ठु वर्जितदोषाभि स्तुतिभि ॥ १ ॥

वेङ्कट० त सुम्न्व पूरय सर्वज्ञ मेधातिथे मेषम्, शतम् यस्य प्राज्ञा[8] सह अभिष्टुवन्ति । वेगवन्तम् इव महान्तम् रथम् प्रति[9], "हवनं प्रति" गन्तारम् आवर्तयामि इन्द्रम् रक्षणाय स्तोत्रैः ॥ १ ॥

मुद्गल० [11]"त्यं सु मेषम्' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । सव्य ऋषि । त्रयोदशीपञ्चदश्यौ त्रिष्टुभौ। शिष्टा जगत्य । इन्द्रो देवता[12] ॥

त्यम् तं प्रसिद्धम् मेषम् शत्रुभि सह स्पर्धमानम् स्वर्विदम् आदित्यस्य[13] वेदितारम् स्वगुण विशिष्टम् इन्द्रम् हे अध्वर्यो[1] सु महय सम्यक् पूजय । यस्य इन्द्रस्य शतम् नानासंख्याका सुम्न्व स्तोतार साकम् सहैव युगपदेव ईरते स्तुतौ प्रवर्तन्ते । तम् इन्द्रम् अवसे अस्मद्रक्षणाय सुवृक्तिभि सुष्ठु आवर्जकै स्तोत्रै रथम् आ ववृत्याम् रथं प्रति आवर्तयामि । कीदृश रथम् । हवनस्यदम् आह्वानं प्रति वेगेन गच्छन्तम् । दृष्टान्त. । अत्यम् न सातत्यम् गमनसाधनमश्वमिव ॥ १ ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे ।
इन्द्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुब्जन्नर्णांसि जर्हृषाणो अन्धसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रम्ऽऊतिः । तविषीषु । ववृधे । इन्द्रः । यत् । वृत्रम् । अवधीत् । नदीऽवृतम् । उब्जन् । अर्णांसि । जर्हृषाणः । अन्धसा ॥ २ ॥

स्कन्द० स पर्वत न धरुणेषु 'पर्वत' (निघ १,१०) इति मेघनाम । 'धरुणम्' (निघ १, १२) इत्युदकनाम । तृतीयार्थे चैषा सप्तमी । वावृधे इत्यस्य चेदमुपस्थानम् । मेघ इवो दकैर्वृधे ।यथा[12] मेघोऽत्यन्तबहुनोदकेन वर्धते "अत्यन्त महान्[13] भवति । स्वयम् अच्युत पत ति न[14] तस्मात् स्थानादप्रच्युत । तद्वत् स्थिरस्थायित्यर्थ । सहस्रमूति 'सहस्रम्' (निघ ३,१) इति बहुनाम । ऊति सेना पालनं वा । बहुसेनो बहुपालनो वा । तविषीषु बलनामैतत् (द्र

1 स्वःशब्द त्रि 2 ? "त्यमप्युक्ति भाष्य् म 3 नास्ति म. 4 "वाश्वम् म, "श्वम् मु नि 5 वल्लम् मु नि 6 "त्यन्त"स्वमर्थ म. 7 "न्वेद कर्म म, "स्वदं बर्ह नि 8 ? 9 नास्ति कु 10 १०. नास्ति वि°. 11-11 नास्ति वि मे° 12 नास्ति मूको 13 13 "अन्त" म 14 ? नि

निघ २,९)। तृतीयार्थे चात्र सप्तमी । शारीरैः सामर्थ्यलक्षणैर्बलैः । वावृधे अवर्धिष्ट वर्धते वा । अथवा 'स पर्वतो न' इति पर्वतः शिलोच्चय एवाभिप्रेतः । अच्युतः इत्येतस्य विव-क्षुपमानम् । यथा पर्वतोऽच्युतः स्थिरस्तद्वोऽच्युत इति । धरुणेष्वित्यपि[1] 'यस्य च भावेन°' (पा २,३,३७) इत्येवं सप्तमी । तच्छ्रुतेश्च लक्षणभूतयोग्यक्रियापदाध्याहारः । उदकेषु प्राप्तव्येषु । उदकार्थमित्यर्थः । किं करोति । उच्यते । सहस्रमूतिस्तद्विधीषु वावृधे । कः । उच्यते । इन्द्रः । कदा । उच्यते । यत् यदा वृत्रम् मेघम् अवधीत् हतवान् हन्ति वा । नदीवृतम् नद्यः शब्द-कारिण्य आपः, तासामावरीतारम्[2] । उब्जन् ऋजूनि[3] कुर्वन् । भूमिपाताभिमुखानि कुर्वन्नित्यर्थः । कानि । अर्णांसि मेघस्थान्युदकानि । जर्हृषाणः अत्यर्थं हृष्यन् । केन । अन्धसा सोम-लक्षणेन अन्नेन ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः शिलोच्चयः इव उदकधारासु आसीनः बहुरक्षणः[4] शत्रुबलेषु प्रविष्टः ववृधे इन्द्रः, [5]यत् वृत्रम् अवधीत् नदीनाम् आवरीतारं† कुर्वन्निम्नानि उदकानि तेजोभिः विध्यन् हृष्यन् सोमेन[5] ॥२॥

मुद्गल० अन्धसा सोमलक्षणेनान्नेन जर्हृषाणः अत्यर्थं हृष्यन् इन्द्रः यत् यदा वृत्रम् सर्वाणी लोकानामावरितारम् असुरम् अवधीत् हतवान् । कीदृशं वृत्रम् । नदीवृतम् नदन्ति नद्य आपः । तासामावरितारम् । किं कुर्वन्निन्द्रः । अर्णांसि जलानि उब्जन् अधः पातयन् । तदानीं स इन्द्रः पर्वतः न पर्वतवत्[6] शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु मध्ये अच्युतः चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूतिः बहुविधरक्षणवान्[7] तद्विधीषु बलेषु वावृधे प्रवृद्धो बभूव ॥ २ ॥

स हि द्वरो द्वरिषु वव्र ऊधनि चन्द्रबुध्नो मदवृद्धो मनीषिभिः ।
इन्द्रं तमह्वे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिरन्धसः ॥३॥

सः । हि । द्वरः । द्वरिषु । वव्रः । ऊधनि । चन्द्रऽबुध्नः । मदऽवृद्धः । मनीषिऽभिः । इन्द्रम् । तम् । अह्वे । सुऽअपस्यया । धिया । मंहिष्ठऽरातिम् । सः । हि । पप्रिः । अन्धसः ॥३॥

स्कन्द० हि-शब्दः पदपूरणः[8] । सः इन्द्रः द्वरः 'द्वृञ् वरणे'[9] । [10]गुणोऽपि चात्र आद्गुणार्थे[10] द्रष्टव्यः । द्वरिष्विति च निर्धारणे सप्तमी । आवरीतृणां[11] मध्ये । यावन्तः [12]केचन आवरीतारः[12] तेषां सर्वेषां मध्येऽविशेषेण आवरीतेत्यर्थः[13] । ततः अत्यर्थं च वरणीयः याचितव्यः । किम् । सामर्थ्याद् यदभिप्रेतम् । क्व । ऊधनि सोमलक्षणरसानुप्रदानसामान्यादूधोऽत्र[14] ऊध ' उच्यते, तत्र । कीदृशः । चन्द्रबुध्नः [15]चन्द्रः† चन्दतेः कान्तिकर्मणः कान्तिरुच्यते । बुध्नमन्तरिक्षं नियासस्थानत्वात् यस्य सम्भूतं स चन्द्रबुध्नः[15] । मदवृद्धः सोममदेन परिवृद्धः सन् । केन वद्धः । मनीषिभिः मेधाविभि-र्ऋत्विग्भिः ऋत्विग्भिर्वा । इन्द्रम् तम् अह्वे आह्वयामि स्वपस्यया [16]शोभनकर्मेच्छया युक्त.[16] धिया प्रज्ञया । कीदृशम् । मंहिष्ठरातिम् मंहतिः पूजार्थोऽत्र[17] । पूज्यतमदानम् । किं कारणम् । उच्यते । सः हि

1. धरुणेष्वित्यपि कु. 2. °रिता° कु. 3. ऋजून् मूको. 4. स्वर° लपं, रक्षणम् वि[1] अ[1]. ५-५. यदा ··· वि[1] अ[2]. † °वरिता° वि[1] लपं कु. 6. पर्वत° त्रि. 7. °बलक्षयात् मूको. 8. पाद° ति. 9-9. नास्ति अ; °द्वृ वृ वर° ति. 10-10. गुणेऽपि चा° "चानाणू° ति. 11. आवरि° कु, °आवरीतातृणा ति. 12-12. केचनावन्तः ति 13. °वरिते° कु. 14. °लक्षणे रसातु° मूको. 15-15. नास्ति ति. † नास्ति अ. 16-16. कर्मेच्छया युक्तः मूको, 17. °र्थो मंहती अत्र अ.

पात्र अधस हिन्द्रो दोऽत्र यस्मादर्थे । पृणातिश्च दानार्थं । यस्मात् स दाता भक्तस्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [1]स हि इन्द्र [1] वारयिता[2] वारयितृणा [3]भव्ये वरणीय[3] [4]सद्वेयेऽपि अर्थे[4] कमनायतुर्ज स्तोऽसृंद मनीषिभि । तम् इन्द्रम् अहम् शोभनकर्मेच्छया बुद्ध्या ह्वयामि पूज्यतमदानम् । स हि भक्तेन मा पूरयति ॥ ३ ॥

मुद्गल० ■ पूर्वोक्तगुणविशिष्ट[5] इन्द्र द्वरिषु आवरीतृषु[6] मतुषु[7] इर हि अतिशयेनावरीता सतु । शत्रुनयवरीए इत्यर्थ । यस्मात् कथनि उद्धतनरतवति अन्तरिक्षे वत्र सम्भक्त व्याप्य वर्तते । अत एव चन्द्रगुभ सर्वांसा प्रजानामाह्लादकमूए अन्तरिक्षस्य सर्वाह्लादकत्वात् । मदहद[8] सोमै वर्धित । एवभूत य इन्द्र महिष्ठरातिम् प्रवृद्धधनम् तम् इन्द्रम् मनीषिभि प्राज्ञै ऋत्विग्भि सह स्वपन्यया धिया शोभनकर्मणोप्सुकया अह आह्वयामि । हे यस्मात् स इन्द्र अवस भजस्य अस्मदपेक्षितस्य पात्र पूरयिता ॥ ३ ॥

आ यं पृणन्ति दिवि सद्मबर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः स्वा अभिष्टयः ।
तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुरूतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । सद्मऽबर्हिषः । समुद्रम् । न । सुऽभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः । तम् । वृत्रऽहत्ये । अनु । तस्थुः । ऊतयः । शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अहुतऽप्सवः ॥ ४ ॥

स्कन्द० आ यम् पृणन्ति समापृणन्ति[9] आपूरयन्ति । दिवि व्यवस्थितम्[10] । क । सद्मर्बहि सद्म सदन बर्हिर्येषा ते सद्मबर्हिष सोमा । कथमापृणन्ति । समुद्रम् न समुद्रमिव सुभ्व महत्यो नद्य स्वा आत्मीया । कस्य । सामर्थ्यात् समुद्रस्य । कीदृश्य । अभिष्टय इतिगत्यर्थे[11] इच्छार्थो वा । अभिगन्त्र्य अभिकामिन्यो वा । तम् वृत्रहत्ये वृत्रहनन काल अनु तस्थु स्थितवत्य सामर्थ्यात् गत्यर्थं । अनुगतवत्य[12] अनुगच्छन्ति वा । अथवा 'त वृत्रहत्ये अनु' इति अनु शब्द 'तृतीयार्थे' (पा १,४,८५) इत्येव कर्मप्रवचनीय । तेन सह वृत्रहननकाल स्थिता इत्यर्थ । का । उच्यते[13] । ऊतय सेना मरुदादीनाम् । शुष्मा बलनामै तत् (द्र निघ २,९) । अन्तर्णीतमत्वर्थ च । बलवत्य । क तम् । उच्यते । इन्द्रम् । कीदृश्य । [14]अवाता वातरहिता[14] । अथवा [15]अविद्यमानो विनिपन्ता वातो[15] यासा ता अवाता । वायुनापि निरोद्धुमशक्या[16] इत्यर्थ । अहुतप्सव अहिंसितरूपा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ पूरयन्ति यम् दिवि स्थित सोमा उदधिम् इव शोभनभवना आत्मीया नद्य[17] । तम् वृत्रहनन अनु तस्थु मरुत शोषका इन्द्रम् गमनरहिता अपलायितार[18] अहिंसितरूपा[19] ॥ ४ ॥

मुद्गल० सद्म सदन स्थान बर्हि शब्दोपलक्षितो यज्ञो येषा सोमानां त सोमा । दिवि स्वर्गेऽव व्यवस्थितम् यम् इन्द्रम् आ पृणन्ति आ समन्तात् पूरयन्ति ।

१-१ दुलिन वि[1] अ[1] † नास्ति कु २ अमाम° वि[1] अ[1] ३-३ भव्ये सद्वेयेस° वि[1] अ[1] ४-४ सद्वेया° कु अ[1], नास्ति वि[1] अ[1] ५ 'स गुण' अ[1] ६ °रितृषु अ[1] ७ नास्ति वि ८ °र वि ९ °न्ति मापूरयन्ति आ° वि १० अवस° ■ ११ इति° अ वि १२ °वन्त्यो वि १३ नास्ति अ उच्यत° वि १४-१४ नास्ति अ वि १५-१५ °नोऽपि विपन्ता वा वि १६ शक्य° कु १७ न° ■ कु १८ पलायि° वि[1] मू अपलायि° वि[1] कु आपलायि° अ[1] अहसायितार वि[1] अ[1] १९ हिंसि° स वि[1] अ[1]

नद्य समुद्रम् न । यथा नद्य समुद्रं प्रयन्ति तद्वद् इत्यर्थः । कीदृश्यो नद्य । स्वा समुद्रस्य स्वभूता अभिश्रिय आभिमुख्येन गमनवत्य । ऊतय अवितारो मरुत वृत्रतूर्ये वृत्रहनने निमित्तभूत सति तम् इन्द्रम् अनु तस्य अनुग्रहस्य स्थिता बभूवु । कीदृशा मरुत । शुष्मा शत्रूणां शोषयितार । अवाता वान्ति प्रातिकूल्येन गच्छन्तीति वाता शत्रव तद्रहिता[१]। अह्रुतप्सव अकुटिलरूपा । शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे सस्रुरूतयः ।
इन्द्रो यद् वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद् वलस्य परिधीँरिव त्रितः ॥ ५ ॥

अभि । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यत । रघ्वीःऽइव । प्रवणे । सस्रु । ऊतय । इन्द्र । यत् । वज्री । धृषमाण । अन्धसा । भिनत् । वलस्य । परिधीन्ऽइव । त्रित ॥ ५ ॥

स्कन्द० अभि इत्युपसर्ग सस्रु इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्य । स्वा वृष्टिर्यस्य [illegible] स्ववृष्टि वृष्टे स्वामी । कोऽसौ । इन्द्र । मदे इति 'यस्य च भावेन' (पा २,३,३७) इत्येव[२] सप्तमी। तदन्तेश्च लक्षणभूतयोग्यक्रियापदाध्याहार । अस्य युध्यत इति अस्य-शब्देनानुवादेन प्रकृतत्वाद् इन्द्रस्यानुदेश । स्ववृष्टिम् इत्येतत्सामानाधिकरण्याच्चोभयत्र द्वितीयार्थे षष्ठी । सोममदे प्राप्ते स्ववृष्टिमिममिन्द्र युध्यमानम् । रघ्व्य इव प्रवणे प्रवणशब्दो निम्नवचन । यथा निम्ने प्रदेशे रघ्वी लघुगामिन्य आप अभिगच्छन्ति तद्वद् अभि सस्रु अभिगतवत्य अभिगच्छन्ति वा ऊतय मरुतोऽभिसृता । कदा । उच्यते । यत् यदा वज्री गृहीतवज्र धृषमाण इषेरयं[३] प्रगल्भो धकार । इष्यन् अन्धसा सोमलक्षणेनान्नेन । सोमेन अन्यमानहर्ष सन्नित्यर्थ । भिनत् भिन्नवान् भिनत्ति वा । वलस्य मेघनामैतत् (द्र निघ १,१०) । द्वितीयार्थे चात्र षष्ठी ।
मेघम् । कथम् । "परिधीन् इव त्रित " यथा परिधीन् त्रित[४] भिन्नवान् तद्वत् । मन्त्रेतिहासमा चक्षते — 'त्रित यजन्त रक्षांस्यभिदुद्रुवु । सोऽभितुष्टाव । अथैतानीति । तान्यग्निर्न शशाक हन्तुम् । स[५] क्रुद्धोऽग्नि परिधीन् भङ्क्त्वा तैस्तानि रक्षांसि जघान' इति । तदेतदिहोपमीयते— 'परिधीँरिव त्रित ' इति । अथवा वलस्येति स्वार्थ एव षष्ठी । परिधीनिति दुर्गभमानि परिधय उच्यन्ते सर्वतो निधीयमानत्वात् । मेघस्योदकधनान्यभिनदित्यर्थ । इव-शब्दस्तु 'मर्यादि भवत्युपमार्थस्य समार्थे प्रयोग[६]' (द्र या ७,३१) इति पदपूरण । त्रित इत्यपि निपातन्याद् आद्यादित्वात् सप्तम्यान्तसि । त्रिषु प्रदेशेषु आसमध्यमूलेषु अभिनदित्यर्थ[७]। अथवा त्रित इति प्रथमान्तमिन्द्रविशेषणम् । त्रिकस्त्रिस्थान इन्द्र[८] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वा वृष्टिर्यस्य त सोममदे[९] युध्यत इन्द्रस्य अस्य साहाय्यार्थं यथा प्रवणे आपो यन्ति एवम् अभि सस्रु मरुत । इन्द्र यदा वज्री सोमेन धर्षयन् वलम् अभिनत्, पापानीव[१०] त्रित आप्त्य ॥ ५ ॥

---

१ नास्ति वि　२ नास्ति म　३ इषेरयं कु　४ ४ परिधिमिव् यथा अ　५ त्रिन ऋषि
[illegible] ६ स° अ　७ °न्ति क　८ इन्द्र इति म　९ सोमम् मदे ल, सोममदे कु, मदे वि[१] अ[२]
१० °नव ल

मुद्गल० ऊतयः मरुतः मदे सोमपानेन हर्षे सति अस्य इन्द्रस्य युध्यतः वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्वृष्टिम् स्वभूतवृष्टिमन्तं वृषभम् अभि आभिमुख्येन सद्यः अग्मुः। रघ्वीरिव प्रवणे यथा गमनस्वभावाः आपः निम्नदेशे गच्छन्ति। यत् यदा अन्धसा सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृष्माणः प्रगल्भः सन् वज्री वज्रवान् इन्द्रः वलस्य संवृण्वतः[1] पुत्तरसंज्ञमसुरम् भिनत् व्यदारयत्[2]। दृष्टान्तः। त्रितः परिधीन् इव देवानां हविर्लेपनिमर्षणाय अग्नेः सकाशात् अप्सु एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुत्रा जज्ञिरे[3]। तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य त्रितस्य प्रतिरोधाय असुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याऽऽच्छादकाः[4] स्थापिताः। तान् यथा सः अभिनत् तद्वत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुध्नमाशयत्।
वृत्रस्य यत् प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥ ६ ॥

परि। ईम्। घृणा। चरति। तित्विषे। शवः। अपः। वृत्वी। रजसः। बुध्नम्। आ। अशयत्।
वृत्रस्य। यत्। प्रवणे। दुःऽगृभिश्वनः। निऽजघन्थ। हन्वोः। इन्द्र। तन्यतुम्। ॥ ६ ॥

स्कन्द० परि ईम् घृणा इम् इति[1] पदपूरणः। परि चरति[2] क्रियार्थेऽयं लट् परिचचार। सर्वतो व्याप्नोतीत्यर्थः। का। घृणा दीप्ता ज्ञानविरहलक्षणा स्वकीया वाक्। तित्विषे दीप्यते च शवः बलं[3] स्वकीयं मरुल्लक्षणम्। कदा। उच्यते। अपः वृत्वी इत्यादि। अनैकपद्यमता-प्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ। यः अपः उदकानि वृत्वी आवृत्य रजसः अन्तरिक्षलोकस्य बुध्नम् अधोभागम् आ अशयत् शेतेरिह स्थानार्थः। आस्थितवान्। तस्य वृत्रस्य मेघस्य असुरस्य वा यत् यदा प्रवणे निम्ने प्रदेशे। कीदृशस्य वृत्रस्य। उच्यते। दुर्गृभिश्वनः दुर्गृभिशब्दो दुर्ग्रहवचनः[4]। 'मक्षु' इति च 'क्षु' इति च क्षिप्रनामनी (तु. निघ २.१५)। आ क्षिप्रश्वासः दुर्ग्रहो[5] यस्य स दुर्गृभिश्वा। दुस्सहश्वास इत्यर्थः। अथवा तस्य दुर्गृभिश्वनः। दुस्सहश्वासताप्रतिपादनाय चात्र ब्राह्मणपठितमितिहासमाचक्षते — 'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् सर्वा देवता अब्रवीत्। अनु मोपतिष्ठध्वमुप मा ह्वयध्वमिति। तथेति तं हनिष्यन्त आद्रवन्। सोऽवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति। हन्तेमान् भीषया इति। तानभिप्राश्वसीत्। तस्य श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अद्रवन्' (ऐब्रा ३.२०) इति। निजघन्थ हन्तिरत्र गत्यर्थः। सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतण्यर्थः। नियमेन गमितवानसि। हन्वोः हनुप्रदेशे हे इन्द्र। तन्यतुम् विस्तीर्णं शब्दकारिणं वा वज्रम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परि चरति वृत्रम् दीप्तिः। बलं च तस्य दीप्तम्। अपः आवृत्य अन्तरिक्षलोकस्य मूलम् अपां मूलमावृत्य आ अशयत्। वृत्रस्य यदा प्रवणे दुर्ग्रहश्वासस्य निहतवान्[10] हन्वोः अशनिं[11] इन्द्र! वज्रं शब्दकारिणम् ॥ ६ ॥

---

१. वृण्वतः त्रि. २. विदारयत् मूको. ३. द्र. तैब्रा ३,२,८,१०-११. ४. नास्ति त्रि.
५. °च्छादयिताः मूको. ६. नास्ति म. ७. चरतिरपि कु त्रि. ८. नास्ति मूको. ९. 'दुर्ग' मूको.
१०. निहि° कु त्रि° एवं. ११. अपि कु; भीसि ए.

मुद्गल० यो वृत्रः अपः वृत्वी उदकान्यावृत्य रजसः बुध्नम् अन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशम् आ अशयत् आश्रित्याशेत, तस्य वृत्रस्य प्रवणे प्रकर्षेण वननीये अन्तरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गृभिश्वनः दुर्ग्रह-व्यापनस्य। तस्य हि व्यापनं न[१] केनापि ग्रहीतुं शक्यते। एवंभूतस्य वृत्रस्य हन्वोः मुखपार्श्वयोः हे इन्द्र! यत् यदा तन्यतुम् प्रहारं विस्तारयन्तं वज्रम्। तृतीयार्थे द्वितीया। तन्यतुना वज्रेण निजघन्थ नितरां प्रजहर्थ। तदानीम् ईम् एनं त्वामिन्द्रम् घृणा शत्रुजयलक्षणा दीप्तिः परि पति परितो व्याप्नोति। त्वदीयम् शव: बलं च तित्विषे प्रदिदीपे ॥ ६ ॥

ह्रदं न हि त्वा न्यृषन्त्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना ।
त्वष्टा चित् ते युज्यं वावृधे शवस्ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसम् ॥ ७ ॥

ह्रदम् । न । हि । त्वा । निऽऋषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना ।
त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । ववृधे । शवः । ततक्ष । वज्रम् । अभिभूतिऽओजसम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० ह्रदम् न हि हिशब्दः पदपूरणः[१]। ऊर्मयः इत्येतत् ह्रदं इत्यनेनोपमानेन सम्बध्यते। ह्रदमिवो-र्मयः। यथा ह्रदं प्रसृता उदकोर्मयो न्यृषेयुः[२] तद्वत् त्वा नि ऋषन्ति ऋष गतौ[४]। नियमेन गच्छन्ति। ब्रह्माणि स्तुतिलक्षणानि। हे इन्द्र! तव यानि वर्धना[५] वर्धनानि वृद्धिकराणि। स्तूयमाना हि देवताः वीर्येण वर्धन्ते। अत एतदुच्यते—तव यानि वर्धना इति। किञ्च[६] त्वष्टा चित् त्वष्टाऽपि देवशिल्पी ते तव युज्यम्[७] योग्यम् ववृधे वर्धितवान् शवः बलम्, ततक्ष कृतवांश्च[८] वज्रम् अभिभूत्योजसम् अभिभवितृबलयुक्तम्[९] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ह्रदम् ऊर्मयः इव त्वाम् तव वर्धनानि[१०] स्तोत्राणि इन्द्र![११] नि ऋषन्ति तवोपरि पतन्ति। त्वत्प्रियेषु[१२] पुनःपुनः प्रवर्तन्ते। त्वष्टा च तव सख्यं बलं वर्धितवान्। अकरोत् वज्रम् अभिभवितृबलम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! यानि ब्रह्माणि स्तोत्ररूपाणि मन्त्रजातानि तव वर्धना वर्धयितॄणि तानि त्वा त्वाम्[१३] नि ऋषन्ति हि नितरां प्राप्नुवन्त्येव। दृष्टान्तः। ऊर्मयः जलप्रवाहाः ह्रदम् न यथा जलाशयं प्राप्नुवन्ति तद्वत्। त्वष्टा चित् त्वष्टा च देवः ते तव युज्यम् योग्यम् शवः बलम् ववृधे प्रावर्धयत्। अपि च अभिभूत्योजसम् शत्रूणामभिभवितृणा[१४] ओजसा बलेन युक्तम् वज्रम् ततक्ष तीक्ष्णीचकार ॥ ७ ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः सम्भृतक्रतविन्द्र वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः ।
अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥ ८ ॥

---

१. नास्ति त्रि मै[१]. २. पाद[°] वि. ३. न्यृषेयुः कु; न्यृषेयुः मः; न्यृषेयुः वि. ४. गतौ कु वि. ५. नास्ति मूको. ६. किम् कु. ७. यजमानः म. ८. °वान् कृतम् म. ९. °युक्तं वधस्य वि. १०. °नानीच्छन् त्रि°. ११. नास्ति कु वि[१] म[१]. १२. °मेषु वि[१]. १३. नास्ति वि. १४. °भवि-तॄणाम् मूको.

जघ्न्वान् । ऊं इति । हरिऽभिः । सम्भृतक्रतो इति सम्भृतऽक्रतो । इन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुऽयन् । अपः । अयच्छथाः । बाह्वोः । वज्रम् । आयसम् । अधारय । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥

स्कन्द० जघन्वान् इति शत्रवें वसु.[1] । उ इति तु पदपूरणः । [2]घ्नन् हरिभिः आत्मीयैरश्वै । तृतीयानिर्देशात्[3] गत्वेति शेष. । हे सम्भृतक्रतो ! सम्भृतकर्मन् ! सम्भृतप्रज्ञ ! वा इन्द्र ! । क घ्नन । उच्यते । वृत्रम् । किमर्थम् । मनुषे मनो राज्ञ ऋषेर्वा मनुष्यस्य वाऽर्थाय । गातुयन् गमनमिच्छन् । कस्य । अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् । अयच्छथा निबद्धवानसि । बाह्वो बाहुभ्याम् । अत्र सम्बन्धाकाङ्क्षौ लक्ष्येते । हस्ताभ्यां गृहीत्वा नयसीत्यर्थ । किम् । वज्रम् । कीदृशम् । आयसम् लोहमयम् । किञ्च अधारयः धारितवान् स्थापितवानसि दिवि द्युलोके । आकाशे मर्यादायाम् । कम् । सूर्यम् । दृशे दर्शनाय । तदेतत्पुरस्तादपि वक्तम्—'वृत्रं यदिन्द्र शवसा वधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे' (ऋ १, ५१,४) इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० जघन्वान् अश्वैः गत्वा[3] सम्भृतप्रज्ञ ![4] इन्द्र ![5] वृत्रम् मनुष्यार्थम् अपः गमयितुमिच्छन् अग्रही[6] बाह्वोः आयसम् आयुधम् । अथ त हत्वा सर्वेषाम् दर्शनाय दिवि सूर्यम् आ[7] अधारयः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे सम्भृतक्रतो ! सम्पादितकर्मन् ! इन्द्र ! मनुषे जनाय गातुयन् गातु मार्गमिच्छन् वृत्रम् असुरम् हरिभि अश्वैर्युक्तस्त्वम् जघन्वान् उ हतवान् खलु । तदनन्तरम् अपः वृष्ट्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । बाह्वो स्वकीययोर्हस्तयो आयसम् अयोमयम् वज्रम् अयच्छथा अग्रही । आकार समुच्चयार्थः । सूर्यम् च दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुं सर्वेषामस्माक दर्शनाय अधारय स्थापयाञ्चकृषे ॥ ८ ॥

बृहत् स्वश्चन्द्रममवद् यदुक्थ्य१मकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।
यन्मानुषप्रधना इन्द्रमूतयः स्वर्नृषाचो मरुतोऽमदन्ननु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृण्वत । भियसा । रोहणम् । दिवः । यत् । मानुषऽप्रधनाः । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

स्कन्द० बृहत् महद् परिमाणतः सारतो वा । स्तुतिरूपम् स्वश्चन्द्रम् चन्द्रं चन्दते कान्तिकर्मण स्वयमेव कान्तम् । अमवत् अमशब्द आत्मपर्याय । तेन चात्र प्रयत्नो[8] लक्ष्यते । आत्मवत् प्रयत्नवत् । महता प्रयत्नेनेत्यर्थः । यत् उक्थ्यम् प्रशस्यम्[9] । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य । तत् अकृण्वत कृतवन्तोऽस्मदीया ऋत्विज पुत्रपौत्राद्यो वा । भियसा परिचर्यावैगुण्यभयेन । कीदृशम् । रोहणम् दिव द्युलोकारोहणसमर्थम् । सद्गुण्यापत्तविध्वंसकैरसुरैः रक्षोभिर्वाऽन्तराऽपलोपम- प्राप्यमस्यन्तसगुणमित्यर्थ । कदा । उच्यते— यत् यदा मानुषप्रधना मनुष्यार्थो मानुष । 'प्रधन इति संग्रामनाम' (या९,२१) । असुरैर्मेधैर्वा[10] सह मनुष्यार्थं संग्रामो येषां ते मानुषप्रधना । इन्द्रम् इत्येतत्तु अमर्षेण अनुशब्देन सह सम्बन्धयितव्यम्[11] । कीदृशा.[12] । ऊतय अवितारः । रक्षितारो

1. यन्तृर् मूको २-२. निर्देशाद् अ. ३. नास्ति ल वि[11] अ[1] पु. ४. °त्वन वि[1]. ५ नास्ति पु ६. अग्रहीद् वि[1] ल. ७. नास्ति वि[1] अ[1]. ८. प्रयोगो अ ९. °शस्यं अ १०. °र्वा सोदकमस्तै अ लि ११. °तव्य मूको. १२. कीदृशः लि.

गन्तारो वेत्यर्थः । स्व सर्वपर्यायोऽयम् । सर्वे नृषाच नृभिर्ये सेव्यन्ते सेवन्ते वा नॄन् वृष्टिप्रदानादिना ते नृषाच । के ते । उच्यते । मरुत । किं कृतवन्त । उच्यते । अमदन् इन्द्रम् अनु 'तृतीयार्थे (पा १, ४, ८५) इत्ययमनु कर्मप्रवचनीय । सहार्थश्चात्र तृतीयार्थ । सोमेन मत्ता इन्द्रेण सहेत्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० बृहत् साम स्वयमेव कान्त बध्नात् यदा प्रशस्यम् अनुर्वत भयेन स्तोतार[1] दिव रोहणनिमित्तम् । यदा वा मनुष्यहितसङ्ग्रामा इन्द्रम् मरुत[2] स्व त्रिदिवि स्थित देवा सन्त मनुष्यान् सेवमाना अनु अमदन् । उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ९ ॥

मुद्गल० बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमाना भियसा वृत्रभयेन यत् यदा उक्थ्यम्[3] उक्थार्हम् स्तोत्रयोग्यम् अकृण्वत अकुर्वन् । कीदृश बृहत्साम । स्वर्चन्द्रम् स्वकीयेन चन्द्रेण आह्लादकेन तेजसा युक्तम् अमवत् अमति शत्रून् स्वात्मवेनेति अमो बल तद्युक्तम् । दिव स्वर्गस्य रोहणम् आरोहणहेतुभूतम् । एवंविधेन स्तोत्रेण वृत्राद्भीता[4] इन्द्रम् अस्तोषतेत्यर्थ । यत् यदा मानुषप्रधना मनुष्यहितसङ्ग्रामा ऊतय स्व द्युलोकस्य रक्षितार मरुत नृषाच प्राणरूपेण नॄन् सेवमाना भूत्वा इन्द्रम् अपि तस्यैव रूपेण अनु अमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं [illegible] इन्द्र वृत्रवध प्रति उद्युक्तो बभूवेति शेष ॥ ९ ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्र इन्द्र ते ।
वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी[5] मदे सुतस्य शवसाभिनच्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इन्द्र ।
ते । वृत्रस्य । यत् । बद्बधानस्य । रोदसी इति[6] । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥

स्कन्द० द्यौ चित्[7] चिच्छब्दोऽप्यर्थे । द्यौरपि, किमुतान्ये देवा । कीदृशी द्यौ । अमवान् आत्मवान् अपसवान् । किं कृतवान् । उच्यते । अस्य अहे अहन्तव्यत्वान्येन हन्तुमशक्यस्य वृत्रस्य स्वभूतात् स्वनात् आक्रोशशब्दात् अयोयवीत् यौतिः पृथग्भावार्थे । पृथग्भूत । नष्ट इत्यर्थे । कम्पनार्थो वा यौति सामर्थ्यात् । अकम्पतेत्यर्थ । भियसा भयेन । वृत्रश्वासात् बिभ्यतस्तन्नूनं सर्वे देवा नष्टा इत्यर्थं । अत्र "च ब्राह्मणम्—'×× इति" तामभि माश्वनात् । तस्य श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अजहुः (ऐब्रा ३ २०) इत्ययमितिहासो दर्शयितव्य । कदा पुनरयोयवीत् । उच्यते[8] । यत्र हे इन्द्र! ते तव स्वभूत वृत्रस्य यत् यदा बद्बधानस्य बाधतेरिदम् । अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वम् । आपि इत्यत्र इत्वरम् । वृष्टिप्रतिबन्धकरणेनास्मान् बाधमानस्य । रोदसी उभे अपि द्यावापृथिव्यौ । रोदसी इति चानुदात्तत्वप्रसिद्ध्यर्थं व्यत्ययेन द्वितीयायाः स्थाने आमन्त्रितप्रथमा द्रष्टव्या । मदे सुतस्य मद इति 'यस्य च भावेन' (पा २, ३, ३७) इत्येव सप्तमी । तन्निमित्तं लक्षणभूतवाक्यक्रियापदाध्याहार । सुतस्य सोमस्य सम्बन्धिनि मद माद । सोमेन मत्तस्य सतस्तवेत्यर्थं । शवसा बलेन अभिनत्

१ स्तोतृ मूको. २ नास्ति वि[1] अ[2] ३ नास्ति वि ४ वृत्राद्भी[3] मूको ५ ऋ ३,१६०.१६ शोध द्र ६ चित् अस्य मूको. ७-७ अक्षराणि न लि, °ने ते कु ८ °उच्यते न लि

भिन्नवान् । किम् । शिरः मूर्धानम् । अस्यामृच्यप्रकृतत्वात् अहेरस्येत्येतस्यान्वादेशत्वासंभवाच्छान्दसमनुदात्तत्वं व्याख्येयम् । अन्वादेशार्थं वोत्तरोऽर्धर्चः पूर्वं योजयितव्यः । पश्चात् पूर्वः । यदा त्वदीयो वज्रो वृत्रस्य शिरोऽभिनत्तदास्याहेः स्वनादिति ॥ १० ॥

वेङ्कट० द्यौः अपि चत्वान् अस्य अहेः स्वनात् तदानीं[1] भयेन अयोयवीत् अकम्पत[2] । यदा द्यावापृथिवी बाधमानस्य सोमस्य मदे तव वज्रः बलेन वृत्रस्य शिरः अभिनत्[3], तदा अयोयवीदिति । वृत्र एवाहननादहिरुक्तः[4] ॥ १० ॥

मुद्गल० अभवान् चत्वान् द्यौः चित् द्युलोकोऽपि अस्य अहेः वृत्रस्य स्वनात् शब्दात् भियसा भयेन अयोयवान् अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् । अकम्पतेत्यर्थः । हे इन्द्र ! ते तव सुतस्य अभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे जाते सति त्वदीयः वज्रः रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्बधानस्य बाधनशीलस्य वृत्रस्य शिरः यत् यदा शवसा बलेन अभिनत् अच्छिनत्, तदानीं द्युलोको भयातिरेकेण निश्चलो बभूवेति शेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

यदिन्न्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः ।
अत्राह ते मघवन् विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनन्त । कृष्टयः । अत्र । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतम् । सहः । द्याम् । अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

स्कन्द० यत् इत् नु इन्द्र यच्छब्दो यदिशब्दस्यार्थे । इत् नु इति पदपूरणौ[5] । यदिशब्दश्रुतेश्च[6] तात्सम्बन्धयोग्यक्रियापदाध्याहारः । यदि स्यात् हे इन्द्र[7] पृथिवी दशभुजिः दशाभोगा[8] । दशगुणेत्यर्थः । अहानि च दिवसाः सर्वाणि ततनन्त एकत्र समस्य विस्तारयेयुः कृष्टयः मनुष्याः । अत्र यदीति प्रकृतत्वात्पदपीत्यस्यार्थे[9] । अह ते अहेति निपातमहार्थीय एवशब्देन समानार्थः तेनादाय यो द्रष्टव्यः । ते अह तवैव हे[10] मघवन् ! विश्रुतम् विख्यातम् सहः सहनलक्षणं बलम् द्याम् अनु दिवं प्रति । द्युलोके व्यवस्थितं स्यादित्यर्थः । शवसा सामर्थ्यलक्षणेन बलेन बर्हणा परिवृढः भुवत् भवेत् । दशगुणाया पृथिव्या सर्वेभ्यश्च सहस्तेभ्योऽहोभ्यः सकाशात् तवैव महत्ता बलमिति समस्तार्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यदि एव इयम् इन्द्र ! पृथिवी दशगुणा भवति, †यदि† च[10] अहानि सर्वाण्येव विस्तारयेयुः मनुष्याः सर्वदा युवाणाश्रयेषु । अत्र एव[11] ते मघवन् ! त्वत्कृतं सर्वं कर्म विश्रुतम् भवति । तव बलेनागतं शत्रुहिंसनं द्युसदृशं भवति महत्त्वेनेति ॥ ११ ॥

मुद्गल० यत् इत् नु[12] यदा खलु पृथिवी दशभुजिः दशगुणिता भवेत्, यदि वा कृष्टयः प्रजाः विश्वा

1 तदा वि॰ अ॰ 2 अकम्पयत् वि॰ अ॰ 3 अभिनत् वि॰ अ॰ 4 °हिरण्यो [redacted] 5 °पूरण अ, पूरणम् कु 6 नास्ति अ 7 दशभोगा कु 8 °त्वादस्माच्छ्रोऽवे यत्पा (°नम् अ) स्थाने। मध्येऽपीत्यर्थ अ कु 9 नास्ति अ कु 10-10 नास्ति वि॰ अ॰. † यदा च वि॰ स्प 11 एव तवापि वि॰ अ॰ 12 नास्ति वि.

सर्वाणि अहानि कर्माणि ततनन्त विस्तारयेयुः। हे मघवन्! धनवन्! इन्द्र! अत्र अह अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयम् सहः वृत्रवधादिकारणं बलम् विश्रुतम् विख्यातम्। शवसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया द्याम् अनु भुवत् अनुभवति। यथा द्यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृत्रादेर्हिंसनमपि महदिति भावः ॥ ११ ॥

त्वम॒स्य पा॒रे रज॑सो॒ व्यो॑मनः॒ स्वभू॑त्योजा॒ अव॑से धृषन्मनः ।
च॒कृ॒षे भूमिं॑ प्रति॒मान॒मोज॑सो॒ऽपः स्वः॑ परि॒भूरे॒ष्या दिव॑म् ॥ १२ ॥

त्वम् । अ॒स्य । पा॒रे । रज॑सः । विऽओ॑मनः । स्वभू॑तिऽओजाः । अव॑से । धृ॒ष॒त्ऽम॒नः । च॒कृ॒षे । भूमि॑म् । प्र॒ति॒ऽमान॑म् । ओज॑सः । अ॒पः । स्वः॒ऽरिति॑ स्वः॑ । प॒रि॒ऽभूः । ए॒षि॒ । आ । दिव॑म् ॥१२॥

स्कन्द० त्वम् अस्य पारे पारमन्तम्। सप्तमीनिर्देशाच्च योग्यक्रियाध्याहारः। त्वमस्य पारे अन्ते तिष्ठसि। रजसः लोकस्य व्योमनः व्योम्नः अन्तरिक्षाख्यस्य। कीदृशः। स्वभूत्योजाः स्वभूतिः स्वसामर्थ्यं, सा ओजो बलं यस्य स स्वभूत्योजाः। किमर्थम्। अवसे तुमर्थे[1] सेन्प्रत्ययः[2]। अवितुम्। कृत्स्नं जगत् वृष्टिप्रदानद्वारेण पालयितुमित्यर्थः। हे धृषन्मनः! शत्रुधर्षणचित्त! शत्र्वभिभवशील! इत्यर्थः। किञ्च चकृषे कृतवानसि। भूमिम् प्रतिमानम् उपमानम् ओजसः आत्मीयस्य बलस्य। अपः अन्तरिक्षं च। 'आपः' इति[3] बहुवचनान्तोऽप्छब्दोऽन्तरिक्षनामसु[4] पठितः (तु. निघ १, १२)। स्वः दिवं च। त्रयो लोकाः समुदिताः तव बलस्योपमा भवति। परिभूः परिपूर्वो भवतिः सर्वत्र[5] परिग्रहे। यावत् किंचित् सर्वस्य परिग्रहीता[6] त्वम् एषि आ आगच्छसि च सोमं पीत्वा पृथिवीतः दिवम् द्युलोकम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्य अन्तरिक्षलोकस्य[7] अन्ते[8] स्थितः सन् स्वभूतबलः रक्षणार्थं शत्रूणामभिभवनशीलचित्त![9] तिष्ठसि। चकृषे कृतवानसि च[10] भूमिम्[11]। [12]बलवतो बलस्य[12] [13]प्रतिद्वन्द्वी त्वम्[13]। अन्तरिक्षं सर्वं परिभवन् आ गच्छसि दिवम् इति ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे धृषन्मनः! शत्रूणां धर्षकमनोयुक्त! इन्द्र! अस्य अस्माभिः परिदृश्यमानस्य व्योमनः व्याप्तस्यान्तरिक्षस्य रजसः लोकस्य पारे उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वम् अवसे अस्मद्रक्षणार्थम् भूमिम् भूलोकम्[14] चकृषे कृतवानसि। किञ्च ओजसः बलवतो बलस्य प्रतिमानम् प्रतिनिधिरभूः। तथा स्वः सुष्ठु अरणीयं गन्तव्यम् अपः अन्तरिक्षलोकम् आ दिवम् द्युलोकात् परिभूः परिग्रहीता परिग्रहणार्थम् एषि प्राप्नोषि ॥ १२ ॥

त्वं भु॑वः प्रति॒मानं॑ पृथि॒व्या ऋ॒ष्ववी॑रस्य बृह॒तः पति॑र्भूः ।
विश्व॒माप्रा॑ अ॒न्तरि॑क्षं महि॒त्वा स॒त्यम॒द्धा नकि॑र॒न्यस्त्वावा॑न् ॥ १३ ॥

त्वम् । भु॒वः । प्र॒ति॒ऽमान॑म् । पृ॒थि॒व्याः । ऋ॒ष्वऽवी॑रस्य । बृ॒ह॒तः । पतिः॑ । भूः॒ । विश्व॑म् । आ । अ॒प्राः॒ । अ॒न्तरि॑क्षम् । म॒हि॒ऽत्वा । स॒त्यम् । अ॒द्धा । नकिः॑ । अ॒न्यः । त्वाऽवा॑न् ॥ १३ ॥

---

१. °र्थे अत्र अ. २. सेप्र° अ कु. ३. इति द्वि अ वि. ४. °न्तोऽप्छन्दो° कु; °न्तोऽप्छब्दो° वि. ५. अत्र अ. ६. °गृहीता (°ता अ) अ वि. ७. °क्षस्य लो° वि[१]. ८. अन्ते वि[१] लपं. ९. °शील ल; °शीलचित्त: वि[१]. १०. नास्ति वि[१] अ[१]. ११. भूमीम् लपं. १२-१२. बलस्य बलवताम् वि[१] अ[१]. १३-१३. तु. ऋ १,१०२,८; °द्वन्द्वम् वि[१] अ[१]; °न्द्विनम् ल वि[१२] अ[२] लपं; °न्द्वि त्वम् कु. १४. लोकम् वि.

स्कन्द० त्वम् भुवः भवसि प्रतिमानम् पृथिव्याः पृथिव्यपि त्वयोपमीयते, किं पुनरन्यान्युपमेयानि। सर्वेभ्य[1] त्वमुत्कृष्ट इत्यर्थः। किञ्च ऋष्ववीरस्य 'ऋष्व' (निघ ३, ३) इति महन्नाम। वीरशब्दः शूरपर्यायः। महान्तो वीरा यस्मिन् सैन्ये तदृष्ववीरं तस्य[2]। बृहतः महतः पतिः स्वामी भूः भवसि त्वम्। महद्भि[3]शूरैरुपेतं तव महत्सैन्यमित्यर्थः[3]। किञ्च विश्वम् आ अप्राः आपूरयसि अन्तरिक्षम् महिना महत्त्वेन। किं बहुना। सत्यम् अद्धा द्वे अप्येते सत्यनामनी (द्र निघ ३,१०)। 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते, यथा अहो दर्शनीय अहो दर्शनीय' (या १०,४२) इत्येवमर्थभूयस्त्वेनापुनरुक्तिः[4]। अत्यन्तसत्यमेतत्। नहि न कश्चिदन्यस्त्वत्तोऽस्य त्वावान्, 'वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' (पावा ५,२,३९) इत्येवमत्र सादृश्ये वतुप्प्रत्ययः। त्वत्सदृश इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० [5]त्वम् भुवः[5] प्रतिमानम्[6] पृथिव्याः, दर्शनीयवीरस्य [7]स्वर्गस्य च[7] पतिः अभवः। विश्वम् आपूरितवान् असि अन्तरिक्षम् महत्तया। सत्यम् अद्धा इति सत्यनामनी[8]। सत्यं तथैव, न त्वत्सदृशः[9] कश्चिदस्तीति ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र[†] त्वम् पृथिव्याः विस्तीर्णायाः भूमेः प्रतिमानम् भुवः प्रतिनिधिर्भवसि। यथा भूलोको महान् अविमिश्रयशक्तिरेव त्वमपीत्यर्थः। तथा ऋष्ववीरस्य ऋष्वाः दर्शनीयाः वीराः यस्य स तस्य बृहतः बृंहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिः भूः पालयितासि। तथा अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्त[10] द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानम् आकाशम् विश्वम् सर्वमपि महिना महत्त्वेन सत्यम् आ अप्राः निश्चयेन वा समन्तात् अपूरय। अतः त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चित् नहि अस्ति नास्तीति यदेतत् तत् अद्धा सत्यमेव ॥ १३ ॥

न यस्य॒ द्यावा॑पृथि॒वी अनु॒ व्यचो॒ न सिन्ध॑वो॒ रज॑सो॒ अन्त॑मान॒शुः ।
नोत स्ववृ॑ष्टिं॒ मदे॑ अस्य॒ युध्य॑त॒ एको॑ अ॒न्यच्च॑कृ॒षे विश्व॑मानु॒षक् ॥ १४ ॥

न । यस्य॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अनु॑ । व्यच॑ः । न । सिन्ध॑वः । रज॑सः । अन्त॑म् । आ॒न॒शुः ।
न । उ॒त । स्वऽवृ॑ष्टिम् । मदे॑ । अ॒स्य॒ । युध्य॑तः । एकः॑ । अ॒न्यत् । च॒कृ॒षे । विश्व॑म् । आ॒नु॒षक् ॥ १४ ॥

स्कन्द० यस्य द्यावापृथिव्या नेति प्रतिषेधे। यस्य तव न द्यावापृथिवी अनु व्यचः व्याप्तिमावृत्य द्यावापृथिवी पदितम्। व्याप्तिम्[11] आनशाते[12]। न च सिन्धवः स्यन्दनात् सिन्धवः आदित्यरश्मय इहोच्यन्ते। ते रजसः। 'ज्योती रज उच्यते' (या ४,१९)। ज्योतिषस्तेजस अन्तम् अन्तं आनशुः अनु प्राप्नुवन्ति। यतो व्याप्त्या[13] द्यावापृथिव्यौ न्यूनतरे[14], न तेजसा आदित्यरश्मय इत्यर्थः। अथवा 'सिन्धव' (निघ १,१३) इति नदीनाम। रज इत्युदकमुच्यते (द्र या ४,१९)। यतो व्याप्त्या[15] द्यावापृथिव्यौ न्यूनतरे। यस्य च स्वभूतस्य वृष्टिलक्षणस्योदकस्यान्तं

1 भीरु कु. 2 नास्ति भ. 3-3 'शूरैर्वलैर्महत्' भ. 4 भ्यरे वि; °रुक्ते भ. 5-5 नास्ति वि[1,2] अ[1]. 6 नास्ति वि[1] अ[1]. 7-7 महतः वि[1] अ[1]. † नास्ति कु. 8 °मनी अथवा स्पष्टेन् वि[1] अ[1]. 9 शास° वि[1]. 10 ज्ञानम् मूको. 11 व्याप्ति भ वि. 12 नास्ति मूको. 13 व्याप्त मूको. 14 न्यूनतरम् कु. 15 व्याप्ते कु.

नद्यो न व्याप्नुवन्ति। वृष्ट्येकदेशेन ह्रियन्ते। न सर्वां वृष्टिं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः। अथवैव-मन्यथाऽस्यार्धर्चस्यार्थयोजना। द्यावापृथिवी अनु व्यचः इति अनुशब्दः 'हीने' (पा १,४,८६) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः। 'अन्वर्जुनं योद्धारः' इति यथा। द्यावापृथिवी इति कर्मप्रवचनीययोगलक्षण-द्वितीयान्तम्। व्यच इत्यपि प्रथमान्तम्। यस्य तव द्यावापृथिव्योः 'सकाशान्न्यूना' व्याप्तिरित्यर्थः। 'न सिन्धवो रजसो अन्तमानशुः' इत्ययं [illegible] पादो द्विधा पूर्ववद्व्याख्येयः। न उत स्ववृष्टिम् मदे अस्य युध्यतः उतशब्दोऽप्यर्थे। स्वा वृष्टिर्यस्य स स्ववृष्टिः, वृष्टेः स्वामी, तं स्ववृष्टिम्। मदे इति 'यस्य च भावेन°' (पा २,३,३७) इत्येवं सप्तमी। तच्छ्रुतेश्च लक्षणयोग्यक्रियाऽध्याहारः। अस्य युध्यत इति प्रकृतत्वादिन्द्रस्यायमन्वादेशः। स्ववृष्टिमित्ये-तस्यासामानाधिकरण्याच्चोभयत्र द्वितीयार्थे षष्ठी। नापि यं व्याप्नुवन्ति वृष्टेः स्वामिनं सोममदे प्राप्ते भवन्तमेतं युध्यमानमित्यर्थः। के न व्याप्नुवन्ति। सामर्थ्यात् शत्रवः। यच्छब्दश्रुते-स्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। स त्वम् एकः सहायवर्जितः अन्यत् विश्वम् सर्वम् चकृषे करोषि कृतवान् वा। आनुषक् आनुपूर्व्येणात्मानुगुणम्, स्ववशवर्तीत्यर्थः॥ १४॥

वेङ्कट० 'यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिवी' व्याप्तिम् न अनु आनशाते। न[2] नद्योऽपि[2] तेजसः अन्तम् आपुः। न अपि च शत्रवः[3] सोममदे युध्यतः अस्य तेजसोऽन्तम् आनशुः[4]। [illegible] बहुना। एकः एव त्वम् अन्यत् सर्वम् अनुस्यूतं कृतवानसि॥ १४॥

मुद्गल० यस्य इन्द्रस्य व्यचः व्यापनम् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ न अनु आनशाते प्राप्तुमसमर्थे[5] बभूवतुः। तथा रजसः अन्तरिक्षलोकस्योपरि सिन्धवः स्यन्दनशीला आपो यस्येन्द्रस्य तेजसः अन्तम् अवसानम् न आनशुः न प्रापुः। उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिम् स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिम् युध्यतः युध्यमानस्य अस्य इन्द्रस्य बलस्य अन्तं वृत्राद्यो न प्रापुः। अतः हे इन्द्र! एकः त्वम् अन्यत् त्वद्व्यतिरिक्तम् विश्वम् भूतजातम् आनुषक् आनुपूर्व्येण चकृषे। सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः॥ १४॥

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्नु त्वा।
वृत्रस्य यद्भृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्थ॥ १५॥

आर्चन्। अत्र। मरुतः। सस्मिन्। आजौ। विश्वे। देवासः। अमदन्। अनु। त्वा। वृत्रस्य। यत्। भृष्टिऽमता। वधेन। नि। त्वम्। इन्द्र। प्रति। आनम्। जघन्थ॥ १५॥

स्कन्द० आर्चन् अर्चतिः स्तुत्यर्थः। स्तुवन्ति अस्तुवन्तो[9] वा मरुतः ऋत्विङ्नामैतत् (द्र. निघ ३,१८)। ऋत्विजः। अत्र सस्मिन्[10] सर्वशब्दस्यायमेकाक्षरलोपः[11] पर्यायान्तरं वा। सर्वस्मिन् आजौ सङ्ग्रामनाम (द्र. निघ २,१७)। सङ्ग्रामस्थानीये दुस्तरे यज्ञे। यावान् कश्चिदयं पृथिव्यां यज्ञः तत्र सर्वत्रेत्यर्थः। अथवा 'य उग्रा अर्कमानृचुः' (ऋ १,१९,४) इति मरुतां

---

१. अन्वर्जुनं द्रु; अन्वर्जुनं अ. २-२. °शान्न्यूना मूको. ३. °सिन्धवापि कु. ४. नास्ति वि[2]. ५. °ऽपि आदित्यरश्मयो वा वि[1] अ[2]. ६. वृत्रं अ[1,2] वि[1,2] कु ल. ७. नानशुः ल; नाश्नुः वि. ८. नास्ति मूको. ९. स्तुवन्तः मूको. १०. नास्ति अ. ११. °मेकाक्षरो लोपः लि.

मोऽनुत्वद्दर्शनात् इन्द्रसखा[1] देवा एवात्र मरुत उच्यन्ते। आजिरित्यपि सङ्ग्राम एवोच्यते, न तत्स्थानीयो यज्ञः। 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐब्रा ३,२०) इत्येवमादिभिर्वचनैः अत्र[2] सर्वस्मिन् सङ्ग्रामे मरुतस्त्वां स्तुवन्त[3] इत्यर्थः। विश्वे देवासः "सर्वे च देवाः" अमदन्, सोमेन मादयन्ति मत्ता वा। अनु त्वा 'तृतीयार्थे' (पा १, ४, ८५) इत्यत्रायमनुशब्दः कर्मप्रवचनीय। सहार्थश्चात्र तृतीयार्थः। त्वया सहेत्यर्थः। कस्मात् कदा वा आवन्[4]। उच्यते। इन्द्र यद् यस्मात् यदा वा वृष्टिमता वृष्टिशब्दोऽभिवचनः[6]। भक्तिमता[7] वधेन वज्रनामैतत् (द्र. निघ २, २०)। वज्रेण त्वम् हे इन्द्र! आनम् प्राणम् नि प्रति जघन्थ प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी। नियमेन हतवान् हंसि वा ॥ १५ ॥

वेङ्कट० 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' इति सर्वस्मिन् अस्मिन् सङ्ग्रामे मरुतः इन्द्रम् आर्चन्[9]। त्वाम् मरुतो देवाः त्वाम् अनु अमदन् भक्तिः सकर्मकस्य भवति। वृत्रस्य यदा भक्तिमता[10] वधेन नि जघन्थ त्वम् इन्द्र! हननमायत्ते[11] मुखं प्रति[12] ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वाम् मरुतः अत्र अस्मिन् आजौ सङ्ग्रामे आर्चन् अपूजयन्। अस्मिन् सङ्ग्रामे विश्वे देवासः ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतः त्वा त्वाम् अनु अमदन् अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन्। हे इन्द्र! त्वम् यत् यदा वृष्टिमता भेदयति शत्रूनिति भृष्टिः अधिः, तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण वृत्रस्य आनम् प्रति आननं मुखं प्रति नि जघन्थ नितरां प्राहार्षीः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

[५३]

न्यू३ षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदने विवस्वतः ।
नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भरामहे । गिरः । इन्द्राय । सदने । विवस्वतः । नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम्ऽइव । अविदत् । न । दुःऽस्तुतिः । द्रविणःऽदेषु । शस्यते ॥१॥

स्कन्द० नि प्र इत्युपसर्गौ भरामहे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यौ। उ सु इति पदपूरणौ। शब्दलक्षणाम् वाचम् महे महते नि प्र भरामहे इत्येतदिदम्। 'इयङ्गोर्भश्छन्दसि इत्य' (पावा ८,३,११) इति भरवम्। नियमेन प्रहरामः आपयामः[13]। उच्चारयाम[14] इत्यर्थः। न च केवलाः[15] शब्दलक्षणां वाचम्। किं तर्हि। अन्या अपि गिरः लौकिकस्तुतिलक्षणाः यजुस्सामलक्षणा वाचः[16]। कर्मणे। इन्द्राय। क। सदने यज्ञगृहे विवस्वतः यजमाननामैतत् परिचारकरूपिणा परिगम्। यजमानस्य स्वभूते। कस्मात्[17]। उच्यते। नू[18] चित् हि 'नु' (निघ ३,१५) इति क्षिप्रनाम।

1. इन्द्रस्य स° अ. 2. अत्र तु; अथवा वि. 3. स्तुवन्तः मूको. ४-४. सर्वेति अ. 5. अभवंश्च अ वि. 6. °ष्टिशब्दोऽभिवचनः अ. 7. भक्तिमता मूको. 8. °नुवादीति वि. 9. आर्चंद वि°. 10. भक्ति° वि°.¹ अ°-² भ्रष्टे ए. 11. गमन° मूको. 12. नास्ति वि° अ°. 13. प्रहरामः मूको. 14. °रयामो वि. 15. केवल अ. 16. वाचं वि. 17. नास्ति वि. 18. नास्ति अ.

चित्-शब्दः पदपूरणः[१] । हि-शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् क्षिप्रमिन्द्रः रत्नम् धनम् ससतामिव स्वपतामिव अत्यन्तनिष्प्रतिकाराणां[२] [३]शत्रूणाम् अविदत् विन्दतेरिदं[†] रूपम् । अविन्दत्[३] लब्धवान् । [४]प्रभूतं धनं लब्धवानित्यर्थः[४] । यस्माच्चेन्द्रस्य न दुष्टुतिः कुत्सिता स्तुतिः केषुचिदपि द्रविणोदेषु ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदा उच्यन्ते, यजमाना वा । हविर्लक्षणस्यैव धनस्य दातृत्वात्[५] (द्र. या ८,२) । तेषु शस्यते शस्त्रधर्मेण क्रियते । यस्माच्चास्य न कश्चिदपि ऋत्विक् यजमानो वा अयोग्यां स्तुतिं करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सु नि प्र भरामहे स्तोत्रं महते इन्द्राय । यजमानस्य गृहे स्तुतयः इन्द्राय भवन्ति । नु[६] क्षिप्रम् एव[७] हि शत्रूणाम् रत्नम्[८], स्वपतामिव धनं चोरः, इन्द्रः विन्दति, ततः प्र भरामहे[९] । तत्र च धनप्रदेषु दुष्टुतिः न[१०] प्र शस्यते, तस्मात् सुष्टु प्र भरामहे ॥ १ ॥

मुद्गल० [११]'न्यू षु' इति एकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता[११] ॥

महे महते इन्द्राय सु वाचम् शोभनां स्तुतिम् नि प्र भरामहे नितरां प्रयुञ्ज्महे । वः पूरणः । यतः विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात् सः[११] इन्द्रः नू चित् क्षिप्रमेव रत्नम् रमणीयम् असुराणां धनम् अविदत् विन्दति । दृष्टान्तः । ससतामिव यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोराः क्षिप्रं लभन्ते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिः असमीचीना स्तुतिः न शस्यते नाभिधीयते । अतः सुवाचं निप्रभरामहे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।
शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः । शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिऽभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

स्कन्द० सर्वस्तोतॄणाम् दुरः द्वारं निमित्तभूमिः । दातेत्यर्थः । कस्य । अश्वस्य जात्यभिप्रायमेतदेकवचनम् । अश्वानां न केवलानाम् । किं तर्हि । दुरः इन्द्र । गोः असि गवां च द्वारमसि हे इन्द्र ! । दुरः यवस्य यवानां च द्वारमसि । वसुनः[१२] धनस्य च सर्वस्य इनः ईश्वरः स्वयमसि । पतिः पालयिता च कृत्स्नस्य जगतः । शिक्षानरः शिक्षतिर्दानकर्मा (द्र. निघ ३,२०) । छान्दसश्चात्र चतुर्थीसमासः पूर्वनिपातश्च । नरेभ्यो दाता धनानां शिक्षानरः । न चेदानीन्तनः । किं तर्हि । प्रदिवः पुराणनामैतत् (द्र. निघ ३,२७) । चिरन्तनः । एवं न चास्पदः । किं तर्हि । अकामकर्शनः कामानामकर्शयिता अतनूकर्ता । यावत्[१३] काम्यते ततोऽधिकस्य दातेत्यर्थः । सखा चासि सखिभ्यः सखीनां यजमानानाम् । तम् भवन्तमेवंरूपं वयम् इन्द्रम् गृणीमसि स्तुम इत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. पाद° ति. २. °निष्प्रतीकारा° ति. ३-३. नास्ति ति. † विन्दते अ. ४-४. प्रभूतया° मूको. ५. स्वदातृ° ति. ६. नास्ति कु. ७. इव वि°. ८. धनं वि°; नास्ति वि°. ९. प्रभराः मूलेदे अ°. १०. नास्ति वि° अ°. ११-११. नास्ति वि भै°. १२. नास्ति वि. १३. यत्र धनं अ; यत्र ति. १४. यान् मूको.

वेङ्कट० दाता अश्वस्य दाता इन्द्र[1] गो च असि। दुर यवस्य धनस्य ईश्वर पालयिता शिक्षया नेता शासिता सर्वेषा पुराण कामानामकर्शिता[1] सखा सखिभ्य । तम् वयम् इदम् स्तुम ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र[1] त्वम् अश्वस्य दुर दाता असि तथा गो पश्वादे दुर दाता असि। [1]तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुर दाता असि[1]। वसुन निवासहेतोर्धनस्य इन स्वामी पति सर्वेषा पालयिता शिक्षानर- शिक्षाया दानस्य नर नेतासि। प्रदिव पुराण। प्रगता दिव दिवसा यस्मिन् स तथोक्त ।अकामकर्शन अकामनाशन । हविर्दत्तवता यजमानाना कामान् पूरय तीत्यर्थ । सखिभ्य समानख्यानेभ्य[1] ऋत्विग्भ्य सखा सखिवद्वर्तमान[4] प्रिय । एवभूतो य इन्द्र तम् प्रति इदम् स्तोत्रलक्षण वच गृर्णीमसि ब्रूमहे ॥ २ ॥

शचीव इन्द्र पुरुकृद् द्युमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।
अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽव । इन्द्र । पुरुऽकृत् । द्युमत्ऽतम । तव । इत् । इदम् । अभित । चेकिते । वसु । अत । सम्ऽगृभ्य । अभिऽभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयत । जरितु । कामम् । ऊनयी ॥ ३ ॥

स्कन्द० शचीव । कर्मवत् प्रज्ञावन्[1] वा इन्द्र। पुरुकृत्। बहूना वृत्रवधादीना कर्मणा कर्त[1] द्युमत्तम! अतिशयेन दीप्तिमन्[1] तव इत् इदम् इत्येतद् पदपूरण । यत्किंच सव अभित[2] उभयत दक्षिणे वामे च पार्श्वे चेकिते ज्ञायते। दृश्यते इत्यर्थ । वसु प्रभूत[3] धनम्। अत सगृभ्य गृहीत्वैकदेश हे अभिभूत। अभिभवित[1] शत्रूणाम् आ भर आहर। देहीत्यर्थ [4]। मा च त्वायत[4] त्वामिच्छत जरितु स्तोतु मम कामम् इच्छाम् ऊनयी न्यूनीकार्षी । यावदहमिच्छामि तावदेहि मा स्तोकमित्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रज्ञावन्[15] इन्द्र![10] बहूना[11] कर्त[1] अतिशयेन दीप्तिमन्[1] तव एव[12] इदम् अभित[13]वसु ज्ञायत। अत वसुन[13] सगृह्य अभिभवित[1] शत्रूणा मह्य आ[15] देहि । मा त्वामिच्छत स्तोतु कामम् ऊनयी[13] ऊनीकार्षी ॥ ३ ॥

मुद्गल० शचीव । हे प्रज्ञावन्[1] इन्द्र! पुरुकृत । प्रभूतस्य वृत्रवधादे कर्त[1] द्युमत्तम! अतिशयेन दीप्तिमन्[1] अभित सर्वत्र वर्तमानम् वसु धनं यदस्ति तत्[15] इदम् तव इत् तवैव स्वभूतमिति चेकिते भृशमस्माभिर्ज्ञायते । अत कारणात् धनम् सगृभ्य सम्यक् गृहीत्वा अभिभूते शत्रूणामभिभवित । आ भर अस्मभ्यमाहर। देहीत्यर्थ । त्वायत त्वाम् आत्मन इच्छत जरितु स्तोतु कामम् अभिलाषम् मा ऊनयी परिहीन मा कार्षी । पूरयेत्यर्थ ॥ ३ ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमतिं गोभिरश्विना ।
इन्द्रेण दस्युं दरयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

---

१ °द॰धिता वि[1] अ[1]. २-२ नास्ति मूको ३ °स्यानेभ्य वि ४ भुक्तिम् मे[1]. ५ अविद्यमानम् वि ६ °भू[1] च वि ७ भरस्वर्थ वि ८ ख्यायते वि ९. प्रभवन् भ १० इन्द्र च वि[1] ११ °तां कमन्न् वि[1] अ[1] १२. नास्ति वि[1] अ[1] १३-१३ ख्यायते वसु तत वि[1] अ[1]. १४ नास्ति वि १५ नास्ति पु अ[1] [1] वि[1] १६ तव मूको

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इन्दुऽभिः । निरुन्धानः । अमतिम् । गोभिः । अश्विना ।
इन्द्रेण । दस्युम् । दरयन्तः । इन्दुऽभिः । युतऽद्वेषसः । सम् । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

स्कन्द० एभिः द्युभिः सप्तम्यर्थे तृतीयैषा । द्युः इति च अह्नो नामधेयम् (तु. निघ १,९) । एतेष्वहस्सु । साम्प्रतमेवेत्यर्थः । सुमनाः उत्तरार्धर्चस्थैः भूयोभिर्बहुवचनान्तैः सामानाधिकरण्याद् बहुवचनान्तस्य स्थान इदमेकवचनम् । सुमनसः प्रीतियुक्ताः सन्त इत्यर्थः । एभिः इन्दुभिः सोमैः निरुन्धानः इदमपि बहुवचनान्तस्यैव स्थान एकवचनम् । निरुन्धानाः प्रतिबध्नन्तः अमतिम् अज्ञानम् । अथवा मन्यतेरर्चतिकर्मणः कर्तव्यं किम् । इन्द्रस्यास्तोतारमात्मीयं शत्रुम् । गोभिः अश्विना अश्विस्यवचनादश्वशब्दादयमिनिर्द्रष्टव्यः[१] । स्वार्थिको वा । बहुवचनस्य स्थान एकवचनम् । तृतीयानिर्देशाच्च युक्ता इति वाक्यशेषः । गोभिरश्वैः[१] युक्ता इत्यर्थः । इन्द्रेण दस्युम् आत्मीयशत्रुम् दरयन्तः दारयन्तः । केन । इन्दुभिः सोमैः । सोमैर्मत्तेनेन्द्रेण स्वशत्रून् घातयन्त इत्यर्थः । युतद्वेषसः पौतिः पृथग्भावार्थः । अत्र द्वेष शब्दो द्वेषवचनो द्वेष्टृवचनो वा । पृथग्भूतद्वेषसः । अपगतजनद्वेषा[१] वा अपगतजनद्वेष्टृका वेत्यर्थः । सम् इषा रभेमहि लभेरिदम् । कपिलादित्वात् रत्वम् । सम्यक् लभेमहीत्याशास्महे । किम् । सामर्थ्याद् धनं यशो वा । न च केवलम् । किं तर्हि । इषा अन्नेन सह । अथवा इषेति द्वितीयार्थे तृतीया । इषं सम्यक् लभेमहि[१] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एभिः यागदिवसैः एभिः च सोमैः प्रीयमाणः स्तोतॄणामर्थाभावजनिताम्[४] अमतिम् गोभिः अश्ववता च धनेन निरुन्धानः[५] इन्द्रो भवति । वयं तेन इन्द्रेण उपक्षपयितारम् दस्युम् दरयन्तः मत्तैः[७] सोमैः पृथक्कृतद्वेष्टारः[८] अन्नेन संरब्धा भवेम ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! एभिः अस्माभिः दत्तैः द्युभिः दीप्तैः चरुपुरोडाशादिभिः एभिः इन्दुभिः पुरोवर्तिभिः तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वम् अस्माकम् अमतिम् दारिद्र्यम् गोभिः त्वया दत्तैः पशुभिः अश्विना अश्वयुक्तेन धनेन[९] च निरुन्धानः निवर्तयन् सुमनाः शोभनमनाः भव । वयम् इन्दुभिः अस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेन इन्द्रेण दस्युम् उपक्षपयितारं[१०] शत्रुम् दरयन्तः हिंसन्तः अत एव युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वा इषा इन्द्रदत्तेनान्नेन सम् रभेमहि [११]संरब्धा भवेम,[११] संगच्छेमहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।
सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः । पुरुऽचन्द्रैः । अभिद्युऽभिः ।
सम् । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअग्रया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

स्कन्द० सम् इन्द्र । राया पुनःपुनः संशब्दश्रुतेः प्रतिसंशब्दम् रभेमहि इत्याख्यातमनुषक्तव्यम् । सम्

१-१. °ब्दादश्वैरेवेवे(°र्श्वा द्र.)श्चि° च द्र. २. गौरश्वैं मूको. ३. °न्द्रेभ्यस्तार मूको. ४. लभेमहीति भ. ५. °णां मार्थ(? °र्था)भाव° वि°. ६. प्रतिधानः वि° अ°. ७. मत्तै वि°. ८. °तद्वेट्° वि°. ९. धेन वि मै°. १०. °क्षपिता° मूको. ११-११. नास्ति वि मै°.

रभेमहि सम्यक् लभेमहीत्याशास्महे । हे इन्द्र[1] राया । द्वितीयार्थे सर्वत्रात्र तृतीया । सहयोगलक्षणा वा तृतीया । तैर्वा सुख वा गृहं वा[2] यशो वा पूजा वेति वाक्यशेषः । धन धनेन वा सह सुखादीनां किञ्चित् । सम् इषा रभेमहि सम्यग्लभमहि इषमन्नम् अन्नेन वा सह सुखादीनां किञ्चित् । सम् वाजेभिः इषत्यनेनाऽन्नस्य उपात्तत्वाद् वाजशब्दोऽत्र बलवचनः । सम्यग्लभेमहि बलानि बलैर्वा सह सुखादीनां किञ्चित् । कीदृशैर्वाजैरिति । उच्यते[3] । पुरुश्चन्द्रैः बहूनां कान्तैः अभिद्युभिः अभिगतदीप्तिभिः । स्वदीप्त्या दीप्तैरित्यर्थः । सम् देव्या दाम्यति द्योतनार्थः । स्वदीप्त्या द्योतमाना द्योतमानया वा[4] सह सुखादीनां किञ्चित् । कया इत्या । उच्यते । प्रमत्या प्रकृष्टया मत्या ज्ञानेन । कादृश्या । वीरशुष्मया वीरा पुत्राः, ते शुष्मं[5] बलं यस्याः सा वीरशुष्मा, तया । बलवत्पुत्रसहितया[6] । गोअग्रया गावोऽग्रभूता यस्याः सा गोअग्रा प्रधानभूताभिर्गोभिस्सहिता, तया । अश्वावत्या अश्वसहितया । स रभेमहि सम्यग्लभेमहीत्याशास्महे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! धनेन स्वकया भवेम अन्नेन[7] च । सम् रभेमहि[1] च बले बहूनां स्पृहणीये अभिगतदीप्तिभिः । सम् रभेमहि[1] च देव्या प्रमत्या[8] यस्या वीरा बलं भवन्ति तया[1] 'गोमुख्यया अश्वयुक्त्या[8]' ॥५॥

मुद्गल० हे इन्द्र! राया धनेन वयम् सम् रभेमहि सम्यग्लभेमहि । तथा इषा अन्नेन सम् रभेमहि । तथा वाजेभिः बलैः सम् रभेमहि । कीदृशैः वाजैः । पुरुश्चन्द्रैः पुरूणां बहूनाम् आह्लादकैः । अभिद्युभिः अभितो दीप्यमानैः । किञ्च देव्या द्योतमानया प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या सम् रभेमहि । कीदृश्या । वीरशुष्मया वीरं विशेषेण शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं बलं यस्याः सा तथोक्ता तया[1] । गोअग्रया स्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता तया[1] । अश्वावत्या अश्वैरुपेतया ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते ।
यत् कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः । वृत्रहत्येषु । सत्ऽपते । यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

स्कन्द० ते त्वां[9] त्वां सुरालक्षणा मदा अमदन् । तानि वृष्ण्या अपगितान्यपि यज्ञानामैवन् । वलानि । ते[9] सोमासः वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु [10]"हे सत्पते![10] सतां पालयितः । यत् यं कारवे [11]"कारुः" (निघ ३,१६) इति[11] स्तोतृनाम । स्तोतुरर्थाय । दश वृत्राणि वृत्रवत् शत्रुभूतान । सहस्राणि इत्येतेन चास्य सम्बन्धः । सहस्रशब्दस्त्वोभयवचन । उभयवचनत्वेऽपीह सत्यागाप्रवचनो

1. नास्ति भ 2 नास्ति भ मु 3. नास्ति मूको 4 °तया तया मूको 5 °बल भ्येः दि[1] ख 6. सम् मु; तथा वि[1], 7 मया ख 8-8 भव (अ वि[2]; °अा तल्पैः,) गुणाव गुणाव ('या वि[2].) क पत्र वि[1] वि[1] 9. च वि 10-10 नास्ति भ 11-11 नास्ति भ मु

न संख्येयवचनः। कुत एतत्। दशेत्येतेन सामानाधिकरण्यात्। दशसंख्यया च[१] सहस्रसंख्या परिच्छिद्यते, न तत्संख्येयाः। अतोऽत्र सहस्रशब्दस्य संख्यामात्रवचनत्वात् वृत्राणीत्येतस्य च तत्संख्येयप्रतिनिर्देशार्थत्वात्[२] षष्ठ्यर्थे द्वितीया। वृत्राणां शत्रूणाम्। अप्रति वृत्राणामिदं विशेषणम्, इन्द्रस्य वा। प्रतिशब्दश्चायमुपसर्गः। उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित् क्रियावाची [३]शब्दः प्रयुज्यते[३] तत्र क्रियाविशेषणमाहुः। यत्र खलु क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः। अतोऽत्रावतिष्ठतेर्वा गतेर्वा ससाधनस्यार्थे प्रतिशब्दः। अप्रत्यवतिष्ठमानोऽप्रतिगच्छमानो चेत्यर्थः। कस्मै कारवे। उच्यते। बर्हिष्मते यजमानाय। कानि दश। उच्यते। सहस्राणि नि बर्हयः वधकर्मोऽयम् (तु. निघ २,१९)। हतवानसि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ते त्वा[४] सोमाः अमदन्। तानि वर्धननिमित्तानि[५]। के ते इत्याह—ते सोमासः वृत्रहननेषु सतां पते!। यदा त्वं स्तोत्रे दश सहस्राणि[६] उपद्रवाणाम् नि बर्हयसि यजमानाय शत्रुभिः अप्रतिगतः[७] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे सत्पते! सतां पालयितः! इन्द्र! नृनहत्येषु वृत्रहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ताः मदाः मदकारकाः मरुतः त्वा त्वाम् अमदन् अमदयन्[८] हर्षं प्रापयन्। तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव सम्बन्धीनि पुरोडाशादीनि[९] हवींषि त्वाममदन्[१०]। ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन्। यत् यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे बर्हिष्मते यज्ञवते यजमानाय दश सहस्राणि अपरिमितानि वृत्राणि आवरकाणि उपद्रवकारीणि अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वम् नि बर्हयः न्यवधीः। तदानीमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥

युधा युधमुप घेदेषि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा।
नम्या यदिन्द्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनम् ॥ ७ ॥

युधा। युधम्। उप। घ। इत्। एषि। धृष्णुऽया। पुरा। पुरम्। सम्। इदम्। हंसि। ओजसा। नम्या। यत्। इन्द्र। सख्या। पराऽवति। निऽबर्हयः। नमुचिम्। नाम। मायिनम् ॥

स्कन्द० युधा युद्धेन युधम् प्रतियोद्धारम् उप घ इत् एषि भूते अत्र[११] लट्। उपैषि उपगतवानसि। घ इत् इति द्वौ पदपूरणौ। कथञ्च पुनरुपैषि। धृष्णुया प्रथमैकवचनस्यायं याऽऽदेशः। धृष्णुः प्रगल्भः। निःशङ्कस्सन्नित्यर्थः। न च केवलं युधा युधम्। किं तर्हि। पुरा पुरम् पुरशब्दः[१२] शरीरवचनः। शरीरेण च शरीरम्। यो योद्धा बलवान् बाहुयुद्धेनोपगन्तव्यः तं तेनोपगतवानसि, यो बाहुयुद्धार्थं [१३]शरीरेण तं[१३] शरीरेणेत्यर्थः। इदम् इदम् शत्रुबलम् सम् हंसि भूतेऽत्रापि लट्। सम्यग्घतवानसि, ओजसा आत्मीयेन बलेन। कदा। उच्यते। नम्या इन्द्रं प्रति प्रणतत्वात् नमी मरुद्गण इहोच्यते। 'प्रावन्नमी साप्यम्' (ऋ ६,२०,६) इति यथा। प्रणतेन मरुद्गणेन सह यत् यदा सख्या स्वसखेन परावति दूरे स्थितम् निबर्हयः हतवानसि नमुचिम् नाम असुरम् मायिनम् मायावन्तम् ॥ ७ ॥

---

१. हि अ ति. २. °त्वया प्रति° कु. ३-३. नास्ति च कु. ४. त्वाम् कु. ५. वर्धन्ति° वि[२]. ६. °स्रम् वि[२]. ७. °हतः वि[२]. ८. नास्ति वि मै[२]. ९. च पुरो° मै[२]. १०. त्वामदन् मै[२]. ११. नास्ति कु १२. पूरोन्द्रः कु. १३-१३. नास्ति कु.

वेङ्कट० युद्धेनानुस्यूतमन्यत् युद्धम् उपगच्छसि धृष्णुः[1] । पुरेण च पुरम् शत्रूणां सह इदम् विनाशयसि बलेन । "अनुगुणेन इन्द्र![2] नम्रेण दूरे[3] नमुचिम् नाम असुरम् मायाविनम् निर्बर्हय तदानीम्[4] ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! धृष्णुया शत्रूणां धर्षकस्त्वम् युधा युद्धेन सम्बद्धम्[5] युधम् युद्धम् उप घ इत् एषि उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः । घः पादपूरणः । शत्रूणामसुराणाम् पुरा पुरेण नगरेण सह इदम् पुरोवर्ति पुरम् शत्रुनगरम् ओजसा बलेन सम् हंसि सम्यग्विनाशयसि । शत्रूणां पुराण्यभैत्सीरित्यर्थः । हे इन्द्र! त्वम् नम्या शत्रुषु[6] "नमनशीलेन सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे[7] नमुचिम् नाम अनया संख्यया प्रसिद्धम् मायिनम् मायाविनमसुरम् यत् यस्मात् निबर्हय निबर्हम्"[7] आहिंसीः । अतः त्वमेवं स्तूयसे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

त्वं कर॑ञ्जमु॒त प॒र्णयं॑ वधी॒स्तेजि॑ष्ठयातिथि॒ग्वस्य॑ वर्त॒नी ।
त्वं श॒ता वङ्गृ॑दस्याभिन॒त्पुरो॑ऽनानु॒दः परि॑षूता ऋ॒जिश्व॑ना ॥ ८ ॥

त्वम् । कर॑ञ्जम् । उ॒त । प॒र्णय॑म् । व॒धीः । तेजि॑ष्ठया । अ॒ति॒थि॒ऽग्वस्य॑ । व॒र्त॒नी । त्वम् । श॒ता । वङ्गृ॑दस्य । अ॒भि॒न॒त् । पुरः॑ । अ॒न॒नु॒ऽदः । परि॑ऽसूताः । ऋ॒जिश्व॑ना ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'त्वम् करञ्जम्' करञ्जनामानमेकमसुरम्[8] उत पर्णयम् पर्णयनामानमपरम्[9][10] वधीः[11] तेजिष्ठया तीक्ष्णतमया वर्तनी वर्तन्या धारया । कस्य । सामर्थ्याद्वज्रस्य । कस्यार्थाय । उच्यते । अतिथिग्वस्य अतिथीन् प्रति परिचारकतया गच्छतीत्यतिथिग्वो दिवोदास इहोच्यते । कुत एतत् । 'दिवोदासम् अतिथिग्वम्' (ऋ ४,२६,३) इत्यादिषु दर्शनात् । षष्ठीनिर्देशादर्थायेति वाक्यशेषः । तादर्थ्ये चतुर्थ्यर्थे वा षष्ठी । अतिथीनां परिचरितुर्दिवोदासनाम्नो राज्ञोऽर्थायेत्यर्थः । किञ्च त्वम् शता द्वितीयैकवचनस्याकारादेशः । शतम् वङ्गृदस्य वङ्गृदनाम्नोऽसुरस्य सम्भूता अभिनत् भिन्नवानसि । का । पुरः नगराणि । कीदृश्योऽहम्[12] । उच्यते । अननुदः अनुददातीत्यनुदः, अविद्यमानोऽनुदो यस्य सोऽननुदः । यदीयं दानं प्राभूत्यादन्योऽनुकर्तुमपि न शक्नोतीत्यर्थः । कीदृशी पुरः । उच्यते । परिषूताः षूङ् प्रेरणे । सर्वतः प्रेरिताः स्वेभ्यः स्थानेभ्यः । भयेनेतश्चेतश्च[13] प्रणाशितलोकाः सन्तीत्यर्थः । केन परिषूताः । उच्यते । ऋजिश्वना ऋजिश्वा नाम राजा विदथिन[14] पुत्र । यस्य मन्त्रान्तरेऽपि दर्शनम्—'त्वं पिप्रुं मृगयं शूशुवांसमृजिश्वने वैदथिनाय रन्धीः' । (ऋ ४,१६, १३) इति । तेन । अथवा ऋजिश्वनेति तादर्थ्ये चतुर्थ्यर्थे तृतीया । ऋजिश्वनो राज्ञोऽर्थाय त्वं वङ्गृदस्याभिनश्च पुरः इति[15] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् करञ्जम् अपि च पर्णयम् अवधीः तेजिष्ठया शक्त्या दिवोदासस्य रक्षार्थम् । तथा [16]"त्वमृजिश्वनः राज्ञो वङ्गृदस्य बह्वीः पुरः अभिनः । याः ऋजिश्वना राज्ञा परिगताः । ऋजिश्वन[16]

1. धृष्णुम् क; धृष्णुः वि[1] लव, एव (? धृष्ट) वि[1]. २-२. अनुगुणेन वि[1] अ[1]. ३. दूरेण स वि[1] अ[1]. ४ °र्ह°यति वि[1][1] अ[1] कु. ५. °सम्बद्धम् वि. ६. नास्ति वि मै[1], ७-७. नास्ति वि | नास्ति मै[1]. ८-८. नास्ति कु वि. ९. त्वं करञ्जनामानमेकम° क कु, त्वं करञ्जनामैकम° वि. १०. पर्णयनामानं वि. ११. अवधीः कु . १२. °श्योऽहम् कु. १३. भयेनेतश्च क कु १४. विदथिन क १५ नास्ति कु १६-१६. ऋजिश्वा इत्यत्र वि[1] अ[1].

शत्रुपुराण्यवष्टम्यावस्थितस्य[1] साहाय्यं कृतवान् असि[2] 'अनानुद अपश्चाद्भावस्य दातेति' ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् करञ्जम् एतत्सञ्ज्ञकमसुरम् उत अपि च पर्णयम् एतन्नामानमसुरम् अतिथिग्वस्य एतत्सञ्ज्ञस्य राज्ञः प्रयोजनाय तेजिष्ठया अतिशयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्या वधी हतवानसि। तथा अनानुद अनु पश्चात् द्यति खण्डयतीति अनुद अनुचर, न[3] तादृश। अनुचररहित एक एव त्वम् ऋजिश्वना एतत्सञ्ज्ञेन राज्ञा परिभूता परितोऽवष्टब्धा शता शतसङ्ख्याका वङ्गृदस्य एतत्सञ्ज्ञस्यासुरस्य[4] पुर पुराणि अभिनत् विभिन्दिथ ॥ ८ ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशाबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।
षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुऽश्रवसा । उपऽजग्मुषः । षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुःऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

स्कन्द० त्वम् एतान् जनराज्ञः आत्मीयानां जनानां राज्ञः। स्वराज्येषु प्रतिष्ठितान् सतः इत्यर्थः। नियतः। द्विः दश द्विरावृत्तान्[1] दश। विंशतिमित्यर्थः। कान्। अबन्धुना द्वितीयार्थे तृतीयैषा। अबन्धून् बन्धुवर्जितान्। वैरिणोऽसुरानित्यर्थः[2]। सुश्रवसा 'श्रव' (निघ २,१०) इति धननाम। शोभनेन धनेन उपजग्मुषः कर्मण्यर्थ[3] व्यत्ययेन वसुर्द्रष्टव्य। उपगताम् अभिगतान्। धनेन समृद्धान् सत इत्यर्थः। अथवा 'अबन्धुना सुश्रवसा' इति द्वे अपि तृतीयान्ते समानाधिकरणे। 'बन्धु' (निघ २,१०) इति तु धननाम। 'श्रव' (निघ २,७) इत्यन्ननाम। उपजग्मुषः इत्यपि स्वार्थे कर्तर्येव वसु। अबन्धुवर्जितेन शोभनेनान्नेनोपगताम्। पक्वान्नमात्रेण[4] वा फल्गुना करेणोपगतान्। सुवर्णरत्नमाणिक्यमौक्तिकादिधन[5] सारभूत करमददत इत्यर्थः। न च विंशतिमेव केवलान्। किं तर्हि। षष्टिम् सहस्रा सहस्राणि नवतिम् च नव च। श्रुत विख्यातस्त्वम् चक्रेण रथ्या सूर्यरथस्यावयवभूतेन दुष्पदा पद्भिर्गत्यर्थ। दुर्गमेन। तीक्ष्णधारित्वात् दुस्सहेनेत्यर्थः। नि अवृणक् 'वृणक्ति' (निघ २,१९) इति वधकर्मा। नियमेनावधीरित्यर्थः। अत्रेतिहासमाचक्षते— 'असुरा किए महता दशवरशताद्भ्रस्यात्मध्या आसन्। तानिन्द्र सूर्यरथावयवस्य तेनाहन्' इति। तदत्र दिहोच्यते— 'नि चक्रेण रथ्या' इति। मन्त्रान्तरेऽपि चैतद् दृश्यते 'प्रभोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते। मुषाय इन्द्र सूर्यम्' (ऋ ४,३०,४) इत्यादौ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् एतान् जनपदानां राज्ञः विंशतिं बन्धुवर्जितेन सुश्रवसा राज्ञा उपगमुषः युद्धार्थं तदनुचराणां भटानामिव सख्या षष्टिम् इति। विश्रुतस्त्वम् न्यवधीः चक्रेण दुष्पतनेन रथ्यायाम् ॥ ९ ॥

---

1 वष्ट्या[०] वि[०]   2 भस्य कु   3 3 [०]नुद पश्चा[०] ए; [०]नु[०] पश्चाद्भावस्य म ना[०] ए शोध   4 नास्नि मूको   5 [०]त्मम्[०] वि मै[२]   6 [०]पूर्व कु ति, [०]इत्य म   7 वैतान्[०] म   8 अर्थ कर्मणि म   9 [०]मात्रे मूको   10 [०]माणिक्यमु[०]क्ता[०] मूको

मुद्गल० हे इन्द्र! श्रुतः विश्रुतः[1] प्रख्यातः त्वम् द्विः दश विंशतिसंख्याकान् अबन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसा एतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थम् उपजग्मुषः उपगतवत एतान् पूर्वविधान् जनराज्ञः जनपदानामधिपतीन्। षष्टिम् इत्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते। षष्टिम् सहस्रा सहस्राणाम् षष्टिम् नवतिम्[2] नव नवसंख्योत्तरां[3] नवतिं यान् राज्ञ ईदृक्संख्याकान् अनुचरांश्च रथ्या रथसम्बन्धिना दुष्पदा दुष्प्रपदेन। शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः। ईदृशेन चक्रेण नि अवृणक् न्यवर्जयः। त्वाम् स्तुवतः[4] सुश्रवसो राज्ञः जयार्थं त्वमागत्य तदीयान्[5] शत्रून् अजैषीरित्यर्थः॥ ९॥

त्वमा॑विथ सु॒श्रव॑सं॒ तवो॒तिभि॒स्तव॒ त्राम॑भिरिन्द्र॒ तूर्व॑याणम्।
त्वम॑स्मै॒ कुत्स॑मतिथि॒ग्वमा॒युं म॒हे राज्ञे॒ यूने॑ अरन्धनायः॥ १०॥

त्वम्। आ॒वि॒थ॒। सु॒ऽश्रव॑सम्। तव॑। ऊ॒तिऽभिः॑। तव॑। त्राम॑ऽभिः। इ॒न्द्र॒। तूर्व॑याणम्। त्वम्। अ॒स्मै॒। कुत्स॑म्। अ॒ति॒थि॒ऽग्वम्। आ॒युम्। म॒हे। राज्ञे॑। यूने॑। अ॒र॒न्ध॒नायः॒॥ १०॥

स्कन्द० त्वम् आविथ पालितवानसि सुश्रवसम् नाम राजानम् तव योग्याभिः ऊतिभिः पालनैः। किञ्च त्वं न केवलं सुश्रवसम्। किं तर्हि। तव योग्यैः त्रामभिः पालनैः हे इन्द्र! तूर्वयाणम् नामापरं राजानम्। किञ्च त्वम् अस्मै तूर्वयाणस्यायमन्वादेशः। तादर्थ्ये चात्र चतुर्थी। अस्य तूर्वयाणस्यार्थाय स्वासनम् कुत्सम् नाम ऋषिम् अतिथिग्वम् अतिथीन् प्रति परिचरितुमुपगन्तारं दिवोदासं नाम राजानम् आयुम् च उर्वश्याः पुत्रम्। कीदृशायास्मै। उच्यते। महे महते राज्ञे यूने तरुणाय। अरन्धनायः 'रध्यतिर्वशगमने'[6] (या ६,३२)। आत्मनो वशमनैषीः। तूर्वयाणस्य कार्येषु नियोगार्थं कुत्सादीनपि[7] त्ववशोऽकार्षीरित्यर्थः॥ १०॥

वेङ्कट० त्वम् अरक्षः सुश्रवसम् राजानम् तव ऊतिभिः। तथा तव त्राणैः इन्द्र! तूर्वयाणम् च त्वम् अस्मै सुश्रवसे महते राज्ञे यूने कुत्सादीन् त्रीन् वशमनयः[8]॥ १०॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् तव ऊतिभिः त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसम् पूर्वोक्तं राजानम् आविथ ररक्षिथ। तथा तूर्वयाणम् एतन्नामानं राजानम् तव त्रामभिः त्वदीयैः त्रायकैः पालकैः ररक्षिथेति शेषः। किञ्च त्वम् महे महते यूने तरुणाय अस्मै सुश्रवसे राज्ञे कुत्सादीन् त्रीन् राज्ञः अरन्धनायः वशमनयः॥ १०॥

ये उ॒दृ॒चीन्द्र दे॒वगो॑पाः॒ सखा॑यस्ते शि॒वत॑मा असाम।
त्वां स्तो॑षाम॒ त्वया॑ सु॒वीरा॒ द्राघी॑य॒ आयुः॑ प्रत॒रं दधा॑नाः॥ ११॥

ये। उ॒त्ऽऋ॒चि। इन्द्र॑। दे॒वऽगो॑पाः। सखा॑यः। ते॒। शि॒वऽत॑माः। असा॑म। त्वाम्। स्तो॒षा॒म॒। त्वया॑। सु॒ऽवीराः॑। द्राघी॑यः। आयुः॑। प्र॒ऽत॒रम्। दधा॑नाः॥ ११॥

---

1. नास्ति वि. 2. नास्ति मूं°. 3. °संख्यो° मूको. 4. स्तुवतः वि मूं°. 5. तदीयान् मूको. 6. अरन्धये° वि; अरन्धयि° कु; रन्धयि° भ. 7. °दीनपि भ. 8. °वशम° वि° भ°.

स्कन्द० ये वयम् उक्थि ऋच स्तुतौ। उक्था स्तुतिर्यस्मिन् स उक्थ् यज्ञ, तत्र। अथवा 'सुन्तु सुवीर्यं यज्ञन्याशुर उक्थम्' (खि ५, ७, ४, १६) इति प्रैषेषु प्रयोगदर्शनात् उक्थशब्द समाप्तिवचन[२]। उक्थि समाप्तौ। कस्य। सामर्थ्याद् यज्ञस्य[३] वा स्तुतीना वा। हे इन्द्र! देव गोपा देवा गोप्तारो येषा ते देवगोपा। सर्वैर्देवै पाल्यमाना इत्यर्थ। सखाय ते तव[४] शिवतमा सुखतमा। सुखकरीणा स्तुतीना कर्तार इत्यर्थ। असाम भवाम। यच्छब्दश्रुते स्तच्छब्दोऽध्याहार्य। ते त्वाम् स्तोषाम नित्य त्वा स्तुयाम[५] इत्याशास्महे। त्वया हेताविय तृतीया। त्वया हेतुना सुवीरा शोभनैर्वीरैर्युक्ता[६]। त्वदनुग्रहाच्छोभनै पुत्रै पौत्रैश्च युक्ता इत्यर्थ। द्राघीय अतिशयेन दीर्घम् आयु जीवितम् प्रतरम् प्रकृष्टतर श्लाघ्यम् दधाना धारयन्त। चिर श्लाघ्य च जीवन्त इत्यर्थ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ये[७] वयम् उक्थे देवैर्गुप्ता सखाया[८], ते अत्यन्त कल्याणा[९] अभूम। ते वयम् त्वाम्[१०] स्तुयाम[११]। त्वया सुपुत्रा दीर्घतर च आयु प्रकृष्टतरम् दधाना इति। अत्रपुत्रयोराशासनम्[१२] ॥११॥

मुद्गल० हे इन्द्र! देवगोपा देवैन त्वया रक्षिता[१३] ये त वयम् सखाय[१४] उक्थे उक्थ्ययुक्तेतोत्सवे त्वयि शिवतमा अतिसुखिन असाम भवाम। किञ्च त्वया सुवीरा सुपुत्रवन्त सन्त त्वाम् स्तोषाम स्तवाम[१५]। कीदृशा वयम्। द्राघीय आयु प्रतरम् दधाना दीर्घतर जीवन प्रकृष्टतर धारयन्त ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये षोडशो वर्ग ॥

[५४]

मा नो॑ अ॒स्मिन् म॑घवन् पृ॒त्स्वंह॑सि न॒हि ते॒ अन्तः॒ शव॑सः परी॒णशे॑ ।
अक्र॑न्दयो न॒द्यो॒३॑ रोरु॑व॒द् वना॑ क॒था न क्षो॒णीर्भि॒यसा॒ समा॑रत ॥ १ ॥

मा। नः॒। अ॒स्मिन्। म॒घ॒ऽव॒न्। पृ॒त्ऽसु। अंह॑सि। न॒हि। ते॒। अन्तः॑। शव॑सः। प॒रि॒ऽनशे॑।
अक्र॑न्दयः। न॒द्यः॑। रोरु॑वत्। वना॑। क॒था। न। क्षो॒णीः। भि॒यसा॑। सम्। आ॒र॒त॒ ॥ १ ॥

स्कन्द० मा न[१६] मेति प्रतिषेधात् न इति च कर्मश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहार। मा त्याक्षी न अस्मान्। अस्मिन् हे मघवन्! पृत्सु सङ्ग्रामनामैतत् (नि २, १७)। एकवचनस्य स्थानेऽत्र बहुवचनम्। सङ्ग्राम अहसि पापे अत्यन्तभयानके। कि कारणम्। उच्यते। नहि ते अन्त शवस बलस्य पराणशे अतिर्व्याप्तिकर्मा (नि २, १८)। इत्यार्थे चाय कर्मप्रत्यय। शक्यार्थश्चात्र इत्यार्थे। व्याप्तु शक्य इत्यर्थ। किञ्च अक्रन्दय शब्दवतीर करो अकार्षीर्वा नद्य गङ्गाद्या नदी। रोरुवत् स्तनयित्नुलक्षण शब्द कुर्वन् वना 'वनम्'

१ सुवीर मूको　२ °वचने ति　३ यज्ञस्य मूको　४ नास्ति कु　५ स्तुयाम मूको. ६ °वीरैर्यु° श　७ तत्स्तुतिरस्मिन् स उक्थ यज्ञो वै क°　८ सखाय वि° अ° कु　९ °त्या सुखतमाः सुखकरीणा स्तुतीना कर्तार वि° अ°　१० त्वा वि°　११ स्तुय° वि° लु अ°. १२ °राशीरन् कु　१३ रक्षता मूको　१४ नास्ति मूको　१५ स्तोत्रे मूको　१६ न अस्मिन् मूको

(निघ १,१२) इत्युदकनाम । तृतीयाबहुवचनस्यायमाकार[1] आदेशः । वनैरुदकैर्गर्जन् । वृष्टिलक्षणैरुदकैरापूरयन् शब्दवतीः[2] नदीस्करोः करोषि चेत्यर्थः । एवञ्च कर्म कुर्वतो भवतः कथा कथम् न क्षोणीः माध्यमिका वाचः[3] । भियसा[4] भयेन सम् आरत समित्येष निरित्येतस्य स्थाने । [5]आर्तिर्गत्यर्थः । भयान्निर्गताः निर्गच्छन्ति चेत्यर्थः[ ] । अथवा समित्येष स्वार्थ एव । सामर्थ्यात्त्वन्येन सह सङ्गतिरभिप्रेता । कथमन्येन सह [न सङ्गताः] । कथं त्वत्तो न नष्टा न नश्यन्ति चेत्यर्थः[5] ॥ १ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् अस्मिन् सङ्ग्रामेषु जायमाने उपद्रवेऽप्याक्षीः । नहि[6] ते बलस्य पर्यन्तः[7] केनचिदपि व्याप्तुं शक्यः[8] । स त्वं नदीः वना उदकानि क्रन्दयसि रोरूयमाणः । कथं न[9] पृथिव्यस्तिस्रः तव भयेन सङ्गच्छन्ते । भयादीन्द्रस्य भूमयो विरतास्तिष्ठन्ति ॥ १ ॥

मुद्गल० [10]"मा नः' इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यः त्रिष्टुभः । शिष्टाः जगत्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता[10] ॥

हे मघवन्! धनवन्! इन्द्र! अस्मिन् परिदृश्यमाने अंहसि पापे पृत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु सङ्ग्रामेषु च नः अस्मान् मा प्रक्षेप्सीरिति शेषः । यस्मात् ते तव शवसः बलस्य अन्तः अवसानम् पर्दीणसे परितो व्याप्तुम् नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनः त्वदीयबलमतिक्रमितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्त्वम् अन्तरिक्षे वर्तमानः रोरुवत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यः नदीः वना तत्सम्बन्धीन्युदकानि च अक्रन्दयः शब्दयसि । क्षोणीः क्षोण्यः । 'क्षोणी' (निघ १, १) इति पृथिवीनाम । तदुपलक्षिताः त्रयो लोकाः भियसा त्वद्भयेन कथा कथम् न सम् आरत न सङ्गच्छन्ते । त्वदीयबलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका बिभ्यतीति भावः ॥ १ ॥

अर्चा शक्राय शाकिने शचीवते शृण्वन्तमिन्द्रं महयन्नभि ष्टुहि ।
यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्यृञ्जते ॥ २ ॥

अर्च । शक्राय । शाकिने । शचीऽवते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । महयन् । अभि । स्तुहि । यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषऽत्वा । वृषभः । निऽऋञ्जते ॥ २ ॥

स्कन्द० [11]"अर्च इत्यात्मन एवान्तरात्मनः प्रैषः[11] ऋत्विगन्तरस्य वा । स्तुहि हे अन्तरात्मन्! ऋत्विग्! वा । शक्राय द्वितीयार्थे एताश्चतुर्थ्यः । शक्तमिन्द्रम् शाकिने शक्तिमन्तम् शचीवते कर्मवन्तं वा प्रज्ञावन्तं वा । मा च [12]"विप्रकृष्टं निरादरं[12] वा । किं तर्हि । शृण्वन्तम् इन्द्रम् । सन्निकृष्टं सादरं [13]"वा सन्तमित्यर्थः[13] । स्वयमपि च मा निरादरः । किं तर्हि । महयन् मह पूजायाम् । नमस्काराञ्जलिपुटकरणादिना पूजयन्[14] अभि स्तुहि । यः इन्द्रः किं करोति । उच्यते । यः धृष्णुना शत्रूणामभिभवित्रा शवसा बलेन[15] रोदसी उभे अपि वृषा वर्षिता वृषत्वा वर्षितृत्वेन । वृष्टिप्रदानेनेत्यर्थः । न च मदृद्धर्षिता[16] । किं तर्हि । वृषभः पुनःपुनर्वर्षिता । [17]"वर्षणशील एवेत्यर्थः[17] । न्यृञ्जते 'ऋजतिः

1. एतौ बहुवचनस्या° तिं. 2. शब्दवतीरिति अ. 3. वाङ् मूको. 4. °भया भयेन अ. 5-5. नास्ति तिं. [नास्ति अ.] नास्ति अ कु. 6. न कु. 7. पर्यन्तः कु. 8. शक्यं कु. 9. नः दिं. 10-10. नास्ति वि मं. 11-11. नास्ति अ. 12-12. विप्रकृष्टाभिरा° तिं. 13-13. सन्नति° दिं. 14. पूजन् अ. 15. नास्ति कु तिं. 16. °र्षितः तिं. 17-17. वर्षणशीलो° अ.

प्रसाधनकर्मा' (या ६, २१)। प्रसाधनं च भूषणं वशीकरणं वा। नियमेन प्रसाधयति। भूषयति स्वयशो वा कुरुते इत्यर्थः। उभयमपि ह्येतत् वृष्टिप्रदानेन द्यावापृथिव्योरिन्द्रः करोति ॥ २ ॥

वेङ्कट० उच्चारय[1] स्तोत्रम् दानाय सहायाय[2] प्रज्ञावते, शृण्वन्तम् इन्द्रम् पूजयन् अभि स्तुहि। यः शत्रूणामभिभविता[3] बलेन उभे द्यावापृथिव्यौ प्रसाधयति[4] वर्षणशील वृषभः वृषत्वेन चेति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अध्वर्यो! शाकिने शक्तियुक्ताय शचीपते प्रज्ञावते दानाय इन्द्राय अर्च पूर्वविधम् इन्द्र पूजय। किञ्च स्तुषी शृण्वन्तम् समीचीना इयं स्तुतिरिति जानन्त तम् इन्द्रम् [5]महयन् पूजयन् अभि स्तुहि आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु। यः इन्द्रः[6] धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलेन उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ ऋञ्जते नितरां प्रसाधयति। इन्द्रः वृषा सेचनसमर्थः वृषत्वा वृषत्वेन अन्नेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभः वर्षिता कामानाम् ॥ २ ॥

अर्चा दिवे बृहते शूष्यं१ वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।
बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥ ३ ॥

अर्च। दिवे। बृहते। शूष्यम्। वचः। स्वऽक्षत्रम्। यस्य। धृषतः। धृषत्। मनः। बृहत्ऽश्रवाः। असुरः। बर्हणा। कृतः। पुरः। हरिऽभ्याम्। वृषभः। रथः। हि। सः ॥ ३ ॥

स्कन्द० अर्च अर्चतिरत्र सामर्थ्यादुच्चारणार्थः। आत्मन एव चायमन्तरात्मनः प्रैषः। उच्चारय हे अन्तरात्मन्! दिवे बृहते तादर्थ्ये चतुर्थ्यावेते। दीप्तस्य महतश्चेन्द्रस्यार्थाय। शूष्यम् बलस्य निमित्तम्। बलवृद्धिकरमित्यर्थः। वचः स्तुतिलक्षणम्। स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते[1]। अत एवमुच्यते—उच्चारय इन्द्राय शूष्यं वच इति। यस्य इन्द्रस्य। किम्। उच्यते। स्वभनम् क्षत्रमित्यपनिनामपीह धननाम गृह्यम्। स्वकं परानाश्रितम्। यस्य धृषतः शत्रूनभिभवतः धृषत् दृष्टं प्रगल्भम् मनः। यस्य बलेन शत्रून् प्रति[2] न कुतश्चिन्मनो[3] बिभेतीत्यर्थः[4]। बृहच्छ्रवा 'रथो हि षः' इति वाक्यशेषस्तेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। यो बृहच्छ्रवाः 'श्रवः' (निघ २,१०) इति धननाम। महाधनः असुरः पूतः अन्यो वा कश्चित् बर्हणा कृतः वर्हितुमर्थः। इन्द्रस्य चैतद् विशेषणम्। परिवृढेनेन्द्रेण कृतः। अथवा बर्हणा हिंसोच्यते। निबर्हयतेर्वधकर्मत्वात् (द्र निघ २,१९)। बर्हणया हिंसया कृतः। कदा। उच्यते। पुरः हरिभ्याम् प्राक् हरिनामकाश्वाभ्यां तदीय स्थानम्। स्वस्थानस्थानैव[10] स्वजेत्यर्थः। कीदृक्। उच्यते। वृषभः वर्षिता। कस्य। इत्यर्थः। न च केवलं कस्य। तर्हि। रथः हि सः रथो रंहतेर्गतिकर्मणो गन्ता इहोच्यते। हिशब्दश्चार्थे। रंहिता च स कृतः। आत्मनोऽनुगन्ता च स कृत इत्यर्थः। अथवा रूढिबलाद्रथशब्दो रथवचन एवान्तर्णीतमत्वर्थः[11]। रथवांश्च स कृतः। रथेन च स सेव्यः कृत इत्यर्थः। अथवा बृहच्छ्रवा इति श्रूयमाणत्वाच्छ्रव[12] स्तनयित्नुलक्षणः शब्द इहाभिप्रेतः। असुर इत्यपि प्रज्ञावत्त्वात् प्राणवत्त्वाद्वा मेघ उच्यते। बर्हणाशब्दो वधवचनः[13], निबर्हयतेर्वधकर्मत्वात्। येनेन्द्रेण

1 हे अन्तरात्मन् उच्चा° वि¹ अ² 2 भक्ताया° कु 3 °विता वि¹³ लप कु °भविता अ¹ 4 °यति स्वयशो कुरुते वि¹ अ³ 5-5 नास्ति वि 6 वर्धते अ वि 7 धन् मूको 8 °मनसा मूको 9 बिभेमि° अ कु 10 स्वस्थान स्थनैव मूको 11 °मत्वर्थ अ 12 °च्छ्रुव कु 13 द्विविधवचन मूको

महान् स्तनयित्नुलक्षणशब्दो मेघो वधेन प्राक् हरिभ्यां दूरस्थेनैव सता वृषभ इव । वृष्टिप्रद इत इत्यर्थः । मा च मस्था कियानयं पुरस्कार इति । किं कारणम् । रथो हि स दिःशब्दो यस्मादर्थे । 'यस्मात् रथो रहिता[1] गन्ता नष्टा स मेघ[2] । मद्भूत्वात् च दुर्धर्ष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उच्चारय दीप्ताय महते बलनिमित्तम्[3] वचः अनाश्रितपरबलम् यस्य शत्रून् धर्षक धृष्टम् मनः । महाकीर्तिः शत्रूणाम् असिता शत्रुपरिबर्हणार्थं तस्येन्द्रस्य रथः कामाना वर्षिता अश्वाभ्यां पुरस्क्रियते स्तोतृणामिति[4] ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे स्तोत! दिवे दीप्ताय बृहते महते इन्द्राय शूष्यम् 'शूषम्' (निघ २,९) इति सुखनाम । साधु शूष्यम् । तादृशं स्तुतिलक्षणम् वचः अर्च उच्चारय । यस्य इन्द्रस्य धृषत शत्रून् धर्षक स्वधनम् स्वभूतबलवत् मनः धृषत् धृष्टं भवति । हि स स हि स्वकीयया बृहच्छ्रवा प्रभूतयशा असुरः शत्रूणां निरसिता बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता हरिभ्याम् अश्वाभ्याम् पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामाना वर्षिता रथः रहणशीलः ॥ ३ ॥

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शम्बरं भिनत् ।
यन्मायिनो व्रन्दिनो मन्दिना धृषच्छितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वम् । दिवः । बृहतः । सानु । कोपयः । अव । त्मना । धृषता । शम्बरम् । भिनत् । यत् । मायिनः । व्रन्दिनः । मन्दिना । धृषत् । शिताम् । गभस्तिम् । अशनिम् । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् दिवः यद्यसुरा अपि द्युलोकैकदेशवासिन एव ततोऽत्र द्युशब्दो द्युलोकवचन एव । अथ न, ततो दीप्तवचनः । त्वं द्युलोकस्य दीप्तस्य वाऽसुरपुरस्य बृहतः महतः[4] सानु समुच्छ्रितं प्रदेशम् कोपय भ्रमयसि । 'किञ्च त्मना[6] आत्मनैव स्वयम् धृषता धृष्टेन निश्शङ्केन मनसा शम्बरम् नाम असुरम् अव भिनत् अवाभिनत्[7] अवाभिनः । चूर्णीकृतवानित्यर्थः । कदा । उच्यते । यद् यदा मायिनः मायावतः 'व्रन्दिनः 'व्रन्दा व्रन्दतेर्मृदुभावकर्मणः[8] (या ५,१५) । मत्यन्तात् बलवान् परबलानां मृदूकर्तुः । मायावतः अत्यन्तं च बलवतः शम्बरस्य स्वभूतामित्यर्थः । मन्दिना मन्दतिरर्चतिकर्मा (द्र या ३, १४) । स्तुतिमता स्तुत्येन वज्रेण मनसा वा । धृषत् एव नि शाङ्कम् शिताम् निशितां तीक्ष्णाम् गभस्तिम्[9] बाहुनामैतत् (द्र निघ २,४) । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमत्राऽऽसनो वर्तते । बाहुभ्याम् अशनिम् दात्रिम् पृतन्यसि मनुष्यस्य योधितवान् । यदाऽशनिहस्तेन वज्रेण सहायुध्यथा[10] इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् दिवः महतः समुच्छ्रितं मेघम् अकोपय । भयमिच्छवान् आत्मनैव धर्षयिता[11]

१-१ यस्मादिन्द्र हिता अ, यस्मात् इन्द्रः रहिता कु यस्मात् इन्द्र हिता वि. २ मेघः कु. ३ °दम्°दिवम् वि¹ अ¹. ४ स्तोतृणा° वि¹ अ¹. ५ नास्ति मु. ६-६ किम् । त्मना कु किमात्मना वि. ७. नास्ति अ वि. ८-८ मृ°दम् । मृद्दी मृद° कु. ९ °स्तिम् तात् अ. १० सहयुध्य मु; सहायमान वि. ११ °यिता वि¹ अ¹ कु. एव

शम्बरम् असुरम् । यदा मायावतोऽन्यान् स्वबलेन मृदूकर्तुं[1] हृष्टेन मनसा धृष्ट तीक्ष्णां शत्रूणां गृहीताम्[2] अशनिम् अयोधय । तदानीमिति यद्वा बाहुमशनिं[3] चेति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र[1] त्वम् बृहत महत दिवः द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितम् उपरिप्रदेशम् कोपय अकम्पय । धृष्णा शत्रूणां धर्षयित्रा त्मना आत्मना स्वयमेव शम्बरम् एतत्संज्ञम् असुरम् अवाभिनत् अवधीः । यत् यदा मन्दिन शत्रून् जेतुं मृदुभाव प्रापान् मायिन मायाविनोऽसुरान् मन्दिना हृष्टेन धृषन् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वम् शिताम् तीक्ष्णीकृताम् गभस्तिम् हस्तेन गृहीताम् अशनिम् वज्रम् पृतन्यसि तान् असुरान् जेतुं पृतनारूपणच्छसि । तान् प्रति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिव सानु कोपय[4] इति पूर्वेणान्वय ॥ ४ ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रन्दिनो रोरुवद्वना ।
प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित्कृणवः कस्त्वा परि ॥ ५ ॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् । व्रन्दिनः । रोरुवत् । वना ।
प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥

स्कन्द० यत् यस्मात् नि वृणक्षि 'वृणक्ति, वृणक्ति' इति वधकर्मसु पाठात् वधार्थोऽयम् (तु निघ २, १९)। लट् भूते काले द्रष्टव्य । नियमेन हतवानसि । श्वसनस्य श्वासकारिण । महाश्वासस्येत्यर्थः । मूर्धनि द्वितीयार्थे सप्तम्येषा । मूर्धानं मस्तकम् । कस्य । उच्यते । शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽसुरस्य । चित् शब्दस्तु पदपूरण । कीदृशस्य । व्रन्दिन अत्यन्तबलवत्त्वात् परबलानां मृदूकर्तु । अत्यन्तबलवत इत्यर्थः । रोरुवत् शब्द कुर्वन् । वना 'नहि मे अस्त्यघ्न्या न स्वधितिर्वनन्वति' (ऋ ८ १०२, १९) इत्यादिप्रयोगदर्शनात् वनशब्दस्तीक्ष्णवचन । तृतीयैकवचनस्य चायम् "आ आदेशो"[5] द्रष्टव्य । तीक्ष्णेन वज्रेण । वधवचनो वा[6] सामर्थ्याद्धनशब्द । वधेन[7] प्रहारेणेत्यर्थः । किञ्च प्राचीनेन प्रागञ्चितेन गतेन अपराङ्मुखेन[8] । उत्साहवतेत्यर्थः । केन । मनसा । कीदृशेन । बर्हणावता वृद्धिमता हिंसावता वा । यत् यस्मात् अद्य चित् अद्यापि कृणव करोषि ईदृशानि कर्माणि । यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यध्याहार्यम्[9] । तस्मात् क त्वा परि परिशब्दोऽत्रार्थे । कस्त्वाधिक अन्य, क[10] तवोपरि । सर्वस्य त्वमुपरीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० नि. वृणक्षि, यत्. वज्रकारिण. शुष्णस्य आदित्यस्य शोषयितुः मूर्धनि. मृदूकर्तुं[11] शिखराणि उदकानि तारुवमाण शब्दभिभवशुरेण वृद्धिमता मनसा यत् इदानीम् अप्येतत् कृणोषि शुष्णादुदकाहरणम्,[12] न त्वाम्[13] क परिभवति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् रोरुवत् भृशरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य अन्तरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायु, तस्य व्रन्दिन स्वकीयकिरणै आम्रफलादीन् मृदुभाव प्रापयत शुष्णस्य चित् रसानां शोषयितुरा दित्यस्यापि मूर्धनि उपरिप्रदेशे वना वनानि उदकानि यत् यस्मात् नि वृणक्षि आवर्जयसि

---

१ मृदूकर्तु ल अ[2] अ[3]　२ °हीनि° वि[1] लप °हानी° वि[3]　३ बहुमशनि ल वि[1-3] अ[1]
४ कोप मूको　५-५ भादेशो अ या आदेश कु वि　६ नास्ति मूको　७ वनेन अ　८ अपराङ्मुखेन ति　९ °हार्यम् ए शोध　१० नास्ति कु वि　११ मृदूकर्तुं वि[1] लप कु अ[2]　१२ नास्ति कु
१३ त्वा वि[1] लप

प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यन्ते । तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपपद्यते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्त्रा । अपराङ्मुखेनेत्यर्थः । बर्हणावता/ बर्हणा शत्रूणां हिंसा तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वम् यत् यस्मात् अद्य चित् अद्यापि क्षपः घर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान् रसान् अवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत् कुरुषे तस्मात् कारणात् त्वा त्वाम् परि उपरि कः वर्तते, न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥५॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

त्वमा॑विथ॒ नर्यं॒ तु॒र्वशं॒ यदुं॒ त्वं तु॒र्वीतिं॑ व॒य्यं॑ शतक्रतो ।
त्वं रथ॒मेत॑शं॒ कृत्व्ये॒ धने॒ त्वं पुरो॑ नव॒तिं द॑म्भयो॒ नव॑ ॥ ६ ॥

त्वम् । आ॒वि॒थ॒ । नर्य॑म् । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् । त्वम् । तु॒र्वीति॑म् । व॒य्य॑म् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।
त्वम् । रथ॑म् । एत॑शम् । कृत्व्ये॑ । धने॑ । त्वम् । पुरः॑ । न॒व॒तिम् । द॒म्भ॒यः॒ । नव॑ ॥ ६ ॥

स्कन्द० त्वम् आविथ पालितवानसि । नर्यम् नरेषु भवं साधुं वा । मनुष्यं मनुष्यहितं वेत्यर्थः । कम् । तुर्वशम् नाम राजानम् ऋषिं वा । यदुम् च । त्वम् एव तुर्वीतिम् नाम राजानमृषिं वा असुरैः अगाधे उदके प्रक्षिप्तं गाधकरणेन पालितवानसि । तदेतदन्या अपि मन्त्राः— 'तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः' (ऋ १, ६१, ११) इति । त्वमेव वय्यम् नामापरं राजानमृषिं वा पालितवानसि हे शतक्रतो । त्वम् रथम् एतशम् । अत्रेतिहासमाचक्षते— 'सङ्ग्रामेऽसुराः सूर्यस्य रथं भङ्क्तुमैच्छन् अश्वं चापहर्तुम् । ताविन्द्रो रक्षितवान्' इति । तदेतदुच्यते— त्वमेव रथं चैतशं च पालितवानसीति । 'एतशः' (निघ १, १४) इत्यश्वनाम । कस्य । सूर्यस्य । कुत एतत् । इतिहासात् । 'ऐतशं सूर्ये पस्पृधानम्' (ऋ १, ६१, १५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । किमर्थम् । कृत्व्ये 'कृत्वी' (निघ २,१) इति कर्मनाम । कर्मणि । धने निमित्ते एषा सप्तमी । धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः । कतमत् पुनस्तत् । सङ्ग्रामः । सङ्ग्रामार्थमश्वरथौ पालितवानित्यर्थः । अथवा इत्यपशब्दः कर्तव्यवचनः । सप्तमी चैषा । धनार्थं यः कर्तव्यः सङ्ग्रामः तत्रेत्यर्थः । त्वम् एव पुरः नगराणि दम्भयः दम्नातिर्वधकर्मा (द्र निघ २,१९) । स्वार्थे च णिच् छान्दसत्वात् । विध्वस्तवानसि । कियतीः । नवतिम् च नव च । कस्य स्वभूताः । शम्बरस्य । कुत एतत् । 'इन्द्रासि॑ष्णू दृंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम्' (ऋ ७, ९९, ५) इति मन्त्रान्तरेषु दर्शनात् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् अरक्षः नर्यादीन् त्रीन् पञ्च शतकर्मन् ! । तथा कर्मार्हधननिमित्तम् त्वम् एतावत् रथम् एतशम् चावः । त्वम् पुरः नव नवतिम् चापि अनाशयः । एतेषां रक्षणप्रकारमितरतो वक्ष्यन्ति श्रवा इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् नर्यादीन् राज्ञः आविथ ररक्षिथ । तथा हे शतक्रतो! बहुविधकर्मन्! त्वम् वय्यम् वयपुत्रम् तुर्वीतिम् तुर्वीतिनामानं राजानम् आविथेत्येव । अपि च त्वम् रथम्

1-1. नास्ति वि. २-२. इत्यं धने च कृः ॰न्तो---र्मं इ॰न्धे वि. ३. धनेधने निमित्ते वि. ४. नास्ति वि. ५. नास्ति वि॰॰ एवं. ६. नर्यादी यश॰ एवं. ७. नर्व ति॰. ८. नास्ति वि॰ एवं. ९. ॰स्तो वि॰. १० नास्ति मूको.

रंहणस्वभावमेतत्संज्ञम् ऋजिम् एतशम् एतत्संज्ञकम् धने धननिमित्ते सङ्ग्रामे कृत्ये कर्तव्ये सति आविथेति शेषः। तथा त्वम् शम्बरस्य नवतिम् नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दम्भयः व्यनीनशः ॥ ६ ॥

स घा राजा सत्पतिः शूशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।
उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । घ । राजा । सत्ऽपतिः । शूशुवत् । जनः । रातऽहव्यः । प्रति । यः । शासम् । इन्वति ।
उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥७॥

स्कन्द० सः राजा सत्पतिः सतां पालयिता शूशुवत्[1] सर्वाभिर्वृद्धिभिः वर्धते। जनः 'पञ्च जनाः' इति मनुष्यनामसु पाठान्मनुष्यनामैतत् (तु. निघ २,३)। अन्यो वा मनुष्यः। रातहव्यः दत्तहविष्कः। यः प्रति शासम् ईश्वरस्य जगतः '[2]शासितृत्वाच्छास इन्द्रः[2] तं प्रति इन्वति[3] इन्वतिर्गतिकर्मा व्याप्तिकर्मा वाऽयम् (तु. निघ २, १४;१८)। गच्छति व्याप्नोति वा। य इन्द्रं दत्तेन हविषा उपसर्पति व्याप्नोति चेत्यर्थः। "उक्था वा" उक्थशब्दः स्तोत्रवचनः। तृतीया-बहुवचनस्यायमाकारः। स्तोत्रैः वा यः अभिगृणाति अभिष्टौति। न च शूशुवदेव केवलम्। किं तर्हि। राधसा दानुः अस्मै राधसा इतीत्थम्भूतलक्षणे[4] तृतीया। तृतीयानिर्देशाद्वा योग्यक्रिया-ध्याहारः। दानुरिति धनाविच्छिन्नलक्षणा माध्यमिका वागुच्यते। धनेन युक्तासौ माध्यमिका वाक्। उपरा मेघनामैतत् (तु. निघ १, १०)। द्वितीयाबहुवचनस्यायमाकारः। मेघान् पिन्वते पिन्विः[5] सेचनार्थोऽन्तर्णीतण्यर्थश्च द्रष्टव्यः। सेचयति। प्रक्षालयतीत्यर्थः। दिवः द्युलोकात्। धनं चास्य भवति, "मेघाश्च गर्जन्तो वर्षन्तीत्यर्थः" ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः खलु जनः राजा सतां च पतिः वर्धते दत्तहविष्कः, यः शासितारमिन्द्रम् प्रति गच्छति प्रीणयति वा। 'स मां उक्थानि अभिवदति सह[8] हविषा[9]', दाता अस्मै दिवः सकाशात् अभ्राणि दोग्धि ॥ ७ ॥

मुद्गल० सः घ स खलु जनः जातः राजा राजमानः सत्पतिः सतां पालयिता यजमानः शूशुवत् आत्मानं वर्धयति, यः इन्द्रम् प्रति रातहव्यः दत्तहविष्कः सन् शासम् इन्द्रकर्तृकमनु-शासनम् इन्वति व्याप्नोति। उक्था वा उक्थानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविर्लक्षणेन अन्नेन सह अभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणाय[11] शंसति, अस्मै स्तोत्रे दानुः अभिमतफलप्रदइन्द्रः उपरा उपरान् मेघान् दिवः सकाशात् पिन्वते सेचयति दोग्धीति यावत् ॥ ७ ॥

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा सन्तु नेमे ।
ये त इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च ॥ ८ ॥

---

१. नास्ति भ. २-२. °छात्र शासितुः भ. ३. नास्ति कु. ४-४. नास्ति कु ति. ५. °णे ना कु ति. ६. पिविः भ; पिपिः ति. ७-७. मेघागर्जन्तो वर्षन्ती° ति. ८-८. नास्ति कु. ९. सः ल रूपं १०. हविषां मां वि[1,2] ल रूपं; हविषा सहना वि[3] अ[2]. ११. °मुखे क° वि.

असमम् । क्षत्रम् । असमा । मनीषा । प्र । सोमऽपाः । अपसा । सन्तु । नेमे । ये । ते । इन्द्र । ददुषः । वर्धयन्ति । महि । क्षत्रम् । स्थविरम् । वृष्ण्यम् । च ॥ ८ ॥

स्कन्द० असमम्[1] अतुल्यमन्यैर्मनुष्यैः क्षत्रम् धनम् । असमा मनीषा प्रज्ञा च । प्र उपसर्गोऽयम् । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । प्रपचन्ति[2] प्रकरोतीति । यत्र तु क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः । अतोऽत्र तुल्योऽपि प्रशब्दः प्रवृद्धशब्दार्थे । प्रवृद्धाश्च पुत्रादिभिः । सोमपाः सोमस्य पातारः । यष्टार इत्यर्थः । केन प्रवृद्धा उच्यते । अपसा यागकर्मणा । सन्तु भवन्तु । धनप्रज्ञे अपासमतुल्ये स्तास्, पुत्रादिभिश्च प्रवृद्धा यागेन यष्टारः सन्त्वित्यर्थः । किं सर्वे । न । किं तर्हि । नेमे अर्धाः । कतमे । उच्यते । ये ते हे इन्द्र ! ददुषः धनानि दत्तवतः[3] वर्धयन्ति महि क्षत्रम् हविरात्म्य धनम् स्थविरम् वृष्ण्यम् च परिवृद्धं च । स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अतोऽत्र बलवर्धनेन तत्कारणं[4] स्तुतिकरणं[5] प्रतिपाद्यते । ये तव धनदानोत्तरकाल इदानीमपि वर्धयन्ति स्तुतीश्च कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० असमम् बलम् । असमा प्रज्ञा । प्रभवन्तु सोमस्य पातारः कर्मणा । नेमशब्दोऽर्धवचनः । केचनेत्यर्थः । तानाह— ये[6] तव इन्द्र ! दत्तवतः वर्धयन्ति महत् बलं प्रवृद्धं पुंस्त्वं च ॥ ८ ॥

मुद्गल० इन्द्रस्य क्षत्रम् बलम् असमम् न केनचित्समम् । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिः असमा न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेमे इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेमे सोमपाः एते सोमस्य पातारो यजमानाः अपसा कर्मणा प्र सन्तु प्रवृद्धा भवन्तु । हे इन्द्र ! ते तव ददुषः हविर्दत्तवन्तः[7] ये त्वदीयम् महि महत् क्षत्रम् बलम् स्थविरम् स्थूलं प्रवृद्धम् वृष्ण्यम् वृषस्य पुंस्त्वम् च वर्धयन्ति प्रवृद्धं कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।
व्यश्नुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः । इन्द्रऽपानाः । वि । अश्नुहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अथ । मनः । वसुऽदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

स्कन्द० तुभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी । त्वदर्थं एते बहुलाः बहवः अद्रिदुग्धाः अभिषवग्रावभिः क्षारिताः चमूषदः अभिषवणफलके अत्र चमूशब्देनोच्यते । 'दधिष्ट चम्वोर्भर' (ऋ १ २८,९) इति यथा । तस्मादिन । अभिषवणफलकयोरभिषुता इत्यर्थः । चमसाः 'तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यं' । चमसस्थाः । के ते । सामर्थ्यात् सोमाः । अथवा चम्यमानाश्चमसाः सोमाः

1 असमम् धनम् भ 2 प्रपचन्ति कु भ 3 दत्तव मूको 4 तत् कार° कु 5 °स्तिकरण भ 6 ये विन् वि° भ°. 7 °वन्त मे° 8 8 °स्थाः (स्था भ) तात्स्थ्ये (स्था ए कु) तद् मूको

एवोष्यन्ते । ते हे इन्द्र! पाना पानार्हा । सम्यक् संस्कृता इत्यर्थ । एतत् ज्ञात्वा वि अश्नुहि विविधमेतान्[1] आप्नुहि । पिबेत्यर्थ । मा चास्मान् । किं तर्हि । तर्पय आत्मीयम् कामम् । एषाम् तृतीयार्थे षष्ठ्येषा, एतै । यावदिच्छम् एतान् पिबेत्यर्थ । पीत्वा च अथ अनन्तरम् आत्मीयम् मन वसुदेयाय धनदानाय । धनदानाभिमुखमित्यर्थ । कृष्व कृणुष्व । धन मह्य देहीत्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् एव एते महत्व ग्रावदुग्धा चमससाविन सोमा इन्द्रस्य तव पानार्हा[2] । तानिमान् व्याप्नुहि । तर्पय आत्मीय कामम् एतै । अथ[3] आत्मन मन[4] वसुदानाय कुरु ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र[5] तुभ्य इत् तुभ्यमेव एते चमरा[6] चम्यन्ते भक्ष्यन्ते इति[7] चमसा सोमा । एते सोमा त्वदर्थं सम्पादिता । कीदृशा । महुला प्रभूता । अद्रिदुग्धा अद्रिभि ग्रावभि अभिषुता । चमूषद चमूषु चमसेषु अवस्थिता इन्द्रपाना इन्द्रस्य पानेन[8] सुखकरा । अत स्थ तान् वि अश्नुहि व्याप्नुहि । व्याप्य च एषाम् त्वदीयानामिन्द्रियाणाम् कामम् अभिलाष तै तर्पय पूरयेति यावत् । अथ अनन्तरम् वसुदेयाय अस्मभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयम् मन कृष्व कुरुष्व ॥ ९ ॥

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरं तमोऽन्तर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः ।
अभीमिन्द्रो नद्यो वव्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्नते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरुणऽह्वरम् । तमः । अन्तः । वृत्रस्य । जठरेषु । पर्वतः । अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वव्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्नते ॥ १० ॥

स्कन्द० अपाम् इति षष्ठीनिर्देशात् निरोधाय इति वाक्यशेष. । एकवाक्यतासिद्ध्यर्थं च यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ[9] । यत् वृष्टिलक्षणानामपा निरोधाय अतिष्ठत् स्थर्थे लङ् । तिष्ठति । धरुणह्वरम् 'धरुणम्' (निघ १,१२) इति उदकनाम । ह्वृ कौटिल्येऽत्यत्र । इह तु सामर्थ्यात् निरोधसामर्थ्ये[10] । उदकस्य ह्वारकम् । निरोधसमर्थमित्यर्थ । [11]अथवा 'बभस्ति[12] ह्वरति' इत्यत्तिकर्मसु पाठात् ह्वरतिरिह भक्षणार्थ (द्र निघ २,८) । उदकस्य भक्षयितृ । ‡स्वोदर प्रक्षेपकमित्यर्थ ‡[10] । [illegible] तत् । उच्यते । मेघलक्षणम् तम । तस्य अन्त मध्ये वृत्रस्य मेघनामैतत् (द्र निघ १,१०) । मेघाख्यस्य तमस[11] अन्त । कुत्र[12] । उच्यते । जठरेषु जठरमुदरम् । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनमतन्त्र । उदरे । पर्वत वज्र इह पर्ववत्त्वात् पर्वतशब्देनोच्यते । 'अभि नहि रक्षस पर्वतेन' (ऋ [illegible] १०४, १९) इति यथा । साकाङ्क्षत्वात् चातिष्ठदिति एतदेवाख्यातमनुषक्तव्यम् । अत्रापि वज्रोऽतिष्ठत् । वृष्टिनिरोधायावस्थितस्य मेघस्योदर इन्द्रो वज्र क्षिपतीत्यर्थ । [13]अभि ईम्[13] अभीत्युपसर्गो निघ्नते इत्याख्यातेन सम्बध्यते । ईम् एवमित्यस्यार्थे । एवम् इन्द्र नद्य शब्दकारिणीरप वव्रिणा

---

१ °मतानि मूको २ पाना वि° ३ नास्ति कु ४ भाक्षि स्प ५ च नाम° वि ६ नास्ति वि. ७ पाने मै° ८ °च्छब्दावध्या° ति ९ °सामर्थ्यात् अ १०-१० नास्ति अ कु. † बध्ना ति ‡-‡ सोदरे प्रक्षेपकं° ति ११ °स मन ति १२ मन ति १३-१३ नास्ति म.

आवरणशीलेन मेघेन हिता विस्वा सर्वा नदीनां अनुष्ठा अपामिद् विशेषण द्वितीयाबहुवचनान्तम् । इन्द्रस्य वा प्रथमैकवचनान्तम्[1] । वृत्रादीनाम्[1] अनुष्ठातीरप । अनुपरोधादानाम्[1] अनुष्ठातेन्द्र । प्रवणेषु निम्नेषु प्रदेशेषु[4] अभि निघ्नते, हन्तिरत्र गत्यर्थः । सामर्थ्याद्यान्तर्णीतण्यर्थः । छान्दसत्वाच्च एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । अभिहन्ति अभिगमयति । पातयतीत्यर्थः । अथवा निघ्नत इति हन्तिर्वधार्थ एव । 'अधि सानौ नि निघ्नते' (ऋ १, ८०, ६) इति यथा । प्रवणेष्विति तु सप्तमीनिर्देशात् स्थिता इति वाक्यशेषः । निम्नेषु मेघप्रदेशेषु स्थिता अप अभिनिघ्नते अभिहन्ति । पातयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अपाम् अतिष्ठत् धारकमुदकयुक्तम् तम । एतदेवाह[8]—वृत्रासुरस्य जठरेषु मेघोऽतिष्ठद् इति[9] । अभि निघ्नते एनम् पर्वत[9] वारकेण मेघेन निहिता निवृता नदी अनुतिष्ठन्ती[6] प्रवणेषु इन्द्र । अभिनिघ्नते इति द्विकर्मको निघ्नेयो[1] हन्तेरर्थे[10] ॥ १० ॥

मुद्गल० अपाम् वृष्ट्युदकानाम् धरुणहरम् धारानिरोधकम् तम अन्धकारम् अतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते—वृत्रस्य लोकत्रयस्यावरितुरसुरस्य जठरेषु उदरप्रदेशेषु अन्तः मध्ये पर्वत पर्ववान् मेघोऽभूत् । अत तमोरूपेण वृत्रेण[11] मेघस्यावृतत्वात् वृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते । ईम्, इमा पूर्वोक्ता नद्यः नदीरूपा वत्रिणा आवरकेण वृत्रेण हिता पिहिता विश्वा व्यापिनी अनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरेवविधा[12] अप इन्द्र प्रवणेषु निम्नेषु भूप्रदेशेषु अभि निघ्नते अभिगमयति ॥१०॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे महि क्षत्रं जनाषाळिन्द्र तव्यम् ।
रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन् राये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

स । शेऽवृधम् । अधि । धा । द्युम्नम् । अस्मे इति । महि । क्षत्रम् । जनाषाट् । इन्द्र । तव्यम् । रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि स शेवृधम् शेवशब्दस्य सुखनाम्न अय वकारलोपो द्रष्टव्य[4] । शेवपर्यायो वा शेशब्द । सुखस्य वर्धयितृ । अधि धा अधिशब्द 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इति कर्मप्रवचनीय[13] पदपूरण । दधातिर्दानार्थे । देहि । द्युम्नम् अन्नम् । अथवा 'द्युम्नम्' (निघ ३,९) इति सुखनाम । सुखं च अन्नं च देहि । अस्मे अस्मभ्यम् । महि क्षत्रम् महत्च धनम् जनाषाट् शत्रुजनस्याभिभवितृ । हे इन्द्र । तव्यम् तवतेर्वृद्धिकर्मणस्तवो वृद्धि । तस्यै[14] निमित्त तव्यम् । वृद्धिकरमित्यर्थः । रक्ष च ■ अस्मान् मघोन धनवत । स च मेधावानस्मान । [14]कि तर्हि[14] । पाहि रक्ष । सूरीन् स्तोतॄन् च अस्माक स्वभूतान् । राये च द्वितीयार्थे सर्वत्रात्र चतुर्थी । [15]धन च[15] । स्वपत्यै इषे शोभनापत्ययुक्त धान्नम् धा देहि अस्मभ्यमित्येव स्तोतृभ्य ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स सुखे वर्धमाने सुखकरम् अन्नम् अस्मासु आ धेहि । महच्च धनं जनस्याभिभवितृ

1 °वनामनुष्ठ° अ कु 2 तृता° मूको 3 °नुष्ठा° मूको 4 भूप्रदे° वि 5 तावेत्था वि[1] अ[1], ९१ शवेतदेवाह अ[1] वि[1][11] ए एप 6 नास्ति वि[1] एप 7 पर्वत ए एप 8 °मिव मूको 9 सिंहेयो वि[1] अ[1]. 10 हन्तीरेव अ[1] ■ नास्ति वि. 12 निघ्न°न° वि 13 नास्ति अ 14 तस्या वि. 15 15 नास्ति कु 16-16 नास्ति अ

वृद्धम्[1] । रक्ष च अस्मान् शत्रुभ्यो हविष्मतः । पाहि स्तोतॄन् । 'धनाय शोभनापत्याय' अन्नाय च अस्मान् कुर्विति यन्त[2] पुत्र चाशास्ते ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! स त्वम् अस्मे अस्मासु क्षयम् यशः अधि धाः अधिनिधेहि । कीदृशम् । शोऽयम् शं शमनम् । रोगाणां शमने सति यद्वर्धते तादृशम् । तथा महि महत् जनाषाट् शत्रुजनानामभिभवितृ तव्यम् प्रवृद्धम् धनम् बलं च अधि धाः इति शेषः । किञ्च हे इन्द्र[1] नः अस्मान् मघानः धनवतः कृत्वा रक्ष पालय । सूरीन् विदुषः अन्यानपि पाहि पालय । तथा राये धनाय नः स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्ताय इषे अन्नाय च नः अस्मान् धाः धेहि स्थापय ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टादशो वर्गः ।

[५५]

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इन्द्रं न मह्ना पृथिवी चन प्रति ।
भीमस्तुविष्माञ्चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्रम् । न । मह्ना । पृथिवी । चन । प्रति । भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिऽभ्यः । आऽतपः । शिशीते । वज्रम् । तेजसे । न । वंसगः ॥ १ ॥

स्कन्द० दिवः चित्[3] चिच्छब्दोऽप्यर्थे । दिव इति षष्ठीनिर्देशात् सकाशादिति वाक्यशेषः । द्युलोकस्यापि सकाशात्[4] अस्य इन्द्रस्य वरिमा उरुत्वम् वि पप्रथे विविधं प्रथितम् । 'इन्द्रम् प्रति न मह्ना' महत्त्वेन पृथिवी चन चनशब्दोऽप्यर्थे । पृथिव्यपि । उभे अपि द्यावापृथिव्याविन्द्रान्महत्त्वेन न्यूनतरे इत्यर्थः । किञ्च भीमः भयानकः शत्रूणाम् तुविष्मान् तुविशब्दस्य मतुपोऽस्य सकार आगमो द्रष्टव्यः । पर्यायान्तरं वा । बहुभिः बलैस्तद्वान् । चर्षणिभ्यः षष्ठ्यर्थे एषा चतुर्थी । शत्रुभूतानां मनुष्याणाम् आतपः आतापयिता[5] सन्तापकः शिशीते निश्यति वज्रम् तेजसे तैक्ष्ण्याय । तीक्ष्णत्वायेत्यर्थः । हिंसावचनो वा सामर्थ्यात् तेजतिः । शत्रूणां हिंसनायेत्यर्थः । कथं पुनः शिशीते । उच्यते । न वंसगः वननीयगमनत्वाद्वंसगो वृषभ उच्यते । नशब्दश्च पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यादिहोपमार्थीयः । वृषभ इव । यथा नदीकूलेऽन्यत्र वा वृषभोऽवस्किरमाणः शृङ्गे द्वे निश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० द्युलोकात् अपि इन्द्रस्य उरुत्वं विस्तीर्णमासीत् । इन्द्रम् न महत्त्वेन[8] पृथिवी अपि प्रति भवति । भयङ्करः वृद्धिमान् मनुष्यरक्षार्थम् वज्रम्[9] तीक्ष्णीकरोति शत्रूणामातापयिता, यथा ऋषभः शृङ्गे तैक्ष्ण्यार्थं निश्यति ॥ १ ॥

मुद्गल० [10]'दिवश्चिदस्य' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तम् । सव्य ऋषिः । जगती छन्दः । इन्द्रो देवता[10] ।

अस्य इन्द्रस्य वरिमा उरुत्वं प्राभवम्[11] दिवः चित् द्युलोकादपि वि पप्रथ विस्तीर्णं बभूव ।

---

१ नास्ति वि[1] त्वष २ २ शोभनापत्याय धनाय (°नाय च कु) मूको ३ नुद[1] नि ४ चित् अस्य मूको ५ नास्ति मूको ६ ६ नास्ति अ ७ आत[1] अ ८ महत्त्वेन ल, त्वेऽपि वि[1] ९ वज्रम् वि[1] १० नास्ति वि सं[1] ११ प्रभावम् मूको

पृथिवी चन पृथिव्यपि च मह्ना महिम्ना महत्त्वेन इन्द्रम् न प्रति भवति। भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति। ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः। भीमः शत्रूणां भयङ्करः तुविष्मान् प्रज्ञावान् चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः तेषामर्थाय शत्रूणाम् आतपः आ समन्तात्तापकारी एवंविधः स इन्द्रः वज्रम् वर्जनशीलमायुधम् तेजसे तैक्ष्ण्याय शिशीते तनूकरोति तीक्ष्णीकरोति। दृष्टान्तः। वंसगः न वननीयगतिमान् वृषभो यथा स्वशृङ्गे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ १ ॥

सो अ॑र्ण॒वो न न॒द्य॑: समु॒द्रिय॒: प्रति॑ गृभ्णाति॒ विश्रि॑ता॒ वरी॑मभिः ।
इन्द्र॒: सोम॑स्य पी॒तये॑ वृषायते स॒नात् स यु॒ध्म ओज॑सा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अ॒र्ण॒वः । न । न॒द्य॑: । स॒मु॒द्रिय॑: । प्रति॑ । गृ॒भ्णा॒ति॒ । विऽश्रि॑ताः । वरी॑मऽभिः । इन्द्र॑: । सोम॑स्य । पी॒तये॑ । वृ॒ष॒ऽय॒ते॒ । स॒नात् । सः । यु॒ध्मः । ओज॑सा । प॒न॒स्य॒ते॒ ॥ २ ॥

स्कन्द० स उक्तगुण इन्द्रः सः अर्णवः न[1] नद्यः समुद्रियः अर्णवानुवचनादुच्यते। समुद्रिय इति घप्रत्ययः स्वार्थे द्रष्टव्यः। समुद्र एव समुद्रियः। यथोदकवान्[1] पार्थिवः समुद्रो नदीः तद्वत् प्रति गृभ्णाति। किम्। सामर्थ्यात् स्तुतीः। कीदृशीः। उच्यते। विश्रिताः विविधं श्रिताः। केन। वरीमभिः। प्रत्ययोऽत्र भावे इमनिन्[3] द्रष्टव्यः। वरणैः। विविधं वरणीया इत्यर्थः। किञ्च इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते[4] सनात् चिरपर्यायोऽयम्। पञ्चमीनिर्देशाच्च प्रभृतीति वाक्यशेषः। चिरात्प्रभृति। स इन्द्रः युध्मः योद्धा ओजसा स्वेनैव बलेन। पाप्मना धित्स्येत्यर्थः। पनस्यते स्तूयते च स्तोतृभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० स समुद्र इव समुद्रपत्नी[2] नदी प्रति गृह्णाति विविधं श्रिता सेना ठस्त्वै। इन्द्रः सोमस्य पानाय वृष इवाचरति। चिरादेवारभ्य स योद्धा बलमहत्तया स्तोतृभिः स्तूयते[1] ॥ २ ॥

मुद्गल० स इन्द्रः समुद्रियः समुद्रमन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षलोकः। तत्र भवः समुद्रियः। एवम्भूतः सन् वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैः विश्रिताः व्याप्ताः नद्यः नदीः शब्दकारिणीः पुत्रणः आवृता[5] अपः अर्णवः न समुद्र इव प्रति गृभ्णाति। स्वीकृत्य वर्धयति[6] भावः। स च इन्द्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते वृष इवाचरति। हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः। तथा स इन्द्रः युध्मः योद्धा सनात् चिरादेव ओजसा बलकृतेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते पन स्तोत्रम् इच्छति ॥ २ ॥

त्वं तमि॑न्द्र॒ पर्व॑तं॒ न भोज॑से म॒हो नृ॒म्णस्य॒ धर्म॑णामिरज्यसि ।
प्र वी॒र्ये॑ण दे॒वताति॑ चेकिते॒ विश्व॑स्मा उ॒ग्रः कर्म॑णे पु॒रोहि॑तः ॥ ३ ॥

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । पर्व॑तम् । न । भोज॑से । म॒हः । नृ॒म्णस्य॑ । धर्म॑णाम् । इ॒र॒ज्य॒सि॒ । प्र । वी॒र्ये॑ण । दे॒वता॑ । अति॑ । चे॒कि॒ते॒ । विश्व॑स्मै । उ॒ग्रः । कर्म॑णे । पु॒रःऽहि॑तः ॥ ३ ॥

---

1 मानिभ अ 2 °वान् वा वि 3 मनिन् कु, मनिष् अ; मनि वि 4 °ते सर्ं° [illegible] नागमवत्त धातु मो सोमं पाववि[illegible] वृर्णयत्र्वं वि 5 °वावि॰ अ कु, °वति॰ अ; [illegible] °द्रमारा°वि॰ वि 6 द्रुवते वि॰ अ॰ 7 वृष मुखे 8 धारीरि वि

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्य । य स्तोतार इच्छन्ति 'तम् त्वम्' हे इन्द्र! पर्वतम् मेघनामैतत् (द्र निघ १,१०) । मेघम् । न शब्दस्तूपरिष्टादुपचारादुपमार्थे । उपमार्थत्वात् 'अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग' (द्र या ७,३१) इति पदपूरण । भोजसे भोजनाय । साकाङ्क्षत्वात् करोषीति वाक्यशेष । य स्तोतार इच्छन्ति त[1] मेघ वृष्टिप्रदानेन तेषा भोग्य करोषीत्यर्थ । अथवा पर्वत इह शिलोच्चय एवाभिप्रेत । उपमार्थीय एव च न शब्द । तस्मिंस्तु शत्रो मेघस्य वा प्रतिनिर्देश । य स्तोतार इच्छन्ति त शत्रु मेघ वा पर्वतमिव फलादिना तेषा भोग्य करोषीत्यर्थ । किञ्च मह महत नृम्णस्य धनस्य धर्मणाम् धारयितॄणा मरुत्प्रभृतीनाम् इरज्यसि ईशिषे त्वम् । परोक्षकृत परोऽर्धर्च । वीर्येण देवता इत्थम्भूतलक्षणतृतीयान्ते[2] एते । वीर्येण देवतात्वेन[3] च युक्त इन्द्र अति प्र चेकिते सुष्ठु प्रज्ञायते । वीर्यवान् देवश्च नेन्द्रसदृशोऽपरोऽस्तीत्येव सुष्ठु प्रज्ञायत इत्यर्थ । अथवा देवतेति प्रथमैवैषा । इन्द्राख्या देवता वीर्यवत्तयैव सुष्ठु प्रज्ञायत इत्यर्थ । किञ्च विश्वस्मै कर्मणे विश्वशब्द सर्वपर्यायो बहुनाम वा (द्र निघ ३,१) । सर्वस्य बहुनो वा वृत्रवधादे कर्मणोऽर्थाय उग्र अप्रसह्य इन्द्र पुरोहित पुरो निहित अग्रत कृत । सर्वाणि बहूनि वा वृत्रवधादीनि कर्माणि कर्तुं[4] प्रधानीकृत इत्यर्थ । केन[5] । सामर्थ्याद् देवै ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् तम् इन्द्र! स्तोतार धनप्रदानेन मेघमिव मनुष्याणा भोगाय करोषि । त्वम् महत[6] धनस्य धारकाणा कर्मणाम् ईशिषे । सोऽयमिन्द्र 'देवतासु वीर्येण' अति प्र चेकिते । विश्वस्मै कर्मणे 'अयम् उद्गूर्णो' यज्ञमानै पुरो निधीयते ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे[10] इन्द्र! त्वम् भोजसे भोजनाय पर्वतम् पर्ववन्तम् तम्[11] मेघम् न अकार्षी । "नहि हतो भुङ्क्ते[12]" । इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघ वज्रेण हन्ति । तथा मह महत नृम्णस्य धनस्य धर्मणाम् धारयितॄणा कुबेरादीनाम् इरज्यसि ईशिषे । स इन्द्र देवता वीर्येण अति अतिशयित इति प्र चेकित प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव[13] । स च उग्र उद्गूर्ण इन्द्र विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे देवै सर्वै पुरोहित पुरस्तादवस्थापित ॥ ३ ॥

स इद् वनें नमुस्युभिर्वचस्यते चारु जनेंषु प्रब्रुवाण इन्द्रियम् ।
वृषा छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेंण धेनां मुघवा यदिन्वति ॥ ४ ॥

स । इत् । वनें । नुमस्युऽभि । वुचस्यते । चारु । जनेंषु । प्रुऽब्रुवाण । इन्द्रियम् । वृषा ।
छन्दुं । भवति । हुर्यत । वृषा । क्षेमेण । धेनाम् । मुघऽवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

स्कन्द० इत् शब्द एवार्थे । स एवेन्द्र वने वननीये यज्ञे नमस्युभि[14] पूजयितृभि वचस्यते स्तुत्यर्थोऽयं द्रष्टव्य । स्तूयते चारु शोभनम् । जनेषु मनुष्येषु प्रब्रुवाण लुप्तोपममतद् द्रष्टव्यम् । तैस्तैर्वृत्रवधादिभि वीरकर्मभि प्रब्रुवन्निव इन्द्रियम् वीर्यमात्मीयम् । किञ्च वृषा वर्षणशी

---

१ १ त्वं तं कु ति २ नास्ति ति ३ °धुणे तृती° श ४ देवत्वेन ति ५ कर्तु भ कु
६ कौ भ ७ अठ रुप ८ ८ देवता सुर्वो° वि° ९ ९ °उद्गूर्णो वि° भ°, मुष्मदूर्णो वि°
१० नास्ति वि ११ नास्ति वि मै°, १२-१२ नाहतामुखे मूको १३ नास्ति मै° १४ नास्ति ति

इन्द्र छन्दु छन्दतिरर्चतिकर्मा (तु निघ ३,१४)। स्तुत्य । अथवा 'मन्यते, छन्तत्, चाकनत्' (निघ २,६) इति कान्तिकर्मसु पाठात्, 'तदिन्म छन्त्सद्वपुष[1]' (ऋ १०,३२,३) इति च प्रयोगदर्शनात् छन्दति कान्त्यर्थे । कामयिता हविषा स्तुतीना [illegible] भवति । हर्यत वृषा[2] हर्यति कान्त्यर्थे (तु निघ २,८)। कामयमानस्य यजमानस्य वर्षिता भवति। वर्षणा मर्याय वर्षतीत्यर्थ । कदा । [3]उच्यते। क्षेमेण[3] अविघ्नेन धेनाम्[4] धेट् पाने इत्यस्य धेना आहुतिरुच्यते स्तुतिर्वा । ताम् मघवा इन्द्र यत् यदा इन्वति व्याप्नोति । यदा इन्वते स्तूयते चेत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स एव अरण्ये नमस्युभि[5] स्तूयते अपपदेऽपि शोभनम् इन्द्रियम्[6] जनेषु प्रब्रुवाण [7]प्रकाशयन्निव । आब्रुवाण[7] एव वर्षिता 'उपच्छन्दयिता भवति इच्छन्, वर्षिता[8] क्षेम कुर्वन् यजमानानाम् मघवा यदा[8] स्तुतिवचन प्राप्नोति ॥ ४ ॥

मुद्गल० स इत् स एवेन्द्र वने अरण्ये नमस्युभि नमसा स्तोत्रेण पूजयितृभि ऋषिभि श्रवस्यत यश इच्छन् भियते। स्तूयत इत्यर्थ । स चेन्द्र आत्मीयेषु जनेषु इन्द्रियम् स्वीयम् प्रब्रुवाण प्रकटयन् चारु वर्तत। किञ्च स वृषा कामाना वर्षक हर्यत प्रेप्सावत यियक्षत[10] छन्दु उपच्छन्दयिता भवति। यियक्षताम् पुरुषाणा यागे रुचिमुत्पादयतीति भाव । वृषा हविषां वर्षयिता । इति मद्वातेरयर्थ । मघवा धनवान् एवम्भूतो यजमान क्षेमेण इन्द्रकृतेन रक्षणेन युक्त सन् यत् यदा धेनाम् स्तुतिलक्षणा वाचम् इन्वति प्रेरयति। तदाषौ छन्दुर्भवतीति पूर्वेणान्वय ॥४॥

स इन्मुहानि समिथानि मुज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।
अधा चुन श्रद् दधति त्विषीमत इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधम् ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । सम्ऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनेभ्यः । अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिऽमते । इन्द्राय । वज्रम् । निऽघनिघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० स इत् महानि[11] समिथानि 'समिथे' (निघ २,१७) इति सङ्ग्रामनाम । [11]स एव[11] वृत्रादिभि सह महा सङ्ग्रामान्[11] मज्मना बलेन सैनाख्येन कृणोति भूतेऽय लट् । कृतवान्। युध्म युद्धशील ओजसा स्वेन[11] बलेन जनेभ्य मनुष्याणामर्थाय । अध चन अधशब्द एतस्मादित्य स्यार्थे द्रष्टव्य । चनशब्द पूजार्थे। एतस्मादेव कारणात् श्रत् दधति सत्यतया प्रतिपद्यते । त्विषीमते इन्द्राय षष्ठ्यर्थे[12] चतुर्थ्येषा । दीप्तिमत इन्द्रस्य वज्रम् तृतीयार्थे द्वितीयैषा । वज्रेण निघनिघ्नते यङ्लुगन्तमेतत् । अत्यर्थं निघ्नता वधम् हननार्हम् । यस्मात्[13] मनुष्याणामर्थाय वृत्रादिभि सह महत सङ्ग्रामान् कृतवान्। तस्मादन्यमपि[10] वधार्हं वज्रेण निर्घ्नन्त इन्द्रस्य नि सशयमेव हन्तीत्येव श्रद्दधतीति समन्वार्थ ॥ ५ ॥

---

1 °पुर्व वपुष्टर् ति 2 वा अ 3-3 नास्ति लि 4-4 नास्ति अ 5 नमस्युभि वि[1] अ[2]. 6 °द्रै वि[2] एप 7-7 °शयन्ति वा° वि[1] अ[1], °वत्सा° वि[2] लप, °त्रित वु° कु 8-8 नास्ति वि[1] अ[1] 9 यदि वि[1] अ[1] अ एप कु 10 यक्षत मूको 11. °यति स एव महानि वि 12-12 नास्ति मूको. 13 सैनाख्य लि 14 नास्ति अ कु 15 चतुर्थ्ये लि 16 अन्यद् अ कु 17 °मपरि लि

वेङ्कट० सः [1]एष महतः सङ्ग्रामान् बलेन करोति योद्धा [2]बलेन† जनार्थम्[3] । यदा अयं[4] शत्रुषु हन्तारम् वज्रम् निहन्ति अथास्मै, दीप्तिमते इन्द्राय श्रद्दधते[5] सत्यमसौ बलवानिति ॥ ५ ॥

मुद्गल० सः इत् स एव इन्द्रः युध्मः योद्धा महानि समिथानि महतः सङ्ग्रामान् मज्मना सर्वस्य शोधकेन ओजसा बलेन कृणोति करोति । किमर्थम् । जनेभ्यः स्तोतृजनार्थम् । यदा इन्द्रः वधम् हननसाधनम् वज्रम् आयुधं मेघेषु निधनिघ्नते निहन्ति, अध च अनन्तरमेव त्विषीमते दीप्तिमते इन्द्राय सर्वे जनाः श्रद्दधति 'श्रत्' (निघ ३,१०) इति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदुच्यते तत् सत्यमिति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

स हि श्र॑व॒स्युः सद॑नानि कृ॒त्रिमा॑ क्ष्म॒या वृ॑धा॒न ओज॑सा विना॒शय॑न् ।
ज्योतीं॑षि कृ॒ण्वन्न॑वृ॒काणि॑ यज्य॒वेऽव॑ सु॒क्रतु॒ः सर्त॒वा अ॒पः सृ॑जत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्र॒व॒स्युः । सद॑नानि । कृ॒त्रिमा॑ । क्ष्म॒या । वृ॒धा॒नः । ओज॑सा । वि॒ऽना॒शय॑न् । ज्योतीं॑षि । कृ॒ण्वन् । अ॒वृ॒काणि॑ । यज्य॑वे । अव॑ । सु॒ऽक्रतु॑ः । सर्त॑वै । अ॒पः । सृ॒ज॒त ॥ ६ ॥

स्कन्द० सः हि हिशब्दः पदपूरणः[1] । स इन्द्रः श्रवस्युः 'श्रव' (निघ २,७) इति अन्ननाम । तस्य हविर्लक्षणस्य कामयिता श्रवस्युः । हविरिच्छन्नित्यर्थः । क्ष्मया वृधानः 'क्ष्मा' (निघ १,१) इति पृथिवीनाम । पृथिव्यन्तर्गतान्यर्थः[2] । समस्तया पृथिव्या वर्ध्यमानः[3] । यावन्तः[4] केचन पृथिव्यां पदार्थाः तैः सर्वैः स्तुतिभिः हविर्भिश्च वर्ध्यमान[5] इत्यर्थः । दुर्भिक्षनिमित्तानां[6] रक्षःपिशाचादीनाम् सदनानि स्थानानि कृत्रिमा कृत्रिमाणि ओजसा बलेन विनाशयन् हेतावयं शतृप्रत्ययः । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । दुर्भिक्षनिमित्तरक्षःपिशाचादिस्थाननिनाशार्थ-मित्यर्थः[10] । ज्योतींषि च[11] ऐश्वर्यलक्षणानि कृण्वन् अयमपि पूर्ववदेवायं शतृप्रत्ययः । ऐश्वर्याणि च कर्तुमित्यर्थः । कीदृशानि । अवृकाणि वृक वृक आदाने । आदानवर्जितानि । अनपहार्याणी-त्यर्थः । यज्यवे यष्टुमर्थाय । यष्टुः च[12] अनपहार्यैरैश्वर्यैरीश्वरान् कर्तुमित्यर्थः । सुक्रतुः सुप्रज्ञः सुकर्मा वा । सर्तवै पृथिवीं प्रति गमनाय । वृष्टिलक्षणाः अपः अव सृजत् अधः क्षिपति पातयति । वर्षतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः हि अन्नमिच्छन् असुरपुराणि कृत्रिमाणि ओजसा विनाशयन् भोगसाधनभूतया[13] पृथिव्या वर्धमानः ज्योतींषि कृण्वन् स्तेनवर्जितानि यजमानाय सुप्रज्ञः[14] अवसृजति[15] सरणाय उदकानि ॥ ६ ॥

मुद्गल० श्रवस्युः अन्नम् आत्मन इच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणि "क्रियया निर्वृत्तानि"[16] सदनानि असुरपुराणि ओजसा बलेन विनाशयन् क्ष्मया भूम्या समानम् वृधानः वर्धनशीलः यागं समभिवर्धयन्

---

१. एष महतः सङ्ग्रामान् सेनान्येन बलेन करोति स्वेन बलेन जनार्थम् मनुष्यार्थमिति वि[1] अ[1]. † नास्ति वि[1] अ[2]. २. नास्ति अ[2]. ३. अस्ते मु, अस्ये वि[1] अ[1]. ४. एष॰ वि. ५. "श्रद्दधान"॰ अ. ६. वर्धमान मूको. ७. यावतः अ वि. ८. वर्धमान मु वि; वर्धमान अ. ९. ॰निमित्तानां १०. "निरस्य." मु अ. ११. नास्ति मु. १२. वा मु. १३. ॰भूता॰ वि[1]. १४. नास्ति ए अ[1] मु. १५. "ति पृथिवी प्रति वि[1] अ[2]. १६-१६. क्रिय॰निवृ॰ वि मं[2]; "यया निर्वृ॰ मं[3].

वरेनस्यर्थे । ज्योतींषि सूर्यादीनि वृत्रेणावृतानि अशुक्लाणि शुक्लेनावरकेण तेन रहितानि कुर्वन् कुर्वन् सुक्रतु शोभनकर्मसहित एवंविध स हि सः खलु इन्द्र यज्यवे यष्ट्रे यजमानाय तदर्थम् मर्तवै सरणाय अप वृष्टिलक्षणानि उदकानि अव सृजत् वृष्टिं कृतवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाञ्चा हरी वन्दनश्रुदा कृधि ।
यमिष्ठासः सारथयो य इन्द्र ते न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति भूर्णयः ॥ ७ ॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वाञ्चा । हरी इति । वन्दनऽश्रुत् । आ । कृधि ।
यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इन्द्र । ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्नुवन्ति । भूर्णयः ॥ ७ ॥

स्कन्द० दानाय अस्मान् प्रति दानाय मनः हे सोमपावन्! सोमानां पातः! अस्तु ते, अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखौ च हरी हे वन्दनश्रुत्! स्तुतीनां श्रोतः! आ कृधि करोतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः। मर्यादया कारय। केन। उच्यते। यमिष्ठासः अतिशयेन यन्तारः सारथयः ये हे इन्द्र! ते तव स्वभूताः यच्छन्दश्रुतेस्तैरिति वाक्यशेषः। किं कारणम्। उच्यते। स यस्मात् न त्वाम् कदाचित् केताः। ज्ञातारोऽप्यसुरा आ दभ्नुवन्ति वधकर्मायम् (द्र. निघ २.१९)। हिंसन्ति। भूर्णयः भ्रमणशीलाः। यस्माज्जानन्तोऽप्यनवस्थायिनोऽपि च सन्तोऽसुरा न त्वामागच्छन्तः हिंसितुं शक्नुवन्ति, तस्मादागमनार्थमर्वाञ्चौ हरी कारयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दानाय मनः सोमस्य पातः! अस्तु तव। अस्मदभिमुखौ अश्वौ स्तुतीनां श्रोतः! आकुरुष्व। यन्तृतमाः सारथयः ये भवन्ति इन्द्र! त्वदीयाः। न त्वां शत्रूणाम् अभिगमनानि भ्रमणशीलानि "आ दभ्नुवन्ति" ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे सोमपावन्! सोमस्य पातः! इन्द्र! ते त्वदीयम् मनः दानाय अस्मदभिमतफलप्रदानाय अस्तु भवतु। हे वन्दनश्रुत्! वन्दनानां स्तुतीनां श्रोतः! हरी त्वदीयावश्वौ अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखौ आ कृधि आभिमुख्येन कुरु। हे इन्द्र! ये तव स्वभूताः ये सारथयः सन्ति ते यमिष्ठासः अतिशयेन यन्तारः। अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः। यस्मादेव तस्मात् केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः त्वा त्वाम् न आ दभ्नुवन्ति न हिंसन्ति ॥ ७ ॥

अप्रक्षितं वसु बिभर्षि हस्तयोरषाळ्हं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।
आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥

अप्रऽक्षितम् । वसु । बिभर्षि । हस्तयोः । अषाळ्हम् । सहः । तन्वि । श्रुतः । दधे । आऽवृतासः ।
अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते । क्रतवः । इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥

स्कन्द० अप्रक्षितम् अप्रक्षीणम् वसु बिभर्षि धारयसि हस्तयोः। अक्षय धन तवास्तीत्यर्थः। अषाळ्हम्

१ मास्ति वि मं १ २ नास्ति कु ति ३-३ ये भवन्ति अ ४ °यच्छ° मू कु ५ त्वा वि मं
६ अभिगमनानि वि ७-७. भ्रमणशीलानि छ°

सहः अनभिभूतं च बलम् तन्वि स्वशरीरे श्रुतः विख्यातः[1] त्वम् दधे व्यत्ययेनायमुत्तमपुरुषः । धारयसि । स्वशरीरेण चानभिभूतपूर्वबलयुक्तोऽसीत्यर्थः[2] । किञ्च आवृतासः परिवृताः । के । सामर्थ्यात् त्वदर्थाः सोमाः । कथम् । अवतासः न कूपा इव उदकार्थिभिः । केन परिवृताः । उच्यते । कर्तृभिः ऋत्विग्भिः । त्वदर्थान् संस्कृतान् सोमान् परिवृत्य ऋत्विजः त्वत्प्रतीक्षा आसते इत्यर्थः । किञ्च तनूषु व्यत्ययेनेदं बहुवचनम् । शरीरे ते तव क्रतवः प्रज्ञाः कर्माणि वा हे इन्द्र ! भूरयः बहवः । स्वशरीरेण च त्वं बहुप्रज्ञो बहुवृत्रवधादिकर्मयुक्तो वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अप्रक्षीणम् धनम् बिभर्षि हस्तयोः । अनभिभूतम्[3] बलम् शरीरे विश्रुतः इन्द्र धारयति । यथा उदकोद्धरणपरैः कूपाः परिवृता[4] भवन्ति एवं तव अङ्गेषु तानि तानि बहूनि [5]कर्माणि परिवृतानि[5] । अत्र ताण्ड्यकम्[6]—'इन्द्रं सर्वाणि भूतान्यस्तुवन्[7] तस्यर्त्वं[8] एवमङ्गमस्तुतमचायत्' (तांब्रा ५, ४,१४) इति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वम् अप्रक्षिणम् प्रक्षयरहितम् वसु धनम् हस्तयोः बिभर्षि स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्वि आत्मीये शरीरे अषाळ्हम् शत्रुभिरनभिभूतम् सहः बलम् दधे धारयति । त्वदीयात्मनः[9] कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्य वधं कुर्वद्भिः बलकृतैः कर्मभिः आवृतासः आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते । दृष्टान्तः । अवतासः न 'अवतः' (निघ ३,२३) इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय बहुभिः प्राणिभिरावियन्ते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र ! ते तव तनूषु शरीरेषु क्रतवः कर्माणि भूरयः बहूनि विद्यन्ते ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये विंशो वर्गः ॥

[५६]

एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।
दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वसम् ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चम्रिषः । अत्यः । न । योषाम् । उत् । अयंस्त । भुर्वणिः ।
दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् । रथम् । आऽवृत्य । हरिऽयोगम् । ऋभ्वसम् ॥ १ ॥

स्कन्द० एष ॥ तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दमध्याहृत्यैषशब्दो द्वितीये पादे योजयितव्यः । प्रशब्दस्तूपसर्गः पाययते[10] इत्याख्यातेन [11]सम्बन्धयितव्यः । अव इत्युपसर्गं उदयंस्त इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्य । य एष इन्द्रः अत्यः न योषाम् 'अत्यः' (निघ १.१४) इत्यश्वनाम । योषा स्त्री । यथाऽश्वो मैथुनकाले वडवां स्त्रियं वहन् । अव उत् अयंस्त अविस्तीर्णं नीत्वैतस्य स्थाने । अत्रान्वयेन अश्वो नियच्छत्यारमते । किम् । अनिर्देशात् इत्थं जगत् । भुर्वणिः भुर्वेरत्तिकर्मण† इदं रूपम् । सोमभक्षणशील‡ । पूर्वीः पूर्वाः चम्रिषः चम्यन्ते ताः§ इति चम्रिषः[11]

1. °ख्यात क. 2. °यानुभूत° अ. 3. अनभि (? °ति) भू° वि° अ°. 4. °वृता एव वि°. 5-5. नास्ति वि° एवं. 6. ताण्ड्यक वि°° एवं कु अ°°. 7. नास्ति ए. 8. तस्य कु ए वि°° अ° लं. 9. °त्मनः मूको. 10. पाययितव्य अ. 11-11. नास्ति लि. † भुर्वे° अ ‡ °शीलाः मूको. § नास्ति कु.

'सोमाः] इहाभिप्रेताः । पूर्वीरिस्तावत्काले ये सोमाः ते तस्येत्यर्थः । न च केवलाः । किं तर्हि । इदानीमपि दक्षम् दक्षशब्द इहात्मवचनः । 'ऐषामं दक्षं मनसा जगृभ्यात्' (ऋ १०, ३१,२) इति यथा । आत्मानम् महे महते । कर्मै । सामर्थ्यात् सद्मामाय पाययते हिरण्ययम् हिरण्मयसदृशं सोमम् । किं‡ पुनः सोमहिरण्मययोः सादृश्यम्§ । तज्ज्वलत्वं प्रियता वा ...... ॥१॥

वेङ्कट० अयम् तस्य यजमानस्य प्रोत्पच्छति[२] अत्रस्थितानि चमसादिषु[३] बहूनि अन्नानि[४] । अथ यथा अश्वां मैथुनायाधःस्थितो दक्षां[५] परिगृह्योपच्छति । भुर्वणिः अत्ता[६] भुर्वतेरत्तिकर्मणः[७] प्रवृद्धं सोममात्मानम् पाययते महते वृत्रहननकर्मणे हिरण्मयम् रथम् आवृत्य[८] हरिभ्यां युक्तं दीप्तम् ॥ १ ॥

मुद्गल० [९]"एष प्र पूर्वीः' इति षड्ऋचं षष्ठं सूक्तम् । सव्य ऋषिः । जगती छन्दः । इन्द्रो देवता[९] ॥

भुर्वणिः अत्ता एषः इन्द्रः तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताः चमिषः चमूषु चमसेष्ववस्थिता सोमलक्षणा इषः ॥ अत्र उत् अर्थस्त प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति । दृष्टान्तः । अत्यः न योषाम् यथा-ऽश्वो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स चेन्द्रः हिरण्ययम् सुवर्णमयम् हरियोगम् अश्वाभ्यां युक्तम् भास्वमम् उरमासमानम् रथम् आष्ठाय अवस्थाप्य महे महते वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे दक्षम् प्रवृद्धम् आत्मानं सोमम् पाययते पानं कारयति ॥ १ ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।
पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्ऽइषः । परीणसः । समुद्रम् । न । सम्ऽचरणे । सनिष्यवः । पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

स्कन्द० ...... ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् त्वाम् उद्युक्ताः गमनमिच्छन्तो [१०]मनुष्याः सम्पदाः प्रतीक्षन्ते, समुद्रम् इव सञ्चरणकाले द्वीपान्तरादन्नमिच्छन्तो वणिजः पतिम् बलस्य यज्ञस्य च । †क्षिप्रं बलं† स्वामिन्द्र[¶] गिरिम् इव §कान्ताः सिंहाः तेजसा युक्ताः§[११] अधि तिष्ठ ॥ २ ॥

मुद्गल० गूर्तयः स्तोतारः नेमन्निषः नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः परीणसः परितो व्याप्नुवन्तः, एवंगुणविशिष्टास्ते यजमानाः तम् इन्द्रम् स्तुतिभिः अधिरोहन्ति । स्तुवन्ति इत्यर्थः । दृष्टान्तः । सनिष्यवः सर्वं धनम् आत्मन इच्छन्तो वणिजो धनार्थम् सञ्चरणे सञ्चारे निमित्तभूते सति समुद्रम् न यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभार्थं[१२] इन्द्रं स्तुवन्तीति भावः । हे स्तोतः ! त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य [१३]विदथस्य यज्ञस्य पतिम् पालयितारम् सहः सहस्वन्तं बलवन्तमिन्द्रम् तेजसा देवताप्रकाशकेन[१३] स्तोत्रेण नु क्षिप्रम् अधि रोह

१-१ नास्ति ति. † सोमाः क. ‡ किन्तु क. § सामर्थ्यात् क. २. प्रोत्पच्छ° वि° छ°
३. चमसादीनि मूको. ४. °अानि च वि° अ°. ५. दृष्टं कु. ६. अत्ता च वि°. ७. पर्वतेरत्ति° वि°; मर्तेरे° कु अ°. ८. प्रसिद्ध वि° अ°. ९. °इत्य पराक्य वि° अ°. १०-१०. नास्ति वि मे°.
११-११. नास्ति ऋष. †-† °ति बल वि°. ¶ त्वम् वि° अ°. §-§ कान्ताः स्वतेजसा युक्ताः ■ लोष°.
१२. °लाभा° वि मे°. १३-१३. नास्ति मूको.

स्तुहीति यावत् । दृष्टान्तः । येनाः कान्ताः स्त्रियः गिरिम् न यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थम् अधिरोहन्ति ॥ २ ॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।
येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः । येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः । मदे । दुध्रः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः क्षिप्रः[1] महान् च । तस्य वीरकर्मणि रेणुवर्जितं शुद्धं बलं शिलोच्चयस्य सानुः इव पृथग्भूतं विस्पष्टं राजते । शत्रूणां हिंसया[2] बलं प्रकाशं भवति । येन शवसा शुष्णम् असुरम् मायाविनम् दृढशरीर इन्द्रः सोममदे दुर्धरः आत्मीयदेशेषु कारागृहे निगडे[3] अरमयत्[4] ॥ ३ ॥

मुद्गल० सः इन्द्रः तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता महान् प्रवृद्धश्च[5] भवति । तस्येन्द्रस्य शवः बलम् पौंस्ये वीरैः पुरुषैः कर्तव्ये सङ्ग्रामे अरेणु अनवद्यम् तुजा[6] शत्रूणां हिंसकं सत् भ्राजते दीप्यते । दृष्टान्तः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिः न शृङ्गमिव । तद्यथा उन्नतं सत् दीप्यते तद्वत् आयसः अयोमयकवचयुक्तदेहः दुध्रः दुष्टानां शत्रूणां धर्ता अवस्थापयिता एवंभूत इन्द्रः मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शुष्णम् सर्वस्य शोषकमसुरम् मायिनम् मायाविनम् आभूषु कारागृहेषु दामनि बन्धके निगडे नि रमयत् न्यवासयत् । तद्बलमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इन्द्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः ।
यो धृष्णुना शवसा बाधते तम इयर्ति रेणुं बृहदर्हरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिसक्ति । उषसम् । न । सूर्यः । यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इयर्ति । रेणुम् । बृहत् । अर्हरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ४ ॥

वेङ्कट० देवम्[7] यदि बलं त्वां वर्धयत्[8] तव रक्षणार्थम् इन्द्रम् सेवते उषसम् इव सूर्यः । यः इन्द्रः धृष्णुना बलेन[9] सङ्ग्रामस्थम् तमः बाधते स[10] इन्द्रः स्तोतः ! त्वदर्थे[11] सङ्ग्राममागत्य महत् रेणुम् उत्थापयति शत्रूणां हरणशीलस्वनः ॥ ४ ॥

मुद्गल० यः इन्द्रः धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन तमः तमोरूपं वृत्रादिमसुरम् बाधते हिनस्ति

१. क्षिप्रः वि[?]. २. हिंसा° वि[?] लपं. ३. °गडे कु ल. ४. °मयद्-वि[?] ल कु. ५. त्रुटितम् मे[?]. ६. नास्ति वि. ७. देवं कु. ८. °यन् कु. ९. नास्ति वि° अ[?]. १०. नास्ति वि° लपं. ११. तदर्थं वि° अ[?].

ऊतये रक्षणाय न्याय्या त्वया स्तोत्रा वर्धित तम् इन्द्रम् देवी तविषी धोतमान बलम् याद यदा क्षियन्ति समवैति। सूर्य उपसम् न यथा उषोदेवता सेवते। नित्य तत्सम्बद्धो भवतीत्यर्थ । तदानीम् अर्हरिष्वाणि गच्छन्तो हरन्तीति अर्हरय अश्व तेषा व्यथोत्पादनेन स्तनयिता शब्दयिता इन्द्र॰ रेणुम् रेपण हिंसनम् मृहत् मभूतम् इयर्ति शत्रून् गमयति ॥ ४ ॥

वि यत् तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।
स्वर्मीळ्हे यन्मद इन्द्र हर्ष्याहन् वृत्रं निरपामौब्जो अर्णवम् ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिर । धरुणम् । अच्युतम् । रज । अतिस्थिप । दिव । आताsसु । बर्हणा ।
स्वःउमीळ्हे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या । अहन् । वृत्रम् । नि । अपाम् । औब्ज । अर्णवम् ॥

स्कन्द॰ .. ॥ ५ ॥

वेङ्कट॰ हन इत्वाऽपोऽभासृज[1] इति समुदायार्थ । यदा[2] त्वम् 'तिर भूत्वा' जगत धारकम्[3] अक्षीणम् उदकम् अन्तरिक्षात् दिक्षु विविध स्थापितवानसि परिबर्हणया मेघस्य। यदा च उदकार्थे[4] सङ्ग्रामे सोमस्य मदे सति हृष्टया बुद्धया वृत्रम् असुर हतवानसि। तदा त्वम् इन्द्र[10] अपाम् पूर्णम् अर्णव 'मेघमध स्थित' रश्मिभि हतवानसि। अर्ण (निघ १,१२) इत्युदकनाम। तदस्यास्तीति[5] सोऽर्णव इति ॥ ५ ॥

मुद्गल॰ यत् यदा तिर वृत्रेण तिरोहितम् धरुणम् सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकम् अच्युतम् विनाशरहितम् रज उदकम् दिव द्युलोकात् आतासु विस्तृतासु दिक्षु हे इन्द्र[1] बर्हणा हन्ता त्वम् वि अतिष्ठिप विविध स्थापयामासेत्यर्थे। तथा यत् यदा स्वर्मीळ्हे स्व सुष्ठु गन्तव्य मीळ्हं धन यस्मिन् तस्मिन् सङ्ग्रामे मदे च सोमपानेन हर्षे सति हर्ष्या हृष्टया सत्त्वया वृत्रम् आवारकमसुरम् [10]अहन् त्वम् अवधी । तदानीम् अपाम् पूर्णम् अर्णवम् मेघम् नि औब्ज वर्षणाभिमुखम्[11] अधोमुखम् अकार्षी । वृष्टेरावारक वृत्रं हत्वा वृष्टिपातेन भूमिं न्यसीषीरिति तात्पर्यार्थ ॥ ५ ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदनेषु माहिनः ।
त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया पाष्यारुजः ॥ ६ ॥

त्वम् । दिव । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्या । इन्द्र । सदनेषु । माहिन । त्वम् ।
सुतस्य । मदे । अरिणा । अप । वि । वृत्रस्य । समया । पाष्या । अरुज ॥ ६ ॥

स्कन्द॰ . .. ... ॥ ६ ॥

---

1 °मपो वि 2 °दा कु 3 यथा कु 4-4 अन्तरिक्षे मू॰ कु, तरिले भूत वि॰ अ॰ 5 धारम् वि॰ अ॰ 6 °दार्थे॰ वि॰ अ॰ 7 नास्ति कु ए 8-8 °मपि दिव॰ वि॰ अ॰, °र विदन्द वि॰ 9 °स्यास्ति वि॰ अ॰. 10-10 नास्ति वि अ॰

वेङ्कट० त्वम् दिवः उदकं प्रयच्छसि बलेन पृथिव्याः इन्द्र। वैद्युतेषु स्थानेषु[1] महान्। त्वम् सोमस्य मदे रमयसि[2] अपः। तया त्वम् वृत्रशरीरेण तुल्यया शिलया वृत्रम् [3]वि अरुजः[3] हिंसार्थयोगे कर्मणि षष्ठी[4] दृष्टेति[5] स्तुतिमात्रम्। एवं[6] भवति सूक्तेनाशीः[7] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! माहिनः प्रवृद्धः त्वम् दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेषु ओजसा बलेन धरुणम् सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलम् धिषे दधिषे स्थापयसि। यस्मात् त्वम् सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति अपः जलानि[8] अरिणाः मेघात् निरगमयः, वृत्रस्य आवरकं वृत्रं च समया वृष्ट्या[9] पाष्या शिलया वि अरुजः विशेषेणाऽभाङ्क्षीः ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये एकविंशो वर्गः।

[५७]

प्र मंहि॑ष्ठाय बृह॒ते बृ॒हद्र॑ये स॒त्यशु॑ष्माय त॒वसे॑ म॒तिं भ॑रे।
अ॒पामि॑व प्रव॒णे यस्य॑ दु॒र्धरं॒ राधो॑ वि॒श्वायु॒ शव॑से॒ अपा॑वृतम् ॥ १ ॥

प्र। मंहि॑ष्ठाय। बृ॒ह॒ते। बृ॒हत्ऽर॑ये। स॒त्यऽशु॑ष्माय। त॒वसे॑। म॒तिम्। भ॒रे॒। अ॒पाम्ऽइ॑व। प्र॒व॒णे। यस्य॑। दुः॒ऽधर॑म्। राधः॑। वि॒श्वऽआ॑यु। शव॑से। अप॑ऽवृतम् ॥ १ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ १ ॥

वेङ्कट० दातृतमाय महते महाधनाय सत्यबलाय वृद्धाय स्तुतिं प्र भरामि। येन स्तोतृणां प्रदीयमानं धनं स्तोतृभिः दुर्धरम् भवति, अपामिव वेगः[10] प्रवणाभिमुखः। सर्वगामि धनं स्तोतृणां बलाय विवृतद्वारम् ॥ १ ॥

मुद्गल० [11]'प्र मंहिष्ठाय' इति षडृचं सप्तमं सूक्तम्। सव्य ऋषिः। जगती छन्दः। इन्द्रो देवता[11] ॥

मंहिष्ठाय दातृतमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्यशुष्माय अवितथबलाय तवसे आकारतः प्रवृद्धाय पूर्वगुणविशिष्टेन्द्राय मतिम् मननीयां स्तुतिम् प्र भरे प्रकर्षेण सम्पादयामि। यस्य इन्द्रस्य बलम् दुर्धरम् अन्यैर्धर्तुमशक्यम्। दृष्टान्तः। प्रवणे निम्नप्रदेशे अपामिव यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत्। तथा राधः धनम् विश्वायु सर्वेषु व्याप्तम् शवसे स्तोतृणां बलाय येन इन्द्रेण अपावृतम् अपगतावरणं क्रियते। तस्मेन्द्रायेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥

अध॑ ते॒ विश्व॒मनु॑ हासदि॒ष्टय॒ आपो॑ नि॒म्नेव॒ सव॑ना ह॒विष्म॑तः।
यत् पर्व॑ते॒ न स॒मशी॑त हर्य॒त इन्द्र॑स्य॒ वज्रः॒ श्नथि॑ता हिर॒ण्ययः॑ ॥ २ ॥

१. नास्ति वि[1] अ[1]. २. मेरयसि मु. ३-३. व्यरुजः इति वि[1] अ[1,2]. ४. षष्ठी वि[1] अ[1] ५. दृष्टेति वि[1]. ६. एव अ[1] मु वि[1,2] इत्यर्थ. ७. °नाशीरिति वि[1]. ८. जलेन मूको. ९. वृष्ट्या मूको सा. १०. वेगः मु. ११-११. नास्ति वि अ[1].

अध । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः । निम्नाऽइव । सवना । हविष्मतः ।
यत् । पर्वते । न । सम्ऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्नथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

स्कन्द० ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'सर्वमिदं जगदनन्तरमेव[1] क्रमेण तव यागाय अभवत् । तथा यजमानस्य सवनानि च त्वामेव आपः निम्नानि इव अभिगच्छन्ति । यदा[2] इन्द्रस्य विदारणस्य कर्ता हिरण्मयः वज्रः शिलोच्चये न समशीत सङ्घावस्थानं[3] नाकरोत् । भित्त्वा निर्गत इत्यर्थः । प्रेप्साकर्मा हर्यतिः (द्र या ७,१७) । कामयमानस्य शिलोच्चयभेदमिति[4] ॥ २ ॥

मुद्गल० अध ह अनन्तरमेव हे इन्द्र ! विश्वम् सर्वमिदं जगत् ते तव सम्बन्धिने इष्टये यागाय अनु असत् अन्वभवत् । हविष्मतः यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निम्नेव निम्नानि भूस्थलानि आपः इव त्वा सभजन्ते इति शेषः । हर्यतः शत्रुवधं प्रेप्सतः इन्द्रस्य हिरण्ययः हिरण्मयः श्नथिता शत्रूणां हिंसनशीलः वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये यत् यदा न समशीत सम्यक् सुप्तो नाभवत्, किन्तु जागरितः सन् अवधीदित्यर्थः । यदा इन्द्रेण प्रेरितो वज्रः अप्रतिहतः सन् वृत्रमवधीत् तदाप्रभृत्येव ह मन्तुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिषतेति भावः ॥ २ ॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।
यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भर । पनीयसे । यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

स्कन्द० ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उषः ! शुभ्रे ![5] अस्मै भीमाय इन्द्राय अस्मात् यज्ञे अन्नेन संसृज[6] स्तुत्या सती स्तुत्यतमाय । उपमार्थीयो नकारः । यस्य इन्द्रस्य शरीरम् नाम च श्रवणाय अकारि, बलं च[7] ज्योतिः च इव गमनाय, यथा अश्वा गच्छन्ति तद्वदिति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे उषः ! उषोदेवते[1] शुभ्रे ! शोभने ! त्वम् भीमाय शत्रूणां भयङ्कराय पनीयसे अतिशयेन स्तोतव्याय अस्मै इन्द्राय अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यागे न सम्प्रत्यर्थे । सम्प्रति इदानीम् नमसा नमः हविर्लक्षणमन्नम् सम् आ भर सम्यक् सम्पादय । धाम सर्वस्य धारकम् नाम स्तोतॄन् नमनशीलम् इन्द्रियम् इन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिङ्गं यस्य इन्द्रस्य ज्योतिः श्रवसे अन्नाय हविर्लक्षणान्नलाभार्थम् अयसे इतस्ततो गमनाय अकारि क्रियते, हरितः न । यथा अश्वाः सादिनं स्वाभिलषितदेशं गमयन्ति तद्वत् इन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविर्लाभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ ३ ॥

१-१ सर्वं वि° गदनन्तरमिव वि[1] अ[2] २ यदेव वि[1] अ[1] ३ सङ्घाव° क इव वि[1][2] अ[1] ४ °भेदेन मे° ए, °भेदे न भेद इति कु, °भयमे (°भे)द° वि अ[1]; शिलोच्चयस्य मे° क शोध ५ शुभ्रे वि[1] अ[1] ६ यज्ञ वि[1] अ[1], ७ नास्ति वि[1] .

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।
नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत् क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद् वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चरामसि । प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीःऽइव । प्रति । नः । हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

स्कन्द० ··· ··· ··· ··· ··· ··· ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ते[1] इमे वयम् इन्द्र! तव स्वभूताः बहुभिः स्तुत! ये त्वाम् आरभ्य चरामः बहुधन!। नहि त्वत्तः अन्यः गीर्भिर्वननीय! स्तोतॄणां स्तोत्राणि [2]सहते। नहि दरिद्रः स्तोत्राणि[3] सोढुं शक्नोति। पृथिवी इव सर्वद्रव्याणि अस्माकं स्तुतीः प्रति कामय ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! प्रभूवसो! प्रभूतधनवन्! अत एव पुरुष्टुत! पुरुभिर्बहुभिः स्तुत! ये च वयम् त्वा त्वाम् आरभ्य आश्रयतयाऽवलम्ब्य[3] चरामसि चरामः यागे[4] वर्तामहे ते इमे वयम् ते तव[5] स्वभूताः। हे गिर्वणः! गीर्भिर्वननीय! इन्द्र! त्वत् अन्यः त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीः नहि[6] सघत् नहि प्राप्नोति। अतः त्वम् नः अस्माकम् तत् वचः स्तुतिलक्षणम् प्रति हर्य कामयस्व। क्षोणीरिव यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते ॥ ४ ॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं१ तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन् काममा पृण ।
अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः । मघऽवन् । कामम् । आ । पृण । अनु । ते । द्यौः । बृहती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

स्कन्द० ··· ··· ··· ··· ··· ··· ॥ ५ ॥

वेङ्कट० बहु ते इन्द्र! वीर्यम्, तव[6] वयं स्मः[7]। त्वम् अस्य सम्बन्धम्[8] स्तोतुः मघवन्! आपूरय कामम्। इन्द्र! अनु ममे बृहती द्यौः तव वीर्यम् स्वशोषाद् वीर्यादीना गीयते[9]। इयम् च ते पृथिवी तव [10]ओजसे नेमे अर्द्धं[10] भवति। [11]इयं भूयसी न वेति[11] सन्देहे ओजसोऽर्द्धं[11] भवति ओजस्तु पूर्णमेवेति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! ते तव वीर्यम् सामर्थ्यम् भूरि बहु। न केनापि अवच्छेत्तुं[11] शक्यते। तादृशस्य [illegible] [11]वयम् स्मसि स्वभूताः भवामः। हे मघवन्! धनवन्! इन्द्र! त्वम् अस्य स्तोतुः स्तौ स्तुवतो यजमानस्य कामम् अभिलाषम् आ पृण आपूरय। बृहती द्यौः महान् द्युलोकोऽपि ते तव[11] वीर्यम् अनु ममे अन्वमंस्त। इन्द्रेण सहावस्थानात् इयम् च इयमपि पृथिवी ते तव ओजसे बलाय नेमे प्रह्वीबभूव। त्वद्बलाद्भीता सती अध एव वर्तते इति भावः ॥ ५ ॥

---

१. नास्ति कु. २-२. नास्ति वि[1] अ[1]. ३. भावलम्ब्य मूको. ४. यागे वि मै[1]. ५. नास्ति मूको. ६. [illegible] स्वभूताः वि[1] अ[1]. ७. स्मः इ (? मस्तः) वि[1]. ८. सम्बन्ध अ[1] वि[11] इ कु इयं. ९. मनीयत कु. १०-१०. ओजसेऽर्द्धे कु अ[1]. ११-११. इयं भूयसी[1] अ[1] वि[11] इ इयं; इयं भूयसिराम्य. मिति (?) कु. १२. [illegible]ऽर्द्धे मूको. १३. भवच्छेत्तुं मूको. १४-१४. नास्ति वि मै[1].

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन् पर्वशश्चकर्तिथ ।
अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वऽशः । चकर्तिथ । अव । असृजः । निऽवृताः । सर्तवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिषे । केवलम् । सहः ॥ ६ ॥

स्कन्द० ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूर्वोक्तस्य[1] समर्थनम्। त्वम् तम् इन्द्र![2] मेघं महान्तं विस्तीर्णम् वज्रेण वज्रिन्! पर्वशः खण्डीकृतवानसि। अथ अव असृजः च निवृताः अपः सरणाय। सत्यमेव व्याप्तं धारयसि असाधारणं बलम्। इति सर्वानुज्ञान कामान्[3] आशासे सूक्तेनेति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे वज्रिन्! वज्रवन्[1] इन्द्र! त्वम् तम् प्रसिद्धम् महाम् आयामतो महान्तम् उरुम् विस्तीर्णम् पर्वतम् पर्ववन्तं मेघम् वज्रेण आयुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ शकलीचकर्थ। तेन मेघेन निवृताः आवृताः अपः सर्तवै सरणाय गमनाय अव असृजः अवाङ्मुखमस्राक्षीः। अतस्त्वमेव केवलम् विश्वम् व्याप्तम् सहः बलम् दधिषे धारयसि नान्यः कश्चिदिति यद्यत् तत् सत्रा सत्यमेव ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

इति प्रथममण्डले दशमोऽनुवाकः ॥

[५८]

नू चित् सहोजा अमृतो नि तुन्दते होता यद् दूतो अभवद् विवस्वतः ।
वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥

नु । चित् । सहःऽजाः । अमृतः । नि । तुन्दते । होता । यत् । दूतः । अभवत् । विवस्वतः । वि । साधिष्ठेभिः । पथिऽभिः । रजः । ममे । आ । देवऽताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

स्कन्द० ॥ १ ॥

वेङ्कट० नोधा आङ्गिरसः। क्षिप्रम् एव मथनेन[4] जातः मरणवर्जितः निश्चलति[5]। होता यदा दूतः[6] भवति यजमानस्य। साधुतमैः रक्षोभिः[7] अनुपद्रुतैः मार्गैः अन्तरिक्षं परिच्छिनत्ति। परिचरति यज्ञे हविषा देवानिति ॥ १ ॥

मुद्गल० [8]एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र 'नू चित्' इति नवर्चं प्रथमं सूक्तम्। गौतमो नोधा ऋषिः। आद्याः पञ्च जगत्यः। शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः। अग्निर्देवता[8] ॥

१ मतो पूर्वो° वि¹ अ³ २ इन्द्र वि³ लप ३ नास्ति वि¹ अ³ ४ मथनात् वि¹ अ¹, मथनेन लप ५ निचलति कु अ¹; निश्चलनावि चलति वि¹·³ लप ६ कुत वि¹ लप, कुत वि³ ७ पथिभि कु ८-८ नास्ति वि मै³.

सहोना सहसा बलेन जात । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानोऽरण्यो सकाशात् जायते । अमृत मरणरहित । एवमूतोऽग्निः नू चित् क्षिप्रमेव नि तुन्दते नितरां व्यथयति, उदपक्षमात्रस्याग्ने स्प्रष्टुमशक्यत्वात् । यत्[1] यदा होता देवानाम् आह्वाता अयमग्नि विवस्वत परिचरतो यजमानस्य देवान् प्रति हविर्निर्वहनाय[2] दूत अभवत् हविर्वहने[3] नियुक्तो भवति । तदानीम् साधिष्ठेभि समीचीनै पथिभि मार्गैर्गच्छन् रज मन्तरिक्षलोकम् वि ममे निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यन्त रिक्षम् असत्कल्पमभूत् । इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमान सदुत्पन्नमिव दृश्यते । किञ्च, देवताता देवताती यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन[4] देवान् आ विवासति परिचरति ॥ १ ॥

आ स्वमद्म युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।
अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वम् । अद्म । युवमान । अजरं । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।
अत्यं । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिव । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

स्कन्द०　　॥ २ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठति स्वम् अन्न तृणगुल्मादिकम् आत्मना[5] सम्मिश्रयन् अजर क्षिप्र सर्वं भक्षयन् काष्ठेषु[6] । "वनस्थे" काष्ठे उक्षितस्याग्ने[7] पृष्ठम् अश्व इव रोचते इतस्तत शीघ्रगमनात् । तथाऽसौ स्तनयन् दिव सानु[8] मेघ इव शब्दं करोति ॥ २ ॥

सायण० अजर जरारहितोऽयमग्नि स्वम् स्वकीयम् अद्म अदनीय तृणगुल्मादिकम् युवमान स्वकीयज्वालया सम्मिश्रयन्[9] तदनन्तर च अविष्यन् भक्षयन् । एवमूतोऽग्नि तृषु क्षिप्रमेव अतसेषु काष्ठेषु आ तिष्ठति[10] आरोहति । प्रुषितस्य दग्धुमिच्छत प्रसृतस्याग्ने पृष्ठम् उपर्यवस्थित ज्वालाजालम् अत्य न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽश्वोऽध्वन इतस्ततो गच्छन् शोभते । एवमग्नेर्ज्वालाऽपि सर्वतो गच्छन्ती शोभते इति भाव । तदानीम् दिव द्युलोकस्य सम्बन्धि सानु समुच्छ्रितमभ्रम् स्तनयन् न शब्दयन्निव अचिक्रदत् गम्भीरशब्दम्[11] आत्मानमचीकरत् ॥ २ ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः ।
रथो न विक्ष्वृञ्जसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभि । वसुऽभि । पुरःऽहित । होता । निऽसत्त । रयिषाट् । अमर्त्य ।
रथ । न । विक्षु । ऋञ्जसान । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देव । ऋण्वति ॥ ३ ॥

स्कन्द०　　॥ ३ ॥

---

१ नास्ति वि　२ °र्वहनाय° मूको　३ °र्वहने मूको　४ °च पुरो° वि मै°　५ °आस्येन वि° अ°　६ काष्ठे ल वि°[1] सा° कु स्प　७ ७ °स्तेषु तिष्ठति दक्षिणस्य रसन वि° अ°　८ सानु वि° स्प, सानु ल कु सा°　९ मिश्रयन् वि　१० प्रुषित मै°,　११ °शब्द° मै°

वेङ्कट० कुर्वाणः रुद्रादिभिः पुरो निहितः होता यज्ञे निषण्णः शत्रुधनानामभिभविता[1] अमर्त्यः रथ इवाश्वार्थम् मनुष्येष्वाघारादिभिः प्रसाध्यमानः अक्षिपति अनुपक्रम् धनानि देवः[२] ॥ ३ ॥

मुद्गल० काणः हविर्वहनं[३] कुर्वाणः रुद्रैः "रुद्रै वसुभिश्च" पुरोहितः पुरस्कृतः होता दवानामाह्वाता निषत्तः हविः स्वीकरणाय देवयजने निषण्णः रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानाम् अभिभविता अमर्त्यः मरणरहितः । एवभूतः देवः द्योतमानोऽग्निः विक्षु प्रजासु लौकिकजनेषु रथः न [४] इव[४] आयुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु ऋञ्जसानः स्तूयमानः[५] वार्या वार्याणि सम्भजनीयानि धनानि आनुषक् आनुपक यथा भवति तथा वि ऋण्वति विशेषेण प्रापयति ॥ ३ ॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या तुविष्वणिः ।
तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्या । तुविऽस्वनिः ।
तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णम् । ते । एम । रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

स्कन्द० ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि तिष्ठते[६] वातप्रेरितः अतसेषु अनायासेन हूयमानैः काष्ठैः ज्वालालक्षणनाङ्कुशेन च युक्तः महास्वनः । क्षिप्रं यदा त्वम् अग्ने! वृक्षान् प्रति 'वृषा इवाचरसि'। दहसीत्यर्थः । तदानीं तव गमनमार्गः[७] कृष्णो भवति श्वेतज्वालासहस्य[८] अजर! ॥ ४ ॥

मुद्गल० वातजूतः वायुना प्रेरितः तुविष्वणिः महास्वनः । एवम्भूतोऽग्निः जुहूभिः स्वकीयाभिर्जिह्वाभिः सृण्या सरणशीलेन तेजःसमूहेन च[१०] युक्तः सन् वृथा अनायासेनैव तृषु क्षिप्रमेव अतसेषु अतसेषु वृक्षेषु वि तिष्ठते विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने! यत् यदा वनिनः वनसम्बन्धान्[११] वृक्षान् वाधुम् वृषायसे वृषभवदाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुशदूर्मे! दीप्तज्वाल[१२] अजर! जरारहित! अग्ने! ते तव[१३] एम गमनमार्गः[१४] कृष्णम् कृष्णवर्णो भवति ॥ ४ ॥

तपुर्जम्भो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्वाँ अव वाति वंसगः ।
अभिव्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजम्भः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । सह्वान् । अव । वाति । वंसगः ।
अभिऽव्रजन् । अक्षितम् । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथम् । भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

स्कन्द० ॥ ५ ॥

---

१ °विताऽभूद् वि[१] अ[३] २ नास्ति वि[१] ३ हविर्वहन मूको ४-४ नास्ति वि ५ नास्ति वि ६ मुख्[१] वि ७ नास्ति वि[१] ८-८ °श्वेतज्वाल° अ वि[१] ऋप; श्वेत मृदोऽवाल° वि[१] अ[३] ९ °गाय मार्गं वि[१] अ[३] १० नास्ति वि मै[१], ११ °न्धान् वि १२ दीप्तज्वाले मूको १३ नास्ति वि १४ गगनमार्ग वि

वेङ्कट० तापयितृज्वालादंष्ट्रः वृक्षेषु[1] वातेन प्रेरितः 'ज्वालासङ्घे न[2] 'सहनशीलोऽग्निः अव आ वाति[3] वननीयगमनोऽधो गच्छति[3]। अक्षीणमप्यरण्यमधःस्थमपि[4] उदकं ज्वालया अभिगच्छन् 'अव आ वाति[5]। तस्मादग्नेः स्थावरं जङ्गमञ्च बिभेति, पक्षिणश्च ॥ ५ ॥

मुद्गल० तपुर्जम्भः तपूंषि ज्वाला एव जम्भा आयुधानि यस्य स तथोक्तः वातचोदितः वायुना प्रेरितः एवंभूतोऽग्निः यूथे ज्वालासमूहे सति अक्षितम्[6] अक्षीणम् रजः आर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकम् पाजसा तेजोबलेन अभिव्रजन् आभिमुख्येन गच्छन् वने अरण्ये शाखान् सर्वमभिभवन् आ[7] आभिमुख्येन अव वाति व्याप्नोति। दृष्टान्तः। वंसगः न यथा वननीयगतिर्वृषः गोयूथे सर्वमभिभवन् वर्तते तद्वत्। यस्मादेवं तस्मात् पतत्रिणः पतनवतोऽग्नेः सकाशात् स्थातुः स्थावरम् चरथम् चरत् जङ्गमञ्च भयते बिभेति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं सुहवं जनेभ्यः।
होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः। त्वा। भृगवः। मानुषेषु। आ। रयिम्। न। चारुम्। सुऽहवम्। जनेभ्यः। होतारम्। अग्ने। अतिथिम्। वरेण्यम्। मित्रम्। न। शेवम्। दिव्याय। जन्मने ॥ ६ ॥

स्कन्द० ·· ·· ··· ··· · ··· ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ दधुः त्वाम् भृगवः मानुषेषु धनम् [illegible][8] शोभनं स्वाह्वानं अमात्याम् होतारम् अग्ने! अतिथिम् वरणीयम् मित्रम् इव सुखकरं दिवि जाताय देवगणाय ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वा त्वाम् मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगवः एतत्संज्ञा महर्षयः दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुम् रयिम् न शोभनं धनमिव आ दधुः आधानसम्भारेषु मन्त्रैः स्थापयेम[9] समस्कुर्वन्[10]। कीदृशं त्वाम्। जनेभ्यः सुहवम् यजमानार्थमाह्वातुं सुशकम् होतारम् देवानामाह्वातारम् अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यम् वरेण्यम् वरणीयम् मित्रम् न शेवम्। यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ ६ ॥

होतारं सप्त जुह्वो यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु।
अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम्। सप्त। जुह्वः। यजिष्ठम्। यम्। वाघतः। वृणते। अध्वरेषु। अग्निम्। विश्वेषाम्। अरतिम्। वसूनाम्। सपर्यामि। प्रयसा। यामि। रत्नम् ॥ ७ ॥

---

१. मजेषु वि[1] म[1]. २. °लासंयुक्तः कु; °लासङ्घेन वि[1] अ[1]. ३-३. °विरव वाति कु; °विरिव याति वि[1,2] अ[1] ह लर्प; °लौनिर्भयाति वि[1] म[1]. ४. °नीयाम° वि[1] लर्प. ५. °मगरण्य° कु. ६-६. इव वाति वि[1] अ[1]; अथवाति लर्प; अवकाति° कु. ७. वारित वि. ८-८ वि[1] अ[1]. ९. स्थापितवन्तः मूको. १०. नमस्कुर्वन् मूको.

स्कन्द०   ॥ ७ ॥

वेङ्कट० होतारम् मनुष्याहुतीनां[1] सप्त होतारः यष्टृतमम् यम् ऋत्विजः सप्त वृणते यज्ञेषु। अग्निम् विश्वेषाम् अभिगन्तारं धनानां परिचरामि अन्नेन, याचे च रत्नम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० सप्त सप्तसङ्ख्याकाः जुह्वः होतारः वाघतः ऋत्विजः अध्वरेषु यागेषु यजिष्ठम् यष्टृतमम् होतारम् देवानामाह्वातारम् यम् अग्निम् वृणते सम्भजन्ते, विश्वेषाम् सर्वेषाम् वसूनाम् अरतिम् प्रापयितारं तमग्निम् प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेन सपर्यामि परिचरामि, रत्नम् रमणीयं कर्मफलम् यामि याचामि ॥ ७ ॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।
अग्ने गृणन्तमंहस उरुष्योर्जो नपात् पूर्भिरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृऽभ्यः । मित्रऽमहः । शर्म । यच्छ ।
अग्ने । गृणन्तम् । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूःऽभिः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

स्कन्द०   ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अच्छिद्रं गृहम् सहसः पुत्र![2] अस्मभ्यम् अद्य[3] स्तोतृभ्यः मित्राणां पूजयितः! प्रयच्छ। अग्ने! स्तुवन्तम् अनर्थात्[4] रक्ष अन्नस्य पुत्र! आयसीः पुरः । 'गर्भो अस्योषधीनाम्' (तै ४,२,३,२) इति मन्त्रः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे सहसः सूनो! बलस्य पुत्र! बलेन हि मथ्यमानोऽग्निर्जायते । मित्रमह! अनुकूलदीप्तिमन्! अग्ने! नः अस्मभ्यम् स्तोतृभ्यः अद्य अस्मिन् कर्मणि अच्छिद्रा अच्छिद्राणि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ देहि। किञ्च हे ऊर्जः नपात्! अन्नस्य पुत्र! हुतेनान्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनात् शरीरस्योपचयवद्। एवंविध! अग्ने! गृणन्तम् त्वां स्तुवन्तम् आयसीभिः व्याप्तैः पूर्भिः पालनैः अंहसः पापात् उरुष्य रक्ष ॥ ८ ॥

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन् मघवद्भ्यः शर्म ।
उरुष्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवत्ऽभ्यः । शर्म ।
उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

स्कन्द०   ॥ ९ ॥

वेङ्कट० भव गृहं स्तुवते दीप्तिमन्![1]। भव धनवन्![2] [3]हविष्मद्भ्यः गृहम्[4]। रक्ष अग्ने! स्तुवन्तम्

---

1 °वृणा° कु, °नां होतार ऋ°त्वि° वि°न° ल सर्व 2 नास्ति वि 3 अनेर्थे कु 4 नास्ति वि
5-5 °द्भ्यो गृहम् वि° ल°.

भवर्तें । प्रात एवास्मि कर्मणा वासयिता इह मागच्छतु इति देवाग्नेर्गृहे[१] सूक्तेनाऽऽशास्ते ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे विभाव । विशिष्टप्रकाश[१] अग्ने[१] गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय वरूथम् अनिष्टनिवारक गृहम् भव । हे मघवन् । धनवन्[१] अग्ने[१] मघवद्भ्य हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्य शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने[१] गृणन्तम् स्तुवन्तम् अंहस पापकारिण शत्रो उरुष्य रक्ष । धियावसु कर्मणा प्राप्तधनोऽस्मि प्रात इदानीमिव परेद्युरपि मक्षु शीघ्रम् जगम्यात् आगच्छतु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये षड्विंशो वर्ग ॥

[५९]

वया इदग्ने अग्नयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।
वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जनाँ उपमिद्ययन्थ ॥ १ ॥

वया । इत् । अग्ने । अग्नय । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे । अमृता । मादयन्ते ।
वैश्वानर । नाभि । असि । क्षितीनाम् । स्थूणाऽइव । जनान् । उपऽमित् । ययन्थ ॥ १ ॥

स्कन्द० ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'ओषधीषु मनुष्येषु भूम्याम्[†] संवत्सरे[२] तथा । पचन् यो वर्तते[३] सोऽग्निर्वैश्वानर इति[४] स्मृत' । शाखा एव अग्ने[१] तव अन्ये अग्नय । त्वयि सर्वे देवा माद्यन्ति । वैश्वानर । नाभिस्थानीय असि प्रजानाम् । यथोपमनार्थमुपमीयमाना[५] स्थूणा वंशान् धारयति, एवं त्वम् जनान् अधा[६] ॥ १ ॥

मुद्गल० [७]'वया' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तम् । गोधा ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । वैश्वानरस्वगुणक[†] अग्निर्देवता[८] ॥ हे अग्ने । ये अन्ये अग्नय सन्ति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत्[९] शाखा एव । ततस्त्वत्तोऽन्ये न सन्तीति भाव । किञ्च त्वे त्वयि सति विश्वे सर्वे अमृता अमरणधर्माण[९] देवा मादयन्ते हृष्यन्ति । नहि त्वद्व्यतिरेकेण तैर्जीवितुं शक्यते । हे वैश्वानर । [१०]विश्वेषां नराणां[१०] जाठररूपेण सम्बन्धिन्[१] अग्ने[१] क्षितीनाम् मनुष्याणाम् नाभि सन्नद्ध[११] असि अवस्थापको भवसि । अवस्थापकत्वं उपमित् उपस्थापयिता सन् जनान् ययन्थ अधारय । [१२]'यद्वा उपमिदिति दृष्टान्तविशेषणम्[१२]' । उपमित् उपनिखाता स्थूणा इव वंशाधारणार्थं निखातस्तम्भो यथा गृहोपरिस्थ वंशं धारयति तद्वत् ॥ १ ॥

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः ।
तं त्वा देवासोऽजनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय ॥ २ ॥

---

१ °ग्ने गृ° एप वि[१] म[१], देवस्याग्नेर्गृहे कु २-२ गुवत्सरे एप वि[१] [†] भूमौ कु म[१] ३ पचन्दे-वर्तते वि[१] म[२] ४ नास्ति ए वि[१] अ[२] ५ °नीयमा° वि[१] अ[२] कु ६ °यच्छथा वि[१] म[१] ए कु एपं, अव (१°द) था वि[१] अ[१] ७-७ नास्ति वि मै[१] , [†] °नरगु° मै[१] सा ८ नास्ति वि मै[१] ९ अमरध° वि १०-१० °णा देवानाम् मै[१] ११ सन्नद्ध मूको १२-१२ युक्त दृष्टान्त विशेषणम् मूको

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।
तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

स्कन्द० ॥ २ ॥

वेङ्कट० दिवः मूर्धा नाभिः बन्धनम् अग्निः पृथिव्याः, अथ अभवत् अरतिः द्यावापृथिव्योः इतस्ततः गच्छति तयोऽस्यामित्यर्थः । अपि वा[1] द्यावापृथिव्योर्मध्ये गच्छत्यादित्य सन् । तम् त्वाम्[2] देवाः अजनयन्त देवम् वैश्वानर! ज्योतिर्भूतम् आर्याय[3] मनवे ॥ २ ॥

मुद्गल० अयम् अग्निः दिवः द्युलोकस्य मूर्धा शिरोवत् प्रधानभूतो भवति । पृथिव्याः भूमेश्च नाभिः सन्नाहकः । रक्षक इत्यर्थः । अथ अनन्तरम् रोदस्योः द्यावापृथिव्योरयम् अरतिः अधिपतिः[4] अभवत् । हे वैश्वानर! तम् तादृशम् देवम् दानादिगुणयुक्तम् त्वा त्वाम् देवासः सर्वे देवाः आर्याय विदुषे मनवे ज्योतिः इत् ज्योतीरूपमेव अजनयन्त उदपादयन्[5] ॥ २ ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसूनि ।
या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्ना । वसूनि ।
या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

स्कन्द० ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ दधिरे सूर्ये इव रश्मीन् ध्रुवान् अस्मिन् सह विश्वमुपयन्तो देवाः अग्नौ वैश्वानरे । यानि[6] पर्वतादिषु वसूनि[7], यानि च[8] मानुषेषु[9] तस्य सर्वस्य[10] ईश्वरस्त्वम्[11] भवसि ॥ ३ ॥

मुद्गल० वैश्वानरे अस्मिन् अग्नौ या यानि वसूनि धनानि आ दधिरे आहितानि स्थापितानि बभूवुः । ध्रुवासः निश्चलाः रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्ये[12] आधीयन्ते तद्वत् । अपरञ्च पर्वतादिषु या यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनजातस्य राजा असि अधिपतिर्भवसि ॥ ३ ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।
स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीर्वैश्वानराय नृतमाय यह्वीः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।
स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय । यह्वीः ॥ ४ ॥

स्कन्द० ॥ ४ ॥

---

१. वा वि[1] अ[1] २. त्वा वि[1] अ[1] कु ३. °य मायमनुष्याय वि[1] अ[1] ४. भारिता भि ५. उदपादयन् मूको ६. °नि वसूनि कु ७. यानि वि[1] अ[1] कु ८. यानि च च ९. °षु यानि वि[1] अ[1] १०. सर्वस्य वि[1] अ[1] ११. ईश्वरत्वम् वि[1], ई. त्वम् अ[1]. १२. सूर्ये मूको

वेङ्कट० आत्मनः सूनवे वैश्वानराय तदर्थम् महती इव भवतः द्यावापृथिव्यौ इति पादान्तः[1]। गिरः होता मनुष्य- च समर्थः सर्ववते सत्यबलाय बह्वीः वैश्वानराय नेतृतमाय महतीः[2] प्रयुङ्क्ते ॥ ४ ॥

मुद्गल० [3]रोदसी द्यावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय[3] बृहती इव प्रभूते इव अभूताम्। महतो वैश्वानरस्यावस्थानाय[4] द्यावापृथिव्यौ विस्तृते जाते इत्यर्थः। किञ्च अयम् होता दक्षः समर्थः पूर्वीः बहुविधाः यह्वीः महतीः गिरः स्तुतीः वैश्वानराय अग्नये प्रायुङ्क्त इति शेषः। कीदृशाय। स्वर्वते शोभनस्तामन्युक्ताय सत्यशुष्माय अवितथबलाय नृतमाय अतिशयेन सर्वेषां नेत्रे। दृष्टान्तः। मनुष्यः न यथा मनुष्यो लौकिको बन्दी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ ४ ॥

दिवश्चित् ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।
राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् ।
राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ५ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दिवः अपि ते महतः[5] जातवेदः! वैश्वानर![6] प्र रिरिचे महत्त्वम्[7]। [8]राजा भवसि मानुषीणाम् विशाम्[8]। मनुष्याणामित्यर्थः। युद्धेन[9] देवेभ्यः च धनम् चकर्थ ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे जातवेदः! जातानां वेदितः! वैश्वानर! अग्ने! ते तव महित्वम् माहात्म्यम् बृहतः महतः दिवः चित् द्युलोकादपि प्र रिरिचे प्रववृधे। किञ्च त्वम् मानुषीणाम् मनोर्जातानाम् कृष्टीनाम् प्रजानाम् राजा असि अधिपतिः भवसि। तथा[10] वरिवः[11] असुरैरपहृतं धनम् युधा युद्धेन देवेभ्यः चकर्थ देवाधीनमकार्षीः ॥ ५ ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत् काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिऽत्वम् । वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूरवः । वृत्रऽहनम् । सचन्ते ।
वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ६ ॥

---

1. पादान्तः वि[1] अ[1] लपं; पदान्तरे क लोपः. 2. महतीः वि[1] अ[1]. 3-3. नास्ति वि. 4. °स्थानाय मै[1]. 5. °हतः हे वि[1] अ[1]. 6. °रः वि[1] अ[1] द. 7. °हिलम् वि[1] लपं. 8-8. सना भवति मानुषीणामित्यर्थः. वि[1] अ[1]. 9. युद्धे तद् वि[1] अ[1]. 10. नास्ति मै[1]. 11. इरिवः मूको

वेङ्कट० प्र ब्रवीमि तत्[1] महित्वम् माहाभाग्यम्[2] क्षिप्रं वर्षितुरपाम्। यम् [3]पूरयितव्या मनुष्या[3] मेघहन्[4] सेवन्ते[5] वर्षकामाः। वैश्वानरः अग्निः उपक्षपयितारं हन् [6]अव अधूनोत्[6] [7]शाखा अपः[7], अवाभिनच्च मेघम् ॥ ६ ॥

मुद्गल० अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते। पूरवः मनुष्याः यम् वृत्रहणम् आवरकस्य मेघस्य हन्तारं वैश्वानरम् सचन्ते वर्षार्थिनः सेवन्ते। तस्य वृषभस्य अपां वर्षितुः वैश्वानरस्य महित्वम् माहात्म्यम् नु क्षिप्रम् प्र वोचम्[8] प्रब्रवीमि। किं तदित्यत आह — अयम् वैश्वानरः अग्निः दस्युम् रसानामुपक्षपयितारं राक्षसादिकम् जघन्वान् हतवान्। तथा काष्ठाः अपः दृष्टपूर्वकानि अधूनोत् अधोमुखान्यपातयत्, शम्बरम् च निरोधकारिणं मेघम् अव भेद अवाभिनत् ॥ ६ ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा।
शातवनेये शतिनीभिरग्निः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः। महिम्ना। विश्वऽकृष्टिः। भरत्ऽवाजेषु। यजतः। विभाऽवा।
शातऽवनेये। शतिनीभिः। अग्निः। पुरुऽनीथे। जरते। सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

स्कन्द०　　　॥ ७ ॥

वेङ्कट० वैश्वानरः महत्तया सर्वमनुष्यः [9]सर्वा प्रजा[10] अस्य भरद्वाजेषु यष्टव्य[11] दीप्तिमान्। शातवनो नाम कश्चित्, तस्य पुत्र[12] पुरुणीथस्तस्मिन् अयम् अग्निः शतसंख्याभिः स्तुतिभिः[13] स्तूयते सत्यकर्मा। वैश्वानराग्नेः स्तुतिमात्रमिति ॥ ७ ॥

मुद्गल० वैश्वानरः अग्निः[14] महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य सम्भूताः स तथोक्तः। भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविर्लक्षणान्नवत्सु यागेषु यजतः यष्टव्यः विभावा विशेषेण प्रकाशयिता। सूनृतावान् सूनृता प्रिया सत्या वाक् तद्युक्तः। एवम्भूतोऽग्निः शातवनेये शातसंख्याकान् मनून्[15] धनानि सम्भजत इति शतवनि, तस्य पुत्रः शातवनेयः, तस्मिन् पुरुणीथे बहूनां नेतरि एतत्संज्ञके राजनि च शतिनीभिः बह्वीभिः[16] स्तुतिभिः जरते स्तूयते ॥ ७ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[६०]

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योअर्थम्।
द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद् भृगवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

---

1 तत वि[1] अ[3]. 2 महा° ए वि[2] अ[11] एर्प 3-3 पूरयितृ [१पूरयि] तव्या मनुष्या सेवन्ते वि[1] अ[1]. 4 °हनो वि[11] अ[11] ए एप 5 नास्ति वि[1] अ[1] 6-6 अवाधुनो° वि[1] एर्प 7-7 अप काष्ठा (वा वि[1].) ए वि[11] अ[1] ए एर्प, मता (१ष) काष्ठा वि[1] अ[1] 8. °चम् मै वि 9 °सर्वत्रा° मूको 10-10 सर्वा यत प्रजा वि[1] अप 11 यष्टव्यो अ[1] वु 12 नास्ति ए वि[11] अ[1] एर्प 13 नास्ति वि[1] अप 14 कोष्ठ मूको 15 मनून् वि मै[1]. 16 नास्ति वि

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्रऽअव्यम् । दूतम् । सद्यःऽअर्थम् ।
द्विऽजन्मानम् । रयिम्ऽइव । प्रऽशस्तम् । रातिम् । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ १ ॥

वेङ्कट० वोढारमग्निं यशस्विनं यज्ञस्य ध्वजभूतं[1] सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षणीयम् दूतम् सद्यो गन्तारं द्वयोररण्योर्जायमानं धनमिव प्रशस्तम् [2]बन्धुम् भरत्[2] भृगवे दिव [3]आहृत्य मातरिश्वा[3] ॥ १ ॥

मुद्गल० [4]'वह्निम्' इति षडृचं तृतीयं सूक्तम् । नोधा ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता[4] ॥

वह्निम् हविषां वोढारम् यशसम् यशस्विनम्[5] विदथस्य केतुम् यज्ञस्य प्रकाशयितारम् सुप्राव्यम् सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारम् दूतम्[6] देवैर्देवदूतलक्षणे कृत्ये नियुक्तम् सद्योअर्थम् यदा हवींषि जुहोति तदानीमेव हविर्भिः सह देवान् गन्तारम् [7]द्विजन्मानम् द्वयोर्द्यावापृथिव्योर्जायमानम्[7] रयिमिव धनमिव प्रशस्तम् प्रख्यातम् । एवंभूतमग्निम् मातरिश्वा वायुः भृगवे एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिम् भरत् मित्रमहरत्, अकरोदित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्य शासुरुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।
दिवश्चित् पूर्वो न्यसादि होताऽऽपृच्छ्यो विश्पतिर्विक्षु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।
दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छ्यः । विश्पतिः । विक्षु । वेधाः ॥ २ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्य शासनम्[8] उभये सेवन्ते हविष्मन्तः[9] उशिजः देवाः । उशिक् वष्टेः कान्तिकर्मणः । ये च मर्ताः[10] । सोऽयम्[11] दिवः अपि महतः होता आप्रष्टव्यः[12] विशां स्वामी भृगु स्थापितो मातरिश्वना विधाता इति ॥ २ ॥

मुद्गल० शासुः शासितुः अस्य अग्नेः उभयासः उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च इममग्निं शासितारम् सचन्ते सेवन्ते । उशिजः कामयमानाः देवाः हविष्मन्तः हविषा युक्ताः ये च मर्ताः मरणधर्माणो यजमानाः । किञ्च अयम् होता होमनिष्पादकोऽग्निः दिवः चित् आदित्यादपि पूर्वं उषस्सु वर्तमानो भूत्वाऽग्निहोत्रहोमार्थम् विक्षु यजमानेषु नि असादि अध्वर्युणाऽऽहवनीयायतने न्यधायि स्थाप्यते । कीदृशो होता । आपृच्छ्यः आप्रष्टव्यः । पूज्य इत्यर्थः । विश्पतिः प्रजानां पालयिता वेधाः विधाता अभिमतफलस्य कर्ता ॥ २ ॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत् सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।
यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो जीजनन्त ॥ ३ ॥

---

१. भूतं वि[1]. २-२. नास्ति कु. ३-३. अभरत् कु. ३-३. नास्ति वि[1] अ[2]. ४-४. नास्ति वि मै[2].
५. मुदितम् मै[1]. ६. नास्ति वि मै[2]. ७-७. द्वि--- भौ[?] मै[1]. ८. शंसनम् अयं; शासन् वि[2].
९. नास्ति वि[1]. १०. मर्त्या कु. ११. नास्ति वि[2]. १२. आप्रष्टव्यः कु.

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वम् । अश्याः ।
यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वन्तः । आयवः । जीजनन्त ॥ ३ ॥

स्कन्द० • ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् अग्निम् जायमानम् मत्तो हृदयान्निर्गम्य नवतरा[1] सुष्टुतिः कीर्त्यमाना मादयितृजिह्वम् व्याप्नोतु, यम् ऋत्विजः उपह्वे मनुष्येषु जाता हविष्मन्तः गव्यन्तस्तत्परिहारार्थमरण्यो जनयन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० नव्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुष्ठु कीर्तयित्री अस्मत् अस्माकं स्तुतिः हृदः हृदयस्थितात् प्राणात् जायमानम् उत्पद्यमानम् । अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते, वायुश्च प्राण एव, 'यः प्राणः स वायुः' इति श्रुतत्वात्[2] । मधुजिह्वम् मादयितृज्वालम् । एवम्भूतम् तम् अग्निम् आ अश्याः आभिमुख्येन व्याप्नोतु । वृजने संग्रामे प्राप्ते सति आयवः मनुष्याः यम् अग्निम् जीजनन्त यज्ञार्थमुदपादयन्[3] । कीदृशा मनुष्याः । ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः मानुषासः मनुपुत्राः प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नोपेताः ॥ ३ ॥

उशिक् पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विक्षु ।
दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद् रयिपती रयीणाम् ॥ ४ ॥

उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विक्षु ।
दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० – ॥ ४ ॥

वेङ्कट० कामयिता शोधयिता मानुषेषु[4] वासयिता देवः सन् वरणीयः होता[5] निहितः निविष्टेषु । दममना गृहे गृहपतिः सोऽयम् अग्निः भवति रयीणाम् रयिपतिः[6] ॥ ४ ॥

मुद्गल० उशिक् कामयमानः पावकः शोधकः वसुः निवासयिता वरेण्यः वरणीयः । एवंभूतः होता अग्निः विक्षु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेषु अधायि स्थाप्यते । सः च अग्निः दमूनाः रक्षसां दमकेन मनसा युक्तः गृहपतिः गृहाणां पालयिता च सन् दमे यज्ञगृहे रयिपतिः धनाधिपः आ भुवत् आ समन्तात् भवति । न केवलमेकस्य रयेः, अपि तु सर्वेषामित्याह रयीणाम् इति ॥ ४ ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।
आशुं न वाजंभरं मर्जयन्तः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

---

1 °तरा मदम् वि°. 2. ऐ ब्रा जैउ १,२,२,१. 3. °दादयन् मूको 4 मनुष्येषु मूको 5 नास्ति मूको वि° अ° 6 °नाम् हविर्लक्षणानम् वि° अ°. 7-7. नास्ति मूको

दृष्टान्तः प्रयः न प्रय इत्यन्ननाम । यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति तद्वत् । कीदृशं स्तोमम्[1] । ओहम् वहनीयम् । अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमम् । किं तर्हि । ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि । कीदृशानि । राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि । इन्द्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः ॥ १ ॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति ।
इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गूषम् । बाधे । सुऽवृक्ति ।
इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव अन्नमिव[2] [3]स्तोत्रं प्रयच्छामि[3] । भरामि [4]स्तोत्रं बाधिषे[4] सुप्रवृत्तम्[5] इति प्रथमपादोक्तमेवोक्तम्[6] । इन्द्राय हृदादिभिः पुराणाय पालयित्रे कर्माणि सत्कुर्वन्ति ॥ २ ॥

मुद्गल० अस्मै इत् अस्मै एव उ इन्द्राय प्रयः इव अन्नमिव प्र यंसि प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियते । बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थम् सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकम्[7] आङ्गूषम् स्तोत्ररूपमाघोषम् भरामि संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय हृदा हृदयेन मनसा तदन्तर्वर्तिनाऽन्तःकरणेन मनीषा मनीषया[8] तदनुरूपेण ज्ञानेन च धियः स्तुतीः मर्जयन्त मार्जयन्ति संस्कुर्वन्ति ॥ २ ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्याङ्गूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वःऽसाम् । भरामि । आङ्गूषम् । आस्येन ।
मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिऽभिः । सूरिम् । ववृधध्यै ॥ ३ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव तम् उपमानभूतं सर्वस्य दातारम् [9]भरामि आङ्गूषम्† स्तोत्रम्[9] आस्येन । दातृतमम् [10]अभिमुखोक्तिभिः स्तुतीनां[10] सुवृक्तिभिः[11] प्राज्ञं वर्धयितुमाङ्गूषं भरामीति[12] ॥ ३ ॥

मुद्गल० अस्मै इत् उ अस्मै एवेन्द्राय त्यम् तं प्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्षाम् सुष्ठु भरणीयस्य धनस्य दातारम् सूरिम् विपश्चितमिन्द्रम् ववृधध्यै वर्धयितुम् सुवृक्तिभिः सुष्ठु आवर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः । मतीनाम् स्तुतीनां सम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्पष्टोक्तिभिः मंहिष्ठम् अतिशयेन महत्तम् । एवंलक्षणम् आङ्गूषम् आघोषम् आस्येन मुखेन भरामि । करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. भाग्नि वि. २. अन्नम् वि°. ३-३. नास्ति वि°. ४-४. नास्ति वि°. ५. सुवृत्तम् वि°. ६. °क्तम् वि°. ७. आवर्जकम् मूको. ८. मनसोऽनुरूपया मूको. ९-९. स्तोत्रं भरामि वि°. † नास्ति मूको. १०-१०. स्तुतीनामभिमुखोक्तिभिः वि°. ११. °वृक्तैः वि° अ°. १२. भरामि वि°.

दद्यान्त प्रय न प्रय इत्यन्ननाम। यथा बुभुक्षिताय पुरस्तात् कश्चिदन्नं प्रहरति तद्वत्। कीदृशं स्तोमम्। ओहम् वहनीयम्। अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः। न केवलं स्तोमम्। किं तर्हि। ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि। कीदृशानि। राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि। इन्द्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भाव ॥ १ ॥

अस्मा इदु प्रयइव प्र यंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति ।
इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गूषम् । बाधे । सुऽवृक्ति ।
इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

स्कन्द० ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव अन्नमिव स्तोत्रं प्रयच्छामि। भरामि स्तोत्रं बाधित्रे सुप्रवृत्तम् इति प्रथमपादोक्तमेवोक्तम्। इन्द्राय हृदादिभि पुराणाय पालयित्रे कर्माणि संस्कुर्वन्ति ॥ २ ॥

सायण० अस्मै इत् अस्मै एव उ इन्द्राय प्रय इव अन्नमिव प्र यंसि प्रयच्छामि। तद्वत् स्पष्टीक्रियते। बाध शत्रूणां बाधनाय समर्थम् सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकम् आङ्गूषम् स्तोत्ररूपमाघोषम् भरामि संपादयामि। अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय हृदा हृदयेन मनसा तदनुवर्तिनान्तःकरणेन मनीषा मनीषया तज्जन्येन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः मर्जयन्त मार्जयन्ति संस्कुर्वन्ति ॥ २ ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्याङ्गूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वःऽसाम् । भरामि । आङ्गूषम् । आस्येन ।
मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिऽभिः । सूरिम् । ववृधध्यै ॥ ३ ॥

स्कन्द० ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव तम् उपमानभूतं सर्वस्य दातारम् भरामि आङ्गूषम् स्तोत्रम् आस्येन। दातृतमम् अभिमुखोक्तिभि स्तुतीनां सुप्रवृत्तैः अस्य वर्धयितुमाङ्गूषं भरामीति ॥ ३ ॥

सायण० अस्मै इत् उ अस्मै एवेन्द्राय त्यम् तं प्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्षाम् सुष्ठु अरणीयस्य धनस्य दातारम् सूरिम् विपश्चितमिन्द्रम् वावृधध्यै वर्धयितुम् सुवृक्तिभि सुष्ठु आवर्जकैः। समर्थैरित्यर्थः। मतीनाम् स्तुतीनां सम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभि आभिमुख्योक्तिभिः मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धम्। एवंलक्षणम् आङ्गूषम् आघोषम् आस्येन मुखेन भरामि। करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ नास्ति वि° २ भवन् वि°. ३ ३ नास्ति वि°. ४ ४ नास्ति वि° ५ सुप्तम् वि°
६ दोग्धम् वि° ७ मार्जयन् मूको ८ मनत्वेनास्य मूको ९ ९ स्तोत्रं भराभि वि° † नास्ति मूको
१० १० स्तुतिनामभिमुखोक्तिभि. सु ११ सुवे वि° अ°. १२ भराभि वि°

दृष्टान्त प्रय न प्रय इत्यन्नानाम। यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति तद्वत्। कीदृशं स्तोमम्[१]। ओहम् वहनीयम्। अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः। न केवलं स्तोमम्। किं तर्हि। ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि। कीदृशानि। राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि। इन्द्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भाव ॥ १ ॥

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति ।
इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्रयंःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गूषम् । बाधे । सुऽवृक्ति ।
इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

स्कन्द० ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव अन्नमिव[१] स्तोत्रं प्रयच्छामि[२]। भरामि स्तोत्रं बाधित्रे[३] सुप्रवृत्तम्[४] इति प्रथम पादोक्तमेवोक्तम्[५]। इन्द्राय हृदादिभिः पुराणाय पालयित्रे कर्माणि सत्कुर्वन्ति ॥ २ ॥

मुद्गल० अस्मै इत् अस्मै एव उ इन्द्राय प्रय इव अन्नमिव प्र यंसि प्रयच्छामि। तद्वत् स्तुती क्रियत। बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थम् सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकम्[७] आङ्गूषम् स्तोत्ररूपं माघोषम् भरामि सम्पादयामि। अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय हृदा हृदयेन मनसा तदन्तर्वर्तिनाऽन्तःकरणेन मनीषा मनीषया[८] तज्जन्येन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः मर्जयन्त मार्जयन्ति सत्कुर्वन्ति ॥ २ ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्याङ्गूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वःऽसाम् । भरामि । आङ्गूषम् । आस्येन ।
मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिऽभिः । सूरिम् । ववृधध्यै ॥ ३ ॥

स्कन्द० ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव तम् उपमानभूतं सर्वस्य दातारम् भरामि आङ्गूषम्[ ] स्तोत्रम्[९] आस्येन। दातृतमम् "अभिमुखोक्तिभिः स्तुतीनां[१०] सुवृक्तैः" दातारं वर्धयितुमाङ्गूषं भरामीति[११] ॥ ३ ॥

मुद्गल० अस्मै इत् उ अस्मै एवेन्द्राय त्यम् तं प्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्षाम् सुष्ठु अरणीयस्य धनस्य दातारम् सूरिम् विपश्चितमिन्द्रम् वावृधध्यै वर्धयितुम् सुवृक्तिभिः सुष्ठु आवर्जकैः समर्थैरित्यर्थः। मतीनाम् स्तुतीनां सम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः सम्यगुक्तिभिः मंहिष्ठम् अतिशयेन मंहनीयम्। पूर्वलक्षणम् आङ्गूषम् आघोषम् आस्येन मुखेन भरामि। करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ नास्ति वि २ अन्नम् वि[१]. ३-३. नास्ति वि[१]. ४-४. नास्ति वि[१] ५. इदयं वि[१]
६-६ गय् वि[१] ७ आवर्जकम् मूको ८ मननसाधनया मूको ९-९. स्तोत्रं भरामि वि[१] † नास्ति मूको
१०-१०. स्तुतीनामभिमुख वि[१] वि[२], ऊ. ११ सुवृक्तैः वि[१] अ[१] १२. भरामि वि[१].

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।
गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न । तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय ।
गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इन्द्राय । विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

स्कन्द० ··· ·· ··· ··· ··· ··· ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'अस्मै एवाहं[1] स्तोत्रं संप्रेरयामि[2] रथम् इव संस्कर्ता 'निष्कृतम् अस्मै[3] तत्सिनाय तेन यो 'बध्यते तस्मै स्वामिने[4]। गिरः च केवलाः[5] गीर्भिरुह्यमानाय[6] "सुप्रवृक्ताः सम् हिनोमि इन्द्राय सर्वस्य प्रीणनं हविश्च यज्ञार्हाय[7] ॥ ४ ॥

मुद्गल० अस्मै इत् उ अस्मै एव इन्द्राय स्तोमम् शस्त्ररूपं स्तोत्रम् सम् हिनोमि प्रेरयामि । दृष्टान्तः । तत्सिनाय तेन रथेन सिनम् अन्नं यस्य स तथोक्तः, तस्मै रथस्वामिने तष्टा इव तष्टा तक्षको रथनिर्माता रथम् न यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इव 'इति पादपूरणम्' । तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुह्यमानाय इन्द्राय गिरः च शस्त्रसम्बन्धिनीः केवला ऋचश्च सुवृक्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय मेधाविने इन्द्राय विश्वमिन्वम् विश्वव्यापकं सर्वोत्कृष्टं हविश्च सं हिनोमीत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा समञ्जे ।
वीरं दानौकसं वन्दध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । सप्तिम्ऽइव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वा । सम् । अञ्जे ।
वीरम् । दानऽओकसम् । वन्दध्यै । पुराम् । गूर्तऽश्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० ··· ··· ··· ··· ··· ··· ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव 'अश्वमिव अन्नेच्छया' इन्द्राय[8] स्तोत्रं वाचा संश्लेषयामि । "वीरम् दाननिलयम् असुरपुराणां भेदयितारं वन्दितुम् अवगूर्णान्नम्] सम् अञ्जे इति[9] ॥ ५ ॥

मुद्गल० अस्मै इत् उ अस्मै एवेन्द्राय अर्कम् स्तुतिरूपं मन्त्रम् श्रवस्या श्रवस्यया अन्नेच्छया जुह्वा आह्वानसाधनेन वागिन्द्रियेण सम् अञ्जे समक्तं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । दृष्टान्तः । सप्तिमिव यथान्नलाभाय गन्तुकामः पुमान् अश्वं रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरम् शत्रुक्षेपण-कुशलम् दानौकसम् दानानामेकनिलयम् गूर्तश्रवसम् प्रशस्यान्नम् पुराम् असुरपुराणाम् दर्माणम्

1-1. नास्ति वि[1]. 2. °मि इव शब्दोऽनर्थकः पुरस्तात् प्रयोग इति पदपूरणम् वि[1] अ[1]. 3-3. नास्ति वि[1] अ[1]. 4-4. °ध्यन स ··· ने वि[1]; बाध्यते° कु. 5. च यद्यनुवेष्टन वि[1] अ[1]. 6. गीर्भिःकेवलाभिरुह्य° वि[1] अ[1]. 7-7. °वृक्त··· इ विरच हविश्च यजनते वि[1]; °वृक्त··· ° हविस्त यजनते अ[1]. 8-8. पूरणम् मूको. 9-9. अन्नेच्छया अश्वमिव वि[1] अ[1]. 10. नास्ति वि[1,2] अ[1,2] क कर्णं. 11-11. नास्ति वि[1]. † अवगूर्णान्नम् अभिगमिताम्युद्यतहविर्लक्षणान्नं वि[1] अ[1].

विदारयितारम्। एवंगुणविशिष्टमिन्द्रम् वन्द्यै वन्दितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद् वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं रणाय ।
वृत्रस्य चिद् विदद् येन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वपःऽतमम् । स्वर्यम् । रणाय ।
वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्म । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'अस्मै एव त्वष्टा अकरोत् वज्रम् अतिशयेन[१] शोभनकर्मयुक्तमप्रततया शब्दकुशलं युद्धाय। हनस्य चित् विदत् येन वज्रेण [२]युद्धार्थं हिंसन् ईश्वरः हिंसित्रा वज्रेण[२] कियतो बलस्य धारयितेति बलवत्तमाहेति ॥ ६ ॥

मुद्गल० त्वष्टा विश्वकर्मा अस्मै इत् उ अस्मा एवेन्द्राय वज्रम् वर्जकमायुधम् रणाय युद्धार्थम् तक्षत् तीक्ष्णमकरोत्। कीदृशं वज्रम्। स्वपस्तमम् अतिशयेन शोभनकर्माणम् स्वर्यम् सुष्ठु शत्रुषु प्रेर्यम्। तुजन् शत्रून् हिंसन् ईशानः ऐश्वर्यवान् कियेधाः बलवान्। एवंगुणविशिष्ट इन्द्रः वृत्रस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानम् तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत् प्राहार्षीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।
मुषायद् विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद् वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् । चारु ।
अन्ना । मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अस्य एवेन्द्रस्य जगतः निर्मातुः स्वभूतेषु[३] सवनेषु सद्यः एव महत् पानीयं सोमम् पपिवान्। चारूणि च अन्नानि पशुपुरोडाशादीनि[४] भक्षयित्वा मुषितवान् वराहरूपः विष्णुः पचतम् असुराणां स्वभूतम्। [५]बलवान् (ई°बलतरः) सन्[५] वराहम् अविध्यदिन्द्रः तिरः वज्रम् क्षेप्ता। वराहो मेघो वराह एव वा। 'वराहोऽयं वाममोषः[६]। सप्तानां गिरीणां परस्तात् वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्ति' (तै ६,२,४,३) इति ब्राह्मणमध्वर्युभ्योऽवगन्तव्यमिति[७] ॥ ७ ॥

मुद्गल० इत् उ[९] 'इति पादपूरणम्[९]'। मातुः सृष्टिद्वारेण[१०] सर्वस्य जगतो निर्मातुः महः महतः अस्य यज्ञस्य सवनेषु यज्ञरूपेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु[११] पितुम् सोमलक्षणमन्नम् सद्यः

१-१. दशेन वि° अ°. २-२. युद्धार्थं अभिसृत्य हिंसा युद्धार्थे विदत् ईश्वरः बलेन वि° अ°. ३. स्वभूतेषु वि° अ°. ४. पशु° क वि° अ°. ५-५. बले वा कु. ६. वा मोदरः कु; वामुषार त्र. ७. 'गन्तव्यमिति वि° अ°. ८. प वि मै°. ९-९. पूरणम् मूको. १०. सृष्ट° वि. ११. °षु मा वि.

पपिवान् यदाऽग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः। तथा चारु अन्ना चारूणि शोभनानि धानाकरम्भादिहविर्लक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः। किञ्च विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतम् परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तत् मुषायत् अपाहरत्। सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविता अद्रिम् अस्ता अद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः। एवंभूत इन्द्रः तिरः प्राप्तः सन् वराहम् मेघम् विध्यत् अताडयत् ॥ ७ ॥

अस्मा इदु ग्नाश्चिद् देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः।
परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै। इत्। ऊँ इति। ग्नाः। चित्। देवऽपत्नीः। इन्द्राय। अर्कम्। अहिऽहत्ये। ऊवुरित्यूवुः।
परि। द्यावापृथिवी इति। जभ्रे। उर्वी इति। न। अस्य। ते इति। महिमानम्। परि। स्तः इति स्तः ॥८॥

स्कन्द० ... ... ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'अस्मै एव' स्त्रियः देवपत्न्यः इन्द्राय स्तोत्रम् अहिहनने[1] अवक्षन्। अस्तुवन्नित्यर्थः। सोऽयं[1] तेजसा द्यावापृथिवी परिहरति[2]। न अस्य ते महत्त्वम् परितः भवतः[3] ॥ ८ ॥

मुद्गल० अस्मा इत् उ अस्मै एव इन्द्राय अहिहत्ये अहेर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति ग्नाः चित् गमनस्वभावा[4] अपि स्थिताः देवपत्नीः देवानां पालयित्र्यः गायत्र्याद्याः देवताः अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रम् ऊवुः समतन्वत। अकुर्वित्यर्थः। स च इन्द्रः उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परि जभ्रे स्वतेजसा परिजहार। अतिचक्रामेत्यर्थः। अस्य इन्द्रस्य महिमानम् ते द्यावापृथिव्यौ न परि स्तः न परिभवतः[5] ॥ ८ ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात्।
स्वराळिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य। इत्। एव। प्र। रिरिचे। महिऽत्वम्। दिवः। पृथिव्याः। परि। अन्तरिक्षात्।
स्वऽराट्। इन्द्रः। दमे। आ। विश्वऽगूर्तः। सुऽअरिः। अमत्रः। ववक्षे। रणाय ॥ ९ ॥

स्कन्द ... ... ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्य एव महत्त्वं त्रिभ्योऽपि लोकेभ्यः प्रकर्षेण अतिरिक्तमासीत्। परिः[6] पञ्चम्यर्थं स्फुटीकरोति। स्वयमेव राजा इन्द्रः गृहे च[9] सर्वैराहूतः[10] शोभनारिः अमत्रः महान् गच्छति युद्धार्थम्[11] ॥ ९ ॥

मुद्गल० अस्य इत् एव इत् इति पदपूरणः। अस्यैवेन्द्रस्य महित्वम् माहात्म्यम् प्र रिरिचे अतिरिच्यते।

१-१. नास्ति वि[1] अ[2]. २. अहिह॰ वि[1,3] लपं अ[1]. ३. ॰ऽय इन्द्रः वि[1] अ[1]. ४. ॰रति स्म सर्वतः प्रापयति यत्र कामयते वि[1] अ[1]. ५. भवतः कु. ६. ॰भवे स्त॰ वि. ७. नित्य मूको. ८. परिसः वि[1] अ[1]. ९. नास्ति वि[1] अ[1]. १०. ॰दाहुतः ऋ. ११. ॰द्धार्थः वि[1] अ[1].

अधिकं भवतीत्यर्थः । दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादन्तरिक्षलोकाच्च[1] परि उपरि इत्यर्थः । त्रीन् लोकानतीत्य उपरि प्रररिचे[2] इत्यर्थः । दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानः विश्वमूर्तः विश्वस्मिन् कार्ये[3] उद्गूर्णं समर्थः स्वरिः शोभनशत्रुकः शोभने शत्रौ हन्तव्ये सति हन्ता[4] वीर्यवत्तम इति गम्यते । अमत्रः युद्धादिषु गमनकुशलः । एवंभूत इन्द्रः रणाय रणं युद्धम् आ ववक्षे [5]आवहति प्रवाह प्रापयति[5] । मेघैः परस्परं युद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः ॥ ९ ॥

अ॒स्येदे॒व शव॑सा शु॒षन्तं॒ वि वृ॑श्च॒द् वज्रे॑ण वृ॒त्रमिन्द्रः॑ ।
गा न व्रा॒णा अ॒वनी॑रमुञ्चद॒भि श्रवो॑ दा॒वने॒ सचे॑ताः ॥ १० ॥

अ॒स्य । इत् । ए॒व । शव॑सा । शु॒षन्त॑म् । वि । वृ॒श्च॒त् । वज्रे॑ण । वृ॒त्रम् । इन्द्रः॑ ।
गाः । न । व्रा॒णाः । अ॒वनीः॑ । अ॒मु॒ञ्च॒त् । अ॒भि । श्रवः॑ । दा॒वने॑ । सऽचे॑ताः ॥ १० ॥

स्कन्द० ॥ १० ॥

वेङ्कट० अस्य एव बलेन शुष्यन्तम् वि वृश्चत् वज्रेण वृत्रम् इन्द्रः । गाः इव संवृताः नदीर्दुग्धाः[6] अभि असृजत् इमं लोकं प्रत्यपालयत् अन्नस्य दानाय मनुष्याणाम् सचेताः सुमतिः[7] ॥ १० ॥

मुद्गल० अस्य इत् एव इत् इति पदपूरणः । अस्यैवेन्द्रस्य शवसा बलेन शुषन्तम् शुष्यन्तम् वृत्रम् इन्द्रः वज्रेण वि वृश्चत् व्यच्छिनत् । तथा गाः न चोरैरपहृता गा इव व्राणाः वृत्रेण आवृताः[8] अवनीः रक्षणहेतुभूता अपः अमुञ्चत् अवर्षीत् । तथा दावने हविर्दात्रे यजमानाय सचेताः येन यजमानेन समानचित्तः सन् श्रवः कर्मफलभूतमन्नम् अभि आभिमुख्येन ददातीति शेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

अ॒स्येदु॑ त्वे॒षसा॑ रन्त॒ सिन्ध॑वः॒ परि॒ यद् वज्रे॑ण सी॒मय॑च्छत् ।
ई॒शा॒न॒कृद् दा॒शुषे॑ दश॒स्यन् तु॒र्वीत॑ये गा॒धं तु॒र्वणिः॑ कः ॥ ११ ॥

अ॒स्य । इत् । ऊँ॒ इति॑ । त्वे॒षसा॑ । र॒न्त॒ । सिन्ध॑वः । परि॑ । यत् । वज्रे॑ण । सी॒म् । अय॑च्छत् ।
ई॒शा॒न॒ऽकृत् । दा॒शुषे॑ । द॒श॒स्यन् । तु॒र्वीत॑ये । गा॒धम् । तु॒र्वणिः॑ । कः॒रिति॑ कः ॥ ११ ॥

स्कन्द० ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्य एव दीप्तेन बलेन [9]कूलयोरन्तः नद्यो न[9] गच्छन्ति । यस्मादसौ वज्रेण नदीः सर्वतः [10]परि अयच्छत्[10] । [11]ऐश्वर्यम् कुर्वन्[11] यजमानाय [12]धनं दातुमिच्छन्[12] तुर्वीतये अगाधम्[13] उदकं स्थिताय [14]अल्पम् स्थलं कृतवान् शत्रूणां[14] हिंसकः ॥ ११ ॥

मुद्गल० अस्य इत् उ अस्यैवेन्द्रस्य त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिन्धवः समुद्राः रन्त स्वे स्वे स्थाने रमन्ते ।

---

1. "दिवो लो" वि 2. उपरि च वि 3. कार्ये वि 4. हन्ति मूको 5-5. "वहति मेघान् प्रापयति वि 6. "वृत्र ख्य, वृषान् वि[1], वृत्रात् वि[2] 7. मतिमि कु, मतिरिति भ[2] 8. वृता मूको 9-9. कूलयोरन्तः ■ भ[1], कुल इलयो रन्त नद्यः वि[2] कूलं कूलयोरन्तः न वि[1], कूलयोरगाधो वि[1] भ[3], मुदितम् स. 10-10 अयच्छत् कु. 11-11. ऐश्वर्यम् वि[100] भ[1] ख कु ख्य. 12-12. परमिच्छन् कु, धनं प्रदातु" वि[1] भ[2]. 13 गाधं वि[1] भ[3], गाधं ख भ[2]. 14-14. "वे ग्र" ■, ल्प स्थलोकृतवान् ग्र" वि[1] ख्य, "वे स्थलकृतवान् ग्र" वि[1] भ[2].

यत् यस्मात् अयमिन्द्रः वज्रेण सीम् एनान् सिन्धून् वज्रेण परि अयच्छत् परितो नियमितवान्। अपि च ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेन आत्मानम् ऐश्वर्यवन्तं कुर्वन् इन्द्रः[1] दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलम् दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिः तूर्णसम्भजनः[2]। एवंभूत इन्द्रः तुर्वीतये एतत्संज्ञकाय उदके निमग्नाय ऋषये गाधम् अवस्थानयोग्यम् धिष्ण्यप्रदेशम् कः अकार्षीत् ॥ ११ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् । ईशानः । कियेधाः ।
गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णांसि । अपाम् । चरध्यै ॥ १२ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अस्मै इत् उ प्र भर[1] त्वरमाणः वृत्राय वज्रम् ईशानः कियतो बलस्य धारयिता[2]। गोः[3] इव पर्वाणि वि रद तिरश्चीनं वृत्रं प्रेरयन् [4]उदकमार्गान् अपाम् चरणाय[4] ॥ १२ ॥

मुद्गल० तूतुजानः त्वरमाणः ईशानः ईश्वरः सर्वेषाम् कियेधाः कियतः अनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता हे इन्द्र!। एवंभूतस्त्वम् अस्मै वृत्राय वज्रम् प्र भर। इमं वृत्रं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः। प्रहृत्य च अर्णांसि वृष्टिजलानि इष्यन् तस्मात् वृत्रात्[5] गमयन् स्वत् अपाम् चरध्यै तासाम् अपां चरणाय भूप्रदेशं प्रति गमनाय तस्य वृत्रस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वाणि अवयवसन्धीन् तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण वि रद विलिख। छिन्धीत्यर्थः। दृष्टान्तः। गोः न यथा मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजन्ति तद्वत्। इत् उ 'इति पदपूरणौ' ॥१२॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।
युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।
युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः । निऽरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ १३ ॥

वेङ्कट० [6]अस्य एव प्र ब्रूहि स्तोतः! प्रत्नानि क्षिप्रस्य[7] कर्माणि, स्तुत्योऽयम् उक्थैः। महाऽर्थे[8] युद्धाय आयुधानि प्रेरयन् शत्रून् हिंसन् [9]युद्धात् गमयति, तदा प्र ब्रूहीति[9] ॥ १३ ॥

मुद्गल० उक्थैः शस्त्रैः नव्यः स्तुत्यो य इन्द्रः अस्य इत् उ अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्य इन्द्रस्य पूर्व्याणि पुराणानि कर्माणि पूर्वकृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः! प्र ब्रूहि प्रब्रूहि।

1. नास्ति वि. 2. छम्भ° वि. 3. इव वि° अ°. 4-4. धारयति वि° अ° क लपं. 5. गोः वि° अ° कु. 6-6. उदकानि अपां गमय वि° अ°; °मार्गाः° कु. 7. नास्ति मै°. 8-8. पूर्णो मूको. 9-9. नास्ति वि° अ°. 10. यदा वि° अ°. 11-11. युद्धं गच्छति तदा प्र ब्रूहि हे अन्तरात्मन् विरन्तनान्येतकर्माणि इन्द्रस्य प्र ब्रूहि स्तुत्य उक्थैर्हिंसितुं युद्धेषु कुर्वन् आयुधानि तैश्च सन् निमित्तानि शत्रून् गच्छति वि° अ°.

यत् यदा युधे योधनाय आयुधानि वज्रादीनि इष्णान आभीक्ष्ण्येन[1] प्रेरयन् शत्रून् ऋघायमाणः हिंसश्च इन्द्र निरिणाति अभिमुख गच्छति। तदानीं प्र ब्रूहीति[2] पूर्वेण सम्बन्ध ॥ १३ ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।
उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद् वीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावा । च । भूम । जनुषः । तुजेते इति । उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

स्कन्द० " • " ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अस्य एव भयेन पर्वताः च दृढाः स्वस्थाने तिष्ठन्ति। द्यावाभूमी च प्रादुर्भूतात् कम्पेते। कान्तस्येन्द्रस्य रक्षणम् उपोच्चारयन् सद्य एव भवतु[3] वीर्याय नोधा[4] ॥ १४ ॥

मुद्गल० अस्य इत् उ अस्यैवेन्द्रस्य भिया पक्षच्छेदभयेन गिरयः च पर्वता अपि दृळ्हा निश्चलाः स्वस्वस्थाने अवतिष्ठन्ते। जनुषः प्रादुर्भूतात् अस्मादेवेन्द्रात् भीत्या द्यावा भूम च द्यावापृथिव्यावपि तुजेते। कम्पेते इत्यर्थः। किञ्च वेनस्य कान्तस्य ओणिम् दु खस्यापनायक रक्षणम् उपो जोगुवानः अनेकैः सूक्तैः पुन पुनः उपशब्दयन्। उपश्लोकयन्नित्यर्थः। एवम्भूतः नोधा[5] ऋषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय भुवत् वीर्यवान् भवेत् ॥ १४ ॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद् वव्ने भूरेरीशानः ।
प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्यत् । अनु । दायि । एषाम् । एकः । यत् । वव्ने । भूरेः । ईशानः । प्र । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौवश्व्ये । सुस्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

स्कन्द० ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव तत् स्तोत्रम् एषाम्[6] स्वभूतम् अनु अदायि। यस्मादयम् एक एव धन प्रयच्छति भूरेः ईश्वरः। प्र आवत् एतशम् नाम सूर्यं स्पर्धमान स्वश्वपुत्रं[7] अभिषोतारम् इन्द्र ॥ १५ ॥

मुद्गल० एक एकः एव शत्रून् जेतुं समर्थः भूरे बहुविधस्य धनस्य ईशानः स्वामी यत् स्तोत्रम् वव्ने ययाचे। एषाम् स्तोतॄणां सम्बन्धि त्यत् तत् प्रसिद्धं स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय अनु दायि। अकारीत्यर्थः। उत्तरार्धस्य इयमाख्यायिका—स्वश्वो नाम कश्चिद्राजा। स च पुत्रकामः सूर्यमुपासाञ्चक्रे। तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव। तेन सह एतशनाम्नो महर्षेः युद्धं जातमिति। तदेतदिहोच्यते। अयम् इन्द्रः सौवश्व्ये स्वश्वपुत्रे सूर्ये पस्पृधानम् स्पर्धमानम् सुष्विम् सोमानाम् अभिषोतारम् एतशम्[8] एतत्संज्ञमृषिम् प्र आवत्। इत् उ 'इति पदपूरणौ' ॥ १५ ॥

---

1 असम्यगेव मूको　2 ब्रूहि वि　3. भवति वि[1] अ[3].　4 °धा भवत् वि[1]; भवं नोधा कु; उपात्र वि[1] अ[1].　5. नामि वि　6. °षाम् अस्मानर्ना वि[1] अ[1]　7. स्वश्वस्य पुत्रे कु.　8 ८. एतशो मूको

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।
ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।
आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

स्कन्द० ... ... ॥ १६ ॥

इति भर्तृध्रुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ ऋग्वेदभाष्ये
चतुर्थोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० एवम् ते हरी प्रापयितारौ यस्य तस्य सुप्रवृत्तानि इन्द्र[1] । स्तोत्राणि गोतमाः अक्रन्[1] । [2]एतेषु च एतेषु[2] विश्वरूपां बुद्धिम् [3]आ धाः । प्रायेण[3] स्तुतिमात्रं सूक्तमिति ॥

इत्थं चतुर्थमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।
अष्टकस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥ १६ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने
प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

मुद्गल० हारियोजन ! हर्योः अश्वयोः योजनं यस्मिन् रथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन सम्बन्धी हारियोजनः । हे इन्द्र ! गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकानि अभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मन्त्रजातानि ते तवैव अक्रन् अकुर्वत । एषु स्तोतृषु विश्वपेशसम् बहुविधरूपयुक्तम् धियम् धिया लभ्यत्वात् धीर्धनमुच्यते । आ धाः धेहि स्थापय । प्रातः इदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धियावसुः बुद्ध्या प्राप्तधन इन्द्रः मक्षु शीघ्रम् जगम्यात् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ १६ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१. इन्द्रस्य वि[1]. २. अकुर्वन् वि[1] अ[2]. ३-३. एष्वेतेषु वि[1] अ[2]. ४-४. नास्ति वि[2]; आधाः प्राणे ल.

[६२]

प्र मन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषं गिर्वणसे अङ्गिरस्वत् ।
सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गूषम् । गिर्वणसे । अङ्गिरस्वत् ।
सुवृक्तिऽभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम । अर्कम् । नरे । विऽश्रुताय ॥ १ ॥

स्कन्द० *'द्वे[1] इन्द्रदेवत्ये'। प्र मन्महे इति यद्यपि याच्ञाकर्मा पठित[1], तथापीह याच्ञाया असम्भवात्[2] मन्यतेरर्चतिकर्मणः† इदं रूपम्। प्रकर्षेण स्तुम इत्यर्थः। किम्। उच्यते। शवसानाय शूषम् शवसानायेति शवतेर्गतिकर्मणः अयम् असानच्प्रत्ययः[3]। 'छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम्' (पाउ २,८६) इति। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। शत्रून् प्रति गन्तुरिन्द्रस्य स्वभूतं सेनालक्षणं बलम्। अथवा 'शव' (निघ २,९) इति बलनाम। सामर्थ्याद्बहूत्वर्थी तत्करोत्यर्थे। बलवानिवाचरति शवस्यते। ताच्छील्ये चानश्[4]। छान्दसत्वात् चार्धधातुके। शवसानस्य शूषम्। अन्यथा यद्वाचरणं तच्छीलस्येन्द्रस्य स्वभूतं बलमित्यर्थः। कथं। आङ्गूषम् तृतीयार्थे द्वितीयैषा आङ्गूषेण स्तोत्रेण। कीदृशस्येन्द्रस्य। उच्यते। गिर्वणसे इयमपि षष्ठ्यर्थे एव चतुर्थी। स्तुतिभिर्वननीयस्य। कथम्। अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस[5] इव ऋषय[6]। न केवलं शूषम्। किं तर्हि। स्वयमपि सुवृक्तिभिः स्तुवते कर्मण्ययं व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः। सर्वत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी। दोषैर्वर्जिताभिः स्तुतिभिरन्यैरपि स्तोतृभिः स्तूयमानम् ऋग्मियाय ऋग्मिणं स्तुत्यर्हं स्तुतिमन्तं वा अर्चाम स्तुमः अर्कम् देवं नरं मनुष्याकारं विश्रुतं विख्यातं सर्वत्र। अथवा स्तुवते इत्याद्यास्तादर्थ्ये स्वार्थे एव चतुर्थ्यः। अर्थवित्तु सामर्थ्याद्ध्याहार्यम्। 'पितुर्मदर्चता वचः' (ऋ १,१०१,१) इति यथा। अर्कशब्दोऽपि मन्त्रवचनः। स्तूयमानत्वादिगुणकेन्द्रस्यार्थाय अचाम्यामः स्तुतिलक्षणं मन्त्रमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'अथ 'प्र मन्महे' अध्याय माधवो व्याचिकीर्षति ।
अथरूढविहीनानामाद्यार्थं प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
पदकारः पदानीह नावगृह्णाति कानिचित् ।
तेषामपि स्वरेणैव कुर्यादर्थविनिर्णयम् ॥ २ ॥
विविच्येद् बहुव्रीहेरर्थमादौ स्वरो यदि ।
अथ तत्पुरुषस्यार्थमन्ते तिष्ठति चेत् स्वरः ॥ ३ ॥
†'जुष्टो दमूना' 'अतिथिर्दुरोण'ऽस्य मतो मनः ।
'इषं यातं दार्शवतो'‡ तु भवता प्रेरण तदा' ॥ ४ ॥

* इत आरभ्य १, ६१, २ इति मन्त्रभाष्यस्थस्य 'ज्यावान्ना कुटिलस्तत्' इति पर्यन्तं त्रुटितम् वि
१. नास्ति भ. २. तु निघ ३,१९ ३ १ नास्ति भ † तु निघ ३,१४. ४ 'रहनस' मूको ५. व भ ६. °रसे मूको ७ ऋषयो मूको ८. पृ १५७ ## द. १ १. भगितिदस्य मग ... । तथीदशा तु भवता स्वारीतामेतेनान्या वेङ्कप. † ऋ ५,४,५. ‡ ऋ १,१०,१७

'भरोम्याङ्गूषमास्येन'[१] स्वरात् तत्पुरुषो भवेत् ।
पर्यायो घोष आङ्गूषो यस्मान् गश्च दृश्यते ॥ ५ ॥

'युनस्म घोषदसि'[२] इति यजुः केचिदधीयते ।
कठाः [३]"घोषदसि"† इत्येवं गकारादिमधीयते[३] ॥ ६ ॥

विशेषेण पनायन्तः 'वह्निर्मासो विपन्यवः'[४] ।
कल्लती [५]'कुचदन्तो 'वामं देवः'[५] कर्लती[६] ॥ ७ ॥

बहुव्रीहेः स्वरं पश्यपर्यं तत्पुरुषस्य च ।
अर्थं हरते स्वरं जह्याद् 'वरुणं "यो रिशादसम्"‡' ॥ ८ ॥

नोधा.[८] । प्र यूनः[९] बलादरप्रतीकाय बलकरणं[१०] स्तोमं गीर्भिर्वननीयाय अङ्गिरोवत् । स्तोमैः स्तुवते पुरुषाय, य[११] ऋग्मैः स्तुत्यो भवति तस्मै, यूयः स्तोमं भृशु प्रसिद्धाय ॥ १ ॥

मुद्गल० [१२]प्रथमे मण्डले एकादशोऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि । 'प्र मन्महे' इति प्रयोदशार्चं पञ्चमं सूक्तम् । नोधा ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता[१२] ॥

शवसानाय 'शवः' (निघ २,९) इति बलनाम । तदिवाचरते । यथा बल- शत्रून् हन्ति तथा शत्रूणां हन्तेत्यर्थः । गिर्वणसे गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः सम्भजनीयाय । 'गिर्वणा देवो भवति, गीर्भिरेनं वनयन्ति' इति यास्कः (६,१४) । एवम्भूतायेन्द्राय शूषम् सुखहेतुभूतम् आङ्गूषम् स्तोत्रम् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव प्र मन्महे वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावबुध्यामः । अवगम्य च सुवृक्तिभिः सुष्ठु आवर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋग्मियाय च इन्द्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति तस्मै नरे सर्वेषां नेत्रे विश्रुताय यद्वाभ्यथवा विशेषेण प्रख्याताय । एवम्भूताय तस्मै अर्कम् मन्त्रस्यं स्तोत्रम् अर्चाम पूजयाम । उच्चारयामेत्यर्थः ॥ १ ॥

प्र वो॑ म॒हे महि॒ नमो॑ भरध्वमाङ्गू॒ष्यं॑ शवसा॒नाय॒ साम॑ ।
येना॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ पद॒ज्ञा अर्च॑न्तो॒ अङ्गि॑रसो॒ गा अवि॑न्दन् ॥ २ ॥

प्र । वः॒ । म॒हे । महि॑ । नमः॑ । भ॒र॒ध्व॒म् । आ॒ङ्गू॒ष्य॑म् । श॒व॒सा॒नाय॑ । साम॑ ।
येन॑ । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । प॒द॒ऽज्ञाः । अर्च॑न्तः । अङ्गि॑रसः । गाः । अवि॑न्दन् ॥ २ ॥

स्कन्द० वः इति प्रथमार्थे द्वितीया । पुत्रस्य पौत्रस्य चायं प्रतिनिर्देशः । ऋत्विजां वा । हे मदीयाः पुत्राः ! पौत्रा. ! च ऋत्विजो ! वा यूयम् महि नमः सोमलक्षणमन्नम् महे महते इन्द्राय प्र भरध्वम् प्रापयत । ददतेत्यर्थः । आङ्गूष्यम् स्तोमार्हम् शवसानाय । न च केवलं नमः । किं तर्हि । साम वचो मन्त्रलक्षणम् । कीदृशम् । उच्यते । येन नः अस्माकम् पूर्वे पितरः पदज्ञाः पदमत्र कृत्स्नस्य जगत आश्रयत्वात् कारणात्मा उच्यते । तज्ज्ञाः । अर्चन्तः इन्द्रं स्तुवन्तः अङ्गिरसः ऋषयः पणिभिरपहृतास्तदीयाः गाः अविन्दन् प्रतिलब्धवन्त. ॥ २ ॥

---

१. ऋ १,६१,१. २. वै १,१,२,१. ३-३. "यद""गत्ये" वि[१]; "यदपि दर्शेतद्गच्छ" त्रि[१२] म[१] ष कर्ण, † कठ १,२. ४. ऋ १,२२,२१. ५-५. चन्द्रे वामदेवः वैकल्म. ६. ऋ ४,१०,१४. ७-७. नास्ति वि[१]. ‡ ऋ ५,६४,१. ८. नास्ति कु. ९. प्रयत शत्रून् प्रति गच्छते बला[०] वि[१] म[१]. १०. [०]रं वि[१] म[१]. ११. नास्ति वि[१] म[१]. १२-१२. नास्ति मे[१].

मुद्गल० अत्रेदमाख्यानम्—सरमा देवशुनी । पणिभिर्गोष्वपहृतासु तदन्वेषणाय तां सरमामिन्द्रः प्राहैषीत् । यथा लोके व्याधो वनान्तर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विसृजति तद्वत् । सा च सरमैवमवोचत् । हे इन्द्र! अस्मदीयाय शिशवे तद्गोसम्बन्धिक्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । ततो गत्वा गवां स्थानम् अज्ञासीत् । ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा गाः स इन्द्रोऽलभत[1] इति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते[2] । इन्द्रस्य अङ्गिरसाम् ऋषीणाम् च इष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिम् अन्नम् विदत् अविन्दत् । तथा गोषु निवेदितासु बृहस्पतिः बृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रः अद्रिम् अत्तारमसुरम् भिनत् अवधीत् । तेनापहृताः गाः विदत् अलभत । ततः नरः नेतारो देवाः उस्रियाभिः गोभिः सह सम् वावशन्त भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् ॥ ३ ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वर्यो नवग्वैः ।
सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् । स्वर्यः । नवऽग्वैः ।
सरण्युऽभिः । फलिऽगम् । इन्द्र । शक्र । वलम् । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि सः सुष्टुभा स्तोभतिरर्चतिकर्मा (तु. निघ ३,१४) । शोभनया स्तुत्या । सः एव स्तुभा[3] स्तुतिमात्रेण सप्त सप्तभिः । कैः । सामर्थ्याद् ऋषिभिः । कतमैः । ये एवैते सर्वलोकप्रसिद्धाः सप्तर्षयः । 'सप्तर्षयो[4] भरद्वाजः कश्यपो गौतमोऽत्रिः । विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः सप्तमः स्मृतः[5]' इति । कीदृशैः । विप्रैः मेधाविभिः । 'स्वरेण 'स्वरति, वेनति' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् स्वरशब्द इह स्तोतृवचनः । अन्येन च स्तोत्रा जनेन । स्वर्यः स्तुत्यः । नवग्वैः[1] नवा सर्वत्रैव अप्रतिहता गतिर्येषां ते नवग्वाः । नवनीते वा गतिरभिलाषो येषां ते नवग्वाः । 'अङ्गिरसः । कुत एतत् । 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा' (ऋ १०,१४,६), 'अयास्यो अङ्गिरसो नवग्वाः[1]' (ऋ १०,१०८,८) इत्यादिषु नवग्वा इत्यस्याङ्गिरस्सु प्रसिद्धत्वात् । तैश्च कीदृशैः । सरण्युभिः सरणकामैः । सखित्वात् सर्वत्र त्वया सह सरणकामैः इत्यर्थः[1] । अद्रिम् दुर्गं पर्वतं तत्स्थं च फलिगम् असुरम् । हे इन्द्र! शक्र! शक्त! वलम् च वलम्[4] नामासुरम् रवेण शब्देनैव महता दरयः विदारितवानसि । दशग्वैः दशभिर्मासैः[5] सिद्धिं गतत्वात् दशग्वा भृगव उच्यन्ते । स्वर्य इत्येतेन चास्य सम्बन्धः । भृगुभिश्च स्तुत्यः । यस्त्वं सुष्टुभा स्तुत्या, स्तुतिमात्रेण च सप्तभिश्चान्येन च स्तोत्रा जनेन अङ्गिरोभिश्च भृगुभिश्च स्तुत्यः, सोऽद्रिं 'फलिगं वलं[6]' महता शब्देनैव व्यदारय इति 'समस्तार्थः । अथवा 'स सुष्टुभा स स्तुभा' इति तृतीयानिर्देशात् स्तुतः[1] सन्निति वाक्यशेषः । सप्त विप्रैरित्याद्याश्च सहयोगलक्षणास्तृतीयाः[7] । स्वरेण स्वर्यः इत्येतावपि स्वृ शब्दोपतापयोः 'इत्यस्य उपतापयितृवचनौ । यस्त्वं स्वर्यः उपतापयिता शत्रूणां[1] सुष्टुभा[8] स्तुतिमात्रेण च स्तुतः[1] सन् सप्तर्षिभिरङ्गिरोभिर्भृगुभिश्च सह स्वरेण शत्रूणामुपतापयित्रा वज्रेण रवेण शब्देन च महता अद्रिं 'व्यदारय इति । तथा च योद्धृत्वेनापि समरमादर्शयिष्यति—'एह गमन्नृषयः[1] सोमशिताः' (ऋ १०,१०८,८) इति, 'बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः सोमो

१. °ते इति मै°. २. °°°भा भ. ३-३. नास्ति भ. ४. वलं भ. ५. दशमासै. कु. ६-६. फलिनम् भ; फलिगं कु. ७. °क्षणा तृतीया कु. ८. सिष्टुभाः भ. ९. स्तुतः कु.

ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः' (ऋ १०,१०८,११) इति च ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः इन्द्रः स्तोत्रेण शोभनेन [1]सप्तभिः ऋषिभिः[1] प्रयुज्यमानेन आगतबलः सिंहनादेन अद्रिम् स्वरणकुशलः[2] अङ्गिरोभिः सह दारयति[3] । तदनुसरणमिच्छद्भिः[4] दशग्वैः अङ्गिरोभिर्वेष्टयितारम् फलिगम् मेघाकारम् वलम्[5] असुरम् इन्द्र! शक्र! दारितवानसि । नवभिर्मासैरङ्गिरस्सु सत्रमासीनेषु केचन पशूनलभन्त, दशभिरपरे । ततो नवग्वा दशग्वाश्चोच्यन्ते । [6]यास्कस्त्वाह— 'नवगतयो नवनीतगतयो वा' (या ११,१९) इति[6] ॥ ४ ॥

मुद्गल० अङ्गिरसो द्विविधाः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गताः ते नवग्वाः । ये तु दशभिर्मासैः समाप्य जग्मुः ते दशग्वाः । तादृशैरुभयविधैः विप्रैः मेधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त ह्यत्र मेधातिथिप्रमुखा येऽङ्गिरसो दृश्यन्ते । एवम्भूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन[7] स्वरेण उदात्तादिस्वरयुक्तेन[8] 'सुष्टुभा स्तोत्रेण' स्वर्यः सुष्ठु प्राप्यः सः त्वम् हे शक्र! शक्तिमन्! इन्द्र! । एवम्भूतः सः त्वम् अद्रिम् आदरणीयम् । वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगम् फलं प्रतिबिम्बम्, तदस्मिन्नस्तीति[9] फलि स्वच्छमुदकम्, तद् गच्छत्याधारत्वेनेति फलिगः । एवम्भूतम् वलम् मेघम्[10] रवेण आरवेण शब्देन दरयः अभीषयः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण[11] मेघो बिभेतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

गृणानो अङ्गिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरन्धः ।
वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अङ्गिरःऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः । अन्धः ।
वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः । उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥

स्कन्द० गृणानः स्तूयमानः अङ्गिरोभिः हे दस्म! शत्रूणाम् [12]उपक्षपयितः! वि वः विवृतमकार्षीः । केन । उषसा सूर्येण च । गोभिः रश्मयः[12] अत्र गाव उच्यन्ते । 'यत्र गावो भूरिशृङ्गाः' (ऋ १,१५४,६) इति यथा । [13]रश्मिभिश्च । अन्धः तमोऽत्रान्ध उच्यते[13] । तत्रामदर्शनाय पदार्थानां दृष्टं तमस्तत् । सर्वैर्ज्योतिर्भिः [14]प्रकाशमकार्षीरित्यर्थः । अथवा वः इति उषसा सूर्येणेति[14] एताभ्यामेव द्वाभ्यां सम्बध्यते । गोभिरित्येतत्तु गृणान इत्येतेन सम्बध्यते । गोशब्दश्च स्तुतिवचनः । [15]'गोभिर्वर्धीमस्य अस्मत्' (ऋ ८,३,६) इति यथा । स्तुतिभिः[15] स्तूयमान इत्यर्थः । [16]अथवा गोशब्दः साक्षाद्रश्मिवचन एव । सहयोगलक्षणा तु तृतीया । 'अन्धः' (निघ २, ७) इति अन्ननाम । दुर्गस्थं यत् पणीनामन्नं तद्वाहकाभिर्गोभिः सह प्रकाशमकार्षीरित्यर्थः । एतस्मिंश्चार्थे उषसा सूर्येण इति तृतीया सहयोगलक्षणापि सम्भवति । उषसा[17] सूर्येण च[18] सह विवृतमकार्षीः[16] इति । किञ्च वि भूम्याः[19] अप्रथयः विशब्दोऽत्र विगमे । पणीनां स्वभूतायाः भूमेः वि अप्रथयः विगतप्रथनमकरोः । हे इन्द्र! सानु उच्छ्रितं प्रदेशम्[20] । पणीनामुच्छ्रितानि गिरिदुर्गाणि पातितवानसीत्यर्थः । किञ्च दिवः रजः उपरम् रजो[21] लोकः । उपरि भवति इति[22] उपरः ।

1-1. सप्तऋषिभिः वि[1] अ[3]. २. °वे कु° पुर्ण. ३. दरयति ख; दरयसि वि[1] अ[3]. ४. 'निच्छद्भि वि[1,3] मा[1] कु मपे. ५. नास्ति वि[1] अ[3]. ६-६. नास्ति वि[1] अ[3]. ७. शोभनस्तु° मूको. ८. °रिश्च च° मे[1]. ९-९. नास्ति मूको. १०. तरीन° मूको. ११. °त्वे स्तुभ मूको. १२. °श्रवण° मे[1]. १२-१३. नास्ति भ. १४-१४. °प्रकाशमकार्षीरित्यर्थो भ. १५. नास्ति भ. १६. °वर्तुः भ. १७. सूचा भ.

दिव उपरि भवो लोकः महद्भाख्यः तपआख्यो वा । तमपि त्वमेव अस्तभायः स्तम्नातिः[१] प्रतिबन्धार्थः । सोऽपि त्वत्प्रतिबन्ध एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'उपस्तूयमानः अङ्गिरोभिः उपक्षपयितः! विवारितवानसि† उपसा सूर्येण च सहायाभ्याम्'[२]। पशुनिमित्तम् अन्धकारम् भूम्याः च अग्निवृतं देशम् अप्रथयः विषमां[३] समीचकर्थ । दिवः लोकस्य मूलम् अधः स्थितवा[४] अस्तभ्नाः[५] ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे दस्म ! दर्शनीय ! शत्रूणामुपक्षपयित.! वा इन्द्र ! त्वम् अङ्गिरोभिः ऋषिभिः गृणानः स्तूयमानः सन् उपसा सूर्येण च सह गोभिः किरणैः अन्धकारम् वि व्यवृणोः । ध्वनाशय इत्यर्थः । तथा हे इन्द्र ! त्वम् भूम्याः पृथिव्याः सानु समुच्छ्रितप्रदेशम् वि अप्रथयः विशेषेण विस्तीर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दिवः अन्तरिक्षस्य रजः रजसो लोकस्य उपरम् दर्श मूलप्रदेशम् अस्तभायः अस्तम्नाः[६] । यथा अन्तरिक्षस्य मूलं दृढं भवति तथाऽकार्षीरित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।
उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन् मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊँ इति । प्रयक्षऽतमम् । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुऽतमम् । अस्ति । दंसः ।
उपऽह्वरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

स्कन्द० तत् उ उकार एवार्थे । तदेव प्रयक्षतमम्[७] यष्टव्यतमम् । प्रकर्षेण 'पूज्यतमम् अस्य' इन्द्रस्य कर्म दस्मस्य शत्रूणामुपक्षपयितुः चारुतमम् अस्ति दंसः । एकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यद्यपि समानीयेदं दर्शनम् । यद्यपि चारुकर्म शोभनतममन्यदस्ति इन्द्रः कर्म असुरवधादि तथापि[८] त्रैलोक्यस्थितिहेतुत्वात्तदेव प्रयक्षतममस्येति । कतमत् । उच्यते— उपह्वरे ह्वरतिः कुटिलकर्मा (द्र. निघ २, ८) । ह्वरो भक्षः । तस्य समीपे उपह्वरे । हविर्भक्षणानन्तरं सोमपानानन्तरं चेत्यर्थः[९] । [१०]अथवा उपह्वरोऽन्तरिक्षप्रदेशः[१०] तत्र । यत् उपराः मेघनामैतत् (द्र. निघ १, १०) । आपपेक्षं चात्र स्त्रीलिङ्गम् । मेघमालाः[११] अपिन्वन् अन्तर्णीतण्यर्थोऽत्र पिन्विर्द्रष्टव्यः । अपिन्वयत् असेचयत् । क्षारितवान् [१२]इत्यर्थः । कीदृशीः । मध्वर्णसः[१२] मधुरोदकाः नद्यः शब्दकारिणीः चतस्रः चतुःसंख्याकाः । अथवा चतस्रः इति कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा द्वितीया । तस्यैवार्थ [१३]कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्दोऽध्याहार्यः[१३] । चतस्रो दिशः प्रति । चतसृष्वपि दिक्षित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तत् एव पूज्यतमम् अस्य कर्म । दर्शनीयस्य कल्याणतमम् अस्ति कर्म । किं तदित्याह— उपह्वरे इति, चतस्रः त्रिदशः मधूदकाः नदीः मनुष्यसमीपे अदुहत्[१४] दिग्भ्यो नदीर्मनुष्यान् प्रापयति ॥ ६ ॥

---

१. स्तम्नो° अ. २-२. नास्ति वि° अ°. † विवारि° अ°; वारित° ऋचं. ३. विषमा वि°° ऋचं; विषमं छ लोप. ४. °त्वा इन्द्र स्तोत्रेण लोकेन्द्रस्तवनात् वि° अ°. ५. अस्तब्ध्नाः ऋचं. ६. अस्तभाय मूको. ७. 'तमः' स्तुतमो भ. ८-८. पूजनीयस्य भ. ९. नास्ति भ. १०-१०. वधेन्द्र° भ. ११. °मालाः ऋ. १२-१२. नास्ति भ. १३-१३. °नीयमभिधानाध्याहार. भ. १४. अदुहत् वि° अ; अदुह ऋचं.

मुद्गल० अस्य दस्मस्य दर्शनीयस्य इन्द्रस्य तत् उ तदेव कर्म श्रेष्ठतमम् अतिशयेन पूज्यम् दंसः कर्म चारुतमम् अतिशयेन शोभनम् अस्ति। किं तदित्यत आह—अयमिन्द्रः उपह्वरे उपह्वर्तव्ये गन्तव्ये पृथिव्याः सम्बन्धिनि समीपे देशे उपराः उस्राः स्थापिताः[1]। मध्वर्णसः मधुरोदकाः चतस्रः नद्यः प्रधानभूताः गङ्गानद्यः अपिन्वत् असिञ्चत् इति। यत् एतत् कर्म तदन्येन कर्तुमशक्यत्वात् पूज्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

द्विता वि वव्रे सनजा सनीळे अयास्यः स्तवमानेभिरर्कैः।
भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद् रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता। वि। वव्रे। सनऽजा। सनीळे इति सऽनीळे। अयास्यः। स्तवमानेभिः। अर्कैः। भगः। न। मेने इति। परमे। विऽओमन्। अधारयत्। रोदसी इति। सुऽदंसाः ॥ ७ ॥

स्कन्द० द्विता[1] द्विताशब्दो द्वियाशब्दस्यार्थे। वि-शब्दश्चात्रानेकत्वमतिपादनमात्रपरः। अनेकधाऽपि वव्रे सम्भक्तवान्[2]। सनजा सनशब्दश्चिरपर्यायः। चिरजाते। के। सामर्थ्यात् द्यावापृथिव्यौ। कीदृश्यौ। सनीळे समानस्थाने सहैककोटरस्थे। एकस्मिन् कारणात्मनि व्यवस्थिते उभे अपि द्यावापृथिव्यावनेकधा सम्भक्तवानित्यर्थः। कीदृशः। उच्यते—अयास्यः अयास्यो नामाङ्गिरसोऽभिप्रेत.[3]†। कथमवगम्यते। 'एह गमन्नृषयः सोमशिता अयास्यो अङ्गिरसो नवग्वाः' (ऋ १०, १०८, ८) इति दर्शनात्। स्तवमानेभिः प्रथमार्थे तृतीयैषा। इन्द्र स्तुवन्[4] अर्कैः मन्त्रैः। इन्द्रप्रसादादित्यर्थः। अथवा आनेतुमशक्यत्वादयास्य[5] इन्द्र एवोच्यते। स्तवमानेभिरिति तु कर्मणि शानच् प्रत्ययो[6] द्रष्टव्यः। मन्त्रैः स्तूयमान इन्द्र उभे अपि द्यावापृथिव्यौ सम्भक्तवान् इत्यर्थः। किञ्च, भगः न मेने भग आदित्यः। मेने स्त्रियौ रात्र्युषसाविहाभिप्रेते। यथा आदित्यो रात्र्युषसोः उदयास्तमयाभ्यां धारयिता। एवम् परमे व्योमन् स्थाने कारणात्माख्ये। अधारयत् रोदसी सुदंसाः सुकर्मा इन्द्रः। कृत्स्नस्य हि जगतो धारणं धर्मायत्तम्। धर्माधर्मौ च इन्द्रादेश्चायत्तौ। अत एवमुच्यते। अधारयद्रोदसी सुदंसाः इति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० द्वैधम् वि वव्रे विरचितवान्[7] एकाधारे[8] द्यावापृथिवी स्तूयमानैः[9] स्तोत्रैरिन्द्रः गमनकुशलः। भग इव अहोरात्रे परमे व्योम्नि अन्तरिक्षे द्यावापृथिव्यौ धारयति सुकर्मा ॥ ७ ॥

मुद्गल० अयास्यः यासः प्रयत्नः तत्साध्यो यासः, न यास्यः अयास्यः। पुरुषैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः। कथं साध्य इत्यत आह—स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वद्भिः पुरुषैः। अर्कैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन्निन्द्रः सुसाध्यो भवति। सनजा सनेति निपातो नित्यार्थः। नित्यजाते सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः। 'प्रथमभावविकारवाचिना जनिना[10] द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते। यथा 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः' इति औत्पत्तिकमिति नित्यं सूत्रः इति शाबरभाष्यम्[11] (१, १, ५)। सनीळे समाने नीळे निवासस्थाने पर्याप्ते। संश्लिष्टे इत्यर्थः। एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा वि वव्रे विवृते अकरोत्। पृथक्कृतवान् इत्यर्थः। मेने मननीये परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि विविधरक्षणे नभसि वर्तमानः भगः न

1. स्थापिताः मूको. 2. नास्ति अ. 3. °सेत्युक्त° मूको. 4-4. नास्ति अ. † °प्रेता. मूको. 5. °स्तवन् अ. 6. आनेतु° ह. 7. °तम्° क; समाप° अ. 8. परिव° अ°; प्रविद्य रि°. 9. °ते रि°. 10. स्तुवद्भिः स्तोत्रैः; °मानैः° वि°. 11. जनिना मूको. 12. शबरभा° मूको मा.

सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मा इन्द्रः रोदसी द्यावापृथिव्यौ अधारयत् अपोषयत् ॥ ७ ॥

सनाद् दिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।
कृष्णेभिरक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवम् । परि । भूम । विरूपे इति विऽरूपे । पुनःऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।
कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशत्ऽभिः । वपुःऽभिः । आ । चरतः । अन्याऽअन्या ॥ ८ ॥

स्कन्द० सनाद् इति पञ्चमीनिर्देशात् प्रभृतीति वाक्यशेषः, चिरात्प्रभृति । दिवम् परि द्युलोकं प्रति । [1]'भूमशब्दोऽत्र भूतजातवचनः । 'द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते' (ऋ १,६१,१४) इति यथा । सर्वं भूतजातम्[1] । विरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनर्भाविन्यौ[2] । युवती सर्वदैव तरुण्यौ जरावर्जिते । नित्ये इत्यर्थः । स्वेभिः एवैः अयतेर्गत्यर्थस्य एवानि आगमनान्यत्राभिप्रेतानि । आत्मीयैर्नियतकालैरागमनैः । कृष्णेभिः अक्ता युक्तोऽपि चात्रानुपूर्व्येण[3] द्रष्टव्यः । कृष्णैरनुगता[4] । काऽसौ । सामर्थ्याद्रात्रिः । उषाः रुशद्भिः दीप्तैः शुक्लैः अनुगता । कैः । वपुर्भिः रूपनामैतत् (द्र. निघ ३,७) । तमोरूपैः ज्योतिर्लक्षणैश्च रूपैः । आ चरतः गच्छतः । न केवलं । दिवं भूतजातं च प्रति । किं तर्हि । अन्यान्या अन्योन्यम् । रात्रिर्हि तमोलक्षणेन रूपेणोषसं[5] प्रत्यागच्छति, उषःकालेऽपि तमसोऽनुगमनदर्शनात् । उषा अपि ज्योतिर्लक्षणेन रूपेण 'रात्रिं प्रत्यागच्छति', रात्रावपि कियत्तदिवस् प्रकाशस्यानुगमदर्शनादिति । चिरादेव प्रभृति विरूपत्वादिगुणे रात्र्युषसौ कृष्णशुक्लाभ्यां तमोज्योतीरूपाभ्यामनुगते नियतकालैः आत्मीयैरागमनैर्दिवं सर्वं च भूतजातमन्योन्यञ्च प्रत्यागच्छतः इति समस्तार्थः । एवमियमृक् [6]स्वरूपेणैव रात्र्युषःकर्मकीर्तनमात्ररूपत्वाद्रात्र्युषोदेवता[7] प्राप्नोति । ऐन्द्रं चेदं सूक्तम् । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्य पूर्वयर्चा एकवाक्यता योज्या परया वा । ये विरूपत्वादिगुणे रात्र्युषसौ दिवं भूतजातमन्योन्यं[8] च प्रत्यागच्छतस्ते अभ्यधारयत्, न केवले रोदसी—इत्येवं पूर्वयैकवाक्यता । परया तु ये विरूपत्वादिगुणे रात्र्युषसौ दिवं भूतजातमन्योन्यं[9] च प्रत्यागच्छतस्ताभ्यां सहेति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० चिरादारभ्य दिवम्[10] भूमिञ्च लक्ष्यीकृत्य[11] नानारूपे पुनःपुनर्जायमाने तरुणी स्वैः गमनैः अहोरात्रे चरतः । रात्रिः कृष्णैः धर्मैश्चरति, [12]श्वेतैः अहः । एवम्[12] अन्यान्या[13] आ चरतः एकस्या उपर्यन्या तस्या उपर्यन्येति ॥ ८ ॥

मुद्गल० विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनः प्रतिदिवसं जायमाने युवती तरुण्यौ रात्र्युषसोः सर्वदैकरूप्यात् । एवंभूते रात्र्युषसौ दिवम् द्युलोकम् भूम भूमिञ्च सनात् चिरकालादारभ्य स्वेभिः एवैः स्वकीयैर्गमनैः परि चरतः पर्यावर्तेते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिः अन्धकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता उषाः च रुशद्भिः दीप्यमानैः वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता अन्यान्या परस्परव्यतिहारेण आ चरतः आवर्तेते । हे इन्द्र! एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते, त्वदधीनत्वात् सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति भ. २. नास्ति भ. ३. °र्व्येण भ. ४. °नुरक्ता कु. ५. °षसः भ. ६-६. स्वरूपेणैव रात्र्युषःकर्म भ. ; ७. देवता मूको. ८ भूतमन्यो° भ. ९. °जातं भ. १०. °वं भूतजातं च वि¹ अ³. ११. °लीकृ° अ¹'² वि¹. १२-१२. श्वेतैश्चैरहरहरे° अ³; श्वेतैश्चैनैरहरे° वि¹. १३. अन्या च° वि¹ अ³.

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सूनुर्दाधार शवसा सुदंसाः ।
आमासु चिद् दधिषे पक्वमन्तः पयः कृष्णासु रुशद् रोहिणीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सख्यम् । सुऽअपस्यमानः । सूनुः । दाधार । शवसा । सुऽदंसाः ।
आमासु । चित् । दधिषे । पक्वम् । अन्तः । पयः । कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्कन्द० सनेमि[1] 'सनेमि' (निघ ३,२७) इति पुराणनाम । चिरन्तनम् सख्यम् स्वपस्यमानः शोभनानि 'कर्माणि येषां ते स्वपसः† स्थितप्रकृत्योऽत्यन्तमहात्मानः, तद्वदाचरन्[2] स्वपस्यमानः । आत्मीयपोषोत्पादिभिः सूनुः पुत्रः दाधार धारयति शवसा स्वेन बलेन सुदंसाः सुकर्मा । इन्द्रः दम्पुपोष्या सह पूर्वप्रवृत्तं सख्यं न जहातीत्येवमिह[3] व्याख्यातव्यम्[4] । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतो भिन्नं वाक्यम् । आमासु चित् आममपक्वम् । अपक्वास्वपि अभक्ष्यपोष्यास्वपि सतीष्वित्यर्थः । दधिषे वृष्टिद्वारेण त्वं[5] धारयसि पक्वम् भक्ष्ययोग्यम् अन्तः मध्ये पयः क्षीरम् कृष्णासु अपि गोषु रुशत् दीप्तम् । शुक्लमित्यर्थः । रोहिणीषु रोहितासु च । एवमुक्तं भवति— सर्वत्र कारणानुरूपं कार्यम् । भवतस्त्वेतन्माहात्म्याद् भक्ष्यासु 'कृष्णासु रोहितासु'[6] च गोषु भक्ष्यं शुक्लम पय इति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पुराणम् सख्यम् शोभनानि कर्माणीच्छन् बलवता स्तूयमान इति । इन्द्रे बलवत्तया— 'ओजसो जातमुतमन्य एनम्' (ऋ १०,७३,१०) इति मन्त्रः । सुकर्मा त्वम् आमासु कृष्णासु "रोहिणीषु च"[7] गोषु पक्वम् श्वेतं पयः अन्तः धारयसि[8] ॥ ९ ॥

मुद्गल० स्वपस्यमानः स्वपः शोभनं कर्म, तदिवाचरन् शवसा शवसो बलस्य सूनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः । सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवम्भूतः इन्द्रः सख्यम् यजमानानां सखित्वम् सनेमि पुराणम् दाधार धारयति । पोषयतीत्यर्थः । किञ्च आमासु चित् आमासु अपरिपक्वासु गोषु च अन्तः मध्ये पक्वम् परिपक्वम् पयः दधिषे धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतम् रुशत् दीप्यमानं श्वेतवर्णं पयो दधिषे ॥ ९ ॥

सनात् सनीळा अवनीरवाता व्रता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः ।
पुरू सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्वसारो अह्रयाणम् ॥ १० ॥

सनात् । सऽनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः । सहःऽभिः ।
पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति । स्वसारः । अह्रयाणम् ॥ १० ॥

स्कन्द० सनात् चिरादेव प्रभृति सनीळाः समानमिन्द्राख्यं स्थानं यासां ताः सनीळाः । केचित्-विधया इत्यर्थः । काः पुनस्ताः । स्तुतयः । कीदृश्यः । अवनीः अवतेः प्रीत्यर्थस्येदं रूपम् ।

1. नास्ति मूको. २-२. नास्ति भ. † स्वपा. मूको. ३. "तातिमिह भ; 'दम्पती' कु. ४. 'तव्य. मूको. ५. नास्ति कु. ६-६. कृष्णा° कु. ७-७. "रु दणासु न कि भ"; "तु माषेषु च कि' करे. ८. 'धा भ' कु.

प्रीतिजनन्यः अवाताः वातिर्गतिकर्मा (तु. निघ २,१४)। अगतपूर्वा अन्यत्र स्तुत्ये। व्रता वृत्रवधादीनीन्द्रस्य कर्माणि। रक्षन्ते [1]'अमृताः नित्याः[1] सहोभिः बलैः सह। अकीर्त्यमानानि हीन्द्रस्य कर्माणि च बलानि च विस्मरणाद् विलयं गच्छेयुः। तानि कीर्तयन्त्यः स्तुतयो रक्षन्तीत्युच्यते। कियत्यः स्तुतयो व्रतानि वा। उच्यते। पुरु सहस्रा बहूनि सहस्राणि। कथं पुना रक्षन्ति। उच्यते। जनयः न पत्नीः ग्नानिशब्दोऽत्र जननीवचनो द्रष्टव्यः। नशब्दश्चोपमार्थीयः पत्नीरित्यत्राप्यनुषक्तव्यः। जनन्य इव पत्न्य इव च[2]। यथा मातरो भार्या वा महता यत्नेन पुत्रं पतिं वा रक्षेयुः[3] तद्वदित्यर्थः। ··· ··· ··· ··· ··· ॥ १० ॥

वेङ्कट० चिरादारभ्य पाणेरेकस्मादुत्पन्नाः[4] अङ्गुलयः[5] सुश्लिष्टाः कर्माणि रक्षन्ते [6]'कार्यकरणवैनैः अम्लानाः[†][6] पुरूणि सहस्राणीन्द्रार्थम्[7]। पुत्रजनयः[8] पत्न्यः इव पुमांसम् अहीयमानमिन्द्रम्[9] अङ्गुल्यः परिचरन्ति ॥ १० ॥

मुद्गल० सनात् चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थानाः अवाताः वातं गमनं तद्रहिताः एकपाण्यवस्थानात्। अवनीः अङ्गुलयः पुरु पुरूणि बहूनि सहस्रा असंख्यातानि व्रता व्रतानि इन्द्रसम्बन्धीनि कर्माणि अमृताः पुनःपुनः करणेऽप्यालस्यरहिताः सत्यः सहोभिः आत्मीयैर्बलैः रक्षन्ते पालयन्ति। अपि च स्वसारः स्वयमेव सरन्त्योऽङ्गुल्यः पत्नीः पालयित्र्यः अह्रयाणम् लज्जारहितम्। प्रगल्भमित्यर्थः। जनयः न देवानां पत्न्य इव दुवस्यन्ति परिचरन्ति। अञ्जलिबन्धनेनेन्द्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

सनायुवो नमसा नव्यो अर्कैर्वसूयवो मतयो दस्म दद्रुः ।
पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन् मनीषाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अर्कैः । वसुऽयवः । मतयः । दस्म । दद्रुः ।
पतिम् । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा । शवसाऽवन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

स्कन्द० नमैकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थे यच्छब्दतच्छब्दावध्याहर्तव्यौ। यस्त्वम् नमसा नमस्कारेण नव्यः स्तुत्यः *अर्कैः मन्त्रैश्च, तम् सनायुवः चिरकामाः वसूयवः धनकामाः मतयः अस्मदीयाः स्तुतयः।* चिरं धनमिच्छन्त्योऽस्मदीयाः स्तुतय इत्यर्थः। यस्य स्तोतृणां कामः स स्तुतिषु एषितः। किं कुर्वन्ति। उच्यते। हे दस्म। दद्रुः गच्छन्ति [10]'त्वां प्रति[10]। गत्वा च पतिम् न[2] पत्नीः उशतीः उशन्तम् स्पृशन्ति [11]'त्वा। त्वया सह सम्बध्यन्त इत्यर्थः। शवसावन्! मनीषाः[11] हे शवसावन्! बलवन्! मनीषाः मनसैषणीयाः। अत्यन्तोत्कृष्टा इत्यर्थः। स्तुतिवचनो वा मनीषाशब्दः। मतय इत्येतेन च गमनसम्बन्धित्वेन स्तुतय उपात्ताः, न स्पर्शसम्बन्धित्वेनेत्येवमपुनरुक्तत्वम् ॥ ११ ॥

१-१. अमृतानित्यर्थः भ. २. नास्ति म. ३. रक्षेयुः कु. ४. उभयोः पाण्योरुत्पन्ना वि[1] अ[1]. ५. 'गुल्यः कु. ६-६. कर्माणि रक्षन्तेकोर्थमाराम···रम्लानाः वि[1] अ[1]. † म्लानाः वि[1] ल अ[1]. ७. 'राणि-कर्माणीन्द्रा' वि[1] अ[1]. ८. पुत्रज' वि[1] अ[1]; जनयः कु. ९. महित' कु; महीत' वि[1] १०-१०. त्वा कु. ११-११. त्वा शवसावन्! मनीषाः इति। त्वया सह सम्बध्यन्त इत्यर्थः मूको.

वेङ्कट० चिरत्वमाश्रयस्य[1] नववरा[2] नमस्कारेण अबैश्च धनकामा मम मतय. स्तुतयो मत्त नियच्छन्ति । [3]यथ. वा पतिम् इव पत्न्य कामयमाना कामयमान त्वा स्पृशन्ति बलवन्[3]! ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे दस्म! दर्शनीय! इन्द्र! अर्कै शास्त्ररूपैर्मन्त्रै नमसा नमस्कारेण यस्त्वम् नव्य स्तुत्यो भवसि। सनायुव सनातनम् अग्निहोत्रादि नित्य कर्म आरभन इच्छन्त वसूयव धनमिच्छन्त. मतय मेधाविन स्वाम् इद् बहुना प्रयासेन जग्मु । हे शवसावन्! बलवन्! इन्द्र! ते प्रयुक्ता मनीषा स्तुतय त्वा स्वाम् ,सचन्ति प्राप्नुवन्ति। दृष्टान्त । उशती उशत्य कामयमाना पत्नी पत्न्य उशन्तम् कामयमानम् पतिम् न यथा पतिं सम्भजन्ते तद्वद् ॥ ११ ॥

सनादेव तव रायो गभस्तौ न क्षीयन्ते नोप दस्यन्ति दस्म ।
द्युमाँ असि क्रतुमाँ इन्द्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप । दस्यन्ति । दस्म ।
द्युऽमान् । असि । क्रतुऽमान् । इन्द्र । धीरः । शिक्ष । शचीऽवः । तव । नः । शचीभिः ॥१२॥

स्कन्द० सनात् चिरात् एव प्रभृति तव राय धनानि गभस्तौ बाहुनामैतत् (द्र निघ २,४)। तत्सम्बन्धादिह हस्त वर्तते। सप्तमीनिर्देशाच्च स्थितानीति वाक्यशेष । हस्ते स्थितानि। न क्षीयन्त न अपि उप दस्यन्ति क्षयस्य समीपीभवन्ति दस्म!। तव यानि धनानि [illegible] नेदानीं क्षीयन्ते, नाप्यागामिनि काले इत्यर्थ । किञ्च द्युमान् दीप्तिमान् असि क्रतुमान् कर्मवांश्च हे इन्द्र! धीर प्रज्ञावांश्च। य ईदृशोऽसि स त्वम् —शिक्ष देहि यानि हे शचीव! कर्मवन्! प्रज्ञावन्! वा न अस्मभ्यम् तव शचीभि कर्मभि यागादिभिर्हेतुभूतै । वयमात्मनो यजामहे तस्मादित्यर्थ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० "चिरात् एव तव धनानि हस्त स्थितानि न च नश्यन्ति," न च न्यूनीभवन्ति दर्शनीय!। दीप्तिमान् असि कर्मवांश्च 'इन्द्र' प्रज्ञ । प्रयच्छ कर्मवन्! तव प्रज्ञाभि[10] अस्मभ्यम् ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे दस्म! दर्शनीय! इन्द्र! तव गभस्तौ तव हस्ते सनात् एव चिरकालादारभ्य स्थितानि राय धनानि न क्षीयन्ते न विनश्यन्ति, न उप दस्यन्ति च । स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि तद्धनाद धनम् उपक्षय न प्राप्नोति, अपि तु वर्धते। हे इन्द्र! धीर बुद्धिमान् त्वम् द्युमान् दीप्तिमान् क्रतुमान् कर्मयुक्तोऽसि। हे शचीव! कर्मवन्! इन्द्र! तव शचीभि त्वदीयै कर्मभि न अस्मभ्य धनम् शिक्ष देहि ॥ १२ ॥

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतक्षद्ब्रह्म हरियोजनाय ।
सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

१-१ [illegible] मूको. २ [illegible] नय° वि° अ°. ३-३ नास्ति वि° अ°. ४ [illegible] वि°. ५ नास्ति मूको. ६ नास्ति अ. ७-७ नास्ति वि° अ°. ८. नास्ति वि° ९-९. [illegible] वि° अ°. १०. [illegible] वि° अ°

सनाऽयते । गोतमः । इन्द्र । नव्यम् । अतक्षत् । ब्रह्म । हरिऽयोजनाय ।
सुऽनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स्कन्द० सनायते चिरं कामयमानाय तुभ्यम् गोतमः सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पितृशब्दोऽयं पुत्रे प्रयुक्तः । गोतमपुत्रः हे इन्द्र ! नव्यम् नवम् अन्यैः स्तोतृभिरकृतपूर्वम् अतक्षत् 'तक्षति करोतिकर्मा' (या ४,१९) व्यत्ययेन च उत्तमपुरुषस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । अकार्षं[1] स्तुतिलक्षणम् ब्रह्म । कीदृशाय मह्यम् । उच्यते । हरियोजनाय सुनीथाय सुस्तुतये च । नः प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचनमेतत् । अहं हे शवसान ! शत्रून् प्रति गन्तः ! बलवत्तमाभाषायन् ! वा नोधाः नामर्षिः । परस्तु पादः[2] प्रत्यक्षकृतः भिन्नं वाक्यमुक्तार्थश्च ॥ १३ ॥

वेङ्कट० चिरन्तनत्वमनुपालयते गोतमः नोधाः इन्द्र ! तुभ्यं नवतरं स्तोत्रम् अकरोत् । अश्वान्[1] यो योजयति गमनाय । शोभननयनाय अस्माकं बलाचरणशील ! । अस्योपसंहारार्था । उपागमयत्ना धनमाशास्ते । "सनाथीः स्तुतय" इत्युवाच—'सनायुवो नमसा' (ऋ १,६२,११) इति ॥ १३ ॥

मुद्गल० य इन्द्रः सनायति नित्य इवाचरति, सर्वेषामाद्यो भवति । हे शवसान ! बलवन् ! इन्द्र ! हरियोजनाय हरी अश्वौ रथे योजयतीति हरियोजनः । सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यम् गोतमः गोतमस्य ऋषेः पुत्रः नोधाः ऋषिः नव्यम् नूतनम् ब्रह्म एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रम् नः अस्मदर्थम् अतक्षत् अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन् धिया बुद्ध्या प्राप्तवसुरिन्द्रः प्रातःकाले मक्षु शीघ्रम् जगम्यात् आगच्छतु ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[६३]

त्वं म॒हाँ इ॑न्द्र॒ यो ह॒ शुष्मै॒र्द्यावा॑ जज्ञा॒नः पृ॑थि॒वी अमे॑ धाः ।
यद्ध॑ ते॒ विश्वा॑ गि॒रय॑श्चि॒दभ्वा॑ भि॒या दृ॒ळ्हासः॑ कि॒रणा॒ नैज॑न् ॥ १ ॥

त्वम् । म॒हान् । इ॒न्द्र॒ । यः । ह॒ । शुष्मैः॑ । द्यावा॑ । ज॒ज्ञा॒नः । पृ॒थि॒वी इति॑ । अमे॑ । धाः॒ ।
यत् । ह॒ । ते॒ । विश्वा॑ । गि॒रयः॑ । चि॒त् । अभ्वा॑ । भि॒या । दृ॒ळ्हासः॑ । कि॒रणाः॑ । न । ऐज॑न् ॥ १ ॥

स्कन्द० त्वम् महान् हे इन्द्र !, यः ह शुष्मैः हशब्दः पदपूरणः । यः आत्मीयैर्बलैः द्यावा पृथिवी जज्ञानः जायमानः । जन्मन एव प्रभृतीत्यर्थः । अमे भयमिह अमशब्देनोच्यते । 'सेनेव सृष्टामं दधाति' (ऋ १,६६,४) इति यथा । भये धाः दधासि । जन्मन एव प्रभृति द्यावापृथिव्योर्भयमुदपीपद[3] इत्यर्थः । यत् यस्य षष्ठ्या अत्र लुक् । ह पदपूरणः चार्थे[6] वा । यस्य ते विश्वा सर्वाणि भूतानि गिरयः चित् चिच्छब्दश्चार्थे । पर्वताश्च अभ्वा भिया 'अभ्वः'[7] (निघ ३,३) इति महन्नाम । महता भयेन दृळ्हासः गिरीणामिदं विशेषणम् । दृढा अपि

---

१. नास्ति कु.　२. नास्ति भ.　३. भस्तो ख[?] वि[?].　४-४. 'येस्तुत' वि[?] भ[?].　५. °दपीपद भ.　६. चार्थो भ.　७. मनु भ.

सन्तो गिरयः। किरणा न ऐजन् 'किरणा' (निघ १,५) इति रश्मिनाम। एजृ कम्पने। यथोदकेऽन्यत्र वा आदित्यस्य रश्मयः कम्पन्ते तद्वत् कम्पन्त इत्यर्थः। तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्— 'अभेदु भिया गिरयश्च' (ऋ १,६१,१४) इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् महान् इन्द्र! यः खलु बले द्यावापृथिवी प्रादुर्भवन् भये अधाः। यस्मात् तव गिरयः अपि 'व्याप्तेन महता भयेन' दृढा अपि रश्मयः इव चलनस्वभावाः कम्पन्ते। 'स त्वं' महानिति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'त्वं महान्' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तम्। नोधा ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। इन्द्रो देवता ॥

हे इन्द्र! त्वम् महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि। यः ह यः खलु त्वम् भये असुरकृते भये सति जज्ञानः वज्रानीकेन प्रादुर्भूतः सन् शुष्मैः शत्रूणां शोषकैरात्मीयैर्बलैः द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ धाः अधारयः। धारणाद्रक्षणात् अमुमुच इत्यर्थः। किञ्च यत् ह ते यस्य तव सम्बन्धिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि गिरयः चित् ये च शिलोच्चयाः, अन्या अन्यान्यपि महान्ति यानि सन्ति, सर्वेऽपि दृळ्हासः दृढा अपि ऐजन्त अकम्पन्त। दृष्टान्तः। किरणाः न यथा सूर्यरश्मयः इतस्ततो नभसि कम्पन्ते तद्वत् ॥ १ ॥

आ यद्धरी इन्द्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।
येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान् पुर इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रम् । जरिता । बाह्वोः । धात् ।
येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरः । इष्णासि । पुरुऽहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

स्कन्द० आ यत् यदिति व्यवधानेन प्रयुक्तता। यदा हरी प्रति हे इन्द्र! कीदृशौ। विव्रता विविधकर्माणौ आ वेः वेदेर्गतिकर्मणः विशब्दो ज्ञानार्थस्येव स्पष्टम्। रथे योक्तुमागच्छसि[1] वेत्सि[1] वेत्यर्थः। यस्य च[2] ते वज्रम् जरिता स्तोता बाह्वोः बाहुसम्बन्धात्[3]सम्बन्धात् 'बाहुवाचे' नोच्यते। हस्तयोः आ धात् आधत्ते। स्तुतिभिरिन्द्र स्तोता शत्रुवधार्थं हस्ताभ्यां ग्राहयतीत्यर्थः। अथवा नियमेव वाक्यं पूर्वानपेक्षम्[4]। यद्धरी इति तु यच्छब्दो यदाशब्दस्यार्थे। यच्छब्दश्च तदित्यस्याहर्तव्यम्। यदा रथे हरी योक्तुं अत्यागच्छसि तदा ते वज्रं जरिता हस्तयोः रोपयति इति। तेन वज्रेण किं क्रियते। उच्यते। येन हे अविहर्यतक्रतो! हर्यतिः कान्तिकर्मा (द्र निघ २,६)। अविगतो हर्यतः कामो यस्य सोऽविहर्यतः कामवान्। क्रतुरिति प्रज्ञानाम[5]। अविहर्यतः क्रतुर्यस्य सोऽविहर्यतक्रतुः[6]। स्तुतिहर्वीषि[7] च प्रति कामयमानचित्त इत्यर्थः। अथवा 'हर्यतः प्रेप्साकर्मा' (या ७,१७)। आप्तुमशक्यत्वात् अप्रेप्सनीयः क्रतुः प्रज्ञा कर्म वा यस्य सोऽविहर्यतक्रतुः, तस्य सम्बोधनं हे अविहर्यतक्रतो[8]। अमित्रान् पुरः नगराणि चैषाम् इष्णासि [illegible] आभीक्ष्ण्ये। हननविषयं याताभीक्ष्ण्यमभिमतम्। अभीक्ष्णं हंसीत्यर्थः[10]। हे पुरुहूत! पूर्वीः पुराणीः चिरन्तनीः पुरः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वेङ्क वि[1] अ[1]. २-२. नास्ति वि[1] अ[1]. ३. मकम्पन्त मूको. ४. कम्पते मूको. ५. °श्चत अ. ६. विशेषिष अ. ७. नास्ति द्रु. ८-८. नास्ति अ. ९. मकम्पन्त मूको. १०. °र्दस अ. ११. स्तुतिमनुदधि अ. १२. °हिंप्रेष्य मूको.

वेङ्कट० यदा इन्द्र! विविधकर्माणावश्वौ[1] रथे[1] योजयसि, तदनान्तरमेव 'आदधाति तव[2] बाह्वोः स्तोता वज्रं स्तुत्या। येन वज्रेण अबाधितकर्मन्! अमित्रान् चतुरश्च बह्वीः प्रेरयसि पुरुहूत! ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् यत् यदा विव्रता विविधकर्माणौ हरी त्वदीयावश्वौ आ वेः रथे आगमयसि। रथे योजयसीत्यर्थः। तदानीम् ते तव बाह्वोः हस्तयोः जरिता स्तोता वज्रम् आ धात् स्तोत्रेण स्थापयति। 'स्तोत्रा स्तुते'[3] प्रयत्नमन्तरेण वज्रं त्वद्धस्ते स्थयत इत्यर्थः। हे अविहर्यतक्रतो! प्रेप्सितकर्मन्! इन्द्र! अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेण इष्णासि अभिगच्छसि। हे पुरुहूत! पुरुभिर्यजमानैराहूत! त्वम् पूर्वीः बह्वीः पुरः असुरपुराणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ २ ॥

त्वं स॒त्य इ॑न्द्र धृ॒ष्णुरे॒तान् त्वमृ॑भु॒क्षा नर्य॒स्त्वं षाट्।
त्वं शुष्णं॑ वृ॒जने॑ पृ॒क्ष आ॒णौ यूने॒ कुत्सा॑य द्यु॒मते॒ सचाह॑न् ॥ ३ ॥

त्वम्। स॒त्यः। इ॒न्द्र॒। धृ॒ष्णुः। ए॒तान्। त्वम्। ऋ॒भु॒क्षाः। नर्यः। त्वम्। षाट्।
त्वम्। शुष्ण॑म्। वृ॒जने॑। पृ॒क्षे। आ॒णौ। यूने॑। कुत्सा॑य। द्यु॒ऽमते॑। सचा॑। अ॒ह॒न् ॥ ३ ॥

स्कन्द० त्वम् सत्यः अविसंवादी हे इन्द्र! धृष्णुः धर्षयिता च। साधु.[3] षाभिभवितेत्यर्थः। एतान्[4]। एतान् शत्रून्। त्वम् ऋभुक्षाः महान्। नर्यः नरेषु साधुः नरेभ्यो वा[5]। नराणां चानुग्रहपर इत्यर्थः। त्वम् एव षाट्[7] असुराभिभवनशीलः[8] त्वम् एव शुष्णम् नामासुरम् वृजने ऋगिभः (?) वर्जनीये। बलनाम वा वृजनशब्दः (तु. निघ २,९)। सामर्थ्याद्वाऽऽन्तर्णीतमत्वर्थः। पृक्षे शूरैः सम्पर्चनीये आणौ। सङ्ग्रामनामैतत् (तु. निघ २,१७)। सङ्ग्रामे यूने कुत्साय द्युमते चार्थ्ये एताश्चतुर्थ्यः[9]। यूनश्च दीप्तिमतश्च कुत्सनाम्न ऋषेरर्थाय। सचा सह कुत्सेनैव मदन्निवां अहन् हतवानसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् सत्यकर्मा इन्द्र! धर्षयसि एतानमित्रान्। त्वम् महान् शूहितः[10]। त्वम् सहसे सपत्नान्। त्वम् शुष्णासुरं[11] शत्रूणां छेदकं[11] इतरेतरसम्पर्चने युद्धे यूने कुत्साय दीप्तिमते सहायभूतः हतवानसि ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् सत्यः सत्सु भवः। सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः। एतान् शत्रून् अभिगतः सन् धृष्णुः तेषां धर्षयिता तिरस्कर्ता। किञ्च त्वम् ऋभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः, नर्यः नेतृभ्यो हितः। तथा त्वम् षाट् शत्रूणामभिभविता, हन्तेत्यर्थः। किञ्च वृजने[13] इत्यादीनि[14] त्रीणि सङ्ग्रामसमानानि। अत्र पूर्वं विशेषणं। वृजने वर्जनयुक्ते। सङ्ग्रामे हि वीराः पुरुषाः वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते। पृक्षे सम्पर्चनीये वीरैः[15] योद्धुं मासन्ये। एवंविधे आणौ सङ्ग्रामे युनते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णम् शोषयितारम् एतत्संज्ञमसुरम् अहन् अवधीः ॥ ३ ॥

---

1. °भवर्दे(?°मां)णा° वि[1] अ[1]. 1-2. नास्ति वि[1] अ[1]. 3-3. स्तोतृस्तुतेः मूको. 4. सत्सु मूको. 5. सन् कु. 6. वा दत्तो अ. 7. नास्ति अ. 8. शुरां° अ. 9. °चतुर्थ्यर्थे: अ. 10 शुद्धिम् वि[1]. 11. °रन् ह वि[1] अ[1]. 12. °कन् वि[1] 13. दून मूको. 14. °दर्शदि मै[1]. 15. वार्यैः मै[1].

त्वं ह त्यदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद् वज्रिन् वृषकर्मन्नुभ्नाः ।
यद्ध शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूँर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥ ४ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सखा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभ्नाः ।
यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

स्कन्द० ह-शब्दः पदपूरणः । त्वम् त्यत् तदा हे इन्द्र ! चोदीः वृत्रवधाय चोदितवानसि सखा तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने इदं प्रथमैकवचनम् । सखीन् मरुतः । अथवा प्रायक्षकृतत्वात् मन्त्रस्य सखेत्येतद्व्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थप्रथमान्तम् । यत्तच्छब्दावध्याहृत्य एकवाक्यत्वं नेयम् । यस्त्वं मरुतां सखा स चोदितवानसि । कम् । सामर्थ्याद् मरुतः । कदा । उच्यते । वृत्रम् यत् यदा हे वज्रिन् ! वृषकर्मन् ! वृष्टिकर्मक[1] । सर्वदैव वृष्टिकारिन्[2] इत्यर्थः[3] । उभ्नाः उभ उम्भ पूरणेऽन्यत्र । इह तु सामर्थ्याद्वधार्थः । हतवानसि[4] । यदा च हे शूर ! वृषमणः ! वृष्टिपरमनस्क[5] पराचैः अप्रतिनिवर्तनार्थं, पराङ्मुखान् । तृतीयस्थानप्राप्तिमार्गेणैवेत्यर्थः । दस्यून् योनौ स्वस्मिन्नेव स्थाने स्थितान्[6] वि अकृतः छन्दसोऽन्त्यकर्मण इदं रूपम् । विविधं हतवानसि । वृथाषाड् अध्याहृतप्रातिपदिकार्थप्रथमान्तत्वात् 'यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेया'[7] । यस्त्वं वृथाषाड् अयत्नेनैवाभिभविता स यदा दस्यून् योनौ व्यकृत इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् खलु तत्[8] अभूत्वः सखा सन् सख्युः कुत्सस्य वर्धयितारं शुष्णम् । यदा वज्रिन् ! वर्षणशीलकर्मन्[9] वचोभिर्बोधकं प्रेरितवानसि, 'यदा खलु शूर ![9] वर्षणपरमनस्क'[10] 'कुत्सस्य शत्रून्' पराचीनान्' कुत्सायासे[11] विहृतवानसि अनायासेन शत्रूनभिभवन् । तदा युष्मत्सहायात्प्राप्नुत इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वम्[11] ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्यत् प्रसिद्धं धनं ग्रहणाय चोदीः प्रेरितवान् । अकार्षीरित्यर्थः । हे वृषकर्मन् ! वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत ! वज्रिन् ! वज्रवन् ! इन्द्र ! वृत्रम् सर्वस्य धनस्याऽऽवरीतारं कुत्सस्य शत्रुम् यत् यदा उभ्नाः अभुम्नाः आहिंसीः । अपि च हे शूर ! शत्रूणां भेदक ! वृषमणः ! कामाभिवर्षकमनस्क ! इन्द्र ! वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वम् यत् ह यदा खलु योनौ वीरैर्मिश्रणीये संग्रामे दस्यून् कुत्सस्य उपक्षपयितॄन् अन्यान् शत्रून् पराचैः वि अकृतः पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यरिकर[12] । तदानीं कुत्सः सर्वं यशः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ ४ ॥

त्वं ह त्यदिन्द्रारिषण्यन् दृळ्हस्य चिन्मर्तानामजुष्टौ ।
व्यस्मदा काष्ठा अर्वते वर्घनेव वज्रिञ्छ्नथिह्यमित्रान् ॥ ५ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृळ्हस्य । चित् । मर्तानाम् । अजुष्टौ ।
वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽइव । वज्रिन् । श्नथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥

---

१ °वर्षीयर्थे कु. २ °वे इत्य° अ. ३. विभक्ताम् मूको. ४ ३. °ध्यत्वं नेयम् अ. ५ हस्य मूको. ६ ६. नास्ति वि°. ७ °मन वि° अ°. ८ ८. कुत्सशत्रून् वि° अ°. ९ °वीनम् वि° अ° ह, °ीनम् वि° १०. °गते विनष्टान् वि° अ° ११. नास्ति मूको. १२. न्यरिकर मूको.

स्कन्द॰ य उक्तगुण त्वम्, त्यत् व्यत्ययवशात् नपुंसकता। स त्वं हे इन्द्र! आरिषण्यन् अस्मानहिंसन् अस्मद्धिंसापरिहारार्थमित्यर्थः। दळ्हस्य अपि मेघस्य वृष्टिनिरोधेन मर्तानाम् अजुष्टौ अप्रीतौ वर्तमानस्य स्वभूता। मर्त्यानाम् षष्ठ्यर्थे पञ्चम्येषा। अस्माकं स्वभूताय। आ मर्यादायामेषोऽयम्। मर्यादया काष्ठा अवत अश्वाय। अश्वग्रहणं चात्र कृत्स्नस्य द्विपदश्चतुष्पदश्चोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्। यावत् किञ्चिदस्माकं स्वभूतं द्विपाच्चतुष्पाच्च सर्वस्यार्थायेत्यर्थः। वि व विवृणु प्रकाशीकुरु। पातयेत्यर्थः। किञ्च घनेव यथा घनेन लोहकारो लोहं हन्ति तद्वत्। हे वज्रिन्! श्नथिहि वधकर्माऽयम् (निघ २,१९)। जहि असद्दीयान् शत्रून् ॥ ५ ॥

वेङ्कट॰ त्वम्[1] 'ह तत् इन्द्र[2]! अहिंसन् 'दृढम् अपि पुरम्[3] मनुष्याणामप्रीतौ[4]। नरः[5] इति मनुष्याहित मित्यर्थः[6]। स त्वमप्[7] अस्माकं पुरः प्रवेशार्थमश्वानाम् दिशः[8] आ वि व। प्रबद्धमाहवान् सङ्ग्राममभ्य इत्यर्थः। स त्वम् घनेन लोहपिण्डमिव अमित्रान् श्नथाय[9] कुरु मारयितव्यानिति ॥ ५ ॥

मुद्गल॰ हे इन्द्र! त्वम् ह खलु त्यत् तस्य दळ्हस्य चित् दृढस्य कस्यचिदपि अरिषण्यन् रषण हिंसनमनिच्छन्। एवंस्वभावो भवसि दृढत्वेनानुग्रहीतृत्वात्। तथापि मर्तानाम् स्तोतृणाम् अस्माकं शत्रुभिः अजुष्टौ अप्रीतौ सत्याम् अस्मत् अर्वते अस्मदीयायाश्वाय गन्तुम् काष्ठाः दिशः आ समन्तात् वि व विवृता कुरु। यथा सर्वासु दिक्षु अस्मदीया अश्वाः प्रतिरोधमन्तरेण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः। किञ्च शत्रुत्वात् अमित्रान् हे वज्रिन्! वज्रवन् इन्द्र! घनेव कठिनेन पर्वतस्य वज्रेण श्नथिहि जहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

त्वां ह त्यदिन्द्रार्णसातौ स्वर्मीळ्हे नर आजा हवन्ते ।
तव स्वधाव इयमा समर्य ऊतिर्वाजेष्वतसाय्या भूत् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णऽसातौ । स्वःऽमीळ्हे । नरः । आजा । हवन्ते ।
तव । स्वधाऽवः । इयम् । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु । अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

स्कन्द॰ "त्यत् इति" त्वाम् इत्येतेन सामानाधिकरण्यात् द्वितीयास्थाने प्रथमा। व्यत्ययेन चात्र नपुंसकता। य उक्तगुणस्त्वां हे इन्द्र! अर्णसातौ। अर्णः उदकम्, तस्य भजनवेलायाम्। सस्यपाकोत्तरकाले उदकदानवेलायामित्यर्थः। स्वर्मीळ्हे उदकार्थं च सहः सङ्ग्रामे नरः मनुष्या आजा सम्प्रहिसश्च सङ्ग्रामे हवन्ते। उदकसंभजनवेलायां दानायमुदकार्थे सङ्ग्रामे युद्धार्थमन्यस्मिंश्च साहाय्यार्थमाह्वयन्तीत्यर्थः। य ईदृशोऽसि स त्वम्। तव हे स्वधावः! इयम् आ मर्यादया समर्ये सङ्ग्रामे ऊतिः पालनम् वाजेषु निमित्त एषा सप्तमी। प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा। समर्य इत्यनेन चास्य सम्बन्धः। अन्नेषु[11] च निमित्तेषु य[12] सङ्ग्रामः। अन्नार्थो यः सङ्ग्रामः तत्रेत्यर्थः। अतसाय्या तनु उपक्षये इत्येतस्य, अत सातत्यगमने

1 नास्ति वि[1]. २ २ एतत् दृढ वि[11] कु ल छप, दृढत्वपि मत्स्यत् वि[1] अ[1] ३.३ इतरथाऽपि मत्स्य वि[1] अ[1] ४ "णो न प्र" वि[1] अ[1] ५. नास्ति वि[1] छप ६ मनुष्यहित" कु ७ स्वम् वि[1] अ[1] ८ दिशः स्वतन्त्र वि[11] अ[1] कु ल छप; "त स्वतेः तन् वि[1] अ[1] ९ "आ" दीपि दि वि[1] अ[1], "यदि दि छप १० १० नास्ति मूको ११ अन्नेषु अ १२ नास्ति कु

'हृत्यस्य वैधर्द्रूपम्' । अनुपक्षीणा सन्ततगामिनी वा भूत् भवतु । 'यद्वन्द्वनाथ सङ्ग्रामे' प्रवृत्त पालनमस्मद्रक्षणं सततगामि वा भवत्वित्यर्थः[२] । कस्य । सामर्थ्यादस्माकं स्तोतॄणां वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [४]त्वाम् खलु वज्रिन् इन्द्र! उदकस्य दातरि सर्वस्य सचके मनुष्या मेघे सह युद्धे वदर्थम् ह्वन्त । तव अभवत्[१] इयम् ऊति ‡युद्धेषु समाश्रयणीया समनुप्येत‡ प्रवृद्धो अस्मद्रक्षणाय अभूत्[५] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! अर्णसातौ अर्णांना गन्तॄणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन् तस्मिन्[१] स्वर्मीळ्हे सुष्ठु अरणीय धन यस्मिन् । एवभूत आना आजौ सङ्ग्रामे त्यत् प्रसिद्धम् त्वाम् ह स्वामेव नरः योद्धुकामाः पुरुषा सहायार्थम् हवन्ते आह्वयन्ति । वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वधनार्थे तव यत् युद्ध तत्र स्तोतारः त्वा प्रोत्साहयन्तीति भावः । यस्मात् हस्मात् हे स्वधावः! अवधन् इन्द्र[१] समर्थे सङ्ग्रामे तव सम्बन्धिनी इयम् ऊतिः रक्षणीयम् इव रक्षणम् अस्मदाभिमुख्येन भूत् भवतु । वाजेषु सङ्ग्रामेषु या सैषा ऊतिः अवताप्या यादृग्भिः प्राप्तव्या भवति ॥ ६ ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र सप्त युध्यन् पुरो वज्रिन् पुरुकुत्साय दर्दः ।
बर्हिर्न यत् सुदासे वृथा वर्गंहो राजन् वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् । पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।
बर्हिः । न । यत् । सुऽदासे । वृथा । वर्क् । अंहो इति । राजन् । वरिवः । पूरवे । करिति कः ॥ ७ ॥

स्कन्द० यत् ह[१] 'यत् स हे इन्द्र' असुराणां स्वभूताः सप्त पुरः युध्यन् असुरैः सह वज्रिन्! पुरुकुत्साय पुरुकुत्सनाम्ने राज्ञोऽर्थाय दर्दः दारितवान् नाशितवान् । यादृक् किं कृतवान् । उच्यते । बर्हिः न दर्भमिव आमूलाद् वृक्[४] यः सुदासः सुदा नाम राजा[७] । पञ्चम्यर्थे अत्र चतुर्थी । सुदासो राज्ञः वृथा अयत्नेनैव यत् आश्चर्यं छेदने, मिलितानसि । अंहो महुधान्दस्याद पर्यायस्य द्वितीयार्थे षष्ठी । अंहः पापम् । यश्च हे राजन्! वीर[१] ईश्वर! वा वरिवः धनम् पूरवे राज्ञे कः कृतवान् । दत्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् 'ह तत्'[१] इन्द्र! पुरुकुत्साय ऋषये सप्त पुरः युध्यन् दारितवान् असि । किञ्च सुदः[११] सुदास राज्ञे तदर्थम् अंहो असुरस्य यत् धनम् बर्हिः इव अनायासेन अच्छिनः, यत् धनम् राजन्! पूरवे 'एतत् कृतवान् असि ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे राजन्! वज्रवन्[१] इन्द्र! पुरुकुत्साय[११] ऋषये युध्यन् तदीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणः त्वम् ह त्वमेव सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्याकानि नगराणि दर्दः व्यदारयः । अभैत्सीरित्यर्थः । अपि च सुदासे ष्वत्ससंज्ञाय अंहो ष्वत्सनाम्नासुरस्य सम्बन्धि यत् धनमस्ति त्यत् तत् त्वा अनायासेन बर्हिः न बर्हिरिव वर्क् अवृणक् । अच्छिनः इत्यर्थः । तदनन्तरं पूर्वमेव स्वाम् पूरवे हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हे राजन्! स्वामिन् इन्द्र[१] वारिवः धनम् कः अकार्षीः ॥ ७ ॥

---

१ १ "त्यो" भ[१] २ "दमधस" कु ३ नव-तम" कु ४-४ नास्ति वि[१] † तम् वि[१] भ[१], दा १ वि[१] भ[१] छ कु स्व ‡-‡ युद्धं नमयमनोय स मनुष्यदशे धीना मूर वि[१] भ[१] ५ नास्ति मूको ६ नास्ति भ १ "अ भरव मूको ८ मानु भ ९-९ ष्वत्र वि[१२] भ[१] छ कु लभ, सुदर वि[१] भ[१] १० नास्ति वि[१] भ[१] छ कु स्व ११ "इ छीतम मूको

त्वं त्यां न इन्द्र देव चित्रामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।
यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनमूर्जं न विश्वध क्षरध्यै ॥ ८ ॥

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।
यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि । त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरध्यै ॥ ८ ॥

स्कन्द० त्वम् नः अस्माकं स्वभूतां[1] हे इन्द्र! देव! चित्राम् पूजनीयां विचित्रां वा इषम् सोमलक्षणमन्नम् यथा धसतोवर्येकधना[2] आपः वर्धयन्ति तद्वत् पीपयः अवर्धयः । परिज्मन् अत्रेर्गत्यर्थस्येदं रूपम् । सर्वतो गच्छन् । यत्र तत्र वर्तमान इत्यर्थः । या कीदृशी इट् । उच्यते[3] । यया निमित्तभूतया हे शूर! अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् प्रति यंसि यमु बन्धने । प्रतिबध्नासि त्मनम्[4] आत्मानम् । क । सामर्थ्यात् वेद्याम् । यामस्मदनुग्रहार्थं[5] पातुमस्मदीयायां वेद्यामात्मानं व्यवस्थापयसीत्यर्थः । ऊर्जम् न यथा महता यत्नेन कश्चित्[6] क्वचिद् व्यवस्थापयेत् तद्वत् । किमर्थं पुनर्वर्धयानि । उच्यते । विश्वध क्षरध्यै सर्वदा क्षरितुम् । कथं नाम सर्वदा यजत्स्वस्मासु स्वत्वर्थः सोमः क्षरेदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् सत् [7]अन्नम् अस्माकम् [चित्रम् आपः][7] इव पीपयः परितो गमने[8] [9]'यया इषा'[9] शूर! त्वम् आत्मानम् अस्मभ्यम् अन्नम् इव सर्वत्र कामानां क्षरणाय प्रतियच्छसि । इन्द्र! तव पानार्थं वर्धय अन्नमिति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे देव! द्योतमान! इन्द्र! त्वम् नः अस्माकम् चित्राम् चायनीयाम् त्याम् ताम्[10] इषम् अन्नम् परिज्मन् परितो व्याप्तायां भूमौ पीपयः प्रावर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन पूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः । दृष्टान्तः । आपः न यथा अपो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयसि[11] तद्वत् । हे शूर! इन्द्र! यया इषा त्मनम् आत्मानं जीवमस्मभ्यम् प्रति यंसि प्रयच्छसि । दृष्टान्तः । विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्यै क्षारितुम् ऊर्जम् न उदकमिव । यथाऽस्मभ्यं बहुलम् उदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥ ८ ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्याम् ।
सुपेशसं वाजमा भरा नः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिऽभ्याम् ।
सुऽपेशसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

स्कन्द० अकारि इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । अकारिषत । ते त्वदर्थानि । हे इन्द्र! गोतमपुत्रैरस्माभिः[12] स्तुतिलक्षणानि ब्रह्माणि । [13]कृत्वा च[13] ओक्ता मर्यादयोक्तानि । नमसा नमस्कारेण

---

१. नास्ति कु. २. °कधना मूको. ३. नास्ति मूको. ४. नास्ति स. ५. °र्थं वा मूको. ६. किश्चिद् कु. ७-७. अत्र चित्रमस्माकमापः वि[1] अ[2]. [-] त्रुटितम् वि[2]. ८. गच्छन् वि[1] अ[1]. ९-९. यया हेतुभूतया वि[1] अ[1]. १०. वा ता मै[2]. ११. °यच्छति मूको. १२. गौतम° कु. १३-१३. नास्ति कु.

सह हविर्लक्षणेनान्नेन ॥। हविरपि दत्तमित्यर्थः। एवम् ज्ञात्वा हरिभ्याम् सुपेशसम् सुरूपम् शावम् अन्नम्। आ भर आहर नः अस्मदर्थम्। प्रातः इत्ययं तु पादः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाक्यम् उक्तार्थश्च ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अकारि ते इन्द्र![1] गोतमैः[2]। तदेवाह — ब्रह्माणि शस्त्राणि[3] च उक्तानि नमस्कारेण तव सह अश्वाभ्याम्। 'आ यद्धरी इन्द्र विव्रता' (ऋ १,६३,२) इत्यश्वयोः स्तुतिः। सुरूपमन्नम् आ भर[4] अस्मभ्यमिति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! ते तव गोतमेभिः गोतमवंशोत्पन्नैर्ऋषिभिः अकारि स्तोत्रं कृतमित्यर्थः। एतदेव स्पष्टीकरोति — ब्रह्माणि मन्त्रजातानि नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन सह हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्ताय तुभ्यम् आ उक्था आभिमुख्येन उक्तानि। स त्वम् सुपेशसम् बहुविधरूपयुक्तम् वाजम् अन्नम् नः अस्मभ्यम् आ भर आहर आदेहीति यावत्। धियावसुः धिया बुद्ध्या प्राप्तधन इन्द्रः प्रातःकाले अस्मद्रक्षणार्थम् जगम्यात् आगच्छतु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

[६४]

वृष्णे॒ शर्धा॑य॒ सुम॑खाय वे॒धसे॒ नोधः॑ सुवृ॒क्तिं प्र भ॑रा म॒रुद्भ्यः॑ ।
अ॒पो न धीरो॒ मन॑सा सु॒हस्त्यो॒ गिरः॒ सम॑ञ्जे वि॒दथे॑ष्वा॒भुवः॑ ॥ १ ॥

वृष्णे॑ । शर्धा॑य । सुऽम॑खाय । वे॒धसे॑ । नोधः॑ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । प्र । भ॒र॒ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ ।
अ॒पः । न । धीरः॑ । मन॑सा । सु॒ऽहस्त्यः॑ । गिरः॑ । सम् । अ॒ञ्जे॒ । वि॒दथे॑षु । आ॒ऽभुवः॑ ॥ १ ॥

स्कन्द० मारुतम् सूक्तम्। मरुद्देवतमिदं सूक्तम्। वृष्ण इत्यादि गणापेक्षमेकवचनम्। वर्षित्रे गणाय शर्धाय कामाधिक्ये सुमखाय सुयज्ञाय वेधसे प्राज्ञाय हे नोधः! आत्मनः एवायं शरीरात्मनः प्रैषः। हे मन्त्रीयशरीरात्मन्! सुवृक्तिम् सुष्ठु वर्जितां दोषैः स्तुतिम् प्र भर प्रहर[5]। उच्चारयेत्यर्थः। मरुद्भ्यः पष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा। षष्ठ्यन्तेश्च गणशब्दाध्याहारः। मरुतां गणाय[6]। अथवा शर्धोऽपि मरुच्छब्दादिशब्द इष्टव्यः। एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्। मारुताय मरुत्समूहाय इत्यर्थः। अहमप्यन्तरात्मा अपः न यथा इन्द्रो वृष्टिलक्षणा अपोऽभिव्यनक्ति तद्वत्। धीरः प्रज्ञावान् मनसा सह सुहस्त्यः सुवर्णालङ्कृतहस्तवान् सुहस्त्यः[7] गिरः सम् अञ्जे अभिः व्यनक्त्यर्थः। समभिव्यनज्मि! विदथेषु यज्ञेषु। आभुवः अपरिमितानि महत्त्वमेतत्, महतीः। अहमन्तरात्मा मरुद्गणस्यार्थाय मनसा सह[1] स्तुतीरभिव्यनज्मि। त्वं तु नोधः! शरीरात्मन्! ता उच्चारयेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वर्षित्रे मारुताय शर्धाय सुयज्ञाय 'नस्सुभ्याम्' (पा ६,२,१७२) इति न इष्टम्। अपिवा

1. नास्ति अ[1]. 2. गोतमैर्मि॰ वि॰ अ[1]. 3. नास्ति ऋ. 4. आहर वि॰ अ[1]. 5. नास्ति ऋ.
6. गणाः ऋ. 7. सुहस्तः ऋ.

सुष्ठु प्रयच्छते विधात्रे स्तुतिम् प्र भर । तदेवाह—नोधः । त्वं स्तुतिं प्र भर । मरुद्भ्यः इति । आत्मानमित्युक्तवान्[1] स्वयमेव तथा करोमीति[2] वदति—उदकानि धृतः शोभनाङ्गुलिकः कश्चित् यथोरिलखत्येवमहमेषां यज्ञे प्रयोक्तुं योग्याः गिरः मनसा सम् अञ्जे संश्लेषयामि[3] रचयामीति[4] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'वृष्णे शर्धाय' इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । नोधा ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवताः ॥

अत्र पूर्वार्धेन स्तुतौ नोधाः प्रेर्यते । हे नोधः ! वृष्णे कामानां वर्षित्रे सुमखाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुद्भ्यः मरुतां मितराविणाम् शर्धाय समूहाय सुवृक्तिम् सुष्ठु आवर्जकं[5] स्तोत्रम् प्र भर प्रेरय, स्तुहीति यावत् । स्तुतौ प्रेरितो नोधा आह—धीरः धीमान् सुहस्त्यः शोभनाङ्गुलियुक्तः । कृताञ्जलिरित्यर्थः । एवंभूतोऽहम् । मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः सम् अञ्जे सम्यग् व्यक्ताः करोमि । या गिरः विदथेषु यज्ञेषु आभुवः यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीति आभुवो देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः स्तोत्रैर्नमःपूर्वकं मरुद्गणं स्तौमीति भावः । दृष्टान्तः । अपः न यथा पर्जन्यो युगपदेव बहुषु प्रदेशेषु बहुशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ १ ॥

ते ज॑ज्ञिरे दि॒व ऋ॒ष्वास॑ उ॒क्षणो॑ रु॒द्रस्य॒ मर्या॒ असु॑रा अरे॒पसः॑ ।
पा॒व॒कासः॒ शुच॑यः॒ सूर्या॑इव॒ सत्वा॑नो॒ न द्र॒प्सिनो॑ घो॒रव॑र्पसः ॥ २ ॥

ते । ज॒ज्ञि॒रे॒ । दि॒वः । ऋ॒ष्वासः॑ । उ॒क्षणः॑ । रु॒द्रस्य॑ । मर्याः॑ । असु॑राः । अ॒रे॒पसः॑ ।
पा॒व॒कासः॑ । शुच॑यः । सूर्याः॑ऽइव । सत्वा॑नः । न । द्र॒प्सिनः॑ । घो॒रऽव॑र्पसः ॥ २ ॥

स्कन्द० ते मरुतः जज्ञिरे दिवः सकाशात् । द्यौरेषां मातेत्यर्थः । 'षष्टीविद्हसिकाः दिवौ'[6] काश्यपाज्जन्म मरुतां स्मरन्ति, तत् माहाभाग्यादेव अध्यात्वं द्रष्टव्यम् । ऋष्वासः महान्तः उक्षणः सेक्तारः । वर्षितार इत्यर्थः । रुद्रस्य षष्ठीनिर्देशात् पुत्रा इति वाक्यशेषः । 'रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्राः' (ऋ ६,६६,३), 'यामन् रुद्रस्य सूनवः' (ऋ १,८५,१) इत्यादिषु रुद्रपुत्रत्वदर्शनात् । मर्याः मनुष्याकाराः असुराः प्राणवन्तः प्रज्ञावन्तो वा अरेपसः पापवर्जिताः पावकासः शोधयितारः शुचयः दीप्ताः । कथम् । सूर्याः इव सत्वानः न पशु दाने इत्यस्यैतद्रूपम् । [illegible] शब्दश्चोपमार्थीयत्वात् 'अस्त्युपमार्थस्य सप्तम्यर्थे प्रयोग'[7] (द्र. या ७,३१) इति पदपूरणः । दातारः । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकलक्षणेन रसेन रसवन्तः । अथवा सत्वानो नेति नशब्दश्रुतिसामर्थ्याद् यथेन्द्रप्रभृतयो दातारो द्रप्सिनः तथा[8] द्रप्सिन इत्येवं योजयितव्यम् । घोरवर्पसः घोररूपाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते प्रादुरभवन् द्युलोकात् दर्शनीयाः सेक्तारः रुद्रपुत्राः बलिनः अपापाः शोधकाः निर्मलाः सूर्या इव भूतानि [illegible] विमुञ्चभिर्युक्ताः घोररूपाः । सिंहादयः 'सत्वानः इति' ॥ २ ॥

---

1. °मित्युक्तवा वि[1] अ[2]. २. °तीति है मन्तरात्मन् वि[1] अ[2]. ३. °यामीति वि[1] अ[2]. ४. नास्ति वि[1] अ[2]. ५. आर्जवं मूको. ६-६. °तिवासिकमदि° मूको (द्र. पृ २९२, टि १२). ७. नास्ति ध. ८-८. सत्वानोति वि[1] अ[1] ल लपं.

मुद्गल० ते मरुतः दिवः अन्तरिक्षात् जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । ऋष्वासः दर्शनीयाः उक्षणः सेक्तारः । युवान इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः रुद्रस्य पुत्रा मरुतः असुराः शत्रूणां निरसितारः अरेपसः पापरहिताः पावकासः सर्वेषां शोधकाः सूर्याः इव सुनयः दीप्ताः सत्वानः न यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयेन बलपराक्रमाः, तत्सदृशा इत्यर्थः । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकबिन्दुभिर्युक्ता मरुतः घोरवर्पसः शत्रूणां भयङ्कररूपाः ॥ २ ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घनो ववक्षुरध्रिगावः पर्वता इव ।
दृळ्हा चिद् विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । ववक्षुः । अध्रिऽगावः । पर्वताःऽइव ।
दृळ्हा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यवयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥ ३ ॥

स्कन्द० युवानः तरुणाः रुद्राः सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पितृशब्दस्यैव पुत्रे प्रयोगः । रुद्रपुत्राः अजराः जरावर्जिताः अभोग्घनः यागादिना यद्येषामभोग्यस्तस्य हन्तारः ववक्षुः 'ववक्षिथ' (निघ ३,३) इति महन्नामसु पाठात् ववक्षतिर्महत्त्वार्थः । बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । ववक्षवो महान्त इत्यर्थः । अध्रिगावः गौः द्यौः, यत्राऽधृताः अन्यवस्थावारः अध्रिगावः । ■धार्यगमना वा अध्रिगावः । पर्वताः इव दृळ्हा चित् पर्वतवत् यानि दृढानि तान्यपि विश्वा भुवनानि भूतानि, यानि न रोचन्ते तानि पार्थिवा पार्थिवानि च लोकेभ्यः स्थानेभ्यः प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना स्वेन बलेन ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तरुणाः रुद्रपुत्राः अमृताः देवानामभोजयितॄणामयजमानानां हन्तारः वहन्ति अप्रतगमनाः शिलोच्चया इव । दृढानि अपि विश्वानि पार्थिवानि भुवनानि दिव्यानि अपि च बलेन प्रच्यावयन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० युवानः तरुणाः रुद्राः रुद्रपुत्राः अजराः जरारहिताः अभोग्घनः ये देवान् हविर्भिर्न भोजयन्ति तेषां हन्तारः अध्रिगावः अप्रतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वता इव दृढाङ्गाः । एवम्भूता मरुतः ववक्षुः स्तोतॄणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सत्त्वानि प्राणानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वस्तूनि दृळ्हा चित् दृढान्यपि मज्मना शोधकबलेन प्र च्यावयन्ति प्रचालयन्ति ॥ ३ ॥

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षःसु रुक्माँ अधि येतिरे शुभे ।
अंसेष्वेषां नि मिमृक्षुर्ऋष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥ ४ ॥

चित्रैः । अञ्जिऽभिः । वपुषे । वि । अञ्जते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अधि । येतिरे । शुभे ।
अंसेषु । एषाम् । नि । मिमृक्षुः । ऋष्टयः । साकम् । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

१. °वा मे° भ. २. °न विद्यते भ. ३. °प्सरसा° मूको. ४. नास्ति कु. ५. मनुः° च दि°° भ° वर्षा, तथा° दि° मयूः° कु. ६. नास्ति भ° कु स. ७. °नानि पार्थिवानि दि°. ८. °ङ्गाः° मूको. ९. वस्तूनि मे°.

स्कन्द० चित्रैरञ्जिभि अञ्जिर्मरुता रुक्माय आभरणविशेष । विविधैरञ्जिभि वपुषे रूपाय । शोभार्थमित्यर्थ । व्यञ्जते अञ्जिस्सामर्थ्यादिह भूषाया द्रष्टव्य । विविध भूषयन्त्यात्मान-मित्यर्थ । वक्षःसु रुक्मान् अधि वक्षो हृदयप्रदेश । रुक्म आभरणविशेष । अधिशब्द उपरिभावे । हृदयप्रदेशाना चोपरि रुक्मान्[1] येतिरे भवतिरत्र बन्धने द्रष्टव्य, आबध्नन्ति । शुभे शोभार्थम् । असेषु च एषाम् व्यवस्थिता नि मिमृक्षु निशब्द प्रकर्षे । मृक्षतिरपि[2] 'प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय' (ऋ ५,५५,१) इत्येवमादिषु ऋष्टीना भ्राजितृत्वदर्शनाद् भ्राज मार्थे । सुष्ठु भ्राजन्ते । शोभन्त इत्यर्थ । के । उच्यते । ऋष्टय 'असेषु व ऋष्टय' (ऋ ५,५४,११) इत्यादिदर्शनात्[3] चोरणा शक्तयो वा ऋष्टय उच्यन्ते । साकम् जज्ञिरे सह च ते जाता । न च केवला । कि तर्हि । स्वधया अन्नेन सह दिव सकाशात् नर मनुष्याकारा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नानारूपै आभरणै शोभार्थमङ्गानि[4] अलङ्कुर्वन्ति । वक्षःसु रोचमान् कवचान् अधियात यन्ति शोभार्थम् । असेषु च एषाम् निषक्ता[5] भवन्ति ऋष्टय आयुधविशेषा । सह प्रादुर्भवन्ति बलेन दिव मरुत ॥ ४ ॥

मुद्गल० वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुत[6] चित्रै नानाविधै अञ्जिभि रूपाभिव्यञ्जनसमर्थैराभरणै स्वशरीराणि व्यञ्जते व्यक्त कुर्वन्ति । अलङ्कुर्वन्तीत्यर्थ । वक्षःसु भुजान्तरेषु रुक्मान् रोचमानान् हारान् अधि येतिरे उपरि चक्रिरे । किमर्थम् । शुभे शोभार्थम् । अपि च एषाम् मरुताम् असेषु ऋष्टय आयुधानि नि मिमृक्षु निरुद्धा स्थिता बभूवु । तैरायुधै सहिता नर नेतारो मरुत दिव अन्तरिक्षाद् स्वधया स्वकीयेन बलेन साकम् सह जज्ञिरे प्रादुर्बभूवु ॥ ४ ॥

ई॒शा॒न॒कृतो॒ धुन॑यो रि॒शाद॑सो॒ वाता॑न् वि॒द्युत॒स्तवि॑षीभिरक्रत ।
दु॒हन्त्यूध॑र्दि॒व्यानि॒ धूत॑यो॒ भूमि॑ पिन्वन्ति॒ पय॑सा॒ परि॑ज्रयः ॥ ५ ॥

ई॒शा॒न॒ऽकृत॑ । धुन॑य । रि॒शाद॑स । वाता॑न् । वि॒ऽद्युत॑ । तवि॑षीभि । अ॒क्र॒त॒ ।
दु॒हन्ति॑ । ऊध॑ । दि॒व्यानि॑ । धूत॑य । भूमि॑म् । पि॒न्व॒न्ति॒ । पय॑सा । परि॑ऽज्रय ॥ ५ ॥

स्कन्द० ईशानकृत स्तोतॄणामीश्वराणा कर्तार धुनय कम्पयितार शत्रूणाम् रिशादस रिशति हिंसार्थ । असु क्षपणे । हिंसितॄ क्षेप्तार । प्रतिहिंसितार इत्यर्थ । वातान् विद्युत च तविषीभि स्वैर्बलै अक्रत कुर्वन्ति । कृत्वा च दुहन्ति ऊध ऊधस्सादृश्याद् ऊधश्शब्देन मेघ इहोच्यते । प्रक्षारयन्ति मेघम्[7] दिव्यानि अत्यन्तोत्कृष्टान्युदकानि धूतय धूनयितारो मेघस्य । दुग्ध्वा च भूमिम् पिन्वन्ति पिवि सेचने । सिञ्चन्ति पयसा वृष्टिलक्षणेनोदकेन परिज्रय अजेर्गत्यर्थस्येद रूपम् । सर्वतोगामिन ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तोतॄन् ईशितॄन् कुर्वाणा कम्पयितार रिशादस वातान् विद्युत च यथार्थ बलै कुर्वन्ति । दुहन्ति मेघ दिव्यानि उदकानि कम्पयितार । भूमिम् ओषधी दुहन्ति उदकेन परितो गन्तार ॥ ५ ॥

---

1 रुक्मान्यपि अ, रुक्मानधि कु 2 निमृक्षति° अ 3 इत्यादि° मूको 4 °मनार्थं° वि^{१३} लप अ[2] 5 °षिक्ता वि^{१३} अ[2] लप 6 नास्ति मै[2] 7 मेघान् अ

मुद्गल० ईशानकृतः स्तोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणाः धुनयः मेघादीनां[1] कम्पयितारः रिशादसः हिंसकानामत्तारः । एवंभूता मरुतः तविषीभिः आत्मीयैर्बलैः वातान् पुरोवातादीन् विद्युतः विद्योतमानास्तडितश्च अक्रत कुर्वन्ति । कृत्वा च परिज्रयः परितो गन्तारः धूतयः कम्पयितारो[2] मरुतः दिव्यानि दिवि भवानि ऊधः ऊधःस्थानीयानि अभ्राणि दुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि[3] कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनन्तरम् भूमिम् पयसा मेघान्निर्गतेनोदकेन पिन्वन्ति सिञ्चन्ति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

पिन्व॑न्त्य॒पो म॒रुतः॑ सु॒दान॑वः॒ पयो॑ घृ॒तव॑द्वि॒दथे॑ष्वा॒भुवः॑ ।
अत्यं॒ न मि॒हे वि न॑यन्ति वा॒जिन॒मुत्सं॑ दुहन्ति स्त॒नय॑न्त॒मक्षि॑तम् ॥ ६ ॥

पिन्व॑न्ति । अ॒पः । म॒रुतः॑ । सु॒ऽदान॑वः । पयः॑ । घृ॒तऽव॑त् । वि॒दथे॑षु । आ॒ऽभुवः॑ ।
अत्य॑म् । न । मि॒हे । वि । न॒यन्ति॒ । वा॒जिन॑म् । उत्स॑म् । दु॒हन्ति॒ । स्त॒नय॑न्तम् । अक्षि॑तम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० पिन्वन्ति[4] पिन्वतिरिह सामर्थ्यात् क्षरणार्थः न सेचनार्थः । क्षारयन्ति वृष्टिलक्षणाः अपः मरुतः । न चाप एव केवलाः । किं तर्हि । पयः घृतवत् क्षीरं च घृतसंयुक्तं पर्यन्ति । वृष्टिद्वारेणैव गाः प्रभूतक्षीराः कुर्वन्तीत्यर्थः । क्व । विदथेषु यज्ञनामैतत् (द्र. निघ ३,१७) । [ ] तास्वपि देशेषु[5] । येषु यज्ञाः क्रियन्ते तेष्वित्यर्थः । आभुवः महान्तः । किञ्च अत्यम् न मिहे 'अत्यः' (निघ १,१४) इति अश्वनाम । मिह सेचने । यथा 'कश्चिदश्वं सेचनाय' इदमश्चैतदश्च तयोः सहृद् वि नयन्ति विविधमितश्चेतश्च नयन्ति । कीदृशम् । वाजिनम् वाज इत्यपठितमपि[6] बलनाम । वेगवचनं वा । उपमानभूतस्य चात्यस्येदं विशेषणम् । बलवन्तं वेगवन्तं वाऽश्वमिव[7] । अथवा[8] 'वाज' (निघ २,७) इत्यन्ननाम । इह च तत्कारणत्वाद्वृष्टिलक्षणे[10] उदके प्रयुक्तम् । वक्ष्यमाणमेवसंबंधि विशेषणं वृष्ट्युदकवन्तम् । उत्सम् उत्सदनशीलोऽत्र मेघवचनः । 'अवतं दृग्‌म्' (ऋ ५,१२,१) इति यथा । मेघं विनीय दुहन्ति क्षारयन्ति स्तनयन्तम् गर्जन्तम् अक्षितम् अक्षीणम् । प्रभूतोदकमित्यर्थः । अथवा अक्षितमहिंसितपूर्वमन्येन केनचित् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पिन्वन्ति[11] उदकानि मरुतः सुदानाः , उदकम् क्षरणवत् यज्ञेषु आभवन्तः । नाभ्यादिशब्दस्य[12] दुहन्ति वर्षोदकमिति । 'घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु' (ऋ १०,१७,१०) इति मन्त्रः । अश्वम् इव बलिनम् अश्वम्[13] सेचनाय मेघम् विक्षयन्ति । दुहन्ति[14] च स्तनयन्तम् अक्षीणम् उत्साख्यम्[15] मेघम्[16] ॥ ६ ॥

मुद्गल० सुदानवः शोभनदानाः मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीः अपः पिन्वन्ति सिञ्चन्ति । आभुवः ऋत्विजः । ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् । यथा घृत सिञ्चन्त्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वन्तीति भावः । तत्र हेतुमाह । अत्यम् न यथा अश्वं सादिनो विनयन्ति युद्धार्थं शिक्षयन्त्येवं मरुतः

1. मेघा॰ मूको. 2. कम्पितारः मूको. 3. °रहित मूको. 4. नास्ति मूको. 5. नास्ति भ. ६-६. 'दर्शं' कु. 7. वाजमिव॰ कु. 8. °मिति भ. 9. नव भ. 10. °लक्षणे' भ. 11. नास्ति भं; पिन्वन्ति वि[1]' भ. 12. °दाम् वे कु. 13. नास्ति वि' भ'. 14. नास्ति वि' अपं. 15. उत्सवि' भ'. 16. मेघमं वि' भ'.

वाजिनम् वेगवन्तं मेघम् मिहे वि नयन्ति वर्षणाय स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः । विनीय च स्तनयन्तम् गर्जन्तम् अक्षितम् अक्षीणम् उत्सम् । उत्स्रवन्त्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः । तम् दुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति ॥ ६ ॥

महिषासो मायिनश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः ।
मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रऽभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः । रघुऽस्यदः ।
मृगाःऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० खादथ इति मध्यमपुरुषसंयोगात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । नचैतानि सम्बोधनानि । अतो यत्तच्छब्दाध्याहारेणैकवाक्यतां नेयानि । ये यूयम् महिषासः महान्तः मायिनः मायाविनः[1] । चित्रभानवः विचित्रदीप्तयः । गिरयः न स्वतवसः पर्वता इव स्वबलाः । रघुष्यदः स्यन्दतिर्गतिकर्मा । (द्र. निघ २,१४) लघुगमनाः । शीघ्रगामिन इत्यर्थः । मृगाः इव हस्तिनः खादथ वना इवशब्दो हस्तिन इत्यत्राप्युपमार्थः । वनशब्दश्च वृक्षवचनः । यथा मृगास्तृणानि खादन्ति, यथा च हस्तिनो वृक्षान् भङ्क्त्वा[2] खादन्ति, तद्रूपं खादथ । किम् । सामर्थ्याच्छत्रून् । अथवा[3] मृगा इव सिंहा व्याघ्रा वा अभिप्रेताः नान्ये । वनम्[4] (निघ १,१२) इति उदकनाम । सामर्थ्याच्चेहान्तर्णीतमत्वर्थम्[5] । यथा सिंहा व्याघ्रा वा भक्षयित्वा[6] हस्तिनः खादन्ति तद्रूपमुदकवतो मेघानित्यर्थः । कदा । उच्यते । यत् आरुणीषु द्वितीयार्थे सप्तमी । अरुणीः[7] वडवाः । यद्यपि चेदम् 'अरुण्यो गावः उषसाम्' (निघ, १,१५) इत्युषसामविशेषेणोक्तं तथापि माहाभाग्यात् देवतानां मरुतामप्यविरुद्धम् । तविषीः बलनामैतत् (द्र. निघ,२,९) इह चान्तर्णीतमत्वर्थम् । बलवतीः अयुग्ध्वम् युजार्थे स्वरथे न्ययुङ्ग्ध्वम् । यदाऽयुग्ध्वमित्यर्थः[8] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० महान्तः प्राज्ञाः चित्रदीप्तयः पर्वताः इव स्वबलाः बलमहत्तया लघुजवाः । सिंहमृगा इव गजान् अरण्यानि परिगृह्य यूयम् खादथ 'यदा अरुणवर्णासु' वडवासु बलानि अयुङ्ग्ध्वं' बल-मादाय त्वरया अधितिष्ठथेति ॥ ७ ॥

मुद्गल० महिषासः 'महिषः' (निघ ३,३) इति महन्नाम । महान्तः । मायेति ज्ञाननाम (द्र. निघ ३,९) । मायिनः प्राज्ञाः चित्रभानवः शोभनदीप्तयः गिरयः न स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ताः रघुष्यदः शीघ्रगमनाः हे मरुतः! । एवम्भूतगुणविशिष्टा यूयम् हस्तिनः हस्तवन्तः मृगाः इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ भक्षयथ । प्रभुङ्क्थेति यावत् । यत् यस्मात् आरुणीषु अरुणवर्णासु वडवासु तविषीः बलानि अयुग्ध्वम् संयोजितवन्तः । तस्मात् भवतामिव वाहनस्यापि प्रबलत्वात् तत्संयुक्ता भवन्तः सर्वं भुञ्जन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः ।
क्षपो जिन्वन्तः पृषतीभिरृष्टिभिः समित् सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

---

१. °वन्तः अ. २. भङ्क्त्वा कु. ३. °वा यथा म. ४. °मत्वर्थः कु. ५. गत्या कु.
६. अवशि: मूको. ७. यथा युध्व° मूको. ८-८. यदयव° वि° क्वचं. ९. °युग्ध्वं कु.

सिंहाःऽईव । नानदति । प्रऽचेतस । पिशाःऽईव । सुऽपिशः । विश्वऽवेदस ।
क्षपः । जिन्वन्त । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सम् । इत् । सऽबाधः । शवसा । अहिऽमन्यव ॥ ८ ॥

स्कन्द० सिंहा इव नानदति अत्यर्थं नदन्ति मरुत । कीदृशा । प्रचेतस प्रवृद्धज्ञाना । पिशा इव सुपिश पिङ्गलवर्णत्वात् पिशा इह अमय उच्यन्ते । सुपिश इति पेशश्शब्दस्य रूपनाम इदमुपधाह्रस्वत्वम् । व्यत्ययेन च नपुंसकत्वैकवचने । अमय इव सुपेशस । सुरूपा इत्यर्थ । विश्ववेदस बहुधना[1] । किं कुर्वन्तो नानदति[2] । उच्यते । [redacted] जिन्वन्त 'क्षप' (निघ १,१२) इत्युदकनाम । जिन्वति प्रीतिकर्माऽन्यत्र । इह तु क्षरणार्थ । सम् इत् इत्येतौ च सजाब्द उपसर्गोऽपकृष्य जिन्वन्त इत्यनेन सम्बन्धयितव्य । उदक मेघात् सक्षारयन्त इत्यर्थ । केन । पृषतीभि पृषद्वर्णाभि वडवाभि ऋष्टिभि शक्तिभिश्च तोरणैर्वा । सर्वैर्युद्धोपकरणैरित्यर्थ । समिदिति इच्छन्द पदपूरण । कीदृशा । सबाध सहभूता बाधा अपि शत्रूणा बाधितार । शवसा खेन बलेन अहिमन्यव हि गतौ । मन्युर्मन्यते दीप्तिकर्मण । "भाता अविनष्टा" दीप्तिर्येभ्य[3] ते अहिमन्यव । दीप्तिमन्य इत्यर्थ । अथवा अहीनदीप्तयोऽहि मन्यव उत्कृष्टदीप्तय इत्यर्थ । अथवा अहिर्मेघोऽसुरो वा । 'म यु' (निघ २,१३) इत्यपि क्रोधनाम । अहिविषय क्रोधो यषा ते अहिमन्यव । दीप्तिमन्त इत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सिंहा इव शब्द कुर्वन्ति प्रकृष्टज्ञाना । यथा पुरुषे मांसानि अवयवश्लिष्टानि एव[4] पदार्थे सर्वैरेव मरुत सुष्ठु आश्लिष्टा भवन्ति । सर्वज्ञा उदक प्रेरयन्त पृषतीभि अश्वाभि[5] ऋष्टिभि आयुधविशेषै[6] समेव शत्रून् बाधितार बलेन आहननशीला अभिमनना ॥ ८ ॥

मुद्गल० प्रचेतस प्रकृष्टज्ञाना मरुत सिंहा इव नानदति भृश शब्दम् कुर्वन्ति । यथा सिंहा गिरिगह्वरेषु गम्भीर शब्द कुर्वन्ति, एव मरुतस्स्वागतेषु गम्भीरशब्द उत्पादय इति भाव । तथा सुपिश शोभनावयवा । दृष्टान्त । पिशा इव यथा रुरव स्वशरीरगतै श्वेतबिन्दुभिर अलङ्कृतास्तद्वत् । विश्ववेदस सर्वज्ञा क्षप शत्रूणा क्षपयितार[7] जिन्वन्त स्तोतृन् प्रीणयन्त शवसा बलेन अहिमन्यव आहननशीलमन्युयुक्ता[10] । यद्विषय कोपो जायते तस्य [11]हनने समर्था इत्यर्थ । एवभूता मरुत पृषतीभि वाहनै ऋष्टिभि आयुधैश्च सहिता सन्त सबाध शत्रुभि बाधितान् यजमानान् सम् इत् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेष ॥ ८ ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।
आ वन्धुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृऽसाचः । शूराः । शवसा । अहिऽमन्यवः ।
आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

1 °धना भ 2 °नन्दति भ 3 दद् सबाध मूको 4 ४ भाता° भवन्ध° अ ५ दीप्तलेभ्य भू ६ °यवश्लि(°श्लिष्टा° वि[1] अ[2]. ७ नास्ति वि[1] अ[2] ८ आयुधै वि[1] अ[1]. ९ येऽ° मूको १० °ड मन्युक मूको [redacted] ११ हनने न सम° मूको.

स्कन्द० [1]रोदसी आ[1] आकारोऽत्र प्रतिशब्दस्यार्थे। उभे अपि द्यावापृथिव्यौ प्रति वदत। गर्जतेत्यर्थः। हे गणश्रियः! गणमाश्रिताः!। गणरूपाः! इत्यर्थः। नृषाचः! यागकाले मनुष्याणां सेवितारः! शूराः!। केन वदाम[2]। उच्यते। शवसा स्वबलेन। अहिमन्यवः नेदं सम्बोधनम्। प्रत्यक्षकृतस्त्वायं मन्त्रः। अतो [3]यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेया[3]। ये यूयमहिमन्यवः ते। किञ्च वन्धुरेषु सारथिस्थानेषु अमतिः न दर्शता 'अमतिः' (निघ ३,७) इति रूपनाम। सामर्थ्याच्चेहात्मनीतमत्वर्थः। यथा काचिद्रूपवती स्त्री दर्शनीया तद्वद्दर्शनीया। विद्युत् न आ तस्थौ आतिष्ठति। व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। नशब्दस्तु उपरिष्टादुपचार[4] उपमार्थीयत्वात् 'अस्त्युपमार्थीयस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग.' (तु या ७,३१) इति पदपूरणः। अथवा विद्युन्नेति नशब्दश्रुतिसामर्थ्यादुभे अप्येते उपमाने। यथा [5]रूपवती काचित् दर्शनार्हा[5] स्त्री कश्चिद् व्यवतिष्ठते, यथा विद्युद्दीप्यमाना व्यवतिष्ठते, एवं वन्धुरेषु व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। का। सामर्थ्यात् सारथिः। क ते[6] वन्धुराः। उच्यते। हे मरुतः! रथेषु वः युष्माकं सम्भूतेषु ॥ ९ ॥

वेङ्कट० रोदसी स्वनिर्गमनेन[7] शब्दापयत हे गणश्रिय! इतरेतरयुक्ता! मनुष्याणां सम्भक्तारः! शूराः! शवसा अहिमन्यव। रथेषु ये वन्धुरास्तेषु [8]'अमतिः इव' रूपमिव दर्शनीया विद्युत् न अवतिष्ठते,[8] भूयोभूयः प्रस्फुरति, यथा पदार्थानां रूपं [9]"बहिः स्थितमिति[10]" ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे गणश्रियः! गणशः श्रयमाणाः! सप्तगणरूपेणावस्थिताः! नृषाचः! नॄन् यजमानान् हविःस्वीकरणाय सेवमानाः! शूराः! शौर्योपेताः! एवंभूताः! हे मरुतः! शवसा बलेन अहिमन्यवः आहननस्वभावकोपयुक्ताः सन्तः रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ वदत आ समन्तात् शब्दयत[11]। युष्मदागमने[12] सति भवदीयशब्देन द्यावापृथिव्यौ पूर्णे कुरुतेति भावः। किञ्च हे मरुतः! वः[13] युष्माकं तेजः वन्धुरेषु बन्धककाष्ठनिर्मितं सारथेः स्थानं वन्धुरमित्युच्यते। तद्युक्तेषु रथेषु आ तस्थौ आतिष्ठति, अवस्थितं सत् सर्वैर्दृश्यते। दृष्टान्तद्वयमुच्यते। अमतिः न यथा निर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते। दर्शता विद्युत् न यथा दर्शनीया विद्युन्मेघस्था सर्वैर्दृश्यते एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

विश्ववेदसो र॒यिभि॒ः समो॑कस॒ः संमि॑श्लास॒स्तवि॑षीभिर्वि॒रप्शिनः ।
अस्ता॑र॒ इषुं॑ दधिरे॒ गभ॑स्त्योरन॒न्तशु॑ष्मा॒ वृष॑खादयो॒ नरः॑ ॥ १० ॥

वि॒श्वऽवे॑दसः । र॒यिऽभिः॑ । सम्ऽओ॑कसः । सम्ऽमि॑श्लासः । तवि॑षीभिः । वि॒ऽर॒प्शिनः॑ ।
अस्ता॑रः । इषु॑म् । द॒धि॒रे॒ । गभ॑स्त्योः । अ॒न॒न्तऽशु॑ष्माः । वृष॑ऽखादयः । नरः॑ ॥ १० ॥

स्कन्द० विश्ववेदसः सर्वज्ञाः बहुधना वा[14] रयिभिः समोकसः सम् इत्येकीभावे। ओकः स्थानम्। धनैः सहैकस्थाना.। स्वसन्निधौ धनानां स्थापयितार इत्यर्थः। संमिश्लासः तविषीभिः बलैः संमिश्लाः। बलवन्त इत्यर्थः। विरप्शिनः[15] महन्नामैतत् (तु. निघ ३,३)। महान्तः अस्तारः क्षेप्तारः शत्रूणामायुधानां वा।

१-१. नास्ति मूको. २. वदामः मूको. ३-३. °वाक्यता नेया तु; °वाक्यतं नेय अ. ४. पुरस्ताद्° कु. ५-५. काचिद्दर्शनीया रूपवती अ. ६. ते मूको. ७. निर्ग° वि[1] अ[1]. ८-८. मुद्रितम् वि[1]. ९. °तिष्ठति वि[1,1] अ[1,2]. १०-१०. °हिस्थि° वि[1]. ११. शब्दयन्त मूको. १२. °मने मै[1]. १३. नास्ति मै[1]. १४. नास्ति अ.

इषुम् द धरं धारयन्ति। गभस्त्यो बाहुनामैतत् (तु निघ २ ४) तत्सम्बन्धात्त्विह हस्तयो प्रयुक्तः[1]। आत्मीययोर्हस्तयो । अन तनुष्मा बहुबला[1]। इषवादय वर्षितुमघस्य खादितार । अथवा खादिशब्द इह कवचस्य वचन, कदाचित्काशायुधविशेषवचनो[1] वा। कुत एतत्। असेषु व ऋष्टय पत्सु खादय' (ऋ ५,५४,११), 'त्वेष गण तवस खादिहस्तम्' (ऋ ५,५८,२,) इत्यादिषु दर्शनात्। वृपे[४] खादयो यथा यूपस्तारय नर मनुष्याकारा ॥ १० ॥

वेङ्कट० सर्वेशाना धनै समानस्थाना[४] महतोऽपि पर्वतादीन् आत्मबले सम्मिश्रयन्त[६] इष्वाद इषुम् हस्तयो धारयन्ति अनल्पबला वर्षणशीलखादिमाआयुधयुक्ता नेतार ॥ १० ॥

मुद्गल० विश्ववनस सर्वेशा राया धनै समोक्य समाननिवासा समवेता वा[७]। धनाधिपतय इत्यर्थ । तविषाभि बलै आत्मन्वास सम्मिश्रा । संयुक्ता इत्यर्थ । ।वरम्भिन महान्त अरतार शत्रूणां निरसितार अन तनुष्मा अनवच्छिन्नबला इषवादय वृषा इन्द्र खादि आयुधस्थानीयो यथा[८] वयोचा नर नेतार । एवम्भूता मरुत गभस्त्यो बाह्वो इषुम् दाधर शत्रूणा निरसनार्थं धनुर्बाणादिकम्[९] आयुध धारयन्ति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याय सप्तम वर्ग ॥

हि॒र॒ण्यये॑भिः प॒विभिः॑ पयो॒वृध॒ उज्जि॑घ्नन्त आप॒थ्यो॒३ न पर्व॑तान् ।
म॒खा अ॒यासः॑ स्व॒सृतो॑ ध्रु॒व॒च्युतो॑ दु॒ध्र॒कृतो॑ म॒रुतो॒ भ्राज॑दृष्टयः ॥ ११ ॥

हि॒र॒ण्यये॑भि । प॒वि॒ऽभि॑ । प॒य॒ऽवृध॑ । उत् । जि॒घ्न॒न्त॒ । आ॒ऽप॒थ्य॑ । न । पर्व॑तान् ।
म॒खा । अ॒यास॑ । स्व॒ऽसृत॑ । ध्रु॒व॒ऽच्युत॑ । दु॒ध्र॒ऽकृत॑ । म॒रुत॑ । भ्राज॑त्ऽऋष्टय ॥ ११ ॥

स्कन्द० हिरण्ययाभ पविभि पवी रथनेमिरुच्यते। हिरण्मयीभि रथचक्रधाराभि पयोर[?] उदकस्य वर्धयितार उत् जिघ्नन्ते उच्छब्द ऊर्ध्वतायाम्। प्रदर्शनार्थं चोर्ध्वतोपादानम्। ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च घ्नन्ति। कथम्। आपथ्य न 'आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथा' (ऋ ५,५२,१०) इति प्रयोगदर्शनात् आपथय मरुत उच्यन्ते। तथा स्वभूता आपथ्य । अथवा अविद्यमाना[१०] भिपत पन्था यस्मिन् तदपथम्[११] अन्तरिक्षम्। तत्र भवा आपथ्य । का पुन । वृष्टिलक्षणा आप । यथा[१२] वृष्टिलक्षणा आपा नद्यादिमार्ग व्यवस्थिता वृक्षादीनि घ्नन्ति तद्वदित्यर्थ । किं घ्नन्ति। उच्यते। पर्वतान् मघनामैतत् (तु निघ १,१०)। मघानामुपरि पद्भ्याक्रममाणा । रथचक्रधाराभि मेघान् भिन्दन्तीत्यर्थ । श्यावाश्वोऽपि पठति— उत पव्या रथानाम् अद्रिं भिन्दन्त्योजसा' (ऋ ५,५२,९) इति। कीदृशा । उच्यते। मखा अपरिमितमपि मघनामैतत् अतियमम्। महान्त । अथवा मखा इति यज्ञनामैतत्[१३] मत्वर्थ [१४]"अभ्रातिक्रमण । दु कृत्येनोति[१४]" मखा। वृष्टिद्वारेण यज्ञस्य कर्तार । अयास गमनशीला स्वसृत । सर्वत्र स्वयगामिन ।

१ °स॰ अ २ बहुबा अ ३ वर्षि° मूको ४ वृष्टिवत् मूको ५ सम्न्य [?] अ ६ [?] ७ नास्ति मूको ८ वृष्टिस्य° मूको ९ °लक्षम् मूको १० अपद° अ ११ °प[?] अ १२ नास्ति अ १३ तु निघ ३,१० °यज्[?] [?] अ १४ १४ नास्ति अ

ध्रुवच्युतः स्थिराणामपि च्यावयितारः । दुध्रकृतः कृन्ततिर्वधकर्मा (तु. निघ २, १९)। दुर्धराणां कर्तितारः[1] । अत्यन्तमपि बलवतां हन्तार इत्यर्थः । अथवा करोतेरेवैतद्रूपम्[2] । दुध्रशब्दस्तु दुर्धरतायां द्रष्टव्यः । आत्मनो दुर्धरतायाः कर्तारः । के । उच्यते । मरुतः भ्राजदृष्टयः दीप्तशक्तयो दीप्ततेजसा वा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हिरण्मयैः[3] पविभिः[4] उदकस्य वर्धयितारः उद्बाधयन्ति[5], तृणानि इव [6]पर्वतान् दातारः† गच्छन्तः[6] स्वयमेव[7] सरन्तः ध्रुवाणामपि च्यावयितारः दुर्धरस्य कर्मणः कर्तारः दीप्तायुधाः मरुतः[8] ॥ ११ ॥

मुद्गल० मरुतः हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः पविभिः रथानां चक्रैः पर्वतान् पर्ववतो मेघान् उत् जिघ्नन्ते ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानात् प्रच्यावयन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तः । आपथ्यः न यथा पथि गच्छन् रथो मार्गे आस्थितं वृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः पयसो वृष्ट्युद-कस्य वर्धयितारः । मखाः यज्ञवन्तः अयासः देवयजनदेशं प्रति गन्तारः स्वसृतः शत्रून् प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः ध्रुवच्युतः ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः दुध्रकृतः दुर्धं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः ॥ ११ ॥

घृषुं पा॒व॒कं व॒निनं॒ विच॑र्षणिं रु॒द्रस्य॑ सू॒नुं ह॒वसा॑ गृणीमसि ।
र॒ज॒स्तुरं॑ त॒वसं॒ मारु॑तं ग॒णमृ॑जी॒षिणं॒ वृष॑णं सश्चत श्रि॒ये ॥ १२ ॥

घृषु॑म् । पा॒व॒कम् । व॒निन॑म् । विऽच॑र्षणिम् । रु॒द्रस्य॑ । सू॒नुम् । ह॒वसा॑ । गृ॒णी॒म॒सि॒ ।
र॒जः॒ऽतुर॑म् । त॒वस॑म् । मारु॑तम् । ग॒णम् । ऋ॒जी॒षिण॑म् । वृष॑णम् । स॒श्च॒त॒ । श्रि॒ये ॥ १२ ॥

स्कन्द० घृषुम् घृ क्षरणदीप्त्योः । दीप्तम् । अथवा घृषुरित्यपठितमपि महन्नाम । महान्तं परिमाणतः । पावकम् शोधयितारं[10] गन्तारं वा शत्रून् प्रति वनिनम् उदकवन्तं सम्भक्तारं वा यष्टॄणाम् । विचर्षणिम् विद्रष्टारं सर्वस्य । रुद्रस्य सूनुम् अपत्यभूतम् । हवसा ह्वयतिरर्चतिकर्मा (तु. निघ ३,१४)। आह्वानं इव.[11] स्तुतिः तया गृणीमसि स्तुमो वयम् । यूयमपि हे मदीयाः पुत्राः! पौत्राः!, च ऋत्विजो! वा । रजस्तुरम् रज उदकम् (तु. ता ४,१९)। तुर्वतिर्हिंसार्थः । उदकार्थं मेघानां हिंसितारम् । तवसम् महान्तं वीर्यतः । मारुतम् गणम् ऋजीषिणम् यत् सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषम् । तत्तु हययोर्भागो न मरुताम् । अतोऽत्र ऋजीषेण[11] स्वसम्बन्धिसोमो लक्ष्यते । ऋजीषसम्बन्धिसोमवन्तमित्यर्थः । वृषणम् वर्षितारम् । सश्चत सश्चतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २,१४)। शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थो[12] द्रष्टव्यः । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च उपगच्छत । किमर्थम् । श्रिये यज्ञफललक्षितायाः[13] श्रियोऽर्थाय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० घर्षणशील[14] शोधक[15] भजनवन्तं विद्रष्टारं रुद्रस्य पुत्रं स्तोत्रेण स्तुमः । उदकस्य [16]प्रेरयितारं वृद्धम्[16] मारुतम्[17] गणम् तृतीयसवनेऽन्वयात् ऋजीषिणम् वर्षितारम् । सेवध्वं[18] श्रियर्थम् ॥ १२ ॥

---

१. कर्तारः कु. २. कृन्त एवै° भ; कृन्ततेरेवै° कु. ३. °रण्मैः वि[1] भ[1]. ४. चक्रस्य विभिः वि[2] भ[1]. ५. उत्पाटयन्ति वि[2] भ[2]. ६-६. मुद्रितम् वि[1]. † दातारः उदकस्य वर्धयितारः छ. ७. °मेव सर्वत्र वि[1] भ[2]. ८. नास्ति मूको. ९. नास्ति मै[1]. १०. शोधिता° भ. ११. नास्ति भ. १२. °र्थो भ. १३. °लाक्षितो भ. १४. महा फल° भ. १५. नास्ति वि[1]. १६. °भकम् यष्टॄणाम् वि[1] भ[1]. १७. मरुतां लपं. १८. सेवत मूको.

मुद्गल० पृथुम् शत्रूणाम् बलस्य घर्षक विनाशयितारम् पावकम् सर्वेषां शोधकम् वनिनम् उदकवन्त वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिम् विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारम् रुद्रस्य महादेवस्य सूनुम् पुत्रभूतम् एवंविध मरुताम् समूहम् हवसा आह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि शब्दयामः । स्तुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमाना ! यूयमपि । रय ऐश्वर्याय धनार्थम् मारुतम् गणम् मरुताम् संघम् सश्चत प्राप्नुत । कारस्थम् । रजस्तुरम् पार्थिवस्य पांसो त्वरयितारम् । प्रेरकमित्यर्थः । तवसम् प्रवृद्धम् ऋजीषिणम् । तृतीयसवने हि मरुत स्तूयन्ते, तत्र च ऋजीषमभिषुण्वन्तीति 'ऋजीषसम्बन्ध श्रुत', अतस्तद्वन्तम् वृषणम् कामानाम् वर्षितारम् ॥ १२ ॥

प्र नू स मर्तः शवसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।
अर्वद्भिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छ्यं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । मर्तः । शवसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः । ऊती । मरुतः । यम् । आवत ।
अर्वत्ऽभिः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः । आऽपृच्छ्यम् । क्रतुम् । आ । क्षेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स्कन्द० प्र शब्दः प्रकर्षे, तस्थौ इत्येतेन च सम्बन्धयितव्यः । नु' (निघ २,१५) इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् स मर्तः शवसा जनान् अति जनानिति कर्मश्रुत अतीति चोपसर्गयोग्यक्रियाध्याहारः । अत्यायत्य प्र' तस्थौ प्रकर्षेण तिष्ठति । व ऊती युष्माकं पालनेन । हे मरुत ! यम् आवत पालयथ यूयम् । य मनुष्यं पालयथ यूयं स युष्मत्पालनानन्यस्मादधिकं बलं प्राप्नोतीत्यर्थः । न च बलमेव केवलम् । किं तर्हि । अर्वद्भि अश्वै सह वाजम् अन्नम् भरते हरति आत्मानं प्रति प्रापयति । लभत इत्यर्थः । धनानि च नृभि परिचारकमनुष्यै सह । आपृच्छ्यम् क्रतुम् सर्वार्थेषु च आप्रष्टव्यां प्रज्ञाम् । अथवा नृभिरित्येतदापृच्छ्यमित्यनेन सम्बध्यते । सर्वार्थेषु सर्वैमनुष्यैराप्रष्टव्यां' च प्रज्ञामिति । आ क्षेति सर्वदा च स्वस्मिन् स्थाने निवसति । पुष्यति सर्वप्रकाराभ्य पुष्टिं प्राप्नोति ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्रकर्षेण अभितिष्ठति क्षिप्रम् स मर्त अन्यान् जनान्, य यूय रक्षणेन मरुत ! रक्षथ । अश्वै अन्न च बिभर्ति, "धनानि च नृभि" । आप्रष्टव्य चित्रकर्म' अधितिष्ठति, पुष्यति च प्रजादिभि ॥ १३ ॥

मुद्गल० स मर्त मनुष्य शवसा बलेन जनान् अन्यान् पुरुषान् अति अतीत्य नु क्षिप्रम् प्र तस्थौ प्रतिष्ठितो भवति । हे मरुत ! व युष्माकम् ऊती ऊत्या रक्षणेन यम् पुरुषम् आवत आरक्षत । अपि च स पुरुष अर्वद्भि अश्वै साधनभूतै वाजम् अन्नम् नृभि स्वकार्यैर्मनुष्यै धना धनानि च भरते सम्पादयति । तथा आपृच्छ्यम् आप्रष्टव्यं शोभनं क्रतुम् अग्निष्टोमादिकर्म आ क्षेति प्राप्नोति । पुष्यति प्रजया पशुभि पुष्टो भवति च' ॥ १३ ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमन्तं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।
धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

१-१. वर्ष'मनुष्यः मूको. २. नास्ति भ. ३. स्कन्दनु" भ. ४-४. पुष्टिम् वि', ५. 'र्तव्य° वि'. ६. नास्ति मूको.

चर्कृत्यम् । मरुतः । पृत्ऽसु । दुस्तरम् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । मघवत्ऽसु । धत्तन ।
धनऽस्पृतम् । उक्थ्यम् । विश्वऽचर्षणिम् । तोकम् । पुष्येम । तनयम् । शतम् । हिमाः ॥ १४ ॥

स्कन्द० चर्कृत्यम् कृन्ततिर्वधकर्मा (तु. निघ २,१९)। अत्यर्थं शत्रूणां हन्तृ हे मरुतः! पृत्सु सङ्ग्रामेषु दुस्तरम् अवतिरतीति[1] वधकर्मसु पाठात् तिरतिर्वधार्थः[1] (तु निघ २,१९)। शत्रुभिः दुर्हणम्। द्युमन्तम् दीप्तिमत् शुष्मम् बलम् मघवत्सु धनवत्सु सत्सु[1] धत्तन स्थापयत। पूर्वमस्मभ्यं धनं दत्त, ततो धनवन्तः सन्तो बलमित्यर्थः। किञ्च धनस्पृतम् स्पृ प्रीतिपालनयोः। धनेन प्रीयमाणं धनस्य वा पालयितारम्। उक्थ्यम् प्रशस्यम्। विश्वचर्षणिम् सर्वस्य विद्रष्टारम्। अशेषस्य यज्ञस्य ज्ञातारमित्यर्थः। तोकम् पुत्रम्। पुष्येम दैवादिकः पुषिः वृद्ध्यर्थत्वादकर्मकः,[4] क्रैयादिकस्तु वर्धनार्थत्वात् सकर्मकः। इह तु तोकं कर्म श्रुतम्। अतोऽयं व्यत्ययेन क्रैयादिकस्य पुषेः श्यन्[4] प्रष्टव्यः। पुष्यतप्रसादेन पुष्णीयाम। तनयम् पौत्रञ्च। अथवा पुष्येमेति दैवादिकस्य पुषेः रूपम्। धनस्पृतमित्यादिद्वितीया तृतीयार्थे। धनस्पृत्त्वादिगुणेन तोकेन तनयेन च वर्धिषीमहीत्यर्थः। कियन्तं कालम्। उच्यते। शतम् हिमाः शतवर्षम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पीन पुष्येन कर्तव्यम् मरुतः सङ्ग्रामेषु तरितुमशक्यं दीप्तिमद् बलं हविष्मत्सु निधत्त[1]। धनानां स्पष्टारं प्रशस्यं सर्वस्य[7] द्रष्टारं[8] पुत्रं सपुत्रं [9]च पोषयेम[9] लभेमहि शतम् हिमाः[10] जीवन्तः ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रम् धत्तन स्थापयत, दत्तेति यावत्। कीदृशं पुत्रम्। चर्कृत्यम् कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कर्तव्यम्। सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः। पृत्सु सङ्ग्रामेषु दुस्तरम् दुःखेन तरितव्यम्। अजेयमित्यर्थः। द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् शुष्मम् शत्रूणां शोषकम् धनस्पृतम् धनानां स्पष्टारम् उक्थ्यम् उक्थं स्तोत्रं तदर्हम्। प्रशस्यमित्यर्थः। विश्वचर्षणिम् विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञम्। एवंविधम् तोकम् पुत्रम् तनयम् पौत्रञ्च शतम् हिमाः हेमन्तर्तूपलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तः पुष्येम पोषयेम ॥ १४ ॥

नू ष्ठिरं मरुतो वीरवन्तमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।
सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरऽवन्तम् । ऋतिऽसहम् । रयिम् । अस्मासु । धत्त ।
सहस्रिणम् । शतिनम् । शुशुऽवांसम् । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

स्कन्द० क्षिप्रं हे मरुतः! वीरवन्तम् पुत्रैः पौत्रैश्च युक्तम् ऋतीषाहम्[11] गन्तव्यत्वात् ऋतयः शत्रव इहोच्यन्ते। तेषामभिभवितारम्। रयिम् अस्मासु धत्त सहस्रिणम् शतिनम् [11]सहस्रसंख्याकं शतसंख्याकं[12] च। अत्यन्तबह्वित्यर्थः। शूशुवांसम् श्वयतिः वृद्ध्यर्थः। प्रवर्धमानम्। प्रातः मक्षू इत्ययं तु पादः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाक्यम् उक्तार्थञ्च। गणापेक्षं चात्रैकवचनं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

---

१. अवतर° मूको. २. तरी° मूको. ३. नास्ति कु. ४. °कस्तोदि° अ. ५. नास्ति अ. ६. °धन वि[1] अ[1] लपं. ७ °सर्वस्य अशेषस्य द्रष्टस्य वि[1] अ[2]. ८. ज्ञातारम् वि[1] अ[1]. ९-९. नास्ति वि[1] अ[2]. १०. हिमा. शतवर्षं वि[1] अ[2]. ११. नास्ति अ. १२. °संख्यकं अ.

वेङ्कट० क्षिप्रम् स्थिरम् मरुतः[1] पुत्रयुक्तम् शत्रूणामभिभवितारम् रयिम् अस्मासु धत्त सहस्रसंख्याकं वर्धमानमिति ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! स्थिरम् स्थास्नुम् वीरवन्तम् वीरैः पुत्रैः तद्वन्तम् ऋतीषाहम् शत्रूणाम् शत्रूणामभिभवितारम्। एवंविधम् रयिम् पुत्रलक्षणं धनम् नु क्षिप्रम् अस्मासु धत्त स्थापयत, शतिनम् सहस्रिणम् एतत्सम्भाव्यमानत्वम्, अत एव शश्वांसम् प्रवृद्धम्। अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या प्रातःकाले अस्मान् आगच्छन्तु मरुद्गणः प्रातःकाले ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले एकादशोऽनुवाकः ॥

[६५]

पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तम् ।
सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन् विश्वे यजत्राः ॥१॥२॥

पश्वा । न । तायुम् । गुहा । चतन्तम् । नमः । युजानम् । नमः । वहन्तम् ।
सऽजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । ग्मन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्राः ॥१॥२॥

स्कन्द० 'शाक्त्य पराशरः'। 'पश्वा न तायुम्' इत्यष्टर्चमादि शक्तिपुत्रः पराशरो नामापश्यत्। 'तदौत्रे'। यत्पूर्वं मारुतमुक्तं ततः परमिदं सूक्तमन्यदग्नेरिति देवत्वस्य प्रत्यक्षस्य प्राग् इत्यादिसोमाय (ऋ १,८०) इत्ययं। 'पश्वा न तायुम्' इत्येतस्मिन् त्वचे इतिहासमाचक्षते — 'अग्निर्धर्माय वरुणानीन्द कामयाञ्चक्रे। स परदाराभिमर्शनात् जलमाऽऽविवेश। अथ तयाऽऽविष्टो हवींषि वोढुमसमर्थः यज्ञाय वषट्काराय विन्मद्[2] भयाक्रान्तः[3] तपस्वा वाप्स्वोषधीषु च प्रविवेश। तमापः क्षेत्रमुत्पादन वर्धयाञ्चक्रुः। देवा अपि यमवरुणपुरस्सराः तपसाऽऽस्या हृत्वा प्रधानानुगाः अग्निमविज्ञाय पुनरपि हविषां वोढारमस्य नियुयुजिरे[4] इति[5]। तदेवद्विवक्षया 'महत् तदुल्बम्' (ऋ १०,५१,१) इत्यत्र अक्ष्यति। सक्षेपेण निरुच्यते — पश्वा न तायुम् इति। पश्वा इत्येतद्गत्व लक्षणे तृतीया। 'तायु' (निघ ३,२४) इति स्तेननाम। पशुस्तापहरणं सम्बद्ध स्तेनम् गुहा गूढ प्रच्छन्नम् चतन्तम् 'तेभिष्ट्वा चातयामसि' (ऋ १०,१५५,१) इति शत्रौ चातयतिर्नाशने प्रसिद्धः। अतोऽत्र प्रकृत्यन्तरमन्वयतिर्नैदानार्थः[6]। नश्यन्तं त्वाम्। नष्ट्वा च नम युजानम् नम कारणवादागोऽत्र नम शब्देनोच्यते। तृतीयार्थे चैषा द्वितीया। भयकारणनाप्त्वलक्षणेन युज्यमानम्। अप्सु प्रविशन्तमित्यर्थः। प्रविश्य च नम वहन्तम् अमृतत्वलक्षणमन्नात्मान प्रति प्रापयन्तम्। अमृतरसं पिबन्तमित्यर्थं। सजोषाः सहप्रीतयः धीराः प्राज्ञाः त्वदीयैरेव पदैः त्वाम् अनु ग्मन् अनुगतवन्तः। अनुगम्य च उप सीदन् त्वाम् विश्वे यजत्राः यष्टव्या देवाः ॥ १ ॥

---

१ सहस्रसंख्याकं वि॰ अ॰. २. विन्मद् मूको ३ नास्ति अ. ४ °युयुजे मूको ५. नास्ति मे.
६ °त्यन्तरनिर्देश° मूको.

वेङ्कट० पराशरः शाक्त्यः। द्विपदा विंशत्यक्षरा। प्रायेण द्वयोर्द्वयोरैकार्थ्यं दृश्यते। 'अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन्, ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त, सोऽग्निरबिभेदित्थं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति। स निलायत। सोऽपः प्राविशत्। तं देवताः[१] प्रैषमैच्छन्' (तै २,६,६,१) इति ब्राह्मणम्। तत्रेदमुच्यते पशुना[२] इव स्तेनं गुहायां गच्छन्तम् अन्नमात्मना संयुञ्जानं[३] संयुक्तम्च[४] अन्नम् वहन्तम् समादाय गच्छन्तं [५]सजोषाः धीराः पदैः अन्वगच्छन्,[५] उपासीदंश्च त्वाम् विश्वे देवाः ॥१॥२॥

मुद्गल० द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि। तत्र 'पश्वा' इत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि। तेष्वध्ययनसमये द्वे द्वे ऋचौ चतुष्पदामेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते। अयुक्संख्यासु तु याऽन्त्याऽतिरिच्यते सा तथैवाम्नायते। प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरेक एव। प्रयोगे तु याः पृथक् शंसनीयाः। तत्र 'पश्वा' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तम्। शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः। द्विपदा विराट् छन्दः। 'विंशतिका द्विपदा विराजः' (अनु १,१२,८) इति तल्लक्षणम्। अग्निर्देवता ॥

धीराः मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः सन्तः हे अग्ने! त्वाम् पदैः मार्गैः पादलाञ्छनैः अनु ग्मन् अन्वगमन्। कीदृशम्। पश्वा अपहृतेन पशुना सह वर्तमानम् तायुम् न यथा स्तेनः परकीयं पश्वादिधनमपहृत्य दुष्प्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वत् गुहा चरन्तम् अप्रकाशायां गुहायां गच्छन्तं वर्तमानम्। चरतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २,१४)। तथा नमः युजानम् हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुञ्जानम् नमः वहन्तम् देवेभ्यः प्रति हविर्वहन्तम्। यजत्राः यजनीयाः विश्वे सर्वे देवाः हे अग्ने! त्वा त्वाम् उप सीदन् समीपं प्राप्नुवन्, दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत् परिष्टिर्द्यौर्न भूम ।
वर्धन्तीमापः पन्वा सुशिश्विमृतस्य योना गर्भे सुजातम् ॥२॥४॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूम ।
वर्धन्ति । ईम् । आपः । पन्वा । सुऽशिश्विम् । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुऽजातम् ॥२॥४॥

स्कन्द० ऋतस्य[१] गतस्याग्नेरनु देवाः यममभूतयः अनु व्रता गुः गमनाख्यानि कर्माण्यनुगतवन्तः। यतोयतो निर्गतस्ततोऽनुगतवन्त इत्यर्थः। भुवत् परिष्टिः बहस्य धाम्नेरभवत् पर्येषणा। किंपदी। उच्यते। द्यौः न भूम विस्तीर्णपर्यायोऽत्र भूमशब्दः, न बहुवचनः। भूतजातवचनो वा। द्यौरिव विस्तीर्णा। सर्वस्मिन् जगतीत्यर्थः। वर्धन्ति ईम् भूतेऽग्रे[७] कद् द्रष्टव्यः। ईंशब्दश्च एनमित्यस्यार्थे। अवर्धयंश्चैनमग्निम् आपः पन्वा पननीयेन स्तुत्येनाम्भसा सुशिश्विम्[८] श्वयतिर्वृद्ध्यर्थः। सुष्ठु वृद्धम्। अथवा शिशुशब्दस्येदं रूपम्। सुष्ठु शिशुं सन्तम्। [९]अत्यन्तं क्षीणमित्यर्थः[९]। क्व प्रदेशे। उच्यते। ऋतस्य योना 'ऋतम्' (निघ १,१२) इत्युदकनाम। उदकस्य योनौ गर्भे गर्भस्थानमत्र गर्भशब्देनोच्यते। आत्मन एव योनौ यः प्रदेशो गर्भस्थानं तत्रेत्यर्थः। सुजातम् सुष्ठु शोभनं वा जातम् ॥ २ ॥

---

१. देवाः वि[१२३] मू[१] कु ल लप. २. नास्ति वि[१]. ३. °युज्यमानं, वि[१] छपं. ४. युक्त° वि[१]. ५-५. नास्ति वि[१]. ६. ऋतं ऋतस्य म. ७. भूते म. ८. नास्ति म. ९-९. अत्यन्तक्षी° म.

वेङ्कट० अग्ने देवा अन्वगच्छन् कर्माणि निलीनस्य । क्व[1] किं कृत्वा गच्छतीति[2] तदाभवन् परिष्टि पर्येषणम् अन्वेषणम्[3] । द्यौ इव चासीत् भूमिरस्यान्वेषणार्थमागतैर्देवैः[4] । तं वर्धयन्ति आप स्तोत्रेण सुष्ठु वृद्धम् उदकस्य अन्तः गर्भे सुष्ठु प्रादुर्भूतमिति ॥३॥४॥

मुद्गल० [5]"इदम् एवार्थं[6] स्पष्टीक्रियते । देवाः ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेः[7] [8]व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाणि अनु गु अन्वेष्टुमगमन् । तदनन्तरम् परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्वेषणम् भुवत् अभवत् । भूम भूमिरपि अग्नेः[9] अन्वेष्टृभिर्देवैः द्यौः न स्वर्ग इवाभूत् । इन्द्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । आपः अप्देवताः ईम् एनम् उदके प्रविष्टम् अग्निम् वर्धन्ति वर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथाऽरक्षयितव्यं । कीदृशम् । सुशिश्वम् सुष्ठु प्रवर्धितम् ऋतस्य योना यज्ञस्य कारणभूते उदके गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातम् सुष्ठु प्रादुर्भूतम् । एवमप्सु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्य प्राब्रवत् । तदनन्तरं दयास्त्वमज्ञासिषुरिति भावः ॥३॥४॥

पुष्टिर्न रण्वा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।
अत्यो नाज्मन्त्सर्गप्रतक्तः सिन्धुर्न क्षोदः क ईं वराते ॥५॥६॥

पुष्टिः । न । रण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शम्ऽभु ।
अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिन्धुः । न । क्षोदः । कः । ईम् । वराते ॥५॥६॥

स्कन्द० उपमानोपमेयसाधारणगुणवचनानां शब्दानां सर्वत्रोपमेयवृत्तित्वदर्शनाय इह वाग्ने पुल्लिङ्गस्योपमेयत्वात् पुष्टिः न रण्वा इत्यादिषु व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गत्वे । रण्वेत्यपि[1] रम रूपम् । धनादिपुष्टिरिव रमणीयः प्रीतिकरदर्शनोऽग्निः[5] । क्षितिः न पृथ्वी 'क्षिति' (निघ १,१) इति पृथिवीनाम । दासरूपस्याग्नेरिदमुपमानम्[10] । [11]"पृथिवीव च पृथु[11] दासरूपम् [12]"तत् । गिरिर्न भुज्म[13] पर्वत इव फलादिभिरुपभोग्यः । क्षोदो न शम्भु[14] 'क्षोद' (निघ १,१२) इत्युदकनाम । उदकमिव तृष्णाछेदादिना सुखस्य भावयिता । अत्यः न पूर्वे अपि द्वे दासरूपस्यैवोपमाने । अत्य इव च अज्मन् गमने सर्गप्रतक्तः सर्गः सृष्टो वेगवत्तरः । तक्षतिर्गतिकर्मा । वेगगामित्वादस्य । सिन्धुः न क्षोदः सिन्धुर्नदी । षष्ठ्यर्थे चैषा प्रथमा । सिन्धोरिव चोदकम् । कः ईम् एनं[15] दासरूपं सन्तम् वराते वारयति । न कश्चिद्वारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥६॥

वेङ्कट० इष्यमाणाद्[16] भीतोऽरण्यं[16] प्राविशत्, [17]"तद् द्रष्टव्या[17]" स्तौति । पुष्टिः इव रमणीया, भूमिः इव विस्तीर्णा, गिरिः इव भोगसाधनम्, उदकम् इव सुखभावयितृ[18] । सोऽयम् अश्व इव गमने भवति । गमनप्रवृत्तं[19] तम्[20] इमम् कः[20] वारयति । यथा सिन्धुः उदकं कूलाभ्यां वारयति तद्वदिति[21] ॥५॥६॥

1. नास्ति वि[1] अ[1] कु ल दय 2 °दीन अन्वेषणं वि[1] अ[1] ल कप 3 नास्ति मूको 4 भूमरन्ने° वि[1] अ[1]. 5-5 उदकस्य मे[1] 6 एव° मूको 7-7 नास्ति मे[1] 8 एवे अ 9 °दर्शनपात्रा अ 10 °रूपस्य नाग्ने° कु 11-11 पृथिवी पृथु अ 12-12 नास्ति अ 13 नास्ति अ 14 एवं अ 15 म (नि)दम° वि[1] 16 इतोऽ° वि[1] अ[1] 17-17 दासन्द वि[1] 18. सुखयितृ कप 19 °इ वि[1] अ[1] कु ल 20. नास्ति वि[1] अ[1]. 21 °न्तत् कु

मुद्गल० रण्वा रमणीया सर्वेषां हृद्या पुष्टि न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्नि सर्वेषां रमणीय ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारसाम्यधीनत्वात्। यद्वा 'पुष्टिरिव' रण्वा गन्तव्य शब्दनीय । यथा पुष्टि प्राप्यते तद्वदग्नि यज्ञ हविर्भि प्राप्यत इति भाव । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षिति न भूमिरिव अग्निरपि विस्तीर्ण सर्वभूतेषु जाठररूपेणावस्थानात्। गिरि न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता। यथा गिरौ विद्यमान फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुञ्जते तद्वदग्नावपि पचन्त सर्वे भुञ्जते। क्षोद्म सुखकरम् क्षोद्र न उदकमिव। यथोदक सुख करोति तद्वदग्नि सर्वेषां सुखकारीत्यर्थ । अज्मन् अज्मनि सङ्ग्रामे अत्य न सततगमनशीलो अश्व इव सर्गप्रतक्त सर्गेण विसर्गेण प्रगमित । यथा सादिना प्रेषितो अत्यश्वो हन्तव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि ऋत्विग्भि प्रेरित सन् शत्रून् हन्तु शीघ्र गच्छतीति भाव । अपि च सिन्धु न क्षोद स्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निवार तद्वत् दग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थ । अतो एवमादेव तस्मात् ईम् एनमग्निम् क वराते को वारयते । न कोऽपि वारयितु शक्नोतीत्यर्थ ॥५॥६॥

जामिः सिन्धूनां भ्रातेव स्वस्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति ।

यद् वातजूतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जामि । सिन्धूनाम् । भ्राताऽइव । स्वस्राम् । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति ।

यत् । वातऽजूत । वना । वि । अस्थात् । अग्नि । ह । दाति । रोम । पृथिव्या ॥७॥८॥

स्कन्द० वैभुवस्याऽर्षेण पादेन स्तुति । जामि ज्ञाति[1] वैद्युतोऽग्नि सिन्धूनाम् आपोऽत्र सिन्धव उच्यन्ते । 'य सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यम' (ऋ ८४१,२) इति यथा। वृष्टिलक्षणानामपाम्। कथम्। भ्राता इव स्वसाम् भगिनीनां यथा भ्राता भगिन्यानुसविकृष्टो ज्ञातिस्तद्वदित्यर्थ । परैस्त्रिभि पादै दावरूपस्याग्ने स्तुति । इभ्यान् न राजा इभा हस्तिन तेषु भवा साधवो वा इभ्या हस्त्यारोहा । यथा इभ्यान् राजा आक्रम्योपभुङ्क्ते तद्वत् दावाग्नि वनानि वृक्षान् अत्ति भक्षयति। दहतीत्यर्थ । कदा। उच्यते। यत् वातजूत वातेन प्रेरित[2] सर्ववनानि[3] व्यस्थात् विप्रकीर्णविग्रहरित्यर्थ । विविध गच्छतीत्यर्थ । तदैव च अग्नि दावरूप । ह शब्द पदपूरण । दाति लुनाति[4] रोमस्थानीय तृणम् पृथिव्या । तदैव पृथिव्यास्तृणान्यपि दहतीत्यर्थ ॥४॥

वेङ्कट० बन्धु सिन्धूनाम् स्यन्दमानानां नदीनाम्[5] । भ्राता इव "स्वसॄणामित्यौपमिकम्। साऽयम्" इभ्यान् शत्रून् राजा इव काष्ठानि अत्ति। यदा[6] वातप्रेरित वृक्षान् अधितिष्ठति तदानीम् अग्नि खलु छिनत्ति दहति[7] लोमस्थानीयं तृणगुल्मादिकमपि पृथिव्या[8] इति[9] ॥७॥८॥

मुद्गल० सिन्धूनाम् स्यन्दनशीलानामपामयमग्नि जामि बन्धु तासामुत्पादकत्वात्। निरुक्तम्।

---

१ १ नास्ति मूको　२ नास्ति ख　३ पूरित कु　४ वनानि कु　५ लुनाति कु　६ नास्ति वि¹ अ¹　७-७ "स्वसृणा ऽयम् वि¹ अ¹　८ नास्ति वि¹　९ नास्ति मूको　१० "ष्टीं दहति मूको　११ रत्व वि¹ अ¹, नास्ति कु

सखाम् स्वसॄणाम् भ्राता इव यथा भ्राताऽतिशयेन हितकरो[1] भवति[1] तद्वत्। तादृशोऽग्निः वनानि महान्त्यरण्यानि अत्ति भक्षयति। दहति[2] इत्यर्थः। निदर्शनम्। राजा इभ्यान् न इभ्याः शत्रवः तान् यथा राजा समूलं हिनस्ति तद्वत्। अपि च यत् यदा वातजूतः वातेन प्रेरितः सन् वना वनान्यरण्यानि वि अस्थात् उक्तप्रकारेण[3] विविधमाविष्ठति दग्धुं प्रवर्तते। तदानीम् अग्निः ह असौ अग्निरेव पृथिव्याः भूमेः सम्बन्धीनि रोमा ओषधिरूपाणि दाति छिनत्ति। भूम्याम् ओषधिवनस्पतिजालं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत्।
सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥९॥१०॥

श्वसिति। अप्ऽसु। हंसः। न। सीदन्। क्रत्वा। चेतिष्ठः। विशाम्। उषःऽभुत्।
सोमः। न। वेधाः। ऋतऽप्रजातः। पशुः। न। शिश्वा। विऽभुः। दूरेऽभाः ॥९॥१०॥

स्कन्द० श्वसितीति तृणादीनि दहन्नग्निः श्वसनसदृशं शब्दं करोति। कथम्। अप्सु हंसः न हंस इव श्रान्तः[4] निषीदन्। कीदृशः। क्रत्वा चेतिष्ठः प्रज्ञावतां मध्ये प्रज्ञया महावत्तमः[5]। विशाम् पष्ठीनिर्देशाद्यर्थायेति शेषः। यद्वा मनुष्याणाम् अर्थाय उषर्भुत् उषःकाले विबोद्धा। यदग्निहोत्रहोमार्थमुषःकाले अग्निर्विबोध्यते तदभिप्रायमुषर्भुदित्येतत् विशेषणम्। सोमः न वेधाः मेधावी ऋतप्रजातः ऋतमित्यादित्य उदकं वा सत्त तस्मात्। 'उदीचि प्रथमसमावृत्त[6] आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन्[7] धारयति तत्प्रदीप्यते' (या ७, २१)। तेनाग्निरादित्यादुत्पद्यते। वैद्युतात्मनोदकात्। कथं पुनः प्रजातः। उच्यते। पशुः न शिश्वा प्रथमायाः स्थाने तृतीयैषा। पशुरिव शिशुः। यथा शिशुकः पशुः अन्यस्मात् पशोः प्रजायते तद्वदित्यर्थः। विभुः ईश्वरः सर्वस्य। दूरेभाः भा दीप्तिः। दूर एव व्यवस्थितो दीपयिता ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनया पुनरप्सु[8] प्रविष्टं स्तौति। श्वासशब्दं करोति अप्सु हंसः इव सीदन् प्रज्ञापकेनौपसेन[9] तेजसा चेतयितृतमः मनुष्याणाम् उषसि प्रबुद्धः। सोमः इव विधाता उदकात् प्रजात[10], पशुः इव शिशुना वत्सेन सह तेजसा प्रादुर्भवन् महान् दूरस्थः प्रकाशयति[11] ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० अयमग्निः देवेभ्यः पलायितः सन् अप्सु उदकेषु श्वसिति प्राणिति। निगूढो[12] वर्तत इत्यर्थः। दृष्टान्तः। हंसः न सीदन् उदकमध्ये उपविशन् हंस इव। कीदृशोऽग्निः। क्रत्वा प्रज्ञा ज्ञानहेतुना आत्मीयेन प्रकाशेन विशाम् प्रजानाम् चेतिष्ठः अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता। रात्रौ हि सर्वे जना अन्धकारावृतं सर्वम् अग्नेः प्रकाशाज्जानन्ति। उषर्भुत् उषस्युषःकालेऽग्निहोत्रार्थं प्रबुद्धः[13] सोमः न वेधाः सोम इव विधाता स्रष्टा। सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोज्यजातं सृजति, तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति अग्नेरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात्। ऋतप्रजातः ऋतात् उदकात् प्रादुर्भूतः पशुः न शिश्वा उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव सनत्कृतः सङ्कुचितगात्रोऽभूत्।

1-1. हितं करोति मै[1]. 2. भक्षयति मूको. 3. °कारो मै[1]. 4. श्रान्तः ख. 5. °ती ती मूको. 6. प्रथमावृत्त मूको. 7. °मयसंस्पर्शं मूको. 8. प्रजापेन ख. 9. °रप्सु वि[1]. 10. प्रज्ञापितेनौ° ख. 11. प्रकाश इति वि[1]. 12. निगूढे मूको. 13. °द्धः मूको.

ततः प्रादुर्भूतः सन् विभुः प्रभूतः संपन्नः । दूरेभाः दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निरप्सु श्वसितीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्गः ॥

[६६]

र॒यिर्न चि॒त्रा सूरो॒ न सं॒दृगायु॒र्न प्रा॒णो नित्यो॒ न सू॒नुः ।
तक्वा॒ न भूर्णि॒र्वना॑ सिषक्ति॒ पयो॒ न धे॒नुः शुचि॑र्वि॒भावा॑ ॥१॥२॥

र॒यिः । न । चि॒त्रा । सूरः॑ । न । स॒म्ऽदृक् । आयुः॑ । न । प्रा॒णः । नित्यः॑ । न । सू॒नुः ।
तक्वा॑ । न । भूर्णिः॑ । वना॑ । सि॒स॒क्ति॒ । पयः॑ । न । धे॒नुः । शुचिः॑ । वि॒भाऽवा॑ ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० रयिः न चित्रा धनमिव चित्रः पूजनीयो वाऽग्निः । सूरः न संदृक् सूर्य इव संद्रष्टा संदर्शनीयो वा । आयुः न प्राणः प्राणहेतुरत्र प्राण उच्यते । अन्नमिव च प्राणहेतुः । जाठरात्मना ह्यग्निराहारविपरिणामकरत्वात्तदायत्तत्वाच्च प्राणस्य भवति प्राणहेतुः । किञ्च नित्यः न सूनुः नित्यशब्दो ध्रुववचनः । कृतकाद्यपेक्षया च औरसः पुत्रो नित्य उच्यते । यथौरसः पुत्रोऽग्निरपि तद्वत्[1] । साक्षादुत्पाद्योग्यत्वाच्च सूनूनां लोकानां प्रापकः सुखो वेति वाक्यशेषः । अथवा पुरस्तादुपचारत्वेऽपि नकारवृत्त्य[2] सूनुः इत्येतावन्मात्रमेव उपमानम् । नित्य इत्येतदुपमेयम् । नित्योऽग्निः सूनुरिव । यथा त्रैवर्णिकैः पितृणामनृणत्वाय पुत्रोऽवश्यमुत्पाद्यः, एवं देवानामनृणत्वाया-ग्निरपि अवश्यमाधेय इत्यर्थः । किञ्च तक्वा न भूर्णिः 'तक्वा' (निघ ३,२४) इति स्तेननाम । भूर्णिरित्यपि भ्रमे रूपे प्रहरणम् न बिभर्तेः । यथा भ्रमणशील आटविकस्तेनो वनानि सेवते तद्वद्दावरूपोऽग्निः वनानि सिषक्ति सेवते । किञ्च पयः न धेनुः षष्ठ्यर्थे प्रथमैषा । क्षीरमिव धेनोः स्वभूतम् शुचिः शुद्धः विभावा दीप्तिमांश्चाग्नि ॥ १ ॥

वेङ्कट० दावाग्निमनेन[1] सूक्तेन स्तौति—रयिः इव चित्रा[2] इति । प्रकाशवान् सूर्य इव च[3] सर्वै-र्दृश्यमानः । आयुः इव प्राणनहेतुः,[4] दग्धे ह्यरण्य ओषधयः प्रादुर्भवन्ति । औरस इव पुत्रः । तस्करः इव हरणशीलः । अरण्यानि सेवते[5] । क्षीरम् [illegible] धेनुः । 'अस्तः पूर्वरूपम् । उज्ज्वलम्[6] दीप्तिमान् ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्गल० रयिः इति दशर्चं द्वैपदम् । अध्ययनतः पञ्चमं द्वितीयं सूक्तम् । पराशर ऋषिः[1] । विराट् छन्दः[1] । अग्निर्देवता[1] ॥

अयमग्निः रयिः न धनमिव चित्रा चायनीयः सूरः न सूर्य इव संदृक् सद्द्रष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता आयुः न प्राणः आयुः मुखे सञ्चरन् प्राणः प्रश्वसन् वायुरिव प्रियतमः । यद्वा यथा प्राणवायुरायुर्जीवनमवस्थापयति, एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यः न

१. °इव कः अ. २. °स्य न मूको. ३. दवा° वि[1,1] अ[1,1] छ उपं.; देवा° वि[1]. ४. चित्रा कु. ५. नास्ति वि[1,1] अ[1]. ६. प्राणहेतुः वि[1]. ७. नास्ति वि[1] लपं. ८-८. अस्तः पूर्वरूप ज्वल छप; अस्तः विपूर्वरूप ज्वलन् वि[1]; त्रुटितम् क, नास्ति अ[1] कु. १-१. नास्ति मै[1].

सूनु नित्यो ध्रुव पुत्र इव प्रियकारी। यथा औरस पुत्र पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता। तक्वा न गतिमान् अश्व इव भूर्णि भर्ता। यथा अश्व उपर्यारूढ पुरुष बिभर्ति धारयति तद्वदयमपीत्यर्थं। पय न धेनु पय इव प्रीणयिता। शुचि दीप्त। विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त। एवगुणविशिष्टोऽग्नि वना वनान्यरण्यानि सिषक्ति दग्धु समवैति ॥ १ ॥ २ ॥

दाधार क्षेममोको न रण्वो यवो न पक्वो जेता जनानाम् ।
ऋषिर्न स्तुभ्वा विक्षु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥ २ ॥ ४ ॥

दाधार । क्षेमम् । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्वः । जेता । जनानाम् ।
ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विक्षु । प्रऽशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति ॥ २ ॥ ४ ॥

स्कन्द० दाधार धारयति क्षेमम्। क्षेम[1] करोतीत्यर्थं। ओक न रण्व, यव न पक्व ओक इति गृहनाम। यवोऽपि सस्यावस्थ इहाभिप्रेत। "द्वे अपि[2] चैते रण्व इत्यस्योपमार्थे। गृहमिव च, यव इव च पक्व सर्वस्य रमणीयोऽग्नि, प्रीतिकरः इत्यर्थ। जेता जनानाम् जेता च शत्रुजनानाम्। ऋषि न स्तुभ्वा स्तोभतिरर्चतिकर्मा (तु निघ ३,१४)। होतृत्वाद्ग्नि ऋषिरिव स्तोता देवानाम्। छान्दसमपि च विक्षु तृतीयार्थे सप्तमी। विड्भि[3] मनुष्यै प्रशस्त शंस स्तुतौ। प्रकर्षण स्तुत। कस्मात्। वाजी न अश्व इवोत्कृष्ट प्रीत च सन्नपि वय अन्नम् दधाति ददाति स्तोतृभ्य। अथवा वाजी न इत्येतत् वयो दधाति इत्यस्योपमानम्, न प्रशस्त इत्येतस्य। अश्व इव च वयो दधाति। यथा सङ्ग्रामार्थ सङ्ग्राम नित्वा तद्द्वारेणान्न ददाति तद्वत् प्रीतस्सन्नग्निः ददातीत्यर्थं ॥ २ ॥

वेङ्कट० करोति रक्षां गृहम् इव रमणीयम्। यव इव पक्व[4] जेता जनानाम्[5] स्तोममिनस्त प्रयच्छति। "यथा ऋषि[6] स्तोता मनुष्येषु प्रशस्त, अभिरक्षणकुशल[7] अन्न प्रयच्छति अश्व इव[8] घासेन प्रीत[9]" इति[10] ॥ २ ॥ ४ ॥

मुद्गल० अयमग्नि क्षेमम् लब्धस्य धनस्य रक्षणम् दाधार धारयति। स्तोतृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षण कर्तुं शक्नोतीति भाव। ओक न निवासस्थान गृहमिव रण्व रमणीय। यव न यव [illegible] पक्व। यथा पक्वो यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वत् अग्निरपि पाकादिकार्यहेतुतया उपभोग्य इत्यर्थं। जनानाम् जेता शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता। ऋषि न मन्त्रद्रष्टा ऋषिरिव स्तुभ्वा देवानां स्तोता विक्षु यजमानलक्षणेषु प्रशस्त प्रख्यात। वाजी न अश्व इव प्रीत हर्षयुक्त। यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुख गच्छति, तद्वदयमपि देवानां हविर्वहन हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थं। एवंभूतोऽग्नि वय अन्नम् ददाति[11] दधातु। अस्मभ्य ददातित्यर्थं ॥ २ ॥ ४ ॥

---

१. नास्ति भ. २-२ द्वार° भ. ३. विड् विड्भि भ, विड्भि कु. ४ पक्व च वि°. ५ °शत्रु° वि° भ°। भन° वि°. ६ ६. यथाग्निर् देवानां वि° भ°. ७ °भाक्षरणकु° वि° भ°. ८ नास्ति वि°. ९ नास्ति मूको. १०. प्रीतो वि°° भ° कु म कर्य. ११ नास्ति कु. १२ नास्ति मे°.

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।
चित्रो यदभ्राट् छ्वेतो न विक्षु रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥५॥६॥

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरम् । विश्वस्मै ।
चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्ऽसु ॥५॥६॥

स्कन्द० दुष्करमोको यस्याम् । यत्र व्यवस्थातुं न शक्यत इत्यर्थः । सा[1] दुरोका[2] । [3]दुरोका शोचिर्दीप्तिर्यस्य[3] सः दुरोकशोचिः । [4]छान्दसत्वात् सकारलोपः[4] । दुस्सहदीप्तिकः । क्रतुः न नित्यः क्रतुः कर्म प्रज्ञा वा, तद्वन्नित्यः । जायेव योनौ 'योनिः' (निघ ३,४) इति गृहनाम । यथा सर्वमनुष्याणां भार्या गृहे पर्याप्ता सर्वस्मै कार्याय एवमग्निरलं पर्याप्तः सर्वस्मै कार्याय । स्तोतॄणां सर्वकार्याणि कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । कीदृशः । उच्यते । चित्रः यत् अभ्राट् यदिति व्यत्ययेन नपुंसकता । विचित्रो यो भ्राजते । [5]श्वेतः न[5] श्वेतवर्णत्वात् श्वेत आदित्यः । आदित्य इव विक्षु मनुष्येषु । यश्च रथः न रुक्मी त्वेषः समत्सु 'रुक्मम्' (निघ १,२) इति हिरण्यनाम । यथा रुक्मवान् रूप्येण[6] सुवर्णेन वा खचितावयवो रथः सङ्ग्रामेषु दीप्तः स्यात्तद्वत् त्वेषो दीप्तः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दुःसेवतेजाः, प्रज्ञा इव अनुस्मृतः जायेव गृहे वर्तमानः[7] पर्याप्तो भवति विश्वस्मै जनाय, चित्रः[8] यदा भ्राजतेऽरण्ये, श्वेतवर्णः इवादित्यः विक्षु, रथः इव च हिरण्मयः दीप्तः सङ्ग्रामेषु ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुद्गल० दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः क्रतुः न नित्यः क्रतुः कर्मणां कर्ता स इव ध्रुवः । यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति, तद्वदयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां वधने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । योनौ गृहे वर्तमाना जायेव योषिदिव अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो वह्निः विश्वस्मै यष्टृजनाय अरम् अलं भूषणं भवति । यथा जायया गृहम् अलङ्कृतं भवति, तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलङ्कृतं सद् दृश्यत इत्यर्थः । चित्रः चायनीयः यत् यदा अयमग्निः अभ्राट् भ्राजते तदानीम् श्वेतः न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति । रात्रौ हि अहनि सूर्य इव अग्निः प्रकाशको भवति विक्षु प्रजासु । रथः न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः समत्सु सङ्ग्रामेषु त्वेषः दीप्तः । एवम्भूतोऽग्निः यदभ्राड् इति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत् त्वेषप्रतीका ।
यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥७॥८॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका ।
यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वम् । जारः । कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् ॥७॥८॥

स्कन्द० सेनेव यथा सेना सेनापतिना सृष्टा विसृष्टा अभ्यनुज्ञाता सती यान् प्रति गच्छति तेषां

---

१. सः मूको. २. दुरोकाः । छान्दसत्वात् सकारलोपः मूको. ३-३. दुरोकाऽछो° अ. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. नास्ति कु. ६. रूप्येण कु. ७. °माना वि° अ°. ८. चित्रः वि° अ° कु ढ उपं.

भयम् ददाति, एवमतिप्रज्वलितोऽसि अमम् अमशब्दोऽत्र भयवचन । 'द्यावा जज्ञान पृथिवी अमे घा'[1] (ऋ १,६३,१) इति यथा। भय ददाति। जनयतीत्यर्थ[2]। कस्य। अनिर्देशात् कृत्स्नस्य जगतो रक्षसा वा। अस्तु न दिद्युत् इदमपि भयाधानस्यैव द्वितीयमुपमानम्। 'दिद्युत्' (निघ २,२०) इति वज्रनाम। वज्रनामानि चायुधमात्रवचनानि,[3] नेन्द्रायुधविशेषवचनान्येव। तेनात्र दिद्युत् शक्तिरुच्यते। यथा चास्तुः क्षेपणशीलस्य स्वभूता शक्तिर्यं प्रति क्षिप्यते तस्य भय ददाति तद्वत्। कीदृशी या शक्ति । उच्यते। त्वेषप्रतीका प्रतीक दर्शनमुच्यते। दीप्तदर्शना। उज्ज्वलेत्यर्थ । किञ्च यम ह जात युगपज्जातत्वात् यमोऽत्राग्निरुच्यते। येन[4] पुन सहाग्निर्युगपज्जात[4]। इन्द्रेण। कुत एतत्। 'समानो वा जनिता भ्रातरा युव यमाविहेहमातरा' (ऋ ६,५९,२) इति [5]मन्त्रान्तरे दर्शनात्[5]। अथवा प्रयच्छति स्तोतृभ्य कामानिति यम। हशब्दस्तु विनिग्रहार्थीय[6] एवार्थे। यम एव जात। यम एव जनित्वम् कर्तव्यम् व्यत्ययेन एव द्रष्टव्य। जनिष्यमाण। यावत्किञ्चित् सर्वमग्न्यायत्तत्वादग्निरेवेत्यर्थ । किञ्च जार कनीनाम् जरयिता कन्यकानामपि। अग्निसन्निधौ व्यूढाना कन्यकाना[7] कन्यात्व व्यावर्त्यते। अर्थ एवमुच्यते — जार कनीनामिति। पति जनीनाम् जनयन्त्यपत्यानीति जनयो भार्यास्तासा पति। यावती काचित् स्त्री सर्वस्या प्रथममग्नि पतिर्भवति, पश्चान्मनुष्य। तथाहि वक्ष्यति 'सोम प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तर। तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजा' (ऋ १० ८५,४०) इति। पालयितृवचनो वा पतिशब्द। अथवा कनति कान्तिकर्मा (द्र निघ २,६)। कम-नीयत्वात् कनय ओषधय इहोच्यन्ते। जनयोऽप्योषधय एव जायमानत्वात्। तासा कालेनात्मना[8] फलपाककरत्वात् जारोऽग्नि। पतिश्च स्वामित्वात् पालयितृत्वाद्वा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सेनेव उद्युक्ता भयम् दधाति,[10] अस्तु[11] इव आयुधं[12] दीप्तमुखम्। यम एव जात अग्निरपि यम उच्यते यमनात्। यम एव जनिष्यमाण। जरयिता[13] कन्यकानाम्। "तृतीयो अग्निष्टे पति" (ऋ १०,८५,४०) इत्यपि[14] नियमो भवति। पालयिता जायानाम्[15] तत्प्रधाना हि[16] यज्ञरथयोगेन भवति" (या १०,२१) ॥ ७ ॥ ८ ॥

मुद्गल० यदा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना नरसहवीरिवायमग्नि अमम् शत्रूणां भयम् दधाति विदधाति। करोतीत्यर्थ । निदर्शनान्तरमुच्यते। त्वेषप्रतीका दीप्तमुखा अस्तु न दिद्युत् क्षेप्तृसम्बन्धिनी इषुरिव। सा यथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थ । य[17] जात उत्पन्नो भूतजात यच्च जनित्वम् जनयितव्यमुत्पत्स्यमान भूतजात तदुभयमपि यम ह अग्निरेव। सर्वेषा भावानामग्न्याहुतिद्वारोऽन्यथाधीनत्वात्। कनीनाम् कन्यकानाम् जार जरयिता। यतो विवाहसमयेऽसौ लाजादिद्रव्येण होमे सति तासा कन्यकात्व निवर्तते, अतो जरयितत्युच्यते। तथा जनीनाम् जायाना कृतविवाहानाम् पति भर्ता ॥ ७ ॥ ८ ॥

तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ।
सिन्धुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवन्त गावः स्व१र्दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

---

१. नक्ती° अ २. °युधवचनमात्राणि अ ३. तेन मूको ४ °ग्नीय युग° मु. ५-५ °न्तर द°° अ. ६. °र्थीयो म कु ७. कन्यका म ८. नास्ति अ. ९ °कालमना अ. १० य(द) दधाति वि° अ°. ११ नास्ति वि°. १२ आयुध वि° अ°. १३. जार° वि°; °विता कामयिता वि° अ°. १४ नास्ति वि° अ°. १५ जायमानानाम् वि° अ° कु ख सप, जननाम् वि° अ°. १६. नास्ति मूको. १७ यम मूको.

तम् । वः । चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते । इद्धम् ।
सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त । गावः । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० वः इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । य उक्तगुणोऽसि तम् त्वाम् चराथा चरतिर्गत्यर्थः । चरतीति चरथः[1] पशुः । तत्प्रभवा या हृदयाद्यवदानाहुतिः सापि कारणधर्मस्य कार्येऽपूपचारदर्शनात् चराथोच्यते । तया । वयम् वसत्या वसतीति वसतिः स्थावररूपा व्रीहियवाद्योषधिः[2] । तत्प्रभवा पुरोडाशाद्याहुतिरपि वसतिः । तया च । अस्तम् न गावः 'अस्तम्' (निघ ३,४) इति गृहनाम । यथा गृहं गावो व्याप्नुवन्ति उपगच्छन्ति वा तद्वत् । नक्षन्ते 'इन्वति, नक्षति' इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् व्याप्त्यर्थोऽयम् (तु. निघ २,१८) । व्यत्ययेन चोत्तमस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । नक्षामहे व्याप्नुमः । अथवा णक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ । धातुरोऽपि चात्र सोपसर्गार्थे द्रष्टव्यः । उपगच्छाम इत्यर्थः । इद्धम् आहवनीयात्मना दीप्तं सन्तम् । परोऽर्धर्चः परोक्षकृतत्वात् भिन्नं वाक्यम् । सिन्धुः न क्षोदः सिन्धोरिवोदकम् । प्र नीचीः ऐनोत् इणो[3] वा गत्यर्थस्य एवतेः(?)[4] वा गतिकर्मण इदं रूपम् । दावरूपोऽग्निः आ मूलादोषधीर्वृक्षं प्रकर्षेण नीचैर्गच्छति । किञ्च नवन्त गावः स्तुतयोऽत्र गाव उच्यन्ते । 'गोभिर्मदीमन्ये अस्मत्' (ऋ. ८,२,६) इति यथा । स्तोतारो वा । 'गोभिः श्राणा अभिघवः' (ऋ १,११४,९), इति यथा । अग्निं स्तुवन्ति स्तुतयः स्तोतारो वा । शाकपूणिस्तु 'य उग्रा अर्कमानृचुः' (ऋ १,१९,४), 'आर्चन्न मरुतः' (ऋ १,५२,१५) इत्यादिषु मरुतां स्तोतृत्वदर्शनात् मरुतोऽत्र गाव उच्यन्त इति मन्यते । अग्निं स्तुवन्तो मरुतः । स्वः सर्वे सर्वेक्षिन् वा । दृशीके दर्शनीये वेद्यादौ स्थाने । अथवा दृशीके-शब्दो द्रष्टुमित्यस्य चार्थे । स्वर्दृशीके अखिलकाशितं सर्वं द्रष्टुमित्यर्थः । द्युनाम वा स्वः शब्दः । द्युलोकं द्रष्टुम् । स्वर्गं प्राप्तुमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् इमं यूयं चरन्त्या पश्वाहुत्या,[5] वयम् निवसन्त्या[6] औषधाहुत्या, गृहं यथा गावः आप्नुवन्ति तथाप्नवाम इद्धम् समृद्धं भोगैः[7] । सिन्धुः इव उदकम् अधःस्थितम् 'अग्निः नीचीः ज्वालाः[8] उद्गमयति । ते च रश्मयः संश्लिष्टा भवन्ति सर्वस्य दर्शनीये भगवाविति ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० वः इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । हे अग्ने! तम् त्वाम् चराथा चरतीति चरथः पशुः, तत्प्रभवैः हृदयादिभिः साध्या आहुतिरपि चराथेत्युच्यते । उपचारात् कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधनया आहुत्या वसत्या वसति निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याऽऽहुतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरोडाशाद्याहुत्या च वयम् इद्धम् प्रदीप्तमग्निम् नक्षन्ते व्याप्नुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तत्र दृष्टान्तः । अस्तम् न गावः 'अस्तम्' इति गृहनाम । यथा गावो गृहं व्याप्नुवन्ति[9] तद्वदयमग्निः । सिन्धुः न क्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव नीचीः नितरां चरन्तीरितस्ततो निरतामुद्गच्छन्तीर्ज्वालाः प्र ऐनोत् प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं

1. चराथा मूको. 2. °धयः मूको. 3. इणो कु. 4. नास्ति भ. 5. पश्वा आहुत्या कु.
6. निवसन्ति कु. 7. नास्ति वि[2]. 8-8. अग्निर्ज्वाला: कु रुपा; अग्निर्ज्वाला: वि[1] अ[2] ल. 9. प्राप्नु° मै[2].

गच्छति तद्वदग्नेर्ज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छन्तीति भावः । स्वः नभसि वर्तमाने द्युलोके दर्शनीये तस्मिन् अग्नौ गावः गमनस्वभावा रश्मयः नवन्त सङ्गच्छन्ते ॥ ९ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये दशमो वर्गः ॥

[६७]

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्यम् ।
क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत् स्वाधीर्होता हव्यवाट् ॥१॥ ॥२॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव । अजुर्यम् ।
क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाट् ॥१॥२॥

स्कन्द० वनेषु जायुः दावरूपेण जननशीलोऽग्निः । मर्तेषु मित्रः मर्तेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । मनुष्याणां[1] मित्रम् । वृणीते सम्भजते । किम् । अजुर्यम् अजराम् । न कदाचिज्जीर्यत इत्यर्थः । कथं वृणीते । उच्यते । श्रुष्टिम् राजेव श्रुष्टिशब्दोऽत्र वृत्तवचनः, अ[2] क्षिप्रनाम । वृत्तमात्मीयं परकीयं वा राजेव । क्षेमः न साधुः क्षेम इति द्वितीयार्थे प्रथमा । क्षेममिव च साधुः । यो हि[3] साधुः न तस्य कुतश्चिदक्षेममस्ति । क्रतुः न भद्रः क्रतुरित्येतदपि द्वितीयार्थे एव प्रथमा । विज्ञानमिव च भद्रः पुरुषः । अथवा क्षेमः क्रतुरिति स्वार्थ एव प्रथमा । क्षेमकरस्तु क्षेम उच्यते । नकारस्तु[4] पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः साधुरित्येतेन सम्बध्यते । साधुरिव क्षेमकरोऽग्निः, विज्ञानमिव भद्र इत्यर्थः । किञ्च भुवत् स्वाधीः स्वाध्यानः कल्याणचित्तोऽग्निः । को भवति । उच्यते । होता च हव्यवाट् च सर्वयजमानानाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० काष्ठेषु जायमानः मर्तेषु सखा वृणीते क्षिप्रकारिणं यजमानम् राजेव अजरं मित्रम् । क्षेमः[5] इव साधुः, कर्मेव भजनीयः भवति सुकर्मा होता हव्यवाट् ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्गल० 'वनेषु' इति द्वैपदं दृचात्मकम् । अध्ययनतः पञ्चमं तृतीयं सूक्तम् । पराशर ऋषिः । विराट् छन्दः । अग्निर्देवता ॥

वनेषु जायुः अरण्येषु जायमानः । मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमग्निः[6] श्रुष्टिम् श्रु आशु अश्नुते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः[7] । एवम्भूतं यजमानम् वृणीते सम्भजते । अनेन दत्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । दृष्टान्तः । राजेव अजुर्यम् अजुर्यं जरारहितं दक्षं सर्वकार्येषु समर्थमित्यर्थः । एवम्भूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । क्षेमः न रक्षक इव साधुः साधयिता क्रतुः न क्रतुः कर्मणां कर्ता [illegible] इव भद्रः भजनीयः होता देवानामाह्वाता हव्यवाट् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः । एवम्भूतोऽग्निः[8] स्वाधीः शोभनकर्मा भुवत् भवतु ॥ १ ॥ २ ॥

---

१. मनुष्याणां अ. २. नास्ति अ. ३-३. नास्ति अ. ४. नञोमात्र° अ. ५. क्षेमं त्रातारं हैं दि' अ'. ६. सोऽयम° मैं'. ७. कर्मानुष्ठा° मैं'. ८. एवंभूतो° मूको.

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान् धाद् गुहा निषीदन् ।
विदन्तीमत्र नरो धियंधा हृदा यत् तष्टान् मन्त्राँ अशंसन् ॥३॥४॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निऽसीदन् ।
विदन्ति । ईम् । अत्र । नरः । धियम्ऽधाः । हृदा । यत् । तष्टान् । मन्त्रान् । अशंसन् ॥३॥४॥

स्कन्द० हस्ते दधानः नृम्णा 'नृम्णम्' (निघ २,१०) इति धननाम । हविर्लक्षणानि धनानि विश्वानि । गृहीतसर्वहविष्कस्सन्नित्यर्थः । अमे भये देवान् धात् निदधाति । अदृश्यमानत्वात् भयं देवानामुत्पादयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । उच्यते । रक्षोऽसुरपलायनार्थम् गुहा गूढं प्रच्छन्नम् निषीदन् सवित्र गत्यर्थः । नियमेन गच्छन् । विदन्ति ईम् अत्र नरः ईम् शब्दः एनमित्यस्यार्थे । मनुष्यास्तु विदन्त्येनमग्न्यवस्थया वर्तमानम् । कीदृशाः[1] । धियंधाः यागकर्मणः[2] प्रज्ञाया[3] वा धारयितारः । धातारः प्रज्ञावन्तो वेत्यर्थः । कतमे । उच्यते । हृदा यत्[4] ये तष्टान् कृतान् । मनसा सङ्कल्पितानित्यर्थः[5] । मन्त्रान् अभिस्तुतिरूपान् अशंसन् शंसतिरत्र सामर्थ्यादुच्चारणार्थः । अथवा शंसतिः स्तुत्यर्थ एव । तष्टान् मन्त्रानिति[6] तृतीयास्थाने द्वितीया । ये हृदयेन सङ्कल्पितैः मन्त्रैः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० [7]हस्ते धारयन्[7] सर्वाण्येव धनानि देवैर्निहितानि भये [8]देवान् धात्[8] गुहायाम् [9]निषीदन् । विदन्ति एनम्[9] अत्र देवाः कर्मणो धातारः, हृदयेन यदा[10] कृतान् मन्त्रान् अशंसन् ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥

मुद्गल० विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविर्लक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानः धारयन् अयमग्निः गुहा गुहायाम् अप्सु मध्ये निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन् अमे भये देवान् धात् अस्थापयत् । अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः । नरः नेतारः धियंधाः कर्मणां धारयितारो देवाः अत्र अस्मिन् काले ईम् एनमग्निम् विदन्ति जानन्ति । यत् यदा हृदा हृदयावस्थितया[11] बुद्ध्या तष्टान् निर्मितान् अभिस्तुतिपरान् मन्त्रान् अशंसन् अस्तुवन्, अशोचन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अजो न क्षां दाधार पृथिवीं तस्तम्भ द्यां मन्त्रेभिः सत्यैः ।
प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधार । पृथिवीम् । तस्तम्भ । द्याम् । मन्त्रेभिः । सत्यैः ।
प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्कन्द० अजातत्वात् अजः प्रजापतिः । स यथा तद्वदग्निः क्षाम् पृथिवीम् दाधार धारयति । न च केवलाम्[12] । किं तर्हि पृथिवीम् अपि । अन्तरिक्षनामैतत् (तु. निघ १,३) । अन्तरिक्षञ्च ।

---

१. °दृशः अ. २. °मेणा कु. ३. प्रज्ञया मूको ४. नास्ति अ. ५. °कल्पितानी° अ.
६-६. नास्ति अ. ७-७. नास्ति वि[1] अ[2]. ८-८. देवाः वि[1] अ[2]. ९-९. नास्ति वि[1]. १०. यथा वि[1] अ[2].
११. हृदयास्थि° मूको. १२. केवला अ.

तस्तम्भ द्याम् स्तभ्नाति प्रतिबन्धार्थं । दिवञ्च[1] प्रतिबध्नाति । केन । उच्यते । मन्त्रेभिः सत्यैः । होतृत्वादग्निः सत्यैर्मन्त्रैः यागाख्ये धर्मे देवता स्तुवन् धर्मावस्थितान् त्रीनपि लोकान् प्रजापतिरिव[2] धारयतीत्यर्थः । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतत्वादिति वाक्यम् । इह परत्र च लोके प्रियाणि पदानि स्थानानि पश्व पशुसदृशस्य मम नि पाहि नियमेन रक्ष । अथवा पश्व इति द्योरिदं रूपं द्वितीयाबहुवचनान्तम् । यानि तव प्रियाणि पदानि तानि पश्यतो जानत अस्मात् रक्षेरित्यर्थः । किञ्च विश्वायुः सर्वायुः । गृहीतास्मदीयहविष्क सन्नित्यर्थः । गुहा गुहम् गा रक्षोऽसुरपलायनार्थं गूढात् गूढतरं गच्छ[3] । अत्यन्तगूढं गच्छेत्यर्थः[4] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सूर्य इव भूमिम् अन्तरिक्षञ्च[5] धारयति,[6] द्याम् च तस्तम्भ मन्त्रैः सत्यैः स्तूयमानः । स त्वम् अग्ने ! अस्माकं "पश्वो प्रियाणि" पदानि नितरां रक्ष । सर्वायुस्त्वम् अग्ने[7] गुहाया अपि गूढं प्रदेशं गन्तासि ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

मुद्गल० अजः न व्रजति गच्छतीति अजः सूर्यः । [illegible] ध्रुव क्षाम् भूमिम् दाधार अवष्टम्भ प्रकाशाकरणेन[8] धारयति । पृथिवीम् अन्तरिक्षञ्च धारयति । द्याम् द्युलोकम् सत्यैः अवितथार्थैः[9] मन्त्रेभिः मन्त्रैः तस्तम्भ स्तभ्नाति । यथाऽधो न पतति उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । हे अग्ने ! विश्वायु विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वम् पश्वः पश्वो प्रिया प्रियाणि पदानि गोमनुष्योपेतानि स्थानानि नि पाहि नितरां पालय । मा धाक्षीरित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत्, तत्राह । गुहा गुहाया अपि गुहम् गर्वां समारायोग्यस्थानम् गा गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

य ईं चिकेत गुहा भवन्तमा यः ससाद धारामृतस्य ।

वि ये चृतन्त्यृता सपन्त आदिद्वसूनि प्र ववाचास्मै ॥ ७ ॥ ८ ॥

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाद । धाराम् । ऋतस्य ।

वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्कन्द० यः एनमग्निम्[10] विद्वत् जानाति गुहा भवन्तम् हविर्गृहीत्वा गूढं भवन्तम् । यः च [illegible] ससाद आसीदति । करोतीत्यर्थः । धाराम् स्तुतिलक्षणां वाचम् ऋतस्य गतस्य [illegible][11] । परोक्षस्यापीत्यर्थः । ये वि चृतन्ति चृती हिंसाग्रन्थनयो[12] । विविधं सूक्ताध्यायादिलक्षणान् स्तुतिग्रन्थानवं कुर्वन्ति । अतो ऋतं सत्य[13]गतवन्तम् अग्निम्[13] । सपन्त सपतिरर्चतिकर्मा (द्र निघ ३,१४) । स्तुवन्त । आत् इत् उभावप्येतौ पदपूरणौ । वसूनि प्र ववाच युष्मभ्यमेतानि धनानीत्यत्र प्रकर्षेण ब्रवीति । ददातीत्यर्थः । अस्मै बहुवचनस्य स्थाने इदमेकवचनम् । एभ्य सर्वेभ्यो निर्दिष्टेभ्य ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः एनं[11] जानाति गुहायाम् [12]भवन्तम् । यश्च आ ससाद[13] सत्यभूतस्याग्नेः धाराम् । ये च

1 नास्ति भ. 2 °पतिवत् भ. 3 गच्छन् मूको. 4 गच्छ नित्यर्थ मूको. 5 त्रुटितम् वि°. 6 नास्ति वि° भ°. 7-7 त्रुटितम् वि°. 8 °शलेन मूको. 9 अवितथार्थ मूको. 10 °मयि° ? 11 एना एतोऽग्नि तत् कु. 12 °भवतो मूको. 13, 13 गतवानि मूको. 14 एव वि° अ°. 15 15 °भवं सा छन्द वि°.

वि चृतन्ति मार्गेस्थितानि[1] [2]तिरोधानानि सत्यानि[2] स्पृशन्तः। अनन्तरमेव अस्मै[3] हस्तस्थानि वसूनि अग्निः प्र उवाच इति[4] ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

मुद्गल० यः पुमान् ईम् एनम् गुहा भवन्तम् गुहायां सन्तमग्निम् चिकेत जानाति। यः च ऋतस्य सत्यस्य धाराम् धारयितारमेनमग्निम् आ ससाद आसीददिति। उपास्त इत्यर्थः। ये च ऋता ऋतानि सत्यानि सृपन्तः समवयन्तः पुरुषाः एतमग्निम् वि चृतन्ति। अग्निमुद्दिश्य स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः। आत् इत् स्तुत्यनन्तरमेव अस्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्र ववाच प्रकथयति ॥ ७ ॥ ८ ॥

वि यो वी॒रुत्सु॒ रोध॑न्महि॒त्वोत प्र॒जा उ॒त प्र॒सूष्व॒न्तः ।
चि॒त्तिर॒पां दमे॑ वि॒श्वायुः॒ सद्मे॑व धीराः॒ सं॒माय॑ चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

वि । यः । वी॒रुत्ऽसु॑ । रोध॑त् । म॒हि॒ऽत्वा । उ॒त । प्र॒ऽजाः । उ॒त । प्र॒ऽसूषु॑ । अ॒न्तरिति॑ ।
चि॒त्तिः । अ॒पाम् । दमे॑ । वि॒श्वऽआ॑युः । सद्म॑ऽइव । धीराः॑ । स॒म्ऽमाय॑ । च॒क्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० यः अग्निः वीरुत्सु वीरुधः ओषधयः तासु। वि रोधत् रुहेरयं[5] हकारस्य[6] छान्दसो धकारः। विविधमारोहति। महित्वा स्वेन महिम्ना। उत प्रजाः प्रजायन्त इति प्रजाः। सप्तम्यर्थे चैषा प्रथमा। प्रजायमानासु। उत प्रसूषु प्रसूतासु। च प्रदेशे आरोहति। उच्यते। अन्तः मध्येऽपि, न बहिरेव केवलम्। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। सः चित्तिः ज्ञाता[7] अपाम् वृष्टिलक्षणानाम्। अथवा 'आपः' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम। साहचर्यात् त्रयोऽपि लोकाः अप्शब्देनोच्यन्ते। त्रयाणामपि लोकानामित्यर्थः। दमे यज्ञगृहे। आकाङ्क्षयाऽऽहोतृत्वेन निषीदति 'स्तूयते वेति' वाक्यशेषः। विश्वायुः सर्वात्मः। यत् कीदृशं यज्ञगृहम्। उच्यते। सद्मेव गृहमिवेदम्। एकवाक्यता-मसिद्ध्यर्थं च यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ। यल्लौकिकमिव गृहम् धीराः प्रज्ञावन्तः सम्माय 'सम्यक् मित्वा' चक्रुः कृतवन्तस्तत्र ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यः अग्निः वीरुत्सु अन्तः माहात्म्येन रसम् अरुणत्, अपि च प्रजाः पुष्पफलादिरूपाः ओषधीषु अन्तः। एक उतशब्दः पादपूरणः। सोऽयमन्तरिक्षे[10] अपाम् चेतयिता गृहे च सर्वांशः। [11]तमिमं निलीनमग्नीय[11] गृहमिवोत्तरवेदिं [12]सम्यक् मित्वा[12] तत्र चक्रुः इति[13] ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० यः अग्निः वीरुत्सु ओषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि सन्ति तानि[14] वि रोधत् विरुणद्धि विशेषेण विवृणोति आवर्तयति। उत अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषु उत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीषु अन्तः मध्ये विरुणद्धीत्येव। द्वितीय उतशब्दः पादपूरणः। तथा चित्तिः चेतयिता अपाम् दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वायो योऽग्निर्वर्तत इति शेषः। तमग्निम् धीराः मेधाविनः सम्माय संमाननं[15] पूजनं कृत्वा। स्तुतिभिः

---

1. °र्गस्थानि वि[1] अ[1][2]. 2-2. त्रुटितम् वि[3]. † नास्ति वि[1] अ[1]. 3. अस्मै तस्मै वि[1] अ[1]. 4. नास्ति कु; इति हि वि[2] अ[2]. 5. रुहे° अ. 6. नास्ति अ. 7. ज्ञाता अ. 8-8. स्तुत्यस्त एवे° अ. 9-9. नास्ति अ. 10. °क्षे च वि[1]. 11-11. तमिममग्नी° कु; °मनन्तो° वि[1] अ[1]°ल लपं; °मं निरोक्ष्य° वि[1]. 12-12. त्रुटितम् ल; सम्यक्तो लपं रि[1]; नास्ति कु. 13. नास्ति कु. 14. तानि प्रववाच प्रकथयति मै[1]. 15. सायणवत् मूको.

स्तुवन्तीत्यर्थः । चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति । दृष्टान्तः । सद्म [redacted] यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ ९ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वर्गः ॥

[६८]

श्रीणन्नुप॑ स्थाद् दिवं॑ भुर॒ण्युः स्था॒तुश्च॒रथ॑म॒क्तून् व्यू॑र्णोत् ।
परि॒ यदे॑षा॒मेको॒ विश्वे॑षां॒ भुव॑द् दे॒वो दे॒वानां॑ महि॒त्वा ॥ १ ॥ २ ॥

श्री॒णन् । उप॑ । स्था॒त् । दिव॑म् । भु॒र॒ण्युः । स्था॒तुः । च॒रथ॑म् । अ॒क्तून् । वि । ऊ॒र्णो॒त् ।
परि॑ । यत् । ए॒षा॒म् । एकः॑ । विश्वे॑षाम् । भुव॑त् । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । म॒हि॒ऽत्वा ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० [1]श्रीणन् श्रीञ् पाके[1] अन्यत्र । इह सामर्थ्याद्दाहार्थः । दावरूपोऽग्निः तृणौषधिवनस्पतीन् दहन् उप स्थात् दिवम् दिवमुपतिष्ठति । दिवं स्पृशतीत्यर्थः । भुरण्युः भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदं क्षिप्रनाम (द्र. निघ २, १५) । क्षिप्रगामी । किञ्च स्थातुः स्थानु चरथम् गन्तृ च । स्थावरं जङ्गमं चेत्यर्थः । अक्तून् रात्रिनामैतत् (द्र. निघ १,७) । रात्रीश्च । वि ऊर्णोत् प्रकाशयति । इत्थं स्थावरं जङ्गमञ्च प्रकाशयत्यग्निः, रात्रीश्च तमोरूपास्सतीः स्वेन ज्योतिषा प्रकाशरूपाः करोतीत्यर्थः । अथवा अक्तूनिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । स्थावरं जङ्गमं रात्रिषु प्रकाशयतीत्यर्थः । कीदृशः । उच्यते । परि यत् परीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः । यदिति व्यत्ययेन नपुंसकता । हविर्नयनादिना "परिग्रहीता यः"[2] एकः एषाम्[3] विश्वेषाम् भुवत् भवति देवः देवानां महित्वा स्वेन माहात्म्येन । अथवा परीत्ययं भुवदित्यनेनैव सम्बध्यते । परिपूर्वश्च भवतिः परिग्रहे । एषामित्यादिषु तु द्वितीयार्थे षष्ठी । परिगृह्णाति य एतानिति" ॥ १ ॥

वेङ्कट० हविर्भिर्मिश्रयन्[4] उपतिष्ठति[5] द्युलोकं हविषः भर्ता[6] । स्थावरं जङ्गमं च तेजसा तमसः प्रकाशयति रात्रीश्च । परिभवति[7] यदा सर्वान् इमान् देवान् एक एव महत्त्वेन ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्गल० 'श्रीणन्' इति द्वैपदं दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अध्ययनतः पञ्चर्चम् । पराशर ऋषिः । विराट् छन्दः । अग्निर्देवता ॥

भुरण्युः । हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना आश्रयद्रव्येण सोममिव तैः हविर्भिः श्रीणन् मिश्रयन् दिवम् उपरस्थान् उपतिष्ठति, प्राप्नोतीत्यर्थः । स्थातुः स्थावरम् चरथम् जङ्गमं तदुभयात्मकं जगत् अक्तून् सर्वा रात्रीश्च वि ऊर्णोत् स्वतेजसा विशेषेणाच्छादयति । हविर्वहनं कुर्वन् सर्वमपि जगत् स्वभासा प्रकाशयति स्मेति भावः । विश्वेषाम् देवानाम् दानादिगुणयुक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवः द्योतमानः एकः एवायमग्निः एषाम् पूर्वोक्तानां स्थावरादीनाम् महित्वा महान्ति माहात्म्यानि यत् यस्मात् परि भुवत् परिभवति परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः ॥ १ ॥ २ ॥

1-1. नास्ति श. 2-2. °गृहीता य मूको. 3. नास्ति मूको. 4. °ताम् कु; °यन्नपि श. 5. °न्ति विं[1] अं[1] क ह्ये; हविर्भिर्मेश्रयन् विं[2] अं[2]. 6. °भर्ता कु. 7. भवन्त विं[2] अं[2]. 8. °वति परिगृह्णाति विं[3] अं[3].

आदित् ते विश्वे क्रतुं जुषन्त शुष्काद् यद् देव जीवो जनिष्ठाः ।
भजन्त विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुम् । जुषन्त । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।
भजन्त । विश्वे । देवऽत्वम् । नाम । ऋतम् । सपन्तः । अमृतम् । एवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्कन्द० आत् इत् इति पदपूरणौ, अपिचेत्यनयोर्वार्थे । अपि च ते तव विश्वे सर्वे मनुष्याः देवा वा क्रतुम् हविर्नयनादिकर्म प्रज्ञां वा जुषन्त सेवन्ते । योऽहं कीदृशः । उच्यते । शुष्कात् अपि काष्ठात् यत् यः हे देव! जीवः जनिष्ठाः जायसे । सर्वत्र हि कारणधर्मानुविधायि कार्यम् । त्वं तु निर्जीवादपि काष्ठात् स्वमाहात्म्येन जीव एव जायस इत्यर्थः । किञ्च भजन्त विश्वे बहवो मनुष्याः । किम् । उच्यते । यद्येतत् देवत्वम् नाम प्रख्यातम् । बहवो मनुष्याः देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । उच्यते । ऋतम् सपन्तः सत्यं सर्वगतं वा स्तुवन्तः । अमृतम् एवैः वैदैर्देवत्वप्राप्त्यादिकामैर्युक्ताः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अनन्तरमेव तुभ्यं सर्वे कर्म अजुषन्त । शुष्कात् काष्ठात् यदा [1]जायस्त्वम् जीवः[1] तदा सर्वे च तेन[2] कर्मणा कामानां नामकम् देवत्वम् च अभजन्त ऋतम्[3] सत्यम् अमृतम् च स्वैः गमनैः स्पृशन्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे देव! द्योतमानाग्ने! जीवः जीवन् प्रज्वलन् शुष्कात् नीरसात् अरणिरूपात् काष्ठात् यत् यदा जनिष्ठाः प्रादुर्भवसि मन्थनेनोत्पद्यसे । आत् इत् अनन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानाः ते तुभ्यम् क्रतुम् कर्म जुषन्त सेवन्ते अनुतिष्ठन्ति । तथा अनुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे[4] नाम नामकम् ऋतम् भवितव्यम् देवत्वम् देवतात्वम् भजन्त भजन्ते प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । अमृतम् अमरणं स्वाम् एवैः गन्तृभिः स्तोत्रैः सपन्तः समवयन्तः प्राप्नुवन्तः इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।
यस्तुभ्यं दाशाद् यो वा ते शिक्षात् तस्मै चिकित्वान् रयिं दयस्व ॥५॥६॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।
यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व ॥५॥६॥

स्कन्द० ऋतस्य सत्यस्य सर्वगतस्य वा भवतः प्रेषाः पादुकाः सौत्रिकाश्च[5] प्रेषाः । यावन्तः केचन प्रैषाः ते होतृत्वात् सर्वे तवेत्यर्थः । ऋतस्य धीतिः कर्म वा प्रज्ञा वा स्तुतिर्वा धीतिरित्यर्थे साम्प्रतस्य तवैव । कीदृशस्य । उच्यते । विश्वायुः पञ्चार्थे प्रथमैषा । विश्वायुषः सर्वान्नस्य । विश्वे अपांसि चक्रुः । एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यच्छब्दाध्याहारः[6] । यान्यपि सर्वे मनुष्याः यागादिकर्माणि कुर्वन्ति तान्यपि तवैव । इत्याह यः तुभ्यम् दाशात् हविर्ददाति[6] यः

1-1. जायस्त्वं जीवः वि[1] अ[1]; जायस्त्वजीवः मू. 2. ते वि[1] अ[2]. 3. सत्यं च वि[1] अ[1]. 4. ये पञ्चजनाः मे[1]. 5. सौत्रि[0] मूको. 6. [0]रेषा[0] अ.

या ते धिषात् दानकर्माऽयं सन्नन्तस्य चार्थे द्रष्टव्यः । तस्मै चिकित्वान् जानन् भक्त्या रयिम् दयस्व धनं देहि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्रैव 'होता यक्षत्' (खि ५,७,१, १-१२) इत्यादिकाः प्रैषाः[1] । ऋतस्य एव कर्म स[2] सर्वेहविष्कः[3] । विश्वे च यस्मै कर्माणि कुर्वन्ति । यः तुभ्यम् प्रयच्छति यो वा तुभ्यम् आत्मानं नियच्छति[4] । तस्मै जानन् धनं देहि[4] ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

मुद्गल० ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्य यद्वा[5] सत्यभूतस्याग्नेः प्रैषाः प्रकर्षेण इष्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते । धीतिः धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति "धीतिर्याग. । सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते[7] । अतः सोऽग्निः विश्वायुः विश्वं सर्वम् आयुरन्नं यथाविधो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमानाः अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति । हे अग्ने! तुभ्यम् यः दाशात् चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ददाति । यः अन्योऽपि यो यजमानः ते धिषात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो भूयासम् इति इच्छति । तस्मै विधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान् तत्कृतमनुष्ठानं जानन्नेव रयिम् दयस्व धनं देहि ॥ ५ ॥ ६ ॥

होता॒ निष॑त्तो॒ मनो॒रप॑त्ये॒ स चि॒न्न्वा॑सां॒ पती॑ र॒यी॒णाम् ।
इ॒च्छन्त॒ रेतो॑ मि॒थस्त॒नूषु॒ सं जा॑नत॒ स्वैर्दक्षै॒रमू॑राः ॥७॥८॥

होता॑ । निऽस॑त्तः । मनोः॑ । अप॑त्ये । सः । चि॒त् । नु । आ॒साम् । पतिः॑ । र॒यी॒णाम् ।
इ॒च्छन्त॑ । रेत॑ः । मि॒थः । त॒नूषु॑ । सम् । जा॒न॒त॒ । स्वैः । दक्षैः॑ । अमू॑राः ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'स चिन्न्वासाम्' इति तच्छब्दाद् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽग्निः होता निषत्तः निषण्णः निषीदति वा । मनोः अपत्ये जात्यपेक्षमेकवचनम् । मनोरपत्यभूतायां जातौ । मनुष्येष्वित्यर्थः । सः चित् इति पदपूरणः । आसाम् हविर्लक्षणानाम्[8] पतिः स्वामी रयीणाम् । कस्य स्वभूतानाम् । उच्यते इच्छन्त रेतः एकत्रावगत्यासिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ । ये इच्छन्ति देवाः मिथः सहभूताः अपि । न केवलाया एव । तनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु । स्वशरीरं वा रेतः । इच्छया वा तत्कारणकौरसप्रजेच्छा[10] प्रतिपाद्यते । ये अग्निपरिचर्यया[11] समुदिता अपि सन्तः स्वशरीरोत्पत्तिकारणिकामौरसीं[12] प्रजामिच्छन्ति तेषां स्वभूतानां हविषां तास्येषामित्यर्थः । ये च सम् जानते सम्यग्जानन्त्यग्निम् स्वैः दक्षैः दक्षशब्दः— 'चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वम्' (ऋ २, २१, ६), 'श्रेयांसं दक्षम्' (ऋ १०, ३१, २) इत्यादिषु मनस्यात्मनि च प्रसिद्धः । इह तु सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् तत्प्रभवे ज्ञाने वर्तते । आत्मीयैर्मनःप्रभवैरात्मप्रभवैर्वा[13] ज्ञानैरित्यर्थः । अमूराः अमूढाः विविक्तज्ञानाः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० होता निषण्णः[14] मनुष्येषु । सः खलु आसाम् रयीणाम् स्वामी । यस्मिन्नेवमिच्छन्तः रेतः मिथः संसर्गान् स्वेषु अवयवेषु पुत्रम् ऐच्छन् समजानत चेतरे[15] स्वैः इन्द्रियैः अमूढाः[16] ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

1. प्रैषाः वि[??] ऋषं अ[??]. 2. नास्ति ऋ कु. 3. सर्वांश्चस्य वि' अ'. 4. °ति यो वा वि' ऋपं 5. यदि ऋ कु. 6. ऋतस्य मूको. 7-7. नास्ति मूको. 8. णाविस° अ. 9. स्वभू° अ. 10. °रसप्रजेच्छेरं° अ. 11. °चर्यया कु. 12. °रिं रेतः° अ. 13. आत्मीयैः मन° अ. 14. निषण्णः वि'. 15. चेतरेऽपि वि' अ'; यजेतरे: वि'. 16. अमूढाः वि' ऋपं.

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् मनोः अपत्ये यजमानरूपायां प्रजायाम् होता देवानामाह्वाता सन् निषत्तः निषण्णः। सः चित् नु स एव त्वम् आसाम् प्रजानाम् रयीणाम् गवादीनां धनानामपि पतिः स्वामी। अतस्ताः प्रजाः तनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु मिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतम् रेतः वीर्यम् इच्छन्त ऐच्छन्। त्वदनुग्रहात् पुत्रमलभन्तेति यावत्। लब्धपुत्राश्च ताः प्रजाः अमूराः अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैः दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह सम् जानत सम्यगवगच्छन्ति। चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पि॒तुर्न पु॒त्राः क्रतुं॑ जुषन्त॒ श्रोष॒न् ये अ॑स्य॒ शासं॑ तु॒रासः॑ ।
वि राय॑ और्णो॒द् दुरः॑ पुरु॒क्षुः पि॒पेश॒ नाकं॑ स्तृ॒भिर्दमू॑नाः ॥९॥१०॥

पि॒तुः । न । पु॒त्राः । क्रतु॑म् । जु॒ष॒न्त॒ । श्रोष॑न् । ये । अ॒स्य॒ । शास॑म् । तु॒रासः॑ ।
वि । राय॑ः । औ॒र्णो॒त् । दुर॑ः । पु॒रु॒ऽक्षुः । पि॒पेश॑ । नाक॑म् । स्तृ॒भिः॑ । दमू॑नाः ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० यथा पितुः पुत्राः, एवमग्नेः क्रतुम् प्रज्ञानम् जुषन्त सेवन्ते। अग्नेः स्वभूतां प्रज्ञां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। श्रोषन् शृण्वन्ति ये अस्य अग्नेः शासम् शासनम्। येऽस्यानुशासने वर्तन्त इत्यर्थः। तुरासः त्वरिताः सादरा इत्यर्थः। अथवा तुरासः इति तुर्वतेर्हिंसार्थस्य[1] रूपम्। अग्निप्रसादादेव शत्रूणां हिंसितार इत्यर्थः। किञ्च[2] वि रायः और्णोत् दुरः धनस्य च यानि द्वाराणि। यैर्धनं प्राप्यते तानि तेषां व्यौर्णोत् विविधं प्रकाशयति उद्घाटयति[1]। धनं ददातीत्यर्थः। पुरुक्षुः क्षुशब्दोऽत्र कीर्तिवचनः। 'कृधि क्षुमन्तं' (ऋ २,१,५) इति यथा। बहुकीर्तिरग्निः। किञ्च पिपेश पिश अवयवे पठितः। इह तु सामर्थ्यात् रूपवत्करणे द्रष्टव्यः। रूपवन्तं चकार नाकम् दिवम् स्तृभिः नक्षत्रैः दमूनाः दान्तः। उपशमात्मक इत्यर्थः। धर्मनूक्तत्वात् सर्वस्य, धर्मस्य चाग्निमूलत्वादिदमुच्यते – पिपेश[4] नाकम् इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० "पितुः न† पुत्राः[5] कर्म अनुयन्त। अश्रौषन्[6] ये अस्य शासनम् वेदे त्वरमाणाः। सोऽयम् धनस्य[7] द्वाराणि विवृणोति यजमानेभ्यः बहुशब्दः। आश्लेषयति दिवम् आच्छादकैर्दीप्तिभिः दम-मना इति। याज्ञिकस्याग्नेः स्तुतिः ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० अस्य अग्नेः शासम् शासनम् तुरासः त्वरमाणाः सन्तः ये यजमानाः श्रोषन् शृण्वन्ति ते सर्वे तेनानुशिष्टम् क्रतुम् कर्म जुषन्त सेवन्ते। तत्र दृष्टान्तः। पितुः नः पुत्राः यथा पुत्राः पुरु बहुलं त्रायकाः तनयाः पितुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत्। पुरुक्षुः 'क्षु'[8] (निघ २,७) इति अन्ननाम। बह्वन्नः। सोऽग्निरेषां यजमानानाम् दुरः द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि रायः धनानि वि और्णोत् विवृणोति प्रकाशयति, ददातीति यावत्। अपि च दमूनाः दमे यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः नाकम् द्युलोकम् स्तृभिः नक्षत्रैः पिपेश अवयवीचकार। नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

---

1. तुर्व° मूको. 2. किम् कु. 3. उद्घा° ख. 4. पिपेश ख. 5-5. नास्ति वि[1,2] अ[1,2] ल लपं. † इव वि[1]. 6. श्रोषन् वि[1] अ[2] लपं. 7. धनानि वि[1,2] अ[1] कु ल लपं, 8. क्षु मूको.

[६९]

शुक्रः शुशुक्वाँ उषो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ।
परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥१॥२॥

शुक्र । शुशुक्वान् । उष । न । जार । पप्रा । समीची इति सम्ऽईची । दिव । न । ज्योति ।
परि । प्रऽजात । क्रत्वा । बभूथ । भुव । देवानाम् । पिता । पुत्र । सन् ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० शुक्र शुक्लवर्णोऽग्नि[1] शुशुक्वान् दीप्तश्च उष न जार उष इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। उषस इव जरयिता आदित्य । पप्रा पूरयति च समीची सगते । उभे अपीत्यर्थ । क । सामर्थ्यात् द्यावापृथिव्यौ। केन। सामर्थ्यात् ज्योतिषा। कथमिव। दिव न[2] ज्योति दिव इव सम्बन्धि ज्योतिरादित्याख्यम्[3]। आदित्य इवेत्यर्थ । परोऽर्थे प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्न वाक्यम्। प्रजात जातमात्र एव सन् त्वम् क्रत्वा कर्मणा हविर्मथनादिना प्रज्ञया वा[2] परि बभूथ परिपूर्वो भवति परिग्रहे। परिगृह्णासि सर्वम् । भुव भवसि च देवानाम् दीप्यते स्तुत्यर्थत्वात् स्तोतारोऽत्र देवा उच्यन्ते। स्तोतॄणा यजमानानाम् पिता पितृस्थानीय पालयिता वा पुत्र सन्। अग्निर्हि[1] यजमानैर्जन्यते, अत एवमुच्यते—पुत्र सन् इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० शुक्रवर्ण शोचनशील[4] उषस इव जरयिता आदित्य । पूरयिता द्यावापृथिवी दिवि भवन् इव ज्योति[5]। प्रजात एव कर्मणा सर्वम् परि बभूथ। भुव देवानाम् कर्मणा पिता पुत्र अपि सन् ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्गल० 'शुक्र' इति दशर्चम् अध्ययनत पञ्चमं षष्ठम सूक्तम्। पराशर ऋषि । विराट् छन्द । अग्निर्देवता ॥

शुक्र शुभ्रवर्णोऽयमग्नि उष न जार उषसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्वान् शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति। तथा समीची सङ्गते द्यावापृथिव्यौ दिव न ज्योति[7] द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव पप्रा स्वतेजसा पूरयिता। हे अग्ने[1] अतस्त्वम् प्रजात प्रादुर्भूत सन् क्रत्वा कर्मणा उक्तप्रकारेण सर्वं जगत् परि बभूथ परितो व्याप्नोषि[8]। देवानाम् ऋत्विजाम् पुत्र सन् पिता भुव पालयिता भवसि ॥ १ ॥ २ ॥

वेधा अदृप्तो अग्निर्विजानन्नूधर्न गोनां स्वाद्मा पितूनाम् ।
जने न शेव आहूर्यः सन् मध्ये निषत्तो रण्वो दुरोणे ॥ २॥ ४॥

वेधा । अदृप्त । अग्नि । विऽजानन् । ऊध । न । गोनाम् । स्वाद्म । पितूनाम् ।
जने । न । शेव । आऽहूर्य । सन् । मध्ये । निऽसत्त । रण्व । दुरोणे ॥ २ ॥ ४ ॥

---

१ शुक्ल° T. २ नास्ति अ. ३ °रादित्यम् अ. ४ शोचनाय वि[1] अ[1]. ५ पूरयितृ वि[1]. ६. नास्ति मं[1]. ७. नास्ति मूको. ८. व्याप्नोषि मे[1]

स्कन्द० वेधाः मेधावी अप्तः इव हर्षमोहनयोः। अमूढः अग्निः विजानन्। किम्। सामर्थ्यं भक्तानां यजमानानाम्। ऊधः न गोनाम् यथा गवाम्[1] अवयवमूलमूधः पयआदिना स्वादुतामन्ना करोति तद्वत् पाकेन स्वाध स्वादुताम्। करोतीति वाक्यशेषः। कस्य। पितूनाम् अन्ना हविर्लक्षणानां सर्वेषां वा। किञ्च जने न शेवः जनयितृत्वात् जनः पिताऽभिप्रेतः। प्रथमा चैषा सप्तमी। पितेव सुखकरोऽग्निः सर्वयजमानानाम् आहूर्यः सन् ह्वृ कौटिल्ये चञ्चलत्वाज्ज्वालानां कुटिलस्सन्[2]। किञ्च मध्ये नियत्तः वेद्या मध्ये निषण्णः रण्वः रमणीयोऽपि [3]दुरोणे यज्ञगृहे। अथवा जनशब्दो लोकवाचन। स्वार्थ एव सप्तमी। दुरोण इत्येतत् सप्तम्यन्तस्येदमुपमानम्। यथा लोके सुखः† तद्वदाहूर्यस्सन् वेद्या मध्ये निषण्णः रमणीयोऽपि गृहेऽपि सुख इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० विधाता अरप्यन् अग्निः विजानन्[4] गवाम् ऊध इव पयसा अन्नानि पचन्[5] स्वादूकर्ता भवति। सार्थे इव सुखकर्ता मित्रम् आह्वातव्यः सन् मध्ये निषण्णः रमयिता गृहे ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्गल० वेधाः मेधावी अदृप्तः दर्परहितः विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागम् अग्निः गोनाम् गवाम् ऊधः न गोसम्बन्धि पयसः आश्रयभूतं स्थानमिव पितूनाम् अन्नानाम् स्वाद्म स्वादयिता[7] रसयिता। यथा गोरूधः पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति, तद्वदग्निरपि सम्यक् पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः। अपि चैवम्भूतोऽग्निः जने न शेवः जनपदे लोकसुखकर पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्ये आहूर्यः आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे नियत्तः निषण्णः रण्वः रमयिता भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुत्रो न जातो रण्वो दुरोणे वाजी न प्रीतो विशो वि तारीत्।
विशो यदह्वे नृभिः सनीळा अग्निर्देवत्वा विश्वान्यश्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुत्रः। न। जातः। रण्वः। दुरोणे। वाजी। न। प्रीतः। विशः। वि। तारीत्।
विशः। यत्। अह्वे। नृऽभिः। सऽनीळाः। अग्निः। देवऽत्वा। विश्वानि। अश्याः ॥५॥६॥

स्कन्द० पुत्रः न[8] यथा पुत्रो जातः तद्वत् रण्वः रमणीयः प्रीतिकरोऽग्निः दुरोणे यज्ञगृहे[9]। किञ्च वाजी न यथा सङ्ग्रामाश्वः[10] सङ्ग्रामजयद्वारेण वर्धयति तद्वत् प्रीतः सन्नग्निः विशः लोकान् यष्टॄंश्च मनुष्यान् वि तारीत्[11] विपूर्वस्तरतिः सर्वत्र वृद्ध्यर्थे। विविध वर्धयति। किञ्च विशः देवविशः। देवानित्यर्थः। यत् यः यदा वा अह्वे आह्वयति। नृभिः[12] मनुष्यैः ऋत्विग्भिः सनीळाः समानं नीळं स्थानं यासां देवविशां ताः सनीळाः। एकस्वर्गाख्यस्थाना। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। स तदा वा अग्निः देवत्वा विश्वानि स्वार्थिकोऽत्र भावप्रत्ययो

1. गवामयं मूको. 2. तु. पृष्ठे ४६२ टि. 3-3. नास्ति अ. † सुखा कः; सुखी वि. 4. अस्मद्भक्तान् जनयन् वि[1] अ[2]. 5. ॰पचन् लः; विजानन वि[1] कपः; विजवचन वि. 6. स्वादु॰ कपं 7. स्वाद्मा मूको. 8. नास्ति अ वि. 9. ॰हे वा अ; ॰हे न वि. 10. समाधः मूको. 11. न ता॰ वि. 12. आशयद्भिः नृभि. वि.

द्रष्टव्य , चातुर्वर्ण्य चातुराश्रम्यम् इति यथा । देवान् सर्वानसदर्थम् अस्या व्यत्ययेनाय मध्यम । अश्नुयात् व्याप्नुयादित्याशास्महे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुत्र इव जात रमयिता गृह वर्तमान , अश्व इव सुहित मनुष्यान् तारयति[१] । [२]यदाह यज्ञार्थं देवै समानस्थानान्[‡] ऋत्विजो मनुष्यान् आह्वयामि, तदानीम्[‡] अग्नि स्वयमेव इन्द्रत्व §वरुणत्व देवतान्तरत्वम्§ प्राप्नोति[३] ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुद्गल० पुत्र न पुत्र इव जात प्रादुर्भूतोऽग्नि दुरोण गृहे रण्व रमयिता भवति । वाजी न अश्व इव प्रीत इषयुक्त सन् विश सङ्ग्रामे वर्तमाना शत्रुभूता प्रजा वि तारीत् विशेषेण तरति अतिक्रामति । अपि च नृभि ऋत्विग्लक्षणैर्मनुष्यै सहितोऽहम् सनीळा समाननिवास स्थाना विश दैवश्ना यत् यदा अह्वे आह्वयामि, तदानीमयम् अग्नि विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वानि अश्या अश्नुते प्राप्नोति । स्वयमेव देवतारूपो भवतीत्यर्थ ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥

नकिष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकर्थ ।
तत् तु ते दंसो यदहन्त्समानैर्नृभिर्यद् युक्तो विवे रपांसि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

नकिं । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृऽभ्यः । यत् । एभ्य । श्रुष्टिम् । चकर्थ ।
तत् । तु । ते । दंस । यत् । अहन् । समानै । नृऽभि । यत् । युक्त । विवे । रपांसि ॥७॥८॥

स्कन्द० नकि इति निपात प्रतिषेधेन समानार्थ । न कश्चित् ते तव एता व्रता व्रतानि दहनपचनादीनि कर्माणि मिनन्ति मीञ् हिंसायाम् इत्यस्यैतद्रूपम् । हिंसन्ति हिंसितु शक्नुवन्तीत्यर्थ । न च [१]कर्मकानि दहनादीनि[१] । किन्तु[२] नृभ्य यत् एभ्य यत्र एभ्य स्तोतृभ्य यष्टृभ्यश्च मनुष्येभ्य श्रुष्टिम् अपठितमपि सुखनामैतद् द्रष्टव्यम् । सुखम् चकर्थ करोषि । तदपि न कश्चिद्धिंसितु शक्नोति । एवमतिशयवदनेककर्मयुक्तस्यापि तत् तु ते दंस तदेव तव कर्म । अत्यन्तमद्भुतमित्यर्थ । यत् कतमत् । उच्यते । यत् अहन् हिंसितवान् । किम् । सामर्थ्यात् तमो वा रक्षांसि वा । समानै नृभि यत् युक्त यत्र समानैरात्मनो योगै ऋत्विगाख्यै मनुष्यैर्युक्त यागकरणद्वारेण विवे वेतेर्व्याप्त्यर्थस्य रूपम् । गमयसि । नाशयसीत्यर्थ । रपोऽय रपो रिप्रमिति पापनामनी' (या ४ २१) । पापानि यजमानानाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न केचन तव व्रतानि कर्माणि हिंसन्ति । यस्मात् त्वं नेतृभ्य मनुष्येभ्य आशु [३]प्राप्ति करोषि[४] सन्निधान करोषि । तत् तव कर्म, यत्[५] समाने मनुष्यैः युक्त सन् सर्वा पापानि हंसि यत् च जानासि तानि[६] इति[७] । एकमर्थं व्रता समाना [८], तैर्नियुक्त[१०] इति[११] ॥७॥८॥

मुद्गल० हे अग्ने[१] ते तव सम्बन्धीनि एता व्रता व्रतानि कर्माणि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासा दीनि कर्माणि नकि मिनन्ति राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यत् यस्मात् त्वम् एभ्य

---

१ [illegible] दि[१] छपे २ २ नास्ति वि[१] छप † [illegible] वि[१] छप, [illegible] (?) वि[१] अ[१] ‡ [illegible] वि[१] अ[१] §§ नास्ति वि[१] अ[१] ३ ३ [illegible] ४ [illegible] ५ ५ [illegible] वि[१] अ[१] ॥ नास्ति वि[१] अ[१] छपे ७ [illegible] मूको ८ [illegible] वि[१] अ[१] ९ [illegible] वि[१] ६ १० [illegible] वि[१]; [illegible] वि[१] छपे; [illegible] वि[१] अ[१]. ¶¶ नास्ति मु

कर्मसु वर्तमानेभ्यः नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिम् श्रु आशु अश्नुते व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखम्। तत् चकर्थ कृतवानसि। सति हि तव व्रतानां बाधके एतन्नोपपद्यते अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न सन्तीति। हे अग्ने! ते त्वदीयम् तत् दंसः तदेव कर्म यत् यदि राक्षसादिः[1] अहन् हन्ति विनाशयति तदानीम् समानैः सप्तगणरूपैः सदृशैः नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः युक्तः त्वम् रपांसि बाधकानि राक्षसादीनि यत् यस्मात् विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि, तस्मात् तव व्रतानि न[2] हिंसन्तीति योज्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

उषो न जारो विभावोस्रः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ।
त्मना वहन्तो दुरो व्यृण्वन् नवन्त विश्वे स्वर्दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

उषः । न । जारः । विभाऽवा । उस्रः । संज्ञातऽरूपः । चिकेतत् । अस्मै ।
त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवन्त । विश्वे । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० उषः न[3] जारः[4] उषस इव जरयिता आदित्यः विभावा दीप्तिमानग्निः। उस्रः 'उस्रा' (निघ २, ११) इति गोनाम। तस्मात्स्वार्थिकोऽग्नौ प्रयुक्तम्[5]। वृषभवत्प्रशस्य इत्यर्थः। संज्ञातरूपः प्रख्यातरूपश्च। चिकेतत् अस्मै कित ज्ञाने। व्यत्ययेन चेदं बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम्। अस्मै इत्यपि[6] द्वितीयार्थे चतुर्थी। तादर्थ्ये चतुर्थीश्रुतेर्वा स्तुतिं हवींषि वा कर्तुमिति वाक्यशेषः। एकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ। ये जानन्त्येतमग्निम् अस्य वाऽग्नेरर्थाय स्तुतिं हवींषि वा कर्तुं ते त्मना आत्मना वहन्तः अग्निं प्रति स्तुतिं हवींषि वा प्रापयन्तः। दुरः द्वाराणि। कस्य। धनस्य। कुत एतत्। 'वि राय और्णोत् दुरः' (ऋ १,६८,१०) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। वि ऋण्वन् विविधं गच्छन्ति[7] प्राप्नुवन्ति। धनं लभन्त इत्यर्थः। किञ्च नवन्त स्तुवन्त्यग्निम् विश्वे सर्वे मनुष्याः स्वः सर्वस्मिन्[8] दृशीके दर्शनीये वेद्यादौ स्थाने। अथवा दृशीकेशब्दोऽत्र द्रष्टुमित्यस्यार्थे। सर्वमग्निप्रकाशितं द्रष्टुम्। द्युनाम वा स्वःशब्दः। दिवं द्रष्टुम्। स्वर्गं प्राप्तुमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उषसः इव जरयिता आदित्यः दीप्तिमान् उत्सरणशीलः पुरुषैः संज्ञातरूपः सन्[9] जानाति सम्। स्वयमेव[10] अस्मै हविः वहन्तः अभ्युदयानां द्वाराणि विवृण्वन्ति। सर्वेऽभ्युदयार्थिनः अस्मिन् सर्वस्य दर्शनीये[11] संश्लिष्टा भवन्तीति[12] ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० उषः न जारः उषसो जरयिता आदित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः उस्रः निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः। देवतान्तरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः। एवम्भूतोऽग्निः अस्मै यजमानाय चिकेतत् जानातु। अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः। तथा अस्य रश्मयः त्मना आत्मनैव स्वयमेव वहन्तः हविर्वहनं कुर्वन्तः दुरः यज्ञगृहद्वाराणि वि ऋण्वन् विशेषेण गच्छन्ति

१. °दीप्ति मूको. २. तस्मात् त्वम् मूको. ३. नास्ति भै[1]. ४. नास्ति अ. ५. नास्ति मूको. ६. °युक्तः अ. ७. इति वि. ८. गच्छन् मूको. ९. सर्वस्मिन् अ. १०. °न् वि[1]. ११. स्वमेव वि[1] अ[2]. १२. सदृशे° वि[1] अ[1]. १३. भवन्ति कु.

व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तदनन्तरम् द्यौरिव दर्शनीये स्व॑ नभसि स्थिते सर्वे ते रश्मयः नवन्त गच्छन्ति । देवान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[७०]

वनेम॑ पूर्वीर॒र्यो म॑नी॒षा अ॒ग्निः सु॒शोको॒ विश्वा॑न्यश्याः ।
आ दैव्या॑नि व्र॒ता चि॑कि॒त्वाना मानु॑षस्य॒ जन॑स्य॒ जन्म॑ ॥ १ ॥ २ ॥

व॒नेम॑ । पू॒र्वीः । अ॒र्यः । म॒नी॒षा । अ॒ग्निः । सु॒ऽशोकः॑ । विश्वा॑नि । अ॒श्याः॒ ।
आ । दैव्या॑नि । व्र॒ता । चि॒कि॒त्वान् । आ । मानु॑षस्य । जन॑स्य । जन्म॑ ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० वनेम वन षण[1] सम्भजेमहीत्येवमाशास्महे । किम् । पूर्वीः चिरन्तनीः । का । सामर्थ्यात्समृद्धीराशिषो वा । अयम् अपि[2] अर्यः ईश्वरः । मनीषा स्तुतिरत्र समीपोच्यते । सहयोगलक्षणा चैषा तृतीया । मनीषया स्तुत्या सह अग्निः सुशोकः सुदीप्तिः । विश्वानि सर्वाणि अस्मदीयानि हवींषि अश्याः व्याप्नुयादित्याशास्महे । कीदृशो योऽग्निः । उच्यते । दैव्यानि व्रता देवानां स्वभूतानि हविर्नयनादिकर्माणि[3] आ चिकित्वान् सर्वाण्या यो ज्ञातवान् । आ मानुषस्य जनस्य मनुष्यस्य च इत्यस्य जनस्य जन्म आचिकित्वान् । हविर्नयनादिकर्मणा[4] मनुष्याणां च जन्मनो ज्ञातेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० भजेमहि[5] बह्वन्यन्नान्यग्निरुपायस्याश्नानि[6] । स हि प्रज्ञायुक्तः प्रदाता भवति । सोऽयम् अग्निः सुदीप्तिः विश्वानि हवींषि व्याप्नोति । दैव्यानि कर्माणि आभिमुख्येन जानन् आजानन्नेव[7] मानुषस्य[8] जनस्य उत्पत्तिमिति ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्गल० 'वनेम' इति द्विपदमेकादशर्चमष्टपञ्चतः षड्ऋच षष्ठ सूक्तम् । पराशर ऋषिः । विराट् छन्दः । अग्निर्देवता ।

पूर्वीः प्रभूता इषः अन्नानि[9] वनेम सम्भजेमहि । अविनश्वराण्यन्नानि ददातीत्यर्थः । मनीषा मनीषया बुद्ध्या अर्यं गन्तव्यः प्राप्तव्य सुशोकः शोभनदीप्तिः । एवम्भूतः अग्निः विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अश्याः अश्नुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ समन्तात् जानन् तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्म उत्पत्तिरूपं कर्म आचिकित्वान्[10] आभिमुख्येन जानन् । द्यावापृथिव्योः सम्बन्धीनि यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् । अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः[11] ॥ १ ॥ २ ॥

गर्भो॒ यो अ॒पां गर्भो॒ वना॑नां॒ गर्भ॑श्च स्था॒तां गर्भ॑श्च॒रथा॑म् ।
अद्रौ॑ चिदस्मा अ॒न्तर्दु॑रो॒णे वि॒शां न विश्वो॑ अ॒मृतः॑ स्वा॒धीः ॥ २ ॥ ४ ॥

---

१. ष्ण. भ. २. नास्ति द्रु. ३. °विनिमयनादि° वि. ४. °विनिमयनादि° वि. ५. भजेम वि° अप
६. °ग्नि स्व° वि° द, °नि न° ब° अप. ७. °नैव वि° अप. ८. मनुष्यस्य अप. ९. नास्ति मै.
१०. °त्वान् मुख्येन जानन् मै°. ११. प्राप्नोती° मूको.

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् । गर्भः । चरथाम् ।
अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥३॥४॥

स्कन्द० यः अग्निः अपाम् गर्भः । वैद्युतात्मना ह्यग्निः अद्भ्य उत्पद्यते । अतोऽपां[1] गर्भ उच्यते । यश्च गर्भः वनानाम् वृक्षाणाम् । [2]ततोऽप्यग्नेरुत्पत्तिदर्शनात् । गर्भः च[2] स्थाताम् [3]स्थावराणां च । यो गर्भस्तृणौषध्यादीनाम् । ततोऽप्यग्नेरुत्पत्तिदर्शनात् । गर्भः चरथाम्[4] चरतिर्गत्यर्थः । जङ्गमानां च[5] मनुष्यादीनां यो गर्भः । तदुदरेषु जाठरात्मना विद्यमानत्वात्[6] अन्यादिभ्यो वा लोको-त्पत्तिदर्शनात्[7] । यस्य च अद्रौ चित् पष्ठ्यर्थे चात्र[8] सप्तमी । [9]अन्तरित्येतेन चास्य सम्बन्धः । अद्रेरपि अन्तः पर्वतस्यापि मध्ये । अस्मै । इयमपि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्याग्नेः । दुरोणे प्रथमार्थे एषा सप्तमी[5] । दुरोणं गृहम् । यस्याग्नेः गृहाणामपि मध्ये स्थानमित्यर्थः । यश्च विशाम् पशूनां स्तोतॄणां च[6] मनुष्याणाम् विश्वः सर्वः । सर्वकार्यकरत्वाच्च सर्व इति व्यपदेशः । न-शब्दस्तु[7] उपरिष्टादुपचार उपमार्थीयत्वात् 'अस्त्युपमार्थीयस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः' (द्र० या ७,३१) इति पदपूरणः । कीदृशः । अमृतः मरणवर्जितः । स्वाधीः कल्याणचित्तः । स ईदृशास्तस्य किमित्युत्तरयर्चैकवाक्यता ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुत्रः यः अपाम्, पुत्रः वृक्षाणाम्, गर्भः च स्थावराणाम्[3], गर्भः जङ्गमानामग्निः । तस्मै एव अद्रौ इव अन्तः गृहे च परिचरन्ति । सोऽयम् विशाम् च निवेशको भवति अमृतः सुकर्मा । समुच्चये नकारः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्गल० यः अग्निः अपाम् गर्भः गर्भवदन्तर्वर्ती अपांनपात्संज्ञः[10] । यश्च वनानाम् अरण्यानाम् गर्भः दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यः च स्थाताम् स्थावराणां काष्ठादीनाम् गर्भः मन्थनावस्थातः । चरथाम् चरणवतां जङ्गमानाम् गर्भः जाठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते । एवम्भूताय अस्मै अग्नये दुरोणे दुस्तर्यगृहे अद्रौ चित् पर्वतेऽपि अन्तः मध्ये । हविः प्रयच्छन्तीति शेषः । सोऽयम् अमृतः अमरणधर्माऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः । अस्माकं भवत्विति शेषः । दृष्टान्तः । विश्वः निवेशयिता राजा विशाम् न प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

स हि क्षपावाँ अग्नी रयीणां दाशद् यो अस्मा अरं सूक्तैः ।
एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्ताँश्च विद्वान् ॥५॥६॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै । अरम् । सुऽउक्तैः ।
एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् ॥५॥६॥

स्कन्द० हि-शब्द पदपूरणः[11] । स क्षपावान् 'क्षपा' (निघ १,७) इति रात्रिनाम । रात्रिमान् । यद्यपि चोभाभ्याम् अहोरात्राभ्याम् अग्निः सम्बद्धः, तथापि रात्रावतिशयेन दीप्तियोगादथ तद्व-

---

१. अतो वापा अ.　२-२. त्रुटितम् वि.　३. नास्ति अ　४. नास्ति कु.　५. नास्ति वि.
६. उत्पत्ति॰ अ कु.　७. एषा वि.　८. नन्रस्तु वि.　९. °राणाम् तृणौषध्यादीना वि[1] अ[2].　१०. अपामपात्°
मूको.　११. पूरणः कु.

पदेश । अथवा क्षपयन्ति निर्वीर्यतामिति 'क्षपा स्तुतयः' इहोच्यन्ते । स्तुतयो हि वीर्यं वृद्धिकरत्वाद् देवतानां निर्वीर्यतां क्षपयन्ति । उद्वान् अग्नि रयीणाम् द्वितीयार्थे षष्ठ्येषा । धनानि दाशात् ददाति । कस्मै । उच्यते । यः अस्मै अग्नये अरम् समर्थं ऋक्समुदायलक्षणे सूक्ते । तृतीया निर्देशात् स्तोतुमिति वाक्यशेषः । यः [2]पुनरग्निं सूक्तैः[2] शक्नोति स्तोतुमित्यर्थः । परोऽधर्च प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्न वाक्यम् । एता एतानि हे चिकित्वः । ज्ञातः । भूम भूतान्यस्मदीयानि नि पाहि नियमेन रक्ष । देवानाम् जन्म मर्तांन् च विद्वान् । यावत् किञ्चित् सर्वं जानासीत्यर्थः[1] ॥ ६ ॥

धङ्कद० स हि रात्रिमान् अग्नि धनानि[3] ददातु[4], यः अस्मै पर्याप्तो भवति सूक्तैः एभिः । एतानि [5]मा[5] भूतानि[5] नि पाहि देवानाम् मनुष्याणां च उत्पत्तिस्थान जानन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुद्गल० स[7] हि अग्नि क्षपावान् रात्रिमान् । एवम्भूतोऽग्नि स्तोत्रे यजमानाय रयीणाम् धनानि दाशात् दाशति प्रयच्छति । यः यजमान अस्मै अग्नये सूक्तैः यथाशास्त्र प्रयुक्तैर्मन्त्रैः अरम् अलं पर्याप्त स्तोत्र करोति, तस्मै इत्यर्थः । हे चिकित्व । चेतनावन्[8] सर्वज्ञ । अग्ने[9] त्वम् देवानाम् इन्द्रादीनाम् जन्म जन्मानि मर्तान् मनुष्यान् च विद्वान् जानन् एता एतानि भूम भूम्युपर क्षितानि भूतजातानि नि पाहि नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासि अत एवम् उच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथमृतप्रवीतम् ।
अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्वन् विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्धान् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विऽरूपाः । स्थातुः । च । रथम् । ऋतऽप्रवीतम् ।
अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'वर्धान् वर्धयन् यम्' अग्निम् पूर्वीः क्षपः क्षपा[9] रात्रय स्तुतयो वा विरूपा नानारूपा । स्थातु च स्थावरस्य च । षष्ठ्यन्तात् जङ्गमस्येति वाक्यशेषः । ओषधीहविष पशुहविषश्चेत्यर्थः । रथम् रथस्थानीयम् । वोढारमित्यर्थः । ऋतप्रवीतम् ऋतो यज्ञ, तत्र प्रजात[10] प्रगतं वा । यज्ञार्थमुत्पन्न यज्ञे वा व्यवस्थितं सन्तम् इत्यर्थः । मन्त्रानुक्तस्याप्युपस्करणादिसिद्धमध्याहर्तव्य । [11] अराधि आराधयति देवान् होता[11] स्व सर्वत्र यज्ञे निषत्त[12] निषण्ण । कृण्वन् विश्वानि अपांसि हविर्नयनादीनि स्वकर्माणि यागकर्माणि वा सत्या अविसंवादीनि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वर्धयन्ति यम् [13]बह्व्य रात्र्य[13] नानारूपा स्थातु ओषध्यादे अपि स्वर्गप्रापक[...]येन परीवीतम्, अपि वा यज्ञेन निषिक्तम् । अराधोऽभवत् होता अग्नि सर्वत्र यज्ञेषु[14] निषण्ण कृण्वन् सर्वाणि कर्माणि सत्यानि ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

१ १ एवस्य[°] मूको २ २ पदमग्निसूक्तै° अ वि, एतमग्नि° कु ३ जनपत्रि° अ वि ४ नास्ति [...] ५. रवतु वि[1] अ[3]. ६ ६ नास्ति वि[3] कर्प ७ नास्ति मे[3]. ८ ८ नास्ति अ ९. नास्ति मूको १०. बहु [...] मूको ११ नास्ति अ १२ नास्ति अ वि १३-१३ अग्नि बह्वो रात्रय [...] वि[1] अ[1]. १४ नास्ति वि[1] अ[1] कु अ कर्प

मुद्गल० पूर्वीः बह्वीः उषसः क्षपः निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यः यम् अग्निम् वर्धान् वर्धयन्ति, तथा स्थातुः स्थावरं वृक्षादिकम् रथम् रममाणं जङ्गमं मनुष्यादिकञ्च ऋतप्रवीतम् ऋतेनोदकेन प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धयन्ति । सोऽग्निः स्वः सुष्ठु भरणीये देवयजने निषत्तः निषण्ण उपविष्टः सन् होता देवानामाह्वाता अराधि संसिद्धोऽभूत् । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः ।
वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन् पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो भरन्त ॥ ९ ॥ १० ॥

गोषु । प्रऽशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे । बलिम् । स्वः । नः ।
वि । त्वा । नरः । पुरुऽत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जिव्रेः । वि । वेदः । भरन्त ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० गोषु प्रशस्तिम् प्रशंसाम् वनेषु वननीयेषु चाश्वादिषु । उदकनाम वा वनशब्दः (तु. निघ १, १२) । उदकेषु । धिषे[1] धारयसि त्वम् । गा वननीयांश्चाश्वादीनुदकानि[2] वा प्रशस्तानि त्वं करोषीत्यर्थः । किञ्च भरन्त हरन्ति त्वां प्रति प्रापयन्ति । तुभ्यं ददतीत्यर्थः[3] । विश्वे बलिम् हविर्लक्षणम् स्वः सर्वम् । यावत् दातुं योग्यं तत् समस्तमित्यर्थः[4] । नः अस्माकं स्वभूताः ऋत्विजः पुत्रादयो वा । किञ्च त्वा नरः पुरुत्रा बहुषु स्थानेषु वि सपर्यन् विविधं परिचरन्ति । पितुः न जिव्रेः यथा च पितुः जीर्णस्य सम्भूतम् वेदः[5] धनं निवृत्तरक्षसि 'मातरि पित्राऽनुज्ञाता.'[6] पुत्रा विभजन्ते एवं देवास्त्वदीयं धनम् वि भरन्त विविधं हरन्ति आत्मानं प्रति प्रापयन्ति । विभजन्ती-त्यर्थः[7] । अथवा वेदः अत्र हविर्लक्षणं धनमभिप्रेतम् । यथा पितुर्जीर्णस्य पुत्राः आदरेण विविधमन्नमुपहरन्ति एवं भवतो हविरित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गोषु प्रशस्तं पयः धारयसि, या गावः वनेषु चरन्ति । भरन्त[8] च विश्वे बलिम् शोभनम्[9] अस्मभ्यम् । विविधं त्वाम् नरः[10] पूजयन्ति[11] अनेकेषु गृहेषु, पितुः इव जीर्णात्[12] धनं [13]त्वदीयं हरन्ति[13] ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् वनेषु वननीयेषु सम्भजनीयेषु पशुषु प्रशस्तिम् प्रशंसाम् धिषे दधिषे स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवन्त्वित्यर्थः । विश्वे सर्वे जनाः नः अस्मभ्यम् स्वः सुष्ठु भरणीयम् बलिम् उपायनरूपं धनम् भरन्त आहरन्तु । हे अग्ने! त्वा त्वाम् नरः मनुष्याः पुरुत्रा बहुषु देवयजनदेशेषु वि सपर्यन् विविधं पूजयन्ति । पूजयित्वा वेदः धनम् वि भरन्त त्वत्तो विशेषेण हरन्ति । गृह्णन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तः । जिव्रेः जीर्णात् वृद्धात् पितुः न पितुरिव । यथा पुत्राः वृद्धात् पितुः[14] सकाशाद् धनं हरन्ति तद्वत् ॥ ९ ॥ १० ॥

साधुर्न गृध्नुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ११ ॥
साधुः । न । गृध्नुः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव । भीमः । त्वेषः । समत्ऽसु ॥ ११ ॥

---

1. नास्ति भ ति. 2. °दीनि भ. 3. ददाती° भ. 4. समस्ति° भ. 5. नास्ति मूको. 6-6. मातापित्रा° भ; मातुः पित्रा° ति. 7. °भजन्त इ° भ ति. 8. नास्ति वि[1] भ[2]. 9. त्रुटितम् वि[1]. 10. नराः कु. 11. पूज्य° वि[1] अ[1]. कु ड त्रपं. 12. जीर्णं वि[1] त्रपं; त्रुटितम् वि[1]. 13-13. नास्ति मूको.

स्कन्द० साधुः न गृध्नुः साधुरिव गृध्नुः अभिकाङ्क्षिता। यथा साधुः पुरुषः न्यायेनैवार्थानभिकाङ्क्षति एवमग्निः स्तुतीर्हवींषि चेत्यर्थः। अस्ता इव शूरः यथा आयुधक्षेपणशीलः पुरुषस्तद्वदग्निः शूरः। याता इव भीमः यातिरत्र वधार्थः। 'अहेर्यातारम्' (ऋ १,३२,१४) इति यथा। हन्तेव भयानकः। त्वेषः समत्सु दीप्तश्च संग्रामस्थानीयेषु यज्ञेषु संग्रामेष्वेव वा[1] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० साधयिता इव शत्रूणामभिकाङ्क्षिता, आयुधानाम् क्षेप्तेव[2] शूरः, प्रहर्तेव[3] च भीमः, दीप्तः सङ्ग्रामेष्वग्निरिति। घनमाक्षास्तं सूक्तेनेति ॥ ११ ॥

मुद्गल० अयमग्निः साधुः न साधक इव गृध्नुः परिग्रहीता[4]। यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वद् अग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः। तथाऽयमग्निः[5] अस्ता इव शूरः यथा इषूणां क्षेप्ता आयुधः शत्रून् प्रेरयति तद्वदग्निरपि वृहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति। तथा[6] याता इव भीमः यथा[7] याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयङ्करो भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषां भयमुत्पादयति। एवंविधोऽग्निः समत्सु सङ्ग्रामेषु त्वेषः दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

[७२]

उप॒ प्र जि॑न्वन्नुश॒तीरु॒शन्तं॒ पतिं॒ न नित्यं॒ जन॑यः॒ सनी॑ळाः ।
स्वसा॑रः॒ श्यावी॒मरु॑षीमजुष्रञ्चि॒त्रमु॒च्छन्ती॑मु॒षसं॒ न गावः॑ ॥ १ ॥

उप॑ । प्र । जि॒न्व॒न् । उ॒श॒तीः । उ॒शन्त॑म् । पति॑म् । न । नित्य॑म् । जन॑यः । सऽनी॑ळाः ।
स्वसा॑रः । श्यावी॑म् । अरु॑षीम् । अ॒जु॒ष्र॒न् । चि॒त्रम् । उ॒च्छन्ती॑म् । उ॒षस॑म् । न । गावः॑ ॥ १ ॥

स्कन्द० उप इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः। उपगम्य प्र जिन्वन्। 'जिन्वतिः प्रीतिकर्मा' (या ६,२२) प्रीणयन्ति प्रीणितवत्यो वाऽग्निम्। काः। सामर्थ्यादाहुतयः। कथम्। उशतीः उशन्तम् पतिम् न नित्यम् कौमारम् जनयः जायाः सनीळाः समानगृहाः। यथैकगृहवासिन्यो भार्याः परस्परस्पर्धया विस्तेरुप-चारविशेषैः कौमारं भर्तारं कामयमानाः[8] कामयमानं प्रीणयेयुः तद्वदित्यर्थः। स्वसारः इत्यौपम्यमेवत् द्रष्टव्यम्। स्वसार इव। यथा च भगिन्यः भ्रातरं प्रीणयेयुः तद्वदित्यर्थः। अथवा सनीळाः स्वसारः इत्येताभ्याम् आहुतयः प्रतिनिर्दिश्यन्ते। समानमन्यास्यं स्थानं यासां ताः सनीळा आहुतयः। अग्नेरेवैकस्य योग्याः नान्यस्य कस्यचिदित्यर्थः। ता एव एकयजमानप्रभवत्वात् स्वसारः। स्वयंसा-रित्वाद्वा। किञ्च अजुषन्[9] चित्रम् सेवन्ते सेवितवत्यो वा विचित्रं पूजनीयं वाग्निम्[1]। कथम्। श्यावीम् अरुषीम् उच्छन्तीम् उषसम् न[3] अरुषीरित्यर्थः (तु. निघ २,१४)। यथा श्यावर्णाम्[10] गमनस्व-भाविकां च तमांसि विवासयन्तीम् उषसं सेवेरन् तद्वत्। का अजुषन्। उच्यते। गावः स्तुतयोऽत्र गाव

1. नास्ति ग वि. 2. °क्षे° वि°. 3. नास्ति कु. 4. °गृहीता मूको सा. 5. दथा° मूको. 6. नास्ति मूको. 7. नास्ति कु वि. 8. नास्ति भ. 9. वानर्जुषन् भ वि. 10. श्यान (°न कु वि) वर्णा गां मूको.

उच्यन्ते। 'गोभिर्यदीमन्ये अस्मत्' (ऋ ८,२,६,) इति यथा[1]। यथा[2] आहुतयोऽग्निं प्रीणयन्ति प्रीणितवत्यो वा एवं[3] स्तुतयोऽपि स्तुवन्ति स्तुतवत्यो वेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० उपाचरन् कामयमानाः कामयमानम् पतिम् इव असाधारणं जायाः एकपतिकाः अङ्गुलयः एकस्मात्पाणेरुत्पन्नाः "अञ्जलिकरणात् श्यामवर्णाम् आरोचनशीलामग्नेर्दीप्तिम्[4] चित्रम्[5] अजुषून् सेवन्ते चित्रम्[6] उच्छन्तीम्[7] उषसम् इव रश्मयः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'उप प्र' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तम्। शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। अग्निर्देवता ॥

उशतीः उशत्यः कामयमानाः सनीळाः समाननिवासस्थाना एकपाण्युत्पन्नस्थानात्। स्वसारः अङ्गुलयः उशन्तम् कामयमानमग्निम् जनयः जायाः नित्यम् असाधारणम् पतिम् न भर्तारमिव उप प्र जिन्वन् उपेत्य हविष्प्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति। प्रीणयित्वा च चित्रम् चायनीयं पूजनीयं तमग्निमञ्जलिबन्धनेन अजुषून् असेवन्त। दृष्टान्तः। श्यावीम् श्याववर्णां रात्रिसम्बन्धात् कृष्णां ततः उच्छन्तीम् सूर्यकिरणसम्बन्धात् तमो वर्जयन्तीम्, अत एव अरुषीम् आरोचमानाम् उषसम् न उषोदेवताम् गावः रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत्। यथा रश्मय उषसा नित्यसम्बद्धाः[8] एवं सर्वेषु यज्ञेषु अग्निपरिचरणेन अङ्गुलयः[9] नित्यसम्बद्धा[9] इति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

वीळु चिद् दृळ्हा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्नङ्गिरसो रवेण ।
चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुस्राः ॥ २ ॥

वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् । अङ्गिरसः । रवेण ।
चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति । अहरिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उस्राः ॥ २ ॥

स्कन्द० वीळु चित्[1] वीळयतिः संस्तम्भनकर्मा (द्र. या ५,१६)। संस्तब्धमपि। अत्यन्तामगतमप्यदुरवगाहमित्यर्थः। [10]"दृळ्हा दृढानि[10]" चासुरपुराणि। पितरः नः अस्माकम्। उक्थैः तृतीयानिर्देशात् योग्यक्रियाध्याहारः। उक्थाख्यैः शस्त्रविशेषैः स्तुवन्तः[11]। कम्। प्रकरणसामर्थ्यादग्निम्। अद्रिम् दुर्गपर्वतं चासुराणां स्वभूतम् रुजन् भग्नवन्तः अङ्गिरसः रवेण शब्देनैव महता। कथं पुनरेतदुच्यतेऽग्निं स्तुवन्तो रुजन्निति। यावता इन्द्रेण सह अङ्गिरसोऽसुरबलादीनि अरुजन्[12] नाग्निना। उच्यते। इन्द्रसाहित्यमङ्गिरसां सखित्वात्। इन्द्रसखित्वं च मरुत्प्रादुर्भावात्। मरुत्प्रादुर्भावश्च धर्मो यागादिरग्न्यायत्तः। अत एवमुच्यते उक्थैः स्तुवन्तो रुजन्निति। एवं चास्या ऋचः आग्नेयत्वमुपपद्यते। किञ्च चक्रुः दिवः बृहतः[11] गातुम् अस्मे अस्मास्वपि सम्यगनुशासनद्वारेण स्वर्गगमनयोग्यानङ्गिरसोऽग्निप्रसादेनैव चक्रुरित्यर्थः। किञ्च अहः अहश्शब्दोऽत्र कालमात्रोपलक्षणार्थः। कालम् स्वः आदित्यं च विविदुः अग्निप्रसादेनैव अङ्गिरसो ज्ञातवन्तः। कीदृशः स्वः। उच्यते। केतुम् प्रज्ञानमत्त्वम्[14]। कीदृशाः अङ्गिरसः। उच्यते। उस्राः उत्स्राविणः। दातार इत्यर्थः। कस्य। सामर्थ्यात् सोमानां वृष्टेर्वा[15]। अथवा उस्रा इति गोसदृशाः। अत्यन्तजवाः सन्त इत्यर्थः।

1. नास्ति वि. 2. नास्ति अ. 3. नास्ति मूको. 4-4. अङ्गुलिकरणात् श्यावरवर्णां आरोचनशीला अग्ने° वि[1] अ; °णात् श्यावव° कु; °प्तिः वि[2]. 5. नास्ति वि[1] अ[2]; चित्र वि[2]. 6. नास्ति कु. 7. उच्छन्ति वि[1] अ[2]; उच्छन्तीम् इति शोधः. 8. सम्बन्धा मूको. 9. सम्बद्धा मूको. 10-10. दृल्हानि मूको. 11. °वन्त वि. 12. °दीन् न्य° अ. 13. वृहता वि. 14. °नमात्त्वं कु; °नत्त्वं वि. 15. पुष्टे° कु.

अथवैवमन्वया उत्तरस्यार्धर्चस्यार्थयोजना । चक्रुरिति सामर्थ्याद्देवाना प्रतिनिर्देश । कृतवन्तो देवा । दिवो बृहतो गातु हवींषि गृहीत्वा महान्त द्युलोक प्रति गन्तारम् । कम् । सामर्थ्यादग्निम् । अस्मे अस्माक मनुष्याणामर्थाय । किञ्च अह स्वर्विविदु केतुमुस्रा । विविदुरिति विन्दतेर्लाभार्थस्येद रूपम् । 'उस्रा' (निघ १,५) इति रश्मिनाम । अहश्चादित्यश्च रश्मयश्च, अग्निप्रसादेन केतु प्रज्ञान प्रकाशरूपता लब्धवन्त इत्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० महान्तम्[1] अपि पितर अस्माक स्तोत्रै शिलोच्चयम् अरुजन् महता शब्देन । चक्रु द्युलोकात् महत गमनम् अस्माक पितर, तमसो विनाशेन शोभनम् अह महा रश्मींश्च विविदु ॥ २ ॥

मुद्गल० न अस्माकम् पितर अङ्गिरस एतत्सज्ञा ऋषय उक्थै शस्त्रैरर्चनै स्तुत्या वीळु चित् दृळ्हा बलवन्त दृढाङ्गमपि अद्रिम् अस्तार पणिनामानमसुरम् रवेण स्तुतिशब्दमात्रेण रुजन् अभञ्जन् । तै स्तुतोऽग्निस्तमसुर हतवानित्यर्थ । किञ्च बृहत महत दिव द्युलोकस्य गातुम् मार्गम्[2] अस्मे अस्माकम् चक्रु कृतवन्त । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्ग इत्था स्व सुष्ठु अरणीयम् असुरबाधित्येन सुखेन प्राप्यम् अह दिवसम् विविदु अजानन् । तथा केतुम् प्रज्ञा केतयितार ज्ञापयितारम् आदित्यम् उस्रा पणिनापहृता गाश्च विविदुरित्यनुषङ्ग ॥ ३ ॥

द॒ध॑न्नृ॒तं ध॒नय॑न्नस्य धी॒तिमादिद॒र्यो दि॑धि॒ष्वो॒३॒॑ विभृ॑त्राः ।
अतृ॑ष्यन्तीर॒पसो॑ य॒न्त्यच्छा॑ दे॒वाञ्जन्म॒ प्रय॑सा व॒र्धय॑न्तीः ।

दध॑न् । ऋ॒तम् । ध॒नय॑न् । अ॒स्य॒ । धी॒तिम् । आत् । इत् । अ॒र्यः । दि॒धि॒ष्वः॑ । विऽभृ॑त्राः ।
अतृ॑ष्यन्तीः । अ॒पसः॑ । य॒न्ति॒ । अच्छ॑ । दे॒वान् । जन्म॑ । प्रय॑सा । व॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

स्कन्द० ऋतस्नय[1] नाम्ना धर्ममूलत्वात् तस्य च अग्निमुखत्वात् दधन् धारयन्ति अस्मदीया स्तुतय ऋतम् सर्वगतमग्निम् । गुणधारणाचैतदग्नेर्धारणमुच्यते । अग्नेर्गुणान् कीर्तयन्त्य तेषामपि स्मरण लोक कुर्वन्तीत्यर्थ । धनयन् धन धात्वे पठित । इह तु सामर्थ्यात् प्रीणनार्थ । धिनोतेर्वा प्रीणनार्थस्येद रूपम् । प्रीणयन्ति च अस्य[2] अग्ने धीतिम् अपठितमपि प्रज्ञानामैतत् । प्रज्ञाम् मनश्चास्याग्ने प्रीणयन्तीत्यर्थ । आत् इत् इति पदपूरणौ । कोऽसावस्य[3] स्तुतय[4] । अर्य अरि ईश्वर उच्यते । ईश्वरा । अप्रतिहताग्निगुणप्रकाशनसामर्थ्या इत्यर्थ । दिधिष्व सर्वेषामग्निगुणाना धारयित्र्य । सर्वैरग्निगुणैर्युक्ता इत्यर्थ । विभृत्रा विभृता[5] । अत्यन्तविभिन्नरूपा इत्यर्थ । प्रीणयित्वा चाग्नेर्मन अतृष्यन्ती तृष्णाया कारणभूत श्रमो लक्ष्यते । अश्राम्यन्त्य इत्यर्थ । अपस । कर्मनामैतत् (द्र निघ २,१) साहचर्यात् स्तुतिषु प्रयुक्तम् । आहुत्यादिकर्मसहचरिता । सहाहुत्यादिभिरित्यर्थ । अच्छ[6] यन्ति गच्छन्ति आप्तुमन्यानपि देवान् । जन्म । जननात् जन्म भूत जातमुच्यते इस्य भूतजातम् । प्रयसा वृष्टिद्वारेणान्नेन वर्धयन्ती ॥ ३ ॥

१. 'ऋतम् इत्य् द्वि' अ[1]. २ मार्गे मूको. ३ अथ कु' मूको ४ गत्य मूको ५ भृत्य मूको ६. नास्ति कु. ७. विभृता अ. ८. नास्ति मूको.

वेङ्कट० धारयन्ति[1] अग्निं पूरयन्ति[2] च अस्य कर्म । अनन्तरमेवाग्निं उदारं धारयति[3] विभृता । ता प्रजा अग्निप्रसादेन पूर्णकामा कर्माणि अभिगच्छन्ति देवान्[4] नायमाने[5] हविषा वर्द्धयन्त्य[6] ॥ ३ ॥

मुद्गल० ऋतम् दधन्तन्दत्ता आप्तमग्निमङ्गिरसो महर्षय दधन् गार्हपत्यादिरूपेणाऽधारयन् । धारयित्वा च अस्य अग्ने धीतिम् कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणम् धनयन् धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धन सम्पादयन्ति तद्वदग्निदेवस्य[7] कर्म अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः । आत् इत् अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव अर्ये अर्यो धनस्वामिन्य दिधिष्व तत्र धनन दिधिष्वोऽग्नोना धारण कुर्वत्य । कृताग्न्याधाना इत्यर्थ[8] । विभृता आहिताग्नीन् अग्निहोत्रादिकर्माणि विहरन्त्य, अतृष्यन्ती विषयान्तरतृष्णारहिता अत एव अपस अपसा कर्मणा युक्ता । एवम्भूता यजमानलक्षणा प्रजा प्रयसा हविर्लक्षणनान्नेन देवान् इन्द्रादीन् नम जातान् मनुष्यांश्च वर्धयन्ती वर्धयन्त्य सत्य[9] एनमग्निम् अच्छ आभिमुख्येन यन्ति प्राप्नुवन्ति परिचरन्तीति[10] यावत् ॥ ३ ॥

मथीद् यदीं विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।
आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सन्ना दूत्यं१ भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मथीत् । यत् । ईम् । विऽभृत । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे । श्येत । जेन्यं । भूत् ।
आत् । ईम् । राज्ञे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दूत्यम् । भृगवाण । विवाय ॥ ४ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— सर्वमिदमन्धं तम आसीत् । अथ मातरिश्वाऽऽकाशे सूक्ष्ममग्निमपश्यत् । तमभ्यात् । मथित्वा चाऽऽनयत् इति । तदेतदुच्यते । मथीत् मथितवान् यत् यदा ईम् एनमग्निं मातरिश्वा मथित्वा चाऽऽनयत् । कुत एतत्— 'आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वत' (ऋ ६,८,४) इत्य मन्त्रान्तरे दर्शनात् । यदिति वचनात् तत प्रभृतीत्यध्याहार्यम् । तत प्रभृति विभृत[11] विहृत गृहेगृहे श्येत श्वेतवर्णोऽग्नि जन्य जेता तमसां शत्रूणां वा भूत् अभवत् । तत एव च प्रभृति आत् ईम् राज्ञे न सहीयसे आत् ईम् इति पदपूरणौ । यथा कश्चित् राज्ञो बलवतोऽमात्य सर्वाभिप्रेतार्थसिद्धिं कुर्वन् दौत्य गच्छेद्वयम् सचा सह । केन । स्वैश्चा भूमि । कुत एतत् । 'अग्ने पूर्वे भ्रातरो अर्थमेतम्' (ऋ १०,५१,६) इत्यादिषु भ्रातृणामप्यग्ने दूत्यस्य[12] दर्शनात् । प्रत्यस्तोऽग्नि दूत्यम् दूतकर्म भृगवाण भस्य पाक इत्यस्य रूप प्रपनान्त पच्यन्त वा । हविषा पक्ता पचतो यजमानस्य हवींषि या आ विवाय आनयाम । तत एव प्रभृति यजमानानां दूतकर्माणि करोति स्वेत्यर्थ[13] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बलेनाजहार यदा एन धारक मातरिश्वा द्युलोकात् । यदा च श्वेतवर्ण जेताऽग्नि[14] अनुगृहम्[15] अभवत् । अनन्तरमेव एनम् राज इव बलवते सखा[16] सन् आ विवाय । वेतिर्गतिकर्मा (द्र निघ २,१४) आनयत् दूत्यम् भृगवाण द सखायो वायुर्न्[17] चाकराद् इति[18] ॥ ४ ॥

१ °यति वि[1] क कु २ °यति ख कु ३ °यन्ति वि[1] ४ देवै वि[1] ५ जायमानेन वि[1] अ[1]
६ °धय° कु, वर्धयत्य वि[1] अ[1] ७ °देवस्य मे[1] ८-८ कुर्वं नास्ति मूको ९ नास्ति मे[1] १० °यन्ति
मूको ११ नास्ति अ १२ दूतस्य अ १३ नास्ति वि[1] अप १४ °गो वि[1] अ[1], १५ प
वि[1] अ[1] १६ दीक्षरो वायु दूर्त्य कु १७ नास्ति कु

मुद्गल० मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईम् एनमग्निम् यत् यदा मथीत् अमथ्नात्। अग्नेर्मन्थनस्य व्यानवायुसाध्यत्वम्। तदा मातरिश्वा विश्वत प्राणिषु प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेणावस्थितो[1] विभज्य स्थित। मन्थनेनोत्पन्नोऽयमग्नि श्वेत शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहेगृहे सर्वेषित् यज्ञगृहे यदा जेन्य प्रादुर्भूत भूत् अभूत्। आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानन्तरम् ईम् एनमग्निम् भृगवाण भृगुर्ऋषि स इवाचरन् यस्मात् दूत्यम् दूतस्य कर्म आ विवाय शास्त्रमर्यादया प्रापयामास। दृष्टान्त। सचा सन्[2] सखा भवन्नन्यो राजा सहीयसे अभिभवित्रे प्रभवाय राज्ञे न। यथा राज्ञे स्वपुरुष दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ ४ ॥

म॒हे यत् पि॒त्र ईं॒ रसं॑ दि॒वे कर॒व त्स॑रत् पृश॒न्य॑श्चिकि॒त्वान् ।
सृ॒जद॑स्ता धृष॒ता दि॒द्युम॑स्मै॒ स्वायां॑ दे॒वो दु॑हि॒तरि॒ त्विषिं॑ धात् ॥ ५ ॥

म॒हे । यत् । पि॒त्रे । ई॒म् । रस॑म् । दि॒वे । क॒ । अव॑ । त्सर॑त् । पृ॒श॒न्य॑ । चि॒कि॒त्वान् ।
सृ॒जत् । अस्ता॑ । धृ॒ष॒ता । दि॒द्युम् । अ॒स्मै॒ । स्वाया॑म् । दे॒व । दु॒हि॒तरि॑ । त्विषि॑म् । धा॒त् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'महे यत् महते' यदा सर्वलोकस्य पितृभूताय रसम्। अन्ननामैतत् (द्र निघ २,७)। हविर्लक्षणमन्नम् दिवे च करोति अग्नि। द्युलोकेन चात्राधारेणाधेयास्तन्निवासिनो देवा लक्ष्यन्ते। मञ्चा क्रोशन्तीति यथा। महति सर्वलोकस्य पितृभूते लोके निवसतां देवानामर्थाय यदा हविरग्नि करोतीत्यर्थ। त्सरवा च[1] अव त्सरत् त्सरतिर्गतिकर्मा (द्र निघ २,१४)। हविर्गृहीत्वा गच्छति। पृशान्य 'ता अस्य पृशनायुव' (ऋ १,८४,११) इति प्रयोगदर्शनात् पृशना शब्दोऽमृतरसस्पर्शवचन[2]। तत्र साधु पृशान्य। अमृतरसस्पर्शनामपि हविषाम् अमृतरूपरसकारीत्यर्थ। चिकित्वान् ज्ञातवान् स्वमधिकार यत्कृणा वा भक्तानाम्। यदेति वचनात् तदेत्यध्याहार्यम्। यदा सृजत् सृजति। क्षिपतीत्यर्थ। अस्ता क्षेपणशील इन्द्र। धृषता प्रगल्भमनसा। निशाकृः सन्नित्यर्थ। दिद्युम् वज्रम् अस्मै अग्नेरयमस्मादेश। अस्याग्नेरर्थाय। ये रक्षआदयोऽग्नेर्विपरिपन्थिन तान् हन्तुमित्यर्थ। तदैव च स्वायाम् देव इन्द्र दुहितरि पृथ्या सस्यरूपेण जन्यमानत्वात् दुहिता क्षितिरत्राभिप्रेता तस्या त्विषिम्[5] सस्यसम्पल्लक्षणा दीप्तिम् धात्[6] दधाति। यस्मिन् संवत्सरेऽग्निर्देवानामर्थाय हवींषि करोति, तस्मिन्नेवेन्द्रोऽपि सस्यसंपत्ति करोति, नान्यथेत्यर्थ। अथवा जन्यमानत्वाद् दुहिता स्तुतिरत्राभिप्रेता। स्वस्या स्तुतौ देवोऽग्नि ओजस्वित्वलक्षणां दीप्तिम् आधत्ते। यथा स्तुत्या होतृत्वेनावस्थित इदय स्तौति तामोजस्विनीं करोतीत्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० महते पित्रे द्युलोकाय देवेभ्य यदा हविरूपमापयम् रसम् अग्नि करोति यदा[7] गच्छन्तम् मृग[8] दृष्ट्वा इति परिमोक्षणाय[9] स्पर्शने साधुर्देवयुर्जानन् गच्छन्तम् अग्निम्[9] अवत्सरति[10] मार्गेणावशिष्ट कुटिलमपगच्छति[11]। स दृष्ट्वा अग्नि च तस्मै धृष्टेन मनसा वज्र सृजति अस्तनशील। सोऽयम् स्वायाम् दुहितरि उषाकायां दीप्तिं दधाति ॥ ५ ॥

1. "पञ्चरूपेण" मूको 2-2. नास्ति मू[1]. 3-3. नास्ति भ 4. नास्ति भ 5. "त्विषि" मूको 6. अधात् भ पु॰ दधार् वि 7. तदानीम् वि[1] अ[1] 8. नास्ति वि[1] अ[1]. 9. "अ..." वि[1] अ[1]. 10. अवधावति वि[1] अ[1]. 11. "वरस" मूको.

मुद्गल० मह्ने महते पित्रे पालयित्रे दिवे द्योतमानाय देवगणाय ईम् इमम् रसम् पृथिव्याः सारभूतं हविः यत् यदा यजमानः कः करोति तदानीम् पृशन्यः स्पर्शनकुशलो राक्षसादिः चिकित्वान् हवींषि यद्वन्तं हे अग्ने! त्वां जानन् अव त्सरत् त्वद्भयात् पलायते । अस्ता इषुक्षेपणशीलोऽग्निः धृषता धर्षकेण धनुषा अस्मै पलायमानाय राक्षसादये दिद्युम् दीप्यमानं बाणम् सृजत् विसृजति । देवः दीप्यमानः उषःकालं प्राप्तोऽग्निः स्वायाम् स्वकीयायाम् दुहितरि दुहितृवत् समनन्तराभाविन्यामुषसि त्विषिम् स्वकीयां दीप्तिम् धात् स्थापयति । उषःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति, तैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम आ विभाति नमो वा दाशादुशतो अनु द्यून् ।
वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विबर्हा यासद्राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विऽभाति । नमः । वा । दाशात् । उशतः । अनु । द्यून् ।
वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्य । द्विऽबर्हाः । यासत् । राया । सऽरथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

स्कन्द० आकारोऽत्र मर्यादायाम् । तुभ्यम् इत्यपि द्वितीयार्थे चतुर्थी । यः त्वाम् 'स्वे दमे गृहे' मर्यादया आ विभाति भा दीप्ती । अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । भासयतीति । नमः वा दाशात् अन्नं वा हविर्लक्षणं ददाति । उशतः उशते कामयमानाय तुभ्यम् अनु द्यून् अनु अत्र वीप्सायां कर्मप्रवचनीयः । 'द्युः' (निघ १,९) इत्यहर्नाम । दिवसं दिवसमनु । प्रतिदिवसमित्यर्थः । वर्धो वर्ध उ वर्धो । वृधिश्चात्रान्तर्णीतण्यर्थो द्रष्टव्यः । उकारस्तु पदपूरणः । वर्धय हे अग्ने! वयः अन्नम् अस्य द्विबर्हाः वृद्धिर्वृहत्यर्थः । हविर्लक्षणद्वारेण द्वयोरपि देवमनुष्यलोकयोर्वर्धयिता । प्रत्यक्षकृतत्वाच्चास्य मन्त्रस्यानामन्त्रितमेतत्[1] । अतो 'यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यता नेया[1] । यस्त्वं द्विबर्हाः अग्ने! स[1] त्वं वर्धय वयः अस्येति । किञ्च यासत् लिङर्थे लेट् । मध्यमपुरुषस्य स्थाने च प्रथमपुरुषः । यायास्त्वम् राया धनेन सह । केन । रथेन । कं प्रति । उच्यते । यम् स्तोतारं यष्टारं प्रति जुनासि जुनातिर्गतिकर्मा । गच्छसि । तस्मै दातुम् । यस्मिन्नेव रथे स्वयमारोहसि[2] धनान्यपि तत्रैवारोप्य गच्छेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वे गृहे यः त्वां काष्ठैः प्रज्वलयति, यो वा अन्नम् उशतः कामयमानस्य तव ददाति दिवसेषु । वर्धय अग्ने! अन्नम्[3] अस्य द्वयो. "स्थानयोर्मध्यमोत्तमयोः परिवृढः[*]" । यम्[4] त्वम् अग्ने! रथसहितं युद्धे प्रेरयसि, स[5] धनेन सह युद्धात् आगच्छतीति[6] ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! तुभ्यम् त्वाम् स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यः यजमानः । एक आकारो मर्यादायाम् । यथाशास्त्रम् आ विभाति आ समन्तात् समिद्धाविभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु द्यून् अनुदिवसम् उशतः कामयमानाय तुभ्यम् नमः वा दाशात् हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य

1-1. नास्ति भ. 2. मन्त्रस्य भ. 3-3. °त्यार्थे नेयं ब, °ता नेयं वि. 4. नास्ति मूको. 5. स्वमारो° मूको. 6. अन्नम् वि° अ° रु. 7-7. °मयोऽन्तरे° कु. † °रन्थो वि°; °रहो वि°, 8. यः अ° कु रु; नास्ति वि°. 9. °च्छति कु.

हे अग्ने! द्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृद्धितो वर्धितस्त्वम् वयः अन्नम् वर्धो वर्धयैव। सरथम् रथेन सहितं युयुत्सुम् यम् पुरुषम् जुनासि युद्धे प्रेरयसि स पुरुषः राया धनेन यासत् सङ्गच्छते ॥ ६ ॥

अ॒ग्निं विश्वा॑ अ॒भि पृक्षः॑ सचन्ते समु॒द्रं न स्र॒वतः॑ स॒प्त य॒ह्वीः ।
न जा॒मिभि॒र्वि चि॑किते॒ वयो॑ नो वि॒दा दे॒वेषु॒ प्रम॑तिं चिकि॒त्वान् ॥ ७ ॥

अ॒ग्निम् । विश्वाः॑ । अ॒भि । पृक्षः॑ । स॒च॒न्ते॒ । स॒मु॒द्रम् । न । स्र॒वतः॑ । स॒प्त । य॒ह्वीः ।
न । जा॒मिऽभिः॑ । वि । चि॒कि॒ते॒ । वयः॑ । नः॒ । वि॒दाः । दे॒वेषु॑ । प्रऽम॑तिम् । चि॒कि॒त्वान् ॥ ७ ॥

स्कन्द० अग्निम् त्वाम् विश्वाः सर्वाः पृक्षः सर्वाण्यन्यदेवत्यान्यपि[1] हविर्लक्षणान्यन्नानि अभि सचन्ते सचतिर्गतिकर्मा (द्र. निघ २,१४)। तृप्यमानान्यभिगच्छन्ति। कथम्। समुद्रम् न स्रवतः। व्यत्ययेनात्र पुंल्लिङ्गता। समुद्रमिव स्रवन्त्यो नद्यः। सप्त गङ्गाद्याः। यह्वीः महत्यः। किञ्च न जामिभिः सजातीयैः वि चिकिते विज्ञायते वयः अन्नम्[2] नः अस्माकम्। अल्पत्वादप्रख्यातमन्नमस्माकम्, तद् बहु ददत् प्रख्यातं कुर्वित्यर्थः। किञ्च विदाः विद्धि जानीहि। अवेक्षस्वेत्यर्थः। देवेषु निर्धारणे एषा सप्तमी। देवानां मध्ये। प्रमतिम् मन्यतिरर्चतिकर्मा (द्र निघ ३,१४)। प्रकृष्टां स्तुतिम्। चिकित्वान् ज्ञातव्ये क्रतुः। जानन् अस्मत्प्रभृतीनां भक्तताम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्निम् विश्वानि हवींषि अभि सचन्ते समुद्रम् इव महत्यः सप्त नद्यः। न बन्धुभिः[3] विज्ञायते अन्नमल्पत्वात् अस्माकम्। तथा सति अग्ने! प्रज्ञापय देवेषु अस्माकं बह्वन्नाभिलाषिणीं बुद्धिं[4] जानन्निति[5] ॥ ७ ॥

मुद्गल० विश्वाः पृक्षः चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नानि अग्निम् अन्नवाहित्वगुणयुक्तम्[6] एनम् अभि सचन्ते आभिमुख्येन समवयन्ति प्राप्नुवन्ति। दृष्टान्तः। स्रवतः समुद्रम् न यथा स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रम् अभिगच्छन्ति तद्वत्। कीदृश्यो नद्यः। सप्त सप्तसङ्ख्याकाः 'इमं मे गङ्गे' (ऋ १०,७५,५) इत्याद्याः। यह्वीः महत्यः। जामिभिः जमन्ति एकस्मिन् पात्रे सह भुञ्जत इति जामयो देवास्तैः नः अस्मदीयम् वयः अन्नम् न वि चिकिते न ज्ञायते। तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः। अतो हे अग्ने! त्वम् देवेषु धनपतिषु प्रमतिम् प्रकर्षेण मननीयं धनम् चिकित्वान् अस्मत्कृते विदाः अस्मभ्यं लम्भय ॥ ७ ॥

आ यदि॒षे नृ॒पतिं॒ तेज॒ आन॒ट् शुचि॒ रेतो॒ निषि॑क्तं॒ द्यौर॒भीके॑ ।
अ॒ग्निः शर्ध॑मनव॒द्यं युवा॑नं स्वा॒ध्यं॑ जनयत् सू॒दय॑च्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इ॒षे । नृ॒ऽपतिम् । तेजः॑ । आन॑ट् । शुचि॑ । रेतः॑ । निऽसि॑क्तम् । द्यौः । अ॒भीके॑ ।
अ॒ग्निः । शर्ध॑म् । अ॒न॒व॒द्यम् । युवा॑नम् । सु॒ऽआ॒ध्य॑म् । ज॒न॒य॒त् । सू॒दय॑त् । च॒ ॥ ८ ॥

१. °देवत्य° कु. २. नास्ति भ. ३. बुद्धिभिः कु. ४. ,,दिवम् वि°. ५ अन्न कु.
६. °वाहि° मूको.

स्कन्द० यत् इति व्यत्ययेन नपुंसकता । यम् हविर्लक्षणायान्नाय नृपतिम् मनुष्याणां स्वामिनम् तेज दीप्तिलक्षणम् आ आनट् मर्यादया व्याप्नोति । यो हविरर्थं मर्यादया दीप्यत इत्यर्थः । यच्छब्दात्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । शुचि रेत उदकम् । कतमत् । उच्यते । निषिक्तम् द्यौ अभीके द्यौरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'अभीके' (निघ ३,२९) इत्यासन्ननाम । यदादित्यरश्मिभिराहृत्य दिव समीपे निषिक्त स्थापितम् । आगामिवृष्टिलक्षणमित्यर्थः । न च तदेव केवलम् । किं तर्हि । अग्नि शर्धम् बलमुत्साह वा । कीदृशम् । अनवद्यम् अगर्ह्यम् । युवानम् तरुणञ्च पुत्रम् । स्वाध्यम् कल्याणचित्तम् । अजनयत् जनयत्वस्माकम् । सूदयत् च सूदयतिरत्र सत्कारार्थः । सत्करोतु च ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन अश्नोति यत् तेज 'नृपतिम् अन्नाय अन्न नेतुम् । तादृशम्'[1] शुचि रेत मया द्योषु[1] निषिक्तम्[1] निषिक्तवत्त्व मम योषमाणोऽग्नि समीप आसीत् । अथ अग्नि वेगवन्तम् अवद्यरहित तरुण सुकर्माण पुत्र जनयतु, सूदयतु च शत्रून् तन्मुखेनेति[2] ॥ ८ ॥

मुद्गल० अग्ने यत् तेज नृपतिम् नृणामृत्विजां पालक यजमानम् आ आनट् जाठररूपेण समन्तात् व्याप्नोति । किमर्थम् । इषे अन्नाय । कीदृशम् । शुचि शुद्धम् द्यौ दीप्तम् । तेन तेजसा परिपक्वमन्नरसरूपम् रेत वीर्यम् अभीके अभ्यक्ते अभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिक्तम् नितरा सिक्तम् अग्नि वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् जनयतु । शर्धम् बलवन्तम् अनवद्यम् अवद्यरहितम् युवानम् तरुणम् । जरारहितमित्यर्थः[3] । स्वाध्यम् शोभनकर्माणम् । जनयत् पुत्रम् सूदयत् च यागादिकर्मसु प्रेरयतु च[4] ॥ ८ ॥

मनो॒ न योऽध्व॑नः स॒द्य एत्येकः॑ स॒त्रा सूरो॒ वस्व॑ ई॒शे ।
राजा॑ना मि॒त्रावरु॑णा सुपा॒णी गोषु॑ प्रि॒यम॒मृतं॒ रक्ष॑माणा ॥ ९ ॥

मनः॑ । न । यः । अध्व॑नः । स॒द्यः । एति॑ । एकः॑ । स॒त्रा । सूरः॑ । वस्वः॑ । ई॒शे ।
राजा॑ना । मि॒त्रावरु॑णा । सु॒पा॒णी इति॑ सु॒ऽपा॒णी । गोषु॑ । प्रि॒यम् । अ॒मृत॑म् । रक्ष॑माणा ॥ ९ ॥

स्कन्द० मन य अग्नि अध्वन देवलोकमार्गान् सद्य एति, शीघ्र गच्छतीत्यर्थः । एक च सत्रा सदा सूर सूर्यसदृश वस्व धनस्य ईशे ईष्टे । यच्छब्दात् तच्छब्दोऽध्याहार्य । स राजाना दीप्तौ मित्रावरुणा सुपाणी गोषु सर्वलोकप्रिय पयआख्यम् अमृतम् वृष्टिद्वारेण रक्षमाणा साकाङ्क्षत्वादस्मदर्थं यजन्तीति वाक्यशेष । प्रदर्शनार्थंञ्चात्र मित्रावरुणयोर्ग्रहणम् । सर्वदेवता यजतीत्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शीघ्रगामन इव य विद्वान् मार्गान् शीघ्र गच्छति स एक स्वयमेव 'सूर्य धनस्य सत्यम्'[5] ईश्वरो भवति । तथा राजानौ मित्रावरुणौ सुपाणी गोषु प्रियम् पय. रक्षमाणौ भवत प्रीणितावग्निनेति[6] ॥ ९ ॥

1-1. त्रुटितम् वि[2] २ नास्ति कु ३ °णीक च वि[1,2] अ[1] कु ऊ सप ४ °हेन कु
५ च भा पूरण मूको ६-६ सूर्यसदृशो धनस्य सर्वदाम् वि[1] अ[1] ७ प्रणीतावग्नि° वि[1] अ[1], °ग्निना कु

मुद्गल० य सूर सूर्य एक एकाकी असहाय सन् अध्वन दिव्यान् मार्गान् सद्य एति आशु गच्छति । दृष्टान्त । मन न यथा मन शीघ्र गच्छति तद्वत् । स च सूर वस्व धनस्य सना सदैव युगपदेव ईश ईष्टे । यो हि शीघ्र गच्छति ■ बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति । तथा राजाना राजमानौ सुपाणी शोभनबाहू मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अस्मदीयासु गोषु प्रियम् सर्वेषा प्रीतिकरम् अमृतम् अमृतवत् स्वादुभूत पय रक्षमाणा रक्षन्तौ वर्तेते । हे अग्ने' तत्तद्रूपेण त्वमेव वर्तसे इति भाव ॥ ९ ॥

मा नो॑ अग्ने स॒ख्या पित्र्या॑णि॒ प्र म॑र्षिष्ठा अ॒भि वि॒दुष्क॒विः सन् ।
नभो॒ न रू॒पं ज॑रि॒मा मि॑नाति पु॒रा तस्या॑ अ॒भिश॑स्ते॒रधी॑हि ॥ १० ॥

मा । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒ख्या । पित्र्या॑णि । प्र । म॒र्षि॒ष्ठाः॒ । अ॒भि । वि॒दुः । क॒विः । सन् ।
नभः॑ । न । रू॒पम् । ज॒रि॒मा । मि॒ना॒ति॒ । पु॒रा । तस्याः॑ । अ॒भिऽश॑स्तेः । अधि॑ । इ॒हि॒ ॥१०॥

स्कन्द० "मा शब्द प्र मर्षिष्ठा इत्येतेन सम्बन्धयितव्य । [न अस्माक] हे अग्ने । सख्या पित्र्याणि पितृपरागतानि । पितृपारम्पर्य प्राप्तानीत्यर्थ । मा प्र मर्षिष्ठा अभि सूचितत्व सामर्थ्याद विस्मरणार्थं' । अभिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी, इन्द्रोपि प्रयत्यत इति यथा । मा विस्मार्षी । अथवा मृषेरिद रूपम् । मा प्रमार्षी । नाशयेत्यर्थ । विदु वेदिता अस्मत्सख्यानाम् । कवि मेधावी च[२] सन् । किम् अत्यागम्य कारणानि । उच्यते । नभ न आदित्य इव तमासि रूपम् अस्माकम् जरिमा जरणम् मिनाति हिनस्ति । पुरात् तस्या पुरा तस्या जराया अभिशस्ते हिसात अधि इहि अधिगच्छ प्राप्नुहि अस्मान् । यावत् सर्वरूपापहारिण्या[३] जराया न हन्यामहे तावत् प्राप्याऽस्माञ्जरातो रक्षेत्यर्थ ॥ १० ॥

वेङ्कट० मा अस्माकम् अग्ने! सख्यानि वसिष्ठमुपकम्यागतानि अभिप्रमार्जी । वेत्ता क्रान्त[४] सन् । आदित्य इव कालात्मा रूपम् जरिमा हिनस्ति[५] । पुरा तस्मादुपद्रवादस्मान् रक्षितुमधिगच्छ[६] ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने! पित्र्याणि पितर वसिष्ठम्[७] उपक्रम्यागतानि ■ 'सख्या अस्मत्सखित्वानि' मा ■ मर्षिष्ठा मा विनाशय । यतस्त्वम् कवि क्रान्तदर्शी सन् अभि आभिमुख्येन विदु सर्व विद्वान् । नभ न रूपम् यथान्तरिक्ष रूपवन्त सूर्यरश्मय [१०]आच्छादयन्ति तद्वत्[१०] जरिमा जरा मिनाति मां मृत्युद्वार हिनस्ति । अभिशस्ते हिंसाहेतो तस्या जराया पुरा अधाइ मां मुच्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुरु । अमृतत्व प्रयच्छति यावत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टक पञ्चमाध्याय षोडशो वर्ग ॥

---

१ नास्ति मूको. २-२ नास्ति वि. [ ] नास्ति भ ३ ना वि; य अ ४ सर्वरूपा" भ मू. ५ क्रान्त वि" भ' कु स मप ६ प वित" मूको ७. "च्छति वि' अ'" ८. विदद मूको ९ ९ अस्मद सख्या मर्षि" मूको १०-१० तद्वाच्छादयन्ति मूको

[७२]

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरूणि ।
अग्निर्भुवद् रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि ।
अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । सत्रा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

स्कन्द० काव्या कविर्मेधाव्यग्निः, तस्य कर्माणि हविर्भक्षणादीनि काव्यानि । वेधसः मेधाविनः । शश्वतः बहुनामैतत् (द्र. निघ ३,१) । बहो[1] यजमानस्य नि कः नियमेन करोत्यग्निः[2] । हस्ते दधानः दधत्[3] । अवलेनैवेत्यर्थः । किम् । उच्यते । नर्या नरेषु भवानि नृभ्यो वा हितानि यज्ञफलानि । पुरूणि बहूनि । किञ्च अग्निः भुवत् भवति 'रयिपतिः' रयीणां पतिः रयिपतिः इत्येवमाख्यातो[4], तथापि प्रवीणशब्दादिवत् स्वामिमात्रवचन इह द्रष्टव्यः । स्वामी । कस्य । रयीणाम् हविर्लक्षणानां सर्वेषां वा[5] यजमानधनानाम् । कस्मात्[6] । उच्यते । सत्रा चक्राणः 'सत्रा' (निघ ३,१०) इति सत्यनाम । सदाशब्दपर्यायो वा । चक्राण इति शानजर्थेऽत्र कानच् द्रष्टव्यः । शानच्यव[7] वा छान्दसत्वात् कत्[8] । हेतुश्चात्र शानजर्थः । 'इषमाणा यर्धते वृतौ' (पाम ३,२, १२६) इति यथा । यस्मात् सत्यानि सदा वा करोतीत्यर्थः । कानि । उच्यते । अमृतानि नित्यानि हविर्भक्षणादीनि । विश्वा सर्वाणि । यद्धविर्भक्षणादीनि सर्वाणि करोति तस्माद्धविषां यजमानधनानां स्वामी भवतीत्यर्थः[10] ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभिमुखानि करोति[11] स्तोतृ बहो[12] स्तोत्राणि हस्ते प्रयच्छन् गृहीतानि बहूनि धनानि अग्निः । अभवत् रयिपतिः सत्यमेव कुर्वाणः अन्नानि सर्वाणि पृथूनि वा कुर्वन्निति[13] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'नि काव्या' इति दशर्चमष्टमं सूक्तम् । पराशर ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता ॥

शश्वतः शाश्वतस्य नित्यस्य वेधसः धातुर्ब्रह्मणः सम्बन्धीनि काव्या काव्यानि मन्त्ररूपाणि स्तोत्राणि अयम् अग्निः नि कः नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि पुरूणि बहुधनानि हस्ते दधानः धारयन् । ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवन्तीति भावः । स्तोतृभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्नेर्धनं न क्षीयत इत्याह—अयम् अग्निः रयीणाम् रयिपतिः भुवत् धनानां मध्ये यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् । विश्वा सर्वाणि तानि हिरण्यानि स्तोतृभ्यः सत्रा सहैव चक्राणः कुर्वन् । युगपद्दददित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्मे वत्सं परि पन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृता अमूराः ।
श्रमयुवः पदव्यो धियंधास्तस्थुः पदे परमे चार्वग्नेः ॥ २ ॥

---

1 नास्ति भ   2 करोति भ   3 दधत् कु वि   4 4 नास्ति मूको   5 °इत्यन्ता° वि
6 नास्ति कु   7 यस्मात् वि   8 कानच्यत्र मूको   9 9 °त्वात् भ, °त्वा कु, °त्वात् कत् वि
10 भवतीत्य° मूको   11 °रोतु वि[1] भ[2]   12 मुष्टिवम् क   13 नाकुर्वन्निति वि[1] ल एवं, नाकुर्वन्नि वि[2], नास्ति कु

अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् । इच्छन्तः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।
श्रमऽयुवः । पदऽव्यः । धियम्ऽधाः । तस्थुः । पदे । परमे । चारु । अग्नेः ॥२॥

स्कन्द० अस्मे इति तादर्थ्ये चतुर्थी । अस्मदर्थम् । अस्माकं हविर्वहनार्थम् इत्यर्थः । वत्सम् परि षन्तम् न[1] नशब्दोऽयमुपमार्थीयो व्यवहितेनापि वत्समित्यनेन सम्बन्धयितव्यः । वत्समिव सर्वतो भवन्तम् । हविर्वहनभयेन इतश्चेतश्च वत्समिव नश्यन्तमित्यर्थः । विन्दन् लब्धवन्तः । सौचीकमग्निम् इच्छन्तः कामयमानाः । विश्वे सर्वे । अमृताः मरणवर्जिताः देवाः । अमूराः अमूढमनसः । श्रमयुवः युशब्दोऽत्र मत्वर्थे । 'अश्वयुर्गव्यू रथयुः' (ऋ १, ५१, १४) इति यथा । श्रमवन्तः । अग्न्यन्वेषणाद् उपजातश्रमाः सन्त इत्यर्थः । पदव्यः पदशब्देनात्र कृत्स्नस्य जगत आश्रयत्वात् कारणात्मोच्यते । वेतिरपि[2] पश्यतिकर्मा । 'पद देवस्य नमसा व्यन्तः' (वा ६, १४) इति यथा । कारणात्मनो ज्ञातार इत्यर्थः । धियंधाः स्वस्य कर्मणो धारयितारः । कर्मणामस्यकार इत्यर्थः । कस्मादविन्दन् । उच्यते । यस्मात् तस्थुः पदे परमे चारु चारुणि । क्रियाविशेषणं वा चारुशब्दः । चारु तस्थुरिति । कस्य पदम् । उच्यते । अग्नेः । यस्मादग्नेर्यत्र नष्टस्याग्नेः पदानि दृश्यन्ते ततस्ततोऽन्यत्रैवान्वैषन्नित्यर्थः[3] । अथवा पदव्य इति पदशब्दस्य स्थानोपादानात्, तस्य च 'यना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः' (ऋ १, ६२, २; ९, ९७, ३९) इत्यादिषु अङ्गिरस्सु प्रसिद्धत्वाद् विश्वे अमृता अमूरा इत्यादिभिरङ्गिरस उच्यन्ते, न देवाः । पितरो हि सौचीकमग्निमनुसृत्य क्व स्थ यातोऽस्मिन्नन्यत्र युरित्येतत्[4] सौचीकसूक्ते वक्ष्यामः । एतस्मिंश्च पक्षेऽग्निप्रसादात्प्राप्तनिःश्रेयसारोहेण परमपदमभवन्नित्यर्थः[5] ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् 'वत्सम् अग्निं' परितः सन्तम् इच्छन्तः विश्वे देवाः अमूढाः [6]अपि न अविन्दन् । श्रमवन्तः अग्नेः स्थानमन्वेषमाणाः[7] 'कर्मणो धातारः तस्थुः† पदे परमे चारुणि । यत्राग्निर्निलीनस्तत्र तस्थुर्निलीनं दिदृक्षया'[8] ॥ २ ॥

मुद्गल० अस्मे अस्माकम् वत्सम् वत्सवत्स्नेहवन्तं प्रियम् परि सन्तम् परितः सर्वत्र वर्तमानम् । देवेभ्यो निर्गत्याऽश्वत्थवनादिषु निलीनं सन्तमित्यर्थः । एवंविधमग्निम् इच्छन्तः विश्वे अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवाः अमूराः अमूढाः सन्तश्च न विन्दन् तमग्निं नाऽलभन्त । अलभमानास्ते श्रमयुवः हव्यवाहनस्याऽभावेन हविषामभावात्तज्जन्येन श्रमेण क्लेशेनैकीभूतास्तस्य अग्नेः अन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छन्तः धियंधाः धियानं शयनासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः सन्तः चारु चारुणि शोभने अग्नेः परमे उत्तमे अन्त्ये[9] पदे । यत्राग्निर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन् पदे तस्थुः स्थितवन्तः । बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ २ ॥

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।
नामानि चिद् दधिरे यज्ञियान्यसूदयन्त तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥

---

1 नास्ति अ 2 °वन्त्येषि° अ; °वन्त वि 3 °न्वेषते° मूको 4 °स्थि यद° अ 5 प्रति पदनायथ मूका 6-6 वत्समिवरिवतमपि वि° अ° 7-7 नास्ति वि° अ° 8-8 नास्ति वि°
† °स्थु मद वि° अ° 9 अन्ते मूको

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् ।
नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयन्त । तन्वः । सुऽजाताः ॥ ३ ॥

स्कन्द० यत् इति प्रथमाबहुवचनान्तं द्रष्टव्यम् । ये हे अग्ने ! तिस्रः शरदः त्रीणि वर्षाणि । त्वाम् इत् त्वामेव शुचिम् दीप्तम् घृतेन आज्येन शुचयः शुद्धात्मानः सपर्यान् परिचरन्ति । यजन्त इत्यर्थः । ये च नामानि चित् दधिरे नामान्यपि धारयन्ति । दारिद्र्याद् यष्टुमशक्नुवन्तः[1] भक्त्या नामान्येव केवलानि तव कीर्तयन्तीत्यर्थः । कीदृशानि । यज्ञियानि यज्ञसम्पादीनि[2] । यच्छब्दात्तच्छब्दोऽध्याहार्यः[3] । ते सर्वे असूदयन्त सूदयतिः संस्कारार्थः । विद्यैश्वर्यादिभिः संस्कारैः संस्कुर्वन्ति आत्मीयाः तन्वः सुजाताः संपूर्णाः । मनुष्यशरीराः विद्यैश्वर्यादीनि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० "तिस्रः †यदा अग्ने !† शरदः त्वाम् एव शुचिम् घृतेन शुचयः पर्यचरन्[4] । अथ ते नामानि चित्[4] दधिरे मरुतां गणो[5] विष्णुर्वरुणो मित्रोऽर्यमेति । तथा शोभनजनना तनूश्च यज्ञीयेज्ञभागार्थम् प्रैरयन् ॥ ३ ॥

मुद्गल० शुचयः शोधयितारो मरुतो हे अग्ने ! शुचिम् शुद्धम् त्वाम् इत् देवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः शरदः त्रीन् संवत्सरान् घृतेन आज्येन यत् यदा सपर्यान् पूजां कुर्युः तदानीं त्वमाविरभूः । तदनन्तरं ते मरुतस्त्वयाऽनुगृहीताः सन्तः यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि दधिरे अधारयन् । नामानि तैत्तिरीयके समाम्नायन्ते— 'ईदृङ् चान्यादृङ् चैतादृङ् च प्रतिदृङ् च मितश्च संमितश्च सभराः' (तै ४, ६, ५, ५) इत्यादीनि । धारयित्वा च सुजाताः पूर्वजातं रूपं परित्यज्य शोभनसमुत्पत्तिं प्राप्ताः सन्तः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि असूदयन्त स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ ३ ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रिया जभ्रिरे यज्ञियासः ।
विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रिया । जभ्रिरे । यज्ञियासः ।
विदत् । मर्तः । नेमऽधिता । चिकित्वान् । अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० रोदसी बृहती आ वेविदानाः जानन्तः । प्रदर्शनार्थमेतद् रोदसीग्रहणं सर्वस्याशेषस्योपलक्षणार्थं वा । अशेषं ज्ञेयं जानन्त इत्यर्थः । रुद्रिया[6] 'रुद्र-' (निघ ३,१६) इति स्तोतृनाम । तस्य स्वभूता तस्मिन् वा भवा रुद्रिया स्तुतिः । सहयोगलक्षणतृतीयान्तमेतद् द्रष्टव्यम् । स्तुत्या सह हवींषि प्र जभ्रिरे प्रहरन्ति अग्निं प्रति प्रापयन्ति । यज्ञियासः यज्ञसम्पादिनो मनुष्याः । ज्ञातारोऽपजेया यष्टारोऽग्निं स्तुवन्ति, यजन्ति चेत्यर्थः । किञ्च विदत् तत्त्वतो वेत्ति । मर्तः तत्त्ववेदी मनुष्यः । नेमधिता संग्रामस्थानो यद्वा संसारे वा[8] वर्तमानः । चिकित्वान् ज्ञानी । यष्टारः स्तुवन्ति च यजन्ति च, सम्यग्ज्ञानिनोऽपि सम्यक्[9] जानन्तीत्यर्थः । कम् ।

---

१. °माद् दष्टु° म. २. °सैरा° म वि. ३. °ध्याहर्तव्यः वि. ४-४. नास्ति वि[१]. †-† यदग्ने वि[१] अ[१]; यदा (मनुष्य मात्रयति) वि[२] लपं. ५. च वि[१] अ[२]. ६. यज्ञियार्हा° लपं. ७. रुद्रियासः मूको. ८. नास्ति मूको. ९. नास्ति म.

अग्निम् । क्षियन्तम् । उच्यते । पद परम तस्थिवांसम् वेद्याख्ये परमात्मनि वा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र आ नाभ्रे[1] द्यावापृथिवी महती विन्दमाना यज्ञार्हा देवा अस्मा[2] अग्नय स्तोत्राणि। तथा उत्तमे स्थान तस्थिवांसम् अग्निम् सङ्ग्रामार्थं[3] प्राज्ञ मनुष्य आश्रयति ॥ ४ ॥

मुद्गल० बृहता महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ वेविदाना अत्यर्थं ज्ञापयन्त । कुत्राग्निर्वर्तत इति परस्पर वदन्तो द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । [4]यद् वा[5] आ वेविदाना अग्निमुपलभमाना । एवम्भूता याज्ञियास॰ यज्ञार्हा देवा इन्द्रिया रुद्रोऽग्नि । देवानामसुरै सह युद्धसमये सन्दवे स्थापित धनमपहृत्य गतवन्तमग्नि देवा आगत्य अग्निसकाशाद्धन तद्धनमगृह्णन्। तदानीं सोऽग्निररोदीत्, तस्मात् रुद्र इत्याख्यायते (तै सं १, ५, १,१)। तस्य रुद्रस्यार्हाणि स्तोत्राणि प्र नाभ्रे प्रजह्रिरे। चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता नेमशब्दोऽर्धवचन । सर्वेषा देवानामर्धभागेन धीयते धार्यत इति नेमधित इन्द्र । सर्वे देवा एकोऽर्ध । इन्द्र एक एवापरोऽर्ध इति यावत् । तेनेन्द्रेण सहित मर्त मरुद्गण परमे उत्तमे पद स्थानेऽवस्थितौ तस्थिवांसम् स्थितवन्तम् अग्निम् चिकित्वान् जानन् विद्वन् अपश्यत ॥ ४ ॥

सं॒जा॒ना॒ना उप॑ सीदन्नभि॒ज्ञु पत्नी॑वन्तो नम॒स्यं॑ नमस्यन् ।
रि॒रि॒क्वांस॑स्त॒न्वः॑ कृण्वत॒ स्वाः सखा॒ सख्यु॑र्नि॒मिषि॒ रक्ष॑माणाः ॥ ५ ॥

सम्ऽजा॒ना॒नाः । उप॑ । सी॒द॒न् । अ॒भि॒ऽज्ञु । पत्नी॑ऽवन्तः । न॒म॒स्य॑म् । न॒म॒स्य॒न्निति॑ नमस्यन् ।
रि॒रि॒क्वांसः॑ । त॒न्वः॑ । कृ॒ण्व॒त॒ । स्वाः । सखा॑ । सख्युः॑ । नि॒ऽमिषि॑ । रक्ष॑माणाः ॥ ५ ॥

स्कन्द० सजानाना सम्यक् जानन्त उप सीदन् उपसीदन्ति अग्नि मनुष्या । अभिज्ञु क्रियाविशेषणमेतत् । अभिगत जानुनी यस्मिन् उपसदने तत्[6] अभिज्ञु । भूमौ जानुनी निपात्योपसीदन्तीत्यर्थः । न च केवला । किं तर्हि । पत्नीवन्त पत्नीभि सयुक्ता । उपसद्य च नमस्यम् नमस्यमग्निम्[7] नमस्यन् पूजयन्ति । पूजयन्तश्चाऽग्निप्रसादेन रिरिक्वांस शुद्धोऽप्ययमविपर्यासार्थो द्रष्टव्य । अल्पकोऽतिरिच्यमाना । प्रवृद्धीभवन्त इत्यर्थः । तन्व इन्द्रवत स्वा करोति पुरुषाऽपि सम्पूर्णार्था[8] द्रष्टव्य । विविधैर्यागैर्विधि सत्कारै सत्कुर्वन्ति । विविधैर्यागैरेभि प्राप्नुवन्तीत्यर्थ यद्वा बहुवचनस्य स्थाने इदमेकवचनम् । सखाय । सख्यु अग्ने । [10]निमिषि निमेष[11] इत्यर्थे । सप्तमीनिर्देशात् वर्तमाना इति शेष । अग्निनाऽनुग्राह्यदर्शनेन रक्ष्यमाणा इत्यर्थ । तत्प्रसादादेव सर्वापद्भ्य आत्मानम् रक्षमाणा । अथवा निमिषि इति तृतीयार्थे सप्तमी । रक्षमाणा[12] इत्यपि व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्यय । अग्नेरनुग्राहदर्शनेन सर्वापद्भ्यो रक्ष्यमाणा इत्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एकमत्य गता उपासीरन्, अभिगतजानुक पत्नीसहिता नमस्कार्यमग्नि नमस्यन्ति । तथा रिक्ता भवन्तोऽग्नय स्वानि शरीराणि विधयीकुर्वन्ति सखाय सखु अनुग्राह्ये निमेषेऽग्नि इरिभि रक्ष्यमाणा ॥ ५ ॥

---

१ "सेदा" अ २ जहिरे वि[1] अ[1] ३ नास्ति वि[1] अ[1] ४ प्रायर्थो वि[1]. ५-५ नास्ति मूको. ६-६ नास्ति मूको ७ नास्ति वि ८ °र्थे अ ९ °र्थे कु. १०-१० निमिषि निमेषे वि ११ रक्षमाणा मूको

मुद्गल० हे अग्ने! त्वाम् संजानानाः सम्यग् जानन्तो देवाः उप सीदन् उपसीदन्ति प्राप्नुवन्ति । उपसत्तिं[1] कृत्वा च पत्नीवन्तः सपत्नीकाः सन्तः नमस्वन् नमस्कारार्हम् अभिज्ञु आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वाम् नमस्यन् अपूजयन् । पूजयित्वा च सख्युः मित्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणाः त्वया परिरक्ष्यमाणाः सखा सखायो देवाः स्वाः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्वांसः धनदानादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः शोषयन्तः कृण्वत यागान् अकुर्वन् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

त्रिः सप्त यद् गुह्यानि त्वे इत् पदाविदन्निहिता यज्ञियासः ।
तेभी रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूञ्च स्थातॄञ्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । निऽहिता । यज्ञियासः ।
तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सऽजोषाः । पशून् । च । स्थातॄन् । चरथम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — अग्नौ किल एकविंशतिरपि छन्दांसि गुह्यानि देवैर्निहितान्यासन् । तान्यग्निमाराध्याङ्गिरसोऽजानन् इति । तदेतदिहोच्यते । त्रिः सप्त इति । त्रिरावृत्तानि सप्त । एकविंशतिमित्यर्थः । कानि । इतिहासस्मृतेः छन्दांसि[1] । कथं पुनश्छन्दसामेकविंशतित्वम् । उच्यते । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगती इत्येतानि चतुरुत्तराणि[3] सप्त छन्दांसि । तेषामेवैकैकं मात्रादैवार्षभेदेन त्रिधा भिद्यते । ऊनत्वपूर्णत्वाधिक्यभेदेन वा । एकेन द्वाभ्यां वाऽक्षराभ्यां न्यूने गायत्र्यादिच्छन्दो निचृद् विराडिति वा विशेषाख्यां लभते, न तु स्वाख्यां जहाति । तथातिरेके भुरिक्[4] स्वराडिति चोच्यते[5], न तु स्वामाख्यां न प्रपद्यते । तथा च श्रुतावप्युक्तम् — 'न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्याम्' (आप्त १, १) इति । यानि यानि[6] तु गायत्र्यादिभ्योऽन्यानि[7] तानि[8] कानिचिदतिच्छन्दांसि[8] कानिचित्तेषां विकार इति नात्र संख्यायन्ते[9] । तत्रैवं गायत्र्यादीनां सप्तानामेकैकस्याः त्रिधा भेदेन तदन्येषां [10]छन्दसामपरिसंख्यानात् अस्ति[10] छन्दसामेकविंशतित्वम् । तदेतदुच्यते । त्रिः सप्त इति यत् यानि गुह्यानि गूहनार्हाणि । त्वे त्वयि । इत् सम्प्रत्यु पदप्रण । निहिता देवैर्निहितानि । पदा पदेन । स्वेन ज्ञानेनेत्यर्थः । अविदन् त्वामाराध्य ज्ञातवन्तः । यज्ञियासः यज्ञसम्पादिनोऽङ्गिरसः । तेभिः रक्षन्ते अमृतम् भवन्तम् । अग्निगुणत्वख्यापनार्थं तद्रूपस्यग्नावेव रक्षणव्यपदेशः । अकीर्त्यमाना [11]हि छन्दोभिरग्नेर्गुणा विस्मरणात् प्रलयं गच्छेयुः । तान् छन्दोभिः रक्षन्त[11] अग्निमेव रक्षन्तीत्युच्यते । सजोषाः[12] संप्रीयमाणाः । अङ्गिरस एव वा प्रकृतत्वात् [13]सर्वे वा[13] स्तोतारः । य ईदृशो महात्माऽसि स त्वम् । पशून् च स्थातॄन् स्थावराणि च चरथम् च जङ्गमञ्च पशुव्यतिरिक्तमपि पाहि रक्ष त्वम् ॥ ६ ॥

---

1. °स्तात्वि मूको. 2. जगच्छन्दा° अ. 3. चतुरुत्तराणि अ. 4. भूरि च ति. 5. चोच्यते ति. 6. नास्ति ति. 7. गायत्र्यो° मूको. 8. छन्दांसि ति. 9. °न्ते ति. 10-10. °मपरिसंख्यानादस्ति अ; °संख्यानात् । तदस्ति कु. 11-11. नास्ति ति. 12. नास्ति अ. 13-13. नास्ति अ.

वेङ्कट० त्रिः सप्त यत्[1] गुहायां निहितानि त्वयि पदानि [2]निवासस्थानानि धनानि अविदन्[2] निहितानि[3] देवाः । त्वया पुनः प्रत्तानि[4] धनानि अलभन्त । तैस्तैर्धनैः[5] अमृतम् अग्निं त्वामेव रक्षन्ते सजोषाः[6] । स त्वम् पशून् स्थावराणि जङ्गमम् च पाहि इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि[7] गुह्यानि रहस्यानि वेदैकसमधिगम्यानि यत् यानि पदा पदानि । पद्यते गम्यते स्वर्गः एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते । ते च एकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः । आन्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयः सप्त सोमयज्ञाः । एकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने! त्वे इत् त्वय्येव निहिता स्थापितानि । तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न ह्यग्निमन्तरेण यागा अनुष्ठातुं शक्यन्ते । यज्ञियासः यज्ञार्हा अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिः अधिकारहेतुभिर्युक्ताः । एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदानि अविदन् अलभन्त लब्धवन्तः । तैभिः यज्ञलक्षणैः पदैः अमृतम् अमरणधर्माणं[8] त्वाम् रक्षन्ते पालयन्ति । पूजयन्तीत्यर्थः । सजोषाः तैर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वम् पशून् गवाश्वादिपशून्[9] च स्थातॄन् व्रीह्यादिस्थावराणि चरथम् पशुव्यतिरिक्तमन्यत् चरप्राणिजातमस्ति तत् च पाहि रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यसे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक् छुरुधो जीवसे धाः ।
अन्तर्विद्वाँ अध्वनो देवयानानतन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाट् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः ।
अन्तःऽविद्वान् । अध्वनः । देवऽयानान् । अतन्द्रः । दूतः । अभवः । हविःऽवाट् ॥ ७ ॥

स्कन्द० विद्वान् हे अग्ने! वयुनानि त्वत्प्रकृतिरूपाणि प्रज्ञानानि । क्षितीनाम् क्षितयः इति मनुष्यनाम । मनुष्याणाम् । आनुषक् आनुपूर्व्येण । यथायोग्यमित्यर्थः । शुरुधः शुरुध आप उच्यन्ते (द्र. या ६,१६) वृष्टिलक्षणा अपः[10] जीवसे जीवितुम् वि धाः हविर्नयनद्वारेण विविधं देहि । किञ्च अन्तर्विद्वान् अन्तरिति वेदिमध्यमभिप्रेतम् । विद्वानिति 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा ३,२,१२६) इत्येवं हेतौ शता[11] । अन्तर्यन्[12] वसतीति यथा । वेदिमध्यव्यवस्थितज्ञानेन हेतुना । यस्माद्वेदिमध्य एव[13] [14]व्यवस्थितो जानासीत्यर्थः.[14] । किम्[15] । अध्वनः मार्गान् । देवयानान् यैर्देवाः प्रतिगम्यन्ते तान् अध्वनः[16] । अतन्द्रः अनलसः । उरसा हीत्यर्थः । देवताह्वानार्थं सर्वयजमानानाम् दूतः अभवः अभूः भवसि या हविर्वाट् हविषां वोढा च ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्रज्ञानानि मनुष्याणां विधेहि । तथा शुचो रोधयित्रीरपश्च[17] जीवनाय अनुपक्षं कुरु । देवयानान् मार्गान् अन्तर्जानन् यत्र यत्र[18] रक्षांसि चरन्ति तं [19]तं देशं[19] जानन् अनलसः[20] दूतः[21] अभवः[22] हविषो वोढा ॥ ७ ॥

---

1. यः वि[2]. 2-2. नास्ति वि[1] अ[1]; वासः स्थानानि भ[0] वि[3]; विदन् क वि[1] अ[1]. 3. निहिता वि[1] अ[1]. 4. प्रजानि वि[1]; प्रत्तानि वि[2] अ[2] कु ड इर्प. 5. °लभम् वि[1] अ[1]. 6. अहवां वि[1] अ[1]. 7. नास्ति मै[1]. 8. °अमरण° मै[1]. 9. गवादि° मै[1]. 10. मासः मूको. 11. नास्ति कु. 12. आर्यन् मूको. 13. एवं अ. 13-14. °रोधवीरप° कु °रोधनशीलाप° वि. 15. किं च मूको. 16. अध्वान् मूको. 17. °रपश्चितीरपं° इर्प. 18. नास्ति वि[1] अ[1]. 19-19. नास्ति वि[1] अ[1]. 20. अकलः वि[1] इर्प. 21. दूतो यजमानानाम् वि[1] अ[1] 22. नास्ति वि[1].

मुद्गल० हे अग्ने! वयुनानि सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् जानंस्त्वम् क्षितीनाम् यजमानलक्षणानां प्रजानाम् जीवसे जीवितुम् शुरुधः क्षुद्रूपकस्य शोकस्य रोधयित्रीरिषोऽन्नानि आनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा वि धाः विधेहि कुर्वित्यर्थः। एवं यजमानान् अन्नसमृद्धान् कृत्वाऽनन्तरम् हविर्वाट् दैवेभ्यः प्रति हविर्वहन् दूतः अभवः देवानां दूतो भवसि। कीदृशस्त्वम्। अन्तर्विद्वान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन्। किं जानन्। अध्वनः मार्गान्। कीदृशान्। देवयानान् देवा यैर्मार्गैर्यान्ति गच्छन्ति ताञ्जानन्नित्यर्थः। अतन्द्रः पुनःपुनर्हविर्वहनेऽप्यनलसः ॥ ७ ॥

स्वाध्यो दिव आ सप्त यह्वी रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन्।
विदद् गव्यं सरमा दृळ्हमूर्वं येना नु कं मानुषी भोजते विट् ॥ ८ ॥

सुऽआध्यः। दिवः। आ। सप्त। यह्वीः। रायः। दुरः। वि। ऋतऽज्ञाः। अजानन्।
विदत्। गव्यम्। सरमा। दृळ्हम्। ऊर्वम्। येन। नु। कम्। मानुषी। भोजते। विट् ॥ ८ ॥

स्कन्द० स्वाध्यः शोभनमाध्यानं येषां ते स्वाध्यः[2] कल्याणचित्ताः। के ते। अङ्गिरसः। इत एवद्। उत्तरस्यार्धर्चस्य भिन्नवाक्यत्वेऽप्यन्वेषस्वप्रसंज्ञात्[3] अङ्गिरसश्च मुक्त्वाऽन्येन सह एकवाक्यताया असम्भवात्। दिवः आ सप्त यह्वीः पुराच्छोऽत्र तदधस्तनभूरादिलोकोपलक्षणार्थो द्रष्टव्यः। आकारो मर्यादायाम्। 'यह्वः' (निघ ३,३) इति महन्नाम। मर्यादया भूप्रभृतीन् सप्त लोकान्। रायः दुरः धनस्य द्वाराणि। यैर्धनं लभ्यते तानि। ऋतज्ञाः सत्यस्य यज्ञस्य ज्ञातारः। वि अजानन् अग्निप्रसादादेव विज्ञातवन्तः। प्राप्तवन्त इत्यर्थः। मरणोत्तरकाले भूप्रभृतीन् सप्त लोकान् प्राप्तवन्तः। जीवन्तोऽपि धनं लब्धवन्त इत्यर्थः। कस्मै[4]। उच्यते। विदत् गव्यम् इत्यादि। मन्त्रैकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यैः प्रेषितेत्यध्याहार्यम्[5]। यैः प्रेषिता पणिभिरपहृतं विदत् ज्ञातवती लब्धवती वा। गव्यं गोसमूहम्। सरमा नाम देवशुनी। दृळ्हम् दृढम्। 'ऊर्वान् दयन्त गोनाम्' (ऋ ७,१८,७), 'त एतमूर्वं वि भजन्त गोनाम्' (ऋ १०,१०८,८) इत्यादौ दर्शनात् ऊर्वशब्दः समूहवचनः। समूहम्। बहुविस्तीर्णं वेत्यर्थः। येन हेतुना। नु इति पदपूरणः। कम् सुखम्। मानुषी मनुष्येषु भवा। भोजते[6] उपभुङ्क्ते। [7]विट् मनुष्यजातिः। देवगवीनां हि प्रसादेन मनुष्यजातिः सुखमनुभुङ्क्ते[8]। मनुष्यगवीनां देवगवीप्रभवत्वात्[9] कामदुघत्वाद्वा देवगवीनां सर्वसुखानां तत्प्रभवत्वात्[1] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सुकर्माणः दिवः सकाशादसुरपुरे अवस्थिताः सप्त महती.[10] शोभनस्य धुरः[11] अङ्गिरसः वि अजानन्। पणिभिरपहृतानां गवामानयनाय सप्त मार्गानजानन्। यया[12] लब्धवती सरमा नाम देवशुनी दृढं महान्तं गोसङ्घम्। येन सङ्घेन "कम् सुखम्[13] मानुषी विट् उपभुङ्क्ते, अग्ने कर्मणा तथा अकुर्वन्निति[14] ॥ ८ ॥

मुद्गल० स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ताः यह्वीः महत्यः सप्त गङ्गाद्याः सप्त नद्यः दिवः द्युलोकात् आगत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः। हे अग्ने! ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः। अग्नौ हुतं

1. मानुषस्ते मूको. 2. स्वाध्यः कु. 3. "स्वरेण संशेय" मूको. 4. कस्मः कु. 5. 'हार्यः मूको. 6. नास्ति वि. 7-7. नास्ति अ. 8. देवगवि" मूको; "प्रभवात् वि. 9. तत्प्रभवात् वि. 10. महीः छपं. 11. दुरः छपः; द्वारः वि[1]; द्वारः वि[2] अ[1]. 12. तथा च वि[3] 13-13. नास्ति वि[1] अ[1] कु च छप. 14. कुर्वन्निति वि[1], अ[1]; "र्वन् कु.

सति हि तेन नृसः सूर्यो वृष्टिं करोति । तथा ऋतज्ञाः ऋतं यज्ञं जानन्तोऽङ्गिरसः रायः पणिनाम्नाऽसुरेणापहृतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरः द्वाराणि गमनमार्गान् अजानन् त्वया ज्ञापितवन्तः । त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय सरमां देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येन्द्राय न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तानङ्गिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् । अङ्गिरोभ्यः सकाशात् गव्यम् गवि भवम् दृळ्हम् स्थूलम् । बहुलमित्यर्थः । एवंविधं पयोलक्षणम् ऊर्वम् अन्नम् सरमा देवशुनी विदत् अलभत । कम् इत्येतत्पादपूरणम्[1] । येन नु येन हि यज्ञेन मानुषी विट् मनोः सम्बन्धिनी प्रजा भोजते इदानीं भुङ्क्ते, तद्यज्ञमपि पारम्पर्येणाग्निरेव करोति ॥ ८ ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्थुः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।
मह्ना महद्भिः पृथिवी वि तस्थे माता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः ॥९॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्थुः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुम् ।
मह्ना । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्थे । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे । वेरिति वेः ॥ ९ ॥

स्कन्द० ये अङ्गिरसः 'विश्वा बहूनि धनानि स्वपत्यानि' शोभनैरपत्यैः सहितानि आ तस्थुः आस्थिताः[1] । संप्राप्तवन्त इत्यर्थः । कृण्वानासः कुर्वन्तः । अमृतत्वाय अविद्यमानं मृतत्वं यस्य सोऽमृतस्तद्भावोऽमृतत्वं तदर्थम् । गातुम् 'गायतिरर्चतिकर्मा (द्र. निघ ३,१४) । गानं गातुः स्तुतिः[2] ताम् । येऽङ्गिरसोऽग्निम् आ[3] स्तुवन्तो बहूनि धनानि शोभनानि चापत्यानि लब्धवन्त इत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तेषाम् मह्ना माहात्म्येन । 'वचसान्नेनेत्यर्थः । महद्भिः[5] सस्यजननादिभिरुपकारैर्मनुष्याणाम् । पृथिवी वि तस्थे विविधं स्थिता । अङ्गिरसां प्रसादेन पृथिवी मनुष्याणां महद्भिः सस्यजननादिभिरुपकारैरुपकर्त्रीत्यर्थः । अङ्गिरसो हि इन्द्रप्रसादनात् वृष्टेः कर्तारः । तदायत्ताश्च[6] सस्यजननादयः । न केवला पृथिवी । किं तर्हि । माता पुत्रैः अदितिः देवमाता अदितिः पुत्रैः स्वैर्देवैः सह । देवा अपि हि यत् मनुष्याणामुपकुर्वन्ति तदङ्गिरसामेव प्रसादेन । देवोपकारस्य धर्मायत्तत्वात् धर्मस्य च वृष्ट्यायत्तत्वात् 'वृष्टेश्चाङ्गिरसां कर्तृत्वात्'[7] । किमर्थं पुनर्महद्भिः उपकारैर्वितस्थे[8] । उच्यते । धायसे धेट् पाने । आत्मपदमाप्नुक्रियायाः । वेः देवान् प्रति गन्तुः मानुषांशैः[9] । सस्यजननाद्युपकाराभावे [illegible] यागो न शक्यते कर्तुम् । 'यागाभावे च नाग्निराहुतीः पिबेत्' । अत एवमुच्यते— धायसे वेः इति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ तस्थुः ये[9] विश्वानि स्वायत्तननिमित्तानि कर्माणि[10] कुर्वन्त. अमृतत्वसिद्धये मार्गम् । अत्यन्तम् महद्भिः तैरियम् पृथिवी क्रियमाणा विशिष्टेन, माता पुत्रैः[11] मनुष्यैः महीना गम-नीयत्वाग्नेः[12] पानाय तं सोमं पाययितुमिति[13] ॥ ९ ॥

मुद्गल० ये आङ्गिरसाः अमृतत्वाय अमरणसिद्धये गातुम् मार्गमुपायम् कृण्वानासः कुर्वाणाः सन्तः । विश्वा सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपत्यजननहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रप्रभृतिसत्र[illegible]

१. ऋग्वन् मूको. २-२. श्रुटितम् वि. ३. भास्थिताः वि. ४. नास्ति भ. ५. °ष्ट सः वि. ६-६. °ङ्गिरसः कर्तृ° मूको. ७. °र्थं वि. ८-८. नास्ति भ. ९. ये स्वतनमित्तिद् उपं. १०. नास्ति भर. ११. पुत्रैरदितिः वि° भ°. १२. °त्वा वि°. १३. °मिनु कु.

कर्माणि आ तस्थुः आस्थितवन्तः। कृतवन्त इत्यर्थः। 'त एतं पञ्चशारदीयमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त' (तै ७,४,६,१) इति च। महद्भिः अनुष्ठानेन महानुभावैस्तैः पुत्रैः सहिता माता जनयित्री अदितिः अदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय महा स्वकीयेन महत्त्वेन वि तस्थे विशेषेण तिष्ठति। हे अग्ने! यतस्त्वम् वेः आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवींषि भक्षयः। अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन् दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।
अध क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन् ॥ १० ॥

अधि । श्रियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् । अक्षी इति । अमृताः । अकृण्वन् ।
अध । क्षरन्ति । सिन्धवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुषीः । अजानन् ॥ १० ॥

स्कन्द० दीप्तिलक्षणाम् श्रियम् अधि नि दधुः निहितवन्तो देवाः। चारुम् शोभनाम्[1] अस्मिन् त्वय्यग्नौ। कदा। उच्यते। दिवः यत् यदा अक्षी द्वित्वसामान्यात्[2] सूर्याचन्द्रमसावत्राक्षी उच्येते। अक्षिस्थानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ अमृताः देवाः अकृण्वन् कृतवन्तः। अहोरात्रविभागार्थं यदैव सूर्याचन्द्रमसौ देवौ उदपीपदन्[3] तदैव त्वामग्निं दीप्तिमन्तम् अकार्षुरित्यर्थः। 'अध क्षरन्ति' अधशब्दोऽत्र ततः प्रभृतीत्यस्यार्थे। [4]तत एव[4] च प्रभृति क्षरन्ति त्वयि। काः। सामर्थ्यादाहुतयः। कथम्। सिन्धवः न नदीनामैतत् (तु. निघ १,१३)। नद्य इव। सृष्टाः पर्वतेभ्यो विमुक्ताः सत्यः नीचीः अधोमुखाः। [5]मुक्तो[5] ह्याहुतयः क्षरन्त्य अधोमुखाः क्षरन्ति। कीदृश्यः। उच्यते। हे अग्ने! अरुषीः [6]अरुषतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २,१४)। त्वां[7] प्रति गमनशीलाः[8]। नित्यमेव यास्त्वयि हूयन्त इत्यर्थः। किञ्च प्र अजानन् प्रजानन्तः प्रारम्भे। तत एव प्रभृति ज्ञानिनोऽपि त्वां ज्ञातुं प्रारब्धवन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अधि नि दधुः प्रज्वलनेन शोभां कल्याणीम् अग्नौ दिवः यदा[9] चक्षुषी हविर्निरीक्षया[10] देवाः अकुर्वन्[11]। प्रज्वलितेऽग्नौ पृथिव्याम् क्षरन्ति सिन्धवः इव उत्सृष्टा देवास्ततो ज्वलितमेतज्ज्वलत् अग्ने! तव स्वभूताः देदीप्यमानाः[12] ज्वालाः जानन्ति निरूपणीयं[13] सूक्तं प्राज्ञं[14] ॥ १० ॥

मुद्गल० अस्मिन् अग्नौ चारुम् शोभनाम् श्रियम् परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसम्पदम् अधि नि दधुः यजमानाः स्थापितवन्तः। निधाय च तत् यदा अग्नी यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चक्षुषी अकृण्वन् कुर्वन्ति। तदानीम् दिवः द्युलोकात् अमृताः अमरणधर्माणो देवाः यागसमयो जात इत्यवगम्याऽऽगच्छन्तीति शेषः। अध आज्यभागाऽनन्तरम् सृष्टाः प्रेरिताः सिन्धवः न शीघ्रं गच्छन्त्यो नद्य इव नीचीः निम्नं सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीः अरुषीः रोचमानाः। हे अग्ने! त्वत्सम्भूतास्त्वदीया ज्वाला उत्पन्नाः क्षरन्ति प्रवर्तन्ति। सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः। आगता देवाश्च प्र अजानन् अस्माकं होमार्थमस्यो ज्वाला उत्पन्ना इति दृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

---

१. शोभनं कु. २. त्वमन्तर् भ. ३. °वोदपद् कु. ४-४. नास्ति कु. ५-५. पूर्वं एव वि. ६. नास्ति भ; सृता कु. ७-७. °गतिकर्मेत्याह वि ८. गमनार्थं यतोरेव भ; °गमनशीलाः वि. ९. यदा वि'. १०. निरूपणा वि'; निरू° भ°. ११. अकुर्वन् कर्म. १२. देदीप्यमानाः वि' कर्म; देदी° वि' १३. रूपणीयम् वि' कर्म. १४. नास्ति कु.

[७३]

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।
स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतेव सद्म विधतो वि तारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रनीतिः । चिकितुषः । न । शासुः ।
स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताऽइव । सद्म । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

स्कन्द० पितृवित्त इत्येतदुपमानभूतस्य रयेर्विशेषणम् । य अग्निर्धनमिव पितृलब्धम् वयोधाः अन्नदाता । यथा पित्र्य धन क्रमेण नियमेन प्रभूतस्यान्नस्य दायक तद्वन्नियमेन प्रभूतदायक इत्यर्थ । यश्च सुप्रणीति प्रणीति कार्योपदेश, सा शोभना यस्य स सुप्रणीति । कथम् । चिकितुष न शासु विदुष इवानुशासनम् । यश्च स्योनशी शेतिरिह स्थानार्थे । 'तासामहि पत्सुत शीर्षभूव' (ऋ १,१२,८) इति यथा । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतण्यर्थ । सुखस्य स्थापयिता । सुखकर इत्यर्थ । कथम् । अतिथिः न प्रीणान अतिथिरिव तृप्यन् । होता इव यज्ञसाधनद्वारेण सद्म गृहम् विधत परिचरतो यजमानस्य वि तारीत वर्धयति । तिसृष्वप्यास्वृक्षु 'यच्छब्दस्य तच्छब्दसाकाङ्क्षत्वात्' 'त त्वा नर' (ऋ १,७३,४) इति चतुर्थ्यामृचि श्रुतेन तच्छब्देनैकवाक्यता ॥ १ ॥

वेङ्कट० धनम् इव य[१] पितृतो लब्धम् अन्नस्य दाता सुप्रणय[२] च भवति[३] विदुष इव शासनम्, स[४] "सुखेषु शाययति" अतिथि इव तृप्यन् । होता इव यजमानस्य यज्ञगृहम् वितरति[५] हविर्वहनेन ॥ १ ॥

मुद्गल० 'रयिर्न' इति दशर्चम् नवम सूक्तम् । पराशर ऋषि[६] । त्रिष्टुप् छन्द[७] । अग्नि देवता[८] ॥

पितृवित्त पितु सकाशाल्लब्ध रयि न धनमिव य अग्नि वयोधा अन्नस्य दाता । यथा पैतृक धन विस्रम्भेण व्यवह्रियमाण सद्यस्तृप्तिप्रद भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विस्रम्भेण व्यवहृत सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थ । चिकितुष यज्ञशास्त्राभिज्ञस्य शासु न शासनमिव सुप्रणीति सुखेन प्रणेतव्य । [९]यथा विद्वच्छासनं[१०] सर्वेष्वनुष्ठेयेषु सशयनिर्णयाय नीयते तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च स्योनशी सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादौ शयान अतिथि न सुप्रासनउपचरितोऽर्घपाद्यादिभि सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणान. हविर्भिस्तर्प्यमाणः सोऽग्नि विधत परिचरतो यजमानस्य सद्म गृहम् वि तारीत् प्रवर्धयति । दृष्टान्त । होता इव होता होमकर्ताऽध्वर्युस्तत्कर्मकरणेन यजमानस्य गृहम् यथा[११] वर्धयति तद्वत् ॥ १ ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।
पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥ २ ॥

---

१ दे॰ भ॰ ह॰ अ॰ ज॰ ‍स्थेति वि॰ २ २. पन्नस्यान्नादस्य कु॰ वि॰ ३ य॰ अपि वि॰ अ॰ ४ ह॰ भ॰ वि॰ अ॰; मदन कु॰ ५ °ति भवन् वि॰ अ॰ ६. नास्ति वि॰ अ॰ ७ ७. तुदुपेण्यादाय वि॰ अ॰. ८ °ति वर्धयति वि॰ अ॰. ९. नास्ति मै॰ १०–१०. यथावद् शा॰ मूको. ११. नास्ति मूको.

देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा । क्रत्वा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा ।
पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

स्कन्द० यः च देवः इव सविता सत्यमन्मा सत्यज्ञानः क्रत्वा कर्मणा यागादिना प्रज्ञया वा निपाति नियमेन रक्षति । वृजनानि विश्वा 'वृजनम्' (निघ २,९) इति बलनामास्वत्र । इह तु वर्जनीयत्वाद् वृजनं पापम् उच्यते । सर्वाणि पापानि । यश्च पुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः अमतिः न सत्यः 'अमतिः' (निघ ३,७) इति रूपनामास्वत्र । इह तु आत्ममयिरमतिरुच्यते । तद्वत् सत्यः । अथवा अम गत्यादिष्वित्यस्मादयमतिप्रत्ययः[1] कर्तरि । गमनशीलोऽमतिरादित्यः । तद्वत् सत्यः । यश्च आत्मेव शेवः सुखः सर्वस्य दिधिषाय्यः धारयिता च भूत् भवति ॥ २ ॥

वेङ्कट० देवः इव सविता[2] सत्यमननः[3] कर्मणा[4] निरक्षति विश्वानि उपद्रवाणि । बहुभिः[5] प्रशस्तः रूपम् इव सत्यम् । यद्धि चक्षुर्ग्राह्यं श्रद्धेयं सत्यं भवति । शरीरमिव भरणीयः भवति सुखकरः[6] हि[7] ॥२॥

मुद्गल० देवः न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव यः अग्निः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽग्निः क्रत्वा आत्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि सर्वेभ्यः बाध्यमानेभ्यः निपाति नितरां पालयति । अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निः अमतिः न रूपमिव सत्यः बाधरहितः । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु[8] विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमेकरूप्येण[9] नित्यं भवति तद्वदग्निरवान्तरेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः शेवः सुखकरः । दृष्टान्तः । आत्मेव परमप्रेमास्पदतया निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा सर्वान् यथा सुखयति तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति । एवम्भूतोऽग्निः दिधिषाय्यः भूत् सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि प्रत्यवायलक्षणो दोषो भवति ॥ २ ॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।
पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति । हितऽमित्रः । न । राजा ।
पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

स्कन्द० देवः इति पूर्वस्यामृचि सम्बन्धदर्शनात् दूरीहत्वाच्च सवितैवाभिप्रेतः । "यः च देव"[10] इव सविता पृथिवीम् विश्वधायाः धेट् पाने । सर्वाहुतिलक्षणम् आज्यादिपेयं यस्य स विश्वधायाः । सर्वासामाहुतीनां पातेत्यर्थः । उपक्षेति उपगम्य निवसति । यथा देवः सविता पृथिवीं रश्मिभिर्व्याप्य निवसति "तद्वद् व्याप्य निवसतीत्यर्थः"[11] । हितमित्रः न राजा पूर्वस्यैवेयं द्वितीयोपमा । हितानि मित्राणि यस्य भवन्ति स हितमित्रः । यथा च हितैर्मित्रैरेतो राजा पृथिवीं सम्यक् पालयन्नुपभुञ्जानश्च निवसति तद्वत्सम्यक् पालयन्नुपभुञ्जानश्च निवसतीत्यर्थः । यश्च पुरःसदः शर्मसदः न वीराः पुरः सीदन्तीति[12] पुरःसदः । सेनायाः अग्रतो व्यवस्थातारः ।

१-१. "दिभ्यादिभ्यस्त्वमतिप्र" भा खि; "दिभ्यादिभ्यस्त्वमतिप्र" कु. २. °विता सत्यज्ञानः वि[1] अ[2]. ३. सत्यमननः वि[1][3] अ[2]. ४. °णा यागादिकर्मणा वि[1] अ[2]. ५. बहूनि वि[1] अ[2]. ६. °करं वि[1] अ[1] कु क. ७. नास्ति वि[1] अ[2]. ८. नास्ति मूको. ९. °मेकरूपेण मूको. १०-१०. यस्य कु. ११-११. निवसति क. १२. °दन्ति खि.

शर्म सद्मामयज्ञमुखम्, तदधि सीदन्तीति[१] शर्मसद । उपमानधर्मश्च[२] साकाङ्क्षत्वादत्र योग्योपमेयकर्माध्याहार । यथा च पुरस्सद्‌ शर्मसदो[३] वीरा शत्रूणामभिभवितार तद्वदभिभवितारयर्थ[४] । यश्च अनवद्या पतिजुष्टेव नारी अत्रापि पूर्ववदुपमेयकर्माध्याहार । यथाऽनवद्या रूपवती पतिजुष्टा भर्तृसेविता नारी शोभत नित्यप्रीतियुक्ता वा तद्वच्छोभते नित्यप्रीतियुक्तो वत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इव इव सविता पृथिवीम् विश्वस्य धर्ता उपेत्य वसति[८] अनुकूलमित्र[९] इव राजा । यथा[९] सर्वां पृथिवीमधितिष्ठति । यस्य ग्रामे पुर सीदन्त दुर्गगृहस्थिता वीरा भयरहिता भवन्ति, भयरहिता रूपिणी यस्या 'सेविता] स्त्रीवेति' ॥ ३ ॥

मुद्गल० देव न द्योतमान सूर्य इव य अग्नि विश्वधाया सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्या वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं जगद्धत्त एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता । सोऽग्नि प्रयस्राम् उपभेति सर्वथा प्रिय सन् यजगृहादौ निवसति । दृष्टान्त । हितमित्र न राजा हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सानुकूलमित्रो राजा एवमग्निरपि सानुकूलमित्र इत्यर्थ । नहास्मि कश्चन द्वेष्टि । यस्याग्ने पुर सद पुरस्तात् सीदन्त उपविशन्त पुरुषा शर्मसद न वीरा पितृगृहे वर्तमाना पुत्रा इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिवाग्निरपि स्वस्य परिचारकान् रक्षतीति भाव । सोऽयमग्निरनवद्यन मुद्र कमनीयो भवति । दृष्टान्त । अनवद्या अनिन्दिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पतिप्रसादेन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति, एवमग्निरपि ॥ ३ ॥

तं त्वा नरो दम आ नित्यमिद्धमग्ने सचन्त क्षितिषु ध्रुवासु ।
अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन् भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणाम् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अग्ने । सचन्त । क्षितिषु । ध्रुवासु ।
अधि । द्युम्नम् । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० तम् त्वा नर मनुष्या दमे यज्ञगृहे नित्यम् इद्धम् सन्त हे अग्ने । 'आ सचन्त स्तुतिभिर्हविर्भिश्च'[१] आसचन्त । क्षितिषु ध्रुवासु क्षिति' (निघ १,१) इति पृथिवीनाम । इह च [१०]'अधारयन्त तादृशेन[१०] इत्यनेनागमा नवा त' (या ७,५) इत्येव तदन्यपदप्रयुक्तम्[११] । पृथिव्यन्तरेषु चयाख्येषु ध्रुवेषु । किञ्च[१२] इत्थम् हविर्लक्षणमन्नम् अधि नि दधु उपरि निदधति । उत्क्षिपन्त्यर्थ । भूरि बहु । अस्मिन् त्वय्यग्नौ । य ईदृशोऽसि स त्वम् । भव विश्वायु सर्वायुष्मान्[१३] । सर्वायामवान्नाना दाता [१४]हविर्भिरिति शेष[१४] । धरुण ए धारणऽन्यत्र । इह तु सामर्थ्याद्दानवचन[१५] । दाता च[१६] रयीणाम् धनानाम् ॥ ४ ॥

---

१ °र्दन्ति अ वि २ °नमृतेऽ अ ३ °र्दे न मूका ४ °माणो° अ ५ विवक्षति वि[१] अ[१] ६ °पृत वि[१] अ[१] जु क पष ७. यदा क ज ८ ८. स°तेश सी (न्तो)यदा उलते वि[१] अ[१] [१ डतः] अ[१] ९-९ नास्ति अ १०-१० नास्ति वर्तिन मूको ११ मद्गु. अ १२ किंचद अ १३ छन्दं अ १४ १४ °यम° जु. °अनेऽ° अ; °विवर क अ° वि १५ °दानादऽ. अ १६ नास्ति जु.

वेङ्कट० 'तम् त्वाम्[नरः[1] गृहे नित्यम् समिद्धम् अग्ने! सेवन्ते अग्निनिधानयोग्यासु[2] दृढासु भूमिषु। तथा अस्मिन् अधि नि दधुः च अन्नं[3] बहु। स त्वम् भव सर्वाञ्जः[4] धनानां धारकः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! तम् त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वाम् नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः ध्रुवासु क्षितिषु चलनरहितासु भूमिषु। निरुपद्रवेषु ग्रामेष्वित्यर्थः। दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यम् इद्धम् अनवरतं समिद्भिः प्रज्वलितं कृत्वा आ सचन्त आभिमुख्येन सेवन्ते। किञ्च अस्मिन् अग्नौ द्युम्नम् हविर्लक्षणमन्नम् भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधम् अधि नि दधुः स्थापितवन्तः। एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वम् विश्वायुः उक्तप्रकारेण सर्वात्मा भूत्वा रयीणाम् धनानाम् धरुणः धारयिता भव। अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वि पृक्षो॑ अग्ने म॒घवा॑नो अश्यु॒र्वि सू॒रयो॒ दद॑तो॒ विश्व॒मायुः॑ ।
स॒नेम॒ वाजं॑ समि॒थेष्व॒र्यो भा॒गं दे॒वेषु॒ श्रव॑से॒ दधा॑नाः ॥ ५ ॥

वि। पृक्षः॑। अ॒ग्ने॒। म॒घऽवा॑नः। अ॒श्युः॒। वि। सू॒रयः॑। दद॑तः। विश्व॑म्। आयुः॑।
स॒नेम॑। वाज॑म्। स॒म्ऽइ॒थेषु॑। अ॒र्यः। भा॒गम्। दे॒वेषु॑। श्रव॑से। दधा॑नाः ॥ ५ ॥

स्कन्द० पृक्षः अन्नं हे अग्ने! मघवानः धनवन्तः। प्रभूतहविष्करणयोग्या इत्यर्थः। वि अश्युः विविधं प्राप्नुयुः। त्वत्प्रसादेन लभेरन्नित्यर्थः। न च मघवान एव केवलाः। किं तर्हि। सूरयः स्तोतारश्च वि अश्युः। ददतः तुभ्यं हवींषि। ये च धनवन्तः प्रभूतानि हवींषि कुर्वन्ति, ये च दारिद्र्यात् प्रायेण स्तुवन्त्येव न प्रभूतानि हवींषि कर्तुं शक्नुवन्ति, त उभयेऽपि तुभ्यं हविर्ददतोऽन्नानि प्राप्नुयुरित्यर्थः। न च केवलान्यन्नानि। किं तर्हि। विश्वम् आयुः सर्वमायुश्च पर्यन्तावलक्षणम्। वयमपि सनेम वाजम् अन्नम् समिथेषु सङ्ग्रामेषु अर्यः अरेः स्वभूतम् भागम् हविर्लक्षणम्। देवेषु सम्प्रदानस्येयमधिकरणत्वेन विवक्षा। 'सप्तम्यामपि वानम्' (महा ७,८५) इति यथा। देवेभ्यः श्रवसे 'श्रवः' (निघ २,७) इत्यन्ननाम। अन्नार्थम्। दधानाः ददतः। देवान्यजन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वि अश्युः अग्ने! अन्नं धनवन्तः, वि अश्युः प्राज्ञाः, ददतः[5] विश्वम् अन्नं दरिद्रेभ्यः। [6]वयञ्च लभेमहि अन्नं सङ्ग्रामेषु शत्रोः भागम् देवेषु अन्नार्थं निदधानाः[6] ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! मघवानः हविर्लक्षणेन धनेन युक्ताः[7] यजमानाः पृक्षः अन्नानि वि अश्युः व्याप्नुवन्तु। [8]त्वयाऽनुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्ताम्। ये च सूरयः विद्वांसस्त्वां स्तुवन्ति, ददतः ये च तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वम् आयुः सर्वं जीवितम्[वि अश्युः प्राप्नुवन्तु[8]। वयञ्च समिथेषु सङ्ग्रामेषु अर्यः अरेः शत्रोः सम्बन्धिनम् वाजम् अन्नम् सनेम

१-१. नास्ति वि[३]. [त्वा वि[१] अ[२] उपं. २. अग्निधान[०] वि[१] अ[३]; [०]निधान ... वि. ३. [०]म हविर्लक्षणं वि[१] अ[१]. ४. सर्वाणः अस्माकम् वि[१] अ[३]. ५. दधतः वि[१] अ[३]. ६-६. नुदितम् वि[३]. ७. युक्ताय मूको. ८-८. नास्ति मै[३]. [जीवितुम् मूको.

त्वदनुमहात् संभजेमहि । तदनन्तरम् देवेषु त्वत्प्रमुखेष्विन्द्रादिषु श्रवसे यशसे तदर्थम् भागम् हविर्भागम् दधानाः स्थापयन्तो भूयास्मेति शेषः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूध्नीः पीपयन्त द्युभक्ताः ।
परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिन्धवः समया सस्रुरद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊध्नीः । पीपयन्त । द्युऽभक्ताः ।
पराऽवतः । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समया । सस्रुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० हि शब्दः पदपूरणः । ऋतस्य सर्वत्र गतस्याग्नेः स्वभूताः धेनवः गावः वावशानाः वाश शब्दे । पुनःपुनर्वाश्यमानाः । स्मदूध्नीः[1] स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः अस्त्यवचनत्वात्[2] । प्रशस्तमूधो यासां ताः स्मदूध्न्यः । पीपयन्त[3] अमृतेनाप्याययन्ति अग्निम् । द्युभक्ताः दिवं या भजन्ते ता द्युभक्ताः । द्युनिवासिन्य इत्यर्थः । किञ्च परावतः दूरनामैतत् (द्र. निघ ३,२६) । सुमतिम् कल्याणचित्तमग्निम् भिक्षमाणाः याचमानाः । अन्वेषमाणा इत्यर्थः । सिन्धवः स्यन्दनाः अमृतधारिण्य वि सस्रुः विविधमभिगच्छन्त्यग्निम् । समया अद्रिम् समयाशब्दः सामीप्ये । अद्रिर्मेरुर्नामा पर्वतः । मेरोः समीपेनेत्यर्थः । अग्नेः स्वभूता गावो सम्पूरिता मेरुप्रभेन प्रत्यागत्य विविधमग्निम् अभिगच्छन्ति । अभिगम्य च स्वेनामृतरूपेण पयसा अग्निमाप्याययन्ति इति समस्तार्थः । अथवैवमन्यथाऽस्या ऋचोऽर्थयोजना — धेनव इति धिनोतेः प्रीणनार्थस्य रूपम् । ऋतस्याग्नेः प्रीणयित्र्यः आहुतयः । वावशानाः अत्यर्थं कामयमानाः । स्मदूध्नीः । यद्रसस्याममाहुतीनां तदूध उच्यते । अमृतरसयुक्ता इत्यर्थः । पीपयन्त द्युभक्ताः । द्युगामिन्य इत्यर्थः । परावतः दूरात् । पृथिवीत इत्यर्थः । शिष्टपदयोजना तु सदृशी ॥ ६ ॥

वेङ्कट० "अग्नेः हि" धेनवः कामयमानाः प्रवाहोध्न्यः[4] अवृद्धवयस्का आसन् 'सम्भक्तस्वर्गाः । तदेवाह[5] दूरात् "सुमतिम् अग्निमवेक्षितम्" 'भिक्षमाणाः वि सस्रुः'[6] सिन्धवः 'अद्रिम्[7] अभिम् समया अभितस्समीपे'[7] । अद्रिराप्नोत्यमितरान् इति । स्वर्गस्था आपोऽग्निं प्रत्यागच्छन्ति[8][9] ॥ ६ ॥

मुद्गल० ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशो प्राप्तमग्निमेव धेनवः अग्निहोत्रादिहविर्या दोग्ध्र्यो गावः पीपयन्त क्षीरादिलक्षणं गव्यमपाययन् । कीदृश्यो गावः । वावशानाः अग्निं पुनःपुनः कामयमानाः । स्मदूध्नीः नित्यमूधसा युक्ताः । सदा पयस[11] प्रदाव्य इत्यर्थः । द्युभक्ताः दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संश्लिष्टाः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिन्धवः स्यन्दनशीलाः नद्यः[1] सुमतिम् अस्याग्नेः शोभमानामनुमहात्मिकां बुद्धिम् भिक्षमाणाः याचमानाः सत्यः अद्रिम् समया अद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतः दूरदेशात् वि सस्रुः विशेषेण गच्छन्ति प्रवहन्ति । अग्नये तत्प्राप्त्या हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति म. २. "वचन" कु. ३. नास्ति म वि. ४-४. द्युदिवम् वि[1]. ५. "स्तोभ्ये वि[1]; स्तोभ्यो वि[1]. ६-६. सम्भवस्य सर्वदेवाद वि[1] अ[1]. ७-७. "ग्निमवधितुम् वि[1] अ[1]; अक्षितिवदि[1] कु. "मेरे ... वि[1] ८-८. "माणं" कर्म; ... सस्रुः वि[1]; "भित्या वि. ९-९. भवि ... वि[1] अ[1]. १०. प्रत्यक्ष[1] वि[1] अ[1]. ११. पयः मै[1].

त्वे अ॑ग्ने सुम॒तिं भिक्ष॑माणा दि॒वि श्रवो॑ दधिरे य॒ज्ञिया॑सः ।
नक्ता॑ च च॒क्रुरु॒षसा॒ विरू॑पे कृ॒ष्णं च॒ वर्ण॑मरु॒णं च॒ सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति॑ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽम॒तिम् । भिक्ष॑माणाः । दि॒वि । श्रवः॑ । द॒धि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑सः । नक्ता॑ । च॒ । च॒क्रुः । उ॒षसा॑ । विरू॑पे॒ इति॒ विऽरू॑पे । कृ॒ष्णम् । च॒ । वर्ण॑म् । अ॒रु॒णम् । च॒ । सम् । धु॒रिति॑ धुः ॥

स्कन्द० त्वे इति द्वितीयैकवचनस्य वो आदेशः । त्वां हे अग्ने ! सुमतिम् 'भिक्षमाणाः धना याचमानाः दिवि श्रवः हविर्लक्षणमन्नम् दधिरे स्थापयन्ति । देवेभ्यो हवींषि ददतीत्यर्थः अथवा दिवीति सप्तमीनिर्देशात् व्यवस्थितायेति वाक्यशेषः । दिवि व्यवस्थिताय तुभ्यं अ दधिरे ददति । यज्ञियासः यष्टारः । न च केवलम्, न च कदाचिदेव । किं तर्हि । नक्त च चक्रुः 'नक्ता' (निघ १,७) इति रात्रिनाम । सप्तम्याश्चाकारः । रात्रौ चैतत् कुर्वन्ति उषसा उषसि च । उषसा चात्रानन्तर्यादहर्लक्ष्यते । अहनि चेत्यर्थः । कीदृशयोरहोरात्रयोः विरूपे सप्तमीद्विवचनस्यार्थे ऐ आदेशः । विभिन्नरूपयोः । किञ्च कृष्णम् च वर्णम् अरुणम् 'च अरुण आरक्तो वर्णः । सुसमिद्धस्याग्नेर्ज्वालाया उपरि कृष्णो वर्णो भवति सिद्धेऽरुण । तौ सम् धुः सन्दधति । यथा त्वां यष्टारः समिन्धते यथा तव कृष्णारुणौ वर्णावपि भिन्नौ भव इत्यर्थः । अथवैवमन्यथा उत्तरस्यार्धर्चस्यार्थयोजना — नक्ता च चक्रुरुषसा विरूपे इति द्विती यान्तान्येतानि, न च सप्तम्यन्तानि । दिवि अग्नो दधिरे ये यज्ञियासः ते नक्तोषसौ विभिन्नरू कुर्वन्तीत्यर्थः । नक्तोषसोरेव कृष्णं च वर्णमरुणं च सन्धुः । कथं पुनः यष्टार एतत् कुर्वन्ति उच्यते । यागकारित्वात्, यागस्य च धर्मत्वात्, कृत्स्नस्य जगतो धर्ममूलत्वात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वयि अग्ने ! सुमतिम् स्तोत्रमाम् भिक्षमाणाः दीप्ते हविः निदधिरे यजमानाः । यथा देवेभ्योऽन्नं कुर्वन्ति तथा यज्ञकरणात् । अहोरात्रे विरूपे चक्रुः । कृष्णम् अरुणम् च वर्णम् अहोरात्रयोः सम् दधुः ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! सुमतिम् शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् भिक्षमाणाः याचमानाः यज्ञियासः यज्ञार्हाः सर्वे देवाः दिवि द्योतमाने त्वे त्वयि श्रवः हविर्लक्षणमन्नम् दधिरे अस्थापयन् । तदनन्तरं ताहशे हविर्युक्तायानुष्ठानाय विरूपे विविधरूपे उषसा उषःकालोपलक्षितमहः नक्ता च नक्तं रात्रिञ्च चक्रुः अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णम् च वर्णम् रात्र्यां श्यामलवर्णमन्धकारम् अह्नि अरुणम् आरोचमानं श्वेतवर्णं तेजः च सम् धुः सम्यक् स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

यान् रा॒ये मर्ता॒न्त्सुषू॑दो अग्ने॒ ते स्या॑म म॒घवा॑नो व॒यं च॑ ।
छा॒येव॒ विश्वं॒ भुव॑नं सिसक्ष्यापप्रि॒वान् रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ ८ ॥

१. दध॰ अ. २. नास्ति कु वि. ३. ॰वचनस्य वि. ४. नास्ति कु. ५. ॰र्णो अ. ६. तेन अ. ७. ॰द्यार अ. ८. ॰नास्ति अ. ९. मुनि॰ अ. १०-१०. ॰रेव कु, ॰रे अ वि. ११. नास्ति मूको. १२-१२. ग्रुदित्तम् वि॰-ऌणं. †† ग्रदियम् ऌ. ‡-‡ ॰मानय यज्ञ॰ वि॰ अ॰; ॰मानाय यज्ञार्हाः कु, ॰मानाय यज्ञा … ॰ ऌ. १३-१३. नास्ति कु. १४. चक्रः कु. १५. ॰मानाः मूको.

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघऽवानः । वयम् । च ।
छायाऽइव । विश्वम् । भुवनम् । सिसक्षि । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥८॥

स्कन्द० यान् राये धनाय मर्तान् सुसूद संस्करोषि हे अग्ने ! । यान् धनप्राप्तियोग्यान् करोषीत्यर्थः । ते स्याम मघवानः धनेन हविर्लक्षणेन धनवन्तः । वयम् च चशब्द एवार्थे । 'वयमेव । अस्मानेव[1] धनप्राप्तियोग्यान् कुर्वित्यर्थः । चशब्दश्रुतिसामर्थ्याद्वा[2] मघवानश्च वयम् स्यामेत्येवं व्याख्यातव्यम् । ये चान्ये हविर्लक्षणेन धनेन धनवन्तो वयञ्चेत्यर्थः । किञ्च छायेव यथा छाया नित्यसन्निहिता एवं त्वम् विश्वम् भुवनम् भूतजातम् सिसक्षि दहनपचनादिना सेवसे आपप्रिवान् स्वेन ज्योतिषा पूरयन् रोदसी अन्तरिक्षम् च ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यान् त्वम् अग्ने ! धनाय मनुष्यान् प्रैरयः, ते वयम् स्याम । तदेवाह[3] — धनवन्त वयम् च इति छायेव विश्वम् भूतजातं सेवसे "पूरयन् त्रीन्" लोकान् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! यान् मर्तान् मनुष्यानस्मान् राये धनाय सुसूद अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि, ते तादृशाः वयम् च मघवान धनिन स्याम भवेम । रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षम् च आप्रिवान् स्वतेजसा आपूरितवान् त्वम् विश्वम् भुवनम् सर्वं जगत् सिसक्षि सेवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । दृष्टान्तः । छायेव यथा छत्रादेश्छाया आतपजनितं क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ ८ ॥

अर्वद्भिरग्ने अर्वतो नृभिर्नॄन् वीरैर्वीरान् वनुयामा त्वोताः ।
ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्युः ॥ ९ ॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नॄन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम । त्वाऽऊताः ।
ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्युः ॥९॥

स्कन्द० अर्वद्भिः आत्मीयैरश्वैः हे अग्ने ! शत्रूणा स्वभूतान् अर्वतः अश्वान्, नृभिः नॄन् मनुष्यैः मनुष्यान्, वीरैः वीरान् वनुयाम 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' (या ५,२) । हन्यामेत्येवमाशास्महे । त्वं ऊताः त्वया रक्षिताः सन्तः । किञ्च ईशानासः पितृवित्तस्य पित्रा लब्धस्य रायः धनस्य । सूरयः स्तोतारः सन्तः । शतहिमा[4] 'शतं हिमाः'[5] । वर्षशतमित्यर्थः । नः[6] अत्र षष्ठीनिर्देशात् पितृवित्तस्येति वचनात् पुत्रा इति वाक्यशेषः । अस्माकं[7] पुत्राः वि अश्युः विविधं प्राप्नुयुरित्याशास्महे । स्वदत्तसंरक्षणाऽस्मत्पुत्राः पित्र्येण धनेनोपेता वर्षशतं जीव्यासुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! त्वया रक्षितास्सन्तो वयम् अश्वादिभिः सहानुस्यूतान् अश्वादीन् भजेमहि । ईश्वरा पितृलब्धस्य धनस्य अस्माकं पुत्राः[8] शतं संवत्सरान्[10] "वि अश्नुवीरन्[11] पितृलब्धं धनमिति ॥ ९ ॥

---

१ १. नये द वाससेदेव अ. २. °शब्दः श्रुति° अ ३. हविर्लक्षणेन वि[1] अ[3]. ४ ४. पूरयन्[?] वि[1] अ[3]. ५. हिमा अ. ६-६. नास्ति अ कु. ७. नास्ति कु. ८ न. अस्मा° कु. ९ नास्ति वि[1] अ[3]. १०. [illegible]र्° वि[1] सप, °रसानि वि[1] अ[3]. ११-११. अश्नुवीरन् विविधं प्राप्नुयु- वि[1] अ[3].

मुद्गल० हे अग्ने। त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तो वयम् अर्वद्भिः अस्मदीयैरश्वैः अर्वतः शत्रुसम्बन्धिनोऽश्वान् नृभिः वीरैरस्मदीयैर्भटैः नृन् शत्रोर्भटान् 'वीरैः स्वपुत्रैः[1] वीरान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम हन्याम। पितृवित्तस्य पित्रादिपरम्परया लब्धस्य रायः धनस्य ईशानासः स्वामिनः सूरयः विद्वांसः नः अस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तः वि अश्युः विशेषेण भुञ्जताम्[1]। अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च।
शकेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवभक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता। ते। अग्ने। उचथानि। वेधः। जुष्टानि। सन्तु। मनसे। हृदे। च।
शकेम। रायः। सुऽधुरः। यमम्। ते। अधि। श्रवः। देवऽभक्तम्। दधानाः ॥ १० ॥

स्कन्द० एतानि ते हे अग्ने। उचथानि अस्मदीयानि स्तुतिवचनानि हे वेधः। मेधाविन्! जुष्टानि प्रियाणि सन्तु। मनसे हृदे च मनोऽन्तःकरणम्। हृदयं[2] तदधिष्ठानम्, तयोरुभयोरपि। किञ्च शकेम शक्नोतेः कर्मभूतधात्वन्तरसापेक्षत्वात् कर्तुमिति वाक्यशेषः। शक्नुयाम कर्तुमित्येतदाशास्महे। किमर्थम्। रायः धनस्यार्थाय। किम्। उच्यते। सुधुरः यमम् ते शोभना धूर्यस्य स सुधूः[3] रथः, तस्य। यमं[4] बन्धनम्। स्वैषां धारणमित्यर्थः। [illegible] तव स्वभूतस्य। अधिशब्दः 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १.४.९३) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः। श्रव। हविर्लक्षणमन्नम्। देवभक्तम् देवैः सेवितं देवानां वा आहारभूतम्। दधानाः [5]ददतः। यजन्त[5] इत्यर्थः ॥ १० ॥

अत्रान्तरे सौपर्णानि शौनकेनानुक्रान्तानि। तानि विशिष्टव्रतकाध्ययनत्वात् दुरध्येयानि इति प्रायेण लोके[6] नाधीते इति अतिप्रसङ्गभावाचेहास्माभिः व्याख्यायन्ते। खिलव्याख्याने तु व्याख्यास्यन्ते ॥

वेङ्कट० एतानि ते अग्ने! वचनानि सूक्तानि विधातः! पर्याप्तानि भवन्तु[7] मनसे हृदयाय च। तव धनस्य यमनं[8] कर्तुम् सुधुरः वयम् शकेम, त्वया दत्तां लक्ष्मीं नियन्तुं[9] समर्था भवेम[10], देवैर्दत्तम्[11] अन्न हविरग्नौ अधि दधाना[12] ॥ १० ॥

मुद्गल० हे वेधः। मेधाविन्! अग्ने। एता उचथानि एतानीदानीमस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्त्याधारे अन्तःकरणाय च जुष्टानि सन्तु प्रियाणि भवन्तु। ते तव सम्बन्धिनः सुधुरः सुष्ठु निर्वाहकस्य रायः धनस्य यमम् नियमनं कर्तुम् शकेम शक्ता भूयास्म। किं कुर्वन्तः। देवभक्तम् देवैः सम्भजनीयम् श्रवः हविर्लक्षणमन्नम् अधि दधानाः अग्नेरुपरि धारयन्तः। अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये विंशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले द्वादशोऽनुवाकः ॥

१-१. भुञ्जताम् मूको. २. हृदं वि. ३. °धुरः मूको. ४. यमः अ. ५-५. ददत यजत कु भ; ददतः यजत वि. ६. लोके अ. ७. भवन्ति वि[1] अ[1]. ८. °मव वन्धन वि[1] अ[1]. ९. नास्ति लपे. १०. °वेम देवाः वि[1] अ[2]. ११. °देवदैवत्त्व् वि[1] अ[2]; देवैर्भक्तम् वि[2][3] अ[2] कु स लप. १२. निर° वि[1] अ[1].

[७४]

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्नये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥१॥

स्कन्द० 'उपप्रयन्तो गोतमो[1] राहूगण ऋषिः स्तूतः' । 'उपप्रयन्त' इत्येवमादि गोतमो नाम रहूगण-पुत्रोऽपश्यत् । उपगच्छन्तः अध्वरम् स्तुतिलक्षणम् मन्त्रम् नित्यम् वोचेम अग्नये इत्येवंविधमाशास्महे[2] । आरे सन्निकृष्टे व्यवस्थितायेति वाक्यशेषः । अस्मे[3] अस्माकं च शृण्वते । अस्मदीयस्तुतिश्रवणं प्रति सादराय, न निरादरायेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० "गोतमो राहूगणः[4]" । उपगच्छन्तः[5] यज्ञम् मन्त्रम् वोचेम अग्नये दूरेऽपि स्थिता अस्माकं वचनम् शृण्वते । अपेक्षिते[6] अन्ते दूरे स्थितेऽपि[7] स्तोतुर्वचनं[8] शृणोतीति याज्ञिकैरुक्तम् इति[9] ॥ १ ॥

मुद्गल० त्रयोदशे अनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'उपप्रयन्तः' इति नवर्चं प्रथमं सूक्तम् । राहूगण[10]ऋषिः । गायत्री छन्दः[11] । अग्निर्देवता[12] ॥

अध्वरम् हिंसाप्रत्यवायरहितम् अग्निष्टोमादियज्ञम् उपप्रयन्तः उपेत्य प्रकर्षेण यन्तो गच्छन्तः । प्राप्त्यादिप्रकर्षेण[13] सम्यगनुतिष्ठन्त इत्यर्थः । तादृशा वयम् अग्नये अज्ञानादिगुणयुक्ताय देवाय मन्त्रम् मननसाधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रम् वोचेम वक्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । कीदृशायाग्नये[14] । आरे अस्मे च आरे च दूरेऽपि स्थित्वाऽस्माकं स्तुतीः शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र वर्तमानोऽग्निरस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ १ ॥

यः स्नीहितीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्दाशुषे गयम् ॥ २ ॥

यः । स्नीहितीषु । पूर्व्यः । सम्ऽजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । दाशुषे । गयम् ॥ २ ॥

स्कन्द० किं करोत्यग्निः । उच्यते । यः[15] अग्निः पूर्व्यः पूर्वः । सर्वेषु उत्कृष्ट इत्यर्थः । [16]स्नीहितीषु वधकर्मसु[16] (तु. निघ २,१९) । हन्त्रीषु[17] । संजग्मानासु कृष्टिषु मनुष्यजातिषु । अरक्षत् रक्षति । दाशुषे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । हवींषि दत्तवतो यजमानस्य । गयम् गृहम् । तस्मै मन्त्रं वोचेमेति षष्ठ्यर्थे पूर्वयर्चैकवाक्यता[18] ॥ २ ॥

---

१. गौ॰ मूको. २. °स्मिहि° अ. ३. नास्ति अ. ४-४. राहूगणोः गोतम वि; एतस्य गोतमः अ[1]. † राहु° वि[1]. ५. °प्रयन्त° कु सर्व; उपगच्छ° वि[1] अ[1]. ६. °ते मनि वि[1] अ[1]. ७. स्थितोऽपि क कोषः. ८. स्तोतृवच° वि[1]. ९. °श्रेदिक वि[1] वर्च अ[1]. १०. नास्ति मै. ११. नास्ति मै[1]. १२ °वता° मै[1]. १३. °दाप्रे मै[1]. १४. ये संहितेषु वधकर्मस्वे हन्त्री स्थिदः अ. १५-१५. नास्ति अ. † स्नेहितिर्° मूको. १६. हन्त्रीषु अ. १७. °ऽऽ° कु.

वेङ्कट० यः हन्त्रीषु सङ्गच्छमानासु शत्रुभूतासु[1] प्रजासु पुराणः अरक्षत्[2] यजमानाय[3] गृहं महत्[4], तस्मै मन्त्रं[5] वोचेम ॥ २ ॥

मुद्गल० पूर्व्यः चिरन्तनः यः अग्निः स्नीहितीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु सङ्गतासु[6] सतीषु दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय गयम् धनम् अरक्षत् रक्षति। तस्मै मन्त्रं वोचेम इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि । धनंजयो रणेरणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत् । अग्निः । वृत्रऽहा । अजनि । धनम्ऽजयः । रणेऽरणे ॥ ३ ॥

स्कन्द० उत शब्दोऽप्यर्थे । 'अपि अस्मदीयाः' ब्रुवन्तु मन्त्रमग्नये । जन्तवः जायमानत्वाज्जन्तवः पुत्रा इहाभिप्रेताः । अस्मदीयाः पुत्रा अपि ब्रुवन्तु, इत्येतदाशास्महे इत्यर्थः । अग्निः अपि वृत्रहा अस्मच्छत्रूणां हन्ता उत् अजनि ऊर्ध्वो[7] जायताम् । अस्मद्यज्ञेषु दीप्यतामित्यर्थः । धनंजयः[8] धनानां जेता रणेरणे[9] सर्वसङ्ग्रामेषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० काममेनं स्तुवन्तु मनुष्याः[8] । उत् अजनि अरण्योः अग्निः हन्ता युद्धे युद्धे धनस्य जेता[9] ॥ ३ ॥

मुद्गल० अग्निः उत् अजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उत अनन्तरम् जन्तवः जनाः सर्वे ऋत्विजः ब्रुवन्तु अग्निं स्तुवन्तु । कीदृशोऽग्निः । वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता । रणेरणे[10] सर्वेषु सङ्ग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जेता ॥ ३ ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत् कृणोष्यध्वरम् ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० यस्य यजमानस्य दूतः असि भवसि क्षये गृहे च वेषि[11] वेतिः कान्त्यर्थः । कामयसे । हव्यानि वीतये भक्षणाय । भक्षयितुमिच्छसीत्यर्थः । दस्मत् दसि दर्शनदंशनयोः[12] इत्यस्यैतद्रूपम् । दर्शनीयं च कृणोषि अध्वरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्य दूतः भवसि । गृहे कामयसे च [13]हव्यानि भक्षणाय[13] । यस्य च यज्ञं दर्शनीयं करोषि ॥४॥

मुद्गल० हे अग्ने! यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणे गृहे देवानाम् दूतः त्वम् असि भवसि । यस्य च हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वेषि गमयसि । यस्य च अध्वरम् यज्ञम् दस्मत् सर्वैर्दर्शनीयम् कृणोषि करोषि । 'तस्मिन् ब्रुवन्तु' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ४ ॥

१. शत्रून् (! °त्रुभू) तासु वि[1] अ[1]. २. रक्षत् मूको. ३. °नाय वि[1] अ[1]. ४. नास्ति वि[1] अ[1]. ५. नास्ति मूको. ६-६. नास्ति ऊ; अध्वात् अ[1] अ वि. ७. ऊर्ध्वो वि. ८. °नुष्याः देवो वि[1] अ[1]. ९. देवाः वि[1]; जेता सर्वे. १०. नास्ति मे[1]. ११. नास्ति अ. १२. दंशनदर्शनयोः मूको. १३-१३. हव्य° °भक्षणाय वि[1]; हव्यान्यदनाय वि[1]; हव्यैरदनाय सर्वे.

तमित् सुहव्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुबर्हिषम् ॥ ५ ॥

तम् । इत् । सुऽहव्यम् । अङ्गिरः । सुऽदेवम् । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः । सुऽबर्हिषम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० इत् शब्दोऽत्र एवार्थे । अङ्गिरःशब्दोऽपि कारणशब्दः सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् कारणे प्रयुक्तः । अग्निरङ्गिरसः कारणभूतः । एवं ह्यैतिहासिकाः स्मरन्ति—'ततोऽर्चिषि भृगुर्जज्ञे अङ्गारेष्वङ्गिरा ऋषिः' (तु. बृदे ५,९९) इति । अथवाऽङ्गानि शरीरावयवाः । तद्वदङ्गि शरीरम् । तस्य स्थितिहेतुरशितपीतरसोऽङ्गिरसः । तस्य कर्ता अग्निः[1] अङ्गिराः । जाठरात्मना ह्यग्निरशितपीतं शरीरस्थितिहेतुभूतरसत्वमापादयति[2] । तस्याग्नेः सम्बोधनमिदम् अङ्गिरः ! इति । तम् एव सुहव्यम्[3] सुदेवम् शोभना 'देवा यस्य'[4] स सुदेवस्तं सुदेवम् । देवानामाप्रुमाप्तमित्यर्थः । हे सहसः यहो ! बलस्य पुत्र ! बलेन मथ्यमानोऽग्निर्जायते तेन बलस्य पुत्र उच्यते । जनाः आहुः । न च केवलं सुहव्यं सुदेवञ्च । किं तर्हि । सुबर्हिषम् च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् एव[5] शोभनहविष्कम् अङ्गिरः ! जनाः आहुः सुदेवम् च सहसः पुत्र ! शोभनयज्ञञ्च ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे सहसः यहो ! बलस्य पुत्र ! अङ्गिरः ! अङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने ! यो यजमानः पूर्वमुक्तः तम् इत् तमेव यजमानम् सुहव्यम् शोभनहविष्कम् सुदेवम् शोभनदेवतम् सुबर्हिषम् शोभनयज्ञञ्च जनाः सर्वे मनुष्याः आहुः कथयन्ति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हव्या सुश्चन्द्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये । हव्या । सुऽचन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

स्कन्द० उप शब्दोऽप्यपकृष्य आ[6] च वहासि इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । उपावह च । चशब्दश्रुतेर्यत्र चेति वाक्यशेषः । पदपूरणो वा चशब्दः । तान् तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । 'ये आवोढुं'[7] योग्याः शमितृप्रमुखादीये यज्ञे देवान् । किमर्थम् । प्रशस्तये हव्या[8] षष्ठ्यर्थे तृतीयैषा[9] । हविषां च । हे सुश्चन्द्र ! 'चन्द्रः[10] चन्दतेः कान्तिकर्मणः' (या ११,५) । सुकान्त ! वीतये भक्षणाय ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उप आ वहसि च[11] तान् इह देवान् प्रशंसनाय इमानि हव्यानि सुकान्त ! देवानामशनाय भवेयुः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे सुश्चन्द्र ! शोभनाह्लादनाग्ने ! तान् देवान् इह अस्मिन् कर्मणि उप अस्मत्समीपम् प्रशस्तये स्तुतये आ वहासि च आवह प्रापय च । आगतेभ्यः हव्या हव्यानि[12] चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति कु. २. °भूतं रस° कु लि. ३. °स्तमङ्गिरः अ. ४-४. देवा वा यस्य तुम° कोः लि. ५. एव देवं वि° भ°. ६. नास्ति कु. ७-७. आवोढुं वे भ. ८. स्तुत्या भ लि. ९. हवा दृतीय लि. १०. चन्द्रं अ. नास्ति लि. ११. चेद वि°° भ°. १२. °नि च कै°.

न योरुपब्दिरश्व्यः शृण्वे रथस्य कच्चन । यदग्ने यासि दूत्यम् ॥ ७ ॥

न । योः । उपब्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥७॥

स्कन्द० न तव योः यातीति युः, तस्य योः । देवलोकं गच्छत इत्यर्थः । उपब्दिः वाङ्नामैतत् (द्र निघ १,११) । अश्व्यः अश्वेषु भवः । हेषितशब्दः खुरशब्दो वेत्यर्थः । शृण्वे श्रूयते । नापि रथस्य कत् चन कदाचिदपि । कदा गच्छतः । यत् यदा हे अग्ने! यासि दूत्यम् दूतकर्म । यजमानानां दूतत्वं प्रतिपद्य देवलोकं गच्छसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० न[1] गच्छतः शब्दः अश्वेषु भवः श्रूयते[2] कदाचिदपि रथस्य, यदा[3] अग्ने! गच्छसि दूत्यम् । रक्षसामनन्ववचाराय[4] नि शब्दं गच्छसीति[5] ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! यत् यदा दूत्यम् देवानां दूतत्वम् यासि प्राप्नोषि कत् चन कदाचन तदानीं सर्वदाऽपि योः गच्छतस्तव रथस्य अश्व्यः अश्वैरुत्पादितः उपब्दिः श्रवणार्हः शब्दः न शृण्वे न श्रूयते । रथस्य नीयमानस्यास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

त्वोतो वाज्यह्रयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अह्रयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥८॥

स्कन्द० त्वोतः त्वया उतः । सर्वकालं त्वया रक्षितः । वाजी हविर्लक्षणेनान्नेनान्नवान्[6] । उपकल्पितहविष्क इत्यर्थः । अह्रयः ह्री लज्जायाम् । लोभमोहादिपापैः अलज्जितः[7] । पूर्वस्मात् अपरः अर्वाग्देशवर्ती । नातिदूरचर इत्यर्थः । दाश्वान् यजमानः । हे अग्ने! अभि प्र अस्थात् प्रकर्षेणाभिगच्छतीत्यर्थः अभिप्रतिष्ठते । 'हविर्भिः स्तुतिभिर्वा त्वामभिगच्छतीत्यर्थः'[8] । अथवैवमस्य योजना, अश्वोऽर्थयोजना । त्वद्रक्षितो हविष्मानलज्जितः पूर्वस्मात् अपरः । पूर्वमस्थितवाननन्तरं पुनरित्यर्थः । दाश्वान् हे अग्ने! अभि प्र अस्थात् स्वर्गलोकमभिगच्छति । मरणोत्तरकाले स्वर्गलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वया रक्षितः अन्नवान् अलज्जमानः[10] पूर्वस्मात् अपरः[11] मादृशात्[12] पूर्वम् अपराधकारः[13] अभि प्र तिष्ठति उच्छ्रिते पदे यजमानः ॥ ८ ॥

मुद्गल० यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्माद्धिकारात्[14] अपरः निकृष्टो भवति, हे अग्ने! स इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दाता सन् त्वोतः त्वया ऊतः रक्षितः वाजी अन्नवान् अह्रयः लज्जारहितः प्रगल्भः सन् अभि प्र अस्थात् पूर्वमभिप्राप्य प्रतितिष्ठति । यथापूर्वं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उत द्युमत् सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देव दाशुषे ॥ ९ ॥

---

1. नास्ति वि[1] अ[1] 2. °श्रे न वि[1] 3. नास्ति को 4. °नचारणाय क कु, °नावचारणाय वि[1] अ[1] 5. गच्छसि कु. 6. °लेन क, नास्ति कु वि 7. °लिज्जतः कु 8. नास्ति भ 9-9. हविर्भिस्तुतिभिरभिगच्छन्ती° भ, °स्तुतिभिरभिगच्छन्ती° कु वि 10. अलज्जमानः मूको 11. °पौरुषप्रदानः दूरस्थः । यजमानः अभि प्र ...नरकाणि... । मरणोत्तरकाले... वि[1] अ[1] 12. मादृशा° भ कु. 13-13. पूर्वस्य...° कु, °पूर्व...° भ, पूर्वाराद् वि[1] अ[1] 14. °स्वात् मे.

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यम् । बृहत् । अग्ने । विवासिसि । देवेभ्यः । देव । दाशुषे ॥ ९ ॥

स्कन्द० पूर्वस्यामृचि यद्यग्निरभिगम्यमानः, ततोऽत्र उत शब्दः पदपूरणः । अथ स्वर्गः, तत फलसमुच्चयादुतशब्दोऽप्यर्थे । मरणोत्तरकाल[1] स्वर्गं प्राप्नोति । अपि[2] असौ जीवते द्युमत् दीप्तिमद्वत् धनं वा सुवीर्यम् शोभनेन वीर्येण सहितम् बृहत् महत् हे अग्ने! विवासिसि विवासति परिचर्यायामन्यत्र । इह तु[3] दाशुष इति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः । प्रदासि । देवेभ्यः देव! दाशुषे हवींषि दत्तवते । यष्ट्रे[4] इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च दीप्तिमत् शोभनवीर्यम्[5] बृहत् धनं गमय प्रयच्छ देवेभ्यः देव! दाशुषे ॥ ९ ॥

मुद्गल० उत अपि च हे देव! द्योतमान! अग्ने! देवेभ्यः दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत् प्रौढं धनम् विवासिसि गमयितुमिच्छसि प्रापयसीति यावत् । कीदृशम्? द्युमत् अतिशयेन दीप्तम् सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

[७५]

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान आसनि ॥ १ ॥

जुषस्व । सप्रथःऽतमम् । वचः । देवप्सरःऽतमम् । हव्या । जुह्वानः । आसनि ॥ १ ॥

स्कन्द० जुषस्व[6] सप्रथस्तमम् सर्वतः पृथुतमम् अत्यन्तविस्तीर्णमस्मदीयं स्तुतिलक्षणम् वचः । देवप्सरस्तमम् प्सरः इति रूपनाम । देवस्याग्नेः रूपं अतिशयेन युक्तम् । भवत्प्रियाभिरूपप्रकाशनमित्यर्थः । हव्या जुह्वान प्रक्षिपन् आसनि आत्मीय आस्ये । हवींषि भक्षयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सेवस्व सर्वतः पृथुतमम्[7] वचः अतिशयेन दीप्तरूपम्[8] । प्सः इति रूपनाम । रो मत्वर्थीयः । हव्यानि आस्ये प्रक्षिपन्[9] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'जुषस्व' इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तम् । [10]राहूगण ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता[10] ॥

हे अग्ने! सप्रथस्तमम् अतिशयेन विस्तीर्णम् वचः स्तोत्रलक्षणम्[11] अस्मदीयं वचनम् जुषस्व सेवस्व । कीदृशम्? देवप्सरस्तमम् देवानां प्रीणयितृतमम् । किं कुर्वन्? आसनि स्वास्ये हव्या हव्यानि स्तोकलक्षणानि हवींषि जुह्वान प्रक्षिपन् । हव्यानि स्तोकलक्षणानि हवींषि पृथा ना नूनम् वसाया स्वकीयेन मुखेन स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ १ ॥

अधा ते अङ्गिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियम् । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अध । ते । अङ्गिरःऽतम । अग्ने । वेधःऽतम । प्रियम् । वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

---

१. अपि मर॰ मूको. २. नास्ति म कु. ३. तु कु. ४. यष्टेषु म; पते वि. ५. देशनवं वि॰. ६. जुषे म; नास्ति कु वि. ७. °तमः वि॰ अ॰. ८. °रूप वि॰ अ॰. ९. °प वि॰; °प वि॰ अ॰ ८. १०. नास्ति मै॰. ११° स्तोत्र° मै॰.

स्कन्द० अथ-शब्द आनन्तर्ये । अतोऽस्यानन्तरम् । अत परमित्यर्थः । ते तव हे अङ्गिरस्तम ![1] अङ्गिरस ऋषेरतिशयेन कारणभूत ! शरीरस्थितिहेतोर्वा अशितपीतस्य रसस्यातिशयेन कर्त्त ! हे अग्ने ! वेधस्तम ![2] मेधाविन्तम ![3] प्रियम् वोचेम स्तुतिलक्षणम् ब्रह्म इत्याशास्महे । चिर सम्भजनीय वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अथ[4] ते अङ्गिरसां वरिष्ठ अग्ने ! प्राज्ञतम[5] प्रियम् वोचेम स्तोत्रं भजनीयम् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अङ्गिरस्तम ! अतिशयेनाङ्गमनादिगुणयुक्त ! वेधस्तम ! अतिशयेन मेधाविन् ! अग्ने ! अथ अनन्तरम् ते तुभ्यम् मनसि सम्भजनीयम् प्रियम् प्रीतिकरम् ब्रह्म स्तोत्रम् वोचेम वक्तारो भूयास्म ॥ २ ॥

कस्ते॑ जा॒मिर्जना॑ना॒मग्ने॒ को दा॒श्व॑ध्वरः । को ह॒ कस्मि॑न्नसि श्रि॒तः ॥ ३ ॥

कः । ते॒ । जा॒मिः । जना॑नाम् । अग्ने॑ । कः । दा॒शुऽअ॑ध्वरः । कः । ह॒ । कस्मि॑न् । अ॒सि॒ । श्रि॒तः ॥३॥

स्कन्द० कः ते तव जामिः ज्ञातिः[6] जनानाम् यजमानानां मध्ये[7] । हे अग्ने ! को दाश्वध्वरः दत्ताध्वरः । पूर्वमपि कृतयाग इत्यर्थः । कः ह हशब्दोऽत्र चार्थे । को वा साकाङ्क्षत्वात् स्थित इति वाक्यशेषः । कस्मिन् वा यजमाने असि श्रितः आश्रितोऽसि । एतदुक्तं 'ज्ञातिः कृतोपकारः[8] मित्रं[9] वा आश्रितो[10] येन निरुद्धोऽस्मदीयं नागच्छसीति[11] आगमनविलम्बनादुपालम्भोऽयम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कः ते बन्धुः जनेषु । कीदृशो वा तव दत्तयज्ञः । कीदृशीस्त्वम् असि । कीदृशीषु वा आश्रितो भवसि ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! जनानाम् मनुष्याणां मध्ये ते तव कः जामिः को बन्धुः । त्वं सर्वगुणैरधिकोऽसि । तवानुरूपो बन्धुर्नास्तीति भावः । को दाश्वध्वरः दाशुर्दत्तोऽध्वरो यज्ञो येन सः तथोक्तः । त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । कः ह त्वं कथम्भूतः । त्वम् ईदृगेव इति सर्वैर्न ज्ञायसे इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने श्रितः आश्रितः असि वर्तसे । तव स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । महत्त्वमस्माभिः मानवैरपि[12] कथमुपलभ्यस्य इत्यग्निः प्रशस्यते ॥ ३ ॥

त्वं जा॒मिर्जना॑ना॒मग्ने॑ मि॒त्रो अ॑सि प्रि॒यः । सखा॒ सखि॑भ्य॒ ईड्यः॑ ॥ ४ ॥

त्वम् । जा॒मिः । जना॑नाम् । अग्ने॑ । मि॒त्रः । अ॒सि॒ । प्रि॒यः । सखा॑ । सखि॑ऽभ्यः । ईड्यः॑ ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् जामिः जनानाम् ज्ञातिः सर्वेषां यजमानानाम्, हे अग्ने ! मित्रः असि मित्रस्य भावे, प्रियः च, सखा च । सखिभ्यः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सखीनाम् ईड्यः स्तुत्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् बन्धुः जनानाम् अग्ने ! [13]प्रियम् मित्रम्[13] भवसि । सखा[14] सखिभ्यः[15] स्तोतव्यः ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् उपकारोपकारयितृत्वेऽप्यनुग्राहकतया[16] सर्वेषां जनानाम् जामिः बन्धुः असि ।

---

1. नास्ति कु. 2. नास्ति मूको. 3. °नतर्थे म; °त्वम् कु, °रिद वि. 4. अथा वि° अ. 5. तदासम वि° म°. 6. ज्ञा न मति 7. मध्ये मध्ये म 8-8. °कृतो° म, °कृतो° वि. 9. °रेिनद् मित्रो अ. 10. °दतोऽसि कु वि. 11. °च्छसि° वि. 12. °र मै°. 13. मित्रे मित्रत्र वि° म°. 14. सखा च वि° म°. 15. °सखिभ्य स्तोतव्य च वि° म°. 16. °हृतैः° मूको.

तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानाम् मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽसि । ईड्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वम् सखिभ्यः समानस्थानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवद्वृत्यन्त प्रियोऽसि ॥ ४ ॥

यजा॑ नो मि॒त्रावरु॑णा॒ यजा॑ दे॒वाँ ऋ॒तं बृ॒हत् । अग्ने॒ यक्षि॒ स्वं दम॑म् ॥ ५ ॥

यज॑ । नः॒ । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । दे॒वान् । ऋ॒तम् । बृ॒हत् । अग्ने॑ । यक्षि॑ । स्वम् । दम॑म् ॥ ५ ॥

स्कन्द० यज नः अस्माकमर्थाय मित्रावरुणौ । यज अन्यानपि देवान् । ऋतम् सत्यम् बृहत् महत् । सुष्ठु इत्यर्थः । अग्ने ! यक्षि स्वम् दमम् उपशमम् गृहं वा । दमशब्देन[1] तद्वतोऽग्नेरेव याग उच्यते । उपशमवन्तमात्मानं यज्ञगृहादिगृहवन्तं वा यजेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यज अस्माकं मित्रादीन् 'बृहत् ऋतम् आदित्यम्'[2] । स्वो दमः स्वशरीरम् । तं[3] च यज । 'अग्निमग्न आवह' (तै २,५,९,४) इति मन्त्रः[4] । सूक्ते मित्रादीनां यागमाशास्ते ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! नः अस्मदर्थम् मित्रावरुणा एतत्संज्ञौ देवौ यज हविषा पूजय । तथा देवान् इन्द्रादीन् यज पूजय । ऋतम् सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येव । तदर्थम् बृहत् प्रौढम् स्वम् स्वकीयम् दमम् यज्ञगृहम् यक्षि यज संगच्छस्व । स्वस्थानविनिर्गमे सति हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

[७६]

का त॒ उपे॑ति॒र्मन॑सो॒ वरा॑य॒ भुव॑दग्ने॒ शंत॑मा॒ का म॑नी॒षा ।
को वा॑ य॒ज्ञैः परि॒ दक्षं॑ त आप॒ केन॑ वा ते॒ मन॑सा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते॒ । उप॑ऽइतिः । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑त् । अग्ने॑ । शम्ऽत॑मा । का । म॒नी॒षा ।
कः । वा॒ । य॒ज्ञैः । परि॑ । दक्ष॑म् । ते॒ । आ॒प॒ । केन॑ । वा॒ । ते॒ । मन॑सा । दा॒शे॒म॒ ॥ १ ॥

स्कन्द० का ते तव उपेतिः उपगतिः[1] । मनसः वराय वरतव्याय श्रेष्ठाय । षष्ठ्यर्थे चैषा चतुर्थी । श्रेष्ठस्य भुवत् भवति । हे अग्ने ! शन्तमा सुखतमा । का वा मनीषा स्तुतिः । कयोपगत्योपगम्यमानः स्तुत्या वा स्तूयमानस्तव मनसः प्रीयस इत्यर्थः । कः [illegible] यजमानः यज्ञैः दक्षम् ते दक्षशब्दोऽत्रात्मवचनः । 'धिय'स दक्षं मनसा जगृभ्यात्'[2] (ऋ १०,३१,२) इति यथा । मनोवचनो वा । 'दर्शतं दक्षस्य सुभगत्वमस्ते' (ऋ २,२१,६) इति यथा । तवात्मानं मनो वा । परि आप सर्वतो व्याप्नोति । केन वा ते मनसा दाशेम हवींषि ददाम[3] । पूर्ववदर्थ कल्पयः । शुभं चक्रम् ज्ञात्वा[4] कुर्म इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ दमशब्देन भ. २-२. इत्यकारि° वि' अ°. ३ [illegible] वि' अ°. ४. मनु वि°. ५. [illegible] ति ६. द[illegible] मूको ७. भावि भ.

वेङ्कट० कीदृशम्[1] तव उपगमनम् मनसः तर्पणाय का वा भवति सुखतमा[2] तव स्तुतिः कः वा यज्ञैः तव वृद्धिम् आप। कीदृशेन[3] वा मनसा युक्ता तुभ्यं ददाम[4] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'का' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तम्। राहूगणो गोतम ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। अग्निर्देवता ॥

हे अग्ने! ते तव मनसः नराम निवारणाय अस्मास्वनवस्थापनाय वा उपेतिः भुवत्। कीदृशम् उपगमनं भवेत्। न काप्यस्ति। त्वदोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः। मनीषा स्तुतिः शन्तमा तवातिशयेन सुखकरी। का कीदृशी भवेत्। त्वदोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः। कः वा यजमानः यज्ञैः ते तव सम्बन्धिभिर्यागैः दक्षम् वृद्धिम् परि आप पर्याप्नोत्[5]। न कोऽपीत्यर्थः। त्वदोचितान् यागान् अनुष्ठाय तैः फलं प्राप्यते इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः। उपगमनादिकं तावदास्तां तस्य सर्वस्य साधनभूतं मनः एवास्माकं दुर्लभमित्याह केनचित्। हे अग्ने! [illegible] तुभ्यम् केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम हवींषि प्रयच्छाम। त्वदोपगमनाद्यनुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

एह्यग्न इह होता नि षीदादब्धः सु पुरएता भवा नः।
अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजा महे सौमनसाय देवान् ॥ २ ॥

आ। इहि। अग्ने। इह। होता। नि। सीद। अदब्धः। सु। पुरःऽएता। भव। नः। अवताम्।
त्वा। रोदसी इति। विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे। यज। महे। सौमनसाय। देवान् ॥ २ ॥

स्कन्द० एहि हे अग्ने! आगत्य च इह अस्मद्यज्ञे होता निषीद। निषद्य च अदब्धः[6] अहिंसितः केनचित्। सुष्ठु पुरएता सर्वकर्मस्वग्रतोगामी भव नः। पुरएतारं च भवन्तम् अवताम् त्वा रोदसी विश्वमिन्वे सर्वव्यापिन्यौ यज च महे सौमनसाय सौमनस्यायास्माकम् देवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० आगच्छ अग्ने! अत्र होता सन्। नि षीद अहिंसितस्त्वम्। सुष्ठु अस्माकम् अग्रतो गन्ता[7] भव। हविः कुर्वाणं त्वा सर्वव्यापिन्यौ द्यावापृथिव्यौ रक्षताम्। महते[8] सौमनसाय यज देवान् इति[9] ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! एहि आगच्छ। इह अस्मिन् यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन् नि षीद उपविश। उपविश्य नः अस्माकम् पुरएता पुरतो गन्ता सु भव सुष्ठु भव। यस्मात् त्वम् अदब्धः राक्षसादिभिरहिंसितोऽसि। तादृशम् त्वा त्वाम् विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्नुवत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अवताम् रक्षताम्। आगत्योपविश्य च द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च सन् महे महते सौमनसाय सौमनस्याय देवान् दानादिगुणयुक्तान् इन्द्रादीन् यज हविर्भिः पूजय ॥ २ ॥

प्र सु विश्वान् रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिशस्तिपावा।
अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चकृमा सुदाव्ने ॥ ३ ॥

---

1. [illegible] कीदृशी उपगमनं अस्मद् यज्ञेषु [illegible] कोऽयन् वि° अ° 2. नास्ति कु 3. [illegible] वि° अ°
4. °दाम वि° छप 5. °प्नोत् मूको 6. नास्ति अ 7. [illegible] मूको [illegible]
8. °हते त्वाय वि° अ°, ते वि° छप.

प्र । सु । विश्वा॑न् । र॒क्षसः॑ । धक्षि॑ । अग्ने॑ । भव॑ । य॒ज्ञाना॑म् । अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽपावा॑ ।
अथ॑ । आ । व॒ह॒ । सोम॑ऽपतिम् । हरि॑ऽभ्याम् । आ॒ति॒थ्यम् । अ॒स्मै॒ । च॒कृ॒म॒ । सु॒ऽदाव्ने॑ ॥ ३ ॥

स्कन्द० सुष्ठु विश्वान् रक्षस प्र धक्षि प्रदह हे[1] अग्ने! । भव चास्माकं[2] यज्ञानाम् अभिशस्तिपावा हिंसितुः हिंसातो वा रक्षिता[3]। अथ अनन्तरञ्च आ वह सोमपतिम् इन्द्रम् हरिभ्याम् । किं कारणम् । उच्यते । वयम् आतिथ्यम् अस्मै चकृम कुर्मः सुदाव्ने[4] शोभनदात्रे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० "प्र दह सुष्ठु विश्वान् राक्षसान् अग्ने![5]। भव[6] त्वम् यज्ञानाम् उपद्रवस्य रक्षकः[7]। अथ इन्द्रं[8] तदीयाभ्यामश्वाभ्यां सह आ वह[9]। आतिथ्यम् अस्मै इन्द्राय वयं कुर्मः शोभनदानाय ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! विश्वान् सर्वान् रक्षः राक्षसान् प्र सु धक्षि प्रकर्षेण दह। दग्ध्वा च यज्ञानाम् अस्माभिरनुष्ठेयानां यज्ञानाम् अभिशस्तिपावा अभिशस्तेर्हिंसायाः पाता रक्षिता भव। अथ अनन्तरम् सोमपतिम् सर्वेषां सोमानां पालकमिन्द्रम् हरिभ्याम् तदीयाभ्यामश्वाभ्याम्[10] आ वह अस्मत्समीपं प्रापय । आगताय अस्मै सुदाव्ने शोभनफलस्य दात्रे इन्द्राय आतिथ्यम् अतिथ्यर्हं सत्कारम् वयम् कुर्मः ॥ ३ ॥

प्र॒जाव॑ता॒ वच॑सा॒ वह्नि॑रा॒सा च॑ हुवे॒ नि च॑ सत्सी॒ह दे॒वैः ।
वेषि॑ हो॒त्रमु॒त पो॒त्रं य॑जत्र बो॒धि प्र॑यन्तर्जनित॒र्वसू॑नाम् ॥ ४ ॥

प्र॒जाऽव॑ता । वच॑सा । वह्निः॑ । आ॒सा । आ । च॒ । हु॒वे॒ । नि । च॒ । स॒त्सि॒ । इ॒ह । दे॒वैः ।
वेषि॑ । हो॒त्रम् । उ॒त । पो॒त्रम् । य॒ज॒त्र॒ । बो॒धि । प्र॒ऽय॒न्तः॒ । ज॒नि॒तः॒ । वसू॑नाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० प्रजनन प्रजा, तद्वता अतिशयवद्देवतागुणोत्पादनशक्तियुक्तेनेत्यर्थः । वचसा आह्वानवाक्येन । आसा आस्यात् आस्येन । मत्रा ओशन्तीति यथा । आस्यस्थेन । स्वयमेवोच्चारितेन इत्यर्थः। वह्निः प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । न चेदमामन्त्रणम् । अतो "यच्छब्दाध्याहारेणैकवाक्यता नेया"। यस्त्वं वह्निर्वोढा हविषां बलवान् वा स आ च हुवे व्यत्ययेनायं मध्यमस्य स्थाने उत्तमपुरुषः । आह्वय च देवान् । नि च सत्सि निषीद च इह अस्मदीयायां वेद्याम् आहूतैर्देवैस्सह । निषद्य च वेषि होत्रम् वेत्सीत्यर्थः । वृद्धोऽपि धातुः सोपसर्गार्थ इह्य उपगच्छ होतृताम् । होत्रं कुर्वित्यर्थः । उत पोत्रम् पोतृतां[11] पोतृकर्माणि[12] वा । सर्वकर्माणीत्यर्थः । हे यजत्र! यष्ट! यष्टव्य[13] वा । बोधि[14] बुध्यस्व चास्मदीयां स्तुतीरित्यर्थः । हे प्रयन्तः! दातः! जनितः! उत्पादयितः![15] । वसूनाम् धनानाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रजननवता प्रादुर्भववता वचसा वोढाहम्[16] आस्येन 'आ हुवे त्वाम् । त्वञ्च[†] निषीद अत्र देवैः

1 नास्ति भ. 2 चास्मा॰ भ. वि॰[2-3] ॰भवा॰ कु. 3 नास्ति वि. 4 ॰दात्र भ. 5-5 नास्ति वि[1] अ[1]. 6 प्रदह वि[1] अ[1]. 7 ॰यक छदे. 8 इन्द्रं वह वि[1] अ[1]. 9 नास्ति वि[1] अ[1]. 10-10 अश्वाभ्यां मूको. 11-11. ॰कर्म नेयं भ. 12. नास्ति कु. 13 पोतृकर्मा॰ [illegible] 14. नास्ति मूको. 15. ॰त्पादयितः भ; ॰पादयित कु, ॰पादयिता वि. 16 वोढा हविषाम् वि[1] अ[1]. † नास्ति वि[1] इत्र

सह। कामयसे होतृकर्म पोतृकर्म च[1] महव्य!। पुष्यस्व[2] प्रदातः! जनयितः!, धनानां दाता भवासीति[3] ॥ ४ ॥

मुद्गल० प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निः आसा आस्यस्थानीयया ज्वालया वह्निः देवेभ्यो हविषां वोढा, तमग्निम् आ न हुवे आह्वयामि। आहूतः सन् त्वम् इह अस्मिन् कर्मणि देवैः अन्यैः सह नि सत्सि च निषीद च। निषद्य च हे यजत्र! यजनीय! अग्ने! होत्रम् होत्रा क्रियमाणं कर्म उत अपि च पोत्रम् पोत्रा कृतं कर्म च वेषि कामयस्व। वसूनाम् धनानाम् प्रयन्तः! प्रकर्षेण नियन्तः! असुन्वतस्मत्रामत्तानि कुर्वन् जनितः! आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितः! अग्ने! बोधि अस्मान् बोधय ॥ ४ ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविर्भिः कविः सन् ।
एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् ।
एव । होतः । सत्यऽतर । त्वम् । अद्य । अग्ने । मन्द्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥

स्कन्द० यथा विप्रस्य मनुषः मेधाविनो मनुष्यस्य हविर्भिः देवान् अयजः कविभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सह कविः[4] सन्, एवमेव ममापि हे होतः! अतिशयेन सत्य! त्वम् अद्य हे अग्ने! मन्द्रया मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। मोदयित्र्या जुह्वा हूयमानत्वात् जुहूराज्यमभिप्रेता। तया यजस्व देवान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा मेधाविनः मनोः प्रजापतेः हविर्भिः देवान् अयजः कविभ्योऽपि कविः सन्, एवम् होतः! अतिशयेन सत्य![5] अद्य त्वम् अग्ने! मन्द्रया ज्वालया देवान् यजस्व इति[6] ॥ ५ ॥

मुद्गल० कविः क्रान्तदर्शी सन् कविभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः सह विप्रस्य मेधाविनः मनुषः मनोर्यज्ञे[7] हविर्भिः पशुपुरोडाशादिभिः हे अग्ने! देवान् अयजः, एवमेव होतः! होमनिष्पादक! सत्यतर! अतिशयेन सत्यसाधो! अग्ने! त्वम् अद्य अस्मिन् यज्ञे मन्द्रया हर्षयित्र्या जुह्वा होमसाधनभूतया स्रुचा यजस्व देवान् हविर्भिः पूजय ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[७७]

कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।
यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा होता यजिष्ठ इत् कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्नये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।
यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

१. नास्ति वि[1]. २. पुष्यस्व वि[1] अ[1]. ३. भवामि कु. ४. कवीभिः म. ५. सत्यतर(?) वि[1] अ[1]. ६. नास्ति कु. ७. यज्ञे मै[2].

स्कन्द० कथा केन प्रकारेण हवींषि दाशेम ददाम अग्नये । या या अस्मै घृतवती[1] देवजुष्टा अस्य देवस्य प्रिया अन्यै स्तोतृभि उच्यते भामिने 'भाम' (निघ २,१३) इति क्रोधनाम । स्तोतृणामुपरि क्रोधवते दीप्तिमते वा गी स्तुतिः[2] । कथयत भो स्तोतार ! ऋषय ! वा, सुखं ज्ञात्वा वयमपि तथा कुर्म इत्यर्थ । किं करोत्यग्नि । उच्यते । य मर्त्येषु अमृत ऋतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा । होता यजिष्ठ यष्टृतम । इत् शब्द पदपूरण । कृणोति देवान् । यो मनुष्यलोके देवानाह्वयतीत्यर्थ ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'कथम् अग्नये हवि'[3] दाशेम । या या अस्मै देवै जुष्टा कल्याणी उच्यते शत्रुषु[4] क्रोधवते स्तुति. । य अमृत मनुष्येषु देवान् कृणोति सत्यवान् ह्वाता[5] यष्टृतम ॥ १ ॥

मुद्गल० 'कथा' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तम् । 'गोतम ऋषि । अनुष्टुप् छन्द । अग्निर्देवता'[6] ॥

अस्मै अग्नये कथा दाशेम कथ हवींषि ददाम । अग्नेरनुरूप यज्ञ कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थ । अथ च तस्मै भामिने तेजस्विनेऽग्नये देवजुष्टा सर्वैर्देवै सेवितव्या गी स्तुतिरपि का कीदृशी उच्यते । तादृशीं स्तुतिमपि कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । अमृत मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान् होता देवानामाह्वाता यजिष्ठ अतिशयेन यष्टा, एवम्भूत य अग्नि मर्त्येषु मरणधर्मसु अस्मासु वर्तमान सन् देवान् इत् कृणोति हविर्भिर्युक्तान् करोत्येव । तस्मायाऽग्नये कथा दाशेमेति पूर्वेणान्वय ॥ १ ॥

यो अध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वम् ।
अग्निर्यद्वेर्मर्ताय देवान्त्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अध्वरेषु । शम्ऽतमः । ऋतऽवा । होता । तम् । ऊँ इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।
अग्निः । यत् । वेः । मर्ताय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

स्कन्द० य अग्नि अध्वरेषु शंतम सुखतम ऋतावा होता । यज्ञेषु हौत्र करोतीत्यर्थ । तम् उ उकार[7] पूरणार्थे । तमर्थ नमोभि नमस्कारै अपीदृविलक्षणैर्वा[8] आ कृणुध्वम् [9]आत्माभिमुख कुरुत[10] हे मनुष्या ! ऋत्विज ! वा । कस्मात् । उच्यते । अग्नि यत् यस्मात् वे हवींषि गृहीत्वा गच्छति । मर्ताय मनुष्यस्यार्थाय[11] देवान् प्रति । स च बोधाति चकारो बोधातीत्यस्मात् परो द्रष्टव्य । यस्माच्च सोऽग्निर्बोधयति च देवान् । किम् । सामर्थ्याद् स्तुती । देवान् स्तौतीत्यर्थ । मनसा यजाति चित्तेन च[12] यजति सादरश्च देवान् यजतीत्यर्थ ॥२॥

वेङ्कट० य यज्ञेषु [13]सुखतम ऋतावा होता भवति, [14]तम् यूय नमस्कारै आत्माभिमुख कुरुत । अग्नि यस्मात् मनुष्यार्थं [देवान् जानाति][15] स चेद् उच्यते यक्ष्यामीति, तत बुद्धिपूर्वमेव यजति ॥ २ ॥

---

१. °दर्माय कु. २. स्तुती ब ३-३. त्रुटितम् वि¹ ४. नास्ति वि¹ अप ५. होता वि¹ अ¹ ६-६. नास्ति मे¹. ७ कमाग मूको. ८. नास्ति मूको ९. °वो तथैव मूको १०-१० प्री कुरुत भ ११ °मर्थाय भ वि. १२ नास्ति भ. १३-१४ त्रुटितम् वि¹. [-] देवार्थं अ(त्र वि¹ वि वि¹ अर्थ, देवान् जानाति वि¹ अ¹; देवान् गच्छति कु. देवान् ल.

मुद्गल० यः अग्निः अध्वरेषु यागेषु शन्तमः अतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थदर्शीत्यर्थः । होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्विग्यजमानाः! यूयम् तमु तमेवाग्निम् नमोभिः स्तोत्रैः आ कृणुध्वम् अभिमुखीकुरुत । अत यदा अयम् अग्निः मर्ताय मनुष्याय यजमानार्थम् देवान् वेः वेति गच्छति तदानीम् सः अग्निर्यष्टव्यान् सर्वान् देवान् बोधाति न जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान् यजाति हविर्भिः पूजयति । अतस्तमेवाग्निम् आ कृणुध्वमिति योज्यम् ॥ २ ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।
तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप ब्रुवते दस्ममारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः ।
तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवऽयन्तीः । विशः । उप । ब्रुवते । दस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

स्कन्द० हि-शब्दः पदपूरणः । सः अग्निः क्रतुः[१] कर्ता प्रज्ञानरूपो वा । सः मर्यः मनुष्याकारः । सः साधुः साधुप्रहवित्तः । कथम् । मित्रः न मित्र इव देवताविशेषः । अथवा मित्र इति व्यत्ययेन पुंलिङ्गता । मित्रम्[२] इव । यथा यस्य मित्रं तत्तस्योपरि साधु[३] एवं सर्वस्योपरीत्यर्थः । भूत् भवति अद्भुतस्य महतो यज्ञस्य रथीः नेता । तम् एव मेधेषु यज्ञेषु प्रथमम् उत्कृष्टम् देवयन्तीः देवान् कामयमानाः विशः ब्राह्मणादिमनुष्यजातयः[४] उप ब्रुवते उपगम्य ब्रुवते यद्विवक्षितम् । दस्मम् दर्शनीयमुपक्षपयितारं वा तमसां शत्रूणां वा । कीदृश्यो विशः । उच्यते । आरीः अर्तेर्वा गत्यर्थस्य आङ्पूर्वस्य वा रातेर्दानार्थस्यैतद् रूपम् । अभिगन्त्र्यः दात्र्यो वा हविषामित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [५]सः हि कर्ता, सः मारकः, सः साधयिता सखेवाऽभूत्[५] महतः [६]नेता । तम्[६] यज्ञेषु प्रथमम् [७]देवयन्त्यः प्रजाः[७] उप स्तुवन्ति [८]दर्शनीयं गमयः[८][†] ॥ ३ ॥

मुद्गल० सः हि अग्निः क्रतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्यः मर्त्यः मारयिता विघ्नस्योपसंहर्ता साधुः साधयितोत्पादयिताऽपि । सः एव अद्भुतस्य अल्पस्य धनस्य रथीः रंहयिता प्रापयिता भूत् भवति । दृष्टान्तः । मित्रः न यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एवम्भूतो योऽग्निः तम् तमेव[९] मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीः देवयन्त्यो देवानात्मन इच्छन्त्यः विशः प्रजाः प्रथमम् उप ब्रुवते स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति । कीदृश्यो विशः । दस्मम् दर्शनीयं तमग्निम् आरीः गच्छन्त्यः । भजन्त्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् ।
तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयन्त मन्म ॥ ४ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. नास्ति भ. ३. ऋतुः कु. ४-४. °जातिः वि. ५-५. पुरितम् वि[१]. ६-६. नेतारम् वि[१]. ७-७. देवत्य वि[१] अ[१]. ८-८. °नीयाम्यः वि[१]. † अर्थः कु; भरयः(?) व. ९. तमेव मे[१].

स । नु । नृणाम् । नृऽत॑मः । रि॒शाद॑ाः । अ॒ग्निः । गिरः॑ । अव॑सा । वे॒तु॒ । धी॒तिम् ।
तना॑ । च॒ । ये । म॒घऽवा॑नः । शवि॑ष्ठाः । वाज॑ऽप्रसूताः । इ॒षय॑न्त । मन्म॑ ॥ ४ ॥

स्कन्द० स न अस्माकं स्वभूतानाम् नृणाम्[1] नृतमः मनुष्याणां मध्ये प्रकृष्टो मनुष्यः । देवा अपि हि मनुष्याकारत्वात् मनुष्याः उच्यन्ते । रिशादाः रिशतामसिता[2] क्षेप्ता । हिंसतां प्रतिहिंसितेत्यर्थः । अग्निः गिरः स्तुतीः अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन सह [illegible] कामयताम् । धीतिम्[3] कर्म च यागाख्यम् । न च केवलानामस्माकम् । किं तर्हि । तना च 'तना' (निघ २,१०) इति धननाम । हविर्लक्षणेन धनेन । अन्येऽपि ये मघवानः धनवन्तः सन्ति । शविष्ठाः 'शवतिर्गतिकर्मा' (या २ १) । अतिशयेनोपगन्तारः । वाजप्रसूताः षू प्रेरणे । हविर्लक्षणेनान्नेन प्रेरिताः । अप्रत्याख्यातमित्यर्थः । इषयन्त इषु गतौ । गमयन्ति[4] । उच्चारयन्तीत्यर्थः[5] । मन्म मन्यतेरर्चतिकर्मण इव रूपम् । मननम् । स्तुतिं ये इषयन्त[6] तेषामपि गिरोऽवसा अग्निः[7] वेतु धीतिम् चेत्येव[8] तच्छब्दमध्याहृत्य षष्ठ्यन्तो निराकाङ्क्षीकर्तव्य[9] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स अस्माकं नेतॄणां वरिष्ठः रिशतामसिता[10] [11]अग्निः स्तुतीः रक्षणार्थं कामयतां कर्म च । धनेन।[11] ये धनवन्तः अतिशयेन बलिनः प्रेरितहविष्काः प्रेषयन् अग्ने स्तोत्रं तेषामस्माकम् इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० नृणाम् यज्ञस्य नेतॄणां मध्ये नृतमः अतिशयेन नेता रिशादाः रिशतां शत्रूणामत्ता भक्षयिता । एवंविध स अग्निः नः अस्माकम् गिरः स्तुतीः अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन युगपत् धीतिम् कर्म च वेतु कामयताम् । अपि च ये यजमानाः तना विस्तृतेन धनेन मघवानः धनवन्तः शविष्ठाः अतिशयेन बलिनश्च सन्ति वाजप्रसूताः प्रसूत प्रेरित वाजो हविर्लक्षणमन्नं यैस्तादृशाः भूत्वा मन्म अग्नेर्मननरूपं स्तोत्रम् इषयन्त एषयन्ति ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छन्ति । तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति भावः ॥ ४ ॥

ए॒वाग्निर्गोत॑मेभिर्ऋ॒तावा॒ विप्रे॑भिरस्तोष्ट जा॒तवे॑दाः ।
स ए॑षु द्यु॒म्नं पी॑पय॒त् स वाजं॒ स पु॒ष्टिं या॑ति॒ जोष॒मा चि॑कि॒त्वान् ॥ ५ ॥

ए॒व । अ॒ग्निः । गोत॑मेभिः । ऋ॒तऽवा॑ । विप्रे॑भिः । अ॒स्तो॒ष्ट॒ । जा॒तऽवे॑दाः ।
सः । ए॒षु॒ । द्यु॒म्नम् । पी॒प॒य॒त् । सः । वाज॑म् । सः । पु॒ष्टिम् । या॒ति॒ । जोष॑म् । आ । चि॒कि॒त्वान् ॥

स्कन्द० एवमस्माभिः अग्निः गोतमभिः ऋतावा विप्रेभिः अस्तोष्ट स्तुतः जातवेदाः जातप्रज्ञान । सः एषु द्युम्नम् धारयन् पुष्यतीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । 'द्युम्नम्' (निघ २, १०) इति धननाम ।

१. नृणां नि २. °तामसि मूको ३. नास्ति अ. ४. गमयति मूको ५ °रयतीत्य° मूको. ६. इषयन्ते कु. ७ नास्ति मूको. ८ चेत्येव अ ९. °हृत्योक्तं अ १० °ताम् वि[2] अ[2].
११-११. नास्ति वि[2] अ[2]. | नात्र कु →

सोऽग्निरेयामस्माकं धनं वर्धयतु । स एव वाजम् अन्नम् । स एव[1] पुष्टिम् याति यातिरत्रान्तर्णी वण्यर्थो द्रष्टव्य । लोडर्थे च लट् । यातु । ददात्वित्यर्थ । जोषम् 'जुषते इर्यति' (निघ २, ६) इति कान्तिकर्मसु[2] पाठात् जोषशब्दोऽत्र कामवचन । कामम् आ चिकित्वान् । प्रार्थना[3] जानन्नित्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० *एवम् † अग्नि गोतमे ‡ सत्यवान् ब्राह्मणे अस्तोष्ट जातप्रज्ञ । स § गोतमेषु अन्न बलञ्च वर्धयतु । स पोषं गमयति अभिलषितं जानन्* इति[4] ॥ ५ ॥

मुद्गल० ऋतावा यज्ञवान् जातवेदा जातप्रज्ञोऽयम् अग्नि विप्रभि मेधाविभि गोतमभि ऋषिभि एव एवमुक्तेन प्रकारेण अस्तोष्ट स्तुतोऽभूत् । स्तुतश्च स अग्नि एषु गोतमेषु द्युम्नम् द्योतमान सोमम् धारयत् अपिबत् । स एव वाजम् सोमलक्षणं[5] चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविश्च स्वीकरोतु । स अग्नि जोषम् अस्माभि कृत सेवनम् आ चिकित्वान् आ समन्तात् जानन् पुष्टिम् याति पोषमाप्नोतु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्ग ॥

[७८]

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेद । विऽचर्षणे । द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ १ ॥

स्कन्द० अभि इत्युपसर्ग अभि प्र णोनुम इत्याख्यातेन सम्बध्यते । त्वा त्वा वय गोतमा गोतमसमानगोत्रा हे जातवेद ! विद्रष्टव्य[1] द्युम्नै धनै गोभिरश्वै[8] हेतुभूतै[6] । धनादिलाभायेत्यर्थ । अभि अभि ■ णोनुम । नौतिरर्चतिकर्मा (द्र निघ ३,१४)। यत्र पौन पुन्येन[7] उपसर्गाभ्यास[12] तत्र[13] तत्समभिव्याहृत[11] क्रियापदस्याप्यभ्यासो द्रष्टव्य । अभिप्रणोनुमोऽभिप्रणोनुम इति । 'अभ्यास[11] भूयांसमर्थं मन्यन्ते, यथा अहो दर्शनीय ! अहो दर्शनीय !' (या १०,४२) इति । पुन पुन पुनरभिष्टुम इत्यर्थ ॥ १ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुम त्वाम् गोतमा वयम् गिरा जातवेद ! विद्वद[1] धनार्थम्[14] । अभि[15] द्वितीयाकारक ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अभि त्वा' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम्[16] । गोतम ऋषि[11] । गायत्री छन्द[11] । अग्निर्देवता[11] ॥

हे जातवेद ! जातानां वेदित ! विचर्षणे ! विशेषेण सर्वस्य द्रष्ट ! द्युम्नभूताभि त्वा त्वाम् गोतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम ऋषि । ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनम् । गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचा अभि आभिमुख्येनाप्नोदिति शेष । तद्वत् वयमपि त्वाम् द्युम्नै त्वद्गुणप्रकाशकैर्मन्त्रै अभि प्र णोनुम आभिमुख्येन पुन पुन स्तुम ॥ १ ॥

---

1 नास्ति ति 2 °कर्म° ज 3. °नयां म ति 4 ४ नास्ति वि[1] अ[1]. † रह वि[11] अ[1] स छपे ‡ गौत° वि° अ[1] § मन् वि° अ[1] 5. नास्ति कु 6 °धन मे[1] 7 ददोति° अ कु 8 °भैरो अ 9 °पुन्ये अ 10 °भ्यास अ 11 नास्ति अ ति 12 नास्ति ति 13 °से न मूको 14 अन्ने क कु 15 नास्ति वि[1] अर 16 नास्ति मै[1].

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःऽकामः । दुवस्यति । द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥२॥

स्कन्द० उकारः पदपूरणः । य उक्तगुणोऽसि, तम् त्वा गोतमः गिरा रायस्कामः धनकामः दुवस्यति[1] परिचरति । स्तौतीत्यर्थः । परस्तु पाद आध्यात्मिकत्वात् बहुवचनयोगाच[2] भिन्नं वाक्यम् । तेन तुल्यार्थत्वेऽप्यपुनरुक्तता ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् त्वाम्[3] गोतमः स्तुत्या धनकामः परिचरति । वचनयोरुक्ता[4] सङ्गतिः ॥ २ ॥

मुद्गल० रायस्कामः धनकामः गोतमः यमग्निम् गिरा स्तुत्या दुवस्यति परिचरति, तमु तमेव त्वा त्वाम् द्युम्नैः द्योतमानैः स्तोत्रैः अभि प्र णोनुमः आभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ २ ॥

तमु त्वा वाजसातममङ्गिरस्वद्धवामहे । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजऽसातमम् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे । द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

स्कन्द० तम् त्वा वाजसातमम् षणु दाने । अन्नानां दातृतमं सम्भक्तृतमं[5] वा हविर्लक्षणानामन्नानाम्, अङ्गिरस्वत् हवामहे । आहूय च द्युम्नैः अभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् त्वामतिशयेनान्नानां[6] दातारम् अङ्गिरस्वत् हवामहे ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! वाजसातमम् वाजानामन्नानामतिशयेन सनितारं दातारम्[7] तमु तमेव त्वा त्वाम् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव हवामहे आह्वयामः । द्युम्नैः । 'शिष्टं पूर्ववत्' ॥ ३ ॥

तमु त्वा वृत्रहन्तमं यो दस्यूँरवधूनुषे । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वृत्रहन्ऽतमम् । यः । दस्यून् । अवऽधूनुषे । द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

स्कन्द० यः दस्यून् अनार्यान् अवधूनुषे धूञ् कम्पने । भयेन कम्पयसि । तम् त्वा वृत्रहन्तमम् शत्रूणां हन्तृतमम् द्युम्नैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् एव त्वाम्[8] अतिशयेनोपद्रवाणां हन्तारम्, यः त्वं राक्षसानवधूनोषि[9] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! दस्यून् उपक्षपयितॄन् राक्षसादीन् यः त्वम् अवधूनुषे भयात्कम्पयसि स्थानात्प्रच्यावयसि । वृत्रहन्तमम् वृत्राणां पाप्मनामतिशयेन हन्तारम् तमु त्वा तमेव त्वाम् द्युम्नैः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. "वनयोगा" ख वि. ३. त्वा वि° अ° ठपं. ४. °योरुक्त° ■. ५. सम्भक्तृतमं ऊ. ६. °शयेनान्नानां वि° अ°. ७. नास्ति मै°. ८-८. नास्ति मूको. ९. त्वा वि° अ°. १०. °धूनोषि ठपं; °वधूनोषि वि° अ°.

अवो॑चाम॒ रहू॑गणा अ॒ग्नये॒ मधु॑मद् वचः॑ । द्यु॒म्नैर॒भि प्र णो॑नुमः ॥ ५ ॥

अवो॑चाम । रहू॑गणाः । अ॒ग्नये॑ । मधु॑ऽमत् । वचः॑ । द्यु॒म्नैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः॒ ॥ ५ ॥

स्कन्द० पूर्वं यावत् अवोचाम उक्तवन्तो वयम् रहूगणाः रहूगणस्य पुत्राः अग्नये मधुरं मधुमत् प्रीतिकरं स्तुतिलक्षणम् वचः । इदानीमपि द्युम्नैः अभि 'प्र नोनुमः' ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उक्तवन्तः रहूगणपुत्राः[२] अग्नये रसवत् स्तोत्रम् । द्युम्नैः च अभि प्र नोनुमः ॥ ५ ॥

मुद्गल० ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रहूगणाः रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमाः अग्नये ज्वलनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमत् वचः माधुर्योपेतं वचनम् अवोचाम प्रावादिष्म । तद्रूपैः द्युम्नैः द्योतमानैः स्तोत्रैः पुनःपुनरपि वयम् अभि प्र नोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

[७९]

हिर॑ण्यकेशो॒ रज॑सो विसा॒रेऽहि॒र्धुनि॒र्वात॑ [illegible] ध्रजी॑मान् ।
शुचि॑भ्राजा उ॒षसो॒ नवे॑दा॒ यश॑स्वतीरप॒स्युवो॒ न स॒त्याः ॥ १ ॥

हिर॑ण्यऽकेशः । रज॑सः । वि॒ऽसा॒रे । अहिः॑ । धुनिः॑ । वातः॑ऽइव । ध्रजी॑मान् ।
शुचि॑ऽभ्राजाः । उ॒षसः॑ । नवे॑दाः । यश॑स्वतीः । अ॒प॒स्युवः॑ । न । स॒त्याः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'तृचो हिरण्यकेशादिरग्नये[१] मध्यमाय वा[१] । अयं तृचो हिरण्यकेशादिः[२] मध्यमाय वा[३] वैद्युताग्नये पार्थिवायैव वा पूर्वप्रकृताय । उज्ज्वलवर्णतया हिरण्यसदृशी दीप्तिर्यस्य सः हिरण्यकेशः अग्निः । रजसः उदकस्य विसारे विगमनकाले । वृष्टिकाले इत्यर्थः । अहिः धुनिः 'अहिः' (निघ १,१०) इति मेघनाम । षष्ठ्यर्थे चैषा प्रथमा । मेघस्य धूनयिता कम्पयिता । वृष्टिकाले वैद्युतोऽग्निर्वर्षितेत्यर्थः[४] । कीदृशः । उच्यते । वात इव ध्रजीमान् ध्रजिर्गतिकर्मा (द्र. निघ २,१४) । गतिमान् । अत्यन्तशीघ्रगतिरित्यर्थः । शुचिभ्राजाः[५] शुद्धदीप्तिः । क इव । उषसः नवेदाः यशस्वतीः अपस्युवः न सत्याः, अपस्युवो नेति नशब्द उपमार्थाम् । शिष्टानि तूपमानभूतानाम् उषसां विशेषणानि । यथोषसः नवेदाः मेधाविनामैतत् (द्र. निघ ३,१५) । व्यत्ययेन चाऽनेकवचनम् । मेधाविन्यः । यशस्वतीः कीर्तिमत्यः हविर्लक्षणेन वा[६] धनेन[७] धनवत्यो वा । अपस्युवो यागकर्मकामाः । सत्याः अविसंवादिन्यः शुचिभ्राजसः[८] तद्वत् । अथवा नवेदा इत्येकवचननिर्देशाद् उपमेयस्याग्नेः[९] विशेषणम् । यशस्वतीरित्यादिगुणाः यथोषसः शुचिभ्राजसः तद्वन्मेधावी अग्निः शुचिभ्राजाः इत्येवं मध्यमेऽग्नौ योजना । 'पार्थिवे तु[१०] उदकं विसार्यते येन स रजसो विसारः यज्ञः । अहिरिति

१-१. नास्ति मूको. २. रहू° ल कु. ३. °केशादिभिर° म; °केशादिर° वि. ४. °केशादिभिः म; °केशादिः वि. ५. नास्ति वि. ६. °वा व° म. ७. नास्ति मूको. ८. °भ्राजः मूको. ९. °मनुमेय° वि. १०-१०. नास्ति म.

वाङ्पूर्वस्य हि गतावित्यस्य रूपम् । वृष्टिहेतौ यज्ञे पार्थिवोऽग्निराहवनीयात्मनाङ्गभाव[1] गन्तरयर्थ । धुनि कम्पिता स्वयम्, भयन वा[2] कम्पयिता शत्रूणाम् । शिष्टपदयोजना[3] तु सदृशी ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यसदृशरश्मि उदकस्य विसारे अन्तरिक्षे आहन्ता कम्पयिता वात इव गमनवान्[4] निर्मलदीप्ति उपस अजानन्[5] अन्नवती । कर्मच्छव इव सत्यभूता[6] । यथा कर्मणं कर्तार फलेन युज्यन्त[7] ॥ १ ॥

मुद्गल० 'हिरण्यकेश' इति द्वादशर्चं षष्ठ सूक्तम् । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्षम् । पूर्वत्र गायत्र तु[8] इत्युक्तत्वादिदमपि गायत्र सूक्तम् । एतावांस्तु विशेष । आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभ , द्वितीयस्त्वौष्णिह । प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्नि शुद्धाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्च केवलाग्निदेवताका ॥

सा | हिरण्यरूपा हितरमणीया कशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्त सुवर्णवद्रोचमानज्वालो वा अहि आगत्य हन्ता मेघानाम् धुनि तथा कम्पयिता वात इव वायुरिव भ्रजीमान् शीघ्रगतियुक्त । एवम्भूतो वैद्युतोऽग्नि रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघाद्विर्गमने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजा शोभनदीप्ति सन् मेघाजलानि निर्गमयितु जानाति । उषस तथोदेवता नवेदा न विदन्ति इति नवेदा । मेघादुदकस्य नि सारणमग्निरेव जानाति, उपसस्तु न जानन्तीत्यर्थ । अत्रान दृष्टान्त । यशस्वती अन्नयुक्ता अन्नवत्य अपस्युव अप कर्म आत्मन इच्छन्त्य सत्या अवितथारम्भा न एवम्भूता प्रजा इव । अत्र उपसामज्ञानेनाग्नि प्रशस्यते, न तु ता निन्द्यन्ते । 'न हि निन्दा निन्द्य निन्दितुम् अपि तु स्तुत्य स्तोतुम्' इति न्यायात् ॥ १ ॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्तँ एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् ।
शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात् पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुऽपर्णा । अमिनन्त । एवै । कृष्ण । नोनाव । वृषभ । यदि । इदम् ।
शिवाभि । न । स्मयमानाभि । आ । अगात् । पतन्ति । मिहं । स्तनयन्ति । अभ्रा ॥ २ ॥

स्कन्द० ते इति तादर्थ्ये चतुर्थी षष्ठी वा । तवार्थाय तव वा स्वभूतान् रसान् । सुपर्णा रश्मिनाम एतत् (निघ १,५) । आदित्यरश्मय । आ[9] अमिनन्त मीञ्[10] हिंसायाम् । मर्यादया हिंसन्ति । आददत इत्यर्थ । एवै अयनै । गत्वा भुवं[10] ततो रसानाददत इत्यर्थ । कृष्ण नोनाव वृषभ कृष्णवर्णश्च वर्षिता मेघ नोनाव । नौतिरत्र सामर्थ्याच्छब्दनार्थ । गर्जितलक्षणेन शब्देनात्यर्थं पुन पुनर्वा शब्दयति । इदम्[11] अवान् । यदि शब्दस्तु पदपूरणो वा, यदिशब्दश्रुतिसामर्थ्याद्वा पूर्वस्मिन् पादे तत इत्यध्याहार्यम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदि तत सुपर्णा अमिनन्ति । यदि मेघ वर्षति गर्जति च तदा रसान् रश्मय आददत इत्यर्थ । उत्तरोऽर्धर्च पराशरवत् भिन्न वाक्यम् । शिवाभि न स्मयमानाभ 'शिवम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम । स्मिङ्[12] ईषद्धसन । यथा कश्चित्सुखाभि हसन्तीभि[13] स्त्रीभि सहागच्छेत् तद्वत् मध्यमोऽग्निरग्निना सह क्रीडमान आ अगात् आगच्छति अन्तरिक्ष अस्मान् वा प्रति । पतन्ति च मिह सचन्त्या[8] वृष्टिलक्षणा आप । स्तनयन्ति चाभ्राणि ॥ २ ॥

---

१ °स्नोऽत्र° अ　२ नास्ति मूको　३ विदित° अ　४ °वान् लर्ग.　५ नास्ति वि' अ' ६ °भूत लर्ग　७ °ज्यन्त कु　८ नास्ति वि　९ भीङ् मूको　१० भुवं अ　११ नास्ति अ १२ स्मिङ कु. स्मिर्ड अ　१३ °भीभि मूको

वेङ्कट० अग्ने! तव रश्मयः 'मरुद्भिः सह प्रक्षिपति'। कृष्णवर्णः[2] मेघस्य शब्दं करोति, यदि भवत्युदकम्। 'इदम्' (निघ १,१२) इति[3] उदकनाम[4]। कल्याणीभिः '[5]स्मयमानाभिः इव स्त्रीभिः[6] नदीभिः[7] सहाग्निरस्मानिहागच्छति। पतन्ति च सेक्तारो मरुतः स्तनयन्ति चाभ्राणि ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयः एवं गन्तृभिः मरुद्भिः सह आ अमिनन्त आ समन्तात् मेघं हिंसन्ति। वर्षणार्थं बाधयन्ति। प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णः वृषभः वर्षिता मेघः नोनाव भृशं शब्दमकरोत्। यदि यदा इदम् ईदृशं कर्म तदानीम् शिवाभिः न [8]स्मयमानाभिः सुखकारिणीभिः[9] हसनवतीभिः कान्ताभिरिव शुभ्रवर्णाभिः फलयुक्ताभिरद्भिर्विद्युद्भिर्वा सह आ अगात् वैद्युताभिरिव पर्जन्य आगच्छति। तदनन्तरम् मिहः आपः पतन्ति दिवः सकाशात् प्रवृद्धा भवन्ति, अभ्रा अभ्राणि अपि पूर्णा मेघाः स्तनयन्ति इवस्तव शब्दं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

यदी॑मृ॒तस्य॒ पय॑सा॒ पिया॑नो॒ नय॑न्नृ॒तस्य॑ प॒थिभी॒ रजि॑ष्ठैः ।
अ॒र्य॒मा मि॒त्रो वरु॑णः॒ परि॑ज्मा॒ त्वचं॑ पृ॒ञ्चन्त्युप॑रस्य॒ योनौ॑ ॥ ३ ॥

यत् । ई॒म् । ऋ॒तस्य॑ । पय॑सा । पिया॑नः । नय॑न् । ऋ॒तस्य॑ । प॒थिऽभिः॑ । रजि॑ष्ठैः ।
अ॒र्य॒मा । मि॒त्रः । वरु॑णः । परि॑ऽज्मा । त्वच॑म् । पृ॒ञ्चन्ति॑ । उप॑रस्य । योनौ॑ ॥ ३ ॥

स्कन्द० यदा कस्माद्वा। उच्यते। यत् यदा यस्माद्वा ईम् ईंशब्दोऽयमित्यस्यार्थे[1]। अयं मध्यमोऽग्निः ऋतस्य आदित्यस्य। पयसा उदकेन। रश्म्याहृतेनोदकेनेत्यर्थः। पियानः वर्धमानः। नयन् हेतावयं शतृप्रत्ययः। प्रयोजनस्य च[2] हेतुत्वेन विवक्षा। भुवं प्रति नेतुमित्यर्थः। किम्। ऋतस्य उदकमित्येतत् (द्र निघ १,१२)। द्वितीयार्थे च[3] षष्ठी। इदमुदकमित्यर्थः। पथिभिः रजिष्ठैः ऋजुतमैः। न च केवलोऽयम्। किं तर्हि। अर्यमा मित्रः वरुणः परिज्मा सर्वतोगामी त्वचम् पृञ्चन्ति त्वचाशैकदेशेन इह शरीरं[11] लक्ष्यते। पृचिरत्र सामर्थ्याद्वृद्ध्यर्थः। शरीरं वर्धयन्तीत्यर्थः। कस्य। उपरस्य मेघस्य। योनौ अन्तरिक्षैकदेशभूते[11] स्थाने। अथवा योनिरित्युदकनाम (द्र निघ १,१२)। 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' (पावा २,३,३६) इत्येषा सप्तमी, 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति यथा। उदके निमित्ते। उदकार्थमित्यर्थः। यदा यस्माद्वाऽयं मध्यमोऽग्निर्मिनाद्यश्च त्वचं पृञ्चन्त्युपरस्य तदा तस्माद्वा शिवाभिर्न स्मयमाना भिरागात्' इत्यवमस्या ऋचः पूर्वेण उत्तरार्धर्चेनैकवाक्यता। 'पृथमनयार्धर्चयामध्यमऽग्नी धारान्'[1]। पार्थिव तु आ ते सुपर्णा' इति सुपर्णशब्देन[12] रश्मिसादृश्यात् सुपर्णनाम्ना ज्वाला उच्यन्ते। 'अमिनन्त[13]' इत्यपि भक्षणं हिंसाऽभिप्रेता। 'कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्' इति च यदिशब्दात् पूर्ववत् तत इत्यध्याहारम्। यदि कृष्णवर्णो बाधको अभ्रा नोनाव इदं जगत्, यदि च शिवाभिन स्मयमानाभिरागात् मध्यमः यदि च पतन्ति मिहः स्तनयन्ति अभ्रा, ततस्तं तव स्वभूता

---

1 म वि[1] अ[1] 2 कृष्णवर्णो वि[1] अ[1] 3 नास्ति वि[1] अ[1] उप 4 °दं नाम॰ वि[1] अ[1] 5-5. 'नाम सहाग्नेर॰ वि[1] अ[1] 6 नास्ति वि[1] 7-7 स्त्री॰ ॰भिः स्मयमानाभिः मुक्ता 8 °स्तो॰ अ 9 रेव वि 10 नास्ति वि 11 शरीरं उ॰ भ वि 12 °देशे वि 13 °नम् कु 14 °प्तो कु 15 °नि° कु

सुपर्णा आ अभिनन्त मर्यादया हिंसन्ति भक्षयन्ति। किम्। सामर्थ्यात् हवींषि। एवै हवींषि प्रति गमने। यदि देवो वर्षति ततो मनुष्येषु यजत्सु तव ज्वाला सर्वतो व्याप्य हवींषि निःसरणाय वृहन्ताति समस्तार्थं। सोऽहं किं करोमि। उच्यते। मदास्तस्य इत्यादि। यदिति व्यत्ययेन नपुंसकता। यो भवानृतस्य पयसा। ऋतशब्दोऽत्र यज्ञवचनः। यज्ञसम्बन्धिना हविर्लक्षणेनान्नेन पिप्यान वर्धमान, नयथ हविर्देवान् प्रति ऋतस्य यज्ञस्य पथिभि रजिष्ठैः, अर्यमा मित्रो वरुणश्च परिज्मा। प्रदर्शनार्थं चात्र अर्यमादिग्रहणम्। सर्वे च देवा इत्यर्थः। त्वच पृञ्चन्ति शरीराणि सम्पर्चयन्ति। भवांश्च गृहीतहविष्को देवाश्च परस्परत सम्पृच्यन्ते इत्यर्थः। कः। उच्यते। उपरस्य योनौ। उपरिवर्तित्वादुपरो देवलोक इहाभिप्रेत। तस्यैकदेशभूते स्थाने। स्वर्गे इत्यर्थः। यो भवानर्यमादयश्च त्वच पृञ्चन्ति उपरस्य योनौ तस्य ते सुपर्णा अभिनन्तेत्येव यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दमध्याहृत्य पूर्वयर्चैकवाक्यतया योज्या ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदि पुनः[1] उदकस्य सारेण[2] प्रत्यक्षोदकेन प्यायमान नयन् उदकस्य पथिभि ऋजुतमै अर्यमा मित्र वरुण वायुश्च मेघस्य योनौ उदकनिर्गमनमार्गे स्थितामुदकनिरोद्ध्रीं त्वच रश्मिभि सम्पृञ्चन्ति। अग्निना सहिता यथेष्टेन एते देवा इति[3] ॥ ३ ॥

मुद्गल० यत् इम् यदा अयमग्नि ऋतस्य उदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पिप्यान आप्यायनं कुर्वन् आप्यायितश्च अगात् ऋतस्य उदकस्य सम्बन्धिभि रजिष्ठै ऋजुतमै पथिभि मार्गै स्नानपानादिभि नयन् आवयन् वर्तत तदानीम् अर्यमा मित्र वरुण च परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्च उपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचम् पृञ्चन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादक मेघं स्वकीयैरायुधै संयोजयन्ति, उदकाद्यन्तीति यावत् ॥ ३ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो। अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने। वाजस्य। गोऽमतः। ईशानः। सहसः। यहो इति। अस्मे इति। धेहि। जातऽवेदः। महि। श्रवः ॥ ४ ॥

स्कन्द० हे अग्ने! वाजस्य गोमत गोभि सहितस्य ईशान हे सहस यहो! बलस्य पुत्र![4] बलेन मथ्यमानोऽग्निर्जायत इति बलस्य पुत्र उच्यते। अस्मे अस्मभ्यम् धेहि देहि। हे जातवेद! जातप्रज्ञान[5] महि श्रव महत् अन्नं वा[6] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्ने! अन्नस्य[7] पशुमत ईश्वर सहस पुत्र! अस्मासु धेहि जातवेद! महत् अन्नम्[8] ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे सहस यहो! बलस्य पुत्र! अग्ने! गोमत बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य ईशान ईश्वरस्त्वमसि। अत अस्मे अस्मासु हे जातवेद! जातधन! अग्ने! महि श्रव प्रभूतमन्नम् धेहि स्थापय ॥ ४ ॥

स इधानो वसुष्कविरग्निरीळेन्यो गिरा। रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः। इधानः। वसुः। कविः। अग्निः। ईळेन्यः। गिरा। रेवत्। अस्मभ्यम्। पुरुऽअनीक। दीदिहि ॥

१ नास्ति वि २ रसेन वि ३ नास्ति वि॰ अ॰ ४ नास्ति कम ५. नास्ति इ ६ नास्ति वि ७ पशु गोभि सहितस्य वि॰ अ॰ ८ धनम् मू

स्कन्द० य उक्तगुणोऽसि, स इधान दीप्यमान । वसु प्रशस्यो धनवान् वा । कवि मधावी । अग्नि ईळेन्य[1] सर्वै स्तोतृभि स्तोतव्य । गिरा स्तुत्या । परस्तु पाद प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्न वाक्यम् । रेवत् धनसयुक्तम् । धन च ददादित्यर्थ [2] । अस्मभ्यम् अस्मदर्थम्[3] । हे पुर्वणीक[4] 'पुरु' (निघ ३ १) इति बहुनाम । अनीकमिति च लोके खड्गस्य मुखमुच्यते । [illegible] तु[5] तीक्ष्णत्वादेस्तत्सादृश्यात् ज्वाला उच्यन्ते[6] । बहुखड्गमुखसदृशबहुज्वालासमूह[7] । दीदिहि दीप्यस्व ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [8]स दीप्यमान[9] वासयिता कवि अग्नि स्तुत्य स्तोत्रेण धनयुक्तम्[10] अस्मभ्यम् दीप्यस्व बहुज्वाल ![6] ॥ ५ ॥

मुद्गल० स अग्नि इधान दीपनशील वसु निवासयिता सर्वेषाम् कवि क्रान्तदर्शन गिरा स्तोतृरूपया वाचा ईळेन्य स्तोतव्यो भवति । हे पुर्वणीक ! अनीक मुखम्[1] । पुरुभिर्बह्वीभि अनीकस्थानीयाभिर्[10] ज्वालाभिर्युक्ताग्ने ! अस्मभ्यम् रेवत् धनयुक्तमन्न यथा भवति तथा दीदिहि दीप्यस्व ॥ ५ ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषस॑ः । स ति॑ग्मजम्भ र॒क्षसो॑ दह॒ प्रति॑ ॥ ६ ॥

क्षप॑ । रा॒ज॒न् । उ॒त । त्मना॑ । अग्ने॑ । वस्तो॑ । उ॒त । उ॒षस॑ । स । ति॒ग्म॒ऽज॒म्भ॒ । र॒क्षस॑ । द॒ह॒ । प्रति॑ ॥

स्कन्द० क्षप[11] 'क्षपा' (निघ १ ७) इति रात्रिनाम । क्षपाया राजन् ! ईश्वर[1] दीपयित[1] वा त्मना[11] आत्मनैव । हे अग्ने[12] ! उत वस्तो अह राजन्[12] उत उषस राजन्[12] । य उक्तगुणोऽसि स हे तिग्मजम्भ ! जम्भा दन्ष्ट्रोच्यते । ज्वालाश्चाग्नेर्दंष्ट्रास्थानीया । तीक्ष्णदंष्ट्रास्थानीयज्वाल[1] रक्षस दह प्रति प्रतिशब्दस्तूपसर्गो धात्वर्थानुवादी 'लम्बत प्रलम्बत' इति यथा । अथवा प्रतिशब्दो लक्षण कर्मप्रवचनीय क्षप वस्तो[13] उषस इत्येतै सम्बन्धयितव्य । सर्वत्र च[18] द्वितीयार्थे विभक्ति । क्षप[14] रात्री प्रति । उत वस्तो अह[15] प्रति । उत उषस प्रति । रात्रिषु चाहनि च उषउदयवेलासु च रक्षासि दहेत्यर्थ । एवञ्च कृत्वा न[16] आमन्त्रितनिमित्तत्वात् क्षप इत्यतस्य पराङ्गवद्भावेनामन्त्रितायुदात्तत्व[17] प्रवर्तेत ॥ ६ ॥

वेङ्कट० क्षपय राजन् ! अग्ने ! त्वमात्मनैव रक्षस अह रात्रश्च । स त्वम् अग्ने[18] ! तीक्ष्णदंष्ट्र[1] रक्षासि प्रति दह । यद्वा क्षपाया[1] उषस अह्नश्च[19] रक्षासि प्रति दह[20] इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे राजन् ! राजनशील[1] अग्ने ! क्षप क्षपय । राक्षसादीन् स्वकीयै पुरुभिर्बाधस्व । उत अपि च त्मना न केवलम् परैरेव आत्मना च तान् बाधस्व । कदाचित् चेत् । उच्यते । वस्तो सर्वाण्यहानि उत अपि च उषस उष कालोपलक्षिता रात्री । अत्यन्तसयोग द्वितीया । सर्वेष्वह सु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थ । हे तिग्मजम्भ ! तीक्ष्णमुखाग्ने ! रक्षस राक्षसान् उक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वम्[21] प्रति दह प्रत्येक दह । न किञ्चिदवशेषयेत्यर्थ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तविंशो वर्ग ॥

---

1 अग्नि भ, नास्ति कु वि　२ ददातीत्यर्थ कु　३ मदर्थं कु　४ नास्ति कु　५ उच्यते कु　६ ६ नास्ति वि[1] अ[2]　७ युक्तम् वि[1] अ[2]　८ °ज्वाल ऊ अ[3]　९ मुखम् मे[2]　१० अनेक° मूको　११ नास्ति मूको　१२ १२ युदितम् वि　१३ हे राजन् भ कु　१४ नास्ति भ　१५ क्षप भ　१६ अह कु　१७ °त्व न भ　१८ नास्ति वि[1] अ[2]　१९ क्षपया वि[1] अ[2],　२० दहति वि[1] ऊप　२१ त्वम् मूको

अवा नो अग्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वासु धीषु वन्द्य ॥ ७ ॥

अव । नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि । विश्वासु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० अव नः पालयास्मान् हे अग्ने ! ऊतिभिः स्वैः पालनैः । क । गायत्रस्य प्रभर्मणि गायत्रं नाम सामविशेषः, 'साममात्रं वा', गीयमानत्वात् । बिभर्तिर्धारणार्थः । गायत्रं यत्र धार्यते न त्यज्यते । क्रियत इत्यर्थः । स गायत्रस्य प्रभर्मा सोमयागः, तत्र च । न सोमयाग एव केवलं । किं तर्हि । विश्वासु धीषु सर्वेषु दर्शपूर्णमासादिषु कर्मसु हे वन्द्य ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान्[२] अग्ने ! ऊतिभिः[३] गायत्रसाम्नः[४] प्रभर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्तुत्य ![५] ॥ ७ ॥

मुद्गल० विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वन्द्य ! स्तुत्य ! हे अग्ने ! गायत्रस्य गायत्रसाम्नः प्रभर्मणि प्रभरणे सम्पादने निमित्तभूते सति नः अस्मान् ऊतिभिः स्वकीयैः पालनैः अव रक्ष ॥ ७ ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम् । विश्वासु पृत्सु दुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । विश्वासु । पृत्ऽसु । दुस्तरम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० नः अस्मदर्थं हे अग्ने ! रयिम् आ भर । अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । सत्रासाहम् सदा शत्रूणाम् अभिभवितारम् वरेण्यम्[६] उत्कृष्टं सर्वेषु संग्रामेषु दुष्टरम् 'अवतिरति'[७] (निघ २,१९) इति वधकर्मसु पाठात् तिरतिर्वधार्थः[८] । दुर्हिंसम् । शत्रुभिः दुरपहरमित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [१०]आ भर अस्मभ्यम् अग्ने ![१०] रयिम् बहुसहम् वरणीयं सर्वेषु सङ्ग्रामेषु तरितुमशक्यम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! रयिम् धनम् नः अस्मभ्यम् आ भर प्रयच्छ । कीदृशम् । सत्रासाहम् सुगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकम् वरेण्यम् सर्वैर्वरणीयम् विश्वासु पृत्सु सर्वेषु सङ्ग्रामेषु दुष्टरम् शत्रुभिस्तरितुमशक्यम् ॥ ८ ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसम् । मार्डीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सुऽचेतुना । रयिम् । विश्वायुऽपोषसम् । मार्डीकम् । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

स्कन्द० अस्मभ्यं हे अग्ने ! सुचेतुना शोभनेनानुग्रहपरेण चित्तेन रयिम् विश्वायुपोषसम् सर्वस्मिन्नायुषि पोषकम् । यावज्जीवं पुष्टिकरमित्यर्थः । मार्डीकम्[११] मृड सुखने । सुखयितारम् आ[११] धेहि आभिमुख्येन देहि जीवसे जीवनायास्माकम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ धेहि अस्मभ्यम् अग्ने ! शोभनज्ञानेन मनसा धनम् सर्वमनुष्याणां पोषकम् सुखयितृ[१३] जीवनाय ॥ ९ ॥

1-1. नास्ति वि. २. नः वि[१] अ[१]. ३. रक्षी वि[१]. ४. °गायत्रस्य साम्नः वि[१] अ[१]. ५. स्तुत्यः वि[१] अ[१] ड. ६. वरणीयम् भ. ७. अवति तरति कु वि; भवति मति म. ८. इति च मूको. ९. तरति° मूको. १०-१०. भामराम्भ्ये वि[१] अ[१]. ११.नास्ति भ. १२. नास्ति कु. १३. °यितारं वि[१] अ[१].

मुद्गल० हे अग्ने! नः अस्माकम् जीवसे जीवनाय शुचेशुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तम् रयिम् धनम् आ धेहि स्थापय। कीदृशम्? मार्डीकम् मृडीकं सुखं तद्धेतुभूतम् विश्वायुपोषसम् सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकम्। यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्नये। भरस्व सुम्नयुर्गिरः ॥ १० ॥

प्र। पूताः। तिग्मऽशोचिषे। वाचः। गोतम। अग्नये। भरस्व। सुम्नऽयुः। गिरः ॥ १० ॥

स्कन्द० पूताः शुद्धाः निर्दोषाः तीक्ष्णदीप्तये वाचः हे गोतम! आत्मन एवायम् अन्तरात्मन आमन्त्रणं प्रैषश्च। हे मदीयान्तरात्मन्नित्यर्थः। अग्नये प्र भरस्व प्रभर प्रापय। उच्चारयेत्यर्थः। सुम्नयुः सुखकामः सन्। गिरः स्तुतिरूपाः ॥ १० ॥

वेङ्कट० प्र भरस्व[1] उग्रतेजसे शुद्धा वाचः गोतम! अग्नये सुखमिच्छन् गरणीया वचनीयाः ॥ १० ॥

मुद्गल० हे गोतम! सूक्तद्रष्टः! सुम्नयुः सुखं धनमात्मन इच्छंस्त्वम् तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालाय अग्नये पूताः शुद्धाः वाचः अग्नेर्गुणान् सम्यक् अभिदधतीः गिरः स्तुतीः प्र भरस्व प्रकर्षेण सम्पादय ॥ १० ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः। अस्माकमिद् वृधे भव ॥ ११ ॥

यः। नः। अग्ने। अभिऽदासति। अन्ति। दूरे। पदीष्ट। सः। अस्माकम्। इत्। वृधे। भव ॥ ११ ॥

स्कन्द० यः अस्मान् हे अग्ने! अभिदासति[2] उपक्षपयति[3] अन्ति अन्तिके दूरे च। पदीष्ट सः पदिरयं शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थो[4] द्रष्टव्यः। विपद्यतां सः। विनश्यतु स[5] इत्यर्थः। अस्माकम् तु वृधे 'वृद्धयै भव' त्वम्। वृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यः अस्मान् अग्ने! अभिहिनस्ति[6] अन्तिके दूरे वा, नश्यतु सः। अस्माकम् एव भव वर्धनाय ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! नः अस्मान् अन्ति अन्तिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशे च स्थितः सन् यः शत्रुः अभिदासति उपक्षपयति, सः शत्रुः पदीष्ट पततु नश्यतु। त्वं च अस्माकम् इत् अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ ११ ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति। होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअक्षः। विऽचर्षणिः। अग्निः। रक्षांसि। सेधति। होता। गृणीते। उक्थ्यः ॥ १२ ॥

स्कन्द० सहस्राक्षः[8] अग्निशब्देन अक्षिस्थानीयत्वात् ज्वाला उच्यन्ते। सहस्राक्षिस्थानीयज्वालः। विचर्षणिः[9]

---

१. प्र हर॰ वि॰ अ॰. २. ॰सति अभिभवति अ. ३. ॰क्षपति मूको. ४. ॰र्थोऽत्र म कु. ५. नास्ति अ. ६-६. नास्ति अ. ७. ॰हि(नस्ति)॰ वि॰ अ॰. ८. सहाक्षि अ; नास्ति कु लि. ९. नास्ति मूको.

विद्रष्टा अग्निः रक्षांसि सेधति[1] सेधतिरत्र सामर्थ्याद्धिंसार्थः । हिनस्ति । होता च सन् यज्ञेषु गृणाति स्तौति देवान् उक्थ्यः प्रशस्य ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अनेकज्वालः विद्रष्टा अग्निः रक्षांसि निरुणद्धि, होता स्तौति च[2] देवान् प्रशस्यः ॥ १२ ॥

मुद्गल० सहस्राक्षः असंख्यातज्वालः. विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा अयम् अग्निः रक्षांसि सेधति प्रतिषेधति यज्ञान्निर्गमयति । स चाग्निः उक्थ्यः. उक्थैः. शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते तान् स्तौति ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

[८०]

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।
शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १ ॥

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।
शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ऐन्द्रमुत्तरम्' । उत्तरं सूक्तम् ऐन्द्रम्[1] इन्द्रदेवतम् । "हि शब्दो यस्मादर्थे"[2] । यस्मात् इत्था[3] अमुना 'वक्ष्यमाणेन प्रकारेण'[4] सत्यम् वा । सोमे इत् मदे 'यस्य च भावेन' (पा २,३,३७) इत्यधः सप्तमी । तच्छब्दश्रुतस्य लक्षणभूतयोर्यत्क्रियापदाध्याहारः । सोमे मदकरे उपकल्पिते । ब्रह्मा चकार ब्रह्मन्शब्दो[5] ब्राह्मणशब्देन समानार्थः । आत्मन एवायमपरोक्षरूपेण प्रथमपुरुषस्य निर्देशः । अत्र गोतमो नाम ब्राह्मणः होता वा करोति । वर्धनम् वृद्धिकरं स्तोमम् । यस्मादिति वचनात् तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तस्मात् हे शविष्ठ ! वज्रिन् ! त्वम् ओजसा पृथिव्याः 'पृथिवी' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षात् । निः शशाः शास अनुशिष्टौ । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतण्यर्थः । निर्गमय । भूमौ पातयेत्यर्थः । कम् । उच्यते । अहिम् मेघम् । वृष्टिमित्यर्थः । अर्चन् अनु अर्च पूजायाम् । अनुपूजयन् स्वराज्यम्[6] आत्मीयं त्रैलोक्याधिपत्यम् । आधिपत्यानुग्रहेण ह्याधिपत्यं पूज्यते[7] । कीदृशो हि स प्रभुः यो नानुग्राहकः ॥ १ ॥

वेङ्कट० [8]"इत्थम् हि सोमे[9]" मदकरे त्वया पीते सति ब्राह्मणस्तव वर्धनम् स्तोत्रम् चकार । बलवत्तम ! वज्रिन् ! बलेन स्तुतिजनितेन पृथिव्याः निरनाशयस्त्वमसि[10] अहिम् । अत्र यास्कः — 'अर्चं यो ऽनुप्राप्त स्वाराज्यम्[11]' (या १२,३४) इति ॥ १ ॥

---

१. नास्ति म वि. २. नास्ति वि[1] अ[1]. ३. नास्ति वि. ४-७. वि[4]° मू. ५. 'त्वम् अ ६. ६ 'मा-वा' अ. ७ वदा° मू. ८. नास्ति मूको. ९. पूर्व ते अ. १०-१०. नास्ति का ११. नि रुधि° क मू; निरदा°° वि[1] अ[1]. १२. स्वा° वि[1] अ[1] मू.

मुद्गल० 'इत्था' इति षोडशाध सप्तमं सूक्तम्[१]। गोतम ऋषि[१]। पङ्क्ति छन्द[१]। इन्द्रो देवता[१]॥

हे शविष्ठ! अतिशयेन बलवन्[२] वज्रिन्! वज्रवन्निद्र[२] इत्था हि इत्थमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदकरे हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मण स्तोता वर्धनम् तव वृद्धिकर स्तोत्रम् चकार अनेन सूक्तेन कृतवान्। इत् पादपूरणम्। अतस्त्वम् ओजसा बलेन पृथिव्या सकाशात् अहिम् आगत्य हन्तार वृत्रम् शवा निःसरणेन श्रशा। मा बाधस्वति शासन कृत्वा पृथिव्या सकाशात् निरगमय इत्यर्थ। किं कुर्वन्। स्वराज्यम् स्वस्य राज्यं राजत्वम् अनु अनुलक्ष्य अर्चन् पूजयन्। स्वस्य स्वामित्व प्रकटयन्नित्यर्थ ॥ १ ॥

स त्वामद॒द् वृषा॒ मदः॒ सोमः॑ श्ये॒नाभृ॑तः सु॒तः ।
येना॑ वृ॒त्रं निर॒द्भ्यो ज॒घन्थ॑ वज्रि॒न्नोज॒सार्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ २ ॥

स । त्वा॒ । अ॒म॒द॒त् । वृषा॑ । मदः॑ । सोमः॑ । श्ये॒नऽआ॑भृतः । सु॒तः ।
येन॑ । वृ॒त्रम् । निः । अ॒त्ऽभ्यः । ज॒घन्थ॑ । व॒ज्रि॒न् । ओज॑सा । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ २ ॥

स्कन्द० स त्वा अमदत् मद तृप्ती। तर्पितवान्। वृषा[३] वर्षिता। यस्सोम पीतस्त्वां वर्षति तर्पितं सोम एवोपवर्ण्यते। मद मदकर सोम। श्येनाभृत। अत्रैतरेयब्राह्मणाधीतमितिहासमाचक्षते— सोमो वै राजा अमुष्मिन् लोक आसीत्। त देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन्, कथमयमस्मान् सोमो राजा आगच्छेदिति तेऽब्रुवन् छन्दांसि, यूय न इम सोम राजानमाहरतेति। तानि तथेति प्रतिपद्य सुपर्णरूपाणि भूत्वोदपतन्निति। तेषा जगती प्रथमोदपतत्। सा अर्धं सभवती गत्वाऽश्राम्यत्। सा दक्षिणा च[४] तपश्चाहरत् न सोमम्। अथ[४] त्रिष्टुबुदपतत्। सा भूयोऽर्धाद्भवती गत्वाऽश्राम्यत्। सा दक्षिणामाहरत्, न सोमम्। अथ गायत्र्युदपतत्। सा गत्वा सोमपालान् भीषयित्वा पद्भ्या च मुखेन सोम परिगृह्याऽऽहरदिति (ऐत्रा ३,२५,२६)। तदेतदुच्यते— श्येनाभृत[५] इति। श्येनरूपया गायत्र्या आभृत[६] श्येनाभृत। सुत अभिषुत। य कीदृश सोम। उच्यते। येन हेतावियं तृतीया। मत हेतुना। य पीत्वा पाठं चेत्यर्थ। वृत्रम् मघम् अद्भ्य अपामर्थाय निर्जघन्थ निश्चयेन हसि हतवान् वा। हे वज्रिन्[१] स्वेन ओजसा। अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स त्वा[८] अमदत् वृषा 'सोम मदकर श्येनेनाहृत, येन[९] वृत्रम् अन्तरिक्षादपि[१०] निर्जघन्थ वज्रिन्! बलेन ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र[१] त्वा त्वाम् स सोम अमदत् अमदयत् हर्षं प्रापयत्। कीदृश सोम। वृषा सेचनस्वभाव मद मदकरो हर्षकर[११] श्येनाभृत श्येनरूपमापन्नया पक्ष्याकारया गायत्र्या दिव सकाशादाहृत सुत अभिषुत। हे वज्रिन्! वज्रवन्निद्र[१] येन पीतेन सोमेन ओजसा बलकरेण अद्भ्य अन्तरिक्षसकाशात् वृत्रम् निर्जघन्थ हतवानसि। अन्यत् पूर्ववत् ॥ २ ॥

---

१ नास्ति मै २. नास्ति वि ३. ममवाप ब ४ नास्ति मूको ५ नास्ति कु. ६ 'भृतय ब ७ आहृत ब ८ त्वाम् ब[२] ९-९ त्रुटितम् ब[२] १० 'दपि बलेन मूको. ११ 'कर। कारी मै[१].

प्रेह्य॒भीहि॑ धृष्णु॒हि न ते॒ वज्रो॒ नि यं॑सते ।
इन्द्र॑ नृ॒म्णं हि ते॒ शवो॒ हनो॑ वृ॒त्रं जया॑ अ॒पोऽर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ ३ ॥

प्र । इ॒हि॒ । अ॒भि । इ॒हि॒ । धृ॒ष्णु॒हि । न । ते॒ । वज्रः॑ । नि । यं॒स॒ते॒ ।
इन्द्र॑ । नृ॒म्णम् । हि । ते॒ । शवः॑ । हनः॑ । वृ॒त्रम् । जयाः॑ । अ॒पः । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥३॥

स्कन्द० प्र इहि प्रगच्छ । प्रगम्य च अभि इहि अभिगच्छ । अभिगम्य च धृष्णुहि धर्षय अभिभव शत्रून् । किं कारणम् । यस्मात् ते तव वज्रः न[1] नि यंसते न नियम्यते केनचित् । केनचिदपि रोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः । किञ्च हे इन्द्र! नृम्णम् हि ते शवः यस्मान्नृम्णं शत्रुभूतानामपि मनुष्याणां नमनकरं तव बलं तस्मात् हनः जहि वृत्रम् । हत्वा च तदन्तर्भूता जयाः अपः । अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (पा ३,४,३) इति लोट् । तव वज्रः प्रैति अभ्येति धर्षयति च । न कदाचिन्नियम्यते तव[2] वज्रः । [3]इन्द्रस्यैवानुशासनम् । इन्द्र! नृम्णम् हि[3] तव बलम् । नॄन् नमयति । जहि वृत्रम्, उदकानि च जय ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! प्र इहि प्रकर्षेण गच्छ, अभि इहि हन्तव्यान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च धृष्णुहि तान् शत्रून् अभिभव । तथा ते तव वज्रः न नि यंसते शत्रुभिर्न नियम्यते । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा ते शवः त्वदीयं बलम् नृम्णम् नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकम् । हि यस्मादेवं तस्मात् वृत्रम् असुरम् हनः जहि । ततोऽनन्तरं तेन निरुद्धाः अपः उदकानि जयाः जय । एवं हत्वा तेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ३ ॥

निरि॑न्द्र॒ भूम्या॒ अधि॑ वृ॒त्रं ज॑घन्थ॒ निर्दि॒वः ।
सृ॒जा म॒रुत्व॑ती॒रव॑ जी॒वध॑न्या इ॒मा अ॒पोऽर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ ४ ॥

निः । इ॒न्द्र॒ । भूम्याः॑ । अधि॑ । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्थ॒ । निः । दि॒वः ।
सृ॒ज । म॒रुत्व॑तीः । अव॑ । जी॒वऽध॑न्याः । इ॒माः । अ॒पः । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ ४ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र! भूम्याः अधि अधिशब्दः 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा १,४,९३) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः । पञ्चमीनिर्देशात्त्वादायेति वाक्यशेषः । भूम्याः आदाय । वृत्रम्[4] निः जघन्थ निश्चयेन जहि । न च केवलाय भूम्याः आदाय । किं तर्हि । निः दिवः दिवोऽप्यादाय निर्जघन्थ । उभयोरपि देवमनुष्ययोरर्थायेत्यर्थः । अथवा भूम्याः अधि इत्यधिशब्दः उपरिभावे । योऽयं भूम्याः दिवश्चोपरि वर्तमानो मेघः तं निर्जघन्थेति । निर्हत्य च[5] तत्र मरुत्वतीः अव अवसृज देहि मरुत्वतीः । दातृत्वेन मरुतो यासां सन्ति ता मरुत्वत्यः । स्वरसत्वात् मरुत एव[6] दातुं समर्थाः, नान्यः कश्चिदित्यर्थः । जीवधन्याः धनमेव धन्यम् । स्वार्थिके

---

१. नास्ति म वि. २. नास्ति वि॰ अ॰. ३-३. ॰मन नृम्णमिन्द्र हि वि॰ अ॰. ४. नास्ति अ. ५. नास्ति मू वि. ६. वे अ मू.

परमपयः। सर्वजीवानां धनभूताः। अथवा धन्या इति धिनोतेः प्रीणनार्थस्य इदं रूपम्। सर्वजीवानां प्रीणयित्रीः। इमाः अपः वृष्टिलक्षणाः। अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्योः वृत्रम् निः जघन्थ। स त्वम् मरुत्वतीः अपः अव सृज, याभिः जीवा धन्या भवन्ति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! भूम्याः अधि भूलोकस्योपरि वृत्रम् निः जघन्थ निःशेषेण हतवानसि। तथा दिवः द्युलोकात् निः जघन्थ। हत्वा च इमाः अपः वृष्ट्युदकानि अव सृज अधः पातय। कीदृशीरपः। मरुत्वतीः मरुद्भिः संयुक्ताः। जीवधन्याः जीवाः प्राणिनः धन्याः तृप्ता याभिस्ताः। अन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीळितः ।
अभिक्रम्याव जिघ्नतेऽपः सर्माय चोदयन्नर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीळितः ।
अभिऽक्रम्य । अव । जिघ्नते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० इन्द्रः वृत्रस्य दोधतः क्रुध्यतिकर्माऽयम् (नि. निघ २,१२)। क्रुध्यतः सानुम् समुच्छ्रित प्रदेशं वज्रेण हीळितः क्रुद्धः सन् अभिक्रम्य[1] अव जिघ्नते हन्ति। वृष्टिलक्षणा अपः सर्माय सरणाय भूमिं प्रति गमनाय चोदयन्। वृष्टिपातार्थमित्यर्थः। अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः वृत्रस्य क्रुध्यतः[2] समुच्छ्रितं प्रदेशम् वज्रेण क्रुद्धः सन् अभिक्रम्य 'अव हन्ति,'[3] उदकानि सरणार्थम्[3] चोदयन् [4]सर्वः स्तोता यस्मै[5] ॥ ५ ॥

मुद्गल० हीळितः क्रुद्धः इन्द्रः अभिक्रम्य आभिमुख्येन गत्वा दोधतः भृशं कम्पमानस्य वृत्रस्य सानुम् समुच्छ्रितं हनुप्रदेशम् वज्रेण अव जिघ्नते प्रहरति। किं कुर्वन्। अपः वृष्ट्युदकानि सर्माय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् प्रेरयन् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

अधि सानौ नि जिघ्नते वज्रेण शतपर्वणा ।
मन्दान इन्द्रो अन्धसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ६ ॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्नते । वज्रेण । शतऽपर्वणा ।
मन्दानः । इन्द्रः । अन्धसः । सखिऽभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ६ ॥

---

1. अभिसरिक्रम्य भ. 2. क्रुध्यतः वि॰. ३-३. [illegible] 4. [illegible] वि॰ अ॰.
५-५. [illegible] वि॰ अ॰; [illegible] वि॰ अ॰; [illegible] अर्च; [illegible] क.

स्कन्द० अधि इत्युपरिभावे । सानौ सानुनः समुच्छ्रितस्य प्रदेशस्य नि जिघ्नते निघ्नन् मेघमित्यर्थः हन्ति । वज्रेण शतपर्वणा पर्वशतोपेतेन । अत्यन्तं हन्तेत्यर्थः[1] । मन्दानः मोदमानः । तृप्यन्नित्यर्थः । कः । इन्द्रः । केन । अन्धसः तृतीयार्थे षष्ठी । सोमलक्षणेन अन्नेन[2] । कस्मात् निघ्नते[3] । उच्यते । यस्मात् सखिभ्यः सखीनामपामर्थाय गातुम् भूमिं प्रति गमनम् इच्छति । कस्य । सामर्थ्याद् वृष्टिलक्षणानामपाम् । अर्चन् 'अनु स्वराज्यम्'[4] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० समुच्छ्रिते देशे मेघं[5] निहन्ति वज्रेण पर्वशतोपेतेन[6] मोदमानः इन्द्रः सोमेन, सखिभ्यः गमनम् इच्छति आत्मानं प्रति ॥ ६ ॥

मुद्गल० इन्द्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानौ अधि नि जिघ्नते अधि सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छ्रिते वृत्रस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति । स च इन्द्रः मन्दानः मन्दमानः स्तूयमानः सन् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्यः अन्धसः अन्नस्य गातुम् मार्गमुपायम् इच्छति । अन्यद् पूर्ववत् ॥ ६ ॥

इन्द्र॒ तुभ्य॒मिद॑द्रि॒वोऽनु॑त्तं वज्रिन् वी॒र्य॑म् ।
यद्ध॒ त्यं मा॒यिनं॑ मृ॒गं तमु॒ त्वं मा॒यया॑व॒धीरर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ ७ ॥

इन्द्र॑ । तुभ्य॑म् । इत् । अ॒द्रि॒ऽवः॒ । अनु॑त्तम् । व॒ज्रि॒न् । वी॒र्य॑म् ।
यत् । ह॒ । त्यम् । मा॒यिन॑म् । मृ॒गम् । तम् । ऊँ इति॑ । त्वम् । मा॒यया॑ । अ॒व॒धीः॒ । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! तुभ्यम् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तव । हे अद्रिवः ! अद्रयः सोमाभिषवग्रावाणः, तद्वन्[7] । अथवा अद्रिर्मेघः[8], तेन हन्तव्येन तद्वन्[9] । मेघानां हन्तरित्यर्थः । अनुत्तम् अप्रेरितम् । अनभिभूतपूर्वं केनचिदित्यर्थः । हे वज्रिन् ! वीर्यम् सामर्थ्यम् । येन किं कृतम् । उच्यते । यत् ह त्यम् यत् त्यमिति लिङ्गव्यत्ययेऽपि समानाधिकरण्या । उभयत्र च तृतीयार्थे द्वितीया । हशब्दस्य पदपूरणः । यत् तेन । मायिनम् मृगम् मृगनामानमसुरं मारीचीय वा मेघम् । यच्छब्दश्रुतेः योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । ममन्थे मायावन्तुयम् इन्तुम्, तम् त्वम् स्वया मायया अवधीः । अर्चन् 'अनु स्वराज्यम्' ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्र ![10] तव एव केनचिदहिंसितम्[10] वीर्यम्[11] वज्रिन् ! । अद्रिरादरणात्पर्वतमिति[11]"वज्र एवोक्तः[12] । यत् खलु "तम् मायाविनम्[13] मृगासुरम् अपश्य † तम् त्वम् मायया एव हतवान्[13] ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अद्रिवः ! आदृनरूपमेघयुक्त ! वज्रिन् ! वज्रवन् ! इन्द्र ! तुभ्यम् इत् तवैव वीर्यम् सामर्थ्यम् अनुत्तम् शत्रुभिरतिरस्कृतम् । यत् ह यस्मात् खलु मायिनम् मायाविनम् त्यम् तं प्रसिद्धं वधयितारम् । शोकापद्रवकारिणमित्यर्थः । मृगम् मृगरूपमापन्नम् तम् वृत्रम् त्वम् अपि मायया एव अवधीः हतवानसि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ७ ॥

---

1. °होत्य° मूको २ नास्ति भ ३ °ति अ. ४-४ नास्ति मूको. ५ नास्ति वि[1] अ[1] कु व स्प. ६ पर्वशतेन वि[1] स्प ७-७ गुदितम् ति ८-८ अथाद्रिमे° ति ९ नास्ति वि[1] अ[1] १० °विरहिंसि° कु° ११ नास्ति वि[1] स्प. १२-१२. वज्रेणोक्तन् वि[1] स्प १३-१३ गुदितन् वि[1] अ[1] † °तिन् कु. ‡ °स्पत्(?) क. वि[1] अ[1]. °स्पत् कु

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाव्या॒३॑ अनु ।
महत् त इन्द्र वीर्यं बाह्वोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु ।
महत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाह्वोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० ते तव स्वभूताः वज्रासः वज्राः वि अस्थिरन् विपूर्वस्तिष्ठतिर्गत्यर्थः । अगच्छन् । कं प्रति । उच्यते । नवतिम् नाव्याः अनु अनुशब्दो 'अनुर्लक्षणे' (पा १,४,८४) इति[1] कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन समानार्थः । नवतिम् असुरपुरः प्रति । कीदृशीः । नाव्याः नावा तार्याः । सर्वत उदकेन परिक्षिप्ता इत्यर्थः । किञ्च महत् ते हे[2] इन्द्र । वीर्यम् । बाह्वोः च[3] ते बलम् हितम् आहितम् । स्वबाहुबलेनैव [4]त्वमसि बलवान् न[4] सहायबलेनेत्यर्थः । कीदृशस्य । उच्यते । अर्चन् ते इत्येतेन षष्ठ्यन्तेन सामानाधिकरण्यात् षष्ठ्यर्थे प्रथमैषा । अर्चतः अनु स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तव आयुधानि व्यतिष्ठन्त नवतिसंख्याः नदीः अनु । महत् ते इन्द्र वीर्यम् बाह्वोः च तव बलम् निहितम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! ते तव वज्रासः वज्राः स्वत्सकाशाद्विनिर्गतान्यायुधानि नाव्याः नावा तार्याः नवतिम् नवतिसंख्याका वृत्रेण निरुद्धा नदीः अनु उपलक्ष्य वि अस्थिरन् विविधम् व्यस्थिषत । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृत्रं हन्तुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः । किञ्च हे इन्द्र ! ते तव वीर्यम् महत् प्रभूतम् । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते बाह्वोः त्वदीययोर्हस्तयोः बलम् हितम् निहितम् । त्वदीयौ बाहू[6] अप्रतिहतेन बलिनावित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

सहस्रं साकमर्चत परि ष्टोभत विंशतिः ।
शतैनमन्वनोनवुरिन्द्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः ।
शता । एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्ऽयतम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे मदीयाः पुत्रपौत्राः ! ऋत्विजः ! वा सहस्रम् सहस्रसंख्याकाः सन्तः साकम् सह अर्चत स्तुत इन्द्रम् । परि स्तोभत विंशतिः स्तोभतिरर्चतिकर्मा (तु. निघ ३,१४) । विंशतिसंख्याकाः सन्तः परिष्टुत । सहस्रविंशतिसंख्याभ्यां[7] चात्र सम्भविसंख्या[8] लक्ष्यते । यावन्तः सम्भवथस्तावन्तः[9] सन्तः स्तुतेत्यर्थः । कस्मात् । उच्यते । शता एनम् अनु अनोनवुः बहूनि स्तोतृशतान्येनमिन्द्रमनु स्तुतवन्तः ।

1. लक्षणे कु लि. 2. नास्ति कु लि. 3. नास्ति अ. 4. त्वम च अ; त्व लि. 5-5. त्रुटितम् लि. 6. बाहो मूको. 7. °संख्याभ्यः अ. 8. संख्या लि° मूको. 9. सम्भवत ता° लि.

यस्माच्च मयापि इन्द्राय स्तुतिलक्षणम् ब्रह्म उद्यतम् उपकल्पितम्। कीदृशाय। अर्चन् चतुर्थ्यर्थे प्रथमैषा। 'अर्चते अनु'[1] स्वराज्यम्। अथवैवमन्यथाऽस्या ऋचोऽर्थयोजना। सहस्रमिति वसुरोचिषो नाम ऋषय इहाभिप्रेताः। कुत एतत्—'आ यदिन्द्रश्च दद्वहे सहस्रं वसुरोचिषः' (ऋ ८,३४,१६) इति सहस्रसंख्याकत्वस्य तेषां प्रसिद्धत्वात् इन्द्रस्तुतिकारत्वाच्च। अर्चत परिष्टोभत इत्येतदपि लडर्थे लोट्। व्यत्ययेन मध्यमपुरुषः। विंशतिरित्यङ्गिरसोऽभिप्रेताः[2]। यद्यपि[3] दशाङ्गिरस इति ऐतिहासिकाः स्मरन्ति, तथापि[4] बृहस्पत्यादिभ्रात्रपेक्षया विंशतिसंख्यावचनम्। सहस्रसंख्याका वसुरोचिषः विंशतिसंख्याकाश्चाङ्गिरसः सहेन्द्रमस्तुवन्नित्यर्थः।' शतैनमित्यपि वैखानसा नाम ऋषयोऽभिप्रेताः। ते हि प्रसिद्धशतत्वाः[5]। तथा च[6] शौनकेन वक्ष्यते—'शतं वैखानसा ऋषयः सूक्तं शतं वैखानसा विदुः'[7] इति। शतसंख्याकाश्च वैखानसा एनमस्तुवन्नित्यर्थः। अन्यैरपि स्तोतृभिरिन्द्राय ब्रह्म उद्यतम्। अर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम्[8] सहस्रसंख्याकाः सह स्तुत। परिगायत[9] विंशतिसंख्याकाः[10]। शतानि स्तोतॄणामेनमिन्द्रमतिशयेन अनु अस्तुवन्। इन्द्राय सर्वं स्तोत्रं स्तोतृभिः उद्यतम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० सहस्रम् सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकम् अर्चत एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन्। तथा विंशतिः षोडशर्त्विजो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशतिसंख्याकाः। तेषां या विंशतिसंख्या सा परि स्तोभत परितः सर्वतोऽस्तौत्।' तथा च शता शतसंख्याका ऋषयः एनम् इन्द्रम् अनु अनोनवुः पुनःपुनरस्तुवन्। अस्मा एव इन्द्राय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नम् उद्यतम् वाग्रूर्ध्वं कृतम्। अत एवंविध इन्द्रो बृहन्महानित्यर्थः। अन्यत् पूर्ववत् ॥ ९ ॥

इन्द्रो॑ वृ॒त्रस्य॒ तवि॑षीं॒ निर॑ह॒न्त्सह॑सा॒ सहः॑ ।
म॒हत् तद॑स्य॒ पौंस्यं॑ वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अ॑सृज॒दर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ १० ॥

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रस्य॑ । तवि॑षीम् । निः । अ॒ह॒न् । सह॑सा । सहः॑ ।
म॒हत् । तत् । अ॒स्य॒ । पौंस्य॑म् । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अ॒सृ॒ज॒त् । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ १० ॥

स्कन्द० महत् तत् अस्य इति तच्छब्दस्याध्याहारोऽध्याहार्यः[11]। येन इन्द्रः वृत्रस्य तविषीम् सेनाख्यं बलम् निः अहन्। सहसा बलेन। सहः शरीरबलम्[12]। महत्तदस्य पौंस्यम्। किञ्च वृत्रम् जघन्वान् हतवान् इन्द्रः असृजत् सृजति विसृष्टवान्[13] वा। किम्। सामर्थ्याद् वृष्टिलक्षणा अपः[14]। अर्चन् [15]इत्यादि पूर्ववत्[15] ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्द्रः वृत्रस्य बलम् निः अहन् सहसा च[16] सहः। येन सहते परं तत् सहः[17]। महत् तत् अस्य[18] पुंस्त्वम् वृत्रम् हन्[19] प्रकाशितवानिन्द्र इति[15] ॥ १० ॥

मुद्गल० इन्द्रः वृत्रस्य असुरस्य तविषीम् बलं स्वकीयेन बलेन निः अहन् हतवान्। सहसा सहनेन अभिभवसाधनेनायुधेन सहः अभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् हतवान्। अस्य इन्द्रस्य तत्

1-1. °र्चते नु अ वि; °र्चत नः कु. 2. °त्याङ्गि° अ. 3. अथ वि. 4. यद्यपि वि. 5. °ताः वि. 6. हि वि. 7. मु. षड्गुरुशिष्यः (ऋक् ९, ६६). 8. नास्ति वि[1] अ[2]. 9. °यत च वि[2] दर्श. 10. °संख्याकाः वि[2]. 11. °ध्याहृतम् वि. 12. °रं च बलं अ वि. 13. सृष्टवान् वि. 14. आपः कु. 15-15. नास्ति मूको. 16. नास्ति कु. 18. नास्ति वि[2]. 17. °स्य प्र वि[1] दर्श. 19. जघिवान् वि[1] अ[1].

पौंस्यम् बलम् महत् अतिमौवत्। यस्मादयम् वृत्रम् जघन्वान् हतवान् हत्वा च तन्निरुद्धा अपः असृजत् तस्माद् वृत्राभिगमयत्। अन्यत्पूर्ववत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

इमे चित् तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ।
यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।
यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥

स्कन्द० 'इमे चित् अपि तव मन्यवे 'मन्युः' (निघ २,१३) इति[1] क्रोधनाम । भियसा इत्येतेन चास्य सम्बन्धः । तत्र च 'भीत्रार्थानाम्०' (पा १,४,२५) इत्यपादानत्वात् पञ्चम्यर्थे चतुर्थ्येषा[1]। क्रोधात् 'भयेन वेपेते[3] कम्पेते[4]। मही द्यावापृथिवीनामैतत् (तु. निघ ३,३०)। द्यावापृथिव्यौ। इमे अपि द्यावापृथिव्यौ भवतः क्रुद्धात् बिभ्यत्यौ कम्पेते । किं पुनरन्ये प्राणिन इत्यर्थः। 'कदा । उच्यते[1]। यत् यदा हे इन्द्र! वज्रिन्! ओजसा वृत्रम् मरुत्वान् मरुद्भिः सहितः अवधीः। अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यौ तव क्रोधाय[2] भयेन कम्पेते। यत्[4] त्वम् इन्द्र! वज्रिन्! बलेन वृत्रम् असुरम् मरुद्भिः सह अवधीः ॥ ११ ॥

मुद्गल० मही चित् महत्यौ इमे द्यावापृथिव्यावपि हे इन्द्र! तव मन्यवे त्वदीयकोपात् भियसा भीत्या वेपेते कम्पेते। हे वज्रिन्! वज्रवन्! इन्द्र! मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तस्त्वम् ओजसा बलेन यत् यदा वृत्रम् अवधीः, तदानीं द्यावापृथिव्यावपि भयेनाकम्पिषातामित्यर्थः ॥ ११ ॥

न वेपसा न तन्यतेन्द्रं वृत्रो वि बीभयत् ।
अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । बीभयत् ।
अभि । एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रऽभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० "न वेपसा" 'वेपः' (निघ २,१) इति कर्मनाम । प्रत्युद्धरणादिना[8] । न अपि तन्यता स्तनयित्नुलक्षणेन शब्देन । इन्द्रम् वृत्रः वि बीभयत् भायितवान् । किं तर्हि । अभीतेनेन्द्रेण क्षिप्तः एनम् वृत्रम् वज्रः आयसः लोहमयः गमनशीलो वा । सहस्रभृष्टिः भृष्टिरभिरुच्यते । सहस्राभिः[9] । आयत अभिगतः[10] प्राप्तः । अभीत इन्द्रो वज्रं क्षिप्तवानेवेत्यर्थः । अर्चन् अनु स्वराज्यम्

१-१. त्रुटितम् वि. २. चतुर्थी वि. ३-३. भयेन वे अ; भयेनैव कु. ४. कम्पेते स कु; नास्ति वि. ५. वृत्रम् वि' अ'. ६. नास्ति वि' अ'; यः वि'' ऋप. ७-७. नास्ति कु, वि; न वे अ. ८. प्रत्यु···रणा' वि. ९. 'षाणीः मूको. १०. 'क्षेः मूको.

इत्येतत्तु वज्रस्य विशेषणम् । यद्वेन्द्रस्य स्वराज्यार्चन तत्[1] तत्सम्बन्धिनो वज्रस्योपचर्यते । अथवा अर्चन्निति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अर्चत स्वराज्यमिन्द्रस्य स्वभूतो वज्र इति[2] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० न वेपेन[3] न[4] च गर्जितशब्देन[5] इन्द्रम् वृत्र निभीतमकरोत्। वृत्र तु वज्र इन्द्रविसृष्ट सहस्रधार अभ्यगच्छत् अयोमय ॥ १२ ॥

मुद्गल० वृत्र इन्द्रम् वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कम्पनेन न वि बीभयत् भीत नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन घोरेण गर्जनशब्देन न वि बीभयत् । अपि च इन्द्रेण विसृष्टः आयस अयोमयः सहस्रभृष्टिः अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तः वज्रः एनम् वृत्रम् अभि आयत हन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् । अर्चत् पूर्ववत् ॥ १२ ॥

यद् वृत्रं तव॑ चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।
अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बद्बधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १३ ॥

यत् । वृत्रम् । तव॑ । च । अशनिम् । वज्रेण । सम्ऽअयोधयः ।
अहिम् । इन्द्र । जिघांसत । दिवि । ते । बद्बधे । शवः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'यद् वृत्रम्' यदा वृत्रम् तव अशनिम् । वज्रेण "अशनि॰ शक्तिरिहोच्यते" । तदेयेतेन च व्यवहितोऽपि वज्रो विशेष्यते नाशनि । कुत एतत् । वज्रेण योधनासम्भवात् इन्द्रागते । च शब्दश्चाशनिमित्येतस्मात्परो द्रष्टव्य । वृत्रमशनिञ्च तदीया तव स्वभूतेन वज्रेण त्वमेव समयोधय सम्यक् योधितवान् । हतवानित्यर्थ । अथवा तवेत्येतेनाशनिरेव 'विशेष्यते । अशनिमिति तु[10] तृतीयार्थे द्वितीया । यदा वृत्र स्वभूतया अशन्या वज्रेण च त्वमेव समयोधय इति । यदिति वचनात्तत ["]इत्यध्याहार्यम् । तत[12] प्रभृति अहिम् हे इन्द्र[1] जिघांसत मित्यनेन हन्तुमिच्छत दिवि ते बद्बधे बध बन्धने । आबबन्ध । दिव यावत् प्रख्याततां[13] गतमित्यर्थ । किं तत् । उच्यते । शव बलम् । अर्चन् इति तु शवसो विशेषणम् इन्द्रस्य वा । यदि शवस ततो व्यत्ययेन पुंल्लिङ्गत्वम् । ["]स्वराज्यमर्चयत इति["] । अथेन्द्रस्य[14] तत. षष्ठ्यर्थे प्रथमा । स्वराज्यम् इत्येतत्तत्र सव इति ॥ १३ ॥

वेङ्कट० [15]यत् वृत्रम्[15] वृत्रेण स्वयुद्धे विसृष्टाम् अशनिम् च तव वज्रेण सह अयोधय तदा[16] अहिम् हन्तुमिच्छत तव अन्तरिक्षे यद्बमासीत् बलम्[17] । प्रसिद्धमभूत् इति[5] ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! यत् यदा वृत्रम् तव हननार्थं तेन सृष्टाम् अशनिम् च त्वम् वज्रेण समयोधयः सम्यक् प्राहार्षीः तदानीम् अहिम् आगत्य हन्तारं वृत्रम् जिघांसतः हन्तुमिच्छतः ते तव शव बलम् दिवि बद्बधे बद्धमनुस्यूत व्याप्तमासीत् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

---

१. नास्ति भ २. नास्ति कु ३. वेपनेन वि[3] भ[1-3], वेपनेन वि[3] ४. नास्ति वि[1] भ[1]. ५ °शब्द वि[1]. ६-६ नास्ति कु. ७ ७. मशनिम्[°] कु. ८. °तोऽपि भ कु ९ °देवेन वज्र विशे° वि. १० नास्ति भ वि ११-११. नास्ति भ कु. १२. प्रख्याततां वि. १३-१३ स्वराज्यमित्यतत्र इं[5] भ, स्वराज्य नन् वि; नास्ति कु. १४. मथेन्द्र° १५-१५. नास्ति वि[1-3] भ एवं. १६. तदा वि[1-3] भ[1-3] १७. नास्ति वि[3] भ[1].

अभिष्टने ते अद्रिवो यत् स्था जगच्च रेजते ।
त्वष्टा चित् तव मन्यव इन्द्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।
त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

स्कन्द० अभिष्टने[1] अभिष्टनः स्तनयित्नुशब्दः । सप्तमी चात्र 'यस्य च भावेन०' (पा २,३,३७) इत्येवं द्रष्टव्या । तच्छ्रुतेश्च लक्षणभूतयोस्थक्रियापदाध्याहारः । स्तनयित्नुशब्दे प्रवृत्ते । ते तव सम्भूते हे अद्रिवः! अद्रिविकारत्वादद्रिर्वज्रः, तद्वन्! । यत् स्थाः [2]'यच्छब्दात् तच्छब्दोऽध्याहार्यः'[2] यत् स्थावरं तच्च । जगत् च जङ्गमं च । रेजते बिभेति भयेन वा कम्पते । न च केवलं स्थावरं जङ्गमं च । किं तर्हि । त्वष्टा अपि तव मन्यवे[3] मन्योः क्रोधात् हे इन्द्र! वेविज्यते विजी भयचलनयोः । अत्यर्थं चलति । कम्पत इत्यर्थः । भिया भयेन । त्वष्टृग्रहणं चात्र सर्वेषां देवानां प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । देवा अपि तव क्रोधात् भयेनात्यर्थं कम्पन्त इत्यर्थः । अर्चन् अर्चतः अनु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सिंहनादे[4] ते वज्रिन्! यत् स्थावरं तत् रेजते, जङ्गमं च कम्पते । त्वष्टा च तव क्रोधाय कम्पते भयेन अभिगर्ह सोमम् 'आहरत् इति' ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे अद्रिवः! वज्रवन्! इन्द्र! ते तव अभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरम् जगत् जङ्गमम् च यत् अस्ति तदुभयम् रेजते कम्पते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते भृशं कम्पते । अन्यत् समानम् ॥ १४ ॥

नहि नु यादधीमसीन्द्रं को वीर्या परः ।
तस्मिन्नृम्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्या । परः ।
तस्मिन् । नृम्णम् । उत । क्रतुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १५ ॥

स्कन्द० नहि इति निपातो न इत्यनेन समानार्थः । नु इति पदपूरणः । न वयम् यात्[5] व्यत्ययेनात्र नपुंसकता, द्वितीयायाश्च स्थाने प्रथमा । याम्यमिन्द्रं कश्चिच्छत्रुम् अधीमसि अधिगच्छामः । सर्वशत्रूणामुपरि इन्द्रः याता । न कश्चिदिन्द्रस्योपरि गन्तुं समर्थ इत्यर्थः । यथार्थो[6] वात्र याति । 'अहेर्यातारम्' (ऋ १,३२,१४) इति यथा । न कश्चिदिन्द्रस्य[7] हन्तारमधिगच्छाम इत्यर्थः । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् इन्द्रम् पञ्चम्यर्थे द्वितीयैषा । इन्द्रात् । कः वीर्या[8] वीर्येण परः उत्कृष्टः । यस्माच्च तस्मिन् इन्द्रे नृम्णम् धनम् उत क्रतुम् प्रज्ञाम् देवाः

1. नास्ति गुको. 2-2. तच्छब्दो यच्छब्दादध्या° अ. 3. सिंह ° दे वि[1] म[1]. 4-4. °रति म[1]; °रम् कु. 5. याद् यातं अ. 6. °र्थे अ. 7. कश्चिदि° कु. 8. °र्यास् अ; वीर्यार्य लि.

ओजांसि महदादिसेनालक्षणानि बलानि सम्[1] दधुः सम्यक् निहितवन्तः। अर्चन् अनु स्वराज्यम्। यस्मात् इन्द्रः[1] सर्वतो वीर्येणोत्कृष्टः धनप्रज्ञासेनाबलैश्चोपेत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० नहि वयमितस्ततः यान्तः[2] अधिगच्छामो जानीमः — [3]इन्द्रम् कः वीर्येण[3] तरतीति। तस्मिन् इन्द्रे धनमपि च प्रज्ञानम् देवाः बलानि [4]च सह निहितवन्तः[4] ॥ १५ ॥

मुद्गल० यात् यान्तं सर्वत्र व्याप्यमानमिन्द्रम् नहि नु अधीमसि वयं नह्यवगच्छामः। यतो वयमल्पाः। परः परस्मात्[5] अतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानम् इन्द्रम् कः मनुष्यो जानीयात्। न कोऽपीत्यर्थः। कस्मादिति चेत् तत्राह — तस्मिन् इति। यस्मात् तस्मिन् इन्द्रे देवाः नृम्णम् धनम् उत अपि च क्रतुम् वीर्यकर्म ओजांसि बलानि च सम् दधुः स्थापयाञ्चक्रुः, तस्मादित्यर्थः ॥ १५ ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत।
तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १६ ॥

याम्। अथर्वा। मनुः। पिता। दध्यङ्। धियम्। अत्नत।
तस्मिन्। ब्रह्माणि। पूर्वऽथा। इन्द्रे। उक्था। सम्। अग्मत। अर्चन्। अनु। स्वऽराज्यम् ॥ १६ ॥

स्कन्द० याम् अथर्वा नाम ऋषिः मनुः च पिता। कस्य। सामर्थ्यात् मानवानाम्। दध्यङ्[6] धियम् यागाख्यं कर्म अत्नत[7] ततवन्तः। कृतवन्त इत्यर्थः[8]। तस्मिन्[9] स्त्रीलिङ्गधीशब्दनिर्देशार्थत्वात्[10] व्यत्ययेनात्र पुंल्लिङ्गता। तस्याम्। ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि। पूर्वथा पूर्वकर्मस्विव। इन्द्रे उक्था स्तोत्राणि च समग्मत सङ्गतान्यभूवन्[11]। कीदृशे इन्द्रे। उच्यते। अर्चन् अनु स्वराज्यम्। अथवा अथर्वादीनामपि महर्षीणां यागेषु हवींषि स्तोत्राणि च केवलेन्द्रविषयाण्यासन्, किं पुनरस्मद्विधानामिति[12] समस्तार्थः ॥ १६ ॥

वलभीविनिवास्येतामृगर्थागमसंहृतिम्।
भर्तृध्रुवसुतश्चक्रे स्कन्दस्वामी यथामति ॥
इति भर्तृध्रुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ ऋग्वेदभाष्ये
पञ्चमोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० याम् अथर्वा मनुः च पिता मानवानाम् दध्यङ् च धियम् अतनिषत, तस्मिन् सर्वस्मिन् कर्मणि पूर्वयामिव यज्ञेषु इन्द्रे स्तोत्रशस्त्राणि समगच्छन्त। अर्चन् योऽनुप्राप्ते स्वराज्यम् इति ॥

[13]इति पञ्चममध्यायं व्याकरोद् प्रथमेऽष्टके।
रोहित्य† कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः[13] ॥
इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने
प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

---

१. नास्ति मूको. २. यान्ते यान् वि[1] अ[1]. ३-३. नास्ति वि[1] अ[1]. ४-४. हितवन्त वि[1] अ[1]. ५. परस्मात् मूको. ६. °ध्यङ् नाम अ. ७. नास्ति अ. ८. नास्ति कु. ९. नास्ति अ वि. १०. °विद्वत्री. प्रति° कु वि °धीनमपि अ. ११. °भवन्नुवन् कु. १२. °रस्मिन् द्विविधानामिति अ. १३-१३. नास्ति कु. † °हस्य वि[1] अ[1].

मुद्गल० अथर्वा एतत्संज्ञक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतः मनुः च दध्यङ् आथर्वणः पुत्र. एतत्संज्ञक ऋषिश्च याम् धियम् यज्ञकर्म अतत अकुर्वन्। तस्मिन् कर्मणि यानि ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि उक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि सन्ति, तानि सर्वाणि तस्मिन् इन्द्रे सम् अग्मत समागच्छन्त। दृष्टान्तः। पूर्वथा पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि चेन्द्रेण सङ्गच्छन्ते तद्वत्। य इन्द्रः स्वराज्यम् स्वस्य राजत्वम् अनु अर्चन् अनु पूजयन्[1]। वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः ॥

इति ऋग्वेदे सभाष्ये प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. अपूजय° मूको.

शोधपत्रम्[1]

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
V	१५	°व्रतानाम्	°व्रतानाम्
३	२६	वाऽविदि°	वा अविदि°
९	३	नेमिः	नेमिः,
१०	१९	अह्निरः,	अह्निरः!,
१०	२१	अग्ने	अग्ने!
१२	१०	तान्	तान् तेषां
१५	२५	नेतारो	नेतारौ!
१५	२७	मरौ।	मरौ!
,,	,,	°नोपेतौ	°नोपेतौ!
१६	१९	ऋतावृधौ	ऋतावृधौ!
,,	२०	वर्धितारौ	वर्धितारौ!
,,	२१	ऋतस्पृशौ	ऋतस्पृशौ!
,,	,,	स्प्रष्टारौ	स्प्रष्टारौ!
१७	४	ऋतावृधौ	ऋतावृधौ!
,,	,,	वर्धयितारौ	वर्धयितारौ!
,,	,,	ऋतस्पृशा	ऋतस्पृशा!
१९	२६	एकधन°	एकधना°
२०	२४	°ठद्दिशे°	°ठद्दिशे°
२१	१९	चर्षणिधृतः	चर्षणिधृतः!
,,	२०	देवासः देवाः	दुयासः! देवा.!
२५	१२	आदरः। मदः	आदरस्य मदः।
,,	२४	°कृशानि	°कृशानि
२७	१०	पुरुषा!	पुरुषाः!
३३	१	°वृद	°वृदः
,,	१५,१६	भवतु	भवन्तु
,,	२१	शतऽक्रतो	शतक्रतो
३५	१२	°मानः। °नेन्द्रं युञ्जन्ति।	°मानः नेन्द्रा। युञ्जन्ति
,,	१५	इति	इति
,,	१६	द्रोप्यन्ते	दीप्यन्ते

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	२२	शब्दः	शब्दः
३७	१८	मर्याः मनुष्याः	मर्याः! मनुष्याः!
४३	३	वज्रयुक्त	वज्रयुक्तः
,,	९	सूयमारो°	सूर्यमारो°
४४	४	युदेषु	युदेषु
४६	३	स्यकीयेन	स्वकीयेन
,,	१५	अस्मा°	अस्मा°
४८	१९	°मंस्तु	°मंस्तु
४९	२०	पिबि°	पिम्बि°
,,	२७	समुन्द्रइव	समुद्रः इव
५४	६	_स्मे	अस्मे
५६	१४	°र्पंस	°र्पन्तु
५९	१२	‡	†
,,	,,	†	‡
,,	१७	स्तोतृभ्यो	स्तोतृभ्योऽ
,,	२१	ऽ	ऽ-ऽ
६१	१२	पुनरग्निद्रस्य	पुनरिन्द्रस्य
,,	२०	संभक्ताम्	संभक्त्रीम्
६२	१४	कुक्षिभि°	कुक्षीभि°
७०	२४	रक्षोयवः†	रक्षस्वतः.†
७३	१०	गायत्रेणे	गायत्रेण
७८	१	यच्छान्द°	यच्छन्द°
,,	१५	इला	इळा
,,	१७	°ष्विशा	°ष्विया
८०	२	°शब्दो	°शब्दो
,,	७	येहुदवतम्	बहुदेवतम्
८१	२२	घमूहयच्ते	घ्रृकृत्यो
८२	१६	हुंस्याः	हुंस्याः
८७	२४	अङ्कुकुरु	अलङ्कुरु
८९	१४	°भीक्षते	°भीक्षते

1. ×इत्येतच्चिह्नाङ्कितः पाठो नेष्टः।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९१	८	अश्विना	अश्विना।
,,	११	शुचिव्रता	शुचिव्रता।
,,	१४	अश्विनौ	अश्विनौ।
,,	२३	सनोतद्दोर्मकमर्णः	सनोचेद्दानकर्मणः
९२	८	रथा	स्था
,,	१३	पंक्षमं	पक्षमं
,,	,,	मेधातिथि	मेधातिथिः
९३	२१	उत्तरा	×
१०१	८	कक्षीवन्तम्।	, कक्षीवन्तम्
,,	१२	प्रह्म°	°प्रह्म°
,,	२९	७.	७-७.
१०४	३	विपश्चत्	विपश्चित्
,,	१०	°यन्तीत्यर्थं.	°यतीत्यर्थः
,,	११	आरंतोति	आरंतोति
१०५	२	सदसस्पति	सदसस्पते (?)
१०७	१	°नासन°	°नाम°
,,	६	अनाप्नु°	अनाप्नु°
१११	८	°ननक्षे	°नक्षे
११२	१०	गन्तरम्	गन्तारम्
११४	२९	°न्यामाम्यः	°न्याम्नाय्यः
११६	१	ऋक्	ऋक्
११७	७	समूढलम्	समूळ्हम्
,,	२३	विष्णोरस्म°	विष्णोरस्म°
११८	२७	भिलि.	भित्ति
११३	७	देवासः	देवासः।
,,	,,	°रातमः	°रातय.!
,,	९	इन्द्रनेतृका.	इन्द्रनेतृकाः!
,,	,,	मरुत.	मरुतः!
,,	,,	देवाः।	देवा.!
११५	९	°भिप्रतम्	°भिप्रेतम्
१२१	१८	काछालम्	कीलालम्
१३२	१४,२८	पूर्वं	पूर्वं
१४८	२४	ह्रन्त.प्रश्ना	ह्रन्त. प्रश्ना
१४९	११	ऊम्	ॐ
१५१	३२	ह्रयुः	ह्रयुः
१५५	२७	अवसर्थ त्वम् स शोधः	×

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५६	१	त्रि	वि
१५७	४	क्रन्दस	क्रुद्धस्य
,,	२२	इत्यस्ये°	इत्यस्यै°
१६०	२३	ऋुग्वस्यं	ऋुग्वस्यं
१६६	५	जुषंत	जुंषत
१६७	१६	सृतिहि°	सृनिहि°
१७०	१२	दिवर्देवु	दिवदेवु
१७३	६	न्दृध्यैं	बन्धध्यैं
१७५	१८	क्षुरसि	क्षरसि
,,	१९	चित्रऽभानो इति चित्रभानो	चित्रभानो इति चित्रऽभानो
१७६	१	दप-	पद-
,,	७	मयार्वार्थौ	मर्यादार्थो
,,	१५	जुनाते. ‡	जुनाति ‡
१७९	९	पुरड°	पुरुऽ°
१८०	२३	°ज्ञामः	°जाम
१८३	७	यत्र	यत्र
,,	१८	गृहेर्गृह	गृहेगृह
१८४	११	तद्धितेन	तद्धितेन
८६	१२	उद्विर्येप	उद्विरेपा
१८७	५	हरिश्चेन्द्र°	हरिश्चन्द्र°
१८८	१६,२८	°दसनयो.	°दंसनयो.
१९१	४	किम्।	किम्।
,,	२५	कक्लास	कृकलाए
१९२	२८	वाऽसिज्ञाम	वा सिज्ञाम
,,	३०	'आइवा'	आह्वा°
१९३	२७	स्यर्सि	स्यसि
१९६	९	श्रुणुयात्	श्रृणुयात्
१९७	१७	वह्नि°	वह्नि°
१९८	६	तथाः	तथा
२०१	१५	°प्रतद्धाय	°प्रतद्धाय
२०५	२७	हुविनयं°	हविर्नय°
२१२	१८	रक्षोघ्न'	रक्षोघ्न'
२१९	१३	दवाः	देवाः
२२१	८	पद्यात°	उपमाद°
२४६	१	°पद्मा चिद्	°चिद्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४७	७	°रित्येच	°नित्येतच्च
२५४	२३	शत्रन्	शत्रून्
२५३	१४	मार्श्री[१०]	मार्ज्ञः[२०]!
२७१	४	तत्रत्र	तत्रात्र
२७५	९	°भिगुत्तम्	°भिमुखः
२७६	१९	द्रुम°	द्रुम°
२८१	१	पलायमानम्[१]	पलायमानाः[१]
,,	२९	१. °मानाः अ हवि	१. °मानम् कु.
२८६	१०	हविस्व°	हविःस्व°
२९१	१४	शार्धं	शर्धः
,,	२७	°प्रन्त्यः[१५]	प्रत्यः[१५]
२९७	२९	मैरयत[६]	मैरयत[६]
३१०	१२	रुद्रपुत्रा	रुद्रपुत्रा
३३८	५	सुवास	सुवास
,,	९	°जिह्वः!	°जिह्व!
३५०	२४	आव्रितय	आव्रियते
,,	३२	१०. इह	१०. इहस्य
३७१	५	°शुचे[१]	शुचेः[१]
,,	१०	पहुप	बहुप.
३८५	१३	घा	वा
४००	१६	सप्रवर्हिपः	सप्रवर्हिषः
४०२	२१	स्या···छु अलनं तस्य	छु अनर्म था श्रिम °तस्य
४१२	११	शाचाऽपः।	शचीऽवः
४२२	८	हे स्तोव!	हे स्तोत.!
४२६	१९	°विवर्तवन्तः	°र्दिवतः
,,	२०	वर्धयति	वर्धयन्ति
४३१	२६	निम्रता	निम्नतो
४३३	२२	वर्पयती°	वर्षयती°
४३७	२५	शत्र्णां	शत्रूणां
४४३	१३	सभत्	सभत्
४४७	१०	ससर्चं	ससर्चं
४४९	२६	पादान्तः	पदान्तः
४५१	१५	असीदु	असादि
४५८	२०	इन्द्रानइन्द्र	इन्द्रानुहन्द्र
४५९	११	गमयम्	गमयत्
४६०	२३	वंने	वन्ने
४७९	२७	ब्रह्माणि	महाणि
४८१	१९	यस्यैतिहसिकाः	यस्त्रैविहासिकाः
,,	,,	काश्यपाब्जन्म	कश्यपाज्जन्म
४८२	११	यागादिना	अयागादिना
४८८	१	द धरे	दधिरे
,,	४	सूपेः[४]	सूपे[४]
४८९	२१	°विर्हिसार्थः	°विहिंसार्थः
४९२	१	शत्रणाम°	शत्रूणाम°
४९४	२५	हव्यवाहनाद्	हव्यवहनाद्
५०३	२७	हृदयाग्रधितया[११]	हृद्यास्थितया[११]
५०८	२०	°सिद्वयं	°सिद्धयर्थं
५०९	९	तुरासं:	तुरासः
,,	२४	सः	स
५१२	१	°राश्वम्यम्	°राश्वम्यम्
५१९	५	उच्छ्रवसन्तीम्	अवउन्तीम्
५२८	१६	सौधीमग्नि°	सौचीकमग्नि°
५३३	१२	°प्रस°	°मस°
५३६	३	पितृऽ°	पितृऽ°
५४३	७	तुधुरो	सुधुरे
५४४	८	स्थिरोऽपि°	स्थिरोऽपि°
,,	२५	७. स्थिरोऽपि लंशोधः.	७. स्थिरोऽपि सूरी.
५४५	७	हुवन्तु	हुवन्तु
५४६	५	°त्रिराः	°त्रिर
५४९	२	वेधस्तमः![२]	वेधस्तम![२]
५५१	२१	जम	यत्र
५५४	६	मनुष्य°	मनुष्य°
५५८	१६	प्रघौनुमः	घौनुमः
५६२	३०	पुरुऽ°	पुरुऽ°
५६४	११	शत्रूणां	शत्रूणाम्
५६७	२;२८	वज्रवन्निद्र!	वज्रवन्निन्द्र!
,,	१४	°यश्वम्यच्या°	°यश्वाम्यया°
५७०	२२	अपस्वः	अपस्वत्
५७४	३२	नाति	नास्ति
५७६	५	व्याप्यमान°	व्याप्य वर्तमान°
५७७	४	समागच्छन्त	समागच्छन्त